

वसन्त

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मर्ध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यथा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमध्यात्मं साह्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं प्रहोदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् । भूत्ये
न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाऽय न प्रमदितव्यम् ।

उपनिषद्.

वर्ष १५, अंक १. [भासिक] भाष, संवत् १९७२.

तन्नी अने प्रकाशक, — ऑन. रा. भ. रमणुभाष भडोपतराम नीसकं. जी. अ. ऐत्. ऐत्. जी.
ऑसिइन्ट रोड—अमदावाद.

रवीन्द्रनाथ ठाकोरुं एक परम विख्याति पामेल काव्य. १

(रा. रा. " साराष्ट्रवार्ता ")

" शोरी. " (श्री. लक्ष्मणराय कल्याणराय ठाकोर. जी. अ.) ४

सरदार सर श्रीरुभाष भाषवलोवने डेवासवास. (तन्नी.) ५

प्रासंगिक नोंधः हिन्दु युनिवर्सिटिनी स्थापना. ७

(श्री. आनन्दराकर भाषुभाष मु. व. अ. अ. ऐत्. ऐत्. जी.)

हिन्दु युनिवर्सिटिनी स्थापनातुं पुण्यवाचन. } (वसन्त-ऑसिइन्ट.) १२

" शिवादेण तथा ताम्रदेण. } १८

स्वशास्त्र अने साआम्य. (तन्नी.) २०

आशमी अंगणी साहित्य परिषद्. (रा. रा. कृष्णदावमोहनदाव अवेरी अ. अ. ऐत्. ऐत्. जी.) २५

दावनी डेवधुर्तुं दृष्टि भिन्दु. (रा. रा. मुण्डभाष हीरादाव बाकरी. अ. अ.) ३७

कथा (रा. रा. मोहनदाव पार्वतीराकर इवे. अ. अ. ऐत्. ऐत्. जी.) ४१

श्रीमानन्दनां नाटकोना पक्षकार. (रा. रा. नरसिंहदाव कोणानाथ. जी. अ. सी. अ. स.) ४८

प्रधुरान रासो. (देवि हरमोविन्द दावभाष बदावट.) ५५

भाषवार्ताने डेव. (रा. रा. मुण्डभाष हीरादाव बाकरी. अ. अ.) ६४

यथोपत्र. (रा. रा. " अनार्य. ") ७०

अमदावाद—टंकशान-काण्डुर धी युनीयन प्रिन्ट'ग' प्रेस क'. वी. भां मोतीदाव
सामगदासे अधु.

સવાળમ.

સવાળમ સર્વ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પોલેન સાથે.)

મગવાનું ડોકાણું:—વમનત ઓફીસ.—અમદાવાદ.

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે.
- ૨ “વસન્ત-ઓફીસ”-ની સહીના લેખો માટે “વસન્ત-ઓફીસ” અને બચવરયાપક જવાબદાર છે.
- ૩ અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખના કર્તા જવાબદાર છે.
- ૪ બાલન્ટરૂપ લેખ લખી મોકલનારે મૂળ અન્ય કે લેખના કર્તાની પરવાનગી મેળવી શકાય તેમ હોય તો મેળવવી તથા એ લેખ બાલાન્ટરૂપ છે અને અમુક અન્યનું અન્યના બાગનું કે લેખનું બાલાન્ટરૂપ છે એમ એ મેળે લખી જણાવવું તે વિના એ લેખ પ્રસિદ્ધ કરવા માટેની સખળી જવાબદારી બાલાન્ટરૂપ કર્તાને સિર રહેશે.
- ૫ કોઈ પણ લેખકનું અસલ લખાણુ-એ લેખ “વસન્ત” માં હાખલ કરવાનો આ કર્ણ હોય કે ન હોય-પણ પાછું લેખકને તે મોકલવાને અમે બંધાતા નથી.
- ૬ એક જ લેખ એ ત્રણ જગ્યાએ મોકલેલો વસન્તમાં પ્રસિદ્ધ થવા મોકલતાં તે માથે તે બીજે મોકલ્યો હોય તો જણવવું કારણ કે તેવા લેખો પ્રસિદ્ધ કરવા કે નહિ તે તન્ત્રીની સુરક્ષી હપત છે.

બચવરયાપક.

સ્વાદિષ્ટ અને પૌષ્ટિક, શુદ્ધ

બહામ તથા પીસ્તાના રોટલા.

જે તમારે મગજને પુષ્ટિ અને શાન્તિ આપવી હોય,

જે તમારે માનસિક શક્તિને ખીલવવી હોય,

જે તમારે શરીરને સુદૃઢ બનાવવું હોય, તો—

અમારા બહામ તથા પીસ્તાના રોટલા લાપરવા ઝાંઝારી ખાસ બલામલુ છે.

રેટ એકનો રૂ ૧-૦-૦ (પોલેન લુઈ.)

ખાસ કરીને માનસિક પરિશ્રમ કરનારાઓ માટે આ રોટલા અમૃતસમ છે.

એક વખત મગાવી ખાતરી કરવા લખો:—

ડૉ. એમ. તાકરવાળા.—પરસીવલ મારકેટ.—લાલનગર.

सि सगदर सर यीवुलार माधवनाथ रुष्टोरावाल, जेरोनेर

વસન્ત

— — — — — સર્વેભ્યં નમઃ — — — — — સર્વેભ્યં નમઃ — — — — — સર્વેભ્યં નમઃ — — — — — સર્વેભ્યં નમઃ — — — — — સર્વેભ્યં નમઃ

ગ્રાહકોને

૧ આ અંક પ્રસિદ્ધ કવિ થયેલા વિવળ માટે દર્શાવેલા આપના વિનિતિ છે
વિવળ થવાનું મુખ્ય કારણ છાપવાના કારણે મેળવવાની મરજી નથી, તે
ઉપરાંત, અત્યારે સ્વદેશહિતના કાર્યમાં ખાસ મહત્ત્વ મળવાને કારણે
વિવળ ઉપર હોય તોયે કરાવવાની ગોઠવણ કરવાની હતી. આથી સર્વ
ગોઠવણ થઈ ગઈ છે.

- ૨ ગ્રાહકોને આ વેળાએ સુ ૧ પડેલા
- ચેમનો આ ૧૬ પડેલા
- ચેમખનો મહેળા આ ૧૫ પડેલા
- ચેમનો આ ૧૫ પડેલા

પ્રમિદ થશે

વ્યવસ્થાગ્રહ

મારે તવ જયગાથા ।

જનમળમંગલદાયક જય હે મારત્તમાગ્યવિધાતા ।

જય હે; જય હે, જય હે, જય, જય, જય, જય હે ॥ ૧ ॥

* બાપાનર કર્તોની કવિતા આ કાવ્ય દેવતાગરી વિધિમાં છાપવાની હોવાથી તેમ
કરવામાં આવ્યું છે. શ્રીકૃત સ્વીદનાય નેવા સ્મૃત દિંદના મદા કવિતા કાવ્ય માટે આ
ચોખ્ખા ગણાશે.

અહરહ તવ આદ્વાન પ્રચારિત, યુનિ તવ ઉદાર વાણી ।
 હિન્દુ બૌદ્ધ શીખ જૈન પારસીક મુસલમાન હિસ્તાની ।
 પૂરવ પશ્ચિમ આસે, તવ સિંહાસન પાસે ।

પ્રેમહાર હય ગોંથા ।

જનગણ-એક્યવિધાયક જય હે ભારતભાગ્યવિધાતા । જય હે ૬૦ ॥૨॥

પતન-અભ્યુદયવંધુરપંથા, યુગયુગ ધાવિત યાત્રી ।
 તુમિ ચિરસારથિ, તવ રથચક્રે મુશ્કરિત પથ દિનરાત્રિ ।
 દારુણ વિપ્લવમાણે તવ શંખધ્વનિ વાજે ।

સંકટદુઃસ્વત્રાતા ।

જનગણપથપરિચાયક જય હે ભારતભાગ્યવિધાતા । જય હે ૬૦ ॥૩॥

ઘોરતિમિરઘન નિવિહાનશીથે, પીઠિત મૂઢિત દેશે ।
 જાગ્રત છિલ તવ અવિચલ મંગલ નતનયને અનિમેષે ।
 દુઃસ્વપ્ને આતંકે રક્ષા કરિલે અંકે ।

સ્નેહમયી તુમિ માતા ।

જનગણદુઃસ્વત્રાયક જય હે ભારતભાગ્યવિધાતા । જય હે ૬૦ ॥૪॥

રાત્રિ પ્રભાતિલ ઉદિલ રવિચ્છવિ પૂર્વે ઉદયગિરિમાલે ।
 ગાહે વિહંગમ, પુષ્પસમીરણ નવજીવનરસ ઢાલે ।
 તવ કરુણારુણરાગે નિદ્રિતભારત જાગે ।

તવચરણે નત માયા ।

જય જય જય હે જય રાજેશ્વર ભારતભાગ્યવિધાતા । જય હે ૬૦ ॥૫॥

ટીકા:—ગુર્જરસાહિત્યના નભોમંડલમાં બંગોય સાહિત્યના રવીન્દ્રની પંક્તિયે ઊભો રહે એવો રવીન્દ્ર તો નતિય; પરંતુ એ રવીન્દ્રની અંશુમાલિકા શીલી શકે એવો ચન્દ્રે નતિય. આવી હીનવશામાં ગુર્જર માસિકો રવીન્દ્રનાથનાં ગીતોનાં રૂપેની ભાષાન્તરનાં ભાષાન્તરરૂપ રવીન્દ્રનાથનાં અપમાનની પરંપરાથી ઊપરાઈ જાય એમાં આશ્ચર્ય નતિય. ગુર્જર માસિકોના કવિતાવિભાગને ‘પ્રાધાન્યેન વ્યપદેશા ભવન્તિ’ ક્રૂપે પ્રાચીન નિયમ પ્રમાણે કવિતાવિભાગ નહિ

* પ્રાધાન્યે (મોટે માગે) કરીને વ્યપદેશ પડલે નામ પડે. હટાન્ત જે ગામ-
 માં પ્રાધાન્ય વધુ હોય તેનું નામ ચીજી ઘર્ણે છતાં પ્રાધાન્યગામ.

પણ કવિતાવિભાગ છું નામ ઘટે. એમાં કવિતા કયી અને કવિતા કયી આ પ્રશ્નનું મન-
માનતું સમાધાન પ્રત્યેક કવિતાલેખક ઇતર જનોની સહાયતા વિના સ્વયમેવ કરી લેવે.
આ લેખનારને તો નતિ આવડતી કવિતા ને નતિ આવડતી કવિતા; એટલે સ્વીચ્છનાથની
વાણીનો જ ગુર્જર પ્રમાણે સાક્ષાત્કાર કરાવવાનું એ સૂઝ્યું. ઉપર કાવ્યના સૌન્દર્ય પ્રતિ
લક્ષ લેવાનું ધાર્દર્ય હું નહિ કરું; માત્ર આટલું જણાવવાની અપેક્ષા છે કે તે જેટલું સુંદર
છે એટલી જ મધુરતા અને મનોવેશકતા સહિત તે ગાઈ શકાય છે, અને ગાવાની શૈલી
જાણવી હોય તેમણે સત્યાગ્રહશ્રમની સહાયતા લેવી. સમયને મળે 'વન્દેમાતરમ્' કાવ્યે નહુ
લાવો લીધો; પણ રાષ્ટ્રગીત થવાની યોગ્યતા તો આ કાવ્યમાન છે એમાં સંદેહ નતિ. સ્વી-
ચ્છનાથે ગુરુપદ ધરી, પ્રાર્થના તથા સ્વદેશાભિમાનનો, હસ્તમેલપ કર્યો છે તે સ્વસ્તર અપૂર્વ છે.

સાધારણ ગુર્જરવાચકની સરજના સારું કેટલાક શબ્દના અર્થ આપવાનું અનાવશ્યક
નહિ લાગે:—સિન્ધુ=સિન્ધ. દ્રાવિડ=આર્યમાનના નહિ એવા દક્ષિણ ભારતના તમીલ, તેલંગી,
કાનડી इत्यादि भाषा बोलता लोको. उत्कल=ओड़िया. गाहे=गाय છે. અહરહ=પ્રતિદિન.
આહવાન=સાદ. પ્રચારિત=સર્વત્ર પ્રસરેલ. શુનિ=(અમે) સુણિયે ઝિયે. આસે=આવે થે. પ્રેમ-
હાર હય ગોંધા=(હિન્દુ-બૌદ્ધ इत्यादि यज्ञे) પ્રેમરૂપ હારની ગાંઘ્ય છે. પતન=અવનતિ.
અમ્યુદય=ઉગ્ગતિ. વંધુર=વ્યાપ્ત. ધાવિત=ઘોડે છે. યાત્રી=પ્રવાસી. મુમિ=તમે. મુસરિત=
શબ્દ-યુક્ત. વિપ્લવ=વિપ્લવ માગે=મળ્યે, માંહે. પથપરિચાયક=માર્ગદર્શક. નિશીથ=
મન્યરાત્ર. દેશ ધોરનિમિર (અંધકાર) વિપયે ધીડિન મૂર્છિત હતો, આંહ્યોં ઢાઢી ઢીધી
હતી અને નિમેષોન્મેષ (આંખ્ય વીંચવી ઝાઢાઢવી તે)ની ક્રિયા પણ નવ થઈ હતી ત્યારેય
તારું મંગલ અવિચલ જામત્ હતું (છિલ); દુ સ્વપ્નાં, આતંક (વ્યાધિ)માં સ્નેહમયી
માતૃરૂપ તમે અંકે (લોઢામાં) રાહી દેશની રક્ષા કરી. રાત્રિ પ્રમાતિલ=રજની પ્રમાતા, પ્રમાત
થયું. ઉદિલ=ઝગી. માલે=રૂપાઢમાં. ગાહે વિહંગમ=પક્ષિયો ગાય. સમીરણ=પવન. કરુણા-
રુણરામે=કરુણારૂપી અરુણરાગથી (સૂર્યોદય પૂર્વેના નેજથી). ચરણે નન માપા=ચરણે
માથું નમાવે.

સૌરાષ્ટ્રવાસી ।

ચોટી†

(*૫૬ નવ કરોઁ કોઈ ચોટ, રસિકડા ! નવ કરોઁ મઠે ચોટ-એ વાઢ.)

હનિયા આ છે ક્ષાની, અરેરે ! હનિયા આ છે ક્ષાની.

નાચુકે ચંચળ મધુરી બાળા, હેતપૂતળી રમતી,
ધરતું સિમત, ઉર કરી ત્હાડકે, સદા ય સૌને નમતી,—

અરેરે ! ૬૦ ૧

લાડ વિષે હજરી, પશુ જાની સદૃશ જ બોળી આપે,
વિદ્યાકણ્ઠથી માન બહોળુ ! જીવંતુ મતિપ્રતાપે,—

અરેરે ! ૬૦ ૨

કુટકી કાયા, મોહન કીકી, અસ્થ બોલ મુઠુ કેવા !
પરખીડા ચેખી ચોતાની,—પૂર્વજન્મના હેના !—

અરેરે ! ૬૦ ૩

“ મહાલીને શુ ? ” “ શીને શું ? ” “ ભાવિચિંતનન શાને ? ”
“ મહનહસન એકદાર નહિ શુ ? ” એ જ બોલતી તાને,—

અરેરે ! ૬૦ ૪

પાકે વહેલુ ખરે જ પહેલું,—અરરર કુદરત ધારે !
હું જેવા અદકચરા કરેા કમે નાવે આરેા,

અરેરે ! ૬૦ ૫

૭—૩—૧૯૧૬.

બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર.

† પારસીઓમાં મત્સ્ય પછી ત્રીજે દિવમે જાડમણું થાય છે તેમ જ્ઞાન-
સપ્તિઓમાં મત્સ્ય પછી ત્રીજે દિવમે પાંદરે પ્રકરે ચોટી થાય છે

* આશ્ચાન્નિક કે બેરતી.

સરદાર સર ચીનુભાઈ માધવલાલનો કૈલાસવાસ.

તા. ૨ જી માર્ચની મધ્ય રાત્રિએ શુજરાતના અદિતીય દાનવીર—સરદાર સર ચીનુભાઈ માધવલાલનો, એકાએક વણ ચાર દિવસની માંદગી ભોગવીને, સ્વર્ગવાસ થયો ! એક વર્ષમાં જોખમે અને ઝીરોજ્જ્વાલ જેવા બે મહાન દેશસેવકના મરણથી હિન્દુસ્થાનને પડેલી ભારે ખોટના આપણા નિઃશ્વાસ હજી શમ્યા નથી, ત્યાં આ અચાનક બનાવથી આપણા હૃદયમાં એક ભારે ઊંમરો થયો છે. દેશહિતની ચોજનાઓ સફલ કરવામાં દ્રબ્ય એ જેવું તેવું સાધન નથી. ખત્કે, એ ચોજનાઓને અમલમાં મૂકવા જતાં પગલે પગલે એની જરૂર પડે છે—અને તેથી એ સાધન બહોળે હાથે દીર્ઘ દૃષ્ટિથી અને સાદા હૃદયથી પૂરું પાડનાર આ ઉદાર પુરુષને હિન્દુસ્થાનના સાચા અને ઉમંગ સેવકોની શ્રેણીમાં સ્થાન ધટે છે.

દાન એ શર ચીનુભાઈના પિતામહ—રણછોડલાલ છોટલાલે સ્થાપેલું કુલવત હતું, અને એ કુલવત પાળવું એ સર ચીનુભાઈ પોતાના જીવનનું મ્હોટામાં મ્હોટું કર્તવ્ય સમજતા. એમનાં સધળાં દાન—પિતામહની દાનસરણિને અનુસરતાં—સુવિચારિત, વ્યવસ્થિત, અને સત્વના મંપૂર્ણ ત્યાગ પૂર્વક—થતાં; અને એ દાનમાં એમને અહંતાનો ભાવ બિલકુલ ન હતો. એમને હાથે દાન એવી સ્વાભાવિક સરળતાથી નીકળતાં કે, કહેવત પ્રમાણે, એમના ‘જમણે હાથે કરેલું દાન એમનો કાષો હાથ જાણતો નહિ,’ એટલું જ નહિ, પણ જે હાથ તે કરતો એ હાથ પણ એ ભાગ્યે જ જાણતો એમ કહીએ તો તેમાં દેખીતી અતિશયોક્તિ, પણ એમનો પરિચય ધરાવનાર જનને તદ્દન વાસ્તવિકતા જણાય છે.

સર ચીનુભાઈ એવી સાદી પ્રકૃતિના, થોડજોલા, અને આત્મવ્રત હતા કે—એમનાં શુણ્ણ એમની સાથે નિકટ પરિચયમાં આવનાર જ જાણી શકે એમ હતું. તે કારણથી, તેમ જ સાધારણ રીતે શ્રી અને સરસ્વતીનો યોગ વિરલ માનવામાં આવે છે તેથી, એમને વિષે આ વાત બહુ થોડાં જ જાણતા હશે કે સર ચીનુભાઈ સારી કેળવણી પામેલા હતા, તથા દેશહિતની પ્રાચીન અને નવીન સર્વ પ્રવૃત્તિઓ ઉપર એ સમજબુદ્ધિ લક્ષ રાખતા. એ પ્રવૃત્તિઓમાંની જે જે એમને ખાસ પસંદ પડતી તેને વિશેષરૂપે, અને બીજાને સામાન્ય રૂપે આશ્રય આપવા એ ચૂકતા નહિ. પિતામહે પ્રગતિવિહી દાનગંગા એમણે અનેક સ્રોતમાં વિસ્તારી તથા વિપુલ કરી છે—તથાપિ, કેળવણી એ સર્વ દેશહિતનું બીજ છે એમ સમજ એ તરફ એમણે ખાસ ધ્યાન આપ્યું છે. ઊંચી કેળવણી અને તદંગણ્ય સાધનનું શિક્ષણ, બેપારનું શિક્ષણ, મિલકાતનું શિક્ષણ, આર્તપરિચર્યાનું શિક્ષણ, સંસ્કૃત વિદ્યાનું શિક્ષણ—વગેરે અનેકવિધ વિદ્યાની શાખાઓ એમના સવિશેષ પ્રેમનું સ્થાન બની છે, અને એમના દાનથી પોષાઈ છે. પ્રશ્ન એ આ ઉદાર પુરુષને થોડુંક અધિક આયુષ્ય આપ્યું હોત તો શુજરાતની એક મ્હોટામાં મ્હોટી ખોટ—એક પૂના જેવી ખેતીવાડીની કોલેજ—તે પણ પૂરી

પડતા. પણ પ્રભુ-ધ્વજા ! એમને હાથે જોડલાં દાન થયાં છે તેટલાં પણ ચોડાં નથી, અને તે એમનું નામ ગૂજરાતમાં હમેશાં અમર રાખવા બસ છે. આ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે કે એમાંના એક સાથે એમણે પોતાનું નામ જોડ્યું નથી; સર્વ પિતા અને પિતામહનાં નામને જ સમર્પ્યાં છે—તથાપિ જ ઉદાર દિલમાંથી એ પ્રસરી છે એને ગૂજરાત કદી વીસરશે નહિ.

પુષ્કળ લક્ષ્મીની વચ્ચે સર ચીત્રગાદીએ, માન મેલ અને સંગ રહિત—પૂર્ણ વૈરાગ્ય અને સાંખ્યબુદ્ધિથી ભરેલું—જીવન ગાળ્યું છે. એમને સત્તાતન હિન્દુ ધર્મ ઉપર દૃઢ શ્રદ્ધા હતી, અને વેદાન્તનો એમને સારો શોખ હતો. હમેશના રિવાજ પ્રમાણે ધડી રાત્રિ ગયે વેદાન્તનું શ્રવણ કરવા બેઠા હતા અને ચોગલાસિંહનું ‘ નિર્વાણ પ્રકરણ ’ ચાલતું હતું ત્યાં એકાએક એમને કાળજીનું દર્દ થયું—એ દર્દના જે દિવસે એમણે દૃઢતાથી, અને કાણુઅંશુર દેહમાં તથા મંચળ લક્ષ્મીમાં મમતાના સંપૂર્ણ ત્યાગ પૂર્વક, નિર્ગમ્યા—અને શિવરાત્રિની રાત્રિએ મધ્ય પ્રહરે પાસેના શિવાલયમાં થતો કુન્ડભિનાદ સાંભળતાં સાંભળતાં આ માર્ગે જોળાયું ત્યજ દીધું.

પ્રભુ આ દાનવીર પુરુષને શાશ્વત સુખમાં રાખે, તથા એમના પુત્ર—પ્રીત્ત જેરાનેક ગિરિનાપ્રસાદને એમના જેવી જ ઉજ્જવળ કીર્તિ અને ઉદાર જ્ઞાતિ, પણ એમના કરતાં અધિક આધુલ્ય આપે—એવી ગૂજરાતની પ્રભુ પાસે પ્રાર્થના છે.

સ્વામો ગુણો વિત્તવતાં વિત્તં સ્વામવતાં ગુણઃ ।

પરસ્પર વિપુક્તૌ તૌ વિત્તત્યાગૌ વિદમ્મના ॥

તત્ત્વી.

પ્રાસંગિક નોંધ.

હિન્દુસ્થાનના સુખ કે અસુખ—સુખ જ—અવિધ્ય માટે લેવાએલું મ્હોટામાં મ્હોટું પગલું આ માસમાં શ્રીકાશીજેતમાં થએલી હિન્દુ યુનિવર્સિટી-હિન્દુ યુનિવર્સિટિની ટિની સ્થાપના છે. એ યુનિવર્સિટિનું પૂર્વરૂપ—ખનારસ સેન્ટલ હિન્દુ સ્થાપના. કૉલેજ—સ્થાપવાનો ઉપક્રમ થયો તે વખતે, એટલે આજથી સત્તર વર્ષ ઉપર મુદ્દર્શનપત્રમાં મેં જે લખ્યું હતું તેનું આજ હું થોડુંક સ્મરણ કરું તો હું આશા રાખું છું કે વાચક એ ક્ષમા કરશે.

બર્કના “Man is by his constitution a religious animal” એ વાક્યને સ્પષ્ટરથાને મૂકી મેં નીચે પ્રમાણે વિષય રજૂ કર્યો હતો

“લોગને ભક્ત ગાઈ ગયો છે કે—

‘કોટડિયે નાણાં કરી મર બેસે, ધર્મ વિના ધન તો શોભે નહિ;
સોલે શણગાર સળે મરની સુંઠરી, પણ નાક વિના નારી શોભે નહિ.’

—ખરૂં છે. ધર્મ એ મનુષ્યનું ‘નાક’ છે, એ જ એની ઉત્તમોત્તમ શોભા છે. પણ જરા વિશેષ વિચાર કરી જોતાં જણ્યારો કે ધર્મ માટે આ અતિ અદ્ય કહેવું છે. એથી આગળ વધીને કહી રાકાય કે ધર્મ એ મનુષ્યનું રુધિર છે, પ્રાણ છે, આત્મા છે. એનું આન્તરમાં આન્તર સ્વરૂપ અને તાત્ત્વિકમાં તાત્ત્વિક રહસ્ય તે ધર્મ છે. મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ ધર્મથી અંકાય છે એમ કહીએ તો પણ અતિશયોક્તિ નથી. ‘દાવાને તેજ જેટલું આવશ્યક છે’ તેટલી જ ધર્મભાવના મનુષ્યને આવશ્યક છે એ સત્ય છે. છતાં, અર્વાચીન સમયમાં હિન્દુસ્થાનની યુનિવર્સિટિએ ધર્મહીન કેળવણી આપવાનો યત્ન કરે છે. પણ એ યતન મનુષ્યસ્વભાવની અને એ કારા પરમાત્માની યોજનાની વિરુદ્ધ હોઈ નિષ્ફળ થયા વિના રહેશે નહિ એ નિશ્ચિત છે.”—પરંતુ આ ખામી તરફ હવે સરકારનું અને આપણા સ્વદેશહિતચિન્તકોનું લક્ષ ગયું છે તે માટે સન્તોષ જાહેર કરી મેં કહ્યું હતું કે—“પણ આ ઉપરાંત વિશેષ આનન્દનું કારણ આપણને એ મળ્યું છે કે આપણા ધર્મમાં કૌથી ખવિત મનાતા સ્થાનમાં—કાશીમાં ‘સેન્ટલ હિન્દુ કૉલેજ’ એ નામથી એક મ્હોટી કૉલેજ સ્થાપવામાં આવનાર છે, જે હાલમાં અક્ષાહબાદ યુનિવર્સિટિના અંગમાં પડશે. પણ જે જતે દિવસે, આખા હિન્દુસ્થાનમાં એની શાખાઓ સ્થપાઈ, એક સ્વતન્ત્ર યુનિવર્સિટિ થઈ જશે એમ ધરાય છે.”

આ સેન્ટલ હિન્દુ કૉલેજ સ્થપાઈ. પ્રથમ એ અક્ષાહબાદ યુનિવર્સિટિના અંગમાં પડી. અત્યારે હિન્દુ યુનિવર્સિટિની આદ્ય પીઠિકા તરીકે એનો સ્વીકાર થયો છે. પણ દેસના ખીન્ન બાગેમાં એની કૉલેજ સ્થાપી એને હિન્દુ યુનિવર્સિટિના અંગમાં સ્વીકારવાની સરકારે

પરવાનમી ન આપી—એવા કાણુથી કે એથી હાલની યુનિવર્સિટિઓને ધક્કો લાગે. આ કારણુ વસ્તુતઃ કેટલું સન્તોષકારક છે એ પ્રશ્ન બાણુ પર મૂકીએ—અને અત્યારે જે વસ્તુ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઇ છે તે સ્વીકારી લઇને વિચારીએ તો એટલે લાભ જણાયા વિના નહિ રહે કે કાચીસેનમાં હિન્દુ યુનિવર્સિટિનું તાત્વિક રૂપ—પ્રાચીન ભારતધર્મ અને પ્રાચીન ભારત સંસ્કૃતિનું સ્મરણ—જેવું જમણું રહેવાનો સંભવ છે તેવો અન્યથા નથી. અન્ય સ્થળના મૅટ્રિકયુગેશન પાસ થએલા વિદ્યાર્થીઓને હિન્દુ યુનિવર્સિટિની કોલેજમાં લેવાની છૂટ મળી છે એટલી એના ક્ષેત્રની વિશાળતા માટે અત્યારે ખસ છે.

વર્તમાન સમયમાં આપણી પ્રાચીન રિચિતિનું સ્મરણ કરવાની કે લૌકિક ધનસેવાના યુગમાં અર્થેકિક અધ્યાત્મચિન્તનને માર્ગ દેશને ચક્રાવવાની જરૂર નથી—એમ અત્યારે હિન્દુ યુનિવર્સિટિની આમે કેટલેક સ્થળેથી જે આલેષ કરવામાં આવે છે તે જ આલેષ, દશગણુ જોરથી, સેન્ટ્રલ હિન્દુ કોલેજ સ્થપાઈ તે અરસામા કરવામાં આવતો. પરંતુ ધર્મ અને વ્યવહારનો વાસ્તવિક સંબંધ ધ્યાનમાં ન રહેવાથી, આવી સંસ્થાઓનો ઉદ્દેશ આપણે રૂપે સમજનાથી, અથવા તો ઝંઝાલેના સમયથી કેળવણીની ખામતમાં જે મીઠે આપણે આલતા આવ્યા છીએ તે જ મીનામા આવડું સરળ પડી જવાથી—પૂર્વોક્ત આલેષ થાય છે. આ આલેષનો ઉત્તર હું મારા પૂર્વના જ શબ્દોમાં ફરી કરવાની છૂટ લઉં છું.

“આ કોલેજનો ઉદ્દેશ એવો છે કે પ્રાચીન અધ્યયનપદ્ધતિને વર્તમાન કાળને અનુકૂલ સ્વરૂપમાં ઉપયોગમાં લઈ, તેને અધ્યાત્મીન શિક્ષણ સાથે જોડી, સર્વ જ્ઞાનના આધારભૂત ધાર્મિક જ્ઞાનને વિદ્યાર્થીઓના આત્મામાં સારી રીતે સંચિતું—જેથી લૌકિક જ્ઞાન તાત્વિક-ઉદ્દેશરહિત કે સ્વાર્થ કે મૂય વિનાના વૃક્ષ જેવું શુષ્ક ન થઈ પડતા, ધર્મજ્ઞાનરૂપી અમૃત-રસમાં સંચિત એક જલ્પ કલ્પતરુ સમાન થઈ રહે.”

આ જ ઉદ્દેશ હિન્દુ યુનિવર્સિટિનો છે, અને તેમાં ધર્મજ્ઞાનને લૌકિક જ્ઞાનના રસરૂપ રાખી લૌકિક જ્ઞાનને વિસ્તારવા તથા પોષવા શી ચોજનાઓ કરવાની છે એ આ યુનિવર્સિટિનો પાયો નાંખતી વખતે થએલા બાપણે ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાવ્યો છે.* 'છતાં અત્રે પ્રથમ આપણે—શાળાઓમાં ધર્મશિક્ષણ દાખલ કરવા જતાં જે વિવિધ ધર્મોના પરસ્પર કલહ ઊપજવાનો બધા અભાવવામાં આવે છે તેનો તથા શાળાને બદલે ઘરમાં જ ધર્મશિક્ષણ આપવાનો જે એક પક્ષ છે તેનો વિચાર કરીએ.

“શુદ્ધમાં ધાર્મિક શિક્ષણ આપણું જ જોઈએ એ નિઃસંશય છે. કેમકે શુદ્ધતા ધર્મસાથે આ ત્રિવર્ણમાં એવો અનેકદેથી સંબંધ છે કે જેટલી અંતર એ કરી શકે છે તેનો દર્શાવ પણ શાળા કરી શકે એમ નથી; અને આ જોતાં, જીજ્ઞાસા ખાળેતો શુદ્ધમાં ધર્મશિક્ષણ વિના રહેવા છ' શાળાની આમી. કંઈનાર માખાપોનો ચોરો રોપ નથી. પરંતુ એક તરફથી શુદ્ધ-

કેળવણીની આવશ્યકતા સીકારી તથા શાળાદ્વારા જે ધાર્મિક શિક્ષણ અપાય એમાં પૂરોક્ત બય રહે છે એનું સ્મરણ રાખી, તથા કવિતા અને ધર્મ શીખવ્યાં શીખવાતાં નથી એ વાત પણ ક્રેટલેક અંગે મત્ત છે એટલું કબૂલ કરી, અમારે એટલું બેરેરવું જોઈએ કે આ સાથે જ ખીજી તરફથી શાળા-કેળવણીની તરફેણમાં નીચેના વિચારો ધ્યાનમાં લેવાના છે, જે એ કેળવણીની સર્વથા સિદ્ધ મત ધરાવનારા વિદ્વાનો પ્રતિ અત્યન્ત માનપુર સર અમે અત્રે મૂકીએ છીએ.

એક તો શુદ્ધમાં ધર્મ એના સમસ્ત બંધાએલા સ્વરૂપમાં જ દૃષ્ટિ આગળ સ્ફુરે છે. પરંતુ એના કારણ-સ્વરૂપ-આદિનો વિચાર કરવાને શુદ્ધમાં સાધારણ રીતે અવકાશ રહેતો નથી, અને તેથી ધણીકવાર ધર્મને અકારણ માની બાળકો એ તરફ ઉપેક્ષાદૃષ્ટિએ જુલે છે. શુદ્ધકેળવણીની આ ખામી પૂરી પાડવા માટે શાળાની જરૂર છે.

ખીજી, જ્યારે ઇચ્છક જેવા દેશમાં પણ આ પ્રકારની કેળવણી માટે કેવળ શુદ્ધ ઉપગ્ર આધાર રાખનામાં આવતો નથી, તો પછી હિન્દુસ્થાનને માટે અપવાદ શા માટે હોવો જોઈએ? હિન્દુસ્થાનમાં પરસ્પરવિરોધી અનેક ધર્મો છે એ ખરી વાત છે. પણ અમને લાગે છે કે એ વિરોધ સમાવવાનો એક માર્ગ જ આ છે કે ઉચ્ચ પ્રકારની—ધર્મના સામાન્ય સ્વરૂપની—વિદ્યાર્થીઓને કેળવણી આપવી, જેથી પરસ્પર માનભરી દૃષ્ટિએ-ધર્મના વિષયમાં બેઠરકારી-થી નહિ, પણ માનભરી દૃષ્ટિએ—તેઓ જોતાં શીખે.

ત્રીજી, પાઠશાળાઓમાં લૌકિક શિક્ષણની માથે સાથે ધાર્મિક શિક્ષણ આપનાથી લાભ એ છે કે ધર્મ અને લૌકિક જ્ઞાન પરસ્પર મંગલમાં આવી, પરસ્પર ધસાઈ, યોગ્ય સમન્વય પામે છે.”

આમ વિચારી જોતા—શાળામાં ધાર્મિક શિક્ષણની જરૂર સ્પષ્ટ છે, અને તે માટે હિન્દુ કોલેજ તથા હિન્દુ યુનિવર્સિટી આપણા સત્કારને પાન છે આ નવીન માર્ગે બય તો છે જ, પણ એ બંધથી અટકી પડવાનું આપણું કર્તવ્ય નથી—એ બય આમે યોગ્ય ધલાન લઈ કાર્ય કરવાનું કર્તવ્ય છે. વ્યવહારમાં કોઈ પણ એવો માર્ગ નથી કે જે સર્વથા બંધથી મુક્ત હોય—જાહેર હળહળતા વિપના અન્તરમાં પણ જે અમૃત હોય, અને એ અમૃતનું પાન થાય તો જ હવાય એમ લાગતું હોય, તો એ વિપથી દૂર ન નહાસતાં, યોગ્ય રસા-

* હિન્દુ કોલેજ કે હિન્દુ યુનિવર્સિટીમાં જ નહિ, પણ સર્વ ધર્મનાં બાલકો બધાં એકાં થતા હોય તેવી સામાન્ય શાળાઓને માટે—ધર્મના સામાન્ય સ્વરૂપના શિક્ષણની આ ભનામણ છે. પણ હિન્દુ કોલેજ કે હિન્દુ યુનિવર્સિટીમાં તો વિશેષ ધર્મ-હિન્દુ ધર્મ-નું જ શિક્ષણ અપાતું જોઈએ એ વાત મેં તે પછીના એક લેખમાં બતાવી છે. ‘હિન્દુધર્મ’-શબ્દ એના ખરા અને વિશાળ અર્થમાં—એટલે જૈન બૌદ્ધ શીખ વગેરે સાખાઓ મહાવર્તમાન અર્થમાં—લેવાનો છે એ પણ મેં ઉપરટાકેલા સુદર્શનના લેખમાં તેમ જ ખીજે અનેક પ્રમંગે જણાવ્યું છે.

યનના ઉપચાર પુરસ્કર વિધાનને વશ કરવો, અને અમૃતોદયનો લાભ લેવો. આ કાર્ય કરવા માટે બહુ દીર્ઘદર્શી નેતાઓની અને જગન્નાથકે પ્રભુના અનુમતિની જરૂર પડે છે: પણ એ જરૂર દેશાનુભવના કયા મહાન કાર્યમાં નથી પડતી ?

તથાપિ, ભવ્ય પ્રત્યે આપણી આંખો મીંચાએલી રહેવી ન જોઈએ. સેન્ટ્રલ હિન્દુકોલેજના ધર્મશિક્ષણ માટે જે અન્યાયલિ રચાવાની હતી તે સંબંધી કેટલીક સૂચનાઓ કરી છેવટ મેં ઊમેર્યું હતું કે—

“ આ અન્યાયલિ તથા ધાર્મિક કેળવણીની સર્વ વ્યવસ્થા બહુ વિશાળ હૃદયથી અને દીર્ઘદષ્ટિથી થવી જોઈએ. નહિતો જુદા જુદા ધર્મવચ્ચે અનિષ્ટ વિરોધ થશે, તથા પરિણામે, હમણું જ સ્વતન્ત્રતા પામેલી ભરતખંડની છુદ્ધિને પુનઃ અયોગ્ય શાસ્ત્રશૃંખલા (શાસ્ત્રાભાસ-શૃંખલા) પહેરાવાશે એ અર્થઘટિત નથી. આપણા દેશમાં પાછળના કાળના અન્ધકારને લીધે અનેક આચારરિવાજો, જેને ધર્મના તાત્ત્વિક સ્વરૂપ સાથે બહુ લેવા દેવા નથી અને જેમાં મનુષ્યશુદ્ધિએ અને આપણા શાસ્ત્રકારોએ પણ અનેક મતભેદ દર્શાવ્યા છે, તેને ધર્મનું ધણીકવાર આશ્રયપૂર્વક તરવ માનવામાં આવે છે. પરંતુ તેવા અંશોને જો આ કોલેજ ધર્મની કેળવણીમાં પ્રવેશ કરવા દેશે તો તેથી અત્યંત હાનિ થવાનો મંમત છે એમ અમારું માનવું છે. ”

આમ સેન્ટ્રલ હિન્દુકોલેજની સ્થાપના વખતે એ સંસ્થાને અભિનન્દન આપતાં, મેં ઉપર પ્રમાણે ભવ્યરથાન પણ સ્પષ્ટ જણાવ્યું હતું અને છેવટે નીચે પ્રમાણે ઉપસંહાર કર્યો હતો :

“ ત્યારે હુંકામાં આ કોલેજ સંબંધે અમારે નમ્ર અભિપ્રાય એવો છે કે હિન્દુસ્થાનના ખરા ધાર્મિક ઉદ્ધારનો મન્ત્ર આ રૂપે દષ્ટિએચર થયો છે, પણ તે યોગ્યવિધિપુરઃમર પ્રયોજવામાં આવે તો જ સારી રીતે થતાં એનાથી જેટલો લાભ ધારવામાં આવે છે તેટલું જ ખરાબ રીતે થતાં તુકસાન થવા સંભવ છે. તુકસાન ન થતાં લાભ થાય એનો આધાર આ યતના અદિરજો ઉપર છે, સર્વનો આધાર હિન્દુસ્થાનના અદષ્ટ ઉપર છે. ”

પૂર્વોક્ત શબ્દો લખ્યે સત્તર વર્ષ થયાં. એટલા લાંબા કાળમાં હિન્દુસ્થાન બહુ બહુ ગતીર અનુભવમાંથી પસાર થયું છે. એ અનુભવને પ્રસંગે એને મહાન પુરોષોની ખામી પડી નથી. અત્યંત તેમ જ પાશ્ચાત્ય, પ્રાચીન તેમ જ નવીન, રાજા તેમ જ પ્રજા, ધની તેમ જ રક—અનેકવિધ જનોએ, પ્રજુલ્હાને વરા પર્તી, નવરૂપે-અનવરૂપે આ પુણ્યભૂમિની સેવા કરી છે, એને અનેક સંકટોમાંથી બચાવી છે, તથા ઉન્નતિને પાળે ચલાવી છે: વીસ વર્ષ ઉપર આપણી રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક અને ધાર્મિક રિચતિમાં જે જે આશાઓ સ્વપ્નવત્ હતી—વા કલ્પનામયીકામાં પણ ચઢી ન હતી—તે અત્યારે સિદ્ધ થઈ છે, સિદ્ધ થવા લાગી છે, સિદ્ધ થતી થતી બલિષ્ઠને પર્તમાન કરતી ચાલે છે. આ નવીન યુગ પ્રવર્તા-વચામાં—આપણે શ્રદ્ધા રાખીશું કે—હિન્દુનિબ્ધર્સિદ્ધિ જેમો તેવો ભાગ નહિ લે.

હવે એક પ્રશ્ન એ થાય છે કે આ મહાન ઉપક્રમનો યત્ન કોને આપવો ? યુન-
સમિતી દ્વારા, ઇંગ્લેન્ડની હિન્દુસ્થાનમાં આની વશી, પાશ્ચાત્ય કેળવણી સાથે હિન્દુ ધર્મ-
શિક્ષણની ભાવનાને 'સેક્યુલર હિન્દુ કોલેજ' રૂપે ચૂર્તિમંત કરવાનું માન મિસિમ ખેમન્ટને
છે. ત્યાર પછીના સમયમાં, હિન્દુસ્થાનની પ્રાચીન જ્ઞાનગંગાને એ જ ભાવનાના વધારે
વિશાળ સ્વરૂપમાં અસ્તાગ્વા માટે બગીચશ્રમ કરનાર પંડિત મદન મોહન માલવીયને
એ માન ધટે છે. અને એમના કાર્યમાં પોતાની રાજદારી પ્રતિધાનું બળ જોડવા માટે
દરબંગાના મહારાજાને પણ હિન્દુ ધર્મ આભારી છે પણ એ મર્વેની પાછળ હાલ કેટ-
લોક વખત થયા જે યુગાત્માનું ચૈતન્ય પૂર્ણ વેગે સ્ફુરવા લાગ્યું હતું એણે જ આ
ભાવના સિદ્ધ કરી છે એમ કહીએ તો તેમાં પૂર્વોક્ત જનોના શ્રમની આપણે અવગણના
કરીએ છીએ એમ નથી છેલ્લા દશ વર્ષમાં હિન્દુસ્થાનમાં જે પ્રવેશભારનાનો વેગ ઉપજ
થયો છે તે ન હોત, તો અત્યારે હિન્દુ યુનિવર્સિટીની યોજના એ યોગ્ય દેશમંત મગજના
સ્વપ્ના જેવી બનિષ્યતી દૃષ્ટિમર્પિત ઉપર જીડતી હોત—એક કરોડ રૂપિયા એકમ થઇ
હોઈ હોઈગને હાથે એ યુનિવર્સિટીનો ખાસ નખાતો જોવાને આપણે ભાગ્યશાળી થયા
ન જ હોત 'દાશીવિશ્વનાથ વિદ્યાલય' ના તાત્પર્ય લેખમાં યથાર્થ જ કહેવામાં આવ્યું છે કે—

"કાશીક્ષેત્રે પવિત્રેઽન્ન ગંગાતીરે મહોદયા ।

શુભેચ્છા પુણ્યસપન્ના સજ્ઞાતા જગદાત્મન ॥

મગમધ્યાથ પાશ્ચાત્યા પ્રાચ્યાશ્ચાપિ પ્રજા નિજા ।

તચ્છ્રૂષ્ટાના વિગયૈસ્મત્ય સુમતિલક્ષણમ્ ।

વિશ્વનાથપુરે વિશ્વજનીનો વિશ્વમાત્રન ।

વિશ્વાત્માઽકારયદ્વિશ્વવિદ્યાપીઠવ્યવમિતિમ્" ॥

આનન્દશંકર આપુલાર્થે શ્રુત.

હિન્દુ યુનિવર્સિટિની સ્થાપનાનું પુણ્યાલ્પાચન.

હિન્દુ યુનિવર્સિટિના સ્થાપકોને વર્તમાન સમયની જરૂરિયાતોનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન છે— એ માટે કાંઈ પણ પૂરાવાની અપેક્ષા હોય તો તે ‘હિન્દુ યુનિવર્સિટિ સોસાયટી’ એ યુનિવર્સિટિનો પાયો નાંખવાની ક્રિયાને અંગે જે ભાવજીભાજી થોડા હતા તેમાં પુષ્કળ મળશે. એ ભાવજો હિન્દુ યુનિવર્સિટિનું કાર્યક્ષેત્ર કેટલું બહોળું છે, તથા દેશના તે તે વિષયના ઉત્તમ વિદ્વાનોના જ્ઞાનનો એ યુનિવર્સિટિને થોડા માર્ગે ચઢાવવા માટે લાભ લેવા એના વ્યવસ્થાપકો કેવા તત્પર છે, એ જણાવવાને પૂરતાં છે. એની દૂંઠ નોંધ અત્રે કરીએ :—

પહેલે દિવસે એટલે તા. ૫ મી ફેબ્રુઆરીને રોજ ખેતી હુનર અને વહેપાર (Agriculture, Technology and Commerce) ના વિષય ઉપર ભાષણ થયાં હતાં પ્રમુખગયાને ખીકાનેરના મહારાજ હતા—એમણે પોતાના ભાવજીમાં પૂર્વે હિન્દુસ્થાનનો વહેપાર કેવો હતો અને અત્યારે કેવો પડી બાગ્યો છે એ જતાવી, છુદ્ધિ અને સાચા તથા સતત પ્રયત્નથી એ પાછો હાથ કરવાનો ઉપદેશ કર્યો : અને તે માટે હિન્દુ યુનિવર્સિટિમાં વર્તમાન સમયને અનુરૂપ વહેપારી શિક્ષણની એક આસ શાળા સ્થાપવા સૂચના કરી. ખેતીની ખાખતમાં પરસ્પર સાલકારી મંડળીઓની જરૂર જતાવી. તે પછી રાય અન્દ્રિયાપ્રસાદ સાહેબે ‘ડેન્માર્કમાં ખેતી માટેનાં સાલકારી મંડળો’ (‘Agricultural co-operation in Denmark’) એ વિષય ઉપર ભાષણ આપ્યું. ડેન્માર્કમાં આ રીતે કામ કરવાથી કેવા લાભ થયા છે એ જણાવી એ જ પદ્ધતિ આ દેશમાં લાખસ કરવાનો બોધ કર્યો. હિન્દુ સ્થાનના ખેડૂતને—સરેરાશ અણૂતાં—વાર્ષિક ઉપજ ૩. ૨૦ કરતાં વધારે નથી અને એને ખર્ચ ૩. ૩૫ થાય છે—એટલે વર્ષે દહાડે એને ૩. ૧૫ નો તોટો પડે છે : આ વિષય સ્થિતિ સાલકારી મંડળીઓ સ્થાપવાથી કેટલેક અંશે દૂર કરી શકાય. વળી ડેન્માર્કની મંડળીઓએ મોંઘવારી અટકાવવાના પણ પ્રયત્ન થોડા છે : જેમકે દૂધનો ભાવ ત્યાં નક્કી કરેલો હોય છે; અને કોઈક વખતે વધારે દૂધનો ખૂબ થવાનો સંભવ હોય અને એ રીતે ભાવ અઢી જવા જેવું લાગતું હોય તો તે પ્રસંગ માટે એ જ ગાયોને રાસાયનિક ઘાસ (medicinal grasses) ખવડાવવામાં આવે છે. તે પછી વડોદરા કલામવનના પ્રિન્સિપાલ મિ. બેહોરાએ ‘A plea for a faculty of Technology in the Hindu University’ ‘હિન્દુ યુનિવર્સિટિમાં કલાતી એક શાખા સ્થાપવાની હિમાયત’ કરી હતી. હિન્દુસ્થાનના પ્રાચીન સમયનાં જે સ્મરણો હજી રહ્યાં છે એમાંથી ઉત્સાહ લઈ—નવી યુનિવર્સિટિમાં કલાતી શિક્ષણ આપવા બલામણુ કરી હતી, અને એમાં વિદ્યાર્થીઓને વસાવી શિક્ષણ આપવાની જે યોજના છે તેથી એ યુનિવર્સિટિ એક ખરેખરું સરસ્વતીમંદિર થઈ રહેશે, અને આ શતાબ્દીમાં એવી અનેક સંસ્થાઓ આખા દેશમાં ઉત્પન્ન થશે એમ આશા જતાવી હતી. સાંજના વખતમાં બીજા ત્રણ ભાષણો થયાં : આ. લ. સુભાષી સામળદાસે ‘Commerce and Commercial Education’—‘વહેપાર અને વહેપારી શિક્ષણ’

ઉપર લેખ વાંચ્યોઃ એમાં એમણે પ્રાચીન હિન્દુસ્થાનના બહેપારનો—વેદ અને પુરાણના સમયનો—ઇતિહાસ આપ્યો. પ્રાચીન હિન્દુ રાજ્યમાં બહેપાર ખાતાનો ખાસ મન્ત્રી રાખવામાં આવતો હત્યાદિ હકીકત કહી—અને છેડે, બહેપારી શિક્ષણ આપવાનું શરૂ કરતાં પહેલાં કબી જાતનું બહેપારી શિક્ષણ કાશી અને એની આસપાસના ભાગને ઉપયોગી થશે એ કમિટી નીમીને નક્કી કરાવવું અને તે પછી જ એ જાતનું શિક્ષણ દાખવ કરવું—નહિ તો નિષ્ફળતા અને નિરાશા ઉત્પન્ન થવાનો ભય છે એમ જણાવ્યું. તે પછી રાય ગંગારામ બહાદુર ‘Agriculture as a profession’—‘ખેતીવાડીના ધર્મ’—એ ઉપર બોલ્યા. રાયબહાદુરે જાતે પંજાબમાં મોટા પાયા ઉપર આ ધર્મ કર્યો છે, અને જાત અનુભવથી જણાવે છે કે ગંગા-જમનાના પ્રદેશ કરતાં બહુ ઉત્તરની જાતની જમીનમાં પણ સુધરેલી રીતની ખેતી અને પાણીની ગોઠવણ બરાબર કરવાથી પોતે કતેહમન્દ થયા છે. દરેક પ્રાન્તમાં ક્યો પાક સારો ઉતારી શકાય છે એ વિચારીને જ વાવણી કચી, અને વિદ્યાર્થીએ પોતાનો ઉદ્દેશ નક્કી કરી એને લગતી દરેક માહિતી મેળવવાનો એક પ્રયત્ન ચૂકવેા નહિ—બીજા દેશોમાં ખેતી માટે શુ શુ કરવાનાં આવે છે એ સારી પેઠે જાણવું, પણ એ જાણીને આપણા દેશમાં ખેતી કેમ સુધારવી એ ઉપર ખાસ લક્ષ આપવું—ઇત્યાદિ કૃત્યની સૂચના કરી. નિશ્ચયમાં રાય-બહાદુરે એક એ જણાવ્યું કે પોતે ખેડૂતોમાં મામાન્ય કેળવણી દાખવ કરવાની નિરુદ્ધ નથી, પણ ખેતીની કેળવણી આપણા દેશમાં ખાસ નિસ્તરની જોઈએ એમ માને છે. ત્યાર પછી પ્રો. હિંગિનબોશ—જે અષ્ટાદશાદમાં યુદ્ધન કિથપન કોલેજમાં પ્રોફેસર છે—એમણે ‘The Economic Development of Indian Agriculture’—‘હિન્દુસ્થાનની ખેતીનો આર્થિક વિકાસ’—એ વિષય ઉપર જદુ બોધદાયક લેખ વાંચ્યો. ખેડૂતનું અત્યન્ત દારિદ્ર્ય જોઈ એમનું હૃદય ચીરાયુ હતું અને ત્યારથી હિન્દુસ્થાનની ખેતીના સુધારા તરફ એમનું લક્ષ ગયું છે. હિન્દુસ્થાનમાં યુરોપ અને અમેરિકા કરતા ખેતી માટે વધારે અતુક જતા છે—ખાસ અમેરિકામાં જમીન બરફથી છવાયેલી રહે છે, અને હિન્દુસ્થાનમાં તો ખારે માસ ખેતી થઈ શકે એમ છે, બીજું, ટોરની કિંમત પણ આ દેશમાં ઝોછી છેઃ જરૂર માત્ર વજુ વસ્તુની છે—વાગણીબર્ણુ દદ્ય, વિચાર કરતું મગજ, અને કામ કરવાને તત્પર એવા હાથ. વ્યવસ્થાનો અને રાસ્ટ્રીય પદ્ધતિનો અભાવ એ જ માત્ર હિન્દુસ્થાનને ખોટ છે. ખાતરની દેશને જરૂર છે તેથી હાડકાં પ્રદેશ ચડવા ન જોઈએ, તેવનાં બીજાનાં પણ દેશમાં જ ઉપયોગ થવો જોઈએ, ટોરનું છાણ છાણું થાપવામાં વાપરી નાંખવું ન જોઈએ છતાં.

બીજે દિવસે—૬ ફી તારીખે—ડૉ. જમરીશ ચન્દ્ર ખોસ (બસ), ડૉ. પી. સી. રાય અને ડૉ. હોરોલ્ડ મેનનાં બાપણો ધયા. ઝાલોરના રાજા રાણા પ્રયુષ સ્થાને હતા. એમણે ‘સ્વદેશે પૂજ્યતે રાજા વિદ્વાન્ સર્વેષ પૂજ્યતે’ એ પકિત ઉચ્ચારીને, પોતાને વિદ્વાનોથી મળેલા માન માટે હર્ષ બતાવ્યો ડૉ. ખોમના બાપણનો વિષય ‘From the Voiced to the Unvoiced’—‘શબ્દગોચરથી શબ્દ-અગોચર’—એવો હતો. એમણે જણાવ્યું કે દરેક જીવત પ્રાણીને માટે જરૂર છે કે એણે પોતાની પરિસ્થિતિ સાથે મંપૂર્ણ વ્યવહાર રાખવો, એટલે કે, એણે બહારથી જીવન પામવું અને અન્તરથી આપવું—એક પાસાનો

વ્યવહાર બસ નથી. આ જ નિયમ હિન્દુસ્થાનના જ્ઞાનના વિષયને લગાડીએ તો જણાશે કે હિન્દુસ્થાનની યુનિવર્સિટિનું કામ અન્ય દેશમાંથી જ્ઞાન લાવવાનું જ નથી, પણ એ દેશોને પાછું જ્ઞાન આપવાનું પણ છે. આ ખીલું કાર્યે કોઈ પણ હિન્દી યુનિવર્સિટિ જેટલે અંશે કરશે તેટલે અંશે જ એ જગતમાં પ્રતિષ્ઠા પામી શકશે હિન્દુસ્થાને પ્રાચીનકાળમાં સાયન્સ યાને ભૌતિક શાસ્ત્રમાં ઘણી શોધો કરી હતી પણ પાછળના વખતમાં શાસ્ત્રના પ્રયોગ-અસની ઉપેક્ષા થવાથી શાસ્ત્ર વૃદ્ધિ પામી શક્યું નહિ. એમણે પોતે ભૌતિક શાસ્ત્રમાં જે શોધો કરી છે તે બતાવવાનાં ચન્ત્રો અમેરિકામાં પણ બનાવી શકાયાં નહિ અને તેથી ત્યાંના ગ્રેડેસ-રેને તે બંગાળમાંથી તૈયાર કરાવી મંગાવવાં પડ્યાં છે. સમસ્ત વિશ્વને એકરૂપ સિદ્ધ કરી શકે એની શાસ્ત્રીય શોધો કરવા માટે હિન્દુસ્થાનની બુદ્ધિ ખાસ યોગ્ય છે—પણ તે સિદ્ધ કરવા માટે હવે પ્રયોગોની જરૂર છે, માત્ર કલ્પના બસ થતી નથી. ઇત્યાદિ કહીને ડૉ. બોસે પોતે કરેલી શોધોના પ્રયોગો કરી બતાવ્યા, અને કહ્યું કે હિન્દુસ્થાનમાં આ કાર્ય એક જ વ્યક્તિનું થકને અટકવું ન જોઈએ. પણ એની સંપ્રદાય ગુરુપરપરા ચાલવી જોઈએ. છેવટે પૂર્ણ આશાવંત અને હિંસાહીન શબ્દોમાં ઉપબંધાર કરતાં કહ્યું કે—

“There is something in the Hindu culture which is possessed of extraordinary latent strength, by which it has resisted the ravages of time and the destructive changes which have swept over the earth. And indeed a capacity to endure through infinite transformations must be innate in that mighty civilisation, which has seen the intellectual culture of the Nile Valley, of Assyria, and of Babylon wax and wane and disappear, and which to-day gazes on the future with the same invincible faith with which she met the past.”

ડૉ. ખી. સી. રાયે “A message from a student of Science” — ‘એક સાયન્સના વિદ્યાર્થીના સંદેશ’—એ નામનું ભાષણ આપ્યું. તેમાં નીચેના શબ્દોથી કાશીની પ્રાચીનતાની અને વિદ્યાની સ્તુતિ કરી—

“I confess as a Hindu, I am overwhelmed with feelings which I can scarcely give vent to on rising to speak from a platform in this city

Benares, Vārāṇasī or Kāshī, hallowed with the associations of a glorious past, has been the cradle of a civilisation dating almost from historic times. While Rome and Athens had barely sprung into existence, she—the epitome and embodiment of Hindu thought and culture—had developed a literature and promulgated a philosophy which still rank as unrivalled

There is a belief current among the Hindus that no earthquake can

overtake this sacred city ; let the geologist and the seismologist find out if there is any foundation for this belief. Figuratively, however, it conveys a lesson which forces itself upon us. Dynasty has followed dynasty ; revolution has come in the wake of revolution, foreign and mighty conquerors from far and near have come and gone, but Benares has heeded not these upheavals—she has stood unmoved as if these have been no concern of hers. - Life glides on as smoothly here to day as it did three thousand years ago. Yes, this Eternal City is a living monument of the vitality of the Hindu nation and of the immobility of the East. Political disturbances and upheavals has scarcely left any impressions upon her."

પછી, બનારસમાં રાજ (વૈદ્યકની અંગણૂત) વિદ્યાનો આરંભ થયો છે એ વિશે બોલતાં, એમણે સુશ્રુતના ગુરુ કાશીરાજ દિવોદાસરૂપે ધનવન્તરિ અવતર્યા હતા એવી જે માન્યતા છે તેનો ઉલ્લેખ કરી—સુશ્રુતની આ જન્મભૂમિ છે, રાજ જન્મભિદે અહીં 'માનમંદિર' વૈદ્યશાળા સ્થાપી હતી; હિન્દુસ્થાનમાં ઘણા મુસલમાન વિદ્યાર્થીઓ મધ્ય યુગમાં આવતા, આઠમા નવમા સૈકામાં અરબ લોકોએ અત્રે આવી ફેટલીક વિદ્યા સંપાદન કરી યુરોપમાં એ વિસ્તારી હતી; બારમા સૈકામાં યુરોપમાં વિદ્યાનું પુનરુજ્જવન થયું એ વખત પછીથી હિન્દુસ્થાનની વિદ્યા પડતી દશામાં આવી—અને હિન્દુસ્થાન પાસેથી પૂર્વે યુરોપે જે લીધું છે તેનો બદલો વાળવાનો અત્યારે એને સમય આવ્યો છે. આપણે ઉદાર દિલથી આપણા પૂર્વજ વરાહમિહિરની ભારક પશ્ચિમના વિદ્વાનો પાસેથી જે શીખવા જેવું હોય તે શીખવું જ. કાશીની 'ગાનવાપી' પ્રસિદ્ધ છે; એ પ્રસિદ્ધ 'ગાનવાપી' જેવી આ હિન્દુ યુનિવર્સિટિ થાય એમ આશા બતાવી એમણે પોતાનું ભાષણ સમાપ્ત કર્યું.

ડૉ. હૅરોલ્ડ એન (પૂના ઔચિકલ્ચરલ કોલેજવાળા) 'Agriculture in modern Universities' ઉપર બોલ્યા. ખેતીવાડીનો વિષય એ છુદ્દ લોકનો વિષય હોઈ ઉદાર વિદ્યા સ્થાન—યુનિવર્સિટિ—ને યોગ્ય નથી એમ મુંઝાણ યુનિવર્સિટિની સેનેટમાં એક હાઇકોર્ટ જડજે કહ્યું હતું એની સામે સક્ષ કટાક્ષ કરી—ડૉ. એને આ વિષયની મહત્તા અને સાર્વજનીન ઉપયોગિતા બતાવી—તથા હિન્દુસ્થાન જેવા ખેતીવાડીના દેશમાં લોકના પ્રાણનો એના ઉપર આધાર છે છતાંદિ કહ્યું, અને બીજા દેશોમાં જેમ ખેતીમાં સુધારો થાય છે તેમ નવીન શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ હિન્દુસ્થાનની ખેતીવાડીમાં પણ બહુ કાર્ય કરવા જેવું છે એમ જણાવ્યું.

મહિં મહારાજ બહાદુર ફરબંગા—એમના પ્રમુખપદ નીચે મિસિસ બેસન્ટે તથા મિ. મોહનલાલ કરમચંદ ગાંધીએ ભાષણ આપ્યાં. મિસિસ બેસન્ટે "The University as a Builder of Character"—'યુનિવર્સિટિ—એક ચારિત્ર બાંધવાના સાધન તરીકે'—એવો વિષય રાખ્યો હતો. એમાં હિન્દુ યુનિવર્સિટિની ભાવના વિશે બોલતાં ખાસ આમદ પૂર્વક પોતાનો મત જણાવ્યો કે હિન્દુ યુનિવર્સિટિએ પૃથ્વીની બીજી યુનિવર્સિટિઓનું અનુકરણ કરી દ્રવ્ય સંપાદન કરવાની વિદ્યાઓ કેળવવામાં ગૂંચાવું ન જોઈએ, પણ અધ્યા-

ત્રવિધામાં હિન્દુઓની જે શ્રેષ્ઠતા પ્રાચીનકાળથી ચાલી આવે છે એ ઉપર જ પોતાની દૃષ્ટિ સ્થાપવી. આ સંબન્ધમાં એમણે ડૉ. જમદીરાચન્દ્ર બોસ વિષે એક વાર્તા કહી: ડૉ. બોસ ઈંગ્લંડ ગયા હતા ત્યારે ‘વગર તારના તાર’ ગ્રંથને એમણે કલકત્તામાં જે પ્રયોગો કર્યા હતા તેનો માલકી હક મેળવવા એક તારની કંપનીએ એમને માગણી કરી—ત્યારે ડૉ. બોસે જવાબ આપ્યો: “I will never sell knowledge, I will tomorrow give to the world everything that I have discovered by my investigation.” આ વૃત્તિ હિન્દુસ્થાનના વિદ્વાનોની છે; અને આ વૃત્તિવાળા વિદ્વાનો જ આ યુનિવર્સિટિમાં દેખાવા જોઈએ.

ત્યાર પછી મિ. ગાંધીનું જાપણ યત્ર. એમણે સ્વરાજ્ય વિષે બોલતાં કહ્યું કે પ્રથમ તો આપણે આપણી જાત ઉપર સ્વરાજ્ય મેળવવું જોઈએ—અર્થાત્, નીતિ બુદ્ધિ અને શરીર સ્વચ્છ અને નિયમિત રાખતાં શીખવું જોઈએ. આ જાખત આપણી ખામીના ઘડાઢરણમાં વિશ્વનાથનું મંદિર પણ આપણે સ્વચ્છ રાખી શકતા નથી છતાં દિ કહ્યું. બાળકોને સાચું હિન્મત વગેરે ગુણો દેખવવાનો ઉપદેશ કર્યો. તથા અરાજકતાનાં ઘેર ફૂલોને નિંદી દાઢ્યાં. [પણ, આ જાખત ઉચ્છૃંખસ વૃત્તિના વિદ્યાર્થીઓમાં જે આંતરિકતા આવે છે તેનું પૂર્વપક્ષ રૂપે મિ. ગાંધી વર્ણન કરતા હતા તેનું તાત્પર્ય ન સમજીને ફેટલાઈ શ્રોતા જનને, એ આંતરિકતાનું મિ. ગાંધી સમર્થન કરતા હોય એમ લાગ્યું, અને મિસિસ બેસન્ટે દિલ્લાસ કરવાથી સમાના કાર્યમાં ભંગાણુ પડ્યું. પણ જેઓ મિ. ગાંધીની અદ્ભુત જૂતકયા જાણે છે તેઓ ગાંધીને પૂર્વોક્ત પાપોનું સમર્થન કરતા કાણુવાર પણ માની શકશે નહિ—મિ. ગાંધી કે જેમની આ બનાવની પૂર્વે માત્ર બે જ દિવસ ઉપર નામદાર બ્લાઇસરીય પોતાને બંગલે નિમન્ત્રણપૂર્વક મુલાકાત આપી હતી તે સરકાર વિરુદ્ધ પ્રજાને ઉરકરે એ તદ્દન અસંભવિત છે. મિસિસ બેસન્ટે—અને તો શુદ્ધ બુદ્ધિથી પણ—પોતાના કર્તવ્ય બહાર જઈ જાપણમાં વિદેશ કર્યો ન હોત તો મિ. ગાંધીનું તાત્પર્ય જે અરાજકતા નિષેધવાનું હતું તે એની મેળે શ્રોતાજનોને સ્પષ્ટ સમજાઈ આવત.]

ત્રીજે દિવસે—૭ મી ફેબ્રુઆરીએ—મહારાજા બહાદુર કાસમજીજી પ્રમુખસ્થાને હતા. ડૉ. સમણ—મૂળ મદ્રાસના ઍડ્યુકેટ, કેમ્બ્રિજમાં વિશેષ અભ્યાસ કરી પંકાએલા, અને કલકત્તાની યુનિવર્સિટિમાં નિયોનલએલા ગણિતશાસ્ત્રી—એમણે સંખ્યાંક હિન્દુસ્થાનમાં શોધાયા હતા, દશાંશપદ્ધતિ હિન્દુસ્થાનમાં ઉત્પન્ન થઈ હતી છતાં દિ કહી આર્યમંડ વગેરે પ્રાચીન હિન્દના ગણિતશાસ્ત્રીઓની પ્રશંસા કરી: આપણે ઉત્સાહ અને ચૈતન્ય મેળવવા માટે ઉચ્ચવય જૂતાકાળ ઉપર દૃષ્ટિ કરીએ તો ખસ છે, પશ્ચિમ દેશો તરફ નજર નાંખવાની જરૂર નથી એમ કહ્યું, તથા ‘Physics’ માને ભૌતિક પદાર્થશાસ્ત્રમાં પોતે કરેલી શોધોનું ફેટલુંક વર્ણન આપ્યું. ત્યાર બાદ, મુંબાઈવાળા લેફ્ટેન્ટ કમીસ હીર્તિકરે “Progress of medicine during the last century” એ વિષય ઉપર બાપણ આપ્યું. એને અંગે એમણે જણાવ્યું કે પોતે પશ્ચિમનું વૈદ્યશાસ્ત્ર સારી પેઠે જોયું અને પછી આયુર્વેદનો

અભ્યાસ કર્યો—અને તે ઉપરથી પોતે એવા મત ઉપર આભ્યા છે કે આપણું પ્રાચીન-
આપધવૈદિક અને શસ્ત્રવૈદિક બહુ જાણી પ્રકારનું છે, અને એની પદ્ધતિ આપણા દેશને વિશેષ
અનુકૂળ આવે એમ છે. તે પછી કવિરાજ ગણનાથ સેને આશીરના રાજા રાણા સાહેબના
પ્રમુખપણા નીચે એક શ્રેષ્ઠ વાંચ્યો. તેમાં વૈદે કેવા નિર્દોષ રહેતું જોઈએ છતાંદિ મતઃ-
જના ચરકમાંથી વચનો રાંધ્યાં, અને હજી પણ હજારો ગામડાંમાં પ્રાચીન વૈદો અને
હકીમો રોગી પ્રત્યે દવાભાવથી કેવું ઉત્તમ કામ કરે છે એ બતાવ્યું. અને પ્રાચીન સમયમાં
અનેક જાતનાં પ્રાણી અને વનસ્પતિના રોગો ઉપર પણ પુસ્તકો લખાયાં હતાં, હાથીના
રોગના, આપધોપચાર કેમ કરવા એ મંબન્ધી પણ આપણા વૈદકમાં એક પ્રકરણ છે—
અને અત્યારે હિન્દુસ્થાનનાં પ્રાચીન પુસ્તકોના ભંડારો શોધવામાં આવે તો વૈદક મંબન્ધી
ઘણું જાણવાનું મળે છતાંદિ કહ્યું.

ત્યાર બાદ, અવવરના મહારાજાએ પ્રમુખસ્થાનેથી સંસ્કૃતવિદ્યા વધારવાનો બોધ
કર્યો, અને એ વિદ્યાના અધ્યયન માટે પોતે અત્યાર સુધીમાં હિન્દુ યુનિવર્સિટીને આપેલી
મદદ ઉપરાંત પાંચ વર્ષ માટે વાર્ષિક રૂ. ૧૨૦૦૦ આપવાનું જાહેર કર્યું. તે પછી પંડિત
હરપ્રસાદશાસ્ત્રીએ “The Value of Sanskrit Education” ઉપર અને પંડિત
શ્રી કૃષ્ણ જોશીએ “Indian Culture” ઉપર બાધણ આપ્યાં.

છઠ્ઠો હકાડો—તા. ૮ મીએ—પ્રો. ગિફીસ એમણે “The Ideals of a modern
University” એ વિષય ઉપર બહુ જાણવા લાયક વિચારો દર્શાવ્યા. યુનિવર્સિટીની
બાબત—ચારિત્ર બાંધવાની, નૈતિક બજવાળાં સ્ત્રી-પુરુષો કરવાની લાવી જોઈએ. આજકાલ
પુષ્કળ પ્રત્યક્ષ ઉભરતી યુરોપ અને અમેરિકાની યુનિવર્સિટીઓથી અંજારો નહિ. એમાંની
ઘણી તો જુદી અને નીતિમાં કેવળ શત્રુ જ હોય છે. પૂર્વે હિન્દમાં તેમ જ ગ્રીસમાં
યુનિવર્સિટીઓ બહુ ઝીણાં ખીજમાંથી ઉત્પન્ન થતી એક આચાર્ય અને એના શિષ્યો—એ
એક યુનિવર્સિટી. ધીમે ધીમે એમાં વધારો થતો જાય—ખીજ આચાર્યો જોડાય, કે શિષ્યની
મંખ્યા વધે, અને એમ ખરી યુનિવર્સિટીઓ સ્વયં રચાતી જાય. હાલના સમયમાં બહારનો
બપકો ઘણો હોય છે, પણ ખરી કેળવણી, કે ચારિત્રનો વિકાસ થોડો જ છે. પ્રો. ગિફીસનું
બાધણ બહુ ઉપયોગી—વિવિધ વિષયનો પુસ્તકશાળા સ્થાપવી જોઈએ વગેરે જણાવતી—
સચનાઓથી ભરપૂર હતું. અને એનાથી એતાજનો એટલા બધા ખુશી થઈ ગયા કે બાપ-
જીને અન્તે પંડિત મદન મોહન માત્રવીયે ઉભા થઈ, પ્રોફેસર ગિફીસને હિન્દી યુનિવર્સિટીની
રચનાઓમાં એના કાર્યકારી મંડળને મદદ આપવા વિનંતિ કરી. તે પછી—મિ.
ભાતખંડે (મુખ્ય) એ “Indian Music”—હિન્દી મંગીત—ઉપર નિબંધ વાંચ્યો.
બાઈ અર્જુનમિહજી અને સન્ત અત્તમિહજીએ ‘શીખચુરુ અન્થરાહોજ’નું શ્રવણ કરાવ્યું.
અને તે પછી પંડિત મદન મોહન માત્રવીયે હિન્દીમાં ‘હિન્દુ ધર્મ’ તથા ચુરુઅન્થસાહેબ
ઉપર રમિક બાધણ કર્યું. દીનદયાળ શર્મા ‘યુનિવર્સિટીમાં ધાર્મિક શિક્ષણ’ ઉપર હિન્દીમાં
બોલ્યા. વળી પંડિત મદનમોહને વિદ્યાર્થીઓને અંગ્રેજીમાં ઉદ્દ્યોધન કર્યું. પ્રો. રમણ

“Some New Paths in Physics”—“ભૌતિક વિદ્યામાં કેટલાક નવા માર્ગો” ઉપર મૅન્ટેલ લેન્ડર્નનાં ચિત્રો સાથે વ્યાખ્યાન કર્યું.

આમ આ ગસિક અને અનેક શાળાનાં તરવૈથી બરપૂર એવું પુણ્યાહવાચન— સમાપ્ત થયું.

અન્યે પંડિત રામચન્દ્ર યુઆએ હરિદ્રીર્તન કર્યું, અને વિષ્ણુ દિગંબરે (મુંબાઈના ગા-ધર્વમહાવિદ્યાલયવાળા) સંગીત સંભળાવીને સમાપ્તિ કરી. એ જ દિવસે ‘કાશીવિશ્વ-વિદ્યાલય’ની સ્થાપના નિમિત્તે અન્યત્ર સરસ્વતીપૂજા તથા ગાયત્રીપુરસ્કરણની પૂર્ણાહુતિ પણ કરવામાં આવી.

[વસન્ત-આક્રિસ.] *

કાશી વિશ્વવિદ્યાલયના શિલાલેખ તથા તામ્રપત્ર લેખ.

ૐ

કાશીવિશ્વવિદ્યાલયઃ ।

શિલાલેખ

શુક્રે પ્રતિપદિ તિયૌ શુક્રવારે શિલાયા
‘કાશ્યાં દ્યગનવમહાસમિતે વિક્રમાદ્દે ।
ધર્મે પરિકલપિતું વિશ્વવિદ્યાલય-
સમ્રાટ્પ્રતિનિધિવરો લાર્ડહાર્ડિન્ડ્ સુકોત્તિ-’

માધ શુક્રત્ર પ્રતિપદ શુક્રવારે વિક્રમ મંવત
સુક્રીતિ વાષમશય લૌકી દાર્દગિ પૂર્વના પ્રાચીન
ચારે તરફ દક્ષિત કરના માટે યુનિવર્સિટીનો
(પત્થર) નોખ્યો.

ૐ

કાશીવિશ્વવિદ્યાલયસ્ય
તામ્રપત્રલેખઃ ।

તામ્રપત્રલેખ.

ૐ

ધર્મે સનાતનં વીર્ય કાલવેગેન પીઢિતમ્ ।
મૂતલે દુર્વ્યવસ્થં ચ વ્યાકુલં માનયં કુલમ્ ।
કલેઃ પશ્ચસહસ્રાદ્દે ગતે ભારતમૂમિષુ ।
મારોપયિતુમુદ્ધાર્થીજમસ્ય પુનર્નવમ્ ॥
કાશીક્ષેત્રે પવિત્રેઽત્ર ગંગાતીરે મહોદયા ।
પુમેચ્છા પુણ્યસંપન્ના સજાતા જગદાત્મનઃ ।
નંગમચ્યાય પાશ્ચાત્યા પ્રાચ્યાશ્ચાપિ પ્રજા નિજા ।
ચ્છેષ્ઠાનાં વિધાયૈકમર્થં સુમતિલક્ષણમ્ ॥

સનાતન ધર્મને કાળવેગે કરી પીડાયેલો જોઈ
પૃથ્વી ઉપર મનુષ્યજાતિને દુર્વ્યવસ્થિત અને
જોઈ, કલિના પાંચ હજાર વર્ષે જતાં, ભારત
ગંગાકાંઠે પવિત્ર કાશીક્ષેત્રમાં, એવું નવું ઉદ્ધાર
રોપવાની જગદાત્માની મહોદય અને પુણ્ય
શુભ ઇચ્છા થઈ. પશ્ચિમની અને પૂર્વની પો
ધર્મને (જાણને) એકઠી કરીને, તેઓમાંના
જનોનું સદ્બુદ્ધિથી એકમત કરીને, વિશ્વાત્મા

* મેન્ટેલ લેન્ડર્ડ કૉલેજ મેંગ્રીન ઉપરથી.

વિશ્વનાથપુરે વિશ્વજનનો વિશ્વમાયનઃ ।
 વિશ્વાત્માઽઽકારયદ્વિશ્વવિદ્યાપીઠવ્યવસ્યિતમ્ ॥
 નિમિત્તમાત્રમગ્રામૂત્ સમીહાયા. પરોશતુઃ ।
 સાલધીયો દેશમકો વિપ્રો મદનમોહનઃ ॥
 નિધાય ઘાટ્મયં તેજસ્તસ્મિન્નુદ્યોષ્ય ભારતમ્ ।
 પ્રહીકૃત્યાપિ તત્ત્વઽસ્તૃનસ્મિન્નર્થે વ્યવ્રાત્મસુઃ ॥
 અન્યે ચાપિ નિમિત્તાનિ પ્રાભવગ્નતરાત્મન ।
 ઘીકાનેરનૃપો ઘીરો ગગાસિદ્ધો મહામનાઃ ।
 શ્રીરમદ્વર્સસિદ્ધઃ દ્વર્મંગમાહીપતિઃ ।
 પ્રધાનઃ કાર્યકારિણ્યાઃ સભાયા માનવર્ધનઃ ॥
 સુધીઃ સુન્દરલાલઃ મન્ત્રી કૌણભિરક્ષકઃ ।
 ગુરુદાસાદિત્વરામૌ વાસંતી ધામિની તથા ॥
 તથા રાસવિહારી ચ શુદ્ધા યે દેશવત્સલા ।
 દાસાધ્યાન્યે ભગવતો યથાશક્ત્યં સિપેશિરે ॥
 વિષ્ણોરિયામહારાધ્યાઃ પૌત્ર પદ્મચંદ્રદેજે ।
 સમ્રાજિ પંચમે ડપાજે ભારતે પરિજ્ઞાસતિ ॥
 મેઘારકાશિકાશ્મીરમયમ્ભરાત્યરાધિપાન્ ।
 કોટાજયપુરેન્દ્રૌરજોધપૂર્વાવિમ્ભિપાન્ ॥
 તથા કપૂર્ધલાતાભાગચાલેરાદિનેરજ્ઞાન્ ।
 રૂપિત્વા સદ્દાયા(સાહાયા)ર્થે સજ્જનનપરાંસ્તયા ॥
 ગર્મસ્ય સર્વધર્મોર્ણા રક્ષાયે પ્રચયાય ચ ।
 પ્રસાપય સ્વલીલાનાં સ ધૈવકઃ પર પ્રમુઃ ।
 લાડે હાડિંડ સુવિષયાતં સમ્રાટ્પ્રતિનિચિવરમ્ ।
 ધીરં ધીરં પ્રજાવન્તું જનાનાં હૃદયંગમમ્ ।
 વિશ્વવિદ્યાલયસ્યાસ્ય શિલાન્યાસે ન્યયોજયત્ ॥
 સંપ્રાપ્તે નેત્રમૂહૃદ્ગ્રહધરણિમિતે વૈક્રમેઽદ્યે ચ માસે
 માઘે પક્ષે ચ શુક્લે પ્રતિપદિ ચ તિથાવદ્ધિ શુક્લે
 શ્રીકાદ્યાં શ્રીલસમ્રાટ્પ્રતિનિચિકરતો યચ્છિલા-
 ન્યાસ આસીદ્
 યાવચ્છન્દ્રાર્કતારં વિલસતુ સ મહાવિશ્વવિદ્યા-
 લયોષ્યમ્ ॥

સરસ્વતી શ્રુતિમહતી મહીયતામ્
 તતઃ સ્તુતા ધાનસુધા નિર્પાયતામ્ ।
 સદા મતિઃ શુભચરિતે વિધીયતામ્
 રતિઃ પરા પરમશુરૌ પ્રચીયતામ્ ॥

વિશ્વનાથપ્રાણીમાત્રનું કૃત્યાણુ કરનાર અને વિશ્વને ઉત્પન્ન
 કરનાર એવો જે વિશ્વાત્મા તેણે વિશ્વવિદ્યાલયની
 બ્યવસ્થા કરાવી. તેમાં એ પરમેશ્વરની ઇચ્છાનું
 નિમિત્તમાત્ર દેશમક્ત માલત્રીય ધાત્રણુ મદનમોહન
 થયો. એનામાં વાહ્મય તેજ મૂર્ધનિ ભારતને જગાડીને
 તથા રાજકર્તાઓને અનુકૂલ કરીને આ કામમાં પ્રેર્યો.
 એ અંતરાત્માનાં બીજાં પણ નિમિત્તો થયાં; બીજા-
 નેરના મહારાજ વીર અને મહામનવાળા ગંગા-
 સિંહ, દરબગાના મહારાજ શ્રીરમેશ્વરસિંહ જેમણે
 એની કાર્યકારિણી સભાના પ્રમુખ થઇ એનું માન વધાર્યું.
 પંડિત મુદરવાલ એ એના મેત્રી અને દ્રુઝર, ગુરુદાસ
 અને આદિત્યરામ, વામિની જેમન્ટ, અને ગસવિહારી,
 તથા દેશવત્સવ જે જે શુદ્ધ પુરુષો તથા દેશસેવકો હતા
 તેઓએ પણ ભગવાનની યથાશક્તિ મેવા કરી.
 વિક્ટોરીયા મદારાણીના પૌત્ર અને એકવર્તે મદારાજ-
 ધિરાજના પુત્ર સમ્રાટ જ્યોર્જ તે વખતે ભારતનું
 રાજ્ય કરતા હતા. મેવાડ, કાશી, કાશ્મીર, મૈસૂર,
 અલ્હર, કોટા, જયપુર, ઇદાર, જોધપુર, કપૂર્થલા, તાબા,
 જાલ્હર વગેરેના રાજ્યોને તથા બીજા સંજ્ઞાનેત્રી
 સાબર માટે પ્રેરિને મર્થ ધર્મના મર્ભની રક્ષા કરવા
 માટે તથા શક્તિ કરવા માટે તથા પોતાની લીલાનો
 વિસ્તાર કરવા માટે એ એક પરમ પ્રમુખે સુવિધ્યાત
 અને સારા વાઇસરૉય લોર્ડ હાર્ડિંગ જે ધીર, વીર,
 પ્રબળ, તથા લોકપ્રિય છે તેમને આ વિશ્વવિદ્યાલયનો
 પાયો (પત્થર) નાંખવાને આજ્ઞા કરી. વિક્રમ સંવત
 ૧૯૭૨ના માઘ માસના શુક્લ પક્ષના પડવાનીતિથિએ
 શુક્રવારે નિર્ભળ હાજે શ્રીકાશીમાં થીયુત સમ્રાટના
 વાઇસરૉયને હાથે જેના પાયાનો પત્થર મુકાયો તેવું
 જે આ મહાવિશ્વવિદ્યાલય તે બ્યાં સુધી સૂર્ય ચંદ્ર
 અને તારા વિલસે ત્યાં સુધી વિશ્વસને.

શ્રુતિના મહિમાવાળી સરસ્વતી માન પાયો.
 એનાથી પ્રસરેલું જ્ઞાનાશ્રુત સૌ પીઓ. સદા શુભ
 આચરણમાં મતિ થાઓ. પરમશુર, (પિતા તથા પર-
 માત્મા) માં હૃતમ પ્રેમ શક્તિ પાયો. .

[વસન્ત આંદ્રિસ.]*

સ્વરાજ્ય અને સામ્રાજ્ય.

૧.

“It is steadily my opinion that there is an absolute necessity of keeping up the concord of this Empire by a unity of spirit through a diversity of operations.”
—Burke.

જગતનો અડધો કલક, વાદી, પ્રતિવાદીઓ—નો અડધો વિવાદ રામી જાય—જો પ્રથમથી શબ્દોના અર્થ બરાબર નિર્ણય કરીને ‘પછી જ’ શબ્દવ્યવહાર ચલાવવામાં આવે તો. પણ શબ્દના સામસામા ખોટા અર્થ સમજાય છે તેનું કારણ શબ્દનો ટોપ કે સમજનારની આગ્રહ જ હોય છે એમ નથી. શબ્દની સાથે એ શબ્દ પ્રયોજનારનું જીવન મંદળાઈ જાય છે, અને એ બેને એક બીજાથી છૂટાં પાડવાં કઠિન હોય—શબ્દનો મૂળ અર્થ રૂપાંતર પામી જાય છે. આ લેખને મથાગે મૂકેલા બંને શબ્દોની એ જ ગતિ થઈ છે. દાખલાઈ નવરોજીએ કવચતાની કૉન્ગ્રેસમાં ‘સ્વરાજ્ય’ની ભાવના ઉપદેશી તેમાં રાજ્ય સામે બંધ કે બિનવશ-દારીનું તત્ત્વ બિલકલ ધરેછું નહતું: ‘સ્વરાજ્ય’ એટલે પોતાનું રાજ્ય, એટલે કે દેશીઓને હાથે વહીવટ—અંગ્રેજમાં ‘Self-Government’ શબ્દનો જે અર્થ થાય છે તે. પણ આ જ પવિત્ર શબ્દ અરાજકતાનાં ઘોર ફૂલ ફરનારા ઉચ્છૃંખલ અને જ્ઞાન્ત ધુવકોને મુખેથી નીકળવા માંડ્યો ત્યારે રાજ્યકર્તાઓને એમાં અનિષ્ટ અર્થ પ્રતીત થવા લાગ્યો, અને દેશની શાન્તિને એમાંથી તુક્કાન લાગશે એમ ભય થયો. આથી ઉલટા ક્રમ ‘સામ્રાજ્ય’ શબ્દના અર્થમાં થયો છે. ‘Imperialism’—ની ભાવના જેમજે પ્રથમ પ્રચલિત કરી તેઓને ઉદ્દેશ ઈર્ષ્ય અને જગતનાં મહારાજ્યોમાં ઉપરિસ્થાને મુકવાનો હતો. હાલ ક્યમર અને બર્નહાર્ટિ જર્મનિને આગળ ધપાવવા ચલ કરે છે તેમ. પિટ પામરટન અને ડિઝરાએલી (લૉર્ડ બીકન્સ્લીફ) આ વર્ગના રાજ્યતન્ત્રીઓ હતા. જતે દહાડે ‘ધ્વજા-અનિચ્છા’ અને પરચ્છા એમ ત્રિવિધ પ્રારબ્ધ ના બળે—પ્રો. સીલિ જેને ‘absence of mind’ કહે છે તેવી અણધારી રીતે—બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય જગતનાં મર્વ સામ્રાજ્યોમાં સૌથી વધારે વિશાળ અને અમુદ્ધ બની ગયું, અને તેમાં સિબરલ પશ્ચિમ રાજ્યતન્ત્રીઓ જેઓ એક વખત સામ્રાજ્યભાવનાની વિરુદ્ધ હતા તેઓનું પણ મમત્વ બંધાયું. અત્યારે સામ્રાજ્યવાદ એક વાદ-મટી સર્વમંમત બ્રિટિશ રાજ્યતન્ત્રીનો સિદ્ધાન્ત થઈ ગયો છે, અને અત્યારે એની સાથે લશ્કરી સત્તા કે પરરાજ્ય-લિપ્સા એવો કોઈ પણ અનિષ્ટ અર્થ જોડાતો નથી. *

* વસ્તુતઃ, ‘Imperialism’નો પણ મૂળ અર્થ આવો અનિષ્ટ—યુદ્ધ અને પર રાજ્યાક્રમણની ભાવનાનો નહોતો. ઉદારાશય બર્કે ‘Empire’ની ભાવના ઉપદેશી છે તેમાં દ્વચ ભાવનાનો જ બોધ છે. પણ આ શબ્દ કેવા ખોટા અર્થમાં સમજવામાં આવે છે અને એ શબ્દ અંગ્રેજમાં પ્રથમ પ્રયોજ્યો ત્યારે એના અર્થમાં કોઈ જ ફટ બંસ નહોતો એ પ્રો. લ્યૂકેસ “The British Empire” નામના પુસ્તકના ઉલોહાતમાં નીચે પ્રમાણે બતાવે છે:—

આમ સ્વરાજ્ય અને સામ્રાજ્ય ઉભયનો ખોટો અર્થ કરવા ધાર્યો હોય તો તે થઈ શકે છે—પણ વસ્તુતાઃ એના સારા અર્થમાં જ આ બંને શબ્દ અને પ્રયોજાએ છીએ એટલે ખુલાસો કરી આગળ ચાલીશ.

દરેક યુગને માટે કેટલાક પરસ્પર વિરુદ્ધ એવા અર્થ સંભોળે એકલા મેળવવાની દરજ્જા ઊભી થાય છે ભગવદ્ગીતાના યુગમાં ભારત પ્રજા આગળ એક મહાપ્રશ્ન એ હતો કે—સાંખ્ય અને યોગ—જ્ઞાન અને કર્મ—ગાૃહસ્થ અને મૈત્ર્યામ એની એકતા કેવી રીતે કરવી? અત્યારે એને જ મળતો આ રાજકીય પ્રશ્ન આપણી સમક્ષ તથા બ્રિટિશ રાજ્યતંત્રીઓની સમક્ષ ઊભો થયો છે કે—સ્વરાજ્ય અને સામ્રાજ્યની ભાવના એકી કેવી રીતે કરવી?

સુભાગે આ પ્રશ્ન આજથી આઠ દશ વર્ષ ઉપર જેવો કઠિન હતો તેવો આજ નથી. બ્રિટિશ અને હિન્દી પ્રજા સ્વૃક્ષેત્રની જમિ ઉપર એ જ બીજને અડીને શત્રુ સામે એવી એકતાથી લડે છે કે ગેરા અને કાળા—બ્રિટિશ અને હિન્દી એવો બેદ બુલાઈ જઈ એક સામ્રાજ્યની સર પ્રજા છે એવો જાન થવા લાગ્યો છે બ્રિટિશ પ્રજાએ હિન્દુસ્થાન પ્રત્યે

“The word Empire is responsible for much misunderstanding. We are obliged to use it, because we have no other high word which would cover the many and diverse dominions of his Majesty the King. But Empire to many, possibly to most Englishmen, implies military domination, despotic rule, aggression on others' liberties. This does not represent the facts. Canada and Australia belong to the British Empire and are proud to belong to it, yet nowhere in the world is liberty, government of the people by the people for the people, more fully developed. But inasmuch as words count for something it is worth noticing first that the Latin word from which Empire is derived was not a purely military term, and secondly that when the word first comes into English history it is used to denote not domination but independence. A celebrated statute was passed in the reign of King Henry Eighth which laid down that “This realm of England is an Empire. The statute was passed against paying dues to the Papal See, and the meanings of the words Empire and Imperial as explained by the great commentator Blackstone, was “that our King is equally sovereign and independent within these his dominions as any emperor is in his empire.” Empire denoted the spiritual and temporal independence of England, and it may fairly be said that, at the present day, British Empire connotes British liberty.”

તાત્પર્ય કે ‘Empire’ (સામ્રાજ્ય) શબ્દના અર્થમાં કાંઈ પણ અનિષ્ટ અર્થ રહેતો નથી, અને ‘British Empire’ (બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય) એવે બ્રિટિશ સ્વાતંત્ર્ય

have it on the highest authority; for no less a personage than His Honour the Lieutenant-Governor has declared that in Bengal local self-government has on the whole been a success; and I am quite sure similar testimony would be forthcoming in reference to the other provinces of India. It would indeed be a marvel if it were otherwise. Our Panchayat system is as old as the hills and is graven on the hearts and the instincts of the people. Self-Government is therefore nothing new to the habits or the ways of thought of the people of India."

આ કસબે શ્રી ચન્દ્રવરદર જોરદાર બાપજીથી અનુમોદન આપ્યું, અને બેના વિશેષ સમર્થનમાં પંડિત મદન મોહન માધવગી કહ્યું કે—

"It is not to the great British Government that we need demonstrate the utility, the expediency, the necessity of this great reform. It might have been necessary to support our petition for the boon with such a demonstration, were we governed by some despotic monarch, jealous of the duties, but ignorant and careless of the rights of subjects; but it is surely unnecessary to say one word in support of such a cause to the British Government or the British Nation—to the descendants of those brave and great men who fought and died to obtain for themselves and preserve intact for their children those every institutions which, taught by their example, we now crave, who spent their whole lives and shed their hearts blood so freely in maintaining and developing this cherished principle.

What is an Englishman without representative institutions? Why, not an Englishman at all, a mere sham, a base imitation, and I often wonder as I look round at our nominally English magnates, how they have the face to call themselves Englishmen and yet deny us representative institutions, and struggle to maintain despotic ones. Representative institutions are as much a part of the true Briton as his language and his literature. Will any one tell me that Great Britain will in cold blood, deny us, her free-born subjects, the first of these, when by the gift of the latter, she has qualified us to appreciate and incited us to desire it?

No taxation without representation. That is the first commandment in the Englishman's Political Bible; how can he palter with his conscience and tax us here, his free and educated fellow-subjects, as if we were dumb-sheep or cattle? But we are not dumb any longer. India has found a voice, at last in this great Congress, and in it, and through it, we call on England to be true to her traditions, her instincts, and herself, and grant us our rights as free-born British citizens."

(અપૂર્ણ)

તારી,

આકાશી અંગાળી સાહિત્ય પરિષદ.

(અનુર્ધાન પૃષ્ઠ ૬૫૦ થી.)

ગૌરવ સાતમું.

ગૌરવ શીલભદ્ર.

અભિધર્મકાવ્યાખ્યાનના મંગળાચરણમાં લખ્યું છે કે અંધકાર વસુધેનુ ખીલ્ય શુદ્ધતા જેવો શોભતો હતો. આ વાત ભરતબંદને મંગલે ખરી હોય એમ કહેવાય, પરંતુ આખા એશીયાને મંગલે જે શોખવા માગીએ તો બેસક એમ જ કહેવાય કે ચીનના યુઆનચુઆને ખીલ્ય શુદ્ધનું પદ આમ કર્યું હતું. ચીનમાં જ જન્મેલા જ્યાં ગૌરવ પરિતોમાં યુઆનચુઆન શ્રેષ્ઠ હતો. તેના શિષ્ય અને પ્રાશબીએ એક વખત જાપાન, કોરીયા અને મંગોલીયા છાતરી નાખ્યાં હતાં. એ યુઆનચુઆન ગૌરવ ધર્મે અને યોગ શીખવા દિદુસ્તાનમાં આવ્યો હતો, પણ જે શીખવા આવ્યો હતો તે દરતાં ઘણું વધારે શીખી તે પાઠો મેળો. જેના પગ આમળ એમી તે એ જ્યાં શાસ્ત્રી શીખ્યો તે બંગાળી હતો, એ વાત બંગાળીઓના ગૌરવ માટે કાંઈ નાની સુતી નથી. એ બંગાળીનું નામ શીલભદ્ર, અને તે અમતટના રાજાનો કુચર હતો. જે વખતે યુઆનચુઆન દિદુસ્તાન આવ્યો તે વખતે શીલભદ્ર નાવનાના વિકારને અધ્યક્ષ હતો. મોટા મોટા રાજાઓ તો શુ પણ સમ્રાટ હર્ષવર્દન પણ એનું નામ સાંભળી ભટક્ય બની જતો, પરંતુ તેનું કારણ તેના ઓઢો હતો, તેની જાન નહિ. હવે શીલભદ્રનો ઓઢો મોટો હતો, એટલું જ નહિ પણ વિદ્યા મંગલે પણ તેનું ગૌરવ થતું હતું. યુઆન ચુઆન પોતે વિગતણ, બહુશી માલુસ હતો. તે પોતાના ગુરૂને દેવના માર્ગ પૂજતો હતો. તેણે કર્યું છે કે જુદા જુદા દેશમાં જુદા જુદા બૌદ્ધ ધર્મ અને ગૌરવ મોગના મનાના મ્દે અન્માસ કર્યો, પણ તે મંગલે જે જે મંદિર મારા મનમાં કિપમ થએલા, તેનું નિવારણ શીલભદ્ર મિત્રાવ કોઈ કરી શક્યું નહિ. શીલભદ્રના ઉપદેશથી તે મંદિર મટી નવા. કામીરના મોટા મોટા બૌદ્ધ પરિતો પણ જે સંદેહ દૂર કરી શકેલા નહિ તે તેણે માત્ર એક એક વખત ઉપદેશ કરી દૂર કર્યા. શીલભદ્ર મહાવાન બૌદ્ધ હતો પરંતુ બૌદ્ધોના ખીલ્ય મંદિરાઓનું સાહિત્ય પણ તેણે ઘણું જોયું હતું. કદી કોઈ એમ કહે કે એણે જ્ઞાન તો ખીલ્ય ઘણું બૌદ્ધ પરિતોને હતું, એટલું જ નહિ પરંતુ બૌદ્ધવિદારના અધ્યક્ષને એણે જ્ઞાન હોય તેમા કાંઈ આશ્ચર્ય જેનું નથી, તો તે વાત ખરી, પરંતુ શીલભદ્ર તો તે શાંધી ચરીઆતો હતો, કારણ પ્રાહ્લોનાં મધમાં શાસ્ત્રો તેણે જોયાં હતાં. પાણિનીનો તેને બહુ સારો અભ્યાસ હતો, અને તે વખતમાં તેનાપર જે શિક્ષા વધારે થએલું તે પણ તેણે સારીરીતે વાંચ્યું હતું, અને તે તે શીખવતો પણ હતો. પ્રાહ્લોનો આદિ અથ જે વેદ, તે પણ તેણે યુઆનચુઆનને શીખવ્યો હતો. તેના જેવો મહાગયાત્રવિશારદ પરિત કરી દિદુસ્તાનમાં ચરો કે કેમ તે કદી શક્યું નથી. જેણે તેનું પાંડિત્ય હતું તેની જ તેના મનની કદાવળ હતી. યુઆનચુઆનનો પાંડિત્ય

તથા ઉત્સાહ દેખી, જ્યારે નાલન્દાના ખીન્ન બધા પંડિતો તેને ચીન તરફ ખાંચે ફરતાં ચટકાવતા હતા, ત્યારે શીલભદ્રે કહ્યું કે “ચીન એક મોટા દેશ છે, અને ત્યાં જઈ યુવાન યુવાન બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચારક થશે, તે બાબતમાં તમારે આડે આવડું સાઈ કહેવાય નહિ. એ ત્યાં જશે તો સદ્ધર્મની ધણી ઉન્નતિ થશે, અહિં બેસી રહેા કશું થવાનું નથી.” વળી જ્યારે, કુમારરાજ બાસ્કરવર્મા વારંવાર યુવાનયુવાનને કામરૂપદેશ જવા માટે કહ્યા કરતો હતો અને તે ત્યાં જવાની આનાકાની કરતો હતો, ત્યારે શીલભદ્રે કહ્યું, કે “કામરૂપમાં હજુ બૌદ્ધ ધર્મ પ્રવેશ કરી શક્યો નથી, માટે ત્યાં જઈ બૌદ્ધધર્મનો સહેજ પણ પ્રચાર કરી શકાય તો તે મોટા લાભની વાત છે.” આ બધા બનાવો પરથી શીલભદ્રનાં ધર્માનુરાગ, દર-દર્શિતા અને નીતિ દાશલનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ આવે છે.

એની બચપણની હકીકત કાંઈકે અત્રે કહેવા જેવી છે. શીલભદ્ર સમતટના રાજાને કુદર હતો એ પહેલાં જ કહ્યું છે, વળી તે ઉપરાંત તે જ્ઞાનપ્રણુ જાતિનો હતો. બચપણથી એને વિદ્યાનો શોખ હતો, અને તે પ્રખ્યાત પણ ઘણો થયો હતો. વિદ્યાની ઉન્નતિ માટે આખા હિંદુસ્તાનમાં સુસાધરી કરી, ત્રીસ વરસની ઉંમરે તે નાલન્દા આવી પહોંચ્યો. ત્યાં, તે વખત બહુ કર્તાદર્તા બોધિસત્ત્વ ધર્મપાત્ર હતો. ધર્મપાત્રનાં વ્યાખ્યાન સાંભળી તે તેનો શિષ્ય થયો અને થોડા દીવસમાં ધર્મપાત્રના બધા વિચારોથી તે ખાંદેર થઈ ગયો. આ અરસામાં દક્ષણ તરફથી એક દિગ્ગિજયી પડિત આવી પહોંચ્યો અને મગધના રાજા પાસે ધર્મપાત્ર જોડે વાદવિવાદ કરવાની રજા માંગી. રાજાએ ધર્મપાત્રને બોલાવી મંગાવ્યો. ધર્મપાત્રે જવાની તૈયારી કરી, ત્યારે શીલભદ્રે પૂછેયું, કે “તમારે કેમ જવું પડે છે ?” તેણે કહ્યું, “બૌદ્ધ ધર્મના સૂત્રને અસ્ત થવાના વખત આવ્યો છે વિધર્મિઓ વાદજોની માફક ચારે તરફ ફરતા રહે છે; જ્યાં સુધી તેમને દૂર કરી શકાય નહિ ત્યાં સુધી આપણા સદ્ધર્મની ઉન્નતિ થશે નહિ.” શીલભદ્રે કહ્યું, “આપ શેકાઈ જાવ, હું જ જાઉં છું.” શીલભદ્રેને જોઈ પેલો દિગ્ગિજયી પડિત હસી પડ્યો અને બોલ્યો, “આ બાળક મારી જોડે વાદવિવાદ કરશે ?” પરંતુ શીલભદ્રે તો ઘણા થોડા વખતમાં તેને અંપૂર્ણ રીતે ટરાવી દીધો. શીલભદ્રનું તે ન યુક્તિથી ખંડન કરી શક્યો કે ન તેના વચનનો ઉત્તર દઈ શક્યો, લજ્જાથી મ્હોડું નીચું કરી સજા છોડી તે ચાલ્યો ગયો. શીલભદ્રના પાંડિત્યથી મોઢ પામી જઈ રાજાએ તેને એક નગરનું દાન કર્યું. શીલભદ્રે કહ્યું કે “મેં તો કાપાય અહણુ કર્યું છે, મારે અર્થ (દાન) ની શી જરૂર ?” રાજાએ કહ્યું કે, “બુદ્ધદેવનો જ્ઞાનજ્યોતિ તો ઘણા દીવસ થયા નિર્વાણ પામ્યો છે, તેથી હવે જે શુણની પૂજા હમે ન કરીએ તો પછી ધર્મનું શી રીતે રક્ષણ થાય ? માટે કૃપા કરી મારી પ્રાર્થનાનો અસ્તિત્વ કરશો નહિ.” આ વાત સાંભળી રાજા થઈ શીલભદ્રે નગરનું દાન લીધું, અને તેની ઉપજમાંથી એક મ્હોડું મંથને રહેવાનું સ્થાન સ્થાપ્યું.

યુવાનયુવાને એક જગાએ કહ્યું છે કે, શીલભદ્ર વિદ્યા, બુદ્ધિ, ધર્માનુરાગ, નિષ્ઠા, વગેરેમાં જૂના બૌદ્ધગણે કરતાં ઘણો શ્રેષ્ઠ હતો. તેણે દસ કોડા પુસ્તક લખ્યાં છે, વળી તેણે જે મધળી ‘ટીકાટિપ્પણી’ લખી છે તે બહુ ચોખ્ખી અને મરલ બાપમાં લખી છે.

પુઆનપુઆનનો શરૂ શીલમદ્ર અંગાળી હતો. તેના જેવાં મર્ય શાસ્ત્રવિદ્યારદ પડિત થવો બહુ વિરલ છે, એ વાત અંગાળીઓને મગરૂ થવા જેની છે કે નહિ તેનો તમારે જ વિચાર કરવો.

ગૌરવ આઠમું.

બૌદ્ધ લેખક શાંતિદેવ.

મારો અભિપ્રાય એવો છે કે બૌદ્ધ ધર્મનાં ધણાં પ્રચલીત પુસ્તકોમાંથી કેટલાકનો લખનાર મહાત્મા શાંતિદેવ અંગાળી હતો, પરંતુ તારાનાથનો અભિપ્રાય મારી વિરુદ્ધ છે: તેઓ કહે છે કે શાંતિદેવનું ધર મૈસાટ્રમાં હતું. દિવગીરીની વાત એટલી છે કે શાંતિદેવનું જે જન્મચરિત્ર મને મળ્યું છે તેમાંથી એની જન્મભૂમિનું નામ કપાઈ ગયું છે, એટલે તે રંગ્યારું નથી, પરંતુ એનાં કામ કરવાનાં ડેહાણાં મગધની રાજધાની તથા નાલન્દા હતાં. જ્યારે તે ધર છોડી બહાર નીકળ્યો ત્યારે તેની માએ તેને કહ્યું હતું કે, “ મંજૂશાન મેળવવા માટે તું મંજૂરજ્ઞમમાધિને તારો શરૂ કરજે. ” દરે મૈસાટ્રમાં મંજૂશીના પ્રાદર્ભાવ વિશે કાંઈ સાંભળવામાં આવ્યું નથી, કારણ ત્યાં બૌદ્ધ ધર્મનો જ પ્રાદર્ભાવ ધણો થોડો થયો હતો.

એને અંગાળી ગણવાનું એક વિશેષ કારણ છે. નાલન્દામાં એક “ કુટી ” ગૌદલે બાતના બેતર પાસે તેનું ધર હતું. દરે લોકો એવું જ્ઞેતા હતા કે જ્યારે તે જન્મવા બેમતો ત્યારે તેનું મહોડું હસતું દેખાતું, સુખા જતો ત્યારે પણ તેવું જ હમતું દેખાતું અને જ્યારે ધરમાં આવ્યો એસી ગ્હેતો હતો ત્યારે પણ તે એવો પ્રસન્નવસ્ત્રનો જ દેખાતો, તેથી

મુજ્જનોવિ પ્રમાવસ્ત્ર:

સુસોવિ પ્રમાવસ્ત્ર

કર્ટિ ગતોવિ પ્રમાવસ્ત્ર

એનું નામ “ બૃહદ્ ” પડ્યું. જ્યારે તે મગધની રાજધાનીમાં રહેતો હતો ત્યારે તે “ રાવન ” નું કામ કરતો હતો, એવાં કેટલાંક અંગાળી ગાયન છે કે જેમાં લખ્યું કે કે:—

રાડતૂ મળદ્ કટ,

મૂસૂકૂ મળઈ કટ ॥

આ ઉપરથી “ રાડતૂ ” બૃહદ્, અને શાંતિદેવ એ ત્રણ એક જ કે નહિ એ વિચારવાનું છે. એ ત્રણ જણ એક જ હોવાનું ધણો મંભવ છે.

૧ળી એક બીજી વાત છે. શાંતિદેવે ત્રણ પુસ્તક લખ્યાં છે. (૧) સ્ત્રસમુચ્ચય, (૨)

શિક્ષાસમુચ્ચય, (૩) બોધિચર્યાવતાર, પાછળ બે મળી આવ્યા છે અને છપાયાં છે, પહેલું હતું મળ્યું નથી, પણ બ્રહ્મકૃતના નામનું એક વિશેષ પુસ્તક મને મળ્યું છે. અને તેમા તેનું જ લખાણ છે ઉપના બે પુસ્તકની માફક એ પણ સંસ્કૃતમા જ લખેલું છે, જો કે વચ્ચમા વચ્ચમા બગાળી પણ છે ઉપલા અને ત્રીથોમા, અને તેમા શિક્ષાસમુચ્ચયમા તો મોટે ભાગે સંસ્કૃત સિવાયની બીજી એક ભાષામા લખાણ છે પણ એક યુરુકેલી વળી એવી છે કે શાંતિદેવના જે બે પુસ્તક અત્યાર સુધીમા હાથ લાગ્યા છે તે બંને મહાયાનને લગતા છે, ને આ છેલ્લું પુસ્તક જે મળ્યું છે, તે વજ્રયાન કે સહજયાનને લગતું છે, તેથી એમ થાય છે કે એ જ માણસ એ બે “યાન”ના પુસ્તક લખે ખરા? એ સમયે વેંડાવ સાહેબ કહે છે કે શિક્ષાસમુચ્ચયમા તાત્ત્વિક ધર્મની ઘણી વાતો મૂકી આપે છે, મેં પણ જોયું છે કે વજ્રયાન, મહાજયાન અને કાળયકયાન મહાયાન સિવાય હોતું નથી, ને એ બધા યાનના લોભે વિચાર કરતા હશે કે, “બધા મહાયાન વાળા તો ખરા, પણ હમે મહાનયાનને ‘સહજયાન’ કરી ઉંચું પદ આપ્યું છે, અને તેની મુ, ઉન્નતિ કરી છે” હાલમા નેપાળના બૌદ્ધો કહે છે કે હમે મહાયાન બૌદ્ધ છીએ પણ અરે નેતા તેઓ વજ્રયાન અથવા તો સહજયાનના ઉપાસક છે

બોધિચર્યાવતારમા શાંતિદેવ વારવાર પોતાના વિરોધીઓની વાત કરી તેમને ગાળો દે છે એ ગાઠ-ગૂથબક્ષ-બગાળા સિવાય બીજો કશો સાબળનામા આપતો નથી, આપણા દેશમા રાત દીનસ એ જ-ગૂથબક્ષ-ગાળ મંભળાય છે

વળી બ્રહ્મકૃવાળા એક ગાયનમા છે કે —

આજ મૂસૂકૂ તૂ મેંડિ માગાલી,
નિજ ઘરિણે ચડાલી મેલી ॥

આ ઉપગ્રંથી જણાય છે બ્રહ્મકૃ ખરેખરો બગાળી હોવો જોઈએ

આ મધા કારણોને લીધે શાંતિદેવને આપણી મહેંગાઇનુ આપ્યું મારણુ દુ કદુ હુ તેના અથમા લખ્યું છે કે શાંતિદેવનું ઘર જાહોરમા હતું. જાહોર કયા આપ્યું તેની ખબર નથી, માટે તે મેળવવા પ્રયત્ન થવો જોઈએ

ગૌરવ નવમું.

નાથપંથ.

હાલમા આપણા દેશમા જે બધા નેગીઓ છે, તેઓ પોતાના નામની પાછળ “નાથ” લગાડે છે. તેઓ કહે છે કે “હમે આ દેશના રાજના શુર હતા, પણ આઠાજોએ દમગ્દ શુરપદ છીનવી લીધું છે” તેથી હવે તેઓ જનોઈ પહેરી આદમજી મણાવાની તજનીજમા

પડ્યા છે. પરંતુ એ “નાથો” નો આચાર વ્યવહાર બ્રાહ્મણોના જેવો નથી. એ જાતિ અસંખ્ય ક્રમાંથી આવી તેની હું ધણું વરસ થયાં શોધમાં છું. રાયલ એશીયાટીક સોસાયટીનાં જૂનાં જર્નલના ૧૯ મા ભાગમાં ઇન્ડિસન સાહેબનો મત્સ્યેન્દ્રનાથ વગેરે સંબંધી એક લેખ વાંચી પહેલાં મારો એવો અભિપ્રાય થયેલો કે નાથપંથ (Nathism) નામનો એક મંદ્રદાય ધણા વરસ પર બંગાળા અને પૂર્વ ભારતમાં ધણી મજબૂત જડ ધાલી બેઠેલો. પહેલાં મૈત્રું ધારવું એવું હતું કે ગોરખનાયની “હથોળ પ્રદીપિકા” માં જે ચૌદ નાથનાં નામ આપ્યાં છે તે બધા કપ્પીરના સમયમાં થઈ ગયા. કપ્પીર અને ગોરખનાથ વચ્ચે થયેલી વાતચીતની કપ્પીરપંથીઓની એક મોપડી લખાઈ છે, તેથી લોકો ધારે છે કે કપ્પીર અને ગોરખનાથ સમકાલીન હતા. પરંતુ બાસીલીફે ટીબેટની ગ્રંથમાળા પરથી બતાવી આપ્યું છે કે ગોરખનાથ ઈ. સ. ના આઠમા સૈકા પછી થઈ ગયો હોવો જોઈએ. તેપાળમાં બૌદ્ધોના મંદિરોને લીધે મધ્યા નાથ બૌદ્ધ હતા, માત્ર ગોરખનાથ જ બૌદ્ધ મત છોડી શૈવ થયેલો. બૌદ્ધ હોતો તે વારે તેનું નામ રમણુવજ્ઞ અથવા અનંગવજ્ઞ હતું. છેવટ શોધ કરતાં કરતાં, “કૌલગાન રિનિશ્રય” નામે મત્સ્યેન્દ્રનાથ અથવા મન્ડલપાદનો બતાવેલો એક ગ્રંથ મને મળ્યો. એ જે અક્ષરે લખાયેલો છે તે અક્ષર ઈ. સ. ના નવમા સૈકા પછી જતા રહ્યા છે, પરંતુ તેમાં બૌદ્ધ ધર્મનું નામ સરખું પણ નથી. એ જગાએ મીનનાથનું એક બંગાળી પદ કોઈ બૌદ્ધ ગ્રંથમાં લીધેલું છે તેનો દાખલો આપી કહે છે કે, પરદર્શનનો અભિપ્રાય આવો છે. આ સિવાય પણ બીજાં કેટલાક કારણોને લીધે એમ કહી શકાય છે કે એ “નાથો”એ નથી હિંદુ કે નથી બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર કર્યો.

શિવ એમનો દેવ હતો. તેમના પુસ્તકમાં હરપાર્વતીનો મંવાદ તંત્રને આધારે લખાયેલો છે. તેઓ કેલામમાંથી તે લઈ આવેલા, તેમણે હકથોગનો પ્રચાર કરેલો, જુદાં જુદાં આમન વડે યોગ કર્યો એ જ તેમનો ધર્મ. એમનાં ધર્મનું મૂળ હતું પણ મળતું નથી, અથવા નો જે મળ્યું છે તે ઉપરથી જણાય છે કે તેઓ લોકોને શુદ્ધથાત્રમ છોડવા સમજાવતા. તેમના ધર્મમાં સ્વર્ગ વગેરે નરક બડ વલણ હતું નહિ. તેમની મનઃશક્તિ સિદ્ધિ જ્ઞાન કરવાની હતી. એ સિદ્ધિ છેવટે જાદૂગર થઈને ઉભી રહી મૂળ “નાથ” શું કરતો હતો તે જણવામાં નથી, પરંતુ હાલ તો ઘણા “નાથ” જાદૂગરનો ધંધો કરી બિડ્ડા માગતા ફરે છે. ઇંદ્રિયોની સેવા કરવામાં તેમને કોઈ રીતની અડચણ હોતી નથી. જોધ-પુરતું મહા મંદિર હાલમાં તેમનું મોટું સ્થાન છે. નાથજી ઘણા મોટા માણસ છે, તેમનું મહા મંદિર એક મ્હોટા શહેર જેવું છે, તેને ચારે આજુબેથી રીવાજોએ ઘેરી લીધું છે. નાથજીના મંદિરમાં જઈને જોયું તો, તેઓ આગળ થઈ ગયેલા નાથનાં પગલાં પૂજતા હતા. લોક નાથજીને દેવતાનો અવતાર ગણતા હતા. તેઓ લગ્ન કરતા નથી પરંતુ તેમને છોકરાં થવામાં કાંઈ વાંધો આવતો નથી, મધમાંમના આહારનો પણ તેમને વાંધો હોતો નથી. નાથજીનું એક વાસણ દારૂથી ભરી દેતાં ડાહ્યા દસ હજારનો ખર્ચ થાય.

એ “નાથ” બંગાળા અથવા પૂર્વ ભારતના વતની હોવા વિશે કાંઈ મંદેહ જેવું

નથી. મીનનાથનું એક પદ મારે હાથ લાગ્યું છે. કે જે બંગાળામાં છે. ગોરખનાથનું ઇવન થણે બાગે બંગાળામાં જ વ્યતીત થયેલું. તેનો ચેતો હાડીપા તે આપણા મયનામતી (મેનાવતી) ના ગાયનનો નાયક. મીનનાથ જે વખત ચોતાનો ધર્મ જૂલી ગયો હતો તે વખત ગોરખનાથે જ તેને તે વાતની સ્મૃતિ કરાવી હતી. મત્સ્યેન્દ્રનાથને ઘણી વખત મગ્ધનાથ કહેવામાં આવે છે કે મતલબ કે તે “ જોલ ” નો છોકરો હતો. એ વાત માની હોય તો પછી તે બંગાળાનો જ વતની હોવો જોઈએ.

વખત જતાં નાથપંથે ઘણું જોર પકડ્યું અને બૌદ્ધો અને હિંદુઓ “ નાથ ” ની ઉપાસના કરવા લાગ્યા. મત્સ્યેન્દ્રના અંતમાં જે કે બૌદ્ધધર્મને લગતું કંઈ નથી તો પણ હજી પણ નેપાલીઓ તેને મોટા દેવ તરીકે પૂજે છે. તેની સ્થપાયા વખતે નેપાળમાં જે ધામધૂમ થાય છે કે તે બીજા કોઈ દેવતાની એવી જ યાત્રા વખતે બીજા કોઈ સ્થળે થતી નથી. ગોરખનાથ પર જે કે બધા નેપાલી બૌદ્ધોનું મન નહતું તો પણ હજી પણ ઘણા બૌદ્ધો તેને પૂજે છે; દિગ્દેશમાં પણ તે પૂજાય છે.

આ બધાં કારણોને લીધે નાથપંથને બંગાળીઓના ગૌરવનું નવમું કારણ હું ગણું છું.

ગૌરવ દસમું.

દીપંકર શ્રીજ્ઞાન.

બંગાળાનું દસમું ગૌરવ દીપંકર શ્રીજ્ઞાન. તેનું વનન પૂર્વે બંગાળામાં વિદ્યુમળીપૂર, તે બિહુ હતો અને વિદ્યુમળીલ વિહારમાં રહેતો હતો. ત્યાં ટૂંક વખતમાં મોગ પંડિત તરીકે તેની ગણતરી થવા માંડી હતી. તે વખતના ત્યાંના મહાત્મા અધ્યક્ષે તેને સુરજગૃહીપ મોકલ્યો. ત્યાં બૌદ્ધધર્મના ફેલાવનાર તરીકે એ પ્રસિદ્ધ થયો છે. ત્યાંથી પાછા કર્યા બાદ વિદ્યુમળીલ વિહારનો તે અધ્યક્ષ થયો હતો, અને એના વખતમાં નાલન્દા કસતાં પણ વિદ્યુમળીલની ખ્યાતિ વધી ગઈ. ઘણા મોટા મોટા માણસો, ઘણા મોટા મોટા પંડિતો વિદ્યુમળીલમાં શીક્ષણ લઈ, એકલા હિંદુસ્તાનમાં નહિ, પરંતુ હિંદુસ્તાનની બહાર જઈને પણ નિવા અને ધર્મ પ્રચાર કરવા લાગ્યા. વિદ્યુમળીલ વિહારનો સ્લાકર શાંતિ નામે એક જાણુ બહુ તીક્ષ્ણ બુદ્ધિનો નૈપાયિક થઈ ગયો. પ્રણકર મતિ, જ્ઞાન શ્રીબિહુ, વગેરે બહુ બહુ અંથકારો ને પંડિતોએ વિદ્યુમળીલનું નામ જગતનું સખ્યુ હતું.

આવા વિહારના અધ્યક્ષ થવું એ મોટું મહાભાગ્ય કહેવાય. દીપંકરને ઘણી વખત જ્ઞાણુ પંડિત તથા બીજા “ યાન ” નો મત સ્વીકારનારાઓ જોડે વાદમાં ઉતરવું પડતું અને તેમાં તે હમેશા વિજયી નીરડતો. આ વખતમાં દીગ્દેશમાં ઘણું બાગે બૌદ્ધ ધર્મ લોપ થતો આવતો હતો, અને વનપાઓનું જોર વધતું જતું હતું, તેથી લય પામી દીગ્દેશના રાજાએ વિદ્યુમળીલ વિહારમાંથી દીપંકર શ્રી જ્ઞાનને ત્યાં લઈ આવવા માટે એક ફૂલ મોકલ્યો.

દીપંકરે એએક વખત તો જવાની ના કહી, પરંતુ જે બાબત માટે જવાનું હતું તે બાબતના અગત્યતા જોઈ એણે જવાની હા કહી. એ વાત સાંભળી ધણું માણસો મોકલી તેનું સન્માન કરી દીધેલના રાજ્યને પોતાના દેશમાં તેને આણ્યો, જતાં જતાં રસ્તામાં નેપાળમાં સ્વયંભૂ ક્ષેત્રમાં પોતે કેટલાક વખત સુકામ કર્યો. પછી બરફનો પહાડ ઝોળંગી પોતે દીધેલની સરહદ પર આવી પહોંચ્યો. જેઓ નિમંત્રણ કરી પોતાને દેશ તેને લઈ ગયા હતા તેમના દેશની રાજધાની પશ્ચિમ દીધેલમાં હતી, જે જે વિહારોમાં તેણે વાસ કરેલો તે સઘળા વિહારો આજે પણ ઘણા પવિત્ર ગણાય છે. કાંકે સાહેબે જે આર્કીઓલોજીકલ રીપોર્ટ બહાર પાડ્યો છે, તેમાં દીપંકર શ્રીજ્ઞાન અથવા અતિશાનું કર્મક્ષેત્ર બહુ સારી રીતે બતાવ્યું છે. અતિશા બ્યારે દીધેલ ગયો ત્યારે તેની ઉંમર ૭૦ વરસની હતી. આવી મોટી ઉંમરે દીધેલ જવાનો શ્રમ ઉડાવ્યો એજ આસાધારણ કહેવાય અને વળી ત્યાં જઈ તેણે ઘણાઓને બૌદ્ધધર્મની દીક્ષા આપી એ વધારામાં. ત્યારપછી દીધેલમાં ઘણા જુદા જુદા બૌદ્ધોના મંપ્રદાયો નીકળ્યા; અને હવે દીધેલમાંથી કદી બૌદ્ધ ધર્મનો કોપ થશે એવો જરા પણ મંદેહ નથી. તેણે દીધેલમાં મહાયાન મતનો પ્રચાર કરેલો. તેને સારી રીતે ખબર હતી કે દીધેલવાસીઓ શુદ્ધ મહાયાન ધર્મના અધિકારી નથી, કારણ તે વખત પણ તેઓ દૈત્યદાનવની પૂજા કરતા હતા; વળી તેણે વજ્રયાન અને કામ્યવક્યાનના ઘણા અંશેનો તરજુમો કર્યો હતો, અને ઘણી પૂજા પદ્ધતિનાં પુસ્તકો તથા સ્તોત્રો લખ્યાં છે. તેંજુરના કેટલોગને દરેક પાને દીપંકર શ્રીજ્ઞાન અથવા અતિશાનું નામ જોવામાં આવે છે. આજે પણ હજારો લોકો તેને દેવતા ગણી પૂજે છે. ઘણાઓનો એવો અભિપ્રાય છે કે દીધેલમાં આજે જે કાંઈ વિદ્યા, બુદ્ધિ, સમ્પત્તા છે તે બધાનું મૂળ કારણ દીપંકર જ છે. એવા માણસને બ્યારે આપણા બંગાળના ગૌરવ રૂપે ન ગણીએ તો પછી કોને ગણીએ ?

ગૌરવ અગ્નીઆરમ્બ.

જગદલ મહાવિહાર

અને

વિભૂતિચંદ્ર.

રાષ્ટ્ર સાહેબ નેપાળમાંથી જે કેટલાંક પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરી લઈ ગયો તે તેણે કેબ્રો-જની બુનીવરસીટીને આપી દીધાં. તેમાં શાંતિદેવની શિક્ષાસંબંધી નામની એક પોથી હતી. એ પોથી કાગળ પર હાથથી લખેલી અને મ્હોટે ભાગે બંગાળીમાં હતી. વૅડલ સાહેબે બ્યારે એ પુસ્તકોની યાદી બનાવી ત્યારે તેમાં જણાવ્યું કે ઈ. સ. ના ૧૪ માં ચા ૧૫ માં સૈકામાં એ લખાઈ હોવી જોઈએ. ત્યાર પછી બ્યારે તે તેણે છપાવી ત્યારે તેની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું કે “ વખતે એક સો વરસ આગળ જનું પડશે. કારણ કાગળ તેના કરતાં વિશેષ જૂના ન હોવા જોઈએ.” વૅડલ સાહેબ મોટો માણસ હતો, મારે ને તેને સારો

ખનાન હતો, તેઓ અને હું એક વખત સ્થાયે નેપાળ ગયા હતા, પરંતુ આ જગ્યાએ તેના મતને હું મળતો થઈ શકતો નથી કારણ નેપાળમાં મેં એના કરતાં વધારે જૂના કાગળના પુસ્તકો જોયા છે, અને જેએક પુસ્તક તે સ્થાયે આપ્યા છે, અને તેથી માન કાગળપટ્ટી જ ને એ પુસ્તક નવું છે એમ એ કરવા માગતો હોય તે તે વાત બરાબર નથી જાણીને મતાવી આપ્યું છે કે ઘણા જૂના વખતથી નેપાળમાં “કાયગદ” મળી આવે છે આપણને કાગળ પછીથી મળ્યા, કારણ આપણને ચીન પાસથી બહારે બહાર મળ્યા મળ્યા નથી, આપણને મુમલમાનો માગતે મળ્યા, અને તેમને ચીન પાસથી મળેલા મુમલમાનોએ “કાયગદ” શબ્દનું “કાગળ” બનાવી દીધું પુસ્તકના અંતમાં લખ્યું છે, કે “વૈય ધર્માય પ્રવરમહા વાનવાયિનો જાગદ્વા પદિત વિમુતિચ્ચદ્રસ્ય” વગેરે હવે વેચ મારે જ લખે છે કે “મહાવાન પથી જગદન પદિત વિમુતિચ્ચદ્ર તે કાણુ તે મારી જાણુમાં નથી” ઈ મ ૧/૦૭ ની માનમાં હું ફરી નેપાળ ગયો ત્યારે મ્હલાક પુસ્તકો મેં જગદન મહાનીલાનું નામ જોયું, પરંતુ તે વખતે પણ એ મહાનિહાર આ આવેલો તેની મને ખબર નહતી તે વખતે મને વિમુતિચ્ચદ્રનું નામ મળ્યું “નામચીતિ”ની “અમૃતમણિ” નામે એક પ્રિમ તેણે રચેલી અને તે કાનચકમાનના મતને અનુસરીને લખેલી

પછી નમચરિત કાવ્ય છપાવતી વખતે જ જાણી રાખ્યો જ રામપાલે રામચત્રી નામનું જ નમર વસાવેલું તેની પામે “જગદન મહાનિહાર” આવેલું ગયા અને કરતોવાના શંખ પર તે આવેલું હતું તે વખતે કરતોવા ગયામાં નહિ પણ જમનામાં પડતી હતી, મગ એ વખતે શુદ્ધિગા આગળ થઈ જતી હતી તે વખતે મેં વિચાર કર્યો કે મુન્શીજગદા મમપાન નામે જ જૂનું ગામ છે તે જ રામચત્રી હોય તેમજ, અને જગદન તેની પામ જ કોઈ જગ્યાએ આવેલું હોય તેમજ આ વાત જાણ્યાબા પછી ઘણાઓએ જગદન નિગે શોધ કરી કેટલાએકે માનદેહમાં અને કેટલાએકે બેચુગમાં પરંતુ હજી કોઈ હાથ લાગ્યું નથી અને શોધ જારી છે કાગળ જેની મેં તે મનમાં નાનંદા, પેશાનરમાં જેવો કનિષ્ઠ વિહાર, મનમોમાં જેવો દીપદત્તમવિહાર, તેવો જગાળામાં જગદનવિહાર હતો તેમજ આ લખ્યું છે કે એ નિહારવરદમાં હતો કોઈ દેમણે બ્રાજામાં અને કામ કાઈ ઠંડાણે પૂરેમાર તમા હતો એમ જાણાવેલું છે

જ્યાં હોય ત્યાં પણ એ ઘણો મ્હોળો વિહાર હતો એમાં તક નથી રામપાલે એની પ્રતિષ્ઠા કરી હોય એમ લાગતું નથી, એ નિહારમાં ઘણા નોટા મ્હોટા બિમ્બો રહેતા હતા તેમાં વડો વિમુતિચ્ચદ્ર હતો વિમુતિચ્ચદ્ર ઘણા બૌદ્ધ યથો હપગ ટીમ વગેરે મંદુકમાં લખ્યું છે જ્યારે પ્રિમ દેશમાં એ બધા યથોના તરજુમાં થતા હતા, ત્યારે તેણે ઘણા પુસ્તકોના તરજુઓ કરવામાં મદદ કરેલી, અને પોતે પણ બે ચાર પુસ્તકોના તરજુઓ કરેલા એ સિવાય જગદનમાં એક ખીબા મહાબિમ્બનું નામ દાનશીવ તેણે પણ એના ઘણા પુસ્તકોના તરજુમાં મદાય મેરી આ ઉપરથી મદદ જાણાય કે મિએટવામીઓને એક વખત જગદનમાં બિમ્બો પા ધણો આધાર રાખ્યો પડેલો

હમણાં શ્રીમાન રાખાલદાસ બંદોપાધ્યાયે કંચુરોનું એક પુસ્તક ખરીદ કરી સાહિત્ય પરિષદને ભેટ આપ્યું છે. “સોસાયટી” ના લામા કહે છે કે એ પુસ્તક હાથે લખાએલું છે, લાકડાની છાપવાળું નથી. ઈ. સ. ૧૮૨૯ વરસ પર લખાએલું હોયું બેઠએ અને દાન-શીલે તેનો તરજુમો કરેલો. એ દાનશીલ જગદલવાળો દાનશીલ હોય તો જગદલવિહાર પણ જૂનો, વિજ્ઞતિચંદ્ર પણ ઘણો જૂનો, અને વેંડલ સાહેબનું પુસ્તક પણ તેના કલ્પા કરતાં ત્રણસે ચારસે વરસ પહેલાનું અને તેથી ઘણું જૂનું હોયું બેઠએ. આને લીધે કહું છું કે જગદલવિહાર અને વિજ્ઞતિચંદ્ર બંગાળાનાં ગૌરવનાં કારણ છે.

ગૌરવ ખારમું.

લુધપાદ અને તેના સિદ્ધાચાર્ય.

બંગાળાનું ખારમું ગૌરવ લુધપાદ અને તેના સિદ્ધાચાર્ય. લુધપાદ મંબે ઓગળ એક એ વખત કહ્યું છે. તે આદિ-સિદ્ધાચાર્ય હતો. ઘણી જગાએ આદિ સિદ્ધાચાર્ય તરીકે તેને ગણાવેલો છે. તેનું ઘર બંગાળામાં હતું. રાઢ દેશમાં હતુંએ તેના નામની પૂજા થાય છે, મયૂર બંજમાં, પણ તેની પૂજા થાય છે, દીબેટવાસીઓ તેને સિદ્ધાચાર્ય ગણી પૂજે છે. તેણે ઘણાં બંગાળી ગાયનો લખ્યા છે, અનેક સંસ્કૃતમાં લખેલા બૌદ્ધ ગ્રંથો પર રીકા વગેરે લખ્યાં છે અને તેણે એક સંપ્રદાય પણ ચલાવ્યો છે. તે સંપ્રદાય ઘણું કરીને સહજમાન હોવો બેઠએ, અને જે તો ન હોય તો સહજમાનનો કોઈ ભાગ હોવો બેઠએ.

એક વખતે સિદ્ધાચાર્યગણે બંગાળા અને પૂર્વ ભારતમાં ઘણી પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી તેની સાબિતીઓ છે. ઈ. સ. ના ૧૩ માં સૈકામાં હરિમિહ નામે મિથિલામાં એક રાજા ધર્મ ગયો. તેણે એક વખત નેપાળ પર હુમલો કર્યો હતો, અને તેની બ્હીકથી બંગાળા અને દિલ્હીના મુસલમાનો ગભરાઈ ઉઠ્યા હતા. છેવટે તેના જ વંશમાંથી નેપાળના રાજાઓ થયા. એના મંત્રી ચંદેશ્વરે રમૂતિનાં ઘણાં પુસ્તક લખ્યાં છે. તેના દરબારમાં એક કવિ હતો તે સંસ્કૃતમાં પ્રહસન (કારસ) સારા લખતો. તેનું નામ જ્યોતિરિશ્વર કવિ શેખરાચાર્ય. એમ જણાય છે કે એ બંગાળીમાં પણ કવિતા લખતો હતો. અડધું સંસ્કૃત, અડધું બંગાળી એવું એનું રચેલું અપૂર્વ પુસ્તક છે, જેનું નામ વર્ણનરત્નાકર. કવિતા લખતાં શીતું અથવા કોનું શી રીતે વર્ણન કરવું, તે બતાવવાની એ પુસ્તકની મતલબ છે. એ પુસ્તકમાં ચોધારી સિદ્ધનાં નામ આપતાં એણે માત્ર છોતેરનાં આપ્યાં છે, અને તેમાં લુધના ઘણા શિષ્યોનાં નામ છે. હરિસિંહના વખત સુધી આ પ્રમાણે લુધનું નામ ચાલતું આવતું હતું તેથી એમ જણાય છે કે એ કોઈ અસાધારણ માણસ હોવો બેઠએ.

તેજુરમાં લખ્યું છે કે લુધને મત્સ્યાન્ત્રીદ કહેતા હતા કારણ તેને માછલાના આંતરડાં ખાવાં બહુ ગમતાં હતાં (કયા બંગાળાને તે લાવતાં નથી). તેજુરમાં લખ્યું છે કે આ નામ

આપું છે તેથી તેને મત્સ્યેન્દ્રનાથ જોડે ભેગની નાંખવાનો નથી, મત્સ્યેન્દ્રનાથ તો મીનનાથને ઠાકરા, અને લુધ તો મદાયોગીશ્વર હતો.

સિદ્ધાચાર્યના ગણમાં લુધ, કુકરૂરી, વિરઝા, ગુકરી, આદિલ, બૂસક, કાદવ, કામ્બિ, ડોળી, રાંતિ, મલિતા, પીણા, સારહ, સળર, આથદેવ, ટેન્તન, દારિકામદે. બાડક, એવા કુટલાએકનાં “અર્ધપદ” અથવા તેમના ગુણનાં વખાણનાં ગાયન લખાયાં છે પરંતુ મુમલ-માતોના વિજય પહેલાં જ એ બધાં “પદ” (ગાયનો) દુર્બોધ યર્ધ ગએલાં, છતાં તેનાપર સદગ્નિયા મતવાળાઓએ ટીકા મંસ્કૃતનાં લખી છે, એ સિવાય ઘણા દુદાઓ પણ લખાયા હતા, અને તેની સઘળાની મંસ્કૃતમાં ટીકા લખાઈ હતી. એવી ઘણા દુદાગીતિકાઓ હતી અને તેના પરની મંસ્કૃત ટીકાઓ પણ હતી. તે બધાનો ભૂટીઆની ભાષામાં તરજુમો થયો છે. જે-ણે સિદ્ધાચાર્યનું નામ રાખેલું તે બધાના ગ્રંથો છે ને તેનું ભૂટીઆ ભાષામાં ભાષાંતર પણ થયું છે, તેથી ભૂટીઆ ભાષાના ગ્રંથો અને ખાસ કરીને તેંગુર અથ શોધનામાં આવે તો બંગાળીઓના ધર્મ મત વિશે તેમાંથી જાણવા જેવું મળી આવે, એટલું જ નહિ પણ બંગાળી સાહિત્યનો ઇતિહાસ સુદાં તેમાંથી મળી આવે. પોતાના પૂર્વ પુરોનો જે હકીકત બંગાળીઓ જાણતા નથી તે તેમના શિષ્ય ભૂટીઆઓએ ખાસ યત્ન કરી પોતાના ગ્રંથમાં જાગરી રાખી છે. એ વાત બંગાળીઓને સરભાવા જેવા છે, અને તેમના પૂર્વપુરોને ખાસ ગૌરવ લેવા જેવી છે એમાં કાંઈ શક નથી. સિદ્ધાચાર્યના ગણ, તેમનાં ગાયન, તેમના દુદા, તેમનો ધર્મ એ વિશે આગળ બેએક વખત મેં કહ્યું છે, અને અત્રે ફરીથી કહું છું કે મારો તે સંબંધી મત ખરો છે.

ગૌરવ તેરમું.

શિલ્પી થા પત્થર ઘડનારનું કામ.

બંગાળીઓના ગૌરવનું તેરમું કારણ શિલ્પીનું કરેલું શિલ્પકામ. મદાયાનમાંથી જેમ જેમ નવા ધર્મ નીકળતા ગયા, હિંદુઓમાં જેમ જેમ તંત્રનો મત પ્રવેશ પામતો ગયો તેમ તેમ નવા નવા દેવતા, નવા નવા છુદ, નવા નવા બોધસત્તની પૂજનો આરંભ થતો ગયો. દરેક દેવતાની જુદી જુદી જાતની મૂર્તિઓ બનવા લાગી. કોઈ કોઈ મૂર્તિ, કોઈ સાન્ત મૂર્તિ, કોઈ કચ્છા મૂર્તિ, એવી રીતે બાવ દર્શનની સુધાઓ બહાર પડવા માંડી. એ સઘળી સુધા, એ સઘળી મૂર્તિ, એ સઘળા દેવતાનાં અગમ્ય નામો પડ્યાં. બૌદ્ધની એક સાધનમાળામાં ૨૬૫ ૩૫ મૂર્તિનાં સાધનની વાત છે. તેંગુરના ૧૭૯ આંકિયમાં લગભગ ૧૬૬ દેવતાનાં સાધન છે. નેપાળના ચિત્રકર જાતિનાં માણસો, હજુ પણ એ બધું જોઈને મૂર્તિઓ ચીતરી આપે છે. બંગાળમાં એવું કામ કરી શકે તેવા કુટલા છે તે કહી શકાતું નથી. પરંતુ તેમના હાથમાં પત્થર મીણુ જેવો યર્ધ જાય છે. પત્થરમાંથી કઈ કઈ જાતની મૂર્તિઓ તેઓ બનાવી શકે તેની ગણતરી જ યર્ધ શકતી નથી. તે મૂર્તિવિધાનું અંગ્રેજી નામ Iconography. તે દીવસે એક પ્રસિદ્ધ Iconographer એક સભામાં બોલ્યો હતો કે મૂર્તિવિદ્યા શીખ-

વાની માત્ર એક જ જગા છે ને તે બંગાળા છે. અને ખરેખર હિંદુઓ અને બૌદ્ધોની જે મૂર્તિઓ છે તે તેમાંથી જે પત્થરમાંથી ઘડાએલા છે, તે જોતાં અન્યવર્તીના પાર રહેતો નથી. વરેન્દ્ર રીસર્ચ સોનાયટીએ ઘણી મૂર્તિઓનો મંથન કર્યો છે. સાહિત્ય પરિષદે પણ ઘણી મૂર્તિઓનો મંથન કર્યો છે, બધાં મંથનસ્થાનોમાં પણ થોડી થોડી મૂર્તિઓ છે, છતાં વનમાં, જંગલમાં, જૂના ગામોમાં, જૂનાં નગરનાં ખંડિયરોમાં આને પણ માડાંનાં માડાં બરાબર તેટલી મૂર્તિઓ મળી આવે છે. એ બધી મૂર્તિઓ આજે તો અપૂર્ણ રહે છે, તેથી મંથનસ્થાન એજ તેને યોગ્ય સ્થાન છે. જે જે મૂર્તિઓ આજે ધૂળાય છે તે પણ કેટલી સુંદર છે. કૃષ્ણની એક એક મૂર્તિમાં જે ભાવ દર્શાવેલો જોવામાં આવે છે, તેથી ખરેખર ચકિત ધર્ષ જવાય છે. આજે પણ શિક્ષીઓ જુદી જુદી જાતની સુંદર મૂર્તિઓ બનાવે છે. દાંધલાટના ધડનારાની હુશીઆરી તો સૌને ખબર જ છે. ચૈતન્યના સમયમાં પણ ચમત્કારિક મૂર્તિઓ તૈયાર થતી હતી. પાલરામના સમયમાં એ દુગ્ગરની ખરેખરી ઉત્પત્તિ થએલી. હિંદુસ્તાનમાં બધે જ એ વર્ગ કામ કરે છે, પરંતુ તામ્રપત્ર લેખન તથા સિલાલેખને માટે તો વારંદના કાવચોએ જાણે તે દુગ્ગર જ પોતાનો કરી લીધો છે. હિંદુસ્તાનના બીજા બધા ભાગોમાં મૂર્તિઓ ઘડાય છે. મૈસૂર, ત્રિખાંદર વગેરે જગાએ પણ જુદી જુદી જાતની મૂર્તિઓ મળી આવે છે, પરંતુ તેનાં ટાપડીય વધારે હોય છે ધરેણાં, કુલ, વગેરેથી તેને ભરી કાઢેલી હોય છે, અને તેમાં ભાવ દર્શાવવાનો પ્રયત્ન બહુ થોડો કરેલો દેખાય છે. જે ભાવ દર્શનથી ભાવીકનું મન મુગ્ધ થાય, તે ભાવ માત્ર બંગાળામાં થએલાં કામમાં જ જણાય છે. પણ તે આગળના કામમાં, હાલ તો માત્ર કોઇ કોઇ જગાએ જ તે જણાય છે. કેટલીક વખત તો એવી મૂર્તિ જોતાં એમ લાગે છે કે જાણે હમણાં એ વાત કરશે, કોઇ કોઇ વખત એમ લાગે છે કે જાણે તે નાચતી નાચતી ઉભી રહી છે કોઇ કોઇ વખત જાણે કૃષ્ણ વાંસળી લઇને ઉભા છે તે વાંસળીના અસાધ્ય સાંબળતા હોઇએ એમ લાગે છે. શિક્ષકામની એ ઉત્પત્તિ કાઇ જેમ તેમ, થોડી મહેનતથી, હાથ લાગી નથી બંગાળીઓએ આગળ જે પ્રયત્ન કરેલા તેનું એ દર્શ છે. એકવા પત્થરમાંથી નાંદ પરંતુ પિત્તળ, તાંબું, રૂપ, સોનું, અલ્પપ્રાણ, જેની બનાવેલી મૂર્તિ જુઓ તેની જાણે જીવંતી હોય તેવી લાગે છે

ચૈતન્યના સમય પછી ગરીબ વૈષ્ણવો લોકડાની અને માટીની મૂર્તિઓ બનાવતા. મહા પ્રભુની એક બે લોકડાની મૂર્તિઓ જોઇ, મને લાગ્યું કે જાણે મહા પ્રભુજી વાત કરે છે, ને તેમના બંને હોઠ હાલે છે. ચૈતન્યની કીર્તન કરતી મૂર્તિ ઘણાઓએ જોઇ હશે, તે કેટલી સુંદર છે? માટીની મૂર્તિ બનાવવામાં એમ લાગે છે કે કૃષ્ણનગરના કુંભરો એક છે એક યૂરોપીઅન હુગીઆર કારીગર (ફ્રાન્સ) કેટલીક માટીની બનાવેલી માણુપત્રી મૂર્તિ જોઇ બોલી ઉઠ્યો કે, “ ખરેખર એ કારીગરોએ ઘણો વખત સુધી મનુષ્યના શરીરની શિરા, નસ અને ધમધૂનો સુદ્ધ અવજાસ કર્યો છે, અને તે બરાબર બતાવો શક્યા છે. ”

ગૌરવ ઔદ્યુત.

બંગાળામાં સંસ્કૃત.

મુસલમાનનોના હુમલા પહેલાં બંગાળામાં અનેક સંસ્કૃત ગ્રંથો લખાયા હતા. ભવદેવ એક મહોટો જાણીતો પદિત થઇ ગયો. સંસ્કૃતમાં જેટલું શીખવાનું હતું તે બધું તે શીખ્યો હતો. વાચસ્પતિ મિશ્રે તેનાં વખાણુ ગાયાં છે. એ વખાણુમાંનો ચોથો ભાગ પણ સાચો હોય તો પણ જે દેશમાં ભવદેવ જન્મ્યો હોય તેને ધન છે. તેનાં બનાવેલાં કેટલાં પુસ્તક છે તે આજે પણ આપણે જાણતા નથી. પરંતુ સામવેદિઓની પદ્ધતિ બાદ કરતાં પણ તેનાં બીજાં દશ બાર પુસ્તક મળી આવ્યાં છે.

લોકોનું કહેવું છે કે બંગાળામાં વેદની ચર્ચા નહતી એ વાત ખરી છે. જેમ ખીચ જંગાએ વેદ મોટે કરતા તેમ બંગાળામાં થતું નહિ, કારણ બંગાળાએ એટલા બેવડું નહતા. તેઓ જે કંઈ શીખતા તે સમજીને ચર્ચ કરીને શીખતા. પોતાના કર્મકાંડને બાંધે જેટલું જાણવાની જરૂર હતી તે તેઓ બહુ સારી રીતે શીખતા, તેથી વેદની પ્રથમ વ્યાખ્યા બંગાળીમાં જ થઇ. સાયણાચાર્યની પહેલાં ખસે ત્રણસે વરસ પર નુગડાચાર્ય એક નવી પદ્ધતિ પર જ વેદ વ્યાખ્યા હમી હતી. નુગડનું એ પુસ્તક હવે હાથ આવતું નથી, પરંતુ તેના સંપ્રદાયનાં ધણાં પુસ્તક મળી આવે છે. હજાથુષ તેના જ સંપ્રદાયનો હતો. તેમ ગુણવિષ્ણુ પણ તે જ સંપ્રદાયનો હતો. એમની બનાવેલી વ્યાખ્યા બહુ ચોખ્ખી અને સુગમ છે.

દર્શનશાસ્ત્રમાં તેમને હમેશાં બૌદ્ધોની જોડે વાદ થયા હતા અને તેથી બંગાળી બ્રાહ્મણ માત્રને દર્શનશાસ્ત્રનેની યોડી ધણી ચર્ચા તો કરી જ પડતી. પ્રશસ્તપાદની શ્રીધરની લખેલી ટીકા હાલ પણ હિંદુસ્તાનમાં સારી રીતે પ્રચલીત છે.

સ્મૃતિ સંબંધે ગૌડવાસીઓનો મત જુદો જ હતો. કાશી, મિથિલા અને તેપાળના પ્રાચીન સ્મૃતિ નિર્ણયોમાં ગૌડના મતનો ઉમેષ ધણી વાર આવે છે. મનુના ટીકાકાર ગોવિંદરાજે સ્મૃતિ મન્વરી નામનો જે જખરો સ્મૃતિ નિર્ણય લખ્યો છે તે વાંચતાં આશ્ચર્ય ઉપજે છે. એનું બનાવેલું જે પુસ્તક મેં જોયું છે તેની નકલ કર્યાની સાલ ઈ. સ. ૧૧૪૫ ની છે. હાયભાગ કારજમૂતવાહન, જ્ઞકન, શ્રીકર, વગેરે સ્મૃતિ નિર્ણયકારો અને જોગલોક, અંધૂકબદ, વગેરે જ્યોતિષ નિર્ણયકારો પ્રખ્યાત થઈ ગયા છે. તેઓ જે કામ કરી ગયા છે તે અદ્ભુત છે. સંપત્તિ જે પૂર્વે વંશગત હતી તેને તે લોકોની વ્યક્તિગત કરી છે. આ કામ હિંદુસ્તાનમાં કોઈ બીજાથી થઈ શક્યું નથી. બધાએ પોતે પણ એ મહાન ગ્રંથ રચ્યા છે, જેના નામ દાનસાગર અને અદ્ભુતસાગર. શ્રીનિવાસાચાર્યનો શુદ્ધિ ગ્રંથ એ સ્મૃતિ અને જ્યોતિષનું બહુ ઉત્તમ પુસ્તક છે.

(અપૂર્ણ.)

શ્રી હરપ્રસાદશાસ્ત્રી.

હાસની કેળવણીનું દષ્ટિબિંદુ.

ધૂરોપમાં છેલ્લાં દોઢસો વર્ષથી કેળવણીના વિષયમાં ગંભીર ફેરફાર થયા છે; અને તેના આધારે રૂપે આપણે ત્યાં પણ કેળવણીનાં નવાં ધોરણ રચવામાં આવ્યાં છે. કેળવણીનાં નવાં ધોરણ હાસમાં આસે છે. તેનું ખર્ચે રહસ્ય જાણવામાં નહિ આવવાથી, શિક્ષણ જોઈએ તેવું મંતોપકારક જોવામાં આવતું નથી; કારણ કે જુદા જુદા વિષયોની જે શિક્ષણ પદ્ધતિ શિખવાડવામાં આવે છે તેમાં તેના આધારજૂત સિદ્ધાંત ઉપર વિશેષ બે દરકારી જોવામાં આવે છે. તેનું કારણ એવું કહેવામાં આવે છે કે, શિક્ષકનો ધંધો શિક્ષણ આપવાનો છે. બાળકને લખતાં, વાંચતાં, વગેરે બાબતમાં કામ કરતાં શિખવવાનું છે. એટલે ટુંકમાં શિક્ષકનું કર્તવ્ય વહેવાઈ છે. સિદ્ધાંતની વિગતમાં કે નિયમની ઝીણવટમાં પકવાનું કામ શિક્ષકનું નથી. દાખલા તરીકે કિન્ડરગાર્ટનની બહિસના આકાર બનાવતાં જે આવડે તો કૃપવના સિદ્ધાંતના જ્ઞાનની જરૂર રહેતી નથી. આવી રીતની માન્યતા હાલમાં સાધારણ બાલમ પડે છે પણ એ એક ભૂલ છે. કોઈ પણ કામ અનુભવથી કદમાં આવે છે; તે તે સાદું થવાનો મંત્રવ છે. પણ તે સાથે તેના નિયમ જાણવામાં આવે તો તે કામ કરતાં ક્યાં ભૂલ થાય છે, તે માલમ પડે છે. કામ કરવાથી કામ આવડે છે; તે વાત ખરી છે પણ સાઈ કામ કરવાથી સાઈ કામ આવડે છે; અને નહાઈ કામ કરવાથી નહાઈ કામ આવડે છે તે યાદ રાખવું જોઈએ. સારી ટેવ અને ખોટી ટેવ કેવી રીતે પડે છે તે જાણવાથી તેના કારણ માલમ પડે છે અને તેમાં સુધારો થઈ શકે છે. આવી રીતે દરેક બાળકનાં શાસ્ત્રીય જ્ઞાનની જરૂર છે. જ્યાં સુધી સિદ્ધાંતનું જ્ઞાન હોતું નથી ત્યાં સુધી વહેવાઈ કામ મળે તે પ્રમાણે થાય છે કે કેમ તે જાણી શકાતું નથી. દાખલા તરીકે કિન્ડરગાર્ટનની બહિસો શિખવવામાં આવે છે તેમાં ફક્ત જુદા જુદા આકાર કેવી રીતે બનાવવા તે ઉપર લક્ષ રહે છે. પણ તેથી બાળકની શક્તિ ઉપર શી અસર થાય છે તે જોવાતું નથી. ફક્ત બાલકારને વળગી રહેવાથી મૂળ હેતુ પાર પડતો નથી. તેથી જ રીતે પદાર્થ પાક, જુગોળ વગેરે વિષયની ક્રિયાઓ ઉપર લક્ષ આપવાથી તે વિષયથી બાળકની જે શક્તિ ઉપર અસર થતી જોઈએ, તે કેળવવા છે કે કેમ તે જાણી જવાય છે; અને ફક્ત બાલકાર ઉપર વિશેષ ધ્યાન અપાય છે. તેથી આવી ક્રિયાઓ નિરમ અને નિરપયોગી થઈ પડે છે. નિરપયોગી થાય છે. એટલું જ નહિ. પણ કેટલીક વખત બાળકને તે નુકસાન કરે છે. બાળકની સ્વાભાવિક ચંચળતા નિશાળોમાં દાખલ થતા પહેલાં આપણા જોવામાં આવી હોય છે, તે થોડા વખત પછી અદશ્ય થતી હોતી નથી? જે જિજ્ઞાસા બાળકનામાં પ્રથમ તીવ્ર હોય છે, તે ધીમે ધીમે અયોગ્ય પદ્ધતિને લીધે કુદિત થતી જોવામાં નથી આવતી? જે બાળક પહેલાં લક્ષ પૂર્વક અમુક બાબતમાં રસ લેતું હોય છે, તે થોડા વખત પછી ધ્યાન સ્થિર રાખી શકતું નથી. એનું કારણ એ જ છે કે કુદરતના નિયમને અનુસરી શિક્ષણ પદ્ધતિ હોતી નથી. તેથી બાળકને કામગીરી થવાને બદલે નુકસાન થાય છે. દરેક ધંધામાં તેથી વહેવાર તેમ જ શાસ્ત્રીય જ્ઞાનની જરૂર છે. એકલું વહેવાઈ જ્ઞાન જેમ એક દેશીય છે તેમ એકલું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન પણ

કળ આપી શકતું નથી. યૂરોપમાં કળવણીમાં જે મોટા ફેરફાર થયો છે. તે કળવણીના હેતુ સંબંધિતો છે. શિક્ષણના જે હેતુ છે. એક તો જ્ઞાન આપવું અને બીજું મનની શક્તિ કેળવવી તે છે. જે મહાન ફેરફાર કળવણીમાં થયો છે; તે શક્તિની કેળવણીના સંબંધમાં છે. બહુવિધ, જ્ઞાન આપવું, શિખવવું વગેરે પ્રક્રિયાઓમાં બાળકનું મન એક ઘણ જેવું કે પેરી જેવું છે અને તેમાં જુદા જુદા પ્રકારનું જ્ઞાન જડ વસ્તુની માફક ભરી શકાય છે. ત્યારે મનની શક્તિ ખિલવવાની યોજનામાં મન એ એક ચેતન વસ્તુ છે. તે કેવળ નિષ્ક્રિય નથી; પણ જે જે સંસ્કાર મન ઉપર પડે છે તેના ઉપર ક્રિયા કરવાની શક્તિ મનની છે. જ્ઞાનને મન આવી રીતે પોતાનું અંગ હોય તેવી રીતે એક રૂપ કરે છે. જે બાળકના મનને એક જડ પદાર્થ તરીકે આપણે ગણીએ તો તેને બહુવિધ એવો હેતુ સિદ્ધ થાય છે. બહુવિધ એટલે વસ્તુઓનું જ્ઞાન તેને આપવું અથવા તેણે તે જ્ઞાન યાદ રાખવું એમ કહે છે. મનને ચેતન પદાર્થ માનવાથી વિચાર શક્તિ ઉપર વધારે વલણ રહે છે. પણ તેને જડ માનવાથી વધારે વસ્તુ યાદ રાખવી એટલે યાદ શક્તિને વધારવી એવો વિચાર ફક્ત થાય છે. આ બે દૃષ્ટિબિંદુમાં મનની શક્તિની કેળવણીની ભાવના હાલમાં પ્રચલિત છે. કારણ કે જ્ઞાન એ અન્ય જડ પદાર્થની માફક આપી શકાતું નથી. જ્યાં સુધી ગ્રાહક મન સ્વપ્રવૃત્તિથી તે વસ્તુ મેળવતું નથી ત્યાં સુધી તેનું જ્ઞાન તેને થતું નથી કેળવણીની આવી ભાવનાએ હાલની કેળવણીમાં અસાધારણ ફેરફાર કર્યો છે. હાલમાં તે ભાવનાને અનુસરીને શિક્ષણ પદ્ધતિ રચાએલી છે. આ ભાવનાની શોધનું માન પેન્ટેલોઝીને છે.

મનુષ્યના આત્માનો વિકાસ કરવો એ કેળવણીનો હેતુ છે. પણ તેની વૃદ્ધિના કંઈક નિયમ હોવા જોઈએ. તેવા વિચારથી માનસ શાસ્ત્રના અભ્યાસથી તેના સિદ્ધાંતો શોધવામાં આવે છે. મનુષ્ય મનની વૃદ્ધિના નિયમ સિવાય કેળવણી શાસ્ત્ર કંઈ કરી શકે નહિ; કારણ કે કેળવણીનો હેતુ 'મન' છે; તેથી માનસિક નિયમ અવશ્ય જાણવા જોઈએ. નાના બાળકના અને કિશોર વયના બાળકના મનની સ્થિતિ એક હોતી નથી; તેથી તેમને જુદા જુદા વિષય ઉપર રૂચી હોય છે. તેમ જ તેમનું મન એક જ પ્રમાણમાં સ્થિર રહી શકતું નથી. દાખલા તરીકે બાળવર્ષમાં ૨૦ મિનિટનો વિષય હોય છે તેનું કારણ એ છે કે બાળક તેટલા વખત કરતાં વધારે વખત ધ્યાન આપી શકતાં નથી. આવી રીતે માનસ શાસ્ત્રના જ્ઞાનથી, આપણી ઘણી પ્રક્રિયા ઉપર અજવાળું પડે છે; અને તેની મદદથી તેમાં સુધારો થઈ શકે છે.

કેળવણીના દૃષ્ટિબિંદુમાં ફેર પડવાથી હાલમાં બાળ મનનો વિશેષ અભ્યાસ થાય છે, કારણ કે મનની વૃદ્ધિનું જ્ઞાન હોય તો જ શિક્ષણ આગાહ થઈ શકે એ સ્પષ્ટ છે. જ્યાં સુધી મન ઉપર કેવી રીતે સારી અસર કરી શકાય તેનું જ્ઞાન આપણને હોતું નથી ત્યાં સુધી શિક્ષણ નિષ્ફળ નિવડે છે. બાળ મન એ પાકી ઉમરના મનથી જુદા પ્રકારનું હોય છે. એવી ખાતરી કેળવણીની આ નીતિ ભાવનાથી આપણને થઈ છે. તેથી બાળ માનસ શાસ્ત્ર સંબંધી ઘણા પ્રયોગો હાલમાં કરવામાં આવે છે; અને તેનું સાહિત્ય યૂરોપ, અમેરી-

કાદિ દેશોમાં વધતું જાય છે. વળી હવે એવો નિશ્ચય થયો છે કે બાળ અવસ્થા સર્વે અવસ્થા કરતાં ઘણી ઉપયોગી છે. બાળકનું મન મોટી ઉમરના માણસના કરતાં ઘણું વ્તુલ પ્રકારનું છે; એટલું જ નહિ, પણ તે વખતની સ્થિતિ ઉપર આગળની સર્વે અવસ્થાનો આધાર છે. આવી રીતે કેળવણીના નવા દૃષ્ટિબિંદુથી માનસ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ વધતો જાય છે. અને તેમાં ખાસ કરી બાળ માનસ શાસ્ત્રની જરૂર વિશેષ સાબીત થાય છે.

આપણામાંના ઘણાંનું એવું માનવું છે કે બાળકને પાંચમે કે છઠ્ઠે વર્ષે નિશાળે ભેસાડવાથી તેની કેળવણી સારી થાય છે. પણ આ એક ભૂલ છે; કારણ કે બાળક જન્મે છે ત્યારથી તે કંઈકે નવું શિખવાને પ્રયત્ન કરે છે. અને પાંચ વર્ષની અંદર તો જ્ઞાનનાં મૂળ ખામી ગમેલાં હોય છે તેને એવી રીતે પડેલી હોય છે કે તેના ઉપર તેના સર્વે બલિષ્ઠતાના આધાર રહે છે; તેથી એક વિદ્વાને એવું કહ્યું છે કે બાળકનાં પહેલાં ૭ વર્ષ મને સોંપી દેવામાં આવે તો પછીથી તેનું શું થશે. તેની મને ઝાઝી દરકાર નથી. જ્ઞાનના ખજાજીજ તો આ વખતે જ નાખવામાં આવે છે. તેની સારી અથવા મોટી રેવનો આરંભ આ અવસ્થામાં જ થાય છે. પછીથી જે કેળવણી મળે છે. તેથી તો તેનો વિસ્તાર થાય છે એમ કહી શકાય. બાળ અવસ્થા આવી રીતે મનુષ્યના બલિષ્ઠતામાં ઉપયોગી છે; તેથી સુધરેલા દેશમાં ત્રણથી ૭ વર્ષનાં તેને શાસ્ત્રીય કેળવણી આપવાને માટે ખાસ શાળાઓ રાખવામાં આવી છે. કિન્ડરગાર્ટન શાળા એ તેમાંની મૂખ્ય મંસ્થા છે. બાળકનામાં મધ્ય મૂખ્ય પ્રેરણા જોવામાં આવે છે. તે જિજ્ઞાસા, નકલ, અને ક્રિયા અથવા ચંચળતા છે; તેથી તેના જીવનનો સમાવેશ રમન અને ખોલવા આવવામાં થાય છે. બાળકની આ કુદરતી પ્રેરણા શક્તિનો ઉપયોગ એવી રીતે કરવો જોઈએ કે તે વખતનું શિક્ષણ બાળકને બીલકુલ બાર રૂપ થઈ પડે નહિ. ગમતની સાથે જ્ઞાનની વ્યવસ્થા કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિમાં છે. જે જ્ઞાન બાળક અવ્યવસ્થિત રીતે મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે, તે સુધારિત રીતે આપવાનો પ્રયત્ન આ પદ્ધતિથી થાય છે.

બાળકને નવું જાણવાની ઘણી ઇચ્છા થાય છે; તેથી તે અવસ્થામાં તે આ શું છે; આનું કારણ શું છે; એવા એવા સવાલથી તે તેની ઇચ્છા તૃપ્ત કરે છે. જ્યારે તે ઇચ્છાનાં ખીજ દાખી દેવામાં આવે છે ત્યારે તે દુઃખી થાય છે. અને તેનાં અંકુર નિર્મૂલ થઈ જવાથી મોટી ઉમરે તેનામાં જ્ઞાનનો શોષ બીલકુલ જોવામાં આવતો નથી. પહેલાં જ્ઞાન મેળવ્યા પછી તેના મનને નવું જ્ઞાન શોધવાની કંઈ પણ ઇચ્છા થતી નથી. આવી રીતે જ્ઞાનની શોધ અટકી પડવાથી દેશને જે સુખાર નુકસાન થાય છે એમાં નવાઇ પામવા જેવું નથી. આ સંજ્ઞિના સંપર્ગમાં આવતા બાળકોમાં જે જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થાય છે તે કુદરતી ઇચ્છા છે એમાં શક નથી; કારણ કે ને વડે તે પદાર્થના ગુણ જોય જોઈ શકે છે અને તે પ્રમાણે તે પોતાનું વર્તન ચલાવી શકે છે. તેથી જ રીતે તેનામાં જોઈ જોઈને નકલ કરવાની શક્તિ છે. જે કંઈ સાઈ કે નરસું તેના જોવામાં આવે છે, તેની નકલ તે તરત કરે છે. જો તે પ્રમાણે તે નકલ ન કરે તો, પોતે વિચાર કરી તે વખતે તે કંઈ જ કરી શકે નહિ.

આ કારણે લીધે તે માતા પિતા તેમ જ શિક્ષક ઉપર બ્રહ્મા રાખી તેમના કલ્પ પ્રમાણે કર્યા જાય છે. સારી અથવા નમ્રી ટેવનું બીજ આ અવસ્થામાં જ રોપાય છે; તેથી સારા નસુના તેની આગળ મૂકવાથી તેના વિચાર અને ટેવ હંમેશા પ્રકાશના રહે છે.

તેનામાં ત્રીજી શક્તિ ચમત્કારની છે. તેનું શરીર તથા મન ઘણું ચંચળ માંડેમ પડે છે. કંઈ ને કંઈ કામ કરવાનું તેને મન થાય છે રમતમાં બોલવામાં, અને ચાલવામાં, તે કંઈ ને કંઈ કરે છે; તેથી તે અવસ્થામાં હલોળ, ખત અને આહસના કામમાં રોકી તેની ટેવ પાડની એ કેળવણીકારની દ્રશ્ય છે.

આ ત્રણ શક્તિને સારે રસ્તે દોરવાથી બાળક રમત દ્વારા જ્ઞાન મેળવે છે અને તેને સારી ટેવ પડે છે. આના પાયા ઉપર બવિષ્યના સુખની ધમારત મળાય છે, તેથી આ અવસ્થા ઉપર યુગેય અમેરિકાદિ દેશોમાં ખાસ ધ્યાન આપાય છે. કિન્ડરગાર્ટન શાળાને મળતી બીજી નંસ્થા મોન્ટેસોરી પદ્ધતિ છે. મોન્ટેસોરી નામની રામની વિદ્વાન દાકતર બાલુએ આ પદ્ધતિ ગોઠી કાઢી છે. તેનો આ મૂખ્ય મિદ્ધાન્ત એ છે કે જેમ અને તેમ બાળકોએ પોતે કામ કરતું જોઈએ. જુની પદ્ધતિ કરતાં કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિમાં બાળકના સ્વપ્રયત્નની વિશેષ આશા રાખવામાં આવે છે. પણ તેનાથી આગળ વધીને મોન્ટેસોરી પદ્ધતિમાં તે શિક્ષકે વર્ગમાં ફક્ત કામ બતાવી દેખાડે જ રાખવાની છે. બાળક પોતપોતાની સૂત્ર પ્રમાણે તેનું કામ કર્યા જાય છે. આ પદ્ધતિમાં બાળકના સ્વપ્રયત્નની વિશેષ આશા રાખવામાં આવે છે ને તેમાં ઔન્દ્રિય કેળવણીના હેતુ રહેલા છે. નાના બાળકને કામદારા તેમની છન્દિમે ખિલતી, આત્મશ્રદ્ધા, યોગ્ય શુદ્ધિ, સ્વનત્રતા વગેરે ગુણ કેળવવામાં આવે છે.

આગી રીતે બાળકની કેળવણીમાં સાહિત્ય, રમકડાં, ગીત, ચિત્ર, વાર્તા, માસિકો, પુસ્તકશાળા વગેરેમાં તેની કેળવણીની વ્યવસ્થા વધતી જાય છે, કારણ કે વિદ્વાનોનું ટૂંક માન્યું છે કે બાળકની જ કેળવણી એ ઘણી ઉપયોગી બાબત છે. બાળ મન ઉપર પડેલા સંસ્કાર ઉપર જ બવિષ્યની કેળવણીનો આધાર રહેવાથી તે અવસ્થા ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવે છે. આપણે ત્યાં નવા ધોરણમાં બાળકને અનુકૂળ વિષયો રાખવામાં આવ્યા છે. પણ ત્રણ વર્ષની ઉંમરને બદલે છ વર્ષના બાળકને શિખવાડવાનાં હોય છે. તેમના એક વિષય જે વાર્તા છે, તે ઉપર આપણે હવે જરા વિચાર કરીએ.

સુજાણભાઈ હીરાલાલ આકશી.

કળા.

(અનુસન્ધાન ૪૪ ૬૦૮ થી.)

આ પ્રમાણે એક તરફથી જુદી જુદી કળાનાં જુદાં જુદાં સાધનો કળાવાનને પોતાના કળાવ્યાપારમાં મદદ કરે છે તે બીજી તરફથી એજ સાધનો કળાની મર્યાદાઓ કળાવાન ઉપર કળાની જે મર્યાદાઓ મૂકે છે તે પણ કંઈ જેવી તેની નથી. ઘણલા તરીકે, કવિ પોતાની એકજ કૃતિદ્વારા એક મહત્ત્વના પ્રસંગનું, તે પ્રસંગે જુદા જુદા મનુષ્યોની જુદી જુદી હીવચાલ વગેરેનું મંપૂર્ણ નિરૂપણ કરી શકે છે પણ ચિત્રકાર કે શિલ્પકારથી તેમ અર્થ શક્ય નથી. ચિત્રકારના ચિત્રમાં કે શિલ્પકારના પૂતળામાં તો અમુક એકજ સમયનું નિરૂપણ આવી શકે. તેની આગમના કે પાછળના સમયનું નિરૂપણ કરવું હોય તો તેને જુદુ ચિત્ર ચીતરવું પડે અથવા જુદુ પૂતળુ ઘડવું પડે. આ કારણથી, ચિત્રકાર અથવા શિલ્પકારને પોતાના ચિત્રને અર્થ કયો પ્રસંગ અનુકૂળ ગણવો તેનો નિર્ણય ઘણીજ બારીકીથી કરવો પડે છે. એ ચિત્ર એવું જોઈએ કે જે વારંવાર જોવામાં આવ્યા છતાં કંટાળો આવે નહીં. એ ચિત્ર એવું જોઈએ કે જેમાં કેવળ વિરૂપતાજ આગળ પડી આવતી હોય નહીં. એ ચિત્ર એવું જોઈએ કે જેમાં પ્રેક્ષકના કલ્પનાવ્યાપારને માટે પણ પૂરતો અવકાશ રહે. એ ચિત્રમાં સ્વચ્છતા હોવી જોઈએ. એ ચિત્ર પ્રેક્ષકની શુદ્ધિને સતેજ કરે, તેની કલ્પનાને જાગ્રત કરે, આગળ શુ જાની ગણ અથવા પાછળ શુ જાનવાનું છે તેનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવ્યા વગર પણ પ્રેક્ષકને તેનું સચોટ જ્ઞાન હાથે એવું હોવું જોઈએ. એવા ચિત્રને અનુકૂળ પ્રસંગ તો ખરેખર કુશળ કળાવિધાયકોનેજ જાણી આવે.

પણ એક દૃષ્ટિથી જોતાં ચિત્રકાર અથવા શિલ્પકારનું કામ વધારે અધિક છે તો બીજી દૃષ્ટિથી જોતાં તે વધારે રહેલું છે. સૌન્દર્ય એ દરેક કળાવાનની માનવસરીરનું પ્રતિનિધિ હેતુ છે. સૌન્દર્ય આ વિશ્વમાં અનેક સ્થળે જોવામાં આવે છે, સૌન્દર્ય પરંતુ તેમાં પણ માનવસરીરનું, ખાસ કરીને સ્ત્રીસરીરનું સૌન્દર્ય સૌથી વિશેષ છે. કૃતલાક કહે છે કે પ્રજાએ સકળ સૌન્દર્યમાં કે જેટલો ભાગ રૂપિને અર્પણ કર્યો છે. સૌન્દર્યનો યોગ્ય દિસેા સ્ત્રીઓને કેટલો મળ્યો છે તેનો હક્ક આપણે ગણિતશાસ્ત્રીઓને સોંપીશું, પરંતુ એટલી વાત તો નિર્વિવાદ છે કે સૌન્દર્ય તરફ માનવ માનનું આકર્ષણ સૌથી વધારે થાય છે:—

“A beautiful woman is a practical poet taming her savage mate, planting tenderness, hope, and eloquence in all whom she approaches.”

(Emerson.)

સુન્દર સ્ત્રી એ વાણીદારા નહીં પણ કર્મેદારા પોતાના આત્માનો આવિર્ભાવ કરનારી કવિ છે. એ પોતાના નિરંકુશ સાથીને અંકુશમાં આણે છે, અને જેના જેના પ્રસંગમાં એ આવે છે તેના તેના હૃદયમાં દામનતા, આશા, અને જીવંતી આણવાની એનામાં શક્તિ છે.

એ સૌન્દર્યનું નિરૂપણ કરવામાં કવિની કળા જોઈએ તેવી સફળ નીવડતી નથી. પ્રેમાનન્દ કવિએ દમયન્તીના સ્વરૂપનું બહુ લાંબુ અને છટાદાર વર્ણન આપ્યું છે, છતાં એ વર્ણનથી દમયન્તીના સૌન્દર્યનો આબેહૂબ ખ્યાલ કોને આવી શકે છે? કવિતાદારા એ સૌન્દર્યનો સાક્ષાત્કાર જોઈએ તેવો યર્થ શકતાજ નથી. આ કારણથી કુશળ કવિઓ શરીર-સૌન્દર્યના લાગાં લાગાં વર્ણનો આપતા નથી, પણ એ સૌન્દર્યનું એકાદ એ પંક્તિઓમા કંઈક સૂચન કરીનેજ વિરામે છે. સૌન્દર્યનો આબેહૂબ ખ્યાલ આણવાનું કામ કુશળ કવિ હમેશાં વાચકની હૃદયના ઉપરજ છોડી દે છે. પણ ચિત્રકાર અને શિલ્પકાર એ કામ ઘણી વધારે માગી રીતે કરી શકે છે. ગમે તેટલી પંક્તિઓ રચીને અને ગમે તેટલી આવકારિક ભાષા વાપરીને કવિ જે સૌન્દર્યનું નિરૂપણ નથી કરી શકતા તે ચિત્રકાર પોતાની પાંખી વડે એક ચિત્ર ચીતરીને ઘણી સારી રીતે કરી શકે છે. શિલ્પકારનો અધિકાર તો એટલે મુઠ્ઠી પોચે છે કે માનવશરીરના સ્વાભાવિક સૌન્દર્યને ઢોંકનારો વસ્ત્રનાં આચ્છાદનોને તે દૂર દૂંધી દે છે અને માનવશરીરના આરોગ્યનું, બળતું, સૌન્દર્યનું તે આબેહૂબ નિરૂપણ કરી શકે છે, એ નિરૂપણદારા માનવીના શરીર તેમજ મનની, બહારની તેમજ અંદરની વ્યથાઓનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ તે આપી શકે છે, અને સહનશીલતા, ઉદારતા, દેશભિમાન આદિ અનેક સદૃશ્યોનો પ્રભાવ પણ તે દર્શાવી શકે છે. શિલ્પકળાના આવા અનેક ઉત્તમ નમૂનાઓને ગ્રીક દેશના પ્રાચીન સમયના શિલ્પશાસ્ત્રીઓએ જન્મ આપ્યો હતો. તેઓનું જીવન એના પ્રકારનું હતું કે તે તેમને કળાઓની ખીનવણીમાં મદદ કરતું કસરતશાળામાં મળેને ઉપાડે શરીરે કુસ્તી કરતા તેઓ જોતા માનવીના આરોગ્યનું, બળતું, અને સૌન્દર્યનું સ્પષ્ટ નિરીક્ષણ કરવાના અનેક પ્રસંગે તેઓને પ્રાપ્ત થતા. પરિણામે તેઓ શિલ્પકળાની અનેક રચનાઓદારા માનવશરીરનું અચ્છ નિરૂપણ કરી શક્યા અને માનવશરીરના આરોગ્યની, બળની, અને સૌન્દર્યની કેટલી મહત્તા છે તેનું જ્ઞાન જનમહાજને કરાવી શક્યા. એ કામ કાવ્યકળાથી કદી પણ બની શકે એવું નથીજ. આ ઉપરથી સમજાશે કે ‘કવિતા એ બોલતું ચિત્ર છે,’ અથવા ‘ચિત્ર એ મૂર્તી કવિતા છે’ એમ કહેવું એ બૂલબરેલું છે કવિ અને ચિત્રકાર એ બેઉના કળાવ્યાપારની શક્તિને ચોક્કસ મર્યાદાઓ છે. એ મર્યાદાઓનું ઉક્ષધન કરીને કવિ કે ચિત્રકાર બેમાથી એક પણ કદી આગળ વધી શકતો નથી. કવિ જે કામ કરી શકે છે તે ચિત્રકારથી નથી યર્થ શકતું અને ચિત્રકાર જે કામ કરે છે તે કવિથી નથી યર્થ શકતું. બેઉના કળાવ્યાપાર જુદા જુદા છે, બેઉના અધિકાર જુદા જુદા છે, અને બેઉની શક્તિમર્યાદા પણ જુદી જુદી છે. આ વિષે લેસિંગે પોતાના “Laocoon” નામના ગ્રન્થમાં ઘણી સચિસ્તર ચર્ચા કરેલી છે, અને એ ચર્ચાનો કંઈક ખ્યાલ આપવાનો પ્રયત્ન આ લેખકે પોતાના ‘કવિ અને ચિત્રકાર’ નામના લેખમાં કર્યો છે. માટે આ સ્થળે એ વિષે આટલી ચર્ચા ખસ થશે.

કવિ, ચિત્રકાર, અને બીજા સઘળા કળાવાનોનો જે કળાવ્યાપાર છે તે લૌકિક
 વ્યવહારથી તદ્દન જુદા પ્રકારનો છે. લૌકિક વ્યવહારનું જે સત્ય છે
 લૌકિક વ્યવહારથી તે એ કળાવ્યાપારમાં નથી. લૌકિક વ્યવહારથી ઉદ્ભવતો જે આનન્દ
 કળાની ભિન્નતા. છે તે કળાનો આનન્દ નથી. પ્રેમાળ જોડાને પરસ્પરના પ્રેમપ્રમંગથી જે
 આનન્દ મળે છે તે આનન્દ કળાનો નથી, પણ લૌકિક વ્યવહારનો છે એ
 જોડાના નિર્મેળ પ્રેમનું દર્શન થતાં તેમના મિત્રને જે આનન્દ મળે છે તે પણ કળાનો નથી,
 પણ લૌકિક વ્યવહારનો છે. એ પ્રેમાળ જોડામાંથી એક અન્યને આનન્દ આપવાના ખાસ
 હેતુથી અમુક પ્રેમપ્રમંગનું રમખેનું કથન કરે છે ત્યારે એ કથનથી તેમના મિત્રને જે આનન્દ
 મળે છે તે કળાનો આનન્દ છે; કારણ કે એ આનન્દ લૌકિક વ્યવહારના પ્રત્યક્ષ દર્શનથી
 નથી મળતો, પણ પ્રેમપ્રમંગનો અનુભવ થયા બાદ પાછળથી આનન્દ આપવાના ખાસ
 હેતુથી કલાવલી ક્રિયાનું એ કળ છે. એ ક્રિયા કરનાર વ્યક્તિને પ્રેમપ્રમંગનો સાક્ષાત્ અનુ-
 ભવ ન થયો હોય પણ તેના હૃદયમાં પ્રેમના વિચારો વાગવા આવ્યા કરના હોય, તેના
 હૃદયમાં પ્રેમની લાગણીઓ ઉછળતી હોય અને તે લાગણીઓના પ્લાણને લીધે પ્રેમપ્રમંગનું
 એક કલ્પિત વર્ણનજ તે આપે તો તે પણ કળાનોજ વ્યાપાર છે. પ્રેમને બદલે શૌર્યની
 કે દેશાભિમાનની કે પ્રભુભક્તિની કે હર્ષની કે શોકની કે નિરાશાની કે વેરાગ્યની લાગણી-
 ઓનું પણ એજ પ્રભાણે નિરૂપણ કરી શકાય. એ નિરૂપણ છટાદાર શબ્દોદ્ભાગ કરવામાં
 આવે ત્યારે એ ક્રિયાને આપણે વક્તૃત્વકળા કહીએ છીએ, એ નિરૂપણ છનૌબદ્ધ વાણી-
 દારા કરવામાં આવે ત્યારે એ ક્રિયાને આપણે કાવ્યકળા કહીએ છીએ, એ નિરૂપણ ચિત્રપટ
 ઉપર અથવા પત્થર ઉપર કરવામાં આવે ત્યારે એ ક્રિયાને આપણે ચિત્રકળા અથવા શિલ્પ-
 કળા કહીએ છીએ, અને એ નિરૂપણ મંગીતદ્વારા કરવામાં આવે ત્યારે એ કળાને આપણે
 મંગીતકળા કહીએ છીએ.

આ ઉપરથી સમજશે કે લૌકિક વ્યવહારનું સત્ય અને કળાનું સત્ય એ બે એક
 નથી. દરેક પદાર્થ, દરેક વ્યવહાર, દરેક અનુભવમાં પ્રાકૃત જનો જે
 કળાનું સત્ય સત્યને જોઈ શકે છે તેના કરતાં વધારે ઉંડુ સત્ય સમાયલું હોય છે.
 કળાવાનુ પોતાની તીવ્રશુદ્ધિ વડે એ સત્યનું નિરીક્ષણ કરી શકે છે.
 પોતાની કલ્પનાના પ્રભાવ વડે કરીને કળાવાનુ એ સત્યને વધારે સચેત બનાવી શકે છે,
 એ સત્યને સુ-દરતાભર્યાં મૂર્ત સ્વરૂપો આપી શકે છે, એ સત્યનો સુભગ સાક્ષાત્કાર અન્ય
 જતોને કરાવી શકે છે. એ સાક્ષાત્કાર કરાવવાને માટે વિગતની પૃથક્કરણરીતિનો એને
 આશ્રય લેવો નથી પડતો તેમજ દ્વિલસુક્ષ્મી શુષ્ક દલીલો પણ એને નથી કરવી પડતી.
 વિગતોનથી જે નથી જણાતાં અને દ્વિલસુક્ષ્મી જેની માત્ર ઝાંખીજ કરાવી શકે છે એવાં
 સત્યો કળાવાનુ વધારે સહેલાઈથી સમજાવે છે અને એ સત્યો આપણી લાગણીઓદ્વારા આપણા
 હૃદયમાં ઉતરેલાં હોવાથી વધારે મંગીત અને સ્વાધી અસર કરી શકે છે

કળાદ્વારા જે સત્ય અને જે સ્ફુર્ત્યનો સાક્ષાત્કાર આપણને થાય છે તેમાં આંખ

અને કાન એ એ ઇન્દ્રિયોન આગળ પડતો ભાગ હોતો જણાય છે. કાવ્યકળા, ચિત્રકળા, શિલ્પકળા—એ સઘળી કળાઓની રચનાના સૌન્દર્યનું આંખ અને કાન એ બેમાંની એક ઇન્દ્રિય વડે અથવા એ બેઉ વડે આપણે અહણ કરીએ છિયે. પણ એ સિવાય કોઈ ત્રીજી ઇન્દ્રિયનો ઉપયોગ જેમાં કરવો મડતો હોય એવી કોઈ કળા જણાતી નથી. જીભ કે નાસિકા કે સ્પર્શન્દ્રિય વડે જેનું અહણ થઈ શકે એવી કોઈ કળા કેમ નહીં જીભ વગેરે ઇન્દ્રિયો હોય એ પ્રશ્ન અહીં સ્વાભાવિક રીતે ઉદ્ભવે છે. આ પ્રશ્નના જવાબ માટે કળા કેમ માં એવું કહેવામાં આવે છે કે આંખ અને કાન એ બે ઇન્દ્રિયોન નહીં ? વધારે ઉચ્ચ પ્રકારની છે. એ બે ઇન્દ્રિયો ને જ્ઞાન આપી શકે છે તે બીજી ઇન્દ્રિયોથી નથી આપી શકાતું. આ કારણથી એ બીજી ઇન્દ્રિયો વધારે હલકી છે, અને તેનો આધિકાર યોગ્ય છે. એ હલકી ઇન્દ્રિયો સ્થૂલ જરિયાતના પદાર્થો સાથે વધારે ગાઢો સંબંધ ધરાવે છે, અને એ ઇન્દ્રિયોદ્વારા આપણને જે આનંદ મળે છે તે એવા પ્રકારનો છે કે અન્ય જનોને એ આનંદમાં એકી વખતે ભાગ આપવાનું આપણાથી બની શકે નહીં. એકજ કવિતાનો આનંદ એકી વખતે અનેક માણસો લઈ શકે, એકજ ચિત્ર એકી વખતે અનેક માણસો જોઈ શકે; પણ એકજ આનંદ કાળિયો એકી વખતે અનેક માણસો ખાઈ શકે નહીં, અને એકજ પદાર્થને એકી વખતે એકજ સ્થાનથી અનેક માણસો અડકી શકે નહીં. કળાથી જે આનંદ મળે છે તે એવો હોય છે કે અનેક જનો એકી વખતે એ આનંદના ભોક્તા થઈ શકે. ગાયન માંમળનાર અથવા ચિત્ર બેનાર એકજો હોય ત્યારે તેને આનંદ નથી મળતો એવું કહી નથી, પણ તે વખતે પણ 'આ આનંદ બીજાઓથી' પણ મ્હારી સાથે રહીને ભોગવી શકાય એવો છે ' એમ તે સમજે છે, એટલુંજ નહીં પણ એ આનંદ ભોગવનાર બીજાઓ પણ મ્હારી સાથે હોય તો વધારે સારું એવી ધ્રુવી ઇચ્છા તેના હૃદયમાં હોય છે. એવો સામાજિક આનંદ આપવાનો શુભ જીભ વગેરે ઇન્દ્રિયોમાં નથી. આ કારણથી કળાઓના આનંદમાં એ ઇન્દ્રિયોનો ઉપયોગ હોતો નથી. એ ઇન્દ્રિયો ને પદાર્થોનું અહણ કરે છે તેની સ્થૂલ ઉપયોગિતા વિશેષ હોય છે. જોયા વગર કે મામળ્યા વગર માણસને આસે, પણ ભોજન વગર માણસને આલતું નથી. એ ઉપરાંત જિહ્વા વગેરે ઇન્દ્રિયોથી જેનું આસ્વાદન થાય છે તે પદાર્થો સ્થૂલજ વધારે હોય છે. એ પદાર્થોમાં કળાના સત્ય કરતાં લૌકિક બળકારનું સત્ય વિશેષ આગળ પડતું હોય છે. એ સ્થૂલ પદાર્થોની સરખામણીમાં આંખ અથવા કાનથી જેનું અહણ થાય છે તે તરવોને પદાર્થ કરતાં પદાર્થના બાહ્ય દેખાવો જેવા આપણે વિશેષ કહી શકીએ. રૂંદામાં, જીભ વગેરે ઇન્દ્રિયોને દરેક રીતે સ્થૂલતાની સાથે સંબંધ વિશેષ હોવાથી, લૌકિક ભત્તથી વેગમાં તરવોનું અહણ કરવાની તેની શક્તિ ઓછી હોવાથી, અને સામાજિક આનંદ આપી શકે એવી તેની સ્થિતિ ન હોવાથી કોઈ પણ કળાના સૌન્દર્યનું અહણ કરવામાં એ ઇન્દ્રિયો કામ આવતી નથી, અર્થાત્, એ ઇન્દ્રિયો વડે જેનું અહણ થઈ શકે એવી કોઈ પણ કળા નથી.

પ્રસંગવશાત્ આપણે ઉપર જણાવી ગયા છિયે કે કળાનો જે આનંદ છે તે ખાનગી

આનન્દ નહીં, પણ સામાજિક આનન્દ છે. એ આનન્દ અમુક લોકોત્તર આનન્દ. એકજ માણસની સ્વાર્થવૃત્તિને તૃપ્ત કરે એવો નથી. એ આનન્દ ઉપર અમુક એકજ માણસની માલીકી ચાલી શકે એવું નથી. પુત્રપ્રાપ્તિ, ધનપ્રાપ્તિ આદિથી આપણને જે સુખ મળે છે તેમાં અને કાવ્યાદિ રસિકકળાઓથી આપણને જે આનન્દ મળે છે તેમાં કંઈ પણ સરખાપણું નથી. એ પાછલા આનન્દને જગજાથે પોતાના ‘રનગમાધર’ નામના ગ્રન્થમાં ‘લોકોત્તર આનન્દ’ એવું નામ આપ્યું છે. એ આનન્દ કેવળ નિઃસ્વાર્થ હોય છે. કળાની રચનાઓથી આપણા શરીરને કંઈ પુષ્ટિ મળતી નથી; એ રચનાઓથી આપણને કંઈ ધનની પ્રાપ્તિ પણ થતી નથી; અમુક વસ્તુ ઉપર આપણી કુલે માલીકી હોવાતું જે સુખ આપણને મળી શકે છે તે પણ કંઈ એ રચનાઓથી આપણને મળી શકતું નથી. વળી, એ રચનાથી અન્યને આનન્દ મળતો હોય તે પણ કંઈ આપણાથી છીનવી લેવાય એવું બનતું નથી. એક સુંદર મકાન હોય તેને આપણે આપણી માલીકીમાં લઇએ; આપણી ઇચ્છામા આવે તો તે મકાનને આપણે તોડી પણ પાડીએ; પણ જ્યાં સુધી તે મકાન જેવું ને તેવું અસ્તિત્વમાં રહ્યું હોય ત્યાં સુધી તેના દર્શનથી ઉદ્ભવતા આનન્દ ઉપર આપણાથી એવી રીતની માલીકી મેળવી શકાતી નથી કે નગરના બીજા લોકોને કે ભવિષ્યની પ્રજાને પણ એ મકાન તરફ જોઈને આનન્દ પામતી આપણે બાટકાવી શકીએ. એક સુંદર ચિત્ર હોય કે સુંદર કવિતા હોય તેવું પણ એમજ છે. એ-ચિત્રને કે કવિતાને આપણે આપણી માલીકીમાં લઈ શકીએ, અને એ માલીકીનો આનન્દ (જે લલિત કળાના લોકોત્તર આનન્દથી તદ્દન જુદા પ્રકારનો છે તે) આપણે મેળવી શકીએ, પણ એ ચિત્ર કે કવિતાથી અન્યને જે આનન્દ મળતો હોય તે આપણાથી છીનવી લેવાય નહીં. આ કારણથી કળાની ઉત્પત્તિ પછી કળાનો જે ઉપભોગ થાય છે તેનાથી એ રચનાનો કોઈ પણ રીતે ક્ષય થતો નથી એવું આપણાથી બ્યાજખી રીતે કહી શકાય.

કળાની રચનાનો આ જે આનન્દ છે તે એ રચના જોનારનેજ થાય છે એમ નથી, પણ કળાવાનને પોતાને પણ થાય છે. કળાવાનને અમુક રચના રચતી સક્રિય અને નિષ્ક્રિય વખતે જે આનન્દ થાય છે તે આનન્દ અમુક ક્રિયાની સાથે જોડા-
આનન્દ. યલો હોવાથી તેને આપણે ‘અક્રિય આનન્દ’ એવું નામ આપી શકીએ. કળાવાનની રચાયથી એ રચના જોનારને જોતી વખતે જે આનન્દ થાય છે તે આનન્દ એવી કોઈ ક્રિયાની સાથે જોડાયેલો ન હોવાથી તેને આપણે ‘નિષ્ક્રિય આનન્દ’ એવું નામ આપી શકીએ. એ ‘નિષ્ક્રિય આનન્દ’ કળાવાન જતે પણ પોતાની રચાયથી રચનાને જોવાથી મેળવી શકે છે. પોતાની રચેલી રચના કેવી છે તેનો નિર્ણય કરવાનું કામ હમેશાં વધારે અષ્ટ છે, પણ તેવી એ નિર્ણય કરવાનો કળાવાનનો બીનકુલ હકજ નથી એવું તો કોઈથી પણ ન કહી શકાય. બીજાની રચેલી રચના ઉપર પોતાનો મત આપવાનો હક તો એનો એથી પણ વિશેષ છે. અમુક કામ જેણે જતે કરી જાણ્યું છે તે બીજાના કરેલા કામને વધારે બારીકથી તપાસી શકે, તેના શુભદોષની વધારે ચોક્કસ

પરીક્ષા કરી શકે, ત્યાં ત્યાં સુધારાની અવેક્ષા છે, તે વધારે રહેલાઈથી સમજી શકે, અને શો સુધારો થયો જોઈએ તે પણ કદાચ ખતલાવી શકે; દુકામાં, ટીકાકાર તરીકેના સવળા ધર્મ તે ધણી સારી રીતે બનવી શકે.

એવી ઉલટું, કેટલાક કળારસિકોનો અધિકાર અન્યની રચના ઉપર ટીકા કરવા સુધીજ પહોંચે છે. ટીકાકાર જનતા કવચિત્ કવચિત્ કળાની રચના રચી શકે; પણ તેથી તે એવી રચના રચવાને બંધાયેલા છે એમ નથી. એવી રચના તે ન પણ રચી શકે; પણ તે છતાં તેની પરીક્ષણસકિત એવી સારી હોય કે અન્યની રચના ઉપર તે ઘણો વજનદાર

અભિપ્રાય આપી શકે અને ઘણું સમર્થ વિવેચન કરી શકે. એવા વિવેચનની પણ કળાના વિકાસને માટે ઘણી જરૂર છે. કુશળ કળાવાનની રચના એવી સાદી અને સરળ હોય છે કે પ્રાકૃત જનો પણ તે રહેલાઈથી સમજી શકે અને આનન્દ પામી શકે એ ખરું, પણ તેથી વિવેચકોની બીજકુલ જરૂર નથી એવું ક્ષિત ધનું નથી. દોષ પળ રચનાની જે ઉડી ખુબીઓ હોય તે કંઈ સામાન્ય જનોથી સર્વાંશે સમજાઈ શકાય એવું હોયજ નહીં. કોઈ પણ દેશમાં એવું બન્યું નથી અને બની શકે એમ પણ નથી. એ ઉડી ખુબીઓ આગળ પાડી આપનારા દિલસોજ ટીકાકારોની જરૂર તો હંમેશાં રહેતાનીજ. તેજ પ્રમાણે “અધમ રમણતિવાળાં મનુષ્યો” હુનિયામાં છેક થોડાં નથી હોતાં તેને લીધે એવાં મનુષ્યોમાં દોષ-બરી રચનાઓ પણ લોકપ્રિય થઈ જવાનો ભય રહે છે. એ ભય દૂર થાય તેની કાળજી રાખનારા અને કળાના ઉચ્ચ નિયમોનો જેમાં અનાદર થયો હોય, લોકોની અધમ રસરસિતિને પોષે એવાં તત્ત્વો જેમાં વિશેષ દાખલ થયાં હોય તેવી રચનાઓની સખ્ત શબ્દોમાં ઝાટકણી કરે એવા કરતા વિવેચકોની પણ કળાના વિકાસ અર્થે ઘણી જરૂર છે. કળાને અને વિવેચનને, કળાવાનને અને વિવેચકને હમેશાં એકબીજાની સાથે બન્યું નથી અને બનવાનું પણ નથી. છતાં કળાવાનને વિવેચક વિના કદી ચાલ્યું નથી અને ચાલી શકે એવો સંભવ પણ નથી. જ્યાં જ્યાં કળાનો વિકાસ થયો છે ત્યાં ત્યાં કળાના ટીકાકારો પણ થયા છે. એ ટીકાકારોએ ઘણાને માગે દીધી હશે અને ઘણાની માગે સાંભળી હશે. તેઓ ઘણા અગ્રિય યદ્યપિજા હશે, ઘણા નિન્દાયા હશે, છતાં તેઓએ કળાની અને કળાના ઉપાસકોની ઘણી સેવા બજાવી છે અને કળાના સ્વરૂપ વિશે ચર્ચા ચલાવીને તેઓએ જે વિશાળ વિવેચનસાહિત્ય બાંધ્યું હતું છે તેની કોઈથી પણ અવગણના કરી શકાય એમ નથી.

જે ખાસ જરૂરનું છે તે એજ છે કે વિવેચકો સારા હોવા જોઈએ દરેક ઉપયોગી કળાના જેવા નિયમો હોય છે તેવાજ લલિતકળાના પણ નિયમો હોય કળાના નિયમો. એ નિયમોનો સ્વજન્ય અનાદર કરવાની દોષ પણ કળાવાનને છૂટ નથી. એ નિયમોનો જેટલે અંશે અનાદર કરવામાં આવે તેટલે અંશે કળાવાનની રચના દૂષિતજ કરે છે. પણ માત્ર એ નિયમો પળાયા એટલે કળાની નમતાદાર રચના રચાઈ ગઈ એવું હોતું નથી. ઉત્તમ રચના રચાવાને માટે કળાવાનને સીધી

વિશેષ ને જરૂર છે તે નૈસર્ગિક 'પ્રતિભા' ની છે. એ પ્રતિભા "નયનઘોષ્મેપશાલિની" કહેવાય છે.

કવિતા બનાવનારાઓ અને ચિત્ર ચીતરનારાઓમાં ને એ પ્રતિભા હોય તોજ તેઓ સૌન્દર્યની નવી નવી સૃષ્ટિ રચી શકે. ને રચનાઓ અચુક ઉપયોગને લક્ષમાં રાખીને રચાતી હોય તે રચનામાં ક્યા ક્યા નિયમો જરૂરના છે તેનું ચોક્કસ જ્ઞાન મેળવ્યાથી આપણે તે રચનાઓ રચી શકીએ, અને તેનું પરિણામ ધર્મપૂર્ણ એકસરખુંજ આવે. પણ લલિત-કળાઓમાં એકલું અચુક નિયમોનું જ્ઞાન મેળવેલુંજ બસ થતું નથી. એ કળાની રચનાઓમાં કળાવાન્તી પ્રતિભાનો પ્રભાવ અપણા જોવામાં આવેલો જોઈએ. હંદ:શાસ્ત્ર વગેરેનું ગમે તેટલું જ્ઞાન માણસે મેળવ્યું હોય પણ તેનામાં ને કુદરતી કવિત્વશક્તિ ન હોય તો તે સારી કવિતા બનાવી શકે નહીં. વળી એ લલિતકળાની રચનાઓમાં કળાવાન્તા કળા-વ્યાપારનું પરિણામ એક સરખું આવતું નથી, પણ એકના એક વિષયની પણ જુદી જુદી રચનાઓમાં નવું નવું સૌન્દર્ય આપણા જોવામાં આવે છે. આ સૌન્દર્યનું પૃથક્કરણ ગમે તેવા ઉદ્દેશ વિવેચકથી પણ જોઈએ તેવું થઈ શકતું નથી. નિયમો, સૂત્રો, અને અન્યને સીખવી શકાય એવા કાયદાઓ વડે ને કંઈ સૌન્દર્ય આણી શકાય હોય તેના કારણનું અન્વેષણ થઈ શકે છે, પણ કળાવાન્તી કળાનું ને ખરેખર રહસ્ય, કળાની રચનાને જેના વડે કરીને અચુક વિશિષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે તે તત્ત્વ તો એવું હોય છે કે તેના સમ્બન્ધમાં કોઈ કૃત્રિમ નિયમો ચાલી શકતા નથી અને કોઈ સાસ્ત્રીય પૃથક્કરણ થઈ શકતું નથી. પોતાની સ્વતંત્ર પર્મદગી કરીને અચુક આદર્શ કલ્પવૈ અને એ આદર્શને ચુસ્ત વળગી રહેવું, એમાં સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવી એજ એની કળાનો મહત્ત્વનો વ્યાપાર છે, અને એ વ્યાપારનું રહસ્ય ગમે તેવી સૂક્ષ્મ વિવેચકશુદ્ધિથી પણ સમજી શકાતું નથી અને અન્યને સમજાવી શકાતું નથી. એ રહસ્ય છે એટલુંજ સમજી શકાય છે અને તે પણ વિવેચકનું હૃદય ખરેખર અંસ્કારી દોષ તોજ. વિદ્વાત્તા એકલી એ કામને માટે બસ નથી, પણ હૃદયની લાગણી, ઉંચા સ્તરકારો, ઉંડી રસિકતા, ખીસેલી સૌન્દર્યભાવના એજ કળાવાન્તા કળાવ્યાપારનું ખરું રહસ્ય સમજવાને જરૂરનાં છે. એ જેનામાં ન હોય તે વિદ્વાન બલે કહેવાય, પણ તે વિવેચક તો નથીજ. એવો વિદ્વાન કળાના વિદ્યાસમાં સંગીન મદદ આપી શકે એમ નથી, અને એની મદદ વગર કળા બહુ સારી રીતે નીભાવી શકે એમ છે.

(અપૂર્ણ.)

મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે.

પ્રેમાનન્દનાં નાટકોના પક્ષકારો.

(૪)

મગલાલ શાસ્ત્રીની ધડેલી સંસ્કૃત કહેવતો.

“ દૂધનો દાઘો છાસ ફેડોને પીએ ”—એ ગુજરાતી કહેવતનું રૂપાન્તર

દુગ્ધતો દઘો વાલો દધિ પુનઃ કુલ્લત્ય વિવતિ

એમ મઠી હેતુ ગુજરાતી પ્રતિગિમ્બ મગલાલ શાસ્ત્રી આ પ્રમાણે આપેછે—

“ દુધયો દાધો બાલ દદિ પલ્લુ કુદી પિયેછે. ”

અને

“ અન્ન ત્હેતુ પુણ્ય, રાધનારને ધૂમાડો ”

એ ગુજરાતી કહેવત માટે

यस्य अन्नं तस्य पुण्य रंधकास्स धूमक

એમ સંસ્કૃત મળી

“ જેતુ અન્ન તેતુ પુણ્ય રંધવાસને ધૂમાડો ” એમ ગુજરાતી મળ્યુછે.

(ઉત્તર્ગમાળા, ૫૪ ૧૧૮-૧૧૯ શ્લોકો).

આ કહેવતોનાં આ પ્રકારના સંસ્કૃત આકારોમાં દૂધયો યાં શા છે તે મ્હેં મ્હાત્ત નિબંધમાં (૫૪ ૭૦-૭૧ માં) તથા ભરૂચના બાપજીમાં (‘વસન્ત’, કાર્તિક ૧૯૧૮, ૫૪ ૪૪૬-૪૪૭, તથા ૪૭૧-૪૭૩માં) બતાવ્યા, અને ગુજરાતી વાંચકો સંસ્કૃત ઉપરથી આવ્યાં છે એ મતિગા ખરી કરવાના ખોટા પ્રયામને ફક્ત કેટલાંક દૂધયો હિમાંનાં આવ્યાંછે તે પણ બતાવ્યું; અને હાવાં મગલાલ શાસ્ત્રીનાં આગવો દૂધજોવાળા આકારમાં જ ‘રાધ-દધિક’ અત્વભામાખ્યાન નાટકમાં એ કહેવતોને પ્રવેશ મળ્યોછે તે ઉપરથી એ નાટક મગલાલ શાસ્ત્રીની ‘ઉત્તર્ગમાળા’ જેતારે ગળેધું મેંવા બાબત મ્હેં મળળ તર્ક બતાવ્યો.

આ માટે ગ. ‘ગા’ના ઉત્તરો વિવિધરૂપે નગરે પડેછે. પ્રથમ તો (‘વસન્ત’, કાર્તિક સંવત ૧૯૧૮, ૫૪ ૪૮૩-૪૮૪ મે) એઆ લખેછે—

“શાસ્ત્રી હિંદુજલાલે કદાચ મંસ્કૃત શ્લોક ગોઠવી કાઢ્યો ત્હેની સાથે એ કહેવત પણ ગોઠવી કાઢી હેતું મી. દીવેડીઆ ‘શા ઉપરથી કહેલે ? આ કહેવત બે ૧૮૭૦માં શાસ્ત્રી હિંદુજલાલે જાપાનની એમ તેઓ માનતા હોય તો મ્હારે જણાવવું બેઠયે કે એ કહેવત જૂના વખતની છે અને મધ્ય યુગરાતમાં તે આસવી આવેલી છે.”

આ વચન ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ‘ઉત્સર્ગમાળા’ એવા વિના જ, તેમ જ મ્હારો નિબંધ પણ ધ્યાન દર્ષિ વાંચ્યા વિના જ આ વચન લખ્યુંછે, એટલું જ નહિ પણ મૂળનાટક પણ વાંચ્યા વિના જ આ ટીકા કરીછે. સંસ્કૃત શ્લોકના રૂપમાં કહેવત ‘ઉત્સર્ગમાળા’માં પણ નથી, મૂળ નાટકમાં પણ નથી, અને મ્હારી ચર્ચામાં પણ નથી. (‘હિતોપદેશ’માં પદ્યરૂપમાં છે તે જુદી વાત છે). અને રા. ‘સ’ હેની જ ભ્રમણામાં રહ્યા જણાયછે કે મૂળ નાટકમાં કહેવત છે તે મંસ્કૃતમાં નહિ પણ યુગરાતીમાં !

રા ‘સ’ આ વાત પ્રમાણિકપણે માજીયી પોતાના બીજા લાંગા લેખમાં (‘વસન્ત’, કાર્તિક સંવત્ ૧૯૬૮, ૫૪ પૃષ્ઠ ૫૧૧ મે) કબુલ કરેછે — “એ બે કહેવતો મૂળ નાટકમાં મંસ્કૃતમાં નહિ હોય એમ ખારી ટીકા કરી હતી.” આમ પોતે કહેછે.

પણ નાટક વાંચ્યા વિના જ ટીકા કરવી એ કેવો ન્યાય ! હાવા માણસને ટીકા કરવાનો હક જ ઉપજાય તો નથી એમ કહેવામાં બધ નથી.

અસ્તુ,—સંસ્કૃતમાં જ કહેવતો છે એમ જણ્યા પછી રા. ‘સ’નો ઉત્તર શો છે તે બેઠયે. ઉત્તર એ જ છે કે “એક વિદ્વાન શાસ્ત્રીને પૂછતાં તે જણાવેછે કે તે કહેવતો શુદ્ધ મંસ્કૃત સાહિત્યમાં વપરાયછે.” (સદરદુ ‘વસન્ત’, ૫૪ પૃષ્ઠ ૫૧૧). નામ વિનાના વિદ્વાન શાસ્ત્રીને પૂછીને રા. ‘સ’ જતાવશે કે ક્રિયા સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં મંજલાલ શાસ્ત્રીએ ‘ઉત્સર્ગમાળા’માં આપેલા આકારમાં એ કહેવતો છે ? કેમકે પ્રશ્ન મુશ્કેલી એ જ છે,—એ આકાર; નહિ મંજલાલ શાસ્ત્રીની પ્રતિયોગે પરિણામે પેઢેલાં દૂષણોવાળો આકાર;—એ જ મુશ્કેલી વાત છે.

આ મુશ્કેલીમાંથી છટકવાને રા. ‘સ’ એમ મથેછે કે.—

“જુદા જુદા માણસો જુદી જુદી રીતે વાપરેછે,” અને મંજલાલ શાસ્ત્રીને અને કવિ ત્રિમાનન્દને—એક જ આકાર સ્વતન્ત્રરૂપે સ્કુર્યો હોય તો ત્હેમાં “કાંઈ ચમત્કાર કહેવાય નહિ.” શાસ્ત્રી મંજલાલનો એ અચુક રૂપ આપવાનો હેતુ ધ્યાનમાં લેતાં, એ દૂષણ સહિત તે જ આકાર કવિ ત્રિમાનન્દને પણ સ્કુરે એ હું અને સર્વે આ વિષયના નિપુણ પુરુષો ચમત્કાર જ માનીશું. એટલે જ પ્રત્યુત્તર બસ છે.

‘મંજલાલ’ શુદ્ધ છે, ‘જુજલાલ’ એમ અતિ સંસ્કૃત કરવાની જરૂર નથી,—એ રા ‘સ’ ને જણાવવું પડશે; કેમકે એક સ્થળે હોય તો છાપવાની ભૂલ મનાય; પણ ઠેર ઠેર ‘જુજ’ જ રા. ‘સ’ના લેખમાં છે. પણ હેમના પાછળના લેખમાં ‘મંજ’ છે, એટલે હેમને ભૂલ જણાઈ હશે લાગેછે.

ચર્ય અર્થે તસ્ય પુણ્યં ઇત્યાદિ કહેવતો હજી સૂધી કોઈ પણ સંસ્કૃત ગ્રન્થમાંથી જતાવી સમ્યું નથી તે વાતને તો રા. 'જ્ઞ' ગણી જ નમયે.†

રા. અંબાધદાસ તો વળી બહુ જ આડા જતા રહ્યાં છે. હેમણે પણ મહારા નિબન્ધ, મંગલાલ શાસ્ત્રીની ઉત્સર્ગમાળા, વગેરે જેવા વગર જ વાંચ્યોતો પ્રવાહ ચલાવ્યો જણાય છે. એઓ કહે છે:—

“ ઉપાણુ અને કહેવતોમાં અસંભવતા દોષ હોય છે, એ તો હિતોપદેશમાં પણ દ્રવિ શબ્દ વાપરેલો છે તેથી સાબીત થાય છે. ” ‡

‘હિતોપદેશ’માંનું વચન મૂળ ‘હિતોપદેશ’માં ગાયત્રી તો મહારા નિબન્ધમાં વાંચ્યું હોત તો રા. અંબાધદાસ આમ ના બોલત; કેમકે ત્યાં તો દ્રવિ છે પણ વિવતિ (પીએએ) એમ નથી, મક્ષયતિ (‘આય છે’) એમ છે; એટલે અસંભવ કશો ના આવ્યો.

વળી રા. અંબાધદાસ કહે છે:—

“ બ્યાકરણના નિયમ નથી સચવાતા એ ગુજરાતીમાં ‘દ્વધનો દાગ્યો’ એમ બોલાય છે તે ઉપરથી જણાય છે. ”

આ વચનથી તો આશ્ચર્ય જ થાય છે. ‘દ્વધનો’ એ પછીનું રૂપ લગાર પણ અશુદ્ધ નથી તે ગુજરાતી બાપા જાણનારા સર્વને વિદિત હશે. પછીનો અર્થ સંબન્ધ સામાન્ય હોઈ હેમાં કરણ, કર્તા, કર્મ વગેરેનો પણ સમાવેશ થાય છે. “ દેવાના ફૂટા રે, હરિસંગ હેત ન કીધું ” ત્યાં “ દેવાના ” એ પછીનું રૂપ, ‘હાયનાં કર્યાં તે વાગ્યાં હશે રે, હો મધુકર ’,

† રચકાર શબ્દ સંસ્કૃતમાં વપરાય છે એમ, ‘તે શાસ્ત્રી કહે છે’—આમ રા. ‘જ્ઞ’ કહે છે. “તે શાસ્ત્રી” સંસ્કૃત ગ્રન્થમાંથી પ્રમાણ જતાવવાને ઉદાહરણો આપશે ? રચકાર અશુદ્ધ નથી એમ એ શાસ્ત્રી કહેતા હોય તો આશ્ચર્ય જ; બીજું શું ?

દ્રવિ મક્ષયતિ એમ ‘હિતોપદેશ’માં છે તે મૂલ જતાવેલા વિશે રા. ‘જ્ઞ’ વાંધા કહે છે કે દ્રિ હાયથી ખાવાનું હોવાથી ફૂંકી જેવાની જરૂર નથી; દ્રિ પી સકાય નહિ એમ દ્રવિ વિવતિ મંગલાલ શાસ્ત્રી મૂકે છે તે ઉપર મહારા આસેપ છે ત્હેના ઉત્તરમાં આ સ્વામે વાંધા રા. ‘જ્ઞ’ મૂકે છે. પ્રત્યુત્તર એટલે જ કે દ્રિ પીવાની તો અશક્યતા જ છે એ ઉપાદું છે—પણ હાયથી ના દગાય અને જીભથી વધારે દગાય, જીભ એ બાળક માં વધારે નાજુક છે, તે વાત જીવવાની નથી; અને સર્વોપરિવાત તો એ કે દ્વધપાક વગર તપાસે હૂતો હૂતો ખાતાં દાગ્યો (હાયે કે જાગે), તે બાળ દ્રિને હાયથી અહ-કતા પણ રહેલાં ફૂંકે છે—એમ અર્થ છે, આ વાત રા. ‘જ્ઞ’ જેવા અને પણ સમજાવવી પડે છે એ મહાનું દુર્ભાગ્ય; બીજું શું ?

‡ આ તથા આ પ્રસંગનાં બીજાં વાક્યો ‘સમાલોચક’, જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૩, પૃષ્ઠ ૧૫૪ માંથી લેવાયાં છે.

“માથાને ફરેલ,” “હાથને ચોખ્ખો”, “આંખનું કાચું,” “હાથને છૂટે,” “પોતાના હાથને લખેશે કમળ”, ઇત્યાદિ રૂઢ પ્રયોગો સ્મરણમાં આણવાથી “દૂધને દાઝવો” એ પ્રયોગમાં અશુદ્ધતા જણાતી હોય તો પણ જતી રહેશે.

૫૪૧ રા. અંબાઈદાસ કહેછે:—

“દાધિ શબ્દ હેમણે (=મગજલાલ શાસ્ત્રીએ) કેમ વાપર્યો હશે? હાથનો સંસ્કૃત શબ્દ નહિ આવડતો હોય? અથવા હેમાં રહેલી અસંમતતા હેમને નહિ જણાઈ હોય. હિતોપદેશમાં દાધિ શબ્દ છે, તો ૫૪૧ શાસ્ત્રીએ દાધિ વિષતિ એમ કહ્યું એમ શા ઉપરથી રા. નરસિંહરાવ કહેછે?”

(મહારી ચર્ચા ધ્યાન દર્શને વાંચનારને તો સ્પષ્ટ જણાશે કે ‘દહિ’ શબ્દ ગુજરાતીમાં સી રીતે આવ્યો તે બતાવવા માટે દાધિ શબ્દ શાસ્ત્રીએ મૂક્યો એમ મ્હેં કહ્યું જ છે. શાસ્ત્રીએ દાધિ વિષતિ કહ્યું તે ગુજરાતી કહેવતમાંના ‘હાથ’ ને બદલે દાધિ કહ્યું અને ‘હિતોપદેશ’માંના દાધિ શબ્દ તો રાખ્યો પણ મક્કરવતિ (‘હિતોપદેશ’માંના) ને બદલ્ય વિષતિ કહ્યું એમ મ્હારું કહેતું છે તે પણ નિબન્ધ અને ‘હિતોપદેશ’ અથવા તો એકલો નિબન્ધ વાંચ્યો હોય હેને જણાય એમ છે.

“ગુજરાતી વાંચ્યો સંસ્કૃત વાંચ્યો ઉપરથી થયેલાં છે એમ બતાવવાને સંસ્કૃત કે ગુજરાતી કહેવતોમાં શાસ્ત્રીએ ફેફાર કર્યો હોત, તો દાધિ ને બદલે તત્કા અથવા તો ગુજરાતીમાં ‘હાથ’ને બદલે ‘દહિ’ શબ્દ વાપરત (:) એમ કરવાથી હેમને ઉદેશ પૂરેપૂરો સચવાત.”

તો રા. અંબાઈદાસને એટલું જ કહીશું કે ગુજરાતી કહેવતમાં ‘હાથ’ ને બદલે ‘દહિ’ કહ્યું જ છે, અને તેટલા માટે જ સંસ્કૃતમાં તત્કા નથી કહ્યું; આ વાતે ‘ઉત્સર્ગ-માળા’માં નજર નાંખ્યાથી જણાય એમ છે. (૫૪૧ તત્કા શબ્દ ક્યાંથી મગજલાલ શાસ્ત્રીને ઉદેશ સચવાત નહિ; ગુજરાતીમાં ‘હાથ’ શબ્દ રાખ્યો હોત તો હેમને ઉદેશ સાચવવા માટે તો દેશ્ય શબ્દ છાજી મૂકવો પડત; તત્કા ઉપરથી ‘હાથ’ બિપજવાય નહિ; અને શાસ્ત્રીને તો સંસ્કૃત ઉપરથી ગુજરાતી શબ્દો બિપજવાના હતા.)

રા. અંબાઈદાસ આ વસ્તુસ્થિતિ જોયા વિના જ આગળ ૫૪૧ વધારે હિમ્મતનું વચન બોલેછે:—

“તેમ કરવામાં આવ્યું નથી તે જ સાબીત કરેછે કે હેમણે સંસ્કૃત અને ગુજરાતી ઉપાણા અને કહેવતો જેવી માંબજેલી રહેલી જ મૂકીછે.”

આ રા. અંબાઈદાસની હિમ્મતને ધન્ય છે! કેમકે તેમ કરવામાં આવ્યું નથી

*રા. અંબાઈદાસ પણ ‘મજ’ અશુદ્ધ માની ‘વૃજ’ એમ અતિ સંસ્કૃત બનાવતા જણાયછે. આ હેમના અધિકારની ચર્ચા બતાવેછે.

એ વચન માટે અણુમાત્ર આધાર નથી. ‘ઉત્સર્ગમાળા’ જાણે પોતે જોઈ ન હોય એમ વચ્ચે મૂકીએ તોપણ ચલાવનાર જેવી આ બહાદુરી છે. કેમકે ઉપર બતાવ્યું તે પ્રમાણે “તેમ કરવામાં આવ્યું ન છે.” ઉપાણી અને કહેવતો સાંભળ્યા પ્રમાણે ન શાસ્ત્રી એ મૂક્યાં છે એ વાતને ખોટી પાડવા માટે મ્હારા ભાષ્યના આપણની પૂરવણી નં. (૧૦) માં આપેલા સંખ્યાબંધ નમૂના ગણ છે.

પણ રા. અંબાદાસને તો કશું પણ જોયા વિના ન ચર્ચા કરવાની છંછા હશે, અમ વિના અમનો દેખાવ કરવો હશે, તો તો ઉપાય નહિ. બાકી એ પરિશિષ્ટ જોઈ સમગ્રી વિચાર કરશે તો—“શુનરાત્રી બાપા સંસ્કૃતમાંથી આવી છે એમ બતાવવાને વાસ્તે સ્વર્ગસ્થ શાસ્ત્રી આ પ્રમાણે સંસ્કૃત ઉપાણી જેડી કાઢે એ બિલકુલ સંભવિત નથી”— એ પોતાનું વચન રા. અંબાદાસને ફેરવવાની જરૂર પડશે. એ જરૂર પડવા માટે એ પરિશિષ્ટમાંના નમૂના ઉપરાંત એક બે બાબતો હેમના ધ્યાન ઉપર લાવવી પડશે,—એક તો એ કે સંસ્કૃત ઉપાણી બધાંએ જેડી કાઢ્યાં એમ અર્થ નથી, પણ અમુક રૂપમાં જેડી કાઢ્યાં એ અર્થ છે, (બાકી દટલાંક તો આખાં ને આખાં પણ શુનરાત્રી ઉપરથી જેડી કાઢેલાં સ્પષ્ટ છે). બીજું, શાસ્ત્રીની પ્રતિષ્ઠા ‘ઉત્સર્ગમાળા’માં (૧૪ ૧૧૩મે) સ્પષ્ટ રાખેલાં દર્શાવી છે:—

“ગુર્જર બાપાના સઘળાં વાક્ય સંસ્કૃત વાક્ય વિકૃત થઈને ચલાં છે. તે જણાવવાને ગુર્જર બાપામાં જે ઉપાણી આપે છે તેમાંનાં યોગ્ય ઉદાહરણ નીચે લખ્યાં છે.”

આમ વાક્યનાં વાક્ય વિકૃત થવાની વિલક્ષણ દરખાતા મૂકી તે સાબીત કરવા માટે બધાં ઉપાણી આપ્યાં છે.

ત્રીજું, શાસ્ત્રીનો સ્વાભાવ, સંસ્કૃત પ્રાકૃત શુનરાત્રી બાપાને મંબંધે હેમના અભિપ્રાય વગેરે હું જાતિ આગળાણથી પૂર્ણ રીતે જાણતો હતો; તેથી હાવી રચના એઓ કરે એ લગારે અમંભવિત નથી, અને તે ઉપાણીના નમૂના ઉપરથી જણાઈ પણ આવે છે.*

*અમુક અથવા અસત્ય સંસ્કૃત શબ્દો, શુનરાત્રી ઉપરથી અથવા એમને એમ, જેડી કાઢવાની શાસ્ત્રી મુજલાલની પદ્ધતિ વિશે મ્હં આપેલાં ઉદાહરણ અમ ના થતાં હોય તો વધારે ખાતરી થવા માટે હેમનાં ‘ઉત્સર્ગમાળા’ તથા ‘શુનરાત્રી બાપાનો ઇતિહાસ’ નામનાં પુસ્તકોમાં એક કલાક જોઈશું તો અનેક જડશે, હેમાંથી નમૂના રૂપે યોગ્ય શબ્દો આપુ છું:—

તોરણાણિ (બારણે આપેલાં પાંદડાંની માળાના અર્થમાં), છવિલ: છવિલી (છબીલો, છબીલી—ના અર્થમાં); મેદપાહી (=મેવાડી; મેદપાટ મેવાડનું નામ જૂના લેખો વગેરેમાં છે); અજાત્રં (=અખ્યાણ); લાટક. (=લાડકો), લાલસુ (=લાવસુ; ઉદાર ખોટો છે); વિષ. (ઉપરથી ખેડો); ઉપવિષ: ઉપરથી ખરી બ્યુત્તિ છે); મંડ: (=મોડ; મુકુટ

રન્ધકાર શબ્દ અશુદ્ધ છે એમ રા. અંબાદાસ કબૂલ કરેછે, છતાં ‘ઉત્સર્ગ-
માળા’માં તે શબ્દ છે તે ઉપરથી રા. અંબાદાસ વિલક્ષણ અનુમાન કાઢેછે કે શાસ્ત્રીએ
સાંભળ્યાં હોવાં ઉખાણ્યાં મૂકેલાં! સંસ્કૃતમાં ઉખાણ્યાં હોવા છતાં અશુદ્ધ! આ પ્રથમથી સ્વી-
કારી લેવામાં કટલી બૂલ્ય છે! સ્પષ્ટ જણાય એમ છે.

દૂંધામાં આ પ્રશ્ને ફાલતુ બિના કરેલા સવાનોની જાળમાંથી છૂટા પાડીને જોતાં
હેતું ખરું સ્વરૂપ આરમ્ભમાં બતાવ્યું તે પ્રમાણેનું છે; તે એ જ કે મનલાલ શાસ્ત્રીએ
પોતાની વિલક્ષણ પ્રતિષ્ઠા સાચી પાકવા માટે જે આકાર આપીને આ સંસ્કૃત કહેવત
‘ઉત્સર્ગમાળા’માં બતાવીછે, તેના તે જ આકારમાં (તેનાં તેજ દૂષણો સહિત) એ
કહેવતો ‘રોપદર્શિકા સત્યમામાખ્યાન’ નાટકમાં દાખલ થયેલીછે તેથી ન્યાયયુક્ત અનુ-
માન એ જ થાય કે (એ કહેવતો ક્ષેપક છે એમ છટકી ના જવાય તો તો) ‘ઉત્સર્ગમાળા’
પછીના સમયમાં જ એ નાટક લખાયલું. એ એ સંસ્કૃત કહેવતોમાંની એક તો યસ્ય
મન્નં તસ્ય પુણ્યં રન્ધકારસ્ય ધૂમકઃ તે તો-કોઈ પણ સંસ્કૃત મન્યમાં વપરાયાનું હજી
સૂધી જણાવાયું નથી. માત્ર દુઘ્વતો દગ્ધો ચાલઃ ઇત્યાદિવાળી કહેવત સંસ્કૃતમાં અન્ય
સ્થળે છે એ વાત ઉપર ખોટું જોર મૂકાયછે, તે આ પ્રશ્નના હમણાં કહેલા સ્વરૂપથી
નિઃસાધક બનેછે. જરાક સ્પષ્ટતાથી તપાસિયે.

એ કહેવત સંસ્કૃતમાં જુદા જુદા રૂપમાં નજરે પડેછે:—

(૧) ‘હિતોપદેશ’માં આમ પદ્યમાં છે—

માલઃ પાયસદગ્ધો દ્યવિ ફૂલ્કલ્ય મક્ષયતિ ।

‡(૨) મુદ્ગલબદ્ધ કૃત ‘રામાર્ચશતક’માં પણ પદ્યમાં છે, તે વળી આ પ્રમાણે:—

શીરેણદગ્ધનિહસ્તકં ફૂલ્કલ્ય પામરઃ વિચતિ ।

‡(૩) ‘સુભાષિતરત્નમાણિક્યગાર’ નામના છટક ‘સુભાષિતો’ના અંગહને અન્તે છાપેલી
(પૂરવણી સુભાષિતોની) ‘સુભાષિત રત્નમંજૂષા’માં પણ પદ્યમાં જુદા પ્રકારે વચન છે—

ઉપરથી ખરી વ્યુત્પત્તિ છે); વાપઃ (=આવે; વપ્પ દેશ્ય શબ્દ છે); મુત્કલં (=મોઠાણું);
મુક્તા (ઉપરથી મોતી; મૌકિકં ઉપરથી ખરું છે); રસવત્કં (=રસોડું); શક્તી
(=શક્તિ); ચાટકઃ (=ચાકર); દુલ્બ્યતિ (=દુબેછે); ઘાંચી (=ઘાંચી); કવં (=૩; દેશ્ય સૂત્ર
છે), ક્ષીજતિ (=ખીજે છે),

‡ આ એ વચનો વિશે માહિતી ખંભાતના ગ. દયાશંકર રવિશંકર વાંચસ્પતિયે મળે
આપી છે. પોતાના તા. ૨-૩-૧૩ના પત્રમાં એએ કહે છે કે ‘રામાર્ચશતક’ની હસ્તલિખિત
પ્રત હેમની પામે છે. એ પ્રત મંવત ૧૮૫૨માં લખવા માંડેલી હોવાનો ધારારો એ પુસ્તક-
ના ઉપરના પૃષ્ઠ ઉપર છે.

પાળી વયસાદગ્ધે તર્કં ફૂલકૃત્ય પામરઃ પિવતિ ।

આ 'રામાર્પણતક'માંના વચનનું યોદ્ધક રૂપાન્તર છે; હેમાં જીભ દાખ્યાનું છે, હામાં હાથ દાખ્યાનું છે, આ ફેરફારથી કાંઈ સુધારો થયો નથી.

(આ ગ્રન્થ તો છૂટા પ્રાસ્તાધિક વચનોના જ ગ્રંથક છે; અને વચન કહાંથી લીધા વગેરે પ્રમાણ કે માહિતી હેમાં આપી નથી. એટલે આ વચનના સમયનું નિર્માણ કે અટકળ થઈ શકે એમ નથી.)

(૪) મન્જલાલ શાસ્ત્રીની 'ઉત્સર્ગમાળા'માં ગદ્યમાં—

દુઘતો દગ્ધો બાલો દધિ પુનઃ ફૂલકૃત્ય પિવતિ

આ ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે આ અર્થની કહેવત જૂના વખતથી ચાલી આવેલી;—સંસ્કૃત બાપા બોલાતી બાપા હશે તે કાળથી ચાલી આવેલી એમ તો ખાતરીથી ના કહેવાય, પરંતુ જૂના કાળમાં સંસ્કૃતમાં અર્થો લખાતા તે કાળમાંથી ચાલી આવેલી હોય. પણ એ વાત પણ એટલી જ સ્પષ્ટ છે કે દરેક ઉદાહરણમાં આ કહેવત દેખા દે છે તે તે રચનારે પોતપોતાની અનુકૂલતા પ્રમાણે અને પોતાના હેતુને અનુસરીને એ અર્થને દર્શાવનારા શબ્દોને રૂપાન્તરો આપીને કહેવત દેખાડી છે. પ્રથમનાં ત્રણ ઉદાહરણો પદ્યમાં છે તે ઉપરથી એટલું તો સિદ્ધ જ છે કે પદ્યના રૂપમાં આ કહેવત નહિં જ હોય, સર્વે સમાન કોઈ ગદ્યરૂપમાં જ કહેવત હશે. ૮૦૦ વર્ષ ઉપર થયેલા 'હિતોપદેશ'માંના ઉદાહરણમાં 'દૂધ' અને 'જાશ' ને બદલે 'દૂધપાક' અને 'દદિ' છે, તો ૧૧૮ વર્ષ ઉપર પ્રતજે'ની છે એ 'રામાર્પણતક'માં અને અનિશ્ચિત ઉત્પત્તિના સુભાષિતમાં 'દૂધ' અને 'જાશ' છે, માત્ર એકમાં જીભ દાખે છે તો બીજામાં હાથ દાખે છે. આ સર્વે રૂપાન્તરો પદ્યના સ્વરૂપને લીધે તેમ જ અન્ય હેતુઓને લીધે થયેલાં એ સદજ નજાય એમ છે. મૂળ ગદ્યમાં યુ ૩૫ હશે તે જાણવાના સાધન નથી. છેરે ગદ્યમાં મન્જલાલ શાસ્ત્રીએ ઈ. સ. ૧૮૭૦ માં આ કહેવત મૂકી તે હેમની પ્રતિજ્ઞાના હેતુ જોતાં, તેમ જ સંસ્કૃત બાપાના વગેરેમાં દ્રષ્ટો છે તે જોતાં, એટલું કહેવાની હું હિંમત રાખું છું કે કોઈ મૂળ સંસ્કૃત ગદ્ય કહેવત ઉપરથી નહિં, પણ ગુજરાતી કહેવતને સંસ્કૃત રૂપ આપીને, પોતાની પ્રતિજ્ઞાને ઇષ્ટ અંશો દાખલ કરીને, એ કહેવત ઘડીને મૂકી; અને તેમ કરવામાં સંસ્કૃત પદોમાંથી સંસ્કાર પણ મગજમાં રહેલા તહેતું અયોગ્ય મિશ્રણ પણ થઈ ગયું,—સ્ત્રાપસદિમાં સર્કી સ્વરૂપો રચાય છે તેમ. હાવા સ્વરૂપની સંસ્કૃત કહેવત તે મન્જલાલ શાસ્ત્રીની આગવી જ મિલકત ગણાય, અને તે જે ગ્રન્થમાં મથાવત પ્રગટ થઈ હોય તે ગ્રન્થનો લખનાર મન્જલાલ શાસ્ત્રીનાં એ સાહિત્યધર્મનો ચોર નહિં તો વારસ તો હોવો જ જોઈએ.

પૃથુરાજ રાસો.

પૃથુરાજ રાસા નામનું મહાન હિન્દી કાવ્ય જેના રચનાર મહાન કવિ ચંદ પ્રણિત નથી એવો એક લેખ મેવાડના ચારણ કવિ શ્યામજીદાસ ઈ. સ. ૧૮૮૬ માં કચ્છકાની એશીઆટિક સોસાયટી દ્વારા પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો જેનું બાપોતર કરી વર્તેત આશ્વિન માસમાં રા. રા. નરસિંહરાવ બોળાનાથની ઈન્છાનુસાર રા. રા. રણુજીતરામ વાવાબાઈએ પ્રગટ કરેલું છે. તે અસલ લેખનો જવાબે પૃથુરાજ રાસાના સંપાદક મેસર્સ મોહનલાલ વિષ્ણુલાલ પંડ્યા અને રાધાકૃષ્ણ તથા શ્યામ સુન્દરદાસ બી. એ. ના તરફથી ઈંગ્લેન્ડ તથા હિન્દીમાં પ્રગટ કરવામાં આવેલા હતા છતાં ઉપરના આલેખોનો સંક્ષીપ્ત સાર હાલમાં ગુજરાતીમાં રા. રા. રણુજીતરામે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે પરંતુ તેની સાથે તેના અપાયેલા જવાબે પ્રસિદ્ધ કર્યા હોત તો વાંચક જુદાને તુલના કરવાનું કાંઈ પડત...રાસા જેવું મહાન કાવ્ય કે જેનાથી દેશીય તેમ વિદેશીય ગ્રંથકારોને ઘણી જ-ઐતિહાસિક સામગ્રીઓ મળી શકી છે અને તેઓએ તેની અત્યંત પ્રશંસા કરી છે તેને પુરતા વિચારો કર્યા સિવાય ઘડી બર ન ટકી શકે તેવી દલીલોથી ખોટો માનવો એ ઘણું જ સુલ બરેલું કહેવાય. દીલગીર થવા જેવું એ જ છે કે, પ્રાચિન સાહિત્યમાં પ્રથમ ગ્રંથ તરીકે મહાન કાવ્યની પ્રતિષ્ઠા મેળવનાર અને જેને પ્રાકૃતમાં એક મહા ભારત તરીકે ઓળખવામાં આવે છે તેવો વિસ્તીર્ણ ગ્રંથ કે જેને યુરોપિયન વિદ્વાનો માન આપી તેની મોટાઈ સ્વીકારે છે ત્યારે આપણા દેશી મેવાડના ચારણ કવિ શ્યામજીદાસ કે જેઓ રાસાનો હજારો ભાગ રચી તેના જેવી વિદ્વાત બતાવી આપવામાં અશક્ત છે તેઓ તેને સદેજમાં જુદો દારાવે છે કવિ શ્યામજીદાસ ચારણ સાતિના છે ચારણ અને બહુ બદ (બદ—બાદ—) કવિઓને અરસપરસ હાડ વૈર હોય છે તેના લીધે જ રાસા જેવા મહાન ગ્રંથની કૃતિ બદ કવિની હોવાથી જ અને સર્વત્ર તેનાં વખાણ સાંભળવામાં આવ્યાથી તેને માન આપવાને બદલે અધુરા જ્ઞાને તેને હડહડતું જુદાણું લગાડવું ના પડેદ કરવા જેવી રીત છે રામાના કર્તા બદ જાતિ કે જે આજકાલ રાવના નામથી પ્રસિદ્ધ છે તે સાતિના જગાત નામના ગાત્રમાં ઉત્પન્ન થયા હતા અને દિગ્વીના પ્રખ્યાત સુરવીર મહારાજ પૃથુરાજ ચૌહાણના બાળમિત્ર અને બળવાન સામેત તરીકે (તેમ તેમના પુરોહિત) તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા પૃથુરાજ ચૌહાણની સેનાની મહાન લડાઈઓમાં તેમણે અગ્રીઆર વખત સેનાપતિતું પદ સ્વીકાર્યું હતું તેમનો જન્મ લાહોર નગરમાં થયો હતો તેમના પીતાનું નામ યેન કવિ હતું અત્યુલિત બળથી વિભુષીત છતાં પટ બાપા—બ્યાકરણ કાવ્યે સાહિત્ય હંદ શાસ્ત્ર, જ્યોતિષ વૈદ્યક મંત્ર શાસ્ત્ર પૂરાણ નાટક અને ગાન આદિ વિદ્યાઓમાં સારા વ્યુત્પન્ન પંડિત હતા તેમની અદિતિય વિદ્યાને લીધે પૃથુરાજના રાત્નકવિના પદ ઉપર યોજવા હતા તેઓએ રાજ સેવા બળબ્યા ઉપરાંત રાસા જેવો વિસ્તીર્ણ ગ્રંથ રચી આપ્યા ભારત ઉપર મહાન ઉપકાર કરતા ગયા છે અને તે ગ્રંથથી તેના કર્તા મહાન કવિ ચંદ એકલાની તો નહીં પણ બધાકે આપ્યા હિન્દી સાહિત્યની ગઢોળલાલીમાં વધારો થતો જોઈ કવિ શ્યામજીદાસથી સહન થઈ શક્યું નહીં જેથી તેના ઉપર તેની મોટાઈ નષ્ટ

કરવા પક્ષપાતથી આશ્વેષો કરી પોતાના વિદ્વતા તથા ઇતિહાસદાર તરીકેની કીર્તિને કુપજી લગાડ્યું છે જેનો જવાબ ઉપર બતાવેલા હિન્દી લેખ ઉપરથી વર્તમાનમાં બતાવેલા ક્રમાનુસાર નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવે છે... અને સદર લેખ વડોદરા બ્રહ્મભટ્ટ સમાજના ઓન. જનર સેક્રેટરી રા. રા. પુરુષોત્તમદાસ સામળદાસ માતર વાળાની ફરમારથી લખવામાં આવ્યો છે.

(ક) સત્ત, ફુલ્યો જાવહિસે

(લ) તૃતી મારતી વ્યાસ મારત્ય માપ્યો ।

મિને ઉત્ત પારત્ય સારત્ય સાપ્યો ॥

(૧) આ લીટીઓમાં સત્ત, જાવહિસિ, મારત્ય, પારત્ય અને સારત્ય આ શબ્દો ટૂંક કે બીજી બોલીમાં નહીં વપરાતાં રાજસ્થાનની જ કવિતામાં વપરાય છે અને તે ઉપરથી, આ કાવ્ય રાજસ્થાનિ કવિ પ્રણીત લાગે છે.

(૨) આ ખેત ચૂકના સર્ગમાં

યહ જાત સદ્દ ગોરી સુવર ।

કરં ચૂક કં સજ્જરન ॥

છે તેમાં ચૂક કરજાતો જે અર્થ છે—દગાથી મારતું તે અર્થમાં એ શબ્દ પ્રયોગ હિન્દુસ્થાનના ખીન્ન કોઈ ભાગમાં વપરાતો નથી.

ઉક્ત શબ્દો રાજસ્થાનની જ કવિતામાં વપરાતા હોવાથી હાલનું મહા કાવ્ય રાજસ્થાનના કવિ પ્રણીત છે એમ કવિ સ્યામળદાસ જણાવે છે પરંતુ તેમનું તે અનુમાન કેવળ અસત્ય છે નિચે બતાવેલા દાખલાઓ વાળા અસત્ય ગ્રંથો અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે આશ્કે પકાર કવિના જાણવામાં નહીં આવ્યા હોય નહીં તો સત્ત શબ્દનો પ્રયોગ બીજી ભાષાઓમાં પણ થાય છે એ તે કમ્બલ કર્યા સિવાય રહેત નહીં સાધારણ વાક્યોમાં જોઈશું તો પણ જણાશે.

નવે વાકું સત્ત જદ આયો તવેં વો સત્તી મર્દ

સત્ત હર દત્ત ગુરુ દત્ત વાક્તા

રામ રામ સત્ત હે દો જારનિત્ત હે

ઉપરના દાખલા છે તે “કવિ વચન સુધા” નામના ગ્રંથમાંથી એક દોહો બતાવવામાં આવે છે કે—

“ સત્ત સુ વચન કવીરકે
ચિત્ત દેય સુન લેહુ
અરુ નાનક ગુરુકે વચન
સત્ત મત્ત કરિ ગેહુ ॥ ”

ખાલસા કૃત વિનય પંત્રિકા.

દાત્વ મોક્ષપાદ દેલ હર્ષ સર્વ સત્ત લેલ
મો દીન રેલ મેલ માર ખાલ મન્દ કે

આ શામ્દ એવો અપ્રસિદ્ધ નથી કે જેનો પ્રયોગ કરના મનથી હિન્દી ભાષાના ઘેઘ
પણુ નિદાનને દિગીત પણુ રાક્ષી રહે. જેથી અને લઘારે ઉદાહરણુ આપ્યા નથી

શ્રીમદ્ વલ્લભ સંપ્રદાયન અર્થ—છાપ—નામનો અર્થ છે તેમા કુમનદાગ્રએ એક કિર્તિ-
નમા કહ્યું છે કે—

“ ચાવ દિસિ હરિ રુપ સ્મ્યો ”

ભારત્ય, સારત્ય, પારત્ય,

આ શબ્દોના પ્રયોગમ્ માટે પ્રમાણો—

ઉપર બતાવેના અર્થ—છાપ—નામના અર્થમા છીત રસામિએ એક કીર્તન લખ્યું છે તેમા

ભારત્ય મે સારત્ય હૈં હરિજી કહાપે સારત્યી

પાકલ કનૈયાવજી કૃત છઠ પ્રલિપ નામના અર્થમા આતી જ રીતના બીજા શબ્દોનો પ્રયોગ
કરવામા આવેવો જેના દાખલા—

કરિગહિ ભારસમથ્ય, યશ પાયોનૃપ મથ્ય

મત્યન નત કરિ લાજિત દિગજ

સુ સાજિય ધ્રમગતિ, ચત્યિય સમુદવાટિય લહરિ

રહિ તદત્યકિ જિયસુ આરિ ॥

લક્ષિ દવ્વત સવ નૃપતિ

સિંહવલી સમરત્ય હત્થિવર મત્ય વિદારન

જૂજ આ શબ્દોના પ્રયોગ કરતાં જે પ્રસંગે વાપરવામા આવે છે તે વખતે તેનો તેવો

અર્થ થાય છે એમ ડોક્ટર હાર્નલી સાહેબે ધાતુસંઘના વર્ણનમાં જણાવેલું છે કે ગૃકે સંજ્ઞને
છલના પ્રયોગમાં આદ્ય—અપ વાળા પરમાર્નદસજીએ વાપરેલા છે.

અહો હરિ બલિ સોં ચૂક કરી

x x x

વિશુન છલ્યો નર સુગનસૌ કરત વિસાસ ન ચૂક
જેસે દાગ્યો દૂધકો પીવત છાછહી ફુંક
મૂસલ યુન સમજે નહો તો ન યુની મે ચૂક
કહા મયો દિન કી વિષો દેલી જો ન ઉલ્લક
(વૃન્દ સતસર્ક)

(૨)

સુખદ રસાલકો રિસાલ તહ તાપે બોડિ
બોડી બોલ બોલે પિકે મધુપ હુહ, હુહ
કુન કુન કારે હૈ કુલિલ અલિ પુંજ પુંજ
શુંજ શુંજ કુલ રસ સુહ કૈ સુહ સુહ
ચૂક બિન ખ્યારી દિન્હ મેરા મન દ્રેક દ્રેક
ફેક સુને ફૂક પરે કરત ઉહ ઉહ
નાથ દિશ ચાર અંધિયાર હિ જનાત
મોહિ તાતે કિલ કોપીલા કહત કુંહ કુંહ

“ નાથ કવિ. લોકનાથજી ચોબે ”

x x x x

વહે ચૂક જમ જાની સખી સુની મન લે ગયે ચુરાઈ
(કાશી સુરસાગર)

હુહા

ધરમરાજ સોં ચૂક કરી દુરખેધન-લે લિન્હ
રાજખાટ આર બિત સખ જાનો ખાસ દૈદિન્હ
કરી ચૂક પ્રલ્હાદપે દિરન અસુર પરચેક
હરી સહાય હિત અવતરે અસુર ન કિયેબિ ખંક

(કવિ લક્ષ્મણસ કૃત)

કામલ ચૂકે અન જાનત કેરી
ચાહિયે વિપ્ર હર કૃપા ધનેરી
(રામાયણ)

મેરા ભયા ચુકાન દિયારી ૧ દાર કરત મેં
વર વર ચૂકે કુંકા જાત સધા જીયારી
(ઓઝોનાં મિત હિન્દી)

દારીકા મે વામી દહિયે કરમ દશાકા હીના
રામ જાનનમે ચૂક પડી તખ પકરજીવાહા દિના
(કમ્પીર)

આહાર ચૂકે વદ ગયે બ્યોહાર ચૂકે વદ ગયે
દરબાર ચૂકે વદ ગયે સુમરાવ ચૂકે વદ ગયે
(કહેવત)

દે ચુરણ ખાદ ચૂકે જસમે નિત લગેગી ભૂખ
(ચુરનવાળા)

ઉપરના ઉદાહરણોથી વાંચક જ્ઞાને વિદીત થશે કે ઉપર જાતાંવેલા શબ્દોના પ્રયોગ હિન્દી ભાષામાં મન માનતી રીતે થાય છે અને તે શબ્દો હિન્દી ભાષામાં આ સિવાય અન્ય કોઈ ગ્રંથોમાં વપરાયેલા છે.

(૨) ગાથા લખતી વેળા પૃથુરાજ રાસામાં તુકના ઉક્ત અક્ષર ઉપર હમેશા અનુસ્વાર મુકવામાં આવે છે આનું દારણ આ પ્રમાણે જણાય છે ' કાવ્ય લખાયાં તે કાળથી જોને પ્રાચીન કરાવણું હતું માટે જોની ભાષામાં પ્રાચીનતાના અંશ આણુવા જોઈએ જોવા પ્રાચીન ગ્રંથોના લેખકે અભ્યાસ નહોતો કર્યો પણ તેમના અરૂપ વિશે કહ્યું પગપરાથી માંજળું હતું જોઈએ જોણે અનુસ્વાર મુકી પોતાની કવિતાને પ્રાચીન ગણાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

ચારણ કવિ સ્વામજીદાસે મહા કવિ ચંદ વિર ચીતરાસા નામના મહાન કાવ્યને અભ્યાસ કર્યો હોત તો એક સંસ્કૃત ભાષાના વ્યુત્પન્ન પદિત ઉપર તેઓ આવો નજીવો આલેખ કરી શકત નહીં ઉક્ત અર્થમાં મહાન કવિ ચંદ જે શ્લોકો તથા કેટલાક આટક રચ્યા છે તે તેમની સંસ્કૃત ભાષાની નિપુણતા અગ્રી રીતે બતાવી આપે છે પૃથુરાજ રાસામાં આવેલા શ્લોકો અર્થના સાધારણ પદિત કરી શકતા નથી એટલે સંસ્કૃત ભાષાના ધણા સારા પદિતની સલાહ લેવી પડે છે તેવા શ્લોકો જોણે રચીને દાખલ કર્યા છે તેના કર્તા અનુસ્વર અને વિસર્ગનું જ્ઞાન નહોતું એ કહેવું કેટલું બધું ભુલ ભરેલું છે અનુસ્વાર, ને માટે ભાષાની કવિતામાંથી નીચેના દાખલા વાચક જ્ઞાની જાણ માટે બસ થશે તે જો કવિ સ્વામજીદાસના જોવામાં આવ્યા હોત તો તેઓ આવી ટીકા કરત નહી. ભાષાના કાવ્યોમાં આવા હજારો દાખલા છે—

भक्त श्री विष्णु चरण मशाल-
 नभ भलि दीधिति दमितमनो-
 दम्भसि गदि सततं सुभ सार
 त्यजसि न किमित विषय धृत भारं

x x x x

(सुरसागर)

है भक्ति रमा निवास त्रास हरणु सरणु सुभदायक
 सुभधाम राम नभामि काम अनेक छणि रघु नाथक
 सुर चन्द गजरात हनं भोजन भुज तनु आतुलित पलं
 (रामायण)

तो०५.

अहोहि शहर मेव गग नभामि हरणु काम
 शुभु गान निधान आमान भनं । नितिराम नभामि विष्णु विरल
 शुभ दंड प्रयत्न प्रताप पल । पल चन्द निकट भदा कुशल
 भीनु हारणु दिन उयातु हित । छभी धाम नभामि रमा सहित
 भव तारणु हारणु कार्य पर । मन सभव हारणु होप हर
 शर आप भनोहर तृषि धर । नल नरुणु होयन रूप पर
 सुभ भक्ति मुंदर श्री रमणु । नल भद भार भदा भभता भभनं

(रामायण)

रे मन सन्त चरण धर माध
 निस वासर गिनके नग नाथक वास करत है साथ
 तिनको छोड विश्वमे भगडे वेरया डो करी नाथ
 भकती सहित मेवा तु उर ले वह भारत है साथे

x x x

(आससा हृत विनय पत्रिका)

नभो नभो गीता हरि वंश । सुर नर मुनि सनज्जन अवतरं
 कामध पद उपनिष श्रुति अंश । हरी सुभ कथित सन्त हिय हंश
 निभय व्यास भाभित गन संश । देव दनुज मानव हरि वंश
 भक्ति विराग गान पर गांश । काम क्रोध गद मोह विनाश

x x x

(गोष्वाभी श्री लक्ष्मीनाथक परम हंस हृत पदावली)

શુભગી

સુગન્ધ વિગન્ધ ન અસ્તુતિ ગારી, વિભેદ નસત્રં ન મિત્ર વિચારી
 ન મહિમા ન માયાન મદ ન મોહં । ન રગવિરગં ન દાયા ન દોહં ।
 ન સિત ન પાપ ન મંગ કુશંગ ન ભાવં ન બિખ્યાનં અંગં ચારંગ
 મુખં શુભિ સન્ધ્યા ન કાર્યં ન વાસં મહે બાહ આને તતૌ પત્ય આર્મ ॥
 સમ્મં વિસદ શુભિ પંથં સદંભ્રમ ॥ વસત્રં દિગં વિત રાગ વિવલ્લગં
 વિમોહ પ્રિદ્ધં ન ઇન્દ્રી વિકાર ॥ અધાને રહે નીતિ વાતે અહાર
 વિતેષં ન શ્રીખંડ આગી વિચાર ॥ ધરી પુષ્પમાલા ગને વિષ્ણુ ધાર
 પ્રકાશી જુનિંગ મલા મોદ પાવે ॥ હમે તાવ દે આપ યોગે હસાવે
 (નરહરદામ કેત અવતાર ચરિત્ર)

(૩) આ કાવ્યમા હજારો શબ્દ પ્રયોગો અને ફરીઓનું અવતરણ કરી બતાવી
 નકાલ એમ છે કે તેમનો પ્રચાર ફક્ત મનરથાનમા જ છે સૌથી પછી રાજસ્થાની છે

જેવી રીતે આ મહા કાવ્યના અથમા અનેક બાતના કાવ્યોથી એક મેવજિત કાવ્ય છે
 તેવી રીતે તેની ભાષામાં અથ કતાના વખત સુધી અનેક પ્રકારની પ્રાચીન હિન્દી ભાષા-
 ઝોની એક અતિ સંવલિત હિન્દી ભાષા છે તે બાબત બે કોઈને તકા લાગે તો આ મહા
 કાવ્યનું આદિ પર્વ ધ્યાન દેઈતે વાંચી બેશે તો તેમાંના કેટલાક છદની જુદી જુદી ભાષાઓ
 માલમ પડશે અંચકતાએ રવતઃ આ મહા કાવ્યના ૩૯ મા રૂપકમા જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે
 આમે તેની ભાષા મેળવી શકીએ છીએ—

શ્લોક

उक्ति धर्म विशालस्य राजनीति नवरस
 पट माया पुराणं च । कुरान कथितं मया

(મહાકાવ્ય ર. ૩૯)

આહિત્ય દર્પણમાં મહાકાવ્યના બે શુભો સ્તા. વ. પૃષ્ઠ ૫૫૨ માં જણાવ્યા છે તે
 પ્રમાણે હાલનો અથ હોવાથી તેને મહાકાવ્યનું પદ મળેલું છે. હવે સાહિત્ય દર્પણમાં મહા
 કાવ્યની ભાષા માટે ઉલ્લેખ બતાવવામાં આવ્યો છે કે

पुरुषाणाम नीचाना संस्कृत स्यात्कृतत्वाम् ।

शौरसेनी प्रयौक्तव्या तादृशीनाश्च योषिताम्

आसमेवतुगथास्तु महाराष्ट्री प्रयोजयेत्

અતોક્તા માગધી માપા રાજાન્તઃ પુરચારિણામ્
 ચેદાનાં રાજ પુત્રાણાં શ્રેદીનાં ચાર્દ માગધી
 પ્રાચ્યા વિદુષ્કાદીનાં ઘૃત્તાનાં સ્યાદઘનલિકા
 યોધનાગરિકાદિનાં દાક્ષિણાત્પાહિ દિવ્યતામ્
 શકરાણાં શકાદીનાં શાકારી સનપ્રયોજ્યેત્

૫. ૫. (સ. ૬. ૪૩૨)

સાહિત્યદર્પણ ઉપરથી જણાણે કે મહાકાવ્યમાં જુદી જુદી ભાષાઓ આવે છે વળી જુદી જુદી ભાષાઓ આશ્રય લીધા ગદ્ય ગ્રંથકર્તાએ પોતે ઉપરના શ્લોકમાં બતાવ્યા પ્રમાણે અંગીકાર કરી આપ્યું છે આ ઉપરથી ગ્રંથકર્તાની અદ્વિતિય વિદ્વતાનો ખ્યાલ કરવો બાબત ઉપર મુદ્દો તેમાં રાજસ્થાનના ભાષા હોવાથી રાજસ્થાનના કવિ પ્રણીત ગ્રંથ ગણવો એ કેટલું બુદ્ધ ભરેલું છે અને કવિ સ્વામળદાસના આ આલેખથી આશ્ચર્ય પામીએ છીએ કે જ્યારે તેમણે રાજસ્થાનની ભાષા ઉપરથી રાજસ્થાનના કવિની કૃતિ સ્વીકારી ત્યારે મહાકાવ્યમાં ઘણી જ ભાષાઓ હોવાથી તેના કેટલા કર્તા ગણવા તેનો નિવેરો તેમણે લાવવો જોઈએ. આજે પણ એ પૃથા પ્રચલીત છે અને પ્રાચીન ગ્રંથોમાં જોવામાં આવે છે કે તેના કર્તા પોતાનું જ્ઞાન બતાવવા અગર વિવિધ ભાષાથી પોતાનો ગ્રંથ ગણગારવા પોતાના ગ્રંથમાં જુદી જુદી ભાષાઓને જગો આપે છે જેથી ઉપરનો આલેખ વાંચક ધ્રુવને કેવળ અમલ જણાશે. ”—

(૪) પૃથુરાજ રાસામાં આપેલા સવત અને તીથી આદી ઉપરથી એ ગ્રંથ પૃથુરાજના અમયમાં નહિ પણ પછીથી લખાયો હતો એવું સ્પષ્ટ સાબીત થઈ શકે છે અને તેના પુરાવામાં તેમણે કેટલાક કાવ્ય રાસાનાં ટાંક્યાં છે

एकादसैर्ष पंचदह

विक्रम शाक अनंद ।

तिहिरिषु पुर जय हरनको

मे पृथीराज नरिंद १-४६

વિક્રમ શવત ૧૧૧૫ માં રાજ પૃથુરાજ જન્મ્યા હતા—

વળી બીજો દાખલો ટાંકતાં રાસોનો નીચેનો હંદ લખ્યો છે—

दवीर बैठी सोने शराय

लेनि हजुर जोतिग बुलाय

કહો જન્મ કર્મ બાલક વિનોદ
શુભ લગ્ન મહુરત સુનત મોદ
સવત ફલદસ પંચ અગ્ન
વૈશાક વૃત્તિય પક્ષ કૃષ્ણ લગ્ન
ગુરુ સિદ્ધ જાગ ચિત્રા નસત્ત
ગુરુ નામ કરન સિદ્ધ પરમ હિત
ઝપા પ્રકાસ ફલ ઘરિય રાતિ
પલ તીસ અંસ ત્રય બાલ જ્ઞાતિ
ગુરુ બુધ સુક પરિ દસે યાન
અષ્ટમે વાર શનિ ફલ વિધાન
પચ્ચમે થાન પરિ સોમ મોમ
ગ્યારમે રાહુ લલ કરન હોમ
બારમે સુર સો કરન રંગ
અનમી નમાઈ તિન કરે મંગ ॥

ભાવાર્થ—પ્રથુરાજના જન્મ વખતે રાજા મોરેશ્વરે જોશીઆને બોલાવી પ્રથુરાજની જન્મકુંડળી તૈયાર કરવાને કહ્યું સંવત ૧૧૧૫ ના વૈશાખ વદ ૩ ને રોજ પ્રથુરાજનો જન્મ થયો હતો ગુરુવાર, સિદ્ધયોગ, ચિત્રા નક્ષત્ર તે દીવને હતો જન્મ કાળે ઉપાકાળનો એક ધડી ૩૦ પળ અને ૩ અંશ વ્યતિત થયાં હતાં ગુરુ શુક્ર અને બુદ્ધ દશમાં સ્થાનમાં હતાં શનિ આઠમાં ચંદ્ર અને મંગલ પાંચમાં રાહુ અગ્નિઆરમાં અને સુર્ય ચારમાં હતા.

જોશીઆએ પ્રથુરાજના આધુષ્યની અવધિ નીચે પ્રમાણે કરી હતી—

ચાલીસ ત્રીનત્રિન વર્ષસાજ
કલીપુહમિ ઇન્દ્ર ઉદ્ધારકાજ

આવરહા ૪૩ વર્ષેતુ જણાવ્યું હતું.....

(અપૂર્ણ.)

કવિ હરગોવિન્દ સાલભાઈ શ્રદ્ધાભટ્ટ.

“ સાવત્રીવાળા ”

બાળવાર્તાનો હેતુ.

For wisdom dealt with mortal powers
Where truth in closest words shall fail
When truth embodied in a tale
Shall enter in at lowly doors

(Tennyson)

વાર્તાના વિષય બાળવર્ગમાં રાખવામા આવ્યો છે, પણ બાળ મનના શુણ્ણની આપ-
ણને ઘણી થોડી માહિતી હોવાથી તેનો ખરો હેતુ શુ છે, તે આપણા મનજવામાં આવતો
નથી. તેમ જ તે વિષય ઉપર બાળકોના મનની રૂચી વધે એવું કઈ જોવામાં આવતું નથી.
બાળકને તેમ જ થોડી ઉમ્મરના માણસોને વાર્તા ઉપર પ્રીતિ હોય છે તે ખુબી વાત છે.
હાલમા નવન કથાનો શોખ વધતો જાય છે તે સાબીત કરે છે કે જન મહાજમા તે વિષય
ઉપર રૂચી વધતી જાય છે. કેટલાક ગાસિકોમાં તેમ જ રોઝેટા અને સમાહિક છાપા-માં તો
વાર્તાનો વિષય અવસ્થ જોવામાં આવે છે. પણ બાળકને વાર્તાની વિશેષ જરૂર છે, તે
આપણે જરાબર સમજતા નથી. વાર્તા ઉપર બાળકને ઘણી પ્રીતિ હોય છે; તે બાબત તેમની
સાથે વાતચીત કરવાથી આપણને જણાય છે, ત્યારે સહજ પ્રશ્ન એ છે કે બાળકને વાર્તા
શા માટે વધારે ગમે છે, એ ઉપર આપણે જરા વિચાર કરવો જોઈએ. બાળકને આ દુનિયા
જાણે કે તે એક નવતર મનુષ્ય હોય તેવી લાગે છે. જેમ આપણે કોઈ અનુભવા ખેટ ઉપર
જઈ ચઢીએ તો આપણને ત્યાંની વનસ્પતિ, પ્રાણી, પક્ષી, હવાપાણી વગેરે બાબત જોઈને
આપણા મનમાં તે જાણવાની સ્વાભાવિક ઈચ્છા થાય છે. તેમ જ આપણને એક જાતનો
તે સમજી શકવાડો વ્યવસ્થ થાય છે. આવી સ્થિતિ આ જગતમાં બાળ-મનની છે. જગ-
તના પદાર્થ પ્રાણી વગેરેનું જ્ઞાન, આસપાસના સંજોગોને અનુકૂળ વર્તન રાખવાને તેને મેજ-
વવાની જરૂર છે, કારણ કે તેમના શુણ્ણદોષ જણવા વગર તેમની સાથે તેના સુખકારક
વહેવાર થઈ શકતો નથી, તેથી તેની જિજ્ઞાસા તે વખતે તીવ્ર સ્થિતિમાં હોય છે, પણ તેની
પાસે જ્ઞાનનું બોડાળ નહિ જેવું હોય છે, કારણ કે જ્ઞાનનું સાધન જે ઇન્દ્રિય છે તે અસ્થિર
અને અવ્યવસ્થિત રીતે કામ કરે છે. ધીમે ધીમે વસ્તુનું જ્ઞાન તે મેજવે છે. અને તે વડે
જગતના થોડા પદાર્થનું ઉપવર્ગીયું જ્ઞાન તેને મળે છે. આવી રીતે જ્ઞાનનો જથ્થો ઘણો થોડો
હોય છે તેમ જ ઇન્દ્રિયો ધીમે ધીમે કામ કરવાથી, તેની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત થતી નથી આસ-
પાસની વસ્તુઓની સ્થિતિ સમજવાને બાળક સ્વાભાવિક રીતે પ્રયત્ન કરે છે, પણ તેનું જ્ઞાન
થોડું હોવાથી તેમ જ જ્ઞાનેન્દ્રિય જરાબર કામ નહિ કરવાથી તે ખોટ તે કંપનાશક્તિ વડે
પૂરી પાડે છે.

પદાર્થના સંસર્ગથી તેની અમુક છાપ આપણા મગજ ઉપર પડે છે. તે છાપ જ્યારે
આપણે તે પદાર્થની ગેરહાજરીમાં તાણકરી શકીએ છીએ, ત્યારે તેની આપણે કલ્પના કરી

એમ કહેવાય છે. પ્રત્યક્ષ પદાર્થની જે છાપ આપણા મગજ ઉપર પડે છે તે ત્યાર પછી આપણે વિચાર કરી, યાદ લાવી રાકીએ છીએ. બાળકની દષ્ટિ મર્યાદા ઠુંકી હોવાથી પ્રત્યક્ષ પદાર્થનું તેને જ્ઞાન થોડું હોય છે; તેથી તેની પૂર્તિ કરવાને કલ્પના કરવાની તેને જરૂર પડે છે. બાળકની જિજ્ઞાસાના પ્રમાણમાં તેને જે જ્ઞાન મળે છે, તે ઘણું થોડું હોય છે, તેથી કલ્પના દ્વારા તે ધ્રુવિષ્ણ પરિપૂર્ણ કરવાને તે પ્રયત્ન કરે છે, તેથી કરીને બાળ મન તરંગી હોય છે. તેને કલ્પના સહિમાં વિહાર કરવું ઘણું ગમે છે અને વિચિત્ર ભૂતના ખ્યાલ તેના મગજમાં રમ્યા કરે છે. આપણા ખ્યાલમાં પણ ન આવે એવી કલ્પના તેના મનમાં ઉદ્ભવ્યા કરે છે. આવી ત્રીન કલ્પનાશક્તિ વડે બાળક પોતાના પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનની ખોટ વિચારો વડે પૂરી પાડી-તેની જિજ્ઞાસા મંતોપે છે.

બાળકના જીવનનો સમાવેશ મુખ્યત્વે રમન અને ભોલવા આવવામાં થાય છે. બાળકમાં નવું જાણવાની અને કામ કરવાની વૃત્તિ કુદરતી રીતે જોવામાં આવે છે; તેથી ઇન્દ્રિય દ્વારા જે છાપ તેના મન ઉપર પડે છે. તેના અનુભવ ક્રિયા દ્વારા કરવાને તે આકર્ષાય છે. દક્ષ જાણીને તેને મંતોપ થતો નથી. તેથી રમત દ્વારા તેમ જ ભોલવા આવવાથી તેનું જ્ઞાન તે બહાર બતાવી આપે છે. પણ રમત વગેરે પ્રવૃત્તિમાં પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ઉપરાંત કલ્પનાના મુખ્ય ભાગ હોય છે કારણ કે પ્રત્યક્ષ—જ્ઞાન તેની જિજ્ઞાસા વૃત્ત કરવાને પુરતું નથી. તેથી તે કલ્પના વડે સંતોષ મેળવે છે.

બાળકને અદ્ભુત અને ચમત્કારિક વસ્તુ ઉપર વિશેષ રસી હોય છે; તેનું કારણ કલ્પના સહિ ઉપરની તેની પ્રીતિ છે. બાળ અવસ્થામાંજ કલ્પનાની મદદ ના હોય તો, બાળકનું મન ઘણું જ કુર્ચિત થઈ જાય; અને જ્ઞાનની વૃદ્ધિને મોટે જે વેગની જરૂર છે તે જે બંધ થઈ જાય તો આપણી અને પશુની સહિમાં બહુ ફેર પડે નહિ; કારણ કે પશુ અને પ્રાણીઓ દક્ષ વર્તમાન સમયમાં જ લીન હોય છે. ભૂત તથા ભવિષ્ય સાથે ભર્તમાન કાળને જોડી તેમના બ્યવહાર તેઓ ચવાવી શક્તા નથી. વર્તમાન કાળમાં તથીન હોવાથી જ્ઞાનની તેમ જ પ્રવૃત્તિની તૈયારી પ્રાણી વર્ગમાં મોટા પાયા ઉપર બીવકુલ જોવામાં આવતી નથી. પણ બાળકને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થોડું મળે છે. તેમ જ તેનું મન મોટે ભાગે વર્તમાન સ્થિતિ પ્રત્યે લાગેલું હોય છે. તેથી આ ખામી દુર કરવાને કલ્પનાશક્તિની બહિસ કુદરતે તેને આપી છે.

એક વખતે આપણને પદાર્થનું ઘણું થોડું જ્ઞાન થાય છે. આપણી ઇન્દ્રિયો ગમે તેવી સત્તેજ હોય, તો પણ એકી વખતે ઘણું જ થોડું જ્ઞાન આપણને મળે છે. અને જે તે જ્ઞાન આપણે દર વખતે બૂલી જતા હોઈએ તો દરેક વખતે આપણને નવું નવું જ્ઞાન મેળવવાની જરૂર રહે છે. આવી રીતે આપણા જ્ઞાનનો જલ્દા ધણો જ થોડો થઈ જાય એટલું જ નહિ પણ આપણી પ્રવૃત્તિ પણ વર્તમાન કાળમાં જ સમાપ્ત થાય. જે સાહિત્ય, ઇતિહાસ, ધર્મ, તત્વજ્ઞાન, વગેરે હુનરકળાનું જ્ઞાન આપણે સંપૂર્ણ છે તે બધું શુભ થઈ જાય; તેમ આપણી સંયુક્ત પ્રવૃત્તિની મદદ વડે જે સુધારાની મોટી સંસ્થાઓ આપણે ઉભી કરી છે તે બધી એકદમ નષ્ટ થઈ જાય. ભવિષ્યનું જીવન આપી રીતે ટુટી જવાથી તે દક્ષ

વર્તમાન કાળને આધીન હોવાથી આપણું જીવન પણ તુલ્ય નીવડે તે નવાઈજેવું નથી; પણ આવી નિરસ અને દુઃખદાયક સ્થિતિમાંથી બચાવવાને માટે કુદરતે આપણને કલ્પનાશક્તિ આપી છે; તેથી એક કવિએ કહ્યું છે કે કલ્પનાની પાંખોવડે આપણે સ્વર્ગના પ્રદેશમાં ઉડીએ છીએ.

મનુષ્ય અને બીજા પ્રાણીમાં કલ્પનાનો ભેદ છે. એટલું જ નહિ પણ મનુષ્ય મનુષ્યમાં જ ભેદ જોવામાં આવે છે, તે વિચારશક્તિ કરતાં કલ્પનાશક્તિનો છે. એમ કહેવું ખોટું નથી. જે જે મહાન બુદ્ધિશાળી પુરુષો યદ્યપિ ગયા છે તેમની કલ્પના ઘણી તીવ્ર હતી એમાં મંડાય નથી. તેમનાં મન તરંગી વિચારોમાં રમ્યાં પમ્યાં રહેતાં હતાં; તેથી સ્પૂલ જગતની પેલી પાર ભાવનામય જગતમાં પ્રવેશ કરી, નવી કલ્પના—ભાવના જગતને આપી તેનો તેમણે ઉદ્ધાર કર્યો છે. દા. ઘણા માણસોએ ઝાડ ઉપરથી રૂળ નીચે પડતું જોયું હશે પણ હજારો વર્ષના આ બનાવનો ખુલાસો ફક્ત ન્યુટનના મગજમાં જ આવ્યો. તે સત્યથી તેણે દુનિયાના જ્ઞાનમાં મોટો ફેરફાર કર્યો છે. કવિ, શોધક ચિત્રકાર, ગવૈયા, વગેરે બુદ્ધિમાન પુરુષોની કલ્પનાશક્તિ સતેજ હોવાથી તેઓ ખાવા પીવા વગેરે જગતના સ્પૂલ વ્યવહારથી સંતોષ નહિ પામતાં કોઈ ભાવના—મય વસ્તુને પ્રાપ્ત કરવા મથે છે. ઉચ્ચ જીવનની કસોટી ભાવનાથી જ થાય છે. જેટલા પ્રમાણમાં આપણું જીવન ભાવનામય છે તેટલું જ આપણું શુભ ઉચ્ચ પ્રમાણમાં હોય છે. આવી રીતે આપણા સુખનો મોટો આધાર કલ્પનાશક્તિ ઉપર છે.

કલ્પનાશક્તિની આટલી મહત્તા અને પ્રશસા તેની ઉપયોગીતા સૂચવવા માટે છે. હાલના સમયમાં દરેક વસ્તુની કિંમત સ્પૂલ માપથી થાય છે. વધારેમાં વધારે જે ઉદ્વિગ્ન વૃક્ષ થાય તે જીવનનું સાર્થક થાય છે એમ માનવામાં આવે છે. કલ્પનામય પ્રદેશમાં વિહાર કરવો એ આપણા સુખનું નાશ કરવાનું સાધન છે. એમ ગણવામાં આવે છે. પણ આ કહેવું શુભ ભરેલું છે, તે ઉપરની હકીકતથી બ્રહ્માર્ધ આપણે જગતનું જ્ઞાન અને સુખનો સર્વ આધાર કલ્પના ઉપર રહેલો છે. તે વિચાર કરવાથી માલમ પડ્યા વગર રહેતો નથી. આટલા વિવેચન ઉપરથી હવે જાણીયું હશે કે વાર્તાનો હેતુ બાળકની કલ્પનાશક્તિ કેળવવાનો છે. તે વાર્તાનો મૂખ્ય ઉદ્દેશ છે તે ઉપર લક્ષ નહિ આપવાથી ભાવાનો કાણુ તથા નીતિના બોધ તરફ વિશેષ ધ્યાન આપવામાં આવે છે. બાપા અને નીતિ એ તો વાર્તાના ગૌણ અંશ છે. મુખ્ય બાળક તો કલ્પનાશક્તિ સતેજ કરી બાળકને જગતના પદાર્થ પ્રાણી વગેરે સમજવાને જે મુશ્કેલી નડે છે તે દૂર કરવાને અને નવા નવા ખ્યાલ આપી તેમની જિજ્ઞાસા વૃદ્ધ કરવાનો છે. બાળકમાં અદ્વિત અને અમલકારિક જ્ઞાનને માટે જે જિજ્ઞાસા જોવામાં આવે છે તે આપણા જીવનનું એક ઘણું ઉપયોગી અંગ છે. મનુષ્ય આત્માની તે શુભ વાસના છે. તેને સંતોષ ન મળવાથી તેનો આત્મા કુદિત યદ્યપિ જવાથી આપણું જીવન શુદ્ધ સ્વાર્થપરાયણ અને દુઃખમય નીવડે છે.^૫ કલ્પનાશક્તિનો પ્રભાવ આ જગતમાં કેવો છે તે વિશેષ બાળક કહેવામાં આવ્યું છે. તેથી વાર્તાદ્વારા બાળકની કલ્પનાશક્તિનું ધોણુ કરી તેનો મધ્યાર્થ ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવો એ કેળવણીનો હેતુ છે.

બાળકના મનમાં અદ્ભુત રસ ઉત્પન્ન કરી તેની કૃપનાશક્તિને ઉત્તેજન આપવું, એ વાર્તાનો મુખ્ય હેતુ હોવાથી એવી વાર્તા બાળકને નાનપણથી જ કહેવી જોઈએ. આપણા ગૃહમંસારમાં અસલ છોકરાંને આવી વાર્તા કહેવાનો રિવાજ હતા તે હાલમાં એછો થતો જાય છે. તેમ જ મોટી ઉંમરના માણસોમાં પણ નવવયસ્કતા, વર્તમાનપત્ર, માસિક, વગેરે વાંચવાનો રિવાજ ને શોખ વધવાથી આવી વાર્તા તરફનો પ્રેમ એછો થતો જણાય છે. તેમ જ નવી વાચનમાળામાં એવી વાર્તાઓ બહિષ્કાર કર્યો છે. એનું કારણ એમ માનવામાં આવે છે કે ચક્રવીની અથવા બે પોષ્ટનો બચ્ચા જેવી વાર્તાઓ કલ્પિત છે અને તેથી સત્યની શોધમાં હાનિ થાય છે. બાળકના મનમાં શેખસહી જેવા વિચાર ગુસાકવાથી તેનું મન તરંગી થઈ જાય છે અને તેથી ત્રહેવારૂં કુનિયા માટે તે નાલાયક થાય છે. તેમ જ તેવી વાર્તામાં ઘણી વખત અનીતિનો બોધ નમાવવો હોય છે. આવા કારણને લીધે નવી વાચનમાળામાં ફક્ત વ્યાવહારિક દાખાવાથી તેમ જ સ્વયં વર્ણનથી નીતિનો બોધ આપવાનું નક્કી કર્યું છે. વળી વાર્તાની યાદીમાં પણ “બહુ ખાનારી ડાડી” જેવી ગરગથ્ય માદી વાર્તા જવામાં આવે છે. હવે આ હકીકત ક્રેડલે દરજ્જે ખરી છે તે જાણવું જોઈએ. આપણે વાર્તાના વિષયમાં સુધારો કર્યો છે કે કેમ તે વિચાર કરવા જેવું છે.

બાળકના મનની જે સ્થિતિ હાલમાં આપણે જોઈએ છીએ તેવી સ્થિતિ પ્રાચીન-કાળમાં આપણા બાપદાદાની હતી. “તેઓ દરેક બનાવ અને દેખાવને અદ્ભુત અને ચમત્કારિક ગણતા હતા, તેથી તે બનાવ કોઈ દેવ કે રાક્ષસનું કાર્ય છે, એવી કૃપના કરતા હતા, અને તેને આરાધવા માટે યજ્ઞ, પૂજા, વગેરે ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરતા હતા. જેવી મનન વધન કરનારી ચેતન શક્તિ છે, તેની શક્તિ દરેક અલૌકિક બનાવમાં તે આરોપના હતા અને તેની પૂજા તેઓ કરતા હતા. આ કારણને લીધે સૂર્ય, અગ્નિ, વાયુ, નદી, સાપ વગેરે પ્રાણી પદાર્થની પૂજા દરેક ધર્મમતમાં જોવામાં આવે છે તેવી જ રીતે બાળક પણ તેની આમપામ દેવેલીઓનું મહત્ત્વ વસતું હોય, અને ચમત્કારિક બનાવો બનતા હોય એવા ખ્યાલ કર્યો જાય છે. અને તે સૃષ્ટિમાં વિહાર કરી પોતે અતુલ આનંદ ભોગવે છે મનુષ્યની આ સ્થિતિ કલ્પના શક્તિના અનિયમિત વ્યાપારનું પરિણામ છે, પણ મનુષ્ય જેમ કેમે જગતના સ્થાપિત નિયમનું શોધન કરે છે અને તરત જરૂર સત્ય ઉપર નિશ્ચય રાખી

* વ્યક્તિનો વિકાસ જાતિના વિકાસને અનુસરી થાય છે એ નિયમને અનુસરી હરબાઈના અનુયાયીઓ બાળ અવસ્થામાં કલ્પિત વાર્તા દત્તકયા અદ્ભુત પ્રજ્ઞા, દેવતાના વર્ણન વગેરે કલ્પનાશક્તિનું પોષક સાહિત્ય બાળમનના વિકાસ માટે ઘણું ઉપયોગી ગણે છે તેથી વાર્તાના ત્રણ વિભાગ કરવામાં આવે છે.

(૧) કલ્પિત વાર્તાઓ.

(૨) વીગરસના અદ્ભુત જગત

(૩) ઇતિહાસ—મહાન પુરુષના જીવનચરિત્ર

જીવન વ્યાપાર કરે છે, તેવી રીતે બાળકની તરંગ શક્તિ, ધીમે ધીમે ઠેંગવણીના કાણુમાં આવતી નીચ છે, પણ કલ્પના અને તરંગ વચ્ચે જે ભેદ છે તે સત્યની, શોધના ઉત્સાહમાં જુદી જવાથી અનિષ્ટ પરિણામ આવે છે. મનુષ્ય દક્ષત બુદ્ધિની ક્રિયા કરવાને સરભર છે, પણ નથી. બુદ્ધિની કસોટી પ્રમાણે તો જે જ્ઞાન સિદ્ધ હોય છે તે જ સત્ય છે, અને બીજું બધું કલ્પિત હોય છે તેથી કલ્પનાશક્તિની ક્રિયા મનુષ્યને ઠગનારી છે અને તે જૂઠું ઉપ-ભવનારી હોવાથી સત્યની શોધમાં હાનિ કરે છે. એવું આપણને માલમ પડવાથી બુદ્ધિના આવા શુદ્ધ વ્યાપારને લીધે મનુષ્યનું હૃદય બુદ્ધિ થઈ જાય છે તે તે વ્યવહારમાં કેવળ સ્વાર્થે પરાયણ થાય છે. બુદ્ધિ ઉપરાંત માણસના સુખને માટે તેમ જ સત્યની શોધમાં મદદ કરનાર કલ્પનાશક્તિ છે. સર્વ સત્ય શોધકમાં કલ્પનાનો પ્રભાવ વિશેષ હોવાથી તેઓ સ્થૂંઠ વ્યવહારની પાર જાવના—મય સંદિમાં નહું સત્ય જોઈ શકે છે. તેઓ સત્ય શોધતા નથી, પણ જીએ છે તેથી જ તેને સત્ય દર્શન કહે છે અને તેમને દૃષ્ટા કહે છે. હાલનો જમાનો વિદ્યા—વિજ્ઞાનનો છે. વિજ્ઞાનમાં દરેક બાબતને મિદ્ધ કર્યા પછી જ તેને મત્સ્યની કોટીમાં મૂકવામાં આવે છે. કલ્પનાશીલ મનુષ્ય તેથી આ દૃષ્ટિથી સત્ય શોધવાને ના લાયક છે એમ કહે છે. આવી દૃષ્ટિમિદ્ધથી જીના ધોગજીની વાર્તાને કલ્પિત કરાવી રદ કરવામાં આવે તે નવાઈ જોઈ નથી.

કલ્પના અને તરંગનો ભેદ નહિ જાણવાથી આવી રીતનો વિચાર સામાન્ય થતો જાય છે. તરંગ એ અવ્યયસ્થિત અને એક દેશીય મનનો ખ્યાલ છે. તે કોઈ નિયમને આધિન નથી તેમ જ સત્યની શોધ તે તેનો હેતુ નથી. પણ કલ્પનાશક્તિ અનુભવની મદદ લઈ તેના સ્થૂંઠ પડ ચીરી કુદગતના નિયમ શોધતા પ્રયત્ન કરે છે. તે મનની નિયમિત ક્રિયા છે અને તેનો હેતુ સ્થૂંઠ અનુભવની પાર રહેલા સત્યનું દર્શન કરવાનો છે. તેથી સત્ય શોધ-નમાં કલ્પનાશક્તિ ઘણી ઉપયોગી છે. કોઈ પણ નવી યોજના પ્રક્રિયા કે કલ્પના આશક્તિથી જ થાય છે. જેને નૈસર્ગિક બુદ્ધિ કહે છે, તે આશક્તિનો પ્રભાવ છે. જગતને નવો નવો અનુભવ આશક્તિ વડે મળે છે. કલ્પના વગરનું જીવન કેવળ નિરસ અને કસેરામય નિવડે છે.

શુદ્ધ બુદ્ધિ વ્યાપાર દક્ષત પદાર્થને પદાર્થ તરીકે જ જુએ છે. કપિની જે દૃષ્ટિ સંદિમાં બધે સુંદરતા મધુરતા અને દિવ્યતા અનુભવે છે, તેને વ્યવહારથી, બુદ્ધિ બુદ્ધિ થઈ ગએલા માણસ આનંદપાનની વસ્તુ કરતાં વિશેષ જોઈ શકતા નથી. શુલાબને એ સુશોભિત રંગવાળા ફૂલથી વિશેષ જોઈ શકતા નથી. કારણ કે તેમનામાં કલ્પનાશક્તિ નથી. હશે તો પણ તેને પોપણ મળ્યું નથી. તેથી તે નિર્માલ્ય થઈ ગઈ છે દિવસના કામકાજથી પરવારી થાકી ગએલા મનને વિસામો આપવાને આ માટે કોઈ વાર આપણે કવિતાનું પુસ્તક હાથમાં લઈએ છીએ? અથવા ચંદ્રની આકૃતિ તથા તેનાં શીતળ કિરણ તરફ આપણું મન શા માટે આકર્ષાતું હશે? કારણ એ છે કે આહાર, વિહાર, ભય, નિદ્રા વગેરે સ્થૂંઠ ઉપભોગ ઉપરાંત મનુષ્યને કઈ વિશેષ જોઈએ છીએ. મનુષ્યનો આત્મા અનંતતા શોધે છે, અને તે આથી કશુંક સુખ આપનારી બાબતતાથી નિર્વેદ પામી કોઈ ચિરસ્થાથી સુખની તે ઇચ્છા રાખે છે તે

સ્વાભાવિક છે. શુષ્ક યુદ્ધિના વ્યાપાર આને માટે ખસ નથી તેથી ધર્મ, કવિતા, ચિત્રકળા, સંગીતગ્નન અને પરમાર્થ જોવી વસ્તુથી મનુષ્યને સંતોષ થાય છે. આ ઉપરથી કલ્પનાશક્તિને કેળવવાની જરૂર છે તે સદર્જ જણારોને અદ્ભુતના અને કલ્પનાના સંયોગમાં જ આપણું ઉત્તમ સુખ મળાએલું છે.

નિગ્ધાનની શોધથી આપણને ઘણા લાભ થાય છે પણ તેની સાથે થોડાક ગેરલાભ પણ થયા છે. તેમાંના એક ગેરલાભ એ થયો છે કે મનુષ્યની અદ્ભુત વસ્તુ પ્રત્યેની લાગણી તેણે કુદિત અથવા નાણુદ કરી છે. જે તારા અદ્ભુત અથવા નક્ષત્રને સાધારણ માણસો મહા-ત્માના અવતાર તરીકે માને છે તે ખગોળ શાસ્ત્ર પ્રમાણે પ્રકૃતિના લેવા છે* એમ આપણે માનીએ છીએ. જે વસ્તુને બાળક “અંધારી રાતે એ દેવ કરી આંખો; આકાશમા પવકે ઝીણું ઝીણું મતકે” તેને નિગ્ધાન નિયમિત રીતે ફરતા પૃથ્વી જેવા ગોળા છે, એમ સિદ્ધ કરે છે આવી રીતે નિગ્ધાનથી તદ્દિમાં જ્યાં જ્યાં કવિત્વ હતું તે નાચ પામ્યું છે કહેવાનો અર્થ એમ નથી કે સમગ્રી કવિત્વની લાગણી નાણુદ ધર્મ છે પણ મોટે ભાગે ઘણા માણસો સ્થૂલ જગતને ઇંદ વસ્તુ માની એક છે આવી રીતે જે અદ્ભુત અને ચમત્કારિક વસ્તુ ઉપર સાધારણ મનુષ્યમાં પ્રીતિ હતી તે ઝોળી થતે થતે સિદ્ધ ગાનનું પવણ વધતું ગયું છે. કલ્પનાને ખસેડી યુદ્ધિનું આત્માન્ય વિસ્તાર પામતું જોવામાં આવે છે.

વસ્તુની સ્થિતિ આવી હોવાથી હાલમા શુષ્ક અને સ્થૂન વાર્તા જોવામાં આવે છે તે નનાઈ જેવું નથી જે જે વાર્તાના પુસ્તકો આપણા સાહિત્યોમા છે તેમાં અદ્ભુત રસ જમત કરવા બદલ નિરસ નીતિના બોધ ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવામા આવ્યું છે. હાલમાં સાધારણ માનનું એવું છે કે નીતિ પણ ભૂગોળ અને ગણિતની માફક શિખરી રાકાય છે, તેથી દરેક વિગલમા નીતિનું તત્તર વધતું જાય છે. આમા એક મોટી ભૂલ એ છે કે જાણવું એ એકલું ક્રિયા માટે જમ નથી જ્ઞાન ઉપગત ઇન્દ્રિય શક્તિની વધારે જરૂર છે. ખીજા બામત એ છે કે ઘેર તેમ જ નિશાળમા રેવનાં મૂળ ફેરી રીતે બાએ છે. તે ઉપર ધ્યાન આપવા કરતા ચોપડીના જ્ઞાન ઉપર ખાસ ભાર મૂકામા આવે છે કુદરતનું સર્વ જ્ઞાન ચોપડીના પાનામા જ છપાયલું હોય છે, આવી માન્યતાને લીધે નીતિ શિક્ષણની બાબતમા જૂલ માવમ પડે છે. દુકામાં નીતિ એ દેવ અથવા જીવન છે એ જૂલી જલુ એધએ નહિ

વાર્તામાં અદ્ભુત વસ્તુ ઉપર પ્રીતિ હોવી એધએ પણ જેને આપણે તરગધક્તિ કહીએ છીએ તેને તો કાનુમા રાખી સત્યની શોધમા મેદગદારી રાખવાની નથી તેમ વાર્તામા કલ્પન દેવ દેવીઓના અનીતિ—માન વર્ણન પણ દૂર કરવાં એધએ, તેમ જ તત્તર અમ-ભરિત બામતો પણ બાગધના મન ઉપર કસાવવાની જરૂર નથી વળી અતિશય બલ ઉપ-જાવે એવી વાર્તા પ્રજા બાતલ કરવાની જરૂર છે. તેમ જ વહેમને ઉત્તેજન મળે એવાં વર્તાન પણ બાગધના મન બાગધથી દૂર કરવાં એધએ. પણ કલ્પનાશક્તિને સતેજ જ્ઞાનની શોધમાં

* Sconce teaches that the clouds are a sleety mist Art that they are a golden throne (Ruskin)

તેને મદદ કરે તેને આનંદ આપે અને તેના દરરોજના કાર્યમાં મદદ કરે એવી વાર્તા કહેવાથી જ લાભ થાય છે, નહિ તો કલ્પનાસકિતનો અયોગ્ય ઉપયોગ કરવાથી લાભ કરત વિશેષ હાનિનો સંભવ છે.

આ બાબત વિશે એક બાબતનો વિવેક કરવાનો છે. બાળકની ઉંમર જેમ વધતી જાય છે, તેમ તેમ કેવળ કદિપત વૃત્તાંત ઉપરથી તેની રૂચિ ધટતી જાય છે. અને તેથી વાર્તાના વિષયમાં પણ ફેરફાર કરવાની જરૂર રહે છે.

મુળભાઈ હારાલાલ ચૌકશી.

ચર્યાપત્ર.

નાટ્ય,

ગુજરાતના ધણાક વિદ્વાનો, સાક્ષરો, કવિઓ, મહાકવિઓ, અને એવા જ બીજા અધિકારી સજ્જનોમાં સંસ્કૃત ભાષાનું જે શૈશ્યનીય અગાન જોવામાં આવે છે તેના ઉદાહરણ તરીકે રા. રા. મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલના ગુજરાતી “શાકુન્તલ” ઉપર પ્રાગ્ગિક દીક બાદપદના “વસન્ત” માં કરવામાં આવી હતી, અને ભાષાન્તરકારની કેટલીક ભૂલો બતાવવામાં આવી હતી. પણ કહ્યું છે કે ઉપરોક્ત સારસ સામાની પ્રકૃતિ જોઈ કરવું જોઈએ નહીં તો પ્રકોષાય ન જ્ઞાન્તયે એવી રિધતિ થાય છે. અને આ દિશ્સામાં પણ એમ ન થયું છે. રા. રા. મગનભાઈને શાંતિ થવાને બદલે તેમના કોપે આપના માર્ગશીર્ષના અંકમ એવું પ્રયંડ રૂપ ધારણ કર્યું છે કે તેઓ પોતાના જ તદ્દનજનમાં સપડાઇ પોતે શું કહે તેનું ભાન ન રહી પોતાને જ ખોટા પાડે છે, એટલું જ નહીં પણ કોપાવેશમાં સત્યાસત વચ્ચેનો વિવેક વિસારી ગેલે છે. આનો એક જ દાખલો બસ થશે. બાદપદના “વસન્ત”માં એમનાં નિરકુશ સંસ્કૃતનાં ઘણાં ખરાં ઉદાહરણો એમની ગદ્ય પ્રસ્તાવનામાંથી અને બાકીન પણ નાટકના ગદ્ય ભાગમાંથી આપવામાં આવ્યાં હતાં. માત્ર એક “પ્રાણીનું” એ ઉદાહરણ પદ્યમાંથી હતું; અને તે ઉપરનું ચિહ્ન જોતાં જ સ્પષ્ટ જણાય છે કે “પ્રાણીનું” એમ લખતાં હંદ જળવાય પણ અશુદ્ધિ દોષ આવે એવો ભેખકનો અભિપ્રાય છે. એમ છતાં રા. રા. મગનભાઈ “રાષ્ટ્રના પર્વત” નાટકના અને સ્વ. મણિલાલ નલુભાઈ “ઉત્તરરામચરિત” ના પદ્ય ભાગમાંથી છદ્દને અનુસરી કરેલી જોડણીનાં ઉદાહરણો આપી પોતે તેમ જ કર્યું છે એવો ભાસ કરાવે છે. આવા બચાવથી બચ્યાં પણ છેતરાય એમ લાગતું નથી; પણ વિચાર આવે છે કે “મેડી લીન્ડોટ્ટર એમોટ, બી. એ.”, એ જગદિષ્ઠિ આત વિદુષીનું પ્રમાણ પત્ર પામેલા “અતિ ઉદાત્ત આર્ય જીવન” ની રીતિઓમાંની જ એમ આ હશે કે કેમ. પણ જોવા જેવું તો આ છે, કે પોતે સંસ્કૃત શબ્દોની જોડણી બળે

પણ ગુજરાતીના “ નિસર્ગ નિયમો ” ને અનુસરી તેની જોડણી કરે છે, એવો એક તર્ક બાસ કરારી બીજી તરફ રા. રા. પટેલ કબૂલ કરે છે કે “ હરેવ દીર્ઘ અને કઠિન સંધી-વાળી મંસ્કૃત શબ્દની જોડણી યાદ રાખનાની અતિ તીવ્ર સ્મરણ શકિત ” એમનામાં નથી, અને “ કોશ ઉચામી ખરી ખોટી મંસ્કૃત જોડણીની ખાતરી કરી ગણવાતુ ધૈર્ય ” પણ એમનામાં નથી. વળી એવી પણ દલીલ કરે છે કે એમણે “ અભિજ્ઞાન શકુન્તલવર્તુ ભાષાંતર ગુજરાતીમાં કર્યું છે, મંસ્કૃતમાં નહીં; એટલે ભાષાંતરમાં વાપરેલા શબ્દો ગુજરાતી ભાષાના નિસર્ગ નિયમોને અનુસરી લખેલા છે. ” આ “ નિસર્ગ નિયમો ” ક્યા છે, અને તે સત્ય સનાતન નિયમો પ્રમાણે “ રીતિ ” ને બદલે “ રિતિ ” અને “ અપ્રતિભ ” ને બદલે “ અપ્ર-તિભ ” કાં લખાતું હશે, એ પ્રશ્નો પૂછી વિનંદામાં ગુંચવાઇ ગયેલા ગ. રા. પટેલને વધારે ગુચ્છી નાખીશું નહીં. કહ્યું કર્યું કે એવા કોઈ “ નિસર્ગ નિયમો ” છે, તો આ નિયમોતુ પ્રાયશ્ચિત્ત મિથ્યાગ બારવિ, ભગીરથ કે વા’મ્બીકિએ શા માટે કરતુ ? અને મંસ્કૃત નમ્દો ઉપરાંત આખી મન્કૃત ભાષાને પણ આ નિયમોથી મુદ્દારી નાખવી છે કે કેમ ? આ નિયમોને અનુમગીને જ કનિષ્ઠિ કાષ્ઠિ છિત્તકાલિદાસા એમ લખવામાં આવ્યું હશે ? અને માર્ગશીર્ષના “ વસન્ત ” માં વૈયાકરણ પાણિનિ “ વૈયાકરણી પાનિનિ ” બનાવ્યો હશે ? કે “ વસન્ત ” ના તત્ત્વી મહાશયે પણ છળ કપટથી રા. રા. મગનભાઈને હેરાન કરવા “ રિતિ ”, “ મધી, ” “ યદ્ ”, “ ઉચ્ચખલ ”, “ લક્ષ્ય ”, ઇત્યાદિ જાણી જોઇને છાખ્યું હશે ? રા. રા. મગનભાઈને કોસા સામે આટલો અભાવ છતાં તે “ ઉચામવા ” ની મહેનત કરે છે, તો તેમાંથી પણ તેમને “ મૂર્તિમાન ”, “ હીમાગળ ”, “ કુલિન ”, “ સમિદ ”, “ ભૂશ ”, ઇત્યાદિ રૂપો મળે છે. કોશકાર પણ એમને મુજબવાનો જ વિચાર કરીને એટલો, એટલો એઆ જિયારા શું કરે ?

વળી આ “ નિર્મળ નિયમો ” જોડણી ઉપરાંત અર્થમાં પણ વિકૃતિ ઉપજાવે છે કે કેમ ? “ વર્ણાશ્રમ ધર્મની મંદવના ” એટલે શું ? “ અનાર્થ ” ના “ અજ્ઞાત, પક્ષપાતી અને ઉલ્ભૂખ્ય વિચારો ” રા. રા. મગનભાઈને જ્ઞાત કેવી રીતે થયા ? વળી રા. રા. પટેલ કહે છે “ ગીતિ વિરે કવીશ્વરોને પણ પ્રયોધ કરતા ‘ અનાર્થ ’ ને એટલું જ કહેવું બસ થશે ” ઇત્યાદિ; તો શું કવીશ્વરોએ રાદા સર્વદો જાળ્યા જ કરતુ એવો પણ કોઈ “ નિસર્ગ નિયમ ” છે ? અને ગમે તો બીજાને જગાડવા પણ તેમને કોઈએ જગાડવા નહીં એવો કોઈ “ નિસર્ગ નિયમ ” છે ? હજી રા. રા. પટેલ એમ જ કહેશે કે કોસા જોવાની મહેનત અમારા જેવા પ્રાકૃતોને માટે જ સારી છે ?

રા. રા. મગનભાઈને “ અનાર્થ ” ની દયા આવે છે, પણ તે નામધારી અનાર્થ હોય તો “ તેની મનોવૃત્તિ તિરસ્કારને પાત્ર તો નહીં પણ કેવળ ત્યાગ્ય છે, ” એમ એમને કહેવું પડે છે, અને તેથી “ ભગવાન કૃષ્ણનું ધ્યાયતો વિષયાન્તર પુન્સિ સંગસ્તેષુપજાયતે એ વાક્ય ” તેને “ યાદ કરાવે ” છે. પણ જો રા. રા. પટેલ પાંચ બીજો નહીં તો કહીશું કે આ ભયકર મહાવાક્ય શ્રી કૃષ્ણનું પણ નથી અને અર્જુનનું પણ નથી હોય તો તે ગ. રા.

મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલનું હશે. કારણ, ગીતા લખાઈ તે કાળ સુધીમાં “ પાનિનિ ” નહીં થયો હોય, તો પણ શ્રી કૃષ્ણને પણ વ્યાકરણ અને “ વૈયાકરણીઓ ” માટે એવો તિરસ્કાર હતો કે તે આયું તેલંગી સંસ્કૃત બોલતા, એમ માનવા માટે કોઈ આધાર નથી. પુંસિ ! તેપુષ્પજાયતે ! !

O ye shades

Of Krishna and Arjuna ! Are we come to this !

રા. રા. મગનભાઈને એવો વહેમ છે કે “ અનાય ” ગગદિપથી પ્રેરાઈ તેમના ઉપર “ અસાત અને ઉત્સુંખલ ” હુમલો કર્યો છે. આમ સમજી તેમણે “ અનાય ” ના કુલ શીલ, આચારવિચાર, રીતમાત, ઇત્યાદિ ઉપર આરોપ કર્યા છે. પણ આ સ્તુતિકુસુમાંવસિ માટે “ અનાય ” ને બિલકુલ શોક નથી થતો; શોક તો એમના આવા શોચનીય અત્યાચારો માટે થાય છે

ન તથા વાઘલે દણ્ડો યથા વાઘતિ વાઘતે ।

સાકુન્તલમાં વાસ્તવ શું અને કાર્ત્તવિનિક શુ, આર્યોના ઉદાત્ત જીવનનું મથાતય પ્રતિનિધિ કેટલે અંશે અને કવિએ આદર્શ તરીકે કલ્પેલાં જીવનનો અંશ કેટલો—એ મારા જેવો અનાય સમજી જ કેમ શકે ? એ તો જેને ઉચ્ચ આર્ય ભાવના અને જીવનનો સ્વાનુભવ હોય તે જ કલ્પિતમના કાળમાં રામ્ય શુ હતું અને અશરમ્ય શું હતું તે જાણી શકે; કામચા તરીકે રા. રા. પટેલ અને મિસ “ એબોટ. ” ઘણા આનંદની વાત છે કે આ પ્રમાણે આર્ય જીવનનું રહસ્ય અને પ્રાચીન કાળના આર્યોની પરિસ્થિતિ સમજી શકનારાં અનાય સ્ત્રીપુરુષ પણ જોવામાં આવે છે. કદાચિત્ એમાંનાં મિસિસ એમટ પ્રજ્વલિ આત્મજ્ઞાનનાં ઈન્દ્રદારોને પુછશે તો એમ પણ કહેશે કે સાકુન્તલનો રાખે રાખે ખરો અને તે કાળની વસ્તુસ્થિતિનો નિર્દેશક છે; તે કાળમાં રાજાઓ ખરે જ હિંદુ સાથે મળવા બેઠવાનો વહેવાર રાખતા, અને તેમને હિંદુને ત્યાં તેડી જવા ખાતલિ રથ લઇને ખરેખર આવતો. અને આ બધું અસમ્ય છે એમ કહેવાની હિમ્મત પણ કેમ થાય ? કારણ, યોદ્ધા ઉપર જ [આ અમો અનાયોની રૂઢિતિમાં રા. રા. પટેલ માફ કરશે જ] ખરે કોઈમાં પુરવાર થયું છે કે આ નાસ્તિક કાળમાં પણ મિ. લેડબીટર જેવા ઝાપિઝો પુદ “ સુધીમ ડિરેક્ટર ઓફ ઇથેલોજી-શન ” સાથે એ જ પ્રમાણે હોહાપાણી અને ચિઠ્ઠીપત્રીના વહેવાર રાખે છે; ફરક માત્ર એટલો જ કે આ બાઈ બ્રહ્મચારીને સ્વર્ગલોકમાં લઈ જવા કોઈ રથ કે આ જમાનાને અતુ-સરતું મોટરકાર જેવું વાહન આવતું નથી. અને, રા. રા. મગનભાઈએ એકથી વધારે સ્ત્રી કરવાની ઉદાત્ત રૂઢિતું સમર્થ સમર્થન કરી “ આર્ય જીવનનું સ્વ ” ને ઉત્કૃષ્ટ રીતે સમજાવ્યું છે, તથા “ અત્યારની એમ. એ., બી. એ. થએલી ” શકુન્તલાની “ કિશુંખલ ” બહેનો અને સુધારકમંત્રીના પાખંડનું જે અંડન કર્યું છે, તે માટે “ પાપી દમન ” એ ઉપાધિ અને પ્રમાણ પત્ર આપવા માટે હિંદી દરબારમાં તેમને તેડી જવા કાલે હુકમ આવે એક દિવ્ય મોટરકાર લઇને ખૂંગળું ફેંકતો અંતરિક્ષમાંથી ઉતરી આવે, તો એ પણ નહીં જ જની શકે એમ કાણ કહેશે ?

રા. રા. મગનભાઈ તદ્દન વાજખી રીતે કહે છે કે: “ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રવળ વિચાર, ઉત્કટ મનોભાવના, અને પ્રભાવશાલી વાણીના અભાવે નિર્માલ્ય છે. ડૉ. સ્વ દીર્ઘની જોડ-ણીની એકતાના અભાવે નિર્માલ્ય નથી [“નિર્માલ્ય” એટલે “માલ વિનારું”, એવું કંઈ રા. મૈસક સમજતા જણાય છે. અસ્તુ.]..... અને જ્યાં સુધી આ [શબ્દાર્થનું ગ્રહણ કરાવવાનો] ઉદ્દેશ સધાય ત્યાં સુધી original વિચારના બળથી ગુજરાતી સાહિત્યને અલિપ્ત બનાવવા તરફ પ્રયત્નરહીત રહેવામાં જ કારણ છે.” એટલે, ડૉ. સ્વ દીર્ઘ ગોખતા એસવું, અને “પ્રત્યેક શબ્દ માટે કોશ ઉઘાળી ખરી ખોટી જોડણીની ખાતરી” કરવા એસવું, એ એવા original વિચારના બળથી ગુજરાતી સાહિત્યને અલિપ્ત બનાવનાર પ્રતિભાશાલી લેખક માટે કેવળ અનુચિત છે. કારણ, original વિચારનું અશ્વબળ (horse-power) એમ ઘડી ઘડી રોકાય તો મર્જીતંતુ રૂપી ચંચળ ગંભીર ધમરા લાગવાનો મંસર રહે છે. આ દલીલ સામે કોઈ કંઈ કહી શકે એમ નથી. પણ એક અગેશ્વર અને વિચારાશ્વબળ રહિત અર્બરને કહેવાતી રજા હોય તો કહેવાની હામખોડે કે કાલિદાસના નાટકોના બાપોતર કરવા પહેલાં “પાનિનિ” નહીં તો ડૉ. ભાડારકરની “માર્ગોપદેશિકા”, અને “વાચસ્પત્ય” કે “શબ્દ કદપદુમ,” નહીં તો કોઈ શાયોપયોગી (રા. રા. પટેલ હમણા વાપરે છે તે કરતાં વધારે વિશ્વમનીય) કોશ સાથે ઘણો નહીં તો ઘોડો પરિચય કરવામાં ગેરફાયદો નથી. અને વળી original સાહિત્યાર્થોના, અને ખાસ કરી મહા-કવિઓના, વિચારની વરાળનું બળ કોઈ વાર એટલું “અનાવર” ઘર્ષિત્ય છે કે સાહિત્યને અલિપ્ત બનાવવાના તેમના અત્યંત સ્તુત્ય પ્રયત્નો દંતમાં લગામ લઈ દોડતા ઘોડા પેડે આંધું પાછું જોયા વિના ભાગે છે, અને તેમાં બિચારી ગુજરાતી ભાષાના ઘકટની કમખાંસી જાગે છે. [આ અબજણતાં સધાએલા પ્રાસ માટે રા. રા. પટેલની હામા યાચું છું.] અને પ્રત્યેક શબ્દ માટે ખાતરી કરવા કોશ ઉઘામવામાં શરમાવા જેવું પણ શું છે? હું તો કહું છું કે ગુજરાતી સાહિત્યને original વિચારના બળથી અલિપ્ત બનાવવાની પ્રતિષ્ઠા લઈ ખરણિયા બનેલા દરેક રૂઢી ગઢારથીએ એક હાથ ઉપર કોશ અને બીજા હાથ ઉપર વ્યાકરણ, એમ બે ઉપકરણ અવશ્ય પાસે રાખવાં; અને original વિચારનું બળ નહીં રોકાય અને રથ લઈ ભાગવા માંડે કે તુરંત આ ઉપકરણોના ગતિરોધકધંચ (અનાર્થ ભાષામાં કહેતાં “એક”) તરીકે ઉપયોગ કરવો. આ તો એક નમ્ર સૂચના માત્ર છે; તે ઉપર અમલ કરવો ન કરવો એ વિગે તો original અને અલિપ્ત લેખકો પ્રમાણ છે.

હવે રહી રા. રા. પટેલની ગીતિઓ. આ વિષયમાં એમણે સર્વાર્થ સાધક મૈત્ર ધારણ કર્યું હોત તો બહુ ઠીક થાત. પણ ભાવી પ્રબળ, એટલે એમણે આ પ્રમાણે અનર્થ કર્યો છે: “ગીતિ વિશે ‘કવીશ્વરો’ ને પણ પ્રબોધ કરતા ‘અનાર્થ’ ને એટલું જ કહેવું બમ છે કે જ્યાં સુધી એ પોતે કવીન્દ્ર કે સંગીતશાસ્ત્રી તરીકે પ્રમાણજૂત યઈ પૂર્ણતા નથી ત્યાં સુધી માત્રામેળ છંદમાંય અક્ષરમેળનું અંકુશ મુકનારા એમના સ્વચ્છદે બાંધેલા નિયમે પાળવા બધા બંધાયા નથી.” “ગીતિનું ગંગીત (gangaic)” એ શબ્દો જોઈ રા. રા. મગનભાઈને એવો અમ ધમેસો જણાય છે કે અહીં કંઈ તેમણે સારંગીની વાત હમે. ખરૂં છે કે

“ગીતિ” નો ધાત્વર્થ “ગવાય” તે “ઝેવો થાય છે; અને તે (ખાસ કરીને પ્રાકૃતમાં) ગાતા માટે પણ લખાતી એ પણ ખરી વાત છે. પણ તેથી તેના કોઈ નિયમ હતા જ નહીં એમ સમજવાનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે આપણા કવિઓ માત્રની સંખ્યા મેળવે છે અને હુંકો સાચો રાગ કહાડી ગાતાં પોતાના કમનસીબ દાન રીતે એટલે સમજે છે કે ગીતિઓ લખાઈ. અને તકરાર ખાતર કબૂલ કરીએ કે એ વિષય સમજી નહીં ગડવાથી રા. રા. પટેલે “આત્રમેળ હંદમાં અક્ષરમેળનું અંકુશ” ઇત્યાદિ જે લખ્યું છે તે ખરું છે, તેમ જ કોઈ પણ અંકુશ કબૂલ નહીં રાખવાની એમની જીદ પણ વાજબી છે; કારણ કવિઓ નિરંકુશ હોય છે એ પણ એક “નિસર્ગ નિયમ” છે, અને સાંભળ્યા પ્રમાણે રા. રા. મગનભાઈએ એક મહાકાવ્ય કવ્યું છે. પણ એ બધું કબૂલ કરવાથી એમની “ગીતિઓ” ગીતિ વ્રતમાં તો શું પણ આ લોક કે પરલોકમાં જાણીએલાં કોઈ પણ વ્રતમાં લખાએલી પુરવાર થાય છે? પણ આગળ ચાલતાં એઓ જે ઉપદેશ આપે છે તે અમને સર્વથા માન્ય છે: “ગીતિનું મંગીન (mangīn) ને કહ્યું લંગાની માંમળવા એમણે પ્રપત્ન કર્યો હોય તો એટલું જ જણાવવું પાસ છે કે કહ્યું લંગાવતાં તો એમને મંગીનના વિરોધી જ સૂરનો ભાવ થશે. ને દાન હુંકા કરી મંગીન શીખવું હશે તો રા. નર્મિહરાવ તે નરર શીખવાડશે જ.” ગીતિના વિષયમાં સૂરની વાત ક્યાંથી આવી એ સત્રાસ બાજુએ રાખીશું; પરંતુ દાન બધા હુંકા હોવા એ પણ કવિઓ માટે ધાસ્તીમર્યુ છે તે રા. રા. પટેલ જણના નહીં હોય. કશું છે કે —

बहुनि नरशीर्षाणि लोमशानि बृहन्ति च ।

ओवांसु प्रतिलव्दानि किञ्चित्तेषु सकर्णकम् ॥

ગમે એમ હેય, “અનાર્થ” તો રા. રા. નરમિહરાવ પામે છાત્રવ્રતિએ ઉભો રહેશે જ—ને એક મેન્ડને વિદ્યાદાન કરવાનું અબ્બહાલ્ય મચાવવા માટે હુખ્ત થઈ રા. રા. પટેલે આર્પતેજ આ બાલણ શુર અને અનાર્થ એલાને બરમસાત નહીં કરી નાખે તો. પરંતુ, રા. રા. નરમિહરાવ તો શું પણ ખુદ પિંગવશુનિ પાસે શુરમંત્ર લઈને પણ રા. ગ. પટેલ “લના ગેરવી પાંડુ પાંડુ પત્રો” જેવી, સામળીને અપિ ગ્રાવા રોદિત્વવિ વલ્લતિ વજ્રસ્ય હ્રવ્યમ્ એવી, ગીતિઓ નહીં જ લખશે એની કોઈ જામિનગીરી છે? પણ રા. રા. મગનભાઈ પટેલે આપની જોઈએ તે કરતા વધારે જગા રોડા છે, એટલે હવે રા. રા. નરમંડરાવ પોતે ગીતિ વિશે શું કહે છે તેનો વિચાર કરીશું.

(૨૦)

કાર્તિકના “વમન્ત” માં ગ. રા. નરમિહરાવ જોળાનાયે, જે પ્રમંભનસાત એમની એક ગીતિના એક ચરણ ઉપર કરેલી ટીકના સમાધાન રૂપે, પત્ર લખ્યું છે. ને અવિરેક નહીં થતો હોય તો કદીન કે અંમરેડ્યાં સ્ત્રીઓનાં પત્રો માટે જે રમુજનાં દહેવાય છે—કે સ્ત્રીઓ પત્રમાં ખીજ તરેતવારે વાતો લખી યુવાની વાત તાજે કસમમાં લખે છે—તે કદમિક

અંશે આ પત્રને લાગુ પડે છે. “અનાય” મહેવી “ક્ષતિ”ને એ પત્રમાં “આમામ ક્ષતિ” કહી છે, તેનો તાલસાત્રાનુમાર નિરામ કર્યો છે, અને તે ક્ષતિ નહીં પણ પદ્યબંધની ખુશી વધાવનારી એક ચમત્કૃતિ છે એવા આશયનો બચાવ કર્યો છે, જ્યારે તાજે કલમ (અથવા “નોટ”)માં “અનાય”નો વાંધો “બારીકીથી તપાસતાં” એમને જણાયું છે (અને તદ્દન વાળખી રીતે જણાયું છે) કે “૧૩ મી માત્રા ૧૨ મી નેડે શુક્રમાં બેગવી દેવાથી ચાગ માત્રાના ગંગો પદ્યમાં ક્ષતિ થાય છે.”

અહીં રા. રા. પટેલ માથે નહીં પણ રા. ગ. નરસિંહરાવ સાથે પ્રસંગ હોવાથી આતા રાખી રાકાય છે કે “અનાય”ના પદ્યમાં કાંઈ પણ તથ્ય હશે તો તેને અસ્વીકાર નહીં જ થશે એટલે લગભગ વિરતારથી આ વિષયનો વિચાર કરવા ઇન્કાર થાય છે. વળી એમ કરવાથી એક બીજાને પણ કષ્ટાર્થે મધાવાનો મંત્રવ રહે કે “ગુજરાતી કવિઓ ગીતિરતનુ બંધગળુ શું છે તે જાણના હોય એમ હોમનું નથી”, એમ ભાદ્રપદના “વચ્ચન્ત”માં “અનાય” નરકથી જે કહેવામાં આવ્યું છે, તે કાંઈક અનિયોક્તિ બરેલું હોવાનો મંત્રવ લેખકને હતો. પણ આશ્ચર્ય અને ખેડ માથે કહેતું પડે છે કે આમ કહેવામાં અનિયોક્તિનો હોવ લગભગ નથી જ એમ હવે તેને જણાય છે મરાઠી કવિ મોરારાવે “માદા” મદા-રાટને આ ગતથી એટલું પશ્ચિત્ત કરી ચુક્યું છે, અને તેથી તેનું સ્વરૂપ મદાનાટમાં એટલું પ્રમિદ્ધ થયેલું છે, કે મદારાટનો ગમે એવો કુકવિ પણ “પચબાપનુ મેઠ બાચુ તુ થા” જેવા અત્યાચારમાં આનંદ માન્યતા જણાવે નહીં. એમ દેવાથી શુદ્ધરાત્રીઓમાં પણ આ વિષય વધારે અર્થાય અને તેને ગ. ગ. નરસિંહરાવ જેવા શુદ્ધરાત્રી શુદ્ધરાત્રી માનેવા વિદ્વાનો પ્રસિદ્ધિ આપે એ હટ જ જણાયું એમ. તેમ થવાથી કદાચિત્ત ગુજરાતી ગીતિ-ઓમાં કવિત્વ નહીં તો “ગીતિત્વ” વધવાનો મતલબ રહે

પણ પહેલા એક બે આંગળ વાતોનો નિકાલ થવાની જરૂર જણાય કે. ગા. ૧૮૮૨ ના શુદ્ધિપ્રકાશના અંક એવા મળી રાખ્યા નથી, અને મળી રાખેલી ગ્રંથિ નથી હાથમાં ફૂટ “છટોનુશાસન” અને વાચનટ ફૂટ “પ્રાકૃત પૌર”ની બાબત પણ ગ્રંથિ એવી જ છે. બીજું, જે નિયમ કે નિયમોને. ગ. રા. નરસિંહરાવ “અનાયના” કહે છે તે “અનાય”ના કે એવા જ કાંઈ અનધિકારીના નથી તે તો અગરેષ્ટમાં કહે છે તેમ હજાર જેટલા જુના છે. વળી “અનાય”ને જ્યારે રા. રા. નરસિંહરાવ “રમિક” કહે છે ત્યારે કહેવું પડે છે કે આ *soft impeachment* “અનાય” કમૂલ મળી રાખ્તો નથી તેમ જ મંગીતનો પણ તેને અવધાન ન હોવાથી તાલ માટે જે ગ. ગ. નરસિંહરાવ કહે છે તે રિશી તે કાંઈ કહી શકતો નથી. તો પણ ગીતિમાં આમ તાનાપમાગળુ કરના સી આપણિ આવવાનો મંત્રવ રહે છે તેનો વિચાર પ્રસંગોપાત્ત થશે. અહીં એટલું જ કહેવું બસ છે કે રા. રા. નરસિંહરાવે જે તાલ વ્યવસ્થા કરી છે તે આ ગીતિ મદાય તો જ કામ આવે અને “ગીતિ” એ એક ‘ગીત’ ઉપરાંત એક નિયમમદ વૃત્ત છે તે સ્પષ્ટી જતું નેહનું નથી અને આમ તાલ વ્યવસ્થા કરીને જાતા પણ પરિપૂર્ણ આજું કાંઈ અગરે એમ જણાય છે.

વળી ગીતિના કોષ્ટ પણ અર્ધનો જીજ્ઞે અને છૂટો ગણુ unstressed હોવો જોઈએ એમ પણ કદાચ કહી શકાય. પણ આ સંગીત વિષયક ચર્ચા “અનાર્ધ” કરતાં રા. રા. પોદ્ધ જેવા સંગીતવેત્તાને સોંપવામાં જ શક્ય છે.

પણ “અનાર્ધ” જો કે રસિક નથી, અને રા. રા. પટેલ વાસ્તવિક રીતે કહે છે તેમ “કવીન્દ્ર” કે “સંગીતશાસ્ત્રી” પણ નથી, તે છતાં એટલું તો જાણું છે કે કાલિદાસ, શક, ગોવર્ધન અને જગન્નાથ એ કવિઓની રૂમિકમાં ગણુના થાય છે; અને એ કવિઓ ઘણું નહીં તો ગ. રા. પટેલ જેટલું સંગીત પણ જાણતા હતા એમ કહેવામાં હરકત નથી. તેમ જ હજારો ગીતિકો લખનાર મોરોપંત પણ માધારણ કવિ નહોતો. ત્યારે “અનાર્ધ”ના જેવા પ્રાકૃત પુરોહિત કે ગ. રા. મગનભાઈ જેવા અવિદ્ય વિચારોમાં મગ રહેતા તેમજરી, આર્યો ગીતિના અંવારણના ક્યા નિયમો બાંધે છે તેને વિચાર કરવા કરતાં, જેવા સિદ્ધાન્ત કવિઓનો આચાર (practice) શો છે અને તેઓની ગીતિકોનો અભ્યાસ કરતા તેમાંથી ક્યા નિયમો મળે છે એ ઐતિહાસિક પદ્ધતિથી આ વિષયનો વિચાર કરવામાં વિશેષ ફલપ્રાપ્તિ થવાનો સંભવ રહે છે.

રા. રા. નરસિંહરાવ ગીતિના જીજ્ઞા કે ચોથા ચરણની ૯ મી માત્રા લઘુ હોવી જોઈએ એ બંધનનો સ્વીકાર કરે છે, ૧૦ મી અને ૧૧ મી માત્રા “એક ગુરૂમાં એકી આવે તો વર્ણોત્તુ મધન સુસ્થિય થઈ શકિય હોય ટકે છે”, એ નિયમ તો એમનો પોતાનો જ છે; પણ “ગ. અનાર્ધનો નિયમ-૧૨ મી માત્રા લઘુ રાખવાનો નવો નિયમ” — એમને “અનાવરયક” અને “અતિ નિયમ” જણાય છે. ઉપર કહ્યું છે તેમ આ નિયમ “અનાર્ધ”નો નથી તેમ નવો પણ નથી, તે કાલિદાસનો છે, શકનો છે, આચાર્યગોવર્ધનનો છે, જગન્નાથ પદ્ધતિનો છે — બધાં એકે એક જાણીતા મંસ્કૃત કે મરાઠી કવિનો છે — એમ આગળ જોવામાં આવે. તે જ પ્રમાણે ૯ મી માત્રા લઘુ હોવી જોઈએ એ નિયમ તો ગ. રા. પટેલ સિવાય બધા જ કવિ મહાકવિઓને સંમત છે. પણ રા. રા. નરસિંહરાવનો પોતાનો નિયમ — ૧૦ મી અને ૧૧ મી માત્રા મળી એક ગુરૂ જોઈએ, કેમકે બંને લઘુ હોય તો “શકિય બધું અસ્થિર થવાનું”, એ નિયમ — આ કવિઓને સંમત છે ખરો ? રા. રા. નરસિંહરાવનું મન વાંચતાં મોરોપંતની એક મીતિનું ઉત્તરાર્ધ યાદ આવ્યું:

દ્રોણમિ મ્હણે મુરુજી કાં આશવંગ કરિતસંખાજા; ૮

એટલે ફરી એ ચાર ચોપડીઓ “હયામી ખાતરી કરી”, તે શકુન્તલના ત્રીજા જ સ્તોક (કે પદ) માં આ પ્રમાણે જણાયું:

સુમંગલિગ્રાવગાહઃ પાટલસંસર્ગિસુરવિવનવાતા.

અને કાલિદાસમાં આ કહેવાતાં શૈથિલ્યના આ બીજા દાખલા મળ્યા.
વિક્રમેર્વશીયમાંથી:—

અથવા સહસ્ત્રપુરુષદુમાનાત
પ્રસીદ રમ્યોરુ વિસ્મ સંરમ્માન્
દિનં મથાનીનમનતિકૃચ્છ્રેણ
પિઅવિરહુમ્માઅપઅલિઅવિઆરો

ભાવવિકાસિમિત્રમાંથી:—

આજ્ઞામિચ્છામિ પરિપદઃ કર્તુમ્
કિંચિદમિવ્યક્તદશનશોમિ મુશ્મ્
—સ્થલેયમામાતિ પરિમિતામરણા
અસ્માદિયમત્ર ચરણમર્પયમિ
હરસવદિવસેષુ પરિજનો દણ્ડમ્

તે ૯-૧૦-૧૧-૧૨ એ ચાર માત્રા લઘુ આવતા અર્થચક્ર શૈથિલ્ય આવતું હોય તો કાલિદાસ જેવો કવિ ચાર તો શું પણ ૭ છ લઘુ માત્રાનો આ પ્રભાજે ઉપયોગ કરે નહીં. હવે ૧૨ મી માત્રા માટે કાલિદાસની *practical* શી છે તે જોઈએ. તેના નાટકોમાંની બધી આપ્યાંઓ અને ગીતિઓમાંથી ૩૦ માત્રાનાં ૧૦૫ અર્થ મળે છે. આ બધાંમાં એક પણ દાખલો એવો નથી કે જેમાં ૨૪ મી (ચાર ચરણનો હિસાબ ગણનાં ક્રિત્રિય કે ચતુર્થ ચરણની ૧૨ મી) માત્રા લઘુ નહીં હોય. ઉપરાંત દસ દાખલામાં ૯-૧૦-૧૧-૧૨ એ ચારે માત્રા લઘુ છે, અને બાકીના એકે એકમા ૯ થીયી ૧૨ મી માત્રા સુધીમાં જગણ આવે છે.

મૃત્તકટિકામાં એવા ૮૨ દાખલા મળે છે. તેમાંથી માનમાં એ ચારે માત્રા લઘુ જોવામાં આવે છે, અમારે બાકીના એકે એકમાં એ રથને જગણ જોવામાં આવે છે. શ્લોકને અંગી-તત્ત્વ જ્ઞાન હતું એટલું જ નહીં પણ તેને તેતું વ્યક્ત હશે એમ નાટકના ત્રીજા અંક ઉપરથી જણાય છે. પણ એ કવિએ પણ ક્યાંય ૧૨ મી અને ૧૩ મી માત્રા જોગવી નથી.

ગોવર્ધનની “આર્યસમશતી” માં કેટલીક ઉપગીતિઓ અને અપપાક બાદ જતાં સગ- બન ૭૫૦ એરી ૩૦ માત્રાની લીટીઓ મળે છે. એમાંથી ૧૩૧ માં ઉપરથી ચારે માત્રા લઘુ છે, બાકીની દરેકમાં એ રથને જગણ જોવામાં આવે છે.

“ભામિનીવિલાસ” માં ૧૮ માત્રાના ૮૨ ચરણ મળે છે. તેમાંથી સાતમાં ૯-૧૦-૧૧-૧૨ એ ચારે માત્રા લઘુ જોવામાં આવે છે: વિષોડપિ તનાંપિ પરિમલે: પુષ્ટિમ્, ગીતાપિ ચ હન્ત માંતપથ્યં નીતા ધૃત્યાદિ સુભાષિતા તો વિખ્યાત છે. યાદીના બધા દાખલામાં ૯ મીથી ૧૨ મી માત્રા સુધીમાં જ ગણુ જોવામાં આવે છે.

સારાંશ કે ગમે એ જાણીતા સંસ્કૃત કવિની આર્ષા, ગીતિ કે ઉદ્દગીતિનું પૃથક્કરણ કરતાં જણાશે કે ૧૮ માત્રાના એકે એક ચરણમાં ૯ મી અને ૧૨ મી માત્રા લઘુ જ જોવામાં આવે છે, ૧૦-૧૧ મળી ધણે બાગે ચાર જોવામાં આવે છે; અને કેટલાક દાખલામાં ૯-૧૦-૧૧-૧૨ એ ચારે લઘુ જોવામાં આવે છે. પણ મંદુક અને મરાઠીમાં જે હળવે બધાં દાખલા એવા ચરણ મળશે, તેમાં એક પણ એવો દાખલો નહીં મળશે કે જેમાં ૧૨ મી અને ૧૩ મી માત્રા બેળાં દેાય. એમ હોવાથી ગીતિના બંધારણનો એક નિયમ આ નીકળે છે: કે ગીતિના બીજા અને ચોથા ચરણની ૯ મી અને ૧૨ મી માત્રા લઘુ હોવી જોઈએ, અર્થાત્ ૯-૧૦-૧૧-૧૨ એ ચાર માત્રામાં જ ગણુ આવવો જોઈએ, અને નહીં તો ચારે માત્રા લઘુ હોવી જોઈએ.

પણ ગીતિના એ ઉપરાંત બીજા પણ નિયમો છે, અને તેનો કમથ વિચાર કરતાં જણાશે કે “કંઠે વાણી રહી કાંઈ અટકી” એમાં ખરેખરી ક્ષતિ છે કે આભાસ ક્ષતિ છે. તેમ જ ગ. રા. પટેલની ગીતિનાં માડાંનાં લગભગ ચતુષ્કોણાકૃતિ આઠ ક્યાં અટકે છે તેનો પણ વિચાર થશે; અને તેના જે ચરસ્મરણીય નમુના “વસન્ત” ના વાંચનારાઓએ જોયા છે તેમાં યિગ્માં પુરી કામ પુરતાં ગળાં શકે એવાં બનાવી રાકાય છે કે નહીં તે પણ જોવામાં આવશે.

ગીતિને ચાર ચરણમાં વહેંચી તેમાં ૧૨, ૧૮, ૧૨, ૧૮ એમ માત્રાઓ ગણનારાની પદ્ધતિએ ધણો અનર્થ થયો છે. આ સિવાય બીજે કાંઈ પણ “અંકુશ” નથી જ એમ સમજી ધણાક ગુર્જર કવિજનરો ઉકટ અને બલિષ્ઠ સિચારના મધ્યી મત ધારી ગીતિકર્તાને ઇન્નવિચ્છિન્ન કરતા નજરે આવે છે [રા. રા. પટેલે એમ નહીં સમજવું કે કવિત્વિદ્યગં-માંનાં તેમના ઈદ્રિસન સામે આક્રમણ કરી તેને હવ્યમયાનવાનો આ પ્રયત્ન છે. એ તો એક અમથી તોષ તો જાહે છે.] મટે ગીતિના બંધારણનો પહેલો જ નિયમ આ ગણાવો જોઈએ કે: (૧) ગીતિ એ ૩૦ માત્રાનાં એ અર્ધસાનું વૃત્ત છે. અને બીજે નિયમ આ છે કે: (૨) એ ૩૦ માત્રા ચાર ચાર માત્રાના સાત ગણુ અને એક ચુક મળી થાય છે. મંદુક અને મરાઠીમાં જાણીતા કવિઓની જે દાખો ગીતિઓ, ગાથાઓ અને ઉદ્દગીતિઓ છે તેમાંથી એકમાં પણ પાંચ કે ત્રણ માત્રાના ગણુ મળશે નહીં. આ નિયમ જો માન્ય રાખીએ તો

“ તદપિ રૂપે અવ્યક્ત જ કંઠે વાણી રહી કાંઈ અટકી ”

એ અર્થનો ગણુ છે: તાલ ઉપર નહીં પણ માત્રા ઉપર આ પ્રમાણે કરવાનો છે;

તુદુપિ ૩ | વે અ વ્યક્તુ | ક કે | વાણી | રુ હી | કાં છુમટ | કી

એટલે એના ૬ દા અને ૭ મા બંને ગણમાં હોય આવે છે, જે બાદપદના “વસન્ત”માં સ્વરખ્યા પ્રમાણે, વાચતાં દર થાય છે:

ક કે | વાણી | રુ હી | ઈઅટ | કી

આ ગીતિ વાંચતા પહેલે વિચાર આવેલો હતો કે રા. રા. નરમિંદરાવે જાણી નોંધતો, એમા વર્ણવેલું વાણીનું “કાઈ અટકવું” વૃત્તની ગાતમાં દર્શાવવા, વૃત્તભંગ થયો હશે. અને રા. રા. પટેલે જેનું મંત્રન કર્યું છે તે “વર્ણાશ્રમ ધર્મની મંકવના” જેવી નિયમવદ્ વર્ણઓ સામે શકા લાવી બંડ ઉઠાવવાની અનાયત્વમિદ્ધ કૃતેવ હોવાથી આ ભીંગતો આવે. કાઈ બચાવ કરવામાં આવ્યો હોત તો “અનાય” તે માન્ય ગણત. પણ તેથી વૃત્તભંગ થયો નથી એમ કહેવું માન્ય રાખી શકાતું નથી. આરને બદલે પાચ માનાનો ગણ આવે તો તે હોય જ ગણાયો છે. આનું એક ઉદાહરણ સાકુન્તલ પરની રાવયબદની દીકાના મળી આવે છે. એ નાટકના છઠ્ઠા અંકના બીજા પદનું (આવાનું) દ્વિતીયાર્ધ આમ છે:

દિઠોસિ સૂંદકોરજં હુમજ્જલ હુમં પસાણિ

એ ૫૦ રાધવબદ્ દીકા કરે છે

અત્ર હુમં હિતિ પાટ. પ્રામાદિક ।

પદ્યમગગસ્ય પદ્યમાત્રિકત્વાપતે: ।

અને રા. રા. નરમિંદરાવ પોતે કબૂલ કરે છે કે ૬ ઠૂા ગણની પહેલી માત્રા લઘુ હોવી નોંધએ, અને બીજી અને ત્રીજી મેળા એક શુક નોંધએ, તો ૫મી ચોથી (એટલે બીજા કે ચોથા ચરણની ૧૨ મા માત્રા) અર્થાત્ લઘુ હોવી નોંધએ. અને તેમ નહીં હોય તો ગણનો અંધ ક્યાં રહ્યો ? ને, “કે વાણી” ઇત્યાદિમાં ગણભંગ ઉચિત ગણવો તો

પંચુળા | પૂનુંત્રે | છુળા | છુનું | થા

એ ચમત્કૃતિપૂર્ણ ચરણ પ,પ,૩,૩,૨, અથવા પ,૩,૫,૩,૨, અથવા ૩,૫,૩,૫,૨, અથવા ૩,૫,૫,૩,૨, ઇત્યાદિમાંથી કોઈ એક માત્રા વિન્યાસ હા નહીં ઉચિત ગણવો ? તેમ જ બાવનમરના એક સુપ્રસિદ્ધ સાદાર કૃત પ્રાસાદિક આખ્યાન, “હુગાખ્યાન”, માં

કયા ઉનમાદ મયો હે, મિયાં કરત હે મ્યાંડ મ્યાંડ મ્યાંડ મ્યાંડ મ્યાંડ ।

ઉનસે અવ કયા લેના, છોઢો ઉનકા નાંડે નાંડે નાંડે નાંડે નાંડે ॥

મિગે જે ગીતિરનો ઝળકે છે [alas too few !] તે પણ “સુસ્થિષ્ઠ” ગીતિઓ છે એમ કાં નહીં સમજવું ?

હવે કદાચ મ. રા. પટેલ અમજી રાફરો કે એમની ગીતિઓ ક્યાં અડે છે. તેમ જ “મ ગણ કે રગણથી ગીતિનો પહેલો કે ત્રીજો ચરણ સર થઈ શકે નહીં”, એમ જે બાદ-પદના “વસન્ત”માં કહેવામાં આવ્યું છે (અને જે સમજી નહીં શકવાથી “માત્રાચેળ

છંદમાં અક્ષરોને અંકુશ મૂકનારા સ્વચ્છંદે બાધિલા નિયમો ” માટે “ સ્વામી ” કહી શકી છે), તેનો અર્થ પણ એમને સમજશે. પણ ત્યારે, “ તેજ હોય આ સાંતકરે મુજને ”, એમાં તો ચાર ચાર માત્રાના ગણ બરાબર થાય છે; એનું કેમ ? પણ અહીં છઠ્ઠો ગણ લંગડો છે, અને “ તે જ હોય સાંત આ કરે મુજને ” એમ વાંચતાં સમો થાય છે; આમ કરવાથી જ અહીં “ ગીતિનું સંગીત ” જળનાથ છે, એ બે રા. રા. ખેલ અનુભવી શકતા નહીં હોય, તો તો લાચાર છીએ. એટલે અહીં ત્રીજો નિયમ, જેનો વિચાર- વિસ્તારથી ઉપર કરવામાં આવ્યો છે, તે નડે છે; અને તે આ છે કે (૩) ગીતિના કોઈ પણ અર્થનો ૬ ઠો ગણ એ તો જગણ હોયો બેધજી, કે નહીં તો ચાર લઘુનો બનેલો હોયો બેધજી.

પણ એટલાથી ગીતિના નિયમો પૂરા થતા નથી. ઉપર નિશ્ચિત કરેલી ઐતિહાસિક પદ્ધતિ પ્રમાણે મંદ્રકૃત અને મરાઠી આર્યાઓ અને ગીતિઓનું પૃથક્કરણ કરતાં જણાશે કે કોઈ પણ આર્યા કે ગીતિનું પૂર્વાર્ધ કે ઉત્તરાર્ધ જ ગણથી શરૂ થતું નથી. રા. રા. ખેલ અનુભવ થશે કે જગણમાં તો ચાર માત્રા આવે, ત્યારે આ રીતે નવો “ સ્વચ્છંદ ” બાધિલો નિયમ ? પણ હકીકત જ એવી છે; તેને રા. રા. ખેલ કે “ અનાર્ધ ” શું કહી શકે ? એટલું જ નહીં, પરંતુ કોઈ પણ આર્યા કે ગીતિના કોઈ પણ અર્થનો ત્રીજો, પાંચમો કે સાતમો ગણ પણ જગણ બેવામાં આવશે નહીં. એટલે ગીતિનો ચોથો નિયમ નિષ્પન્ન થાય છે કે (૪) ગીતિના કોઈ પણ અર્થમાં વિષમ ગણ જગણ નહીં હોયો બેધજી.

આ પ્રમાણે ગીતિના બંધારણના નીચલા નિયમો સિદ્ધ થાય છે.

૧. ગીતિમાં ૩૦ માત્રાનાં બે અર્થ હોય છે.

૨. એ ૩૦ માત્રા ચાર માત્રાના સાત ગણ અને એક ગુરુ મળી થતી બેધજી;

૩. બંને અર્થમાં છઠ્ઠો ગણ અવશ્ય જ ગણ, કે જગણની માત્રા પૃથક્કર કરતાં થતી ચાર લઘુ માત્રાનો બનેલો, હોયો બેધજી; અને

૪. બંને અર્થમાં વિષમ ગણ જગણ હોઈ શકે નહીં.

આ નિયમોને આંતર અનાર્થોની પદ્ધતિ પ્રમાણે વિહલછથથી દર્શાવતાં દરેક ગણનાં કેટલાં રૂપ હોઈ શકે તે નીચેના કોષ્ટકથી જણાશે

૦૦૦૦	૦૦૦૦	૦૦૦૦	૦૦૦૦	૦૦૦૦	૦૦૦૦	૦૦૦૦	૦૦૦૦
- - - -	- - - -	- - - -	- - - -	- - - -	- - - -	- - - -	- - - -
૦૦૦૦	૦૦૦૦	૦૦૦૦	૦૦૦૦	૦૦૦૦	૦૦૦૦	૦૦૦૦	૦૦૦૦
- - - -	- - - -	- - - -	- - - -	- - - -	- - - -	- - - -	- - - -

હવે રા. રા. ખેલની ગીતિઓના ચક્રવર્તીન ચાકનાં જે ત્રણ ઉદાહરણ આપણે બોલા છે, તેને આ નિયમો પ્રમાણે કાપી તથા રીઝો મારી તેમાંની ચાક જેવી કોઈ વસ્તુ બનાવી શકાય છે કે નહીં તે બેધજી બેધજી. “ તે જ હોય આ સાંત કરે મુજને ” એની અવશ્યતા તો ઉપર કરવામાં આવી જ છે. “ પંચખાણું શ્રેષ્ઠ બાણું તું થા ”, એનું પણ “ પંચચરતણે પરિષ શર તું થા ” એવું કંઈ ચાક જેવું બનાવી શકાય છે. પણ “ લતા ગેરવી પાંડુ પાંડુ પત્રો ” જેવી બીજા અણવક્રને સમો કરવાનું કામ તો રા. રા. નરસિંહરાવ જેવા કુશલ કારીગરને જ સોંપવું પડે છે.

લવાજમ.

લવાજમ સર્વ માટે નર્વે એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પોટેજ સાથે.)

મળવાનું ઠેકાણું—વસન્ત ઑફીસ.—અમદાવાદ.

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે.
- ૨ “વસન્ત-ઑફીસ”-ની સહીના લેખો માટે “વસન્ત-ઑફીસ” અને વ્યવસ્થાપક જવાબદાર છે.
- ૩ અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખના કર્તા જવાબદાર છે.
- ૪ ભાષાન્તરરૂપ લેખ લખી મોકલનારે મૂળ અન્ય કે લેખના કર્તાની પરવાનગી મેળવી શકાય તેમ હોય તો મેળવવી તથા એ લેખ ભાષાન્તરરૂપ છે અને અમુક અન્યનું અન્યના ભાગનું કે લેખનું ભાષાન્તર છે એમ અમેને લખી જણાવવું તે વિના એ લેખ પ્રસિદ્ધ કરવા માટેની સવળી જવાબદારી ભાષાન્તર કર્તાને સિર રહેશે.
- ૫ કોઈ પણ લેખકનું અસહ લખાણ-એ લેખ “વસન્ત” માં દાખલ કરવાનો યા કર્યો હોય કે ન હોય-પણ પાછું લેખકને તે મોકલવાને અમે બધાતા નથી.
- ૬ એક જ લેખ એ ત્રણ જગ્યાએ મોકલેલો વસન્તમા પ્રસિદ્ધ થવા મોકલતા તે સાથે તે ખીન્ને મોકલ્યો હોય તો જણાવવું કારણ કે તેવા લેખો પ્રસિદ્ધ કરવા કે નહિ તે તન્ત્રીની મુનસપી ઉપર છે.

વ્યવસ્થાપક.

સ્વાદિષ્ટ અને પૌષ્ટિક, શુદ્ધ

બ્રહ્મ તથા પીરસ્તાના રોટલા.

- જો તમારે મગજને પુષ્ટિ અને શાન્તિ આપવી હોય,
જો તમારે માનસિક શક્તિને ખીલવવી હોય,
જો તમારે શરીરને સ્વદ્ધ બનાવવું હોય, તો—

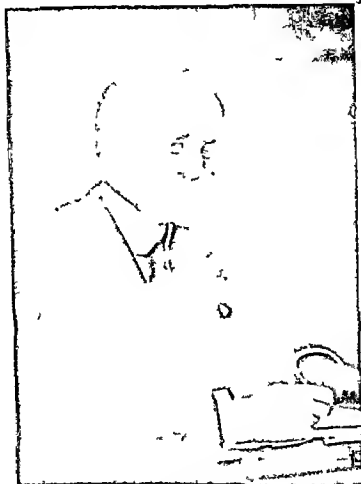
અમારા બ્રહ્મ તથા પીરસ્તાના રોટલા વાપરવા અમારી ખાસ ભલામણ છે.

શેર એકનો રૂ ૧-૦-૦ (પોટેજ જુદું)

ખાસ કરીને માનસિક પરિશ્રમ કરનારાઓ માટે આ રોટલા અમૃતસમ છે એક વખત મગાવી ખાતરી કરવા લેજો—

કે. એમ. સાકરવાળા.—પરસીવલ મારકેટ.—લાવનગર.

वसन्त.

लॉर्ड हार्डिंग

"He has made the Government of India the Indian Government —

The Times of India

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यद्वा-
यनास्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यद्वायमध्यात्मं सात्यस्तंजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્મોન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ભૂત્યે
ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાદ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૧૫, આંક ૨.

[માસિક]

ફાલ્ગુન, સંવત ૧૯૬૨.

લૉર્ડ હાર્ડિંગ.

"In my estimation the highest function of a Viceroy is to listen with sympathetic ear so as to understand India's hopes and aspirations, and translate to England's King and England's people the throbbing heart that beats beneath India's placid breast, and in the same way he must strive to make clearer to India the kindly feelings of earnest good will and the sincere desire to do what is right in the sight of God that animates the less impulsive heart of England."

—H. L. Lord Hardinge.

હિન્દુસ્થાનની વર્તમાન સંસ્કૃતિય સ્થિતિ અરેખર અપૂર્વ છે. જર્મનના ઇતિહાસમાં કોઈ પણ પ્રભાવે પરત્વે રહીને પોતાનું શ્રેય આપ્યું છે. છતાં હિન્દુસ્થાનને પોતાનું શ્રેય સાધવા માટે ઇંગ્લંડ સાથેના સંબંધની જરૂર છે. વૃક્ષને જળ અને તેજની જરૂરી છે તેટલી જ આવી વિવક્ષણ સ્થિતિમાં, હિન્દુસ્થાનને પરાધીનતામાં સ્વાધીનતા અનુભવાને, અને સ્વાધીનતામાં ઇંગ્લંડ સાથેના એનો સંબંધ કાયમ રખાવે એવી અશ્લુટ કસબતાવાનો સંભવત્ત્વની જ,

ભશે તે સરકારનો અધિકારી હોય કે પ્રજાનો અગ્રણી હોય—પણ એવી કુશળતા જોતાં
હશે તેવો રાજ્યતંત્રી જ હિન્દુસ્થાનનું એવ કરી શકશે. આ કુશળતા પ્રાપ્ત કરવા માટે
અને એને ક્વચિત્ કરવા માટે, ઇંગ્લંડની અને હિન્દુસ્થાનની પ્રજાને વધારે સાચા અને
આંતર સ્નેહના બન્ધનથી જોડવાની જરૂર છે. સ્નેહનો આધાર વિશ્વાસ ઉપર છે, અને
વિશ્વાસ માગી લે છે કે વખતોવખત સ્નેહભંગના અને તેથી અણુવિશ્વાસના પ્રમંજો ઉત્પન્ન
થાય તોપણ ન ડગવું. વિશ્વાસ માટે આવી દૃઢતાની સ્થિતિ કૃત્રિમ રીતે બાળની સહાતી
નથી; મૂળમાં સાચા હોય, વિશ્વાસનું કારણ હોય, તો જ એ વિશ્વાસ રહે છે. પ્રકૃત વિષયમાં
વસ્તુતઃ એ વિશ્વાસનું કારણ છે જ એ ખ્યાસ વડે ઉપરના દેશીઓના હકોને અત્યાચાર
હકો સાથે સરખાવી જોતાં, અને હિન્દુનું બિટિય લશ્કર નિઃશસ્ત્ર રીતે યુરોપ મોકલી દીધા
છતાં—આ પ્રમંજે દેશમાં બંધનું એક નહાનું છગકલું ન થયું કે બોમ્બનો એક ફટકો ન ફૂટ્યો
એટલાથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. છતાં રાજ્યાધિકારી અને પ્રજાવર્ગ ઉભય પક્ષમાં કટકાટ
અમાન અને પાગર થયો છે.

આ વિશ્વ જેવી સુંદર પરમાત્માની કૃતિમાં પણ અણુવિશ્વાસ લાગી પરમાત્માને નિરો-
ધનારા નાસ્તિકો જોવામાં આવે છે, તો પ્રજાની રાજ્યભક્તિમાં અને રાજ્યના પ્રજાનુસારમાં
સંકેતો લેનારા મળી આવે એમાં શી નવાઈ? તથાપિ જગત્પત્ની સિદ્ધ અને પ્રતિગિત
શુદ્ધિ જેમ પરમાત્મામાં વિશ્વાસ રાખીને જ પ્રવર્તે છે, તેમ ઇંગ્લંડ અને હિન્દુસ્થાનના મહાન
રાજ્યતંત્રીઓ—પૂર્વ અને પશ્ચિમની આ બે મહાન પ્રજાનાં હૃદય પરસ્પર વિશ્વાસ રાખવા
થોભ્ય છે એમ માને છે. રાજ્ય અને દીર્ઘ દૃષ્ટિવાળા રાજ્યાધિકારીઓ જુલે છે કે છટા
છવાયા થોભ્ય કે શિતુરી બાપજોમાં હિન્દુસ્થાનનું ખડું હૃદય પ્રતીત થતું નથી—એ હાથ તો
રાનકે ફીરાંગશાહ ગોખરે અને મુરેન્દ્રનાથથી માંડી બિટિય સામ્રાજ્યના રક્ષણ માટે
ફર્ન-ડેસમાં પ્રાણ આપનારા હિન્દી સિપાહીમાં વધાર્યું સમાજ સહાય છે. તે જ પ્રમાણે,
હિન્દુસ્થાનની પ્રજાના શુદ્ધિમાન અગ્રણીઓ પણ માને છે કે ઇંગ્લંડનું હૃદય વોરન હેસ્ટિંગ્સ
ડચલાકેસી, સિટન કે કર્ઝનમાં નહિ, પણ કોર્નૅવૅલિસ, બેન્ટિંક, હૅનિંગ અને રિપનમાં જ
મર્તિમન્ત થાય છે. અને અત્યારે એ મહાન રાજ્યપુરુષની નામાવલિમાં અન્તિમ પણ અન્યૂન
જોવું લોઈ હાર્ડિંગનું નામ ભરે છે.

આ મહાન રાજ્યપુરુષે હિન્દુસ્થાનનું રાજ્યતંત્ર હાથમાં લીધું તે વખતે રાત્રિ જઈને
પ્રભાત થવા માંડ્યું હતું, પણ હજી સૂર્ય અને પૃથ્વીની વચ્ચે બધું સંકેત અને કોષમાં વાદળો
પુષ્કળ પથરાએકાં હતાં. લોઈ બિન્ડો અને મોર્વિએ હિન્દુસ્થાનના રાજ્યતંત્રમાં દેશીઓના
વડે સ્વીકારી જે સુધારા શબ્દ કર્યા હતા તેનાથી યોડો ધણો પ્રજાસન્તોષ થયો જોઈતો
હતો અને તે થયો હતો, છતાં જ્યાં ત્યાં રાજ્યપ્રદોષ જોવાની સરકારની રાજ્યનીતિથી એ
જોઈતો તેવો જામી સમો ન હતા.

લોઈ હાર્ડિંગે સંકેતની રાજ્યનીતિ તદ્દન ઉઘટાવી નાંખી: મહારાજાધિરાજ પાંચમાં

લૉર્ડ હિન્ડુસ્થાનમાં આવ્યા, પ્રજામાં અડોઅડ રહ્યું અને અડોઅડ દષ્ટિ લગાવીને મહાલ્યા—નિર્ભય રીતે, કારણ કે નિર્ભય પ્રેમથી, સર્વે હર્ષા દર્શા, અને પ્રજાને આશા અને પ્રેમનો સન્દેશ આપ્યો. હિન્ડુસ્થાનની સાસ્ત્રિક પ્રજાએ આશાને શ્રદ્ધાથી અને પ્રેમને અધિક પ્રેમથી વધારી લીધાં—અને પાંચ વર્ષમાં કર્જનનું હિન્ડુસ્થાન, માત્ર નવી જગતિ અને 'સ્વદેશી' તત્ત્વ પાછળ મૂકી વર્ષ, જૂલકાળમાં, આકાશમાં પ્રાતઃકાળના ધુમ્મસ માફક, લય પામી ગયું. ૧૮૫૭ ના બળતાને અંતે મહારાષ્ટ્રી વિદ્યોતિયા અને ગૃહદેવેર નરસલ લૉર્ડ કિંગે જે કાર્ય કર્યું હતું, તેણે જ કાર્ય આ નવો યુગ પ્રવર્તાવવામાં મહારાજાધિરાજ લૉર્ડ અને એમના પ્રતિનિધિ લૉર્ડ હાર્ડિંગે કર્યું છે.

લૉર્ડ હાર્ડિંગની હિન્દ પ્રત્યેની સર્વ મેવામાં આ શાન્તિયુગનું પ્રવર્તન એ મુખ્ય અને આધારભૂત છે, અને એ એક જ એમને હિન્ડુસ્થાનના મહાન રાજ્યતન્ત્રીઓની પ્રથમ પંક્તિમાં મક્કા માટે પૂરું કારણ છે. તથાપિ, એટલી જ એમની સેવા નથી. હિન્દના રાજકીય પ્રશ્નોમાં હિન્દ અને ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચેના મંથનના કટલાક પ્રશ્નો છે તેમ કેટલાક ઇંગ્લેન્ડનાં મંથનો માથે હિન્દના મંથનના પ્રશ્નો પછી છે. આ પ્રશ્નોમાં અત્યારે એક મોટો પ્રશ્ન દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિન્દીઓના હક મંથનથી હતો, તેનું મંત્રાપકારક સમાધાન લાવવામાં મિ. ગાંધી અને મિ. જામ્સને લૉર્ડ હાર્ડિંગે ખરા હૃદયની મદદ કરી હતી. લૉર્ડ હાર્ડિંગ પોતાના ઉચ્ચ સ્થાનેથી સ્પષ્ટ જાહેર કરી દીધું કે સંસ્થાનિકોની હિન્દ પ્રત્યેની વર્તણૂકથી હિન્ડુસ્થાનમાં ગંભીર ક્રોધની લાગણી પ્રમતી છે, અને એથી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના હિતને હુકસાન છે. આ જાહેર સ્પષ્ટથી સંસ્થાનિકોના કાન લેવાયા, સાન આતી, અને મિ. ગાંધીનું કટ તપ મદદ થયું. તે જ પ્રમાણે, સંસ્થાનિકો માથે હિન્દની પ્રતિજ્ઞા ભજવવા માટે એમણે 'દેન્ડે-અર્ડ સેનર' અને 'ગિમિટ' નો કાયદો રદ કરવાનો ફાવ જાહેર કર્યો છે, અને એ બાબત એમણે પોતાનો એવો આગ્રહ બતાવ્યો છે કે એમની બહામશાય તરીકેની કાગડીલીનું આ ઇશ્તું ફક્ત પોતે ખામ મમત્વપૂર્વક વ્યવે છે.

વિશેષમાં, મંથનો માથેના આપણા જર્તન માટે એક ડહાપણવાળી સોમાન્ય સલાહ આપે છે. તે એ કે મંથનોને આખરે ઇંગ્લેન્ડ બહુ દબાવી શકે એવી સ્થિતિમાં નથી—એ વાત ધ્યાનમાં રાખી, મંથનો સાથેના સઘળા પ્રશ્નોનો હિન્દે ડહાપણ મસલત અને યુક્તિપુરસ્ક નીવેડો આણવો હદ છે.

પૂર્વેક્ત મેવાની સાથે ત્રિડાયલી એક મ્હોટામાં મ્હોટી સેવા લૉર્ડ હાર્ડિંગે એ કરી કે—એમણે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના મંકરને વખતે જર્મન દળ ખાળવા યુરોપમાં હિન્દી લસકર મોકલ્યું અને એમ ફગવામાં એમણે કેવળ હિન્દની શાન્તિમાં પોતાનો વિશ્વાસ બતાવ્યો એટલું જ નહિ,—પણ હિન્દી સિપાહી બ્રિટિશ સોલ્ડારની બરાબરી કરીને લડી શકે છે એમ સિદ્ધ કરી આપ્યું. યુદ્ધની ખામ્ખામાં ગોરા-ક્ષણોનો બેઠ જુવાઈ જાય છે એનો લાભ લઈ, સામ્રાજ્યની ગોરી પ્રજાને કાળા રંગનો તિરસ્કાર બૂલવાનો પાક આપ્યો; કાળા પ્રજાને

પોતાના સામર્થ્યનું, બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં પોતાના મહત્વનું, અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને અંગે એનાં શાં કર્તવ્યો છે એનું જ્ઞાન થવાનો પ્રમંભ આપ્યો.

આમ—(૧) હિન્દમાં શાન્તિ પ્રસારી, (૨) મંસ્થાનો આગળ હિન્દની પ્રતિષ્ઠા પાડી, અને (૩) બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં હિન્દનું સું મહત્ત્વ છે એ બતાવ્યું: આ ત્રણ લોર્ડ હાર્ડિંગે હિન્દુસ્થાનને કરેલી જેવી તેવી સેવા નથી.

પરંતુ આ ઉપરાંત, હિન્દને ખીસવવા માટે એમણે કેટલાંક વિશિષ્ટ પગલાં ભર્યાં છે એમાં મુખ્ય એક ગણાવવા જેવું છે. એમણે જોયું કે હિન્દુસ્થાનના વિસ્તારના પ્રમાણમાં એમાં યુનિવર્સિટીઓ યોડી છે—એ વધાર્યા વગર ઉચ્ચ કોલેજોના વિસ્તાર થવો અશક્ય છે; એટલું જ નહિ, પણ સ્થાનિક જરૂરિયાત પ્રમાણે એમાં વિવિધતા હોવી જોઈએ તે પણ નથી. તેથી લોર્ડ હાર્ડિંગે કાશી હાકા પટના દેગુન અને નાગપુર—એમ પાંચ નવી યુનિવર્સિટીઓની યોજના કરી છે. એ સર્વમાં, હિન્દુજાતના દરિયમિન્દુથી કાશીની યુનિવર્સિટી ખામ મહત્ત્વની છે—કારણ કે એ હાલ હિન્દુસ્થાન એના પ્રાચીન સુધારાને અર્વાચીન જગત માથે જોડી શકશે, અને એ રીતે પોતાનું પ્રજા તરીકેનું વ્યક્તિત્વ પ્રકટ કરી શકશે.

આ ઉપરાંત, રાજકીય દરિયમિન્દુથી જોતાં, લોર્ડ હાર્ડિંગની એક મહત્ત્વની સેવા ૧૯૧૧ ના ઑગસ્ટનો સેક્ટર ઑફ સ્ટેટ ઉપરનો ખરીતો છે. એમાં એ નામદારે ‘ડીમેન્ટલાઇઝેશન કમિશન’ ની સૂચનાનુસાર હિન્દુસ્થાનના વિવિધ પ્રાંતોમાં સ્થાનિક સ્વતંત્રતા વિસ્તારવાની બંધામણ કરી છે, અને એ માટે હિન્દુસ્થાનનું રાજ્યતંત્ર ચલાવવાનો પોતાનો ધરોળ દર્શાવ્યો છે. વાચકના જણાવ્યામાં હશે કે હિન્દુસ્થાનના એક સાચા અંગ્રેજ મિત્ર મિ. જોન બ્રાઇટ માર્કેક વર્ષ ઉપર પ્રાંતોને સ્વતંત્રતા (‘Provincial autonomy’) બક્ષવાની બંધામણ કરી હતી અને તે એટલે સુધી કે ગવર્નરને ઉપરની ગવર્નર જનરલની જગ્યા જ કાઢી નાંખવી અને ગવર્નરને સેક્ટર ઑફ સ્ટેટ સાથે મીઠો વ્યવહાર પાંધવો. આ સૂચનામાં એક મોટી ખામી એ છે કે એ રીતે હિન્દુસ્થાનના બાગલા પડી જાય, અને તેથી સમય હિન્દુસ્થાનની એકતા સિદ્ધ કરવા પ્રવર્તેલી હિન્દી પ્રજા જ આત્મારે એ બાનિષ્ટ મણે છે. પણ એ સૂચનાનું ખીજું તરત જ પ્રાંતોને સ્વતંત્ર વહીવટ કરવા દેવાનું તે ડીમેન્ટલાઇઝેશન કમિશનને પમંદ પડ્યું છે, અને લોર્ડ હાર્ડિંગે હિન્દુસ્થાનના રાજ્યતંત્રને એ માટે ચલાવવાની બંધામણ કરી છે. હવે આ ખરીતમાં ‘પ્રાંતિક સ્વતંત્રતા’ એવો જ શબ્દ છે તેના અર્થની ખામતમાં એક મોટો કાલાહલ જાયો છે: કેટલાક એનો અર્થ સ્થાનિક સરકારો અધિકારીઓને ઉપરિના અંકુશ વગર સ્વતંત્ર વહીવટ કરવાની સત્તા એવો કરે છે; અને બીજા એનો અર્થ પ્રજાની સ્વતંત્રતા એવો કરે છે. [ખરો અર્થ પ્રજાની સ્થાનિક સ્વતંત્રતા છે.] લોર્ડ હાર્ડિંગે આ મતબદ્ધને એમના છેલ્લા કાઉન્સિલના બાપણમાં ઉક્ત કર્યો છે આ બેમાંથી કયો અર્થ એમને પોતાને વિવક્ષિત હતો એ ચોખ્ખા શબ્દમાં પોતે જણાવ્યું નથી, તો પણ કાંઈક પહેલા અર્થ તરફ પોતાની વિવક્ષા બતાવીને—તથા ‘સ્વરાજ્ય’ (‘Self-Government’) ની સિદ્ધિ દર છે એન જાહેર કરીને—એ

નામદારે કેટલેક સ્થળે-કાંઈક અસંતોષ ઉત્પન્ન કર્યો છે. પરંતુ જરા ઊંડા જિતરીને એમનો ખુલાસો જોઈએ તો જણાય છે કે—‘સ્વરાજ્ય’ માટે અભિલાષા રાખવાનો હિન્દુસ્થાનનો હક છે એમ એ બાબતમાં એ નામદારે સ્પષ્ટ સંજોગો જણાવ્યું છે. એ હિન્દુસ્થાનને આ નવી ભાવના મિલ્લ કરવાના માર્ગમાં યોડે છે તે જોઈતો નથી. માત્ર—દૂરની ભાવનાની વાતો કરવામાં પામેનાં રાજકીય અને સામાજિક કર્તવ્યો બૂલવાં ન જોઈએ, અને કાયા દિલનાં મનુષ્યોમાં એ ભાવનાનો ઉન્માદ થઈ જાય છે એ વાત સ્મરણમાં રાખવી જોઈએ.—આટલી ચેતવણી આપી છે એ સ્વરાજ્યભાવનાના દુસ્મનની નથી, એ ભાવનાની ખરી સિદ્ધિ માટે સાચો પ્રેમ ધરાવનાર મિત્રની છે. x

“I do not for a moment wish to discontinue Self-Government for India as a national ideal. It is a perfectly legitimate aspiration and has the warm sympathy of all moderate men. But, in the present position of India it is not idealism that is needed but practical politics and practical solutions of the questions arising out of the social and political conditions in this country.”

* આ પત્રના પડેલા તત્ત્વીએ એ વાત અનેકમાર સ્પષ્ટ કરી છે, અને આ ભાવના સાથે ‘મિનિય’ (ભાવના મિલ્લ કરના માટે) નિષિદ્ધ આચરણ) જોડનામાં દોષ પશ્ચિમ પ્રકારે ભાનનાને ન્યૂન કરવામાં આવે છે એવી બાબત ન થાય તે માટે ‘moderate’ સાથે ‘મિનિય’ ગણે વાપરવા ના પાડે છે; ઉત્કૃષ્ટ, એ ભાવના માત્ર નેત્ર આગળ રાખી શકવાની નથી, પણ એ દિશામાં આખા દેશને વિશિષ્ટ પગલાં ભરાવવાનાં છે એમ બતાવવા માટે એ ‘મિનિય’ (ચિ-નિષિદ્ધ રીતે, ની-દોરડું) સમજ થોડો છે.

x ઉપરનું લખ્યા બાદ કૌમનનીનના તા. ૭ એપ્રિલના અંકમાં બ્રિટિશર પાસેના આ વિષય ઉત્તર લખેલા લેખ વાંચનામાં આવ્યો. મિ. પાવ જેવા આગળ પડતા ‘સ્વદેશી’ પણ, લોર્ડ હાર્ડિંગના પૂર્વોક્ત ઉદ્દારમાં અમતોન્ય પામવાનું કારણ જોતા નથી, એમાં ૧૯૧૧ ના ઓગસ્ટના ખગેનામાં આવેલા વિચારનો ભગ નથી—છત્તાદિ, ૧૯૧૪ ના પોતાના એક લેખમાં પોતે કહેલું તેનું વાચકને સ્મરણ આપીને, સિદ્ધ કરે છે—

“Lord Hardinge clearly saw that the time was coming when India would be composed of a number of autonomous Provinces, somewhat similar to the different states of the American Union, with a Federal Government directing and controlling them all, in all matters of inter state or foreign policy and administration. Lord Hardinge not only dreamed of this future constitution of India, but he was so absolutely convinced of its gradual growth and evolution that he already started to build up the scaffolding of the superb structure. The transfer of the capital to Delhi, and the institution of the new seat of the Supreme Government into a separate Province directly administered by the Viceroy and Governor-General-in-Council, prove this. Indeed his lordship speaks in this despatch of Sydney, Toronto, and Washington—all seats of Federal Governments,

ખરેખર, હાર્ડિંગ જેવો હિન્દુસ્થાન ઉપર પ્રેમ ખીલો કયો. બહાઇસરોય ધગવશે ? દિલ્હીદરબારને પ્રસંગે એમના ઉપર યોગ્ય પડ્યો એથી જરા પણ શાન્તિ ન ખોતાં, 'forward'—'આગળ ચાલો' એવો જ એમણે હુકમ આપ્યો, એ સ્થૂલ તેટલો જ સૂક્ષ્મ અર્થમાં પણ અમલમાં મૂકાયો છે. જે પ્રેમાળ અને ઉમદા પત્ની સાથે એમણે પોતાનું જીવન બાંધ્યું હતું અને જેણે એમની ઉપર યોગ્ય પડ્યો તે વખતે પાસે રહીને સારવાર કરી હતી—તે વિલાયતમાં મરણ પામી, તથા પોતાનો પ્રિય પુત્ર રણસંઘાતમાં મરાયો—આવાં દુર્વેદ દુખો પડ્યા છતાં, હિન્દુસ્થાનમાં રહી પોતાના રાજની અને હિન્દની પ્રજાની એકત્રિયથી સેવા કરી—રાજમુકુટના ચળકતા હીરાને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના એક જ્યંત અવયવનું સ્થાન આપ્યું એ મહાન રાજપુરુષનું શુભ નામ હિન્દુસ્થાન કદી વિશ્મરશે નહિ. યોગ્ય કહેવામાં આવ્યું છે કે "He has made the Government of India the Indian Government" (*Times of India.*)

તાત્રી

and of the District of Columbia where Washington stands and which is under the immediate administration of the American President. And all this shows the idea that has been working at the back of his mind, in the writing of this despatch. All these show that he has been thinking here of the future United States of India. It is not a pledge but an idea, not a promise but a policy. A pledge carries with it the obligation of redeeming it, and a promise demands its fulfilment. But a policy involves no such moral obligations. Whether it will or will not be carried out, does not depend so much, if at all, upon the will of its enunciator, as upon the actualities of history. A policy is the indication of a certain line of administrative or legislative activities, calculated to lead to some definite and desirable result. A policy implies an aim, and a series of acts with a view to reach that aim. The aim here is the preservation of the unity and integrity of the present British Empire. Provincial Autonomy, leading, gradually, to the institution of a Federal Union for all India, which will be in a position to federate with the other parts of the British Empire and thus help to preserve the unity and integrity of that Empire, in and through a scheme of real Imperial Federation—these are regarded by Lord Hardinge as the best, if not the only, means of securing this end."

‘નવો દષ્ટિકોણ.’

હિન્દુસ્થાનનું લશ્કર બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની અધીનિ વખતે યુરોપ ચડ્યું, અને રાન્સ અને બેલ્જિયમની સરહદ ઉપર જર્મન દળને ખાજશમાં અંકેશર ભાગ લીધો, ત્યારથી હિન્દુસ્થાનના પ્રશ્નો ‘નવા દષ્ટિકોણ’ થી જોવામાં આવશે એમ બ્રિટિશ ગભ્યતત્ત્વના નેતાઓ તથા પ્રધાન પત્રો જાહેર કરે છે. આ ‘નવા દષ્ટિકોણ’ થી શું શું જણાશે એ આખરે તો જોનારની દષ્ટિ ઉપર જ આધાર રાખશે, પણ અત્યાર સુધી દૂરથી જે ત્રાંમે ખૂણે અને અધખુણી નજરે જોવામાં આવતું, તેને બદલે નિકટ જઈ મીધી અને વિચાર દૃષ્ટિ—વસ્તુ જોવાની ક્ષમ્યા બ્રિટિશ રાજ્યકર્તાઓએ જણાવી છે એ ખુશીની વાત છે. આ ‘દષ્ટિકોણ’ થી શું શું જણાશે વા જણાવું જોઈએ એ મંગળી હિન્દુસ્થાનની પ્રજામાં અનેક કલ્પનાઓ ધર્મ છે, અને અભિલાષાઓ બંધાઈ છે—પરંતુ એ મંગળી કોઈદેથી સર્વા કરવા કરતાં, આ યુદ્ધે જગતને સાં સાં નવાં દષ્ટિમિન્દુઓ આપ્યાં છે, આ સાં જૂનાં સર્વો નવાં કર્યાં છે, અને બ્રિટિશ રાજ્યકર્તાઓને નવો દષ્ટિકોણ જાણી આપ્યો છે તો હિન્દી પ્રજાને પણ કાંઈ નવું જણવા જેવું આપ્યું છે કે નહિ, એ સંમતી વિચાર કરવો વધારે ઉપયોગી છે.

પ્રથમ તો, એક કેવું મનોહર સ્વપ્ન ગયું અને કેવી કઠોર જયંતિ આવી એ જુઓ. ઝોગણીકમી સદી યુદ્ધના તોફાન વચ્ચે જન્મી હતી. ૧૭૮૯ ના જુલાઈની ૧૪ મી તારીખે બેંરડીન સામે છૂલી તોપોના પડખા સેક્ટો રમણેત્રમાં પડ્યા. ઍટલેન્ટિક અને મેડિટેરેનિયન, રૂઢાઈન ડૉન્યુલ અને નાઇલ, આફ્રિક અને પિરિનીટ—જય અને નાશનો ઉદાર કરતી ‘તોપોની મર્જનાથી માન્યાં જગત્તો મટોટમાં મટોટો સેનાધિપતિ નેપોલિયન પ્રકટ થયો. ફ્રેંચ અને ફ્રેંચ વિરુદ્ધ જગત્ એ એ વચ્ચે જગત્તી સત્તા ડોલવા લાગી—નેપોલિયન વૌટરૂની લડાઈમાં ફાર્સો ‘કાણે હરાયો? વેલિંચને દરાયો? ના. બ્રુસરે દરાયો? ના. પ્રુશિયો દરાયો.’

નેપિયર * કહે છે:—

“Fortune, that name for the unknown combinations of infinite power, was wanting to him, and without her aid the designs of man are as bubbles on a troubled ocean.”—

“નેપોલિયનની તરફ કિસ્મત—નખીજ—અદૃષ્ટ—અનન્ત શક્તિનાં મોક્ષ અદૃષ્ટ મેળાવેલો—એ તરફ ન દતાં; એ અદૃષ્ટની મદદ વગર મનુષ્યની અપનો મેળનાઓ ખજ બોલેલા સમુદ્ર ઉપર પરપોટાની માફક નાચ પામે છે.” પણ આ અંદાજ અને અગમ્ય કાલજ કરતાં—વિહ્વલ દુઃખોના શબ્દો વધારે સમજાતું પડે એવું કારણ આપે છે. એના કહેવા

* Sir W. F. P. Napier, ‘History of the War in the Peninsula and in the South of France.’

પ્રમાણે—પ્રભુએ ઝોગણીસમી સહીમાં જે નરું જગત ઉત્પન્ન કરવા માંડ્યું હતું એમાં નેપોલિયન જેવી વ્યક્તિને રથાત જ નહતું—

“ Waterloo is not a battle ; it is the universe changing front.”

વૉટર્લૂથી જગતે પારું બદલ્યું: શાન્તિનો યુગ શરૂ થયો. એ શાન્તિ મૂળ યાદની હતી, પણ યાદમાંથી જ્ઞાન, અને નવા યુગનાં નવાં જીવનસાધનોની અસર પણ શાન્તિની જ દિશામાં થવાથી—શાન્તિનું પૂર વધતું આદ્ય. ‘યુદ્ધ શા માટે ?’—એ પ્રશ્ન થવા લાગ્યો; અને એ પ્રશ્નમાં કારણની શોધ નહિ પણ નિરર્થકતાનું જ્ઞાન રહેલું હોઈ—પ્રશ્નની સાથે જ ઉત્તર થઈ ગયો કે—યુદ્ધ નકામો છે. રૉજર્ટ સધીના એક કાવ્યમાંનો

‘ And everybody praised the Duke
Who this great fight did win.’

‘ But what good came of it at last ?’
Quoth little Peterkin —

‘ Why that I cannot tell,’ said he,
‘ But ’twas a famous victory.’”

—યુદ્ધનો આ કદાચનો ઉપકાસ વૉટર્લૂથી શરૂ થતા નવા યુગની જનરલિતિનું આપણને વધાર્યું જ્ઞાન કરાવે છે.

* આ પક્તિઓ રૉજર્ટ સધીની “After Blenheim” નામની એક કવિતામાંથી છે. એમાં કવિ આ પ્રમાણે કથના કરે છે: ફ્રેન્ચ નામે એક કોસો પોતાની બૂખડી પામે તરફે તરફે ઉઠાડવા બેઠો છે અને પામે એનાં હોકરાં (પાંચ અને પૈત્રી) રમે છે. હોકરાં—પીટરકિન—પામેના કસબાકાંડેથી ખોદી કાઢેલું કાંઈક રંગાવતો રંગાવતો લાવે છે અને દાદાને બતાવે છે. દાદા એ કાવ્યમાં લખે જુવે છે અને નીસામે બૂકી કહે છે: “ આ કોઈક મિત્રારો અને લડાઈમાં મરાયો હશે તેની ખોખરી છે. અહીં આમખાસ આવી બહુ ખોખરીઓ પડી છે. આપણા ખેતરમાં હું હજી ફેરવું છું ત્યારે ઘણી વાર મને આવી ખોખરીઓ જરૂર છે—કારણ કે અહીં થએલા યુદ્ધમાં હજારો માણસ મુખ્યાં હતાં.” પીટરકિને પૂછ્યું: “ દાદા ! મને એ લડાઈ શાથી થઈ વગેરે કહો. ” વિલેન્ગીને (હોકરીએ) પણ એ જ પૂછ્યું અને એકી ટોચે જિજ્ઞાસાથી દાદા સામું જોઈ રહી. ફ્રેન્ચે જવાબ દીધો:

‘ It was the English,’ Kaspar cried,

‘ Who put the French to rout.

But what they fought each other for
I could not well make out.

But everybody said’, quoth he,

‘ That ’twas a famous victory.’

પછી પોતાના આપણું ઘર ફ્રેન્ચને કેડું બાજુ, એને બેરાં હોકરાં લઈ કેડું ન્હાસું

પણ આમ વિચાર માનવી શાન્તિનો પક્ષ પ્રજાજન ન થાય. વિચાર સાથે, જીવનનિર્વાહનાં નવાં સાધનોએ પણ એ જ દિશામાં કામ કર્યું. ઇંગ્લંડમાં વરાળમંત્રની શોધ થઈ. ઉદ્યોગનાં કારખાનાં સર થયાં. એ કારખાનાંનો માન વેચવાનાં બજારો પણ એશિયા અને આફ્રિકામાં પુષ્કળ હાથ લાગ્યાં—જેમાંનાં કેટલાંક નવાં વસેલાં સંસ્થાનો હતા અને કેટલાંક નવા તાબે થએલા દેશો હતા. ત્યાં ઇંગ્લંડનો માલ ખપી પુષ્કળ ધન દેશમાં આવવા લાગ્યું—ઉદ્યોગ અને વેપાર જ ધનમંપતિનું અને સુખનું ખડું સાધન છે, સુદ નહિ: એમ ઇંગ્લંડને નિશ્ચય થઈ ગયો, મહારાણી વિક્ટોરિયાના પતિ પ્રિન્સ આલ્બર્ટ (૧૮૫૧ માં) દુનિયાનું પ્રદર્શન ભર્યું: તેમાં હવેથી દેશોએ સુદમાં નિરર્થક લોહી ન રેડતાં—સામન્સ દુનિયા અને લલિત-કલાઓમાં જ હરીશાઈ કરવાની છે એ સિદ્ધાન્ત મૂર્તિમંત થયો. એ પ્રદર્શન ઉધાડ્યું તે વખતે અફ્રિકામાં મહેલમાં મહારાણી વિક્ટોરિયાની આસપાસ પૃથ્વીનાં સધળાં મહારાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ એકઠા થયા હતા—સધળી પ્રજાના વાવટા ટેન્સ નદી ઉપર એકત્ર કરના હતા, અને જાણવા જેવું છે કે જે વહાણ ૧૮૪૨ માં ઇંગ્લંડ સાથે સુદમાં લડ્યું હતું તેને જ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સે ઝેનાપરની તોપો ધરી નાંખી એને કેમણે એમાં પ્રદર્શન માટે વસ્તુઓ ભરીને લંડન મોકલ્યું હતું. ઈંગ્લેન્ડની “May Day Ode” માં આ નવા યુગના ઇંગ્લંડનું સ્વરૂપ આલેખાયું છે :

“ Look yonder where the engines toil:
These England's arms of conquests are,
The trophies of her bloodless war ,

Bravo-weapons these.

Victorious over wave and soil
With these she sails, she weaves, she tills,
Pierces the everlasting hills,

And spans the seas.”

પણ, ચારે તરફ સુદથી કેવી ખુવારી થઈ, ગર્ભવતી સ્ત્રીઓ અને ગર્ભસપ્તમાં સ્તેલાં બાળકો કેનાં મરણ પામ્યાં—ધત્તાદિ વર્ણન આપ્યું. અને છેવટે, ડબ્લ્યુ એલ માર્શલે અને પ્રિન્સ ગુજને એ સુદમાં કેવો ‘યસ ગેળવ્યો’ એ કહ્યું. પણ પેલાં જે બાળકોને એથી સન્તાપ થયો નહિ. આવી કૂરતાને મશાસ્ત્રી ફ્રેડ કેમ કહો શકાય, અને આવાં સુદથી આખરે શો લાભ?—ધત્તાદિ સુદ વિરુદ્ધના પ્રજો એમણે પૂછ્યાં કર્યાં—અને ડોમિંગે સુદની નિષ્પ્રયોજનતાનાં અધિક ને અધિક ધ્વનિથી બરપૂર ઉત્તર આપ્યાં કર્યાં:

“ Why that I cannot tell,” said he,

“ But ‘twas a famous victory.”

આ પ્રમાણે નિર્દોષ સુખી કૌટુંબિક જીવનની ખગિકા ઉપર કવિએ સુદની નિરર્થકતા અને કુદ્દતાનું બહુ અસરકારક ચિત્ર દોર્યું છે.

પણ જાણે મનુષ્ય કેવું અસ્વપ્ન અને ટૂંકી દહિનું પ્રાણી છે એમ સિદ્ધ કરવા જ આ પ્રદર્શન ન બરાબર હોય—તેમ ૧૮૫૧ માં આ બરાણ, અને ૧૮૫૪ માં તે કિમિયાની લક્ષણ જાણી શાન્તિનો યુગ પૂરો થયો. રશિયા સામે ઈંગ્લંડ ફ્રાન્સ અને રુશિય એક ચર્ચ લડ્યાં. ઈંગ્લંડમાં પામરેને પરરાજ્ય સાથેની એની તેજ અને વિજયી નીતિથી ઈંગ્લંડને આગળ પાડ્યું, અને બીકન્સ્ટ્રીફોર્ડે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને જગત આગળ અધિક ને અધિક જગતગોત્ર અને વિસ્તરતું રાખવામાં બ્રિટિશ પ્રજાને પરમ પુરુષાર્થ માન્યો. આ મુદ્દોનું કેટલુંક ખર્ચ દિન્દુસ્થાનને માથે ગયું; અને ઈંગ્લંડમાં ઉદ્યોગ અને વ્યાપારથી એવું અદ્યતન ધન ઉત્પન્ન થયું હતું કે એને પોતાને માથે પડેલા ખર્ચનો ખોળે એને શિર ઉપર મુખમાળ સમાન લાગ્યો. દરમિયાન, નેપોલિયને જે પોતાની વિરુદ્ધતાથી તેમ જ પ્રજાના સ્વાતંત્ર્યની ભાવનાથી જર્મનિમાં ન્હાનાં ન્હાનાં રાજ્યોને એકતાને માર્ગે ચલાવ્યાં હતા તે પ્રિન્સ બિસ્માર્કની બુદ્ધિથી મંપૂર્ણ એકતાને પામ્યાં અને એ એકતાનો મહિમા બિસ્માર્કે પ્રથમ ઓસ્ટ્રિયાને બતાવી એને અનુકૂળ થયું, અને પછી ફ્રાન્સને પૂરેપૂરું જ્યારી દઈ—મધ્ય યુરોપમાં જર્મનિનું મહારાજ્ય જમાવ્યું. આ મહારાજ્ય જનતાની સાથે જગતમાં એકને બદલે બે અધિષ્ઠાની શક્તિનો પ્રભંભ થયો—વર્તમાન સુદનું બીજા ચોખ્યું.

પણ જર્મનિ યુરોપના મધ્યમાં, અને ઈંગ્લંડ યુરોપને ખૂબે અથવા પૃથ્વીના બીજા ભાગોમાં—ત્યાં વિરોધનો શો પ્રભંભ? જ્યાં સુધી કોઈ પણ પ્રજા ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ એમ ચારે પુરુષાર્થને માને, ત્યાં સુધી આની સ્થિતિમાં વિરોધ થવાનો સંભવ થોડો; પણ જ્યાં સમગ્ર પુરુષાર્થ અર્થમાં જ આવીને સમાઈ જાય—અર્થાત્ ધનનૃપ્ત્યા એ જ જ્યાં જીવનનું લક્ષણ થઈ રહે ત્યાં એ ધનનૃપ્ત્યાના તર્પણમાં વિરોધનો પ્રભંભ આવતાંની સાથે જ જીવનકલહ શરૂ થાય—અને કલહના સાધનના પ્રમાણમા કલહની પ્રવરતા વધે.

આ ધનનૃપ્ત્યાએ દરેક પ્રજાના અંતરમાં તેમ જ પ્રજા-પ્રજાની વચ્ચે છેલ્લા પચાસ સાક વર્ષથી કલહનાં બીજ વાવી મૂક્યાં હતાં. વેપારથી કારખાનાંવાળાઓને ત્યાં કરોડો રૂપિયા થઈ ગયા, અને વધારે ને વધારે નફા મેળવવાના લોભમાં મજૂરોના સુખની એમણે દરકાર ન રાખી—પણ કારખાના આલવાથી મજૂરો પામે પણ ધન થયું, અને એમને પોતાના લક્ષની સમજણ પડવા માંડી—એટલે કારખાનાંવાળા વિરુદ્ધ મજૂરો એવી જન-સમાજમાં આંતર યુદ્ધની સ્થિતિ આવવા લાગી. આના પ્રતીકારમાં એવી યોજના સરવવાર્થ આવી કે જનસમાજનું ધન તે તે વ્યક્તિનું ગણાવાને બદલે સમાજનું ગણાય તો મત્ત-જન્ય કલહ નાશ પામે, અને પૃથ્વી ઉપર સ્વર્ગ થઈ રહે. પણ વ્યક્તિનું ધન તે સમાજનું શી રીતે ગણાય?—ગણાવવાનો ચત્ત કરવામાં આવે તો તે ચત્ત સિદ્ધ થતા પહેલાં દેશમાં કેટલો કલહ થઈ કેટલું રુધિર રેડાય?—આ પ્રશ્નનો ઉત્તર શાન્તિને માર્ગે થઈ શકે એમ નથી. છતાં, આડકતરી રીતે એટલે કે ધનવાન ઉપર બારે કરોડો બોલો નાંખીને, એ દ્રવ્ય માંથી ગરીબોને ઉપયોગી થાય એવી ગંરથાઓ (જેમકે પદ્માવસ્થામાં ગરીબોને પેન્શન, ગરીબ બાલકોને નિશાળમાં ખોરાક—વગેરે) રચવાનો ઉપક્રમ કેટલાક દેશોમાં થયો; પણ

યુદ્ધમાં એક એક ટ્રેન્ચ (ખાઈ) જેમ લડીને લેવામાં આવે છે તેમ આ દેખાતી શાન્તિના ઉપક્રમમાં પણ ઘણો વાસ્તવિક જીવનકલહ થયો—અને થાય છે; કલહની શાન્તિનો માર્ગ કાઢીને જડવો હોય એમ લાગતું નથી. હવે આ ધનતૃષ્ણાને લીધે પ્રજા પ્રજા વચ્ચે જે કલહના પ્રસંગો-ઉત્પન્ન થાય છે અને એના જે પ્રતીકારો ચોજવામાં આવે છે એ જોઈએ તો તેમાં પણ કાંઈ સન્તોષપત્તું કારણ જણાતું નથી. ‘હોંગ કોન્સિયુનલ’—પ્રજા પ્રજા વચ્ચેના વિરોધ લવાઈ નીમીને શાન્ત કરવા માટે હોંગમાં સ્થાપેલી કોર્ટ—આ યુદ્ધમાં નદીકાંઠાના ગામડાની માફક રેલમાં તથાઈ ગઈ છે; અને પ્રજા પ્રજા વચ્ચે થએલા કરારના દસ્તાવેજને પતંગના કાગળની માફક ચોળાને ફેંકી દેવામાં આવ્યો છે. એક એમ આશા રાખવામાં આવતી હતી કે દરેક પ્રજાના જુદા જુદા વર્ગો વચ્ચે જે આંતર કલહો છે તે પ્રજા પ્રજા વચ્ચે શાન્તિ રાખવામાં સહાયક થશે; દાખલા તરીકે—ઇંગ્લેન્ડ ફ્રાન્સ અને જર્મનીના જે ‘Social democrats’ અને સામાન્યલોકધનવાદી વા સમલિસ્વામિત્વવાદી પ્રજાપક્ષના જનો છે, તેઓ સૌ એકત્ર થઈ, પોતાનો દેશ બીજા દેશ સાથે લડાઈમાં જોતરવા જતો હશે ત્યારે પોતે એ લડાઈમાં ભાગ લેના સ્પષ્ટ ના કરશે, એટલે લડાઈ એની મેજે અસાધ્ય થઈ પડશે. પણ આ આશા પણ વર્તમાન યુદ્ધના નિષ્ફળ ગઈ છે. આપણે ઇંગ્લેન્ડ સામે લડીને જીતીશું, ફરિયા ઉપર ઇંગ્લેન્ડે જે સત્તા સ્થાપી દીધી છે એ તોડીશું, એશિયા આફ્રિકામાં ગંરથાનો જમાવીશું—અને હાલ જે ધન છે તે કરતાં શતગણું ધન મેળવીશું. ધનતૃષ્ણાની આ સાદી અને સરળ દલીલ જર્મનીના મજૂર વર્ગને પણ અચર કરે છે, અને અત્યારે એ આશામાં લાખે મનુષ્યજનો તોપના મુખમાં હોમાય છે !

‘તુષ્ટો હર્મનિપાપકર્મનિરતે નાદ્યાપિ સન્તુષ્યસિ !’—

આ પ્રમાણે—આ યુદ્ધથી એક મનોહર સ્વપ્ન નષ્ટ થઈ એક કઠોર જાગૃતિ આવી તે એ કે—વેપાર-ઉદ્યોગ એટલાથી જગતની શાન્તિ જળવાતી નથી; ધનતૃષ્ણા ન મરે, ધન એ જ જીવનનો પરમ પુરુષાર્થ નથી એવી સમજણ ન થાય, ત્યાં સુધી શાન્તિ જાળવવામાં બહારનાં સાધનો નિર્બળ છે. આજ સુધી યુરોપ એમ માની ખેડું હતું કે એણે કાંઈકરતા ઉપદેશો પાળ્યા છે, એટલું જ નહિ પણ એ કાંઈકર કરતાં પણ આગળ વધ્યું છે ! ઉત્કાન્તિ-વાદનું આ એક પગમ સત્ય ફરી ચૂક્યું હતું કે મનુષ્યે પાછળ ડોક ફેરવવી, જૂતકાળ ઉપર દષ્ટિ નાંખવી, એ વિશ્વનિયમથી ઉઠતું છે—મનુષ્ય હમેશાં આગળ જ વધે છે, અને વર્તમાન એ જૂત કાળ કરતાં હમેશાં ચડીઆતો જ છે ! યુરોપનો આ સ્વમન્તોપ અત્યારે ખોટો પડ્યો છે. આ યુદ્ધ આપણને, બહારના દેખાવથી ન જોતરાતાં, એક પક ઊંડેલીને વસ્તુને અંદરથી જોવાનું શીખવ્યું છે. એ રીતે જોતાં જર્મનીના અંતરમાં ફણ દેખાયો છે,

યુરોપના સુધારાની પાછળ ધનતૃપ્તિપૂર્ણ મહાપિશાચી નજરે પડી છે. ધન એક પુરુષાર્થ છે, પુરુષાર્થચતુષ્ટયમાં એને એક સ્થાન છે—પણ બીજા જીવનની વ્યાખ્યા ધનથી જ થાય, સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા ધનથી જ બધાય, ત્યાં જીવનના તત્ત્વજ્ઞાનનો કોણ ત્રાસો છે, સંકુચિત છે એમ આ યુદ્ધમાંથી એક બોધ નીકળે છે *

આનન્દશંકર બાપુસાઈ કુવ.

શકુન્તલા.[†]

શેઠમીયરના ટ્રેમ્પેસ્ટ નાટકની સાથે કાલિદાસના શાકુન્તલ નાટકની તુલના મનમાં સડજ ન ઉદય પામે છે ઉભયનું બાહ્ય સાદૃશ્ય અને આંતરિક ભિન્નતા આશ્ચર્યના કરી જોડા જોવા છે

એકાન્ત નિર્જનમાં ઉછરેલી મિરાન્ડા અને રાજકુમાર ફર્ડિનાન્ડનો પ્રેમપ્રભંગ તાપસ-કુમારી શકુન્તલા અને કુષ્મન્તના પ્રેમપ્રસંગના જેવો જ છે. ઘટનાના સ્થળનું પણ સાદૃશ્ય છે. એકમાં અમુદ્રવેદિત દીપ છે, અને બીજામાં તપોવન છે.

આ પ્રમાણે ઉભયના વસ્તુમૂળમાં એકમ જણાય છે, પરંતુ બંનેમાંથી કાબ્યરસનો ભિન્ન ભિન્ન સ્વાદ મળે છે. આનો અનુભવ બંને નાટકો વાચનાથી જ થઈ શકે.

યુરોપના કવિકુલગુરુ ગોટેએ એક શ્લોકમાં જ શાકુન્તલની સમાશોચના લખી દીધી છે, કાબ્યના તેમણે જુદા જુદા ખડ લઈ, તે જોયા નથી. તેમનો શ્લોક એક દીપશિખા જેવો અદ્ય છે પણ દીપશિખા પ્રમાણે જ તે સમગ્ર શકુન્તલા નાટક ઉપર એક મુદૂર્તમાં પ્રકાશ પાડી દે છે તેમણે એક વચનમાં જ કહ્યું છે કે, કોઈને તરુણ વયના કુલતું અને પરિણત વયના ફળનું, મર્ત્ય તેમ જ સ્વર્ગનું, એકજ દર્શન કરવું હોય તો તેને શકુન્તલામાં તે ઘશે

ધણાએ આ વચનને કવિનો ઉમરો માત્ર માની લઈ તેને ઉપરટપકે વાચી જાય છે

* વળી, આ ધનતૃપ્તિ આતર પણ જર્મનિને લકાઈ ઊભી કરવાની જરૂર નહતી—કારણ કે એના ઉદ્યોગ-વેપારથી એને પુષ્કળ ધન મળતું હતું.

× આ તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ, જનસમાજના જીવનમાં ધનોપાર્જન અને ધર્મયુદ્ધ (જેમાં આત્મારે ઈશ્વરને ઊત્તરવું પડ્યું છે) એ યુ સ્થાન છે એ કાષ્ઠક વધારે વિસ્તારથી અને સ્પષ્ટતાથી હવે પછી કહેવામાં આવશે.

† શ્રીયુત રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના લેખનું ભાષાન્તર.

સામાન્ય રીતે તેઓ એમ માને છે કે આ વચનનો અર્થ એટલો જ છે કે ગેટનો મતે શકુન્તલા કાવ્ય અતિ ઉત્તમ છે. પરંતુ ખરી રીતે તેમ નથી. ગેટનો આ શ્લોક અત્યુક્તિ-ભર્યો આનન્દનો ઉભરો માત્ર નથી, એ તો એક રસજનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે. એ અભિ-પ્રાયમાં વિશેષતઃ છે. કવિએ સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે, શકુન્તલામાં એક ગભીર પરિણુતિ સમાવહી છે. તે પરિણુતિ કુખમાંથી ફળમાં, મર્ત્યમાંથી સ્વર્ગમાં અને સ્વભાવાચરણમાંથી ધર્માચરણમાં છે. મેઘદૂતમાં જેમ પૂર્વમેઘ અને ઉત્તરમેઘ છે—પૂર્વમેઘમાં પૃથ્વીના વિવિધ સૌન્દર્યમાં પર્યટન કરી ઉત્તરમેઘમાં અલકાપુરીના નિત્ય સૌન્દર્યમાં ઉત્તીર્ણ થવાય છે, તેમ જ શકુન્તલામાં પણ એક પૂર્વ મિત્રન અને ઉત્તર મિત્રન છે. પ્રથમ અંકમાંના મર્ત્યલોકીય અવળ સૌન્દર્યમય વિચિત્ર પૂર્વ મિત્રનમાંથી, સ્વર્ગ-તથોપનમાંના શાશ્વત આનન્દમય ઉત્તર મિત્રનમાં યાત્રા એ જ અભિ-જ્ઞાન શકુન્તલ નાટક. નાટકનું લક્ષ્ય કેવળ કોઈ વિશેષ ભાવનું નિરૂપણ નથી, કે કોઈ વિશેષ યાત્રાનું વિકાસન નથી, પરંતુ સમસ્ત કાવ્યને એક લોકમાંથી અન્ય લોકમાં લઈ જવાનું, પ્રેમને શરીર-સૌન્દર્યના પ્રદેશમાંથી આત્મ-સૌન્દર્યના અક્ષય સ્વર્ગધામમાં આપવાનું છે.

સ્વર્ગ અને મર્ત્યનું આ મિત્રન કાવિદામે ઘણી જ સ્તેવાઈથી સાધ્યું છે. કુલનો તેમણે એવી તો સ્વાભાવિક રીતે ફળમાં પરિપાક કર્યો છે, મર્ત્યલોકની સીમાને તેમણે એવી તો રીતે સ્વર્ગની સાથે આંધી દીધી છે કે બેની વચ્ચેનો સાથો કાઢીને પણ નજરે પડતો નથી. પ્રથમ અંકમાં શકુન્તલાના પતનમાં કવિએ મર્ત્યની માગી જરા પણ શુભ ગણી નથી. તે પતનમાં વામનાએ કેટલો બધો ભાવ ભજવ્યો છે તે હુબ્બત-શકુન્તલા ઉત્પત્તિના વ્યવહારમાં કવિએ સુસ્પષ્ટ રીતે બતાવ્યું છે. યૌવનમત્તાના હાવભાવ, હીમા અને ચાંચલ્ય, પરમ લક્ષ્મી અને આત્મપ્રકાશની પ્રખળ લાવનાનો મંદ્રામ, સંઘળ જ કવિએ વ્યક્ત કર્યું છે. આ મવગાથી શકુન્તલાની સરળતા મિદ્ધ થાય છે. અનુકૂળ અવસરે એકાએક ઉભરાઈ ઉઠનારા ભાવાવેશ માટે તે પહેલેથી તૈયાર ન હતી. પોતાની જાતને અંકુશમાં રાખવાનો, પોતાના ભાવને શુભ ગણનાનો તેણે કાંઈ ઈનાજ રાખી મૂક્યો ન હતો. સિકાગતે ન ઝાળખે તે હરિણીને ધીંધાતાં થી વાર લાગે ? શકુન્તલા પંચરસને બરાબર ઝાળખતી ન હતી—તેથી જ તેનું મર્મસ્થાન અરક્ષિત હતું. મદન કે હુબ્બત, એકેનો તે અવિશ્વાસ કરતી નથી. જેમ જે અરણ્યમાં મરંદા શિદાર થયાં કરતો હોય, ત્યાં શિદારીને વિશેષ સાવધાનપણે શુભ રહેવું પડે, તે જ ગીતે જે સમાજમાં અપુરુષ હમેશ સ્વાભાવિક રીતે જ મગતાં હોય, ત્યાં મીન-કેતુને અત્યત સાવધપણે શુભ રહીને પોતાનું કાર્ય સાધવું પડે છે. તથોપનની હરિણી જેવી અસંકિત હતી, તથોપનની આનિકા પણ તેની જ અસાવધ હતી.

શકુન્તલાનો પરભવ જેમ અતિ સહજ રીતે ચીતરાયો છે તેમ જ, તે પરભવમાં પણ તેના ચરિત્રની તેથી અધિક ગભીર પવિત્રતા અને તેનું સ્વાભાવિક અખડ સતીત્વ અતિ સહજ રીતે સ્ફુટ થયું છે. આથી પણ શકુન્તલાની સરળતા સિદ્ધ થાય છે. ઘરમાં ફિનિમ કુલ શોભા માટે ગાખ્યું રોય તેના ઉપરથી દરરોજ ધૂળ ઝાપટવી પડે છે, પરંતુ અગ્નિના કુપ ઉપરથી ધૂળ ઝાપટવા કાંઈ માણસ ગાખ્યા નથી હોતા—તે ઉઝાડું પડ્યું ગ્હે

છે, તેના ઉપર ધૂળ પણ ચઢે છે, છતાં તે પોતાની સુંદર નિર્મલતાનું કોઈક સદૃશ રીતે જ રક્ષણ કરી રહે છે ! શકુન્તલાને પણ ધૂળ લાગી હતી, પણ પોતે તે જાણીએ શકી ન હતી—સરળ અરણ્યમૃગીણી, ઝરણાની જલધારાદી, મહિનતાના સંપર્કમાં હોવા છતાંયે તે અનાયાસે જ નિર્મલ રહી.

કાલિદાસે તેમની આ આશ્રમમાં ઉછરેલી, નવજ્યેષ્ઠનમાં ખીલતી શકુન્તલાને નિઃશંક પ્રકૃતિના પંથે છોડી દીધી છે, ઠેકં સુધી તેને તેમણે શેડી નથી. વળી, ખીલ તરફથી તેને તેમણે અપ્રગક્ષ્મા, દુઃખશીલા, નિયમચાલિણી, સતીધર્મની આદર્શશિષ્ણી બનાવી દીધી છે. એક તરફથી જોઈશું તો તરુ, લતા, યુષ્પ તથા ફળતા જેવી, પોતાની જાતના બાન વિનાની, સ્વભાવ-ધર્મને જ અનુસરનારી તે જણાય છે; ત્યારે ખીલ તરફથી જોઈશું તો અંતરૂના ઉદાણમાં રહેલી તેની નારી-પ્રકૃતિ, સંયત, સહિષ્ણુ, એકાગ્રતપપરાયણ અને કલ્યાણ-ધર્મના આદેશથી મંપૂર્ણ નિમન્ત્રિત જણાય છે. કાલિદાસે આદ્યુત કલાકૌશલથી પોતાની નામિકાને, માંવલ અને ધૈર્યના, સ્વભાવ અને નિયમના, નદી અને સમુદ્રના છેક મંગલાર્થાન ઉપર સ્થાપિત કરી બતાવી છે. તેના પિતા ઋષિ છે, તેની માતા અપ્સરા છે; પ્રત્યક્ષગત પરિણામે તેને જન્મ થયો છે, તપોવનમાં તે ઉછરી છે. તપોવન એવું સ્થળ છે કે જ્યાં પ્રકૃતિ અને તપસ્વી, સૌન્દર્ય અને સંયમ એક સાથે મળી ગયાં છે. ત્યાં મમાજનનાં કૃત્રિમ બંધનો નથી, છતાં ધર્મના દોર નિયમ ત્યાં પ્રવર્તે છે. જે આન્ધર્ય-વિવાદ થાય છે તે પણ તેવો જ છે; તેમાં સ્વભાવની ઉદામતા પણ છે, તેમ ચિત્તાહનુ સામાજિક બંધન પણ છે. બંધન અને અબંધનના સંગમ-સ્થલે સ્થાપિત થયેલું હોવાથી શકુન્તલા નાટકમાં કોઈ ઝોર જ ખૂબી આવી છે. તેમાં સુખ-દુઃખ-મિલન-વિરલ સપ્તમાં આ ઉભયનાં ધાત-પ્રતિધાત છે. ગેરે, પોતાની સમાસોચનામાં શકુન્તલામાં એ વિસદ્યનો એક જ સમાવેશ થાય છે એમ પુકારીને શા કારણે કહે છે, તે મૂલ્ય અવલોકન કરવાથી જ સમગ્ર જ્યેષ્ઠ છે.

દેખોશ્ચમાં આ ભાવ નથી. શી રીતે હોઈ શકે ? શકુન્તલા પણ સુંદર છે, મિરાન્ડા પણ સુંદર છે, તેથી કગને ઉભયના આંખનાટમાં મંપૂર્ણ સાદસ્ય નોવાની કોણ આશા રાખી શકશે ? ઉભયમાં પરિસ્થિતિનો, ઘટનાનો અને પ્રકૃતિનો મંપૂર્ણ જોડ છે. મિરાન્ડા બાળવયથી જ જે નિર્જનતામાં ઉછરી છે, તે નિર્જનતા શકુન્તલાને નહતી. મિરાન્ડા એક માત્ર તેના પિતાના જ સહવાસમાં રહીને ખેંચી થઈ છે, તેથી તેની પ્રકૃતિને સ્વાભાવિક વિકાસ પામવાની અનુકૂળતા મળી નથી. શકુન્તલા સમાન વયની સખીઓ સાથે ઉછરી છે, તેમને પરસ્પર ઉત્સાહમાં, અનુકરણમાં, બાવનાવિનિમયમાં, હાસ્યપરિહાસમાં, ક્યોપકથનમાં સ્વાભાવિક વિકાસ પ્રાપ્ત થતો હતો. શકુન્તલા જે દિનરાત કપવ મુનિના સંગમાં જ રહેત, તો તેના વિકાસમાં બાધ આવત, તેની સરળતા, આગતામાં પવટાઈ તેને સ્ત્રી-અભિવ્યક્તિ બનાવી દેત. વસ્તુતઃ, શકુન્તલાની સરળતા સ્વાભાવિક છે, અને મિરાન્ડાની સરળતા અસ્વાભાવિક છે. ઉભયના પરિસ્થિતિભેદને પરિણામે આમ બન્યું છે. મિરાન્ડાની માફક શકુન્તલાની સરળતા એ દિશ અજ્ઞાનથી પરિરક્ષિત નથી. શકુન્તલાનું જોષન એકાએક ખીલી

નીકળ્યું છે અને તેની વિનોદશીલ સખીઓ તે સંબંધે તેને અગ્નિજ્વલ રહેવા દેતી નથી, તે આપણે પ્રથમ અંકમાં જ જોઈએ છીએ. તે શરમાતાં પણ શીખી છે. પરંતુ આ સર્વે તે બહારની વસ્તુઓ છે. તેની સરળતા અધિક ગંભીર છે, તેની પવિત્રતા અધિક હૃદી છે. બહારના કોઈ અનુભવનો તેને સ્પર્શ થઈ શક્યો નથી, એમ કવિએ અન્તઃસુધી બતાવ્યું છે. શકુન્તલાની સરળતા આત્મનિરિક્ષક છે. સંસાર વિષે તે કંઈ જાણતી ન હતી, એમ નથી, કારણ તપોવન સમાવર્તી કેવળ નિરાશું ન હતું; તપોવનમાં પણ ચૈતન્ય પળાતો. બાહ્ય જગતથી શકુન્તલા અલગ નહિ, તે અત્યંત તેમ હતી જ; પરંતુ તેના અન્તરૂત્તા મિહાસન ઉપર વિશ્વાસ વિરાગનો હતો. આ જ વિશ્વાસનિષ્ઠ સરળતાએ જો કે ક્ષણકાળ માટે તેનો પાત કરાવ્યો, પરંતુ ચિરકાળ માટે તેનો ઉદ્ધાર કર્યો છે. અતિ દારણ્ય વિશ્વાસપાતના આધાત મનસે પણ, પૈર્વેમાં, ક્ષમામાં, કલ્યાણમાં તેણે જ તેને ચિત્ત રાખી છે. મિરાન્ડાની સ્વજનનાની અગ્નિપરીક્ષા થઈ નથી, સંસારનો કડવો અનુભવ તેને થયો નથી,—આપણે તેને કેવળ પ્રથમાસ્થામાં જ જોઈએ છીએ, શકુન્તલાને કવિએ પ્રથમથી તે અન્તની અવસ્થા પર્યંત દેખાડી છે.

આ સ્થળે તુલનાની સમાયોચના કરવી વૃથા છે. અમે પણ તે સ્વીકારીએ છીએ. બે કાવ્યને સાથે સાથે વાંચીએ, તે બંનેના સાદસ્થને બદલે ભિન્નતા વિશેષ સ્ફુટ થાય છે. તે ભિન્નતાનું આવલોકન કર્યાથી પણ બંને નાટકને વિશેષ સ્ફુટ રીતે મનજી ઘટાય તેમ છે.

મિરાન્ડાને આપણે તરંગાધાતમુખર, શૈલવિપ્રમ, જનહીન દ્વીપમાં જોઈએ છીએ, પરંતુ તે દ્વીપની યદ્ધિ સાથે તેને કોઈ જાતનો ગાદ સંબંધ નથી. બાળપણથી જ જુનિમાં તે ઉછરી છે, તે જુનિમાંથી તેને ઉપાડી લઈએ તો તેને કોઈ રીતે કંઈ ઉણપ પડશે નહિ. ત્યાં મિરાન્ડાને મનુષ્યનો સંગ મળતો નથી, માત્ર આ અભાવ તેના ચરિત્રમાં પ્રતિબિંબિત થયો છે; પરંતુ ત્યાંના સમુદ્ર તથા પર્વતની સાથે તેના અંતઃકરણનો કોઈ બાવાતમક યોગ આપણી નજરે પડતો નથી. નાટકના વસ્તુમાં નિર્જન દ્વીપ આવે છે તેટલા કારણથી આપણે નિર્જન દ્વીપને દેખીએ છીએ; એટલું જ; પરંતુ મિરાન્ડાના ભિતર દ્વારા આપણે તેને દેખતા નથી. આ દ્વીપ માત્ર કાવ્યના આખ્યાન પસંદ જ આવસ્યક છે, ચરિત્રપરે અત્યાવસ્યક નથી.

શકુન્તલાના સંબંધમાં તેમ કહી શકાય નહિ. શકુન્તલા તપોવનનું એક અંગ છે. તપોવનને દર રાખતાં માત્ર નાટકના આખ્યાન બાગમાં તુટ પડે છે, એટલું જ નહિ પણ જુદા શકુન્તલા અસંપૂર્ણ થઈ જાય છે. શકુન્તલા મિરાન્ડાની માફક સ્વતંત્ર નથી, તે તેની આશુબાળુની વસ્તુઓ સાથે એકાત્મભાવે મંડલિત છે. તેનું મંદુર ચરિત્ર અરણ્યની છાયા અને માધુરીલતાની પુષ્પમંદરી સાથે જ એકત્રિય રહી વિકાસ પામે છે, પદ્યપદ્ધિઓના અકૃત્રિમ ક્ષોભાદર્શની સાથે ગાદ રીતે તે સુધાયત્વ છે. કાલિદાસે એતાના નાટકમાં જ બાહ્ય-પ્રેરિતિ વર્ણવી છે, તેને તેમણે માત્ર નિરાળા રાખી નથી, તેને શકુન્તલાના ચરિત્રમાં વિકસાવી દીધી છે. તેથી જ અમે કહ્યું છે કે, શકુન્તલાને તેના કાવ્યગત પરિવેશનની બહાર કાઢવી કઠિન છે.

મિરાન્ડાનું સુખ્ય પિછાન આપણને ફ્રેડિનાન્ડની સાથેના તેના પ્રણય-આપારમાં જ થાય

છે. પછી તોફાનને સમયે સમુદ્રમાં બહાણ બાગવાથી હતભાગ્ય થયેલાંઓને મારે થતી તેની વ્યાકુળતામાં તેના વ્યથિત હૃદયની કચણા પ્રકટ થઇ છે. શાકુન્તલાનું પિજન અનેક રીતે મળે છે. દુષ્યન્ત રંગબુંદિ ઉપર ન આવ્યો હોત તો પણ તેનું માધુર્ય કાંઇ બૂદી રીતે પ્રકાશિત થઇ રહેત. તેની હૃદયલલિતા ચેતન-અચેતન સફળને રનેહના લલિત બંધનમાં સુન્દર રીતે બાંધે છે. તપોવનનાં તરુ આદિને જલ મિચતી વખતે સાથે સાથે મહોદર-રનેહનું પણ તે તેમના ઉપર સિંચન કરે છે. નવકુસુમયોવના વનજ્યોત્સ્ના ઉપર સ્તિગ્ધ દૃષ્ટિ નાંખીને તેનું તે પોતાના કોમલ હૃદયમાં પ્રહણ કરે છે. શાકુન્તલા જ્યારે તપોવન ત્યજીને પતિશુદ્ધે જાય છે, ત્યારે પદે પદે તે આકર્ષણ અનુભવે છે, પદે પદે તેને વેદના થામ છે, વન અને મનુષ્યનો વિયોગ આટલો મર્માન્તિક, સકચ્છ બની શકે છે, તે જગતના સમસ્ત સાહિત્યમાં માત્ર અભિજ્ઞાન-શાકુન્તલાના ચતુર્થ અંકમાં જ જણાય છે. આ કાવ્યમાં સ્વભાવ અને ધર્મનિયમનું જોડું મિલન છે, તેનું જ મનુષ્ય અને પ્રકૃતિનું મિલન છે. મિત્રતામાં આવા સંપૂર્ણ મિલનનો ભાવ, અમારા સમજવા પ્રમાણે ભારતવર્ષ સિવાય અન્ય કોઇ દેશમાં મેળવિત થઇ શકે તેમ નથી.

ટેમ્પેસ્ટમાં બાલ પ્રકૃતિએ ઝેરીયલના રૂપમાં મનુષ્ય-આકાર ધારણ કર્યો છે, પરંતુ તે છતાં મનુષ્યની આત્મીયતાથી તે દૂર રહી છે. મનુષ્યની સાથે તેના અનિશ્ચુક જૂલ્મનાં જોડાં સંબંધ છે. તે સ્વતંત્ર થવા છાજે છે, પરંતુ માનવશક્તિથી તે પીડિત છે, ઝેરલેદ્વાય રહી દાસની માદક કામ કરે છે. તેના હૈયામાં રનેહ નથી, આંખમાં આંસુ નથી મિરાન્ડાનું સ્ત્રી-હૃદય પણ તેના પ્રતિ રનેહ વિસ્તાર કરતું નથી. દ્વીપમાંથી નીકળતી વખતે ઝેરલેદ્વાય અને મિરાન્ડા સાથે ઝેરીયલનું સ્તિગ્ધ વિદાયમેભાવણ થતું નથી. ટેમ્પેસ્ટમાં પીડન, શાસન, દમન છે, શાકુન્તલામાં પ્રીતિ, શાન્તિ, સદ્ભાવ છે. ટેમ્પેસ્ટમાં પ્રકૃતિ મનુષ્ય-આકાર ધારણ કરીને પણ મનુષ્યની સાથે હૃદયના મંઘંધથી બંધાતી નથી, શાકુન્તલામાં લતા, વૃક્ષ, પક્ષી, પક્ષી પોતાના અરૂપમાં જ રહી મનુષ્યની સાથે મધુરા આત્મીય બાવથી મળી ગયાં છે.

શાકુન્તલાના આરમ્ભમાં જ જ્યારે ધનુષ-બાણધારી રાજા પ્રતિ કરુણ નિરેધનો ઉદ્ગાર થાય છે.—‘મો મો રાજન્ આશ્રમમૃગોડયં ન હન્તવ્યો ન હન્તવ્યઃ’ ત્યારે કાવ્યનો એક મૂળ સૂર વાગી ઉઠે છે. આ નિરેધવચન આશ્રમમૃગની સાથે સાથે તાપસ કુમારી શાકુન્તલાને પણ કરુણાના આવરણમાં રક્ષી લે છે.

અર્થિ કહે છે.—

“ નહિ નહિ શર નાંખ્યો આપનો આગ છાજે,

મદલ મુગશરીરે અગ્નિગો પુષ્પપુત્ર,

યપલ હરણું ક્યા જીવુ, આપના ને
કહિન શર પ્રહારે વજ સા તીક્ષ્ણ ક્યા તે”*

આ વચન શકુંતલાને પણ લાગુ પડે છે. શકુંતલા પ્રતિ પણ રાજાનો પ્રણયદર-
નિક્ષેપ અતિ દારણુ છે. પ્રણયવ્યાપારમાં રાજા ઘણાવલો અને કુટુંબ છે, કેટલો કંકણ તેનો
આગળ પરિચય થાય છે—અને આ આશ્રમમાં ઉછરેલી બાલિકાની અનભિજ્ઞતા અને સરળતા
અતિ સુકુમાર અને સકરુણ છે. હાય, મૃગ જેમ કોમળ વચનથી રક્ષણીય છે, શકુંતલા
પણ તેમ જ રક્ષણીય છે. હૌં અપિ અગ્ર આરણ્યકૌ !

મૃગ પ્રતિ આ કરુણ વચનનો પ્રતિધ્વનિ શાન્ત થાય તેટલામાં તો, વત્કલ ધારણુ
કરેલી તાપસકન્યાને સખીઓની સાથે આરાઓમાં પાણી રેડતી, તરુ-સાદર અને લતા-
ભગિનીઓની વચ્ચે, તેમની નિત્ય રત્નદેવતામાં પ્રદત્ત ધ્યેયો આપણે જોઈએ છીએ કેવળ
વત્કલ ધારણુ કરવામાં જ નહિ, પણ જ્ઞાન તથા ભગીમાં પણ શકુંતલા જાણે તે તરુ-
લતાઓમાંની જ એક છે તેથી જ દુહ્યન્તે કહ્યું છે કે —

“ અધરકળા સમ રાતા, કોમળ ડાખળી સમા રણા બાહુ
નવ યૌવન શુ ખીન્ધુ સર્વોગે કુલ સમાન લોભનતું ”

નાટકના આરમ્ભમાં જ શાન્તિ અને સૌન્દર્યથી વીર્યાયણ એક મપૂર્ણ જીવન, શાન્ત
પુષ્પપલ્લવ વચ્ચે, નિત્યના આશ્રમધર્મ, અતિથિયેવો, સખીત્તેજ અને વિશ્વાનાસન સાથે આપણી
સમુખ ખુલ્લુ થાય છે તે એવું અખડ, એવું આનંદકર છે કે આપણને એવી આશંકા થાય
છે કે એક આઘાત લાગતા તે ભાગી જશે. હાય ઉચ્ચ કરી દુહ્યન્તને રોકી તેને એમ
કહેવાની ઇચ્છા થઈ જાય છે કે, બાણ ન મારશો, ન મારશો! — માં અખડ સૌન્દર્યને
ખડિત ન કરશો !

જ્યારે જોતજોતામાં દુહ્યન્ત અને શકુંતલાનો પ્રેમ ગાઢ થઈ જાય છે, ત્યારે પ્રથમ
અને અંતે તેપથમાં અકસ્માત આતેશ્વર થાય છે—“ અરે ઓ તપસ્વીઓ, તપોવનના
પ્રાણીઓનું રક્ષણ કરવાને સાવધ થઈ જાઓ. મૃગપારિહારી રાજા દુહ્યન્ત છેકપાને આન્યા છે”

આ સમસ્ત તપોવનભૂમિનું કન્દન છે—અને તે જ તપોવનના પ્રાણીઓમાં શકુંતલા
પણ એક છે. પરંતુ તેનું રક્ષણ થઈ શકતું નહિ.

તે જ તપોવનમાંથી શકુંતલા જ્યારે જાય છે, ત્યારે કણ્વ પુકારી ઉઠે છે —

“ અરે ઓ, સાનિધ્યનાં તપોવનકલે !

* આ તથા ખીજા સ્થોમનું ભાષાન્તર, રા મગલભાઈ ચંપુરભાઈ પટેલ દ્વારા અભિજ્ઞાન
શકુંતલાના ભાષાન્તમાંથી લીધેલ છે.

પીતી ના જળ જે કદિ પ્રથમથી પીધા તમારા વિના,
 બહાણું મંડન લેાય પદ્મ નહીં ચુંટે તમારાં જરા, *
 ખેડેલા ફાલ કુસુમનો પ્રખરતાં જે પાળતી ઉત્સવો,
 તે આ જળ શકુન્તલા પતિગૃહે તેને વળાવો તમે."

ચેતન—અચેતન સકળની સાથે આની અંતરંગ આત્મીયતા, આની પ્રીતિ અને દયા-
 શુનાં બંધન !

શકુન્તલાએ કહ્યું: " આલિ પ્રિયવદા, આર્થધુનના દર્શન માટે ઉત્સુક છતાં આશ્રમને
 છોડીને જતાં મારા પગ ઉપડતા નથી. "

પ્રિયવદા બોલી: " તને જ એકલીને તપોવનવિરહ સાથે છે એમ નથી, તારો વિયોગ
 નજીક હોવાથી તપોવનની પથ્થુ એની જ દશા છે. "

દર્ભકવચ ત્યજ હરિણી, યત્ય ત્યજને ઉભા રહ્યા મૂરો,
 જે રહી અજ્ઞ સરાવી સતા મેરવી પાણકુ પાણકુ પત્રો. "

શકુન્તલાએ કહ્યું: " આ પર્ણકુટી સુધી આવેલી ગર્ભથી બારે થયેલા મૃગીને
 સુખે પ્રમત્ર થાય, ત્યારે મને તે પ્રિય સમાચાર કહેવા કાષ્ટને મોકવતો. "

કપ્પે કહ્યું: " હું તે નહિ બુદ્ધ. "

શકુન્તલા પાછળથી કાંઈ અડકવાથી બોલી: " અરે, કોણ મારાં વસ્ત્ર પકડીને ખેંચે છે. "

કપ્પે કહ્યું: " વત્સ,—

દર્ભાકુરે મુખ ધવાતું રૂઝાવવાને,
 ઈવૃદિનેય રહી સિયતી તુજ જેને
 સામાની મ્હી અવરાવી ઉછેરીયો જે
 તે યુવતુલ્ય મૃગ યુદ્ધન તારી મેલે. "

શકુન્તલાએ તેને કહ્યું: " એટા, તારો સહવાસ ત્યજ જનારીની પાછળ શું કરવા
 આવે છે ? પ્રસૂતિમાં જ આ ગરી ગર્ભ, ત્યારથી તને ઉછેર્યો. હવે હું પણ જઈ છું, તો
 પિતાજી તારી સંભાળ રાખશે. તેથી પાછો ફર. "

* મૂળ આ પ્રમાણે છે: " નાદસ્તે પ્રિયમંડનાપિ મધતાં સ્નેહેન યા પલ્લવમ્. "
 જાપાન્ટરમાં મધતાં સ્નેહેનનો અર્થ રહી જાય છે. ચા. જા. ક. હાકોરના જાપાન્ટરમાં તે
 અર્થ જળવાય છે. તેમજ જાપાન્ટર આ પ્રમાણે છે. " બહાણું મંડન તોય, પદ્મ ન લે
 બહાણું તમે એટલાં. "

આ પ્રમાણે તરુ-લતા-મૃગ-પક્ષી સર્વજાતી વિદાય લઈ રહતી શકુન્તલા તપોવનનો ત્યાગ કરે છે.

લતા સાથે કુલનો જે પ્રકાશનો સંબંધ છે, તપોવન સાથે શકુન્તલાનો પણ તેવા જ પ્રકારનો નૈસર્ગિક સંબંધ છે.

— અભિજ્ઞાન—શકુન્તલ નાટકમાં અનુસૂચા, પ્રિયવદ્, કણ્વ અને કુબ્યન્ત જેવાં પાત્રો છે, તેણે એક વિશેષ પાત્ર તપોવન-પ્રકૃતિ પણ છે. મૂક પ્રકૃતિને કોઈ નાટકમાં આવું પ્રધાન—આવું અત્યાવશ્યક સ્થાન આપી શકાય છે, તે અમારા સમજવા પ્રમાણે તો સંસ્કૃત સાહિત્ય સિવાય બીજે ક્યાંય જણાતું નથી. પ્રકૃતિને મનુષ્યરૂપ આપી, તેના સુખમાં લાગ્યા મધી રૂપકનાટ્ય રચી શકાય—પરંતુ પ્રકૃતિને પ્રકૃતિ જ રાખી, તેને આવી સજીવ, આવી પ્રત્યક્ષ, આવી વ્યાપક, આવી અંગમૂલ બનાવી દઈ, તે દ્વારા નાટકનું આટલું બધું કાર્ય સાધી લેવું તે તો બીજે ક્યાંય અમે જોતા નથી. બાલ પ્રકૃતિને જ્યાં દૂર રાખી, પર ગણવામાં આવે છે, જ્યાં મનુષ્ય પોતાની ચો દિશ દિવાનો ઉભી કરીને જગતમાં સર્વત્ર કેવળ શુભ રચના કરી કરે, ત્યાંના સાહિત્યમાં આ જાતની સૃષ્ટિ સમાવિત હોઈ શકે નહિ.

ઉત્તરરામચરિતમાં પણ પ્રકૃતિ સાથે મનુષ્યનું આત્મીયવત્ સંબંધ આવું જ વ્યક્ત થાય છે. રામજાહેલમાં આવ્યા પછી પણ સીતાનું હૃદય તે જ અરણ્ય માટે ઠેકાણ કરે છે. ત્યાં નદી તમસા અને વચનતવનલક્ષ્મી તેની પ્રિય સખીઓ છે, ત્યાં મધૂર અને કરિસિશુ તેના કૃતકપુત્ર છે, ત્યાં તરુલતા તેનો પરિજનવર્ગ છે.

ટેમ્પેસ્ટ નાટકમાં મનુષ્ય વિશ્વની અંદર મગ્નભાવથી, પ્રીતિયોગથી પોતાની સત્તા જમાવી મહોટા ચઈ જતા નથી—વિશ્વને નીચું પાડી, દબાવી, પોતે આધિપતિ થના ઇચ્છે છે. વસ્તુતઃ આધિપત્ય માટે ઉભયનો વિરોધ અને પ્રવાસ એ જ ટેમ્પેસ્ટનો મૂળ ભાવ છે. એમાં પ્રોસ્પેરો, સ્વરાજ્યના આધિકારથી બદ ચઈ, મન્ત્રબળે પ્રકૃતિ-રાજ્ય ઉપર પોતાનો ક્રોર આધિકાર જમાવે છે. ત્યાં માથે ઝગમગા ચુલુના ધન્યમાથી અકસ્માત બચી ગયેલાં જે કેટલાંક પ્રાણી તરીકે ઉતરેલાં છે, તેમનામાં પણ આ રાજ્યપ્રાપ્તિની આધિપત્યને લઈને અનેક પ્રર્ણ, વિશ્વાસઘાત, અને ગુમ-હત્યાની પેરવી ચઈ રહી છે. પરિણામે તેમને નિવૃત્તિ મળી, પણ તેટલાથી અન્ત આવ્યો એમ કોઈ કહી શકશે નહિ. દાનવ પ્રકૃતિ બળથી, દંડથી, અને લાગ નહિ મળવાથી, પીડિત કેલીબાનની માફક, અટકી રહી માત્ર, પણ તેના દંતમૂળમાં અને નખામ્મમાં વિષ રહી ગયું. જેને જોટલી સર્પાત પ્રાપ્ય હતી તેટલી તેને મળી. પરંતુ સપત્તિકાળ તો બાલ લાભ છે—વિષથી સંપ્રદાયનું તે લક્ષ્ય હોઈ શકે, કાવ્યનું તે અન્તિમ લક્ષ્ય નથી.

ટેમ્પેસ્ટ નાટકનું જેનું નામ છે, તેવો જ તેની અંદરનો વ્યાપાર છે. એમાં મનુષ્ય અને પ્રકૃતિનો વિરોધ છે, મનુષ્ય અને મનુષ્યનો વિરોધ છે—અને તે વિરોધનું મૂળ સત્તા મેળવવાનો પ્રયાસ છે. આ પ્રવાસે જ આરમ્ભથી તે અન્ત સુધી ખળમળાટ મચાવ્યો છે.

મનુષ્યની દુર્બોધ પ્રવૃત્તિ આવાં તોફાન મચાવે છે. શાસન-દમન-પીડન દ્વારા આ સકળ પ્રવૃત્તિને હિંસ્રપશુની માફક કબજે રાખવી પડે છે. પરંતુ, આ પ્રમાણે બળથી બળને અટકાવી રાખવું એ તો માત્ર વેદ ઉતારવા જેવું છે. આપણી આધ્યાત્મિક પ્રકૃતિ કદાચ તેને જ અંતિમ લક્ષ્ય રૂપે સ્વીકારી શકતી નથી. સૌન્દર્યદ્વારા, પ્રેમદ્વારા, મંગલદ્વારા પણ એકી વખતે અંતરમાં વિલુપ્ત, વિલીન થઈ જાય તે જ આપણી આધ્યાત્મિક પ્રકૃતિની આ-કાંક્ષા છે. તેમ કરવામાં સંસારમાં હજારો વિઘ્ન નડે તેમ છે, છતાં મનુષ્યનું ખરા અંતરનું લક્ષ્ય તો એક તેના પ્રતિ જ છે. આ લક્ષ્ય-સાધનના અતિ ગૂઢ પ્રયાસને સાહિત્ય વ્યક્ત કરે છે. તે પ્રિયને સુંદર, એવને પ્રિય, અને પુણ્યને હૃદયનું ધન બનાવે છે. દલાદલ-નિર્લેપ અને ભયદ્વારા આપણને કસાણના પંથે પ્રવૃત્ત રાખવા તે તો બાહ્ય વ્યાપાર છે—તે દંડનીતિ અને ધર્મનીતિના વિષય હોઈ શકે; પરંતુ અંતરાત્મા જે આંતરિક આર્ગે કાર્ય સાધે છે તે માર્ગનું ઉચ્ચ સાહિત્ય અવલબન કરે છે; તે સ્વભાવનિઃસૃત અંશુજલથી કલંક ધોઈ નાંખે છે, અંતરના તિરસ્કારથી તે પાપને પ્રભવે છે અને નૈસર્ગિક આનન્દદ્વારા પુણ્યનો સત્કાર કરે છે.

કાલિદાસે પણ પોતાના નાટકમાં દુર્લભ પ્રવૃત્તિ દાવાનળને પશ્ચાત્તાપનાળા ચિત્તના અશ્રુ-વર્ષણથી છુટાવ્યો છે. પરંતુ વ્યાધિની તેમજે હૃદ ઉપરાંત ચિકિત્સા કરી નથી—તેનો આભાસ માત્ર તેમજે આપણને કરાવ્યો છે, અને પછી તરત જ તેના ઉપર પરદો પાડ્યો છે. આવી વસ્તુસ્થિતિમાં સંસારમાં જે સ્વભાવત બની શકતું, તેની ઘટના તેમજે દુર્વાસના શાપ દ્વારા કરી છે. નહિ તો તે ઘટના એટલી બધી નિષ્કુર અને શોભજનક થાત કે તેથી સમસ્ત નાટકની શાન્તિ અને સંવાદમાં ભગ થાત. શાકુન્તલમાં કાલિદાસે રસ પ્રતિ જે લક્ષ્ય રાખ્યું છે તે આરા પ્રકારના ભીરે ખગબગાટમાં જળવાત નહિ. દુઃખ તથા વેદના તેમજે એટલા જ રાખ્યાં છે, માત્ર બીભત્સ દુષ્ટતા ઉપર તેમજે પરદો નાંખ્યો છે.

પરંતુ કાલિદાસે આ પરદાના પણ એક છિદ્ર રાખ્યું છે, જેમાંથી પાપનો કંઈક આભાસ થાય છે. એ વાતને છોડ્યું ?

પાંચમા અંકમાં શકુન્તલાનું પ્રત્યાખ્યાન થાય છે. તે અંકના આરંભમાં જ કવિએ રાજની પ્રણયરંગભૂમિનો પરદો ધડીબર રહેજ ખસેડ્યો છે. રાજપ્રેયસી હંસપટિકા નેપથ્યે મંગીતશાળામાં એકલી બેઠી બેઠી ગાય છે:

“ અભિનવ મધનો યાસી તું ચુમી આવી આમ્રમંજરીને,
નિરાંત કરી બેઠો અહીં કમળવાસમાં વિસરી મધુપ શું તે. ”

રાજના અંતઃપુરમાંથી વ્યથિત હૃદયનું આ અશ્રુસિકત ગાન આપણને ભારે આધાત કરે છે. આધાત સખ થાય છે તેનું કારણ એ છે કે, ચોડા સમય ઉપર જ શકુન્તલા સાથેની દુષ્પત્તની પ્રેમલીલાએ આપણા ચિત્ત ઉપર અધિધાર પ્રાપ્ત કર્યો છે. તેના પહેલાના અંકમાં જ શકુન્તલાને વૃદ્ધ ઋષિ કણ્વનો આશીર્વાદ અને સમસ્ત અરણ્યવાસીઓનું મંગલાચરણ અહણ કરી, અતિ સ્નેહાળુ અને ક્રોધાળુ, અતિ પવિત્ર અને મધુર બાવે પતિગૃહે પ્રયાણ

કરતી જોઈ છે, તેને માટે જે પ્રેમનું—જે શુદ્ધનું ચિત્ર આપણા આશાપટ ઉપર અંકાયું છે, તેના ઉપર પછીના અંકના આરંભમાં જે હાથ પડે છે.

વિદ્યુત્કે પૂછ્યું : “ આ ગાનનો અક્ષરાર્થે સમજ્યા કે ? ” ત્યારે રાજાએ જરા હસીને ઉત્તર આપ્યો : “ સ્ફુટસ્ફુટમણ્યોદયં જનનઃ—અમે એકવાર માત્ર પ્રેમ કરી, ત્યારપછી છોડી દીધી, તેથી દેવી વસુમતીને લઇને હું એના મ્હોટા ઠપકાને પાત્ર થયો છું. મિત્ર માદવ્ય, તું મારા નામથી હંસપદિકાને કહે કે “ તે મને ખૂબ ચતુરાઇથી ઠપકો આપ્યો. ” x x x જા પરીખર નાગરિકવૃત્તિથી આ વાત તેને કહેજે.”

પાંચમા અંકના પ્રારંભે જ રાજાના ચંચળ પ્રેમનો આ પરિચય નિરર્થક નથી આપ્યો. તેમાં કવિ અતિ કૌશલથી જણાવે છે કે દુર્વાસાના શાપથી જે ઘટના ઉદ્ભવે છે, તેનું માનવ સ્વભાવમાં જ ખીજ હતું. કાવ્યની ખાતર જેને આકસ્મિકગુણનાભ્યુ છે તે પ્રાકૃતિક છે.

ચોથા અંકમાંથી પાંચમા અંકમાં એકદમ આપણે એક ખીજ જ વાતાવરણમાં આવી પડીએ છીએ. અત્યાર સુધી જાણે આપણે એક માનસ લોકમાં હતા—ત્યાંના જે નિયમ હતા, તે અહિં નથી. તે તપોવનના સૂર અહિંના સૂરની સાથે શી રીતે મળે ? ત્યાં સહજ સુંદર ભાવે અતિ અનાયાસે જે બનાવ બન્યો છે, અહિં તેની શી દશા થશે તેના વિચાર કરતાં આશંકા થાય છે. તેથી જ પાંચમા અંકના આરંભમાં જ ત્યાંની નાગરિકવૃત્તિમાં જ્યારે આપણે જોઈએ છીએ કે, ત્યાં હૈયાં ધણાં કંકણ છે, પ્રણય અતિ કુટિલ છે અને મિલનના માર્ગ સ્થેલા નથી, ત્યારે આપણું તે વનનું સૌન્દર્ય—સ્વપ્ન ઉડી ગયા સરખું થઈ રહે છે. અધિ-શિષ્ય શાર્દૂલ રાજબવનમાં પ્રવેશ કરીને કહે છે : “ જાણે અમિથી ધેરાયલા ધરમાં આવી પડ્યા. ” શારદૂત કહે છે :

“ સ્નાત વ્યક્તિ તૈવમર્હનથી મલિનને જોઇને, શુદ્ધ જન અશુદ્ધને જોઇને, જાગૃત જનસુષ્પ જનને જોઇને અને સ્વતત્ત્વ પુરુષ બદ્ધ મનુષ્યને જોઇને જે ભાવ અનુભવ કરે છે તે ભાવ આ સૌ વિષયી લોકને જોઇને મારા મનમાં ઉદ્ભવે છે. ”—પોતે એક સ્વેચ્છા-ચારી જગતમાં આવી પડ્યા છે એવો ઋષિકુમારોને સહજેજ અનુભવ થઈ શક્યો. પાંચમા અંકના આરંભમાં નાના પ્રકારના આભાસથી કવિ આપણને એવી રીતે તૈયાર કરી શકે છે કે જેથી શકુન્તલાના પ્રત્યાખ્યાનનો પ્રસંગ આપણને અકસ્માત્ ભારે આઘાત ન કરે. હંસપદિકાનું સરળ કરુણાગીત આ કૂરકાંડની ભૂમિકા થઈ રહે છે.

ત્યાર પછી પ્રત્યાખ્યાનનાં વેણ જ્યારે વજ્રમાં અકસ્માત્ શકુન્તલાના માયા ઉપર પડ્યાં, ત્યારે એ તપોવનહુલિતા નિશ્ચાસુ જનના જ આણુથી ઘનાયલી ચૂગીથી, વિસ્મયથી, ત્રાસથી, વેદનાથી નિહાલ થઇ વ્યાકુલ નયને ટમર ટમર જોઈ રહી. તપોવનના યુધ્ધરાશિમાં અમિ પડ્યો. શકુન્તલાની આત્મચામ, તેને દાંઘી દેતો તપોવનનો ભાવ, અતરૂમાં અને બહાર, તેની હાયામાં અને તેના સૌન્દર્યમાં, લક્ષ્યમાં અને અલક્ષ્યમાં, વિરાગ રહ્યો હતો, તે આ વજ્રઘાતથી શકુન્તલાની આસપાસથી હમેશને માટે નષ્ટ થઈ ગયો. શકુન્તલા એકદમ અનાદૃત

થઈ પડી. ક્યાં તારું કપૂવ, ક્યાં માતા ગૌતમી, ક્યાં અનસુયા—પ્રિયવદા, ક્યાં તે સકળ તરુ-લતા, પશુ, પક્ષી સાથેના સ્નેહ સંબંધ, આધુર્યનો યોગ, તે સુંદર શાન્તિ, તે નિર્દેશ જીવન ! એક મુહૂર્તમાં, એક પ્રલયાભિધાતની સાથે શકુન્તલાનું કેટકેટલું વિયુક્ત થઈ અંતે તે જોઈ આપણે સંભિત થઈ જઈએ છીએ. નાટકના પ્રથમ આર અંકમાં જે સંગીત—ધ્વનિ ઉઠ્યો હતો તે એક મુહૂર્તમાં નિઃશબ્દ થઈ ગયો.

ત્યાર પછી શકુન્તલાની ઔદિશ કેવી ગંભીર નિઃશબ્દતા, કેવી એ કાન્તતા પથરાઈ રહી ! જે શકુન્તલા કોમળ હૃદયના પ્રભાવે તેની આસપાસના સકળ વિશ્વનું હૈયું ઠારી તેને પોતાનું કરી નાંખતી તે આજ કેવી એકાકિની ! પોતાની તે મહત્ત્વ શય્યતાને શકુન્તલા તેના એક માત્ર મહત્ત્વ દુઃખમાં—પૂર્ણ કરી વિરાજિત કરે છે. કાલિદાસે, તેને કપૂવના તપોવનમાં પાછી નહિ લઈ જવામાં, આપણને તેમના અસામાન્ય કવિત્વનો પરિચય આપ્યો છે. તે પૂર્વપરિચિત વનબૂમિની સાથે હવે તેનું પ્રથમના જેવું મિલન મંભવતું નથી. કપૂવાશ્રમમાંથી યાત્રાકાળે તપોવનની સાથે શકુન્તલાનો માત્ર બાજા વિચ્છેદ જ થયો હતો, દુષ્યન્ત—બચન માંથી અનાદર પામ્યાથી તે વિચ્છેદ સંપૂર્ણ થયો—હવે તે પહેલાંની શકુન્તલા રહી નહિ, હવે જગતની સાથેના તેનો સંબંધ પલટાઈ ગયો. તેના જીવના સંમંથીઓ વચ્ચે ફરી તેને રાખવાથી આખા વસ્તુની અસંગતતા ઉઠી નિષ્કુર બાવે પ્રકટ થાત. એ દુઃખિનીને મારી તેના મહત્ત્વ દુઃખને અનુરૂપ નિઃશબ્દતા આવશ્યક હતી. સખીવિહીન નૂતન તપોવનમાં કાલિદાસ શકુન્તલાના વરહનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવતા નથી. કવિ પોતે નિઃશબ્દ રહીને શકુન્તલાની ઔદિશ પ્રસરેલી નિઃશબ્દતા અને શય્યતા આપણા ચિત્તમાં દૃઢીભૂત કરી દે છે. કવિએ કદાચ શકુન્તલાને કપૂવાશ્રમમાં પાછી લાવીને આવા જ પ્રકારનું મૌન રાખ્યું હોત તો પણ તે આશ્રમ પોતાની કથા કહેત. ત્યાંનાં તરુલતાનું આકન્દ, સખીજનનો વિવાપ પોતાની મેળે જ આપણા અંતરમાં ધ્વનિત થાત. પરંતુ, અપારચિત મારીચના આશ્રમમાં સઘળું જ આપણી આગળ નિ શબ્દ, સ્તબ્ધ છે—કેવળ વિશ્વવિરહિત શકુન્તલાનું નિયમ-સંયત, ધીરગંભીર, અપરિમેય દુઃખ આપણાં માનસ અણુ સમક્ષ ધ્યાનાસન ઉપર વિરાજમાન છે. તે ધ્યાનમગ્ન કુખિનીની મંમુખ એકલા જમા રહી કવિ પોતાના ઓઠાધર ઉપર તર્જની રાખે છે અને તે નિર્ગેહસંકેતથી સમસ્ત પ્રજાને નીરવ અને સમસ્ત જગતને દ્રર રાખે છે.

હવે દુષ્યન્ત અનુતાપથી પ્રજ્વળે છે. આ અનુતાપ તે તપસ્યા. આ અનુતાપ વિના શકુન્તલાને પ્રાપ્ત કરવામાં, તે પ્રાપ્તિનું કાંઈ ઝૌરવ જ ન હતું. હાથમાં એની મેળે આવે અને કહે કે મેં તે મેળવી, એમ અહિં નથી—તેને પ્રાપ્ત કરવાનું કામ એટલું સહેલું નથી. યૌવનમત્તાના આકસ્મિક તોષાન દરમ્યાન શકુન્તલાને એક ધડીમાં ઉછાની લેવાથી તેને સંપૂર્ણ બાવે મેળવી ના કહેવાત. પ્રાપ્તિને ઉદ્દૃષ્ટ માર્ગે સાધના છે, તપસ્યા છે. જે અનાયા-મેજ હાથમાં આવી હતી તે અનાયાસે જ જતી રહી. જે આવેશમાં વાળેલી મગીમાં પકડાય તે પલકમાં પડી જાય. તેથી જ, એક ખીજને યથાર્થ રીતે ગિરદાગ માટે પ્રાપ્ત કરે તે મારે, કવિ, દુષ્યન્ત—શકુન્તલાને દીર્ઘ, દુઃમહ તપસ્યામાં પ્રવૃત્ત કરે છે. રાજસભામાં પ્રવેશ કરનાં

સાથે જ દુષ્યન્તે શકુન્તલાનું મહણ કર્યું હોત તો શકુન્તલા હંસપદિકાઓના દળમાં વૃદ્ધિરૂપ થઇને તેના અંતર્યુરના એક ખુણે સ્થાન પામત. બહુ વયસ રાજાની આવી કેટલીએ સુખસખ પ્રેયસીઓ કાણકાલીન સૌભાગ્યનું સ્મરણ માત્ર પ્રાપ્ત કરીને અનાદરના અંધકારમાં જીવન ગુમાવે છે. “સકલ્લક્ષ્મતમણયોઽયં જન” ।”

શકુન્તલાના સુભાગ્યે જ દુષ્યન્તે નિષ્કુર કોરસાથી તેનો ત્યાગ કર્યો. પોતાના ઉપર કરેલી પોતાની નિષ્કુરતાનો પ્રતિધાત થયો અને તેથી દુષ્યન્ત શકુન્તલાના સંસર્ગે અચેતન રહી શક્યો નહિ. દિનપ્રતિદિન પરમ વેદનાના તાપથી તમાઈ ગયેલા તેના હૃદય સાથે શકુન્તલા મિશ્રિત થવા લાગી, તેના અંદર અને બહારને ઓતપ્રોત કરી દીધાં. આવી જાતનો અનુભવ રાજાને પોતાના જીવનમાં કોઈવાર થયો નથી. યથાર્થ પ્રેમનો ઉપાય કે અવસર તેને મળ્યો નથી. રાજા થયો એટલે જ તે આ સંસર્ગે હતભાગ્ય થઈ ચૂક્યો. તેની ઇચ્છા અનાયાસે જ ફળીશ્રુત થાય છે એટલે જ જો આધનાથી પ્રાપ્ત કરી શકાય તે તેની સત્તાની બહાર રહે છે. વિધાતાએ રાજાને કદિન દુષ્યન્તમાં નાખી સ્વાભાવિક પ્રેમનો અધિકારી કર્યો ત્યાંથી જ તેની નાગરિક યત્તિ સમજી લેત થઈ ગઈ.

આ પ્રમાણે કાલિદાસે હૃદયના ભિતરમાંથી પાળે પોતાના જ અગ્નિવડે પ્રબળું છે, બહારથી તેના ઉપર તેમણે રાખ છાવરી નથી. સમસ્ત અમગળનો નિઃશય અભિમંરકાર થાય છે ત્યારે નાટક સમાપ્ત થાય છે, વાચકનું ચિત્ત એક સંઘયરહિત, પરિપૂર્ણ પરિણુતિમાં શાન્તિ પામે છે. બહારથી અકસ્માત બીજ પડવાથી જ વિપરજા ઉગે છે તેને છેક અંદરથી નિર્મૂળ ન કરવામાં આવે તો તેનો ઉગ્રહ થતો નથી. કાલિદાસે દુષ્યન્ત-શકુન્તલાના બાહ્ય મિલનને દુઃખ-કટકિત પથે થઈ આનંદનંતર મિલનમાં સાર્થક કર્યું છે. તેથી જ કવિ ગ્રેટેએ કહ્યું છે કે, તરુણ વયનું પુષ્પ અને પરિણુત વયનું ફળ, મર્ત્ય અને સ્વર્ગ જો કોઈને એક-માં જ રહેલું જોવાની ઇચ્છા હશે તો મકુન્તલામાં તેને તે મળશે.

ટેમ્પેરટમાં ફૂડીનાન્ડના પ્રેમની પરીક્ષા ઓસ્પેરો કદ-સાધન દ્વારા કરે છે પણ તે કદ બહારનું જ છે. કેવળ કાષ્ટનો ભાર વહન કર્યાંથી પરીક્ષા પૂર્ણ થતી નથી. અંતરના કેવા ઉત્તાપ અને પેશ્વથી અંગારો હીરો થઈ શકે તે કાલિદાસે બતાવ્યું છે. તેમણે કાળાશને તેના મૂળમાંથી જ ઉર્જીત કરી બતાવી છે, તેમણે ભંડુરતાને આપપ્રેમાગથી દટા આપી છે. શકુન્તલામાં આપણે અપરાધની પણ સાર્થકતા જોઈ શકીએ છીએ-સંસારમાં વિધાતાના વિધાનમાં પાપને મંગલ કર્મનું સાધક કરવામાં આવે છે, તેનું કાલિદાસના નાટકમાં આપણે સંપૂર્ણ દષ્ટાન્ત જોઈએ છીએ. અપરાધના અભિધાત રહિત મંગળની તેની સાચત દીપ્તિ કે શક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી.

શકુન્તલાને આપણે કાવ્યના આરબ્હે એક નિષ્કલ્પ સૌન્દર્યલોકમાં જોઈ-ત્યાં સરળ આનંદમાં તે પોતાનાં સખીજન અને તરુલતા-મૂગની સાથે મળી ગયેલી જણાઈ. તે સ્વર્ગમાં અનલુતાં અપરાધે આનીતે પ્રવેશ કર્યો-અને સ્વર્ગસૌન્દર્ય કીડાએ દખેલા કુલની

માફક વિપરાધ જઈ નહ થયું. ત્યાર પછી લક્ષ્મી, સંસાર, દુઃખ, વિચ્છેદ, અનુતાપ આવ્યાં. અને સર્વને અન્તે અતિ વિશુદ્ધ અતિ ઉન્નત સ્વર્ગલોકમાં ક્ષમા, પ્રીતિ અને ગાન્તિ પ્રેમથી ખરે, શાકુન્તલને એક 'પેરેકામ્મ લોસ્ટ' અને 'પેરેકામ્મ રીગેન્ડ' કહી શકીએ.

પ્રથમ સ્વર્ગે અતિ શુદ્ધ અને અરક્ષિત છે-તે સુંદર અને સંપૂર્ણ છે ખરું, પરંતુ પદ્મપત્ર ઉપરના શિશિર જેવું તે ક્ષણજીવી છે. આ સંકુચિત, સંપૂર્ણતાના સૌકુમાર્યમાંથી મુક્તિ મળવી સુલભ છે-પણ તે ચિરદિનની નથી અને તેમાંથી આપણને સર્વાંગીન તૃપ્તિ થતી નથી. અપરણે મત્તગજની માફક આવીને ત્યાંના પદ્મપત્રની આસપાસની વાડ ભાંગી નાંખી. તોફાનના ખગમજાટમાં સકળનાં ચિત્તને હલમલાની નાંખ્યાં. સદજ સ્વર્ગે આમેં મહેજજ નહ થઈ ગયું. બાકી રહ્યું સાધનાનું સ્વર્ગ. અનુતાપ દારા-તપમ્યા દારા તે સ્વર્ગે જ્યારે જતાયુ, ત્યાર પછી કાંઈ શકા રહી નહિ. એ સ્વર્ગે સાચત હતું.

મનુષ્યનું જીવન આવાજ પ્રકારનું છે-બાળક જે સ્વર્ગમાં રહે છે, તે સુંદર, સંપૂર્ણ છે, પરંતુ ક્ષુદ્ર છે. મધ્ય વયની સઘળી મરતી અને ઉજળાટ, સઘળા અપરાધનો આવાત અને અનુતાપનો દાહ જીવનના પૂર્ણ વિકાસન માટે આનરૂપક છે. બાળપણની શાન્તિમાંથી બહાર નીકળી સંમારતા વિરોધ-વિપ્લવમાં ન પડીએ ત્યાંસુધી પરિણત વયની સંપૂર્ણ શાન્તિની આશા વૃદ્ધા છે. પ્રભાતની સ્તિમ્બતા, મધ્યાહ્નતાપમાં દગ્ધ થાય ત્યારે જ સાયંકાળનો શોક-લોકાન્તરવ્યાપી વિરામ પ્રાપ્ત થાય છે. પાપ-અપરાધ ક્ષણભંગુરનો નાશ કરે છે અને અનુતાપ-વેદના ચિરસ્થાપીને સરજે છે. શાકુન્તલ કામ્યમાં કવિએ આ સર્વે અર્ગચ્યુતિથી તે અર્ગપ્રાપ્તિ પર્યંત સમરત વિરત કર્યું છે.

વિશ્વપ્રકૃતિ બહારથી શાન્ત, સુંદર છે, પરંતુ તેની પ્રચંડ શક્તિ દિનપ્રતિદિન અન્તરૂપા કાર્ય કરે છે તેમ અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ નાટકમાં પણ આપણે તેનું પ્રતિરૂપ જોઈ શકીએ છીએ. આવેા આશ્ચર્યસંયમ આપણે જીવન કોઈ નાટકમાં દેખતા નથી. પ્રતિની પ્રથમ તાના પ્રકાશનનો અવસર મળતાંજ મુરોષીય કવિગણ જાણે ઉદામ થઈ જાય છે. પ્રતિ કેટલે દૂર જઈ શકે છે તે અતિશયોક્તિ દ્વારા પ્રકાશ કરવાનું તેમને પ્રિય છે. શેક્સપીયરના રોમીયો-જ્યુલિયેટ વગેરે નાટકોમાં તેના મ્હોટ-મ્હોટા દલાન્ત મળી શકે છે. શાકુન્તલ જેવું પ્રશાન્ત-ગભીર, સવત-સંપૂર્ણ નાટક શેક્સપીયરની નાટ્યાવલિમાં એક પણ નથી. કુધ્યન્ત-શકુન્તલો વચ્ચે જે પ્રેમાલાપ થાય છે તે અત્યન્ત સંક્ષિપ્ત છે. વધારે તો આભાસ અને ઇગિતથીજ વ્યક્ત થાય છે. કાવિદાસ કોઈ પણ સ્થળે લગભગ દીલી મૂકી દેતા નથી. અન્ન કવિ જ્યાં લેખિનીને હુમાવવાનો અવસર શોધત, ત્યાંજ તે તેને એકદમ અટકાવી દે છે. કુધ્યન્ત તપોવનમાંથી સન્નિધાનીમાં પાછા ફર્યા પછી શકુન્તલાની કાંઈ પણ ખબર લેતી નથી. આ પ્રસંગને ઉદ્દેશીને વિલાપ પરિતાપની ઘણીએ કથા કરી શકાતા છતાં શકુન્તલાને મુખે કવિ એક ઇશારો પણ દરાવતા નથી. કેવળ દુર્વાસાના આતિથ્યમાં દુર્લભ જોઈ હતમાગિનીની અવરથા આપણે જરાબર કદી શકીએ છીએ. શાકુન્તલા પ્રતિ કપવનો અતિ-શય રનેદ વિલાપકાળે કેવા સકંજુ ગાંભીર્ય અને અંધમ સાથે ફરલા અદ્ય શબ્દોમાં બળ

થયો છે! અનસુયા પ્રિયવંદાની સખીવિરહવેદના શણે શણે એક બે વાતમાં જણે બંધનમુક્ત થતા જાય છે તેટલામાં તો અન્તરમાંજ તે સખી જાય છે. પ્રત્યાખ્યાનના દસ્યમાં ભય, લજ્જા, અભિમાન, યાચના, ઉપાસન, વિલાપ સધળાં જ છે, પણ તે કેટલા અલ્પ શબ્દોમાં! જે શકુન્તલા સુખના સમયે, શુદ્ધ વિદ્યાસને લઈને પોતાની જાતને પણ જૂઠી ગંધ હતી તેજ શકુન્તલા દુખના સમયે, દારણુ આપમાન કાગે પોતાની હૃદયવૃત્તિની અપ્રગટભ મર્યાદા આવા આશ્ચર્ય સંયમથી માયત્રી રાખશે એવું કોણે મનમાં આશ્ચું હતું! આ પ્રત્યાખ્યાન પછીની નિઃશબ્દતા કેરી વ્યાપક, કેરી ગભીર છે! કણ્વ નીરવ છે, અનસુયા પ્રિયવંદા નીરવ છે, માલિનીનીસ્તપોવન નીરવ છે અને સર્વથી વિશેષ નીરવ છે શકુન્તલા. હૃદયવૃત્તિને હલ-મલાત્રી નાંખે એવો આ પ્રસંગ ખીજા ક્યા નાટકમાં આમ નિ શબ્દ રાખી ઉઠારી દેવામાં આવ્યો છે? દુખ્યન્તના અપરાધને દુર્વાસાના શાપના આગ્રહાદનમાં ઢાંકી રાખ્યો છે, ને પણ કવિનો સંયમ છે. કુદ પ્રવૃત્તિના નૃસસપણાને ખુદી રીતે, ખુદથી વર્ણવવાનું જે પ્રદોશન, તેને પણ કવિ દબાવી રાખે છે તેમની કાવ્યલક્ષ્મીએ તેમને નિરેષ કરીને કહ્યું છે કે—

ન લલુ ન લલુ વાણઃ સન્નિપાત્યોડ્યમસ્મિન્
મૃદુનિ મૃગશરોરે પુષ્પરાશાવિદામિ ।

દુખ્યન્ત જ્યારે કાવ્યમાં મહા વિશેષભૂત કારણુ લઈ મત થઈ પ્રવેશ કરે છે ત્યારે કવિના અન્તરમાં ધ્વનિ ઉઠે છે:—

મૂત્તો વિવ્રસ્તપસ્ત ઇવ નો મિત્રસાંગયૂષો
ધર્મ્મારણ્યં પ્રવિશતિ ગજ સ્યન્દનાલોકમીતમ્ ।

તપસ્યાના મૃતિમાન્ વિદ્ધ જેવા ગજરાજ ધર્મારણ્યમાં પ્રવેશ કરે છે તેજ વખતે એમ સાગે છે કે કાવ્યની સાન્તિનો ભંગ થાય છે—કાલિદાસ તરતજ ધર્મારણ્યના, કાવ્યોદનના આ મૃતિમાન્ વિદ્ધને શાપના બંધનમાં સંપત કરે છે. અને તેથી તેણે તેમના પદ્મવાના પંકજે હલાવી ઉઠાવ્યો નથી.

ધુરોપીય કવિ આ સ્થળે સંસારિક સત્ત્વની નકલ કરત, સંસારમાં જે બને તેની નાટકમાં ધટના કરત. શાપ અથવા ખીજા અલૌકિક વ્યાપારથી કાંઈ પણ ગુપ્ત રાખત નહિ, જણે તેમના ઉપર સમસ્ત હક સંસારનીજ હોય અને કાવ્યનો કાંઈ ન હોય. કાલિદાસ સંસારને કાવ્ય કરતાં વિશેષ સન્માન આપતા નથી. પથમાં, ઘાટ ઉપર જે ધટના બને તેની નકલજ કરવી જોઈએ એવું દાસખત તેમણે કોઈને લખી આપ્યું નથી—પરંતુ કાવ્યનું શાસનજ તેમને માન્ય છે. કાવ્યની પ્રત્યેક ધટનાને સમસ્ત કાવ્યની સાથે બંધબેસતી કરવી

આવશ્યક જ છે. સત્યની આંતરિક મૂર્તિને અર્થકિત રાખી, તેની બાહ્ય મૂર્તિને તેમના કાવ્યસૌન્દર્યની સાથે તે સગત કરી લે છે. તેમણે અનુતાપ તથા તપસ્યાને મધુર્જવલ કરીને દર્શાવ્યાં છે, પરંતુ પાપને પરદામાં કિંમિત્ત શુભ રાખ્યું છે. શકુન્તલા નાટક આગબધી તે અન્ત સુધી જે એક શાંતિ, સૌન્દર્ય અને સંવચથી પરિવેષિત છે, તેમ જો ન કર્યું હોત તો તે છે તેથી ઉલટુંજ બન્યું હોત, સંસારની નકલ ઠીક થાત, પરંતુ કાવ્યલક્ષ્મીને અતિ કઠોર આઘાત લાગત-પણ કવિ કાનિદાસની કરુણનિપુણ લેખિની દ્વારા તેમ કરી બનેજ નહિ.

આ પ્રમાણે કવિએ બહારની શાંતિ અને સૌન્દર્યમાં કોષ્ટપિણ્ય સ્થળે વિશેષ બળમળાટ કર્યા મિવાય, તેમના કાવ્યની આંતરિક શક્તિને નિઃશબ્દ પણ સર્વદા સક્રિય અને સગત રાખી છે. એટલું જ નહિ પણ તેમના તપોવનની બાહ્ય પ્રકૃતિનો પણ મર્ગ આંતરિક કાર્યને માટે ઉપયોગ કર્યો છે. કોઈ સ્થળે તેણે શકુન્તલાની યૌવનવીર્યાને પોતાનું લીલામાધુર્ય અર્ધું છે, કોઈ સ્થળે મંગળ આસીરવચન સાથે પોતાનો કલ્યાણમર્મર મેળવી દીધો છે, તો કોઈ સ્થળે વળી ચિહ્નની વ્યાકુળતા સાથે પોતાના ચૂક નિદાવવાખ્યની કરુણા જોડી દીધી છે. અને અદ્ભુત મન્ત્રમળે શકુન્તલાના ચરિત્રમાં એક પવિત્ર નિર્મળતાનું-એક સિન્ધુ માધુર્યનું આ શકુન્તલા કાવ્યમાં નીરવતા મયેષ્ટ છે, પરંતુ સર્વ કરતાં વિશેષ નીરવતાથી તેમજ વિશેષ વ્યાપકતાથી કવિનું તપોવન આ કાવ્યમાં વિશેષ કાર્ય કરે છે. તે કાર્ય ટેમ્પેસ્ટના એડીપલના જેવું શાસનબદ્ધ દામત્વનું બાહ્ય કાર્ય નથી-તે તો સૌન્દર્યનું કાર્ય છે, પ્રીતિનું કાર્ય છે, આત્મીયતાનું કાર્ય છે, અન્તરનું અતિ ચૂક કાર્ય છે !

ટેમ્પેસ્ટમાં શક્તિ છે, શાકુન્તલામાં શક્તિ છે, ટેમ્પેસ્ટમાં બળ દ્વારા જય થાય છે, શાકુન્તલામાં મંગળ દ્વારા સિદ્ધિ મળે છે; ટેમ્પેસ્ટમાં અર્ધે રસ્તે ત્રુટ પડે છે, શાકુન્તલામાં સંપૂર્ણતામાં અન્ત આવે છે, ટેમ્પેસ્ટમાં મિરાન્ડા સરળ માધુર્ય વાળી છે, પરંતુ તે સરળતા તેની અચૂતા-અનભિચૂતાને લઈને છે, -શકુન્તલાની સરળતા, અપરાધમાં, દુઃખમાં, અભિ-ચૂતામાં, ધર્મમાં અને ક્ષામાના પરિપક્વ, ગમીર અને સ્થાયી છે. જેટલી સમાશોચનાનું અનુ-સરણ કરી પુનઃ કહીશું-શાકુન્તલામાં આરબનું તરુણ સૌન્દર્ય, મંગળમય પરિણતિમાં સરળતા પામી, મર્મને સ્વર્ગની સાથે સંગિહિત કરી દે છે.

નરહરી દ્વારકાદાસ પરીખ.

કળા.

(અનુસન્ધાન ૫૪ ૨૭ થી,)

કળા એ માનવીને આનન્દ આપનારી વસ્તુ છે, કળા એ માનવીના વિનોદનું અથુ-
 મોહુ સાધન છે તે ઉપરથી 'કળા એ એક પ્રકારની રમત છે' એમ
 રમતની વૃત્તિ. કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે. જે રમતની વૃત્તિ માનવીને ક્રિકેટ અથવા
 કુટબોય રમવાની અથવા મૃગયાવિહાર કરવાની અથવા કુસ્તીબાજીના
 ખેલ ખેલવાની પ્રેરણા કરે છે તેજ રમતની વૃત્તિ લલિતકળાઓના ઉદ્ભવનું કારણ છે એમ
 તેઓ માને છે. રમત અને કળા એ બેની વચ્ચે સરખાપણાના અંશો ઘણા છે એ સહેવાઈથી
 સમજી શકાય એવું છે. રમત રમાય છે ને ક્રોધ બહારના હેતુથી પ્રેરાઈને નહીં, પણ
 અન્તરૂની વિનોદવૃત્તિને લીધેજ રમાય છે; તેજ પ્રમાણે કળાની રચના રચાય છે તે ક્રોધ
 બહારના હેતુથી નહીં, પણ અન્તરૂની વિનોદવૃત્તિને લીધેજ રચાય છે. ઉદરપોષણનાં સાધનોની
 પ્રાપ્તિને અર્થે અથવા કુટુંબના પોષણને માટે જે શ્રમ લેવામા આવે છે તે શ્રમથી રમત
 અને કળા એ ઉભયપ્રવૃત્તિ તદ્દન જુદીજ પડે છે. રમત અને કળા એ ઉભયની પ્રવૃત્તિ
 આપણી સ્થૂળ જરૂરીયાતો પૂરી પાડવાને માટે નથી. એ ઉભયની પ્રવૃત્તિ આપણા આનન્દને
 માટે છે. એ ઉભયની પ્રવૃત્તિ આપણા શુષ્ક જીવનમાં નવો રસ બરનારી છે. એ ઉભયની
 પ્રવૃત્તિ આપણા વ્યાવહારિક જીવનના મુખદુ ખો, આશા નિરાશા, રાગદ્વેષ આદિથી આપણને
 મુક્ત કરે છે અને સંસારની કીકરચિન્તાઓ મંસારનાં કવચ-કપટો, મંમારની કટુતાઓને
 ધીમરાનીને આપણને બે ધડી આનન્દમાં રાખે છે. વળી એ ઉભયની પ્રવૃત્તિ લૌકિક વ્યવહાર
 રના સત્યથી તદ્દન વેગળા હોય છે. આપણે રમતમા જે કંઈ કરીએ છીએ તે વ્યવહાર
 દષ્ટિએ જોતાં સાચું નથી હોતું તેજ પ્રમાણે કળાની રચનામા જે રચાયુ હોય છે તે પણ
 વ્યવહાર દષ્ટિએ જોતાં સાચું નથી હોતું. રમત અને કળા એ ઉભયની સત્યતા વ્યાવહારિક
 જીવનની સત્યતા છતાં કંઈક જુનીજ જાનની હોય છે. ઉભયની વચ્ચે આ પ્રમાણેનું સરખા-
 પણું હોવાથી જ્યોત્ષ્ણ જેવા પ્રિલમ્બે જીવનના ગંભીર કાર્યો કરતા કળાના કાર્યને કિતરું ગણ્યુ
 છે ત્યારે બીજા અનેક વિદ્વાનોએ નિત્યના હલકા જીવનવ્યાપારના કરતાં કળાના વ્યાપારને
 ધણે અધિયાતો ગણ્યો છે.

પણ રમત અને કળાની વચ્ચે કેટલુંક સરખાપણું છે તો કેટલીક બાબતોમાં બને
 એક બીજાથી સ્પષ્ટ રીતે જુદા પડે છે. કળા અને રમત એ બેઉ
 રમત અને કળા. આનન્દ પ્રાપ્તિને અર્થે સેવકમાં આવે છે, પણ બેકના આનન્દનું
 સ્વરૂપ એકસરખું નથી. કળાથી ઉદ્ભવતો આનન્દ શાન્ત, સાન્નિદ્ય,
 અને એકરૂપ હોય છે ત્યારે રમતનો આનન્દ ધમધમકાઈથી ભરેલો, સ્પર્ધા અને અહમદમિશના
 રાજસગુણોથી રંગાયેલો, અને વિવિધતાવાળો હોય છે. વળી, રમત રમનારનો હેતુ ગમે તે
 હોય પણ તેનાથી અમુક સ્થૂળ જરૂરિયાત પૂરી પડે છે. એ રમતોથી આપણા શરીરને

કસરત મળે છે, આપણી બુદ્ધિ ખીણે છે, અને આપણા ચારિત્ર્યનો વિકાસ થાય છે રમત રમ્યાનાં આ સર્વ સીધાં પરિણામ છે કળાથી આવી કોઇ રમૂય જરૂરિયાત પૂરી પડતી નથી. કળાના જે લાભ થાય છે તે આડકતરી રીતેજ થાય છે. એ ઉપરાંત, કળામાં જે ઉચ્ચ પ્રકારની સૌન્દર્યભાવના જોવામાં આવે છે તે રમતમાં નથી હોતી, કળાના કાર્યનું ક્ષેત્ર જેવું વિશાળ હોય છે તેવું રમતનું નથી હોતું, અને કળામાં જે ઉત્તમ આદર્શો અને ઉચ્ચ ધોરણો હોય છે તે રમતમાં નથી હોતાં. આ કારણોને લીધે ફિક્કટ, કુટખોલ વગેરે રમતો એ કળા નથી. મૃગયાવિહાર, કુસ્તી-ખાજી વગેરેના આનન્દો પણ કળાના આનન્દો નથી, કારણ કે એ સધળી ક્રિયાઓ કળા કરતાં રમતને વધારે મળતી આવે છે. તે ઉપરાંત, એ પાછલી ક્રિયાઓમાં બ્યાવહારિક સત્યનું તત્ત્વ વિશેષ આમળ-પડતું હોય છે મૃગયાવિહારથી પ્રેક્ષકોને જે આનન્દ થાય છે તે લલિતકળાનો આનન્દ નથી, કારણકે જે પરિણામની તેઓ શક જોય છે તે ખરેખર હોય છે અને જે શ્રમના તરફ તેઓ સમભાવથી જોય, છે તે શ્રમ મોક્ષમ રમૂસ પદાર્થને માટે હોય છે. કુસ્તી-ખાજી જોનારાઓને પણ જે આનન્દ મળે છે તે કળાનો આનન્દ નથી, કારણકે કુસ્તીખાજી જોતી વખતે પ્રેક્ષકોને પોતે કાંઈ ખેલ નહીં પણ ખરેખરો બનાવજ જોતા હોય એવો અનુભવ થાય છે. આ કારણથી મૃગયાવિહાર, કુસ્તીખાજી વગેરે ક્રિયાઓ કળા પણ નથી અને રમત પણ નથી, પણ બ્યાવહારિક જીવનની રમૂસ ક્રિયાઓ છે એવું પણ કદાચ કોઇથી કહી શકાય. એ ક્રિયાઓ રમત હોય કે નહીં, પણ કળા તો નથીજ એ નિર્મહેલ છે. રમતની વૃત્તિથી ઉદ્ભવ પામેલી ક્રિયાઓ જ્યારે કોઇ રમૂય જરૂરિયાત પૂરી પાડતી ન હોય, શુદ્ધ, સાત્ત્વિક, અને એકરૂપ આનન્દ આપી શકતી હોય, ઉચ્ચ પ્રકારની સૌન્દર્યભાવનાથી પ્રેરાયતી હોય, અને ઉત્તમ આદર્શોને સાચવતી હોય ત્યારેજ તેને 'કળા'નું નામ આપી શકાય.

‘રમતની વૃત્તિ’ એ જો કળાના ઉદ્ભવનું એક કારણ હોય તો ‘અનુકરણની વૃત્તિ’

એ તેનું બીજું કારણ છે. અનુકરણ કરવું એટલે નકલ કરવી. મનુષ્ય

અનુકરણની વૃત્તિ એ નક્કી પ્રાણી છે. જે કંઈ સાંઝે હોય, જે કંઈ સુંદર હોય તેની

નકલ કરવા તરફ તેનું સ્વાભાવિક વલણ હોય છે. જુદી જુદી

શક્તિઓ, જુદા જુદા રીતરિવાજો, જુદી જુદી કેસોના આ નકલની વૃત્તિને લીધેજ ઊભી

થાય છે. કળા એ પણ કુદરતનું અનુકરણ કરે છે. શિલ્પકળા, ચિત્રકળા, કાવ્યકળા એ સર્વ

અનુકરણ કરનારી કળાઓ છે. શિલ્પકાર અને ચિત્રકાર પોતાની કળાઓને કુદરતનો

આબેહૂબ ચિતાર આપણી આમળ રજુ કરી શકે છે, કવિ પોતાની કળા વડે કુદરતનો

એવો આબેહૂબ ચિતાર નથી આપી શકતો. કાવ્યમાં તો શબ્દોદ્ધાર કુદરતની વસ્તુઓનું

સ્મરણ કરાવી શકાય છે. એટલે અનુકરણ કરનારી કળાઓમાં શિલ્પકાર અને ચિત્રકારની

કળાઓ કવિની કળા કરતાં વધારે નિહાળી છે એવું આપણાથી કહી શકાય. પણ જે

કળામાં કુદરતનો ચિતાર વધારે સ્ફુટ રીતે આપી શકતો હોય તેના વિષયની મર્યાદા

લઘુ મંકુચિત હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે, શિલ્પકળાની રચના સૌથી વધારે સ્ફુટ હોય છે

પણ રાગવજારીર એજ એ કળાના સૌથી અનુકૂળ વિષય છે. ચિત્રકળાના રચના એના

કરતાં ઝાઝી રુકટ હોય છે, પણ તેમાં માનવસરીર ઉપરાંત બીજાં પ્રાણીઓના અને કુદરતના દેખાવોનાં ચિત્રો પણ સારી રીતે આપી શકાય છે. કાવ્યકળામાં શબ્દોદ્ધારાનું કથન કરવામાં આવતું હોવાથી એકલાની કૃતિ સૌથી ઝાઝી રુકટ હોય છે, પણ એજ કારણને લીધે એ કળાને અનુકૂળ વિષયોની મર્યાદા ધણી વિશાળ છે. એ કળામાં ગતિનું, પ્રવૃત્તિનું, actionનું નિરૂપણ ધણી સારી રીતે થઈ શકે છે. આગલી બે કળાઓમાં તો માત્ર સ્થિતિ (posture) હુંજ નિરૂપણ થઈ શકે છે, ગતિનું નિરૂપણ બીજાકલ થઈ શકતું નથી.

સિદ્ધપદ્ધતિ, ચિત્રકળા, અને કાવ્યકળામાં કુદરતનું જેવું અનુકરણ થતું જોવામાં આવે છે તેવું સંગીતકળા કે રથાપત્યકળામાં નથી જોવામાં આવતું. સંગીત-અનુકરણ કરનારી કળામાં ફેટલીક વખતે પક્ષીઓની સિસોટીઓ, પવનના સુસવાટાઓ, કળાઓ. મેઘની ગર્જનાઓ વગેરેનું અનુકરણ કરાયતું જોવામાં આવે છે, અને રથાપત્યકળામાં પણ એજ પ્રમાણે કાંઈકાંઈ વખતે કુદરતના પદાર્થોનું અનુકરણ કરવામાં આવતું હશે. તોપણ પ્રધાનપણે એ કળાઓ કુદરતનું અનુકરણ કરનારી ન હોવાથી એ કળાઓને પહેલી ત્રણ કળાઓથી જુદા જ વર્ગમાં મૂકી શકાય. પહેલી ત્રણ કળાઓ બ્યારે અજ્ઞાત વસ્તુઓનું આપણને જ્ઞાન કરાવવાતો પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે પણ તે કુદરતની જાત વસ્તુઓનું જ અનુકરણ કરે છે. સિદ્ધપદ્ધતિ અથવા ચિત્રકાર તરફથી દેવતાઓ અને અપ્સરાઓની આકૃતિઓ ધણી વખત કોતરવામાં અથવા ચીતરવામાં આવે છે, અને કવિ તરફથી પણ આ પૃથ્વી પર ન જોવામાં આવતી હોય એવી સર્જિત વર્ણન કરવામાં આવે છે. પરન્તુ એવી વખતે પણ એ કલાવાનો કુદરતને જ પોતાના નમૂના તરીકે લે છે, અને એ નમૂનાને આધારે જ તેઓ પોતાની રચના રચે છે. આ કારણથી એ ત્રણ કળાઓને તો આપણે કુદરતનું અનુકરણ કરનારી કળા તરીકે જ વર્ણવી શકીએ.

એ અનુકરણ તે માત્ર નકલ નથી. નકલી વસ્તુથી કાંઈતે કદી આનન્દ મળતો નથી અને કાંઈપણ રચનામાં ચિત્રકાર અથવા કવિ માત્ર નકલ કરીતે જ અનુકરણ તે માત્ર સન્તોષ માત્રે તો એવો રચના કદી સર્જણ નીવડે નહીં. કુદરતના અમુક નકલ નથી. દેખાવનું ચિત્ર આપતી વખતે એ દેખાવની એકેએક વિગત બરાબર નોંધવા તરફ કવિએ અથવા ચિત્રકારે હક્ક રાખ્યું હોય તો તેટલા-થી જ કંઈ તે કવિતા અથવા ચિત્ર આપણને આનન્દ આપી શકે નહીં. કુદરતના કવિ તરીકે વર્ણવેને આપણે યોમ્મસનના કરતાં ચંદ્રિયાતો ગણીએ છીએ, માત્રુઓનાં વર્ણન આપનાર તરીકે શુર્કરે કવિ નર્મદાસંકર કરતાં સંસ્કૃત કવિ કાલિદાસને આપણે વધારે પર્મિક કરીએ છીએ તેનું ખરું કારણ આ છે. અમુક કવિતા રચતા પહેલાં, અમુક ચિત્ર ચીતરતા પહેલાં કવિ અથવા ચિત્રકારને પોતાને કંઈકે લાગણી થઈ હોય તો જ તે એવું કાવ્ય રચી શકે અથવા એવું ચિત્ર ચીતરી શકે કે જેથી કવિતા વાંચનારના અથવા ચિત્ર જોનારના હૃદયમાં પણ લાગણી ઉપજ થાય. અમુક દેખાવ જોવામાં આવતાં તેમાંના કેટલાંકે તત્ત્વો ગુરૂક કવિ અથવા ચિત્રકારનું ખાસ લક્ષ ગણ્યું હોય, તે તત્ત્વો એને વિશેષ સુંદર લાગ્યાં હોય,

તેના તરફ એનો પક્ષપાત થયો હોય ત્યારે જ એ દેખાવના સમ્બન્ધમાં પોતાનો કલાવ્યાપાર ચલાવવાને એ લક્ષ્યાય છે, અને જે તત્ત્વો પોતાને ગમી ગયાં હોય તેને આગળ આણીને, જે બીજાંદરી અને આકર્ષિત તત્ત્વો તરફ પોતાનું આસ લક્ષ ન ગયું હોય તેને ખાતવ કરીને કલમ અથવા પીછીવડે એક સુંદર ચિત્ર એ ચીતરી શકે છે. આ પ્રમાણે કલાગાત્રી કૃતિમાં અનુકરણની સાથે કલ્પનાનો વ્યાપાર પણ જોવાયેલો હોય ત્યારે જ તેનું સન્તોષદારક પરિણામ આવે છે અને સફળ રચનાઓ રચાય છે.

એ રચનાનો આનન્દ તે છેતરખીડીનો આનન્દ નથી કે દરતના પદાર્થનું સૌન્દર્ય ચિત્ર-કળા અથવા શિલ્પકળા જેટલું દર્શાવી શકે તેના કરતા એક દૃષ્યમાં અનુકરણ વ્યાપારનો વધારે આભેહન દેખી શકાય. દૃષ્યમાં પોતાનું મૂલો જોતાં બાળકને આનન્દ અને અગાન મનુષ્યોને આનન્દ પણ થાય છે, પણ એ આનન્દ આગાનના આશ્રયનો છે. અનુકરણ કરનારી કળાઓમાં એ અવિદ્યાના આશ્રયનો આનન્દ નહીં, પણ વિદ્યાના સન્તોષનો આનન્દ રહેલો છે. ચિત્રકાર અથવા શિલ્પકારની રચનાથી જે આનન્દ મળે છે તે એ રચના મૂળ પદાર્થની સાથે સચોટ સાદસ્ય ધરાવે છે એટલું જ જોવાથી નથી થતો, પણ એ સાદસ્ય કેના સાધનોથી કલ્પન કરવામાં આવ્યું છે તેના બાતને લીધે થાય છે. રસિકન કહે છે ને પ્રમાણે એ આનન્દને માટે બે વસ્તુ જરૂરની છે:—

૧. 'સાદસ્ય એવું સચોટ હોવું જોઈએ કે જેથી આપણે કાણુસર છેતરાઈએ.
૨. એ સાદસ્ય એવાં સાધનો વડે આણુવામાં આવ્યું હોવું જોઈએ કે જેનાથી 'આ છેતરામણુ છે' એવું પણ આપણાથી જોઈ શકાય.

ઉદાહરણ તરીકે, આપણી આંખે અચુક વસ્તુ ગોળ દેખાતી હોય અને આંગળીથી અટકતાં તેજ વસ્તુ ચપડી માલમ પડે ત્યારે આપણને જે આનન્દ થાય છે તે અનુકરણ-વ્યાપારનો આનન્દ છે. આવો આનન્દ ચિત્રકળાથી આપણને સૌથી વિશેષ મળે છે. કાવ્ય-કળાથી એ આનન્દ આપણને નથી મળી શકતો, કારણ કે એ કળાનો અનુકરણવ્યાપાર સૌથી મન્દ પ્રકારનો હોય છે.

કાવ્યકળાની રચનાના ત્રણ મૂલ્ય વિભાગ પડી શકે:—

૧. વીરચરિત કાવ્યો, અથવા મહાકાવ્યો (epic poetry)
૨. ભાવપ્રધાન કાવ્યો (lyric poetry)
૩. નાટકો (dramatic poetry).

વાણી એજ એ ત્રણે પ્રકારની રચનાઓનું એકલું સાધન છે. ખેલા પ્રકારની રચનામાં

હીવ્યકળા.

કાવ્યનાં શુદ્ધાં શુદ્ધાં પાત્રોની સ્થિતિનું અને તેઓની લાગણીનું વર્ણન કવિ જાતે આપે છે અને એ પાત્રોની પાસે જે બોલ બોલાવવા જેવા હોય છે તે તેઓની પાસે પણ બોલાવે છે. બીજા પ્રકારની રચનામાં, એટલે ભાવપ્રધાન કાવ્યોમાં, કવિ પોતાની તરફથી જ બોલે છે અને પોતાના જ ઉમરાઓ બહાર કાઢે છે. ત્રીજો પ્રકાર નાટકોનો છે તેમાં કવિ પોતાની તરફથી કંઈપણ કહેતો નથી, પણ શુદ્ધાં શુદ્ધાં પાત્રોને એક બીજાની સાથે અમુક રીતની વાત કરતાં કહે છે. વીરચરિત કાવ્યો અથવા મહાકાવ્યોમાં કેટલાક પ્રસંગોનું વર્ણન કવિ જાતે આપે છે તેના પ્રસંગો ભાવ પ્રધાન કાવ્યોમાં હોતા જ નથી, પણ નાટકોમાં એવા પ્રસંગો આવે એ સ્વાભાવિક જ છે. એ પ્રસંગોમાં કવિ પોતાની તરફથી કંઈ પણ કહેતો નથી એટલે એવા પ્રસંગોની કલ્પના વાંચનારે પોતાની મેળે જ કરી લેવી પડે છે. આ પ્રમાણેના વાંચનાર તરફના કલ્પનાઓપારની જરૂર ન પડે એટલા માટે અભિનયકળા, વૃત્ત્યકળા, ચિત્રકળા, મંગીતકળા એ સર્વની મદદ લઈને નાટકો ભજવી બતાવવામાં આવે છે. આ ઉપરથી સમજાશે કે નાટક જોવાથી આપણને જે આનન્દ મળે છે તે એકસો કાવ્યકળાનો આનન્દ નથી, પણ કાવ્યકળાઓ મિલાય બીજા અનેક કળાઓ એકઠી થવાથી એ આનન્દ આપણને મળે છે.

કળાની ઉત્પત્તિ કારણ તરીકે રમતની વૃત્તિ અને અનુકરણની વૃત્તિ એ બે આપણે ગણવી. પણ એ બંનેના કરતાં વધારે ઉક કારણ એક ખીજી જ છે, લાગણી. અને તે ત્રિણે સ્વાભાવિક રીતે આ આખા લેખમાં સ્થળે સ્થળે છંદોશોરો ક્યાંવગર આ લેખકથી રહેવાય નથી. હૃદયની લાગણી એ કળાની

ઉત્પત્તિનું મહોદામાં મહોદું કારણ છે. જ્યાં લાગણી નથી ત્યાં જીવન નથી, ત્યાં કળા નથી, ત્યાં કંઈ નથી:—

“ હૃદય જો મળ્યું તો બધું મળ્યું,
હૃદય જો નહોં તો નહોં કશું. ” (કલાપી).

હૃદય વિનાનું જીવનું તે જીવન નથી, હૃદય વિનાની રચના તે કળા નથી, હૃદય વિનાની વાણી અથવા ક્રિયા તે કશું નથી. હૃદય વિનાના જીવનમાં રસ નથી, હૃદય વિનાની રચનામાં આનન્દ નથી, હૃદય વિનાની વાણી અથવા ક્રિયામાં સત્ત્વ નથી. એવા જીવનથી, એવી રચનાથી, એવી વાણી અથવા ક્રિયાથી કંઈ પણ સંગીત કાર્ય સરતું નથી અને કોઈપણ સ્થાથી લાભ મળતો નથી. હૃદયની ઉછળતી લાગણીઓ, હૃદયની ઉત્સાહ ભરી પ્રવૃત્તિઓ, હૃદયના હંડા હંડા અનુભવો—એનું મૂલ્ય તો શુદ્ધ જ છે. એ ઉછળતી લાગણીઓ, એ ઉત્સાહ ભરી પ્રવૃત્તિઓ, એ હંડા હંડા અનુભવોને ચમ્પો અથવા કૃતિઓ દ્વારા પ્રકટ કરીને તેને સ્થૂળ સ્વરૂપ આપવાની, તેને મનોહર બનાવવાની, તેને સતત સાચવી રાખવાની ક્ષમ્મા કોને ન થાય ? હૃદયના હંડા વિચારો, હૃદયની હડી લાગણીઓએ પ્રકટ થવાને માટે જ નિર્માણી છે. એને પ્રકટ ક્યાં વિના કોનાથી રહેવાશે ? હૃદયના વેગને એમ ખાલ્યો ખાળો સકોતો નથી. એ વેગને ખાળવાને જેઓ મળે છે તેઓ કુદરતને ક્યારવાનો, પોતાના સાચા

જીવનની હાથા કરવાનો, ધિરના સખળ સામ્રાજ્યની રહામે બંડ ઉઠાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. હુધાની તલપને આપણાથી રેણી શકાતી નથી, આત્મ સંરક્ષણની દૃષ્ટિને આપણાથી દુનવી દેવાતી નથી, મનમથના કુદરતી વિકારોને આપણાથી નિનારી શકાતા નથી, તો હૃદયના ઉડા અવાજને સાંભળ્યા વગર આપણને કેમ જ આસરે ? લાગણી જેમ વધારે ઉઠી તેમ તેનો તનમનાટ વધારે. એ તનમનાટથી આપણી વાણી તથા વર્તનમાં અમુક પ્રકારનું આનંદોલન થાય છે અને આરોહાવરોહાત્મક ક્રિયાને આપણે વશ થઈએ છીએ. લાગણીની એ અસર ન્હાનાં બાળકોમાં ત્હમે કદી નથી જોઈ? હૃદયના ઉત્કટ ઉછાળાઓને પરિણામે તેઓ કેવાં કૂદવા, ખૂમે પાડવા, અને તાળીઓ પાડવા મંડી પડે છે ! એ લાગણીઓ વધારે સુંદર અને સુખ્યવસ્થિત રીતે પ્રકટ થયાથી પોતાના હૃદયનો બાર વધારે સહેલાઈથી ઓછો કરી શકારો એવું માણસ જ્યારે સમજતો થાય છે ત્યારે તેની પ્રવૃત્તિને વધારે સ્પષ્ટ રીતે કળાનું સ્વરૂપ મળતું જાય છે, અને તે માણસની કલાવાન તરીકે ગણતરી થવા માટે છે. છંદોમદ રચના વડે એ લાગણીઓ જ્યારે પ્રકટ થાય ત્યારે એ માણસને 'કવિ' તું નામ મળે છે, ચિત્રકાર એ લાગણીઓ જ્યારે પ્રકટ થાય ત્યારે એ માણસને 'ચિત્રકાર' તું નામ મળે છે, અને ગાયનકાર એ લાગણીઓ જ્યારે પ્રકટ થાય ત્યારે એ માણસને 'ગૈયેયા' તું નામ મળે છે.

કવિ, ચિત્રકાર, ગૈયેયો એ સર્વે પોત પોતાની કળાથી આપણને આનન્દ આપે છે.

હૃદયની લાગણીઓનો આવિર્ભાવ એ કળાજન્ય આનન્દનું મ્હોટામાં માનવજાતની મ્હોટું કારણ છે, પણ તેની જ સાથે આપણે યાદ રાખવું જોઈએ બાહ્યાવસ્થા. કે કલાજન્ય આનન્દનું કારણ એ જ એકલું નથી. ચિત્રમાં અમુક રેખાઓનું અમુક પ્રકારનું દર્શન થવાથી, વર્ણોની અમુક પ્રકારની

વ્યવસ્થામાં જોવામાં આવ્યાથી એ ચિત્ર રીતુ છે તે જોવા વગર પણ આપણને આનન્દ થાય છે કાવ્યના અમુક શબ્દો સાંભળવામાં આવ્યાથી, કાવ્યની અમુક પંક્તિના શ્રવણમાર્ગથી તેનો અર્થ જણ્યા વગર પણ આપણને આનન્દ થાય છે. એ આનન્દ કલાવાનની લાગણીને આવિર્ભાવને લીધે થતો નથી, છતાં એ કલાવાનના કલાઆપારનું જ પરિણામ છે. કલાકાર ઉત્તમ લાગણીનો આવિર્ભાવ થતો હોય છતાં જો કલાવાનમાં આવું પરિણામ લાવવા જરૂર રચનાકૌશલ ન હોય તો એની રચના નિષ્ફળ નીપડે છે. કવિતાકાર પ્રકટ કરાવવા વિચારે અને તેવા સારા હોય પણ જો તે સારા શબ્દોમાં ગૂઢાયા ન હોય, તેને માટે સારા છંદની પર્વદગી કરવામાં ન આવી હોય તો તે આપણું ચિત્ર આકર્ષી શકતા નથી. ચિત્રકળામાં પણ એમજ છે. આ કારણથી કલાવાને લાગણીનો આવિર્ભાવ કરવા ઉપરાંત પોતાના રચના કૌશલથી આપણાં શ્રવણનયનને પણ વશ કરવાનો ખાસ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

માનવજાતની બાહ્યાવસ્થામાં આ કળાઓનો જન્મ થયો હોતો નથી, કારણ કે જીવનની હાડમારીના વખતમાં વિતોદ માટેનો અવકાશ રહેતો નથી, અને સ્પૂલ ઉપયોગના સાધનો માટે જ્યાં કાંઈં, માસ્ત્રાં પડતાં હોય ત્યાં સૌન્દર્યની ભાવનાનો ઉદય થાતો નથી. એ ભાવનાને જ્યારે પ્રથમ ઉદય થાય છે ત્યારે માણસનું લક્ષ પોતાના આનન્દ સિવાય બીજા કોઈની પ્રશ્ન તરફ હોતુ નથી. ન્હાનાં બાળકો ધરમાં નાટક કરતાં હોય અથવા આગામી ચલાવતાં હોય

અથવા ખીછાં કોઈ રમતાં હોય તે વખતે એ રમત જોનારો પ્રેક્ષકવર્ગ કોઈ હોતો નથી અને એવા કોઈ પ્રેક્ષકવર્ગની તેઓને જરૂર પશુ પડતી નથી; તેવી જ રીતે જીવનના ઉપ-યોગની કોઈ પશુ વસ્તુમાં સૌન્દર્યનું તત્ત્વ હાજર કરવાને માણસને જ્યારે પ્રથમ પ્રેરણા થાય છે ત્યારે પોતાના આનન્દ ઉપરાંત બીજા કોઈ તરફથી પ્રશંસા મેળવવાનો લોભ તેના હૃદયમાં પ્રવેશ પામ્યો હોતો નથી. અંતિહાસિક સમયના પદેવાનો ગિરિગુહામાં નિવાસ કરનારો પુરુષ શિકાર કરી આવીને ઘેર પાછો ફર્યા પછી પોતાના રાત્ર ઉપરનો હાડકાનો હાથો લઈને તેને અમુક પ્રકારનો ઘાટ આપવામાં અથવા તેના ઉપર શિકારનાં અમુક અમુક પ્રાણીઓની આકૃતિ કેતરવામાં રોકાયો હશે તે વખતે તેના મનમાં પોતાના આનન્દ સિવાય બીજો કોઈ નિયાર ભાગ્યે જ આવ્યો હશે. એજ પ્રમાણે, ગિરિગુહાને છોડીને લોકોએ તત્ત્વ-ઓમાં અથવા ઝુંપડાઓમાં રહેવા માડ્યું હશે ત્યાર પછી એ ઝુંપડાની અને ઝુંપડાની અદના પડાયોની વ્યવસ્થા એની રીતે કરી કે જેથી નયનને તૃપ્તિ મળે એવો નિયાર જે પુરુષના હૃદયમાં પ્રથમ ઉત્પન્ન થયો હશે તેનું પશુ પોતાના આનન્દ સિવાય ખીછાં કોઈ વસ્તુ તરફ ભાગ્યે જ લક્ષ ગયું હશે. વેદસમયના યજ્ઞિઓએ કુદરતની લીલાના દર્શનથી ઉત્પન્ન થયેલી લાગણીઓને કવિતાદ્વારા પ્રકટ કરી અને કુદરતની વિવિધ વસ્તુઓના અધિષ્ઠાતા ઇન્દ્રાદિ દેવતાઓની સ્તુતિ કરી તે વખતે અન્ય મનુષ્યો તરફથી પ્રશંસા મળે એવો લોભ ('દાનસ્તુતિ'નાં જેવા કટલાંક સૂક્તો બાદ કરીએ તો તે સિવાય અન્ય) તેઓમાં ઉત્પન્ન થયેલો જણાતો નથી. વળી કૌંચ પક્ષીના જોડામાંથી એક કૌંચ પક્ષીનું પારખિના શર વડે કરીને મરણ થયું તે વખતે લાગણી થઈ આવવાથી

“ મા ત્રિપાદ પ્રતિષ્ઠા ત્વમગમ શાશ્વતી સમા. ।
યત્કૌંચમિયુનાદેકમવર્ષી. કામમોહિતમ્ ॥ ”

(હે ત્રિપાદ! કૌંચ પક્ષીના જોડામાંથી કામથી મોહિત થયેલા એક પક્ષીને તું મારું તેથી તું કોઈ પશુ કાળે પ્રતિષ્ઠાને પામતો નહોતો)

— એવા ઉદ્દગાર આદિ કવિ વાદ્યમીક્ષિએ ઉદ્દગાર કાઢ્યા તે વખતે પોતાની લાગણીને કવિતાદ્વારા બહાર પ્રકટ કર્યાનો સન્તોષ એ સિવાય એના કલાવ્યાપારનો બીજો કોઈ પશુ હેતુ ન હોતો. એ જ પ્રમાણે શિવજીના તાંડવ નૃત્યનું તેમજ શ્રીકૃષ્ણની વાંસળીના સૂરનું કારણ પશુ ખરેખર અમુક પ્રકારની અનુરૂપી લાગણીમાં જ હોયું જોઈએ. પશુ કળાનું સ્વરૂપ જ એવું છે કે કળાની રચનાને જેવો ઉદ્દેશ થાય કે કલાવાદ્યની આસપાસના પ્રિયજનોનું તે તરફ આકર્ષણ થયા વગર રહે નહોતો. શ્રીકૃષ્ણની ખંસરીના મંદુરા સ્વર નીકળવા માટે એટલે પ્રેમધેની ગોપીઓના હૃદય એ સાંભળીને વીંધાયા વગર રહે જ નહોતો. નૃત્યકળાની કુદા-બતાવાળા શ્રીકૃષ્ણને જોઈને શાસ રમવાને ઉત્સુક થઈ રહેલી ગોપિકાઓનું અને એ રામને નિહાળવામાં જીવનની કૃતાર્થતા સમજનારા તારક તથા નરસિંહ મહેતા જેવા ભક્ત-પ્રેક્ષકોનું મંડળ સ્વાભાવિક રીતે જ ઉત્પન્ન થાય. તેજ પ્રમાણે, સમાજનો જેમ જેમ વિકાસ થતો

જય તેમ તેમ કળાની કૃતિઓમાં પ્રદત્ત ધનારા અને કળાની કૃતિઓને નિહાળવામાં આનંદ માનનારા—કલાવાન અને કલાર્સિક વિષયકો—એ બે વર્ગના બેદ વધારે ને વધારે ખુલ્લો પડી ગયા વગર રહે નહીં. દરેક સુધરેલા સમાજમાં આવા બે વર્ગ હોય છે જ.

ઉપયોગી કળા અને લલિત કળાનો બેદ પણ માનવજાતની આર્થિકદશામાં નથી હોતો.

તે વખતે માણસની ધણીખરી ક્રિયાઓ અમુક રમૂસ જરૂરિયાતોને કળાનો વિકાસ અનુલક્ષીને જ કરવામાં આવે છે. પ્રથમ, માણસ પોતાના શરીરને રંગ વડે કરીને અથવા અલકાર વડે કરીને કાણુગારવા માટે કુ તે અમુક જીને પોતાની તરફ આકર્ષવાને માટે અથવા સતુમાં જય ઉત્પન્ન કરવાને માટે અથવા અમુક મડળના માણસો તરત ઝાળખાઈ આવે એટલા માટે જ હશે કેવળ સૌન્દર્યને જ લક્ષ્યબિન્દુ ગણીને રચવામાં આવે એવી કૃતિઓનો વાજ તો પાછળથી જ થયો હશે. એવી કૃતિઓ ઉત્પન્ન કરનારી કળાઓમાં પાંચ સૌથી નિચેા અગ્રવની ગણાય છે—સ્થાપત્યકળા, સિત્પ કળા, ચિત્રકળા, સંગીતકળા, અને દાન્યકળા

એ પાંચ કળાઓ તરફ જુદા જુદા વિચારકોએ જુદા જુદા દષ્ટિબિન્દુથી જોઈને તેને જુદા જુદા ક્રમમાં ગોઠવી છે. ઉદાહરણ તરીકે, ક્રાંત નામના શિલ્પજ્ઞે કળાઓનું વર્ગીકરણ કર્ષ કળા વધારે સાદી છે અને કર્ષ કળા વધારે અટપટી છે તેના તરફ પોતાનું લક્ષ રાખ્યું છે, અને સ્થાપત્યકળામાં કલાવ્યાપાર કેવી રીતનો થાય છે અને તે વ્યાપારનું કળ કેવી રીતનું આવે છે તેનો વિચાર કરીને એ કળાને એણે સાદામાં સાદી ગણી છે, ત્યાર પછી શિલ્પકળાને, ત્યાર પછી ચિત્રકળાને, ત્યાર પછી સંગીતકળાને અને સૌથી છેલ્લી દાન્યકળાને એણે મૂકી છે. દાન્યકળાની અસર સૌથી વધારે હલકી અને વધારે વૈવિધ્યભરી થાય છે અને કુદરત તથા માનવી એ ઉભયના જુદા જુદા અનેક વ્યવહારનું નિરૂપણ કરવાની પુષ્કળ સામગ્રી એ કળાના ઉપાસકની પામે હોય છે એ કારણથી એ કળાને ક્રાંતે સૌથી વધારે અટપટી ગણી છે. હીમને પણ પામે કળાઓને આજ ક્રમમાં ગોઠવી છે, પણ એનું દષ્ટિબિન્દુ વળી જુદું છે જુદી જુદી કળાઓમાં જડ અને ચેતન એ બેમાંથી કોર્તુ વિશેષ પ્રાધાન્ય હોય છે એ દષ્ટિબિન્દુથી એણે આ વિષય તરફ જોયું છે વિશ્વની ધન્યતા કળાનું સ્થાન હયુ છે તે વિરે અર્થાત્માત્મા બાદ હુમન જણાવે છે કે અમુક સમયે માણસ જાતને જડથી જરામર છૂટા નહીં પડે તો એના જ વિચારો કળાની કૃતિઓના પ્રદત્ત કરવાના હોય છે. એવી કળાઓમાં ચેતન કરતા જડ પ્રાધાન્ય વધારે હોય છે સ્થાપત્યકળા એ આવી રીતની કળા છે પ્રાચીન ઈજિપ્ત અને એમીરિયાનો સમય તથા યુરોપનો આધ્યમિક સમય એ આવી રીતનો સ્થાપત્યકળાનો સમય હતો, બીજે સમય એવી રીતનો હોય છે કે જેમાં માનવીના વિચારો વધારે સ્ફુટ, વધારે સ્વચ્છ, અને જડના બંધનથી મુક્ત થયા એનામાં આવે છે એ સમયમાં જડ અને ચેતન એ બંનેની સમતા જેમાં જળવાયેલી રહેતી હોય એવી કળાઓનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. શિલ્પકળા એ આવી રીતની કળા છે ઓસનો પ્રાચીન સમય એ સિત્પકળાનો સમય હતો વળી બીજે

માર્ગ સમય એવી રીતનો આવે છે કે જેમાં જડ ઉપર ચેતનની મતા રધાઈ વ્યાપેલી નેત્રામા આવે છે એ સમયમા જડ અને ચેતનની સમતા જળવાયેલી નથી નેવામા આવતી, પણ જડ કરતા ચેતનની અધિકતા નેત્રામા આવે છે. એ સમયમા વિચાર, લાગણી વગેરે અતન મુક્ત થતા જલ્પાય છે. એ સમય તે ચિત્રકળા, ગીતનગ્ન, અને કાવ્યકળાનો મમય છે. ચુરોપનો આધુનિક મમય તે આ પ્રકારનો સમય છે. ઓપનો પ્રાચીન સમય તે 'classical' એ નામથી ઓળખાય છે, ત્યારે ચુરોપનો અર્વાચીન સમય તે 'romantic' એ નામથી ઓળખાય છે. હાલના પછીના એ 'લેસરૂ' નામના વિદ્વાને કળા તરફ વળી જુદા જ દલિમિન્દુથી બેસુ કુદરતની અમુક વસ્તુ અતુરણ કરવાની અથવા અમુક વ્યવહારિ ઉપયોગિતા મિદ્ધ કરવાની જરૂરમાથી મુક્ત એવી કળાઓ કહી છે તે તરફ એણે પોતાની દલિ રાખી, અને એ દલિમિન્દુથી મંગીતકળાને એણે પાંચી પ્લેસી મૂકી, કારણ કે એ પ્રમામા કોઇ કુદરતના બનાવનુ અતુરણ કરવામા આવતું નથી અને તે કળાથી કોઇ વ્યાવહારિ ઉપયોગિતા મિદ્ધ કગતી નથી. ત્યાર પછી એણે સ્થાપત્યમાને મૂળી, મગ્નુ કે એ કળામા અનુકરણ કરવામા આવતું નથી પણ વ્યાવહારિ ઉપયોગિતા તરફ લગ રહે છે ત્યા પછી ચિત્રકળા, ચિત્રમાળ, અને કાવ્યમાળા એ કમ પ્રમાણે વજુ બાધીની કળાઓને એણે મોકરી એ તણે કળાઓમા અતુકરણ કરવામા આવે છે, અને એ તણે કળામા સિત્પ કળા ની સાધનમપતિ સૌથી ઓછી અને કાવ્યકળાની સાધનમપતિ સૌથી વધારે હોય છે.

મા પ્રમાણે જુદા જુદા વિદ્વાનેએ અમુક એક જ દલિમિન્દુ રાખીને તે એક જ દલિમિન્દુથી કળાઓના જુદા જુદા વર્ગીકરણ કર્યા છે. કળાઓના પરસ્પર સમબન્ધ સમબન્ધ અમગ્નવાને મારે આતુ એક જ દલિમિન્દુ ન રાખતા જુદા જુદા દલિમિન્દુથી જુદા જુદા વર્ગીકરણ કરવા એ વધારે હકોપજી બરેહુ લાગવાથી સિદ્ધાંતી મારિવને એ કળાઓના નીચે પ્રમાણે તણ વિભાગ પાયા છે—

- (૧) વાણી વાપરનારી અને ઘાટ ઘા માગી કળાઓ
- (૨) અતુકરણ કરનારી અને અતુકરણ ન કરનારી કળાઓ
- (૩) શુદ્ધ કળાઓ અને મિશ્ર કળાઓ

(૧) વાણી વાપરનારી અને ઘાટ ઘા માગી કળાઓ—મંગીતકળા અને કાવ્ય કળા એ તાણી વાપરનારી કળાઓ છે, અને એ કળાની રચનાઓ અમુક સ્થાન નહીં પણ અમુક સમય રોડ છે એ કારણથી એને કાલચિત્રક કળાઓ (art of time) પણ કહેવામા આવે છે. સ્થાપત્યમાળા, સિત્પમાળા, અને ચિત્રમાળા એ ઘાટ ઘડનારી કળાઓ છે, અને એ કળાઓ અમુક સ્થાન રોડ છે એ કારણથી એને દિગ્વિષય કળાઓ (art of space) પણ કહેવામા આવે છે. એ કળાની રચનાઓ સંગીત, સિધર, અને અમુક જગતે એકની એક રિધતિમા રહે એવી હોય છે એ રચનાઓને સામલી-એકી વખતે-

આપણે જોઈ શકીએ છીએ. કાવ્યકળા અને સંગીતકળાની રચનાઓનું જ્ઞાન એમ એકી વખતે નહીં પણ કકડે કકડે મળે છે. એ રચનાઓનું આપણે શ્રવણ કરીએ છીએ. (વાચન તે પણ એક પ્રકારનું શ્રવણ જ છે) ત્યારે આગલી સ્થાપત્યકળા વગેરેની રચનાઓનું આપણે દર્શન કરીએ છીએ. ઉપર જણાવેલી પાંચ સિવાયની કેટલીક કળાઓમાં ઉભય વિભાગના લક્ષણો સાથે સાથે જોવામાં આવે છે. એ કળાઓ કાલ્પનિક તો મનસ્વી હોય છે. નાટ્યકળા, વૃત્તકળા, વર્ણપટ્ટકળા એ એવા પ્રકારની કળાઓ છે. નાટ્યકળામાં અમુક પ્રયોગોનું દર્શન અને અમુક ગાપનોનું શ્રવણ એ બન્ને એકી વખતે થાય છે. એમાં ગાપનોના શ્રવણને માટે કાળનું તત્ત્વ જોઈએ છે, પણ વેપ બજારનારોની હીલચાલોમાં દિઠ અને કાલ એ બેઉ તરવો બંનેમાં જોવામાં આવે છે. આ કારણથી નાટ્યકળા એ દિગ્વિપયક તેમજ કાલવિપયક પણ છે. દરેક હીલચાલમાં એક રથાનક આગળથી બીજા રથાનક તરફની ગતિના ભાવ રહેલા હોય છે, એ કારણથી હીલચાલ જેમાં થતી હોય એવી દરેક કળામાં દિઠ તથા કાલ એ બેઉ તરવોનું ગંગિયણ થયું હોવાય. આજ કારણથી વૃત્તકળા અને વર્ણપટ્ટકળા પણ દિગ્વિપયક તેમજ કાલવિપયક કળાઓ છે. પછી એ કળાઓમાં સ્થાપત્ય વગેરે કળાઓની પેઠે કોઈ પદાર્થ લઈને તેનો અમુક ઘાટ ઘડવામાં આવતો નથી, કારણ કે એ કળાઓમાં વેપ બજારનાર, નાચ કરનાર, અને આપણ આપનાર પુરુષ અથવા સ્ત્રી યોતાના જ આપના શરીરને અથવા શરીરના એકાદ ભાગને અમુક પ્રકારની ગતિ આપે છે.

(૨) અનુકરણ કરનારી અને અનુકરણ ન કરનારી કળાઓ—કાવ્યકળા, ચિત્રકળા, અને શિલ્પકળા એ પહેલા વિભાગની કળાઓ છે; સંગીતકળા અને સ્થાપત્યકળા એ બીજા વિભાગની કળાઓ છે. અનુકરણ વ્યાપાર અને તેને પરિણામે ઉદ્ભવતા જ્ઞાન વિશે પ્રમંથવશાત્ ઘણું કહેવાઈ ગયેલું છે, એટલે અત્રે પુનઃક્રિયા કરવાની જરૂર નથી.

(૩) શુદ્ધ કળાઓ અને મિશ્ર કળાઓ—લલિતકળાઓનું મુખ્ય લક્ષ્યમિત્ત જ્ઞાન તરફ હોય છે, પણ પાંચે કળાઓમાં એક એવી છે કે જેનું ઉપયોગિતા તરફ પણ સંયોગ લક્ષ રહે છે. એ કળા તે સ્થાપત્ય કળા છે. જ્ઞાન અને ઉપયોગ એ બંને તરફ એમાં બંનેમાં હોવાથી એ કળાને ‘મિશ્રકળા’ કહેવામાં આવે છે. બીજી ચાર કળાઓમાં એ ઉપયોગનું તત્ત્વ બંનેમાં ન હોવાથી તેને આપણે ‘શુદ્ધ કળા’ એવું નામ આપી શકીએ. એ શુદ્ધકળાની રચનાઓમાં કવચિત્ કવચિત્ જ્ઞાન અને ઉપયોગનાં તરવો બંનેમાં જોવામાં આવે છે. ઉપદેશાત્મક કવિતા એ આવા પ્રકારની રચના છે. ઍરિસ્ટોટલના મત પ્રમાણે ઉપદેશાત્મક કવિતા એ કળાની રચના જ નથી, કારણ કે એ કવિતા રચતી વખતે કવિનું લક્ષ જ્ઞાન તરફ નહીં પણ ઉપયોગ તરફ રહે છે. તે છતાં કેટલીક ઉપદેશાત્મક કવિતાઓ ઘણી મારી હોય છે, તે અમુક ઉપયોગ ઉપર જ્ઞાન આપવાના હેતુથી પણ રચાયેલી હોય છે, એટલે સ્થાપત્યકળાની રચનાઓમાં ઉપયોગ અને જ્ઞાન એ બેઉ તરવો બંનેમાં હોવા છતાં તેને જેમ આપણે લલિતકળાની રચના તરીકે ગણીએ છીએ તે જ પ્રમાણે ઉપદેશાત્મક કવિતાને પણ આપણે લલિતકળાની રચના તરીકે ગણી શકીએ. એ જ આપે

આત્મગૌરવની અને દેશાભિમાનની કવિતાઓમાં પણ ઉપયોગ અને આનંદનાં તરવો ભરેલાં હોના છતાં તેને આપણે ‘સલિતકળાની રચના’ કહીએ તો તે ખોટું નથી. એ રચનાઓ રચતી વખતેના કવિનો કલાવ્યાપાર તે મિશ્રકલાનો વ્યાપાર છે.

કળા વિશેની મામાન્ય ચર્ચા આપણે આટલેથીજ બંધ કરીશ મૌન્ય એ કળાનો આત્મા છે. સાગણીઓના દબાણને લીધે કે મૌન્યની આવનાને લીધે, રમતના શોખને લીધે કે નકલ કરવાનાં સ્વભાવને લીધે ગમે તે કારણથી એની ઉત્પત્તિ થતી હોય પણ એ માનવમાત્રના હૃદયનું આકર્ષણ કંઈ છે. જગતીમા જગતી મનુષ્ય પણ જીવનની હાકમારીથી મુક્ત થતાં એ કળા તરફ ખેંચાય છે. મૌન્યનો સાક્ષાત્કાર કરાવનારી, વ્યાવહારિક જીવનની વિષમતાને વીમ-ગનનારી, વિનોદની આપનારી માનવીના બુદ્ધિવૈભવની એ લીના છે. એનો પ્રદેશ નિમીષ છે. માનવાના વિશાળ હૃદયનું વિષયો વિવિધરંગ ઝાલતું, કે મૌન્યના સર્વવ્યાપી મામાન્યનું માપ લેઈ સકાય તે કળાના કર્તવ્યપ્રદેશની સીમા આકો સકાય કુદગતથી મિત્ર હોવા છતાં એ કુદરતની સાથી છે, મુગી હોના છતાં એ બોલતી છે, ઉપયોગ વગરની હોવા છતાં એ ગભીર છે, નકલી હોના છતાં એ નવીનતાથી ભરેલી છે, સત્યથી વેગળી હોવા છતાં એ સત્યથી પતિપૂર્ણ છે, જીવનથી અલગ હોવા છતાં એ જીવનની માથે ભેડાયતી છે. જે દેશમા જીવન આનંદરસથી જીવળવતું હોય, કળાની મૂર્તિઓ સુંદર અને મચેત હોય, અને જીવન અને કળા વચ્ચે પ્રેમનો વિનિમય સતત આક્રમ રહેતો હોય તે દેશ ધન્ય છે.

મોહનલાલ પાર્થતીશંકર દવે.

ચર્ચાપત્ર.

વસન્તના મેઢરવાન તન્ની સાદખ

સંવત ૧૯૭૨ ના માર્ગશીર્ષના વંકમા સ. સ. સત્યેશરાવે દિવેગીઆનું ચર્ચાપત્ર છે તે સમૂહમા અને જે મુદ્રણ છે તે લખી મોકલુ છુ. આશા છે કે આપ તેને વસન્તમાં સ્થાન આપશો.

આપણી રંગમંચિના દોષો જે પ્રકારે સ. સ. સત્યેશરાવે બતાવ્યા છે તે પ્રકાર ગ્રન્થ-ગતના ક્રમિક પત્રોના સહિમા બહુ જુનો અને જાણીતો છે જીવગીમા એકવાર કેઇ વિદ્વાન અમુક કારણોસર એકાદ નાટક જોવા જાય અને આપણી રંગમંચિની પ્રચલિત રિવાજમા સ્વાભાવિક રીતે અમતોય પામે એટલે આખી રંગમંચિની ગ્રાટાઈ કઢાડે, તેનામાં

કાંઈજ પ્રશસાપાત્ર તરન નથી એવો હિકિમત્ત કરે અને પછી જે નિદામાંથી જાગી આ બધી પ્રવૃત્તિ કરી હતી તેજ નિદાનો આશ્રય લેકે.

આપણી રંગભૂમિ નિર્દોષ છે એમ માફ માનવું કે કહેવું નથી. પણ તેને સંસ્કારી કરવાના માર્ગ રા. રા. સર્વેશ્વરાવે સૂચવ્યા તેથી નિરાળા મને લાગે છે.

પ્રથમ તો આપણી રંગભૂમિ કાને માટે છે ? કોના આશ્રય અને પોષણથી ચાલે છે ? વિદ્વાનોના, સાક્ષરોના, લેખકોના, કવિઓના ? મિત્રકુલ નહીં અમંસ્કારી ધનાઢયો, અર્ધ-મંસ્કારી કેળવણીલાઓ અને મહેનતુ અથવા કૃત્તિમંસ્કારી શૂદ્ર વર્ગને લીધે ગુજરાતમાં રંગભૂમિ છે. જ્યાં લગી એ વર્ગ સરકરી નથી થયો અથવા વિદ્વાનોના આશ્રયથી નીતી અસાધિની રંગભૂમિ થાય નહીં ત્યાં લગી જે આદર્શ આપણે કલ્પીએ છીએ તે માહાત્મા કરી શકવાના નથી કેળવણીની વૃદ્ધિ અને વિશેષ પ્રમાણથી વિના વર્તમાન રંગભૂમિના કલાઓ મંસ્કારી થવાના નથી. વિદ્વાનો ધનાઢય થાય અથવા ધનાઢયો વિદ્વાન થાય તોજ રંગભૂમિના મંસ્કાર હંચા થાય.

આપણી રંગભૂમિ ઉપર ખેલ કરનારા વર્ગનો મહોરો ભાગ પૂર્વે બનાઈ કરનારી નાનોનો બનેલો છે અમણુ અસ્પષિહિત અર્ધમસ્કારી નોટો હોય છે એવુંજ નહીં પણ માધિકો અને બવરયાપકો એ એવાજ હોય છે. સ્વાભાવિક રીતે આવા વર્ગ સાથે રમરી હંચી શાંતિના કોઈ માણુમેા રંગભૂમિપર ન ઉતરે એ રમટ છે. એવા પુરુષો અનાદિની રંગભૂમિ તિપ્ત કરે અથવા હાલતા નોટોને કેળવવાની વ્યવસ્થા થાય તો ? ૧. રિયલિટી સુધરે નાટક બજવવાનું શીખવવાની નિશાળ સરકાર, કોઈ દેશીરાજ્ય, કોઈ મુનિસિપાલિટી, મધ દેશબક્ત પરીપકારી ધનાઢય શૂદ્રરય, કે મધ નાટકકંપની રચાયે તો આશીર્વાદ રૂપ પછે પછે, પરંતુ શરૂઆતમાં માન શિક્ષકો અને ઉમંગી વિદ્યાર્થીઓનો વાધો પડવાનો જે જે ધંધાઓમાં નહાનપણથી દાખલ થઈ શકાય છે અને ત્યાં ત્યાં તાલિમ મેળવનાં હંચી પાંચ રીએ ગઢાય છે તે તે ધંધાઓના શિક્ષણ માટે જોઈએ તેવું આકર્ષણ ચતું નથી નાટક કંપનીમાં મોઢર રહ્યા પછી આ રી નિશાળોમાં બાળુનારું કંપનીના માલિકોની પરવાનગી મરણ કે ઉત્તેજન વગર ચર્ચ ન શકે. અદ્યત આ બધા વાધા કાળક્રમે વિનાશ પામવાના

બવાયાઓ રંગભૂમિપર આવવાથી નટનું કામ આપણે ત્યાં આદર પામ્યું નથી સારા માણુસો એથી લોકપ્રતિષ્ઠા પામતા નથી એથી એમેચ્યુર ખેલ કરવા પ્રતિ પણ ગુજરાતમાં ઉત્સાહ નથી-અહીં પ્રેરણા નથી. એટલે એવી રીતે જે લાભ થવા જોઈએ તે થતા નથી

ગુજરાતનું એક કમનસિખ છે કે એ વેપારીઓનો દેશ છે, વિદ્વાનોનો નથી બીજા પ્રાંતોમાં જાહજોના જે અન્માન, પ્રતાપ, ગૌરવ, પ્રતિષ્ઠા છે તે આપણે ત્યાં નથી જે આગેવાની એમના હાથમાં હોવી જોઈએ તે વેપારીઓના હાથમાં છે. સરસ્વતી કર્મા દક્ષીનું રાજ્ય ગુજરાતમાં વધારે ચાલે છે દેશાદ્ય અધનારી જે જે પ્રવૃત્તિઓ વાસ્તવિક આદર્શરૂપ બાહજોના હાથમાં હોવી જોઈએ તે તે સર્વ, ધનના અને ધન મેળવવામાં પ્રામ

યએલા અનુભવના બળે વેપારીઓનાં હાથમાં છે. [બ્રાહ્મણ અને વેપારીઓથી કોઈ સ્ત્રી ઉદ્ધિત નથી માત્ર એવા સંસ્કારવાળા બક્ષિતસમૂહ ઉદ્ધિત છે.] આપણાં વર્તમાનપત્રોની દશા પણ આપણી રંગભૂમિની દશાથી કોઈ રીતે ચડીઆતી છે ? આ જમાનામાં જે સંસ્થાઓ દ્વારા રાષ્ટ્રનું ચેતન આપણામાં પ્રજ્વલિત થવું જોઈએ તે સંસ્થાઓ 'બ્રાહ્મણો' જેવા નિષ્કામ, એકનિષ્ઠ, સેવાપરાયણ, પ્રખરભુદ્ધિમાન, ક્રાંતિકર્ષી, જગતની માયાથી અનાવિદ્ય અચળીઓથી ચાલતી ન હોય ત્યારે પરિણામ શોચનીયજ્ઞ હોયને ?

આ પ્રતાપથી સમગ્રશે કે નાટકકંપનીના માથેકે, જે ભાવનાથી આપણા ખરેખરા વિદ્વાનો પ્રજ્વલિત હોય છે તેથી મુક્ત હોય છે. તેમની ચોખ્ખતા તેમના ધધામાં પ્રાપ્ત યએવી સિદ્ધિ (સાધ્ય) ને લીધે હોય છે. જે સાધનોથી એ સાધ્ય મળ્યું હોય તેમનો મમૂતો ત્યાગ કરી નહન અપરિચિત અને સદૃશના આણુવામાં જેમનું મૂલ્ય અનિશ્ચિન એવાં સાધનોનો રીકાર એમનાથી એક ઘૂંટડે થયો અશક્ય છે. સૂચિત સાધનો મિદિનાયક છે એની ખાતરી થતાં કોઈની પણ સલાહની શક્ય બેવા વિના તેઓ તેમનો અપ્ત્યાર કરશે.

યુજ્જરાતનું દુર્લભ દેહો-તો દુર્લભ અને સૌભાગ્ય કહો તો સૌભાગ્ય કે આપણાં સંના-રના તેના પારસીઓ છે, હિન્દુઓ નથી. પારસીઓ જે ચીજો પાડે તે ચીજે યુજ્જરાતી હિન્દુઓ અને મુમજમાનો વિચરે છે. પારસીઓમાં સાચી હડી સંસ્કારિતા નથી. દેશ-ત્યાગની કાચે મંરમારિતા અને તેને પોષતાર પ્રવાહે નો પણ એમણે ત્યાગ કર્યો છે. જે જીવન મંરકારિતા (Lalture) હિન્દુ. મુમજમાન કે અંગ્રેજોના જીવનને રસી રહી છે તેવું એમને નથી પોતાન જ્યા કાંઈજ રહ્યું નથી ત્યાં પારકાનું ઉછીનું શેવું પડે છે. આવે પ્રમંથે જેની પ્રતિષ્ઠા ઉમ્મી હોય તેને ત્યાંની ઉછીનું લેવાય. અંગ્રેજોને લીધે પારસીઓનો ઉચ્ચ છે અને અંગ્રેજોની પ્રતિષ્ઠા આજ ઉમ્મી છે, એટલે એમણે અંગ્રેજ સંસ્કારિતા ઉછીની લેવા માંડી. પણ પછાં રાતકો લાગી હિન્દુઓમાં રહેવાથી પૂર્વે ઉછીની લાવેલી હિન્દુ મંરકારિતાનો પટ એમના જીવન ઉપર હનો તેમ તેઓ યુજ્જરાતમાં હિન્દુઓ અને મુમજમાનો જેવાજ પ્રજાના અંગ હોય તેમ અંગમાં વસે છે, એટલે એમની નવી સંસ્કારિતા નરી અંગ્રેજ થઈ નથી પરંતુ મિશ્રણરૂપે છે. આ જમાનામાં હિન્દુઓની સંસ્કારિતા જે નવચેતન પામતી જાય છે તેનો પ્રભાવ પારસીઓમાં રસગી રહેલી હિન્દુ સંસ્કારિતાપર પડે. જોઈએ તેવો પડ્યો નથી એક તરફ આ રિયતિ નો ખીજ તરફ એમને ત્યાં પણ આવી પ્રવૃત્તિઓ થઈ કરનારો હોય સંસ્કારની વિહીન હતા. જે ચેતનથી પ્રજાઓ ગંચિત થાય છે તે ચેતન એમનામાં નહોતું રાજ્યસેતા, ધર્મ, જાણ, સહિય, મરકારિતા, ઇતિહાસ, દંતકથા વગેરે જે જે વીર્યવાલી પ્રુપ્ત સામગ્રીઓ એમણે દેશત્યાગની સાથે ખોઈ હતી. હિન્દુસ્તાનમાં આટલાં બધાં વર્ષોથી વસ્યાં છતાં ઇરાન એમને પોતાનો દેશ લાગતો અને આંદિ દેશનિકાત હોય એવું અહું આજી અનુભવાનું. પણ ઇરાનથી હીમ થી સર્વે ભાવનાઓ મૂનકાળમાં ફર ફર જાંખી જાંખા લગતી અને હિન્દુસ્તાનમાં પરદેશી જેવા થવાથી ત્યાંની ભાવનાઓ એને રપસીતીજ નહોતી. જ્યાં આખી કોમની આવી રિયાત ત્યાં તે કોમના જે પ્રુરોગો જોઈ સંસ્કારિતાથી વિહીન હોય તેમની પાસેથી આદર્શનીય વસ્તુરિયતિની અપેક્ષા રાખવી મિથ્યા છે. એમણે સાદસ ખેડી જે જે શાંઆત કરી તે માટે આપણે તેમના કાણી છીએ.

પણ એમના સંસ્કારની હીનતામાં જે રગભૂમિને એમણે જન્મ આપ્યો તે રગભૂમિ પ્રસવ અને બાલકાળની અસરોવાળી હજી રહે એમાં નવાઈ શી ? મિત્ર રોગરાગણી વૃથા પ્રાસા-
નુપ્રાસ વગેરે માટે જે કડવી ફરીઆદ આપના ચર્ચાપત્રી કરે છે તે એ જમાનાની અસર
છે તેમ વર્તમાનમાં પણ પારસી અને મુસલમાન ટપનીઓ એ વસ્તુઓ વાપરતી હોવાથી
તેમનો તદ્દન ત્યાગ આપણી રગભૂમિને માટે અશક્ય છે.

પણ પ્રચલિત હીન રિયતિ સુધરે શી રીતે ? પ્રથમ તો આપણા વિદ્વાનોએ પોતાનું
દૃષ્ટિગિન્દુ ફેરવવું જોઈએ. પોતાના ઘરમાં એસી રહી, પોતાની મનઃકલ્પિત બાવનાઓ
પ્રભાણી રગભૂમિની જે દીકાઓ આજથી પચ્ચીસ ત્રીસ વર્ષે પર તેઓ કરતા તેવી ને તેવીજ
દીકા આજે પણ કર્યા કરતી એ એમને માટે મુનાસગ નથી, એમની દિક્તાને અને
એમના દેશને લાંછન લગાડનારું છે. આટલાં વર્ષો દરમિયાન આપણી રગભૂમિએ કોઈ પણ
આદરણીય દિશામાં રહેજ પણ પ્રગતિ કરી નથી એવું માન્યા કરવું એ આપણા દેશમાં
એની શક્તિઓની વાજબી કદર કરતાં અચકાતા જેવું છે અથવા તેમનાં કોઈપણ શુભ,
ઉન્નતગામી પવિત્ર શક્તિ નથી એવું કહેવા જેવું છે.

માટે જે જે યોગ્ય અને સારા ફેરફારો થયા હોય તેની સહયોગ પ્રશંસા કરતી એ
કર્તવ્ય છે. એ ફેરફારોની નોંધ લેતાં આપણા લોકોમાં કેવી શક્તિઓ છે અને કયા વાતા-
વરણમાં તે પ્રવૃત્ત થાય છે તેનો અનુભવ યશ અને ભવિષ્યમાં આપણા આદર્શ પ્રભાણી
રિયતિ લાવવા કઈ રીતે શક્ય કરવું તે સ્પષ્ટ.

ખીજું, રગભૂમિનો દેહ ધર્મ મથો છે તે એકદમ ફેર એમ નથી. દાખલા તરીકે
આપણી રગભૂમિ પર સીનેરીને જેટલું પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે છે એટલું હિન્દુસ્તાનના
ખીજ કોઈપણ પ્રાંતની રગભૂમિ પર આપવામાં આવતું નથી. એથી ધણીવાર અમિનય,
મંગીત, નાટકનું વસ્તુ વગેરે ગૌણતા પામે છે છતાં સીનેરી તદ્દન ઓછી કરવાનું હવે બને
એમ નથી. વર્તમાન રગભૂમિ પર જે જાતજાતની સીનેરી યોજવામાં આવે છે તે જો ગુજ-
રાતીઓ તૈયાર કરતા હોય તો એમની એ દિશામાં કામ કરતી શક્તિઓ માટે આપણે
મગફળ ચવું ઘટે છે અને હજી એજ દિશામાં એ શક્તિઓ કેવી રીતે કામ કરી
ગુજરાતનું ગૌરવ વધારે તેનું સચ્ચ વિદ્વાનોએ કરવું જોઈએ. મંગીત, નાચ, શરત્સ પણ
ગુજરાતી રગભૂમિ પર આવશ્યક ધર્મ મથાં છે. માત્ર ગદ્યાત્મક નાટક અત્યારે આપણી રગ
ભૂમિ પર સફલ થવાનો સંભવ બહુજ ઓછો છે. ખીલકુલ નથી કહીએ તો પણ આમે. હવે
એમાં પણ કમે કમે જે ફેરફારો પછી સારા કે નરસા ચટ્ટા ગાય છે તેમની નોંધ લઈએ
વસ્તુઓ વધારે સારી શી રીતે થઈ શકે તે સચ્ચવું જોઈએ. મુનાઇની ગુજરાતી નાટક
કૃષ્ણનીતા એક નર પ્રેમાન વાલોમો વૃત્ત “પ્રતાપવદની” માં કરવા જે પ્રયત્ન કર્યો
હતો તે કેટલાક અનિવાર્ય કારણોથી જોઈએ તેવી સફળ થયો નહોતો છતાં એ પ્રયત્ન
કરનારી શક્તિની નિર્ભરતાના કરતાં કદર થવી જોઈએ કેટલી બધી વિવિધતાવાળા નાચ-
આપણી રગભૂમિ પર થાય છે ? તેમનો સંમલ થાય તો એક જોવા જેવું પ્રસ્તુત રચાય.

ત્રીજું, નાટક લખનારાઓમાં પણ હવે ધીમે ધીમે સરકારી વર્ગ સામેલ થતો જાય છે. ધીમે ધીમે એમણે જે નાના નાના ફેરફારો કરવા માંડ્યા છે તેની પણ નોંધ લેવી પડે છે. આપણે ત્યાં નાટકકર્તાની રચના એવી હોય છે કે કંપનીના સારા નરસા એકઠાની સમ્યા અને અભિનયવિશારદતાના પ્રમાણમાં નાટક લખવાનું હોય છે, વસ્તુ જેવો વિકાસ માંડે કે સ્વીકારે તે પ્રમાણમાં નહીં આવી સ્થિતિમાં સારા સારા લેખકોનું કાર્યક્ષેત્ર કુદિત ચવાનો બહુ સંભવ રહે છે છતાં આગ્રહ રાખી કેટલીક અનિષ્ટ બાબતો કળાથી અને વિવેકી સમજાવટથી ધીમે ધીમે દૂર કરાવવા તેઓ પ્રયત્ન કરે તો અર્થ શકે.

વિદ્વાનો રંગભૂમિને યોગ્ય નાટકો લખતા નથી. વસ્તુતઃ નાટકનું સાહિત્યજ્ઞ ગુજરાતમાં ઘણું અદ્ય છે લલિતાદુ.ખદશંક, (અશુભતી), કાન્તા, અમરસત્ર, જ્યાં અને જ્યાં, રાક્ષસો પર્વત—અવાસ અથવા યાદી સારાં ગુજરાતી નાટકોની જે નાટકો કદાચ તેઓ લખે છે તે રંગભૂમિપર બજવી શકાતાં નથી. પણ જે તેઓ યોગ્ય વર્ગ હાથમાં મળવાતા નાટકોનું નિરીક્ષણ કરે, તેનાં આવસ્થક અંગોનો પરિચય લે અને અનિષ્ટ અંગો ખૂણેખો-ચરથી શોધી તેમને રહેતે રહેતે નાશ કરવાની કળા સપાદન કરે તો રંગભૂમિને યોગ્ય નાટકો લખવામાં તેઓ સફળ થાય આ ઉપરાંત મળવાતા નાટકોમાં અને ત્યાં ત્યાં યોગ્ય યોગ્ય ફેરફારો ચાલવી તેમને અગત્યમાં મુકાવી કંપનીને દ્રવ્ય સંમતી ધકકો ન લાગે એવી રીતે નાટકોનું વિશેષધન કરાય તોપણ આજે લાભ નથી. ખરી રીતે આમ કરવાથી રંગભૂ-મિની ખરેખરી જરૂરિયાત સમજાશે અને તે ઉચિત રીતે પૂરી પાડવાની કેળવણી મળશે. પણ આ કાર્યે મુખાધમાં થયું જેટલું સહેલું અને શક્ય છે તેટલું ખીજે નથી. ગુજરાતની બધી સારી કંપનીઓ આદિ આવવાની; મરાઠી, ઉર્દૂ, અંગ્રેજી ખેસો સાથે સરખામણી કરવાની તક મળવાની; પણ એ કાર્ય માટે વિદ્વાતા, અવકાશ, દ્રવ્ય, સ્વતંત્રતા અને દેશપ્રેમથી કોઈ સમજ ન હોય ત્યાં લગી સંપૂર્ણ રીતે છલસિદ્ધિ અસાધ્ય છે, ૧

આપણે ત્યાં એક એવો બમ છે કે માત્ર સર્વોત્કૃષ્ટનીજ કદર કરવી. હીનતમ અને ઉત્કૃષ્ટતમની વચ્ચે ગમે તેટલા અચાની યોગ્યતા હોય પણ તેની કદર કરવીજ નહીં કાઠિ-દાસ, ભવશ્રુતિ કે. શેક્ષપીયર કે ઇન્સન આપણે ત્યાં જન્મતા નથી એટલે જેટલા નાટકો લખે છે તેમનામાં પ્રશંસાપાત્ર કોઈ ગુણજ નથી! આ દૃષ્ટિ બદલાવી જોઈએ. દોષની જોમ નિન્દા કરીએ છીએ તેમ ગુણની પ્રશંસા કરવી એ પણ નીતિ છે.

આપણે બહુ પરગણ્ય છીએ; અધ્યાત્મજીવનમાં બહુ પ્રગતિ કરી હોય એવા છીએ.

૧. આમાં ૨૧. ૨૨ મહિયુશકર રતનજીનાં જે અપ્રસિદ્ધ નાટક ઉમેરો: રોમનું આત્મ-ચાસન; યુક્તોવિન્દસિંહ. ૨૧. ૨૨ ન્હાનાલાલે એક વેળા મીરાંબાઈ, પચાસરનો ઘેરો, પાટણની સ્થાપના વગેરે નાટકોનાં વસ્તુ ગોઠવ્યાં હતાં. લલિતે સીતાવનવાસ અને ગુણસુદરી નામના નાટકો લખેલાં છે.

પણ એમના સંસ્કારની હીનતામા જે રમણમિત્રે એમણે જન્મ આપ્યો તે રમણમિત્ર પ્રસવ અને બાલકાવળી અસરોવાળી હજુ રહે એમા નવાઈ શી ? મિત્ર રાગરાગણી પ્રથા પ્રાસ-
નુપ્રાસ વગેરે માટે જે કહી ફરીઆદ આપના ચર્ચાપત્રી કરે છે તે એ જમાનાની અસર
છે તેમ વર્તમાનમાં પણ પારસી અને મુસલમાન કપનીઓ એ વસ્તુઓ વાપરતી હોવાથી
તેમનો તદ્દન ત્યાગ આપણી રમણમિત્રે માટે અશક્ય છે.

પણ પ્રચલિત હીન રિયલિટી સુધરે શી રીતે ? પ્રથમ તો આપણા વિદ્વાનોએ પોતાનું
દૃષ્ટિમિત્ત ફેરવવું જોઈએ. પોતાના ઘરમાં બેસી રહી, પોતાની મનઃકલ્પિત બાવનાઓ
પ્રમાણે રમણમિત્રની જે ટીકાઓ આજથી પચ્ચીસ નીસ વર્ષોપર તેઓ કરતા તેવી ને તેવીજ
ટીકા આજે પણ કર્યા કરતી એ એમને માટે મુનાસમ નથી, એમની દિલ્લોટને અને
એમના દેશને લાંછન લગાડનાર છે. આટલાં વર્ષો દરમિયાન આપણી રમણમિત્રે કોઈ પણ
આદરણીય દિશામાં રહેજ નહીં પણ પ્રગતિ કરી નથી એવું માન્યાં કરવું એ આપણા દેશમાઈ-
ઓની શક્તિઓની વાજબી કદર કરતાં અવ્યક્ષા જેવું છે અથવા તેમનોમાં કોઈપણ શુભ
ઉત્પત્તિમાં પવિત્ર શક્તિ નથી એવું કહેવા જેવું છે.

માટે જે જે ચોખ્ખ અને સારા ફેરફારો થયા હોય તેની સહયં પ્રશંસા કરતી એ
કર્તવ્ય છે. એ ફેરફારોની નોંધ લેતાં આપણા લેહોમાં કેવી શક્તિઓ છે અને કયા વાતા-
વરણમાં તે પ્રવૃત્ત થાય છે તેનો અનુભવ યશ અને ભવિષ્યમાં આપણા આદર્શ પ્રમાણની
રિયલિટી લાવવા કઈ રીતે કામ કરવું ને સૂચશે.

ખીલુ, રમણમિત્રો દેહ ધણી મયો છે તે એકદમ ફરે એમ નથી. દાખલા તરીકે
આપણી રમણમિત્ર રીનેરીને જેટલું પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે છે એટલું હિન્દુસ્તાનના
ખીલુ કોઈપણ પ્રાંતની રમણમિત્ર આપવામાં આવતું નથી. એથી ઘણીવાર અભિનય,
સંગીત, નાટકનું વસ્તુ વગેરે ગૌણતા પામે છે છતાં રીનેરી તદ્દન આજી કરવાનું હવે બને
જોઈએ નથી. વર્તમાન રમણમિત્ર જે જાતજાતની રીનેરી ચોજવામાં આવે છે તે જો શુન-
રાત્રીઓ તૈયાર કરતા હોય તો એમની એ દિશામાં કામ કરતી શક્તિઓ માટે આપણે
મગ્ન થઈ જઈએ અને હજુ એજ દિશામાં એ શક્તિઓ કેવી રીતે કામ કરી
શુનરાત્રીનું ગૌરવ વધારે તેનું સૂચન વિદ્વાનોએ કરવું જોઈએ. સંગીત, નાચ, શરસં પણ
શુનરાત્રી રમણમિત્ર આવશ્યક ઘર્ષ ગયા છે. માત્ર ગુદામક નાટક અત્યારે આપણી રમ-
ણમિત્ર સદૃશ યવનો સમવ બહુજ જોઈએ છે. ખીલકત નથી કહીએ તોપણ ચાલે. હવે
એમાં પણ કમે કમે જે ફેરફારો પછી સારા કે નરસા ચતા જાય છે તેમની નોંધ ઘર્ષ એ
વસ્તુઓ વધારે સારી શી રીતે થઈ શકે તે સૂચવવું જોઈએ. મુજાબની શુનરાત્રી નાટક
કપનીનાં એક નટે પ્રખ્યાતવાળો નાચ "પ્રતાપલક્ષ્મી" માં કરવા જે પ્રયત્ન કર્યો
હતો તે કેટલાક અનિવાર્ય કારણોથી જોઈએ તેવે સફળ થયો નહોતો છતાં એ પ્રયત્ન
કરનારી શક્તિની નિર્ભરતા કરતાં કદર થવી જોઈએ કેટલી બધી વિવિધતાવાળા નાચ-
આપણી રમણમિત્ર થાય છે ? તેમનો સંગ્રહ થાય તો એક જોવા જેવું પુસ્તક રચાય.

પરિષદના કાર્યવાહકોને એ અભિલાષ ક્યારેનોએ થયો હતો પણ હાલ શક્ય ન હોવાથી મુલતવી રાખ્યો છે.

આપણે ગુજરાતીઓ આળાં બહુ છીએ. ટીકા આપણીથી ખમાતી નથી શુભ ટીકા પણ આપણને કડવી લાગે છે. મતભેદમાંથી દ્રેષ, વેર જન્મે છે રા. રા. નરસિંહરાવ, રા. બ. કમળાશંકર, રા. બા. હરગોવિન્દદાસ કાંઠાવાળા વગેરેના વાદવિવાદોને અંગે થએલી અનિદ્ર કડવાશથી કયો સુમ ગુજરાતી ખિન્ન નથી થતો ? જ્યારે વિદ્વાનોમાં આલું થાય છે ત્યારે પોતાના ધધામાં સફળ થએલા કમ વિદ્યા અને કમ સરકારવાળા નાટકવાળાઓ જેમનાં લખાણો નાટકવાળાઓને મારે દ્રવ્યોત્પાદક નીવડતા નથી અને જેઓ નાટકવાળાઓથી બિન્ન સૃષ્ટિમા વચ્ચતા હોય એવા વિદ્વાનોની વાજબી ટીકા પણ શી રીતે સહન કરશે ? ટીકા ન થતી જોઇએ એવો અર્થ નથી. પણ હાલ છે તેથી વધારે વૈમનસ્ય ઉપ-
જાવવા પરિષદ સાધનમૂલ ન થતી જોઇએ.

કમિટિ નીમવા મારે જે સૂચના રા. રા. સત્યેન્દ્રરાવે કરી છે તે નકામી છે. એવું કાઈ જાણ નથી. એવા વિદ્વાનો ક્યાં છે ? છે તો તેમને અવકાશ છે ? અવકાશ હોય તો દ્રવ્ય સુખ સંગવડ વગેરેનો બોગ આપવો પડે તો તે આપવા તેજાર છે ? અને ધારો કે કમિટિ યાય અને ઈપ્સિત વરતુરિયતિ ઉત્પન્ન કરે તોપણ રગજુભિને અગે રહેલી આર્થિક સ્થિતિ દેતવવાની અનુકૂળતા કે શાસનશક્તિ પરિષદ પાસે છે ? માત્ર લોકોની રુચિ સંસ્કારી કરવાનું વિદ્વાનો ધારે તો કરી શકે.

નાટકો રચાયાં રચાનાં નથી. વર્તમાન રગજુભિથી અનબિદ્ય વિદ્વાનોના નાટકો રગ-
જુભિને મારે અનુચિત નીવડે છે. પ્રચલિત રિયલિતે વળગી તેને ઉંચે ચડાવવામાં પરી
વિદ્વાતાપ્રતિભા છે પણ તે ક્યાં છે ?

અગ્રેજી, સંસ્કૃત, બંગાળી, મરાઠી વગેરેમાંથી સારાં બાષાંતરો કરાવી ચકાય અને લોકરુચિને મરદારી શકાય મોલીઅરના Mock Doctor ના સફલ બાષાંતર સિવાય એકે પાશ્ચાત્ય નાટકનું એવું બાષાંતર ગુજરાતીમાં થયું નથી. બાવનગરના નરેશની કૃપાથી ત્યાની સામગ્રીદાસ કોલેજના નીતિશાસ્ત્ર અને તર્કશાસ્ત્રના પ્રોફેસર નરભેશ્વર પ્રાણજીવન દ્વે-
એ શેક્સપીઅરના ચારપાય નાટકના તરજૂમા કર્યા છે. એમણે લોકપ્રિય તરજૂમા કરવા કરતાં ઉપોદ્ધાત લખવાપર વધારે શ્રમ લીધો છે, તેમજ તરજૂમો અક્ષરશઃ કરવાથી બાષા અરુચિકર નીવડી છે એટલે એમના તરજૂમો જે લોકોદર પામવા જોઇએ તે પામ્યા નથી રાજ્ય નાટકો મહત્ત્વ હપાવી આપતું હતું છતાં એમણે એમાંથી વિપુલ દ્રવ્યોપાર્જન યાચતેમ ફરેક નાટકની કિંમત ધણી વધારે રાખી હતી. છતાં ગમે તેમ એથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં

એક નવો રસ આવતો હતો. પરંતુ સાંભળવા પ્રમાણે ભાવનગરના પ્રેસના મેનેજર અને એમને અણુરાગ જીવું થવાથી એ અંચમાળા પ્રકટ થવી બંધ થઈ છે તે જાણી ગુજરાતી સાહિત્યના ઉપાસકોને ખેદ થશે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી 'હેમ્સેટ' નો તરજૂમો કરાવવા વિચાર થયો હતો પણ તે મોકુફ રહ્યો લાગે છે. કાઠીઆવાડના એક ગ્રેજ્યુએટ એ નાટકનો તરજૂમો કર્યાનું સાંભળ્યું છે.

સંસ્કૃત સારાં નાટકોનાં ઉત્ખલ પ્રાચીનતરો થયાં છે. મરાઠીમાંથી પણ અવારનવાર યાય છે. મરાઠી રંગભૂમિપર ભજવાતા એલોનાં વસ્તુઓ પણ ગુજરાતી રંગભૂમિપર કદિક કદિક આમનીત યાય છે. બંગાળમાંથી માત્ર એ નાટક અશ્રુમતી અને પુરુષિકમ રવ. નારાયણ હેમચંદ્રદ્વારા ગુજરાતીમાં ઉતરી હતાં. હાલમાં સર રવીંદ્રનાથ ઠાકુરના ચિત્રાંગદા નાટકનું ઉત્તમ પ્રતિનું બાપાતર થયું છે. રવ. નરસિંહલાલ ધ્રુવનો વિચાર ધણાં બંગાળી નાટકો ગુજરાતીમાં ઉતારવાનો હતો. એમના અવસાન સાહિત્ય માસિકમાં એમણે બંગાળી મહા કવિ માધકલ મધુસૂદન દત્તના કૃષ્ણાકુમારી નાટકનો તરજૂમો યોડો છાપ્યો હતો. આપણાં કવિ મિત્ર આલુ વાર્તાઓ આપે છે તેમ આલુ નાટકો આપવાં શરૂ કરે તેમજ શુ. વ. સોસાયટી, કાર્બસ ગુજરાતી સભા, ગાયકવાડી કેળવણીખાતું, સસ્ત્રસાહિત્યવર્દક ખાતું, સાહિત્યપરિષદ્ ભડોળ ફડ વગેરે સંસ્થાઓ નાટકો લખાવે તેમ રંગભૂમિ સખધી એ સંસ્થાઓ ગ્રંથો લખાવે અને આપણાં માસિકો અવારનવાર એજ સંબંધી ખાસ અંકો પ્રગટ કરે તો લાભ થશે પરંતુ "The harvest is great but the labourers are few."

મુંબાઈ. તા. ૧૪-૩-૧૧.

રણજીતરામ વાવાલાઈ.

એરિસ્ટોટલના સિદ્ધાંત મુજબ કેળવણીનો વિચાર.

"For man as such, gifted with divine, earthly, and human attributes, should be viewed and treated as related to God, to nature, and to humanity, as comprehending within himself unity (God) diversity (nature) and individuality (humanity) as well as also the present, past and future"

(Education of Man by Froebel)

પ્રજ્ઞાસાસન એ હાલના જમાનાનું એક લક્ષણ છે. દરેક વ્યક્તિ રાજ્યવહિવટમાં ભાગ લેવા ઇચ્છા રાખે છે પણ જ્યાં સુધી દરેક વ્યક્તિની જનમંડળ પ્રત્યે શી ફરજ ને જવાબદારી છે તે બરાબર રીતે સમજવામાં આવતી નથી ત્યાં સુધી રાજ્યકારભાર ચલાવવાની અભિલાષા લાભકારક નીવડતી નથી. તેથી પ્રજ્ઞાસાસનની ભાવના ફળીભૂત કરવાને જનમંડળની દરેક વ્યક્તિની ક્રેજવણી એ રાજ્યની ફરજ થઈ પડી છે. અને તેમાં પણ બાળક એ દેશની ખરી દોહલ છે એવી સમજણ સામાન્ય થતી જાય છે. ક્રેજવણીની આટલી બધી ઉપયોગિતાને લીધે ક્રેજવણીની પદ્ધતિ સંબંધી હાલમાં વિદ્વાનોનું ધણું લક્ષ ખેંચાયું છે. મનુષ્યની ઉત્પત્તિ—તેની સર્વે શક્તિનો વિકાસ કેવી રીતથી સારા પ્રમાણમાં થાય તેને માટે વિદ્વાનો ક્રેજવણીના વિષય મંબંધી ઘણી ચર્ચા અને પ્રયોગ કરે છે. પણ ક્રેજવણી મંબંધી જે જહાપોહ થાય છે તથા તેના વિસ્તાર થયા કરે છે તે ઉપરથી આપણે નિઃસંશય અનુમાન કરવાનું નથી કે તેથી એકંદર પ્રાચીનકાળ કરતાં હાલમાં મનુષ્યજીવન વધારે સુખી તથા સુધરેલું છે. મનુષ્યના જીવિતનો હેતુ, ક્રેજવણીની યોજનાથી દૈનિક દરજ્જે સિદ્ધ થાય છે તે સુખ્ય પ્રશ્ન છે અને તે યાગ્યત નક્કી કરવાને માટે ક્રેજવણીના આધારભૂત સત્યો ક્યાં ક્યાં છે અને તેનો અમલ કરી રીતે કરવામાં આવે છે તે વિષય ઉપર મનન કરવાની ખાસ જરૂર છે.

વિચાર એ સક્રમ કારણ છે, અને કાર્ય એ તેનું રમૂક પરિણામ છે; તેથી કોઈ મહાન કાર્ય અથવા સંસ્થાના આધારભૂત કોઈ તાત્ત્વિક વિચાર, પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે, હોવો જોઈએ. જ્યાં સુધી વિચારનો ઉત્સાહ અને તેની દહતા કાયમ રહે છે ત્યાં સુધી તે મંસ્થા અથવા કાર્ય વૃદ્ધિ પામી ટકી રહે છે, પણ વિચારની ક્ષીણતા સાથે તે કાર્ય નિર્ણય અને મંદ થતું જાય છે; તેથી કોઈ પણ દેશ કે કાળની ક્રેજવણીના સ્વરૂપનો વિચાર કરવો હોય ને તેના શુભ્ય દોષનું નિરીક્ષણ કરવું હોય તો તે ક્રેજવણીની ભાવનાના જૂત સિદ્ધાંતનું અવલોકન કરવું જોઈએ. જુદા જુદા જમાનામાં જે બિલ બિલ પ્રકારનાં ક્રેજવણીનાં લક્ષ્ય વિશ્લેષ-વોમાં આવે છે, તે, તે દેશ અને કાળની પ્રધાન ભાવનાને અનુસરી નક્કી કરવામાં આવ્યાં હતાં; પણ તે ક્રેજવણીના વિશેષ ઉચ્ચઆદર્શથી પણ, ક્રેજવણીની જે સર્વસાધારણ ભાવના છે તેનો વિચાર ધણો આવશ્યક છે; કારણ કે આવી રીતે સર્વસામાન્ય સિદ્ધાંતની કસોટીથી ક્રેજવણીના સ્વરૂપનો વિચાર પ્રથમ કરવામાં આવે તો કઈ તેમાં વિશેષ ઝડપને અનુસરતો ચોગ્ય ફેરફાર કરવો સરળ થઈ પડે છે. આ પ્રસંગે આપણે તેથી એરિસ્ટોટલના તાત્ત્વિક વિચારની દૃષ્ટિથી ક્રેજવણી વિષે સામાન્ય વિચાર કરીશું.

એરિસ્ટોટલના તત્ત્વજ્ઞાનનો મુખ્ય સિદ્ધાંત વસ્તુતઃ કારણ વિષેનો છે; તેના તત્ત્વનિશ્ચય સુબ્યુ જે કોઈ પણ વસ્તુનું તત્ત્વ આપણે જાણવું હોય તો આપણે તેનાં ચાર કારણ જાણવાં જોઈએ. આવાં ચાર કારણના જ્ઞાનથી તે વસ્તુનું તત્ત્વ આપણે ચઢણ કરીએ છીએ. તેના વિશેષ જ્ઞાનનો વિષય અન્ય શાસ્ત્રનો અધિકાર છે. તેથી કોઈ પણ પદાર્થના ખરા જ્ઞાનને માટે તેનાં વસ્તુ, શક્તિ, આધાર અને હેતુ એ ચાર કારણ જાણવાં જોઈએ. દાખલો

ને આપણે મેળવું જ્ઞાન મેળવવું હોય તો, પ્રથમ તેનું વસ્તુકારણ જોઈએ તે મેળ કેવા લાકડાનું બનેલું છે, તે આપણે જાણવું જરૂરનું છે. તેના શક્તિકારણના જ્ઞાનને માટે તે મેળના કર્તા જોઈએ સુધાર વિષે કંઈ જાણવું આવશ્યક છે. વળી તેની અસુક આકૃતિ છે, તે તેનું આકારકારણ છે. અને તે લખવાને માટે બનાવવામાં આવ્યું છે તેથી લખવું એ તેનું હેતુ કારણ જાણી આવે છે. આવી રીતે આ ચાર કારણ તે કેળવણી સંબંધે લાગુ પાડવાથી તે વિષે કંઈક તેના ઉપર ખાસ આપણા મગજમાં આવવો જોઈએ.

શિક્ષણનાં વસ્તુકારણમાં શરીર મન અને આત્માનો સમાવેશ થાય છે. જ્યાં સુધી આ ત્રણ શક્તિનો સમપ્રમાણ વિકાસ થાય નહીં ત્યાં સુધી કેળવણી અપૂર્ણ રહે છે એ નિઃસંશય છે. અતિ પ્રાચીન વેદના વખતથી, તે વીસમી સદીના યુગ સુધીમાં અનેક વિદ્વાન, પંડિતો, કવિ અને તત્ત્વશોધકોએ કેળવણીની બાબતનું નિરૂપણ, અનેક દૃષ્ટિથી, દેશ કાળના વિશેષ પ્રગોળે અનુસરી, કરેલું છે; પણ તે સર્વ લક્ષણનું તાત્પર્ય મનુષ્યને તેની અપૂર્ણ દશામાંથી પૂર્ણ સ્થિતિમાં લઈ જવો તે છે, જોઈએ તેની અન્તર્ભૂત શક્તિનો વિકાસ કરી મનુષ્યજીવિતનો હેતુ ફલીભૂત કરવાનો છે. કેળવણીના લક્ષ્યનું આર્તું સર્વસાધારણ તત્ત્વ મર્થે કોઈ ચિંતકને માન્ય છે. પણ જે કંઈ એક માલમ પડે છે તે મનુષ્યમાં કઈ કઈ શક્તિ છે તે વિષેના છે. કેટલાક વિચારકો શારીરિક ખીલવટમાં સંતુષ્ટ થાય છે; ત્યારે કેટલાક કેવળ માનસિક કેળવણી ઉપર ભાર મૂકે છે; પણ યોગ્ય ચિંતકો તેથી વિશેષ વધી આત્માની ઉન્નતિને જ પ્રધાન ગણે છે. વિસ્તૃત દૃષ્ટિથી જોતાં શરીર, મન, અને આત્મા એ એક એકથી વધારે ઉપયોગી શક્તિ છે. ફક્ત શરીરની કેળવણી ઉપર જ ખાસ લક્ષ આપેવાથી આપણે એક સાગ પ્રાણી થઈએ છીએ; પણ વિચારશક્તિ કે જે મનુષ્યનું વિશેષ લક્ષણ છે તે ઉપર ધ્યાન નહીં આપવાથી તે શક્તિ હીણ થાય છે. તેમ જ મનની ખીલવટ ઉપર વિશેષ લક્ષ આપવાથી આપણે વધારે શક્તિમાન અને જાણેશ થઈએ છીએ પણ તેથી તેના સકુપ્રેયગ થશે એ નક્કી કહી શકાતું નથી. જનમંડળના લાભ અર્થે મનુષ્યની શક્તિ અને હૃદયઆરોગ ઉપયોગ થાય એવું કેવળ માનસિક કેળવણીનું ફળ આવે છે એ ધારણું બોલ્યું છે. મનુષ્ય તેથી વધારે સ્વાર્થ * થઈ કુક્તિ પ્રપ્રકૃતિથી પોતાનું સુખ શી રીતે વધારે મળે તેને માટે સ્વાભાવિક રીતે પ્રયત્ન કરવા આટલોય છે. કેવળ શારીરિક કેળવણીથી જે ખરાબ ફળ ઉપજે છે તેના કરતાં કેવળ માનસિક ખીલવટથી થઈ વધારે અનિષ્ટ પરિણામ નીપજવાનો સંભવ છે. જગતની અંદર જે કંઈ ઉદારતા, ભવ્યતા, ઉચ્ચતા, અને સ્વાર્થજ આપણે જોઈએ છીએ તે મનની શક્તિનો પ્રભાવ છે? ફક્ત મનની કેળવણીએ તો ધૂમાડા વગરનો દાર અને આપણું મૃત્યુ લક્ષણવારમાં શી રીતે થાય એવાં યંત્ર શોધી કાઢ્યાં છે.

* એન્જનીન કિડ તેના “સામાજિક ઉત્કાન્તિ” નામના પુસ્તકમાં જોઈએ સુધી વધી કહે છે કે મનુષ્યની પ્રુદિ તદ્દન સ્વાર્થ છે અને ફક્ત પ્રુદિ ઉપર વિશ્વાસ રાખવાથી ‘આત્મભોગ’ જેવો ગુણ મનુષ્યમાં ખીલી શકતો નથી.

હુનિયામાં જે હાલમાં મિથ્યાચાર પ્રપંચ અને શોભનો વિસ્તાર આપણે અનુભવીએ છીએ તે ફક્ત કેવળ મનની કેળવણીનું ફળ છે. જે વિશ્વનિયમનો કાબુ તો ઉપયોગી જનહિત માટે કરવો જોઈએ, તેને બદલે સ્વાર્થ અને ભોગવિલાસની વૃદ્ધિને માટે વિજ્ઞાનની શોધનો અમલ થાય છે, તેથી તેને અંગે જે પ્રપંચ અને દુરાચાર પ્રસરના જોઈએ તે કુદરતી રીતે વધ્યા જ નય છે.

આવી એકદેશીય કેળવણીનું ફળ હાલમાં એ જોવામાં આવે છે કે સર્વે પ્રાથમિક તેમજ આપણા દેશમાં નીતિ અને ધર્મની કેળવણીની ખૂબ સાંભળવામાં આવે છે આ જમાનામાં ધાર્મિક કેળવણીનો સવાલ એ એક મહાપ્રશ્ન થઈ પડ્યો છે. તેની આવી અગત્યતા હવે કખૂંચ કરવામાં આવે તે નવાઈ જેવું નથી કારણ કે મનુષ્યમાં જે ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ તત્ત્વ છે તેની કેળવણીની બેદરકારીનું આ સ્વાભાવિક ફળ છે. જેમ શરીરથી મન ઉચું છે તેમ મનથી આત્મા-હૃદય વધારે ઉચી શક્તિ છે. આ સિદ્ધાંતને વધારે સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે. શરીર અને મન બન્ને ક્ષણિક વિકસરતે વસ છે પણ મન શરીરથી વધારે મુક્ત છે, શરીર તેથી મનના કરતાં વધારે જડ હોવાને લીધે મનને આધીન છે. મનનું સાધન તેથી શરીર છે. મનનો ધર્મ મનન-ચિંતન કરવાનો છે. તે વિશ્વના અવલોકન અને પ્રયોગથી કુદરતના ચૂક નિયમનું મંશોધન કરે છે પણ તેના અનિયંત્રિત વ્યાપારથી સ્વાર્થ અને તેના પરિવારનું સામાન્ય પ્રયત્ન છે. મનુષ્યમાં જે કંઈ ઉચ્ચ તત્ત્વ હોય તો તે હૃદય છે. તે શરીર અને મનનું નિયામક છે. સ્વાર્થવૃત્તિને અંકુશમાં રાખનાર શક્તિ હૃદય છે. તેથી હુનીયામાં સ્વાર્થ—નિરંકુશ સ્વાર્થને વધતો જતો અટકાવનાર હૃદયના ઉચ્ચ ગુણ છે. હાલમાં તેથી હૃદયની કેળવણીને માટે આટલી બધી માગણી થાય એ સ્વાભાવિક છે.

મન અથવા બુદ્ધિ અને હૃદયના ગુણ એક એકથી ઉલટા છે. બુદ્ધિ અનેકતા—બેદ—સ્વાર્થ ઉપજાવે છે. હૃદય એકતા—અબેદ—પરમાર્થ શોધે છે. બુદ્ધિ તર્ક કરે છે, હૃદય પીગળે છે. બુદ્ધિવ્યાપારનું ફળ મુખ્યત્વે બોધ છે, ત્યારે હૃદયનું રસ છે. બુદ્ધિ જ્યારે શંકાશીલ બને છે, ત્યારે હૃદય શ્રદ્ધાળુ હોય છે. મનન—ચિંતન—વિવેક કરવો—જુદા જુદા બનાવોમાંથી નિયમ શોધવો એ બુદ્ધિનું કર્તવ્ય છે. હૃદય, વિશ્વવ્યાપારના દર્શનથી તેમાં તક્ષીન થવાનું—અબેદમય થવાનું ધ્યેય છે. જે ભવ્યતા, હૃદયતા, સ્વાર્થણ, અને તદ્દપતા આપણે કોઈકોઈ પ્રમંથે જીવનની ઉચ્ચતર અવસ્થામાં અનુભવીએ છીએ તે હૃદયનો વ્યાપાર છે. બુદ્ધિ સ્વાર્થની વૃદ્ધિ શોધે છે, અને તેથી અનેક શક્તિને પ્રપંચની ભજ રમે છે. બુદ્ધિનો પ્રભાવ આપણા મનમાં માનની લાગણી ઉત્પન્ન કરે છે ત્યારે હૃદયના ગુણ આગળ આપણે પગે પડીએ છીએ. એક પડિત એક પ્રમંથે એવું લાગે છે કે બુદ્ધિને પોહોળાઈ છે ને હૃદયને હાઈ છે. તેથી હૃદયની કેળવણી મન અને શરીરની કેળવણી કરતાં એક છે. નીતિ અને ધર્મના શિલ્પણની ખામીને માટે ચતી ફરીવારનું કારણ હૃદયની કેળવણીનો અભાવ છે. હૃદય સ્વાર્થને નિયંત્રિત કરે છે, અને જનમંડળના

હિતને માટે વ્યક્તિને પ્રેરે છે; તેથી ધાર્મિક શિક્ષણ આપણને વધારે પ્રિય છે. આપણા આર્યધર્મમાં આત્મોત્થાપિતિ તેથી એક માની છે; કારણ કે સર્વે અભેદ અનુભવી જીવિતને ઉદ્દેશ ક્ષીણીત કરવો એ આપણું અંતિમ સાધ્ય છે. પરમાત્મા સાથેની અભેદનું ભાવનાને આધારે આત્મસંયમ એ ધર્મનું મુખ્ય લક્ષણ મળ્યું છે. તેથી જ્યારે આ વ્યક્તિપ્રધાન અને જડવાદના સમયમાં સ્વચ્છંદ આચાર ઉચ્છૃંખલતા ને સ્વાર્થભયતા આપણે જોઈએ છીએ, ત્યારે નીતિ કે ધર્મનું નિયમન ઇન્દ્રિયામાં આવે તે સ્વાભાવિક છે. શ્રીમદ્દશકરાચાર્યના ગૃહ ભાષ્યનો અભ્યાસ કરો કે પ્લેટોના ઉચ્ચગામી મંવાદનું સ્વાસ્થ્ય ચાખો, મહાન તત્ત્વચિંતક કેન્ટના મહાન તત્ત્વજ્ઞાનનું અવલોકન કરો કે શ્રીઆસ અને ગેટીની ઉચ્ચ પ્રતિભાનો રસ પીઓ, એણે મનુષ્યમાં હૃદય સર્વાત્મસંક્રિત છે તે માન્યા વગર છૂટકો નથી. જે મનુષ્યે હૃદયને અનુભવ્યું નથી તેણે મનુષ્યની ઉચ્ચતામાં ઉચ્ચ શક્તિનું જ્ઞાન ગુમાવ્યું છે. ભર્તૃહાર દેહે છે તેમ સ્નાહિત્યસંગીતકલાવિદ્દીન પુરુષે મનુષ્યત્વ અનુભવ્યું નથી. જગતમાં જે કંઈ આનંદ અને સુખ આપણે અનુભવીએ છીએ તે હૃદયનો આવિર્ભાવ છે. દુનીયામાં જે મહાન પરીપકારી કાર્ય થયાં છે તે હૃદયની પ્રેરણાથી થયાં છે. આપણા જીવિતમાં જે ભવ્યતા અને ઉચ્ચતા આપણે અનુભવીએ છીએ તે હૃદયનો પ્રકાશ છે. ડુંકામાં હૃદય અથવા આત્મા એ દિવ્ય શક્તિ છે. તેથી શરીર મન અને આત્માના સરખા પ્રમાણમાં કુળવણીની જરૂર છે તે આટલા વિવેચનથી સ્પષ્ટ થશે. ધાર્મિક કુળવણી તેજ હૃદયની કુળવણી છે અને તેથી જ કેટલાક ચિંતકો તેને સર્વ કુળવણીમાં પ્રથમ પદ આપે છે. ઉપોદ્ધાતમાં જણાવ્યું છે તેમ શારીરિક માનસિક ઔદ્યોગિક કુળવણીના વિષયનું વિશેષ અવલોકન કરવાનો આ પ્રસંગ નથી. સર્વસામાન્ય દૃષ્ટિથી કુળવણીનું સ્વરૂપ કેવું હોયું જોઈએ તે વિષેનું વિવેચન તાત્ત્વિક વિચાર મુજબ કરવાનું છે તેથી એરીસ્ટોટલના વસ્તુકારણની દૃષ્ટિથી આપણી આત્મિક શક્તિનું યોગ્ય શિક્ષણ—કે કુળવણી આપવામાં આવે તો કુળવણીની ઉત્તમ ભાવના સિદ્ધ થવાનો સંભવ છે :

વસ્તુને તત્ત્વ આપનાર ખીલું કારણ શક્તિ છે. કુળવણી પરત્વે તે શિક્ષક છે. શિક્ષકે શિષ્યને કુળવણી આપતી વખતે દ્રક્ત નિમિત્ત કારણ બનવું જોઈએ એનો અર્થ એ છે કે જેમ અને તેમ બાળકને તેને સ્વતઃ પ્રવૃત્તિદ્વારા જ્ઞાન મેળવવા દેવું જોઈએ. જ્ઞાન એ સ્વૃષ્ટ પદાર્થની માફક આપી દેવાથી પ્રાપ્ત થતું નથી પણ જેમ દરેક પ્રાણીમાં જીવનતત્ત્વ તેની સ્વતઃ ક્રિયાથી યોગ્ય તત્ત્વનું ગ્રહણ કરી તેને પોતારૂપ પરિપાક પમાડી તેના શરીરનો વિકાસ કરે છે તેમ માનસિક ક્રિયા સિવાય કોઈ પણ જાતનું જ્ઞાન મળતું નથી. મન એ નિષ્ક્રિય વસ્તુ નથી કે તેમાં આપણી મરજી માફક અમુક પ્રકારનું જ્ઞાન જામી શકીએ. આ કલ્પના ઘણા વખત સુધી પ્રચલિત હતી પણ ઝોગણીસમી સદીના જીવનશાસ્ત્રની શોધથી સિદ્ધ થયું છે કે દરેક પ્રાણીમાં જેમ સ્વતઃ પ્રવૃત્તિની જગતથી જ ઇચ્છા થાય છે તેમ મનમાં પણ કૃત્રીક અન્તર્ભૂત શક્તિઓ છે અને કૃત્રીક શુભ પ્રેરણા અને સ્વતઃ ક્રિયા હોય છે તે બાજુ વિશ્વના સંસર્ગથી જાગૃત થાય છે અને તેમની સ્વાભાવિક ક્રિયા મુજબ તે શરીર અને મનનું

યોગ્ય અને વૃદ્ધિ કરે છે; તેથી હાલના કેળવણીકારો શિક્ષકને શિષ્યની કેળવણીનું નિમિત્ત કારણ માને છે. શિક્ષકે જેમ અને તેમ બાળકની એટલાં અવલોકન કરવું જોઈએ અને યોગ્ય પ્રસંગે તેને વિશેષ હાનિ થતી અટકાવી તેને બરોબર રસ્તે વાળવું એ કેળવણીમાં મુખ્ય બાબત છે. શિક્ષકે બાળકની માનસક્રિયાનું અવલોકન કરવું, સૂચના કરવી અને માર્ગદર્શક થવું, પણ તેના મગજમાં ગમે તેમ જ્ઞાન ભરવું એ શિક્ષકનો ઉદ્દેશ હરતા નથી, બાળકને તેની સ્વાભાવિક ક્રિયા મારફત તેની શક્તિ કેળવવા દેવી અને ફક્ત શિક્ષકે તેને અનુકૂળ યોગ્ય સાહિત્ય પૂર્ણ પાઠ્યમાં એ હાલની નવીન શિક્ષણપદ્ધતિનો ઉદ્દેશ છે. આ નવીન પદ્ધતિનો મુખ્ય હેતુ તેથી વિચાર અને અવલોકનશક્તિ કેળવવાનો છે. એટલે શિક્ષકે તો બાળકની કેળવણીના પ્રયોગમાં માત્ર નિમિત્ત કારણ બનવાનું છે કેળવણીની પ્રાચીન ભાવના મુજબ શબ્દજ્ઞાન ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપવામાં આવતું તેથી ગોખણપદ્ધતિ—સ્મૃતિના શિક્ષણનું પ્રાબલ્ય હતું. હાલમાં બાળક જેમ અને તેમ ગણે વિચાર કરી જ્ઞાન સંપાદન કરે તે તરફ ખાસ લક્ષ આપવામાં આવે છે. પ્રાચીન અને અર્વાચીન કેળવણીની ભાવનાના ભેદનું મુખ્ય કારણ શિષ્ય અને શિક્ષકના સંબંધનો વિચાર છે. ને શિક્ષકને શિષ્યની કેળવણીમાં તેનું નિમિત્ત કારણ મણવામાં આવે તો હાલની કેળવણીનું સ્વરૂપ દર્શિત થાય છે. પણ શિષ્યના મનને નિષ્ક્રિય માનવામાં આવે ને તેનામાં સ્વતઃ પ્રવૃત્તિ નથી ને જો હોય તો નહીં જેની છે એવું માનવામાં આવે તો શિક્ષકે જેમ અને તેમ તેના મગજમાં જ્ઞાન ભરવું કે જેથી તેને અમુક વિષયના સંસ્કાર પડતાં પડતાં તે વિષયનું જ્ઞાન મળી આવે એ વિચાર સ્વીકારવામાં આવે છે. શિક્ષણશાસ્ત્રની મોટામાં મોટી શોધ શિષ્યવત્તાના વિષય ઉપર ધ્યાન આપવાને બદલે બાળ મનનો અભ્યાસ કરી તેને અનુકૂળ વિષયનું શિક્ષણ આપવું એ થઈ છે. જેમ હાલના સમયમાં સર્વ શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ પરલક્ષી (objectiv) મટી નહીં આત્મલક્ષી (subjectiv) થઈ છે તેમ કેળવણી પરત્વે પણ થયું છે. બાળકની કેળવણીમાં શિક્ષકે બરોબર રીતે નિમિત્ત કારણ બનવાને શિષ્યની મનઃસ્થિતિનું જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ એટલે તેજો માનસશાસ્ત્રના જ્ઞાનની મદદથી તેના મનોવિકારનો અભ્યાસ કરી તેના અધિકાર મુજબ શિક્ષણનું દરિમિન્ડ અનુકૂળ કરવું જોઈએ. ઉચ્ચ પ્રકારની આવી કટપનાશક્તિ ઉપરાંત તેનામાં બ્યવહારકુશળતાની જરૂર છે, કે જેથી જો જ્ઞાન તેજો મેળવ્યું છે તે માત્ર માનસ પ્રદેશમાં રહેવાને બદલે, કેળવણીની કટપના, બરોબર રીતે ફળીશ્રૂત કરવાને મદદગાર નીરો. શિષ્યના મનના જ્ઞાન ઉપરાંત વિષયનું અને શિક્ષણપદ્ધતિનું બ્યવહારિક જ્ઞાન આવશ્યક છે. બિન બિન વિષયનું જ્ઞાન સામાન્ય કેળવણીથી મળે છે અને પદ્ધતિનું જ્ઞાન અનુભવથી

+ શિક્ષણશાસ્ત્રમાં, બાળ મનમાં સ્વતઃ પ્રવૃત્તિની પ્રેરણા છે તે વિચાર કરતાં હાલમાં બાળમન એ એક વૃદ્ધિ પામતી વસ્તુ છે અને જાતિવિકાસના નિયમને અનુસરી જીવે છે એવો વિચાર સર્વમાન્ય થતો જાય છે શિક્ષકની પાંચ જુદી અને બાળમનની વૃદ્ધિ પામતી અવસ્થા યાદ રાખવાથી શિક્ષણમાં અનેક પ્રકારની જૂથો બંધ થતા મંભવ છે.

પ્રાપ્ત થાય છે. શિક્ષકમાં અમુક અમુક વિષયનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ. પણ તે સાથે સારીરિક માનસિક અને આત્મિક ગુણ પણ જરૂરનાં છે કે જેથી કળવણીનો હેતુ યથાર્થ રીતે સિદ્ધ થાય. પૌરુષ ક્રાન્તિ અને દળદળાભરેલો દેખાવ, ચપલ આંખ અને કાન, સ્વચ્છતા અને આરોગ્ય એ શિક્ષકને પ્રથમ જરૂરનાં છે. પણ મન અને હૃદયના ગુણની અસર આના કરતાં પણ વધારે લાભકારક ને ધ્રુષ્ટ છે. શિક્ષકમાં નિરંતર અભ્યાસની વૃત્તિ હોવી જોઈએ. વિવેકશક્તિ નિયમિતપણે ધૈર્ય આનંદી સ્વભાવ-ઉદ્યોગ અને આત્મહતા ગુણ પણ જરૂરનાં છે. પણ આ સર્વ ગુણનાં નિયામક કર્તવ્યશુદ્ધિ સ્વાર્થેષુ અને ઉચ્ચભાવના છે. આ હૃદયનાં ગુણ સિવાય કળવણીના ઉત્તમ સાધનો અને હેતુ ધરાવતી રીતે, દળાભૂત થતાં નથી.

એરિસ્ટોટલના તાત્વિક ચાર કારણોમાંથી એનું અવલોકન કર્યા પછી આકાર અને હેતુ કારણનો વિચાર કરવાનું હવે ઉપરિચિત થાય છે રમૂસ પદાર્થમાં આકાર સ્પષ્ટ અને દરમ હોવાથી તેનું આકારકારણ જુદું માલમ પડે છે, પણ ચૈતન્યમાં આકાર અને હેતુ અરસપરસ અભિન્ન હોવાથી બન્નેની અસર એકરૂપ માલમ પડે છે. જડ પદાર્થનું એકમ બાલ અને પરાધીન છે. પણ ચૈતન્યની એકતા આંતર ને સ્વતઃ છે. તેથી ચૈતન્યવિદ્વસમાં આકાર અને હેતુ જુદા પાડી શકાતા નથી. તેથી કળવણીનો હેતુ શું હોવો જોઈએ એનો નિશ્ચય પ્રથમ દરેક કળવણીકારે કરવો અગત્યનો છે.

વિશ્વના સર્વ પ્રાણીમાં મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ વધારે * સહેલુક છે. જે યોગનાં અને યુક્તિ પ્રયુક્તિથી મનુષ્ય પોતાનું સાધ્ય સિદ્ધ કરવાને મથન કરે છે તે જ યોજક શુદ્ધિ પ્રાણીમાં માલમ પડતી નથી. આરે મનુષ્યની જુદી જુદી પ્રવૃત્તિ અમુકહેતુને અનુસરી થાય છે ત્યારે આ સર્વ હેતુનો કોઈ પરમ ઉદ્દેશ, કે જેના નિયમનથી સર્વ પ્રવૃત્તિનો અરસપરસ સંબંધ જોડી શકાય અને મનુષ્યશ્ચવિતનું એકાગ્ર સાધી શકાય. એવો ઉદ્દેશ પ્રથમ નક્કી કરવો જોઈએ. જ્યાં સુધી મનુષ્યશ્ચવનના પરમ ઉદ્દેશનો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો નથી ત્યાં સુધી આપણી સર્વ ક્રિયા છિન્નભિન્ન રહે છે; તેથી સર્વ બાબતનો વિચાર કરતાં પહેલાં આપણા શ્ચવિતનો

* "In mental behaviour we always find purposiveness adaptability and adaptiveness in the matter of means and capacity for learning by experience.....the part which purpose plays in his life becomes increasingly clear.....and (he is well aware of the ends towards which he is directing his present conduct."

† "This unity is God. All things have come from the Divine unity, from God, and have their origin in Divine unity, in God alone. It is the destiny and lifework of all things to unfold their essence. Hence their divine being and therefore Divine unity itself—to reveal God in their external and transient being."

પરમ હેતુ નક્કી કરવો જોઈએ. આ પરમ લક્ષ્ય આપણી સર્વ પ્રવૃત્તિ^૧ નિયામક અને છે અને તેથી આપણા જીવિતનું આખું આપણે સિદ્ધ કરી શકીએ છીએ.

મનુષ્ય જીવિતના પરમ હેતુના પ્રશ્નોત્તરો જોવા નિર્ણય કરવામાં આવે છે. તે પ્રમાણે દરેક દેશના સુધારાનું સ્વરૂપ ઘડાય છે. જેવી દૃષ્ટિથી આ ગૃહ સલાહનો નિશ્ચય કરવામાં આવે છે તેવી રીતે ગૃહને રાજ્ય, સાહિત્ય ને કળા, ધર્મ ને નીતિ, રીતરિવાજ અને રહેણી કહેણીનું સ્વરૂપ નક્કી થાય છે, આપણી સર્વ સાંસારિક પ્રવૃત્તિનો હેતુ સીધો કે આડકતરી રીતે આ પરમ લક્ષ્ય સિદ્ધ કરવા તરફ હોવો જોઈએ; તેથી આપણી સર્વ સાંસારિક અને ધાર્મિક વ્યવસ્થા એવા પ્રકારની હોવી જોઈએ કે ધણી સરળ રીતે અને જીવનશક્તિના યોગ્ય વ્યયે આપણે આખરનો ઉદ્દેશ ફળીજૂત કરી શકીએ.

જનમડળની વ્યક્તિના અને તેના સમયના હિતની પ્રવૃત્તિમાં કેળવણી એ એક ઉપ-યોગી અંગ છે. કેળવણીની ભાવના અને આપણા જીવિતનો હેતુ બંને એક હોવા જોઈએ; કારણકે કેળવણી તે આપણી પરગભાવના સિદ્ધ કરવાને માધનરૂપ છે. પણ જ્યારે કેળવણીની ભાવના અને જનમડળની ભાવના અલગ હોય છે ત્યારે વિરોધ અને કલક, એક એકના સંસર્ગથી, રવાનાનિક રીતે ઉપજે છે. જે જીવિતના હેતુથી કેળવણીની ભાવના નક્કી થાય છે તે આપણી કેળવણીની જુદી જુદી અવસ્થામાં પણ અનુભવગોચર હોવી જોઈએ. ઉદાહરણ તરીકે એકતા સાથે પ્રવૃત્તિનું ઉદ્દેશ્ય હોવું જ જોઈએ. તેથી પ્રાથમિક માધ્યમિક અને વિશ્વવિદ્યાલયની કેળવણીને અસ્પર્શ એવી યોજવી જોઈએ કે ધણી સરળ રીતે કેળવણીની ભાવના મિલ્લ થાય, અને કેળવણીની ભાવના ફળીજૂત થવાથી જીવિતનો હેતુ સળગી રીતે સિદ્ધ થવાને ઘણો સંભવ છે. માટે દરેક કેળવણીકર્તા પ્રથમ જીવિતના પરમ ઉદ્દેશનો નિચાર કરી કેળવણીની * યોજનાનો વિચાર કરવો જોઈએ.

§ "Froebels' great word is inner connection. There must be an inner connection between the pupil's mind and objects which he studies and this shall determine what to study. There must be inner connection in those objects among themselves which determines their succession and the order in which they are to be taken up in course of instruction. Finally, there is an inner connection within the soul: that unites the faculties of feeling, perception phantasy, thought and volition, and determines the law of their unfolding. Inner connection is in fact the law of development, the principle of evolution."

* "Education should lead and guide man to clearness, concerning himself and in himself; to peace with nature and unity with God."

પૂર્વે અને પશ્ચિમના સુધારાના સંસર્ગથી બન્ને દેશની ભાવનાનું સંપર્કથી અનુભવવામા આવે છે. આર્ય જીવનભાવના સમૃદ્ધિપ્રધાન છે, પણ પાશ્ચાત્ય સુધારો વ્યક્તિપ્રધાન નીતિ ઉપર રચાયો છે. એક ભાવના સમૃદ્ધિનું હિત દરેક પ્રવૃત્તિમાં જુએ છે ત્યારે બીજી ભાવના દરેક આગતમાં વ્યક્તિ-અહમ્મીયનેજ પુષ્ટિ આપે છે. તેથી વ્યક્તિ અને સમૃદ્ધિપ્રધાન ભાવનાના વિરોધ અને કલહના ક્ષણ આપણે હાલની સામાજિક સ્થિતિમાં અનુભવીએ છીએ. જ્યાં સુધી બન્ને ભાવનાના ઉત્તમ તત્વનું બરાબર મિશ્રણ કરી એક સુઘટિત ભાવનાનો નિર્ણય કર્યો નથી ત્યાં સુધી કૃળવણીના ક્ષણો લાભ આપણે બરાબર રીતે લઈ શકવાના નથી. કૃળવણીના ચિંતકનો આ એક ઉપયોગી પ્રશ્ન છે.

કૃળવણીની ભાવનામાં વસ્તુ, શક્તિ, અને હેતુ કારણથી આપણે શેા વિચાર કરવો જોઈએ તે આપણે ઉપર જોયું છે. ચૈતન્ય પરત્વે આકાર અને હેતુ કારણ અભિન્ન છે પણ જો તેને જુદા પાડી આકારકારણથી કૃળવણીનો વિચાર કરીએ તો શિક્ષણનો અભ્યાસક્રમ વખતપરક તેમજ કૃળવણીના સાહિત્યનો તેમા સમાવેશ થાય છે. કૃળવણીના વિષયમાં આ ચારે કારણનો એકી સાથે વિચાર કરવાનો છે. તેમનો આસ્પરક્ષ મંબંધ ધણો ગાઢ છે. કૃળવણીની હેતુનો આધાર મનુષ્યમનની શક્તિ ઉપર રહે છે તેમજ શિક્ષકની શક્તિ-કારણનો મંબંધ પણ હેતુકારણ સાથે નિકટ છે. કૃળવણીનો જે હેતુ-નકી કર્યો હોય છે તે પ્રમાણે જ અભ્યાસક્રમ રચાય છે તેથી આકારકારણ પણ હેતુકારણથી નિયમિત થાય છે. તેથી કોઈ પણ કૃળવણીની વ્યવસ્થાનો વિચાર કરતી વખતે આ ચારે કારણો ધ્યાનમાં રાખવાનાં છે. કેટલીક કૃળવણીની ભાવનામા હેતુકારણ અસ્પષ્ટ હોય છે અથવા યોગ્ય રીતે વ્યવસ્થિત સ્થિતિમા હોતું નથી કોઈ ટેકાણે ફક્ત આકાર હેતુ એટલે શિક્ષણના સાહિત્ય જેમાં કે મકાન, પુસ્તકો, આંકડા વગેરે સાધન ઉપર નિશેષ ધ્યાન આપવામાં છે. પણ તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરનાર શક્તિકારણ પરત્વે બેદરકારી રાખવાથી શિક્ષણ જોઈતા લાભ આપી શકતું નથી.

મુળજલાઈ હીરાલાલ ચૌકશી.

પ્રાસંગિક નોંધ.

આ માસમાં નોંધવા લાયક એક મ્હોટો બતાવ—તે પ્રો. કવેંએ સ્થાપવા માંડેલી હિન્દી સ્ત્રીઓની યુનિવર્સિટિ છે. છેડી સંસારસુધારા પરિષદમાં પ્રો. કવેંએ સ્ત્રીઓની કેળવણી ઉપર વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું હતું, અને યુનિવર્સિટિ. પોતાની નવી યોજનાનું સ્વયં પણ કહે હતું—પણ એ યોજના આખા હિન્દુસ્થાન માટે સ્ત્રીઓની એક યુનિવર્સિટિનું રૂપ લેશે અથવા તે તે આટલી ઝડપથી પ્રજા સમક્ષ મૂકાશે એમ કોઈના ધારવામાં ન હતું. ફીસેબર પછી પ્રો. કવેં ઉત્તર હિન્દુસ્થાનમાં ગયા હતા—ત્યાં આપણા દેશહિતચિન્તક બન્યુઓની આ વિષય માટે લાગણી જોઈને, તથા સ્ત્રીઓની કેળવણી સંબંધી એમની સાથે વાતચિત કરીને એવા નિશ્ચય ઉપર આવ્યા કે માત્ર મદારાષ્ટ્રની જ નહિ પણ આખા હિન્દુસ્થાનની સ્ત્રીઓ માટે એક યુનિવર્સિટિ સ્થાપવી ઇચ્છે છે. તે પછી એ સાધુ પુરુષે જાતે રહેરે રહેરે કરીને એ યુનિવર્સિટિની યોજના પ્રજા સમક્ષ મૂકી છે અને નાણાં ઉપરાવવા માંડ્યાં છે. એમની વ્યવહાર કામ કરવાની રીતનો એક પુરાવો આરંભમાં જ મળી ગયો છે તે એ કે એમણે આ વિષય સમયમાં લાખો રૂપીઆ મ્હોટી રકમે એકઠા કરવાનો યત્ન જ કર્યો નાહ. વાર્ષિક લવાજમ માટે જ વચૂન લીધાં છે, અને તદનુસાર લવાજમ એકઠાં કરવા માંડ્યાં છે—દરેમિયાન યુનિવર્સિટિના ફેલોઝની ચૂંટણીનું કામ ચાર કરી દીધું છે, અને સેનેટ તૈયાર થઇ જશે અને સિન્ડિકેટ નીભાશે, એટલે અબ્યાસક્રમ વગેરેની યોજના બહાર પડશે.

પ્રો. કવેંના આ ઉપક્રમ ઉપર સંસારસુધારાના કેટલાક મિત્રો તરફથી ટીકા થઇ છે—તેમાં બે ત્રણ ખાસ મુદ્દા જોવામાં આવે છે. સ્ત્રીઓની કેળવણી પુરુષોની કેળવણી કરતાં જુદી હોવી જોઈએ એવી જે માન્યતા પ્રો. કવેંની યોજનામાં સ્પષ્ટતેમજ ગર્ભિત રીતે રહેલી છે તે કેટલાકને પમંદ પડતી નથી. એ કેળવણીનું ધોરણ પુરુષની કેળવણીના ધોરણથી જિતરડું રહી, આ નરી યુનિવર્સિટિની ડિગ્રીઓ સોંપી અને તેથી નમાલી યથાપદો એમ કેટલાકને બય રહે છે. અને કેટલાકને પહેલી હાઈરિકલ, પછી કોલેજ, અને પછી યુનિવર્સિટિ,—પહેલો પ્રાન્ત, પછી ઇલાકા, અને પછી હિન્દુસ્થાન—એમ બંને રીતનો, ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિનો અને વિસ્તારનો, સ્વાભાવિક ક્રમ આવગણી—પ્રો. કવેંએ આખા હિન્દુસ્થાનની એક યુનિવર્સિટિ સ્થાપી દેવાનો જે યત્ન આરંભ્યો છે તે જૂલબરેલું સાદસ લાગે છે.

સ્ત્રીઓની કેળવણી પુરુષોની કેળવણી કરતાં તદન જુદી જ હોવી જોઈએ—જાણે સ્ત્રીઓ તે જુદાં જ પ્રાણી હોય—એ કદપના આ લેખકને માન્ય નથી, અને એ વાત એવે

વસન્ત પત્રમા એક કરતા વધારે પ્યાર જણાવી છે, પણ તે સાથે એટલું પણ સ્પષ્ટ છે કે સ્ત્રીઓ પુરુષ જેવી જ પ્રેમવશી લક્ષણ કે, તોપણ સ્ત્રીઓએ પુરુષ સાથે એક જ જાતના જીવનમાં હરીશાઈ કરવી તેના કરતા એમણે—જીવનનો ભાર પુરુષ પાસેથી વહેવી લેવો એ વધારે સારું છે અને એમ છે તો તેમાંથી સ્વાભાવિક રીતે આ દ્વિત થાય છે કે જીવનનો જે ભંશ ફળવવાની એમને માથે વિશેષ ફરજ છે તે જ અંશમા વિશેષ ઉપયોગી થાય એવી ફળવણી એમને—સામાન્ય રીતે—આપની નેહાળી ખીલું—સ્ત્રી અને પુરુષ તે એક જ વ્યાપારની પેઢીમા બે ભાગદાર જેવા નથી, કે જે એમાંથી ગમે તે ગમે તે કામ બપાડી લે એટલે કામની યોગ્ય વહેંચણી થઈ ગઈ પહેલાય કુદરતે જ જેમાં કેટલીક જુદી જુદી શક્તિઓ અને યોગ્યતાઓ મૂકી છે, જેને અનુસરીને કાર્યભારની વહેંચણી થાય તો એન્દર ફલ વધારે સારું આવે

ખીલું—સ્ત્રીઓની ડિગ્રી સોધી અને નખાલી થશે એમ માનવાને માંઈ જ મરણ નથી સ્ત્રીઓને શીખવાના કેટલાક વિષય તો પુરુષ સાથે સમાન જ થશે પણ તે મિનાય જેખામ વિષય રાખવામા આવરો તે પુરુષના વિષય કરતા જરા પણ સહેલા નથી શુદ્ધ કાર્ધ રાજ્ય કરતા ઓછો વિષ્ઠ વિષય નથી, અને શુદ્ધ કે જ્યાં રાજ્યનો પાયો નખાય છે તે ઓછું કઠિન હોવાનો સંભવ પણ નથી સ્ત્રી કેળવણીના વિષય માટે જે મતમેદ જોવામા આવે છે તે જ ખતાવી આપે છે કે શુદ્ધ એ પ્રુ complex—અનેક રૂપ અને શક્તિઓથી મકુચ જીવન છે—જેનો મપૂર્ય અને યથાર્થ મદ અર્ધ શકવો મુશ્કેલ થઈ પાવાથી જ મતમેદ બોપજે છે

પ્રેમ કવેની યોજના સામે ત્રીજો આક્ષેપ જે એમ કરવામા આવે છે કે એમણે ક્રમે ક્રમે ચાનવાને બદલે ક્રેદકો માર્યો છે—એનો ઉત્તર અત્યારે સન્તોષકારી રીતે આપનો કદિન છે આપણા પ્રાન્તમા હજી તો સ્ત્રીઓ માટે હાઈસ્કૂલો વધારવાની જરૂર છે, ત્યાં આખા હિન્દની એક યુનિવર્સિટી સ્થાપના જલુ એ કોઈને 'Quarantio' લાગે તો તેમા આશ્ચર્ય જેવું નથી પણ તે સામે એમ વાત મિચારવા મારા મિત્રોને વિનંતિ છે ૧૮૮૫ મા આખા હિન્દ માટે એક કૉન્ગ્રેસ સ્થાપનાનો નિશ્ચય થયો તે વખતે કોઈએ એમ કહ્યું હોત કે પ્રથમ જિલ્લા અને પ્રાન્તની દરિયાદો તો સરમર આગળ મૂકો, પછી આખા હિન્દુસ્થાનની નાત કરજો તો હું નથી ધારતો કે એ દલીલ તદન ગેરમાજબી લાગત રાજદીપ વિષયમા સરમર ઉપર સમન્વેત હિન્દના લોકમતથી અમર કચ્વાની જરૂર છે એમ કદાચ બેદ ખાડવામા આવે—પણ વસ્તુત આખુ હિન્દુસ્થાન એક પ્રયત્નથી સ્ત્રીઓની ફળવણી હાથમા લેવા તત્પર થયું છે એ ખાવના પણ આપણા ઉત્કર્ષ માટે થોડી બલિષ્ઠ નથી પ્રેમ કવેને પૂર્ણ ઉત્સાહથી અને બળથી મદદ આપવાની જરૂર છે અને એમના પોતાના અડગ નિશ્ચયથી અને કાર્ય શક્તિથી પ્રજાની સહાનુજીતિથી, અને હિન્દના અદ્યુત મગજ અદલથી—આ યોજનાને

સરળ થઈ જાય—તેા હિન્દી રાષ્ટ્રીય સભા (કોંગ્રેસ) સ્થાપીને આપણા જ્ઞ દેશભક્તોએ અને હિન્દુ યુનિવર્સિટી સ્થાપીને પડિત મદનમોહન માનવીએ જ દેશ સેવા જાળવી છે— તે જ દરજ્જાની આ ઠીજ દેશસેવા ત્રી કડે જાળવી જશે. પ્રભુ એમને જય અને વંદન આપે *

આનન્દશંકર બાપુભાઈ કુવ

* ઉપરનું લખ્યા બાદ, ગવર્મેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયાએ પ્રેાનિન્સન ગવર્મેન્ટ (હતાક સરકાર) ઉપર તા ૨૨ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૧ એ લખેલો સર્ક્યુલર લેટર વાચવામાં આવ્યો. વાચકને સ્મરણ હશે કે થોડાક માસ ઉપર ઇંગ્લંડના કેપીક પાત્રોએ અને શૃંગ્યો—જેઓ હિન્દુસ્થાનની ત્રી કેળવણીમાં રસ લે છે—તેઓ હિન્દુસ્થાન ખાતાના પ્રધાન મિ. ચેમ્બર-લેઈન પાસે હિન્દુસ્થાનમાં ઓરિએન્ટેશનલ વધારવા બાબત વિનંતિ કરવા ગયા હતા મિ. ચેમ્બરલેઈને દેખાતી રીતે જરા નિરાશા જણાવનારો જરાંય આખ્યો—કે આ પ્રશ્ન કહિત છે, અત્યાગે સેવા જેવો નથી, અને તેઓએ પ્રથમ હિન્દુસ્થાનના વ્હાઇસરોયને આ બાબત મળતું જોઈતું હેતુ પણ એ હિવચાનતું પરિણામ એ આવ્યું કે પ્રધાને વ્હાઇસરોયને લખી મોકલ્યું, અને એમણે પ્રાન્ત સરકાર ઉપર એક યાદી મોકલી અને એમાં ઓરિએન્ટેશન સંબંધી ષ્ટનાક પ્રશ્નો ઉપર એમને અભિપ્રાય માગ્યો છે. અત્યારે ઓરિએન્ટેશન પ્રશ્ન ખામ મહત્તર શા માટે ધરાવે છે એ વિષે એ યાદીના આરભમાં બે પંચાદ છે એ વાચવા જેવા છે :

"Apart from the general reasons for the increasing demand for female education, it may be observed where the joint-family system has hitherto prevailed in India, it is now breaking up. Families composed of only the father and the mother and their children are becoming more common. Girls and young women are, therefore, becoming the heads of families without being able to rely, as in former days, upon the advice and care of older relations, and the duty of bringing up the children devolves upon them. The health and physical efficiency of the latter is a National concern, and it cannot be secured without the education of mothers and their co-operation."

For the same reason, namely, the breaking up of the joint family system, widows have not now the care and protection which that system secured them, and their opportunities of social service confined, though these may have been to the circle of their own and related families, have to a large extent disappeared. It is also necessary that women should receive some appropriate education in this period of transition when the old system is passing away which, though it enforced their subordination, secured them a certain degree of protection and comfort.

ખરેખર, યુસ્તકોની મદદ વગર આજ સુધી શુદ્ધમાં સ્ત્રીઓને જે કેળવણી મળતી તે ઓછી થઈ ગઈ છે, અને ઉવડું સ્ત્રીઓને માથે ધરના બેભાન વધારે આવી પડ્યો છે—એક તો, એમના ઉપર વડીલ વગર અનુભવરહિત વયમા સતત રીતે એકવદાયે ધર ચલાવવાનો—અર્થાત્ હોકરા ભેરવા વગેરેનો—ભાર આવે છે, અને બીજું, પૂર્વ અને પશ્ચિમની એકવાચ્યતા કરવાની મુશ્કેલી આખા જનસમાજ ઉપર પડેલી છે તે શુદ્ધ અનુભવ પણ પ્રવેશી છે. તે ઉપરાંત, વિધવાઓના મંગલમાં પણ ઉપલા સરમુલરમાં કહેલું સત્ય છે. તેઓ પોતાનો નિર્વાહ કરી શકે અને ધન્ય દોષ તો આર્તપરિચર્યા જેવી લોકસેવા કરી શકે, તથા પોતાની રિયલિટીને યોગ્ય પવિત્ર યુવન ગાળી શકે તે માટે એમને જોઈતી કેળવણીની ગોઠવણ થવી જોઈએ. આ સળંગ લોકમત અને અનુભવી મત શો છે એ હિન્દી સરકારી જાણવા માગે છે. વિરોધમાં, એક સ્વયં એ એડુ કરે છે કે સ્ત્રીકેળવણીની બાબતમાં પ્રભુને પોતાને સ્થાનિક સ્વરાજ્યને ધારણે વડીલ સોંપવો, અને રાજ્યે બનતા સુધી એ ઉપર દેખરેખ રાખવી—એ હિન્દી સરકારને ઇડ જણાય છે આશા છે કે આ સમર્થનને લઈને—દેશમાં સ્ત્રીકેળવણીને પ્રથમ સારી રીતે ચર્ચાશે, અને સ્ત્રી કેળવણી આગળ વધશે.

આનન્દશંકર બાપુભાઈ દ્રુવ.

લવણમ સર્વ માટે વર્ગ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પેટેજ માટે.)

મળવાનું ક્રાણ્ઁ:—વસન્ત આશિસ.—અમદાવાદ.

નિયમો.

- ૧ વર્ગ સહીના અને તન્વીની સહીના લેખો માટે તન્વી જવાબદાર છે.
- ૨ “વસન્ત-આશિસ” ની સહીના લેખો માટે “વસન્ત-આશિસ” અને વ્યવસ્થાપક જવાબદાર છે.
- ૩ અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખના કર્તા જવાબદાર છે.
- ૪ ભાષાન્તરરૂપ લેખ લખી મોકલનારે મૂળ અન્ય કે લેખના કર્તાની પરવાનગી મેળવી શકાય તેમ હોય તો મેળવવી. તથા એ લેખ ભાષાન્તરરૂપ છે અને અમુક અન્યનું અન્યના ભાગનું કે લેખનું ભાષાન્તર છે એમ અમોને લખી જણાવવું તે વિના એ લેખ પ્રસિદ્ધ કરવા માટેની સઘળી જવાબદારી ભાષાન્તર કર્તાને સિરે રહેશે.
- ૫ કોઈ પણ લેખકનું અસદ્ લખાણ—એ લેખ “વસન્ત” માં દાખલ કરવાનો થા કર્યો હોય કે ન હોય—પણ પાછું લેખકને તે મોકલવાને અમો અંધારા નથી.
- ૬ એક જ લેખ બે ત્રણ જગ્યાએ મોકલેલો વસન્તમાં પ્રસિદ્ધ થવા મોકલતાં તે માટે તે બીજા મોકલ્યો હોય તો જણાવવું કારણ કે તેના લેખો પ્રસિદ્ધ કરવા કે નહિ તે તન્વીની મુનમતી ઉપર છે.

વ્યવસ્થાપક.

સ્વાદિષ્ટ અને પૌષ્ટિક, શુદ્ધ

ખદામ તથા ખીસ્તાના રોટલા.

જો તમારે મગજને પુષ્ટિ અને શાન્તિ આપવી હોય,

જો તમારે માનસિક શક્તિને ખીલવવી હોય,

જો તમારે શરીરને સુદૃઢ બનાવવું હોય, તો—

અમારા ખદામ તથા ખીસ્તાના રોટલા વાપરવા અમારી ખાત્રી બલામણ છે.

શેર એકનો રૂ. ૧-૦-૦ (પેટેજ નહીં.)

ખાસ કરીને માનસિક પરિક્ષમ કરનારાઓ માટે આ રોટલા અમૃતસમ છે.

એક વખત મંગાવી ખાતરી કરવા લેખો:—

કે. એમ. સાકરવાળા.—પરસીવલ માર્કેટ.—લાવનગર.

વસન્ત.

इदं सर्वं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
य गहिमन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषाऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

વયમ તરદિવ્યમ । ધર્મોષ્ઠ પ્રમદિતવ્યમ । કુશલોષ્ઠ પ્રમદિતવ્યમ । મૂયે
ત પ્રમદિતવ્યમ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાદ્યાં ત પ્રમદિતવ્યમ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૧૫. વાંકે ૩.

[માસિક]

ચેત્ર, સંવત ૧૯૭૨.

સ્વરાજ્ય અને સામ્રાજ્ય.

૨.

ગયા અંકમાં આપણે 'સ્વરાજ્ય' અને 'સામ્રાજ્ય' એ શબ્દનો અર્થ તકી કરી—
એ એ શબ્દથી પ્રતિપાદિત થતી ભાવનાનો અવિરોધ—અહીં મંગલિ—કુશળી આપણી
તેમ જ આપણા રાજ્યકર્તાઓની ફરજ છે એ બતાવ્યું. તેમા, ડો. સ્યુકેરે 'Empire',
શબ્દનો અર્થ કરતાં બતાવ્યું છે તે પ્રમાણે 'British Empire connotes Bri-
tish Liberty'—અર્થાત્ સ્વરાજ્ય એ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો પ્રાણ—એનું અવાગુણત વર્તણૂક
છે—તેથી બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય વિશે કોઈપણ કહેતા પહેલાં સ્વરાજ્યનું નિરૂપણ કરવું પ્રાપ્ત થાય છે.

આ સ્વરાજ્ય માટેની આજ સુધીમાં કેવી કેવી યોજનાઓ રચી ચક્ર છે એ બતાવવાનું
અને ત્યાર પછી એનો સરકાર દરમિયાની શો સત્કાર થયો છે એ બતાવવાનું. આ યોજનાઓમાં
મુખ્ય નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) મિ. આર્સ્ટની યોજના.

૧. સૌથી જૂનામાં જૂની સ્વરાજ્ય માટેની યોજના મિ. આર્સ્ટની હતી.

તે એવી હતી કે—હિન્દુસ્થાનના જુદા જુદા પ્રવાસીઓ એક એક ગવર્નર અને એની ઉપર ગવર્નર-ઝનરલ એવી વ્યવસ્થા છે તેને બદલે માત્ર ગવર્નરો જ રાખવા અને દરેક ગવર્નરને સીધા સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટને જ જવાબદાર કરવો. * આ રીતે દરેક પ્રવાસીને લગતર સુધાની આમતમા દરેક ખીબા પ્રવાસીથી છૂટી રાખવો, અને આખાં જાણે જુદાં જુદાં રાજ્યો-જા-સ, જર્મની વગેરે જેવાં—એક એકનો સ્વતંત્ર વિકાસ થવા દેવો વળી, તે માટે દરેક પ્રવાસીની કાઉન્સિલમાં અધિકારી અંગ્રેજો સાથે બેઠેવાની અંગ્રેજોને, અને વિદેશમાં લોકોને સારી રીતે જાણના એવા બે ત્રણ દેશોએ તે પણ, રાખવા.

આ સૂચના લગભગ સાઠ વર્ષ ઉપર ચર્ચ હતી. દેશીઓને કાઉન્સિલમાં બેઠેવા મંજૂરી

*“I would propose that, instead of having a Governor-General and an Indian Empire, we should have neither the one nor the other. I would propose that we should have Presidencies, and not an Empire. If I were a minister—which the House will admit is a bold figure of speech—and if the House were to agree with me, which is also an essential point—I would propose to have at least five Presidencies in India, and I would have the Governments of these Presidencies perfectly equal in rank and in salary. The capitals of these Presidencies would probably be Calcutta, Madras, Bombay, Agra, and Lahore. I will take the Presidency of Madras as an illustration.

+ + + + +

I would have its finance, its taxation, its justice and its police departments, as well as its public works and military departments precisely the same as if it were a state having no connection with any other parts of India, and recognised only as a dependency of this country.

+ + + + +

I would have the army divided, each Presidency having its own army just as now, care being taken to have them kept distinct, and I see no danger of any confusion or misunderstanding, when an emergency arose, in having them all brought together to carry out the views of the Government. There is one question which it is important to bear in mind, and that is with regard to the councils in India. I think every Governor of a Presidency should have an assistant council, but differently constituted from what they are now, I would have an open council. What we want is to make the Governments of the Presidencies Governments for the people of the Presidencies, not Governments for the civil servants of the crown, but for the non-official mercantile classes from England who settle there, and for the 20,000,000 or 30,000,000 of natives in each Presidency.

—House of Commons, June 24, 1858.

એમની બનામજી અમનમાં આવી ગઈ છે. ઈલાકાને એક જીમથી તદ્દન છૂટા પાડી ગવર્નર-જનરલ દ્વારા નાખવાનો વિચાર અંગ્રેજ અધિકારીઓએ પસંદ કર્યો નથી * એટલું જ નહિ પણ ડિ-ફુથાનની પ્રજાના નામને પણ ડિ-ફુથાનના જુદા જુદા ભાગોને એક જીમ સાથે સાકશેના રાખી ડિ-ફુથાન સમસ્તની એકતા સાધવા માગે છે.

(૨.) મિ. બ્રાઉલો અને ૧૮૮૯ ની કોંગ્રેસની યોજના.

૨૦ તે પછી લગભગ ત્રીસ વર્ષ—ઇ. સ. ૧૮૮૯ માં મુંબાઈમાં કોંગ્રેસની જે બેઠક થઈ અને તેમાં મિ. આર્થર બ્રાઉલો પ્રેરક તરીકે આવ્યા હતા, તેમાં “*R. provincialisation*” (રાજ્યવકીવટમાં પ્રજાના પ્રતિનિધિ દાખલ કરવા) સંબંધી અર્થાત્ સ્વરાજ્ય સંબંધી નીચે પ્રમાણે યોજના ઘડવામાં આવી હતી:

(૧) સમસ્ત દિન્દ (Imperial) અને તેના પ્રાન્તોની (Provincial) ધારા સભા (Legislative councils)ના મેમ્બરોમાં ઓછામાં ઓછા અડધા લોકમતથી ચૂંટાએલા (elected) હોવા જોઈએ, રજાની રૂએ (ex officio) નીમાએલા ચોથા દિરખા કરતા વધારે હોવા ન જોઈએ, અને બાકીના સરકાર નીમે.

* જૈન શ્રાવણનું જીવનચરિત્ર લખનાર મિ. બ્રોડબ્રાઉનને મિ. શ્રાવણની યોજના ઉપર વાવળ પ્રાન્તના માજી લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર અને તે પછી સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટની ડાઉન્સિંગના મેમ્બર સર આર્થર બ્રાઉલોના અનિવાર્ય લીધો હતો. સર આર્થરે લખે છે.—

“So far as Bright's broad decentralisation, as the best and most effective system of Government in India, I thoroughly agree with his principle. I have myself advocated it for years past. And since Bright's time very considerable steps have been taken toward this end, particularly during the last two years. Every important province has now its legislative council, its police and its assignment of revenue which the local Government can spend at its discretion, subject to certain reservations. There is also a High or Chief Court for each province, and there are strong municipalities in the chief cities. In fact, the whole administration of India has been reformed since 1853-59.”

+ + + + + +

But I hold that Bright carried his principle too far when he proposed to abolish the supreme Government of India, and to consolidate the provinces as separate states, re-organised only as dependencies of the country, and corresponding directly with the Secretary of State for India on all questions that would mean nothing less than the Government of a vast territory from London by a Secretary of State responsible to the British Parliament, and I am convinced that such a system would be impracticable and also very unpopular.”

(૨) સામાન્ય રીતે, રેવન્યુ ઉધરાવવા માટે ખાંધેલા જિહ્વાઓ દીઠ મેમ્બરોની ચૂંટણી કરવી.

(૩) સર્વ પુરુષ જાતિ બ્રિટિશ રૈયત પૈકી અમુક યોગ્યતા ધરાવનાર અને ઉમ્મરમાં ૨૧ વર્ષ કરતાં અધિક હોય તેને મત આપવાનો હક. [આ યોગ્યતાનું ધોરણ હવે પછી નક્કી કરવામાં આવશે.]

(૪) દરેક જિહ્વામાં મત આપવા હકદાર પુરુષ—સ્થાનિક સ્થિતિના પ્રમાણમાં—દસ લાખ વસ્તીએ બાર એ હિસાબે—પોતાના પ્રતિનિધિઓ પસંદ કરે. એ પ્રતિનિધિઓમાં અમુક યોગ્યતા હોવી જોઈએ અને અમુક અયોગ્યતા ન હોવી જોઈએ. [જે હવે પછી નક્કી કરવામાં આવશે.]

(૫) આ પ્રમાણે પસંદ થએલા પ્રતિનિધિઓ—જે વરતી તરફથી પોતે પસંદ થએલા હોય તેના પચાસ લાખે એક એ પ્રમાણમાં—સમસ્ત હિન્દની ધારાસભા માટે પોતા તરફથી મેમ્બરો નીમે; અને પ્રાંતિક ધારાસભા માટે દસ લાખ વસ્તીએ એક એ પ્રમાણમાં—નીમે. તેમાં નિયમ એટલો કે—કુલ વરતીમાં પારસી, ખ્રિસ્તી, મુસલમાન, અને હિન્દુઓ જે પ્રમાણમાં હોય તે પ્રમાણ કરતાં ધારાસભામાં તેઓનું પ્રમાણ ઓછું રહેતું ન જોઈએ. એ ધારાસભાના મેમ્બરમાં અમુક યોગ્યતા હોવી જોઈએ, અને અમુક અયોગ્યતા ન હોવી જોઈએ [જે હવે પછી નક્કી કરવામાં આવશે.]

આ પ્રમાણેની યોજના—મેમ્બરો માટે અમુક યોગ્યતા અયોગ્યતા પાછળથી નક્કી કરવાની હતી તે કરીને—પાર્લમેન્ટમાં પસાર કરવા માટે મિ. વાલ્સે ઓટલોને સોંપવાનો કૌન્સેલે હરાવ કર્યો, અને મિ. ઓટલોએ એને અનુસરીને પાર્લમેન્ટમાં દાખલ કરવાનું બિલ તૈયાર કર્યું. સરકારે પોતા તરફથી એ જ ધોરણે બિલ લાવવાનું જાહેર કર્યું. મિ. ઓટલોનું બિલ ખેંચી લેવામાં આવ્યું. અને ‘ઇ. સ. ૧૮૮૨ નો લૉડ કૉસનો ધનિયન કાઉન્સિલ્સ એક્ટ’ મરકાર તરફથી પાર્લમેન્ટમાં પસાર થયો. આ એક્ટથી—સરકારે કાઉન્સિલમાં મેમ્બરોની સંખ્યા ઘટાડી કરી પ્રજામતનાં અમુક મંડળો સ્થ પી એમના પ્રતિનિધિઓ લેવાનું હરાબ્યું અને નૉન-ઓફિસિયલ યાને અધિકારિમંડળ બહારના મેમ્બરોનું પ્રમાણ પહેલા કરતાં વધાર્યું. સ્વરાજ્યની કાંઇક સરખાત કરી.

(૩.) મિ. ગોખલેએ વેલ્થ કમિશન આગળ મૂકેલી યોજના.

૩. ત્યાર પછી થોડા જ વખતમાં—હિન્દુસ્થાનના ખર્ચ મંજૂરની વિચાર કરવા વેલ્થ કમિશનનીમાથુ. તેણે સરકારી સહાય સાથે—પ્રજામતના કેટલાક સાક્ષીઓ પણ લીધા. તેમાં મૂર્દૂમ ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલેએ આપેલી જુગ્યાની—જે એ મહાન પુરુષની બુદ્ધિશક્તિ, નિરપણશક્તિ, અને સ્વદેશભક્તિનો અમર દીર્ઘસ્તંભ છે—તેમાં હિન્દુસ્થાનની પ્રજાને દેશના

નાણાં ખર્ચવા ઉપર વધારે કાષ્ટ હોવો જોઈએ એમ એમણે જણાવ્યું, અને તે માટે હિન્દુ-રયાનના રાજ્યવહીવટમાં સ્વરાજ્યનું તત્ત્વ હાથલ કરવા માટે કેટલીક સૂચના કરી તે નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) હિન્દી બજેટ બ્લાકસરોયની ધારાસભામાં કમિટીના મત લઈને પસાર કરવું. સરકાર પોતાના પસારા મેમ્બરોની મંખ્યા વધારે રાખે—એટલે સરકાર હારે અને બજેટ પસાર ન થઈ શકે એવું કદી બનશે નહિ. પણ નૉન-ઓફિસિયલ મેમ્બરો પેટ્રી અર્ધા કરતાં વધારે જો અમુક ખર્ચની વિરુદ્ધ હોય તો તે બાબત તેઓ હિન્દી સરકાર (બ્લાકસરોયની કમિટી) મારફત 'કમિટિ ઓફ કન્ટ્રોલ' (committee of control) આગળ રજુ કરી શકે.

(૨) આ 'કમિટિ ઓફ કન્ટ્રોલ' સેક્રેટરી ઓફ રોટ અને એની કમિટીના બહારના મેમ્બરોની—પાર્લિમેન્ટ નીમે, અને એ કમિટિ પાર્લિમેન્ટને જવાબદાર રહે—પાર્લિમેન્ટને ખર્ચ બાબત વખતોવખત રિપોર્ટ કરે.

(૩) મદ્રાસ, બુંગાળ, બંગાળ, સંયુક્ત પ્રાન્ત, પંજાબ, અને સહાયક તરફથી—એક એક મેમ્બર પાર્લિમેન્ટમાં બેસવા માટે ચૂંટી કાઢવામાં આવે.

આ કૌથી વિશેષ મદત્તની સૂચના હતી. તે ઉપરાંત ખીજી મદત્તની સૂચના એ હતી કે નિજાના વહીવટ માટે કલેક્ટર ઉપર કમિશનર અને કલેક્ટર સ્થળે વગી એ ઉપર રેવેન્યુ બોર્ડ શખવામાં આવે છે તેથી નકામું ખર્ચ વધે છે અને કલેક્ટરની સત્તા ઉપર ખરાબ બદલે બોર્ડ અંકુશ મૂકવામાં આવે છે. ખરા અંકુશ એ છે કે—દરેક નિજામાં કલેક્ટરને એક એક્ઝિક્યુટિવ બોર્ડનો પ્રેસિડન્ટ હરાવવો—અને એ બોર્ડમાં રેવેન્યુ, પોલિસ, જંગલ, ક્લાર્કેરી, રાક્તગી, અને કેજવણી ખાતાના ઓફિસરન્ટ યાને મદદગર મેમ્બર મખરા, જોડો ન્દાનાં ન્દાનાં કામમાં પોતાના ખાતાના સ્વતન્ત્ર ઉપરિ રહે, અને મોટાં કામમાં પોતાની સમીના ખીજી મેમ્બરોની સમી મળાને કામ કરે—અને કોને પ્રેસિડન્ટ યાને કલેક્ટરની આમાન્ય સલાહ મળતી રહે. આ ઓફિસિયલ બોર્ડમાં—નિજાબોર્ડ અને મ્યુનિસિપલિટિઓના ચેરમેન (અધ્યક્ષ)ને પણ માનિલ કરવા. કુલ દસ મેમ્બરો મળી જીજાનો સમીના વહીવટ કરે.*

* "The District being a unit of administration, the Collector's position should be that of the President of an Executive Board consisting of his Revenue, Police, Forest, Public Works, Medical and Educational Assistants, sitting together each in charge of his own Department, but taking counsel in larger matters with the heads of the other Departments under the general advice of the Collector-President. To this Official Board, the Chairmen of the District and Municipal Board may be joined as non official representatives. These ten members, thus sitting together, and representing as many Departments, would from the best check on each indivi-

(૫) મિસિસ બેમન્ટની યોજના.

૫. હવે છેવટના છેવટ, મિસિસ બેમન્ટે સ્વરાજ્યની યોજના ઘડી છે તેનું મુખ્ય ધોરણ તથા વિગત નીચે પ્રમાણે છે —

if it is a council of 12 I should have 8 elected and 4 nominated I should leave the power of nomination into the hands of the Collector, who will then be able to appoint men who do not care to stand for election but whom it is desirable to have on the Council But a majority of the Council must come in by election because it is the only way, known to modern times, by which you can give representation to different interests A Council then, should be created in every district, as far as possible, of which two thirds, or any other proportion more than half should be elected, and the rest less than half nominated This Council, to begin with, should have only advisory functions, though they need not always remain advisory if the experiment proves a success In this country, in our exceptional situation, we can progress only tentatively, and from experiment to experiment, as each experiment succeeds If the proposed experiment proves a success more responsible powers could certainly be entrusted to the Councils in due course It is necessary that the Advisory Council should be a small body, in order to meet the objection that has been raised by some that it might otherwise degenerate into a talking body A body of nine or ten members, sitting round a table with the Collector, assisted by other district officers, meeting once a month, would be able to dispose of a lot of business on the spot, which at present involves endless delays, and indirectly to get rid of a lot of poison which now gathers in a district from day to day, and which tends to vitiate the air in a manner, truly regrettable This is roughly the proposal that I am putting forward

Roughly I would divide the functions of the Collector into four categories First must come matters, which are urgent and confidential, in regard to which of course, he must have the power to do what he thinks proper without consulting the Council Secondly, there would be matters which he must refer to the Central Government for final disposal, whether there is a Council or not but in regard to which he would express an opinion or make a recommendation Here the opinion of the Council should also be ascertained by him and forwarded to Government along with his own opinion The third division, and here is what would make a great difference to the people, would be of matters, which the Collector should be empowered to dispose of on the spot, if he is able to carry his Advisory Council with him but which he must otherwise refer, as at present for orders to

પ્રજાના સર્વ કાર્યોના વહીવટ એના પોતાના હાથમાં હોવો જોઈએ એટલે કે એની પમંદગીના માણસોના મઝા ('councils') રચી એમના મત પ્રમાણે સરકારે સર્વ

the Central Government. This is what will really constitute in some respects the distinctive feature of the scheme, freeing the Collector from the present excessive Secretariat control, and associating with him a small body of non official representatives to prevent his being a mere autocrat and giving the people some voice in the disposal of their affairs. What I would like to see is that the Collector should be the head of an Executive Board, consisting of the Engineer, the Educational Inspector and other officers belonging to the other departments in the district. And he should have in addition an advisory council like the one I have outlined. With the assistance of the Executive Board, he should carry on the general administration of the district and many matters which he at present has to refer to the Central Government he should be empowered to decide on the spot with the assistance of his Advisory Council. The last division will be of matters, in which the Collector though bound to consult his Council should be free to act as he deems best, taking or rejecting the advice of the Council, as he likes.

Leaving confidential matters alone, and taking the second category, I would include in it (1) Legislative proposals (2), proposals of revision of settlements (3) revision of water rates (4) recommendations about remissions of land revenue, (5) creation of new Municipalities, (6) extension of the operation of Acts to new areas, (7) imposition of punitive police and (8), creation of new posts. All these matters must go to the Central Government in any case but the Collector should ascertain the opinion of his Council and send that opinion along with his own. In the third category, which concerns the most important part of my scheme, I would have matters, which, as I have already explained the Collector should dispose of finally if he is able to carry his Council with him, but which he must otherwise refer to the Central Government. If the Council does not agree with the Collector on any question nothing will be lost, as the matter will go to the Central Government as at present, but where the Council agree with the Collector he should be freed from the control of the Secretariat, and the matter decided there and then. Among such matters would be (1) opening, location and abolition of liquor shops, (2) suspensions of land revenue, (3) levy of building fines, (4) city survey proposals, (5) organization of local supply from forests, (6) opening of new and closing of old schools, (7) establishment of village Panchayats and Unions (8) suspension of Taluka Boards, Municipalities, Panchayats and Unions, (9) creation of Benches of Magistrates (10) rules regulating fairs, processions

વહીવટ કરવો જોઈએ. પણ પ્રજાને પસંદગીના હક તે દરેક વ્યક્તિનાં જ્ઞાન અનુભવ અને ચારિત્રના પ્રમાણમાં—અર્થાત્ ગામ જેવા સાદા વહીવટના પ્રદેશમાં અમુક ઉમ્મરનાં દરેક સ્ત્રીપુરુષને એ હક, એ કરતાં વધારે શુચિવણના વહીવટ માટે, એટલે કે તાલુકા નિજા પ્રાન્ત ઇત્યાદિનાં વહીવટી મંડળના અન્ધારણ માટે ઉપર કહ્યું તે જ ધોરણ, પણ તે ઉત્તરોત્તર ક્રમવાર વધારે જાયું. આ સ્વરાજ્યનું સામાન્ય ધોરણ.

હવે આ મંડળ યાને કાઉન્સિલની રચના તથા અધિકારની વિગતવાર હકાકત નીચે પ્રમાણે:—

પ્રથમ ભૂમિકાનાં મંડળ : ગામ અને શહેરવિભાગ (વોર્ડ) નાં પંચ. એ માટે મત આપવા હકદાર એ પ્રદેશમાં રહેતાં સર્વ સ્ત્રી પુરુષો—એકત્રીસ વર્ષ અને તે ઉપરની ઉમ્મરનાં, માત્ર ગુન્હેગાર અને ગાંડાં સિવાયનાં. એ મંડળનાં કર્તવ્ય: (૧) ગામમાં થતા ન્હાના ન્હાના કેમકા દિવાની અને ફાજલારી સત્તા, (૨) ગામની નિશાળ તથા એને લગતું કારખાતું આધવાં, જાળવવાં અને ચલાવવાં, તે માટે જોઈતાં નાણાં પ્રાપ્તિક (કપાકા) સરકારમંડળ (Provincial Parliament) તરફથી નિજામંડળ મારફત મને, નિજાની નિશાળોનાં ધોરણ આધવાતું તથા નિશાળો તપાસવાતું કામ કેળવણી ખાતાતું; (૩) આરોગ્ય; (૪) કુવા તથા પાણીનાં આંધકામ, (૫) ગામની અંદગ્ના રસ્તા; (૬) દીવાળતી, (૭) આક રોપવાં; (૮) કલ્પ અને વાંચનશાળા; (૯) નાણાંમેદી અને પરસ્પર સાલકારી મંડળો. વોર્ડ યાને શહેરવિભાગનાં પંચના કર્તવ્ય પણ આને મળતાં જ—વિરોધમાં ખોરાક, દૂધ—માળાણનાં કારખાનાં, અને દોર આંધવાનાં સ્થાન, કુવા, તળાવ, જાળડ, ગાડી ગાડી ઉગાં રહેવાનાં સ્થાન, ઘોડા અને દોર પવાના હવાડા—ઇત્યાદિ ન્હાનાં ન્હાનાં મ્યુનિસિપલિટીનો કામ.

બીજી ભૂમિકાનાં મંડળ : તાલુકા બોર્ડ, અને અમુક સંખ્યા કરતાં ઓછી વરતીની મ્યુનિસિપલિટીઓ. એ માટે મત આપવા હકદાર: પૂર્વોક્ત ગામપંચના તથા શહેરવિભાગ (વોર્ડ) ના પંચના મેમ્બરો; તાલુકા તથા શહેરવિભાગ (વોર્ડ) માં રહેતાં મનુષ્યો—ઉમ્મર પચીસ વર્ષ ઉપરની, અને સાધારણ નિયાળ હોડતાં (‘રફલ કાલ્પ’) સુધીની કેળવણી. કર્તવ્ય: મધ્યમ (Secondary) કેળવણી તથા હાઈસ્કૂલનો વહીવટ; જનપદમાં નમુનેદાર ખેતર સ્થાપવાં, તથા શહેરમાં ઉદ્યોગકુત્તરની શાળાઓ સ્થાપવી; દીવાળતી, પીવાતું પાણી, નહેર, અને રસ્તા જે નિજાબોર્ડ તરફથી એમને મોંપવામાં આવે તે; જ્યાં પરસ્પર સાલકારી મંડળો ન હોય ત્યાં ખેડૂતોને બાડે આપવા માટે નવી તરેહનાં ખેતીનાં ઝાંખર; અનાજના કોઠાર; ખેડૂતોને દોર લેખવવા માટે આપવાના જતવાળા આગલા; જે શહેરમાં

etc., and (11) assumption of property under the Court of Wards Act. Lastly would come those matters which the Collector may decide as he deems best, even against the opinion of the district council, such as (1) urgent precautionary measures against plague, cholera and other epidemics, (2) measures for the preservation of peace, (3) of urgent famine relief, and so forth.”

નાણાં ધીરનાર સાહુકાર કે પરસ્પર સાહુકારી મંડળ ન હોય ત્યાં શહેરનો ઉદ્યોગ વધારવા માટે જોઇતી યોજના. આ પરસ્પર એકત્ર થઈ કાર્ય કરવાની શક્તિ ધીમે ધીમે આવવાની.

ત્રીજી ભૂમિકાનાં મંડળ: જનપદમાં જિલ્લામંડળ (ડિસ્ટ્રિક્ટ બોર્ડ), અને અમુક વસ્તી ઉપરનાં શહેરોમાં મ્યુનિસિપલિટિઓ. એ માટે મત આપવા હકદાર: પૂર્વેકત ત્રીજી ભૂમિકાનાં મંડળ, અને જિલ્લા વા શહેરમાં રહેતાં સ્ત્રીપુરુષો—ઉમ્મરે વર્ષ ત્રીમ ઉપરના, અને કેળવણીમાં ‘ઇન્ટર્મિડિએટ’ સુધીના ધોરણનાં. કર્તવ્ય: આખા જિલ્લાનું, તથા શહેરનું સર્વજન કામ; રસ્તા, સ્થાનિક રેલવે, તથા કૌશલ્ય—સામાન્ય વિદ્યાની, તેમ જ સાયન્સ ખેતી તથા ઉદ્યોગના શિક્ષણની. જિલ્લાના વિભાગમાં સ્થાનિક કરથી આવેલાં નાણાંની વહેંચણી વગેરે.

ચોથી ભૂમિકાનાં મંડળ: પ્રાન્તિક પાર્લમેન્ટ. તે માટે મતદાર: ત્રીજી ભૂમિકાનાં મંડળ, અને પ્રાન્તમાં વસતાં સ્ત્રી પુરુષો જેઓએ પ્રેડ્યુએટ થવા સુધીની કેળવણી લીધેલી હોય તથા પાંચીસ વર્ષ ઉપરની ઉમ્મર હોય. કર્તવ્ય: પ્રાન્તની મ્યુનિસિપલિટિઓ ઉપર તથા ખામી બધાં પ્રાન્તિક કામો ઉપર દેખરેખ. પ્રાન્તિક કાયદા ઘડવાનું કામ એનું; ને ઉપગત, મહોટા તથા સ્થાનિક કર લેવા, પોતાની નીચેનાં મંડળોને તથા પોતાની સત્તાના પ્રદેશમાં વહીવટ માટે નાણાં વહેંચવાં, નીચેનાં મંડળોમાં કામની વહેંચણી કરવી—દુકામાં, પ્રાન્તનો સંઘો વહીવટ કરવો, તથા અન્ય પ્રાન્ત સાથે તથા સર્વોપરિ રાષ્ટ્રીય મંડળ (Supreme National Government) સાથે વ્યવહાર કરવો. આ પ્રાન્તિક સભામાં ‘ફેડરેટ મિનિસ્ટર્સ’ યાને પ્રધાનમંડળ રચવું—જેમાં કેળવણી, કાયદા, ખેતી, આન્તર વ્યવસ્થા વગેરે કામની, વહેંચણી કરવી, અને એ મંડળ પ્રાન્તિક સભાને જવાબદાર રહે. પ્રાન્તિક સભામાંથી જ પ્રધાનમંડળ રચાય ને ઇન્ડિયા પક્ષવાદને ધોરણે (Party System)—અર્થાત્, આખું મંડળ એક જ જવાબદારી રાખે, અને પ્રાન્તિક સભામાં એ મંડળનું કામ પસંદ પડે નહિ નો આખું મંડળ રાજનાખું આપે અને નવો પક્ષ સત્તામાં આવે—એવી રીતે, કે દરેક પ્રધાન પોતાના જ કામ માટે પ્રાન્તિક સભાને જવાબદાર રહે એવા ધોરણે, કામ લેવું એ નહીં કરવું અત્યારે કઠણ છે.] આ રીતે સંપૂર્ણ પ્રાન્તિક સ્વરાજ્ય રહેશે, અને પ્રાન્તો અને દેશી રાજ્યો મળીને ‘ફેડરેશનનાં સંયુક્ત રાજ્યો’ (‘Federated States of India’) બનશે. એ રાજ્યોની એક ‘સંયુક્ત સભા’ (‘Federal Parliament’)—તે ફેડરેશનની ‘National Parliament’—રાષ્ટ્રીયમહાસભા. એ મહાસભાનું જ પ્રધાનમંડળ, તેનું કામ—રાષ્ટ્રનો વહીવટ તથા લશ્કર, નૌકા, રેલવે, ટપાલ, જમીન, વગેરે કામ. જુદા જુદા પ્રાન્તની ખામિયોતોને માન આપવું, અને તે સાથે જ વળી આખા દેશનું એક રાષ્ટ્ર બનાવવું—તે માટે આ પ્રમાણે પ્રાન્તમંડળને પોતાપોતાના પ્રાન્તમાં પૂર્ણ સત્તા આપવાની સાથે એક રાષ્ટ્રસભામાં એકત્રિત કરવાની જરૂર છે. આ રાષ્ટ્રસભા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની સભામાં પોતાના પ્રતિનિધિઓ મોકલે—

અર્થાત્, આ રીતે સ્વરાજ્ય અને સામ્રાજ્ય ઉભય લાવનાની સંગતિ કરાય.

(અપૂર્ણ.)^૧,
તત્ત્વી.

ત્રણ શોકદાયક મૃત્યુ.

હિન્દુસ્થાનના મહાન પુરુષોની પાનખર ઝલતુ એકી લાગે છે ! હાલમાં બાગ્યે એક એ માસ ભય છે કે જેમાં કોઈ ને કોઈ મહાન પુરુષના મૃત્યુ મારે છે સુખશ્રવણ આચર આ પત્રમાં એ દર્શાવવાનો હોતો નથી. ગોખલે ગયા, ફીરોજ-શાહ ગયા !—એ જેની સમાન નહિ તથાપિ રાજકીય પ્રગતિ-વાના એક ખીજ માર્ગમાં બહુ મહત્ત્વની સેવા કરનાર—એક મદ્રાસી નરવીર જી. સુબર્ણેશ્વર આચર હમણાં જ દેવશોક પામ્યા છે. એ ગૃહસ્થની રાજકીય પ્રવૃત્તિવનમાં મેવા હાલમાં જલ્દવસ્થા શરીરદુઃખ વગેરે કેટલાંક કારણોને લીધે લોકસમય આગી નથી—પણ એ સેવાના મહત્ત્વની કદર જે એમનું પૂર્વ જીવન બાંહે છે તે સારી રીતે કરે છે. ૧૮૮૪-૮૫ માં મુબાઇમાં જે પહેલી કોન્ગ્રેસ બરાઈ એનો પહેલો દરમ ઉપર પહેલા બોલનાર ગૃહસ્થ મિ. જી. સુબર્ણેશ્વર આચર હતા આ માન આકસ્મિક ન હતું. જૂનો જમાનાના બંગાળના કિસ્તોદામ પાલ જેના જે ત્રણને બાદ કરીએ—તો તે પછીના હિન્દુસ્થાનમાં આપણા રાજકીય સામાજિક અને આર્થિક જીવન ઉપર બહુ અભ્યાસથી, માહિતીથી, અને નિર્ભયતાના જુરસાથી લખનાર પત્રકાર મિ. આચર હતાં. બી. એ. યર્ષ, એક અંગ્રેજ નિરાળના શિક્ષક તરીકે જીવન શરૂ કરી, અંગ્રેજ પત્રમાં એમણે લખવા માંડ્યું—અને એમના ગિત્ર વીર રાધા આચરની દ્રવ્ય અને વ્યવસ્થાની મદદ લઈ એમણે પ્રસિદ્ધ ‘હિન્ડુ’ પત્ર સ્થાપ્યું. એ પત્રે દેશીઓને હાથે લખાતી અંગ્રેજ પત્રોની પ્રથમ પક્તિમાં સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું—અને એ પ્રતિજ્ઞાના કારણથી એમને યેરિય કમિશન બામળ જુગાની આપવા ઈંગ્લેન્ડ નોતરવામાં આવ્યા હતા. * એમણે આપેલી જુગાની ગોખલે જેની બાહોશી અને હાનરજવાની-વાળી નહોતી, તથાપિ, હિન્દુસ્થાનના રેલવેવહીવટ ઉપર એમણે સાઝ અજવાળું પાડ્યું હતું. પત્રકારના ધન્યને લીધે એમનું દેશહિતના પ્રશ્નોનું જ્ઞાન એવું વિશાળ થયું હતું કે—કોન્ગ્રેસના કોઈ પણ દરમ ઉપર બોલવાની જરૂર હોય તો તે કામ એ સહેલાઈથી ઉપાડી શકતા. તથાપિ યેરિય કમિશન બામળ આપેલી એમની જુગાનીથી જાણાય છે કે રાજકીય નિયમની આર્થિક બાજુ તરફ એમને ખાસ પ્યાર હતો. તેથી, હિન્ડુ પત્રનું અધિ-પતિપણું છોડી એમણે ‘યુનાઇટેડ ઇન્ડિયા’ નામનું સામાજિક પત્ર શરૂ, તેમાં આર્થિક વિષયો ઉપર બહુ વજનદાર અને માહિતીથી ભરેલા લેખો પોતે લખતા. એમાં એક બાબત ઉપર એમણે ખાસ ભાર મૂક્યો અમને યાદ આવે છે: હિન્દુસ્થાનની ખાણો પરદેશી કંપની-ઓને ખોદવા દેવી ન જોઈએ એમ એમનો આગ્રહ હતો, અને એમાં એમનું એમ કહેવું હતું કે ખાણોનો ઉદ્યોગ હજી દેશીઓ જાણતા નથી અને ખાણોમાંથી કાઢીને પરદેશ મદાવી દીધેલું ધન એક વખત ગયું તે ગયું જ, તેથી યુરોપિયન કંપનીને એ ધનથી

* સુરેન્દ્રનાથ, વામળા, ગોખલે અને આચર—એ ચાર જ દેશીઓ આ માન પામ્યા હતા.

સરકારે કરવા દેવો ન જોઈએ: આ ધન્ધામાં દેશીઓને તો એમાંથી વાનગી મજૂરી જેટલું ધન પણ મળી શકતું નથી. અને યુરોપિયન માત્ર નહીં જ નહિ પણ બુધિનું સર્વ ધન જ ઉપાડી જાય છે એમ એમની દલીલ હતી. પત્રકાર તરીકેની એમની વિશાળ માહિતીનો લાભ—અન્ય પત્રકારો પણ સેતા. હિન્દુસ્થાનના રાજ્યતંત્રમાં પરદેશી અમલદારો બહુ નથી એમ સિદ્ધ કરવા માટે લૉર્ડ કર્ઝન તરફથી કેટલાક આંકડા પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા હતા અને તે ઉપર દેશમાં પુષ્કળ ચર્ચા ચાલી હતી—તે વખતે અગ્રાહવાદના ‘હિન્દુસ્થાન’ પત્રમાં એમણે એનો રહીશો—બહુ મિથુનટથી અને વિગતવાર આંકડાના કોષ્ટકો રૂપે—આપ્યો હતો. આપું હિન્દુસ્થાન આ મહાન પ્રજામતના નેતાને એક અંગ્રેજી પત્રકાર તરીકે જાણે છે—પણ તે ઉપરાંત એમની એક અમૂલ્ય સેવા તો મદ્રાસની દેશભાષામાં “સ્વદેશ મિત્ર” નામનું પત્ર કાઢ્યું છે. એ એક સારા અંગ્રેજી લેખક હતા—જતાં એ પોતાનાં અંગ્રેજી કલમ ઉપર મોહી રહ્યા ન હોતા: એ માનતા કે જ્યાં સુધી દેશીભાષાદ્વારા હિન્દુસ્થાનની આખી પ્રજાના અન્તઃકરણને સ્પર્શવામાં ન આવે, અને દેશી ભાષા કેળવાય નહિ—ત્યાં સુધી કેવળ અંગ્રેજી ભાષાદ્વારા કરેલી દેશસેવા બસ નથી—અને તેથી એમના જીવનનું મહોટામાં મહોટું કાર્ય આ ‘સ્વદેશમિત્ર’ પત્ર ગણાય છે.

અત્યારે પ્રજાજીવનના ઓતનો પટ પહેલાં કરતાં બહુ વિશાળ થયો છે—અને નજર આગળનો પટ જોવામાં નિમગ્ન થતાં, મૂળ તરફ આપણી દૃષ્ટિ જતી નથી. પણ વસ્તુતઃ જે પ્રવાહ અત્યારે આટલો વિશાળ દેખાય છે તે મૂળ તરફના ભાગમાં કેટલા ખડકો અને વિષમ ભૂમિઓમાંથી અદ્ધગાળને માર્ગે કરીને અહીં સુધી આવેલો છે એનું વિસ્મરણ થતું જોઈએ નહિ. આ વાત ધ્યાનમાં ગણતાં, મિ. જી. મુખર્જીએ આશ્ચર્યની દેશસેવાની યોગ્ય કદર આપણે કરી શકીયું.

*

*

*

*

પ્રજુના રંગથી રંગેલા—પ્રજાજીવનના સુંદર તકના એક પછી એક ભાગતા જાય છે! અમદાવાદના અલ્પ રાજકીય જીવનમાં સ્વદેશભક્તિની મિથુગારી જીવતી ગોવિન્દરાવ આપણે રાખનાર—અમદાવાદના એક શહેરી ગોવિન્દરાવ આપણે પાટિલ પાટિલ. આ માસમાં દેવશોક પામ્યા! ન્હાના પાયા ઉપર પણ સ્વદેશસેવાનો—ખરી સ્વદેશસેવાનો—આપણને પુષ્કળ અવકાશ છે એમ ખતાવી આપનાર એક જીવન આપણાં નેત્ર આગળથી અસ્તે થયું!—એ માટે અમદાવાદના સર્વ શહેરીઓ ખરા હૃદયથી શોક કરે છે. અમદાવાદની ‘ગૂજરાત સભા’એ આજ સુધીમાં જે જે દેશસેવાનાં કાર્યો કર્યાં છે—અને તે યોડાં નથી—તે સર્વમાં મહોટા ભાગે મિ. પારીક્ષનો હાથ હતો. ‘ગૂજરાત સભા’એ ૧૯૦૨ માં અમદાવાદમાં નૅશનલ કોંગ્રેસ બરવાની વ્યવસ્થા કરી; તે પહેલાં, ખેતીની જમીન વાણીઆને વેચી શકાય નહિ એ ધતલખતું મુંબાઈની ધારસભામાં દાખલ થએલું લૅન્ડ રેવેન્યુ બિલ કે જેણે પ્રજામાં પુષ્કળ ખળભળાડ

ઉત્પન્ન કર્યો હતો—તે સાથે સરકારમાં એક ઉત્તમ દ્વીપોદી બરેલું મેગેસિન (અરજ) લખી મોકલ્યું હતું તે પછી ૧૮૦૮ ના લૅર્ડ મિન્ડો અને મોર્લિના રાજકીય સંધારાની ખાળતમાં પણ એણે બહુ વિચારવંત લેખ સરકારઆગળ રજૂ કર્યો હતો—આ સર્વ કાર્યમાં મિ પાટિલની કનમ અને કર્તવ્યબુદ્ધિને અગદાવાદ (અને ગૂજરાતમાં આ જાતની આ એક જ મ્હોટી મંસ્થા છે એ જોતા આખું ગૂજરાત) આભારી છે

આ ઉપરાંત, મિ પાટીને પોતાના જીવનમાં ઉછરતા યુવકોને માટે એક સારો આદર્શ પ્રખટ કર્યો છે વ્યવહારમાં જે ત્રણ રીતે ફત્તેહ મળે છે, એક કેવળ નસીબથી, બીજી 'યેન કેન પ્રકારેણ', અને ત્રીજી પ્રામાણિકતા અને કુશળતા ઉભવના મેયોગથી, તેમાંની આ ત્રીજી રીતની ફત્તેહ એમણે વફીનના ધધામાં મેળવી હતી એમાં એ પ્રથમ પદે પહોંચ્યા હતા, અને અસીન પ્રત્યેના પોતાના કર્તવ્યમાં એ મ્હી ન્યૂનતા આપના દેતા નહિ—છતાં, એ પોતાના કામમાંથી ઇતિહાસ અને સાહિત્ય (અગ્રેજ તેમ જ મસ્કૂત) ના વાચન માટે હમેશા વખત કાઢતા આ વિષયનો એમને શોખ અસામાન્ય હતો એનએન બી મા પમાર થઈ વફીનના ધધામાં પડી, વા સરકારી નોકરી લઈ અમનદાર થઈ, જે ઈંદુએટો એમને બી. એ પર્થન્તનો અભ્યાસ—મકાન બધાઈ રહેતા પાલખની માફ—છોટી નાણે છે, તેમને માટે કાઈ જ અચાવ નથી—એ મિ પાટિલનું જીવન ખતાવી આપે છે

પુરામત શો પદાર્થ છે, પુરાભાગી હુંપણું શી ચીજ છે, વૈર દેવ-ધર્મ્યા આદિ પુત્ર ભાવો શી વસ્તુ છે—એ એમના હૃદયે કદી જાણ્યું નથી પ્રશ્નએ સરળ બધા—સજ્જ નતાની અને મૃદુસ્થાપની મર્તિરૂપ કર્તવ્યનિષ્ઠ અને દેશભક્ત પુરુષને નિત્ય સુખ અને શાન્તિમાં રાખે એવી આભારી પ્રાર્થના છે !

* * * * *
 ત્રીજો ખેદકારક બનાવ જ જમનાબાઈ સંસાધના સ્વર્ગવાસથી આપણા પ્રાન્તને પડેલી ખોટ છે. આ બાઇએ સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ માટે બહુ શ્રમ કર્યો છે, જમનાબાઈ સંસાધ અને મુંબાઇનું “ ગૂજરાતી હિન્દુ સ્ત્રીમંડળ ” સુખ્ય એમના જ પ્રયાસ થી અસ્તિત્વમાં આવ્યું છે અગ્રેજ કેવળથી રૂપી સાકડા પાયા ઉપર આપણા દેશના કોઈ પણ પ્રશ્નનું સમાધાન રાખવું ઇષ્ટ નથી આ વિશાળ દેશની પ્રજા જેને બહુ મ્હોટો ભાગ આ કેવળથીના વર્તુળની બહાર છે અને બહાર જ રહેવાનો સંભવ છે, તેની ઉન્નતિ કયાં વગર દેશની ઉન્નતિ કરવી અશક્ય છે—કારણ કે વસ્તુતઃ એ જ મ્હોટો ભાગે દેશ છે—, અને તેથી સ્વદેશી ભાષામાં, સ્વદેશી પદ્ધતિએ, અને સ્વદેશી બુદ્ધિ અને હૃદયને અર્પી શકે એવા સ્વરૂપમાં જ આ દેશની ઉન્નતિના સર્વ પ્રયત્નો થવા જોઈએ આ સામાન્ય નિયમ ધ્યાનમાં રાખી—સ્વર્ગસ્થ જમનાબાઈએ સ્ત્રીઓના જીવનને વધારે સુખી વધારે મંસ્કારી અને મામાનિક કરવાના પવિત્ર કામને પોતાનું સમસ્ત જીવન અર્પી દીધું હતું ધણું કરી પોતાને અગ્રેજ કેવળથી ન હતી, છતાં જે પરોપમરી હૃદય, બાપા અને કેવળથીના આમડા બન્ધનોની પાર વિશજે છે તે એમનું હતું—અને તેથી એ હૃદયની સ્વાભાવિક

આગાને અનુવર્તી એમણે યથામતિ ઓળોનાં કસાણુ માટે જે જે કરવું યોગ્ય લાગ્યું તે કર્યું; પોતાની ખીંઠે અને શાણી: શુદ્ધિથી આખા ગૂજરાતનાં ઓમંગળમાં માન મેળવ્યું તથા સુધારા પ્રત્યે સૌની પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરી. એમની સેવા, માત્ર મંડળ સ્થાપનામાં કે બાપણ કરવા કરાવવામાં જ સમાપ્ત, યર્ધ નથી. ગયા હુકાળ વખતે ગૂજરાતમાં જાતે ફરી મનુષ્ય અને દોરનાં દુઃખ પોતાને હાથે ટાળ્યાં છે—એ ખરૂં પરોપકારી અને સુખ લક્ષ્ય હમેશાં પરમાત્મામાં જ વસે છે, છતાં આપણી સ્થૂંઘ દૃષ્ટિએ, મરણથી એ પરમાત્માની વધારે નિકટ ગણ્યું છે—તો ત્યાં એ નિત્ય સુખમાં વસે. એવી આપણે પ્રાર્થના કરીએ. તન્મની.

એક રાત્રિ.*

સુરખાલા અને હું એક જ નિશાળે જતાં, અને વરવડું રમતાં. સુરખાલાને ઘેર હું જતો ત્યારે તેની મા મને બહુ લાડ લદાવતી, અને અમને બંનેને સાથે ઉભાં રાખી, મનમાં બોલતી, “આહા, બંને કેવાં શાળે છે!”

હતો તો હું તે વખતે બાળક, પણ તે વયનનો મર્મ હું ઠીક સમજી શકતો. ખીંઠ સૌ કરતાં મ્હારો સુરખાલા ઉપર વિશેષ અધિકાર એવો ખ્યાલ મ્હારા મનમાં ઠસી ગયો હતો. અને તે અધિકારમંદથી મત ધર્ધ હું તેના ઉપર અનેક પ્રકારના હુકમ બજાવતો અને પજવતો. તે પણ કંઈ બોલ્યાચાલ્યા વિના મ્હારૂં કરેલું કરતી, મ્હારૂં ગાયેલું ગાતી, અને મ્હારી શિક્ષા સહન કરતી. ગામમાં તેના રૂપનાં બહુ વખાણુ થતાં, પણ હું બડંગની નજરમાં તો તે રૂપની કશી મણુના ન હતી;—હું તો કેવળ એટલું જ જાણતો કે મ્હારી જ સેવા ઉઠાવવાને સુરખાલાએ પોતાને ઘેર જન્મ લીધો છે, અને તેથી હું તેની ગમે તેટલી હાડછેડ કરી શકું.

મ્હારા પિતા ચોધરી જમીનદારના મુનીમ હતા. તેમની ઇચ્છા એવી હતી કે, મ્હારો હાથ જરૂર પાકો થાય એટલે જાગીરવંદીવટનું કામ શીખવી મ્હને ક્યાંક ગુમાંસ્તાની જગ્યા અપાવી દેવી. પરંતુ મને એ વાત પસંદ ન હતી. અમારા ગામનો નીલરતન કલકત્તા નાંદી જઈ, લખતાં વાંચતાં શીખી ફોટોગ્રાફ સાહેબનો નાજર થયો હતો; મ્હારા જીવનનું લક્ષ્ય પણ તેટલું જ ઉચ્ચ હતું; ફોટોગ્રાફ સાહેબનો નાજર ના થાઉં તો જજ, અદાલતનો, હેડક્લાર્ક યંદરા, એવો મેં મનમાં નિશ્ચય કરી રાખ્યો હતો.

હું હમેશાં જોતો કે મ્હારા પિતા પોલી અદાલતના અમલદારોને બહુ માન આપતાં.

મહારા બાળપણથી મહેને ખખર હતી કે નાના પ્રકારની ભેટાથી ફલફલાદિ, શાક તરકારી, અને કદી કદી કલદાર નાણાંથી તે દેવેની પૂજા અર્ચના કરવી પડે છે. અને લીધે અદા. લતના ન્હાનાસૂના નોકરો તો શું પણ સીપાઈસિપૌરાંઓને પણ મેં મહારા હૃદયમાં ઉચ્ચ આદરનું સ્થાન આપ્યું હતું. આપણા બંગાળના આ પૂજ્ય દેવતા; તેનીશ કોટિ દેવતાની લઘુ લઘુ પૂજા આશ્રિતો. આર્થિક સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા માટે તો સિદ્ધિદાતા શ્રીગણેશના કરતાં આ દેવો ઉપર આપણા લોકોની શ્રદ્ધા વિશેષ છે; આથી જ કરીને પૂર્વે જે શ્રીગણેશને ધરાવવામાં આવતું તે આજકાલ આ લોકો પ્રાપ્ત કરી નામ છે.

નીલરતનેના દહાનતે મહારામાંએ ઉત્સાહ જાગ્યો કર્યો અને એકવાર અવસર સાધી હું કલકત્તા ઉપડી ગયો. પ્રથમ ગામના એક ઝાળખીતાને ત્યાં રહ્યો, પછીથી મહારા પિતા તરફથી અમ્મ્યાસ માટે કાંઈ કાંઈ મદદ મળવા લાગી, અને મહારા વાંચવા લખવાનું નિયમિત રીતે આસવા લાગ્યું.

આ ઉપરાંત, હું અનેક સભા-સમિતિઓમાં જોડાયો. દેશને માટે એકએક પ્રાણ સમર્પણ કરવા જોઈએ, એવો પણ મહારો નિશ્ચય થવા લાગ્યો. પરંતુ કેવી રીતે તે હ.સાધ્ય કાર્ય થઈ શકે તે હું જાણતો નહિ, અને કાંઈ મહેને તેમ કરી બતાવતુંએ નહિ.

પણ આથી કાંઈ મહારો ઉત્સાહ ઝાણે થયો નહિ. અમે ગામડીઆ છોકરાઓ કલકત્તાના દોઢકાલા છોકરાઓની માફક સર્વ વસ્તુઓને હસી કાઢતાં શીખ્યા ન હતા; એટલે અમારી કાર્યનિષ્ઠા દુર્લભ હતી. અમારી સભાના કર્તાકર્તાઓ જ બાપણો આપતા, અમે તો ઉલ્લાસાળી ચોપડીઓ લઈ, આધારીધા વિના બળતે તડકે ઘેર ઘેર ફરી બિદ્યા માગતા, રસ્તાની બાજુએ ઉભા રહી 'હૈન્ડ-બિલો' વહેંચતા, સભા રથને જઈ બાંકો અને ખુરશીઓ ગોઠવતા, અને અમારા નાયકના વિરુદ્ધ કાંઈ એક અક્ષરે બોલતું તો કમર કસી તેની સાથે મારામારી કરવા તૈયાર થતા. શહેરના છોકરાઓ આ બધું જોઈ અમને 'બાંગાલ' (પૂર્વ બંગાળના ગામડીઆ) કહેતા.

કલકત્તા હું આવ્યો હતો તો નાજર થવાને, પરંતુ તજવીજ તો મેંજિની ગૅરિબાલ્ડી થવાની કરવા લાગ્યો.

આ વખતે મહારા પિતા અને સુરખાલાના પિતાએ એક મત થઈ સુરખાલાની સાથે મહારો વિવાહ કરવાની તૈયારી કરવા માંડી. હું પદરમે વર્ષે કલકત્તામાં નાશી આવેલો, સુરખાલા ત્યારે આઠ વર્ષની હતી; હમણાં મને અદાર થમાંતો. મહારા પિતા એમ માનતા કે મહારો વિવાહનું વય જરૂર જાય છે. પરંતુ મેં તો પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કે આખી જીંદગી કુંવારા રહી સ્વદેશને માટે મરવું; પિતાને કહી દીધું કે વિદ્યાભ્યાસ પૂરો કર્યા વિના લગ્ન કરીશ નહિ.

એ ચાર માસમાં તો મને ખબર પડી કે વકીલ રામલોચન ખાજુ સાથે સુરખાલાનું લમ થઈ ગયું. હતભાગ્ય ભારતને માટે નાણાં ઉધરાવતો હતો, ત્યાં આ વાતની સાથે મ્હારે શું લેવા દેવા હોય ?

મેં એન્ટ્રન્સ પરીક્ષા પાસ કરી; એફ. એ.માં બેસવાનો વિચાર કર્યો હતો તેટલામાં તો મ્હારા પિતાનું મૃત્યુ થયું. સંસારમાં હું એકલો નહતો, મ્હારી સાથે મ્હારી મા અને એ બહેન હતી. એટલે મ્હારે કૉલેજ છોડવી પડી, અને ધંધો શોધવો પડ્યો. બહુ પ્રયત્ન નવખાલી છૂલાના એક ન્હાના કરખામાં એન્ટ્રન્સ સુધીની એક સ્કૂલમાં મને સેકંડ આસિસ્ટન્ટની જગ્યા મળી. મને લાગ્યું કે, કામ તો બરાબર બેઠવું જ મળ્યું છે; મ્હારા ઉપદેશ અને ઉત્સાહથી એક એક વિદ્યાર્થી બાપી ભારતનો એક એક સેનાપતિ બનાવીશ.

મ્હારૂં કાર્ય મેં ચારંબી, પશુ દીધું. પરંતુ મને જણાયું કે ભારતવર્ષના કરતાં આવતી પરીક્ષાની તકામતી જખરી છે. વિદ્યાર્થીઓને વ્યાકરણ અને અક્ષરગણિત સિવાય બીજું કંઈ પશુ શીખવવા જતો તો હેડમાસ્તર ગુસ્સે થતો. એકદલ એ માસમાં મ્હારો એ ઉત્સાહ હડી ગયો.

મ્હારા જેવા પ્રતિભા વિનાના અનેક જણ ઘરમાં બેસી નાના પ્રકારના તરંગો ફોડાવે; આખરે જ્યારે કાર્યક્ષેત્રમાં પડી ખાંધ પર જુસફ લેવું પડે, અને પાછળથી પરાણીના ગોદા પડતા જાય, અને પુછકું અમળાતું જાય તોપણ માયું નીચું રાખી ભોંયનાં ઢેરો ભાંગવાં પડે, અને સાંત્રે-જે કંઈ ખાવાનું મળે તેટલાં એ નિભાવી લેવું પડે ત્યારે જ તેની બધી તાથકદ ખાંધ પડે છે.

સ્કૂલના મકાનને આગબાગ ન લાગે તેટલા માટે એક શિક્ષકને ત્યાં જ રહેવું પડતું. હું એકલો માણસ, એટલે આ કાર્ય મ્હારા ઉપર જ આવી પડેલું. સ્કૂલની પાસેના એક નાના છાપરામાં હું રહેતો.

સ્કૂલનું મકાન કરખાથી કંઈક દૂર તળાવ કાંઠે હતું. ચારે બાજુએ સોપારી, નાળાએરી અને બીજાં ઝાડો આવી રહ્યાં હતાં, અને સ્કૂલના મકાનની છેક નજીક લીમડાનાં એ મ્હોટાં ઝાડો પોતાનાં ડાળપાંદડાં એક બીજાની સાથે ભેગાં કરી શીતળ છાંયડો આપતાં હતાં.

એક વાત હજી મેં કહી નથી, મ્હને કહેવા જેવી લાગી નથી. કરખાના સરકારી વકીલ રામ લોચન રાય અમારી સ્કૂલની પાસે જ રહેતો હતા. અને તેની સાથે તેની સ્ત્રી મારી બાલસખી સુરખાલા પશુ હતી તે મ્હને ખબર હતી.

રામ લોચન ખાજુ સાથે મ્હારે ઝોળખાણ થયું. સુરખાલાની સાથે બાળપણમાં મ્હારે ઝોળખાણ હતું એમ રામ લોચન જાણતો કે નહિ તે મ્હને ખબર નથી; મેં પણ

નવા પરિચય પ્રસંગે તે બાબત કાંઈ વાત કાઢવી કીકધારી ન હતી. ખરે, સુરબાલા કાઢકે વંખતે મહારા જીવન સાથે કોઈ રીતે અંકગણી હતી એવું પણ મ્હને મોખ્યું સ્મરણ ન હતું.

એક રત્નને દિવસે હું રામ લોચનને ત્યાં મળવા ગયો. અમે શા વિષય ઉપર વાતચીત કરી હતી તેવું મ્હને સ્મરણ નથી, પણ હું માનું છું કે વર્તમાન ભારતવર્ષની દુરવસ્થા સંબંધે હશે. રામ લોચનને તે બાબત કાંઈ બહુ ચિંતા હતી કે કાંઈ મગે પડતો હતો એમ તો નહિ, પણ વિષય જ એવો હતો કે બીડી કુંકતાં કુંકતાં તે બાબત એક બે કલાક ચોખ્ખા હોખ્ખા ઉભરા કઢાયા કરે.

આ વખતે, પાસેના ઝોરડામાં મેં બંગડીનેા ઝીણો ખાણખણાટ, કપડાંનો કડકડાટ, અને મૃદુ પગરવ સાંભળ્યો; મ્હને પછી સ્પષ્ટ જણાયું કે બારીમાંના કાંણમાંથી બે કુતૂલ-પૂર્ણ નેત્ર મને નિરખી રહ્યાં હતાં.

તરત જ મહારા સ્મરણપટે બે નેત્ર પડ્યાં—નિઃશ્વાસ, સરસતા અને બાલસખ્યથી તરવરતાં બે નેત્ર, —કાળી કાળી કીડી, ધનકૃષ્ણ કૂકટિ, સ્થિરસ્થિતિ દહિ. એકાએક જાણે મહારા હૃદયને કાઢએ મૂઠીમા ખૂબ જોરથી પકડી દાખ્યું, અને તેની વેદનાથી જાણે તે ધમકી રહ્યું.

મહારે ઘેર પાછો આવી, પરંતુ પેલી વ્યથા મટી ન હતી. લજ્જા, વાયું કે ગમે તે કામ કદે તોપણ હૃદયનો ભાર દૂર થયો નહિ; મન એકે મહોટા બોળ સમાન થઈ પડ્યું, અને તે બોળને લીધે હૃદયની શિરાઓ જાણે તુટવા લાગી.

સાંજે જરા સ્થિર થઈ વિચાર કરવા લાગ્યો કે, ‘આ થયું શાથી?’ અંતરમાંથી ઉત્તર મળ્યો, ‘ત્હારી પેલી સુરબાલા ક્યાં ગઈ?’ મેં પ્રત્યુત્તર દીધો, ‘એ’ તો તેને જાણી જુઝીને છોડી દીધી છે. મહારે માટે શું તે સદા બેસી રહેવાની હતી?’ અંતરમાંથી કાંઈ બોલ્યું, ‘તે વખતે જે માત્ર ઈચ્છા કરવાથી મળી શકત, તે હવે માયું ફોડી મરી જાય તોયે એકવાર જોવાનીએ મળનાર નથી.’ તે બાળપણની સુરબાલા ત્હારી ગમે તેટલી નજીક આવે, તું તેની બંગડીનેા ખાણખણાટ સાંભળે, તેના માયાના તેલની યુગ્મ્યે બહે લઈ શકે, તોપણ ત્હમારા બંને વચ્ચે સદા આડી ભાંત જેવું અંતર રહેશે.’ હું બોલ્યો, ‘બહે તેમ થતું. સુરબાલા મહારે કાણ છે?’ ઉત્તર મળ્યો, ‘સુરબાલા આજ ત્હારી કાંઈએ ન હોય, તોપણ સુરબાલા ત્હારી શું ન થઈ હોત?’

હા, એ વાત ખરી. સુરબાલા મહારી શું ન થઈ હોત? સર્વના કરતાં મહારી અંતરંગ, સર્વના કરતાં મહારી નિકટવર્તી, મહારા જીવનની સુખદુઃખભાગિની થઈ શકત, તે આજ આટલી બધી દૂર, આટલી બધી પર, આજ તેને જોવાનું નિષિદ્ધ, તેની સાથે વાત કરતી એ દોષ, તેના વિચાર કરવો એ પાપ. અને રામલોચન કાણ જાણે ક્યાંથી એકાએક આવી ચડી, એક બે રૂઢે મન્ત્રો બધી સુરબાલાને પૃથ્વીનાં બીજાં સૌની પાસેથી ઝોંટ મારી પડાવી ગયો.

માનવસમાજમાં હું કંઈ નવી નીતિનો પ્રચાર કરવા નીકળ્યો નથી, સમાજ ભાંગવા આવ્યો નથી, બંધન તોડવા ઇચ્છતો નથી. હું તો માત્ર મહારા મનનાં તત્ત્વસમપના બાવ પ્રકટ કરું છું, માત્ર આપણા મનમાં જે બાવ જામત તે સમજાવે જું વિવેકયુક્ત હોતા હશે? રામ લોચનના ધરના ચાર ખૂણામાં ત્રિરાજતી સુરબાલા રામ લોચનના કરતાંએ વિશેષ કરીને મહારી છે, એ વિચાર હું કરે કરીને મહારા મનમાંથી દૂર કરી ન શક્યો. એ વિચાર અત્યંત અયુક્ત અને અન્યાય હતો એ હું સ્વીકારું છું, પરંતુ તે અસ્વાભાવિક તો ન હતો.

હવે પછીથી હું કોઈ કાર્યમાં મહારું મન લગાડી શકતો નહિ. અપોરે વર્ગમાં બપોરે છોકરાઓ ગણગણ કરતા, ખહાર સધળું તાપમાં સણસણી રહેતું, અને જરાજરા ગરમ પવનની લહરી સાથે લીમડાની પુષ્પમંજરીની સુગંધ આવી આવતી, ત્યારે મને કાંઈક ઇચ્છા થતી-શી ઇચ્છા થતી તે હું બણતો નથી; એટલું તો કહી શકું ખરો કે સારી છદ્મી ભારત વર્ષના પેલા ભારી આશાપાત્રોનું બાકરણ સુધારવામાં બ્યતીત કરવાની મહારી હવે ઇચ્છા રહી નહતી.

સ્કૂલ છૂટ્યે મહારા મોટા ધરમાં એકલા રહેવું મને રમતું નહિ, તેમજ કોઈ ગૃહસ્થ મળવા આવે તોયે મહારાથી સહન ન થતું. સન્ધ્યાકાળે તળાવને કંઠે સોપારી નાળાએરીનાં પત્રોનો અર્થહીન મર્મરશ્વનિ સાંભળતો સાંભળતો હું વિચારતો, કે મનુષ્યસમાજ એક જટિલ ભ્રમભગ છે. ખરે વખતે ખરું કાર્ય કરવાનું કોઈને સૂઝતું નથી, અને અયોગ્ય વખતે અયોગ્ય ઇચ્છા માટે સૌ જુરી મરે છે.

મહારા જેવો તો સુરબાલાનો સ્વામી થઈ નિરાતે અનેક વર્ષ સુખમાં નિર્ગમન કરી શકત, પણ હું થવા ગયો ઝંરિઆલડી, અને થયો આખરે એક ગામડી સ્કૂલનો સેક્રેટ આસિસ્ટન્ટ ! અને રામ લોચન રાય વડીલ કાંઈ સુરબાલાનો પતિ થવાનું લખાવી લાગ્યો નહતો, લગ્નની છેલ્લી ઘડી પહેલાં જેને સુરબાલા અન્ય ઐ કન્યાના કરતાં લેશમાત્ર જુદી નહતી, તે કાંઈ વિચાર બિચાર કર્યા વિના નિરાતે તેની સાથે લગ્ન કરી, સરકારી વડીલ થઈ મોજથી જીવંતે તેટલું કમાય છે, જે દિવસે દુધ ધુમાડીલું હોય તે દિવસે સુરબાલાની સાથે ચીકામ છે, જે દિન મન પ્રમત્ત હોય તે દિન સુરબાલાને ધરેણું ધડાવે છે. ' છે પણ ખાસો હટપુટ, કપડાં પણ અકક પહેરે છે, અને કોઈ પ્રકારનો તેને અસંતોષ નથી; અને તળાવની પાળે બેસી આકાશના તારા સામી દટિ માંડી કોઈ પણ દિવસ તે ' હા, હતાશ ' કરતો દિવસ પુરો કરતો નથી.

રામ લોચનને એકવાર એક મોટા કેસમાં યોડા દિવસ ખહાર જવું પડ્યું. મહારા સ્કૂલના મકાનમાં હું જેમ એકલો હતો તેમ સુરબાલા પણ પોતાના ધરમાં એકલી હતી.

હું ધારું છું કે તે દિવસ સોમવાર હતો. સ્વહારથી આકાશ વાદળાંથી છવાઈ રહ્યું

હતું. દશ વાગ્યાથી પાણી ટપકવા લાગ્યું હતું. આકાશનું સ્વરૂપ ભેદને હેઠભારતરે મવળા છૂટી આપી હતી. કાળી નાની વાદળીઓ, જાણે કોઈ મહા તૈયારી માટે, આકાશમાં આમ તેમ આવળ અને દોડધામ કરી રહી હતી. ખીન્ને દિવસે બપોર થતામાં તો સુસળધાર વર્ષાદ પડવા લાગ્યો, અને સાથે સાથે તોફાનનો પણ આરંભ થયો. રાત પડવા લાગી તેમ તેમ વર્ષાદ અને તોફાનનું ભેર વધતું ગયું. પ્રથમ પૂર્વ તરફથી પવન વાતો હતો, ધીમે ધીમે ઈશાનકોણમાંથી તે વાવા લાગ્યો.

આવી રાત્રે ઉધવાતો પ્રવત્ન કરવો મિથ્યા હતો. અને યાદ આવ્યું, કે આ રાત્રે આ વિકટ સમયે સુરખાલા તેના ઘરમાં એકલી છે. મહાર સૂલતું મકાન તેના ઘર કરતાં બહુ મજબૂત હતું. કેટલોક સમય મનમાં વિચાર થયો કે તેને સૂલમાં બોલાવી લાવી હું તળાવની પાળ ઉપર રાત ગાળીશ. પરંતુ કોઇપણ રીતે મન સ્થિર થઇ શક્યું નહિ.

રાત્રે જ્યારે એક દોઢ થયો હશે ત્યારે મેં એકાએક રેલનો ધુધવાટ સાંભળ્યો, સમુદ્ર ઉછળી આવતો જણાયો. ઘર છોડી બહાર નીકળ્યો. સુરખાલાના ઘર તરફ ચાલ્યો. રમતામાં અમારા તળાવની પાળ આવતી હતી, ત્યાં સુધી ગયો એટલે તો મારા ધુટણસમાં પાણી ચડી ગયાં હતાં. પાળની ઉપર જ્યારે ચડીને ઉભો થયો ત્યારે એક ખીન્નું મોઢું આવી અથડાયું. અમારા તળાવની પાળનો ઉચામાં ઉચો ભાગ લગભગ અગીઆરેક હાથ હતો.

પાળની ઉપર હું જેવો ચઢ્યોતેલું જ ખીજ તરફથી ખીન્નું કોઈ ચઢ્યું. તે કાણ હતું તે તો મહારા સમસ્ત અન્તરાત્માએ જાણી લીધું, મારા માથાથી તે પગ પર્યંત તેની સંવેદના ધડકી રહી. તેણે પણ મને જાણખ્યો હતો, તે વિષે મને શંકેદ નથી.

વસ્તુમાત્ર જલમય થઇ ગઇ હતી, કેવળ પાંચ છ હાથ જેટલી કોરી જમીન ઉપર અમે બે છવો ઉભા હતા.

એ તો પ્રલયકાળ હતો, તે વખતે આકાશમાં તારા ચળકતા નહતા, પૃથ્વીના સપ્તગ દીવા હોલાયા હતા, તે વખતે અમે કાંઇ વાતચિત્ત કરી હોત તો કાંઇ અકસણું ન હતી, પણ અમે એકે શબ્દ ઉચ્ચાર્યો નહિ, એક ખીન્નનું કુશળે પૂછ્યું નહિ. કેવળ બંને જણાં અંધકાર પ્રતિ દષ્ટિ માંડી રહ્યાં, અને પગતળે ગાદ, કૃષ્ણમણી ઉન્મત મૃત્યુ-સ્ત્રોત ગોળે રહ્યો હતો. આ સમસ્ત વિશ્વસંસાર છોડી સુરખાલા મહારી નિકટ આવી ઉભી છે. આજ મહારા સિવાય સુરખાલાનું કોઇ નથી. કેટલાંએ વર્ષો ઉપર જાણકાળમાં આજ સુરખાલા કોઈ જન્મોન્તર માંથી, કોઇ એક પુરાતન રહસ્યાન્ધકારમાંથી વહી આવી, આ સર્વચન્દ્રપ્રકાશિત લોકપરિપૂર્ણ પૃથ્વી ઉપર મહારી જ પામે આવી, મહારી સાથે નેકાઇ હતી; અને આજ કેટલાંએ દિવસો પછી તે પ્રકાશમય, લોકપૂર્ણ પૃથ્વી છોડીને આ બવકર જનશત્રુ પ્રલયાન્ધકાર મહા સુરખાલા એકલી મહારીજ પાસે આવી ઉભી છે ! જન્મસ્ત્રોતે તે કુંળી કળિને મહારી પાસે ફેંકી હતી, મૃત્યુસ્ત્રોતે તેજ વિકસિત કુસુમને મહારી જ પાસે જ ફેંક્યું છે;—હવે જો

માત્ર એકજ મોજું આવે તો પૃથ્વીના આ એક પ્રાન્તમાત્ર ઉપરથી, વિચ્છેદના આ એક
દંતમાત્ર ઉપરથી ખસી જઈ અમે જાને જણ્ય એક ચપ જઈએ !

તે મોજું ન જ આવે ! સ્વામી પુત્ર મૃદ ધન જન સાથે મુરખાલા ચિરકાળ સુખે
રહો ! મેં તો આ એક રાત્રે મહાપ્રલયના તીરે ઉભા રહી આનંદનો આસ્વાદ લીધો છે.

રાત્રિ લગભગ પૂરી થવા આવી- તોફાન શમી ગયું, પાણી ઉતરી ગયું, મુરખાલા
કાંઈ બોલ્યા ચાલ્યા વિના પોતાને ઘેર ગઇ, હું પણ કાંઈ બોલ્યા વિના મ્હારે ઘેર આવ્યો.

મને વિચાર થયો, હું નાજરે નહિ થયો, શિરસ્તેદારે નહિ થયો, ઝંરિયાદીએ નહિ
થયો, હું તો એક ભાંગીવટી રફલનો સેકડ આસિરદટ જ રહ્યો. પરંતુ મ્હારા સમસ્ત
જીવનમાં કશું કાળ પર્યંત એક અનંતરાત્રિનો ઉદય થયો હતો, મ્હારા પરમાધુષ્યની સમસ્ત
દિનરાત્રિમાં તેજ એક રાત્રિ મ્હારા તુચ્છ જીવનની પરમ આર્થકતા.

મહાદેવ હરિભાઈ દેશાઈ.

પૃથુરાજ રાસો.

(અનુબંધાન ૫૪. ૬૩ થી)

પૃથુરાજના નાના અનંગપાણે એને દત્તક લીધો તેની સાલ રાસામાં નીચે
પ્રમાણે આપી છે.

एकादस संवत्—अष्ट अगहातितीसमनि
प्रथमसुरित्तु तहंहेम—सुद्ध मगसिर सुमासगनि
सेतपप्प पचमिय सकलवासर गुरुपुरन
सुदि, मगसिर समइंद नोगसिद्धहि सिद्धचुरन
पहु अनङ्गपाल अपिय पुदनि—पुत्तियपुत्तपवित्तमन
छंज्योसुमोह सुखननतरनी—पतिवद्री सज्जेसरन। १८।३।

સંવત ૧૧૩૮ ના માગસરની શુદ્ધિ પાંચમ અને શરવારે અનંગપાણે પૃથુરાજને
ગાદી સોંપી.

સાદ્યુદ્ધિન ધોરીને પૃથુરાજના મંત્રી દેખાસે જે મુદમાં હરાવ્યો તે મંજુધીની તિથિ
નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવી છે.

સંવત હર ચાલીસ-વદિ ચૈત એકમદીસ ।
 રવિવાર પુષ્પ પ્રમાન સાહાવદિયમેલન ॥ ૪૪ । ૩ ।
 ગ્યારસૈ ચાલીસ ચૈત વદિ સસિય દૂજો
 ચપો સાહ સાહાવ આનિ પંજાવહ પૂજ્યો
 લવણ તિન અસ્વાર તિન સહસ, મદમત્તહ
 ચલ્યો સાહ વર કુચ-ફટિય જુગિનિષર, વત્તહ,
 સામન્તસુર વિકસેઝ અર-કાયર કંપે કલહ સુનિ
 કૈમાસ મંત્રી મંત્રહ દિયો વિગ ઘેટે ચામંડ ફુનિ ॥ ૪૪-૧૪ ॥

સંવત ૧૧૪૦ ના ચૈત્ર વદી એકમ (૫૩વો બીજ ભેગો હતો) ને રાજ સાહજુદિન હિન્દુસ્થાનપર ચડી આબ્યો. તેજ પ્રમાણે બીજ કાબ્યો ટાંકમાં છે. એક કવિતમાં પ્રચુરાજ સંવત ૧૧૪૦ ના ચૈત્ર વદી ૧૧ ને સોમવારે પ્રચુરાજ ચૌબાજી જડવા માટે તૈયાર થયા. બીજમાં સમ્બરીતો નાથ કનોજ ગેવા સંવત ૧૧૫૧ ના ચૈત્ર વદી ૩ ને રવીવારે નીકળ્યો. બીજમાં પ્રચુરાજ ચૌબાજીના છેલા યુદ્ધના વર્ણન સંબધમાં—

સંવત ૧૧૫૮ ના રાનીવારે કડં સકલિએ અર્ધો આવજી વિલે યુદ્ધ થયું.

ચોથા કાબ્યમાં સંવત ૧૧૫૮ ના આવજી મુઠ પડવાને પુધવારે વળ્યોએ રાહિણી નક્ષત્રે બાલવ અને તૈતિલ કરણે છેલા પ્રહરની ૬ ઘટિકા બાકી હતી. પ્રતિપદાની એક ઘટિકાને પાંચ પળ થયાં હતાં ત્યારે યુદ્ધના સમાચાર સહેલાઈથી ફરી વળ્યા. દિલી માટે યુદ્ધનો તે દિવસ વિષમ હતો વિગેરે મતલબનું. એ પ્રમાણેનાં અસલ કાબ્યો રજુ કરો દરેક સંવત ખોટા કરાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

હવે રાસાના ઉપર ખતાવેલા ઉતારા આખી તેમાં નીચે પ્રમાણે સાથો ખોટી છે એમ ખતાવવા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

રાસાની સાથો.

સંવત
 પ્રચુરાજને સાહજુદિન વગે છેલી લલાછ યદ્ધ તે સાથ ૧૧૫૮
 તખકાત નાસિરી, પ્રમાણે. ૧૨૪૮

એટલે લગભગ ૯૦ વર્ષનું અંતર આવે છે એમ ખતાવી જણાવે છે કે મહાકવિ ચંદે ઉક્ત રાસાનું પુસ્તક લખ્યું હોત તો ૯૦ વર્ષની જુદા આવત નહીં. આ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરતી વખતે લેણી બાબતો જોવાની છે અને લખ્યા પ્રાચીન સાહિત્યનો અનુભવ આગળ લાવવા જોઈએ છે કારણ સદર આલેખ ઉપરથી ગ્રંથની હયાતી નજીક થવાનો ભય રહે છે તેને માટે રા. રા. મોહનલાલ વિખ્યાલાલ પડ્યા અને સ્વામી મુન્દરકાસ, બી. એ. કે જેમણે

દાસીનાગરીપ્રચારણી ધર્મસભા મારફત પ્રયુરાજરાસો પ્રસિદ્ધ કર્યો તેમણે તે સવાલોનો ધણો હલો અભ્યાસ કરી ધણી ઉત્તમ રીતે પ્રયુરાજ રાસાની સત્યતા સાબિત કરી છે તે તરફ આપણે જોઈશું તો આપણને તે હકીકત બાબતી લાગશે. ચારણ કવિ સ્વામજીરાસના મત પ્રમાણે રાસો સવત ૧૬૪૦ માં રચાયો હોય તો ઉક્ત અર્થની કૃતિ ધરીમર તકરારની ખાતર આપણે મહાન કવિ ચંદની ન સ્વીકારીએ અને અન્ય લેખકની ધારીએ તો પણ આપણે એટલું તો કણુય કરવું પડેજ કે તેનો લેખક ઉત્તમ કવિ, ઇતિહાસકાર અને સાહિત્યમા પ્રવીણ હોવો જોઈએ અને ત્યારે રાસાને આવી ઉત્તમ રીતે શુભાશી મહાન કાવ્ય તરીકે હક મેળવવા પુરતી વિદ્વતાથી વિભૂષિત કરે છે ત્યારે લખવામાં તેની સાતમાં ૯૦ વર્ષેના અતર રાખે તે કદીપણ બનવા જોઈ નથી પાછળથી કાષ્ટએ લખ્યો હોત તો તેણે ધણા પુસ્તકો ઉપરથી તેની સાલો નમુદ કરી હોત પરંતુ તેમ બન્યું નથી અને ખરેખર તે મહાન કવિ ચંદની કૃતિ છે અને તેમણે લખેલી સાલો સત્ય છે પણ તેના અર્થો જીણી નજરથી વિચાર કરવાના હતા તે પ્રમાણે જો તેના આલેખકારે પ્રયત્ન કરી આલેખો લખ્યા હોત તો હાલનો પ્રગમ આવત નહી પ્રયુરાજ રાસાગા નમુદ કરેલી સાલો “તતકાત નાસિરી” ના લેખકના જણાવ્યા પ્રમાણે મળતીજ આવે છે અને તે સાથે તમામ સાલો મળે છે પણ જણાવવાનું એટલુંજ કે કવિ સ્વામજીરાસે જણાવ્યું છે કે “તતકાત નાસિરી” નો લેખક પરદેશી છતાં સાલોમાં ભૂલ થવાનો સંભવ નથી કદાચ નામોમા ચુક થઈ હોય. ચારણ કવિ સ્વામજીરાસની દેખાતી દેય ક્ષુદ્રિ જણાઈ આવે છે કે એકે દેશીય અને સમર્થ વિદ્વાન કવિના નજરે જોયેલા બનાવોથી અનુદત થયેલું મહાકાવ્ય કે જેની બરાબરી કરવાને હિન્દી સાહિત્યમા હજી સુધી એકે ગ્રંથ તૈયાર થયો નથી તેને કૃત્રિમ દરાવી પરદેશી લેખકના હાથથી લખાયેલો ગ્રંથ તેની સત્યતા સાબિત કરે છે જ્યારે તેઓ તતકાત નાસિરીના કતોના ગ્રંથમાં નામની ચુક થયેલી જણાવે છે ત્યારે સાલો ઉપર વિશ્વાસ કેવિ રીતે મુકે છે તે સમજાવું નથી તેના કરતા તેમણે ચંદ કવિ વિન્ચીત રાસાનો પુરો અભ્યાસ કર્યો હોત તો તેમા લખેલી સાલો રેપરટ સમગ્રજ ગત હવે આપણ રાસાની સરસ્વાતની સાન કે જેને મળતી રાસામાં તમામ સાલો ૮૦ વર્ષના અતરે ખરી પડે છે તે રાલ ઉપર કરીશું કારણ રાસાની સાલો કેવા પ્રમાણમા કવિએ ગોઠવી છે તે તેમણે પ્રથમજ જણાવી દીધું છે કારણ રાસાના દરેક કાવ્યમાં કવિએ કહીનતા તથા ગુદાર્ય મુકેના છે તે પ્રમાણમા ગત સોધો કાઢવા માટે પણ કવિએ વાચકજનને સહેલાઈથી જાણી શકાય તેમ કર્યું નથી પણ તેમાં વિચાર કરવા જેવી બાબત મુદી છે.

પ્રયુરાજનો જન્મ.

एकादसै पंचदह विक्रम साक अनद
तिहि रिपु जयपुर हरनको । मय मिरिराज नरिंद

છડ ૧૯૪ ૩-૩૫૫.

હવે ઉક્ત રૂપક પ્રથમ ખુબ ધ્યાન આપી વાંચવાનું છે પછી આપણે તેના અનવય કરીશું તો [एकादसै पंचदह] અગીઆરસે ૫૬૨ [अनन्द विक्रम साक] અનન્દ વિક્રમ સાક (અથવા) [विक्रम सतनन्दशाक] અનન્દ વિક્રમનો શક અથવા વિક્રમનો અનન્દ શક [तिहरी]

તેમાં [રિપુજય] યજ્ઞો ઉપર વિજય કરવા [પુરહરન] નગર અથવા દેશ દેશાન્તરનું હરન કરવા [કૌ] સાર [પૃથુરાજ નરિંદ] પૃથુરાજ નામના રાજા [ભય] થયા.

હવે એના પ્રત્યેક રાજા અને વાઘ્યો ઉપર જીલ્લી દૃષ્ટિથી વિચાર કરીશું તો તેમાં મહાનકવિ ચંદની મંવલ સંમધી ગુદાર્યતા ક્યાં રહી તે જણાશે કવિથી પ્રતિકૂળ નહીં પણ કવિના આશયને મળતી બુદ્ધિથી આપણે વિચારીશું તો પૃથુરાજરાસોમાંથી આવત સંમધી થયેલા આણેપનું જુલ ઝટ નીકળી આવશે હવે એમાં એવા જેવું એ છે કે—

વિક્રમ સાક અનન્દ

હવે અનન્દનો અર્થ કરીશું તો જણાશે કે અનન્દ એટલે વિક્રમ શવત ૧૦૦ નહિ નવ

(સાક) માંથી ૯ ઓછો બાકી ૯૧ રહ્યા, એટલે ૯૦-૯૧ વિક્રમનો આ શક તેના રાજ્યના ૯૦-૯૧ મા વર્ષથી શરૂ થયો છે. હજુ પણ આપણા દેશના જોશીઓ હજારો વર્ષથી એમ કહેતા આવ્યા છે અને આજ પણ જુદાં લોકો કહે છે કે વિક્રમના બે મંવલ હતા કે જેમનો એક હાલ પ્રચલીત છે અને એક થોડી બુદ્ધિ સુધી ચાલી બધું યર્ષ થયો છે. રાજસ્યાનમાં કોટાના વિદ્વાન રાજકવિ મંડીલાનજી કે જેઓ પણ ચારણ છે તેઓ ન્યાય બુદ્ધિથી વિક્રમના બે શક કમુપ રાખે-છે હવે તે બે સંવત ક્યાં તે આપણે જોઈએ. એક સનન્દ કે જે આજ શરૂ છે અને બીજો અનન્દ કે જે આ મહાકાવ્યમાં વાપરવામાં આવ્યો છે અમાત ધારવા પ્રમાણે આ બે સંવતોમા ૯૦-૯૧ વર્ષનો અંતર પડે છે અને તે પ્રમાણે આ મહાકાવ્યના તમામ સંવતો મળે છે. વાંચકજનને વધારે અમ ન પડે તેની ખાતર અમે આ નીચે એક કોષ્ટક લખી બતાવી આપીએ છીએ કે રાસાની સાલોખરી અને ૯૦-૯૧ વર્ષના અંતરે મળતી આવે છે.

પૃથુરાજ રાસાનું અનન્દ સંવતોનું કોષ્ટક.

પૃથુરાજના	રાસામાં ખતાવેલ અનન્દ મંવલ	સનન્દ અને અનન્દશવત નું અંતર ઉમેરો	કોષ્ટક ૩ ઉમે રતા આવેશે અનન્દ મંવલ	પૃથુરાજની ઉપર દરેક પ્રસંગે રા- સામાં ખ- તાવ્યાપ્રમાણે	નિણુયને માટે અંતિમ લઘાઈનો હાવ નહીં થયેલો ઇતિસનોસંવત કવિ સાગળદાસે આ- ધાર લાયક ગણેલો.
૧	૨	૩	૪	૫	૬
જન્મ	૧૧૧૫	૯૦-૯૧	૧૨૦૫-૬	૪૩	૧૨૪૮-૯
દ્વિતી દત્તક યજ્ઞ	૧૧૨૨	૯૦-૯૧	૧૨૧૨-૭૩	૪૬	૧૨૪૮-૯
કેમાસ જુદ	૧૧૪૦	૯૦-૯૧	૧૨૩૦-૮૧	૧૮	૧૨૪૮-૯
કનોબ જલુ	૧૧૫૧	૯૦-૯૧	૧૨૪૧-૪૨	૭	૧૨૪૮-૯
છેવટ લઘાઈ	૧૧૫૮	૯૦-૯૧	૧૨૪૮-૪૯	૦	૧૨૪૮-૯

આ ઉપરથી હરેક વિદ્વાનની ખાતરી થશે કે ચંદકવિએ રાસામાં જ્ઞાનન્દ શકનો પ્રયોગ કર્યો છે તેમાં શનન્દનો અંતર ૯૦-૯૧ વર્ષનો ઉમેરતાં હાલનો સવત ચોક્કસ નિકળે છે હવે આપણે અહીંમાં જ્ઞાનન્દ રાખના અર્થને માટે વિચાર કરીશું કે જેનો અર્થ આ જગ્યાએ ચારણ કવિ સ્થામળદાસે ગ્રંથનું ખંડન કરવા માટે તેનો અર્થ “શુભ” ગ્રહણ કર્યો છે પરંતુ વિદ્વાનોએ વિચાર કરવાનો છે કે આ જગ્યાએ આદોહમાં જ્ઞાનન્દ રાખે નથી પરંતુ સ્પષ્ટ જ્ઞાનન્દ રાખે છે જેથી તેનો અર્થ શુભવાચક “શુભ” થઈ શકે નથી તથાપિ ત્યાં જ્ઞાનન્દ પાઠ હોત તો પણ તેનો શુભવાચક “શુભ” અર્થ બનત નહિ મસકૃત ભાષાના યોગ્ય પણ જ્ઞાનવાળા સ્વતઃ અથવા કોશની મદદથી પણ જાણી શકે છે કે (શુભો ઘાત્રસ્પત્યઃ પૃથ્વિ સંસ્કૃતામિધાન પૃથ ૧૪૯ શાન્દર્ય ચિંતામણી પૃથ ૫૯) માં જ્ઞાનન્દ નો અર્થ એવો લખ્યો છે કે “તિન્નન્દયતિ નન્દ જ્ઞાનન્દ-યિત્ મિશ્રે જ્ઞાનન્દે અમુરો” ઇત્યાદિ. હવે શુભો જ્ઞાનન્દ રાખેનો સત્ય અર્થ હુઃખ થાય છે તો પછી તેની જગ્યાએ એ તેનો અર્થ “શુભ” ગ્રહણ કરવો એ કેટલી બધી અગ્રાતતા અને જગારે તેનો અર્થ હુઃખ થાય છે તો એવા વિદ્વાન કવિ પોતાના યજ્ઞમાન નૃપતિના જન્મ પ્રમગે તે અર્થમાં જ્ઞાનન્દ રાખેનો પ્રયોગ પણ કેમ કરે ! કવિ લોકો આસક્ષર અને નાપિચ્છેશમાંથી તેની સક્ષમતા અને ખરો અર્થ ઝટ શોધી કાઢે છે તેવી રીતે ચારણ કવિ સ્થામળદાસે પ્રયત્ન કર્યો હોત તો તેઓ શત્રુ ઝટ શોધી કાઢત (પરંતુ તેવો પ્રયત્ન શા માટે કરે ? તેમને અને ભટ્ટ-ભાટ ને વદ્ય પરપરાનું ધૈર અને ઉક્ત અંધની કૃતિ ભટ્ટ કવિની.)

બાકીશ્વરાચારની રીતે પણ જોઈશું તો જ્ઞાનન્દ અને જ્ઞાનન્દ રાખેના પ્રયોગમાં બહુ અંતર છે

વળા દોહા ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે વિક્રમના સંવતના વિશેષણરૂપે જ્ઞાનન્દ રાખે નો પ્રયોગ કર્યો છે અને તેનો અર્થ સખ્યાવાચક બતાવ્યો છે તેની જગ્યાએ શુભવાચક કદાપી થઈ શકે નહીં કારણ ત્યારપછીના દોહામાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે—

“તૃતિય શાક પૃથુરાજ કો લીલ્યો”

જેથી સંખ્યાવાચક જ્ઞાનન્દના અપખંડ તરીકે જ્ઞાનન્દ છે એમ પણ સ્વીકારી શકાય નહીં વળા રાસામાં આ દોહો લખ્યો છે તે રચના પ્રમગે અનુસરીને અર્થ કરીશું તો પણ ઉપરનોજ ભાવાર્થ ચોખ્ખી રીતે આવે છે.

જ્ઞાનન્દ

અનન્દ
નહી-નન્દ

અનો અર્થ નહીં કરવા માટે નીચેનું પ્રમાણ

બંસ થશે.

“તત્સાદ્યમમાદય તદન્યત્વં તદ્વપના ।

અપ્રાશસ્યં વિરોધશ્ચ નન્નપાઃ પદ્ પ્રકીર્તિતાઃ ।”

અને જેમ રૂશી શબ્દથી સાતની શંખ્યા ગૃહણ થાય છે એમ નન્દને માટે નવની શંખ્યા શાસ્ત્રોમાં નમુદ છે—

નવ નન્દા ભવિષ્યન્તિ—જાણમ્યો યાન્ હનિવ્યતિ

સ્કંદ પુરાણ.

તથા શ્રીધર સ્વામીકૃત ભાગવતની ટીકા જેમાં પણ જણાશે કે—

“તેષાંસપુત્રાણાં નવસંખ્યત્વેન તત્તુલ્યસંખ્યો”

ઉપર પ્રમાણે નન્દનો અર્થ સ્પષ્ટ નવ છે જેથી અધિક પ્રમાણ લખવામાં આવ્યા નથી.

મહાનકવિ ચંદે વિક્રમ શંવતમાં યજ્ઞન્દ્રનો પ્રયોગ કરવાનું કારણ એવું જણાય છે કે—હાલ વિક્રમનો જે સવત પ્રચલીત છે તેમાં ચક્ર રાજ નન્દનો ક્ષત્ર સમય મળેલો છે એટલે હાલનો સંવત જે ગણીતને અનુસરીને છે તે ગણિત નન્દનો સમય મેળવીને થયેલ છે એટલે તેમાંથી મહાનકવિ ચંદે મળેલો સમય બાદ કર્યો છે જેથી બાકી રહેલો ચંદ કવિએ લખેલો સંવત શુદ્ધ વિક્રમી સંવત છે વળી બારમા શેકા શુદ્ધીના રાજ્ય વયબ્દારમાં પણ ચંદે પ્રયોગ કરેલ અનન્દ શબ્દનો પ્રયોગ થતો હતો અને અનન્દ સવત લખાતો હતો એમ શોધખોળ ઉપરથી જણાઈ આવ્યું છે વળી રાસોમાં પદ્યનંદ કે શ્રીજયપુર રાજ્ય કર્તાના મુળ પુરુષ તથા મારવાડ રાજકર્તાના મુળ પુરુષ બતાવ્યા છે તે અનન્દ શાલમાં બતાવેલા તેમના હાલના વયને કથુવ રાખે છે જે ઉપરથી યજ્ઞન્દ્ર સંવત ચંદે ગૃહણ કરેલ બનેલ છે. કવિ સ્વામીજીસ તેની નીચેના રાહાને જેડી અર્થ કર્યો હોત તો આવી કડાકટ પડત નહી પણ તેમણે તે પ્રમાણે કર્યું નથી એટલુંજ નહી પણ પૃથુરાજની જન્મ-પત્રીનો અર્થ પણ એક કાવ્ય પછીનું છાંડી દેઈ ભુવ બરેલો કર્યો છે. પરંતુ તે તેમનો દોષ નથી કારણ મીરટર જોન પ્લીમ્સ સાહેબ બહાદુર સ્પષ્ટ કહે છે કે “રાજપુતાનાના પડિતો પણ ચંદનો મહાકાવ્યનો અર્થ સાધારણ ભાવાર્થ સીવાય વધુ સમજી શકતા નથી” (હિન્દી માં સદરહુ આલેખનો મુળ જવાબ ધણી દલીલોથી આપ્યો છે.)

હરગોવિન્દ લાલભાઈ બ્રહ્મભટ્ટ.

કેળવણીને લગતા પ્રશ્નો સંબંધી મારો અનુભવ.

કેળવણીને લગતા પ્રશ્નો સંબંધી વાંચન વગેરે દ્વારા મેળવેલા જ્ઞાનને આધારે ચર્ચા કરનારા સાક્ષરો ધણા છે પણ પોતાના અનુભવમાં આવેલી વીગત રજૂ કરીને તેને આધારે એવી ચર્ચા કરનારા જવલ્લેજ મળે છે એવી રીકા એક વેળા એક અંગ્રેજી માસિકના તંત્રીએ મારી પાસે કરી હતી. મને પણ ત્યારેજ સમજાયું કે અભિપ્રાય રજૂ કરવા કરતાં પણ વધારે જરૂરું એ છે કે અનુભવમાં આવેલી એવી વીગતો રજૂ કરવી જોતે આધારે તે ઉપરથી બંધામણા અભિપ્રાયની વાસ્તવિકતાનું તોલ વાંચકો કરી શકે. હકીકત અને તર્જન્ય અભિપ્રાય છુટાં પાડવાનું આ કાર્ય કઠિન છતાં તે કેવી રીતે કરી શકાય તે દર્શાવવાનો અને યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરવાનો હોવાથી, મારા અનુભવની કેટલીક વાતો અને તે ઉપરથી મેં તારવેલાં અનુમાનો હું અત્રે રજૂ કરીશ.

વિદ્યાર્થીને શિક્ષણ આપવું એ કાર્યમાં કેટલીક મુશ્કેલીઓ પણ રહેલી છે એનો પ્રથમ અનુભવ મને ધણાં વર્ષો ઉપર યોગે. શીખનાર પ્રત્યે સહાનુભૂતિ, એની મુશ્કેલી તત્કાળ સમજી શકવા જોઈએ જ્ઞાન, અને તેનો ધ્યાન શોધી યોજવા જોઈએ બાહ્યથી એ ત્રણ સાધનો વગરનો કોઈ પણ શિક્ષક, પોતાના કાર્યમાં ધરા મેળવવાને બદલે, એ ધ્યાને હમકો પાડવામાંજ સાધનમૂલક થાય છે. આ ત્રણ પ્રકારની લાયકાતવાળો શિક્ષક વિદ્યાર્થીને અંકુશમાં રાખવાની જરૂર બાજેજ અનુભવે છે. એવી જરૂરના જે પ્રસંગો અન્ય જોનારે દેખાય છે તે પ્રસંગો પણ એવા લાયક શિક્ષકને તો માત્ર, વિદ્યાર્થીને સમજાવતે અથવા આડકતરા ઉપાયોથી યોગ્ય માર્ગે વાળવાની પોતાની શક્તિની કસોટી મારેની તકજ પુરી પાડે છે, તેની સાંતિમાં એથી બેગ પડતો નથી. શિષ્યો ધણાજ અંજીર પ્રશ્નો પુછે અને તેના મંપૂર્ણ ઉત્તર પૂર્ણાંશે સમજવાની તેમની શક્તિ પણ ન હોય છતાં એવા પ્રશ્નો પુછનાર ઉપર ગુસ્સે થવાને બદલે તેમના મનનું તત્કાળ પુરતું સમાધાન થઇ યોગ્ય રસ્તે વળે એવા જરૂર આપનારા ગુસ્સોનાં ધણાં દષ્ટાંતો પ્રાચીન કાળના સાહિત્યમાંથી મળી આવે છે અને તે જે ધ્યાનમાં રાખીએ તો પોતાના પુત્ર કે પુત્રીને કોઈ પણ રીતની સજા કરવાની સત્તા તેના શિક્ષકના હાથમાંથી છીનવી લેવાતા, અથવા એવી સત્તાવાળા શિક્ષકથી પોતાનાં બાળકને દૂર રાખવાના જે પ્રયત્નો માળાપો કરે તેમાં આપણે તેમનો દોષ કહાડવો યોગ્ય નથી. પણ આ બધું સાત્ય સમજવાની શક્તિ મને પ્રાપ્ત થતા પહેલાં મેં અમુક વિદ્યાર્થીઓ મારે ખાનગી શિક્ષકની જોખમદારી મારે શીર વહોરી લીધી અને સદબાજે એક બે વિદ્યાર્થીઓના સંબંધમાં માર્ફ કાર્ય એવું સરળ આદ્ય કે તેમને સજા કરવી પડે એવો પ્રસંગ જ મારે બાજે આવ્યો નહીં. પાસકા કુટુંબમાં એ પ્રમાણે શીખવવાનો સહેજ અનુભવ મેળવ્યા પછી મારા બાઇને જ શીખવવાની તક મને પ્રાપ્ત થઇ પણ તે બેમાં રહેલો મહાન ફેર હું જોઈ શક્યો નહીં અને આ વાત આધારે રજૂ કરવાનું કારણ પણ એજ છે કે એ ફેર ન જોઈ શકનારાં સંકેતો કુટુંબો દહાડ પણ મારા જેવી જ ભૂલ કરે છે. મારી ભૂલ એ હતી કે બહારના શિક્ષ-

કની માફક મારે મારા બાંધને તેના અભ્યાસમાં જોડતી મદદ આપવાના મારા કાર્યની હદ ખાં વી જોડતી હતી તે મેં ન બાંધી. મારા બાંધની સમગ્ર દિનચર્યા ઉપર તેના અભ્યાસ સાથેના સંબંધને લઇને અંકુશના નામથી સત્તા વાપરવાના અગ્નિ લોકે કર્તવ્યની સીમા મારી પાસે ઓળખાવી. મારી આગ્રાહ ઉત્પન્ન થતા તે માટે શિક્ષા કરવાનો અધિકાર રચાવવા મેં પ્રયત્ન કર્યો. સ્વાભાવિક રીતે જ મારાં માબાપોએ એ પ્રયત્નોની વિરૂદ્ધમાં પોતાની સત્તા વાપરી અને પશ્ચિમ એ આવ્યું કે એ કાર્ય મેં છોડી દીધું. શેમટ્ટન નામના વિદ્વાને લખેલા ('Human Intercourse') 'મનુષ્યવ્યવહાર' સંબંધી પુસ્તકમાં માબાપ અને બાળકોના સંબંધ વિશે એક નિર્મુદ્ધ છે તે આ પ્રશ્નને અંગે વિચારવા જેવો છે. એ સંબંધ રહેલો વધારનારો બનાવવામાં કેવી મુશ્કેલીઓ છે તે એમાં બતાવી છે. જે પાઠ વિદ્યાર્થીએ નિશાળમાં શીખવેા જોઇએ તે અગાઉથી ઘેર શીખવવા માટે અથવા તો તે પાઠ નિશાળમાં આવી જાય તે વેળાએ તેના લાભ ન લઇ શકાવાને લીધે રહેલી ખામી પુરવા માટે ઘેર પણ પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો રમત ગમત વગેરે અન્ય વ્યવહાર માટે એ વિદ્યાર્થીને મળતા વખતમાં ધટાડો થાય, શાળામાં મળતી કેળવણી અધુરી હોવાથી તેમાં રહેલી ખુટ ઘેર પુરવાનો પ્રયત્ન કરવાથી વિદ્યાર્થીના ઉપર અભ્યાસનો બોજો વધે. વિદ્યાર્થીને તેની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવામાં મદદ કરવાના પ્રયત્નમાં પણ મુશ્કેલીની ઢાળરી તેની સ્વતંત્રતા ઉપર તરોષ મારવાના પ્રયત્નરૂપે તેને લાગે-આવી અનેક મુશ્કેલીઓ એ નિર્મુદ્ધ વાત્તાથી સમજાશે. એ સર્વમાંથી રસ્તો કઢાડવાના માફ પ્રયત્નો આ રીતે કર્તવ્યની સીમાના અગ્નિને મિથ્યા કર્યાં. માબાપ પોતાના અનુભવ અને પોતાની પ્રજા પ્રત્યેની સહાનુભૂતિ તથા સત્તાને આધારે તે વિદ્યાર્થીને જીવન પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વાળવાના પ્રયત્ન કરી શકે એવા સર્જન પ્રયત્ન બીજાથી ન જ થઇ શકે એમ તે વેળા મને લાગ્યું. સગો ભાઇ પણ માબાપના છત્ર નીચે હોવાથી પોતાની સત્તા બહાર છે એવો અનુભવ તે વેળા મને થયો. મારામાં તે વેળા એવું સમજવાની સક્તિ ન હતી અને શિક્ષક તરીકેની લાયકાત જો તે વેળા મારામાં હોત તો આવા વિરોધના પ્રસંગ જ ઉપસ્થિત ન થાત. આટલી વીગત રજૂ કરી અત્યાર સુધીના મારા ચાન અને છુટા છવાયા અનુભવને આધારે હું નીચે પ્રમાણે અનુમાન દોરું છું —

(૧) પોતાની પ્રજા પ્રત્યે જે સહાનુભૂતિ અને સત્તા માબાપ ધરાવે, તેવી સહાનુભૂતિ તથા તેટલી જ વિશાળ સત્તા વગર શિક્ષકના કામમાં સરજતા ધરે અને વિરોધો વધે એ સ્વાભાવિક છે.

(૨) આટલા જ તત્વને અવગણીને પોતાની પ્રજાની કેળવણીના કાર્ય માટેની સર્વોપરી જોખમદારી અને સત્તા માબાપો પોતાના હાથમાં લે એ સ્વાભાવિક ગણાય પણ શિક્ષક તરીકેની બીજી લાયકાતને અભાવે માબાપો પણ એ કાર્યને માટે ધણે ભાગે અયોગ્ય હોય છે એટલે સહચી ઉત્તમ માર્ગ એ જ છે કે માબાપ પોતા પોતાની પ્રજાને સમજ કર્યા વગર યોગ્ય શિક્ષણ આપી અથવા અપાવી શકે તેના તેમજ એ જોખમદારી અને સત્તા પોતાની પાસે રાખવી. બધા એમ ન બની શકે તથા એક રસ્તો એ જ છે કે

લાયકાતવાળા શિક્ષકના સ્વાધીનમાં પોતાની પ્રજાને સોંપી તે શિક્ષકને માથે જ એ પ્રજાની કેળવણી આપતી મંપૂર્ણ જોખમદારી નાખવી અને પોતાની સર્વ સત્તા પણ તેને આપવી એવો સુધી કે એ શિક્ષકની મંપૂર્ણ અનુમતિ વગર એ સત્તાનો કાંઈ પણ અંશ માગ્યા પોથી પણ વાપરી શકાય નહીં. એ સત્તા ફરીથી પોતાને સ્વાધીન લેવાનો અથવા એક શિક્ષક પાસેથી ખેંચી લઈ બીજાને આપવાનો માગ્યાપનો અધિકાર આથી નષ્ટ નહીં થાય.

(૩) સમ કયાં વગર શીખવવું એટલું જ શિક્ષકને માટે બસ નથી. “ મહેતાજી મારે પણ નહીં ને બાણાવે પણ નહીં.” એ મહેતાજી તો શિક્ષક કુળને કનકરૂપ જ ગણવો જોઈએ. અને તેટલું. થોડું કે ઘણું શીખવે એટલાથી પણ તેને લાયક ગણવાનો નથી. વિદ્યાર્થીની શક્તિઓનો મંભવિત હોય એટલો વિકાસ કુદરતની સર્વ શક્તિઓને પોતાના કાર્યમાં સહાયજૂત બનાવીને પ્રાપ્ત કરવો, અને તેનાં માગ્યાપની વગેરે સંબંધીઓ તથા મિત્રોની દૃષ્ટાએ અને રૂઢ અથવા સમાજની જરૂરિયાતોને પણ અનુકૂળ થઈ પડે એવે આગે એ વિકાસને વાળી વિદ્યાર્થીનું સર્વ પ્રકારનું કલ્યાણ કરવું એ શિક્ષકનું ખરૂં કર્તવ્ય છે. આ કાર્યમાં વિદ્યાર્થીના ઘણાં વર્ગોનો બ્ય થાય છે તે સમજો વખત શિક્ષક તરીકેનો અધિકાર અને જવાબદારી એક જ વ્યક્તિને માથે રહે અને છતાં છદ થઈ પડે એવું બનવું દુર્લભ છે તો એ કાર્યમાં ભાગ પાડનારા સર્વ વ્યક્તિઓ એક બીજાને અનુકૂળ થઈ કાર્ય સફળ કરે એવા હોવા જોઈએ અને તેમણે પોતાનું કાર્ય વિદ્યાર્થીઓની શક્તિ વૃદ્ધિ રચિને અનુકૂળ રહીને પાર પાડવું જોઈએ. આ પ્રમાણે વર્તી શકે તેજ શિક્ષકપદને લાયક છે. ધરને બદલે યાજ્ઞાની સાથે જ રાખેલા નિવાસ સ્થાનમાં રહકને પસંદ કરતી વેળા આ બધી લાયકાત જોવાની સમાજ જોઈએ એટલી લેવાતી નથી તેને પરિણામે એવાં નિવાસસ્થાનવાળાં ગુરૂકુળ રૂપી સંસ્થાઓની પણ ક્ષતિ થાય છે. માટે માગ્યાપોની ઝેરહાજરી દરમ્યાન તેમના વતીનો અધિકાર ભોગવનાર રહકો તેમજ શિક્ષકો એવા જ પસંદ કરાવા જોઈએ કે જેઓ માગ્યાપની ક્ષમાશીલ દૃષ્ટિથી વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે જુએ તેમાં આપણને કશું જ અસાધારણ ન લાગે.

૨ થોડાં વર્ગો પણ જુદી જ જાતનો અનુભવ થયો. એક વિદ્યાર્થીની સીખવવાનું મને પ્રાપ્ત થયું. તેની પાઠદારત શક્તિ બહુ જ નબળી હતી. એકને એક બે એટલું યાદ રહેતું, પણ બેને બે ચાર યાદ રાખતાં મહેનત પડતી; ને તે બે વારંવાર પુનરાવર્તિથી દંઢ થાય તો ત્રણને ચાર સાત સમજતાં મુશ્કેલી પડતી અથવા ત્રણને ચાર સાત ગોખતી વેળા બેને બે ચાર એ વાત વિસ્મરણ થઈ જતી. થોડા મહીના પ્રયત્ન કરી આ વિદ્યાર્થી બણી શકે એમ નથી એવી મારી ખાતરી કર્યા બાદ મેં તે કાર્ય છોડી દીધું. હાથમાં એ વિદ્યાર્થી બાપારી તરીકે સાફ કામ કરે છે એમ જાણીને હું બહુ ખુશી થયો છું એમ કહેવાની અને કાંઈ જરૂર છે? હા. કારણ કે મોટીસોરીના નામ સાથે જોળખાતી કેળવણીની પદ્ધતિનું અવલબ્ધન કેમ કરવું તે બે હું તે વેળા જાણતો હોત તો કેમ સૂધરે એવો નથી એમ ગણીને પડતો મુક્યો તેમ હું ન કરત. વિદ્યાર્થીનામાં ખોડ હતી ખરી પણ શિક્ષક ખોડ વગરનો ન હતો.

આ ઉપરથી અનુમાન એ દોરવાનું કે જેમ પચાસ ડાકટરોએ અસાધ્ય દરોગોએ હોય એવો દરદી પણ કોઈ અન્ય વ્યક્તિથી રોગમુક્ત થઈ શકે તેજ પ્રમાણે વિદ્યાર્થી માત્રના સંબંધમાં સમજવું જોઈએ. કોઈ પણ વિદ્યાર્થી અસાધ્ય નથી. તેને થોડાં રસ્તે વાળવાની શિક્ષકની આવડતનો જ સવાલ છે.

૩ ત્રીજો અનુભવ અત્રે એક રાત્રીશાળાને અંગે મને મળ્યો. તે વર્ણવી આ લેખ પુરા કરીશ. હું કોઈ પણ નોકરી ધંધા વગરનો હતો તે વેળા મારા મનમાં વારંવાર આવતું કે સમાજનો મોટો ભાગ અભણ છે અથવા તેમની કેળવણી અપૂર્ણ છે અને તેમને બહુાવવા માટે જરૂરની એવી કેટલીક યોગ્યતા અને સંપાદન થયેલી છે તો મારે મારા કૃત્યનિર્વાહ માટે એ શક્તિના ઉપયોગ કરવા તરફ જ લક્ષ લગાડવું જોઈએ. વારંવાર એજ વિચાર આવવાથી વૃત્તિ દૃઢ થઈ. આપણે પુસ્તકોમાં કાંઈવાર વાંચીએ છીએ કે મંત્રની શક્તિદ્વારા મનુષ્ય દેવતાને આગ્રા કરી શકે છે. આ સંબંધે મારી માન્યતા એ છે કે દેવને આગ્રા રૂપ થવા માટે માત્ર ઇચ્છા તીવ્ર અને સંકલ્પ દૃઢ હોવા જોઈએ તેમ હોય તો તેને કૃણીભૂત થવાનો માર્ગ કુદરતના નિયમોદ્વાસ પ્રાપ્ત થાય છે જ. મારો સંકલ્પ દૃઢ થયો-મારી ઇચ્છા તીવ્ર થઈ-મારો હુકમ દેવે પણ માન્ય રાખ્યો. “વસંત”માં મારી સહીથી પ્રગટ થયેલો એક લેખ વાંચનારા કેટલાક સદૃશ્યદરોગોએ અને જોલાઓએ અને એક રાત્રીશાળા કઠાડવાની ઇચ્છા મારી સન્મુખ પ્રદર્શિત કરી. મેં તે વધાવી લીધી અને ઉત્તેજિત કરી અત્રેનાં મુખાધનાં સોરખલ સર્વિસ લીગ અને હોળિકા-સંમેલનને લગતા કાર્યોમાં મને ઉત્તેજિત કરનાર સ્નેહી રા. રા. જીવણલાલ દાદોરે વાત રસે ચઢાવી. પાંચાળ ઉત્તતિ મંડળની આગેવાની હેડળ એજ મંડળની આગેવાની હેડળ ગયા મેં માફેની પહેલી તારીખે રાત્રીશાળા શરૂ થઈ. તેમાં વર્ગ એક જ રાખ્યો હતો. મંડળે ખાડે રાખેલી જગાને ઉપયોગ રાત્રીશાળા માટે કરવાની સંમતિ મળતી ન પડી. મંડળે તે ઉપરાંત કોઈ પણ વિશેષ ભોગ આપવો પડે એવું યોજનામાં ન હતું જો કે એ શાળાની આવક પુરતી ન હોય તોપણ ધણા વખત સુધી મારી આજીવિકા ચાલુ રાખવા જરૂરી શક્તિ અને તત્પરતા એ મંડળને હતી એમ હું જીવંતથી માનવા લાગ્યો હતો. મંડળની અઠવાડીક સભા શનીવારે મળે તેમાં બાપણ કરનારાઓમાં એક હું વધુ એવી એ-મની તીવ્ર ઇચ્છા હતી એમ હજી મારું માનવું છે. પણ શાંતિની બહારનાં ઉપદેશ લેવામાં જરૂરી તત્પરતા હતી તેટલી તત્પરતા પોતાની શાંતિ બહારના વિદ્યાર્થીઓને રાત્રીશાળાને લાભ લેવા માટે ઉત્તેજન આપવામાં ન હતી. મારા પગાર જરૂરી આવક-શાંતિના વિદ્યાર્થીઓની ફીથી ઉત્પન્ન થઈ એટલે બહારના વિદ્યાર્થીઓને લેવાનો પ્રયત્ન પણ કરવામાં ન આવ્યો. પાછળથી બ્યારે વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ઘટવાથી એવો પ્રયત્ન કરવો પડે એવી સ્થિતિ થઈ ત્યારે પણ અન્ય વર્ણના પણ હીંદુ એવા એક એ વિદ્યાર્થીઓ સ્વયંપ્રેરણાથી આવ્યા એટલે કૃત્યક્ષેત્રનો વિસ્તાર થયો નહીં. આ જાતના મો-હથી અપૂર્ણ સમાજની સાંસારિક સ્થિતિ સર્વાંશે બ્યામ છે એમ અન્ય પણ ઘણે સ્થળે મેં અનુભવ્યું છે. નાગર શાંતિના છ પેટા વિભાગોને સામાન્ય એવા એક લગભગ વિનોદ નવા કાર્યમાં પણ એક પેટા શાંતિ અન્યને એ કાર્યમાં ભાગ પાડવા દેવાની વિરૂદ્ધ ઠરાવ કરે એટલું જ નહીં પણ તે જ પેટા શાંતિની વ્યક્તિઓમાંથી તેમના મૂર્છા નિવાસ

સ્થાનને લઇને ગોઠવાયલા નમુદો એક બીજાથી જિન ગીતે કાર્ય કરે એવું ખતેસુ છે પણ તેનાં દર્શાવેલ વિષયોંતર ચવાના ભયને લીધે અત્રે રચ્ય કરતો નથી. આવાં મોઢ અને મમત્વ નામરો જેવી કેળવાયલી કામમાં હોય તો પાંચાગ જેવી જાતિ એનાથી યુક્ત હોવાની આશા કેમ રખાય ? પશુ એજ મોઢમમત્વને લીધે છેવટે એ રાત્રિસાગા બંધ પડી. એ જાતિનાં જનો સુતાર તરીકે ગોઠીમાં વગેરે સ્થળોએ કામ કરે છે. લગાઇને અંતે એમને વધારે કામ મળતાં રાત્રે પણ કામ કરી વધારે કમાવાનો લાગ મળ્યો અને એવો લાગ મળતાં તેનો લાભ લેવાને રાત્રિસાગાના વિવાર્થાંચો અગર તેમના વાલીઓ લલ-આયા. તેમની સંખ્યા ઘટી ગઇ અને સાળા અજાણવા માટે સુગાઇના વરમાદના કિસ્સેમાં રાજ રાતનાં નજી કલાકનો વ્યય કરીને પણ ઉપાડેસુ કાર્ય એક રીતે નિષ્ફળ થયું. જોને જોટલું મેં શીખવ્યું તેઓ તેનો પાશાગ પણ ઘણા વખત સુધી યાદ રાખે એવી તેમની પરિસ્થિતિ નથી, જો કે તે છતાં તેઓના અન ઉપર એ પાડના સંરકારો સખગ રીતે પડેલા હોવાથી તેઓ યાદ રાખે તો નવાઇ નથી. તેઓ અભ્યાસ વધારે એ આશા દે રાખી ચકતો નથી. પણ એક બીજી દિશામાં એ કાર્યનો બદલો અને મળ્યો છે. શુ અને તે કેવી રીતે શીખવ્યું જોઇએ તે સંબંધી જે અનુભવ મને ત્યાં મળ્યો તેનો ઉપયોગ જો હું કરી શકું તો મને હજી આશા છે કે હું ઘણું જ ઉપયોગી કાર્ય કરી શકું. એ અનુ-ભવજન્ય મૂલનાએ માત્ર શિશુને જ ઉપયોગી હોવા છતાં અત્રે રચ્ય કરી છે:—

(૧) અંગ્રેજ વાંચન માટેની જે જુદી જુદી શ્રેણીઓ જુદા જુદા માધેમોએ પ્રગટ કરી છે તે પ્રત્યેકે જુદા જુદા સિદ્ધાંતો ઉપર તે રચી છે એ મૂળ સિદ્ધાંતો સમજાવવા પડે એવા નથી. એ શોધવાની દૃષ્ટિ રાખીને જ જો એ યુક્તકોની સંકળનાં વારંવાર મનન કરવામાં આવશે અને એ જુદી જુદી શ્રેણીઓને વારંવાર સંકળના પરત્વે સર-ખાવવામાં આવશે તો એ સિદ્ધાંતો સમજાશે. પ્રથમ જાણીની વસ્તુઓનું જ્ઞાન થયા પછી જ અનુભવી વસ્તુના વર્ણન ઉપરથી તેની કલ્પના થઈ શકે અને એવી કલ્પના પછી જ તેનાં નામ અને તે સાથે સંબંધ ધરાવતા સંરકાર સ્મરણશક્તિને વડા યાપ-વસ્તુનું જ્ઞાન થયા પછી જ શુષ્ક વિગેની કલ્પના યાવ. સહેલા સખ્દો પછી જ અધરા સખ્દો આવડે અને તે છતાં રોજના ઉપયોગના અધરા સખ્દો પણ કવચિત ઉપયોગમાં આવે એવા મહેલા સખ્દો કરતાં વધારે યાદ રહે-આ અને આવા જ બીજા અનેક સિદ્ધાંતો લખવા સહેલા છે; ખરી મુશ્કેલી તો એના ઉપયોગમાં જ રહે છે, અને શિશુ જો તે જાણે છે. પણ તેઓ મોટે ભાગે એ મુશ્કેલીઓનો જાણે કલ્પાજ જ ન હોય તેમ વર્તના માત્ર જોવામાં ઘણા આજ્ઞા છે માટે જ હજાર શોધવા માટેની દિશાના નિર્દેશ રખે આ મૂલના અત્રે રચ્ય કરી છે.

(૨) વાંચનશ્રેણી સાથે જ આપાંતર પાઠશાલાની રૂણી બંધ કેસે એવી જોઈએ. તે નથી. માટે એ બેક નવેસરથી આપણા પ્રયોગોને અનુકૂળ આવે એવી રીતે, અભ્યાસ યોગ્ય વખતમાં જણે થઈ શકે એવા ઉચિતપૂર્વક અને એક બીજાને અનુકૂળ પડતી જો-ઈએ. ઉચિતપૂર્વક હશે તો કોઈપર એ કાર્ય કરવામાં હું પણ ડાગી સક્તિ વાપરી જાનને પ્રપન્ન કરીશ.

(૩) કોઈ પણ એક શિક્ષક આવી એક શાળા કઢાડે તે કરતાં વધારે શિક્ષક એકઠા મળી અનેક વર્ગોવાળી શાળા કઢાડે તો તેમનું કાર્ય ઘણું સુગમ થાય.

આટલી વાત જણાવ્યા પછી આ રાત્રિશાળાના અનુભવ ઉપરથી જે અનુમાનો જનસમાજ સન્મુખ રજુ કરવા યોગ્ય લાગ્યા છે તે નીચે પ્રમાણે:—

(૧) જ્ઞાતિસંસ્થા અથવા જ્ઞાતિસમાજને આવાં કાર્યો થોડા પૈતાની શક્તિનો સફળ પ્રયોગ કરવા માટેનું સામર્થ્ય જોઈ સિદ્ધ કરે છે તેમ સર્વ જ્ઞાતિઓના સામાન્ય હિતના કેળવણી જેવા કાર્યમાં પણ અન્ય જ્ઞાતિઓથી દૂર રહેવાની વૃત્તિ એ આપણી સમાજની સંકુચિત દષ્ટિ જ સત્ય છે.

(૨) આપણા સમાજનો કારીગર વર્ગ કે જે ઘણો મોટો છે અને જેમની સંખ્યા ખેતી અથવા બાપાર ઉપર આધાર રાખનારા વર્ગોને બાદ કરીએ તો સમાજના અન્ય કોઈ પણ સુશિક્ષિત વર્ગ કરતા વધારે છે તે વર્ગને પણ સુશિક્ષિત ગણવામાં આપણે ભુવળ કરીએ છીએ સ્વભાષાની બહારની કોઈપણ ભાષા (શુજરાતીએ માટે મરાઠી, હોંદી અથવા અંગ્રેજી) નું જ્ઞાન બહુજ જુજ છે એટલુંજ કહેવામાં પણ કદાચ અતિચયોક્તિ થતી હશે, તેનું જ્ઞાન મુદ્દલ જ નથી કહેવું એજ કદાચ સત્યને વધારે અનુકૂલ હશે એમ એ વર્ગો સાધેના મારા સમાગમે મને દેખાડ્યું છે એટલુંજ નહીં પણ સ્વભાષાનું જ્ઞાન પણ એ વર્ગમાં માત્ર જુજ સંખ્યાનેજ છે. પત્ર લખતાં અને પત્ર વાંચતાં આવડે પણ “ વચંત ” માસિકના લેખો વાંચી શકે નહીં એવા એ વર્ગમાં ઘણા છે. કેળવણીનો અર્થ વાંચવા લખવાની શક્તિ એટલો જ કરતી વેળા આ વાત યાદ રાખીશું તો સમજશે કે વાંચવું લખવું એ શાખોના અર્થ હમેશાં એકસરખા રહેતા નથી અને ઘણાજ અરપછ છે. વાંચવું લખવું અને ગણિત એટલામા કેળવણીનો પાયો નંખાય પણ તે પછી ધર ચણવાનું બાકી રહે છે. “ ભગવદ્ગીતા ” નું અધ્યયન એ ખાંચાળ ઉત્તતિ મંડળની દર શનિવારે મળતી સભાઓમાં હું કરાવતો પણ તે વેળા શુજરાતીમાં એનું રહસ્ય અનેક વાતો-દારા હું સમજાવતો. મારાથી બને તેટલી સાદી અને ધરગત વિવેચનશૈલી રાખવા છતાં પણ તેઓ રહસ્યને સમજી શક્યા હશે કે કેમ તે વિશે મને હજી શંકા રહે છે. સ્વભાષાના સાહિત્ય સાથે ઘણા પરિચય વગર ધાર્મિક શિક્ષણના સંસ્કાર પણ નથી પડી શકતા એ વાત મેં ત્યાં અનુભવી.

(૩) આપણો દેશ ઘણોજ ગરીબ છે. અબ્બાસ બાજવઢે શાળામાં પુરો કરવા દેવા જેટલી સગવડો માબાપો પૈતાનાં બચાં માટે પુરી પાડી શકતાં નથી. ધનાઢ્યોએ એ કાર્ય ઉપાડી લેવું ઘટે છે છતાં આ કાર્ય માત્ર નાની નાની રકમની રકોલરશીપોથી ઘરો એમ સમજવું ન જોઈએ. જેટલી આવક ધધામાં પડવાથી મળી શકે જેટલી આવકનો ખર્ચ ને રકોલરશીપથી વળી રહેતો હશે તોજ માબાપો એ અબ્બાસ ચાલુરખાવવામાં સમતિ આપશે એટલી રકોલરશીપો ન અપાય તો નિર્વાહના સાધનોમાં પડતી ખુટ જેટલી મદદ

પુરી પાડવા અને દર દેશમાં વિદ્યાર્થી, એકસો કર્યા રહેશે એવી ચિંતાએ દર કરવાના પ્રયત્નો થવા લાગ્યા. આટલું છતાં ઘણા જાણુ કેળવણી અધુરેથી છોડી ધધામાં પડવાનગર રહેશે નહીં. તેમ કર્યા પછી તેમને ધધામાં એટલો બધો વખત હાથ ફરજ્યાત ગાળવો પડે છે કે એઓ પોતાની કેળવણી આગળ વધારે એ આશા ખોટી છે એમ લાગે છે. કેટલાક એ વિદ્યાર્થીઓ પોતાના ધધામાં એવા યાકી જતા કે રાત્રિશાળામાં અવારનવાર ગેરહાજર રહેતા એમને અભ્યાસમાં વધારવા હોય તો કાંઈક અંગે પણ કેળવણી લેવાની તેમને ફરજ પાડતી પડશે. ફરજ્યાત કેળવણી માટે સરકારને આગ્રહ કરવો એ આ રીતે આપણો ધર્મ ધર્ષ પડે છે હાલની રીતે આપણી ઉન્નતિ યવામાં ઘણા હાલેકાઓ લાગે અને તે દરમ્યાન પ્રજા તરીકે આપણે નાશ પામીએ એવો મંભવ વધારે હોવાથી આ કેળવણી ફરજ્યાત કરવાના પ્રયત્નમાં આપણે ગાફિલ રહેવું યોગ્ય નથી.

મુંબાઈ,
૨૬-૨-૧૯૧૬ }

ગાંધીલાલ બેચરલાલ દવે.

નીતિશિક્ષણ.

વકતવનો શિષ્ય.

પ્રવેશ પહેલો.

સ્થળ—વકતવકળાના પ્રેડિસરનું વાચનાલય.

ખાત્રો—૧. વકતવકળાનો પ્રેડિસર.

૨. વકતવકળાનો શિષ્ય.

[પ્રેડિસર હાફકોટ, ટાઇકિલર, પાટલુન, હેટ વગેરે દબાવાવાળા નવીન દબના પોશાકમાં પોતાના વાચનાલયમાં બેઠા છે.]

[વકતવકળા શિષ્યના હજીનારો શિષ્ય ઘોડીઆ વગેરે ઢિંડ પોશાકમાં દાખલ થાય છે.]

શિષ્ય—જય જય, શુરૂમી, જય જય.

પ્રેડિસર—વસ, ચુક મોર્નિંગ. [ચોક્કેન્ડ]

શિષ્ય—આપનીને તરદી આપતી છે. મારે જાહેર પ્રજાની વકતવથી સેવા કરતી છે ને તે માટે વકતવ શીખવું છે આપની પાસેથી હું શીખી શકીય ?

પ્રો०—ખુશીથી, ખુશીથી. મેં બહુમવાને ઉત્તાદ બનાવી દીધા છે, તો તમને શા માટે તેમ નહીં બનાવાય ? તમે તો દેખીતા જ બુદ્ધિશાળી છો.

શિ०—તે તો ઠીક પણ—મારે એક જ મુલાકાતમાં બધું સીખી નેવું છે.

પ્રો०—તેમ પણ બનશે, એટલું જ કે ફરી વધારે પડશે.

શિ०—એક જ મુલાકાતમાં બધું સીખનાવાની ફી શી લેશો ?

પ્રો०—એક જ મુલાકાતમાં બધું સીખવું હોય તો રૂ. ૫૫૫-૧-૦ પડશે.

શિ०—ફી બહુ આકરી છે.

પ્રો०—તમારે જાણવું જોઈએ કે હું કઈ સાધારણ શિક્ષક અને પત્રીક નથી, પણ એક પ્રેફેસર છું, અને પત્રીક એ પ્રેફેસરની વચ્ચેના તફાવત તો તમે જાણતા જ હશો.

શિ०—[બાજુએ] આજકાલ પ્રેફેસરો બહુ વધી ગયા છે જ ને તે પ્રેફેસર ? ગાયનનો તો કુ પ્રેફેસર, કસરતનો તો કુ પ્રેફેસર, સરકાર કપનીનો તો કુ પ્રેફેસર, જાડુનો તો કુ પ્રેફેસર. કાંશે ઉઠીને ગાધીવટનો ને કચરાપટનો પણ પ્રેફેસર થશે. જ્યાં ત્યાં પ્રેફેસર તો નામ વાપરી પૈમા વધારે ઓછાવવાની દાનત જોવામાં આવે છે. શું કરવું ? વચ્ચેના સીખવું જ છે એટલે રૂપિયા ૫૫૫ આપના.

[પ્રેફેસરને] રૂપિયા ૫૫૫ કબૂલ છે

પ્રો०—૫૫૫ ને ૧ આનો

શિ०—૧ આનો શેનો ?

પ્રો०—ગસીદની ટિકીટનો. રસીદો પર ટિકિટ ચોટવાના આના દુઃખ તો લોકલાગે મારે તો ધણા શિષ્યો આવે.

શિ०—રૂપિયા ૫૫૫ ને ૧ આનો કબૂલ. ચાલો સીખવો.

પ્રો०—નૈવાર જુઓ, મારા સામુ જુઓ. ધારો કે તમે એક સભા આગળ છો ?

શિ०—સભા બહોં ક્યા છે ?

પ્રો०—ધારો, એ તો ધારવાનું

શિ०—[આંખ મીચીને] ધારું

પ્રો०—હવે જ ને તમારી સામે હોય તેવું સામાન્ય રીતે મંથોધન કરો.

શિ०—[આંખ મીચીને] દિવાલો, ખુરશીઓ, ને સદૃશ્યદસ્થોનાં માથાઓ !

પ્રો०—અરે ! આંખ ઉઘાડીને, જોઈને જોલો.

પ્રો०—દિવસોને ખુરશીઓને સંબોધવાનું ? સમાને સંબોધો.

શિ०—તે અહીં ક્યાં છે ? અહીં તો તમે ને હું બે જ છીએ.

પ્રો०—ધારવાનું કશું હતું તે બૂલી ગયા ? સમા ધારીને તેને સંબોધો. જે જે સમામાં હોય શકે તેને સંબોધો.

શિ०—બાળકો, અને બાળકીઓ ! બાનુઓ ને ગૃહસ્થો !

પ્રો०—બાનુઓ ને ગૃહસ્થો !—એટલું જ; બાળકોને બાળકીઓ તેમાં આવી ગયાં.

શિ०—બાનુઓ ને ગૃહસ્થો !

પ્રો०—હવે જે કંઈ કહેવું હોય તે ગમરાયા વિના કહી નાખવું. વક્તવ્યકળા એટલે સ્પષ્ટ-
બંધ બોલવાની આવડત. આપણે બધા બોલીએ છીએ, પણ સફાઈથી બહુ જ થોડા
બોલીએ છીએ.

શિ०—સદ્ગાંધથી કેવી રીતે બોલાય ?

પ્રો०—શબ્દો સુંદર વાપરવા, વાક્યો કહેવુંને મધુર બનાવવાં. જેમ અને તેમ તેમાં મીઠાશ
આણવી. આવડશે ?

શિ०—દાખલો આપી સમજાવો.

પ્રો०—જુઓ એક સાધારણ વાક્ય હોય તેને પણ વક્તવ્યને છાન્ને તેવું બનાવી શકાય,
દાખલા તરીકે, “ હાલમાં વર્ષો થયાં હુકાળને લીધે મોંઘવારી છે, તેથી ગરીબનો
મરો છે. ” એટલું જ કહેવું હોય, તો પ્રથમ તો એ વાક્યને લંબાવવું ને તેમાં
સ્તમતોવતા આણવી. એ જ વાક્ય વક્તવ્યની રીતે આમ રચવું:—હાલમાં ઘણા સમ-
યથી, વર્ષો થયાં, બે ત્રણ દયકાથી વર્ષાદ કમી પડે છે, મેષરાજની અવરૂપા છે,
દેશમાં હુકાળ છે, પાવમાલી છે, મોંઘવારી છે, અને તેથી મધ્યમથી વ્યયમ વર્ગને
અર્થાત્ ગરીબ લોકોને શુષ્કતાની જરૂરીઆતો માટે—અંગપર વજ્ર માટે, ખાધા
ખોરાકની ચીજો માટે, બાલબચ્ચાંની માવજત માટે ઘણી જ હાડમારી વેઠવી પડે છે,
ઘણો સંકોચ વેઠવો પડે છે, હુકામાં તેમનો બિચારાઓનો ખરેખર મરો છે. જુઓ
આ વાક્યના છ કટકા પડે છે, ને તે જાણે તાજવે તોજેલા હોય તેમ સરખા સરખા
છે ઠેકાણે ઠેકાણે બેઠકાઓ છે તેથી વાક્ય હવે મધુર બન્યું.

શિ०—આવું તો આવડશે.

પ્રો०—જે બોલવું તે હાવબાવ સ્પષ્ટે બોલવું. ગારથી કહેવું હોય ત્યાં હાથ દોઢવે, ખુશીની
વાત હોય ત્યાં મોં મજકાવવું, જરૂર લાગે તો હસવું, દીવગીરીની વાત હોય ત્યાં મોં
કટાણું કરવું, જરૂર લાગે તો રડવું એમ ફનિયાદારી વાપરવી.

શિં—દાખસો આપો.

પ્રો—દાખસો શું, જ્યાં ને ત્યાં આટલી વખત આપું છું:

જ્યોત્સના ઉપહું, જ વાસ્ય હાવભાવ સાથે આમ બોલાય:—

હાલમાં ધણી સમયથી (જે હાથ પહોળા કરી), વર્ષો થયાં (એક હાથ લેખાવી), જે ત્રણ દશકાથી (જે ત્રણ આંગળી ખતાવી), ત્રણેક કમી પડે છે (આકાશથી જોય તરફ સંકોચથી આંગળી), મેઘસરાજની અવકૃપા છે (જરીક મોં ઉતારી), દેશમાં દુકાળ છે (હાથ તરછોડી), ખાખાલી છે (એકદમ મોં ઉતારી), મોંધવારી છે (બહુ કટાણે મોંઝી), અને તેથી મધ્યમથી અધમ વર્ગને (હથેલી સપાટ જોય તરફ દખાવી), અર્થાત્ ગરીબ લોકોને (મોં ને હાથ સાથે નખાવી) જીવનની જરૂઆતો માટે, અંગપર વસ્ત્રો માટે (કોટ પાટલુન ખતાવી), ખાખા ખોરાકોની માંગે માટે (કોળીઓ ખતાવી), બાળ બચ્ચાંની માવજત માટે (બાળક કુસાવતાં જે હાથ થાય તેમ), ધણી જ (બહુ મોં દ્યાર્દ) હાડમારી વેઠવી પડે છે, ધણી સંકોચ વેઠવો પડે છે (હાથેલી સંકોચાવી), દુકામાં તેમનો બિચારાઓનો ખરેખર મરો છે (શરીર જણે નાંખી દઈ).

શિં—હવે આવડશે.

પ્રો—અલંકાર વાપરવા.

શિં—કેવાં ધરેણું પહેરવાં ?

પ્રો—અરે જાણનાં અલંકાર; ધરેણું તે હોય ?

શિં—તે વળી કેવાં ?

પ્રો—એટલું નથી આવડતું ? જો જ્યાં મુખે કહેવું હોય ત્યાં મુખચંદ્ર કહેવું, વિદ્યા કહેવું હોય ત્યાં વિદ્યારત્ન કહેવું. સાક્ષર એ શબ્દ હાલમાં વાપરવાની ધણી જરૂર પડે છે, માટે સાક્ષર કહેવું હોય ત્યાં સાક્ષરત્ન કહેવું. ખસ, આ પ્રમાણે ચાલવું.

શિં—તે તો હીક, પણ નવું કંઈ ન સુએ તો શું કરવું ? છીનવતા વાપરેલા અલંકારો, વપરાય ? હોય તો તે આવડશે.

પ્રો—વપરાય, વપરાય.

શિં—એક પ્રકારની ચોરી થઈ. એ કેમ અને ?

પ્રો—કાંઈ હરકત નહીં. સાહિત્યમાં તો ચોરી થાય.

શિં—ખસ પાસું કે નહીં ?

પ્રેા—આંખના ન થાઓ. તમારી ફી પ્રમાણે શિક્ષણ પત્યું નથી. વિશેષમાં એ કે લોકપ્રિય થવાને યત્ન કરવો.

શિં—તે કેમ બને ?

પ્રેા—મોટા માણસોનાં નામ આણુવાં, ને તે ‘અપ હુ ડેટ’ રીતે. હાલમાં સ્વર્ગસ્થ સર ફીરોઝશાહ મહેતા ને આં. ગોખલેના નામો આપવાથી અપ હુ ડેટ રહેવાશે.

શિં—આવડશે.

પ્રેા—શ્રોતાઓમાં ખાસ પ્રિય થવા માટે તેમના સમયની આપણે દરકાર બતાવવી. કહેવું કે “વધારે બેઠી અમને ઠંડાગો નહીં આપું. આપનો સમય હું નકામો નહીં લઉં.” એટલે શ્રોતાઓ કહેશે કે “ચલાવો. ચલાવો.” એટલે થોડુંક ચલાવવું. આમ કર્યાથી લોકપ્રિયતા જળવાશે.

શિં—હ્યો. હવે ધણું જાણ્યું. જા. જા.

પ્રેા—ફીના ફીઆ ?

શિં—જાણુ માદ રહ્યું. માત્ર એ જ જૂહી ગયો. હ્યો આ તોટો ને આ આનો. રસીદનું કામ નથી. હવે રજા આપો. (શિષ્ય જાય છે.)

પ્રેા—આવા કમર્ચન્ટ માણસો દુનિયામાં જીવે છે ત્યાં સૂધી આપણી રોજીને હરકત નથી. બાકી વફાત ! ખર્ચ વફાત, આમ શિખવાય પણ નહીં અને શીખાય પણ નહીં. વફાત પણ કવિની પેઠે બહુધા જન્મથી જ શક્તિ ધરાવનાર હોઈ શકે છે. જેને વફાત થવું હોય તેનો કંઈ મધુર જોઈએ; આકૃતિ આકર્ષક જોઈએ, વિચારો નવીન અથવા નવીનતામાં રજુ થયલા જોઈએ. પણ આજ તો કંઠોર સ્વર, બિહામણું સ્વરૂપ, નક્કરૂપ વિચારો—જાણુ આમેદિનની રેકર્ડો—એવાં સાધનો વાળાઓ પણ વફાત થવા માંગે છે. અરે એ તો ખેર. પણ તે ઉપરાંત.

[શિષ્ય ફરી દાખલ થાય છે.]

શિં—માફ કરજો ! બે વાત પૂછવાની રહી ગઈ છે.

પ્રેા—બે શું ? બાવીસ વાતો પૂછોઃ પણ આજે; કાલે ઉભા નહીં રહેવા હઈ, કારણ કે એવી છૂટ આપું તો મને બહુ લક્ષીય પડે.

શિં—કપડાં કેવાં પહેરવાં ?

પ્રેા—અપ-હુ-ડેટ.

શિં—પાટણન ?

પ્રા०—ખરૂ.

શિ०—ટાઈ કાલર ?

પ્રા०—ખરૂ.

શિ०—દક્ષણી નેડા ?

પ્રા०—અરે. એ તે હોય ?

શિ०—કેમ ? એ અપ-ટુ-ડેટ છે ને ?

પ્રા०—દક્ષણી નેડા અપ-ટુ-ડેટ ?

શિ०—અપ-ટુ-ડેટ એટલા માટે કે દેશાભિમાનની વાતો કરી એ હાલ અપ-ટુ-ડેટ કામ કહેવાય; ને દેશાભિમાન સાથે દક્ષણી નેડાને જોડેલો સંબંધ છે તેટલો બીજો શેનો સંબંધ છે ?

પ્રા०—છટ-છટ-તે તો નહીં જ ચાલે.

શિ०—માથે શું પહેર્યું ? પાપડી કે ટોપી કે હેટ ? કે કંઈ જ નહીં ? જાણે પાપડી સિવાય જે બતાવ્યું હોય તે બતાવજો. પાપડીથી તો માફ માયુ ડુ ખી આવે છે ને હું નથી ધારતો કે વીસ પચીસ વર્ષ પછી જાહેર સભામાં કોઈ જ પાપડી પહેરે. માટે તે વિના બીજું બતાવજો.

પ્રા०—ટોપી કે હેટ નીબરો.

શિ०—એ ધરનાં પશોણાં બૂખે મરે. આગ વિક'પથી વાત કરો તે ન ચાલે. ટોપી કે હેટ ? એ શું-ત્યારે તો હું ઉપાડુ માયુ જ રાખું તો કેમ ?

પ્રા०—ચાલશે.

શિ०—બોલતાં થાકે તો શું કરે ?

પ્રા०—પાણીની ગોઠવણ રાખવી.

શિ०—પાણીની ગોઠવણ હોય ને કદાચ ન થાક્યો તો પછી તે પાણીનું શું કરવું ?

પ્રા०—તો એ પાણી પીવું, એથી મદરન વધે છે.

શિ०—હવે તો મને લાગે છે કે વક્રત્વનાં મૂળતત્ત્વ નહીં. પણ આખું શાસ્ત્ર હું શીખ્યો ચલો રાજ, સાહેબજી.

પ્રા०—સાહેબજી !

પ્રવેશ બીજો

સ્થળ—નહેર સભાનો હોલ

પાત્રો—તત્કચદ, વખતચદ, સ્વરૂપચદ, વગેરે સભાસદો ને શીખાઉ વક્તા

[ધાર્મિક કેળવણી સરકારે ફગવ્યાત કરી બોધએ એવો ઠરાવ કરનાને મેળ-વનામા આવેલી નહેર સભા ભરાઈ છે ટેબલ પર પાણીનું ગ્લાસ ભરેલું મૂકવામા આવ્યું છે]

[શીખાઉ વક્તા પાટલુન પહેરી, હાથ-મેટ, ટાઇ-કોનર, -એ કપડામાં, ને ઉધાડે માથે દાખન ચામ છે]

સ્વરૂપચદ—આજની સભાતુ પ્રમુખપદ શેક તત્કચદને આપવાની હું દરખાસ્ત આણું છું શેકને સૂર્ય ચદ પણ ઓળખે છે [હસાહસ] તેથી હું વિશેષ કહેતો નથી

વખતચદ—ભાઈ સ્વરૂપચદને હું અત કરજીથી ટેકની રુ છું [હસાહસ]

[તત્કચદ ખુરશી લે છે]

તત્કચદ—ભાઈઓ, આજની સભા શા માટે મેળવાઈ છે તે તમે સૌ જાણો છો ધાર્મિક કેળવણીને ફરજિયાત કરવા મળેલો ઠરાવ કરી તે નામદાર સરકાર પર આપણે મોકલી આપવાનો છે તે ઠરાવ રજુ કરવા માટે જે ભાઈ બોનનાર છે તેમણે હાનમા જ વચ્ચતનું શિક્ષણ લીધેલું છે તેથી આ સભામા તેમના જેવી કોઈમા લાયકાત નથી તેમને બોનમા માટે હું વિનંતિ કર છું

વક્તા—ખાનુઓ ને શુદ્ધર્યો!

જે સભાસદ—Out of order ! Out of order ! પ્રમુખ સાહેબ ! અહીં અમારામા ખાનુ કોણ છે ?

વક્તા—(મનમા) ભાગ્યે વાટચો ! પ્રોફેસરે શીખવેલું તે પ્રમાણે બોલ્યો, પણ અહીં તો ખાનુ નથી જગ ખુશામતથી સુધારી લઉં

[સભાને] મહેરબાન સદ્ગૃહર્યો !—

આજનું અનુષ્ઠાન કર્તવ્ય—

જે ત્રણ સભાસદો—પ્રમુખ સાહેબ ! 'ખાનુ' એ શબ્દ વક્તા પામે પાછો ખેંચાવો. અમારું અપમાન થયું.

પ્રમુખ તત્કચદ—વક્તા ! ચલાવો

બે ત્રણ સત્તાસદ—અપમાન, અપમાન !

વક્તા—[મનમાં] જરા વધારે ખુશામત જોઈશે.

[સમાને]—અતીવ માયાળુ અને જાનવલસમાન સદ્ગુહરયો. '

આજનું કર્તવ્ય, આજનું અત્યુત્તમ ને અતુષ્ટ કર્તવ્ય આપની સમક્ષ ખરા જિગરથી બુદ્ધવતાં આનંદથી મારૂ હૃદય હવડાઈ જાય છે. આજે આપણે એકદા થયા છીએ તે આપણા ધર્મને અર્થે થયા છીએ, આપણી પ્રગતિને અર્થે થયા છીએ, આપણી ઉત્થતિને અર્થે થયા છીએ. આપણી આધુનિક અધોગતિ આપણી ધાર્મિક અધોગતિને લીધે જ થઈ છે. [મનમાં ! કેઈ અલંકાર ન આવ્યો] આપણે અધોગતિના કૃપમાં નિમગ્ન થયા છીએ તેનું કારણ આપણને ધાર્મિક કેળવણીનાં તત્ત્વોનું પાન નથી, ધાર્મિક રહસ્યોનું જ્ઞાન નથી, ધાર્મિક સત્યરૂપી દીપ્તો પ્રકાશ નથી તે જ છે. [તાળીઓ] [વક્તા આગળ બોલતા પહેલાં ટેમલ પર ઢબ ઢબ ઢબ ઢબ હાથ ઠોકે છે.] હું ખાતીથી કહું છું કે [બાબુએ એક સભાસદ મોટેથી બોલતાં પહેલાં હાથ ઠોકે છે, જમતાં પહેલાં મોં ધોય છે.] જે પ્રજાની કેળવણી ધાર્મિક તત્ત્વોને આધારે અપાતી નથી તે પ્રજાની કેળવણી માયા વિનાના પર જોવી છે [મનમાં—તાળી કેમ નહીં ? હ ફિરોઝસાહ.] શાળાઓમાં ધાર્મિક કેળવણી જોઈએ જ એમ લોકમાન્ય, સ્વર્ગસ્થ, હિંદુ ધર્મના નાયક સર ફિરોઝસાહની મજબુત હકત હતી. [એક સભાસદ સામેથી—આ શું બરડે છે ? હિંદુ ધર્મના નાયક સર ફિરોઝસાહ ?] [વક્તા, મનમાં—સર ફિરોઝસાહનું નામ છતાં તાળી નહીં] લાવ હવે લાગણી અજમાવું] [વક્તા રડે છે. રડી રહ્યા બાદ] અફસોસ ! અત્યારે મારૂ હૃદય જરાધ જાય છે, કમનસીમે આપણું જીવનગૃહ માયા વિનાનું બન્યું છે. વધારે બોલી આપને કદાજો નહીં આપુ. માત્ર એટલું જ. [સભાસદો—ગુઠ ગા, ગુઠ ગા, ચલાવો, ચલાવો.] બહે ત્યારે ! આપને નિરાશ કરવા હું અમમર્થ છું. આપણું ગૃહ માયા વિનાનું છે. પણ અને વધારે તો આપણી ખીવતી પ્રજાને મારે લાગે છે. આપણે તો હવે ઘડાધ રહ્યા, પણ જે ઉગતાં, ખીવતાં, કુમળાં થશે છે—આપણાં બાળકો—તેમનું શું થવાનું ? તેમનું બલિષ્ઠ આપણા હાથમાં ધાપણરૂપ છે. વધુ ન રોકતાં એટલું જ કે—[ગુઠ ગા, ગુઠ ગા : ચલાવો ચલાવો.] [મનમાં—ખીજવાર ચલાવવાનું કહે ત્યારે શું કરવું તે ત્રોફિસરે શીખવ્યું નથી, અને હવે તો હું આવી યાચો છું. કંઈ જ કહી શકું એમ નથી. લાવ ચુકિત લગાવું.] આપની મમતા હું સમજી શકું છું, પણ હવે વધારે બોલું તે પ્રમુખ સાહેબને નાહક તરફી આપ્યા બરાબર થાય.

પ્રમુખ—ચલાવો. હું સાંભળવાને ઇતેન્નર છું.

વક્તા—આપ સમક્ષ આપો એ આપની મોટાઈ છે, પણ વધુ વખત રોકું એ મારી હૃદયતાઈ જોખાવ.

પ્રમુખ—હજી મુખ્ય બાબત તો બાકી છે. વખત બહુ છે. ચલાવો.

વક્તા—[બહુ જ મૂળે છે. બે ત્રણ મિનિટ માયું ખંજવાળ્યા કરે છે ને મૂળતો મૂળતો — ઉભો રહે છે.]

પાંચ સભાસદો—Go on, Go on, ચલાવો, ચલાવો.—[તાળીઓ].

Go on, Go on,

વક્તા—[વધુ મૂળે છે.] [મનમાં—ઘાલમાં ધી ખૂટ્યુ છે. શું ચલાવું ? નાશી જવા દો.]
[વક્તા હોલમાંથી નાશી જવા પત્તે કરે છે. દોડીને બહાર જતાં દોડીને બહાર જાણને પડે છે, ઉઠીને નાશી જાય છે.]

બે સભાસદો—વક્તા ગાદો થયો ? [હસાહસ—આયુ હસાહસ]

[વક્તા પાડો દાખલ થાય છે]

વક્તા—[મનમાં] પેલું પાણી રહી ગયું. ગમે તેમ, એટલું પી લઉં કે મદરત તો જળવાય.
[જલદીથી ટેમન પગનું જ્વાસમાનું પાણી પી લઈ આવ્યો જાય છે.]

[ખુબ હસાહસ, આયુ હસાહસ.]

પ્રમુખ—સભા આજરોજ બરખાસ્ત કરવામાં આવે છે. વક્તાને કપકે થયું જણાય છે. કમલ કહે બેચી ગયો હશે : પાણી પીવું પડ્યું. કાલે આજ રથબે આ જ સમયે બધા ભેગા થઈશું.

(બધા જાય છે.)

અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી.

સદયવત્સ સાવલિંગાની લોકકથા.

* સદેવત સાવલિંગાની કથા ગૂજરાતમાં આખાલવૃદ્ધ જાણીતી છે. તેના આઠ બવના નેહ તથા વિત્તેગની વાર્તા સ્ત્રીઓ પણ પ્રેમથી વાંચે છે. આ કથા હમણાં જ નહીં પણ જૂના વખતમાં પણ હિન્દુસ્તાનની જૂની જૂદી બાપાઓમાં લોકપ્રિય હતી. અને તેથી કરીને કવિઓએ પોતાની કવિવશકિત સદાનાં પરાક્રમે તથા સદા-સાવલિંગાનો અદ્ભુત પ્રેમ વર્ણવવામાં બતાવેલી છે. આ કથા જેટલી લોકપ્રિય છે તેટલી જ જૂદા જૂદા રૂપમાં મળી આવે છે. (૧) સંસ્કૃતમાં રત્નશેષરના શિષ્ય દર્પવર્ધનની સદયવત્સકથા (ગદ્યમાં); આ કથા સં. ૧૫૧૦-૩૦ ના અરસામાં રચાયેલી લાગે છે. (૨) પ્રાચીન ગૂજરાતીમાં બીમ કવિનો સદયવત્સ ધીરપ્રેમધ ઉદ્ધે સદયવત્સધીરચરિત્ર. (૩) કર્તોના નામ વગરની (પણ કહીને જીન) સદયવત્સ સાવલિંગી ચંડપદ. (૪) સંવત ૧૬૯૭ માં રચાયેલી કીર્તિવર્ધનની સદયવત્સ સાવલિંગા ચંડપદ. (૫) માગવાડી બાપામાં સ. ૧૮૯૭ માં લખાયેલી સદેવલ સાવલિંગાની વાત દૂદા સાથે.

* સંસ્કૃતમાં સદયવત્સ, પ્રાકૃતમાં સુદયવન્થ, સુદવન્થ તથા સુદ, ગૂજરાતીમાં સુદો, સદેવવંથ અને સદેવત, માગવાડીમાં તથા હિંદીમાં સુદો તથા સદેવલ એવાં નામો છે. સાવલિંગાને કૃત્તેક કેકલે સાવલિંગી પણ કહી છે.

૨ શ્રીરત્નશેષરગુરુવ્રવરપ્રસાદાત્ હર્પાદિવર્ધનગણી મુરસેકપાત્રમ્ ।

ચક્રે કથા સદયવત્સકુમારસક્ષા સત્પાત્રદાનવિમલામયદાનરમ્યામ્ ॥

૩ શ્રીખરતગગન્ધગગનદિલુદ પ્રાપ્તે શ્રીજિનહરપદ્મીદ ।
શિષ્ય તામ સદ્વિદુવિચાર દીપતિ દવારત દિલ્લકાર-૧૧૪૮૧
મુનિ કીરતિનગ્ધન શિષ્ય તામ બધવગ્નરાયણ રમગસ ।
શુરચ્ચતુરભિ નિગ્મનિ ઉદ્ધાસ એ કહયો મે પ્રથમ અભ્યાસ ॥૫૦॥
પામે નર પદમણિ સુવિવાસ પદમણિ પામે મુખધરવાસ ।
બજુતાં લાભે વહિતભોગ સુજુતા પ્રીતમનસો પ્રયોગ ॥૫૧॥
વાલભ પ્રીયુતણી પદમણી જેહના વલી પરદેસે ધણું ।
રતિવહિત જે સુજુસી સદા તે પામે પગપગ સંપદા ॥૫૨॥

દૂદા । સંવત મુનિ નિધિ રસ સસી વિજયદસમી રવિવાર ।
ચતુરચાદિ રચી આપછ મુનિકેશવ હિતકાર ॥૫૩॥
વેધક જે વાંચે સુજે વહિત પૂજે હામ ।
જિમ સાવલિંગા સુપ લલોચુદયવત્સ સુખદામ ॥૫૪॥
મેં રચના આલીજ રચી કવિજન પરમકૃપાલ ।
સુણિ કે જિ ન હાંસી કરે કરિજયો દયા દયાલ ॥૫૫॥

છીહો રહા ત કશ્ચ જ વધતી ન કરેતિ ।

છીહ પાલકૃષ્ણ રાવણુહ પત્યર નીર તરતિ ॥

આથી તેણે કુમારને કદાવવાનો ઉપાય ચિંતવ્યો. અડદપૂરિત લોહ રથાલ ઉપર કૃષ્ણ કુક્કલ આગ્રાહીને રાગને બેઠ મોકલ્યો

રાગઝે કારણુ પૂછ્યુ મત્રીઝે કીધું કે ઝેક જીના કારણુથી જેણે સદ્વત્સવગલનો કારણુ જયમંગલ હાથી હણ્યો તેને તમે ચૌવરાજ્ય આપો છો, રાગ કાચા કાનનો હોવાથી પુત્રને રાજ્યભાષી જતા રહેવાનો હુકમ કર્યો.

હુખલકમા વકમુહા અધઝવા મરોસ ।

જેતા યુણુ દુરગમહ તેતા માણુવરોસ ॥

કુમારે દેશ છોડવાનો નિશ્ચય કર્યો, કારણુ કે જે દેશમા માન તથા પ્રતિષ્ઠા ન હોય તે દેશમા સન્માનન પુરુષે રહેતુ કિંચિત નથી

માણુ પાણુકુંઈ જરથાવણુ તા દેસડહ ચઇજગ ।

મા ફળજણુકરપણવે દસિજગ ન ભમિજગ ॥

માતાઝે વાર્યો પણુ રથો નહી સાવરિંગા પણુ સાથે નીકળી માર્ગમા મોટુ રણુ આગ્યુ સાવરિંગા તૃપાતુર થઇ. તેણી સમસ્યામા બોલી

સામિ કુરગા રણુથલે જલવિલ કિમ્મુ છત ।

સદ્યે ક્યુ—હિમકિ સરોવર પ્રેમજલ નવણુધ નીં પીયત ॥

સદ્યવત્સ સમજ્યો કે તેણી તૃપાતુર થઇ છે તેથી પાણી શોધવા આપ્યો ઝેક વૃદ્ધ પ્રપાપાલિકા દેખાઇ તેણીઝે કીધું કે આ હરસિદ્ધિ માતાની પ્રપા છે અને જેટલું પાણી તેટલું રહિર આપો તો તેમાથી પાણી અપાય તેણે ક્યુધ કીધું કારણુ કે પ્રેમમા કઇ અસમ્ય નથી

કૌરવ સમુદતરણ પદસિન્નહ હુયવહર્મિ જાલાદ ।

एव लहिज्जइ मरण किं दुलह अइ सिंगेहरस ॥

વૃદ્ધા તેની સાથે ગઇ અને આવરિંગાને પાણી પાચું અને રહિર આગ્યુ કુમાર શિરઝેદ કરવાને ઉદ્યુક્ત થયો, હરમિદ્ધિ માતા પ્રત્યક્ષ થઇ અને કહ્યું કે મેં તારી પરીક્ષાને માટે આ અરણ્ય વગેરે નિકર્ણુછ છે તારા અમન સાહસથી હું પ્રસન્ન થઇ છુ. હું અવતી અને પ્રતિજ્ઞાન નગરોની અધિષ્ઠાત્રી દેવી છુ મારે વર માગ કુમારે ઘૂત તથા સયામમા જય માગ્યો દેવીઝે સાર્પાદિ ઘૂતને વાસ્તે બે પાસા, કપદેક ઘૂતને વાસ્તે કપદિવ તથા સયામમા જયને

વાસ્તે લોકહસુરિકા આપી. આગળ ચાલતાં એક કુમારિકાને જોયોના મનુદની વચ્ચે ધ્યાન ધરતી દીડી. સાવલિંગા અંદર ગઇ અને તેણીનો-ટાંતોત પૂછ્યો. કુમારિકાએ કહ્યું આદ્યથી પાંચ ગાઉ ઉપર આવેલી કારાવતીના-રાજા ધરવીરની સ્ત્રી ધારિણીની કુક્ષિથી ઉત્પન્ન થયેલી હું લીલાવતી નામની રાજકન્યા છું. બંદિતનના સુખથી સદયવત્સના ગુણ સાંભળવાથી આ કામિતપ્રદ તીર્થમાં તેને મેળવવાના હેતુથી છ મહીનાથી હું ધ્યાન ધરું છું. કાલે હવે કાક બક્ષણ કરવાની છું. સાવલિંગાએ સદયવત્સ સંબંધી હકીકત કહી. સર્વ નગરમાં આવ્યા અને રાજાએ સદયવત્સ જોડે લીલાવતીનું લગ્ન કર્યું. એ અરસામાં ત્યાં ધર્મચોપ નામના આચાર્ય આવ્યા. તેમણે યોડો પથ્ય ધર્મ મનુષ્યે કરવો તે ઉપર મૃગાંકની કથા કહી. સદયવત્સ શ્રાવક ધર્મ પામ્યો. લીલાવતીને મિતૃમૃદે જ રાખીને સદયવત્સ સાવલિંગા સાથે આગળ ચાલ્યો. રસ્તામાં પર્વતસાધ ઉપર શિલાથી આગ્રહાદિત એક કંદરા દીડી. બન્ને અંદર પેદા. કંદરામાં પાંચ ચાર હતા. તેમણે વિચાર્યું કે આ પુરપંને ભારીને તેની સુરપવતી સ્ત્રી લઇ લઇએ. યાદેએ દૂત રમવાને આહ્વાન કર્યું. જે દારે તે પોતાનું શિર મૂકે એવી શરત કરવામાં આવી. મધ્યવત્સ છલ્યો પથ્ય દારેનો શિરચ્છેદ કર્યો નહી. યોદા પ્રસન્ન થયા અને કહ્યું કે અમારી પાસે આદ્યજન, મંચવની, રસસિદ્ધિ વગેરે વિદ્યાઓ છે તે તમને આપીએ. સદયવત્સે ના પાડી. એક ચારે છાનેમાજે તેના ઉત્તરીયે પકિની પત્ર વેદિત લક્ષ મૂવનો કમુક આપ્યો. યોદાએ કીધું કે સંકટમાં અમારૂં સ્મરણ કરતાં તમારી મદદે આમે આવીશું. કુમાર આગળ ચાલતાં એક નિર્જન નગરમાં આવ્યો. રાજામનમાં આવતાં પામે એક સ્ત્રીનું રુદન સાંભળીને તેણીની પામે ગયો. તેણીએ કીધું કે હું નંદરાજની લક્ષ્મી છું. નિર્નાથ હોવાથી હું રુદન કરું છું માટે હું મારો પતિ યા. નગરની નિર્જનતા વિશે પૂછતાં લક્ષ્મીએ કીધું કે આ વીરપુર નગરમાં એક તાપસ આવ્યો હતો તે સ્ત્રીથી કેસલ વિશ્વત છે એમ જાતાવવાને કોઈ સ્ત્રીના સ્પર્શ થાય તો ઘણો જ ગુસ્સે થતો. એકદા નગરની વેશ્યા તેને આડી. રાજા પાસે ફરીવાર જતાં વેશ્યાએ કીધું કે એ કેવલ ઢોંગી છે. રાજાએ પરીક્ષા કરવા માટે તેને પોતાના આવાસમાં આપ્યો અને રાણી સાથે સહવાસમાં આવે એવી ગોડવણ કરી. ગણીને જોઈને તાપસ ક્રમાતુર થયો અને જોગની પ્રાર્થના કરી. રાણીએ જુગ પાડવાથી રાજા આવ્યો અને તાપમને તેણે હણ્યો. તે તાપસ મરીને સદાય થયો અને પૂર્વમવના વૈરથી નગરની ચારી રિયતિ કરી, પ્રાતઃકાલે લક્ષ્મીએ ધનના ડગવા જતાવ્યા. સદયવત્સે માવલિંગાને કહ્યું કે આ મરં આપણે આગળ ઉપર બલિવિધાન કરીને યજ્ઞ કરીશું. ત્યાંથી ચાલતાં અતુકમે તેઓ પ્રતિજ્ઞાન નજીક આવ્યા પહોંચ્યા. પામેના માખમાં બદને ઘેર સ્થિતિ કરી. માવલિંગાને કહ્યું કે હું તારા વાસ્તે પ્રતિજ્ઞાનમાંથી તારા પિતાના નગરમાં પ્રવેશ વાસ્તે ઉચિત રથ આજુવજુ વગેરે લઈ આવું. માવલિંગાએ કહ્યું કે પાંચ દિવસમાં નહી આવો તો હું કાકગક્ષણ કરીશ. સદયવતે પ્રતિજ્ઞાનમાં પ્રવેશ કરતાં એક ટૂંટક મળ્યો. અપચકુન માની સદય પાછો ફર્યો. ટૂંટકને ખોદું લાગવાથી ફરીથી પુષ્પ ખાલ વગેરે માંગલિક વસ્તુઓ સ્થાવમાં ભરીને લાવ્યો. ટૂંટકે કીધું કે હું સિંહલના રાજાનો સુરસુંદર નામનો પુત્ર છું. કૌતુકથી હું ૫૦૦ હાથી તથા દેડ સોનેલા સાથે આ નગર જોવા આવ્યો હતો. પરંતુ તે મધ્યે હું વૂતમાં ફાસી ગયો અને છેડે વૂતમાંથી મારા હસ્ત નાકાદિક પણ કાપી લીધાં. જ્યારે દેવ રહે છે ત્યારે તે વૂત રખાડે છે.

દેવદ કંઈ કંઈ કરી સું ચપેટા રેખ ।

કેઇ વેસાધર પાકવઇ કેઇ રમાડઇ જૂઝ ॥

બન્ને જણા નગરમાં પેઠા. રસ્તામાં સૂર્યપ્રાસાદમાં વિવાદનો કવહ સાંભળ્યો. રાજની માનીતી કામમેના નામની વેસ્યાએ સ્તાકના પુત્ર સોમદત્ત એણે તેણીને ઘેર આવીને તેણી સાથે સંબોગ કર્યો એવું સ્વપ્નું દીડું. આથી તેણીએ સોમદત્ત પાસે તે સંબોગના નપશુદા સેવા પોતાની વ્યક્તને મોકલી. વ્યક્તએ લાઘણી કરી પણ સોમદત્તે પાછ પછુ આપી નહી. આનો વિવાદ સૂર્યપ્રાસાદમાં ચાલતો હતો. તેનો આજ ત્રીજો દિવસ હતો. કુમારને તેનો નિર્ણયકર્તા નીમ્યો. કુમારે એણે કીધું કે રાજમાન્યનો વિરોધ કરવાથી દક્ષિણમંત્રીની મારક દુઃખ પામે છે માટે તેણીને પૈસા આપ. એણે પાસે કુમારે ધન મંગાવ્યું અને વેસ્યાને કીધું કે અર્ધ ધન લે. તેણીએ ના પાડી. છેવટે કુમારે એક આદર્શ મંગાવીને તેની સામે સધળું ધન મૂક્યું. વેસ્યાને કીધું કે આમાંનું પ્રતિબિંબિત ધસે લે, પ્રત્યક્ષ છે તે નહી. કારણ કે સ્વપ્ન અને પ્રતિબિંબ એ સરખી વ્યવસ્થા છે, વેસ્યા વિલક્ષ થઇને ઘેર ગઇ. કામમેના આ પ્રસંગ સાંભળીને વૃત્ત કરવાના ગિરે સૂર્યપ્રાસાદમાં આવી. કુમારને દેખીને તેણી કામજવરપીડિત થઇ. કુમારને પોતાને ઘેર તેડાવ્યો. દૂરકે નિષેધ કર્યો. તેણે કુમારને સમજાવ્યો કે વેસ્યાઓ ધૂત હોય છે. કારણ કે

આખઇ રમઇ ખનઇ હસઇ જન જનજીવ ઝોસી ।

પિછુ તે મારણ પુરિસનઇ નં દૂ કરવત ॥

કુમાર વાળો છતાં વેસ્યાને ઘેર ગયો. આમહથી પાંચે દિવસ ત્યાં રહ્યો, નગરમાં દૂત રમવા જતાં ઘણું સ્વર્ણ મેળવ્યું. યોડાક ભાગ દૂરકને સારણિયા વાસે આભુપણાદિક ખરીદવા આપ્યો. બીજે બધો વેસ્યાને બક્ષીસ આપ્યો. પાંચમે દિવસે કુમારે રાજ માગતાં વેસ્યાએ રહેવાનો ધણો આગ્રહ કરતાં તેણે ઉત્તરીય ખેંચ્યું. તેમથી એક વેદન ભોમ ઉપર પડ્યું વેસ્યાએ તે છોડી નેતાં રાજમય કંચુક દીડો અને તે કુમાર પાસે આપ્યો. કુમારે કંચુક આપ્યો અને તે પહેરીને ગજસભામાં જતાં માર્ગમાં એક એણે તેણીને નીકાળીને પોતાની મોરાવસો કંચુક વેસ્યાએ પહેર્યો છે તે ખાતરી કરી લીધી. મહાજન લોક આ સંબંધી રાજ પાસે ફરીયાદ લાઇને ગયું, રાજએ પૂછ્યું કે તમારું શું મોરાવું છે. ઉત્તર મળ્યો કે મોરાવસી સ્ત્રીને વેસ્યાના ઉરચયવતું મંડળ છે. રાજએ વેસ્યાને પૂછ્યું. વેસ્યાએ કીધું કે અમારે ત્યાં અનેક નટવિદ્યેશોદિક આપે છે અને જો અમે આમ નામ દઇએ, તો અમારો રાજ ગાર તૂટી જાય. રાજએ વિચાર્યું કે ગમે તેટલું બહુ ખાન કરો તો પણ વેદયા પોતાની થતી નથી. કારણ કે

પાસા વેસા અંગિ જલ કમ દમર સીનાર ।

એ દસ હોઇ ન અપણા મેકડ બહુ અપિદાસ ॥

રાજએ વેસ્યાને એણે ઉપર આરોપવાનો દુકમ કર્યો. કુમારને ખબર થતાં તે અભિ-

સ્થાને ગયો અને તત્વારક્ષકને કીધું કે હું ચોર છું માટે વેસ્યાને છોડ. તત્વારક્ષકે ના માનતાં કુમારે બળાકારે વેસ્યાને છોડાવી. તત્વારક્ષક સાથે થયો. કુમારે તેની નામિકા છેદી. રાજાએ સેના મોકલી તેને પણ કુમારે હરાવી. પાંચમો દિવસ હોવાથી એક દિવસને માટે મોમદત્તને પ્રતિજ્ઞા તરીકે મૂકીને કુમારે કાષ્ઠભક્ષણ કરવા તત્પર થયેલી સાવલિંગાને બચાવી. પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે કુમાર ત્યાંથી પાછો શુનિસ્થાને આવ્યો. રાજાએ બાવન વીર મોકલ્યા તેવામાં સુદ્ધ બેવાને અનેક વિવાસિદ્ધ સુદ્ધઙોત્તુકી અભિનવનારદ એક પુરષ આવ્યો તેણે કુમારની અવસ્થા આગળના પાંચ ચોરોને જાહેર કરી. ચોરો તરત મદદે આવ્યા. બાવનવીર પણ હાર્યા. રાજાએ કુમારનું નામ પૂછ્યું. કુમારે ઉત્તર આપ્યો નહીં તેથી વેરવાને પૂછ્યું. વેસ્યાએ કુમારનું ખડગ રજૂ કર્યું. કુમારે કીધું કે એ ખડગ મેં સદયવત્સ પાસેથી દૂતમાં છતીને મેળવેલું છે. રાજાએ કુમારને આંતરવાને મંજૂર થી બોલાવી પરંતુ કુમારે સિંહનાદથી નસાડી મૂકી. રાજા પગે લાગતા સામે આવ્યો. કુમાર વિનયથી બેઠ્યો અને તેણે મધળો વૃત્તાંત કહ્યો. રાજાએ કીધું કે દેવની ગતિ વિચિત્ર છે કારણ કે.

उपयं सुवणकमण अत्यमणं तह य एगदिवसंमि ।

सूरस वि तिन्नि दत्ता का गणणा इयरलोगसम ॥

રાજાએ પોતાના પુત્ર શક્તિમિદને મોકલીને સાવલિંગાને તેડાવી લીધી. બંનેએ કેટલોક દાળ પ્રતિદાનમાં રહીને આનંદમાં ગાળ્યો. સદયવત્સે વણિક, ક્ષત્રિય તથા બ્રાહ્મણ એમ ત્રણ મિત્રો કર્યા. એવામાં એક વૈદિક આપ્યો કુમારે તેને પૂછ્યું કે તમે કાંઈ કાંઈક દીધું ? તેણે કહ્યું કે હુંજીવનનગરમાં ધનપતિ એકિનેર મૃત પિતા ઘણી વખત બાળ્યાં છતાં રાતે સજીવન થઇને ઘેર આવે છે. કુમાર આ સાંભળીને મિત્રો સાથે તે નગર તરફ આવ્યો. હુંજીવન-નગરમાં પ્રવેશ કરતાં એક બ્રાહ્મણની પુત્રીને સીકાત્તરી વળગી હતી તેને છોડાવીને બ્રાહ્મણ મિત્રને તે કન્યા પરણાવી. બ્યવહારીને ઘેર જઈને તેના પિતાનું શબ સ્મરણમાં લીધું. સવારે બાળનું એમ નક્કી કરીને વારાહરતી સર્વે એકેક પહોર જાગતા રહ્યા. પ્રથમ વણિકની ચોટીમાં એક સ્ત્રીનો રૂદનસ્વર મંજળાયો. વણિક શબને પોતાની પાંડે બાધીને સ્ત્રી પાસે ગયો. સ્ત્રીએ કીધું કે આ મારા પતિને શબ ઉપર આરોપ્યો છે. તેને ખાવાને વાસ્તે થાવ બારી છે. પણ શલિ હંચી હોવાથી મારાથી પહેર્યાનું નથી. વણિકકુમારે તેણીને હંચી કરી. તે સ્ત્રી હંચે ચઢીને શ્વારોપિત પુરુષનું માંસ ભક્ષણ કરવા લાગી. માંસનો ખંડ પડનાથી વણિકકુમારે તે સ્ત્રીને પછાડી. નાસતાં નામતાં તે સ્ત્રીનો કંઠજીવાળો હાથ વણિકે કાપી લીધો અને રૈતમાં ફાડી દીધો. બીજા પહોરે બ્રાહ્મણકુમારે એક રાક્ષસને રાજકુમારીને લઇને આવતો દોડો. રાજકુમારી ભોગપ્રાર્થના કરતા તે રાક્ષસને બ્રાહ્મણ પાછળ રહીને માર્યો. ત્રીજે પહોરે ક્ષત્રિયનો વારો આવ્યો. તે શબને બાળવાને દેવતા લેવા આગળ ગયો. ત્યાં જૂતાને ખીચડી પકાવતા દોડા. તેમની આગળ સાત પુરુષો ખીચડીમાં શાક તરીકે ખાવા બાધેલા હતા. ક્ષત્રિયકુમારે જૂતાને ખીચડાવીને નસાડ્યા અને પાપાણુથી ખીચડીનું ભાજન ભાગી નાખ્યું. બાધેલા સાત પુરુષો રાજકુમારો હતા. ચોથે પહોરે સદયવત્સ ઉઠ્યો. આ સમયે શબ બોલ્યું કે મારી સાથે દૂત રમ. શબમાં રહેલા પેતાએ પોતાનો બાહુ પ્રસારીને રાજમહેલમાંથી સોમગદા

ખાજી આણી. જે હારે તે પોતાનું મસ્તક મૂકે તેનું પણ યુગ્મ પેતાલદારમાં કુમારે તેનું
મસ્તક છેલું અને શમને આણી નાખ્યું. પ્રભાતે એથી ખાસે ગયાં અને કમ્બોલું ધન તથા
કન્યા માંગી. એથીએ કીધું કે હું કાલે નરાગર ખાતી કરીને આપીશ કુમાર રાજા ખાસે
કરીયાદ લઈને ગયો. રાજાને રાત્રિનો સર્વ વ્યતિકર ઠહો. રાજાએ પુરાવો માગ્યો, કમ્બોલું
હસ્ત ખતાવતાં તે રાણીનો નીકળ્યો. રાજાની આ સીકાતરી સાખીત થઈ. રાજકુમારો તથા
રાજકુમારોને પ્રણુ રજુ કર્યા, મંત્રિએ સ્ત્રીચરિત્ર ઉપર એક દંડોત કહ્યું. જે વ્યતિરો હોય
છે તે મરતા નથી તે તો દક્ષત “લે ગુણ સિરિ માંડી” ના દેશોતમાં જેમ કોતક પ્રિય જ
હોય છે. પરંતુ જે મનુષ્યો રાક્ષસી વિદ્યાની ઉપાસના કરીને માંસ લોહણો રાક્ષસની માથક
આચરે છે તેઓનું જ મૃત્યુ થાય છે. એથીએ તોપણ બીજે દિવસે જ ખાતી કરીને ધન
આપ્યું. વાણિકપુત્રને તે એટીની કુમારી પરણાવી અને કાનિયને રાજકન્યા પરણાવી. સદયવત્સ
ત્યાંથી પ્રથમ કહેલા નિર્જનપુરમાં આવ્યો. ત્યાં રાક્ષસને આરાધીને વીરકોટ નામનું નગર
વસાવ્યું. સદયવત્સને લીલાવતી તથા સાવલિંગાથી વનવીર તથા વીગ્ધાનુ નામના બે પુત્રો
થયા. સદયવત્સે કાલિકાયાધે મનુર્ધાની સેવતરી કરનાર ખાસે પોતે વસાવેલા નગરમાં વીર-
જિનેશ્વરના મંદિરમાં પ્રતિષ્ઠા કરાવી. એવામાં ઉગ્ગચિનીથી આવેલા એક બાટના મુખથી
સાંભળ્યું કે ઉગ્ગચિનીને સીમાડાના રાજાએએ ૭ માસથી ઘેરા ધાલેલો છે. શત્રુને હરાવવાને
સદયવત્સના પુત્રો ગયા. પાછળથી સદયવત્સ પણ ગયો. શત્રુઓને હરાવ્યા, પ્રભુવત્સે સદયવત્સને
રાજ આપ્યું. વીરકોટનું રાજ્ય કુમારોને આપ્યું. દોષક સમયે અવંતીમાં કાલિકાયાધે પદ્મપા
તેમણે સદયવત્સનો પૂર્વભવ ઠહો. વિધ્યાચલની પદ્મીમાં ગોત્રાક નામના નગરમાં બાધ રાજાને
ધારદેવીની કુક્ષિથી ગુણસુંદર નામનો ભદ્રકપરિણામી પુત્ર હતો. સ્વામાયે ગુરુ ખાસે જીવંદયા
તથા અભયદાનનો ઉપદેશ પામ્યો અને સમ્યક્ત્વમૂલ્ય આર મત અંગીકાર કર્યા. ગુણસુંદર
અભપાનથી સુનિઓને પ્રતિલાભતો તથા જીવંદયા તથા અભયદાન આપવામાં તત્પર રહેતો.
ઉદ્યાનમાં કીડા કરતાં ચાર પુરુષો તેને મળ્યા. તેઓએ કહ્યું કે અમને પેતાલપુર નગરમાં
દેવીના બળિદાન માટે પકડ્યા હતા ત્યાંથી અમે નાસી આવેલા છીએ. તે નગરની લોકો
હિંસાલુ છે અને શોણિતપ્રિયા નામની તેમની દેવી થોડા રાજાની સિદ્ધિને માટે મહિપતો
અને વધારે બારે માટે મનુષ્યનો બલિ આગે છે. ગુણસુંદર ત્યાં ગયો અને બલિ આપતાં
લોકોને નસાડીને ગાળુસને બચાવ્યો. કુમારે પછી દેવી સમક્ષ પોતાના કુટુંબ અંગ ધર્યું.
દેવીએ તેનો હાથ પકડ્યો. દેવીને પ્રતિભોધીને જીવંદિસા બંધ કરાવી. પોતે આરાધનાથી
મૃત્યુ પામ્યો. કાલિકાયાધે કહ્યું કે તું જીવંદયા તથા અભયદાનથી આ જન્મમાં પરાક્રમ તથા
સુનિને દાન આપવાથી ભોગ પામ્યો છું. સદયવત્સને જાતિરમરણ થયું. સદયવત્સે આવક ધર્મે
આરાધીને સ્વર્ગે ગયો. આવતી ઉત્સર્પણીમાં મોલે જશે. આ કથા રત્નશેષપુરા શિખ્ય હર્ષ-
વર્ધનગણિએ રચેલી છે. રચ્યા સંવત્ આપેલી નથી પણ સં. ૧૫૧૦-૩૦ ના અંશમાં
રચાયેલી હોવી જોઈએ.

(અપૂર્ણ.)

શ્રી. શ્રી. દલાલ.

શંકા-શાન્તિ.

દેશિગીત.

આ વિશ્વમાં સર્વ જન્મ, જપ તથા વ્રત નિયમ લીધા નહોં;
કિરતારની કિરતિ તણાં, કોરતન કષ્ટે ગાયાં નહોં,
ના તો સ્વદેશે દાઝ ધરી, દેશાભિમાની ખદ ધર્યું;
ગાળા નકામી જિંદગી, સંકાનિવારણ ના થયું.
ને, હોત પાસે દામ તો, સુખસાધનો લાખે કર;
છે પાસ મારી તેહ પથ, કિરતો વિના તે શું કર?
સુખકામર્યું જગ છે ખરે? જાણું ન કયા તે છે ભર્યું;
રે ! રે ! અમિત મનકુ થયું, સુખ જીવન તો અંગે ગયું.

શિખરિણી

તરંગો ઊઠ્યા ને, હૃદય ક્રમણ પહાવડે બન્યું,
મગ્ય અંધાર ત્યાં, દસ દિશ બધે શૂન્ય જ થયું;
હી સ્વેચ્છાથી ત્યાં, ખગખગ સરિતા વહી જતી,
વળાયું શી રીતે, પ્રજા જળવેગી મનગતિ.

માલિની

ધડી ધોંસુ ધડોંમાં તે ઊછળે જોર માંધ,
મન પુર ઉભરાતું રેતતું રે સદાય,
જડ મન નવ જાણે, શુ કરી સુખ પામું,
પોડિત મન ન જાણે, યા વડે દુખ શામું,
વૃષિત હૃદય છાંટે, નિમળું પ્રેમપાન,
અમિત મનકુ માગે, સર્વમા સત્ય જ્ઞાન,
ત્વરિત નયન શોધે, ઈશનું દિવ્ય સ્થાન,
તજ મન સહુ શાન્તિ, સર્વમા શાન્તિ જ્ઞાન.

અનુકૃષ્ટ

વંદું હું વિશ્વના તાત, પ્રેરજો સત્ય જ્ઞાનને,
ટાંગ ન ત' જો લુપ્ત, વ્યાપજો બળ આત્મને.
નાવકું સહવિચારોનું, મુક્તિયુ મેં તરંગમાં,
સાંભળ્યો નાદ ત્યાં દિવ્ય, જ્ઞાન માફે દરી રથું

“આશા ધારી તરે પ્રાણી આ અનત અગાધમાં.”

“અદાથી ઈશ-ગીતિનું સત્ય જ્ઞાન ધરો તને.”

“અદા.”

ગંગાસ્વરૂપ જમનાખંડેન સંકેત.

ગુજરાતમાં-લગભગ મુઘાઈ ઇલાકામાં-આપણા હાલના રંગોગે નેતા સ્ત્રીઓનું વ્યક્તિત્વ હજી સર્વાન્ય થયું નથી એ સમયમાં એક સ્ત્રીના અવમાનથી સર્વેવ ગ્યાનિ પ્રસરી હોય, એ પહેલી ખોટાં ખાટાં પત્તર કે સમાહારા ખેદ દેશાવાયો હોય તો જમનાખંડેન સંકેતો જ પ્રયોગ છે જમનાખંડેનના જીવનમાં, એમના કાર્યમાં, એમના હૃદયમાં એવા અવૈકલિક ગુણ હતા, એવો સ્વર્ગીય પ્રભાવ હતો કે આખાલગ્ન, આ કિલ્લાનિતા સમયમાં જૂના તેમ જ નવા વિચારના લોકો, કાજુવાર શાંતિ, ધર્મ અને દેશભેદ વિસરી જઈ જમનાખંડેન સાથે જોઈ જ રહેતા, એમના સહવાસનો લોભ રાખતા, એમની સાથે વાર્તાલાપ કરવા તત્પરતા અને અરણ્યમાં પ્રવૃત્ત સૂર્યથી તપેલાં વટ વૃક્ષ નીચે શાંતિ પામે તેમ એમની સાનિધ્યમાં હૃદયની શાંતિ મેળવતા.

જમનાખંડેનનું જીવન રિસ્તનનાથી આવેળાવાનું છે, એમના સંઘર્ષી બિનદક્ષિણ લેખો, એક સ્મારક અકમા આવશે એકલે આ સ્થળે તો આપણે માત્ર દિગ્દર્શન જ કરવાનું છે. સ્વર્ગેરથ જમનાખંડેનનું આલ્પજીવન-કેળવણી-સંસારમંથનના પ્રસંગોમાંથી બારીકાઈથી જોનારને ઘણું શિખવાનું મળી આવશે પરંતુ એ ભૂતકાળમાં ન જતા આપણે આપણા પાસેના જ સમયનું અવલોકન કરીયું.

જમનાખંડેનનું મૂળજીવન જમનાખંડેનના પતિ નગીનદાસ સંકેત અવસાન વખતે અંગ્રેની મુઘાઈ બેંકના શરાર હતા. નગીનદાસ અને જમનાખંડેનનો જોમને યત્કિંચિત્ અનુભવ હતો તેને લાગ્યા વિના નહિ રહે કે આત્મલભ, સ્નેહનો વિકાસ, સ્નેહની દિવ્યતા પરિપૂર્ણતા અને વ્યાદિ ખરૂં પણ અંત નહિ એ એમના જીવનમાં સ્પષ્ટ હતું જમનાખંડેન કે નગીનદાસ મોટી વયે પરપુયા નહોતાં, સ્નેહકથા વાચી નહોતી, હંચી કેળવણી લીધી નહોતી. સ્નેહ એ વિકાસ છે એ એમના જીવનથી સાબિત થયું હતું. આ લેખકને આ પતિપત્નીનો ખડું જ સહવાસ હતો અને આર્ય લક્ષી ભાવના, બીજાને માટે પોતાનું જીવન એ ભાવના બનેમાં એટલે હદ સૂધી હતો કે નાનામાં નાનીથી મોટામાં મોટી વાતમાં મતભેદ છતાં તાલબળ થતો નહિ. પ્રત્યેકને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય હતું છતાં એકે હતાં. જમનાખંડેનને લગભગ એક ડઝન બાલકો થયા હતાં. પ્રરંતુ ભવિષ્યમાં જમનાખંડેનના બાલકો-અનાથાની માતા થાય અને માતા થયા વિના માતાની લાગણી ન સમજાય, એમ કદાચ હોય, એમ ધારી પરમાત્માએ બાલકો આપી બાલકો લંઈ લીધાં હતાં. પરંતુ જમનાખંડેનને સહજ પણ હોય થયો નથી એમના પતિ નગીનદાસને જમનાખંડેન ઉપર અસમાન અભાવ આવ્યો નહોતો. આથી ઉત્પન્ન પતિપત્નીએ પોતાના કુટુંબીની, અને આગળ જતાં જમનાખંડેનના બાલકોને પોતાનાં જ બાલકો માન્યા. સંસારવ્યવહારમાં કોઈ સાસુ પોતાની પુત્રવધૂ સગર્વા ન થાય ને સ્વીકારતી ત્યારે જમનાખંડેનને માત્ર હસતું જ આવતું. નગીનદાસને પણ સુવાવસ્થામાં કાષ્ટ એ બની શકે એમ હોય તો બીજી પત્નીનું સચન કર્યું હશે પરંતુ એકપત્નીવ્રત વાળા નગીનદાસ અને સાધ્વી જમનાખંડેનનો હૃદયમાં જોડો પણ અનંતર પડતું નહોતું.

અન્યોન્ય કરી ન્યૂનતા પૂરે અનુગ્રુહ દંપતી,
વિનિમય કરે નિગરસ તરો હર હર આગમ ઉપદી;
સંસારસ્વાર્થ આ વિભ યાતાં ભેદનું કારણ નહિ,
સ્ત્રી-પુરુષની તેથી જ સક્રિયાં મિત્રતા ઉત્તમ કહી.

જમનાબહેન અને નગિનદાસનું સમ્બંધ એક ઉત્તમ મૈત્રીમાં પરિણમ પામ્યું હતું. પરમાત્માની કૃપાથી જમનાબહેનની પરિસ્થિતિ સારી હતી. આમ છતાં નગિનદાસની સર્વ સગવડ ભોજનથી તે ઓછા સ્ત્રીની સર્વ અનુકૂળતા સાચવતી એ જમનાબહેન પોતાનું કર્તવ્ય માનતાં. જાહેર વ્યાખ્યાનો આપનાં, મંડળોમાં આગળ પડતાં, સુખ ભાગ ભેટાં છતાં નગિનદાસની શુશ્રૂષા કરવામાં એક પણ પણ જમનાબહેન પાછાં પડ્યાં નથી અને એ જ પ્રમાણે નગિનદાસ બેંક જેવી જવાબદારી અને બોલવણી નોકરીમાં જતા હોવા છતાં જમનાબહેનના જાહેરજીવનમાં અનુકૂળતા કરી આપવામાં સંકોચાયા નથી. મ્હારાથી નથી થતું તો મ્હારી પત્નીને સેવા કરતી શા માટે અટકાવતી?—નગિનદાસના અતિમ શબ્દો પણ મેવાકાર્ય માત્ર ગણવા મંમંથી હતા. જમનાબહેનનું દાંપત્યજીવન જોયા પછી ખરેખર એમ કહ્યા વિના આપતું નથી કે આત્મ-ભક્ત સમુખ ભોગવવા માટે દ્રવ્ય-પુત્ર પુત્રી યુનિવર્સિટીની ડીગ્રી આવશ્યક નથી. પ્રભુપ્રેમ, ખીજાને માટે આપણું જીવન આ બે હોય તો પતિપત્નીના કલ્યાણ કે હિંસા મનની સ્થિતિને અવકાશ જ હોતો નથી. જમનાબહેન માત્ર શુનરાતી વાંચી લખી જાણતા. નગિનદાસ મેટ્રીક હતા. આમ છતાં પતિપત્ની દેશની સમાજની વાતો કરતાં, ચર્ચા કરતાં, મારા ભેષ કે પુસ્તકો વાંચતાં, સમજવા પ્રયત્ન કરતાં. જુના તેમ જ નવા વર્ગના દમ્પતીઓને જમનાબહેનના ગૃહજીવનમાંથી અમાન હક કે સ્ત્રીની મતિ પાનીયેતી મારામારી સિવાય મંમારરથના બે ચક્ર માફક જીવન રસમય બનાવવાનું ઉત્તમ ચિકિત્સા મળતું. ગરીબ તેમ જ તર્વગર, પૈસા છોકરાં ગૃહલેખવરૂપાના અર્મતોલથી દુઃખમય જીવન ગાળતાં યુવાન તેમ જ વૃદ્ધ દષ્ટીથી જમનાબહેન અને નગિનદાસનો સંમાર જોઈ અજબ થતાં, અને સહવાસમાં આવતાં જ એમના ગૃહજીવન ફેરવાતાં. જમનાબહેન પ્રાતઃકાળમાં પતિને માટે પૂજાનો સામાન તૈયાર કરી જ્યારે સંકરની પૂજા કરવા બેસતા ત્યારે કોઈ પ્રભાવશાળી પવિત્ર દેવી સંકરની પૂજા કરતી હોય. એમ લાગતું. આ ઉચ્ચ પવિત્ર જીવનને લીધે જ જમનાબહેનનું નામ પડતો વડુ છોકરો કે બહેનને જરા પણ ચંકા વગર જે સમામાં જે સંદેશમાં જમનાબહેન હોય ત્યાં મોકલતાં કોઈ અચકાતું નહિ. આ જ દર્શાવી આપે છે કે સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ કરવી હોય તો વિદ્યા જરૂરની છે. જેમ દૂર કરવાની જરૂર છે. બાલકમ દૂર કરવાની જરૂર છે. પણ તે કરતા પણ વિગેય જરૂર પવિત્ર પ્રભાવશાળી નિરભિમાની પ્રભુમય ચારિત્ર્યની છે.

સમાજજીવન—શુનરાતી હિંદુ સ્ત્રીમંજીની સ્થાપના એ જમનાબહેનના જાહેર જીવનનું પ્રથમ પમથીયું. સ્ત્રીઓમાં કંઈ જ નથી એમ કહી પુરુષો હેમનો પ્રમતિ માટે કંઈ જ કરતા નહોતા ત્યારે એ કાર્ય કરવા જમનાબહેને બીજું ઝડપ્યું. શ્રી મજ્જરનાં એવાં જ ઉત્સાહી પત્ની સૌ. કાથીગવરી અને ન્યાયચર્ચિ રાનડેનાં બાળી લક્ષ્મીમાધુ રાનડેના જમના-

બહેન સાથે પ્રસંગ પડેલો અને આ ત્રિપુટીએ મુંબાઈ ગળબડ્યું ત્રણે ઉત્સાહભરે પ્રેમમય હતો અને લક્ષ્મીબાઈ રાનડે વિદ્વાન, હતો—પોતાના પતિ ડા. રાનડે સાથે યુરોપમા મુસાફરી કરી હતી. બાલ્યાવસ્થામા પોતાના પિતા પ્રીતિપાલ મોદકે ઉચ્ચશિક્ષણ ગળવત કયાં હતા. અને આ ત્રણે બહેનોએ મુંબાઈના સ્ત્રીજીવનમા એતનું આપ્યું. આં જ અરસામા બીજી ત્રિપુટી પ્રવૃત્તિમય થઈ. બહેરામજી મલખારી, દયારામ ગીડમલ અને પ્રો. ગ. ગજર. સેવાસદનની ઉચ્ચ યોજના થઈ અને ગુજરાતી પંક્તોને આત્મા જમનાબહેન થયાં બગિની મંદિ ગરીબોના ઘેર ઘેર ફરી એમના કુખે નીચી શાન્તિ રેડવા માટે વધોષ્ઠ જમનાબહેન જે જગાન પુરશે પણ જતાં અંચકાય ત્યાં જતાં અને ‘ધણી મુસ્કેલીઓ વેઠીને પણ શાન્તિ ફેલાવતાં. સેવાસદનના એક કાર્યવાહી તરીકે જમનાબહેનની સાથે અનેકવાર આવા લતામાં આ લેખકને ફરવું પડ્યું હતું—સેવાસદનના કાર્ય કરતાંઓ ખીસ્તી છે, વટલાવવા આવ્યા છે, એની માન્યતાથી વિરોધતા ઠીક પણ માર પડવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો પરંતુ જમનાબહેનનું હસતું મોઢું અને ધૈર્ય આગળ દોષનું આવતું નહોતું. અને અંતે “જમનામૈયા” નામની જપમાળા થતી. જમનાબહેનમાં એક અતુકરણીય અને દૈવી ગુણ એટલો કે તિરસ્કારનો અને પદપાતનો અભાવ. આ બે મહાન ગુણોથી જ એમની લોકપ્રિયતા જળનાઈ રહી હતી સેવાસદનના મળધી એક સમય એવો આવ્યો હતો કે જો જમનાબહેન વિરૂદ્ધ પડ્યા હતા, એમના મોંઘાથી—વર્તનથી સેવાસદન પ્રત્યે અજાણ દર્શાવાયો હતો તો સ્ત્રીવર્ગનો એ સંસ્થા પર અજાણ આવત પરંતુ એ સમયે આજેપો સહન કરી મમતાથી કાર્ય કર્યે ગયાં તેને લીધે જ સેવાસદન પ્રત્યે સદ્ભાવ ટકી રહ્યો. બીજો પ્રસંગ બસુ બિલનો હતો. જમનાબહેન જુના મતનો છે એ જાણતા હતા જ્યારે બસુ બિલ માટે જમનાબહેન બોલવા ઉભા થયાં ત્યારે પણ એમનામાં શંકા હતી, માટે જ એમના શબ્દો પ્રિય લાગ્યા હતા ગુજરાતી સ્ત્રીમંડળ—સેવાસદન પછી સ્ત્રીઓ માટે અમુક સ્થિતિ તેમજ સામાન્ય વર્ગ તરફથી અનેક સંસ્થાઓ ઉદ્ભવી આ સર્વ સંસ્થા થવાથી ‘ગુજરાતી હિંદુ સ્ત્રીમંડળ’ને ક્ષતિ આવશે માટે બીજી સંસ્થા બાગી જાય અથવા એને હું મદદ ન કરે એ વિચાર જ એમને આવ્યો નથી અસ્પર્શ્ય વર્ગથી મારી—ઉચ્ચમા ઉચ્ચ બ્રાહ્મણ સ્થિતિની સંસ્થા હોય ત્યાં પણ જમનાબહેન તૈયાર. હાજરીથી ઉત્સાહ વધતો હોય તો હાજરીથી—બ્યાબ્યાનથી બનતું હોય તો તેમ, અને ધનદાનથી બનતું હોય તો તેમ કરી હરેક પ્રકારે સ્ત્રીઓની પ્રગતિ માટે જમનાબહેન મથતા. સેવાસદનમા સ્ત્રીવર્ગે ઉપાડવામાં આવ્યા ત્યાં શરૂઆતમાં ઉજેજ—અસ્કૃત અને ગુજરાતીના વર્ગમા મોટી વયની સ્ત્રીઓને ખેસતાં શરમ આવતી. નવરાત્રના ગળામા કાંઈક બીનઆવડમા કાંઈક ફેશનમાં બેસાઈ અનેક સ્ત્રીઓ આવતી પણ ગરબા ગાતી નહોં. આવા પ્રસંગે જમનાબહેન હેરાશથી ઓટલી વણે વર્ગમા એ. બી. સી શીખતા—ગરબામા તાલો લઈ ફરતા—જમનાબહેન ‘ગુજરાતી હિંદુ સ્ત્રીમંડળ ના પ્રમુખ હતો. ધનાદય હતો હતાં મંડળના હોલમાં તવજર બાદ પ્રત્યે જે બાવથી વાત કરતા તેથી વધારે બહાવથી ખૂબે ખેડેલી પ્હોલી બાલપહેરેલી બાઈ સાથે વાત કરતાં મારા મડળમા હું હસકી છું—મહેને કોઈ બોલાવતું નથી એ વિચાર કોઈને ન થાય એની જમનાબહેન બહુજ સંભાળ રાખતાં અને મડળની લોકપ્રિયતા આને લીધે જ હતી

વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થતાં એમને, હૃદયમાં ક્રોડા ધા લાગ્યો હતો અને એમના અનુભવનું એ જ મુખ્ય કારણ છે. આથી, છતાં વૈધવ્યદશામાં સ્ત્રીઓનું જીવન નિરર્થક છે, અગર કેવળ મંદિરે મંદિરે ભટકનામાં જ વૈધવ્યની મહત્તા છે એમ માનનાર જમનાબ્દેન નહોતાં. નેત્રી-નદાસની જીવનની એ જ ઇચ્છા હતી કે ચતુ સદ્ધી જનસેવા કરવી. પતિની અંતિમ ઇચ્છાને માન આપી વૈધવ્યદશાને એક વર્ષ નહિ યશ હોય ત્યાં જનસેવાના ભેષ લાધો. વૈધવ્ય પ્રાપ્ત કર્યા પછી મહર્ષિ દાદાભાઈ અને જમનાબ્દેનનો મિલાપ હૃદયભેદક હતો. મંડળને અંગે જમનાબ્દેન ડૉ. દાદાભાઈને અનેકવાર મળતાં અને મહર્ષિ દાદાભાઈ જમનાબ્દેન પ્રત્યે વાત્સલ્ય-ભાવ રાખતાં. આમ દૃઢ પરંતુ મહર્ષિ દાદાભાઈને જેતાં જમનાબ્દેનની આંખમાં જળ-જળાં આપ્યાં. સ્વર્ગભૂમિમાં બ્રહ્મર્ષિ પોતાની પવિત્ર પુત્રીને મળતા હોય એવો દેખાવ એ વખતે થયો હતો. પિતા અને પુત્રીનું એ પવિત્ર મિલન હમેશાં યાદ રહેશે. જનસેવા કરનારનાં હૃદય એકત્ર દરવામાં શાંતિધર્મ કે સ્થળ બાધકર્તા હોતાં નથી. અંતિમ કાળે પોતાના દ્રવ્યની વ્યવસ્થા કરતી વખતે પણ ધર્મના મદિરથી આડી-અસહ્ય વર્ગની મંદયા સુધી જમનાબ્દેન વિસર્ગ નથી એ જ એમનાં હૃદયના ઉદારતા દર્શાવે છે.

જમનાબ્દેનના શુદ્ધજીવન-સમાજજીવન ઉપરાંત એમનું નિત્યજીવન-ધર્મજીવન પણ એટલું ઉચ્ચ અને મંરકારી હતું કે એમના સહવાસમાં આવનારને એમને માટે દિવ્યભાવ સન્માન પ્રીતિ શિષ્યાઈ કંઈ જ થાય નહિ. જદાવસ્થા વૈધવ્યદશા છતાં, શુજરાત-કાઠીયા-વાડમાં દુકાળ મારે, નિસ્વાર્થ દરનાર પુરો મળતા નથી ત્યાં જમનાબ્દેન જેવું કોણ નિકળે એન છે? આપણા શુજરાતમાં મુનિવર્સિટીની ડીગ્રીઓ લેતી સન્નારીઓ થવા માંડી છે. પ્રમોગ પડે જાહેર વ્યાખ્યાનોમાં પુરોષોના હકાવે એવી વક્તા સ્ત્રીઓ પણ છે. મંદયાઓમાં પ્રમુખ કે મુખ્ય કાર્યવાહકો થનાર ભેદએ એવી સ્ત્રીઓ મળી આવશે. એકને બદલે દમ અસ્યનાર ધનાઢ્ય સ્ત્રીઓની ખોટ નથી, જૂનામાં જુની રીતની સાધ્વીઓ અને અપ-ડ-ડેટ રહેનારી સુંદરીઓ છે પરંતુ જનસેવા એ જ જીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે, પતિ-પત્નીનું કુટુંબ એ સેવાનું મુખ્ય સ્થાન છે જનસેવાનું પહેલું પગથીયું છે એ મમજ ધીમે ધીમે બહાર પડી ધર્મભેદ-શાંતિભેદ-સ્થિતિભેદ ભૂલી પવિત્ર દશાન્ત રૂપ શુદ્ધ જીવન ગાળી નિર- બિમાનતાથી સ્વાત્મ્ય અને સ્વાત્મ્યથી ગત્રીદિવસ સ્ત્રીઓની ઉત્તમિ માટે-સર્વે ક્રોધને આ-કર્ષક એમનાં આંજનાર જમનાબ્દેન જેવી સર્વશુભપ્રપન્ન શુજરાતમાં સન્નારી ધણી જ થોડી હશે. મહર્ષિ દાદાભાઈના જમનાબ્દેનના ચતુર્વર્સંગે કાટેલા ઉદારો થોડા જ છે કે સ્ત્રીઓની પ્રગતિના કાર્યમાં તેતામાં જે સદ્ગુણો ભેદએ તે સદ્ગુણો ભૂષિત હિંદુ સ્ત્રી કોઈ હોય તો, જમનાબ્દેન સક્રિય હતાં. પરમાત્મા - આપણા શુજરાતને સદ્ગુણે જમનાબ્દેનના સદ્ગુણોના અંશે આપણી બ્દેનોમાં વિકસાવે અને શુજરાતમાં આવી જમનાગૈયાઓ "ઉદ્ભવે.

લોમીન્દરાય ર. લીલેટીઆ.

એકે અલૌકિકે મંદ્યાહન.

આજ જોને, આજ વાણીની ગાળા મૂથતું,
રુમિએ મંદિતણુ, વિદ્યાસી, મીચતું,
આજ જોને ભુમિએ રમે છે જોડ છાંયલાઓ,
આધુ અજવાણ મધ્ય ધીરે હીચતું

ભૂલીને મધુના પાન ભર જોને, બટકતો આ,
મત બની મહાલતા નદશ પાછળે,
બેટી પેલી ચિત્ર સર્વ દાખી દરગાહી સરિત,
દરિણ બાળ જોને, નિરખનું લા જળે

આજ હાસ્ય ઉછળે છે મુખ્ય વારિ શીણ સરણુ,
હૃદય અતરે નવીન ખૂણ વાપ છે,
ચાપ છે ઉરે, વળકું વાસળી તટે રહીને,
ગાળુ બધ સમય વાહ ચિત્ત ચાલ છે

આજ ના જમ્યથ ઘેર, ભોગનીશ દિવ્ય તેજ,
બેટી બ્યોમ પેરનીશ મુજ બ્યોનના,
બ્યોતમા દરીશ રનાન, નિશ્ચમા દરી સિંચાણુ
ફેરનીશ પચતત્વ એક તત્તમા

૨૪-૨-૧૪

અમદાવાદ

}

—મલયાનિલ

1

વસન્ત

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषाऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

નવ્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલતાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૧૫, અંક ૪.

[માસિક]

વૈશાખ, સંવત ૧૯૭૨

અમારા સમયની કેળવણીનાં સ્મરણો

બાલ અને યુનાવધાના સ્મરણો એ જ્ઞાનસ્થાનો હોય છે. આનંદ છે. "What
News"—યુદ્ધસમાચાર—ના આ દિવસોમાં કોઈ પ્રજા લેખક મુદિત્તે માન્ય તરફથી આ
હવે બહુ થયો કેડિન છે, તથાપિ આગળના બાવકો તે કલેચુરન, અને આગળના યુરન,
તે જતે દહાડે જ્ઞાન થશે એમ કહીને મારા વાચકોની સહાનુભૂતિ માગી લઉં, તો હું આશા
રાખું છું તેઓ મારા સમયની કેળવણીના સ્મરણોમાં અને ઘડીક વર્તમાન જગત જોઈને દેશે.

બૃત્તકાળનાં સ્મરણો અને બવિધ્યના સ્વપ્ના હમેશા મધુર લાગે છે, તેમાં પણ બવિધ્યના
સ્વપ્ના—વિદ્ય નીવડવાના અર્થ બવધી—કદાચ ગમ્યા અગમ્યા થાય, પણ જ્ઞાતકાળમાં તો
એક એવો અદ્ભુત કાંડ રહેલો છે કે જે હૃદયને સુખ બનાવી દે છે અને વધારે જોડી
તત્ત્વદષ્ટિથી જોઇને બોલીએ તો—પ્રત્યેક હૃદયનાં ગર્ભમાં જે સ્વસંવેદ આનંદ રહેલો છે તે
જ, કાળે કરી, વસન્ત ઋતુની વનશોભાની સાદે—બોલી આવે છે. *

* આ અર્થને 'સ્મરણમંદિતો' ની દીકાઓ કોઈક સ્થળે ને લખેલું—'ગત જનના
મધુર મધુર્ગ-સ્મરણોમાં, જે આનંદ આવે છે તે ટકાવ રસમાં પણ પ્રજાએ મહેલું અદ્ભુત
સુખનું નક્કર છે' એ—માત્ર સુદ કવયત્રી શરીરની નથી, પણ સિદ્ધાન્ત તરીકે મહેલું
મહેલું સત્ય છે—એટલું માનવા વાગ્યુંને મારી નમ વિનંતિ છે.

આ આનન્દનો મારા એક સુવાન મિત્ર કેટલાક દિવસ ઉપર મને પ્રમંગ આપ્યો હતો. એમણે કહ્યું “તમને નથી લાગતું કે ગયા દસકાનું ‘સ્વદેશિકમ’ (નવીન સ્વદેશભક્તિની દૃષ્ટિ), અને એમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી સેવાપરાયણતા—એ અમારા સમયની કેળવણીનું એક અમૂલ્ય તત્ત્વ છે—જે તમારા સમયમાં નહોતું ?”

મેં ઉત્તર આપ્યો —“ આ નવા તત્ત્વની કદર કરવામાં જરા પણ પછાત પડ્યા વિના કહું છું કે અમારી કેળવણીનો સમય પણ જોવો તેવો નહોતો. કેળવણી એ આજપણમાં જ પૂરી થતી નથી એ આખા જીવનમાં સતત વહેતી અને તેથી અવાપિ આપણા જીવનમાં ચાલતી શક્તિ છે એ દૃષ્ટિબિન્દુથી જોઈને જોલીએ—તો કહી શકાય કે તમે તો એક મહાન યુગ જોયો, અમે જો જોયા, એક (અલૌકિક આયુષ્ય પામીને) સાહિત્યપ્રેમી જન ઇંગ્લિશ સાહિત્યના ઇલિઝબેથન અને વિક્ટોરિયન યોગે જો મહાન યુગ જોના બાગ્યશાળી થયો હોય અને જેમ આનન્દ પામે તેમ અમે આનન્દ પામીએ છીએ.” આટલું કહી મેં મારા મિત્ર આગળ નીચેનાં સાત નામો ધર્મો:

૧ ફ્રેંચ રેવોલ્યુશન(બૅક).

૩ સરસ્વતીચન્દ્ર.

૬ ‘કાવ્યમાલા’

૨ ગોટ્ડન ટ્રેઝરિ.

૪ કુંસમખાળા.

(મંરૂત)

૫ પ્રિયંવદા—સુદર્શન.

૭ ફોન્સિસ.

આ સાત નામમાં કેળવણીનાં જે બળ મૂર્ત થાય છે તે અમારા કોલેજના અભ્યાસ-ક્રમમાંથી તથા બહારના વાતાવરણમાંથી અમને મળતાં એ પ્રત્યેક અમારાં નેત્ર આગળ વિચાર અને પ્રતિભાનાં કેવાં કેવાં જગત્ ઉત્પન્ન કર્યા હશે એ સંસ્કારી અને સહૃદય જનો સહજ ક’પી શકશે. તથાપિ યોડુક ખુલાસા રૂપે કહું છું.

૧. ફ્રેંચ રેવોલ્યુશનનો અભ્યાસ—જે અમારા સમયમાં દરેક વિદ્યાર્થી માટે ‘ફર્સ્ટ બી. એ’માં આવશ્યક હતો—એને અમે અમારી કેળવણીનો એક અમૂલ્ય બાગ મણીએ છીએ અને અમારા સમયના ઘણા ખરાબી—સર્વની—હું ધારું છું કે એવી લાગણી છે કે એ અભ્યાસ વિના હાવના જમાનામાં કોઈ પણ વિદ્યાર્થીની કેળવણી પૂર્ણ થઈ ગયાય નહિ. અર્વાચીન જગત્ રેક્રેશનથી પ્રકટ થવા માંડેલું, પણ જૂના જગત્નો પૂરેપૂરો પરિવર્ત થઈ નવા જગત્નો આરંભ તો ફ્રેંચ રેવોલ્યુશનથી જ મંડાય છે. એ પરિવર્ત માત્ર રાજકીય હોત તો એની સાથે ફ્રાન્સ બહારના જગત્ને બહુ લેવાદેવા હોત નહિ. પણ વસ્તુતઃ એણે મનુષ્યજીવનના ખડેખંડમાં એવી નવી દૃષ્ટિનો દીપ પ્રકટાવ્યો કે જેના પ્રકાશમાં મનુષ્યનું સમસ્ત સ્વરૂપ—એની તમામ દુનીયાન્નતું જ સ્વરૂપ ધારણ કરી જીવી રહી !

મનુષ્યના આખા જીવનને અસર કરનાર “આ મહાન ઐતિહાસિક બનાવનો અભ્યાસ અમારા પ્રેક્ષકો તરફથી—પૌતપૌતાના મત અનુસાર—જે રીતે કરાવવામાં આવતો, અને વિદ્યાર્થીઓ પણ એમાંથી પૌતપૌતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે જે બોધ કાઢતા: એક ‘Conservative’

અને બીજો 'Liberal'—એક 'મંરસુક' અને બીજો 'સુધારક'. ફ્રેંચ રેવોલ્યુશન ફ્રાન્સના રાજ્ય ધર્મ અને સમાજના બંધારણમાં વ્યાપેલા સકાંતું પરિણામ હતું; જે સંડો દાખ્યો દબામ કે સંકોષો દેહામ એમ ન હતું, એટલું જ નહિ પણ જેને મટાડવા માટે અધૂરા અને મન્દ યત્નના સુધારા કામ હાથે એમ ન હતા; અને તેથી એવા સવળા યત્નો એક પછી એક નિષ્ફળ ગયા. આ કારણથી, ફ્રેંચ રેવોલ્યુશને આખરે જૂના ફ્રાન્સનો ઉગ્રેદ કર્યો એ સ્વાભાવિક તેમ જ ચોક્કસ જ થયું છે. આ એક મત, બીજો મત એવો છે—અને તે ખરેખર મત હતો—કે પ્રાચીન માટે કાંઈ પણ દરકાર રાખ્યા વગર, દેશના ઇતિહાસ ઉપર દૃષ્ટિ રાખ્યા વગર, માત્ર કસ્ટમા અને તર્કના બળથી ઊભી કરેલી નવીન રચના કદી મફત થતી નથી; ફ્રેંચ રેવોલ્યુશન એ સુધારાના ખરા ચળને બદલે માત્રપિનાના દેહમાં છરી ભોકવા મમાન પાપી યત્ન હતો, અને એમાં પ્રકટ થયેલી અધમતાના કોઈ પણ રીતે બચાવ થઈ શકે એમ નથી. એ અધમતા આખા યુરોપને છાઈ વગે નહિ તે માટે બીજાં રાજ્યોને ફ્રાન્સ સામે રાક્ષ સેવાની જરૂર પડી—અને આપણે 'નેપોલિયનનો વિમલ' એ નામે જે યુદ્ધપરંપરાને ઝાળખીએ છીએ તેમાં યુરોપને બપવાવવાનો મળ દોષ ફ્રાન્સના ઉગ્રેદક સુધારકોને માથે છે. આ જો ઉપરાંત—મંત્રેના સમન્વયમાંથી ક્ષિત થતો—એક ત્રીજો મત પણ અમારા સમજવામાં આવતો. તે એ કે—ઉગ્રેદક વૃત્તિ દુષ્ટ છે, તેમ સ્થિત વસ્તુને વળગી રહેવું, એ બગડેલી હોય છતાં વળગી રહેવું, એ જડતા છે; ઉગ્રેદક વૃત્તિનો કોઈ પણ રીતે બચાવ થઈ શકે એમ નથી; પણ વખતસર દેશકાળને સમજીને તેમ જ અગમ્યેલી વાપરીને સુધારો કરવો એ જરૂરું છે—અને એ કરવામાં આવે તો જ ઉગ્રેદક વૃત્તિને નિવારી શકામ છે.

આમ અમસ્ત સુધારાનું તત્ત્વગાન—એની બંને બાજુઓ અને એની એકવાચના—મંપૂર્ણ રીતે રાગછ સેવાનો પ્રમંગ અમારા વખતમાં દરેક વિદ્યાર્થીને આવતો. આપણા મંદાન્તિયુગમાં કેળવણીનું આ કેવું આવશ્યક અંગ છે એ કહેવાની જરૂર નથી.

આ જ પ્રમાણે, ઉપર જણાવેલાં અમારી કેળવણીનાં બીજાં અંગો વિશે પણ પૂર્ણ કદી શકાય—તથાપિ થોડું થોડું જ કહીશ.

૨. 'કાવ્યમાલા'—નિર્ણયસંગત પ્રેસના માલિક મર્દૂમ જાવજ દાદાજીનો મંરૂત, દાબ્ય નાટક અને અગ્રંધારના પ્રાચીન ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ કરવાનો આ યત્ન ચારે તરફથી એટલી બધી પ્રયસા ખામ્યો હતો કે આ લેખક વગેરે કટલાક જનોએ એ ચદરચતી અને એની માથે એમના આ નવીન ઉપક્રમની મંરૂતમાં પ્રસસ્તિઓ લખી હતી. જે વિદ્યાર્થીઓને મંરૂતમાં ખાસ રસ હતો તેમને તો આ ગ્રંથમાળાથી કોણક નેવી જ રસમુખિ—મંરૂત સાદિત્વનાં નવાં જ ફેરો—દૃષ્ટિએ પડવા લાગ્યાં હતાં. પણ આવા વિદ્યાર્થીઓ પણ ન હોય, તેથી આ અંગની અસરને અમારા સમયની કેળવણીના એક સર્ત્રાંતુમવરસિક તત્ત્વ તરીકે દું ગણવી શકેતો નથી. તથાપિ જેમને એ વિષયમાં રસ હતો તેમને માટે તો એ બેશક એક નવીન બ્રમિનું દર્શન હતું.

૩. “ગોદડન ટ્રેઝરિ” —પણ અમારી કુળવણીમાં ઉપર ગણાવેલા બેઝના ‘કેન્સ રેવોલ્યુશન’ જેટલી જ પ્રખળ અને વ્યાપક અસર પાડીએકત ‘ગોદડન ટ્રેઝરિ’ની હતી. એ કાવ્યસંગ્રહની મોહકશક્તિ ક્યા વિદ્યાર્થીએ નહિ અનુભવી હોય ? મિલ્ટનની ભવ્ય પ્રતિભા, અને શૈક્ષણિકપરનાં પાત્રલક્ષણ—એની કદર અને કરી શકતા નહિ એમ નહિ, પણ અમારા હૃદયનાં કાવ્ય તો ‘ગોદડન ટ્રેઝરિ’ નાં જ. હાલ પણ આ પુસ્તકમાં સંગ્રહેલાં કાવ્યમાંનાં કેટલાંક છંદક છંદક, જુદી જુદી પરીક્ષાઓ માટે ચાંચવામાં આવે છે—પણ જે સફળ સહાયતાથી પાસેએ ‘ગોદડન ટ્રેઝરિ’ માં એને ગોઠવ્યાં છે. એનો વાચકને અનુભવ થતો નથી—અને અભ્યાસક્રમમાં એના સ્થિતિ સ્થાનને અભાવે એના રસસ્વીકરથી ભરાઈકું વાતાવરણ બંધાતું નથી. જ્યાં સપજું જ રસવાણું છે ત્યાં અમુક અમુક કાવ્યને ગણાવતાં ખીખંની ન્યૂનતા સ્વયંવાય છે—તથાપિ ‘The Cuckoo’ (કોયલ), ‘The Skylark’, ‘Stanzas written in dejection near Naples’, ‘Lines to an Indian air’, વગેરે કેટલાંક કાવ્યોની રમણીયતા તો અમારા ચિત્તાદર્શમાંથી કદી જ ખમ્મે એમ નથી. ‘તમને સારામાં સારી લાગેલી પંક્તિઓ કહો, વાર.’—એમ આગને એક પ્રથ પૂછેલો તેનો ઉત્તર મેં આપેલો તે અત્યારે સાંભરી આવતાં એ મુખ્ય જીવન ફરી પ્રાપ્ત કરવાની અભિશાપા થાય છે. શૈલિ, વર્ડઝવર્થ વગેરેનાં કાવ્યો કોને ન ગમતાં ? તેમ એમાંની મનોહર પંક્તિઓ કોને મોટે નહોતી ? તથાપિ, મેં એ પ્રથના ઉત્તરમાં ટાંમસ લૂકની નીચેની પંક્તિઓ આપી હતી :—

“I remember, I remember
The house where I was born,
The little window where the sun,
Came peeping in at morn ;

.....
I remember, I remember
The fir-trees dark and high
I used to think their slender tops
Were close against the sky.”

૪. કુસુમભાળા.—રા. નરસિંહરાવનાં પ્રથમ કાવ્યોત્તરો આ સંગ્રહ આ જ અરસામાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો. ‘ગોદડન ટ્રેઝરિ’નું ભાષાન્તર નહિ, એનો અનુવાદ નહિ, અનુકરણ નહિ, પણ એની કદમના અને ભાવની સુરાવટથી મગજ અને હૃદય ભરાતાં—એક નૈસર્ગિક શક્તિવાળા, સંસ્કાર પામેલા, ઝીણી અને ઊંચી રસરસિતવાળા તથા શિષ્ટ ગૂજરાતી ભાષાનો સંપૂર્ણ પરિચય બાંહે એ ઉપર પ્રભુતા ધરાવનાર ઐડ્યુએટ કવિની કલમથી જેવાં કાવ્યો નીકળે તેવાં આ કાવ્યોએ અમારા હૃદય ઉપર ટોચક અદ્ભુત જ અસર કરી હતી. એ કાવ્યોની કદર થવામાં એક કારણ એ હતું કે એમાં અમને પોતાપણાને ભાવ હૃદય થયો હતો—પણ વિશેષ કારણ એ કાવ્યખાળાએ ગૂજરાતી ભાષામાં એક નવીન જ કવિતાની પદ્ધતિ ઊધારી એ ગણાવું જોઈએ. એ પદ્ધતિ અત્યારે એવી પરિચિત થઈ ગઈ છે કે એ પરિચય અને તેથી કોઈ કોઈ રચના

જોવામાં આવતી આદરની મન્દતા—એ જ એના વિચ્છન્ન સારી પૂરે છે. પણ વાચકમાં દૃષ્ટનારાગ્રિ હોય, તો ત્રીસ વર્ષ પાછા વાઈ ગૂજરાતી કવિતાની તે વખતની સ્થિતિ નજર આગળ ઊભી કરે એટલે તુરત જ એ લઘુ પુસ્તક અમારા મન ઉપર ઉપજ કરેલી અસરનો ખ્યાલ આવશે.

આ અસરનું તાદરશ ચિત્ર રા. રમણભાઈના એડિશન્સ્ટન કોલેજની ગૂજરાતી સોસાયટિ આગળ લાંબેલા ‘કવિતા’ ઉપરના નિબંધમાં* પડ્યું છે. નવી દબની કવિતામાં નર્મદાસંકરે દેશીક પહેલ કરી હતી, પણ એમના સહિષ્ણુદર્શના વર્ણનમાં હજી રોમ્સન કે સ્કૅટ કરતાં વધારે ઊંડું નિરીક્ષણ નહતું; વડેઝવર્થ અને શેલિની તત્ત્વભેદી કવિદષ્ટિ જેનું પ્રથમ દર્શન ગૂજરાતી બાપામાં રા. નરમિહરાવે જ કરાવ્યું—તે નર્મદાસંકરના સહિ-વર્ણનમાં જોવામાં આવતું નહતું. વળી નર્મદાસંકરની કવિતાનું જ્ઞાન પણ અમારામાં રા. રમણભાઈ જેવા ગૂજરાતી બાપા જેડે વિશેષ પરિચયનો પ્રમંથ અને શોખ ધરાવનાર કોષ્ટક કોષ્ટકને જ હતો. ધણે જાણે તો ગૂજરાતી કવિતા એટલે દલપતરામની જ. દલપ-તરામનો મીઠો કાર્યપરસ, એમની વ્યવહાર બાપા, અને દેશીક સાદી રમિક દૃષ્ટના પણ—અમને ગમતી. પણ—

“જ્ઞાતી તને સ્મરણ છે ? કરી એક વેળા,
માથે પુરોડ મલિ આપણ જે ઉભેલા;
ફૂલેલું હતું સંધર્ષ શાન્ત જ તે સમે ત્હાં,
શીળી ઉપા પણ સૂતી દૂતી જગતી જન્દાં.

... ..
ને જોલતાં તલિં થયું રિમત ત્હાં ધીરે,
ને ઝીર્ણી ગાલવહરી રમીં ત્હાં રલી જે;
ત્હેને જૂના લીંધીં રસીકીં ? રમે ત્હાં મ્હે,
તે હીકું ઝીર્ણી નજરે તલિં નારસાએ.”

... ..
“કરી એક વેળા, એક વેળા, જોલ મીઠી કુદુ, કુદુ !”

... ..
“જ્ઞાતી, સાંભળ્ય ચેવી કાવલડી તરજન્દમાં રે
માતી છન્દમાં રે, જ્ઞાતી.”

—એ વાણીની મજેલ અને મંગીલ કાંઈક જુદાં જ નહિ ? યીઠ વગે અને ન્યાપદશિએ, દલપતરામની ખુશીએ સ્મરણમાં આવે, અને એમની સારી સારી પંજિઓ ઉપગિયત થાય.

* પ્રથમ જ્ઞાનકુખમાં અને પછી એમના ‘કવિતા ને સાદિત્ય’ નામના નિબંધ-ગ્રંથમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે.

પણ કવિતા વાંચે છે તે વખત કોણ ન્યાય કરવા ખેડે છે?—તેમાં પણ બાળપણમાં કોને માથે એ ફરજ હોય છે? આમ હોવાથી દ્વંષપતરામની—

સાહેબનાં બાળક જે કનિષ્ઠ,
તે-તેથી દાસી વિચરે વરિષ્ઠ,
તે જેમ કડવા કણ્ઠથી નારી,
વરાવવા જ્યેષ્ઠ શિશુ શૂભારી.
સાહેબ ને મહુમ સિન્ધુ તીર,
ફરે ધણીકા ઉમદા અમીર,
જાણે ધણી ભૂમિ પવિત્ર એવી,
સ્વર્ગેથી આવ્યાં બહુ દેવ દેવી.

[સમુદ્રકકિડિ.]

... ..

વાદળોના ગોટગોટા જતા આવતા ન જાય,
મોટી જટાવાળાં તે જુવાનાં ડાકાં ડાકે છે,
હડા દિન જાણીને ઉજાણી આ ન જાણીશ તું.
ખીર વડા બાકળાનો તે ઉતાર તોડે છે.
અમકીશ નહિ નથી વીજળીનો અમકાર,
મહિષને મારવાને ખટક તે ખોડે છે,
ગાજતો નથી ગગન ધન દલપતરામ,
બાળે બાળે બાળે બાળે ડાકણ તે ખોડે છે.

[મેઘરાયની ચઢાઈ.]

આવી આવી પંક્તિઓ સંભારીને અમને હસતું જ આવતું.

૫ સરસ્વતીચન્દ્ર. પદ્યમાં જેમ નવી દિશા ‘કુસુમબાજા’ એ ઉઘાડી, તેમ ગદ્યમાં ‘સરસ્વતીચન્દ્રે’ નવી જ કલ્પનાનું જગત અમારી આગળ બિંદું કર્યું. કુસુમબાજા કરતાં પણ સરસ્વતીચન્દ્રે ગૂંજરાતી વાચકોનું વિશેષ ધ્યાન ખેંચ્યું—કારણ કે એક તો એ નવલ-કથા એટલે સર્વભોજ્ય; અને બીજું—હિન્દુ મંસારના કેટલાક મહાપ્રશ્નોની એમાં ચર્ચા; ગોવર્ધનભાઇનું નિરીક્ષણ જોડું, વિચાર પણ ગંભીર—પણ સૌને માથે આ એક બામત કે કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ સરસ્વતીચન્દ્રના પાત્રમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ જુવે, અને ગૂંજરાતમાં હજી ઘણી કુસુદ ઉત્પન્ન થએલી નહિ તો પણ એમને જીવનસહચરી કુસુદ જેની નોંધએ! આ સમય પહેલાંની અમારી પરિચિત નવલકથાઓ માત્ર ‘કરણવેશ’ અને ‘વનરાજ-આવડો.’ આ બંને રાગપૂત ગૂંજરાતનાં સાગં ચિત્રો છે, અને તેમાં પણ ‘કરણવેશ’ ની

કીર્તિ ગયા જમાનાના ગૂઝરાતી સાહિત્યના એક ઉત્તમ નમૂના રૂપે જલદી હુમ થાય એવી નથી. બાગલાણી સીમમાં આવણુ મામ અને દેવદેવીની સુધ્ધકામાવસ્થાનાં વર્ણન કાણુ સૂત્રી સકરો ? તથાપિ 'કરણધેસો' અને 'સરસ્વતીચન્દ્ર' એ બેના જમાના જ જુદા, એમનાં વાતાવરણુ જ જુદાં. 'સરસ્વતીચન્દ્ર' માં 'રાત્રિસંસાર—જવનિકાનું' છેદન અને વિશુદ્ધિનું શોધન' (ભાગ ૧ પ્રકરણ ૧૯) —એવું પ્રકરણુ ગૂઝરાતી ભાષામાં વાચકે કદી પૂર્વે જોયું નહોતું. અને ઉપર કહ્યું તેમ, આપણા આર્યસંસારના સંક્રાન્તિકાળમાં તત્ત્વભોધક અને મર્મભેદક એવાં ધણાં નવાં દૃષ્ટિગિન્દુઓ તથા હૃદયના ધણાં ઊંડા અનુભવો રજુ થએલા જોવામાં આવ્યા. અમારાથી સહજ આગળના એક વિદ્વાન મિત્રે અમદાવાદમાં પ્રસિદ્ધ થતા 'ગૂઝરાત એસ્ટેટ' નામના પત્રમાં સરસ્વતીચન્દ્રનું અવલોકન લખ્યું—તેમણે એ પુસ્તકની ખામીઓ દર્શાવતાં વાપરેલાં એક બે વચનો અત્યારે યાદ આવે છે, 'Kumud is a creaturo of Romance'—અને સરસ્વતીચન્દ્ર 'a philosophic vagabond' ! મને લાગે છે કે આ અવલોકનથી સરસ્વતીચન્દ્ર ઉપરનો અમારો પ્રેમ જગ પણ કમી થશે નહિ. કુમુદના પાત્રની જે ખામી એ અવલોકનકારે જતાવી—તે જ અમારી દૃષ્ટિએ એનો ગુણુ હતો, કારણ કે સંક્રાન્તિયુગ વાસ્તવ સ્થિતિ કરતાં બાવનાને વધારે પર્મદ કરે છે—બાવના જ એના જીવનનું 'dynamic force'—સંક્રાન્તિ કરાવનાર ચાલક બળ હોય છે. સરસ્વતીચન્દ્ર એક 'tragic character' કરણેરસનું પાત્ર છે: વાસ્તવ જગતમાં એ અસ્થાને છે, અને એની અને જગતની વચ્ચે શાશ્વત વિસંવાદ રહ્યો હોત, તો સરસ્વતીચન્દ્રની એક ઉત્તમ 'tragedy' બનત; અથવા તો એ વિમત્સદમાંથી, એણે જગતને વશ કરીને અર્ધાત્ પોતાની બાવનાને અનુરૂપ કરીને, સંવાદ ઊપજાવ્યો હોત, તો સરસ્વતીચન્દ્ર એક ભય (grand) પાત્ર બનત. પ્રથમ ભાગ પ્રસિદ્ધ થયો ત્યાં સુધી આ બેમાંથી એ કયું વક્ષણ લેશે એ નિશ્ચિત ન હતું—અને તેથી, પરિણામે જે વિરસતા ઉત્પન્ન થઈ છે તે ત્યાં સુધી ન હતી: માત્ર એ વિરસતામાં મને અત્યારે માત્ર એક જ બોધ સમાજેયો દોસે છે, અને તે એ કે પુરુષ કરતાં સ્ત્રીને પ્રમુખે ઊંચા તત્ત્વમાંથી ઘડી છે—સરસ્વતીચન્દ્ર તે કુમુદ નહિ જ: આ મર્મ જીવનમાં દિવ્ય લોકનું દર્શન કરાવનારી—દિવ્યતાની પ્રત્યક્ષ મૂર્તિ—તે સ્ત્રી જ છે; સ્ત્રી જ એની દિવ્યતા છેક સુધી સાચવી શકે છે; વ્યવહાર માટે ધડાએલો પુરુષ જીવ ઉત્તમ મંરકાર છતાં વ્યવહારની ઔદિકતામાંથી નીકળી શકતો નથી એ સરસ્વતીચન્દ્રના પાત્રનો ચોથા ભાગને—અને ક્ષિત થતો—બોધ છે. પણ આ લેખના વિષયમાં આ વિષયાન્તર થાય છે.

૬. પ્રિયંવદા—સુદર્શન: અમારા સમયના ધર્મ યુદ્ધ અને સમાજ સંબંધી વિચારોનું સ્વરૂપ રા. મણિલાલનાં આ બે પત્રોની શામલ ફેરબા સલામ બાણુનું અસંકેપ છે. રા. મણિલાલને જેઓ 'સુધારા'ના વિરોધી તત્ત્વિકે માને છે તેઓએ ગૂઝરાતના આ મહાન ચિન્તકને અન્યાય કરે છે. 'સુધારો' એટલે જનસમાજના અમુક રિવાજ ખોટા છે માટે તે કાઢીને તેને બદલે અમુક સારા રિવાજ દાખલ કરવા એટલું જ હોય, અને સારા-ખોટાનું ધોરણુ પણ સ્પષ્ટદૃષ્ટિએ ઊભાડી લેવાનું હોય તો બેચક મણિલાલ 'સુધારા'ના વિરોધી હતા. ખાસી,

હોડા અર્થમાં તો મણિલાલે સુધારાને સેવા જ કરી છે. સંસારમાં સ્ત્રીનું શું સ્થાન છે, એ સ્થાનનું ગૌરવ શું છે, આર્યસંસારમાંથી એ અત્યારે હુમ્મ થયું છે તો તે દ્રવીયી કેમ પ્રાપ્ત કરવું—ઇત્યાદિ સ્ત્રીને લગતા સુધારાના વિચાર કરવા માટે ગૂજરાતમાં પ્રથમ એપાનીયું સ્થપાયું તે ‘મિયવદા’, અને તે આ જ અરસામાં. સ્ત્રી-અને પુરુષ તે એક બીજાની પુનરાવૃત્તિ નથી પણ પૂર્ણતા છે—એમ પ્રતિપાદન કરનાર ઝ્ઞાંગરટ ડિ કોમ્ત અને ટેનિસન બંને અત્યારે જોઇએ છીએ તે પ્રમાણે આપણા પ્રો. કવે જેવા—પણ જો સુધારાના વિરોધી નથી, તો મણિલાલને શા માટે વિરોધી ગણવા જોઇએ એ સમજાતું નથી. શું એ વિધવાવિવાહની વિરુદ્ધ હતા એટલા જ માટે? બેશક, ‘સુધારા’નો પ્રોત્સાહન બધા સુધારકોનો એકસરખો જ ન હોય એ સ્વાભાવિક છે; સ્ત્રીની કેળવણીના હિમાયતી પણ બધા એકસરખી જ કેળવણી ઇષ્ટ ગણે એ ખનવા જોગ નથી. આવી સ્થિતિમાં, અમુક રિવાજ સ્વીકારે તે સુધારક અને ન સ્વીકારે તે નહિ, અમુક કેળવણીની પદ્ધતિ પસંદ કરે તે સુધારક અને ન પસંદ કરે તે નહિ—એવી રોકચિત્ત ઘટિત ધારણા કરવી વાજબી નથી. રા. મણિલાલે સુધારાનું તત્ત્વજ્ઞાન ઉત્પન્ન કર્યું; એ તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રકાશમાં સુધારકોના સુધારાનો પ્રોત્સાહન તપાસ્યો. સુધારકો સામાન્ય લોકની ગતા-નુગતિકતા નિન્દે છે, પણ વસ્તુતઃ તેઓ પોતા પોતા ગતાનુગતિક નથી એ બતાવ્યું; અને જોને—‘પ્રાચીનો’ને તેમ જ ‘નવીનો’ને—ગતાનુગતિકતા છોડી વિચાર કરતા ક્યાં. ‘મિયવદા’માં સ્ત્રીના સુધારાનો વિચાર હતો તે વિસ્તાર પામતાં, ‘સુદર્શન’નો જન્મ થયો સુદર્શનમાં ધર્મ અને ધર્મનું તત્ત્વજ્ઞાન પ્રધાનતા ભોગવે છે. એમાં એક અંશે માર્કીનાસમાજના ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનું ખંડન છે, તો બીજા અંશે જૂના સપ્રદાયોને પણ એમાં પોતા પોતા અભેદ નથી દૂકામાં, પશ્ચિમની કેળવણીની અસરથી આપણા જનસમાજમાં પ્રાચીન તરફ જે અનાદર જાળવ્યો હતો તે ફર કરી—કાલિદાસે ઉપદેશી ‘પુરાણમિત્યેષ ન સાધુ સર્વે નવીન-મિત્યેષ ન જ્ઞાનવદ્યમ્’ એ ઘટિત ઉત્પન્ન કરી. દૂકામાં—અમને વિચાર કરતા મણિલાલે ક્યાં.

આ પ્રસંગે પ્રસંગોપાત એક વાત કહેવાનું મને મન થાય છે. આપણું માસિકો અનિય-મિત બહાર પડે છે તે માટે ધણેક સ્થળે ટીકા કરવામાં આવે છે. પણ મણિલાલના દુષ્પ્રતના સુદર્શન સિવાય કોઈ પણ પત્રને નિયમિત રહેવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો છે કે કેમ એની મને શંકા છે. એ સમયમાં પ્રતિભાસ સુદર્શન માટે વાચક તરફથી જેની ઉત્કંઠાવૃત્તિથી વાટ જોવાતી તેવી અત્યારે કોઈ પણ ગૂજરાતી માસિકની જોવાય છે? મણિલાલની ગદ્યસૈલીની મોહકતા અત્યારે ક્યાં છે?

૭. કૉન્ગ્રેસ—અત્યાર સુધી મેં જે જે કેળવણીનાં તત્ત્વનુ વર્ણન કર્યું તે અંગત કે પ્રાન્તિક હતાં; પણ આ જ સમયે દેશ ઉપર એક આહુત ચૈતન્ય પ્રસારવા માંડ્યું હતું—જેની અસર આખા હિન્દુસ્થાન ઉપર સમાન થઈ છે. હું કૉન્ગ્રેસને એક રાજકીય હિલચાલ રૂપે નથી સમજતો; એમાં હું દેશનું નવું ચૈતન્ય મૂર્તિમન્ત થએલું જોઉં છું. પ્રતિવર્ષ એક લાખ રૂપીઆના ખર્ચેથી આજ લગભગ જતીસ વર્ષથી જે મહાપર થયાં કરે છે એમાં ખર્ચ

જોતાં સરકારના રાજ્યવહીવટ ઉપર થતી દીકાનું મહત્ત્વ નથી, પણ જે ચૈતન્યની એમાં સ્ફૂર્તિ છે તે જ ખરા આદરને પાત્ર છે.—વિદ્યાર્થીકાળમાં કૉન્ગ્રેસ માટે અમને આટલી બીડી સમજાતી નહોતી, તથાપિ એમાં એક વસ્તુ અમે જોના તે એ કે અંગ્રેજ બધાની કૃતાર્થતા સ્વદેશસેવામાં છે. ૧૯૦૫ ની ‘સ્વદેશી’ હિલચાલથી હર્ષધેલા થઈ જેઓ એમ સમજે છે કે તે જ કાળથી હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસનું વર્ષ ૧. શરૂ થયું, તેઓને કૉન્ગ્રેસની શરૂઆતનાં વર્ષોમાં અમારા હૃદયમાં પ્રેરેલા આનન્દનો ખ્યાલ નથી, તેમ જ કૉન્ગ્રેસે રચેલી ખીડિકા ઉપર જ ‘સ્વદેશી’ હિલચાલ કાર્ય કરે છે વાત તેઓ બૂઝી જાય છે.

આનન્દસંકર બાપુસાઈ કૃપ.

“સ્મરણસંહિતા.”

‘નૃપુરંકર’ નામનો કાવ્યસંગ્રહ પ્રસિદ્ધ થયા પછી હાલમાં રા. રા. નરસિંહરાવ લોખાનાથ તરફથી એક નવું કાવ્ય બહાર પડ્યું છે, અને તે પુસ્તકના આરંભમાં પ્રો. આનન્દસંકર બાપુભાઈ કૃપને હાથે જે ‘ઉપોદ્ધાત’ લખવામાં આવ્યો છે તેમાં એ કાવ્યનું કુંડુ પણ મમથે અવલોકન કરવામાં આવ્યું છે. રા. નરસિંહરાવનું આ કાવ્ય કેવા પ્રકારનું છે, એ પ્રકારના કાવ્યમાં ક્યાં ક્યાં તરતો હોવાં જોઈએ, અને તે તરતો આ કાવ્યમાં કેટલે અંશે જોવામાં આવે છે તે પ્રો. આનન્દસંકરે પોતાના ‘ઉપોદ્ધાત’ માં બતાવ્યું છે, અને એ ચર્ચાને અંગે પશ્ચિમના એ પ્રકારના કાવ્યસાહિત્યનું પણ અતિ સંક્ષિપ્ત અવલોકન કરીને એકમંદ જોસના આપેલા લક્ષણની કસોટીથી એ કાવ્ય એમણે તપાસ્યું છે. ‘સ્મરણસંહિતા’ નું કાવ્ય વાંચવાને જેઓ પ્રેરાશે તેઓ પ્રો. આનન્દસંકરનું એ અવલોકન પણ વાંચશે, અને કાવ્યનો રસ જીવવાને વધારે સમર્થ થશે. એનું સામર્થ્ય બક્ષવાના ઉચ્ચાભિલાષથી આ લેખ લખવામાં આવ્યો નથી, પણ જેમણે એ પુસ્તક હાથમાં ન લીધું હોય તેમનું એ તરફ ખાસ લક્ષ દોરવું એટલે જ આ લખુ લેખનો ઉદ્દેશ છે.

સ્વ. નલિનકાન્ત, જેમનું નામ સાહિત્યક્ષેત્રમાં અપરિચિત નથી, તેમના અકાળ મૃત્યુથી ‘કવિના વત્સલ હૃદયમાં જે લાગણી થયેલી તેનાથી આ કાવ્યનો ઉદ્ભવ થયો છે. હૃદયની લાગણી વિના સાચી કવિતાનો ઉદ્ભવ કદી થતો નથી. અન્તરૂની હાર્મિ વિનાના ઉદ્ગારોમાં અન્યને આકર્ષવાનું સામર્થ્ય કદી હોતું નથી; હૃદય કામળ બન્યા વિના હૃદયના ઉન્નત કદી અંબવતા નથી. આત્માને ઉજાગે એવા અનુભવો બહારની કે અન્તરૂની સહિમાં મન્યા વગર કાવ્યતારણે આત્માનો આધિર્ભાવ કદી થતો નથી;—આ નિયમ હરેક પ્રકારની કાવ્યરચનાને લાગુ પડે છે. રા. નરસિંહરાવે જે પ્રકારની રચના રચી છે તે પ્રકાર પણ આ નિયમને જ વસ છે. મૃત્યુના કરુણ પ્રસંગથી જોના હૃદયમાં કંઈ પણ સ્થોભ થયો નથી તે કદી એ નિ-

મયો છે (અને એવાં સ્થળે ધણાં થોડાં જ છે) ત્યાં કંઈક રસક્ષતિ પણ ઘઈ હોય એવું આ લેખકને જણાયું છે. ઉદાહરણ તરીકે,

“અન્ય મન, મુજ મન કહે,
ઉપપત્તિ કરી વિરુદ્ધ છે.”

—એવાં વચનો લાગણીના પ્રદેશથી વેગમાં ગયલાં હોવાથી કંઈક શુષ્ક બની નાપ છે, હૃદય પર ભેદાભે તેવી અસર કરી શકતાં નથી. એની જ સાથે એની આગળની કેટલીક પંક્તિઓ સરખાવો:—

“૩૫ ભૌતિક લુપ્ત મુજ,
૩૫ કે'તું દરે દરો ?
બેટતાં પરબોઝમાં,
અન્યોન્ય ઝોળખ કંઈ થરો ? ૧

દેહના અસ્તિત્વ પર,
મુજ સ્મરણ થું ટેકરો ?
દેહ યાતાં લુપ્ત થુ,
મુજ સ્મરણ પણ લુપ્ત જ થરો ? ૨

ઝા ! બચાવો કોઈ એ,
હીન વિરમ્ભિભાર્ગથી:
દહિપથથી દૂરને,
નવ વીસરુ, —એ ઘો સ્થિતિ.” ૩

આ એક ઉદાહરણ આ કાવ્યમાં કેવા પ્રકારનું તત્ત્વચિંતન કરવામાં આવ્યું છે તેનો કંઈક ઝાંખો ઝાંખો પણ ખ્યાલ પાંચકને આપી શકશે. એ તત્ત્વચિંતનને અંગે કવિએ જે સિદ્ધાન્તો પ્રકટ કરેલા છે તેમાંના કેટલાક કવિના ચોતાના સંબંધમાં ઉતારવાની લાસચને હું આ સ્થળે રાખી શકતો નથી:—

ખંડ ૧ લા.

“સાથ મૂક જ સોધવા,
નરી મધિએ જે હમે,
તે અલૌકિક જ્યોતિષ,
પ્રત્યક્ષ જેતા તું દરે: ૧૩

શોક સિદ્ધ કરશે પછી,
પુત્ર ! તુજ અવસાનનો ?
ધન્ય બની તુ ભોગને,
આનન્દ અમૃતરચાનનો.”

૬૪

ખંડ ૨ એ

“ કટુ ઔષધ મ્હે પીધા,
દેહલિતકાળે પ્રણાં;
મુખ ગમક્યુ ના જરી,
પાખ્યા વચન વેધો તણા. ૩૦

પરમ વૈદ્ય આપિયુ
આત્મહિતને કાળ જે,
કેમ સ્થિર રહ્યો ના પીંડ,
કટુભાસી ઔષધ આજ એ ? ૩૧

રોગ શાન્તિ સધાયા,
આત્મમયને પોષવા,
પાયુ ઔષધ પીયુ તે.
મુજ વૈદ્યને દહ દોષ કા ? ” ૩૨

ખંડ ૩ એ

“ ઈશ્વરેન્દ્રા બલવતી,
શરણુ થાયુ તે તણે.-
મ્લાન વચનો ભોધના,
શાશ્વા જનો મુજને બણે ૧

ભોધ એ નવ હર વસે,
તત્ત્વ ખીજું જાણું હું.
તરણુપદ લાચારીતું,
તે મુણકેપે ન વખાણું હું ૨

ઈશ-ઈન્દ્રા મગમા

બેઠું ઇન્દ્રા શાહરી.

એ પ્રસાદો એકદા

થાતા મ્હને હે ખરી, ૩

ઈશની છાયા તણા,
સ્વરનો સંગે મેળવુ
મહારો છાયાના સ્વરો,
સંગીત એ તો અવનવુ ૪

* * *

યન્ત્ર આ અક્ષાણનો
ગૂઢ નિયમે આધતો,
એક લક્ષ્યસ્થળ બણી
જાતો વિભાસે મહાલતો ૭

.

ગૂઢ છે કઈ યોજના
બળ્ય એ સંગીતની,
એક યોજક દિવ્ય તે
સંગીતનાયક રહે જાની, ૧૪

મન્દ માનની કીડ દું
દિવ્ય એ સંગીતમા
દોષ કયમ કાઢી સકે ?
કયમ ભગ કરુ સ્વરરીત્યમા ? ૧૫

* * *

સ્નેહ, પ્રેમ, ઉદારતા—
મધુર સ્વર જે'આ બને,
ક્ષમા મેળ ધણુ ધન
જીવનતણું સંગીત એ ૧૮

મૂક સુ એ યદ જરો,
મૃત્યુના આધાતથી ?
મધુરતાપડ્યા રહે ?
ગ્રીતા શુ ગીતતણા નથી ? ૧૮
ગીત એ નર્થો વિરમિયું,
વ્યર્થ નર્થો સ્વરયોગ એ,
અધિક ઉત્ક્રમ પામવું
સંગીતનાયક તે સુજે ૨૦

મર્ત્ય જીવન તો તે ખરે

માન પૂર્વોક્તાપ છે;

પૂર્ણ ગીતસમૃદ્ધિ તો,

પરકાલસંગીતે વસે.

૨૧

* * *

મૃત્યુ નવ પૂરું કરે

જીવતું જીવ અહિં;

અધિક અધિક વિકાસની

છે જામિ અન્ય; જાતું તહિં.

૨૭

* * *

પૂર્ણ મેં છું તુજ બાળનો

અહિં આત્મવિકાસ, બે !

અધિક ઉત્થાન્તિ થવા

તાતે લોભા નિજ પાસ, બે !

૩૯

છે સમીપ સદાય એ,

દેખાએ ને સ્પર્શાએ;

પ્રેમસંભાષણ કરી,

ધરણે અતૌકિક હર્ષ બે !

૪૦

અધિક એથી શું તમે,

માગશો આ જીવને ?

પાગ્ય ભૌતિક રૂપમાં

પાછો શું એ માનવ બને ?

૪૧

તણ દિવ્ય સ્વરૂપને

નિન્દ્ય સ્પૃહ ધરે કરી,-

મગ્ધશો શું સ્વાર્થથી

એ અધમગતિ પ્રિયગ્ન તણી ?

૪૨

* * *

મૃત્યુ કરું સ્વરૂપ બે

સાચું માનવ પ્રીયરી

કરું નવજીવનલક્ષ્ય,

જાણી નિરન્તર રીઝશે;

૪૩

.....

અનન્ત આ જીવનસિન્ધુ મધ્ય
મૃત્યું અને બુદ્ધિ, તેહ સંધ
નજે ફૂટી જો ' કંઈ વારવારે,
ને સિન્ધુ તો વહો રહે અવિરામ ધારે. ૧

* * *

તાત-અંકે તું વસ્ત્રો,
તદપિ મુજને પદપદે ✓
તું હવે, પ્રત્યાક્ષ છે,
નર્થી નદ તું, -મુજ ઉર વહે, ૫૮

ને સદા અમ-આત્મના
પૂર્ણ જોતપ્રોત તું
સૂક્ષ્મરૂપે ચિર વર્ષી
પ્રગટાવ્ય પ્રેમજ્યોત તું. " ૫૯

રા. નરસિંહરાવના વિચાર કે વાણીમાં બુદ્ધિને અગમ્ય એવું તત્ત્વ, જે કેટલાક કવિઓ-
માં ધણું આગળ પેડતું હોય છે અને જે કેટલાક વાંચકોને પણ ધણું રચિકર લાગતું જણાય
છે, તે ખીસકણ નોવામાં આવતું નથી. એમની કવિતામાં સંસ્કૃત શબ્દો ઘણા આવે છે એ
ખરૂ, અને સંસ્કૃત ભાષાનો જેમને પરિચય ન હોય તેમને પોતાના ભાષાશાસ્ત્રની ખામીને
લીધે અર્ધગ્રહણમાં દષ્ટિકે મુસ્કેલી જણાય એ પણ સંભવિત છે, પરંતુ શબ્દોના અર્થ
સમજવા છતાં પણ અમુક પ્રકારની દુર્બોધતા અન્યત્ર આપણા નોવામાં આવે છે તે એમની
રચનાઓમાં શેષ પણ હોતી નથી. એમના વિચારો આપણને સમત હોય કે ન હોય, એ
વિચારોમાં આપણને રમ્યતા જણાય કે ન જણાય, પણ એ વિચારો યથોચિત વાણીમાં
મૂકાયા હોય છે અને તે વાણી કવિના હૃદયનું યથાર્થ પ્રતિબિંબ પાડે છે એટલું તો આપણે
સ્પષ્ટ નોઈ શકીએ છીએ. ઉપર ટાંકવામાં આવેલી પંક્તિઓ જે સિદ્ધાન્તોને પ્રકટ કરે છે તે
ઘણા પ્રૌઢ વિષયને લગતા છે અને 'સમાનદુઃખવાળાં અન્ય મનુજ બન્ધુભાગિનીઓને'
આધ્યાત્મ આપવાનું અદ્વિત સામર્થ્ય ધરાવે છે તેથીજ એના સ્મરણીય સ્થાનક ઉપરથી
છૂટા પાડવાનું નેખમ વ્હોરી લઈને પણ આ લેખકે એ સિદ્ધાન્તો ને આ સ્થળે કવિના
પોતાના શબ્દોમાં પ્રકટ કર્યા છે. એ સિદ્ધાન્તોની મંદિષ નોંધ પ્રો. આનન્દશંકરે પોતાના
ઉપોદ્ધાતમાં લીધેલી છે, અને તે ખાસ વાંચવા જેવી છે. એ નોંધ આ સ્થળે ફરીથી
સેવાની જરૂર જણાતી નથી. અત્રે તો હું એટલુંજ કહીશ કે આ કાવ્યમાં જે તત્ત્વચિંતન
છે તે ફિલસૂફીનું તત્ત્વચિંતન નથી, પણ કવિનું તત્ત્વચિંતન છે, એ તત્ત્વચિંતન કવિના
અનંતરૂપાંશી નીકળેલું છે, કવિના હૃદયના રંગથી રંગાયેલું છે, કવિની લાગણીઓ સાથે
બળેલું છે, કવિનાં સ્નેહમયીં સ્મરણોની સાથે-અંકગાયેલું છે, તેથી તે કવિતાને શુદ્ધ બના-

વતું નથી, પણ તેના રસમાં અભિવૃદ્ધિ કરે છે. એ તત્ત્વાચંતન કવિતાના કરુણરસને પોષે છે, અને કવિહૃદયની સાથે વાંચકહૃદયને પણ પરમાત્મા તરફ વાળીને અગ્રહો ભક્તિરસ ગમાવે છે.

(૨ા. નરસિંહરાવનો કુદરત તરફનો પ્રેમ જાણીતો છે. એ પ્રેમને લીધે કુદરતના કેટલાક સુંદર દેખાવોનું રસમયું વર્ણન આ તત્ત્વચિંતનના કાવ્યમાં પણ એમને હાથે દાખલ થયું છે. જેમ ખંડહરિગીત એ છન્દ આ કાવ્યમાં પ્રધાનપણું ભોગવતો હોવા છતાં સ્થળે સ્થળે ખીન છન્દો પણ દાખલ થઈને કાવ્યમાં વૈવિધ્ય આણે છે તેમ તત્ત્વચિંતન આ કાવ્યમાં સૌથી આગળ પડતું હોવા છતાં તેમાં કુદરતનાં વર્ણનો વગેરે ખીન તત્ત્વો પણ ભરે છે અને આખી રચનાને રસમય બનાવી મૂકે છે. ઉદાહરણ તરીકે, કઈક આશ્ચર્ય સાથે આપણે બોઈએ છીએ કે આ ચિંતનાત્મક કાવ્યની પહેલી જ પંક્તિઓ કુદરત વિશેની છે. સમુદ્રના હૃદય ઉપર રહીને ઉઘાસથી ઉછળતા અને ઉર્જાવલ હાસ્ય કરતા અણુગણ તરંગોના વર્ણનથી કવિએ પોતાના કાવ્યનો આરંભ કર્યો છે:—

“ જીજ્ઞાસી ઉઘાસથી

સિન્ધુ-ઉર પર રાગતા.

હસે ઉર્જાવલ હાસથી

અણુગણ તરંગો આજ આ, ” ૧

— એ સમુદ્ર અને તેના તરંગોના કવિને ઘણો સારો પરિચય છે, એ તરંગોને એણે અનેક વાર ઉછળતા બોલા છે, એ તરંગોનું ઉર્જાવલ હાસ્ય એણે ઘણીએ વેળા નિહાળ્યું છે, એ તરંગોને એ પોતાના બન્ધુ જેવા જ ગણે છે, એ તરંગોના તરફ એનો નિરંતર સમભાવ રહે છે, એ તરંગોને હસતા બોઈને એને પણ હમેશાં હસવું આવે છે, છતાં એ તરંગોનું હાસ્ય આજે કવિના કામળ હૃદયને પ્રકૃષ્ટિત કરવાને તદ્દન અસમર્થ નીવડે છે, આજે એ તરંગોની સાથે એનું હૃદય હસી શકતું નથી, આજે એ હૃદયમાં હાસ્યને માટે સ્થાન નથી, એટલું જ નહીં પણ એ હૃદય રડવાને અસમર્થ છે. વાણીમાં વર્ણવ્યો પણ ન જાય એવો કોઈ ઉંડો ભાર એ હૃદયને આજે સાબળ બનાવી મૂકે છે. એ ભાર શેનો છે? આ જીવનના વિશાળ સિન્ધુમાંનો એક તરંગ, જે આજસુધી ઉઘાસથી ઉછળતો હતો, તે આજે એ સિન્ધુની ઉર ઉપર ઉછળતો જણાતો નથી! આ શાકનો ભાર કવિના હૃદયને ઝુંગળાવી નાંખે છે, અને તેને રડવાને પણ અસમર્થ બનાવી દે છે. સુખેથી શબ્દ ઉચ્ચારવા પણ એને ગમતા નથી, છતાં એનું હૃદય એની મેજ પોતાનો ભાર હલકો કરવાનો માર્ગ લે છે, અને પરિણામે એ હૃદયના ઉદ્ગારો કવિતાસ્પેષ-પ્રકટ થાય છે. આ પ્રભાણે કવિની વ્યગ્ર મનોદશાનું આબેહન નિરપણુ આ પહેલી પંક્તિઓમાં કરાયેલું છે.

એક ઉઘાસમયું હૃદય ઉછળતું બંધ સ્વાધી કાલમાં અને આજમાં જે અમાપ ભેદ પડી ગયો છે તેનો મૂલ્યાર્થ કવિ શોષે છે, અને જૂત અને વર્તમાન સ્થિતિ વચ્ચે પડી ગયલા મોટા અન્તરને તોડી નાંખનારા ભવિષ્યને માટે સોલંક રહીને પૂછે છે કે—

કસોટી નિત્યે અહિં બક્ષિતેરી
ચાલી રહી જગ વિશે દુખથી ભરેલી. ૨૪

કરેછ લોકસુખ કાવ નેહ,
અલોચનને સ્પર્શે કરે ન તેહ;
અલોચન આત્મા મુજ બાળનો ને,
તે દિવ્યધામ નવજીવનમાં વિરાજે. ૨૫

અને જો આ પ્રભાણે છે તો મૃત્યુ અને દુઃખ એ બેઠે બંધે આ જગતમાં રાખે !
બંધે તુમારા વડે પ્રભુ હમારી કસોટી કર્યાં કરે ! મૃત્યુ જો પ્રભુએ મોકલ્યું હોય તો તે
બંધે આપ્યું, કારણ કે તે નવજીવનનાં દ્વાર ઉઘાડે છે; દુઃખ જો પ્રભુએ મોકલ્યું હોય તો
તે બંધે આપ્યું, કારણ કે એ હૃદયને સ્થાયી બોધનું આપનાર છે. એ દુઃખ કાળે કરીને
ધસારો, પણ એ દુઃખ જો સ્થાયી બોધની હડી છાપ આપણા હૃદય ઉપર પાડે છે તે કદી
ધસારી નહીં.

"ઓ મૃત્યુ ! ઓ દુઃખ બંધે જ મ્હાલો !
આ વિશ્વમાં પૂર્ણ પ્રતાપ ધારો,
તુમે ખરાં બન્ધુ ગણી વધાવું.
છા કસલ નિરખી નહિં ખિન થાઉં. ૨૬

તુમારી સીધી કંઈ વાલકોટિ
ન તર્કશસ્ત્રો ઉત્તરો જ કો દી,
હજાર વાદો ન કરી સમ્યા ને
તે એક તીક્ષ્ણ તમ રાત્ર સમર્થ સાધે. ૨૭

બંધે મ્હને નિર્જલ માની નિત્યે,
કેતકીચાત્રી નિજ શુદ્ધિ વન્દો;
હુ ઓ ધસારો, પણ બોધ સ્થાયી
જાપે હરે સુદહ જાપ, ન તે ધસાય. ૨૮

એ બોધને ધેવપણું ગણે કો,
મ્હને ન ચિન્તા મન આ કાળે કો,
વધાવું એ નિર્મળતા જ મેલી,
જેમા રહી સુખવ્રતા-દંદ બક્ષિત કરી " ૨૯

કાવ્યને અન્તે પ્રેા આનન્દશબ્દે દીક્ષા આપેલી છે તેમા કવિતાનો મર્મ સમજાવ્યો છે અને અગ્રેષ્ઠ તેમજ મંસ્કૃત સાહિત્યમાના ઉત્તમ દ્વકરાઓ પ્રસંગાનુસાર ઠાકીને વાચનારને અધિક આનન્દ આપવાનો પ્રયત્ન કરવામા આવ્યો છે વગી, આ પુસ્તકને સચિત્ર બનાવવામા આવ્યું છે એ વાત પણ ખામ લેખે ખેચે એવી છે એ ચિત્રો સવળા એકસરખા ખુબીદાર નથી, પણ આપણી ચિત્રકળા હજી પ્રાથમિક રિયતિમા છે અને ચિત્રનાત્મક કાવ્યો ચિત્રકારની પોઈની માટે અનુકૂળ સામગ્રી પૂરી પાડી રાકે નહીં એ વાત સ્મરણમા રાખતા એ વિશામા જે ઉત્સાહભર્યો પ્રયત્ન કરવામા આવ્યો છે તે સ્તુતિપાત્ર છે એવું આપણે કહી શકીશું

૧ નરસિંહરાવલું ‘નૃપુરજકાગ’ પ્રસિદ્ધ થયું ત્યાર પછી એ કાવ્યમંત્રમહના નામ ઉપરથી કે તેની પ્રસ્તાવના ઉપરથી કે તેની અદરના કાવ્યો ઉપરથી કે કોઈ બીજા કારણને લીધે ટ્રેલાક વાચકોને એવો બધ ઉત્પન્ન થયો હતો કે હવે કવિતાદેવી રા નરસિંહરાવ પાસેથી વાંચ લેનાની તૈયારી કરે છે ! આ નવ કાવ્ય વાચ્યા પછી એ બધ અમારજી હતો એવું તેઓને લાગશે કે નહીં તે હું કહી શકતો નથી, પણ મહેને પોતાને તો આ સમર્થ કવિની કાવ્યમંગામા થોડો ઘણો પણ ઉત્તરોત્તર વિકાસ થતો જણાય છે એ આગત અભિપ્રાય નોધીને આ લઘુ લેખ હું સમાપ્ત કર છું

મોહનલાલ પાર્શ્વતીશંકર દવે.

મોન્ટેસોરી પદ્ધતિના સિદ્ધાન્ત.

“Her hope is the redemption of humanity, through education To maintain that hope is the true calling of every educator Here we have a lesson of encouragement, which may well bring cheer to many a teacher of human beings in a more advanced state of growth To those who are surrounded by counsel of pessimism and despair, and are learning gradually to acquiesce in the total failure of a large proportion of their pupils to achieve any conquest of the understanding Madam Montessorre's discovery should come as beacon of light For here it is conclusively proved that the love of learning for learning's sake is natural to the child, since the fact is observed among children whose activities are essentially free It is significant that Madam Montessorre finds in music and rhythmical motion and educational discipline of the highest value Rhythm means order lines and in this all the actions of the montessorre children are rhythmical thus showing that it was no rhetorical metaphor that the ancient philoso-

તેને ઐટલે સુધી સ્વતંત્ર રાખવામાં આવે છે કે “ બાળશુદ્ધ ” માં આપણી નિતાબોની માફક વખતપત્રક હોતું નથી પણ જે રમત કે કામ શિક્ષક પ્રથમ કરે છે તે બાળક શુદ્ધ છે, અને પછી તેને થાક લાગે છે ત્યાં સુધી તે કામ કર્યા બંધ છે. જો બાળક તેની રમત રમવામાં બૂલ કરે છે તો શિક્ષક વચ્ચે માથું મારીને સુધારતો નથી, પણ તે પાઠ અધુરો રહે ત્યાં સુધી તેને માથકુટ કરવા દેવામાં આવે છે, પણ તેની બૂલ તેની ધ્યાન ઉપર લાવવામાં આવતી નથી. બીજો દિવસે તે પાઠ ફરીથી શરૂ કરવામાં આવે છે.

મોન્ટેસોરી પદ્ધતિમાં ‘ શિક્ષક ’ શબ્દ આપણુદ સત્તા સૂચવે છે તેથી શિક્ષકને ખરેખર ‘ નિયામક ’ (Director) શબ્દ વાપરવામાં આવે છે. હાલની શિક્ષણી પદ્ધતિમાં શિક્ષક બાળ કુળવણીમાં ધણું માથું મારે છે તેથી તેનો યોગ્ય વિકાસ થતો નથી. બાળકને કામ કરવાનું જ્યારે મન થાય છે ત્યારે તેને શાંત બેઠા રાખવામાં આવે છે; અને જ્યારે કામ કરાવવામાં આવે છે ત્યારે પણ બાળકની સ્વતંત્ર ધૃષ્ટિ અનુસાર તે હોતું નથી. અને તેથી તેના બંધાત્વના વિકાસમાં તે કામ મદદગાર થઈ પડતું નથી. બાળકને કંઈ જવાબ આપવા વાર લાગે છે તો તે ચાલક નથી એમ અણગામમાં આવે છે, અથવા જે ભૂલો તે કરે છે તે શિક્ષકે અવશ્ય ખતાવવી જોઈએ એવી સાધારણ માન્યતા છે, પણ મોન્ટેસોરી પદ્ધતિમાં નિયામકને ફક્ત બાળકની ક્રિયાનું અવલોકન કરવાનું છે. તેની માનસિક ક્રિયા કેવા પ્રકારની થાય છે અને તેથી તેના ચહેરા ઉપર કેવો આચાર્ય થાય છે તેના ચિન્હો તે તપાસે છે. અને તે પ્રમાણે સૂચના આપે છે. આવા કામને ગાંઠ શારીરગોચર, બાળ મનો વિજ્ઞાન, સમજાન, કલ્પનાશક્તિ અને કુશળતાની જરૂર પડે છે; તેથી કેટલાક શિક્ષકો ‘ કંદાળીને જતા ’ રહે છે. બાળકને જવાબ આપતા વાર થાય છે તો તે ઉપરથી તે ઠાક છે એમ માનવાનું નથી, પણ તેના મગજમાં જે સંબંધ જોડાયેલો છે તેની ક્રિયા થાય છે, તેથી તેને જવાબ આપતા વાર લાગે છે. શિક્ષકે તેથી ખામોશ રાખી તેને સુધારવાની ઉતાવળ કરવાની જરૂર નથી. ઘણા મનુષ્યોએ ન્યુટનના પહેલા ઝાડ ઉપરથી પડતું ફળ જોયું હતું પણ તેની જ પ્રતિભા એના ઉપરથી ચુસ્તાકર્મણુને મદદ નિયમ શોધી કાઢી સમજી અને તે વિશ્વના સર્વ પદાર્થોના કારણ પાડવામાં ફતેહમંદ નીવડી શકી. તેવી જ રીતે ‘ સ્વતંત્રતા ’ એ મનુષ્ય જાતિને સ્વાભાવિક પ્રિય વસ્તુ છે અને તે તેના ઉદ્ધારનું ખરું સાધન છે એવી સમજ સર્વ માન્ય છે, તે છતાં મોન્ટેસોરીએ જ તેનો અમલ બાળ કુળવણીમાં નિરૂપણ કર્યો છે. બાળકને તેની કુળવણીમાં છૂટથી સ્વતંત્રતા મળવી જોઈએ એવો નિશ્ચય તેની સ્વાભાવિક રેષા ઉપરથી માલમ પડ્યો છે; તેથી સ્વતંત્રતાની હિમાયન તેનામાં જે સ્વતંત્રપ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે તેને લીધે કરવામાં આવે છે. હવે બાળકની સ્વતંત્રપ્રવૃત્તિ શું છે તે જાણવાની જરૂર છે બાળક જન્મે છે ત્યારે તેની ઇન્દ્રિયો સ્તબ્ધ અવસ્થામાં હોય છે. જ્યારે બાલ મંજેશોની અસર તેના ઉપર થાય છે ત્યારે તેના પ્રત્યુત્તર તરીકે તે ક્રિયા કરે છે, પણ મનુષ્ય બાળક અને પ્રાણીઓમાં એક મોટો ભેદ એ છે કે, પ્રાણીઓનું લગભગ અર્ધ કામ ધેરણાને વશ હોય છે. એટલે તેમના જન્મની સાથે તેઓ અસુક રીતે જ વર્તે છે. બાલ પરિસ્થિતિની જ અસર તેમના મગજ ઉપર થાય છે, તેના જવાબ તેઓ નિશ્ચય રીતે જ આપે છે. તેમ

કંઈ પણ ફેરફાર તેઓ કરી શકતા નથી. દા. મધમાખી તેમનો મધપુડો બતાવવામાં ધણી કોરીગીરી બતાવે છે, પણ તેમનું તે ચાતુર્ય તેમની ન્યતિની ઉત્પત્તિ થઈ, ત્યારથી, તે અત્યાર સુધી એક જ રીતની માન્ય પડે છે, પણ મનુષ્ય બાળકમાં જો કે કેટલીક પ્રેરણાઓ છે પણ તેમાં ફેરફાર થઈ શકે છે, તેમ જ તેની ધણી ક્રિયા બાળ અવસ્થામાં હેતુપૂર્વક હોતી નથી. જો બાળકની બધી ક્રિયા પ્રાણીની માફક સહેલુક જ હોય તો તેની ફળવણીને માટે કંઈ પણ અવકાશ નથી. ફળવણીનો અર્થ જ એ છે કે તેની જે સ્વાભાવિક ક્રિયા છે તેમાં ફેરફાર થઈ શકે એ જોઈએ, તેથી જ કુદરતે બીજા પ્રાણી કરતાં મનુષ્યના બચપણનો વખત લાંબો રાખ્યો છે. આ કારણને લીધે બાળકે એ ધણી ઉપયોગી બાબત છે, તે આપણે જુની જાતું જોઈએ નહિ. બાળકની જે સ્વાભાવિક એકા અહેતુપૂર્વક છે તેને મહેતુક દરવાની છે, એટલી જ નહિ પણ તેના જે અનિષ્ટ વળણ છે તેને દામી દેવાની જગ છે અને તેને બદલે ઇષ્ટિ, શક્તિ ફળવવાની છે. બાળકની સ્વતઃશક્તિની બાબતમાં બીજી ઉપયોગી વાત એ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે, જે યોગ્ય વખતે તેની સ્વતઃપ્રવૃત્તિ ખિંચે છે તેજ વખતે તેને યોગ્ય મંજેગાની મદદથી ફળવવા જોઈએ, નહિ તો તે શક્તિ કસગતના અભાવે મદ પડી નીકળે છે અને આખરે તરત નિર્માણ થઈ જાય છે + બાળકની સ્વતઃપ્રવૃત્તિની આવી સ્થિતિને લીધે જ કિન્ડગાર્ટન તેમ જ મોન્ટેસોરી શાળા ઉપયોગી થઈ પડી છે.

માનવશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી જેમ મોન્ટેસોરીનો સિદ્ધાન્ત સ્વતઃ પ્રવૃત્તિ છે, તેમજ તેની ફળવણીની પદ્ધતિ શારીર શાસ્ત્ર ઉપર સ્વાધી છે. ફળવણીની પદ્ધતિમાં વિજ્ઞાનની સોધોને લીધે ધણી ફેરફાર થયા છે, પણ હાલમાં વિદ્વાનોએ શારીરશાસ્ત્રની પદ્ધતિ સ્વીકારી છે. મન અને શરીરને ગાઢ મર્મક છે એ માધ્યમથી બાબત છે પણ મનનો વિકાસ તંતુરચના ઉપર છે એ મતનો ઉપયોગ હજી શિક્ષણ પદ્ધતિમાં ઘણો જ થોડો થયો છે, તેથી બાળકનું મગજ કેડું હોય છે તેનો, થોડો વિચાર હવે આપણે કરીએ. પાછી ઉંમરના મનુષ્યના મગજમાં જેમ અચુકચીવા પડેલા જોવામાં આવે છે, તેમ બાળકના મગજ કંઈ હોતું નથી. તેના મગજની તંતુ રચના સાદી હોય છે, એટલે બાળકના મનમાં જે કોઈ અથવા સંસ્કાર ઉદ્ભવે છે તે તેના તરત આપિર્ભાવ કરે છે; પણ તેનો તણ પ્રસાદ (nervous current) અચુક રસ્તામાં જવાને બદલે ગમે તે આજી ઉપર ફેલાઈ જાય છે, તેથી તેની ક્રિયા અબ્યવ સ્થિત માત્રમ પડે છે. ધારણ બાળક જ્યારે કોઈ જુલે છે ત્યારે તે એકદમ તેને લેવાને

+ ઉત્તર દિગ્વિસ્તાનમાં કેટલાક બાળકોને વરઝા ખેંચી ગયા હતા તેના દાખલા મોજુદ છે. જ્યારે તે બાળકો વરઝી મોખતમાં હોયેલા શોધી કાઢવામાં આવ્યા હતા, ત્યારે તેમને મોટી ઉંમરે પણ ગોણતા આવડતું નહોતું, તેમજ ટ્યાર અવવાતું ખાવાતુ વગેરે જે ક્રિયા બાળક મનુષ્ય સહવાચકમાં શિખે છે તેમાંનું કંઈપણ તેમનામાં જોવામાં આવ્યું નહોતું. ફક્ત તેની આત્મમંત્રણ અને જવાબની પ્રેરણાઓ જ ખિંચી હતી. તેમને ફળવવાનું કામ એટલું તો નહોતું હોતું કે, કોઈ રહેતા શિખવવાના કામને લગભગ એક વર્સ જોયે વખત લાગ્યો હતો.

પ્રયત્ન કરે છે, પણ દિવે દેટલો ફર છે, તથા તેને ઝાલવાથી તેને શું અમર થશે, તેનો કંઈ ખ્યાલ તેના મગજમાં હોતો નથી. જો તેને કંઈ વસ્તુ આપણે હાથમાં આપીએ છીએ તો તે પકડી શકતું નથી; તેનું કારણ તંતુ રચના અભ્યવસ્થિત સ્થિતિમાં તે જ છે. આવી રીતે નાના બાળકની દરેક ક્રિયા તેની તંતુ રચના નહિ કેળવવાથી હોવાથી અચોક્કસ અને અહેતુક હોય છે. જેમ તેને અનુભવ થતો નથી છે, તેમ તેની તંતુ રચના અવસ્થિત થાય છે, અને તેનું કામ ચોક્કસ જોવામાં આવે છે. તંતુરચના સારી રીતે કેવી રીતે કેળવાય તેને માટે મોન્ડોસોરીનો એવો નિશ્ચય છે કે, હાથની કેળવણીને અને તંતુરચનાને નિકટનો સંબંધ છે. જો હાથને સારી રીતે કેળવેલો હોય છે તો મગજ પણ સાફ કામ કરી શકે છે, તેથી હાથના સ્નાયુને કેળવવાની ઘણી જરૂર છે. બાળકના મગજની સ્થિતિ કેવા પ્રકારની છે તે જાણવાનો સારો ઉપાય એ છે કે તેની દરેક કુશળતા કેવી છે તેનું અવલોકન કરવું જોઈએ જે બાળકનું મગજ નિર્ભય હોય છે તે પરતુએ બરાબર ઝાલી શકતાં નથી, તેઓ નકામી ચેલા જેવી કે—હાથ દલાવવાની અથવા બ્યારે કોઈ ગીત પાઠે છે ત્યારે હાથની થોડી મૂઠી વાજવાની કરે છે. બાળકનામાં કાચુની આવી જે ખામી જોવામાં આવે છે, તે તેના સ્નાયુની નથી, પણ તંતુ રચનાની છે. કેટલીક વખત જોઈતું તંતુ બળ (nervous energy) શ્રેણીકરણના પ્રકાર તરીકે તેઓ વાપરી શકતા નથી, અને બ્યારે વાપરે છે, ત્યારે તેમનું મગજ થોડું કેળવવાયું હોવાથી, તેઓ નિશ્ચિત તંતુ માર્ગમાં તંતુ બળને મોકલી શકતા નથી, પણ ખીલ તંતુ માર્ગ ઉપર દૂધાઈ જવાથી ધારેલી ક્રિયા થઈ શકતી નથી, તેથી તંતુરચનાને અવસ્થિત કરવાને માટે હાથને કેળવવાની જરૂર છે.

તંતુરચનાને કેળવવાને માટે ખીલું દારણ એ છે કે, હાથના અને બોલવાના તંતુચક્ર (nervous centres) એક ખીલ સાથે જોડાયેલા છે. જે માણસને જમણે હાથે લખવાની ટેવ હોય છે તેમના બોલવાની તંતુચક્ર મગજની ડાબી બાજુએ હોય છે, અને તંતુચક્રના કાચુમાં હાથ હોય છે. એક વખત એક બાળકને કામે હાથે લખવાની ટેવ પડી હતી. તે વાત તેના શિક્ષકને પર્મદ નહિ પડવાથી તેને જમણે હાથે લખવાનું શિખવવા માંડ્યું. પરિણામ એ આવ્યું કે તે તોતક બોલવા લાગ્યો. કારણ કે તે બાળક કામે હાથે લખતું હતું તેથી તેના મગજની જમણી બાજુના તંતુચક્ર કેળવવાથી એટલે અવસ્થિત (organised) હતાં અને તેની સાથે બોલવાના તંતુચક્ર પણ જોડાયેલા હતા. તેથી તેના શિક્ષકે બ્યારે જમણે હાથે લખવાનું શિખવેલા માણસ ત્યારે મગજની ડાબી બાજુના તંતુચક્ર અવસ્થિત નહિ હોવાથી બોલવાનું કામ બરાબર થઈ શક્યું નહિ. આવી રીતે બુદ્ધિ શક્તિને અને હાથની કેળવણીને સંબંધ છે આ નિશ્ચય ફક્ત કક્ષનાથી કરવામાં આવ્યો નથી, પણ તેના પ્રયોગ કરવામાં આવ્યા છે. તે ઉપરથી એવું સિદ્ધ કર્યું છે કે જે બાળકના સ્નાયુ જલદીથી કામ કરી શકે છે, તેમ તેનો બુદ્ધિવિકાસ વિશેષ હોય છે, પણ જે બાળકના હાથની કુશળતા ધીમી હોય છે, તેઓની બુદ્ધિ મંદ હોય છે, અને તેમનામાં ચાલકી જોવામાં આવતી નથી. જે બાળકો બાજુવામાં ચપલ હોય છે તેઓ તેમનો કાચુ સ્નાયુ ઉપર તરત રાખી શકે છે. જેમની અનુષ્ઠના પમનું બળ વિશેષ હોય છે પણ સ્પર્ધાત્મક અનુષ્ઠના હાથની શક્તિ વધારે

હોય છે તેવી જ રીતે જે માણસોને મગજનું કામ વિશેષ કરવાનું હોય છે તેમના સ્નાયુ વધારે કેળવણેલા હોય છે- આ સત્યનું સમર્થન મો. જેમ્સ બીજી રીતે કરે છે. તેનો એવો નિશ્ચય છે કે, મનના આરોગ્ય માટે સ્નાયુને મજબુત કરવાની જરૂર છે. આનંદી સ્વભાવ, શાંતિ અને ધૈર્ય વગેરે ગુણને માટે સ્નાયુના કસરતની જરૂર છે. સ્નાયુની કેળવણીથી માનસિક ગુણોમાં ફેર પડે છે તેને માટે એક દાખલો શિક્ષકો માથે વાતચિતના પુસ્તકમાં એવા ચક્રવામાં આવ્યો છે નોરવેની ઝંદર બ્યારથી સ્લીઓએ 'સ્લી' (SLI) નામના જુટનો ઉપયોગ કરવા માંગ્યો અને ખુદી હવામાં ફેરવા માંડ્યું ત્યારથી તે દેશની સ્લીઓ શાંત ગૃહજીવન ગાળવાને બદલે બહાર જીવન ગાળવા લાગી છે અને મરદાની રમત ગમતમાં તેઓ ભાગ લે છે.

ઉત્ક્રાન્તિવાદની દૃષ્ટિથી પણ આ વિચાર વધારે દૃઢ થાય છે. બ્યારે મનુષ્યો એ પગ ચાલવા માંડ્યા ત્યારે તેઓ હાથનો છૂટથી ઉપયોગ કરવા શક્તિમાન થયા, અને જેમ નવા નવા પ્રમંચો આવતા ગયા તેમ હાથનો વધારે ઉપયોગ થવા લાગ્યો, અને મગજ કેળવાતું ગયું. ફક્ત મનુષ્યના હાથનો અચૂક ભાગ જેમ ફેરવવો હોય તેમ ફેરની શકાય છે પાંદરા જેવા બુદ્ધિશાળી પ્રાણીમાં પણ આપણા જેવો અંગુઠો નથી તેથી એરિસ્ટોટલે કહ્યું છે કે "Man is a hand of hands" એ મથાર્થ છે. મનુષ્યના કામમાં જેમ ગુણવત્તુ પડવા લાગી હશે, તેમ મગજને પણ વિચાર કરવાની જરૂર પડી હશે, તેથી હાથને કેળવવાની ધૃષ્ટી જરૂર છે એ સહેજે હવે આપણને સમજશે. આ બાબતને વિશેષ દૃઢ કરવાને માટે પ્રાચીન ગ્રીક કેળવણીનો - દાખલો બોધકારક છે. સંગીત અને શારીરિક કસરત ઉપર તેમણે ખાસ ભાર મૂક્યો છે. સંગીતના સંબંધમાં તે એરિસ્ટોટલે એટલે સુધી કહે છે કે જો કોઈ પ્રજાની નીતિમાં ફેરફાર કરવો હોય તો તેમની વીણા કે મતારના તાર ઝીંછા વગાડવાની જરૂર છે, તેવી જ રીતે નાનપણમાં શરીરની કેળવણી મર્યાદી પણ તેમણે ઘણું લક્ષ આપ્યું હતું. કસરતનો હેતુ સ્નાયુને મજબુત કે માણસને પહેલવાન કરવાનો નહોતો, પણ શારીરિક કેળવણીથી ચપળતા, મનોહર ચાલ, કુશળતા, તાલનંધ ક્રિયા, અને બાલ તેમ જ આંતર જીવનનો સુયોગ (Symmetry) જેવા જે ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે તે હતો, તેમનો ખરો ઉદ્દેશ મનોવિકાસને કાણુમાં રાખવાને માટે હતો, તેથી પ્લેટોના મત મુજબ જે/મનુષ્યના મન અને તન સુંદર છે તે જ કેળવણી કેહેવો જોઈએ. શારીરિક સૌન્દર્યનો અર્થ એ છે કે શારીરિક ક્રિયા બુદ્ધિને વશ હોવી જોઈએ.

† Fifteen years ago the Norwegian women were even more than the women of other lands votaries of old-fashioned ideal of femininity 'the domestic angel', the 'gentle and refining influence' sort of thing. Now these sedentary fire-sidetables—cats of Norway have been trained, they say, by snow shoes into lithe and audacious creatures for whom no night is too dark, or height too giddy, and who are not early saying good-bye to the traditional feminine pallor and delay of constitution but actually taking the lead in every educational and social reform.

(Talk to Teachers pp 204-205)

મોન્ટેસોરીના 'બાળગૃહ' માં કસરતનો હેતુ પણ સ્નાયુનો કાણુ, શરીરનું સમતોલપણ, ચપ-ળતા, વ્યવસ્થા અને નિયમની કેળવણી માટે છે. આ નવીન બાળ કેળવણીથી સ્નાયુની ચોક્કસ લાગણી, શરીરનું સમતોલપણ, આનંદિક-શક્તિ, અને કર્તવ્યની જવાબદારીના ગુણ આવે છે. તેને માટે ત્રણ જાતની કેળવણી આપવામાં આવે છે. (૧) ક્રિયાત્મક (motor) કેળવણી (૨) ઇન્દ્રિયોની કેળવણી (૩) અને બાળજ્ઞાન (વાંચનું લખનું અને ગણિત) જ્ઞાણની પરિસ્થિતિ તથા પદાર્થની વ્યવસ્થા અને તેની સંબાળથી ક્રિયાત્મક કેળવણી મળે છે; પણ બાળક અને ઇન્દ્રિયોની કેળવણીનો મોન્ટેસોરીએ શિક્ષણના ને સાહિત્ય તૈયાર કર્યો છે તેનાથી મળે છે. 'બાળગૃહ' ના કેળવણીના સાહિત્ય એવી રીતે તૈયાર કરેલાં છે કે બાળક પોતે તેની બૃહ સુધારી શકે છે; તેથી તેને આત્મ કેળવણી લેવામાં ઘણી સરળતા પડે છે, જ્યારે તેને મુશ્કેલી આવી પડે છે ત્યારે તે જાતે તેના નિકાલ કરી શકે છે. ક્રિયાત્મક કેળવણીનો હેતુ બાળકને વ્યવસ્થિત ક્રિયા કરવાને શિખવવાનો છે. જે તેને કદપણ મદદ હોતી નથી તો તેની ચેષ્ટા ઘણી અવ્યવસ્થિત હોય છે. ગમે તેમ ક્રિયા કરવી એ નાના બાળકનું ખાસ લક્ષણ છે. ખરી રીતે જોઈએ તો તે બાળકે જ શાંત બેસી રહે છે; અને તે દરેક વસ્તુને ચાડે છે. બાળકની આવી વૃત્તિને લઈ આપણુ તેને 'તોફાની' 'ઉદ્વેગ' કહીએ છીએ પણ ખરી રીતે જોઈએ તો આપણને માલમ પડશે કે બાળકની આવી ક્રિયાનો કુદરતી હેતુ તેની ચેષ્ટાને વ્યવસ્થિત કરવાનો છે, તેથી તેને મૂઠ માણુમની માફક શાંત બેસી રહેવાને નકામા પ્રયત્ન કરવા નહિ, પણ જે ક્રિયા કરવાને તેને મન થાય છે તેને માટે તેને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ. આ સ્નાયુની કેળવણીનો હેતુ છે. જ્યારે જેની સ્વાભાવિક ક્રિયાની વૃત્તિને અનુકૂળ પ્રસંગ મળે છે ત્યારે તે કામમાં રોકાય છે, શાંત થાય છે, અને તેને ઘણો આનંદ થાય છે સ્નાયુની કેળવણીનો હેતુ બાળકને આવતાં, ઉડતાં, બેસતાં અને વસ્તુ પકડતાં શિખવવાનો છે. તે ઉપરાંત તેના શરીરની સંબાળ, ઘરની વ્યવસ્થા, બાળનું કામ, કસરત, હાથનું કામ અને તાલબંદ ચાલ શિખવવા માટે તે છે.

મોન્ટેસોરીના કેળવણીના સાહિત્યથી ઇન્દ્રિયોની કેળવણી આપવામાં આવે છે, તેમાં પદાર્થના આકાર અને કદ ઉપર તેનું ધ્યાન દોરવામાં આવે છે. આંગળીઓની ક્રિયા એક બીજા સાથે કેવી રીતે કરી શકે તેને માટે કસરત આપવામાં આવે છે. તેના શરીર અને ઇન્દ્રિય શક્તિ ઉપર સારો કાણુ બાળક મેળવે તેને માટે જુદા જુદા મનોરસન કસરતમાં આવે છે. તેમ જ ખામ કરીને સ્પર્શની લાગણી ખિલવવાને માટે ઘણો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. અવાજના જુદા જુદા બેઠથી તેના કાન કેળવવામાં આવે છે, તેથી બાળક જાન મેળવવામાં અને શબ્દના ઉચ્ચારમાં તે જ્ઞાન ઘણું ઉપયોગી થઈ પડે છે. * અંતરનો અવાજ આપવા માટે તેમ જ આંખ કાન અને સ્પર્શ કેળવવા માટે 'હીનો ઘોડો' 'મોનાકુકી' જેવી રમતો રમાડવામાં આવે છે, આંખની કેળવણી માટે જુદા જુદા રંગના બેદ શિખવવામાં આવે છે.

* અવાજના બેદ જાણવા માટે એક અસાધારણ રમત શોધી કાઢવામાં આવી છે તેને આમોઝીનો પાઠ કહે છે (Lesson of Silence) દરેક વિદ્યાર્થી બીલકલ દાન્યા

પ્રથમ આઠ મુખ્ય રંગ શિખવાડયા પછી, દરેક આઠ રંગના સ્વરૂપ બેદનું જ્ઞાન આપવામાં આવે છે અને તે એવી ખૂબીથી આપવામાં આવે છે, કે બ્યારે આપણે ત્યાં બાળનર્મમાં ત્રણ મૂળ રંગ શિખવવામાં આવે છે અને મિશ્ર રંગ પહેલા ધોરણ શિખવવામાં આવે છે ત્યારે ‘બાળશુદ્ધ’ માં પાંચ છ વર્ષનું બાળક એકંદરે ૧૪ રંગ ઓળખી શીખી શકે છે, તેમ જ વજન અને ગરમી દંડીની લાગણીની કેળવણીની પણ બુદ્ધી જવામાં આવી નથી.

કાનને અવાજનો બેદ ઓળખવાની જે કેળવણી મળી હોય છે તે બાપાજ્ઞાનમાં ઉપ-યોગી થાય છે. જાડુ પાતળુ, મોટું, નાનું, હલકું વગેરે શબ્દનું જ્ઞાન વસ્તુ પ્રદર્શનથી આપ-વામાં આવે છે. શિક્ષક ધીમેથી સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર કરે છે. વસ્તુના જ્ઞાન સાથે શબ્દનો મંથન બેઠકવામાં આવે છે. દા. બ્યારે બાળકે ધનનો મિનારો બનાવ્યો હોય છે ત્યારે શિક્ષક તેની પાસે જઈ એક મોટા અને એક નાના ધનને લઈ સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર કરી વારંવાર કહે છે કે ‘આ મોટો ધન છે આ નાનો ધન છે’ આવી રીતે બાપાજ્ઞાન આપવામાં ત્રણ અવસ્થા છે (૧) જ્ઞાનમંદરણ—‘આ જાડું છે’ ‘આ પાતળું છે’ (૨) ઓળખાણ ‘મને જાડો ધન આપો’ ‘મને પાતળો આપો’ (૩) શબ્દનો ઉચ્ચાર ‘આ શું છે’ આવી રીતે શિખવવાથી શુદ્ધ ઉચ્ચાર સાથે શબ્દના ચોક્કસ ઉપયોગનું જ્ઞાન થાય છે આ પદ્ધતિથી તેની અવલોકન અને વિવેક શક્તિ વધે છે. અને જે માનસચિત્ર તેના મગજમાં હોય છે તે સુરૂપ હોય છે.

મોન્ટેસોરીને એવી અનુભવ છે કે વાંચવા કરતા લખવાનું કામ બાળકને વધારે ગમે છે, એટલું જ નહિ પણ તે વધારે સહેલું છે. માધારણ સમજ એવી છે લખવાનું કામ અર્ધ હોવાથી વાંચન આવડતા પછી તે શરૂ કરવું જોઈએ. લખાણ કામ શરૂ કરતાં પ્રથમ બાળકને પેન પકડાવવાની કેળવણી આપવામાં આવે છે. બ્યારે તેને હાથના સ્નાયુ ઉપર કાશુ આવે છે, ત્યારે કાચની રેતીના છૂટા અક્ષર તથા લાકડાના બીજામાં કાતરેલા અક્ષર ઘૂંટવાનું કહેવામાં આવે છે. મોન્ટેસોરીનો એક સિદ્ધાન્ત એ છે દરેક હન્ડ્રિયને કેળવણી વખતે જનતા સુધી તેની ક્રિયા અલગ રાખવી જોઈએ, તેનું કારણ એ છે કે તેથી પદાર્થની જાણ મગજ ઉપર સચોટ પડે છે. લખાણ કામ શિખવવામાં સ્પર્શ શક્તિનો ઉપયોગ સારો કરવામાં આવે છે. બાળક બ્યારે અક્ષર ઉપર આંગળી ફેરવે છે ત્યારે તેની આંખે પાટા બાંધે છે... વારંવાર અક્ષર ઘૂંટવાથી તેની જાણ તેના મગજ ઉપર આબેદુન પડે છે; ત્યારી પછી તે અક્ષરનો ઉચ્ચાર અને ઓળખાણ કરાવ્યા પછી તેની પાંખે લખાવે છે. બાળકને

આજ્ઞા સિવાય એક ઠેકાણે બેસાડવામાં આવે છે. આસનો પણ અવાજ સાંભળવામાં આવતો નથી. ઝોરડામાં થોડું અંધારું કરવામાં આવે છે અને બાળક આંખ હાથથી બંધ કરે છે. શિક્ષક ધીમેથી જેનું નામ બોલે છે તેને ઝેની પાસે કઈ પણ અવાજ વગર જવાનું હોય છે બ્યારે તદ્દન શાંતિ ફેલાય છે ત્યારે બાળકો આવી રીતે શાંત થાય છે. તેમનું ધ્યાન તેમના આંતરજીવ ઉપર ખેંચાય છે અને તેનો અદ્ભુત અનુભવ તેમને થાય છે.

લાખવાનું વધારે ગમે છે* તેનું કારણ એ છે કે તેના મગજમાં જે મંદકાર પડેલા હોય છે તેનો આવિર્ભાવ સ્વાભાવિક હોવાથી તેને આનંદ થાય છે.

હાથની કેળવણી મગજ ખિવવવાને કટલી જરૂરની છે તે આપણે ઉપર જોયું છે. તેમ જ સ્પર્શની લાગણી કેળવવાને માટે આ પદ્ધતિમાં ખાસ ધ્યાન આપ્યું છે. અત્યાર સુધીમાં કેળવણી પદ્ધતિમાં આંખ કાન અને હાથની કેળવણી ઉપર લક્ષ્ય જોવાએલું છે પણ સ્પર્શથી એટલે હાથથી બાળકો જુલે છે અને તેમાં તેમને આનંદ મળે છે એ સત્યનો વહેવાર ઉપયોગી થયો નથી. વિજ્ઞાન-વેત્તાઓનું એવું માનવું છે કે ચેતન વસ્તુને પ્રથમ સ્પર્શની લાગણી હતી અને બીજી બધી ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ ઘણા વખત પછી થઈ છે. સ્નાયુની અને ઇન્દ્રિયોની કેળવણી ઉપર આટલો બધો ભાર કેમ મૂકવામાં આવે છે એવી ચંકા સહજ થવાનો મંભવ છે પણ યુદ્ધિના વિકાસનો મર્મ આધાર ઇન્દ્રિય જ્ઞાન ઉપર છે. જે ઇન્દ્રિય જ્ઞાન સૂક્ષ્મ, ચોક્કસ અને તરિત હોતુ નથી તો યુદ્ધિની ક્રિયા એટલે કદવના કરવાની, વિવેક કરવાની, અને વિચાર કરવાની શક્તિ પણ હલકી માગમ પડે છે; તેથી ઇન્દ્રિય એ આત્માનું દાર છે એ વાત ચથાર્થ છે. ઇન્દ્રિયોને યોગ્ય રીતે કેળવવામાં આવે તો યુદ્ધિનો વિકાસ અદ્ભુત થાય છે તેના સમર્થનમાં હારા ધ્રિજમન અને હેલનકે-લરના જાણકા છે. ફક્ત સ્પર્શની લાગી કેળવવાથી યુદ્ધિને કેવો અમકાર અનુભવવામાં આવે છે તેનો ખ્યાલ આ ઉપરથી આપણને આવે શકશે. કાલીદાસ અનવર્જવર્થ જેવા કવિઓના કુદરતના વર્ણન ઇન્દ્રિયોના સૂક્ષ્મ જ્ઞાન સિવાય અશક્ય હોવા જોઈએ.

હાથનો જમાનો વિજ્ઞાનનો છે, અને તેની સાધથી મનુષ્યે કુદરત ઉપર અદ્ભુત વિજય મેળવ્યો છે અને તેનાથી આપણને સુખતા અનેક સાધનો મળ્યા છે. કુદરતના નિયમના જ્ઞાનથી આ ફેરફાર થયા છે. પાશ્ચાત્ય દેશમાં વિજ્ઞાનને લીધે બાળકના મરણનું પ્રમાણ ઘણું ઘટ્યું છે કારણ તેના આરોગ્યનું જ્ઞાન વધારે ફેલાયલું જોવામાં આવે છે. જ્યારે બાળકના શરીરની તંદુરસ્તીમાં આવી રીતે હાલમાં ફેરફાર આપણે કરી શક્યા છીએ તો તેના માનસિક વિકાસમાં પણ તેનો અભયબી બરેલો ફેરફાર આપણે કરી શકીએ કે નહિ? મનુષ્યને શરીર તેમ જ આત્મા છે. આત્માના વિકાસ માટે શાસ્ત્રીય જ્ઞાન ઉપર ચચાએલું શિક્ષણશાસ્ત્ર હોય તો જ ધારેલો ફેરફાર થઈ શકે. નિર્બલ અને ખામીવાળા, મગજવાળા, બોવતાં અચકતાં, અવલોકન અને વિચાર કરવામાં બૂલ કરતાં અને ચારિત્રની મહતાવાળા બાળકના આંકડા કદવામાં આવે તો શાસ્ત્રીય કેળવણીની જરૂર છે એ આપણને લાગ્યા વગર રહેશે નહિ. મોન્ટેસોરી પદ્ધતિ શાસ્ત્રીય ફેરફાર કરવાનો એક પ્રયત્ન છે.

મુળભૂત હીરાલાલ ચોકશી.

* વાંચવામાં છાપેલા ચિહ્ન તેને કુદરતની મેદનત પડે છે એટલું જ નહિ પણ જાણના સ્થાનનો ઉપયોગ તેને કરવો પડે છે.

ગુજરાતી હિંદુઓનો આત્મધાત.

જ્યારે કોઈ પણ માણસ આ દુનિયામાં દુનિયાથી કંટાળી પોતાના જીવનનો સ્વદસ્તે તાત્કાલિક અંત આણે છે ત્યારે તેણે આત્મધાત ક્યો ક્રિમ સોડો કહે છે. પણ જેઓ આટલાંને આત્મધાત કહે છે તેઓ તેનો પુરો અર્થ મનજતા નથી ક્રિમ કહીએ તો ખોટું કહેવાયે નહિ. ઇંગ્લીશ સ્વદસ્તે અંત આણે એ આત્મધાત કહે તો ખોટું નથી, પણ તે ધીમે ધીમે હોય કે તાત્કાલિક હોય. ઘણાંને એ અર્થ સ્વચ્છ નહિ.

આત્મધાતનો આ અર્થ કરવામાં આવે તો એમ પણ માવમ પડશે કે કેટલાક જ્યારે આ દુનિયામાં દુનિયાથી કંટાળી પોતાની પીડાને અંત આણવા પોતાના જીવનની દોરી તોડી નાખે છે ત્યારે વળી ખીન્ન કેટલાંક મોઝલા નગ્નારીઓ આ દુનિયાના અનેક સુખોનો હદ કરતાં જ્યાં ઉપભોગ કરવા જતા પોતાની સજ્જા સક્રિય રાખી દે છે ને જે દુનિયાને તેઓ સુખમય માને છે તેમાંથી પોતાની ઇંગ્લીશ મધ્યાહ્ન સમયે ચાલ્યા જાય છે. આ પ્રમાણે પોતાની સક્રિયતાનો નાશ કરવો તે પછી ક્રોધે મરવું એ શું આત્મધાત નથી? કુદરતના નિયમોનું જાણી બેઠે ઉદ્ધવન કરવું ને તેથી વધુભોતે મરવું એને કયું નામ આપીયું? દિનપ્રતિદિન શરીર ક્ષીણ થાય છે એ જોવું, રાત્રી ક્ષીણ થાય છે એ જાણવું, ને જાણ્યા છતાં પણ અસહ્ય રીતે આયુજ રાખવી અને સુખરવું નહિ, ને માથે મરણ જીતી રહેવું છે તે જાણ્યા છતાં તેના પળમાં કસાઈ જવાય એવાં પળમાં જરવાં, એ શું ઇંગ્લીશ સ્વદસ્તે અંત આણે ન કહેવાય? આમ જાણવા છતાં મોતને ઈશ્વરના આપનાર પ્રકૃતિને આત્મહત્યા ન કહીએ તો શું કહીયું?

જેમ એક માણસ આવી રીતની આત્મહત્યા કરી શકે છે, તેમ એક પ્રજા પણ કરે છે. જેમ માણસ જીવ વાળા ચીજ છે તેમ અનેક માણસોની બનેલી પ્રજા પણ છે તે તેનાં લક્ષણ બેતાં સિદ્ધ થયો. આપણે જીવવાળા મનુષ્યોને તપાસીશું તો માવમ પડશે કે તેના શરીરમાં લાખો બલકે કરોડો કોષ છે. આ કોષ પૌષ્ટિક તત્ત્વો મદદ કરી શકે છે, ખીચે છે, વધે છે, એકમાથી બીજા પેદા કરી શકે છે, પ્રસાદ છે અને મરે છે. આ કોષના મુદ્દામાં કપી જે આ શરીર જેમ અનેક જીવતી કોષોનું બનેલું છે તેમ એક પ્રજા અનેક જીવતા મનુષ્યોની બનેલી છે. જેમ શરીરના કોષો પૌષ્ટિક તત્ત્વો મદદ કરી શકે છે, ખીચી શકે છે, વધે છે ને છેવટે મરણ વડા થાય છે તેમ જ પ્રજાના કોષ રૂપી મનુષ્યો કરે છે. આમ છે ત્યારે એક પ્રજાને જીવનમાધનવિસિદ્ધ વસ્તુ કેમ ન કહેવાય?

એક પ્રજા આત્મધાત કરી શકે છે કે નહિ એ સવાલ પર વિચાર ચલાવતાં પડેલાં કેટલીક અસહી પ્રજાઓનાં ઇતિહાસ તપાસીએ. યુરોપ અને એશીયા ખંડમાં અનેકાનેક મહાન પ્રજાઓએ જન્મ લીધો છે જેમાંનાં પ્રજાંકના હાલ નામ નિશાન પણ ગ્યાં નથી. તેમનાં નાશ આવી થયો ને જરાક તપાસીએ.

અસહન રોમન લોકોનો ઇતિહાસ તપાસતા માલમ પડે છે જે જ્યારે નાતું શહેર હતું ને જ્યારે તેમને પોતાની સ્વતંત્રતા 'નળવવા ખાતર પરાક્રમી સામે ટક્કર ઝીલવી પડતી ત્યારે ત્યાં ધણું ઉત્તમ વીર પુરુષો થઈ ગયા. પણ રાજ્ય ધરોપના દક્ષિણ ભાગમાં ફેલાઈ ગયું એટલું જ નહિ પણ તે આફ્રિકામાં મેળવવાને ભાગ્યશાળી થયું, ત્યારે તેમનો મોજીશોખ, તેમને ત્યાંની પૈમાની તેમની મોજીલી ને અપવિત્ર વસ્તી તરફ નજર ફેરવતાં ખરેખર જ્ઞાનિ ક્રમશઃ જીવનના આધારભૂત તેમનું અસહી શુદ્ધ નિયમાનુસાર વર્તન બદલાઈ ગયું હતું હળતા અંગારાના દીકરા નિસ્તેજ સ્યામવર્ણી કોમલા જેવા તેઓ નજરે પડતા હતા મોજીલી પ્રભ દાઢ વીગેરે વ્યસનોમાં, અપવિત્ર વિચારો અને કંઈમાં પોતાનો કાગ કરતી હતી. તેનું પ્રભબળ નષ્ટ થતું હતું ને જે કીમતી જીવનનો ઝરો તેમનામાં તે સુકાતો ચાલતો હતો. જે વખતે ઉપલક દૃષ્ટિએ જોતાં તે મહાન પ્રભ કીર્તિની પાં પહોંચેલી જણાતી હતી તે જ વખતે ખરેખર તેના પાયા ઉખડતા હતા. બકારથી આ પ્રભ એકદમ તુટીને નષ્ટ પામી. ક્યાં છે એ રોમન લોકો? આ મહાન પ્રભ જ તેમાં દોષ કોનો? શુ એમણે સ્વહસ્તે પોતાનો અંત આપ્યો એમ ન કહી શકાય? વિહારના શુદ્ધ ને પવિત્ર નિયમોનો એમણે જાણી છુટ્ટને ભગ' કંઈ જેથી તેમની અને માનસિક સ્થિતિ ખરાબ થઈ. તેઓ શા કારણથી આમ ક્રમશઃક્રિયાને લેતા તે ત્યાંના યાત્રી પુરુષોએ તેમની આંખ આગળ રજી કંઈ પણ તેમણે પોતાનું વર્તન નહિ ને છેવટે તેઓ નાણુદ થયા. જાણી જોઈને અને ધીમે ધીમે તેમણે પોતાને આપ્યો. આ પ્રભએ આત્મધાત કંઈ ન કહેવાય?

જ્યારે મુર લોરો પ્રથમ સ્પેનમાં આવ્યા ત્યારે તેઓને મદાનગી રમ્પો અરે તોનો શોખ હતો; તેમની રહેણી સાદી ને તનદુરસ્ત રાખે એવી હતી, તેઓ ધર્મ પ્રેમ રાખી તેનાથી ડરી સદા સદ્વર્તનથી ચાલતા અને આથી તેઓ બજાવાન હિ અને જોરસાવાળા હતા. તેમના શૈર્ષ અને બાહુબળ આગળ સ્પેનના લોકો કંઈ નહિ, પણ પાછળથી સ્પેનની ફળદ્રુપ જમીનમાં પાકતી અનેક મોજમજા વાળા વં છુટથી ઉપભોગ કરવા જતાં તેઓ મોજીલા થઈ ગયા, નીતિનો માર્ગ તજ તેઓ પંથે વળ્યા ને વજ દેહી હિંમતવાન લશ્કરી બચ્યા મટી નીચ, હીચકારા, હાકરા અને થઈ ગયા, અને જે વિષયસુખ ગાણુસને ખાવલા બનાવે છે તેના તેઓ શુદ્ધ આવી વિપરીત રીત ચહણુ કરવાથી તેમનો પ્રભ તરીકે નાશ થયો એમાં કોનો અનહદ શોખીન બનતું, અનીતિને પંથે પળતું, કાયર બની પાયમાલ થતું અરે કુંભા રો અહેર કાતીવ ફેલાવી નાશ પામતું એ શુ પ્રભ તરીકે તેમનો આત્મધાત ન કહે

હવે ત્રીજું ચિત્ર રજી કરું. બાબર પોતાના મુઠીબર મુગલોને લઈ દિલ્લિસ્તાન ત્યાંનું રાજ્ય મેળવવા ભાગ્યશાળી થયો, પણ, જેમ મુર લોકોએ સ્પેનમાં કંઈ દેખ મુગલ લોકોએ દિલ્લિસ્તાનમાં કંઈ. મોજીલા રાજાએ અત્તર કુલેલમાં મહાસ્થા, સરખા

સુલતાન બન્યા, બ્યબિચારમાં મથમુલ થવા લાગ્યા, ને કમરત વીરે વિસારી દીધી અને 'મથા રાજ તથા પ્રજા'ની પેઠે તેમના ઉર્ગરાવો, લશ્કરી અમલદારો, તથા નેકશોએ તેમનું અનુકરણ કર્યું ને છેવટે બાગરથી અકબર સુધી થયેલા રાજાઓએ જે મહાન ને મંગીન રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું તેના ક્રાંતિ કાંચરો તુટી ગયા અને તેમનું નામ નિધાન પણ જતું રહ્યું. આ મોગલોએ આવ કહેવાલા પગ પર કર્યું, તેમાં હોય કોનો ? ઔરંગઝેબના જીવનથી જે દાની થઈ હતી તેના કરતાં સો ગણી વધારે દાની તેના પછી આવનાર વિષયી ને દાવર બાદશાહોની નામદાંધળી થઈ હતી. આ પ્રમાણે આ મોગલ પ્રજાએ આત્મધાત કર્યો.

પ્રાચીન ગ્રીક પ્રજા જ્યારે ગ્રીસમાં જ રહેતી હતી ત્યારે તે ઉગ્રી પંક્તિની હતી, પણ જ્યારથી તેમને એસિઆ સાથે બંધાર થયો ત્યારથી તેમાં કુદરતી સડો પેડો. એસિઆ ખંડના જે ભાગમાં તેમને વાસો કર્યો હતો તે ભાગમાં મેસેરીયા તાવની બિમરી વણી જ ચાલતી હતી. ત્યાં જઈને પાછા આવનાર તે રોગના જંતુઓ પોતાના દેશમાં લાવ્યા. એ રોગ ગ્રીસમાં પુર એસમાં ચાલ્યો. જ્યારે રોગન લોકોએ ગ્રીસ તરફ નજર ફેરવી ત્યારે આ રોગને પ્રતાપે તે પ્રજાના તનમન નાકાવતવાન થઈ ગયેલાં હતાં. પ્રજાની રહેણી કહે-ણીમાં કંઈ જાણ્યા જેવો ફેરફાર થયો નહોતો અને જે ફેરફાર થયો હતો તે એવો નહોતો કે પ્રજા નાશ પામે. આ પ્રજાનું આમ કમોતે મોત થયું એ આત્મધાત ક્રમ કહી શકાય ?

વગી એક નવું ચિત્ર રજું કરે છે. કોઈ પ્રજાના સઘળા બા મોટા ભાગના માણસો એવી પર્તણુક ચલાવે કે જેથી પ્રજાની વૃદ્ધિ થવાને બદલે તેનો ક્ષય થાય છે. આ પ્રજા નાશક થાય તો તેમણે આત્મધાત કર્યો ન કહેવાય ? માણસો એવો અપૌષ્ટિક ખોરાક ખાય કે બીજાં એવા ઉપાયો ચોગે કે જેથી તેના શરીરના કોષો વધવાને બદલે ધીમે ધીમે પમાઈ જાય તો તે માણસો આત્મધાત કરે છે એમ કહેવાને હરકત નથી. આ જ પ્રમાણે એક જીવિત પ્રજા એવાં પગનાં લે છે, લેવડાવે છે, ચા લેનારને સીધી ચા આડકતરી રીતે ઉત્તેજન આપે છે કે જેથી પોતાના કોષરૂપ પ્રજાજનોની વૃદ્ધિ થતી અટકે છે એટલું જ નહિ પણ નાશક થતા કોષતી ખોટ પણ પુરી થતી નથી તે પ્રજા આત્મધાત કરે છે એમ કહેવાને હરકત નથી. જે કાન્સતી પ્રજાએ સો વરસ પર એકલે હાથે આખા યુરોપને કુલનજ્યું હતું અને જે હજુ પણ પોતાનું ગૌરવ જાળવી રહી છે તે જ પ્રજાની અંદર એવા નરનારીઓ માલમ પડે છે, કે જેઓ પોતાને પ્રજા થઈ જાય એવી બ્હીકથી પ્રજા ઉત્પત્તિ અટકાવનારા ઉપાય ચોગે છે. તેઓ પરણી કે પરણ્યા વગર પોતાના મન પર અંકુશ રાખવા તૈયાર નથી પણ કૃત્રિમ ઉપાયો યોજી મંત્રિત પ્રાપ્ત કરતાં નથી. મોજ રોખમાં મુલગુલ થઈ સ્વાર્થ પરાયણી સ્ત્રીઓ તથા વિષય મુખાબિલાષી પુરુષો આવાં અયોગ્ય માર્ગો મદલ કરે અને પ્રજાજનોના આગેવાનો આવા કુલાંગાર શ્રી પુરુષોને મખન નસીવત પહોંચાડી તેમને અટકાવે નહિ એથી વધારે ખરાબ શું ? જેઓને દુનીઆનાં મુખો નિરકુશ ભોગવનાં છે છતાં જવાબ-દારીથી દુર રહેતું છે તેઓ જીવી જાય છે કે દુનીઆનો ક્રમ ચાલુ રહે એટલા માટે જ હિંદુ વિષય નમિ મુખમય બનાવી છે. આવા પુરુષો પ્રજા વૃદ્ધિ અગ્રહીને અને બીજા

પુરૂષો તેમને તેમના કાર્યમાં શુભ થા રૂપે સંમતિ આપી પ્રજા બળ નષ્ટ કરે છે અને તેવા-
ઓની બનેલી પ્રજા આત્મઘાત કરે છે.

† હવે આપણી સમાજનું ચિત્ર રજૂ કરું છું. જરાક વધારે લખાતું હોય તો વાંચક વર્ગ
માફ કરશે એની આશા રાખું છું. મારી ઈચ્છા કોઈના પર આક્ષેપ કરવાની નથી. દાક્તર
રોગની ચિકિત્સા કરતી વખતે આમ તેમ તપાસી રોગને તેના દારણો તપાસવા પ્રયત્ન
કરે છે તેવો પ્રયત્ન કરવાની જ મારી ઈચ્છા છે. આપણા ધર્મો ને કર્મોની જનસમાજ
પરથી અસર થાય છે તે દેખાડી એમ મિદ્ધ કરવા માગું છું કે આપણે આત્મઘાત કરવાની
કોશીશ કરીએ છીએ અને આપણાં શારીરિક ને માનસિક બળ નષ્ટ કરવામાં આપણે ધણે
અંશે ફતેહ મેળવેલી છે ને જેમ દિન થાય છે તેમ તેમ અતિ ક્ષીણ થતાં આવીએ છીએ.

પ્રથમ ધર્મ ગ્રંથો લખી પાછળથી કર્મ કહાણી કરવા વિચાર રાખું છું. જે ધર્મો
આપણા દેશમાંથી નાશુદ્ધ થઈ ગયા છે તેમનું આ લેખમાં દાખ નથી, પણ જેના અનુવા-
ધીએ મોટા જથ્થામાં આ બુદ્ધિને શોભાવે છે તે જ ગ્રંથોમાંથી વાન કરવા વિચાર છે.
અમ્ય તે સંપ્રદાયોમાં શુ હતું અને હાલ તેમાં શુ જોવામાં આવે છે એ બતાવવાનું
અને તેઓ હાલ જનસમાજ પર શી અસર કરે છે તે તપાસવાનું છે.

ધર્મમાં ત્રણ પ્રકારની ફરજો આદા કરવાની છે. એક તો પોતાની જાત તરફની, બીજી
જનસમાજ તરફની અને ત્રીજી આપણા બનાવનાર અને રક્ષણ કરનાર ઈશ્વર છે એમ માની
તેના તરફની છે. દરેક પથમાં આ ત્રણે ફરજો આદા કરવાના જુદા જુદા રસ્તા બતાવ્યા
છે અને કયો ગરતો સારો છે એ અકલવાળા માણસે પોતાની અપ્રવેશી ઉપયોગ કરી બોળી
કહાડવાનું છે. અમુક ધર્મ પાળેથી માણસોનું જીવન કચ્ચ થાય છે કે અધમ, તેનાથી જન
સમાજની શારીરિક ને માનસિક સ્થિતિ સુધરે છે કે બગડે છે તે તપાસવાનું દાખ તે ધર્મ
પાળનારાઓનું છે જે માણસને જે ધર્મ આપે સંમત હોય તે માણસે પોતાના ધર્મમાં શી
ન્યૂનતા છે એ બોળી કહાડી તેને દુર કરાવવા માત્ર પ્રયત્ન કરવો જોઈએ એ અકલવાળા
મનુષ્યો આમ ન કરતા ગાડરીયા પ્રવાહ માફક વહે અને તેથી જનસમાજની અપોગતિ
થાય, પ્રજા બળ નષ્ટ થઈ પ્રજા નાશના રસ્તે પડે તો તેને મારે તેઓ પોતે જ જવાબ-
દાર છે. તેઓના તેના કાર્યને આત્મઘાત કરવાની કોશીશ કેમ ન કરેલાય ?

† હિન્દુ જનસમાજની આંખ બિંધાડવાનો પ્રયત્ન કરતા, આ લેખમાં મ્યાનાત્મિક રીતે
કટલીક અંશ વાણી વપરાઈ ગઈ છે. પણ લેખક જણાવે છે કે " મારી ઈચ્છા કોઈના પર
આક્ષેપ કરવાની નથી " લેખકના આ ચમ્પો માની લખને, એમના લેખનો ગુણભાગ લેવા
વાચકને વિનંતિ છે. આ પ્રકારની આત્મિક વૃત્તિ રાખવી એમાં જ આત્મજીવના આકલુષ્ણની
અને આચાર્યોના આચાર્યધિકારની કસોટી છે.

હિંદુઓના મુખ્ય મંત્રદાયો પૈકી મુખ્ય બ્રાહ્મણ ધર્મ છે. આ ધર્મના લોકો બ્રાહ્મણોથી જ ઠેરવાય છે. તેઓ અશુદ્ધને મિત્ર વૈદિક ધર્મ પાળે છે. અનેક દેવ દેવતાઓને માની તેઓ હોમવન વીગેરે કરે છે, અને વળી વગર દાન કુંકાવે કે કંઠી બાંધે શ્રીમદ્ ગુરુ ચંક-શર્ચાર્યને ગુરુ તરીકે માને છે. આ લોકોને સૈવી કહેવા કે બીજા કાઈ દેવના મતના કહેવા એ નિર્ણય કરવું અશક્ય છે તેથી અને તેના અનુયાયીઓ બ્રાહ્મણોની મતા હેઠળ ધણે અંશે આવી જવાથી એ આ લેખમાં તે ધર્મને બ્રાહ્મણ ધર્મ કહ્યો છે. બીજો સંપ્રદાય વૈષ્ણવ મંત્રદાય છે. તેના અનુયાયીઓ શ્રીકૃષ્ણના ઉપાસકો છે, ને તેઓ શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય સ્થાપિત માર્ગમાં છે. તેઓ હાલ શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યના વંશજો જેમને મહારાજો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે તેમની કંઠી બાંધે છે ને તેમનો ગુરુમંત્ર ગ્રહણ કરે છે. ત્રીજો સંપ્રદાય સ્વામિ-નારાયણનો છે. તે અર્ધ વૈષ્ણવ માર્ગ જેવો છે ને તેના સ્થાપનાર શ્રીસકેતનંદસ્વામી હતા. ચોથો મુખ્ય માર્ગ જૈનનો છે. ઘણાએક આ લોકોને હિંદુ તરીકે ઓળખવા ના પર્મદ કરે છે પણ ખરું જોતાં તેઓના ધર્મ અને અસત્ત્વ હિંદુ ધર્મની વચ્ચે ઘણું મળતાપણું છે તેથી તેમને હિંદુ તરીકે જ ગણવા બેઠકો. આ ઉપરાંત નાના પંથને માનનાગ કેટલાક છે જેમાં દેવીપંથી કંઈક વધારે સંખ્યામાં છે પણ કબીરપંથી, દાદુપંથીવીગેરે જુદા જુદા હોવાથી તેમને આ લેખમાંથી બાતલ કરવા વિચાર છે. વળી હાલના જમાનામાં સ્થપાયેલી સમા-જોમાં જોડાયેલા આર્યસમાજ, પ્રાર્થનાસમાજ વીગેરેને પણ તે જ કારણથી હાલ પડતા મૂકવા પડશે.

પ્રથમ અમય અને સૌથી જુનો પંથ હોવાનો દાવો કરનાગ બ્રાહ્મણ ધર્મ તરફ નમ્રદ કેરવીએ. અસલના પવિત્ર ઋષિ મુનિઓ જેઓ ગુરુ વૈદિક ધર્મ પાળતા તે ક્યાં ને ક્યાં હાલના લેખજુ નામે પંકાતા અગાને અધમ અવસ્થાએ પડેલોસ તેમના વંશજો ! અરે તે ઋષિ મુનીઓના આત્મા હાલની સ્થિતિ જોઈ કેટલા ખિલ થતા હશે ! આ લોકોએ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કર્યો, માનસિક દષ્ટિ મર્યાદાની બહાર રહેલા એવા જનને બોળવા તેઓએ અનેકાનેક કષ્ટ વેદી ધણે અંશે ક્ષેત્ર મેળવેલી, અગાધ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી તે જ્ઞાન-દીપકનું તેજ મર્ચ ઠેકાણે ફેલવવા પ્રયત્ન કર્યો—અને તેમના જ્ઞાનના સાક્ષીમૂલ અંશે હાલ પણ મોજુદ છે. આમ છતાં પણ તેમનાથી થઇ ગયેલી એક મોટી ભૂલના બોગ થઇ પડેલા આપણે તેમણે કરેલાં સારાં કામની પ્રશંસા કરી ચક્રતા નથી. ધર્મ વલ્લભનારા ને ધાર્મિક ક્રિયા કરનારા કરાવનારાઓ તરફ હંમેશા માનની લાગણી રહે છે. તેઓ મનના માલીક થાય છે, માણસ જાત તેમની ગુલામ થઇ રહે છે આ વાત જોઈને તેમને જે માન પોતાના જ્ઞાનના પ્રતાપે મળતું હતું તે જ માન પોતાની પછી પોતાના વંશજોને મળતું રહે એટલા માટે બીજા જાનના માટે ચોક્કસ દદ બાંધી અને સર્વ સત્તા બ્રાહ્મણ કામ માટે રાખી. બીજા વર્ણના લોકો કદાચ બળી ગળી તેમના કામમાં માથુ મારી તેમની સત્તા પર તરખ મારે એવી ક્ષુદ્ર બ્લીકથી જ્યારે ક્ષત્રીઓ અંદર અંદરની ને બહારના દુશ્મનો માથેની લડાઈ-ઓમાં રોડાવા ને વૈસ્વો જ્યારે વેપાર ક્ષેત્રને ખેતીમાં ગુલામ તારે તેનો લાભ લઇ તેઓએ માર્મિક ક્રિયા તો એવી તો ગુંચવળ બરેલી કરી નાંખી કે જેઓને તે જ કામનો મદાવરો

હોય તેઓજ તે કરી કરાવી શકે. પછી પોતે જ સર્વત્ર પૂજેલા લાયક છે એમ દસાવવા ખીજી જાતોને દબાવ્યાજ કરીધી. યજ્ઞને તો દિવ્યની ત્રણે જાતો કચડતી, વૈશ્યો વેપાર ધંધે ગુલાયા ને ધર્મ તરફ લક્ષ આપી શક્યા નહિ, એટલે બ્રાહ્મણોને સત્તા સારી ક્ષત્રિઓ સાથે લડવાનું રહ્યું. જ્યારે જ્યારે ક્ષત્રિઓ પોતાના યુદ્ધોમાંથી નવરા પડતા ત્યારે તેઓમાંના બહુ-લાને બહુવામાં શોખ માનનારા રાજપુત્રો ધર્મ તરફ નજર ફેરવી બ્રાહ્મણોને હંકારવા ને બ્રાહ્મણો તેમને ખુશ રાખવા અનેક પ્રયત્નો કરતા. રાજાઓમાં વિપ્લવનો અંશ છે એમ કહી અટક્યા નહિ પણ ક્ષત્રી રાજાઓ પૈકી કેટલાકને તો તેઓએ વિપ્લવનો અવતાર જ માન્યા. આવડી ખુશામતથી તેમનું સર્વું નહિ ત્યારે તેઓએ પરશુરામ અને તેમને એક-પીસ વાર નક્ષત્રી કરેલી પૃથ્વીની વાર્તા રજુ કરી. એકવાર નક્ષત્રી થયા બાદ આ બ્રાહ્મણ કોમને દીપાવનાર વીર પુરુષને વળી ફરીથી કેમ સસ્ત્ર પકડવાં પડ્યાં ને વળી એકપીસ વાર નક્ષત્રી કરેલી પૃથ્વીમાં દશરથ જનક વીગેરે ક્યાંથી આવ્યા આ વાર્તાને કોઈ ગોળા ગળડાવનાર સમજાવશે? તેમને તો વાત કહી પણ એ વાતને સત્ય માનનારાઓ કેવા? ગિયારા બ્રાહ્મણોએ ક્ષત્રિઓની ખુશામત કરવામાં બાધી નથી રાખ્યું. કદાચ કિંતુ સ્વભાવવાળા શસ્ત્ર ધારી ક્ષત્રિઓ બ્રાહ્મણ પ્રતિષાળ થયા કરતાં સત્તામાઠી બ્રાહ્મણોના પ્રતિભાર સાથે એ બ્હીકધી તેમનામાં ધ્રુવરી અવતાર થયા છે એમ ખુશામત કરી શાક્યા પણ જ્યારે તેથી કંઈ ન વળ્યું ત્યારે સામથી કામ કરનારા ડરથી કંઈક નરમ પડશે એમ આની આ પરશુરામના ગોળા ગળડાવ્યો ક્ષત્રિઓ તેમના ગુંથવણુ ખમાડે એવા ધર્મના ઢોંગ સાથે થતા જ રહ્યા. શુદ્ધ ને સરળ ધર્મ ફેલાવવા તેમના પ્રયત્નો આજુ જ રહ્યા. તેઓમાંના જ્ઞાની પુરોહિતોએ શુદ્ધ અને જૈન માર્ગો સ્થાપ્યા. પણ પાછળથી બંદર બંદરની અને બહારના દુસ્ત્રને સાથેની લડાઈઓમાં તેઓ આજુ ગુંથાઈ રહેવાથી અને તેમને રથાપેલા માર્ગોનું બળ નખવું પડવાથી લાગ જોઇ જોડેલા બ્રાહ્મણોને ધર્મનો ધનુરો મળ્યો. અન્ય લોકોનું ધર્મ તરફથી લક્ષ ઝોણું થતું ગયું તેમ તેમ તેઓએ ધાર્મિક ક્રિયાઓ ગુંથવણુ બરેલી પણ આડંબરભરી કરી દીધી. વળી તેઓએ ધર્મશાસ્ત્રના લોકોને કચડનારા ને વહેમને યધારનારા એવાં કંઈગા કાતુનો ગોઠવ્યા કે તેમ કરેથી લોકો આગળ જ ન વધે. ગ્રામ્ય બાપામાં કહીએ તો તેઓ જનસમાજને બોરી પહેરાવી.

તેમના હોમહવન વીગેરે બોધ લોકો પ્રથમ તો આર્નદાશર્વથી રતબ્ધ થના, પણ પાછળથી 'તમ બકતે હે અમ સ્મરુતે હે' એમ કહેવાળા માણસોનું ટોળું વધતું ગયું ને ખરી થકા ઝોણી થઈ ગઈ. હાલમાં શુદ્ધ કે અશુદ્ધ લવારો કરી બ્રાહ્મણો પોતાના ઢોંગ આજુ જ રાખે છે ને લોકો તેઓ શો લવારો કરે છે તે મનજવાની પણ દરકાર કરતા નથી. જન સમાજને ઉચ્ચ સ્થિતિ પર ચૂકવા તેઓ કશું પણ કરતા નથી, તેમના પોતાનામાંથી ઉત્સાહ ને ઉમંગ જતા રહ્યા છે, તેમની માનસિક સ્થિતિ નખળી પડી ગઈ છે, તેઓ કેવળ નિષ્ણા વૃત્તિ પર આધાર રાખે છે યા છુત્તર જપ જપ કરાવી લોકોને બરમાવી પોતાના પેટ પોપે છે અને તેમની મહત્તા ન્યાતોની બંદર અગડા ઉભા કરવામાં સમાયેલી છે. આવા દાર્મિક ગરબડ ગોઠા વાળનારા, ધન હરી લે પણ થોડો હરી લેવાની શક્તિ વગરના તદને

અમણુ મા અર્ધદંધ આહણોએ ખરા ધર્મને ચગડોળે ચડાવ્યો છે તે તેઓ બણેવા અને સમજી જતોના તિરસ્કારને પાત્ર થયા છે. તેઓ તેમનું કહેવે ત્યાં જનસમાજને ચગડોળે ચંદાવવા પ્રયત્ન કરે છે. તેમની જનસમાજ તરફની એ પરવાદશી, તેમના ધાર્મિક જીવનથી, તેમની નિર્દયતાથી લોકો યાકી હારી કટાણી તેમના ભેજાંમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા સ્વર્ગમાં મળતા બરિષ્પના સુખ તરફ આકર્ષતા બંધ થયા છે અને તેમનું કહ્યું ન માનનારાઓને બ્રહ્મા-વવા ઉભા કરેલા કૃત્રિમ નકંડથી નં ડરી આ કુનીઆમાં મળતા વર્તમાનકાળના સુખો તરફ લોકો વધારે ને વધારે લોભાવા લાગ્યા છે. તેઓ ધર્મના રક્ષક મટી ગયા છે. મનુષ્યના ધાર્મિક જીવન પર કંઈ સારી અસર કરવા તે સમર્થ નથી. આહણુ ધર્મ જડ થયો છે. તેનામાંથી જીવ જવા લાગ્યો છે ને તેના અર્ધ મૃત દેહમાં સડો પેદા થવા લાગ્યો છે. શ્રીમદ્ ગુરુ શકરાચાર્ય કોઇ પણ જાતની પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લઇ મનુષ્યના જીવનને ઉત્કૃષ્ટ કરવા સહજ જ પ્રયત્ન કરે છે. હાલ તો આહણોના રોગિષ્ઠ દશ્પતા બળવડે ઉત્પન્ન થયેલા તેવીસ કરોડ દેવતાઓ, તેમના શુદ્ધ શુદ્ધ હોમહવનના બરાડા, તેમના જપ માપને ંતર-મતરની માનનારાઓની સંખ્યામાં દિનપ્રતાદિન ઘટાડો થતો જાય છે. અને તેમને મિષ્ટ ભોજન જમાડી સ્વર્ગે સિધાનવાની ઇચ્છા રાખનારાઓ બહુ જોવા મળે છે. પોતાની સત્તા જ્યારે પુર બહારમાં હતી ત્યારે આહણોએ હિંદુ સમાજને કૃત્રિમ કરી નાંખી છે. ઝોના અકુદરતી વિભાગોને માટે એ લોકો જ જવાબદાર છે. તેમણે જ આપણી સ્વતંત્રતા છીનવી લીધી છે અને ન્યાત જ્યાતની રીત રીવાજની, આચાર અનાચારની એવી અનેક મોદથી સખત બેડીઓમાં આપણને જકડી બાંધ્યું છે હાલ તેઓ પોતાની કૌરવી જીવના ફળ આપે છે. હમણાં તેમનામાં અસવની તેમની મહત્તાની હાયા પણ જોવામાં આવતી નથી. તેઓની અજ્ઞાનતા, સત્ય તરફ તેમનો અભાવ, તેમના મનની શિથિલતા, આધુનિક જમાના તરફ તેમનો તિરસ્કાર, તેમનું મંકુચિત મન, તેમનું એટીપણું બીગેરે જોતા હાલના જમાનામાં તેઓ અગ્રેસર પદ ભોગવવાને લાયક નથી. તેઓને જાતે સુધરવું નથી, અને પ્રપચની નાળમાં ફેમેલા તેઓ બીજાઓને તેમણે બનાવેલા ન્યાયશાસ્ત્રના ફકરાઓ કહાડી, બનાવી, બીનડાવી સુધરતા અટકાવવા પ્રયત્ન કરે છે. ઇશ્વર સાથે આપણો સગબ બેઠકનાર તરીકે તે આપણા મનનું સમાધાન કરનાર તરીકે તેઓ દાવો કરે તો બલે, પણ તેમાં કામ કરવાને તે અશકત છે. તેમને જે મહાન દરજ્જો આપવામાં આવ્યો છે તે ગેર વ્યાજબી છે, તેઓ ધર્મને બહાને પેશા કરાવે છે ને માણસ જાતની અધોગતિ વહેલી આણે છે. આ લોકોના ત્રાસમાંથી છુટવાને સારો ને સહેલો એક જ ઉપાય છે. આ દોહલી થઇ ગયેલી ધર્મ ઇમા-રતને ખાલી ટેકાએ સુકી પડતી અટકાવવા મૂકી દઇ તેમાંથી જે કાટ માલ વગેરે કામમાં આવે એવાં પદાર્થો તારવી લઇ આધુનિક જમાનાને બંધ બેસતા વિચાર કાલ વડે કામમાં આવે એવી નવી ઇમારત ચણી કહાડવામાં આવે તો જ આપણું એમ થાય એમ છે. જે આગે-વાન ગુજરાતીઓ પોતાનું જે છે તે સારું જ છે એમ જાની મનાવવા પ્રયત્ન કરે છે અને આ દોહલી ઇમારતને આશરે હબરો બઠે લાખો જીવને રાખી મૂકે છે ને તેને તજ દેનારને તેમાં પાછા આવવા આમંત્રણ આપવાનું કરે છે, હુંકમાં જોડાની આંખે પડળ છે ને ખાં

નેમ શક્તા નથી ને ખર જોવાની ને જનજીવાની ધનજી રાખનારાને સુધારા તરફ વળજી-
વાળાઓને અટકાવવા પ્રયત્ન કરે છે ને અટકાવે છે તેઓ પોતે ખરે છે ને જીવનને મારે છે.
તેઓ આત્મધાતુ કરે છે ને બીજાઓને તેમ કરાવે છે. અસ્તિત્વને માટે જ્યારે દરેક પ્રજા
જીવેસ ચલાવી રહી છે ત્યારે આવી દોઢેલી ધર્માર્થ જ્યાં લગણુ ઓપણુને ખચાવશે ? જે
તેઓ જોવાનો પણ પ્રયાન કરતા નથી અને પ્રયત્ન કરનારાને ઓટકાવી તેઓ અત્યંત અનર્થ
કરે છે. જે આપણે આર્પણી અક્ષતો ખરાબ ઉપયોગ કરી છેવટે નારા પામીએ તો આપણે
આત્મવાત કર્યો કહેવાશે. સમય છે ને તેમ સમજી ઉપાય યોજવા આપણે હાથ છે માટે
જે તક મળે તે ગુમાવવામાં આપણી હાની છે એમ સમજી એવા રસ્તા કરવા કે પાછળથી
દોષ આપણી પામી ન કહાડી શકે

(અપૂર્ણ.)

“ બિહારી. ”

પૃથુરાજ રાસો.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૧૬૪ થી.)

મેવાડ તામેના બીજેલી ગામના પાર્યનાથના લેખ તથા બીનાભગૃહના મહેવના ઉત્તરના
દરવાજા ઉપરના લેખોની રાખ ખતાવી તે રાસાથી બિન્ન છે એમ ખતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે
પણ તે અસલ શિલાલેખ જોયા સિવાય તે હકીકત અમે કશુંક રાખતા નથી કારણ તેમાં
આર્ય કરનામાં અગર માંચનામાં પણ જૂલ યદ્ય હોય રાજકવિ સ્વામજીદાસ મેવાડમાં રહેતા
હોવા છતાં અને ઇતિહાસકાર તરીકે પ્રસિદ્ધ છતાં તેમણે મેવાડના રાજસભ્ય પર એક મોટા
શિલાલેખ છે તે જોયો નથી એ મોટા શોકની વાત છે તે શિલાલેખમાં બિન્ન બિખીત શ્લોક છે.

તત્. સમરસિદ્ધાલ્ય પૃથ્વી રાજસ્ય મૂપતે.

પૃથાળ્યાયા મગિન્યાસ્તુ પનિરિત્યતિહારિત. ॥ ૨૪ ॥

ગોરી સાહુદીનેન ગજનોશેન સગરમ્ ।

કર્વનોડસ્તર્વ મર્વસ્ય મહા સામંતસોમિન ॥ ૨૫ ॥

દિલીશ્વરસ્ય ચૌહાનનાથ સ્માસ્ય સહાયકૃત ।

સદાદસ સહસ્ત્રૈઃ સ્વૈર્નીરાણા સહિતોરણે ॥ ૨૬ ॥

અર્થ—મમંસિદ્ બૂખાને પૃથ્વીચળની બંગીને પૃથ્વાનો પતિ હોવાથી તેમણે અતિ પ્રેમપુર્વક ૧૨૦૦૦ મરિની સાથે નામદેવ હોણનાથ (પૃથ્વીરાજ) બિહીના અવિષ્કૃત કે જેઓ મોટા મોટા સમ્રાજ્યોથી યુગોબિત હતા તેમને બિહીના પાદતાલ સાહયુક્તિ ધોગની મુખે શુદ્ધ કરવામા સાહાય મરી વળી લીધુરાયમમાં એક ઉલ્લેખ છે કે સમરમિદ પ્રચુરાજમા સમયમા વિદ્યમાન હતો તેમને અતિમ ચાન્ડાણુ રાજેશ્વર પૃથ્વીચળની બંગીને માથે નિવાહ કર્યો હતો અને રાહપદિનગોરી સાથે કરેલા શુદ્ધમાં પોતાના રાજાને સદાય કરી હતી

વક્ત્રા ગોરિપતિ દેવાન્ સ્વર્ગાત સૂર્યર્ચિવમિન્ ।

મીલ્લારાસા પુસ્તકેસ્ય મુદ્દસ્યોક્તેષ્ટ વિત્તર ૥૨૭ ૫

(૨૨ નેન મિયરે આ અથ જાનાવાડના બાપ ખાસેથી ૧૫ રૂપિયે ખરીદ્યા હતા)

મિયરે ધણુ પ્રમાણુ છે અને વળી સમગ્રસિદ્ધ તથા તેમના પૃથ્વાના જ્ઞાસર્ગ ચિત્રો (મુર્તિઓ) તથા તે વખતના પરવાના પના જે મળી આવેના તે સરોધક્રમે દુપામ મરી તેના કુટોચાદ એસીયાટિક સોસાયટી બંગાળના તરફ મેળવી આપ્યા છે વળી તેમણે જણાવ્યું છે કે શિનારેખો પ્રમાણે મેવાડનો ધનિદોમ ગોહવના રાવળ મમગર્મીદ વિદ્યમાન થતે ૧૪ ના મધ્યમા ધરેના જણાય છે પણ આ તેમનું લખતું જુન બરેતુ છે મેવાડનો ઇતિહાસ આ સવતો હજી શુદ્ધિ બરાબર રીતે ગોવાયલા નથી મેવાડના મુગ સ્થાપક રાવળ બાપાનો મંવંત તમામ યુગ્તમા ૧૮૧ લખેતો જોવામા આવે છે અને જને મર્નન રોડ સાહેબે વપળીના નાશથી ચિતોડ પ્રાપ્ત થયા શુધીનો મમય નિર્માણુ પ્ર્યો છે મેવાડમા હાન પર્જીનાનાં છે ગ શુધી એટલુ તો નજી છે ૫ બાપા નાનજ સ ૧૮૧ મા યયા અને એમણે ૧૦૧ વર ગત્ય કહ્યું અથવા એમની ઉમર ૧૦૧ વર્ષની થઈ એને તે વાતનો રીકાર વિચારામગલમ પણ કરે છે—તેવીજ રીતે રાવળ મમરસીકના નામ ઉપર ૫૫૫ ૧૧૦૬ નો મંવંત ખીજા પુસ્તકમા પણ લખેતો જોવામા આવે છે અને જે તિવાલેખોના સવતો તેમણે પતિતો છે તે સુમા બાપાણુ મુવંતો સમય ૧૮૧ બા. કરતા અમારો અનન્દ સવત મમગર્મીદ આવે છે એટલે સમહમિદ પ્રચુરાજના અનેની હતા અને તેમણે ચાન્ડાણુ પતિને સહાય કર્યો હતો અને છેપા શુદ્ધમા તે મરાયા હતા તે સધળી વારતાઓ નિ સરેહ છે હજી સરોધક્રો મેવાડનો ઇતિહાસ શુદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે અને આશા છે કે તે ઉપર વધારે અનુભુ પાડી શકશે

આગળમિ સ્વામગદાસે જણાવ્યું છે કે અદે જે રાસો લખ્યો હોત તો ૬૦ વર્ષથી જુન કરત નહી બનાવેો વર્ણનવામા અતિસ્થોક્તિ કરે અથવા સાચી હમીકૃત છુપાવે પણ વર્ષો તો ખોટા લખે નહી આ લખવા ઉપરથી જ ન્યારે તેઓ અદ કશિ આવી હુવ કરે નહી એમ સ્વીકારે છે તો પછી તેમણે બારીકાધધી તપાસ કર્યો રીતનો તેઓ સતતના રૂચવાડામા પાયા તેમ પડત નહી અદ કશિ એવા સાધારણુ મનુષ્ય નહેતો તેઓ સમર્થ વિદ્વાન હતા રામો વાચતા જણાય છે કે તેમા પ્રચુરાજના દસ્તખીના પરાક્રમ તેમણે એવા

પુત્રા હદયથી વર્ણવ્યાં છે કે તેઓના ઇતિહાસકારો પણ તેણે લખી રાજત નહીં આ ઉપર મહાન કવિ ચંદનો ગ્રંથ સત્યથી વિશુદ્ધિત છે તેમ અનિશ્ચયોક્તિ રહીત છે કાર્ય પ્રગટે અલંકારો તથા ગુદાર્થ વપરાયા હશે પણ સત્ય તો તેના ખરા પ્રમાણમાં તેમણે મુક્યું છે જ. એટલે તે ગ્રંથ મહાન કવિ ચંદ પ્રણિત છે વળી વધુમાં તેઓ જણાવે છે કે શાહજુહિન સાથે પ્રયુરાજને થયેલા યુદ્ધની શાલ ટોડે સંવત ૧૨૪૯ ખતાવી છે પણ રાસાની શાલ સંવત ૧૧૫૮ ખોટી હોવાનું તેણે ખતાવ્યું નથી પણ એ જ રાસાની સત્યતાનો દાખલો છે અને ધારીએ હીએ કે કર્નલ ટોડની પેઠે રાસાનો અભ્યાસ હજુ સુધી કાઢ્યો કર્યો નહીં હોય તેમણે તેના ૩૦૦૦૦ કાવ્યોનો તો ઇંગ્રેજીમાં ભાષાન્તર કર્યો છે તેઓ તેના ઉત્તમ અભ્યાસી હતા અને એક વિદ્વાન જૈન આચાર્ય પાસે તેમણે તેનો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો જેથી તેઓએ કોઈ જાતની ભૂલ કરેલ નહોતી તેઓ શોધક અને પરદેશી હતા તેમને એવી ભુલ માનુષ પડે તો જણાવવા વાધો નહોતો પરંતુ તેમણે ખારીકાઈથી અવલોકન કરી ઇતિહાસકારની જાણ માટે સંવત ૧૨૪૯ ખુટ્ટી રીતે લખ્યો—

વધુમાં તેઓ જણાવે છે કે પ્રયુરાજ રાસાની ખોટી સાલોથી રાજસ્થાનનાં ઇતિહાસમાં ઘોટાળો થયો છે અને કર્નલ ટોડે તેના ઉપર આધાર રાખ્યો છે જેથી બીજા એ રસ્તે દોરવાયા છે. આવો આશેષ કરતી વખતે તેમણે એટલું ખતાવી આપ્યું હોત કે ટોડ-કાર્નસ પ્રીન્સેપ-હંટર-વિગેયેને ઇતિહાસ લખવામાં રાસા-ગિવાય અચુક અમુક ગ્રંથ હતા તો અને તેમનો ઉપકાર માનવ પણ તેણે કઈ થયું નથી જેથી તેમણે તે કહેવું પૂરું છે ઉલટ ઉક્ત ગ્રંથકારો પ્રિદેશી છતાં મહાન કવિ ચંદના યુક્ત વખાણ કરે છે અને ઇંગ્લાંડના પ્રસિદ્ધ કવિઓની સરખામણીમાં મુકે છે ત્યારે ચારણ કવિ સ્વામળદાસ તેને ખોટો કસવાવા પ્રયત્ન કરે છે. પણ વિદ્વાનો તે કબુલ કરતા નથી એ જ આપણા દેશની સત્યતા ? હવે સ્વામળદાસ રાસો કયા વખતમાં રચાયો તે નક્કી કરતા તેઓ જણાવે છે કે અકબરના પૂર્વે રાજસ્થાનમાં રચાયેલા કાવ્યોમાં કારશી શબ્દો અને શબ્દ પ્રયોગો નથી મળી આવતા—આ તેમનું લખવું કેટલું ભુલ ભરેલું છે તે ચોખ્ખું જણાઈ આવે છે તે ઇતિહાસકાર તરીકે પ્રસિદ્ધ થવા પ્રયત્ન કરે છે તો તેમણે ઇતિહાસનો ખારીક અભ્યાસ કર્યો હોત તો તેમને જણાત કે એક દેશની ભાષામાં બીજા દેશની ભાષાનો શબ્દ કેવી રીતે મળી શકે છે હિન્દુસ્થાનમાં મહમદગીજનીની ૧૭ અઢાઈમાં સન ૯૯૬ થી ૧૦૩૦ સુધીમાં થઈ હતી શું તે વખતે તેની સાથે આવેલા હજારો સુસલમાનો આપણા દેશના માણસોની સાથે સંસ્કૃતમાં વાતો કરતા હશે જ શું આપણા લોકોની ભાષામાં તે શબ્દોનો પ્રયોગ નહીં થયો હોય વળી સન ૭૦૨ માં આપણા દેશમાં મહમદગીજને સન ૬૩૬ માં અબ્દુલઅલી સ્વારીએ લાવ્યા તે વખતે અહીંના માણસોને આ નહોતા લેઈ ગયા અને તેમની સુસલમાનો આ દેશમાં નહોતા રહ્યા. આપણી ભાષાઓમાં કારસી શબ્દો અકબર પહેલાં મળ્યા નથી આ તેમની શોધ હાસ્ય ઉપજાવનારી છે.

કવિ—સ્વામળદાસ પ્રયુરાજ રાસો રચાવાની સાલ - સ. ૧૬૪૦ (ઇ. સ. ૧૫૮૭) અને સંવત ૧૬૭૦ (= ઇ. ૧૬૧૩) ની વચગાળાના ત્રીસ વર્ષની દરમ્યાનમાં રચાયેલો

જણાવે છે—રાસો રચાયાની આ સાથે કેટલું મહત્વ ધરાવે છે તે આગ્રી નીચેની વિનંતી ઉપરથી વાંચકદેહને જણાશે છે કે—

પૃથુરાજ રાસાના સંપાદક પાસે સં. ૧૬૩૧-૩૨-૧૬૪૫ ની સાલોમાં રાસાની લખેલી પ્રતો મેળવે છે વળી સંવત ૧૬૨૭-૨૮ માં અકબર બાદશાહને પૃથુરાજ રાસાની કથા તેમના રાજ્યકવિ ગંગે સમજાવી હતી ને જેના ઉત્તાનું “ચંદ્રચંદ્રવર્ણનકાં મહિમા” નામનું પુસ્તક સંવત ૧૬૨૯ નું લખાયેલું મળી આવ્યું છે મેવાડમાં રાજુરાસો નામનું ગ્રંથ રાવકયાળ કવિ રચીત છે જેની એક નકલ કલકત્તા એસીયાટિક મોસાઇટીમાં છે. તેમાં એક નીચેનું કવિત છે.

મિત્રી પંકજ ગનઉદધિ કરદ કાગદ કાનરની
કોટિ કવિ કાનલહ કમલકટિકર્તે કરની
હિતિથી સહ્યા ગુનિત્ત કહે કક્ષા કવિયાને
ઈહ શ્રમ લેલનહાર ખેદ ખેદે સોડે જાને
ફન કસ્ટ ગ્રંથ પુરન કરય જનવ જ્વાલુપના લહય ॥
પાણીયે જનન પુસ્તક પવિત્ર લિપિ લેલક મિનતિ કરય ।
ગુન મનિયમ રસપોઈ પંદ કવિ નય કર દિહય
છંદ ગુનીતે તુહિ મંદ કવિ મિન મિન કિહિય ॥
દેશ દેશ વિખારિય મેલગુન પાર ન પાવય
હિમ કરીમેલવત્ આસવિન અલસ આવય
ચિત્રકુટ રાન અમરેશ નૃપ શ્રીમુપ આયસ દયો
ગુન વીન વીન કરુના ઉદધિ । લલિ રાસો હિં મકિયો ॥
લઘુ દીરવ ઓછા અધિક જો કહ્યું અંતર હોઈ
સો કવિયન મુપ સુદ્ધતે કહો આપ બુદ્ધિ સોઈ

ઉપરના કાવ્યથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે—કાંઈ કક્ષા નામના વિદ્વાને મેવાડના રાજેશ્વર મહારાજા અમરસીંહજીની આજ્ઞાનુમાર ગબ્બ પુસ્તકાલયની ખાટે ઉપરનું પુસ્તક લખ્યું છે મહારાજા અમરસીંહજીના રાજ્ય સમય સામળદાસના આનવા પ્રમાણે સંવત ૧૬૫૩ થી ૧૬૭૫ સુધી હતો તો તેમાં મહાકવિ ચંદના કાવ્ય પ્રત્યે વર્ણન છે તો પછી તે વખતમાં આ ગ્રંથ બનવો કેવી રીતે સંભવે છે? તે જણાવું નથી.

સંવત ૧૫૪૦-૪૨ માં રચાયેલા હમીર કાવ્ય પહેલાં પૃથુરાજ રાસો રચાયો હોત તો તે તેની હકીકત અનુસારી મીનાય રહેત નહીં. એવો એક આશોપ મુદ્દ છે પણ તે કંઈ

માનવા જેવો નથી દારણુ પ્રાચીન કાળોમાં તો શું પણ આપણા પુરાણોમાં પણ જ્યારે એક ખીલનો પરસ્પર વિરોધ હોય તો પછી આવા ગ્રંથોમાં દોષ એમાં નવાઈ નથી હમીર કાળના કર્તાને ઉત્ક્રાંતિના આશ્રય લેવાથી કદાચ તેની મોટાઈ અને મહતામાં કાની પહેંચે એમ લાગ્યું હોય અને તેણે સ્વતંત્ર પુરતક સાંભળ્યા પ્રમાણે આગર અન્ય ગ્રંથો ઉપરથી લખ્યું હોય અને તેથી ફેર પડે એ બનવા જોમ છે અને એવો અરસ પરસ ફેર જે મુસ-લમાની ગ્રંથો ઉપર કવિરાજ આધાર રાખે છે તે નીળ મીઠી તવારીખ લખાતા સીરી અબ્બુલકાદી. આદીમાં અરસપરસ પડે છે અને તે દરેક એક જ જાતના લેખક છતાં કેટલીક બાબતમાં પરસ્પર સમ્મત થતા નથી અને સ્વામજદાસ પોતે પણ સ્વીકાર કરે છે કે તખ્તના નાસીરીમાં નામો શુદ્ધ નથી અબ્બુલકાદીમાં મંવત લખ્યા નથી તો તેવી સ્થિતિમાં તેના ઉપર વિશ્વાસ મુકવો તેમને બાજબી લાગે છે તખ્તના નાસીરીના કર્તા પોતે લખે છે કે જે વર્ષના પ્રચુરજની છેવટની લઘાઈ થયે તે વર્ષમાં તેના જન્મ થયો હતો અને તે પછી ૩૫ વર્ષે તે પડેલ વહેલો દિ-દુસ્થાનમાં આવ્યો અને તેણે જે લખ્યું છે તે એક માણસને મોટેથી સાંભળી લખ્યું છે આવી સ્થિતિમાં સ્વાયેલા ગ્રંથ ઉપરથી રાસને ખેડી દરાવના તૈયાર થયું એ કેટલું જુલ બરેલું છે તેનો ન્યાય વાંચકજ્ઞને કરવાનો છે.

કવિ સ્વામજદાસનું કાદારીઆ અને ખેડવાના ચોન્હાણો તરફથી અપમાન થયું હોય તેની ખાતર આવા આશ્લેષો કરવાનો તેમનો અંગત હેતુ જણાય છે દારણુ તેઓ જણાવે છે કે રાજસ્થાનમાં ચોન્હાણના માનગૌરવ નહોતાં તેની ખાતર ચોન્હાણોના કાવ (ભાટ) એ રાસોચન્દના નામથી રચ્યો છે. આ તેમનું લખ્યું તદ્દન ખોટું છે દારણુ રાજસ્થાનના ઇતિ-હાસમાં હુન્દિ-કોટા-સિરોહી-નીમરાણા બદાવર-મેદલા કાદારીઆ-પારસોલીના ચોન્હાણો એવા પરાક્રમી ને વિજયી થયા છે કે તેમના પરાક્રમના મહાન ગ્રંથો ગ્યાયા છે મહારાણુને તેમણે ઘણી વખત દીમતી મદદો કરી છે અને મુસનમાનને કન્યા નહી આપવાનો ટેક પણ તેમણે જાળવેલો છે તે ઉપરથી તેમનો મોખો રાજસ્થાનમાં કેવો હશે તે જાણવાનું છે આમ લખવાથી રાજકવિ શામજદાસ આખા ચોન્હાણુ કુટુંબની અવજા કરી કહેવાય—

હવે તેમનો છેલ્લો આશ્લેષ છે કે રાસામાં મેવાડના રાણા સમરસિંહની સ્તુતિ કરી છે અને તેમને કેટલાક વિશેષણો લગાડ્યાં છે અને તે વિશેષણો સમરસિંહ પછી મેવાડના મહારાણુઓએ પ્રાપ્ત કર્યો છે તે વિશેષણ નીચે પ્રમાણે—

- (૧) કલાકઆ રાયકેદાર.
- (૨) પાપિયા રાયપ્રયાગ.
- (૩) હત્યારાં રાય બાણુરસી.
- (૪) મદવાન રાય સળન રાગમ
- (૫) સમલાન મહન મેખન.

(૬) સુસેતાનુ માનમલત.

હવે વાંચકચન્દ્ર વિચાર કરવા. અમે આસવ રૂપક લખીએ છીએ અને તેમાં ઉપસા વાક્યોનો પ્રયોગ કેવી રીતે થયો છે તે જોવાનું છે કે—

છંદ પદ્ધતિ.

સામંત સન મનુહાર કીન પ્રોહિત રામ આશીસ દીન
હરિસિદ્ધ દિદ્ધ વરદાન મદ્દ ઉચ્ચોં ચંદ પેપેસુ મદ્દ
દુહુપ્પચ્ચવરાસિર ઘરિય છત્ર વરદાઈ દેન આસિ તત્ર
ઉઠિયો સિંધ વરદાઈ દેપિં । મોલંત વિરદ નહુ વિધી વિશેલી
ચીતોર રાજ કાદમ્મ કીન । પુમાન પાટ પગ અચલ દીન
મેર ગિરિ સરિસ ચિતોરે માનિં કિરતાલ તેજ વડે પુમાન
જેચંદ સમહ જિન જુદ્ધ કીન । માનોકિ ડરવ જનુ મૌરપીન ॥

કલંકીયાં રાય કેદાર રાય । કવ દેત વિરદ મન ઉમંગ ચાય
પાપી રાય પ્રાગવડ સમાન । કપ્પન દરિદ્ર કરતાર જાન
હિત્યાર રાઈ કાશી અમંગ । મદુ આન રાઈ ગંગા ઉતંગ
સુર તાન મલન બંધન સમોપ । હિંદુ નેરાઈ ટાલત્ત દોપ
અજ્ઞેન રાઈ બંધન સમચ્ચ । આચાર રાઈ જુનટરહ પચ્ચ
મીમંગ રાઈ મંજન સુલેત । જસ લયો વલ રાનીંદ જૈન
રિનયંમરાય સિર દંડ કીન । અન્નુઆ રાઈ ગદ્દ લેઈ દીન ॥
અથાપ રાઈ યાપન સમચ્ચ સોપન સરીર પૃથિરાજસચ્ચ
દસ્યની સાહ મંનત્ત અલગ ચંદેરિ લદ્ધકિં પનામ જગા

ઉપરના કાવ્યો ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે મહારાજા સમરસિંહ પ્રયુરાજને સહાય કરવા આવ્યા ત્યારે કવિવર ચંદે તેમને આપેલી આશીસમાં અલંકાર રૂપે ઉક્ત વાક્યો છે. સદર વિશેષણો વાળાં એક એ કાવ્ય કવિ સ્વામગદાસે નમુના રૂપે આપ્યો હોત તો પણ ઠીક પડત સદર કાવ્યનો સીધો અર્થ કરતાં કવિ સ્વામગદાસનો કરેલો આલેખ ખોટો છે.

ઉપરના એકંદર કારણો વાંચકચન્દ્ર ધ્યાનમાં લેશે તો તેમને જણાશે કે પ્રયુરાજશસો ઉપર કરેલો આલેખો તદ્દન ખોટા છે અને તેના જ્ઞાપ્ય ઘણી લાંબી મુદત ઉપર આધાર મળ્યા છે તે ઉપરથી હાલના જ્ઞાપ્ય લખવામાં આવ્યા છે.

“ વૃથુરાજરાસાકી સંરક્ષા ” નામના હિન્દી તથા ઇંગ્રેજી પુસ્તકમાં સવિસ્તર જવાબો આપ્યા છે તે વાંચ્યાથી વાંચકદેહની વધુ ખાતરી થશે કદાચ આવા મહાન ગ્રંથમાં પાછળ કંઈક ભાગ કાઢીને છુપાડી દીધો હોય તે ઉપરથી તેની મોટાદમ નકલ થતી નથી.

સાવલી,
જાનેવારી.
૧૯૧૬.

કવિ હરગોવિન્દ લાલસાઈ બ્રહ્મભટ્ટ.

“ સાવલીવાળા.”

આઠમી બંગાળી સાહિત્ય પરિષદ.

(અનુસન્ધાન ૪૪ ૩૬ થી.)

ગૌરવ પંદરમું.

બૃહસ્પતિ, શ્રીકર, શ્રીનાથ અને રઘુનંદન.

ધર્મ, વિદ્યા અને શિક્ષણના ગૌરવથી વીરળાઇ બૌદ્ધ અને હિંદુ બંગાળીમાં મુખે, સ્વચ્છંદે વસતા હતા. બૌદ્ધો ટિપેટ તરફ ગયા અને ત્યાં પોતાના પ્રભાવનો વિસ્તાર કરતા ગયા, અને બ્રાહ્મણો પણ બંગાળીમાં નવી નવી સમાજ પેદા કરતા ગયા. એવે વખતે એક જાખરી રેલ માર્ગક અફગાનીસ્તાનમાંથી મુસલમાનો આવી ઉભા રહ્યા. એ રેલના સપાટામાં રાત્ર-પ્રત્ન, બૌદ્ધ-હિંદુ, વજ્રયાન-સહજયાન, ન્યાય-મૂર્તિ, દર્શન-વિજ્ઞાન, બધાં વસડાઇ ગયાં. બંગાળી અને બીહારી કારીગરોની બનાવેલી સુંદર વસ્તુઓ, મ્હોટાં મ્હોટાં મહેલ, મ્હોટાં મ્હોટાં મંદિર, દેવમૂર્તિ, મનુષ્ય મૂર્તિ, કોધ મૂર્તિ, શાન્ત મૂર્તિ, હિંદુ મૂર્તિ, બૌદ્ધ મૂર્તિ, તામ્રપત્રપર લખેલાં પુસ્તક, જૂર્જરપત્રપર લખેલાં ગ્રંથો, જાડની છાલપર લખેલી ચોપડીઓ, જુદાં જુદાં ચિત્રો, જુદાં જુદાં કારકાર્ય, સઘળાનો નાશ થઇ ગયો. ઉદન્તપૂર માં હજારો બૌદ્ધ ભિક્ષુને સિવાય ગણી મુસલમાનોએ કાપી નાંખ્યા, મહાવિહારને કિસા સમજી જમીનદોસ્ત કરી નાંખ્યા, બૌદ્ધ મૂર્તિ અને જાતને સમયે વપરાતાં સાહિત્યો સૌલૂટી લીધાં, સોનાશ્યાની મૂર્તિઓ ગાળી નાખી, અને પુસ્તકો બાળી નાંખ્યા. દરેક વિહારનો આવો જ ફેજ થયો. ઉદન્તપૂરનો વિહારનો હજુ પણ ઓગળી શકાય છે, હજુ આજ પણ તે જગા ત્રીસ ફૂટ ઉંચે દેખાય છે. પરંતુ નાલન્દાનું તો નામ પણ હોપ પામી ગયું છે, તેની પાસેના એક નાના ગામડાનું નામ “ મ્હોટા જાડનો દગલો ” એવું પડ્યું છે વિક્રમચીવાનું તો ઠંકાણું પણ મળતું નથી. જગદલ શોધ્યું જડતું નથી. મુસલમાનોએ તો એવો નાશ

કર્ચો કે એ સૌનાં નામ સુદાં સ્મૃતિમાંથી નાશ પામી ગયાં છે. સદ્ભાગ્યે નેપાળ અને ટિબેટ એમના એમ રહ્યાં, જેથી આટલા દિવસ પછી પણ એ બધાંનાં નામની સ્મૃતિ તાજી થઇ શકી છે. આપણે સુભાએ અંગ્રેજ સરકારનું રાજ થયું છે, કે જેથી શોધ કરી કરીને પણ આપણે આપણી આગલી જાહેરાતોના અવરોધ પણ દેખી શકીએ છીએ.

પુખ્તમિત્રના અધેર હત્યાકાંઠથી પણ જે ધર્મને જરા પણ ખાંપણ આવેલી નહિ, કુમારીલ અને શકરની પ્રાણપણ એટલા છતાં પણ જે ધર્મ પૂર્વે ભારતમાં ટપી રહેલો, આલ્મ-જોના નિરંતરતા દેવ છતાં પણ જે ધર્મ ચારે તરફ ફેલાઇ રહ્યો હતો, તે ધર્મનો માત્ર એકલા એક મુસલમાનોના હુમલાથી નાશ થઇ ગયો એટલું જ નહિ પરંતુ તે ધર્મ વિસ્મૃતિના સાગરમાં ડુબી ગયો. તેનાથી લાભ થયો મંગોલીઆને, લાભ થયો ટિબેટને, લાભ થયો પૂર્વે તરફના ઉપદેશોને, લાભ થયો લકાને. તત્તવારના મોંઘામાંથી જે બધા જોદો છૂટ્યા તે એ દેશમાં જ્યાં આશ્ચર્ય લઇ રહ્યાં એમને મેળની એ મોંદેશ કૃતાર્થ થઇ ગયા. તેમની વિદ્યા બધી, ધર્મ વધ્યો, જ્ઞાન વધ્યું, શિષ્ય વધ્યું, જે કાંઈ ખોટ આવી તે માત્ર ગંગાજાને આવી.

ત્યાર પછી આશરે બસે વરસ સુધી તો પ્રાણના બપથી અસ્થિર એવી સ્થિતિમાં ગંગાળીએ પોતાના દેશમાં રહેતા હતા. એ મમયમાં દેશની કંઈ હાલત હતી, તેની તે વખતના ગ્રંથ સાક્ષી પૂરે છે. બસે વરસની નિરંતરની કાપાકાપી ને મારામારી પછી એક હિંદુ ગંગાળીમાં રાજ થવા પામ્યો અને તેથી ફરી પાંચ હિંદુઓમાં સંસ્કૃત અને ગંગાળી સાહિત્ય ખીલી નીકળ્યું. જે મહાપુરુષના એક સરખા આગ્રહ, પ્રયત્ન અને દૂર દર્શિતાના ફળરૂપે સંસ્કૃતસાહિત્ય ફરી જાગૃત થયું તેનું નામ જૃહસ્પતિ, ઉપનામ રાવમુકુટ. તેણે પોને અનેક સંસ્કૃત કાવ્યોની ટીકા લખી છે, સ્મૃતિ નિર્મય રચ્યો છે, અમરકોશની ટીકા લખી છે, તેણે ઘણા પડિતોનું પાલન કરી, ફરી સંસ્કૃત સાહિત્યની અચાની આરબ કર્યો. આ કામમાં તેને મુખ્ય મદદ કરનાર હતો શ્રીકર. એણે પણ જૃહસ્પતિની માફક જુદા જુદા ગ્રંથ રચ્યા છે, અને 'એ જે જણાએ ગળી વળી અમરકોશની એક નવી ટીકા રચી. શ્રીકરના છોકરા શ્રીનાથે નિર્બંધના એક સટનો મંચ કરી ફરી હિંદુ સમાજનું બંધારણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તે બહુ ફલકાર્ય થયો નહિ; પરંતુ તેના શિષ્યરણુનંદને એવું બંધારણ નક્કી કરવામાં ક્ષેત્ર મળી. એણે રચી આપેલું બંધારણ હજુ પણ ચાલે છે. જૃહસ્પતિ, શ્રીકર, શ્રીનાથ, અને રણુનંદને જે બંધારણ બાંધી આપ્યું છે તેથીતો આજે પણ આપણે પોતાને હિંદુ તરીકે ઓળખાવી શકીએ છીએ. એમને આપણે પૂજવા જોઇએ, એમને નમવું જોઇએ, કારણ આપણા ગૌરવનું સ્થળ એઓજ છે.

ગૌરવ સોજનું.

ન્યાયશાસ્ત્ર.

સુસવમાનોના હુમલાને લીધે જેમ બીજાં શાસ્ત્રો લોપ થયા તેમ દર્શનશાસ્ત્ર પણ લોપ થયું. રાજ ગણેશના પછી મંદુક સંબંધે ચર્ચા પાછી સજીવન થઇ, તેને પરિણામે ન્યાયની ચર્ચા પણ પાછી શરૂ થઇ, અને આ ચારસે વરસમાં બંગાળાનું ન્યાયશાસ્ત્ર આખા ભરતખંડમાં પથરાઇ ગયું. ભરતખંડના કોઇપણ ભાગમાં જાઓ અને ત્યાં જે કોઇ નૈયાયિક તખતે મળશે તે કોઇ નહિ તો કોઇ પણ થોડું ઘણું પણ બંગાળી જણવેલા હશે, કારણ નવદ્વીપમાં આવ્યા વગર તેને ચાલે તેમ નહતું. હવે ન્યારે નવદ્વીપમાં આવવાનું થાય ત્યારે બંગાળી ભાષા શીખ્યા વગર પણ ચાલે નહિ. પોતાને દેશ જઇ વખતે બંગાળી ભૂલી જાય પરંતુ કોઇ બંગાળીને દેખીને ફરી તેની જોડે બંગાળી બોલવાની ઇચ્છા તેને સ્વાભાવિક રીતે થઇ આવે. કાશમીર જાઓ, પંજાબ જાઓ, નેપાળ જાઓ, (ઉત્તર) હિંદુસ્તાન જાઓ, રાજપૂતાના જાઓ, મદ્રાસ જાઓ, મહીસર જાઓ, ત્રિપાટીર જાઓ, ગમે ત્યાં જાઓ પણ ત્યાંના નૈયાયિકને ચોટે બેચાર બંગાળી વાત સાંભળ્યા સિવાય રહેશે નહિ, અને એ હકીકત કોઇ બંગાળીઓના જોવા તેવા ગૌરવની નથી. જે બંગાળીઓ આ પ્રમાણે આખા ભરતખંડમાં બંગાળાને પ્રધાનપદ આપી ગયા છે તેઓ આપણા પૂજ્ય અને નમસ્ક છે. એ બંગાળીઓનો પહેલો તે વાસુદેવ સાર્વભૌમ. તેનો એકે મંથ હાથ જોવામાં આવતો નથી. બીજો રઘુનાથ શિરોમણી. એની બુદ્ધિ અસ્તરાની ધાર જેની સૂક્ષ્મ હતી. ન્યાય અને વૈજ્ઞેયિક સંબંધમાં તેણે ઘણા મંથો લખ્યા છે, પરંતુ એ પ્રધારે જોજાણાય છે એની તત્ત્વચિંતામણિની દીકાથી. તેણે માત્ર વાસુદેવ અને પશુધર—મિત્રની પાને અભ્યાસ કરેલો એમ જ નહતું. પરંતુ મહારાષ્ટ્રમાં જઇ રામેશ્વર પાસે પણ તેણે અધ્યયન કરેલું, અને તેના શિષ્યો માત્ર બંગાળામાં જ હતા એમ નહિ પરંતુ દ્વારબંગ (દરબંગાના) ના રાજાના પૂર્વજ મહેશ પડિત પણ તેના શિષ્ય હતા. શિરોમણિથી હતરતા બંગાળાના લોક દરિયા, જગદીશ અને ગદાધરને જોળખે છે, અને તેમની રચેલી દીકા વગેરે ભણે છે. પરંતુ પશ્ચિમમાં એક વખત ભવાનન્દ સિદ્ધાન્ત વાગીઘનું જન્મ માન હતું. મહાદેવ પુતામકરે ભવાનન્દની દીકાની દીકા લખી છે, અને તે હજુ પણ ત્રણ ચાર જગાએ ચાલે છે. ન્યાયશાસ્ત્રના મંથ લખવામાં સૌથી છેલ્લો વિશ્વનાથ છે, તેની કેટલીક દારિકાઓમાં ન્યાયશાસ્ત્રના કેટલાક ઠંઠણ સિદ્ધાંતો જે રીતે તેણે સમજાવ્યા છે. તે જોઇ સ્ત આશ્ચર્ય પામે છે. હજુ એને થઇ ગયાને ત્રણસો વંસ પુરાં થયાં નથી, છતાં આજ્યા હિંદુસ્તાનમાં એની દારિકા અને એની સિદ્ધાંત સુકાવલી વપરાય છે. એના દીકાકાર કોઇ હજુ બંગાળામાં જન્મ્યો નથી; પરંતુ મહારાષ્ટ્રના એક યતની નામે મહાદેવ દીનકરે એના પર દીકા લખી છે. બીજું કોઇ નહિ તો એટલું જ કહેવું બસ યશ કે આ નૈયાયિકોએ જ હિંદુસ્તાનમાં બંગાળાનું નામ જીવંત રાખ્યું છે, કારણ બંગાળાના સ્થાતોને તે બીજા દેશના લોકને જણાવવાની દરકાર જ હતી નહિ, પરંતુ બંગાળાના નૈયાયિકોને જણવા વગર તેમને કાંઈને ચાલે તેમ ન હતું.

ગૌરવ સત્તરમું.

ચૈતન્ય અને તેનો પરિકર.

બૌદ્ધ મતો ધીમે ધીમે એક સરખા લોપ થતા ગયા, લોપ થતા તો શુ, પણ, જ્યારે નાગ પામ્યા, ત્યારે બૌદ્ધ ધર્મની શી દશા થઈ? ખાદરી ન હોય ને ખ્રીસ્તીઓની જે દશા થાય, બ્રાહ્મણો ન હોય ને હિંદુઓની જે દશા થાય, મૌલવી ન હોય ને મુસલમાનોની જે દશા થાય, તેની જ દશા બૌદ્ધ ધર્મની થઈ. બહારથી કોઈ તેના પર હુમલા કરે તો તેનું રક્ષણ કરી શકે એવું કોઈ રહ્યું ન હતું. માંડેભાદે જે ગરબડાટ થતી હતી તેને નીકાલ કરે તેનું કોઈ રહ્યું ન હતું. જે રજા હતા તે મૂર્ખ પુરોહિત કુળના માણસો, સેંકડો ખેડૂતો, વાણિયા અને કારીગર. મુસલમાનોએ જેર જીલમથી ઘણાંઓને વટલાવ્યા હતા. જ્યાં જ્યાં મોટા વિહાર હતા ત્યાં કરંથી મુક્ત એવી ઘણી જમીન તે વિહારવાળા ભોગવતા હતા, તે સંપત્તી જમીન મુસલમાનોએ જત્ન કરી અધમાન સિપાઇઓને વડેથી આપી; ઉત્તરપુર અને નાથન્દાની જમીન લઇ મલેક નામે એક મુસલમાનના કુટુંબને આપી દેવામાં આવી. બંગાળામાં આવેલા વિહારનું શું થયું તેની ખબર નથી, છતાં રહેજ રહેજ જાણુવામાં આવ્યું છે તે આ છે. વાસાંદા પરગણામાં માદૂર (એક જતની સાદી) ઘણી સારી થાય છે. તે તે વખત બનતી હતી અને હાલ પણ બને છે. ત્યાં એક બૌદ્ધ વિહાર હતો તેમાં ઘણા બિંદુઓ રહેતા, અને પુસ્તકોની નકલો કરતા હતા, ત્યાં દેવતાઓની પૂજા થતી હતી. વાલાન્દાની “ અષ્ટ સાહસિકા પ્રજ્ઞાપારમિતા ” હાલ પણ નેપાળ દરબારની પુસ્તકશાળામાં છે, અને વાલાન્દાની બૌદ્ધ કીર્તિનું એ એક જ માત્ર સ્મૃતિચિહ્ન આજે હવાત છે. આજે એ આખું વાલાન્દા મુસલમાની યત્ર ગયું છે. મુસલમાનો જ એ ચટાઇ બનાવે છે, ચટાઇ બનાવનાર એક પણ હિંદુનું ઘર ત્યાં નથી. એ પ્રમાણે માત્ર વિહારનો નાશ થયો એટલું જ નહિ પરંતુ મુસલમાનોએ આવી પાસેના તેમ ચારે તરફના લોકોને વગાડ્યા, અને આજે પરિણામે બંગાળામાં અડધા ઉપરની વસ્તી મુસલમાનની છે.

આકી જે રજા તે હિંદુ યદ્ર ગયા. તેમને હિંદુ બનાવ્યા કોણે ? બ્રાહ્મણોએ. બ્રાહ્મણ પડિતોનું તો એ કામ જ હતું. પરંતુ તેમને જોડે જોડે એ બીજાં બ્રાહ્મણ ટોળાંઓએ મદદ કરી. એક ટોળાના નાયક ચૈતન્ય, અદ્વૈત અને નિત્યાનન્દ, અને બીજાના ગૌડેશને શકર, ત્રિપુરાનન્દ, અક્ષાનન્દ, પૂર્ણાનન્દ અને આગમવાગીચ. આમાંનું એક ટોળું વૈષ્ણવ અને બીજું શાકત હતું.

ચૈતન્યને વૈષ્ણવોનો બહુ જબરો મંદ્રદાય કારણો છે. તે પોતે બંગાળી હતો અને તેનો પરિકર વર્ગ પણ બંગાળી જ હતો. તેમણે અનેક ગ્રંથો સંસ્કૃતમાં લખ્યા છે, એટલું જ નહિ પણ બંગાળી ભાષાની પણ સારી શ્રીરૂઢિ કરી છે. રૂપ, સનાતન, જીવ, ગોપાળ, મદ, કવિચર્ચુપૂર, વિશ્વનાથ ચક્રવર્તી, બગદેવ વિદ્યાભૂષણથી માંડીને ઉપેન્દ્ર ગોસ્વામી સુધી

કેટલા માધુસૌ સંસ્કૃત ગ્રંથ રાખી ગયા છે તેની ગણતરી થઇ શકતી નથી. બંગાળી ગ્રંથની વાત તો બોલવા જેવી જ નથી. જન્મવનદાસ, લોચનદાસ, કૃષ્ણદાસ, કવિરાજથી માંડીને રઘુનંદન ગોસ્વામી સુધી કેટલા બધા વૈષ્ણવ લેખકો બંગાળીમાં ઉદ્ભૂત ગ્રંથ લખી ગયા છે? તેઓએ બંગાળી ભાષાને શુદ્ધ બનાવી છે એટલું જ નહિ પણ તેને નવું જીવન આપ્યું છે. બંગાળના વૈષ્ણવોની મુખ્ય કીર્તિ તે કીર્તનનાં પદ. જોહોનાં ચર્માપદનું અનુકરણ કરી આ સ્વર્ગનાં પદો રચવામાં આવેલાં. એ પદના બનાવનારાઓ અમંખ્ય યશ ગયા છે. રાધા મોહનદાસે ૯૦૦-૯૫૦ પદનો સંગ્રહ કર્યો છે, ત્યાર પછી વૈષ્ણવદાસે ૩,૩૦૦ પદનો સંગ્રહ કર્યો છે. અને આજે જે સંગ્રહ કરવા ભેગીએ તો ૨૦,૦૦૦ પદ આવ. ભાવના માધુર્ય, ભાષાના લાસિત્ય, સુરના વૈચિત્ર્યને લીધે એ બધાં ગાયન સર્વ લોકોના તરફથી આદર પામે છે. એ બધાં પદ ગાવાને જુદાં જુદાં કીર્તન રચવામાં આવ્યાં છે. આગળ એક વખત જેમ બંગાળમાં નોટકની સ્વતંત્ર "પ્રદતિ" જેવામાં આવતી હતી તેમ હાલ એ કીર્તનની જુદે જુદે રૂપે "પ્રદતિ" જેવામાં આવે છે, તેમાં એ "પ્રદતિ" મુખ્ય છે, મનોહર સાડી અને રેણુદી. બકિતરતનાકરમાં લખ્યું છે કે જ્યારે શીખંડમાં પહેલવહેલું કીર્તન થયું ત્યારે તે સાંભળવા સ્વર્ગમાંથી ચૈતન્ય પોતે ઉતરી આવ્યો હતો. આજે પણ એમ લાગે છે કે જ્યાં ઉદ્ભૂત કીર્તનની મજા ભગે છે, ત્યાં ચૈતન્ય પોતાના પરિકર સાથે આવી ઉભો રહે છે. બંગાળમાં થતું કીર્તન ખરેખર એક ઉપભોગ કરવા લાયક વસ્તુ છે, અને તેટલા માટે આપણે ચૈતન્યદેવ અને તેના મંપ્રદાયના પૂરેપૂરા દેવાદાર છીએ.

ગૌરવ અઢારમું.

તાંત્રિકગણ.

તંત્ર કહ્યું એટલે તેનો અર્થ શો તે હજુ પણ સમજાતું નથી. જોહો વગ્ધ્યાન, સહ-જ્યાન, કાવચક્યાન, બધાને જ તંત્ર કહે છે. કારમીરના શૈવોના બધાજ ગ્રંથ તંત્ર કહેવાય છે. નાથપંથના બધા ગ્રંથોને પણ તંત્ર કહે છે. ખીન્ન શૈવ સંપ્રદાયના ગ્રંથોને પણ તંત્ર કહે છે, અને શાકતોના બધા ગ્રંથોને પણ તંત્ર કહે છે. વળી વૈષ્ણવોની "પંચરાત્ર" ને પણ તંત્ર કહે છે. વાસ્તવિક રીતે વૈષ્ણવોમાં પણ થોડું તંત્ર છે. આવી સ્થિતિમાં તંત્ર શબ્દ વાપર્યો એટલે બધાના ગ્રંથો સમજાવ પણ ખરા અને ન પણ સમજાવ.

કેટલાંક તંત્રમાં કહ્યું છે કે વેદમાં એ વિશે કંઈ પણ ધરાયો ન હોવાથી તંત્રની ઉત્પત્તિ થઇ. વળી કેટલાંએક કહે છે કે અયર્ચવેદમાં તંત્રનું મૂલ છે. કેટલાંએક કહે છે કે મૂળતંત્ર જુદેવના મ્હોડામાંથી નીકળેલાં, તો કેટલાંએક કહે છે હરપાર્વતીના મંધાદમાંથી તેની ઉત્પત્તિ થએલી. દવે જે તે હરપાર્વતીનો સંવાદ હોય તો કાંઈ પણ માણસ તે સંવાદને ફેલાસમાંથી પૃથ્વી પર લઇ આવેલું હોયું જોઇએ, કારણ તેમ ન હોય તો લોકોના

જાણવામાં તે ક્યાંથી આવે ? એક બૌદ્ધ તંત્રકારે લખ્યું છે કે, “ હમે હાંદ આઘણેના જેવા સુશબ્દવાદી નથી, હમે તો અર્થે વાત લખનારા છીએ. જે બાપા બધા સમજી શકે તેવી બાપામાં હમે લખીએ છીએ. ” મૂળ તત્ત્વમાં વ્યાકરણના નિયમો બહુ મર્યાદાવાળા નથી, તેમ મૂળ તંત્ર બહુ બાગે મળતું પણ નથી જે મળી આવ્યું છે તેનો મોટો ભાગ મંચડનો છે. દાખલા તરીકે કોઈ એક તાંત્રિક પંડિત જેવાર મળતંત્ર અને ઘણો મંચડીન ભાગ મેળવી દઈ, તેના પરથી એક પોતાનો જ મંચડ બહાર પાડતો, અને પછી તેના રોળામાં તે જ મંચડ આવતો. આ પ્રમાણે ઘણા સંચરો પ્રચલીત થયા છે.

હવે એ બધા મંચડકર્તામાં બંગાળીમાં સૌથી પટેલો અને મહેત્રો પૈકી (ગોપદેસનો) મંકરાચાર્ય ગણાય છે. તેના ઘણા મંચડ મળી આવ્યા છે એનાં સ્તવનો શુદ્ધ મંચૂતમાં બખાએવાં છે, કારણ મંચૂત બાપાનો તે પૂરેપૂરો અધિકારી હતો. જુદા જુદા હંદમાં તેણે જુદાં જુદાં સ્તવનો લખ્યાં છે. તેના ઘણાં અથો તો બજે મોટા શક્યચાર્ય લખ્યા હોય તેમ મનાય છે. પરંતુ તે શંકરાચાર્ય તો અદ્વૈતવાદી હતા, તેઓ તત્ત્વના મથ લખે જ શી રીતે ? તત્ત્વની ત્વષ્ટિ પ્રક્રિયા એક નથી જ જાનવી છે, અને જ્ઞાતિઓની કોઈ પણ મુદ્દિ પ્રક્રિયા માથ તે મળતી આવતી નથી. પરંતુ હાલમાં તો બંગાળના લોક એક જ ત્વષ્ટિ પ્રક્રિયાને જોળખે છે. મંચડકારોએ મળતત્ત્વને ઘણી રીતે સાદ જનારી દીધું છે. મળતત્ત્વમાં એની ઘણી પ્રક્રિયાઓ છે કે જે સમ્યક્-લોકોની સમક્ષ બહાર જ પાડી શકાય નહિ. મંચડ-કારોએ તેને શુદ્ધ (સાદ) જનારી દીધી છે, પરંતુ આવી રીતે સાદ કર્યા બાદ પણ તેમની જે ગુણ વિપાસના બાકી રહે છે તે બહુ દીક (સુવિધ) નથી. માગે તો એવો મત છે કે તંત્ર મંચડે જેટલી થોડી ચર્ચા થાય તેટલું ગાર. પરંતુ જે મહા પુરોહો લોકોમાં પ્રસરેલું આ તત્ત્વશાસ્ત્ર શુદ્ધ કરી મર્યા સમાજને ઉપયોગી થઈ પડે એવું કરી ગયા છે, અને જેને લીધે જે અનેક જન હિંદુ થઈ ગયા છે, એટલું જ નહિ પણ હિંદુ તરીકે ટકી રહ્યા છે, તેમની ફરદગીના અને સમાજનીતિક્કશાળના વિશે તો કાંઈ સંદેહ લોઈ શકે જ નહિ.

એ ગમે તેમ હોય પણ શકરના પછી યજ્ઞેવા ત્રિપુરાનન્દ, જ્ઞાનનંદ, અને પૂર્ણાનંદ પૂરે બંગાળના બૌદ્ધોને હિંદુ જનારી દીધા. જ્ઞાનનંદના પુસ્તકમાં અશ્લોક્ય, વૈગયન વગેરે બુદ્ધ નામો મળ્યા આવે છે, માત્ર અશ્લોક્ય તેમાં ઝડપી જતી ગયો છે, ને વૈગયન દેવના બન્યો છે. જે તારા મંચરી માધનાને મદિ વચ્ચિષ્ઠ દેવને ઝીન જઈ બુદ્ધનું ઘરમાં જેલું પડેલું, તે જ તાગની પૂજનું રહસ્ય જ્ઞાનનંદે લખ્યું છે. બૌદ્ધ મત મુજબ તાગ તે અશ્લોક્યની શક્તિ. બૌદ્ધ મત મુજબ એક જગ, નીવમસ્તવતીની વિપાસના તે જ તાગ છે, અને તાગ રહસ્ય તે પણ તે જ. બૌદ્ધો શન્યવાદી છે, અને તાગ રહસ્ય તે શન્ય ઉપર શન્ય, તેના ઉપર શન્ય, એ પ્રમાણે જ ગન્ય સુધી ગયું છે. બૌદ્ધ મત પ્રમાણે એ બધી દેવીઓની ધારણા છે, તેમના માધન છે અને તાગ રહસ્યમાં તેમને મંચડે ગાંધરી છે. એમ જણાય છે કે, એ બાગ્યુએ ઘણા બૌદ્ધો હતા અને તેમને આ ઉપાયદ્વારા જ્ઞાનનંદે હિંદુ બનાવ્યાં હાથે છે.

જ્ઞાનનંદનો દિવ્ય પૂર્ણાનંદ ઘણો દમતાલીય માણસ હતો. તેનો મંચડ વળી વધારે

શુદ્ધ છે. તેના અંચો ધણ છે. તે પોતે સાફ સંસ્કૃત લખી શકતો હતો. પૂર્વ બંગાળા અને વરદ્રમાં તેના કુટુંબીઓ શરૂ તરીકે સ્થપાયો છે, અને તેમના શિષ્યોની સાખા પણ ધણી થઈ છે.

શાક (હુમલી નદીની પશ્ચિમનો ભાગ) ના આગમ વાગીશનો સંમદ તેનાથી વધારે આપ્યો છે. તેના અંચમાં પંચમકારની બાબત જણાવેલી નથી છતાં એ પ્રદેશમાં તે બહુ આદરણીય છે, પરંતુ તેના પુસ્તકમાં પણ મંત્રુદોશની ઉપાસના કરવાનું છે. મંત્રુદોશ એ એક બોધિ સત્ત્વ હતો, તે વિશે કંઈ સંદેહ નેહું નથી.

જો યોગ ધણ બોલે રહ્યા હતાં તેને એ તાંત્રિક અંચકારોએ હિંદુ બનાવી દીધા, આપણા પોતાના કરી દીધા અને તેથી તેઓ બંગાળી સમાજ પર યથેટ ઉપકાર કરી ગયા છે.

એ તાંત્રિક મહાશયોએ બંગાળીઓના લોહી અને માંસમાં પ્રવેશ કર્યો છે એ બાબતમાં જરા પણ શક શેવા નેહું નથી. બંગાળી બાપાનું સાહિત્ય જ તેની સાક્ષી પૂરે છે, જો કે તેમનાં લખાણોથી બંગાળી પુસ્તકો પ્રચૂર થઈ ગયાં નથી અને તે હીક જ થયું છે. તેમનાં સ્ત્રી સંગ્રંધી ગાયનો બંગાળાની શ્વાધા (પ્રશંસા) નો એક વિષય છે. હંદુ સુધી કાષ્ઠો તેનો સંમદ કર્યો નથી તેથી તેની મંખ્યા કેટલી છે તે કહી શકાતું નથી. સમગ્ર સાહિત્ય ગાયન સાંભળી મોહિત થયો હોય નહિ એવા કાષ્ઠ બંગાળી છે? દીવાનજી મહાશય તથા કમલાકાન્તનાં ગાયન ધણી વખતે હકચનું કાષ્ઠ નિષ્કૃત તંત્ર બળથી મૂકે છે.

બંગાળી હિંદુઓમાં એક વખતે વૈષ્ણવ સંપ્રદાય—બ્રહ્મ સોક કરતાં સ્માર્ત પંચોપાસકની સંખ્યા વધારે હતી. તેઓ જો કે શક્ત સંપ્રદાય માનતા નહતા છતાં બંગાળીઓને મંત્ર તો હિંદુઓ એટલે કાં તો શક્ત કાં તો વૈષ્ણવ, એ બે જ પ્રકાર હતા. તેથી તેઓ તો એમ જ ગણતા કે જે વૈષ્ણવ ન હોય તે પછી શક્ત હોય કે ન હોય તો પણ શક્ત હોવા જોઈએ, જો કે આ ઉલ્લાસાનો તો વૈષ્ણવોનાં ગાયન કરતાં સ્ત્રી વિપ્લવનાં ગાયનો વધારે જુસ્સો ઉરકરે છે.

ગૌરવ ઓગણીશમું.

બંગાળી બ્રાહ્મણ.

બંગાળી બ્રાહ્મણો તે કેવળ બંગાળના ગૌરવનું રંધણ છે એમ નથી પરંતુ આખા ભારતના ગૌરવનું કારણ છે. વિદ્યા, જુદિ, શાસ્ત્રજ્ઞાનમાં તેઓ કોઇપણ બીજી જાતના બ્રાહ્મણ કરતાં ઉત્તરના નથી, ઉલટું તીક્ષ્ણબુદ્ધિ, અને વિચારશક્તિમાં તેમનું સ્થાન સર્વેથી ઉચું આવે છે, પરંતુ એ બધી મોટાઇની વાત આહિં કહેવાની જરૂર નથી. એમને બંગાળાનું ગૌરવ કહ્યા છે, તો એમને બંગાળામાં શું કહ્યું છે તેટલું જ માત્ર જણાવી તેમની મહોટાઇનાં ગીત ગાઇશું.

એક તો આ પ્રદેશ અનાર્થ હતો, તેમાં વળી અહિં બૌદ્ધ, જૈન વગેરે અભાક્ષણુ ધર્મોના પ્રાદુર્ભાવ થએલો, તેથી હવે બ્યારે અહિં જૈન, બૌદ્ધ વગેરે દેખાતા નથી, અને બ્યારે તેમનો કીર્તિકલાપ સુધાં લોકો એક સરખો બૂલી ગયા છે-બ્યારે ચારે દિશાના લોકો એમજ જાણે છે કે બંગાળના લોકો તે હિંદુ જ-ત્યારે એ બધું કરનાર કોણ ? કોના યત્નથી, કોની દુરઅવેશીથી, કોના નીતિ માનથી એ પ્રદેશ આર્યઆચાર, આર્યવિદ્યા, આર્ય ધર્મથી પરિપૂર્ણ થઇ રહ્યો છે ? બંગાળના રાજકર્તાઓ એ બાબતને અતુકુળ હતા નહિ, ઉલટા ધણે કેંકાણે ને ધણે વખતે તેઓ તો ઘણા વિરોધી હતા. એ રાજશક્તિની સામે એક સરખો મંથ્રાગ કરી દેશને હિંદુ બનાવી દેવાનું કામ બહુ બારે હતું, પરંતુ બંગાળના બ્રાહ્મણોએ તે બહુ સારી રીતે સિદ્ધ કર્યું, અને તે વળી એવી રીતે સિદ્ધ કર્યું કે મુસલમાન ઇતિહાસકારોએ સુધાં જાણ્યું નહિ કે મુસલમાનો ત્યાં આવી પહોંચ્યા તે વખતે બંગાળમાં હિંદુ મિત્રાવ બીજા સમજ ધર્મ પ્રચલિત હતા. મુસલમાનોએ પ્રાચીનસમાજ, મુખ્ય કરીને બૌદ્ધ સમાજનો એક ચરખો નાશ કરી દીધો હતો, ત્યાર પછી બ્રાહ્મણોએ ધીરે ધીરે પાછી તેજ મમાજ કેવી રીતે ઉભી કરી, તેની હકીકત ષ્ટલાએક આગમાં ગૌરવમાં બનાવી છે. સ્મૃતિ, દર્શન, વૈષ્ણવધર્મ, અને શાકતધર્મ તેમને ધણી મહાય કરી, પરંતુ તેટલેથી બ્રાહ્મણો નિશ્ચિત થયા નહિ. તેમણે જોયું કે દેશી બાપામાં ગદ્ય લખી, દેશી બાપામાં ગાયન ગાઇ, કેવી રીતે બૌદ્ધોએ દેશને ઉત્તેજિત કર્યો હતો. આ ઉપરથી તેમને સમજ પડી હતી કે દેશને જોરદાર બનાવવો હોય તો માતૃભાષા વિના તેમ થઇ શકતું નથી, તેથી જ તેમણે પ્રથમ-શ્રીજી રામાયણ, મહાભારત, ભાગવત વગેરે બંગાળીમાં જ લખવાનું શરૂ કર્યું હતું.

આમ કરવાથી તેમનાં બે કાજ સર્ધાં. લોકોની દૃષ્ટિ બૌદ્ધ છોડી હિંદુ તરફ દોડી, અને મુસલમાનોના હાથમાંથી ઉદ્ધાર પામવાનું તે એક સાકં થયે થઇ પડ્યું. રાજનીતિય મુસલમાનો પણ એ વાત સારી રીતે સમજી ગયા, અને તેથી તેઓ ઘરના પૈસા ખરચીને પણ બંગાળી લખાણને મદદ આપતા ગયા. ખરી રીતે સ્મૃતિ અને દર્શન બાદ કરીએ તો આ બંગાળી તરજુમાઓને લીધે જ હિંદુસમાજનાં બધાં બહુ સખત થઇ ગયાં, અને એ તરજુમાનું મૂળ બ્રાહ્મણ હતા. એ વાત પહેલાં તેમના જ મગજમાં ઉદ્ભવેલી, અને તેમણે જ આગ્રહપૂર્વક એ કોર્ષ કરી, બંગાળના ગૌરવમાં કપેટ તરફ કરી.

વિસમું ગૌરવ.

કાયરથ અને રાજ.

પાછળથી તો પાછળથી પણ એ કાર્યમાં બ્રાહ્મણોને કાયરથો તરફથી સારી મદદ મળી. એમ લાગે છે કે પહેલેથી જ તેઓ તે તરફ ખેંચાતા હતા. બૌદ્ધ ધર્મે પર આગળ તેઓને ઘણી શ્રદ્ધા હતી, કારણ ઘણા કાયરથોએ ઘણા બૌદ્ધ ગ્રંથ લખ્યા છે. ધર્મપાલના સમયથી

તે બ્રાહ્મણેતના સમય સુધીમાં તેશુરમાં ઘણા કાચરથોનાં નામ નજરે પડે છે. પછી, જ્યારે તેમણે જોયું કે બ્રાહ્મધર્મ આસ્તે આસ્તે લોપ થતો જાય છે ત્યારે તેઓ એક સરખા બ્રાહ્મણ તરફ જુકી પડ્યા, અને બ્રાહ્મણ પાસેનાં પુરાણ વૃગરેતો બંગાળીમાં તરજુમો કરવા માંડ્યો. ગુણગ્રન્થોના કૃષ્ણમંગલે અને કાશીદાસના મહાભારતે બંગાળીને બહુ ઉચું પદ પ્રાપ્ત કરાવ્યું છે. કાશીદાસના બીજા બે ભાષ ગદાધર અને કૃષ્ણદાસ ઘણાં સારાં પુસ્તકો લખી ગયા છે. એ બંધાનો ઉદ્દેશ એક જ હતો કે સૌ બંગાળીએ હિંદુ થઇ જવું, કાચરથો માત્ર પુસ્તક લખી સમાજ પર ઉપકાર કરી ગયા છે એમ નથી. આ પ્રદેશની ઘણી જમીન તેમના હાથમાં હતી અને જમીનદાર તરીકે પણ દેશનું અને સમાજનું તેમણે ઘણું લાઠું કર્યું છે. રાજગણેશ અને તેનાં મંતાન બે બંગાળીના સુલ્લતાન ન થયા હોત તો રામચુકટ કાંઇ કરી શકત નહિ. હિરણ્ય અને ગોવર્ધન ન હોત તો ચૈતન્યનો સંપ્રદાય જડ થાત કે નહિ તેનો શક છે. કુદ્ધિર્ભતબા ન હોત તો નવદ્વીપની બ્રાહ્મણ પંડિતસમાજને પૈસા માટે ઘણું કष्ट ભોગવવું પડત. આ રીતે કાચરથ બ્રાહ્મણના મળી જવાથી સુમલગાન સત્ત્વ છતાં પણ બંગાળીમાં એક મોટી હિંદુસમાજ ઉત્પન્ન થઇ પડી.

આ અરમામાં મોગચો બંગાળીમાં આવી ચડ્યા, અને તેમની જોડે ઘણા પરદેશી હિંદુઓ પણ આવ્યા અને અહિં તેમને મોટી મોટી નોકરી તથા જમીરો આપવામાં આવી. પઠાણોને તેઓ મદદ કરતા હતા એવું મોગચોના મનમાં હોવાથી તેમને કાચરથો ઉપર શુસ્સો આવ્યો હતો, અને તેથી ઘણા કાચરથોએ પોતાની જમીનદારી બ્રાહ્મ નાંખી અને તેમની જગાએ કાંતો બ્રાહ્મણ યા તો કોઇ પરદેશી આવીને બેઠો, અને આસ્તે આસ્તે બંગાળીમાં બ્રાહ્મણ અને પરદેશી જમીનદારોની રાખ્યા વધતી ગઇ. પરદેશીઓમાં મુખ્ય હતા વર્દમાનના મનારાજધિરાજ, અને બ્રાહ્મણોમાં કૃષ્ણનગર, નલકાળા, નાટોર અને મુક્તાગાઘા મુખ્ય થયાં પડ્યાં. ભાગ લાગ વહેંચાવાને લીધે અને બીજા કારણોને લીધે બ્રાહ્મણોનાં કુટુંબ તૂટી ગયાં, પરંતુ મહારાજધિરાજનું કુટુંબ તો હતું તેનું જ છે. આજે નણસે વરસે થયાં બંગાળીની હિંદુસમાજના એક મજબૂત સ્થળ જેવું તેમનું કુટુંબ અને તેઓ થઇ પડ્યાં છે. તેઓ કેટલા બ્રાહ્મણ પંડિતોને પોશી છે ? બંગાળી સાહિત્યને કેટલું ઉત્તેજન આપે છે તેની મીઠા જ નથી. હરિહરમંગળના લેખક મહારાજધિરાજના સગા છે અને તેમના જ ઉત્તેજનને લીધે તેમણે એ ગ્રંથ રચ્યો છે. ધનરામને તેમની જ મદદ મળી છે. સારો કવિ હોય પણ બે વર્દમાનના દરબારમાં તેનો મુજબો ન થયો હોય તો તે કવિ જ કહેવાય નહિ. હંશીઆર કથા કહેનાર બે વરસમાં એક પણ દીવસ વર્દમાનની દરબારમાં કથા કરી શકે તો જ પોતાને કૃતાર્થ થયો માને છે. સારા રાસધારીઓ બે વર્દમાનમાં પોતાનો ગસ ન કરે તો પોતાને ખાસ ચએલા ગણતા નથી. વર્દમાન પણ સારી બાળતને હમેશ ઉત્તેજન આપે છે, ચોખ્ખ માણસોને વૃત્તિ બાંધી આપે છે, અને વર્ધામન આપે છે. અત્યાર સુધી બંગાળી સાધારણ મજામાં અત્યાર પહેલાંના મહારાજધિરાજને કદી ભાગ મેળા ન હતા, કારણ તેમનો જોશ અને મર્વાદ મચવાવા લાગેકની તે મજાએ હતી નહિ. આપણા હાલના મહારાજધિરાજ પોતાના પૂર્વ પુરોહતનું મધનું ગૌરવ માચવી રાખ્યું છે, પરંતુ તે વિપરાય જે

દીવસે એક વીરપુરુષ માફક પોતાના જીવનને એખરે બંગાળીના ગનરતરનું રક્ષણ કર્યું તે દીવસથી પોતાના પૂર્વપુરુષના મહારાજાધિરાજના ખેતાળ ઉપરાંત “બહાદુર” એવો ખેતાળ તેઓએ મેળવ્યો છે. પોતાના આગલા વંશજોનો રસ્તો છોડી પોતે એક સત્કાર્ય આદર્યું છે, અને બંગાળીઓની આધારણ મનામાં પણ બાગ લેવા માંડ્યો છે. આ ઉપરથી તેમની દૃષ્ટિથી અને નીતિ બોધનો આપણને વિશેષ ખ્યાલ આવે છે.

શ્રીટીશ ઇંડીમન એસોસિએશનમાં જતાં વાર ન તેમને ત્યાં પ્રમુખ નીમવામાં આવ્યા. સાહિત્ય પરિષદ, એશીઆટીક એસાયટી વગેરે કેસની જેટલી જેટલી દિનકર મંસ્થાઓ છે તેમાં બધે મહારાજાધિરાજ ખરા. હવે તો તેઓ ખરેખરા બંગાળીના મહારાજાધિરાજ થયા છે. બંગાળીઓ ને ને કામ કરે છે તેમાં મોખરે પોતે હોય છે. તેમણે બંગાળીઓને પોતાના ને ગણી લીધા છે. મહારાજા પોતે નવા બંગાળી સાહિત્ય તરફ લક્ષ્ય દોડાવ્યું છે, પોતે કવિતા રચે છે, નાટક લખે છે, અને માનિકેભા વિષયો પણ મોકલે છે. આને આપણે ને આદિન્ધા ભેગા થયા છીએ તે મહારાજાધિરાજના સાહિત્યના અતુરગતે લીધે ન. આરા છે કે બંગાળી સાહિત્યપરથી મહારાજાનો અનુમદ કદી ઓછો થશે નહિ. તેઓ આપણા ગૌરવનું રક્ષણ છે, તેમના ગૌરવવડે આપણને ગૌરવ મળે છે, એમ આપણે સમજીએ છીએ.

શ્રી હરમસાદ શાસ્ત્રી.

ચર્ચાપત્ર.

“વસન્ત”ના મહેરજાન તંત્રી સહજ,

ગંવત ૧૯૭૨ના કાર્તિક માસથી “વસન્ત”માં “ઓમર ખયામની રૂબાયિયાત”નું બાબાનંદર મારે નામે પ્રસિદ્ધ થતું આવ્યું આવે છે. મયા માસ મામના “વસન્ત”માં એ રૂબાયિયાતના ગંબીરમાં એક ચર્ચાપત્ર પ્રકટ થયું છે. દીકાકાર મહાશયે એ રૂબાયિયાતમાં થતી ભૂલો બતાવવાની બહુન ઉમદા-મહેરજાની બતાવી છે.

“ઓમર” નહિ પરંતુ “ઉમર” જોઈએ જોવું દીકાકાર મહાશયનું મુશ્કેલ છે. મળ કારગી પુસ્તકમાં પણ “ઉમર” છે. પરંતુ “ઓમર” લખવાની ભૂલ મેં અંગ્રેજી શબ્દ ઉપરથી કરી છે.

“Whinfield” નહિ પરંતુ “Whinfield” જોઈએ, એ વાત પણ ખરી છે. પરંતુ જે અક્ષરને રાખવાથી વા કાઢી નાખવાથી શબ્દનો અર્થ નાશ પામતો નથી, એવા એક અક્ષરને ખાતર દીકાકાર મહાશયે પોતાની કક્ષિતને તકલીફમાં નાંખી છે, એ બહુ નસીબ જેવી વાત છે.

સંવત ૧૯૭૧ ના પૌષના “વસન્ત”ના પૃષ્ઠ ઉપર ફોટોમાં “સર અઝ હમે નાક્સાન નહાન ખાયદ દારત” એવી એક પંક્તિ છે, એમાં “મર” નહિ પણ “મિરર” નોંધ્યો એવું એમનું સૂચન છે.

મારી પાસે “ઉમર અઆમ”ની રૂબારૂઆતની જે મૂળ આવૃત્તિ છે તેમાં “સિરર” નથી પણ “સર” છે. એના એ પુસ્તકમાં રૂબારૂ પર અને ૧૯૨ માં પણ “મર” શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે. હવે આ ત્રણે રૂબારૂઆતમાં જે “મર” શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે, એ “secret” (ખાનગી) ના અર્થમાં જ વાપરવામાં આવ્યો છે. “સિરર”નો અર્થ પણ “secret” થાય છે. પરંતુ “સર” એટલે “શર્યાન” અથવા “માયુ” જ થાય અને “secret” એવો અર્થ થાય જ નહિ, એવું કાંઈ નથી.

તો હવે એક મકા રહે છે. આ “સિરર” અને “સર”-શબ્દ શું જૂઠા છે? મા! દારસી બાપાના પ્રત્યયના તદ્વાવત વિના આ બંને શબ્દો ખીનકુવ જૂઠા નથી.

દારસી બાપામાં “tatashdid” નામનો એક પ્રત્યય છે. આ પ્રત્યયને શબ્દના જે અક્ષર ઉપર મૂકવામાં આવ્યો હોય તે અક્ષરનો ઉચ્ચાર double કરવો નોંધ્યો, એટલે “સર” ને બદલે “સરર” બોલવું તથા લખવું નોંધ્યો એવો એક નિયમ છે. આ ઉપરાંત “dār”-નામનો એક ખીન પ્રત્યય છે. આ પ્રત્યયને શબ્દના જે અક્ષર તીચે મૂકવામાં આવ્યો હોય તે અક્ષરનો ઉચ્ચાર “હસ્વ ધ” જેવો થાય છે, એટલે “સરર” ને બદલે “સિરર” બોલવું તથા લખવું નોંધ્યો.

આટલું નહીં કર્યા પછી મારે એક વાત કહેવાની રહે છે. જે “સર” શબ્દનો અર્થ “શર્યાન” અથવા “માયુ” વગેરે લખ્યો છે, એવી ટીકાકાર મહારાજની ચર્ચા છે. પરંતુ મારી પાસે પૌષના “વસન્ત”નો જે અંક છે, તેમાં તો જે “સર” શબ્દનો અર્થ “ખાનગી” એવો જ કયો છે. ટીકાકાર મહારાજની પાસેના અંકમાં “સર” શબ્દનો અર્થ “શર્યાન” અથવા “માયુ” વગેરે લખાયો હોય તો પ્રભુ જાણે. મને લાગે છે કે તેઓ સાહેબે આ રૂબારૂઆતને જાતે વાંચવાની તકલીફ નહિ લીધી હોય, નહિ તો આવું જાતે જ નહિ. અથવા.

હવે “ખીદારી દોલત” નહિ પરંતુ “ખીદારીએ દોલત” નોંધ્યો. “આતશ જુવાની” નહિ પરંતુ “આતશો જવાની” નોંધ્યો એવું એમનું સૂચન છે. આ શબ્દોમાં “ધક્ષાદત” તો જે ઉપયોગ કરવો નોંધ્યો તે મેં કર્યો નથી, એ હું કશુંય રાખ્યું હું. પરંતુ દારસી લેખકો પોતાની “સઅ” કે “રૂબારૂ”માં “ધક્ષાદત” કે “Short vowels” કે ખીન પ્રત્યયો વાપરવાની બહુ જ ઝાંઝી કાઢી રાખે છે. આટલી બેદરકારીથી દારસી સાહિત્યના અખ્યામીઓને બેશક બહુજ મુશ્કેલીઓ નડે છે, તોપણ મારે એટલું તો કહેવું જ પડશે કે વિચારના વિકાસ માટે આ એક ઉમદા તક છે.

મેં " ઇજાકત "ના ઉપયોગ કર્યો નથી તેમાં મારે જ ઉદ્દેશ એવો છે કે આ રૂબાઈ આનનો કાંઈ અબ્બાસી દોષ અને એમને આ બાબતનમાં પોતાના વિચાર કરનાં કાંઈ નવું માત્ર પડે, અને તે સાદેજ એ વિચારો એકબીજામાં મૂકવાની કૃપા કરે, તે મારી અને એમની સમજનાં શું તફાવત છે એ જોઈ અને જાણી શકાય મેં તે મૂળ પુસ્તકમાં જેમ છે તેમજ ગુજરાતીમાં લેવાયું છે.

અર્થિઆત એવો પ્રશ્ન આવી મળ્યો છે. પંદરના અંકમાં પૃષ્ઠ ૭૩૦ ઉપર ૧૨નોટમાં " બીજાની દોષત આગરત " એવી એક પંક્તિ છે. એમાં મેં " બીજાની દોષતે આગરત " એટલે " નશ્ટિ એ સ્વમની દોષત-પેદાશ છે. " એવો અર્થ લીધો છે. અને રીકાર્ડર મદાયમે " બીજાની દોષત આગરત " એટલે " નશ્ટિનુ બીજાનું એ સ્વમ સમાન છે " એવો અર્થ લીધો છે. હવે રીકાર્ડર મદાયમ જે અર્થ સૂચવે છે, એ અર્થ, એજ રૂબાઈની ચોથી પંક્તિ (આતરો જવાની આગરત) જેનાં ખરો લાગે છે અને છે જ. તેપણ જે અર્થ સમજાવે છે, એ અર્થ સમજાવવાને માટે એ આપણે સખના ઉદાહરણમાં જુદીએ તો " જગત અને તેની ઉત્પત્તિ, આ દેહ અને દેહની પ્રાપ્ત બાવનાઓ, આ મંદારની રાગ અને દેવેશમય પ્રકૃતિ, આ સર્વ વાતોનું શુદ્ધ જ્ઞાન-નશ્ટિ એ સર્વ સ્વમની દોષત-પેદાશ છે. " એવો અર્થ મેં લીધો છે. એટલે મેં કાંઈ ખોટું લખ્યું નથી એ આપ જોઈ શકો.

ત્યાર પછી " શરાબી " નહિ પરંતુ " શરાગ " અથવા " શરાબગામી " જોઈએ એવું એમનું યાન છે. રીકાર્ડર મદાયમ જે શરસી વ્યાકરણમાં જોવાની કૃપા કરે તે " માધ વદન્ત " ના આધારે નામના છેડે લગાડવામા આવેલો " ય " દેહ " અથવા " તા " ના અર્થમાં વપરાય છે. એટલે કે " યોગેશ શરાગ " અથવા " શરાગનું એક દીપ્ત " એ અર્થમાં " શરાબી " થઈ શકે. ઉપરાંત " માધ મુજાવને "ના આધારે નામના છેડે લગાડવામાં આવેલો "ય" "excess" અથવા "universality" ના અર્થમાં વપરાય છે. એટલે કે " ખૂબખૂબ શરાગ પીવો " એ અર્થમાં પણ " શરાબી " વાપરી શકાય છે.

હવે " કાબીન "ના અર્થ " ક્રીનું પશ્ચુ " થાય અને " લમના કરાર " થાય નહિ એવું એમનું યાન છે. જેના બચાવમાં મારે એટલું જ કહેવાનું છે કે " લમના કરાર " એ સખમાં " પશ્ચુ " એ સખનો અર્થ ગૌણ છે કે નહિ, એ જરા વિચારજનની કૃપા કરી તો ઉપકાર થશે. આ ઉપરાંત રૂબાઈના અર્થને એક બાજુએ રાખીને " લમના કરાર "ના સ્થૂળ અર્થ સમજતા માટે પ્રયાસ કરીએ તો એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે " પશ્ચુ લેવાનો રીતાર નિહાળોમાં છે. સુમવખાનોમાં એ રીતાર નથી, સુમવખાનોમાં તો લમ મમો કન્ધવાગ્ય તરફી વરજાને જે શરતો સૂચવવામાં આવે એ શરતો વરજાના કણ ગણે એટલે લમ થાય છે. આ ગીતિને તો " લમના કરાર " જ કહી શકાય.

જરા આમાં જોઈને રીકાર્ડર મદાયમ જણાવે છે કે " એ આખી બેતનો અર્થ અંગ્રેજી તથા ગુજરાતીમાં ખોટો થયો છે. " અંગ્રેજીમાં કાગ્ય આ બેતનો અર્થ ખોટો છે,

એટલા માટે તો એ રૂબાઈ કૃતિઓમાં ઉતારવામાં આવી છે. પરંતુ ગુજરાતીમાં એ આ બેતરો
જે અર્થ કર્યો છે તેમાં કવિ (ઉમર ખખ્ખામ) ની ભાવના અપર બહુમાળ આવે છે. કદાચ
તેઓ સાહેબ એમ કહેશે કે “દહર” શબ્દ ક્યાં પ્રત્યક્ષ થતો નથી. તો “માથા” એ
શબ્દમાં “દહર” શબ્દ ગોપ્ય છે એમ મા કોઈ સમજી શકશે.

ત્યાર પછી “કસ્તી” નહિ પરંતુ “કિસ્તી” નોંધએ અને એનો અર્થ “હોડી”
નહિ પરંતુ “ખેતર” અથવા “ફૂલવાડી” નોંધએ. એવું દીકાકાર મહાશયવું સ્વયં છે.
હવે “કસ્તી” અને “કિસ્તી”ની ચર્ચા બાબતે મૂકીને તેનો અર્થ એક સમજવા પ્રયાસ
કરીએ. “કિસ્તી” નો અર્થ “ટોડી” પણ થાય અને “ખેતર” “બાગ” અથવા “ફૂલ-
વાડી” પણ થાય છે. “હોડી”ના અર્થમાં “કિસ્તી” એ શબ્દ આપણે ત્યાં સામાન્ય
થઈ પડ્યો છે. મહિલાલ, મસ્ત કવિ બાવ, કલાપી, વગેરે કારસી રફલના અભ્યાસીઓ એ
પોતાની ગરબો અથવા લેખોમાં, “કિસ્તી” ને “હોડી”ના અર્થમાં ઘણીએ વખત વાપર્યો
છે. “નદીના કિનારા ઉપર કોઈ હોડી મગે” એવું જે મારૂ વાક્ય છે એપણુ ખરૂં છે.
અને “નદીના કિનારા ઉપર એકાદ ફૂલવાડી હોય” એવું દીકાકાર મહાશયવું વાક્ય પણ
ખરૂં છે. શું ધરાનીઓને ખેતર અથવા ફૂલવાડીનો જ સ્થાન છે અને હોડીનો સ્થાન નથી ?
શું ફૂલવાડીમાં જ શરાબ, ગાયક અને અપ્સરા સાથે આનન્દ લઈ શકાય છે ? અને નદીના
બંદેનમાં બેઠી હોડીમાં શરાબ, ગાયક અને અપ્સરા સાથે શું આનન્દ લઈ શકતો નથી ?

ત્યાર પછી “લમે કસ્ત”ના અર્થમાં થયેલી ભૂલને માટે દીકાકાર મહાશયની સ્વચ્છતા
મને ચિરસાનંદ છે. અસ્તુ.

આ રૂબાઈઆત ઉપર ચર્ચા થવાની હતું પહેલેથી જ આશા ગમતો હતો. સન ૧૯૧૧
માં ભયારે “ગાનસુધા”માં “ઉમર ખખ્ખામની રૂબાઈઆત” “રેનેલી”ના નામ નીચે પ્રકટ
થતી હતી, ત્યારે એ રૂબાઈઆતમાં મેં એટલી તો શ્રદ્ધા બુલો કરી હતી કે મને ચર્ચાની
બાહુ જ બીંતિ રહેતી હતી, પરંતુ કોઈ મહાન એ તરફ દૃષ્ટિપાત પણ કર્યો નહિ, એ ફે
મારૂં કન્યાગ્રામ માત્ર હું.

મારી આ રૂબાઈઆત દીકાકાર મહાશય જેના સર્જનની રૂબાઈમાં થઈ પડી છે એ
હું મારૂં સદ્બોધ્ય માત્ર હું. જે કે હું એનો વિદ્વાન નથી કે મારા કાર્યમાં બુલો ન ટીક.
આ રૂબાઈઆતમાં ઘણી બુલો છે, હવે અને યશો પણ ખરી, પરંતુ મારા જેવા એક
ઉછરતા ગુજરાતી લેખકને પ્રોત્સાહન આપવાને બદલે સાત સારીને ખેસાડી દેવાતું શું દીકાકાર
મહાશય વધારે પસન્દ કરે છે ?

છેવટમાં મારે એમને એટલી પ્રાર્થના કરવાની છે કે જેવી રીતે એમણે પાંચતો જ
અંક જોયો છે તેવી જ રીતે બીજા અંકો જેવાની મહેરબાની કરશે અને નિર્દોષ દૃષ્ટિથી
આ રૂબાઈઆતમાં થતી બુલો બતાવશે તો જીવન પર્યન્ત પણ હું એમનો આભારી રહીશ. આભીન
અમરેલી,

હરિલાલ દ્વારકાદાસ સંવધી.

કવિ અને ચિત્રકાર.

કવિની કળા અને ચિત્રકારની કળા એ બેઉને એકબીજાની સાથે ધણો નિકટનો સંબંધ છે. આખેદૂળ ચિતારઆપવો એ કવિ અને ચિત્રકાર એ બેઉનું કર્તવ્ય છે, અને એ કર્તવ્ય બેઉ સર્વથા એકસરખી કુશળતાથી કરી શકે છે એવું ઉપવક્ત્રિયા વિચાર કરતાં આપણને લાગ્યા વગર રહેતું નથી. “અમુક ચિત્ર તો કવિ અથવા ચિત્રકારની કવમથીજ ચીતરી શકાય એવું છે.” “કવિએ અમુક ચિત્ર ઘણું સુંદર ચીતર્યું છે,” “કવિનું આપેલું અમુક ચિત્ર કંઈપુરસની ટપકતી પીંછીથી આલેખાયેલું છે,” “ચિત્રકારનું દોરેલું અમુક ચિત્ર કવિની પ્રતિભાથી અંકિત થયેલું છે” એવાં એવાં વચનો દ્વારા કાવ્યકળા અને ચિત્રકળા એ ઉભયના સયોદ સાદૃશ્યની આપણને જે પ્રતીતિ થાય છે તે આપણે પ્રકટ કરીએ છીએ. એજ વિચાર એક આધુનિક કવિની નીચલી પંક્તિઓમાં પણ આપણે બેઈએ છીએ:—

“ચિત્રકાર કવિમિત્ર જે બોલો ફલક મગીપ,
તત્ત્વદર્શિ ત્વેને હૃદય પ્રગટાવું હું પ્રતિભાદીપ,
પૂર્વે દિવ્ય દીપ અમીએ.”

આ પંક્તિઓ “દિવ્ય સુંદરીઓનો મરણો” એ કાવ્યમાંની છે, અને એ પંક્તિઓ વડે સાહિત્યચર્ચામાં અગત્યના એવા કેટલાક સિદ્ધાન્તોનું સૂચન થાય છે. એ સિદ્ધાન્તો નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) ચિત્રકળાનો ઉપાયક અને કાવ્યકળાનો ઉપાયક એ બેઉની વચ્ચે ધણો ગારો-મિત્રાચારીનો સંબંધ છે.

(૨) તત્ત્વનું દર્શન કરવું એ બેઉ કળાઓનો ઉદ્દેશ છે.

(૩) એ તત્ત્વદર્શન કવિ અને ચિત્રકાર બેઉ પોતાની પ્રતિભાના બળ વડે કરાવી શકે છે.

(૪) એ પ્રતિભાનો દીપ કવિ અને ચિત્રકળાના હૃદયમાં પ્રકટશે દીપ છે, અને

(૫) એ દીપને પ્રકટાવવાનું સામર્થ્ય કોઈ દેવી સત્ત્વમાં રહેલું હોય છે. અર્થાત્, કવિ અને ચિત્રકારની પ્રતિભાનું બળ કોઈ માનવ પ્રયત્નને અવલંબીને નહીં, પણ દેવી રૂપને અવલંબીનેજ રહે છે, અને “Poets are born and not made” એ કહેવન પ્રમાણે કવિઓ (અને તેમની મિત્ર ચિત્રકારો) બનાવાના નથી, પણ તેઓ જન્મે છે.

આ પ્રમાણે કવિ અને ચિત્રકારની વચ્ચે કેટલાક સમાનતાના અંશ છે એ વાતની

કોઈથી પણ ના પાડી શકશે નહીં. આબેહૂબ ચિતાર આપવો એ બેઠ કળાવાનોનો એક-સરખો ઉદ્દેશ છે, અને બેઠ કળાવાનોની ઉત્તમ કૃતિઓ હૃદય ઉપર એકસરખી અસર કરે છે એ વાત પ્રાચીન તથા અર્વાચીન સમયના અનેક વિદ્વાનો તરફથી છટાદાર ભાષામાં જણાવવામાં આવી છે. પણ બેઠ કળાના વિષય તથા વ્યાપારમાં સરખાપણું છે કે કેમ, બેઠ કળાવાનોના કર્તવ્યનો પ્રદેશ એકસરખો છે કે જુદો જુદો છે, બેઠની કાર્યપદ્ધતિમાં કંઈ ભિન્નતા છે કે નહીં એ મહત્વના પ્રશ્નોનો યથાર્થ ઉત્તર લેસિંગ નામના જર્મન વિદ્વાન તરફથી જેવો આપવામાં આવ્યો છે તેવો બીજા કોઈ વિદ્વાન તરફથી આપવામાં આવેલો આ લેખકની જાણમાં નથી. કળાનું સ્વરૂપ કેવું છે અને કાવ્યકળા તથા ચિત્રકળાનો સમ્બન્ધ કેવી રીતેનો છે એ વિષયની ધણી સમર્થ અને રસભરી ચર્ચા એ વિદ્વાને પોતાના “Laocoon” (લે-ઝોકો-ઝોન) એ નામના ગ્રન્થમાં કરી છે. એ ગ્રન્થ અપૂર્ણ છે, છતાં એમાં ચર્ચા-યવા વિષયો એવા અગત્યના છે અને એમાં દર્શાવાયેલા વિચારો એવા પ્રૌઢ છે કે તેને લીધે સાહિત્યના પ્રમાણગ્રન્થ તરીકેની એની ઉન્ની પ્રતિષ્ઠા એક હાલના વખત સુધી એવી ને એવી જળવાઈ રહી છે. એ ગ્રન્થના સમ્બન્ધમાં મેકેલે જેવા વિદ્વાને જણાવ્યું હતું કે “એ ન્હાના પુસ્તકના વાચનથી મ્હારા માનસિક વિકાસના દૃતિદાસમાં એક નવા યુગનો આરંભ થયો અને અન્ય રચયેલી આત્માર સુધીમાં મ્હને જેટલું જ્ઞાન મળ્યું હતું તેના કરતાં એ એક પુસ્તકથી મ્હને વધારે જ્ઞાન મળ્યું.” એવા પ્રતિષ્ઠિત ગ્રન્થમાંના કેટલાક અગત્યના મુદ્દાઓ સવિસ્તર આપવામાં આવ્યાથી કળાના સ્વરૂપ વિષે, ચિત્રકળા તથા કાવ્યકળાના પરસ્પરના સમ્બન્ધ વિષે, ગ્રીસ દેશના સમર્થ કળાવાનોની કૃતિઓ વિષે વાંચકને ધણું ઉપયોગી અને રસ પડે એવું જ્ઞાન મળી શકશે એવી આ લેખકને ઉમેદ છે.

એ મુદ્દાઓમાં આપણાથી ઉંડા ઉતરી શકાય તેને માટે પ્રથમ ગ્રન્થના નામ વિષે બે મોલ બોલવા જરૂરના છે. “Laocoon” (લે-ઝોકો-ઝોન) એ ટ્રોજનનું પુર્વની એક પ્રાચીન દત્તકથાનું પાત્ર છે. સ્પાર્ટાની સુન્દરી હેલીનાનું હરણ થયા પછી ગ્રીસ અને ટ્રોયની વચ્ચે બયકર યુદ્ધ થયું હતું. તે પ્રસંગે ઓક લોકોએ ટ્રોય શહેરમાં દાખલ થવાને માટે એવી યુક્તિ કરી હતી કે લાકોનો એક રક્ષમી ઘોડો બનાવીને તેની અંદર ઓક લડવૈયાઓને તેઓએ છુપાવી રાખ્યા હતા અને પછી એ ઘોડાને પાછળ રહેવા દઈને ટ્રોય શહેરથી દૂર ખસી જવાનો તેઓએ વેચ કર્યો હતો. આ પ્રમાણે પાછળ રહી ગયેલા ઘોડાને ટ્રોયમાં દાખલ કરવો કે નહીં તેને માટે ટ્રોયના જુદા જુદા માણસોના મત લેવામાં આવ્યા, તે સમયે ઘણાખરેના મત એવો હતો કે ઘોડાને શહેરમાં દાખલ કરવામાં કંઈ પણ વાધાબરેલું નથી, પણ “Laocoon” (લે-ઝોકો-ઝોન) નામના એક ટ્રોજન વિપ્રનો અભિપ્રાય એનાથી તદ્દન ઉલટો હતો. તેણે પોતાના દેશબંધુઓને ઘણા ઘણા સમજાવ્યા કે “એ ઘોડાને આપણા શહેરમાં દાખલ કરવો એ ઘણું ભોખમબરેલું છે, એ ઘોડાને આપણા શહેરમાં દાખલ કરવો તેના કરતાં એને બાળા મૂકવો એજ વધારે મહામતી-ભર્યું છે,” પણ તેઓએ એને બીવકુલ લેખ્યો નહીં. તે વર્ષે નેપટ્યૂન દેવને જ્વબલું બલિદાન આપવાનું કામ એ વિપ્રને માથે આવ્યું હતું. એ બલિદાન આપવાની તૈયારી એ

કળા હતા એટલામાં મધુદમાંથી બે વિકગળ મર્યા બહાર નીકળ્યા, તેઓએ “Laocoon” (લે-ઓકો-ઓન) ના બે પુત્રોની આસપાસ અને “Laocoon” (લે-ઓકો-ઓન) ની પોતાની આસપાસ સગડ ચૂક બેસી અને એવી રીતે તેઓએ “લે-ઓકો-ઓન” અને એના બેડ પુત્રોને એકી વખતે મારી નાંખ્યા. રોમ નગરમાં પોપનો જે મહેલ છે તે જગતનાં બધા મહાનોમાંનું એક ગણાય છે, અને તેમાં કળાના અનેક સુંદર નમૂનાઓના મંદિર કરવામાં આવ્યો છે. એ મંદિરમાં “લે-ઓકો-ઓન” ની આ દત્તકયાને લગતું બધું ચિત્ર પણ રાખવામાં આવ્યું છે. એ ચિત્ર અને વર્ગિકલકવિની રચેલી એક વિષયની કવિતા એ બેમાં કેટલાક ફેર જોવામાં આવે છે તેનાં કારણે વિષે લેમિંગે પોતાના આ ગ્રંથમાં ચર્ચા કરી છે અને તે ઉપરથી ચિત્રકળા અને કાવ્યકળાના સ્વરૂપ વિષે કેટલાક અગત્યના નિર્ણયો ઉપર એ વિદ્વાન આવ્યો છે. “લે-ઓકો-ઓન” વિષેની ચર્ચાથી આ ગ્રંથનો પ્રારંભ થાય છે તેટલા ઉપરથીજ એ મંથનું “લે-ઓકો-ઓન” એવું નામ રાખવામાં આવ્યું છે. ગ્રંથનો મુખ્ય હેતુ શો છે તે અનુવાને મારે ગ્રંથકારની પ્રત્તાવનામાંથી કેટલાંક વચનો આ રથને ટોંચાની જરૂર છે. એ પ્રત્તાવનાના આરંભમાં રમિક પુરુષ (amateur), તત્ત્વચિંતક (philosopher), અને વિવેચક (critic) એ ત્રણનો એક ગ્રંથકારે નીચવા શબ્દોમાં દર્શાવ્યો છે:—

“જો પુરુષે ચિત્રકળા અને કાવ્યકળા એ બેકની સરખામણી કીધી ખેડી કાપી હતી તે એક ઉચ્ચ પ્રકારની રમિકતાવાળો માણસ હતો. ઉભય કળાઓની અંતર એકસરખી થાય છે એવું તેના જોવામાં આવ્યું હતું.

“તેણે જોયું હતું કે દૂરની વસ્તુઓને પાસે આવ્યું, ખાલી દેખાવને સત્ત્વ તરીકે રજૂ કરવો એ બેકનું કર્તવ્ય હતું. તેણે જોયું હતું કે એક પ્રકારની માયાની રચના રચની એ બેકનો હેતુ હતો. એ પ્રકારની રચનાથી બેક કળાઓ આનંદ આપી શકે છે એ સત્ત્વ પણ તેણે જોયું હતું.

“બીજા પુરુષે આ આનંદના આનંદ સ્વરૂપને શોધી કાઢવાનો પ્રયત્ન આદર્યો હતો, અને ઉભય કળામાં આનંદનું મૂળ એકજ છે એવા નિર્ણય ઉપર તે આવ્યો હતો. તેણે જોયું હતું કે જડ પદાર્થોના દર્શનથી જે સુંદરતાનું પ્રથમ ભાન આવજોતે થાય છે તે સુંદરતાના કેટલાક સામાન્ય નિયમો છે, અને તે નિયમો જુદી જુદી વસ્તુઓને-જુદા જુદા વિચારો, જુદા જુદા વ્યાપારો, અને જુદી જુદી આકૃતિઓને-લાગુ પાડી સકાય એવા છે.

“ત્રીજા પુરુષે સુંદરતાના આ સામાન્ય નિયમોની અગત્યતા વિષે અને એ નિયમો જુદી જુદી કળાઓને કેટલે અંશે લાગુ પાડી સકાય છે તે વિષે વિચાર ચલાવ્યો હતો, અને તે એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યો હતો કે એમાંના કેટલાક નિયમો ચિત્રકળામાં વધારે મહત્ત્વવાળા જોવામાં આવે છે અને કેટલાક કાવ્યકળામાં વધારે મહત્ત્વવાળા જોવામાં આવે છે, અને તેને એમ પણ જણાયું હતું કે આ પાઠ્યા નિયમોના અભ્યન્ધમાં કાવ્યકળાને નિય-

કળાના નમૂનાઓમાંથી ઘણી મદદ મળી શકે એમ છે, અને તેવીજ રીતે આગળના નિયમોના સમ્બન્ધમાં ચિત્રકળાને કાવ્યકળાના નમૂનાઓમાંથી ઘણી મદદ મળી શકે એમ છે.

“ આ ત્રણમાંના પહેલાં તે એક રસિક પુરુષ (amateur) હતો, બીજો તે એક તત્ત્વચિન્તક (philosopher) હતો, અને ત્રીજો તે એક વિવેચક (critic) હતો. ”

આ પ્રમાણેના ત્રણ વિભાગ પાડીને અન્યકાર કહે છે કે આમાંના પહેલાં એ—રસિક પુરુષ અને તત્ત્વચિન્તક—એ પોતાની લાગણીના અથવા પોતાની ભુક્તિના અવગણ ઉપયોગ કરે એવો બહુ સંભવ નહોતો, પણ વિવેચકની સઘળી દીકાઓનું બળ અમુક વસ્તુને અમુક નિયમો યોગ્ય રીતે લાગુ પાડવામાં આવે એમાંજ રહેલું છે, અને ખૂદખરી બાહોશ વિવેચક એક મજે ત્યારે કેવળ વાક્યાતુર્યવાળા વિવેચકો પચાસ મળી આવે એવી સ્થિતિ હોવાને લીધે ચિત્રકળા અને કાવ્યકળા એ ઉભયને યોગ્ય ન્યાય આપી શકાય એવી સાવચેતીથી એ નિયમો હમેશાં લાગુ પાડવામાં ન આવ્યા હોય તો તેમાં કંઈ પણ આશ્ચર્યકારક નથી.

“ ચિત્ર એ મૂળી કવિતા છે, અને કવિતા એ બોલતું ચિત્ર છે ” એ યત્ર વિશે અન્યકાર કહે છે કે “ એ વચનમાં જે સત્યાંશ છે તે એવો તેજદાર છે કે તેને લીધે એમાં રહેલી અપૂર્ણતા અને અસત્યતા તરફ દર્શક રાખવું આપણને આવશ્યક જણાય છે; પણ પ્રાચીન અન્યકારોએ એ અપૂર્ણતા અને અસત્યતા તરફ કદી દર્શક રાખ્યું નહોતું. ઉભય કળાઓની હદય ઉપર જે એકમરખી અસર થાય છે તે દર્શાવવાને માટે આ સૂત્રનો તેઓ ઉપયોગ કરતા હતા, પણ તેનીજ સાથે ઉભય કળાઓના વિષય તેમજ વ્યાપારમાં ભિન્નતા છે એ વાતનો ઉપદેશ આપવાનું તેઓ જૂની જતા નહોતા. પણ આપણા આધુનિક વિવેચકોમાંના ઘણાખરા કાવ્યકળા અને ચિત્રકળા વચ્ચેનો ભેદ તદ્દન ભૂલી જતાં જણાય છે, અને એકમાં જે નિયમો લાગુ પડે તેજ બીજામાં પણ લાગુ પડે, એકમાં જે આનન્દ આપનાર થઈ પડે તેજ બીજામાં પણ આનન્દ આપનાર થઈ પડે, એકમાં જેને લીધે રસક્ષતિ થાય તેને લીધે બીજામાં પણ રસક્ષતિ થાય એવું તેઓ માની લે છે. ”

આવા ભૂલભરેલા નિચારોનું કેવુ આડુ ખરિણામ આવે છે તેનો કંઈક ચિતાર આપીને અન્યકાર જણાવે છે કે “ આવી યોટી જમણુઓને દૂર કરવી અને આવા ભૂલભરેલા નિચારોને નાશુદ્ધ કરવા એ આ અન્યનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. ”

આ પ્રમાણે અન્યકર્તાના ઉદ્દેશ જાણ્યા પછી આપણે એના અન્ય તરફ વળીશું અને કાવ્યકળા તથા ચિત્રકળાના સમ્બન્ધ વિષે કેટલીક રમભરી ચર્ચાને અન્તે એ કેવા અગત્યના મુદ્દાઓ ઉપર આવ્યો હતો તે આપણે તપાસીશું. એ અન્યકારના પહેલાં પિંકસમેન નામનો એક વિદ્વાન થઈ ગયો હતો તેણે ક્રીસ્ટની કળાના ઉત્તમ નમૂનાઓનો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો, અને કળાના સ્વરૂપ વિષે પણ પ્રાચીન વિવેચકોના પુસ્તકો ઉપરથી કંઈક જ્ઞાન મેળવ્યું હતું તે વિદ્વાન એવું માનતો હતો કે સાદાઈ, સ્પષ્ટતા, અને જળ્યતા એ ક્રીસ્ટની ઉત્કૃષ્ટ ચિત્રકળા અને શિલ્પકળાનાં ખાસ લક્ષણો છે, તેણે જણાવ્યું હતું કે:—

“જેવી રીતે સમુદ્રની સપાટી ઉપર ગમે તેટલાં તોફાન થાય પણ સમુદ્રના ઉડાણમાં તે શાન્તિજ રહે છે તેવી રીતે બ્રહ્મનાં ચિત્રમાં, માણસ ઉપર ગમે તેટલાં દુઃખ આવી પડે તોપણ તેના આત્માનું ગૌરવ અને કાન્તિ હમેશાં જળવાઈ રહેવાં આપણા જોવામાં આવે છે. એવી રીતનાં ગૌરવ અને કાન્તિ લે-ઓકો-ઓનની અસહ્ય વેદના હોવા છતાં એના વદન ઉપર આપણે જોઈએ છિયે, અને તે પણ એકલા એના વદન ઉપરજ જોવામાં આવે છે એમ નથી. શરીરના દરેક સ્નાયુ ઉપરથી જે વેદના જણાઈ આવે છે અને વદન અથવા બીજાં કોઈ અવયવો જોયા વગર કેવળ ઉદરની સ્થિતિ ઉપરથીજ જે વેદના આપણને ચોખ્ખી માલમ પડી આવે છે તેની સાથે મુખ ઉપર અથવા આખી આકૃતિમાં અત્યંત હોશનાં ચિહ્ન બીજકુસ જોવામાં આવતાં નથી. વર્ગિલે પોતાની કવિતામાં લે-ઓકો-ઓનની પાસથી જેવી ભયંકર ચીસ પડાવી છે તેવી ચીસ પાડતો તે આ ચિત્રમાં જણાતો નથી. એના મોંની બજોલ ઉપરથી એવી ચીસનું આપણને ભાન થતું નથી, પણ (સેકોસ્ટ કહે છે તે પ્રમાણે) દુઃખનો દબાવેલો નિશ્વાસજ આપણા જોવામાં આવે છે. શરીરની વેદના અને આત્માનું ગૌરવ એ એક આખી આકૃતિમાં એકસરખાં વ્યાપી રહેવાં આપણે જોઈએ છિયે. લે-ઓકો-ઓન દુઃખ પામે છે, પણ તે દુઃખ એ સોફોકલિસના ક્રિસોક્રિટિસની પેઠે સહન કરે છે. એનું દુઃખ આપણા હૃદય ઉપર ઉડી અસર કરે છે, પણ આપણે ઇચ્છીએ છિયે કે એ મહાત્મા જેવી રીતે દુઃખ સહન કરે છે તેવી રીતે દુઃખ સહન કરવાનું સામર્થ્ય આપણામાં આવે.

“કુદરતના સૌન્દર્યનું આલેખન કરવા કરતાં આવા ઉચ્ચ આત્માનું દર્શન કરાવવું એ ઘણું વધારે સારું છે. કળાવાને આત્માનું જે ગૌરવ આરસના પત્થર ઉપર કોતર્યું છે તે કોતરતાં પ્લેક્ષાં એ ગૌરવનો કળાવાનને પોતાને પોતાના હૃદયમાં અનુભવ થયો હશે. બ્રીમમાં જેઓ કળાવાન હતા તેઓ ફિલસૂફીના પણ જાણકાર હતા. ફિલસૂફી એ કળાને મદદ કરતી અને કળાની કૃતિઓદ્ધાર આત્માની અસાધારણતાનેજ પ્રકટ કરાવતી, ” વગેરે વગેરે.

‘વિંકલમેને’ આ સ્થળે જે વિચારો દર્શાવ્યા છે તે લેગિંગના વાંચવામાં આવતાં તેને એ સર્વાંશે માન્ય લાગ્યા નહીં, અને તેના ઉપરથી કળાના સ્વરૂપ વિશે સવિસ્તર ચર્ચા કરવાનો પ્રયત્ન એને પ્રાપ્ત થયો. એ વિચારો ઉપર ટીકા કરતાં એણે જણાવ્યું છે કે “લે-ઓકો-ઓનના વદન ઉપર એનાં શરીરની વેદનાના પ્રમાણમાં અત્યંત હોશનાં ચિહ્ન જણાતાં નથી એવું વિંકલમેને દર્શાવ્યું છે તે ખરું છે, અને એ પણ નિર્વિવાદ છે કે કોઈ અર્ધદુઃખ માણસ અત્યંત હોશનાં ચિહ્નનો અભાવ એ એક કળાવાનની ખામી તરીકે ગણત, એમાં એને કંઈક અકેદરતી જણાત, અને જોઈએ તેવો કચ્છરસ જમાવવામાં કળાવાન નિષ્ફળ ગયો છે એવા અનુમાન ઉપર એ આવન, ત્યારે આ ટીકાકારે એ અભાવના કારણસરજ એ ચિત્રનાં ખામ વખાણ કર્યાં છે એમાં એની જુદીનું કદાપણ ચોખ્ખું જણાઈ આવે છે. પણ એ ટીકાકારની ટીકાનો જે મૂળ પાથો છે અને તે ઉપરથી એ ટીકાકારે જે મામાન્ય

નિયમ ઝેંચી કાઢ્યો છે તેના સમ્બન્ધમાં મતભેદનો અવકાશ રહે છે. ” એ રીકામાં વર્જિત ઉપર જે આડકતરી રીતનો આલેખ કરવામાં આવ્યો છે અને ફિલોઝિટિસની સાથે જે સરખામણી કરવામાં આવી છે તે લેસિંગને ઘણી નવાઈભરેલી લાગી, તેમાં ખરી વસ્તુ સ્થિતિનું તેમજ કાવ્યકળા અને ચિત્રકળાના સ્વરૂપમાં જે ભેદ છે તે વિશેનું અગ્નિ જ્ઞાન જોને જણાઈ, અને તે ઉપરથી એ સમ્બન્ધના પોતાના વિચારો પ્રદર્શિત કરવાની જોને જરૂર પડી.

એ વિચારો વધારે સ્હેલાઈથી સમજી શકાય તેને માટે પ્રથમ ફિલોઝિટિસ કાણ હતો તે જણાવવું જરૂરનું છે. ફિલોઝિટિસ એ ટ્રોજન યુદ્ધનો સૌથી પ્રખ્યાત ધનુર્ધર અને હર્ક્યુલિસનો મિત્ર હતો. મરણસમયે હર્ક્યુલિસે પોતાનું ધનુષ્ય અને પોતાનાં જેરી બાણ જોને અર્પણ કર્યાં હતાં, ટ્રોય જતાં રસ્તામાં પોતાનાજ જેરી બાણનો જખમ જોને લાગ્યો તેને લીધે એના શરીરમાંથી એટલી ગંધ નીકળવા માંડી કે શ્રીક લોકો યુલિસિમની શિખા મણુ પ્રમાણે જોને લેખોસના કિનારા ઉપર એકાન્ત અસ્થમમાં એકઠો મૂકીને આસા ગયા. ટ્રોજન યુદ્ધના દશમા વર્ષ સુધી આ અસ્થમમાં એ એકલો રહ્યો પણ “ હર્ક્યુલિસના બાણની મદદ વગર ટ્રોયની છત થશે નહીં ” એવી બલિષ્ઠવાણીને લીધે યુલિસિસ અને ડાયોમિદિસ એ બે લડવૈયાઓ જોને તેડવાને આવ્યા તેની સાથે એ ટ્રોયમાં ગયો. ત્યાં પ્લોચતાં એસક્યુરેપિસે એના જખમને મટાડ્યો, અને પેરિસ તથા જીન ઘણા ટ્રોજન લડવૈયાઓનો એણે વધ કર્યો. આ ફિલોઝિટિસની વાર્તા ઉપરથી સોફોકલિસે પોતાનું કાવ્ય પરિણામી નાટક રચ્યું હતું.

લે-આડો-આનના ચિત્ર વિષે રીકા કરતાં વિસ્તરેને કહ્યું હતું કે “ સોફોકલિસના ફિલોઝિટિસની પેઠે લે-આડો-આન પોતાનું કુખ સહન કરે છે. ” હવે પ્રશ્ન એ ઊઠે છે કે સોફોકલિસના ફિલોઝિટિસ કેવી રીતે પોતાનું કુખ સહન કરે છે? આ સમ્બન્ધમાં એકજ નાટકની બે નિદાનો ઉપર તદ્દન જુદીજ અસર થઈ હોય એમ જણાય છે. લેસિંગ જણાવે છે કે સોફોકલિસના નાટકનો નાયક પોતાની વેદનાને વીસે વગેરે દ્વારા પ્રકટ નથી કરતો એમ કહેવું એ તદ્દન ભૂલભરેલું છે. એ જ્યારે શ્રીક સૈન્યની સાથે હતો ત્યારે એના વિલાપ, એની વીસો, એના બંધકર કુખના ઉદ્દગારો આખી ઊવણીમાં વ્યાપી રહેતા, અને સૈનિકોના સ્થળા મજોમાં, સ્થળોં પવિત્ર કર્મોમાં જોગાણુ પડાવતા. આ કારણને લીધેજ જોને અસ્થમમાં એકલો મૂકી દેવામાં આવ્યો હતો, અને ત્યાં આગળ પણ એની તીન વેદનાથી ઉપજતા ધ્વનિઓના બંધકર પ્રતિધ્વનિ ગંભીરતા. એ કુખના, એ દિશગીની, એ નિશાનાના ધ્વનિઓથી નાટકકાર (સોફોકલિસ) આખી રંગમંચને ગળવી મૂકતો. એવું જણાય છે કે આ નાટકનો નીચે અંક જીન અંકોના કરતાં ઘણો વધારે ટૂંકો છે. આ ઉપરથી રીકાકારે એવું અનુમાન કરે છે કે સ્થળા અંકોનો વિસ્તાર એકસરખો હોયો જોઈએ એવું પ્રાચીન નાટકકારો ગણતા નહોતા. આ વાત ખરી છે એમ લેસિંગ પણ માને છે, પણ એ અનુમાન ઉપર આવવાને માટે આ નાટક ઉપર નહીં, પણ કાઈ જીન નાટક

ઉપર આધાર રાખવો એ એને વધારે જરૂરું જણાય છે. આ નાટકના સમ્બન્ધમાં તો એ એમ માને છે કે ત્રીજા અંકમાં દુઃખના અનેક ઉદ્ગારો આવે છે તેથી નાટક બજવતી વખતે પાત્રોને સ્થળે સ્થળે વિલંબ કરવો પડતો હશે. આ કારણને લીધે નાટકશાળામાં આ અંક બજવતી વખતે ખીજા અંકોના ભેટફોજ વખત લાગતો હશે એમાં કંઈ શક નથી. કાગળ ઉપર આ અંક આપણને ઘણા દૃઢ લાગે છે, પણ રંગભૂમિના પ્રેક્ષકોને તે વખતે એ અંક એટલો બધો દૃઢ જણાયો નહીં હોય.

આ પ્રમાણે લેસિંગ ખતાવી આપે છે કે સોફોકલિસ કવિના દ્રિસ્ટોક્રિસિસની સાથે લે-ઓકો-ઓનના ચિત્રની જે મરખામણી કરવામાં આવી છે તે જૂલભરેલી છે. હવે પ્રશ્ન એ જાડે છે કે રંગભૂમિ ઉપર નાટકના મુખ્ય પાત્રને પોતાનું દુઃખ શબ્દોદ્ધાર પ્રકટ કરતું કદ્યું એ વાસ્તવિક છે કે નહીં? સોફોકલિસ જેવા પ્રતિષ્ઠિત કવિએ પોતાના નાટકમાં દ્રિસ્ટોક્રિસિસનું પાત્ર જેવી રીતે ચીતર્યું છે તેવી રીતે તે ચીતરાતું ભેદનું હતું ખરું કે નહીં? વર્નિસે પોતાના કાવ્યમાં લે-ઓકો-ઓનને ચીસ પાડતો વર્ણવ્યો છે તે કવિની જૂલ છે કે કેમ? આવા પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં મન્થકર જણાવે છે કે ચીસ પાડવી એ શારીરિક વેદનાનું કુદરતી પરિણામ છે. હોમરના કાવ્યમાં પણ લડવૈયાઓને જ્યારે જખમ થાય છે ત્યારે ચીસ પાડીને ધરણી ઉપર ઢળા પડતા તેઓ ઘણી વખત જોવામાં આવે છે. વીનસદેવીને જખમ લાગે છે ત્યારે તે મ્હોટી ચીસ પાડે છે. એ ચીસથી આનન્દની દેવી તરીકેની એની સુકુમારતા વધારે જણાઈ આવે છે એમ નહીં, પણ દુઃખ પામવાની પ્રકૃતિ ઉપર એનો પણ અધિકાર છે એમ સાબીત થાય છે. યુદ્ધનો દેવ માર્સ, તેને પણ જ્યારે કાપોમીડનો ભાથો લાગે છે ત્યારે દશ હજાર પ્રચંડ લડવૈયાઓ સામટી ચીસ પાડતા હોય તેના જેવી કારખી ચીમ એ પાડે છે. એ ચીસ એવી ભયંકર હોય છે કે તેને લીધે ઉભય પક્ષનાં સૈન્યમાં ત્રાસ વર્તી રહે છે.

હોમર પોતાના વીર નરોને સાધારણ માનવીઓના કરતાં વધારે ઉંચા લક્ષણવાળા ચીતરે છે, તોપણ જ્યારે જ્યારે દુઃખની લાગણીનો અથવા ચીમો કે અથડાવો કે વિલાપોદ્ધાર એ લાગણીને પ્રકટ કરવાનો સવાલ આવે છે ત્યારે ત્યારે તેઓમાં અમાનુષીપણું નથી જોવામાં આવતું. કર્મો કરતી વખતે તેઓ માનવીના કરતાં વધારે ઉંચા પ્રકારનાં પ્રાણીઓ જણાય છે, પણ લાગણીની બાજુમાં તેઓનું સુદ માનવીપણું જળવાયલું રહે છે.

ખરે છે કે હાથના સુધરેલા સમયમાં ચીમો પાડવી અથવા રડવું એ આગરદાર ગણાતું નથી. જગત્તા આમણા જંગલી જમાનાઓમાં પરાક્રમનાં કાર્યોદ્ધાર જે હિંમત જણાઈ આવતી તે હિંમતનું સ્વરૂપ હવે અદલાઈ ગયલું જણાય છે, અને દુઃખ સહન કરવું એજ હવે હિંમતનું અગત્યનું લક્ષણ થઈ પડ્યું છે. અગાઉ પણ કેટલીક અસિદ્ધિત પ્રબલોમાં આ પાછળા પ્રકારની હિંમત વધારે જોવામાં આવતી. દુઃખનાં સમયનાં ચિહ્નોને દબાવી દેવાં, મૃત્યુ તરફ પણ અવિદ્યુત દ્રષ્ટિથી જોવું, સર્પદંડ થવા છતાં પણ હસતું વડન

રાખીને મરણ, આપણા પાપ વિશે અથવા નિકટતા નિકટતા સમ્બન્ધીના વિયોગ વિષે પણ વ્યર્થ ઉદ્ગારો કાઢવા નહીં, એ એ પ્રબળોના આસ લક્ષણો હતા વળી મોઢિ પણ વસ્તુની બ્હીક રાખી નહીં, બ્હીકતું કદી નામ પણ દેતું નહીં એવો ઉપદેશ તેઓમા ધણી વાર આપવામા આવતો

પણ ઓક લોકો એવા ન્હોતા. તેઓને લાગણી હતી, તેઓને બ્હીક હતી તેઓ પોતાની વેદનાને પ્રકટ કરતા તેઓ પોતાની દિલગીરીને બહાર કાઢતા, કોઈ પણ માનુષી નિર્બળતા પોતાનામા હોય તેની તેઓ શરમ રાખતા નહીં, કીર્તિના અને કર્તવ્યના માર્ગ માથી તેઓ ચળતા નહીં જે શુણ્ણ જગતી લોકોમા ફોરતા અને દુખ સહન કરવાની ટેવને લીધે આવતો તે તેઓમા નીતિના સ્થાયી વિચારને લીધે રહેતો ચક્રમકની પત્થરને કોઈ બહારની વસ્તુનું જોર લાગ્યા વગર તેની અદરના દુષપાયના તનખાઓ જેમ બહાર નીકળતા નથી, અને એ તનખાઓને જેમ પત્થરની સ્વચ્છતા અથવા શીતળતાની કઈ પણ અમર લાગતી નથી તેમ તેઓની વીરતા કઈ પણ બાહ્ય કારણ મળ્યા વિના પ્રકટ થતી નહીં, અને એ વીરતામા તેઓની હમેશની સૌમ્ય અને શાન્ત પ્રકૃતિના મરણથી કઈ પણ ઘટાડો થવા પામતો નહીં એ વીરતા તે ચક્રમકની અદર દુષપાઈ રહેના તનખાઓના જેવી હતી, ત્યારે અસનના જગલી માણસોની વીરતા તે નિરતર સમગતા અને વસ્તુમાનનું બક્ષણ કરનારા અમિના જેવી હતી, અને એ વીરતાને લીધે એ માણસોની અંદર રહેના બીજા સદગા સદશુણોના કપાંતો નાશ થઈ જતો અથવાતો એ સદશુણો અદસ્ય થઈ જતા

શ્રીસની સુધરેલી પ્રબળ અને બીજા દેશોની અંશિકિત પ્રબળ એ બેની પ્રકૃતિના આ પ્રમારનો ભેદ હોમરના કાવ્યમાં પણ કેટલેક સ્થળે આપણા જોવામા આવે છે હોમરે ટ્રોજન અને ગ્રીક સૈન્યોતું વર્ણન આપ્યું છે તેમા ટ્રોજનોને ખારે કાલાહલ સાથે રણુદ્યેન તરફ જતા એણે વર્ણુ યા છે પણ ઓક લોકોને સંપૂર્ણ શાન્તિથી જતા જણાવવામાં આવ્યા છે, તેના સમ્બન્ધમા દીકાકારો બ્યાજળી રીતે કહે છે કે એ ભેદથી કવિ એમ દર્શાવવા માગે છે કે ટ્રોજનો તે વધારે જગતી હતા, અને ઓક લોકો તે વધારે સુધરેલા હતા વળી એ બીજા ઠેકાણે પણ ટ્રોજન અને ઓક લોકોની પ્રકૃતિમાં આવીજ રીતનો ભેદ દર્શાવવામા આવ્યો છે ઉત્તમ પક્ષની સેનાઓ વચ્ચે યુદ્ધ થોડી વાર બધ રાખનાનો કારણ થઈ ચૂક્યો છે, અને મરણ પામેલા લડવાયાઓને માગવાની ક્રિયા, જે ધણી બિન્દા અશ્રુગિન્ડુઓની સાથેજ કરવામા આવે છે, તેમા તેઓ વેદાયના હોય છે એ વખતે પ્રાયમ પોતાના ટ્રોજન સિપાઇઓને રક્ષાની ના કહે છે આના સમ્બન્ધમા ઝેકમ ડેશિયર નામની સ્ત્રી દીકાકાર કહે છે કે ટ્રોજન સિપાઇઓને રક્ષાની ના કહેવાનું કારણ એ છે કે રક્ષાથી તેઓ નબળા થઈ જાય અને બીજા દિવસે રક્ષારે જોઇએ તેવા રીય સાથે તેઓ લડી શકે નહીં આ વાત ખરી છે, પણ અહીં સ્વાભાવિક રીતે પ્રશ્ન એ જાહે છે કે આ વાતની શીકર એક ના પ્રાયમજેજ થઈ જતું સુ કારણ? એજેમેમ્લોન પોતાના શ્રીક લડવાયાઓને એવી રીતનો ન રક્ષાનો દુકમ યા ખાટે નથી આપતો? આ સ્થળે કવિનો હેતુ કઈક

વધારે ઉડા હોય એમ જણાય છે. એ આપણને એવું શીખવે છે કે ગ્રીસના સુધરેલા મિપાઇઓ રડી શકે અને તેની સાથે પોતાનું ચૌર્ય સાચવી શકે એવા હતા, ત્યારે ટ્રોયના અમરકારી લડવૈયાઓ પ્રથમ પોતાના યુરુષત્વનો નાશ કર્યા વિના રડી જ ન શકે એવા હતા.

સોફોક્લિસના “ફિલોક્લિટિસ” નામના નાટકમાં આપણે ઉપર જોઈ ગયા છિયે તે પ્રમાણે વિલાપ કરવો, રડવું, ચીસ પાડવી એ સર્વથું જોવામાં આવે છે. એજ કવિના એક બીજા નાટકમાં હુક્યુલિસના મૃત્યુનું ચિત્ર પણ એવીજ રીતનું આપવામાં આવ્યું છે. આ બે સિવાય “લે-ઓકો-ઓન”નું નાટક પણ સોફોક્લિસને લખ્યું હતું એમ કહેવાય છે, પણ કમનસીબે તે ગુમ થઈ ગયું છે, અને પ્રાચીન લેખકોએ એ નાટક વિશે જે રહેજા-માજ કથન કર્યું છે તે ઉપરથી એ કવિએ આ વિષયનું નરપણ કેવી રીતે કર્યું હતું તેના સમ્બન્ધમાં કંઈ પણ અનુમાન આપણાથી બાંધી શકાય એમ નથી. પણ એટલું તો આપણને લાગ્યા વગર રહેતું નથી કે ફિલોક્લિટિસ અને હુક્યુલિસના કરતાં લે-ઓકો-ઓનને એણે વધારે જિતેન્દ્રિયતાવાળો, સુખ દુઃખ તરફ એકસરખી નિર્વિકાર દૃષ્ટિથી જોનારો (stoical) વર્ણવ્યો હોત નહીં. એની રીતની જિતેન્દ્રિયતા અને નિર્વિકારીપણું જેમાં જોવામાં આવે તે સર્વથું રંગભૂમિને માટે પ્રતિકૂળ છે, અને આપણને જેમાં રસ પડતો હોય તે પાત્ર પોતાના દુઃખને જટલે અંશે પ્રકટ કરે તેના પ્રમાણમાંજ આપણે તેના તરફ સમભાવ રાખી શકીએ છિયે દુઃખ ભોગવનાર પાત્ર આત્માના ગારવથી ગંપજ છે એટલું આપણા જોવામાં આવે તો એ પાત્ર તરફ આપણે આશ્ચર્યની દૃષ્ટિથી જોઈએ એ વાત ખરી છે; પણ આશ્ચર્ય એ બહુ નરમ લાગણી છે અને એવે રથને બીજા કોઈ વધારે પ્રબળ લાગણીને માટે બીવકુલ અવકાશ રહેતો નથી.

(અપૂર્ણ)

ગાદનલાલ પાર્વતીશંકર દવે.

સદયવત્સ સાવલિંગાની લોકકથા.

(અનુસન્ધાન ૫૪ ૧૮૭ થી.)

સદયવત્સવીરચરિત્ર—ઉર્ધ્વ સદયવત્સપ્રગન્ધનો કર્તા કવિ જીમ છે. ગ્રાંધાર, મરુતવતી, ગણપતિ અને સરસ સદર્થ અને સુહૃદ્ કાવ્યબંધ કરનારા કવિઓનો નમરકાર કરીને અને હરમિત્રિ માતાનો વર પામીને કવિ જીમ સંગારાદિ રસપુષ્પ મદ્યવત્સ વીરની કોર્તિ વર્ણવે છે.

इम भणीइ भीम तंसु गुण धुणिसु जो हरसिद्धिवर लख ।

હરિભીનીના રાજા પ્રથુવત્સને મધુલક્ષ્મીની કુક્ષિથી સદયવત્સનામનો પુત્ર થયો તે જ નગરમાં એક નિર્ધન જ્યોતિષી વસે છે, તેને એક દિવસે તેની સ્ત્રીએ પ્રથુવત્સના દરબારમાં જવાનું કહેવાથી તે સભામાં આવ્યો. રાજાએ વિધાવત જોઈને આદરમાન આપ્યું, અને પૂછ્યું કે ક્યાંથી આવ્યા છો અને તમે ક્યાં વિધામાં નિખળાત છો તથા તમારી સ્ત્રી કુલદત્તિ છે. વિષે કીધું તે જ્યોતિષી અને ત્રિકાલ જ્ઞાની છું.

वस्त — विष्णु जैपड़ विष्णु जैपड़ निसुणि नरनाह ।

जयवंती ज्योतिषकला कुलकम्भि अम्ह अछइ अगगइ ।

वत्तारउ संवच्छरह नष्टनम् नवि चित्ति लगइ ।

जें सुरपुरि जें नरमुवाणि जें जें हुइ पायालि ।

नरवर निजमंदिरधिकूं तं जाणू तिणि कालि ॥ ૧૧ ॥

આવી વિષ્ણુ ગર્વિતવાણીથી રાજાને રોસ હપજ્યો અને તેથી પાસે રહેલા જયમળા દાથીનું આપુખ્ય પૂછ્યું વિષે લક્ષ્મીદેવી બાધીને કીધું કે તે હાથી કાલે મરશે.

लगन लिहत वहंत तीणइ कहीय पडि कर झछि ।

जइ पुच्छिसिं पहुवच्छ पहु मरइ तिकुंजर कछि ॥ ૧૨ ॥

બ્રાહ્મણના આવ્યા વાગ્યથી રાજા ચિત્તમાં ચમક્યો અને બ્રાહ્મણને કહ્યું કે હાથી નદી મરે તો તારી સ્ત્રી મતિ થશે. બ્રાહ્મણે કહ્યું કે આજે તો ચારે પાસે હાથીને સજ્જ બાંધો યા શુદા યા ભેયરામાં રાખો તો પણ કાલે જો પઠારે હાથી મદોન્મત થાય જ. રાજાએ કીધું તારૂં ભવિષ્ય જોડુ પડશે તો તને યમ દધરા. રાજાએ હાથીને સજ્જ બંધાવ્યો અને રક્ષણપૂર્યો ચૂક્યા. પરંતુ કહેલા વખતે હસ્તી મદોન્મત થઈને આવાનચયમ તોડીને પ્રાચીના પૂરની માફક દોડવા લાગ્યો.

चाइ घसइ अनइ घडहडइ किरि आसादि अंबर गडअहइ ।

રાજા સુમરે લાઇને પૂઠે પડ્યો અને જો હાથીને બાંધે તેને એકાવલી દાર આવવાનું બહેર કહ્યું.

आपू अंगनणउ झुंगारु आपू एकाउलिनउ हार ।

आपू अधिक बढीउ पसाउ जे बढीउ बांधइ गनराउ ॥

એટલામાં તો હાથીએ ગદ્ગદમાં જઇને માથનું નુકસાન કરવા માંડ્યું.

ગમિ ચઢહટ્કનડ મોડિઝ ગાહ પાનતળાં સવિ લાખ્યાં છાહ ।
 ફૂલતળા તહિ પૂર્યા પગર મડગલિ માથિ કીધૂં નગર ॥
 પુહતઝ શ્રેણી મુગવીતળી રામવત્ત મેલે રેવળી ।
 છાપડ કેસરનડ કપૂર વાત્યાં તેલ વહાવ્યાં પૂર ॥ ૩૬ ॥
 લીળાદીઠડ દોસી દડવડડ પારિપિનડ પગિ પીઠી ચઢડ ।
 ફડીયા ફોફલીયા સૂનાર નાઠા લોક ન જાળડ સાર ॥ ૩૭ ॥
 હાટમાંહિ હડ હાલકુલોલ કિરિ કમલાવતિ કરડ કલોલ ।
 પોતા લાખ્યા પારિપિતળાં કાપડિસરિસ કિરિયાળા ઘળાં ॥ ૩૮ ॥
 એકિ અટાલિ માલિ ગઢિ ચઢ્યા ઇકિ પાધરિ દસદિસિ દડવડ્યાં ।
 ઇકિ છાવડાં અઢડ છડડોક તે સીકિડ ધ્યા લૂસડ લોક ॥ ૩૯ ॥

આવી રીતે ગડમધલ કરીને હસ્તી ક્યાલની શ્રેણીમાં આવ્યો ત્યાં મહિરાના માટમાંથી મહિરા પીને મદો-મત્ત થયો.

આગડ પંચાયળ પાપરિઝ આગડ પત્તગ પંપાવરિઝ ।
 આગડ ગજ અંગિ જ મદસ્ત વલિ વારુળીમોવિ થિઝં મૂત ॥ ૪૧ ॥
 મુઝાહલ પૂરડ પરચંડ દંતૂસલ જાળે જમદંડ ।
 પાઢડ વિસમા પોલિ પ્રસાદ નરનારિંદ ઉતારડ નાદ ॥ ૪૨ ॥

આ અવસરે એક બાહ્યજીને ઘેર રીને અધરણી હોવાથી ઉત્સવ હતો એ રી પીહરથી પણ પૂરીને સામરે ધામધૂમથી જતી હતી. એવામાં હાથી ત્યા આવી લાગ્યો અને તેણે તે રીને મુઝાહંકથી પકડી. સધળા રનેહીઓ તથા વરધોડાના લોક નાહા. રીનો ભત્રીય તેવામાં આવી પહોચ્યો અને તેણે ખુંખારવ કર્યો.

પાઘડી-તત્ત્ર આવિઝ ઘાડિઝ તે નારમિરતાર બુંબારવ પળ કરડ અપાર ।
 કોડ મુમટ શૂર સાહસિક શુદ્ધ કોડ ધોર વીર વંસહ વિશુદ્ધ ॥ ૧૧ ॥
 કોડ જાડિઝ ચઢદિસિ ચપલઅંગ કોડ અક્લ અટલ આહવિ અહંગ ।
 કો લિત્તીય પલપંડળસમત્પ કો અઢડ છયલ્લ લિતિ લગ્ગહ હત્પ ॥ ૧૨ ॥

એવી રીતે ખુંખારવ કરતાં કરતાં જૂવટી જાતાં સદયવત્સે સાંભળ્યું અને ખુંખારવતું કારણ જાણીને રીને છોડાવા દેડ્યો અને હસ્તીને હણ્યો.

પાઘડી-તત્ત્ર ધાયુ ધમડ ધસમસંત કિરિ આવડ કેસરિ કસકસંત ।
 ચર્ચરીય ક્ષાટિ કટકડ કવાલિ વલકલિઝ વડાણ પિઝ અકુટિમાગિ ॥ ૧૩ ॥

મયમત્ત રત્નુ દિદ્ધુ દિદ્ધિ તવ અસિમર કઢવિ કિંદ્ર મુદ્ધિ ।

મુહિમંઢવિ હકકીય સમલહત્થિ સાહસીયસુમટિ સુદયવચ્છિ ॥ ૧૪ ॥

નવિ મેલ્લહદ નારી મુંઢિઅણિ દંત્સલ મેઢાવિ ઘલિલ વગિ ।

હમ હ્ગિલ કરડિ કરિ માલ હાંધિ નિમ મુદ્ધિ સીસ ગિલ શ્રવણસવિ ॥ ૧૫ ॥

હસિત નરો કે પર્વતનું એક શિખર ના પડ્યું હોય તે ભોય હપ્પર પડ્યો.

ગઢઅડિલ ગયંદુ કિ પહિલ પલ્લ મુર અનરિપિ પેવિલ અપુલ્લ ।

જયજયશબ્દુ અંપદ જગત પહુવચ્છ અચ્ચરિલ પેવિલ પુત્ત ॥ ૧૬ ॥

રાજાએ જ્યોતિષીને છોડીને ગામ આપ્યું. કુમારને રાજ્ય આપવા માંડ્યું પણ તેણે ના પાડી. મંત્રીએ ચિંતવ્યું કે હવે મને આ જરૂર કદાવશે તેથી તે રાંધ્યા સમયે કાજ અંગ કરીને અને કાચો શુંગાર કરીને કાલા અખર અને પાંચ પાલી કાળા આદ લઈને રાજા પાસે આવ્યો. રાજાએ આવો વેશ કરવાનું કારણ પૂછ્યું. પ્રધાને કહ્યું કે સંકલ મંગલનું કારણ જયમગલ હસતી એક સ્ત્રીને કાળે હણ્યો તે વારસે હસતો તો આપને જ શોભે. મંત્રીએ પછી રાજાના કાન બરાબર બંનેમાં. રાજાએ ખાત કોળે કુમારને બોલાવ્યો. પિતાને કુપિત દેખી કુમાર જૂહાર કરીને ચાલ્યો ગયો અને દેશાન્તર વાસ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. માતાએ વાંચી પણ તેણે જ્યારે કહ્યું કે અહીં રહીશ તો માંડે પ્રત્યુ ચિંતવશે મદિ જલુ જ શ્રેય છે ત્યારે માતાએ રજા આપી. સાચે સાવલિંગા પણ ચાતી અહીંઆ કવિ સાવલિંગાનું વર્ણન કરે છે તે સામળવા જેવું છે.

મયમમણિ રમણિ તુરમય ગમનિ શ્વઢ અનિલલગ્મ અંગ જ નમંતિ ।

પયપંકય લંકતલિ વિઢરડંનિ પનિમત્તિ વિત્તિ ધરિ ચઢવડંતિ ॥ ૪૭ ॥

જસ જવજૂઅલ વરંમયંમ વિપલ કિ ઉરચલ કરિણ કુમ ।

કરપલ્લવ નવશાપા અશોક સોવલ્લવન્ન સારીરોક ॥ ૪૮ ॥

મુલ્લ કમલ અમલ શશિહરસરિત્પ નિલવટિ તિલપ ત્રાઢીકમચ્છ ।

કુંડલ કિ કમ્પિ પાયાર માર કોત્તીસનિકર પરિગર અપાર ॥ ૪૯ ॥

તિલ્લુલ્લ નાસ સંજુત મત્ત ત્રિદિ દાદિમ દંત અહરા રગત ।

અમનસહ પજનસરિસ નિત્ત સીમત્તકુંત્ત કિરિ મયરકિત ॥ ૫૦ ॥

હુદ મમદ્ કામકોદંદવંદ કટિર્નિચમ્લવિત વેળીવદ્ધ ।

ઉરિ હાર તારશ્રેણીસમાન તનમેંદલ અવર ન ઉપમાન ॥ ૫૧ ॥

રસ્તામાં અનેક શુભ શકુન થયા. આગળ ચાલતાં એક વધુ આવ્યું સાવલિંગા ત્યાંપુર થઈ તેથીએ સમરયામાં કીધું—

નાહ કુરંગા રગયલિ જલવિણુ કિમુ જીવંતિ ।

નયણ સરોવર પ્રીતિજલ નેહિદં નીર પિયંતિ ॥

પ્રિયાને તપાતુર થયેલી નાણી સદયે દશે દિશામાં દષ્ટિ નાંખી. તેવામાં એક જુદ પ્રયાપલિકા દેખી. કુમારે ત્યાં જઈને પાણી માંગ્યું. જુદાએ કીધું કે આ હરસિદ્ધ માતાની પ્રયા છે અને જેટલું પાણી તેટલું રૂધિર આપે તો પાણી મળી શકે છે. કુમારે કબૂલ કર્યું. પ્રયાપલિકાએ સાથે જઈને પાણી પાડ્યું. રૂધિર આગતાં કુમારે અંગે કાપીને રૂધિર કાઢવા માંડ્યું. છેવટે મરતકે છેલ્લા લાગતાં માતા પ્રગટ થયાં અને કુમારને વાપ્યો. દેવીએ કીધું હતું ઉર્જિની અને પ્રતિજ્ઞાનની નગરદેવી હું. હું તારૂં સાહસ જોવા આવી છું. દેવીએ તેને સંક્રામમાં જઈ વાસ્તે કાળા દંકલોદની કુરિકા આપી અને ઘૂતમાં જવા વાસ્તે કાઢી કાઢી આપી. સાવલિંગાએ કીધું કે તમને મારાથી ધણું દુઃખ સહન કરવું પડશે માટે મને મારા પીઠર મૂકો. આમળે ચાલતાં એક વન આવ્યું (કપિ અહીં આ વનનું સરસ વર્ણન કરે છે) ત્યાં ઉમયાપતિનો પ્રાસાદ દીકો. સાવલિંગા પ્રાસાદમાં પેડી અને અનેક સ્ત્રીઓ સુંદર તથા એકાંતમાં ધ્યાન ધરતી એક કુમારિકા દેખી. સ્ત્રીઓએ પૂછ્યું કે તમે ક્યાંથી આવ્યા છો. સાવલિંગાએ કીધું કે ઉર્જિનીથી. ઉર્જિનીનું નામ સાંભળીને પેલી કુમારિકાએ સાવલિંગાને ખોલાવી અને તેણીને પોતાનો વૃક્ષાંત કહ્યો. કુમારિકાએ કીધું કે હું ધરધીર રાગની પુત્રી છું અને બંદિના મુખથી સદયવ્રતના શુભ પરાક્રમ સાંભળીને તેને પરશુવાનો નિશ્ચય કરીને અહીંઆ આ કાશિત્રવ ઉમયાપતિની ૭ માસ થયાં આરાધના કરી છે.

ધરવીરરાયધૂઆ મુહુસાલે મજ્જ રાયનરવીરો ।

વરવીરસુદયવ્રત્તો વઠડં શિવ પુષ્પિ હે સાહેબ ॥ ૮ ॥

કલિજુગિ કામુકતિત્યો પત્યંતય અત્ય સાહેબ સયલો ।

પઢમાસિઅવાહિઅગ્નિ મળવંછિય દેહ માહેસો ॥

આજ ૭ માસ થશે. સાંજ સૂધીમાં સડો અને મળવો જોઈએ. નહીં તો હું કાષ્ઠમક્ષણ કરીશ. સાવલિંગા વિશ્વાસથુમાં પડી કે આ તો રસ્તામાં શોક વળગી. પરંતુ કાષ્ઠમક્ષણ કરવાના તેણીના નિશ્ચયથી દવા આવવાથી કશું કે સદય દારે છે. લીલાવતી સદયવ્રતને મળે છે. સાવલિંગા પોતાનું ઔદાર્ય દેખાડે છે અને સદયવ્રતને લીલાવતીનો પરિણય કરવા રમ્ભ આપે છે. સદયગા ધરવીરરાયની ધારાનમ્રીમાં જાય છે. સદયવ્રતનાં ત્યાં લામ થાય છે. લામનું વર્ણન થોડુંક સાંભળો.

હવ ઘડલ; રાગ ઘન્યાસો.

આસળતળંડ અંગાવિડ એ નરવરિદં એ તરલ દુરંગ ।

સાહળપતિ પલંગાવિડ એ પલંગિ પર્વગ ।

તોળદ વરરાડ ચઢાવિડ એ ॥ ૯૪ ॥

चडति पेवि जे जुडंति ते तुरंगआणयू जे सुदयवत्सलहुसलसणे वयाण्ड ।
पाया छहुं ति कीकी पयड होम दीउ आसणे ।

सोहंति सुदयवत्सवीर ते तुरंग आसणे ॥ ९५ ॥

चिहु दिसि चामर बलइ ए सिरवरि ए सोहइ छात्र ।

विप्र वेडधुनि उच्चेरइ ए आआ आगलि ए नानाविध पात्र ॥

बहु बदिण कलरव करइ ए ॥ ९६ ॥

करंति बंदिणा अणिक मंगलिकमालय ।

विविन्न निति पत्त पाडरागरंगतालये ।

चडी तुरंगि चंगि अंगि सार सुंदरी रसे ।

ति चालवति नारि च्यारि चामरं चिहु दिते ॥ ९७ ॥

वर आगलि पिउ संचरइ ए आआ राण छे ए सरिसउ राउ ।

पायदल पार न पानीइ ए आआ बलीयडउ ए नीसाणडे घाउ ॥

हय दीसइ गपरायसारसी ए ॥ ९८ ॥

करंति सारसी गइंद संधिसुडि डबरं नीसाणडोलडकघाउ हूअ ताव अंबर ।

उचित्तवाउ दिति राउ वेगि ताव रइकरो प्रेमि सुदयवच्छवीर पत्त तौरणइ वरो ॥ ९९ ॥

गयगामिणि गुण वित्तवइ ए आआ शशिमुखी ए करइ सिंगार ।

हार एकाउलि उरि ठवइ ए आआ कंदर्पू ए समउ कुमार ।

अहिणवउ इंद नरिंदवरो ॥ १०० ॥

नरिंदइद मत्तलोइ लोयमउझ सोहए अदिदुदिदु माणिणी मणंतरंगि मोहए ।

भवानिपत्तिपायमतिकंतलडकामिनी ते सुदवीर वन्नवंति मे गयंदगामिणी ॥ १०१ ॥

कुंडलीउ तत- मौक्तिकदाम छंदः ।

पउमिणिहोस्तिनीचित्रणीवारा संलिणि सार किड संगारा ।

रतिपतिरंगि मिलवि सहि रामा विखवि सुदयवत्स वर कामा ॥

जे कामनरिंदतणइ दलि सार गुज्या मयमत पयोहरभार ।

जे दिहि सागिछि चळइ चमकंति ते सुदयवत्ससिउ रंगि रमंति ॥

जे ब्रह्म दिदु कि नदु कुरंगि जे उप्पम रेह सनेह सुचंगि ।

जे चंदनि अंगि गमंति ते सुदयवच्छिसिउ रंगि रमंति ॥

કરડ નિજ માનિનિ આળણિ સોહ જે જાણ જુવાળનજ મનિ મોહ ।
જે પસિતિ ઉર ન મંતિ તે સુદયવચ્છિસિડ રંગિ રમંતિ ॥
ઠવડ ઉરિ હાર કિ તારયથ્રેણિ દુલંતિ નિર્વંપરલંચિન વેણિ ।
જે તારુણિ આરુણિ નિત્ત ધ્રુમતિ તે સુદયવચ્છિસિડ રંગિ રમંતિ ॥

છપ્પય. હે સહી કહિ કુળ કાઝિ અઝ્ઝ ઉલ્હાસ અંગિ મહુ ।
કુંકુમિ કઞ્જલિ કળયકુસુમિ સિંગાર કિન્દ મુહ ।
મરીય સેસિ સીમન કંત કંદર્પરાય કરિ ।
ગુડી સાહણ મયમત્ત નિત્ત સઝ્ઝ કિ ઉપ્પરિ ।
માણિસિ નિસિ મયંક મધુરતિ મધુપ પહુવત્સતળૂડ મુઝ્ઝ મનિવસિડ ।
ઉલ્હવળ અનિલ ત કિ તનુરયણિ સુદયવત્સમુલ્લ નિહિનિસિડ ॥

છપ્પય. અગડ અહરા રત્ત આહિ વિહિલિ વિલાસીય ।
અગડ હોયળ હોલ અનડ કઞ્જલિહિં કલાસીય ।
અગડ સિહિળ મુચોર અનડ હારાહિભારિય ।
અગડ ગય મંપારિ અનડ નેઝર ઇકારીય ।
અગડ સુકામક્રિય કામિની અનડ વસંતિ નિશિ ઉગ્ગહી ।
પહુવચ્છતળૂડ અમરંગિ સતિ અનડ સુવર સુદા મિલો ॥

આવી રીતે વરધોડો નીકળ્યો અને સદયવત્સનાં લીલાવતી માથે લગ્ન થયાં. પ્રજાનિ સાવાઓ ઘત રમ્યા આવ્યા તેમને દરાવીને યજ્ઞ એ સર્વ ધન લઈ લીધું. રાજ્ય આપવા માંડ્યું પણ તેનો સ્વીકાર ક્યો નહીં તે લીલાવતીને લઈને આગળ ચાલ્યા. રસ્તામાં એક શિલા દીડી. શુદ્રામાં પેસીને ધારેને દરાવ્યા પરંતુ તેઓના મસ્તકા હેલા નહીં. તે બીરાએ કુમારને અંચલે એક દોડ મૂલતો કંચુક ખાંધી દીધો અને મંકટમાં તેમને મંભારવાનું કર્યું. આગળ ચાલતાં એક નિર્ગૂન સાહેર દીડું તેમાં એક સ્ત્રીને રૂઢ કરતી સાંભળા. સ્ત્રીએ કીધું હું નંદરાબની લક્ષ્મી છું અને તું મારો સ્વામિ થા. પ્રજાતે લક્ષ્મીએ ધનના દમશ દેખાડ્યા પરંતુ કુમાર પછીથી બિલિવિધાન કરીતે તે ધન લઈયું એવું વિચારીને આગળ ચાલ્યા. એક બાટને ગામ આવ્યા. સાવલિગાને કીધું કે તું અહીંયા રહે. તારે માટે પઢિલાણથી વઝ રથ વગેરે તારા પિતાના નગરમાં પ્રવેશ કરવાની ઉચિત સામગ્રી લઈ આવું. ક્ષત્રિય સ્ત્રી બાટની બહેન કહેવાય એ સંત્રાધ કંઈ નવો નથી.

અદિનનજ અહિન ક્ષત્રિણિ ક્ષિત્રિણી માનડ માડ મગી ।
એ નાનજં, નરૂં નહીં આઝ મ્હાટમુવનિ રહનાં નહીં લાજ ॥

સાવલિંગા સદયવત્સને કહે છે કે હે સ્વામિ એ નગર કંઈ ખીન્ન પાટણો જેવું નથી
ખાટે તેમાં જીવાનો સાર નથી. સદા પૂછે છે કે તે કેવું છે. સાવલિંગા કહે છે—

જિણિ પાટણિ પોદા પ્રાસાદ મેરુશિખરસિંહ વંહદ વિવાદ ।
ગરુડ ગદ ઝંજા આવાસ કિરિ અહિનવ દીસદ કવિલાસ ॥ ૬૭ ॥
માહિ મહેસ વિષ્ણુ નદ બ્રહ્મ સહ સમચરદ કુલોચિત ધર્મ ।
જિનશાસન ગાઢડ ગહેગેહદ જીવદયા દેવી મન હરદ ॥ ૬૮ ॥
દિનકરમગતિતણડ અતિભાવ અધિકડ પરમેસરીમભાવ ।
જે જોગિણિ વડસઠિનૂ ઠામ વડસઠિ વેટકનડં તિહિ ઠામ ॥ ૬૯ ॥
ગણપતિસ્ત્રેષ્ઠપાલની રૂપાતિ દિવસપાહિદ રૂઢેરી રાતિ ।
ઠામિ ઠામિ મડલ મડાઈ ઠામિ ઠામિ નિતુ ગુણીયા ગાઈ ॥ ૭૦ ॥
ઠામિ ઠામિ દોળાં દોઈં ઠામિ ઠામિ જોળાં જોઈદ ।
સાનદ વસણ સંસાલદ જેડ માહિ ઘણા છદ માણસ તેડ ॥ ૭૧ ॥
ફકિ લીલા લપમી લેદ જાઈ મોલા મમહિ સાન ઘીકાઈં ।
મળા ન કામળમોહનનળી વરતદ ધૂરતવિદ્યા ઘળી ॥ ૭૨ ॥
વસદ વાસિ છત્રીસદ કુલી માહિ મોદા બહુત્તરિ મડલી ।
વડરાસી સૂરા સામંત ચ્યારિ મહાધર મંત્રિ અનૈન ॥ ૭૩ ॥
વડરાસી જુહટાની જુગતિ વરણાવરણતળી વટુ વિગતિ ।
ઉત્તિમમગ્યમલોક અપાર પાપા મલા ન પામદ પાર ॥ ૭૪ ॥
કરદ રાજ સાલિવાહન રાડ વડરીતણદ વિધંસદ ઠાદ ।
અઝઠપીઠ પહિલ્લ પહિઠાળ સામીય આલિતળૂં અહિઠાળ ॥ ૭૫ ॥

સદયવત્સને બાટને સાવલિંગાની બધામણુ દીધી અને તેણીનું કાધુ કે દું પાંચ દિવસમાં
આવીશ. મનમાં વિશ્વાસીસ નહી. સાવલિંગા કહેવા લાગી—

વસ્ત—કંત સંપલિ કંત સમલિ કહદ કમલચિટ ।
જુમદ લુપ્પદ મયરહર તેન પાલિ પંચડ કરિજનદ ।
સીહ વિચ્છુટદ સંકલહ તિ કિમ દેવ દોરી ધરિજનદ ।
હત્પી અંકુસ અવગુણદ કિમ સાહીમદ કાત્રિ ।
નિમ મિયનમ પાવારતો મુક્ક વિમાસળ મત્રિ ॥ ૭૮ ॥

ગાહા—સુણિ સુદયવીરવયળં સચ્ચં જં ચવડ સાવલિંગીણ ।

પિય દિવસપંચપચ્છદ્ધિ તિહિ ગમિસુ જિહિ ન પુચ્છેસિ ॥ ૭૯ ॥

સાવલિંગાનું આલું પાંચ દિવસ પછી પ્રાણુ ત્યજવાનું વચન સાંભળી સદ્ય કહે છે—

તિણિ વયણિ સુદ્ધ જંપદ મણિ ઘેરે વિરોસો હસેવિ મુહકમલે ।

તિહુયણિ તે કો ઠાળં જિહિ જુવડે રહદ્દ મહ મહિલા ॥ ૮૦ ॥

સાવલિંગા કહે છે કે તમે જરો ત્યાં મારા જીવનું ભ્રમણ થશે.

વયળશશી નયળમદે હંસમદે ઝરિ કરિદમગિહરી ।

કળયપહાળંગંગી જત્ય તુયં તત્ય જીવમળં ચ ॥ ૮૧ ॥

આ વચનથી સુદો પાછો ફર્યો અને સ્ત્રીના આંસુ લસી નાંખીને તેને શાંત પમાડી અને કીધું કે જો હું છેવટના દિવસે ના આલું તો ગમે તેમ કરજે.

તિણિ વયણિ સુદ્ધવીરો ગહધરિડ લગ્ન ગહદ્ધિ સિવલનો ।

ગયગમણિ મ ઘરિ દુહિલિડ નિવારિ નયળમિ નીર મરિયાદ ॥ ૮૨ ॥

હવ અડયલ—વલિયો રમણી રોયંતિ વારિહિં ।

લોઅળ લોહિં સકજ્જલવારિહિં ।

અવલ જિ નાવુ વુછદ્ધિ વારિહિં ।

જં મુણિ મુણદ્ધિ સ કોરે તિ વારિહિં ॥ ૮૩ ॥

સુદો પ્રતિજ્ઞાનની ભાગેલે આવ્યો ત્યાં એક માણુમને પશુની પેડે સરોવરમાં પાણી પીતો દોડો.

અડયલ—આગિ વિરહિ વિલસલો પાગીલામી અંગિ તિહાં સળ્પાળી ।

કજ્જલલગાદિદ્ધિ લુડ પાળી પીધું પુરિસિ પશુવરિ પાળી ॥ ૮૪ ॥

આ જોધને પાણીહારીએ સખીને પૂછ્યું. સખીએ કીધું કે તેની બાંધીનું કાજલ હાથમાં લાગેલું હોવાથી તે બીજાવાના ભયથી આમ કરે છે.

નર નવરંગ સહી સાલુજ્જલ કિં કારણિ વણુ જેમ પીયો જલ ।

નારી નરકરિ લગ્નૌ કજ્જલ પીધિ મીનદ્ધિ મય મરદ્ધિ ન અંજલ ॥ ૮૫ ॥

નગરમાં પ્રવેશ કરતાં સહીને ટૂંક મળ્યો. અણુમ સહીને માનીને પાછો ફર્યો. ટૂંક પાછો ફરતે પૂછી, પત્ર, ફલ લઈને આવ્યો અને કુમારને સડે પતાવ કીધો. અને જણાવ્યો

नगरभां प्रवेश थ्यो. सूर्यप्रासादभां गच्छिऊने तथा अछिने। विवाह बुझ्यो. कामसेना गच्छिऊ
नायवाने भिये भिये सूर्यप्रासादभां तेने जेवा आनी. जेधने कामविहण थ्यो. धेर आपतां
तेछुने कामज्वर छपन थ्यो. राननी भानीती होवाथी रानमे धया वैद्यो मोलाव्या पछ
काधने रोगनी जराज्वर परीक्षा करी नही त्तारे ज्वर वैद्ये कछु के तेने कामज्वर लाग्यो छे.

एकि मणइ उतारउ लांव एक सेक दिवरावय पांव ।

एकि मणइ आलस मेल्हीइ एकी माणिइ मंडल मांडीइ ॥ १८ ॥

एकि माणिइ अम्ह हलउ हाप एकि मणइ दिउ कडूउ काय ।

आपापणी कला सवि कहइ गुणीया अनइ वडइ गहगहइ ॥ १९ ॥

गृजर वडइ जिह्वारइ हसिउ जाणे धरणि धनंतरि निसिउ ।

दीठइ रुपि सरुप ओलपइ वैद अनेरा आलिइ अपइ ॥ २० ॥

एहनइ अंगि अगलउ अनंग नरवर को दीठउ नवरंग ।

मूरतिइ मूरठा मानिसिइ मिलिउ लोक देपी लानसिइ ॥ २१ ॥

कामसेनामे पछी अछटती अछने (रवि भदिरभां शेर पासे धन सेवा गर्छु छती
तेने) छाने मोलावा मोक्षथी. अछटती कडेवा लागी के जेछु आपछने अछ पयत छेतयां
तेनाथी शुं काम छे. गच्छिऊमे तो पुरुषनी परीक्षा करीने जेनी पासेथी धन भये अछु होय
तेनी साथे गर्भध करेवा.

एकदंति तीणि बोलिइ बली रीसिइ पुरुस एक ऊच्छली ।

जीणि हं हालू कीधी आज ते छिटउ तेडिइ कुण कान ॥ २२ ॥

राय राणा भूपति जेतला विवहारीया कहूं केतला ।

करइ साद्र कोडसर कोडि केहा गुण ए राउत तेडि ॥ २३ ॥

पारपिसिउं जे कीनइ प्रेम पीडी दिइ पीयासं हेम ।

उछी वानीमउ घणउ विराम सारी लीइ सुंआला काम ॥ २४ ॥

दोसी कोर कापडा दियइ लगडमांहि नि निमणूं लीयइ ।

कान सुरहीउ सारइ घणूं आपइ सदा सुरहं घूपणउं ॥ २५ ॥

सोनीकानि किह्वारइ पाहि सूध चउप लिइ मुनामाहि ।

पहिल्लं घाट घडीनइ हाटि घरि आविसिइ घडामणमाटि ॥ २६ ॥

बांमणसिउ घट्टनेह म करे मासपापपूठेइं परिहरे ।

माट भळउं हुइ दीह बिच्चारि जा जूवटइ न मानइ हारि ॥ २७ ॥

તંબોલીની ઘોડી તીમ મિહનડ પાન પાવતા સીમ ।

દંડા દેવી ટાલે દ્રેઠિ સાહી જડનડ મન્નાવે સેઠિ ॥ ૩૧ ॥

માલી આપડ સુરહાં ફૂલ જેવાડનડ અતિચહુમૂલ ।

મોટા મોટા અનડ છંદઝોક તીહરડં 'દીનડ વહિલડ છેક ॥ ૩૨ ॥

ફૂટરસી નંડ ફરફટકૂચ હાથિં કિઢાર ન મેલ્હં મૂંઝ ।

તેડલમૂ નડ મદેસિ અડાડ કૂડી કદવસ લાઝ ન સાડ ॥ ૩૩ ॥

નાળાવટિ નાળૂં પરપીડં તિમ આપણડ પુરુષ પરપીડ ।

તિહનડ માવ દીસડ જેનલડ તિહાં આદર કીનડ તેતલડ ॥ ૩૪ ॥

કામમેના આધી કાપી અને નાપકા નાપકદેને કુમારને લાવવાનો હુકમ થયો. કુમાર વેશ્યા ગઈ ગયો. ત્યાંથી જૂલુટામાં જૂલુઆર રમતાં ઘણું દ્રવ્ય મેળવ્યું. થોડુંક ટૂંટકને સાવ-લિંગા વાસ્તે આજુબજુ વગેરે ખરીદવા આપ્યું અને બાકીનું વેશ્યાને આપ્યું. પાંચમે દિવસે સમ્યવત્સે જવાની તૈયારી કરતાં પોતાની અમિ માગી. વેશ્યાએ તે ખાવતાં તેની અંદરથી સવારોડ મલ્લતો કંચુક બહાર પડ્યો. વેશ્યાએ તે સદય પાસેથી બક્ષીસ લીધો. પહેરતી રાજકારે આવતાં શેઠે બોલાવી. દંતડશેઠે પોતાનો યોગવણ કંચુક આજણખ્યો અને મહા-જનને બેસું કરીને રાજકારે શરોવાદ લખી ગયા.

દંતડસેઠિ મેલાવડ કરડ સાહુલિ સાહુલિ તં પોકરડ ।

પાહૂ પાસનાગ જસનાગ માહવ મોકલ નડ વરણાગ ॥ ૮૨ ॥

આંવડ અમયચંદ ગુણિચંદ આસચંદ પાસડ નડ જસચંદ ।

સોલડ સંતિનાગ સાહાર આમડ મોઝડ અમયકૂંઆર ॥ ૮૩ ॥

ધરણિગ ધારણ તાહરૂ કાજ ઝડડ મહાજન મિલીડ આજ ।

આસૂ જાસૂ પાસણસેઠિ મિલ્લિડ મહાજન ટોડાહેઠિ ॥ ૮૪ ॥

તેડિડ તેજપાલ તેજસી તેડિડ ઘાંધડ નડ ધારસી ।

વહિલડ થડ જાડ વીરમ તેડિ નહીં જુગતિ જે કીજડ જેડિ ॥ ૮૫ ॥

મહાજનને મધગી હકીકત કહી. વેશ્યાએ કંચુક કાઢી પામેથી મળ્યો તેનું નામ દીધું નહીં. રાજાએ શયિ હપર ચઢાવવાનો હુકમ દીધો. શહેરની ગણિકાઓને ખબર પડતાં તેઓ રાજા પાસે આજ્ઞા કરવા આવી.

હીરૂ હાંસલ કામલિ કિસી પેતૂ રીમિગિ જાલ્હણિ નિસી ।

કાંશૂ કરણૂં નંડ કામલી નામન્ડે નાગલડે મઠી ॥ ૯૮ ॥

સાંજુ સુહલદે સહજલી વાહુ વીલ્હણદે મરજલી ।
 નાગૂ નાયવદે નામિણી માંનૂ માલ્હણિ નૃદ કમિણી ॥ ૯૯ ॥
 રાજુ રતનાદે રુપિણી માડુ માવલદે પીમિણી ।
 લુહડી વહી વિલાસિણિ ઘણી રાજમુવણિ આવીલ્હણમુણી ॥ ૧૦૦ ॥

રાજાએ માન્યું નહીં. એકદંતિએ જુવડે જાળને સંધાને શોધી કાઢ્યો. સૂરો વેશ્યાના
 દુઃખની વાત સાંભળીને સદી ન શક્યો અને હનુમતની પેઠે તડૂકીને વધરધાને દોડી આવ્યો.

કિરિ હાકી ઝઠિ હનુમંત કિરિ કાંપાનલિ ચાડિડ કતાંત ।
 ચઢવડ ચડપડ ચાલિડ ઇમ કિરિ આવિડ ગુરુ મારય મીમ ॥ ૧૦૧ ॥

કુમારે કામસેનાને બંધન તોડીને છોડાવી. તલ્લારક્ષક (કોટવાલ) સામે થતાં તેણે
 નાક કાપ્યું પથ્થુ માર્યો નહીં, અને કછુ કે બ મોટા સામંતોને મોકલ્યો.

મોકલિ વાંહ ગાદા ઘણંત મોકલિ જે સૂરા સામંત ।
 મોકલિ રાડત રાણિ વાડલ મોકલિ જે આંગડ આડલ ॥ ૧૦૨ ॥

કોટવાલે નગરમાં જાળને રાખીને નવેદન કર્યું. નગરમાં કામસેના ગણિકા સાથે વિવાહ
 માં ઉતરેલા રોડને ખમર પડતાં તે એકદમ આવ્યો. કુમારે સાવલિંગાની હકીકત કીધી અને
 કાળજી મોકલી આપવાને વીનતી કરી. શેઠે વિચાર્યું કે એણે મારા ઉપર ઉપકાર કર્યો છે
 તેનો ખદ્દો વાળામનો આ વખત છે. જે પસાથી મિત્રનું કામ થાય નહીં તે નકામો છે.

મિણિઈ અરયિઈ ન માજઈ મોડ મિણિઈ ન ટલઈ પરણી પીડ ।
 માગમિત્રકામિ ટાલોઈ તે સંપતિ સચલી ચાલોઈ ॥ ૧૦૩ ॥
 અરયિઈ સચલા સીમઈ કાન અરયિઈ આપણાં કીજઈ રાજ ।
 અરયિઈ સપિ ઢાંકઈ અલત્ર વેચી અરય વિઝોદિસું મિત્ર ॥ ૧૦૪ ॥
 મેલઈ પાણિ પાવિસાજોડિ વેલ લાધી વેચઈ કોડિ
 મીઠતણૂ જે જીવિત કહઈ તેહનડ વાદ વાળીયા સહઈ ॥ ૧૦૫ ॥
 ચાંચ્યા રાય વિઝોડઈ વેચ પઠી કુવેલા ઝડઈ કથ ।
 ગદગાદિમ નવિ સીમઈ અત્પ વિણિ વેલ વાળીડ સમરય ॥ ૧૦૬ ॥

શેઠે રાજા પાસે જાળને કુમારનો જામીન થયો. કુમારે છૂટીને બારના ગામ આવ્યો.
 અહીંયાં સાવલિંગા અગ્નિ પ્રવેશની તૈયારી કરે છે. સાવલિંગા કહે છે—

દૂંહા. સૂદ! તુહાલા સાપ થિતં આતરૂ અતિ ડરતડ ।
 હવ જોસિદ જગનાય સાહસ સામલયા મળદ ॥૪૯॥
 ડલે આતરિણહિ તદ પડલું પામિડ નહી ।
 વાહણ વિચિ વિહિ લેહિ નિહરદ નીજામાપપદ ॥૫૦॥
 ડમી આસ કરોહિ અંબલા અહિંડીતળી ।
 વર પડંડત વિમરેહિ કેમરિના પગ કિમ નીસરદ ॥૫૧॥
 નાહ તુહાલા નેહ કિમ ડસકલ એકમવિ ।
 જા દસવાર ન દેહ દ આપણડ ન હોમીદ ॥૫૨॥
 માણિક મૂઠિનલેહિ પડદ તડ પ્રાપતિ પામીદ ।
 નાહ નવેરદ દેહિ દરસણિ દેપેલૂ પિડ ॥૫૩॥
 આસાલૂષી એક પીહરિ મેલ્હી પારણી ।
 તિહનદ આમ અનેકિ ડઘાટદ ડપાપલા ॥૫૪॥
 સૂદા શોક સરોપ મનિ માહરદ કાઈ નહી
 સહી સમેવડ લાપ કીવા આજ અળોસરા ॥૫૫॥
 નિણુળીકાનિ જ દીહ આપયા આવેવાતળા ।
 તે લેપેતા લીહ કરી કુલેહ દાસિસિદ ॥૫૬॥

બ્યા શકર તથા નારાયણને નમસ્કાર સ્થાવનિગા કરે છે ત્યા થશે ધસમંતો આવી
 પડોઅપો. કુમાર ફરીથી હથીયાર રહી ગયેલા પાછા લાવવાતું કહીને થલિ આગળ આપ્યો.
 દલનાયકે કુમારને હસવવાતું બીડુ અડધુ અને લડવા ચાલ્યો.

તિણિ નોલિદ દલનાયક શલિડ પરિમહ અસિ ડમા લેદ વલિડ ।
 દમદમ વિસપા વાનદ દોલ ડર કમકમદ નિકાપર કોલ્હ ॥૭૬॥
 શવસાવ શવકદ શવકદ લોહ ધસમસન ધસમાસિયા જોહ ।
 ધૂસણતળા કસળ કસકસદ ગાદદ ગુણિ સીર્ગિણિ વસત્રસદ ॥૭૭॥
 સાવલોહસરિ તોમર તીર માલે નવિ મેદીદ શરીર ।
 આડે આધુવિ જે મુહિ ચડદ તે પાપકવયઆગલિ પડદ ॥૭૮॥
 જે મડનડ ગાદડ મડિવાડ તિહિ ઘલી નવિ વાતદ ઘાડ ।
 દલનાયક શલા શોલી નહ આગડ પિડ આરાલી સદ ॥૭૯॥

દ્યેનાયક હાથે રાજાએ આવનવીર એકલા આંખે નારે રાજાને
 પુત્રીતનમાં એકલો પુત્ર આંખોએનાને દરાવે છે નારે જ્યાં આંખો અને પાંચ
 સદાનું મોકલે કહું. ધોરો ઉઠાને સદા પાસે આંખો અને આવનવીરને દરાવ્યા

આગઈ એક ને ધોરિ વાઆહિ અનઈ પત્ર પુહતા પઢમાહિ ।

અંતિ કુચા અજનવનદેહં વિરિ મહિમહલિ આવ્યા મેહ ॥૮૭॥

ધોરધાર અંધારુ કરઈ દિનકરતળા કિરણ આવરઈ ।

સેવાલીઝ ચઢાવઈ શીત કેવીતળા કપાવઈ ચીત ॥૮૮॥

સૂલીમનળ મનઈ એમ જીણિ દીઠઈ પાપક હુઈ પગ ।

અજઝ અમઝ વેહ મઢ મલ ઝડીનઈ શિરિ તોલઈ શિલ ॥૮૯॥

ઇસ્યા વીર સૂદાનઈ સાથે બાવનસરિસા આવઈ બાધિ ।

અળીધાર નવિ લાગઈ અંગિ બીજઈ ફૂમિ ન આવઈ વગિ ॥૯૦॥

કમા મઢ લૂટી લિઈ લોહ તીંહ આગલિ કુળ જીપઈ જોહ ।

રાયનઈ હયમર હાપી વહ આવઝ ધિઝ આરાલી સજ ॥૯૧॥

નિવડનિહાય ધરણિ ધમધમઈ વૂચારવ ગયળગણિ ગમઈ ।

પેહારવિ નવિ સૂઝઈ સૂર રણિ વિસયાં વાજઈ રિણતુર ॥૯૨॥

મયમત્તા દતૂસલ મોડિ દીઈ ઘાઝ કઢયડઈ કરોડિ ।

ઘોડોસિઝ ઘાલ્યા અસવાર રથપાયક નવિ લામઈ પાર ॥૯૩॥

છેવટે રાજા સામે આવ્યો સદયવત્સ એણખાથે રાજાએ શક્તિક્રમારે
 સાવસિંગાને અણાધી કુમારે ત્યાં વણિક દાનિય અને આજ્ઞાથી એ ત્રણ મિત્રો
 રમતા તથાપુરમાં શેઠના પિતાના યજ્ઞની વાત સાંભળીને ચારે જણુ આજ્ઞા મોકલ
 આજ્ઞા લીધું ત્યાં દરેક જણુ એકેક પ્રવેશ જાણે

કાન

જાન

(અપૂર્ણ)

સી ડી

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તસ્વીની સહીના લેખો માટે તન્ની જવાબદાર છે.
- ૨ “ વસન્ત-ઑ.પી.સી. ” ની સહીના લેખો માટે “ વસન્ત-ઑ.પી.સી. ” અને અવસ્થાપક જવાબદાર છે.
- ૩ અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખના કર્તા જવાબદાર છે.
- ૪ આદાન્તરૂપ લેખ તપ્પી મોકલનારે મૂળ અન્વ કે લેખના કર્તાની પરવાનગી મેળવી શકાય તેમ હોય તો મેળવવી તથા એ લેખ આદાન્તરૂપ છે અને અમુક અન્વર્તુ પાંચના આગુ કે લેખર્તુ આદાન્તરૂપ છે એમ અમેને લખી જણાવવું તે વિના એ લેખ પ્રસિદ્ધ કરવા માટેની મધળી જવાબદારી આદાન્તરૂપ કરતાને સિર રહેશે.
- ૫ કોઈ પણ લેખર્તુ અમન લખાવું-એ લેખ ‘ વસન્ત ’ માં લખાયે કરવાનો થો ફરજીયાત કે ન હોય-પણ પ્રાપ્ત લેખકને તે મોકલવાને અમેા બધાતા નથી.
- ૬ એ જ લેખ એ ત્રણ જગ્યાએ મોકલે તો ‘ વસન્ત ’ પ્રસિદ્ધ થવા મોશ્વતા તે સાથે તે ખીજે મો.લ્લેા હોય તો જણાવવું મરજી કે તેવા લેખો પ્રસિદ્ધ કરવા કે નહિ તે તન્નીની મુનસફી હેપ છે.

અવસ્થાપક.

સ્વાદિષ્ટ અને પાષ્ટક, શુદ્ધ

ખદામ તથા પીરતાના રોટલા.

જો તમારે મજાને પુષ્ટિ અને શાન્તિ આપવી હોય,

જો તમારે માનસિક શાન્તિને ખીલવવી હોય,

જો તમારે શરીરને સુદૃઢ બનાવવું હોય, તો—

અમારા ખદામ તથા પીરતાના રોટલા વાપરવા અમારી ખાસ સલામત છે.

ગ્રેડ એન્ડે ૩ ૧-૦-૦ (પોસ્ટલ સાથે)

ખાન કરીને માનસિક પચ્ચિમ કરનારાઓ માટે આ રોટલા અમૃતસમ છે.

એક વખત મગાવી ખાતરી કરવા લેખો —

કે. એમ. આકરવાળા. — પરચીવલ મારકેટ — સાવનગર.

વસન્ત

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्थं सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यथा-
स्मायिभन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषाऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ग्रहेदं सर्वम् ।

उपनिषद्

સચ્ચાત્ર પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માત્ર પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાત્ર પ્રમદિતવ્યમ્ । મૂલ્યે
ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાક્રયાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्

વર્ષ ૧૫, અંક ૫.

[માસિક] ૨

જ્યેષ્ઠ, સપ્ત ૧૯૭૨.

અમર આરોગ્ય.

(શ્રોત—શ્દાનશાના લયમા)

પ્રભુ ! પ્રણય ચમત્કૃતિ બધા નિરખુ,

પરમાત્મકલા તુજ ત્યા પરખુ

(વસતતિભવ)

ખીની રહે પ્રકટ બધા પરમાત્મચટિ,

ત્યા હો સદૈવ જ અગમ્ય આત્મદટિ ।

(શ્રોત)

જૂજૂવે રૂપ વિશ્વ દિસે સરખુ

પ્રભુ ! શુભન એ, ધૂમતા હરખુ ।

(વસતતિભવ)

તપિ ભરે તહા વિકાસક પ્રેમણિ

આરોગ્ય એ અમર રહો અમ વિશ્વમર્તિ ।

રસિયાજીને રાજવડલે, જન્મજન્મતી

વડોદરા જ્યેષ્ઠ વદિ ૫ સં. ૧૯૭૩ ૧૯૭૨

લલિત.

લૉર્ડ ક્રિચનર.

"Be invariably courteous, considerate, and kind. Never do anything likely to injure or destroy property, and always look upon looting as a disgraceful act. You are sure to meet with a welcome and to be trusted; your conduct must justify that welcome and that trust.

Your duty cannot be done unless your health is sound. So keep constantly on your guard against any excesses. In this new experience you may find temptations both in wine and women. You must entirely resist both temptations, and while treating all women with perfect courtesy, you should avoid any intimacy.

Do your duty bravely,
Fear God,
Honour the King.

*Kitchener,
Field-Marshal."*

ઉપરના શબ્દો અમારી સમક્ષ ન હોત તો એના વક્તા માટે માન છતાં હૃદયના આદરથી અમે આ મૃત્યુનોંધ લખી શકત કે કેમ એની અમને શંકા છે. પણ એ શબ્દો - જે વર્ષ ઉપર અમે વાંચ્યા ત્યારથી એ મહાન પુરુષના જીવન ઉપર અમારી આગળ નજુ જ તેજ પથરાયુ છે, અને જે સેનાધિપતિને અમે પૂર્વે એક નિષ્ફુર યન્ત્ર તરીકે જ જાણતા હતા તેને હવે ક્ષાત્ર ધર્મની શૂર્તિ તરીકે અમે જાણખવા માંડ્યો.

લૉર્ડ ક્રિચનરના મૃત્યુના તારથી અત્યારે આખું બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય આશ્ચર્ય સોક અને સ્તબ્ધીભાવ પામ્યું છે. સ્કૉટલેન્ડના ઉત્તર બ્રિસ્ટરથી દરિયામાર્ગે રશિયા જવાને એ મીલકત્યા, અને કદી વીરોક્ષ માહત્તિ ભાગ્યે જ છોડયો હશે એટલામાં એમની સ્ટીમર એકએક ડૂબી. કેટલાક આ બનાવને અકસ્માત્ કહે છે. કેટલાક જર્મન દુરભનના સમ-મરીને એ કૃત્ય કહ્યું એમ સંકે લે છે. ગમે તેમ હો પણ જે વર્ષ ઉપર ફ્રાન્સ અને અત્યારે ક્રિચનર એ બે મહાન સેનાધિપતિના મૃત્યુથી આ અષ્ટીને વખતે આપણા સામ્રાજ્યને ભારે ખોટ પડી છે, આ મુદ્દ કોઈ એક બે વ્યક્તિના રાગદેવનું પરિણામ નથી, તેમ એના જવાજવાનો આધાર પણ એક બે વ્યક્તિના જીવન કે મૃત્યુ ઉપર રહેવાનો નથી. જ્યાં મનુષ્યજાતિના પ્રસંગસમુદ્ધ અનેક ન્દાની મ્હોટી નદીઓને પોતામાં ભેગવી લઈ સામસામા પ્રગંઠ બળથી જાળે છે-ત્યાં એક ડુંગર જેવું મોલું એકાએક ધમી ભય તેથી પણ પરિણામમાં શો ફેર પડવાનો ?-આવી નિરપેક્ષતાની શક્તિ આ કાળે સંભવિત છે. તથાપિ, જ્યાં સામ્રાજ્યના ખૂણેખૂણામાંથી ન્દાનાં ન્દાનાં મનુષ્યોને પણ એકઠાં કરી કામમાં લેવાની જરૂર જણાઈ છે, ત્યાં એ મર્ચમાં ક્ષાત્ર તેજ

જગાવી શકે એવા મહાન યુદ્ધધુરધરની સામ્રાજ્યને કેટલી જરૂર હતી એ સહજ કળી શકારો.

લોર્ડ કિચનરની ક્ષાત્ર કીર્તિ આજકાલની-એક એ પરાક્રમેથી સહસા પ્રાપ્ત કરેલી નહોતી. પણ વર્ષો ઉપર લોર્ડ રોલ્ડમરિએ એમને 'asset of the Empire' કહ્યા હતા, અને એમના જેવા વિરાળ અનુભવવાળા સેનાધિપતિ બાગ્યે જ કોઇ સેનાને હોઇ શકે એમ એમની કારકીર્દી વાંચતાં જણાય છે.

હોરેશિઓ હર્બર્ટ કિચનર ઇ. સ. ૧૮૫૦ માં જૂનની ૨૪ મી તારીખે આયર્લેન્ડમાં જન્મ્યા હતા. એમના પિતા-એ ઇંગ્લેન્ડના સૈનિક પરગણાના વતની હતા-એમણે આયર્લેન્ડમાં જમીન લઇ ત્યાં વાસ કર્યો હતો, અને લશ્કરી ખાતામાં કર્મલને હોદ્દા પહોંચ્યા હતા. માતૃપક્ષે લોર્ડ કિચનર ફ્રેંચ પ્રોટેસ્ટન્ટ (Huguenots) સાથે સંવાએલા હતા. છેક ન્હાનપણે સમય આયર્લેન્ડમાં પસાર કરી-તેર વર્ષની ઉંમરે કિચનર સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં જિનીવા સરોવરના પૂર્વ કાંઠાના એક ગામમાં નીશાળે બેઠા. કહે છે કે એ સ્થળેથી શિશૂન અને કલેન્ડર-સુના કિલા-જેને-ડ્રમેએ અમર કર્યા છે-તે નજરે પડતા, અને સરોવરને ખીન્ન કાંઠે વૉલ્ટર અને ષાયરન પૂર્વે વસતા. અને જિનીવા અને આ ગામની વચ્ચેના એક ગામમાં પ્રસિદ્ધ રોમનો ઇતિહાસકાર ગિબન પણ એક વખત રહેતો. એ નિરાશ્રયી જાડ કિચનરે લંડનના એક ખાનગી શિક્ષક પાસે અભ્યાસ કર્યો. એમના રહેવાના દેશવાદી થોડાંક ધર દૂર 'ઇંગ્લેન્ડના લોકોના ઇતિહાસ'કાર મીન રહેતો. એ જ મત્વર (બોક્સ)માં મિચ અને પાસેના મોહોલામાં થંકરે પણ રહેતા.

તે પછી, સપ્ત વર્ષની ઉંમરે કિચનરે 'લુલિચની બાદશાહી લશ્કરી શાળા'માં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાંથી, ૧૮૭૦માં ફ્રાન્સ અને પ્રશિયા (જર્મની) વચ્ચે થયેલ જંગમાં સમાચાર સાંભળતાં જ, માતા પિતા કે ઉપરની રત્ન મેળવ્યા પછર જ, એ ફ્રાન્સના લશ્કરમાં એક સાદા સિપાહી તરીકે દાખલ થયા, ત્યારથી એમની મહાન અને યશસ્વી લશ્કરી કારકીર્દીનો આરંભ થાય છે.

એ કારકીર્દીના સંઘળા બનાવેા નોંધવાની અરે જરૂર નથી. તથાપિ એમાંથી અગત્યનું યોદ્ધક જણુવા જેવું છે તે એ કે લોર્ડ કિચનર પશ્ચિમ એશિયાના બહુ દેશમાં ફરેલા હતા. સીરિયા, અરબસ્તાન, ટુર્કિસ્તાન વગેરેની બાબા બહુ-સારી રીતે જાણુતા, ત્યાંના વતનીને વેરે ફરીને લોકોના જીવનનું એમણે સાર જ્ઞાન મેળવ્યું હતું અને એ કારણથી ઇજિપ્ટમાં લશ્કરી ખાતામાં એ સ્થેલાઇથી ચલ્યા. લશ્કરી કામની ઇજનેરી બાબતમાં એમણે ખાસ પ્રવીણતા સિદ્ધ કરી હતી-અને એમની આખી લશ્કરી કારકીર્દીમાં એમણે બતાવી આપ્યું છે કે રણભૂમિ એ આવેશથી મનુષ્યે મનુષ્યનાં ગળાં કાપવાનું આંધણું કસાઇખાનું નથી, પણ મહાન મનની જેટલી શાન્ત શુદ્ધિ વાપરી, દૃઢ નિશ્ચય અને ઉત્તમ વ્યવસ્થા પૂર્વક, કાર્ય કરવાનું ક્ષેત્ર છે.

એ કાર્ય કરવાને શાન્તશુદ્ધિ સાથે જ વજૂદેદ બેઠાએ તે પણ પ્રભુએ એમને બહેળેા હતા. જનરલ ગોર્ડન એમને વિષે પોતાની નોંધમાં લખે છે: " The man whom I

have always placed my hopes upon, Major Kitchener R. E.,is one of the few very 'superior British Officers with a cool and good head, and a hard constitution combined with untiring energy....."આ જનરલ ગૉર્ડન ખાઈમમાં પૂરાયો, જનરલ વૂડ્ઝી પણ એને હોડાવવાને સક્તિમાન થયો નહિ, અને ગૉર્ડન સુદાનીએને હાથે મરાયો. તે પછી હાંબા વખત સુધી સુદાનનું કાકડું ગૂંચવાએલું રહ્યું. કિચનરના હૃદયમાં પોતાના સરદારને ધાત અને બ્રિટિશ લશ્કરની હાર શલ્યવત ખૂંચતાં હતાં. પણ એ શલ્ય કાઢવા માટે જે સાધન જોઇએ તે મળવાની એમને પ્રથમ અનુકૂળતા ન હતી. લૉર્ડ કેમરે પૈસાનો વાંધો કાઢ્યો, અને તે વખતના પ્રધાન લૉર્ડ રૉલ્સ્ટનરિએ પણ કેમરને ખાનગી રીતે લખ્યું કે

"If the soldiers were allowed full scope they would insist on the importance of garrisoning the moon in order to protect us from Mars" લૉર્ડ રૉલ્સ્ટનરિ પછી ઍલ્ડરટન અધિકારમાં આવ્યા, પણ જે મદદ કન્ઝર્વેટિવ તરફથી ન મળી તે વિખરવ તરફથી મળવાની શી આગા ? પણ ફરેક મીન એનો સમય આવતાં થાય છે એ નિયમ પ્રમાણે, આખરે ઇટાલિને અભિસીનિયનો સાથે યુદ્ધ થયું અને એમાં હારવાથી એણે ઇંગ્લંડની મદદ માગી—એટલે કિચનરનો સમય આવ્યો. જનરલ ગૉર્ડનના મૃત્યુથી વિશેષ ગૂંચવાડામાં પડી ગએલું સુદાનનું કાકડું એમણે ઊઠેલું, અને થોડાંય લશ્કરી તૈયારી કરી એક યન્ત્રની આશ્રક—અને લૉર્ડ રૉલ્સ્ટનરિએ વાપરેલી ઉપમા લઇએ તો—એક સાપ-સૂત્તો પ્રયોગની આશ્રક એમણે બ્રિટિશ લશ્કર ચલાવીને ઍમ્બુરમાનના શ્વેતમાં જ્યાં મેળવો ખાઈમ સર કર્યું, અને જનરલ ગૉર્ડનના ઘાતનું વેર વાળ્યું. આ પરાક્રમથી ઇંગ્લંડમાં એમની કીર્તિ બહુ વધી.

કિચનરને મળ્યાથી જ ફ્રેન્ચ લોક ઉપર અતુરાગ હતો અને જ્યાં કળથી કાંમ કરવા નહું હોય ત્યાં તે કરી બજાતા એમ ફ્રેન્ચ જનરલ માર્ચાન્ડવાળા પ્રકરણથી જણાય છે. માર્ચાન્ડ સાથે એમને થએલી વાતચિતનો ઉવાવ એ ફ્રેન્ચ જનરલ નીચે પ્રમાણે આપે છે.

"Do you know, Major, that this affair may set Franco and England at War?"

I bowed, without replying General Kitchener rose. He was very pale. I also rose Kitchener gazed at his 2,000; then at my fort, on the ramparts of which the bayonets gleamed.

"We are the stronger," Kitchener remarked after his leisurely survey.

"Only a fight can settle that" was Marchand's reply.

"Right you are" was the Englishman's reply, "Come along let's have a whisky and soda"

આ સમયે સ્ટીવન્સ નામના એક વર્તમાનપત્રના લેખકે કિચનરના શરીર અને મનનું એક તાદ્રશ સ્પષ્ટચિત્ર દોર્યું છે એ જોવા જેવું છે. એ લખે છે:—

Major-General Sir Horatio Herbert Kitchener is 48 years old by the book; but that is irrelevant. He stands several inches over 6 ft; straight as a lance and looks out imperiously above most men's heads; his motions are deliberate and strong; slender but firmly knit, he seems built for tireless, steel-wire endurance rather than for power or agility: that also is irrelevant. Stondy, passionless eyes shaded by decisive brows, brick-red rather full cheeks, a long moustache beneath which you divine an immovable mouth, his face is harsh, and neither appeals for affection nor stirs dislike. All this is irrelevant too: neither age, nor figure, nor face, nor any accident of person has any bearing on the essential Sirdar. You could imagine the character just the same as if all the externals were different. He has no age but the prime of life, no body but one to carry his mind, no face but one to keep his brain behind. The brain and the will are the essence and the whole of the man—a brain and a will so perfect in their workings that in the face of extremest difficulty, they never seem to know what struggle is. You cannot imagine the Sirdar otherwise than as seeing the right thing to do and doing it. His precision is so inhumanly unerring, he is more like a machine than a man. You feel that he ought to be patented and and shown with pride at the Paris International Exhibition. British Empire. Exhibit No I. *hors concours*, the Sudan Machine."

દક્ષિણ આફ્રિકામાં બોપર યુદ્ધને વખતે પણ કિચનરની કાર્યશક્તિ અને રૉબર્ટસના કહાવણથી જનરલ છુલરની બૂચોનો પ્રતીકાર થયો, અને હાથમાંથી લગભગ ગએલું દક્ષિણ આફ્રિકા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને પાછું મળ્યું. રૉબર્ટસે જે કુશળતાથી અને દમાગુપણથી કામ કર્યું તેને પરિણામે જ બોપર લોકોનો પરાજય થયો, પણ યુદ્ધ પૂરું થયું છે એમ ખારી રૉબર્ટસ ઈંગ્લેન્ડ પાછા વળ્યા તે પછી લગભગ બે વર્ષે બોપર લોકોને વશ કરવામાં ગયાં. અને એ કાર્ય કિચનરે મળથી તેમ જ કળથી પાર લીધાઈ.

કિચનરની ખ્યાતિ એક ગણમાં ધૂમનાર વીર તરીકે કે સેનાને સમરાંગણમાં ખેલાવનાર સેનાની તરીકે નહિ, પણ શાંતિ અને યુદ્ધના સમયમાં સેનાને કટિબદ્ધ રાખનાર, અને એની સર્વ પ્રકારની ધારેલી વ્યવસ્થા સિદ્ધ કરનાર કાર્યશક્તિ સેનાપતિ તરીકે હતી.

તે હોઈ કિચનર ડિન્ડરુધાનના સેનાપતિ નીચાયા, અને સેના સુધારવાનું કામ એમણે હાથ લીધું ત્યાં એમને પહેલો દોષ એ જણાયો કે સેનાપતિ ઉપરાંત બહાદુરોમની મનામાં

પ્રદાતાનો એક મેમ્બર હોય છે એનો મેનાધિપતિ ઉપર પણ કાણ હોવાથી સરકારી ખાતાનું કાર્ય કરવામાં મુશ્કેલી આવે છે, અને કાર્ય મંદતાથી આવે છે. આ વિષય ઉપર એમને લોર્ડ કર્ઝન સાથે મતભેદ પડ્યો, પણ એમની ઇંગ્લંડની પ્રજામાં એવી પ્રતિષ્ઠા હતી કે સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ કર્ઝનનું રાજીનામું સ્વીકાર્યું, અને કિચનરને ધાર્યું કરવા દીધું.

શ્રદ્ધાશ્રમમાં એકાકી, કોઇની પણ પ્રુદામત કરી ન જાણનાર, ન્યૂઝપેપરી જાહેર-અખરથી, તદ્દન વિચુખ્ત-આ મહાન પ્રુષ્ઠના સામર્થ્ય ઉપર, કોષ્ઠક અનિર્વચનીય પ્રકારનો બ્રિટિશ પ્રજાનો વિશ્વાસ ખેંઠેલો હતો. અને ઇન્ડિયા મંદિરને હોદ્દો જવા નીકળેલા આ દેશસેવકને બ્રિટિશ રાજ્યના ઇતિહાસમાં કોષ્ઠપણુ સેનાધિપતિને માથે નહિ પડેલી એવી કાર્યધુરા વહવાની ઔરિંકવયે પ્રજા તરફથી વિનંતિ કરી કે તુરત એ ડોવરથી—સ્ટીમરમાં પગ મૂકતાં મૂકતાં—પાછા ફર્યા, અને તે ક્ષણથી મોંડી તે જળશયન પર્વત અવિશ્રાન્ત રીતે એમણે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની અતુલ સેવા જનવી. ઇંગ્લંડમાં એમના નામના જાહથી લાખો વીરપુરુષ સેનામાં જોડાયા—અને ઇંગ્લંડ તળમાં તેમ જ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની બીજી ભૂમિ વગર ફરજિયાતે આપણુથી લાખો યોદ્ધાઓનું સરકાર અત્યારે જીજ્ઞાસુ થઇ ગયું છે તે લોર્ડ કિચનરના નામને જ પ્રભાવે. એ નામને બ્રિટિશ મૈનિફે સ્વપરાક્રમથી દીવાલો એમ પ્રજા પાસે પ્રાર્થના કરી, આ સમ્રાજ્યસેવક—“a big, brainy, brawny man, to whom all littleness and meanness were foreign.”†—એના આત્માને પ્રજા સાન્નિ આપો એમ કહી વિરમીએ છીએ.

તત્ત્વી.

વચનામૃત.

૧. માણસ કેવો છે એ જાણવાનું ઉત્તમ સાધન—એને કપી વસ્તુ હસવા જેવી લાગે છે એ જાણવું.
૨. સામા થવું અને પ્રુદામત કરવી—એને વાતચિત માટે અનુપયોગી છે.
૩. માણસ ગમે તેવું એકાન્ત જીવન ગાળે—પણ એને વગર-જાણે એ ફનીઆનો સ્થેષુદાર અગર કરજાદાર થવા વગર રહેતો નથી.
૪. આજના દિવસની કિમ્મત—એ કરતાં વધારે કિમ્મતી બીજું કંઈ નથી.

† Koir Hardie—એને એક યોદ્ધા માટે અકારણ પક્ષપાત હોવાનો મંબદ નથી.

૫. વિશાળ જ્ઞાનના સંસ્કારમાંથી વિચારો સ્ફુરે છે: હીલી ડાળાઓમાંથી કળાઓ ફૂટે તેમ. ગુલાબ આવે છે ત્યારે ચારે તરફ ગુલાબ જ ગુલાબ યદી રહે છે.
૬. ઇન્દ્રિયો ભૂલ થાય દેતી નથી; આપણી બુદ્ધિ દે છે. પશુઓ ઇન્દ્રિયોથી શીખે છે, મનુષ્યો ઇન્દ્રિયોને શીખવે છે, અને એમને વશ રાખે છે.
૭. દરેક માણસે પોતાની જાતને પૂછવું—કે હું મારી કયા સક્તિથી મારા જમાના ઉપર અસર કરી શકીશ ?
૮. ફ્રેંચ રેવોલ્યુશન પહેલાં દરેક વસ્તુ માટે પ્રયાગ કરવો પડતો; તે પછીથી, દરેક વસ્તુ હકથી માગી લેવાય છે.
૯. માણસે પોતા દિવસ વર્તમાનપત્રો વાંચવાં નહિ, અને પછી એકી વખતે પાછલાં એકઠાં કરી વાંચવાં. એટલે એને ખબર પડશે કે આ જાતના વાંચનમાં એ કેટલો બધો વખત નષ્ટમો ગાળે છે.
૧૦. વર્તમાન કવિઓ શાહીમાં પાણી પુષ્કળ ઉમેરે છે.
૧૧. સામાવાળા ધારે છે કે એમણે આપણું ખંડન કર્યું—જ્યારે ખરેખર તો તેઓ પોતાનો મત ફરી ફરીને ઉચ્ચાર્યાં જાય છે, અને આપણે થુ કહીએ છીએ તે તરફ કાન જ દેતા નથી.
૧૨. લોક પ્રત્યે અને સ્ત્રીઓ પ્રત્યે સરખી રીતે વર્તવું: જે એમને સાંભળવું ન ગમે તે કહેવું જ નહિ. [!]
૧૩. કદર કરવી એ મોટામાં મોટી ઉદારતા છે.
૧૪. ઉદારતા પુવકોને કહણમો કહણ પડતો પ્રશ્ન એ છે કે—પોતાથી મોટાઓના ગુણોની કદર કેમ કરવી, અને તે કયા છતાં એમના હોવાથી કેમ ન લેવાવું ?
૧૫. આ લેખકનું લખ્યું તો સમજાતું નથી એમ કહેતા પહેલાં દરેકે પોતાની બુદ્ધિ જ તપાસવી જોઈએ જાણા તેજમાં ચોખ્ખામાં ચોખ્ખું લખાણ પણ લીકસતું નથી.
૧૬. આપણે આપણા આચારના હોષો જેટલી સહેલાઈથી કપૂત કરીએ છીએ તેટલી સહેલાઈથી વિચારના હોષો કપૂત કરતા નથી.

૧૭. શ્રવંત વસ્તુ બધી—પોતાની આસપાસ વાતાવરણ, રમી સે છે.
૧૮. નવા સત્યને જૂની જ્ઞાન્તિ જેવું નુકસાનદારક બીજું કંઈ નથી.
૧૯. જ્ઞાનીઓએ હજારો વર્ષ ઉપર જેના ઉત્તર આપી દીધા છે તેવા પ્રશ્નો અજ્ઞાનીઓ પૂછે છે.
૨૦. અમત્ય તો ચર્ચા માટે પણ કામનું છે; પણ સત્ય તો દુરંત અમલમાં પ્રકાય તો જ કામનું.
૨૧. આકાશ સર્વત્ર ભૂકું છે એ જાણવા માટે આખી પૃથ્વી ઉપર ફરવાની જરૂર નથી.
૨૨. જેમ જેમ આપણે આપણા લક્ષ્યની પામે પહોંચતા જઈશું તેમ તેમ આપણી મુશ્કેલીઓ વધવાની.
૨૩. મનુષ્યે જ્યાં એમ કહ્યું કે હું સ્વતન્ત્ર છું ત્યાં એને પોતાની પરતન્ત્રતાનો અનુભવ થવાનો; અને જ્યાં એમ કહ્યું કે હું પરતન્ત્ર છું ત્યાં એને સ્વતન્ત્રતા અનુભવમાં આવવાની.
૨૪. પ્રાચીનોની મહત્તાનો વિચાર કરો—અને ખાસ કરીને સૌક્રેટિસની શાળાની—જે આપણી સમક્ષ શ્રવનનું મૂળ અને ધોરણ રજૂ કરે છે, અને વૃદ્ધા તર્કમાં શક્તિનો ક્ષય ન કરતાં, શ્રવણું અને કરણું એવો ઉપદેશ દે છે.
૨૫. ખરા મર્મ દ્રક્ત બે છે: એક જે, આપણી અન્તર અને આસપાસ વસતા પરમાત્માને નિરાકાર સમજી બાજે છે; અને બીજો જે, એને સુન્દરમાં સુન્દર આકારમાં જોઈ ત્યાં ઉપાસે છે.

[૩૨]

વસન્ત-વ્યંકિસ.

અમદાવાદનાં નાતજાતનાં મંડળોની પરિષદ.*

બહેનો, બંધુઓ અને શુદ્ધરથો,

આજની સમાવેશ પ્રમુખપદ આપી મને તમે જે માન આપ્યું છે તે માટે હું તમારો આભાર માનું છું. પરંતુ આ પદને અંગે જે બોલો ઉપાડવાનો છે તેનો યથેચ્છ નિર્વીર કરવાના સામર્થ્યવાળા કોઈ શુદ્ધરથની આપે આ પદ માટે યોગ્યતા કરી હતી તો તે વધારે મંત્રાપકારક થાત. આ પરિષદ નવીન તરેહની છે, જે મંથેગોને લીધે આપણે એકલા થઈ વિચાર કરવાની જગર પડી છે તે મંથેગો પણ નવા છે, અને આપણા કેટલાક મિત્રોને આપણી પ્રવૃત્તિ પણ અસ્થાને અને દેશકાળને અનુરૂપ લાગે છે. આવા પ્રગંભમાં આપણું કાર્ય અત્યંત કઠિન છે તે કહેવાની જરૂર નથી. આમ છતાં તમે જે ધૈર્ય દીર્ઘદષ્ટિ અને મુનોબાળધેરી આ કાર્યનો આરંભ કર્યો છે તે ખરેખર અભિનંદનીય છે અને તેમાં યથા-શક્તિ કાળો આપવાની મારી દરમ્મ છે કારણકે હું પણ તમામગાંનો જ એક છું.

૧. આપણું સાધ્ય: શુદ્ધિ, સામર્થ્ય અને સંદર્ભ.

આપણો જનસમાજ આજે અનેક શાંતિઓમાં બહેચાઈ ગયો છે. એ સ્થિતિ શાથી થઈ, શી રીતે થઈ, એ વગેરે પ્રશ્નો ઘણીવાર ચર્ચાઈ ગયા છે. આપણે તે પ્રશ્નો માથે આજે નિકટનો મંથંધ નથી. આજે આપણે શાંતિને એક વિધમાન વસ્તુસ્થિતિ તરીકે ગણવાની છે. શાંતિનાં મૂળ ઘણાં જાડાં છે. તેનો આરંભ જોતાં તો તે સમય સમયની ધાર્મિકઆર્થિક અને આનંદિક પરિસ્થિતિમાં અનેક પ્રકારની નાની મોટી ધર્મજીવન શુદ્ધજીવન અને મમાજીવનની વ્યવસ્થાઓ સમવડતાઓ અને સરળતાઓની સિદ્ધિને માટે, હૃદયવ પામેલી છે. તથાપિ હાલમાં તો તેવું સ્વરૂપ અત્યંત ગંભીર, અત્યંત વિકટ અને આયેત વિરૂપ થઈ ગયું છે, એ મરંના અનુભવની વાત છે. હાલમાં મૂળ શાંતિના રિમાગો અને પેદા વિભાગો અગંખ્ય થઈ ગયા છે, તેની અનિષ્ટતાનો આપણે સીકાગ કરીએ છીએ અને તેના પ્રતિકાર રૂપે કોઈ કરી શકાય તેમ છે કે કેમ તે વિચારવાની આપણી ફરજ છે એમ આપણે સીકા :મે છીએ. છતાં આપણે એટલું ધ્યાનમાં રાખીએ છીએ કે શાંતિ એ એક સાદી નહિ પણ અત્યંત મંકુય મંસ્થા છે, તેની પાછળ હિન્દુધર્મના કેટલાક તાત્ત્વિક શયેગો અને હિન્દુજનમમાજના કેટલાક ગંભીરમાં ગંભીર પ્રશ્નો રહેલા છે. શાંતિના વર્તમાન અને ભવિષ્ય માટે આપણે જે વિચાર કરવાના છે અને જે સિકાન્તો બાંધવાના છે, તેમાં તે મંસ્થાના તાત્ત્વિકને સ્વરૂપની અવગણના કરવી એ આપણે ઇષ્ટ માનતા નથી. હિન્દુ જનસમાજ હજી પણ સજીવ છે, અને જેટલા અંશમાં હિન્દુમમાજના પૂર્વના આમાનિક જીવનના પ્રમંગો હજી સુધી પ્રવચિત છે તેટલા અંશમાં પૂર્વનો ઇતિહાસ હજી પણ જનવાપ છે, આજે પણ નરી પેદા નાતો-કેટલીક તો તદ્દન નજીવા કારણોથી-હૃદય થતી જોવામાં આવે છે. આવા મંથેગોમાં શાંતિ

* રા. રા. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી, ખી. એ. એચ. એલ્ડ્રી. —એમણે પ્રમુખ રથાનેથી આપેલું ભાષણ.

૨. આપણી વિશેષતા.

આપણા હેતુના આ સ્પષ્ટીકરણમાં, આપણી સમીપના વાતાવરણને શુદ્ધ સમર્થ અને સુંદર બનાવવાના આપણા ઉપક્રમમાં, આપણા તે વાતાવરણમાં અશુદ્ધિનાં અમામર્થ્યનાં અને અસુંદરતા અથવા વિરૂપતાનાં તત્ત્વો દાખલ થયાં છે એ વસ્તુગતિનો પ્રત્યક્ષ સ્વીકાર થાય છે. પરંતુ તેટલો સ્વીકાર કરીને અને તેનો ઉપદેશ કરીને આપણે બેમી રહેતા નથી, આપણે તે ઉપદેશને અનુલક્ષીને આપણા પોતાની સમીપના વાતાવરણમાં શુદ્ધિ સામર્થ્ય અને સુંદરતા ને ઉતારવાના ઉપક્રમો કરવા મંડી પડ્યા છીએ. આપણા ઉપક્રમોમાં આપણે મનુષ્યસ્વભાવને અનુસરીને આપણા ઘરઆંગણાને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે. આપણા જીવનના નિત્યના સાથીઓને, આપણી સાથે ફેટલાક આર્તિષ્ઠે તારોથી બંધાયેલા આપણા સ્વ-જનોને, આપણે આપણા પ્રયત્નોના પાત્ર બનાવવાનો આદર કરીએ છીએ; અને પૂર્વે તથા વર્તમાનમાં સમાજતત્ત્વગિતકોએ સ્થાપિત કરેલા મહામિદાનોને વ્યવહારમાં ઉતારવાનો યત્નો કરવામાં નખા જુના તાર્ત્વિક વિચારોના આજી અથવા ઊંડા પડ્યા આપણા નાના નાના મંડળોમાં, આપણા સ્વ-જનોના મડળોમાં, પાડવાનો આપણે હોયોગ કરીએ છીએ. બહારથી વાત કરનાર સુધારકોની અને આપણી પ્રવૃત્તિમાં આ એક મોટો ભંદ છે આપણી દૃષ્ટિ નહીં હોવાથી અને આપણે કાર્યપ્રદેશ મર્યાદિત હોવાથી આપણે આપણું કામ વધારે સરળતાથી અને સફળતાથી કરી શકવાની સ્થિતિમાં છીએ. આપણા સ્વ-જનોને આપણે જાણીએ છીએ, આપણા તંત્રમાં આપણે શી શી અપેક્ષા છે તે આપણે મગજએ છીએ, આપણા શુભદાયનું જેવું આપણને જ્ઞાન દોળાવેતું ખીજી દોષને હોવાનો અંશ નથી. વળી સુધારકોના મિદાનો અને નિર્ભયોને આપણી જ્ઞાતિના જીવનમાં ઉતારવાનો વિચાર કરતી વખતે આપણે આપણી વિશેષતાએ ધ્યાનમાં લઈએ છીએ, અને આપણી વસ્તુસ્થિતિમાં શુ અને કેટલું સ્વીકાર્ય છે, શું કર્તવ્ય છે અને તે કેવી રીતે સિદ્ધ કરવાનું છે, તે જાણતોના વિચાર કરવાનું આપણને બની આવે છે. આપણી જુદી જુદી નાતળતોના આચાર વિચારો જેટલા અંશમાં એક ખીજીથી પૃથક્ છે તેટલા અંશમાં આપણાં મંડળો જેવાં મંડળોની સાર્યક્તા છે અને એક ખીજીના અનુભવોના પરિણામ માટે અને આ પૃથક્તાની પાછળ અને બહાર રહેલી એકતાના સાક્ષાત્કાર માટે તેમ જ એ પૃથક્તા જેમ જને તેમ મંકુચિત કરવાના માર્ગો યોજવાના પગલાં ભરવાના વિચારો કરવા માટે આવી પરિપદ્ધતિ મને તે સર્વથા ઠીક છે.

આપણી અને આપણાં સુધારક મંડળોની વચ્ચે એક ખીજીને પશુ ભેદ છે. જ્ઞાતિના વિધમાન કાયદાઓ ગમે તેવા સખ લાગતા હોય તોપણ પણે બાળે તેની સત્તા સ્વીકારીને ચાલવું એ આપણી એક ખીજી વિશેષતા છે. એ કાયદામાં જે કંઈ અશુભ અનિષ્ટ દાનિકા-રક અને આપણા અભીષ્ટની મિદિને બાધક તત્ત્વો હોય તેને નિર્ભય અથવા નિર્ભય કરવાં અને શુભ ઘટ અને સાધક તત્ત્વો હોય તેને અજગ અને મતેજ કરવાં, અને ન હોય તે દાખલ કરવાં, એ આપણે આપણા કર્તવ્યરૂપે સ્વીકારીએ છીએ. કોઈ કાયદા જુલમી જમ્યાય અથવા જુલમી રીતે તેનો અમલ થતો હોય ત્યાં જુલમની સામે યદ્ય તેની મંજૂર નથી

કરવાના આપણે ઉપક્રમ કરીએ છીએ; અને અતિથય સંકટના પ્રસંગમાં હજી પડવાનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યાં પણ આપણે ચોક્કસ સમુદાયને સાથે લઈને જ હજી પડવાનું છટ ધારીએ છીએ. આ રીતે 'વૈત્તવામાં' આપણે યાત્રિના અધિકારને માન આપીએ છીએ, પણ યાત્રિની સામ્યપદ્ધતિમાં ફેરફાર કરવાના આપણે ચલ કરીએ છીએ. આપણાં કાર્યનાં આ સ્વરૂપમાં આપણી ખરેખરી મુશ્કેલી છે. એ કાર્યપદ્ધતિમાં તાત્ત્વિક સિદ્ધાન્તો અને વ્યવહારનાં આચરણોને એકરૂપ કરવાનાં, યાત્રિજનોમાં રહીને યાત્રિજનોની સત્તાને નિયમિત અને મર્યાદિત કરવાની, યાત્રિ અનિષ્ટ માર્ગે જતી હોય તો ત્યાંથી તેને ખાલી વાગવાની અને છટ માર્ગે દોરવાની કઠિને ફરતે આપણે સ્વીકારીએ છીએ. તેમ કરવા જતાં આપણે કેટલીક અગવડો વેઠવી પડે છે, કેટલાક તિરસ્કારો ખમવા પડે છે; કેટલીકવાર સ્વાધીના ત્યાગો પણ કરવા પડે છે અને કવચિત્ આપણી બહાલી વાસનાઓના પણ ભોગ આપવા પડે છે; પણ તે બધાથી આપણી આસપાસના આપણા સ્વ-જનના સમુદાયને સાથે લઈને આગળ ચાલવાનો આપણો હેતુ દૃઢ થાય છે. આપણે જે કંઈ નવું અથવા વિશેષ પગલું ભરીએ તેમાં આપણે આપણા સ્વ-જન સમુદાયની આપણા યાત્રિજનોઓની અથવા તેમાંના એક ભાગની સંમતિની અપેક્ષા રાખીએ છીએ. આપણો માર્ગ બળવાખોરીનો નથી પણ સમજણથી સંમતિથી કાર્યસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાનો છે. યાત્રિના અધિકારનો સ્વીકાર કરી તે સત્તાને આપણાં સાધ્યોને અનુકૂળ કરવાનો, યાત્રિના નિર્ણયો ઉપર આપણો પ્રતાપ બેસાડી તે નિર્ણયોને આપણી તાત્ત્વિક બાવનાઓને અનુસારી કરવાનો, આપણો ઉપક્રમ છે. આપણી પ્રવૃત્તિનો આ પ્રકાર આપણા કાર્યને એક બીજી પણ વિશેષતા આપે છે. આપણા ઉપક્રમમાં યાત્રિની સંમતિને સ્થાન આપવાથી અને તે સંમતિ સિદ્ધ કરવા જરૂર જવાં પગલાં ભરવાનો માર્ગ સ્વીકાર્યાથી આપણે પરિણામે યાત્રિના 'સેવકો' થઈએ છીએ. યાત્રિના કલ્યાણની સાથે આપણા કલ્યાણનું તાદાત્મ્ય બરવાથી અને તે કલ્યાણ સાધવા માટે આપણને સારીરિક અને માનસિક શ્રમ વેડવાનું, ધનનો સંગ્રહણ અને કવચિત્ આપણી બહાલી અભિધાપાઓનો ત્યાગ કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. આ બધો વ્યવહાર સેવાનો છે. અને આ માર્ગે જનના પુરુષો માટે 'સેવક' એજ ખર્ડ-નામ છે. યાત્રિના સેવક થઈને યાત્રિનું, આપણા નિત્યજીવનના સાથી સ્વજનોનું, કલ્યાણ સાધવું એ માર્ગનો સ્વીકાર કરનારાઓ અભિનંદનને પાત્ર છે. સમાજના એક ખંડના પંક્તિ તે ખંડ સ્વજનનો હોય તોપણ-તેના 'સેવક' થવું એ નાની વાત નથી.

આ પ્રમાણે સેવાજીવિ એ આપણા ઉપક્રમનું બીજ છે અને યાત્રિના સેવકો થઈને નહિ પણ યાત્રિના સેવકો થઈને યાત્રિનું કામ કરવાનો ધર્મ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. આ સ્થિતિમાં આપણે આપણા ઉપક્રમોને ઊંચામાં ઊંચી કોટિએ ચઢાવી ચક્રીએ છીએ દારણકે સત્તા બળવાની આપણને ચિંતા રહેતી નથી. હિન્દુ તરીકે આપણે એક હિન્દુના જીવનનાં મુખ્ય હેતુઓને સંકાર કરીએ છીએ અને નવા પ્રાપ્ત થયેલા તાત્ત્વિક સિદ્ધાન્તોને આપણે આપણા પૂર્વના સિદ્ધાન્તોની કસોટીથી તપાસી આપણે આપણી-કર્તબ્યરૂપમાં નિર્માણ કરીએ છીએ. આથી આપણા આચારો અને વિચારોમાં સમાજ સુધારણાનાં દુરધરોથી કેટલાક અંશમાં બુદ્ધિ પડવાનું પણ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે.

૩. આપણાં સાધનો: પ્રકાશ અને ગ્રેમ.

આ રીતે આપણા અને આપણી આસપાસના આપણા સ્વજનોના જીવનની સફળતા અને સરળતા માટે સમાજના સેવક થઈને આપણા અન્યોન્યના સમીપના તાતાવરણને ધૃક્ સમર્થ અને સુંદર કરવું એ આપણું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. આ પ્રદર્શિને અંગે દેશકાલની સંસ્થિતિનું જ્ઞાન ફેલાવવાની પૂરેપૂરી આવશ્યકતા છે. અને એ જ્ઞાન જેમ જાતે તેમ વધારે જલદીથી ફેલાવાય તે સાફ કેળવણી એ આપણું મોટામાં મોટું સાધન છે. આપણે આજાત્રિકાઓ કાઢીને જનસમાજમાં સુધારણા કરવાની નથી. એક તો આપણામાં તે કરવાની ત્તા નથી અને બીજું સત્તા વાપરીને સુધારણા કરવી તે દષ્ટ નથી એવો આપણો મત છે. આપણે આપણા સ્વજનોને જાણીતા, વિચાર કરતા, વિચાર કરીને નિર્ણય કરતા, અને નિર્ણય રી તદનુસાર આવશ્યક કરતા, કરવાના છે અને આને માટે તેમનામાં કેળવણીનો પૂરેપૂરો વિચાર કરીને તેમને સ્વાશ્રયી બનાવવાના છે. આટલા માટે જે જ્ઞાનથી આપણે આપણું જીવન શુદ્ધ સમર્થ અને સુંદર બનાવવાને ઉત્સુક થયા છીએ તે જ્ઞાન આપણા જાતિમંદુઓમાં સર્વશ્રેષ્ઠ થાય એ આપણે ઇચ્છીએ છીએ. અને તેટલા માટે આપણા પોતાના સમુદાયમાં જાગૃતિનો જેમ અને તેમ બહોળો પ્રચાર થાય તે સાથે જ ફેલાવવાનું આપણે ઇચ્છીએ છીએ. જેને મંડોળીએ આ પરિપોમાં ભાગ લીધો છે તે બધાં મંડોળી પોતપોતાની જાતિની જાણણીમાં જાતે તેટલી રીતે અને તેટલી સદાચતા આપે છે એ ખુશી થવા જેવું છે. જાતિનાં મદની જરૂરયાળાં બાળક બાળકીઓ, મદની ખામીને લીધે કેળવણી વિનાનાં રહે તેનું પાપ મસ્ત જાતિને લાગે છે. પ્રત્યેક બાળકને તેની શારીરિક અને માનસિક શક્તિને અનુરૂપ જાણણી મળવી જ જોઈએ. કેળવણીને માટે જોઈતાં સાધનો પૂરાં પાડવા માટે આપણે હમેશાં જાણની મદની અપેક્ષા રાખીએ છીએ પરંતુ રાજ્યની મદની આશા રાખીને એવી રહી છીએ, એવી આપણી અત્યારે સ્થિતિ નથી. રાજ્ય પાસેથી જેટલી મદદ લઈ શકાય તેટલી તો જની પરંતુ જ્યાં સુધી તે મદદ મંપૂર્ણ અથવા આપણા કામ માટે પૂરતી નથી ત્યાં ખી જાતિજનોએ પોતાને દાથ લાંબાવી જાતિનાં બાળકોને મદની જરૂર હોય ત્યાં જોઈતી મદ આપવી એ જરૂરનું છે. જાતિને શુદ્ધ સમર્થ અને સુંદર બનાવવા, પોતપોતાની જાતિના સામાજિક ગૌરવમાં અને આર્થિક પ્રભાવમાં ઉમેરો કરવા, જનસમાજના અંગ તરીકે તાની સ્થિતિ અને પ્રતિષ્ઠા કાયમ રાખવા અથવા વધારવા, જાતિનાં બાળક બાળકીઓને જાણણી આપવાની જરૂર માથે લેવામાં જાતિ સ્વાર્થ અને પાર્શ્વે સાચે છે. સર્વ જાનોમાં જા દાન એ શ્રેષ્ઠ દાન છે. અને બીજા અનેક પ્રકારના જાતિને ઉદ્દેશીને થતા આર્થિક ત્યાગો જાણણીના અંગમાં થાય તો જાતિ જનસમાજની અને સરકારની એક અતિશય ઉપયોગી સ્થા થઈ શકે એ નિર્વિવાદ છે. લઘાદિક પ્રસંગમાં, સર્ગ મંથંધીઓની ઉત્તરક્રિયાને રંગે, અને બીજા નાની મોટી ધાર્મિક ક્રિયાઓને અંગે જાતિજનોને સંતોષવાનો આપણામાં ઝીન રીવાજ છે. અગાઉ જ્યારે બીજા કોઈ જરૂર નહતી ત્યારે જાતિજનોનમાં ખરચો નાં પણ અત્યારે જ્યારે કેળવણીની આવડી મોટી જરૂર બીજી થઈ છે ત્યારે આ જુના

રીવાજને નવા રૂપમાં ઉતારવાનો આપણે ઉપક્રમ કરીએ તો તે ઇષ્ટ મનાશે. ગાંધીજીએ મતને ફળવૃત્તિ સારે માટે પ્રસંગે જાતિજનો ને ત્યાગ કરે છે તેને આવા સ્વરૂપ આપવાનો શ્રમ સેવાની આ પરિપક્વની વિનંતિ આર્થિક થાય તો તેથી આત્મંત લાભ થાય એમાં કાંઈ શંકા નથી. જાતિ ભોજનની છુટી રીત હજી યાદ છે પ્રાચીન મર્યાદાઓ બુંસાઈ જતી તેમાં કેટલાંક ગંભીર પ્રકારનાં અનિષ્ટ તત્ત્વો પણ દાખલ છે. આ અનિષ્ટ તત્ત્વોનો નિરાસ કરવાની સાથે તે પૂર્વના રીવાજને આ જરૂરીયતની સેવામાં રજુ કરાય તો એક ક્રિયાથી એ મોટા અર્થ માધી શકાય. સારે ખરે જાતિભોજનમાં જે ખરેખે હાલ કરવામાં આવે છે તેના અધીનાગતું અગત્ય પણ જાતિનાં મદદની જરૂરવાળાં બાળકોની ફળવૃત્તિ ઉપર થાય તો આપણા દેશનું ભવિષ્ય કેવું તેજસ્વી થાય ત કંપી શકાય તેવું છે. અહીં ફળવૃત્તિ એટલે કેવળ પ્રાથમિક કે નહિ પણ સર્વ પ્રકારની ફળવૃત્તિ સમજવાની છે. ફળવૃત્તિ આપવા લેવાની જાતિઓમાં થોડી ધણી શક્તિ તો છેજ એમ સમજીએ, થોડીક સંસ્કારની મદદ છે પ્યાનમાં લઈએ તો પછી જેટલી બાકી રહી તેમાંની અને તેટલી જાતિએ સોતપોતાની અને જરૂરીયત પ્રમાણે પૂરી પાડવી એવી નીતિ સ્વીકારના જેવી છે. ફળવૃત્તિના વિદ્યાર્થીઓમાં પ્રત્યેક બાળકને-બાળક શબ્દમાં કું બાળકોનો પણ સમાવેશ કરે પુ-ગણિ અનુસાર જવાની છટ હોવી જોઈએ, તે સાથે સગવડ મળવી જોઈએ અને તે મળવાની જ્યાં ખામી હોય ત્યાં દરએકે ઉપાયે અને તેટલી તે પૂરી પાડવાનું કામ જાતિજનોએ અન્યોન્ય સહાયના ધોરણે ઉપાડી લેવું જોઈએ. આપણાં કુટુંબનાં બાળકોને આપણી અને તેમની શક્તિ અનુસાર ફળવૃત્તિ આપવી એ શુ આપણી ફરજ નથી? અને તે જો આપણી ફરજ છે તો જે કુટુંબો સાથે આપણે પરપરાના ગંગંધથી જોડાયેલા છીએ અથવા જેમની સાથે અવિરોધ ગંગંધથી જોડવાનો મંભવ છે તે કુટુંબોમાંના બાળક બાળકોને અથવા તે કુટુંબો પૈકી થોડાકને પણ જમાનાના વ્યવહારથી પ્રાપ્ત કરેલા જોરવને અનુરૂપ ફળવૃત્તિ આપવા માટે હાથ લગાવવામાં પ્રમાદ કરવો તે સ્વાર્થધાતક છે એમ કોણ નહિ કહે? ફળવૃત્તિ એ અત્યારે આપણા જનકલ્યાણનું એક સમર્થ અને સમર્પક સાધન છે. એ સાધન પ્રાપ્ત કરવા જ્યાંથી મદદ લેવી ઘટે ત્યાંથી મદદ લ્યો, અને બીજી દિગામાં ખરેખેની કાંઈક કરીને પણ તમારાથી અને તેટલી મદદ આપો. ગૃહસ્થો, જે તમને તમારી પ્રજાના ભવિષ્યને માટે દરકાર હશે, તમારા પ્રદેશના પ્રાચીન જોરવનું તમને જ્ઞાન હશે, તે જોરવના સુક્રમમાં તમારી અત્યારની અવનતિનું તમને જ્ઞાન હશે, તમારા દેશની અને તમારા જનમર્યાદાની સોંપત પરિસ્થિતિની તમને લેશ માત્ર પણ કદર હશે, તો મને ખાતરી છે કે તમારા બાળક-બાળકોને યોગ્યતા પ્રમાણે બની શકે તેટલી ફળવૃત્તિ આપોનામાં અને તે ફળવૃત્તિ માટે સાધનો એકઠાં કરવામાં તમે પ્રમાદ નહિ જ કરો. ફળવૃત્તિ એ જ આપણું એક ધન છે. એ જ અતુર્વિધપુરુષાર્થની સિદ્ધિનું એક સાધન છે, એ જ આપણી પ્રજાના જીવનની નીસરણીનું પહેલું પગથિયું છે. તેની બેદરકારી કરીને દેશભલિની વાતો કરવી એ અણ-સમજનું જ પરિણામ છે. એનો આદર સત્કાર કરશો તો જેટલો આત્મોદય અને આતે રહે સુખી છે તેટલો જ દેશોદય અને દેશોદય પણ સુખી છે એ નિર્મોદ છે

અત્યારે આપણી કેટલીએક નાતોએ કેળવણી ફંડો વગેરે સ્થાપીને આ દિશામાં પગલાં ભરના માંડયાં છે એ અભિનન્દનીય છે. પણ અત્યારે જ થયું છે તે પાગેરામાં નહિ પણ મણિદામાં પહેલી પૂણી છે. અત્યાર કરતાં અનંતમણે શ્રમ, અને અનંતમણે સાધનમંદ્રહ કરવાની જરૂર છે. હું જાણું છું કે એ કંઈ વાત કરવાથી કે બાપણેથી થતું નથી, તેમ એક દિવસમાં પણ થતું નથી. ધણા શ્રમનું અને ઘણા કાળનું એ કામ છે. પણ જ્યાંસુધી જઈ શકાય ત્યાંસુધી જવાને માટે તૈયાર રહેવું એ દરેક ઉત્તરોત્તર જમાનો પોતાના કર્તવ્ય તરીકે સ્વીકારતો જશે તો સિદ્ધિ સમીપ આવ્યા વિના રહેશે નહિ એ કહેવાની જરૂર નથી.

શાંતિજનને માટે આટલો શ્રમ લેવો, તેમના ઉત્કર્ષમાં આટલું તાદાત્મ્ય અનુભવવું અને તેમના હિતને માટે આટલો ત્યાગ કરવો એ તેમના પ્રત્યે પૂરા પ્રેમ વિના બની શકતું નથી અત્યારે પણ આપણે કંઈક શ્રમ તો લાઈએ છીએ, કંઈક આપ લે કરીએ છીએ, કંઈક તાદાત્મ્ય અનુભવીએ છીએ, તો તે બધું બીજી, વધારે ચ્ચાલની, અને વધારે કિમતી, દિશામાં વાળવું એટલું આમાં આપણું કર્તવ્ય છે. શાંતિનાં બાળકો માટે આપણે પ્રેમ અને આપણી મમતા સ્વાભાવિક છે અને તે પ્રેમને કેળવવો એ મુશ્કેલ નથી. આપણે જો આપણા ભવિષ્યના વાતાવરણને સુધારવું હોય, સમર્થ કરવું હોય, સુર કરવું હોય, તો ભવિષ્યના વાતાવરણના સ્થાપક આપણાં બાળકોના ઉપર પ્રેમનો પ્રતાપ જમાવી તેમને આપણી ઇચ્છાનુકૂલ કેળવણી આપી, તેમને સારા, નરવાં અને લાયક બનાવી આપણા ધારેલા બાવીને સદાયક યાવ તેમાં કરવાની જરૂર કાણ નહિ સ્વીકારે? જો શાંતિનાં બાળકોને માટે ત્યાગ કરવાનો છે, શ્રમ લેવાનો છે, અને તેમના બાવીને માટે દરકાર કરવાની છે, તો તેની પાછળ પ્રેમ જોવું અપૂરૂ અને અમૃત તત્ત્વ જ રહેવું જોઈએ એ બાબત વિશેષ ત્રિવેચન કરવાની બાજે જ જરૂર છે.

હવે હું આ પ્રકરણ સંકેતીશ. આપણે જોઈએ કે આપણા સમીપના વર્તમાન તેમજ ભવિષ્યના વાતાવરણમાં, શુદ્ધિ, સામર્થ્ય અને મુંદરતા, એક રાખમાં ચતુર્વર્ગસિદ્ધિ માટે કુશળતા, મંપાદન કરવાં એ આપણી પ્રવૃત્તિનો હેતુ છે. તે પ્રવૃત્તિ માટે આપણે આપણાં નાનાં નાનાં શેરો, સ્વાભાવિક મૂળધર્મો જોડાયેલા માનવમહાબળનિના ખંડો, નૈર્માર્ગિક પ્રેરણાથી-કહે તો સ્વાર્થશુદ્ધિથી-પસંદ કર્યા છે. આપણા તે હેતુની સિદ્ધિને માટે પ્રકાશ અને પ્રેમ એ આપણાં મોટામાં મોટાં સાધનો છે. જે પ્રકાશ આપણને મળ્યો છે અને મળે છે તે પ્રકાશ પ્રેમથી આપણા સ્વજનોમાં વહેંચીને, આપણાથી તેમની અને તેમનાથી આપણી વૃત્તિઓ શુદ્ધ, સમર્થ અને સુદર બનાવવી અને મર્યો એક બીજાના બજારી ચતુર્વિધ પુરુષાર્થ માટેના ચત્તોમાં સડકારી થવું એ આપણી પ્રવૃત્તિનું પ્રસિદ્ધ અર્થવા અગ્રાન બીજ છે.

૪ કેશહિતસાધે અવિરોધ.

પોતપોતાની શાંતિજનના હિતને માટે ત્યાગ કરનારાઓ તરફ કાંઈ પણ અંગતસ્વાર્થ

વિના શારીરિક અથવા માનસિક શ્રમ લેવો એ પણ એક પ્રકારનો ત્યાગ જ છે. છતાં માતિના મંડળો તરફ અને તે મંડળોની વચ્ચે પરિપક્વ તરફ આપણાંમોને પ્રભાવશીલ અને પ્રતાપી વિચારકોનો એક વર્ગ નાપમંદગીની નજરથી જુએ છે. આપણા-આપણા એ શબ્દમાં હું હિંદુસ્થાન સમસ્તના વિચારકોનો સમાવેશ કરું છું-વિચારકોના મતનો અનાદર કરવો એ યોગ્ય નથી, તેમજ આપણી પામે તેમનાથી જુદા પડવાનાં પ્રયત્નો કારણો ન હોય તો તેમના મતને યોગ્ય આપવાની પણ આપણી ફરજ છે. પરંતુ આપણી પ્રતિષ્ઠા પ્રમાણે પૌર જીવનને આપણે કાઈ પણ રીતે ગૌણ કરવું નથી. પૌરજીવનને અંગે જે જે ફરજો આપણને પ્રાપ્ત થાય છે અને હવે પછી થશે તે બાબતની એ આપણો ધર્મ છે. આગનો નદિ પણ પરાપૂર્વનો ધર્મ છે. અને તેને પ્રતિફલ વર્તન આપણી સમાજમાં હમેશાં નિધ ગણાય છે. આપણા વણશ્રમ ધર્મની વ્યવસ્થામાં જ પૌરધર્મનો સમાવેશ પૂર્વ કરવામાં આવતો હતો. ધર્મનું આપણે અત્યારે જેવા વિભાગો કરીએ છીએ તેના વિભાગો પ્રથમ નહતા પરંતુ રાજધર્મના પ્રકરણમાં જ પ્રમાણે રાજના ધર્મોનું વિવેચન કરેલું છે તેજ પ્રમાણે પ્રજાના અંગ તરીકે આપણા ધર્મોનું પણ તેમા વર્ણન છે અને તે આખા પ્રકરણમાંથી એટલું સ્પષ્ટ રીતે તરી આવે છે કે રાજ્ય રાજના અને પ્રજા પ્રજાના ધર્મો બરાબર પામ્યા જોઈએ, અને તેમ ન થાય તો દેશનો વિનાશ થાય છે, એવું આપણે પ્રાચીન ધર્મ માનતો હતો અને માને છે એટલું જ નહિ પણ રાષ્ટ્રની વિશુતિ માટે રાજ્ય કરવાના કર્તવ્યોમાં મર્યાદાને યોગ્ય યોગ્યતાના ધર્મોના ઉદ્ધુક્ત રાખવા એ કર્તવ્યને પ્રથમ સ્થાન અપાશે છે. આ નિયમ ઉપર વિશેષ વિવેચન કરવાનો અંગે પ્રમંથ નથી પણ આટલું કહેવાની જરૂર છે કે રાજ્ય-કલ્યાણના કાર્યો માટે રાજ્ય પ્રજાનો તેના અને નિષાગર્ગ પુરુષ મનાયો છે, તે માટે જવામદારી રાજ્ય પ્રજાની બહેની છે, અને એ જવામદારીમાં જ પ્રજાનો ભાગ છે તો તેનાં કર્તવ્યોમાં પણ પ્રજાએ સર્વ પ્રકારનો કષ્ટો આપવાની જરૂર દેખીતી છે. વર્તમાન દેશ-કાળમા રાજ્યધર્મને અંગે ઉત્પન્ન થતા ધર્મોનો અનાદર કરવાથી આપણે કાંઈ પણ પ્રકારની આધ્યાત્મિક સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરીએ છીએ એવું કાંઈ માનવું હોય તો તે જમ છે. પ્રાચીન તેમજ આધુનિક જીવનમાં સામા રાજ્યધર્મને હમેશાં અનન્ય સ્થાન અપાય છે, અને રાજ્યધર્મના અથવા રાજ્યકલ્યાણના સવાલોમાં થતા કાર્યકાર્યના નિર્ણયો વ્યક્તિના સંકુચિત સ્વાર્થના, પછી તે સ્વાર્થ ઔદિક હો. કે-આધુનિક હો, શારીરિક હો માનસિક હો કે આધ્યાત્મિક હો-તેના ધોરણથી થતા જ નથી. તેવું ધોરણ જગતના કલ્યાણ ઉપર, અને તે માટે રાજ્યશરીરના મંદશણ અને સંવર્ધનના ધોરણ ઉપર રચાય છે, અને તેનાથી વિરુદ્ધ આચાર શાસ્ત્રકારો અને સુષ્ટ જનોની નિંદાને પાત્ર થાય છે. આ વસ્તુસ્થિતિ ધ્યાનમાં રાખીને પ્રજાધર્મનો અને પૌરધર્મનો સવિશેષ સ્વીકાર કરવાની આપણી પ્રતિષ્ઠા છે અને એ પ્રતિષ્ઠામાં દર રહી આપણે આપણું જીવન ઘડવાનું છે એ ક્ષણે પણ ધ્યાન જાળવવું જોઈએ નહિ. તે સાર આપણે કાંઈ આચાર વર્તમાન કાળના સુસ્થાપિત પૌરધર્મની વિરુદ્ધ જણાવતો હોય તો તે માટે વિચાર કરી તે બાબત ચર્ચેદ માર્ગ કાઢવાની જરૂર આપણાં અંગેસરોને હમેશાં જણાઈ છે અને તેનો માર્ગ કાઢવામા તેઓ ધીમે ધીમે પણ કસેદમદ થયા છે. સહસ્રોજનના મર્મધર્મો અત્યંત સંકુચિત આચારનાં આપણા પૂરખીઆ બાહ્યજો

હાલમાં આવતા મહાનિયંત્રમાં આપણી સરખર તરફથી ભાગ લેના એશિયા પરોપ અને આફ્રિકાના રજુકોમાં ભપડી ગયા છે અને ત્યાં બની શકે છે તેટલું આચારતુ રક્ષણ કરી યુદ્ધનાં કામમાં ઉત્સાહ અને સાબાશી બધો ભાગ લે છે, એ શું જ્ઞાતિ બચાવ અને દેશકાર્ય એ અન્યોન્ય વિરુદ્ધ છે એમ કહેનારાને એક અશમાં પૂરતો જવાબ નથી? રાજ્ય શરીરના, અગ તરીકે પ્રાપ્ત થતી ફરજને સર્વોપર ફરજ તરીકે સ્વીકારી આવી રીતે આપણે આચાર, તેને અનુકૂલ કરી લઈએ તો પછી જ્ઞાતિજીવન પ્રબંધન-પૌરુષ-ને પ્રતિબૂધ છે એમ માનનામાં ભ્રમ સિવાય બીજું કાંઈ જ રહેશે નહિ ખરી વાત છે કે આપણા પરપરા પ્રાપ્ત આચારોત્તુ રક્ષણ કરવાની આપણે ફરજ સ્વીકારીએ છીએ, અને બીજા પ્રકારનો ધર્મ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તે અને આ ધર્મ વચ્ચે તારતમ્યની તપાસ કરી પ્રાપ્ત કર્તવ્યનો નિર્ણય આપણે કરવાનો આપણે ચત્ત કરીએ છીએ ધર્મના પ્રભંગ સિવાય પરપરાના આચારમાં ફેરફાર કરવા આપણી નૈસર્ગિક વૃત્તિ ના પાડે છે, અને આપણી યુદ્ધિનુ વનણ પણ આવે પ્રસંગે નવા પ્રાપ્ત થયેલા ધર્મને મંજૂ મ્સોરીએ દસનાતુ પર્મક કરે છે જતા પ્રબંધનને સ્વકાર ધાય અને દસોટીની સખાઈ દેશકાલ પ્રસંગ અને સાપતિક આવસ્થકતાએ વગેરેને અનુનશીને નરમગરમ થતી રહે તો આ સનધમાં મુદ્દની તકરા રહેતી નથી મિતતની તકરા રહે છે અને રહેશે પણ તેને માટે જાહેર ચર્ચા એ સાદો પણ સચોટ ઉપાય છે

આમ જ્ઞાતિજીવન પ્રબંધનને સર્વથા પ્રતિબંધ નથી અને ન રહેલું જોઈએ, એ વાતનો અગીકાર કરીએ અને જે પ્રતિબંધ હોય તો તેને અનુકૂલ કરવાનું કર્તવ્ય આપણે સ્વીકારીએ, તો આપણું રાજ્યજીવનના અગ્રેસરોને જ્ઞાતિજીવનની સાથે વિરોધ યુદ્ધિ રાખનાતુ બંધુ કારણ રહેલું નથી. છતાં આ કર્તવ્યનો અગીકાર કરવાની સાથે લોકમતને ઠેગવવાનો ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે પ્રમાણે વિરોધયુદ્ધિ રાખવાનું કાગળ નિમૂળ થાય તો પછી આપણા જેવા ઉપક્રમેની સામે રાજ્યજીવનના અગ્રેસરોને એક જ વસ્તુ કહેવાની રહે છે વર્તમાન યુગમાં પ્રબંધન માટે પ્રજાની એમ્તા સિદ્ધ કરવાની પરમ આવશ્યકતા છે એમ્તાની સિદ્ધિ સ્વાતંત્ર્યની મિદ્ધિ માટે આવશ્યક છે, રાજ્યતંત્રને લોમ્તા હાથમાં લાવનાનું સર્વોચ્ચ સાધન છે આ વાતનો પણ આપણે અગીકાર કરીએ છીએ, પરંતુ રાજ્યજીવનની એમ્તા અનુભવના માટે સાંસારિક જીવનની સ્વાભાવિક પૃથક્તાનો નાશ કરવાની આશયકતા નથી એકલા ધટ છે એ ખરી વાત છે રાજ્યમાં આપણે જે સ્વાર્થની એકતા છે, તે એટલી તો પ્રબળ છે કે તેમાં રાજ્યના પ્રજો ઉપસ્થિત થતા સર્વ પ્રકારની પૃથક્તા હુપી ગય છે જ્ઞાતિની મમતા અને પક્ષપાતો કવચિત્ પ્રબંધનના અનુકૂળમાં બાધક થવાના મબલનો આપણે સ્વીકાર કરીએ પણ તેની સાથે તે પ્રસંગોમાં તે મમતા અને પક્ષપાતોને નિર્બંધ-નિર્મળ-કરવાની કષ્ટતાનો પણ આપણે સ્વીકાર કરીએ છીએ એટલે અન્ય અને વ્યતિરેક અને રીતે જ્ઞાતિજીવનને રાજ્યજીવન સાથે સમન્વિત કરવાની આપણે પ્રતિજ્ઞા લઈએ છીએ તો પછી આપણા જેવા ઉપક્રમેની સામે થવાનું કોઈ કાગળ રહેલું નથી એ દેખીતુ છે અથવા બીજી રીતે કહીએ તો કાંઈ કારણ રહેલું હોય તો તેને માટે પૂરતા પ્રતિબંધ આપણા આ ઉપક્રમમાં આપણે કરી લઈએ છીએ એ સ્પષ્ટ છે

જાતિજીવનમાં મમતાવાળાઓની કલ્પના પોતાની જાતિના ચાર ખૂણામાં જ બંધાઈ
 જાય છે, અને તેથી આગળ જતી નથી, તેઓની દેશની ભાવના બહુ નિર્બળ હોય છે,
 તેમની દેશવત્સલતા અને દેશભક્તિ કદી પણ જોષ્ટિયે તેવી જાડી ઘાડી અને અનન્ય થઈ
 શકતી નથી તેવો એક ખીન્ને, માનસશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓનો, આપણા તરફ આક્ષેપ છે.
 આમની સામે શાસ્ત્રીય ચર્ચામાં ઉતરવાનું અને બની શકે તેમ નથી, પણ આટલું કહ્યા
 વિના ચાલતું નથી કે દેશભક્તિ દેશવત્સલતા, રાષ્ટ્રભાવના વગેરેનો આપણા જીવન ઉપર
 સર્વોપરિ હક્ક સ્વીકારવાની સાથે જાતિજીવનમાં આટલી મમતા રાખવાની અમારી પ્રતિજ્ઞા છે.
 આપણા મન ઉપર દેશભક્તિનું પૂર્ણ સામાન્ય સ્થપાય તે પછી પણ જાતિની મમતા તે
 ભક્તિના આસ્વાદમાં પ્રતિબંધક થાય એમાં જાતિનો વાંક કાઢવો કે દેશભક્તિની ન્યૂનતાનો
 વાંક કાઢવો એ સંવાદનો ફડકો કરવાનું હું આપણા એ આક્ષેપકોને જ સોંપું છું. એવા
 પ્રસંગની સામે દેશભક્તિને વધારે જાડી અને વધારે બલિષ્ઠ કરતી એ જ એક ઉપાય છે.
 જાતિની મમતા ગમે તેટલી હોય પણ દેશસેવાના અતુલાનના પાંચગાં એ મમતા મીઠી
 પણ ન આવી શકે, જો દેશભક્તિ તોત ગાઢ અને જાડી હોય તો. દેશભક્તિ કેળવવાના
 પ્રમાણને લઈને, અથવા દેશની તેમ જ જાતિજનોની સેવામાં જોડેલા શ્રમ લેવાની અને ત્યાગ
 કરવાની અશક્તિ અથવા અનિચ્છાથી આવી રીતની દલીલો ઉપરિચ્છે થાય છે એમ માનવાનું,
 અથવા હિન્દુજનસમાજના સનાતન ધર્મના પાયા ઉપર પશ્ચિમની વિદ્યાથી કેળવાયેલી મનો-
 વૃત્તિની યોગ્ય કદર કરવાનો અશક્તિ અથવા અનિચ્છા આ દલીલનું મૂળ હોય એવી કલ્પના
 કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. ગમે તેમ હો, પણ મને ખાતરી છે કે દેશભક્તિમાં જતા પણ ન્યૂનતા
 ગણ્યા વિના જાતિજનોની એવા કરનારાઓનો નાનો પણ ઉત્સાહી અને નિશ્ચયવાન
 વર્ગ પ્રત્યેક જાતિમાં ઉત્પન્ન થવા માંડ્યો છે, તેવો વર્ગ વૃદ્ધિ પામે એવી આપણી ઉત્કટ
 ઇચ્છા છે અને તે માટે આ અને આવા પ્રકારના બીજા પ્રયત્નો આપણે કરીએ છીએ.
 આપણું તો એમ નિર્દેશ માનવું છે કે જાતિજનોની એવા કરવામાં વખતનો અને દ્રવ્યનો
 કષ્ટિકોગ આપણમાં દેશનું અહિત થાય છે એ કહેવું એ આપણા કુટુંબની સેવામાં વખતનો
 કે દ્રવ્યનો ભોગ આપવામાં દેશનું અહિત ચાલી છે એમ કહેવા બરાબર છે. દેશસેવા અથવા
 જનસેવા માટે કુટુંબનો પણ ત્યાગ કરવાનો ધર્મ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે અને તો જ જાતિનો ત્યાગ
 કરવો, જાતિસેવાથી દૂર રહેવું, તે યોગ્ય ગણાય. પરંતુ આવો ધર્મ અસાધારણ બ્યક્તિઓને
 જ પ્રાપ્ત થાય છે; એવો પ્રસંગ મનુષ્યજીવનના સામાન્ય પ્રસંગોમાંતો એક નથી. જાતિસેવા
 એ કુટુંબસેવાનો જ વિસ્તૃત પ્રકાર છે. કેવળ "મહેતો મહેતો અને મહેતુલામાં" જ જીવનને
 સમાપ્ત કરવા કરતાં જાતિના હિતમાં કંઈ રસ લેવાય, તે માટે કંઈ ત્યાગ કરાય, તેમના
 સહભાવની કંઈ અપેક્ષા રખાય, તો તેટલું પણ મનુષ્યના જાતિ સ્વભાવને જરાક ઉત્તર, જરાક
 ઉદાર કરવા સમર્થ થાય છે. ત્યાગના જીવનમાં એને મહેતો પગથીઆ રૂપે ગણવાથી અને
 દેશસેવા અને જનસેવાને આગળનાં પગથીઆ કલ્પવાથી જાતિએવા દોષરૂપ જણાવાનો સંભવ
 પણ જુદો રહે છે. ખેતો અને બધુઓ, જાતિ તરફ પિંડના વિસ્તારની દૃષ્ટિથી જુઓ. પિંડમાં
 પૂરાઈ રહેલા મનુષ્યના જીવન કરતા કુટુંબ સાથે તાદાત્મ્ય કરનાર મનુષ્યનું જીવન વધારે સારું
 અને સમર્થ ગણાય, તો કુટુંબમાં બરાઈ રહેતા જીવન કરતાં તે જીવનમાં જાતિજનોને અંશભાગી

કરનારાનું જીવન પ્રમાણમાં વધારે લાયક ગણાય જ. પરંતુ તે ત્યાં અટકતું ન જોઈએ. આપણા જીવનના પ્રદેશ દેશ સુધી વિસ્તારવો જોઈએ, માત્ર પિંડની જ નહિ, માત્ર કુટુંબની જ નહિ, જાતિની જ નહિ, પણ ગામ, શહેર, દેશવિભાગ, દેશ, રાજ્ય અને આપણું રાજ્ય બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના અંગ તરીકે છે એટલે સામ્રાજ્ય—એ બધા તરફ મમતા રાખવાની એ બધા સાથે યોગ્ય અંશમાં અને યોગ્ય પ્રસંગોમાં તાદાત્મ્ય અનુભવવાની અને તેને અંગે પ્રાપ્ત થતા ધર્મોના નિર્વાહ કરવાની આપણી ફરજ છે, એ સમજવું જોઈએ, અને અનુભવમાં ઉતારવું જોઈએ. જાતિ એ પિંડ ક્ષત્રીકાંડની બ્યવહારમાં એકતા કરવાની નીસરણીની પહેલી પાટય છે. માત્ર પાટય જ છે, તેને વીસામે કરવાની પણ અગતી મૂળા નથી, તો પછી તેને અંતિમ લક્ષ્ય કરવાની તો વાત જ શી ? જાતિને આપણા જીવનનું અંતિમ લક્ષ્ય કરવાની સામે જેટલું કહેવું હોય તેટલું સંબંધવાને અમે તૈયાર છીએ; અમે તે કહેવામાં પણ ભાગ લઈશું. પણ વિસ્તૃતજીવનના એક પગથિયા રૂપે જાતિની સાથે તાદાત્મ્ય કરવાના પ્રયત્નોને નિંદ્ય ગણવાના અને નાબૂદ કરવાના પ્રયત્નો હિન્દુ જનમમાજના આંતર જીવનના હોડા માનવાળાઓ કદી પણ અભિનંદનને પાત્ર ગણશે નહિ.

૫. ઉપસંહાર.

હવે મારે આ બાપણુ આરોપવું જોઈએ. જાતિને મારે શ્રમ લેનારા જાતિમેવકાનાં મંડળોનાં હેતુઓમાંથી કેટલાક ફકરાઓ મારા મિત્ર મિ. દેસાઈએ તમને વાંચી બતાવ્યા છે તે ઉપરથી સમજવું હશે કે આપણા જનસમાજના ધરેધરમાં જાગૃતિ ઉત્પન્ન થઈ છે અને તે આપણા દેશ મારે એકે અત્યત આશાજનક ચિન્હ છે. એ જાગૃતિને યોગ્ય માર્ગ વાળવી એ આપણા નેતા પુરુષોનું કાર્ય છે અને તેમની પામેથી આ બાજતમાં યોગ્ય ઉપદેશ લેવા સારૂ આ અને આના પ્રમંડોની યોજના કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. આપણાં મંડળો કોઈથી છૂટા પડીને કામ કરવાનો માર્ગ સ્વીકારવાની ના પાડે છે. તેઓ સર્વ-દિશામાંથી સલાહ અને પ્રકાશ લેવા ઉત્સુક છે. જુદી જુદી જાતિઓની ન્યૂનતાએ જુદી જુદી અને જોછા વધારે પ્રમાણમાં હોવાથી આપણાં મંડળોની પ્રવૃત્તિઓમાં અનેક ભેદ પડે છે. પણ તે ભેદો વિગતના છે સુવાના નથી. સંયતો ઉદેશ એક જ છે. પોતપોતાના આસપાસના વાતાવરણને શુદ્ધ સમર્થ અને મુંદર કરવું, અને પોતપોતાનાં જાતિજનોના જીવનના માર્ગમાં આવતી નાની મોટી સામાજિક હરકતો દૂર કરવામાં તેમને મદદ કરવી, એ સર્વતો આધારણ ઉદેશ છે. એ ઉદેશ સિદ્ધ કરવામાં આવા પ્રયત્નો ખરા મદદગાર છે એ નિર્વિવાદ છે.

આપણા જનસમાજ અનેક પ્રકારના વૈષમ્યોથી હેરાન છે એ વાતનો અંગીકાર કરવામાં આનાકાની કરી એ યોગ્ય નથી. આ વિષય ઉપર આ પરિપદમાં ઘણું જોવાવાનો સંભવ છે તેથી હું તેને આ બાપણુમાં સ્થાન આપવા માગતો નથી. પણ આટલું તો મહેલની નરર છે કે જાનિમેદો અને તેના પેટા વિભાગો એટલા બધા વધી ગયા છે કે દરેક અમ કરો એમ કહેવાની

જરૂર છે એટલું જ નહિ પણ માતિના પેટા વિભાગો કેમી કરવાનો સમાન આચારવિચારની નાતોને એકત્ર કરવાનો અને મુખ્ય મુખ્ય નાતોમાં આચારવિચારની સમાનતા સિદ્ધ કરવાના પણ પ્રયત્નો કરવાનો વખત આવી પહોંચ્યો છે એવું આપણામાના ધણાનું માનવું છે આ પ્રશ્ન ધણો જ ગંભીર છે અને ઘણા સવારોનો વિચાર કરવાની તેમાં જરૂર છે, પરંતુ તે સવારો પણ પૂર્ણ ઉત્સાહથી હાથમાં લેવાય તો તેમાં પણ કાંઈ પ્રગતિ ન થાય તેવું નથી હિન્દુ જનસમાજની ઉત્થાનના પ્રતિબદ્ધ તત્ત્વોનો નિરાસ કરવાના પ્રયત્નોનો આદર કરવાની ગંભીર જરૂર આપણને પ્રાપ્ત થઈ છે અમદાવાદનો નાતજાતનો મડળોની આ પરિપદ્ધ જેવી પરિપદ્ધો ગુજરાતના ઘહેરે ઘહેરમાં બરાંચ અને તે બધા મડળો એકઠા થઈ આખા ગુજરાતને માટે એક મોટી પરિપદ્ધ બરે એ ન બનવા જેવું નથી

હિન્દુ જનસમાજની આત્મારની સ્થિતિ ખેવળ નેરાસજનક છે એમ માનનારમાનો હું નથી પણ ધણે અંશે શોખજનક છે એમ ઘણા માને છે અને હું પણ માનું છું ક્યો હિન્દુ ધર્માભિમાની આત્મારની આપણી સ્થિતિથી અને પરિસ્થિતિથી મંતુષ છે? હિન્દુસમાજને ઉન્નત કરના માટે, ખીજ સમાજોમાં પ્રતિષ્ઠાપાત્ર કરવા માટે, આસાધારણ શ્રમ ઉઠાવવાની જરૂર છે એ વાત મને અજ્ઞાત છે? એ જ જરૂરના ગપ્પણું સાક્ષાત્કારથી પડિત મદનમોહન માધવજી જેવા દેશહિતચિંતકે હિન્દુ યુનિવર્સિટિની સ્થાપના કરવાને માટે જે ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો અને હજી કરી રહ્યા છે તેમનો દાખલો આપણી દૃષ્ટિ મંચીપ હરકમેશ રાખીને આપણા ગુજરાતના નાના સ્ત્રોતને માટે વ્યવસ્થિત અને પદ્ધતિબદ્ધ પ્રયત્નો કરવાની જરૂર શું અપ્પ નથી? આ કાર્યમાં ભાગ લેવાનો કોઇને-સરકારી અમનદારોને-પણ પ્રતિષ્ઠા નથી શુભ સત્તો હિન્દુસમાજ ખીજ પ્રાન્તોના હિન્દુસમાજની જેડે આત્માવલોકન કરતા રીખ્યો છે, પોતાના જીવનપ્રકારના ગુણોનું તેનું જ્ઞાન દિવસે દિવસે વધતું આવે છે અને આત્માર તેને સાચા અને તેમના પ્રતિ સંપૂર્ણ સદ્બોધવાળા, યોગ્ય ઉત્તમ સત્ત્વશાલી, નેતાઓની પૂરેપૂરી જરૂર છે એમ કરોડ ગુજરાતમાથી થીયુત ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલે જેવો ગુજરાતને પોતાનું જીવન અર્પણ કરનાર એમ પણ પુર નહિ નીકળે? શું ગુજરાત હમેશાને માટે, રોતી ચરત રહેશે? શું ગુજરાતને હમેશા પરાશ્રયી અને પરાપદિત રાખશે? બન્ધુઓ, બહેનો અને બન્ધુઓ, ગુજરાતનું બિવિધ ગુજરાતના જીવાન વર્જના હાથમાં છે ગુજરાતના પાશતત્ત્વમાં ઉદ્ભવ પામેલી આ મસ્થાને બહેનાવો, ગુજરાતની પચડંગી હિન્દુધર્મની જીવનતા વૈષમ્યનો નિરાસ કરવાના ગંભીર પ્રયત્નો આદરો, ગુજરાતને સ્વાશ્રયી અને પરાપદેશક કરવાના માર્ગો શોધો આ મારી તમને આજને પ્રસંગે છેલી વિનંતિ છે બધુઓ, બહેનો અને બધુઓ, કરીયો એકનાર હું તમારો આભાર માનું છું હું તમારા કાર્યની શીઘ્ર અને મૂર્ખ સિદ્ધિ ઇચ્છું છું

ઉત્તમલાલ દેરાવલાલ ત્રિવેદી.

“કંથાધારી.”

નિકળ બનેથી ને રાતી દેખાતી,
આશ્ચર્યમયી ને ઢોકરો ખાતી;
અધારી મૃત્યુની સૈયા મહાથી,
ઉત્તરણ સદિમાં ઉછળી પડીતી. ૪

સુંદરી અહાથી તહીં શુ જુએ છે,
મુખડું પ્રિયનુ અસ્વસ્થ દીમે છે;
મનમાં કનડતા કઈ કઈ વીમારો,
ને સંભારતો શુ નવરંગ બહારો. ૮

ધરતીયે પગમાં સ્વાભાવિક ઉપાડે,
પણ બેબાન બહાલી સ્પષ્ટ દીસે છે,
નોઈ વીચારી નિરાશીત થાતી,
અખીઆ છાની વાતો શુ ઠરતી. ૧૨

લગભગ મહાથી તરત જ ઉઠેવી,
દીમે છે શીઠ આમ બહાવી મોહિની,
અગ્નિ સન્મુખ મંદકપ કરેલા,
અપભીન મોહિનીને કર્ણ યુગ્મા ૧૬

પાલવ કાગે અગેસો મહારો,
ને હવે કોણ છે સ્વજન બહારો,
કુવની મોઢ મધુરા મુખપર ઝાઢી,
ધીમે ધીમે દુખી બાસા ચાલી. ૨૦

* હિન્દુસંસ્કારમાં વિવાહિત પતિપત્નીની મંમતિ વિના ન્હાની વયમાં લગ્ન કરવાથી એકમેક આણુધારી નિઠર લાગણી ઉત્પન્ન થતાં શી વસ્તુસ્થિતિ થાય છે તેનું આ કાવ્ય એક પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ તરીકે છે. લગ્ન થયા પછીની સ્થિતિમાં આ કાવ્યનાં નાવકનાયિકા પરસ્પર દેહલગ્નનો મંમંધ ભાગી માત્ર આત્મલગ્નનો આત્મિક મંમંધ સ્વીકારી પતિપત્નીનો મંમંધ છોડી શુદ્ધ બંધુબગિનીનો ઉગ્ગ મંમંધ ધારી સ્વદેશ—મેવા—ધર્મેનો અંગીકાર કરી આત્મદુતિ અર્પે છે. હન્ને આવાં વહનીય મુગ્ધો આપણા દેશમાં! એજ અંતિમ પ્રાર્થના ને આકાંક્ષા સૌય !

કપોલ કંઈક અતિ રીકા પડ્યા છે,
 ને મોઢ મહાના ચપાને લગ્નવે;
 ઝોઝની લાલી કંઈ ઝાંખી પડતી,
 ને કાળી લટો વીખુટી વીખરતી. ૨૪

અર્થકાર સરોબિત અંગે પડેલા,
 પાથુ મોહિનીને નથી જ્ઞાન ઝેના;
 મીઠી માંદની વાહ રી જ શોમે,
 આરસ પગથી એ પ્રતિજ્ઞાળ નાંખે. ૨૮

મોહિની નિશ્વાસ નાંખી ચડે છે,
 લીલી કસબી સાડી ધસડાતી આવે,
 કંઠ માળે અમકતા મોતીના દાણા,
 આરસે અમક્યા ને પ્રીય પગતે દબાયા. ૩૨

નાચતી કુદતી સગીત કરતી,
 સખીઓ સરવે ઉઘાસ ધરતી;
 મહા મહા મીઠી વાતો કરે છે,
 ને કોઈ નિશ્વાસ નાખી કહે છે, ૩૬

“ પગણીને જુખ સ્વપ્ન શુ જોતાં,
 પરજેયાં શુ નથી હુઃખી યાતા ?
 પીપરનો પ્રેમ મુજી આર્યખાળા,
 પરજન જોમે પડે દીન દારા—” ૪૦

જમ કરી ઝોઢે દાળે દુધેલી,
 “ ન શોમે સખી તને આવી વાણી, ”
 ચાલો જઈશુ કહી સર્વે હો છે,
 “ કમ આસાં ? ” એટલું જ મોહિની બોલે. ૪૪

“ સખીરીઢ આચર અતિ નવ કરતી,
 હઠ હઠ કહીને મ્યાં નવ કહેતી, ”
 હસતી રમતી સખી સદૃ આવી,
 મોહિની નિશ્ચિત એકાંત પડેલી. ૪૮

ચંદ્રિ સર્વે શુન્ધ શુ દીસી રહી,
ઉપર ચંદ્રોદિની ને નીચે મોહિની,
તારા સરવે સ્મિત કરી ચમકે,
ને ન્હાની વાદળી કોઇક ફરકે. ૫૨

ચંદ્રિકા આકાશે મૃગલા રમે છે,
ને મૃગનયનીને પ્રેમે પીડે છે,
આરમ્ભતમે અદેલીને બહાલી,
કષક ઉમેલી ને કષક સુતેલી. ૫૬
પત્રનની લહરીઓ બીની આવે,
મોહિનીને મદન બગીચી ઉછાળે;

x x x
x x x
x x x

મુંદરી ત્યાં તેા નિશાસ નાખે,
ને હૃદયે હસ્ત ધરીને ધૂળે. ૬૦

“ચક્ષુ મહો નીર શીદને જ ચમકે ?
ને સરિતા કપોળે શીદને વહે છે ?
હૃસકે સરલા તું ક્યમ રહે છે ?
અરે તને આ-નીંગન કોણ લે છે ? ૬૪
તરણી તને કોણ હૃદયે લીએ છે ?
ને શોષતું અમૃત કોણ ચુસે છે ?

એ તેા નથી તહારો પરલેલો બહાલો,
એ તેા પ્રિય તહારા અંતરનો મ્યારો. ૬૮

સરલા એ તહારા હૃદયનો કનૈયો,
પતિ કોણ તહારો ?-પીયુ કોણ બાળા ?
પતિ તેા તહારા વડીલે કરાબો,
પીયુ તેા તહારા અતરે ઝાળખ્યો.” ૭૨

કનૈયો કનૈયો મનમા બમે છે,
ત્યાં તેા કનૈયો સમીચે દીસે છે;
ઉદાસ લેતું મુખકુ કરમાડું,
પ્રિયાની સન્મુખ હુ બેથી નેતું ૭૬

“અરરર” સરલા આ તહારી દહતા !
 “અરરે !” સરલાએ જોયો દયાબા,
 કરમાયવી હીસે સરલાની કાપા,
 નહીં એ સુલાખ પણ ચપાની છાપા. ૮૦

કમળનયનીના ચક્ષુ ચમકતા,
 ને રૂદ્રતથી અરે કરણ અર્ધ વ્યકતા,
 પ્રીય ને પીયુ મુખ સમીપે જુવે છે,
 ને લાવણ્ય લહરીમા પ્રીતે કુમે છે ૮૪

હૃદય વ્યકતા નયનો ચમત્કાર કરતા,
 ને અંતરના વિચાર વનને ખીનવતા,
 “પીયુ દ્રવતી નહીં કોઈ ખારા,
 અન્ય જનની નહીં તુજ સરલા. ૮૮

પતી તો પીતાએ હું ખરૂં આપ્યો,
 પ્રીતમ મનનો હૃદયમા જ રાખ્યો,
 સૌભાગ્ય કુંડલુ કરમાંદા નાંખ્યાં,
 (પણ) દૃઢ્યે તો વહાલા વૈધવ્ય આપ્યાં. ૯૨

પ્રીતડી છાંધી બહાલા થુ પણ વાર,
 ધારે તું યયો પ્રીતીનો મહાર,
 નહીં નહીં પીયુ પ્રણમીને વંદુ,
 દૃઢ્ય તુજ નામ નીરંતર લવતુ. ૯૬

મૃગાર રજની આવણુ શુદ્ધ સાતેમ,
 આત્મ સયોગની વળી શુદ્ધ આદેમ,
 પીયુ સ્મરણ રેખા ફરીને ખીનવજે,
 વચનો સ્મરીને અંતરે ધરજે. ૧૦૦

બહાલા મળ્યા મહીરે ખારા,
 ઉભો દત્તો તું અંતર દારા,
 પ્રીતાગર સહીત સ્મિત કરતો કનેયા,
 તને જોતો જ પીયા પ્રીતીના ખાલા. ૧૦૪

?

દેવને ચંદ્ર નમીને કનૈયા,
કુલકા આધ્યા મને ચામળીયા,
આપતા અગુલી અર્પ કરે છે,
ને જાદામિની તરીરે ચમકે છે. ૧૦૮ -

વણ વાળ્યા નયનો ઢળારે પડે છે,
સ્પર્ષ ચમત્કાર ચક્ષુએ ચમકે,
જ્વાલા જુલ્સો શુ બોલે નહીં તું?
શાત વદને ધવણ શુ કરે તું? ૧૧૨

x x x x

“પ્રીતિચયનો મરલા સૌ આપે,
જ્વાલા-ત્રેમી-કહી જા બોલાવે,
મૃદુ વચનો તો મનને રીઝવતા,
પણ સાચા પ્રીતી વાક્ય અતર ખીલવતા. ૧૧૬

અધકાર જીવનમાં એક ચંદ્રલેખા,
રૂપેરી ત્રેમ-અહા-સત્ય એ જ સરલા;
‘પશુ-પ્રીતી’ અરે જવાબ સખી છે,
દીસે હેમ ને પતીત પિત્તળ નીચે ૧૨૦

પણ સાચી પ્રીત તો નિર્ભય નદી હા,
વિશ્વાસ હોડી-મહો મધુકા આત્મા—
એવી પ્રીતી તો મ્હે તહારી જાણી ”—
“ને એવી જ આરા તહારી મ્હે જાણી ૧૨૪

અરે રેશ શીદને દરે છે કનૈયા,
તહારી જ-ટું હુ-નિરતર-આ-સરલા,
વાંક-મહારા પીયુ-દીદ દહારે,
આપ તો ચોખ્ખા આ સસાર રૂઢીને. ૧૨૮

કહું શુ વાચ્યા સરકૃત શ્લોકા,
ને સાચે બેઝા પાચાત કાચો,
બેઢાએ એક જ રહસ્ય ચખાડું,
ને મનડું મહાર કહ સખીએ મુખ ૧૩૨

આર્ય પ્રજાઓ આ આર્ય જામિયા,
દુર્ગ જયને પડી કોઈ ખાધમા,
આર્ય પ્રજા-માળ પશ્ચિમે જયને,
પાછો પધાર્યો ચક્રવર્તી થઈને ૧૩૬

અધકાર અધકાર મવેં દીસે છે,
ભરતશ્રમિ અહા મુડું જ જાસે,
અહો જ્ઞાન જ્યોતી પ્રયત્ન થાતી,
ને શક્તિ ત્યાથી સત્ત્વ જાતી ૧૪૦

આર્ય દેરો હવે શું રહું છે,
કલકલ કાળે કાલ એ જ જામે,
ધર્મ ગયો છે-નિશ્વાસ નારો,
શૌર્ય . ગયુ-ધર્મીયો જ વાધ્યો ૧૪૪

ભારતના પુરુષો કલ્પ પહેરે,
તોયે સજ્જન પતી ના મળશે,
તો આર્ય જાળાની પ્રીય દશા થી,
કનૈયા-જેઈ લે-દશા આ ભારી ૧૪૮

લક્ષ્મીને કાળે પુત્રીને વેચે,
વિધવા પણ કુટુંબ જ કરાવે
પુત્રવધૂને સાસુ બહુ દનડે,
ને કુટુંબ પડી ન કોઈ ના બોલે. ૧૫૨

સધવા હોય તો પતી કૂર થાયે,
ને વિધવા થઈ તો ભાગ્ય જ હોયે,
રક કે રાય સ્ત્રીને શું ચોસે,
પ્રીતિ પતિવ્રત આર્ય જાળા એ માને. ૧૫૬

બેલી થઈને પીણ પાછળ બમે,
પણ દુષ્ટ પતિ તો નામકા રોધે,
કલકલ પથારી લાખો થાતી,
ત્યા ઉદ્ધાર ઉત્તરી કોઈ નાની. ૧૬૦

જુદી છે સૌ આ ધર્મની રીતિ,
પામે કોઈ નહીં સત્ય ધર્મ નીતિ,

ધિકાર છે આ સંચરરહીને,
ધિકાર કૃતણી ખાતા પિતાને. ૧૬૪

એ આર્પદેશ તું જાગૃત થાને,
કુરુક્ષેત્રજૂમી હું ઉદય કરને;
સમાજ આને દાવાનજે બાજે,
ને જૂમીમાં રૂધિર નદીઓ ચાલે. ૧૬૬

સાપોથી " નાણુક નવયૌવનીના,
પ્રલય ધારો સૌ ખોટાં સુખોના;
નવીન જૂમિ-નવીન દેશ જાગે,
નવીન પ્રભ-નવીન નર બાજે. " ૧૭૨

ઉજળતી ભેતી તર્જની વીંછી,
સત્ય-આર્પસરલા-દેવ્યે ઝનકી,
કનૈયા ઉમંગે ઉભો જુવે છે,
લક્ષ્મ-ગનેશચીની વાણી મુઠે છે ૧૭૬

" અહા-ભાગ્ય મહાદ પ્રિય અતિ સરલા,
તુજ સમ પદમણી-પ્રીતિની લલના. "—
" પ્યારા તજ દે વૈભવ કનૈયા,
મહારો જો હોય તો ધરી લે આ કન્યા. ૧૮૦

તું જોગી હું જોગણુ-કૃષ્ણ ને રાધા,
સન્નેડે કરીશું ભારતમાં કનૈયા,
પાત્રા આર્થ જૂમીની કરીશુ,
હુખો પામર જીવોનાં યાગીશુ. ૧૮૪

દ્રવ્યમંપતિમા આ સૌ મૃગાર,
ભારત ઉત્થતિનો કરશે ઉદ્ધાર;
તજશુ છે બહાસા આ-આરસ બવન,
લવે તો તુજ સાથ. ઇલ-ભારત-સ્તવન. "— ૧૮૮

શાત મુખમુદ્રા ધારી—સરલા શૃંગાર તણ દેતી,
 મુગ્ધ ઉઘાસે મોહિની—મલ્લેત કયા શરીરે ધરતી,
 કનૈયો ઉર્મિથી જોધને—પ્રમદાને પ્રીતિથી પૂજતો,
 પ્રિયા સાથે કયા તો—ધરી ભરત નામ લવતા ૧૯૨

આત્મા જાતા હસતા—સંસારમાયા ત્યાગીને,
 દેવો આશીષ સ્મિત કરતા—સત્ય શુદ્ધ-પ્રેમને જોધને. ૧૯૪

રામરાય.

કેળવણી અને જ્ઞાન.

કોઈ એક સ્ત્રીનું બાળક જ્યારે ત્રણ વર્ષનું થયું, ત્યારે તેણે એક વિદ્વાનને પૂછ્યું કે મારા બાળકને નિશાળ કેળવણી આપવા ક્યારે મુકું જોઈએ ? તેણે જવાબ આપી કે—તેની કેળવણી તો તે જન્મ્યું ત્યારથી શરૂ થઈ ગઈ છે આ વાતનો અર્થ એ છે કે—નિશાળમાં જવાથી કે ચોપડીનો અભ્યાસ કરવાથી આપણને જ્ઞાન મળતું નથી, અને તેથી જ આપણે મન કેળવવાનું નથી નિશાળ તથા ચોપડીનું વાચન તો જ્ઞાનના અનેક સાધનમાંનું એક સાધન છે કેળવણી સમ્મત બહોળા અર્થમાં લઈએ તો તેનો અર્થ મસ્કાર થઈ શકે દરેક વસ્તુની છાપ આછી કે તીક્ષ્ણ મનુષ્યમન ઉપર પડી જાય છે, તે મહત્ત્વ કરી નોંધી રાખી તેમાંથી અનુમાન તારવી કાઢના એ મનુષ્યમનની રિચિતિ અને શક્તિનો સવાવ છે આ કારણને લીધે બાળક જન્મે છે ત્યારથી તે વૃદ્ધ થઈ મરી જાય છે ત્યાં સુધી ફિનિયામાં તેને કેળવણી મળે છે એમ કહી શકાય જો કે મનુષ્યને અનુભવ થી અને મનુષ્યસમાગમથી ઘણું જાણવાનું મળે છે, તો પણ બાળકની કેળવણીનો ખરો વખત તો માગપણ છે તે વખતે તેનું મન કુમળું હોય છે અને તેનું શરીર તથા મન વૃદ્ધિ પામતું હોય છે જ્યાં સુધી મન પુરેપુરી રીતે વૃદ્ધિ પામ્યું હોતું નથી ત્યાં સુધી અમુક જાતના મસ્કાર તેમાં ભરવાની ઉત્તમ તક મળી આવે છે જ્યારે બાળક યુવાવસ્થાએ પહોંચે છે, અને તેને ટેવ પડી ગઈ હોય છે અને વિચારનું દલિમિન્દુ અમુક જ જાતનું નિશ્ચિત થઈ ગયેલું હોય છે, ત્યારે ભવિષ્યમાં તે ફિનિયાનો અનુભવ પ્રથમ મહત્ત્વ કરેના સિદ્ધાંતથી જ શરીરે છે તે પોતાના અમુક ચક્ષુમાંથી જ ફિનિયાના રંગ જુલે છે મુખ્ય મિદ્ધાતમાં સાધારણ રીતે ફેરફાર થઈ શકતો નથી, હકત તેમાં નિગતનો જ ઉમેરો થાય છે જેમ શરીરનું બધારણ પણ મોટી ઉંમરે નહીં થઈ ગયેલું હોય છે તેમ બુદ્ધિ પણ અમુક મરડમાં

તેનું કામ કર્યા જાય છે. જે માણસનામાં આત્મનિરીક્ષણ અને ઉત્સાહશક્તિ વિશેષ હોય છે, તેજ તેમના જીવનમાં મોટા ફેરફાર કરી શકે છે. આ કારણને લીધે શાળા અથવા પાઠશાળામાં જે કેળવણી આપાય છે તે વખત મનુષ્યના જીવિષ્ય માટે ઘણો ઉપયોગી છે.

સંસ્કાર એ એક જાતનું બળ છે. તેનું ફળ વહેલું કે મોડું મનુષ્યને મળ્યાં જાય છે. જ્યાં સુધી અસુક જાતનો મંસ્કાર દૃઢ થતો નથી ત્યાં સુધી આચારમાં તે આવી શકતો નથી. કાંઈ પણ પદાર્થની છાપ, ક્રિયારૂપ સ્વરૂપ સ્વરૂપમાં જણાવવાને માટે જરૂરી બાબત એ છે કે તે છાપ મનની અંતર્ભૂત સ્થિતિમાં ફક્ત રહેવી જોઈએ નહિ. જે સતત વિચાર ઉપર આપણું ધ્યાન આપણે આપી શકીએ છીએ, તે જ આપણા આત્મનિશ્ચયથી આચારમાં ઉતરી શકે છે. આપણા ગાનરૂપી વર્તુલના મધ્યમિંદુ તરીકેનું પદ જ્યારે મંસ્કારને મળે છે ત્યારે જ તેનો વ્યવહારમાં અમલ થઈ શકે છે. નહિ તો પશ્ચિના એક મિંદુ તરીકે શિથિલ સ્થિતિમાં રહે છે. જ્યારે મંસ્કાર જગતમાં આટલી બધી રીતે સર્વોપરિ છે, ત્યારે મહત્ત્વની બાબત એ છે કે બાળકને પ્રથમથી જ મારા મંસ્કાર મળવા જોઈએ. બાળક જન્મે ત્યારથી તે તેના મરણ સુધી તેના મન ઉપર જુદી જુદી જાતના મંસ્કાર પડે છે. એવાત નિઃશંક છે, પણ જુદાં જુદાં બળ એક બીજાને નાશ કરી શકે છે અને મન ઉપર નાશો તેમ જ સારા મંસ્કાર પડવાનો સંભવ છે; તેથી વધારે વિચારવા જોગ બાબત આ છે કે બાળકને આસુક જ જાતના શુભ મંસ્કાર મળવા જોઈએ. મસાહુર દેવ્ય ફિલસૂફ ફ્રોનોનો સિદ્ધાંત એવો છે કે કુદરતી સ્થિતિ સર્વ રીતે અનુકરણ કરવા જોગ છે. આ વિચારે, યુરોપના શિક્ષણ-શાસ્ત્રમાં તેમ જ ગાનના બીજા પ્રદેશમાં મહાન ફેરફાર કર્યો છે. ફ્રોનોનું એમિલ આ સિદ્ધાંતનું ખાસ પ્રતિપાદન કરે છે, એએક વર્ષના અનુભવ તેમ જ ગાનની જે અનેક ઉપ-યોગી શોધો થઈ છે તે ઉપરથી સિદ્ધ થયું છે કે, જેટલું કુદરતી તે બધું હજી નથી. કુદરતી સ્થિતિમાં જે કે વધારે સ્વતંત્રતા છે તો પણ તેની સાથે અયોગ્ય સ્વચ્છંદાચારને લીધે હાનિ પણ ઘણી છે. જે વિચાર પ્રથમ આપણને સ્વાભાવિક લાગે છે, તે અનુભવ મળનાં બૂલ મરેસો માલમ પડે છે. જે આચાર આપણને પ્રથમ પ્રિય લાગે છે તે વ્યવહારના ગાનથી હાનિકારક જણાઈ આવે છે. બાળકની ક્રિયા સ્વાભાવિક છે તે ઉપરથી તે મર્મ અંશે તેને લાભકારક છે એમ માની શકાતું નથી. ઘણા લોક બાળકને નિર્દોષ માને છે તેમ તેની સ્થિતિ ઉપરથી જણાતું નથી. તેનામાં પણ મોટા મનુષ્ય જેવા મનોવિકાર બીજરૂપે માલમ પડે છે. ધર્મા, સ્વાર્થ, લોભ, ક્રૂરતા વગેરે મનોભાવ બાળકમાં પણ જોવામાં આવે છે. ફ્રોનોના વિચાર તેના જમાનાની પરિસ્થિતિના પ્રત્યાઘાતરૂપે હતો. દરેક જાતના અતિશય અધિકારની સત્તાથી શું ફળ આવે છે તેના અનુભવથી વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનો સિદ્ધાંત ઉદ્ભવ્યો છે. ઝોગણીમમી સદીના અનુભવ પરથી સ્પષ્ટ માલમ પડે છે કે વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યમાં કેટલું સત્ય છે. આ વિચાર બાળકની કેળવણી પરત્વે પણ લાગુ પડે છે. કુદરતમાં દરેક વસ્તુ સ્વાભાવિક સ્વરૂપમાં ધ્રુજવા જોગ નથી. જ્યારે મનુષ્ય તેમાં તેની બુદ્ધિના પ્રભાવથી યોગ્ય ફેરફાર કરે છે ત્યારે જ તે મનુષ્યને સુખ આપી શકે છે. જેને આપણે સુધારો (Civilization) કહીએ છીએ તે કુદરતના નિયમનું ગાન અને તેનું મનુષ્યની હાનિનો પૂરી પ્રમાણને જે

રૂપાંતર કરવું પડે છે તે છે. જો રૂસોના સિદ્ધાંત મુજબ કુદરતની સ્વાભાવિક સ્થિતિ કલુષ કરવામાં આવે, તો કુદરતની નુકસાનકારક ગતિના નિયમનથી જે સુખ આપણને મળે છે તે આપણે તણ દેવું જોઈએ. ખાતું, પીતું, ઝોડનું વગેરે જરૂરીઆત કુદરતી છે. તેને પુરી પાડવી માટે વિશ્વની જુદી જુદી શક્તિની ક્રિયા રહાએ આપણને બાથ ભીડવાની જરૂર પડે છે. ટુંકામાં કુદરતી બળ મનુષ્યનો વિનાશ કરવા મથે છે. મનુષ્યની આત્મચરણની પ્રેરણા તેમ જ શુદ્ધિબળથી તેના ઉપર જ્ય ભેજવી થોતાનું મનુષ્યત્વ ધીમે ધીમે અનુભવે છે. આવી પ્રવૃત્તિ એક સુધારાનું મૂળ છે. જ્યારે જનસમાજની રચના મનુષ્યને તેનું સ્વરૂપે અનુભવવાને માટે યોગ્ય સરળતા અને મદદ પુરી પાડે છે ત્યારે તે સુધારો ઉત્તમ કહેવાય છે. બાહ્ય પ્રકૃતિમાં થતા ફેરફારના પ્રમાણમાં પ્રાણીએ થોતાના વર્તનમાં ફેરફાર કરવો જોઈએ. આવી ક્રિયાને જ જીવન કહે છે અને તે જ તેને સુખ આપે છે. જ્યારે આંતર શક્તિ બાહ્ય ફેરફારને અનુરૂપ થોતાનું વર્તન નિયમિત કરી શકતી નથી ત્યારે તે બ્યક્તિનો કે મંત્રધાનો નાશ થાય છે.

આટલા વિવેચન ઉપરથી એક બાબત એ સિદ્ધ થાય છે કે બાળકની કુદરતી કેળવણી મંપૂર્ણ રીતે બરોબર છે એમ કહી શકાતું નથી. જો કે કુદરતનો હેતુ તેને અચ્છત રીતે જ્ઞાન આપવાનો અને તેના તન અને મનને કસવાનો છે, તો પણ તેમાં સુધારો કરવાની જરૂર છે. જે મંદકાર બાળકના હૃદય ઉપર પડે છે તે હંમેશાં સારાં હોતા નથી તેને જે દેવ પડે છે તે સારી પણ હોય છે ને નધરી પણ હોય છે. બાળની અંદર છોડને સ્વતંત્ર રીતે ઉગવા દેવાથી ધણી વખત તેની વૃદ્ધિ અટકે છે. બીજા છોડ તેનું સત્ત્વ ચૂસી લે છે. તેમ જ ટાક, તાપ અને વરસાદ કેટલીક વખત તેનો નાશ કરે છે. આ સત્ત્વ બાળકની બાબતમાં પણ લાગુ પડે છે. બાળકની અધઃ પ્રેરણાએ જે કે સ્વાભાવિક છે તો પણ તેમને નિયમિત કરી સારી ટેવના રૂપમાં તેમને બદલવાની જરૂર નથી લાગતી ? બાંધકોડ કરી વસ્તુ નિહાળવાની જે જીસાસા બાળકોમાં છે, તેને જો યોગ્ય રીતે કેળવવામાં ના આવે તો બાળકની તે પ્રેરણાશક્તિનું રૂપાંતર જુદા જ પ્રકારનું થાય છે. બાળકના મનની વૃદ્ધિના નિયમ ધ્યાનમાં ન રાખવાથી અત્યાર સુધીમાં શિક્ષણશાસ્ત્રમાં કેટલી ગંભીર ભૂલો થઈ છે. દૃષ્ટાંત તરીકે આપણે જોઈશું કે બાળકનું શરીર તેમ જ મન દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામતું જાય છે. શરીરની વૃદ્ધિ ઉપર મનની શક્તિનો આધાર છે. જ્યાં સુધી બાળકના મનનો અમુક પ્રકારનો વિકાસ થયો હોતો નથી ત્યાં સુધી તેનું ધ્યાન સ્થિર રહી શકતું નથી. કાલમાં બાળમાનસશાસ્ત્રથી એમ સિદ્ધ થયું છે કે પાંચ છ વર્ષનું બાળક વધારેમાં વધારે એક વિષયનું જ્ઞાન પ્રકટ દસગાર મિનિટ સુધી બરોબર ધ્યાન આપી લઈ શકે છે. આ બાબતનું જ્ઞાન નહિ હોવાથી શિક્ષક હજુ સુધી પણ બાળકને વર્ગમાં ઘણો વખત એક જ જગ્યાએ રોકી રાખે છે, લાંબા પાઠ ચલાવે છે, અને તેમને ઘણું કટાંગો આવે તેવી રીતે શીખવે છે. જો આવી રીતે કુદરતી યોજના સુધારવાનો અવકાશ ન હોય તો મહાન શિક્ષણશાસ્ત્રી ફ્રેબેલની કિન્ડરગાર્ટનની શી જરૂર છે ?

કેંગરૂની કેંગરૂની નિયમિત કરવાની અને તેને સાચી રીતે વાપરવાની આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે. જેમ દરેક વખતમાં કેંગરૂની કિંમતે કુદરતી આવજો તેને સુરક્ષિત કરીએ છીએ, તેમ બાગેચરણીમાં પણ તે વાત જુદી જવા જોઈ નથી. સાચા અને ખાટામાંની કેંગરૂની આવા પ્રકારની છે. તેમજ હેતુ બાગમાં એક સિદ્ધાંત મુજબ કેંગરૂ વધી આવવાનો છે. આવી રીતની રચાવિન કેંગરૂની પણ હંમેશાં ઉત્તમ હોતી નથી, કારણ કે મનની શક્તિના નિયમ સાચી કાલજાએ વિષયના સર્વ પ્રકારના સંશોધન કરતાં વધારે મુશ્કેલ છે કેંગરૂમાં સર્વ પ્રાણી કરતાં મનુષ્ય ઉત્તમ પ્રાણી છે અને મનુષ્યમાં તેનું મન એ ધણી ઉપયોગી વસ્તુ છે. પણ મન ધણી યુગવલ્લ બરેલી વસ્તુ છે તે તેની શક્તિ ધણી યુગલ છે; તેથી માનસસાક્ષે હવે સુધી જોઈતો વધારો મનુષ્યના જ્ઞાનના બોડામાં ક્યો નથી. એ મનુષ્યમનની શક્તિના નિયમ માલમ પડે તો જુદા તેના વ્યવહારમાં સાચી રીતે અમલ કરવો એ ધણી મુશ્કેલ બાબત છે. ફ્રેન્ચનો મુખ્ય સિદ્ધાંત—આગમની રાત્રિપ્રતિ (self-sufficiency) નો છે તેનો આગાર હવે કેંગરૂની જુદા જુદા માલમ પડે છે કેંગરૂની કેંગરૂની માટે તેથી પ્રથમ સિદ્ધાંતસાચના સિદ્ધાંત બાજુમાંની ધણી જરૂર છે. તે સિદ્ધાંત જુદા જુદા પ્રકારે કરી રીતે કેંગરૂનીના સાધન તરીકે આવી રાકે, તેથી કુશિલ યોગની તે બીજો વિચાર છે. કેંગરૂનીનો ખરો અર્થ બાજુમાં માટે 'કેંગરૂની એકેસે યું' તે બાબત સિદ્ધાંત રાકે રીતે બાજુની જોઈએ. એ 'યું કર્યું' તેનું જરાજર જ્ઞાન જોઈ નથી, તો 'કરી રીતે તે વસ્તુ કરવી જોઈએ,' તે પણ બાજુની રાકાવું નથી. 'કેંગરૂની' એ રાખનો અર્થ કમનું એ થાય છે. જેમ પડતી કલેક કેંગરૂનીથી તેનું સત્ત્વ પ્રમદ થાય છે અને તેમાંથી જોઈતો ખોરાક બનાવી રાકાય છે. તેમ બાજુમાં કેંગરૂનીથી તેની રાક્ષિત મળ્યુંત અને છે, અને તેથી તેનો સારો ઉપયોગ થઈ રાકે છે. 'કેંગરૂની' રાખની એક વાત જે દરેક મનુષ્યે કમલ કરવી જોઈએ, તે એ છે કે જાણનામાં રાકીર, મન અને જાણની જુદી જુદી રાક્ષિત યુગ રીતે જાણની જ હોય છે. એ આ સત્યનો રાકીર કરવામાં આવે નહિ તો કેંગરૂનીનો ખરો અર્થ મુગ-યઈ જાય છે. જ્યાં સુધી બાજુમાંનાં સ્વતંત્ર-રાક્ષિત છે અને તેને ખિત્તવાને માટે યોગ્ય સાધનની જરૂર છે એનું જરૂરજર લાખમાં રહેતું નથી. સુધી ખરી કેંગરૂનીને જાણે જાણતર, જાણજ, જ્ઞાન વજોરોના લાખ થાય છે: પણ આંતર રાક્ષિત સરકાવ થવી જોઈએ એ બાબત લાખમાં રહેતી નથી, અને તેથી તેના ઉપર અયોગ્ય જાણ થવાથી તે નિસ્તેજ થઈ જાય છે. આ કારણને કારણે જાણનો મુખ્ય સિદ્ધાંત એ હોવો જોઈએ કે—બાજુમાંનાં સ્વાભાવિક રીતે જાણની રાક્ષિત હોય છે. ધણી તે છે તે કેવા પ્રકારની છે તે એક જુદો જ પ્રકાર છે. એ રાક્ષિત મલ ના હોય તો-ધણી તેની કણીને અને તેથી કેંગરૂનામાં આવે તો પણ જાણનાથી આરોગ્ય અને આનંદ વધતો નથી.

જાણની કેંગરૂનીમાં તેથી પ્રથમ વિચાર તેની રાક્ષિતનો છે. એ તેનામાં પ્રકારની રાક્ષિત કેંગરૂને જોઈતી છે એનું જાણનામાં આવે તો જ કેંગરૂનીનો વધારો મિલક થવાનો યોગ્ય છે. કેંગરૂના દરેક વધારો, પ્રાણી, અને બનાવનું અવશેષન

રૂપાંતર કરવું પડે છે તે છે. જો રૂસોના મિદ્ધાંત સુગળ કુદરતની સ્વાભાવિક સ્થિતિ કબુલ કરવામાં આવે, તો કુદરતની નુકશાનકારક ગતિના નિયમનથી જે સુખ આપણને મળે છે તે આપણે તણ દેવું જોઈએ. ખાતું, પીતું, ઝોડનું વગેરે જરૂરીઆત કુદરતી છે. તેને પુરી પાડવી માટે વિશ્વની જુદી જુદી શક્તિની ક્રિયા સ્થાને આપણને બાધ ભીડવાની જરૂર પડે છે. હુંકમાં કુદરતી બળ મનુષ્યનો વિનાશ કરવા મથે છે. મનુષ્યની આત્મચરણની પ્રેરણા તેમ જ સુદ્ધિબળથી તેના ઉપર જ્ય મેળવી પોતાનું મનુષ્યત્વ ખીમે ધીમે અનુભવે છે. આવી પ્રવૃત્તિ એક સુધારાનું મૂળ છે. જ્યારે જનસમાજની રચના મનુષ્યને તેનું સ્વરૂપ અનુભવવાને માટે યોગ્ય સરળતા અને મદદ પુરી પાડે છે ત્યારે તે સુધારો ઉત્તમ કહેવાય છે. બાહ્ય પ્રકૃતિમાં થતા ફેરફારના પ્રભાવમાં પ્રાણીએ પોતાના વર્તનમાં ફેરફાર કરવો જોઈએ. આવી ક્રિયાને જ જીવન કહે છે અને તે જ તેને સુખ આપે છે. જ્યારે આંતર શક્તિ બાહ્ય ફેરફારને અનુરૂપ પોતાનું વર્તન નિયમિત કરી શકતી નથી ત્યારે તે બ્યક્તિનો કે મંદસ્થાનો નાશ થાય છે.

આટલા વિવેચન ઉપરથી એક બાબત એ સિદ્ધ થાય છે કે બાળકની કુદરતી કેળવણી અંપૂર્ણ રીતે બરોબર છે એમ કહી શકાતું નથી. જો કે કુદરતનો હેતુ તેને અગ્નિ રીતે આપવાનો અને તેના તન અને મનને કસવાનો છે; તો પણ તેમાં સુધારો કરવાની ... છે. જે મંદકાર બાળકના હૃદય ઉપર પડે છે તે હંમેશાં મારાં હોતા નથી. તેને જ ૧ પડે છે તે સારી પણ દોષ છે ને નમરી પણ હોય છે. બાળકની અંદર હોડને સ્વનંત્ર ને હોડના દેવાથી ઘણી વખત તેની જલ્દિ અટકે છે. બીજા હોડ તેનું સત્ય ચૂંચી લે છે. તમ જ ટાક, તપ અને વરમાદ કેટલીક વખત તેનો નાશ કરે છે. આ સત્ય બાળકની બાબતમાં પણ લાગુ પડે છે. બાળકની સપગી પ્રેરણાઓ જો કે સ્વાભાવિક છે તો પણ તેમને નિયમિત કરી સારી ટેવના રૂપમાં તેમને બદલવાની જરૂર નથી લાગતી ? આંગ્રેજોડ કરી વસ્તુ નિદાગવાની જે હુડાસા બાળકમાં છે, તેને જો યોગ્ય રીતે કેળવવામાં ના આવે તો બાળકની તે પ્રેરણાશક્તિનું રૂપાંતર જુદા જ પ્રકારનું થાય છે. બાળકના મનની જલ્દિના નિયમ ધ્યાનમાં ન રાખવાથી અત્યાર સુધીમાં ઇસલામીઆતમાં કેટલી ગંભીર બુદ્ધિ થઇ છે. દરેક તરીકે આપણે જોઈશું કે બાળકનું શરીર તેમ જ મન દિનપ્રતિદિન જલ્દિ પામતું જાય છે. શરીરની જલ્દિ ઉપર મનની શક્તિનો આધાર છે. જ્યાં સુધી બાળકના મનનો અમુક પ્રકારનો વિકાસ થયો હોતો નથી ત્યાં સુધી તેનું ધ્યાન રિપર રહી શકતું નથી. હાલમાં બાળમનમદાઅથી એમ મિદ્ધ થયું છે કે પાંચ છ વર્ષનું બાળક વધારેમાં વધારે એક વિષયનું જ્ઞાન દક્ષત રમવાર મિનિટ સુધી બરોબર ધ્યાન આપી લઇ શકે છે. આ બાબતનું જ્ઞાન નહિ દોવાથી શિક્ષક હજુ સુધી પણ બાળકને વર્ગમાં ધણો વખત એક જ જગ્યાએ રોડી રાખે છે, લાંબા પાઠ ચલાવે છે, અને તેમને ધણો કંટાળા આવે તેવી રીતે શીખવે છે ! જો આવી રીતે કુદરતી યોગ્યતા સુધારવાનો અવકાશ ન હોય તો મહાન શિક્ષકશાસ્ત્રી કેપ્લરની કિન્ડરગાર્ટનની શી જરૂર છે ?

સહજ માલમ પડે છે, કે કુદરતી ક્રિયાનો હેતુ આત્મશક્તિનો આપિર્ભાવ કરવાનો છે જેટલા પ્રમાણમા કોઈ વસ્તુને તેતુ સર્વ પ્રગટ કરવાનો અવકાશ મળે છે, તેટલા પ્રમાણમા તેની ઉત્તિ થાય છે પદાર્થ અથવા પ્રાણીની શક્તિનો વિકાસ તે તેતુ વ્યક્તિત્વ છે સુખ અને આનંદનું કારણ તે વસ્તુની વ્યક્તિત્વની ખિનવણી છે જ્યાં સુધી આવો વિચાર શિક્ષકના મનમા રમી રહેતો નથી ત્યાં સુધી કેળવણીનો ખરો અર્થ સમજી શકાતો નથી જો વિચારમા જ નિર્બંધતા અને અપૂર્ણતા માલમ પડે તો આચારમા શુ સાચું ફળ આવી શકે ? શિક્ષણપદ્ધતિ હમેશા કુદરતી ક્રિયાને અનુસરી હોવી જોઈએ, પણ કુદરતના અવલોકન ઉપરથી તો એ ફતિત થાય છે, કે દરેક વસ્તુમા અમુક પ્રકારની શક્તિ હોય છે, અને તેના વિગતમા જ તેતુ શ્રેય છે બાળમા આવા પ્રકારની શક્તિ સ્વાભાવિક છે, તે સ્વીકાર્યા પછી તેને કેળવવાને માટે શિક્ષક શુ કરવું જોઈએ તેનો વિચાર પ્રાપ્ત થાય છે.

જેમ શરીરના રનાયુ કસવાને માટે મગદળ, હમ્બેત વગેરે સાધન જરૂરના છે તેમ મનની શક્તિ ખિવવવાને માટે શુદ્ધી શુદ્ધી જ્ઞાનની જરૂર છે શરીરની કસરત અને હમ્બેલને ગાઢ સંમધ નથી પણ જ્ઞાન અને કેળવણીનો સંમધ વધારે નિષ્કટનો તેમ જ ઉપયોગી છે તેથી શરીરના કસરતની સંખ્યામણી મન જેવી ચેતન વસ્તુને પૂર્ણ રીતે લાગુ પડવું નથી જેવો વિચાર અને શબ્દનો સંમધ છે, તેવો જ સંમધ કેળવણી અને જ્ઞાનનો કહી શકાય જ્ઞાન અને કેળવણી શબ્દ સાધારણ રીતે એક અર્થમા ગણાય છે, તેમ જ કેળવણીને જ્ઞાન સાથે નહિ જેવો મળ્યો છે, એવું કેટલાક ચિંતકો માને છે બન્ને પક્ષમા ફેટલું સત્ય છે તે આપણે જોવું જોઈએ

કેળવણી અને જ્ઞાનનો મધ્ય બરાબર રીતે સમજવાને કોઈ એક વસ્તુનું જ્ઞાન આપણને કવી રીતે થાય છે, તે જાણવાથી તે બાળત સારી રીતે સ્પષ્ટ થશે જગતના શુદ્ધ શુદ્ધ પદાર્થ અને બનાવના સ્ફુરણ પ્રથમ ગાંધેદ્રિયદ્વારા આપણા મગજ ઉપર અમર કરે છે ત્યાર પછી મન જાગૃત થવાથી તે તેને ગ્રહણ કરવા પ્રયત્ન કરે છે પદાર્થના જેટલા સ્ફુરણ ગ્રહણ કરીને એકત્ર કરવામા આવે છે, તેટલું તે પદાર્થનું જ્ઞાન આપણને મળે છે. જો મન તેના ઉપર કંઈ ક્રિયા કરવું નથી તો તે પદાર્થનું જ્ઞાન આપણને ચંછ નથી મનની આવી ક્રિયાને લઈને જ પદાર્થના સ્ફુરણ સાથે તે પ્રતિદિવા કરે છે તેમને ગ્રહણ કરે છે અને છેવટે તે જ્ઞાનને પ્રથમ જ્ઞાનના સમૂહ સાથે વ્યવસ્થિત કરે છે

જ્યારે માનસિક ક્રિયા આવી રીતે અનુભવવામા આવે છે ત્યારે જ કોઈ પણ વસ્તુનું જ્ઞાન આપણને યથા સંકે છે, તેથી મનની ક્રિયા અને પદાર્થના સ્ફુરણ એ બંને તત્વ જ્ઞાન મેળવવામા જરૂરના છે પદાર્થની અસર સિવાય મન એકલું અન્યવત્ રહે છે. તેમ જ મનની ક્રિયા સિવાય પદાર્થના સ્ફુરણ અન્ય અને પૃથક પૃથક રહે છે આ કારણને લઈને મન અને પદાર્થ એમ જ્ઞાનના બે અંશની ખ્યાલ જરૂર છે જ્યારે મનને આવી રીતે જ્ઞાન મેળવ

વવામાં ક્રિયા કરવી પડે છે ત્યારે તે કસાય છે. મનની આવી કસરતથી તે મજબુત થાય છે, અને તેણે જ કામ કરીથી ઝડપથી કરવાની મનને ટેવ પડે છે. મનની આવી ખાસી-પતને કેળવણી કહી શકાય; કારણ કે તેની શક્તિ આવી રીતે કમાવાથી મજબુત થાય છે, ત્યારે જ્ઞાન મેળવવાની આવી રીત ઉપરથી એ માલમ પડે છે કે મનની કેળવણી એ મનની શક્તિની કસરત છે. મનની જુદી જુદી શક્તિઓને નિશ્ચિત કર્તવ્ય કરવાનાં હોય છે તેમને અનુકૂળ પદાર્થના જ્ઞાનથી તે સશક્ત થાય છે. અને તેમના હેતુ તેની રીતે સિદ્ધ થાય છે, તેથી કુદરતે જે ચેરણા અને બુદ્ધિ મનુષ્યને આપેલી હોય છે. તે મંતુષ્ટ થવાથી મુખ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. હુંકામાં કોઇ પણ શક્તિની કેળવણીના અર્થ અનુકૂળ કસરતથી તેને મજબુત કરવી તે થાય છે.

જો કેળવણીનો અર્થ શક્તિની કસરત એ પ્રમાણે ક'યુષ કરવામાં આવે, તો જ્ઞાન અને કેળવણીનો કેવી રીતનો સંબંધ છે. તે બાબત પણ સ્પષ્ટ થવી જોઈએ. જ્ઞાનનો અર્થ કોઇ પણ વસ્તુના ગુણ કે મર્મબંધ બુદ્ધિએ ઝડપથી કરવા તે છે, અને તેથી જ્ઞાન એ બુદ્ધિ-શક્તિના વિકાસનું સાધન છે. બુદ્ધિનું કામ વિચાર કરવાનું અને અતુમાન તારવવાનું છે. તેનું આ કર્તવ્ય ફળીભૂત કરવાને માટે કોઇ પણ વસ્તુનું જ્ઞાન સાધન તરીકે વાપરી શકાય. તેથી બુદ્ધિના વિકાસમાં કોઇ અચુક વસ્તુનું જ્ઞાન બહુ જરૂરનું નથી એમ માનવામાં આવે છે. જ્ઞાન મિત્રાય બુદ્ધિનો વિકાસ થયો અર્મભવિત છે એ વાત ખરી છે, તો પણ બુદ્ધિની કેળવણી એ મુખ્ય બાબત છે. ગમે તે પદાર્થના જ્ઞાનથી બુદ્ધિને કસરત મળી શકે છે. બુદ્ધિ પોતે પોતાનાં સાધન શોધી શકે છે, ઉપજોવી શકે છે; તેથી એ ફલિત થાય છે કે શક્તિની કેળવણી એ ધણી જરૂરની બાબત છે, અને જ્ઞાન એ ગૌણ વસ્તુ છે ધણા માણસને જુદી જુદી બાબતનું ધણું જ્ઞાન થાય છે. પણ બુદ્ધિની કેળવણીના અભાવે તેના તેમનાથી ઉપ-યોગ સધ શકેતો નથી. તેમજ ધણું અવ્યવસ્થિત જ્ઞાન તેમનાં મન ઉપર લોભરૂપ પડી રહેલું હોય છે. જો આપણી બુદ્ધિ કેળવાએવી હોય તો યોગ્ય જ્ઞાનથી પણ ઉપયોગી અતુ-માન ઉપજાવી શકીએ છીએ, તેથી શક્તિ અને તેનાં સાધન વિષે જે તદ્દાવત રહેલો જોઈએ તે કેળવણી અને જ્ઞાન વિષે માલમ પડે છે. કેળવાયેલો માણસ યોદ્ધા હકીકત ઉપરથી વસ્તુનાં કારણ અથવા તેના નિયમ શોધી શકે છે; પણ જે માણસ ફક્ત જ્ઞાન મેળવવા તરફ જ લક્ષ આપે છે તે વધારે વાંચન અને હકીકતથી સંતોષ માને છે.

કેટલાક શિક્ષણશાસ્ત્રી તેથી 'કેળવણી' ઉપર ખાસ બાર મૂકે છે, અને હકીકત અથવા જ્ઞાનને બહુ ગૌણ મણે છે. કોઇ પણ બાબતનું જ્ઞાન થવાથી આપણા મન ઉપર બે પ્રકારની અસર થાય છે. એક તો મનને કસરત મળે છે; અને તે સંબંધમાં બીજી બાબત એ છે કે તે પદાર્થના ગુણનું જ્ઞાન આપણને થાય છે. સંસ્કાર અને ઉપયોગ એ બે બાબત હમેશાં ફરક વસ્તુના જ્ઞાનથી આપણને મળે છે. જો કે સંસ્કાર અથવા શક્તિની કેળવણી એ ધણી

* "Nature develops all the powers of humanity by exercising them they increase with use." (Pestalozzi).

જરૂરની આખત છે, તો પણ તેની સાથે કુદરતી પદાર્થોના ઉપયોગ જાણવાની પણ અગત્યતા છે. મનને કસરત આપવાનો સુ હેતુ છે? તેને યોગ્ય પદાર્થના ગાનથી મજબુત કરવાનો આશય એટલો જ છે કે તેની સ્વાભાવિક શક્તિનો વિકાસ થવાથી તે તેનું કર્તવ્ય બરાબર રીતે કરી શકે; પણ તેને કર્તવ્ય તો જાણ જગતના પદાર્થ અથવા અનુભ્વસાગમમાં કરવાનું છે; તો કુદરતના નિયમ જાણવાની ખાસ જરૂર રહેતી નથી? કેળવણીનો હેતુ મનુષ્યને અનુભવત્વ અનુભવવાનો છે; અને તે વ્યવહારમાં ખરી રીતે સિદ્ધ થાય છે. જે વસ્તુનું ગાન આપણને થાય છે તેના સંસ્કાર શરીરની ઉદ્વિગ્ધાદાર બહાર પ્રગટ થવાને માટે યત્ન કરે છે. તે વસ્તુની છાપ આંખી પડે છે. તો તે શરીરની અંદર અસુક અવય ઉપર જ આસર કરે છે. જે સંસ્કાર દૃઢ અને તીવ્ર હોય છે, તો તે ક્રિયાનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. આવી રીતના આપણા માનસિક બંધારણ ઉપરથી એ દ્રશિત થાય છે કે શક્તિની કેળવણી દ્વિત તેને મજબુત બનાવવા માટે નથી. તે શક્તિનો જે હેતુ કુદરતે નિર્માણ કરેલો હોય તે બર લાનવાને માટે તેના યોગ્ય વિકાસ જરૂરનો છે; પણ શક્તિની ખિન્નવટ સાથે કુદરતી નિયમના ગાનની ધણી જરૂર છે. મન સાર કેળવાએલું હોય પણ નિયમનું અગાન અથવા દુષ્ટીકતનો અભાવ હોય તે પોતાનું કામ સારી રીતે કરી શકતી નથી. તેથી મનની કેળવણી સાથે ગાનના ઉપયોગનાં હેતુ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનો છે. દા. તરીકે વિચારશક્તિ કેળવવાને માટે જે ગાન આપણને વ્યવહારમાં વધારે ઉપયોગી થઈ પડે તેવા શાસ્ત્રની મદદથી શા માટે વિચારશક્તિ ન કેળવવી જોઈએ? ખગોળ કે ખૂસ્તરશાસ્ત્ર કરતાં જે રસાયનવિષય વ્યવહારમાં વધારે ઉપયોગી હોય તો તેનાથી પણ વિચારશક્તિ કેળવી શકાય છે; અને તેની સાથે તેના ગાનથી મુખ પણ ઉપજી શકે છે. 'કેળવણી' નો મૂળ હેતુ આવી રીતે ગમે તે ઉપયોગી શાસ્ત્રથી સિદ્ધ થઈ શકે છે.

કેળવણી અને ગાનનો મંમંધ આવી રીતે જોડતાં એક બાબત ધ્યાનમાં રાખવાની છે. જે ગાન આપણને વધારે ઉપયોગી લાગે છે તે સાધારણ રીતે આપણા મનને યોગ્ય રીતે કેળવી શકાતું નથી.

પાકશાસ્ત્ર અથવા સુધારનું કામ શીખવાથી આપણું મન જેવી રીતે ખીસે છે તેના કરતાં તર્કશાસ્ત્ર કે બાળગાનથી વધારે સારી રીતે તે કેળવાય છે. પણ બાળગાનમાં જે માનુષાધી જ, સંસ્કૃત કે ફારસી બાળના અભ્યાસ જેવી કસરત મનને મળે તો માનુષાધી કેળવણી શા માટે સ્વીકારવી જોઈએ નહિ? કેઈ કહેશે કે જેમ શરીરના અસુક

† "We might say that every possible feeling produces a movement and that the movement is a movement of the entire organism and of each and all its parts" (William James)

‡ "Education in short cannot be better described than by calling it the organisation of acquired habits of conduct and tendencies to behaviour" (Ibid)

અવયવ કસવાથી તે જ ભાગ મજબુત થાય છે, તેમ ગણિતશાસ્ત્ર, આપાતશાસ્ત્ર કે વિજ્ઞાનના અમુક વિષય કે તેની શાખાના અભ્યાસથી આપણું મગજ અમુક રીતેજ કેળવાય છે. જ્યારે અજાત વિષય વિશે વિચાર કરવામાં આવે છે, ત્યારે ત્યાં આપણું મન નિષ્ક્રિય નિવડે છે. ગણિતશાસ્ત્રનો જે માથુસે અભ્યાસ કર્યો હોય છે. તેની તકેશક્તિ જેની કેળવાએલી હોય છે તેવી શક્તિ સાહિત્યપ્રેમી જનમાં જેવામાં આવતી નથી. જેવી રસરૂઢિ માનિત્યશીખી-જનમાં માલમ પડે છે તેવી વૃત્તિ વિજ્ઞાનવેત્તામાં હોતી નથી; આ દલીલમાં ઘણું ફેસ છે. તો પણ શરીર તથા મન એક સૂક્ષ્મ ઘટનાવાળાં હોવાથી અમુક અવયવ કસવાથી તેની અસર શરીરના બીજા ભાગમાં ઘોડી ધણી થાય છે. તેમ જ મગજના અમુક તંત્રસ્થાન (nervous centres) અમુક વિષયથી મજબુત થવાથી, મગજના બીજા ભાગ ઉપર તેની અસર થવા વગર રહેતી નથી. દરેક મનુષ્યમાં અમુક પ્રકારનો વિચારનો સમૂહ (Apperception mass) હોય છે, અને તે જ દૃષ્ટિથી બીજા બંધી બાબતનું અવલોકન થાય છે, તેથી કેળવણી આપવામાં જે વિષયથી મનની શક્તિ યોગ્ય રીતે કેળવાય તેવા વિષય સ્વીકારવા સાથે તે વિષય કેટલો ઉપયોગી છે તે પણ જોવાય તો વધારે સારું, કારણ કે જ્ઞાનનો હેતુ આચાર છે. અને આચારની સફળતા એ વિશ્વનિયમના જ્ઞાન ઉપર આધાર રાખે છે.

કેળવણીની સાથે જ્ઞાનનો આવો મંથન હોવો જોઈએ. એ બાબતનું અવલોકન કર્યા પછી હવે જ્ઞાનને કેટલાક શિક્ષક કેળવણી નરીકે જ ગણે છે, તે વિશે વિચાર કરીએ. કોઈ પણ વસ્તુનું જ્ઞાન આપણને કેવી રીતે થાય છે. તે બાબતનો આગળ વિચાર કર્યો છે, તે ઉપરથી એ નક્કી થયું છે કે કંઈ પણ માનસિક ક્રિયા મિલકત આપણને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી. જ્યારે મહણ કરેલાં સ્ફુરણ ઉપર મન પ્રતિક્રિયા કરે છે, અને તેને યોગ્ય સ્થાન મનમાં આપવામાં આવે છે, ત્યારે તે જ્ઞાન તરીકે ગણાય છે.

બાળક જ્યારે સ્વાભાવિક રીતે તેની આસપાસના પદાર્થ અને બનાવવું જ્ઞાન મેળવે છે, ત્યારે માનસિક ક્રિયા કુદરતી રીતે થાય છે. પણ પુસ્તક અથવા બાપણુદ્વારા જ્યારે નિશાનમાં - બાળકની કેળવણી શરૂ થાય છે ત્યારે આવા પ્રકારની મનની સ્વતંત્ર ક્રિયા (Self-activity) ની જરૂર જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં ઘટી ગયુંતી નથી. આ કારણને લીધે પદાર્થજ્ઞાનને બદલે શબ્દજ્ઞાનનો જથ્થો વધતો જાય છે. જુદી જુદી વસ્તુની હકીકત બાળક મહણ કરે છે, તે ઉપરથી એમ સમજવામાં આવે છે કે બાળકની શક્તિ કેળવાય છે પણ આ વિચાર ભૂલ ભરેલો છે; કારણ કે તેથી જ્ઞાનનો કમ ઉધો વળે છે. કોઈ પણ વસ્તુના જ્ઞાન માટે બાળકે પ્રથમ તેના ઝુણનું અવલોકન કરવું જોઈએ. અને તે સંમંદી તકે કર્યા પછી તેનો ઉપયોગ વ્યવહારમાં થવો જોઈએ. આ રીતનું જ્ઞાન ખરી કેળવણી છે. મહણશક્તિના ઉપયોગ ઉપરાંત વિચાર અને ક્રિયાશક્તિની કસગત પણ આ જ્ઞાનના કમમાં સમાવેલી છે. જ્યાં સુધી કોઈ પણ વસ્તુના જ્ઞાનમાં મહણ, વિચાર, અને ક્રિયાશક્તિનો ઉપયોગ થતો નથી ત્યાં સુધી તે જ્ઞાન અપૂર્ણ છે અને બુદ્ધિનો વિકાસ પણ બરાબર થયો હોતો નથી. એમ આપણે સમજવું જોઈએ. જ્યારે ક્ષત હકીકત ને કેળવણી,

અથવા જ્ઞાનને શક્તિરૂપ ગણવામાં આવે છે; ત્યારે તો ગ્રહણશક્તિનો ઉપયોગ જ ધ્યાનમાં રાખવામાં આવે છે. આવી રીતના અપૂર્ણ અને અસાચીય શિક્ષણથી ગોખણપદીને ઉત્તેજન મળે છે. શિક્ષક વિષયનું વિવેચન કરી જાય છે, અને શિષ્ય તે બાબત ગ્રહણ કર્યા જાય છે. પરીક્ષાના દિવસે કહકહાટ જવાળા આપી જાય તે ઉપરથી શિક્ષકની ઉત્તમતા નક્કી થાય છે; પણ તે જ્ઞાન કેવી રીતે મેળવ્યું છે તે બાબત ઘણી અગત્યની છે. જુદી જુદી હકીકત ફક્ત મંત્રદ દરેલી છે અને પરીક્ષાના લક્ષ્યથી યાદ રાખવામાં આવી છે, કે તેને જાતે અવલોકન અને વિચાર કરી યાદ રાખવામાં આવી છે, એ બાબત શિક્ષણની કિંમત કરતી વખતે ઘણી ઉપયોગી છે. વસ્તુનું અવલોકન તેના શુદ્ધ વિષેનો વિચાર, અને પછી તેની યાદદાસ્ત એ જ્ઞાનનો ખરો ક્રમ છે; પણ તેને બદલે પદાર્થની હકીકત જોય અને તેમ વધારે યાદ રાખવી એવો શિક્ષણનો હેતુ હોવો જોઈએ નહિ. આવી રીતનું જ્ઞાન કેળવણી નથી એ કિપરની ચર્ચાથી નિઃસંશય કહી શકાય; પણ આવા શિક્ષણમાં વધારેમાં વધારે જો કંઈ માનસિક ક્રિયા થતી હોય તો તે સ્મરણશક્તિ છે. સ્મરણશક્તિ કેળવવાનો મુખ્ય નિયમ એ છે કે જુદી જુદી હકીકતને કાર્યકારણના બાવ સાથે જોડવી જોઈએ. અવ્યવસ્થિત હકીકત ઘોડો વખત જ યાદ રહી શકે છે, અને તેની અસર મગજમાં લાંબો વખત ટકી શકતી નથી. જો તેવી બાબતો યાદ રાખવા મને તેમ પ્રયત્ન દરવામાં આવે તો યાદશક્તિ તેમજ બીજી શક્તિને નુકસાન પહોંચે છે. જો હકીકત વિચાર પૂર્વક મનમાં ગોઠવવામાં આવી હોય છે, તે જ તર્કસિદ્ધ પગથિયા પ્રમાણે એક યાદ આવી જાય છે, આવી રીતે મગજને યાદ રાખવાનો વિશેષ શ્રમ પડતો નથી ત્યાં સુધી કોઈ પણ બાબતનાં કારણ શિષ્ય જાણતો નથી, ત્યાં સુધી તે બાબત તે પુરી રીતે સમજતો નથી. વસ્તુ તથા બનાવનાં કારણ જાણવાં એ વિચારશક્તિનું કર્તવ્ય છે. જો કોઈ પણ વિષયનાં કારણ જાણવામાં આવે તો તેની હકીકત ઉપરથી અવિષ્મકમાં શું અનુમાન કરવું તે પણ માલમ પડે છે અને ખૂં અનુમાન માલમ પડવાથી આચાર સફળ થાય છે. આવી રીતે આપણું જ્ઞાન ક્રિયાસ્વરૂપ ધારણ કરી શકે છે, નહિ તો આપણે તેને જુદી જાણે છીએ કે ઘોડો વખત તે અપચેલા ખોરાકની માફક મગજમાં પડી રહે છે. પણ તેથી જુદીની સૂક્ષ્મતા, તેમ જ આપનારની સરળતા વધતી નથી. ત્યારે ફક્ત જ્ઞાનને કેળવણી ૩૫ ગણવામાં આવે છે ત્યારે યાદદાસ્ત એ મુખ્ય શક્તિ છે એમ શિક્ષકના ધ્યાનમાં હોય છે. યાદદાસ્તનું રચાન શું છે અને તે કેવી રીતે કેળવવી એ આપણે દમણાં જોઈએ છે. કેળવણી અને જ્ઞાનનો કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે. તેનું પણ કંઈક વિવેચન કર્યું છે.

મુળજ્ઞાન હીરાલાલ, ચૈત્રી.

શુજરાતી હીંદુઓનો આત્મધાત.

(અનુસન્ધાન ૫૪ ૧૮૭ થી.)

હવે વૈષ્ણવ મંપ્રદાયની જનસમાજ પર શી અસર થાય છે તે તપાસીએ. રામાનુજ વીગેરે મંપ્રદાયના લોકો શુજરાતમાં કવચિત જોવામાં આવે છે પણ અહીં તો જ્યાં જોઇએ ત્યાં શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીએ સ્થાપેલા પુષ્ટિમાર્ગના લોકો માલુમ પડે છે. વિજયનગરના પંડિત રામજી કૃષ્ણદેવના દરબારમાં જ્યારે પંડિતોની સભા વચ્ચે શુદ્ધ-પ્રેમ-ભક્તિ કોને કહે છે એ બરાબર સમજાવ્યું અને સાત્ત્વિક રાજસ ને તામસ શુદ્ધ રહિત એટલે નિર્ગુણ ભક્તિથી જ માણસ જ્ઞાતનું શ્રેય થાય છે એમ બતાવવાની આપ્યું તે વખતે ત્યાં એકલા થયેલા પંડિત લોકો ચકિત થઈ ગયા ને તેમને આચાર્યપદ આપ્યું. જેમ હિમાલયમાંથી નીકળેલી પવિત્ર ગંગા અનેક ડુંગરો ને કોતરો ભેદી વગર અટકે સમુદ્ર તરફ પ્રવાણ કરી તેમાં ભળી જાય છે, તેમ જો આ દુર્ગંધ મંસાર રૂપી કોતરો ને ડુંગરો ભેદી આપણા મનરૂપી પવિત્ર ગંગા દ્વાસિંધુ ધમિર જેમને એ શ્રીકૃષ્ણ ઉપનામે જાણે છે તેમના તરફ વળે અને નિરંકુશ પ્રવાણ કરે ત્યારે આપણે આ ડુનીઆમાંથી તરી જઈ શોધ પામીએ એમ તેમને સમજાવ્યું. જે શુદ્ધ પ્રેમથી સુખાતા પોતાના પુત્રને ચઢાવે છે—પછી પુત્ર ગમે તેવો હો, ને જે શુદ્ધ પ્રેમથી સુપત્ની પોતાના પતિને ચઢાવે છે—પછી પતિ ગમે તેવો હો તે એ પ્રકારના મિત્ર પ્રેમથી પણ તેથી અધિક સ્વાર્થરહિત ગાદ ને નિર્ભય પ્રેમથી શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માને ચઢાવા, તેમના નામનું રટણ કરવું, તેમના શુભોત્તું ગાન કરવું, ને જ્યાં જોઇએ ત્યાં તે જ રાધેશ્યામ, સદા મંગળકારી, મોહપ્રચાર મૂર્તિ છે એવો બાત્ર આજીવને ફરવું ને મમ્મ રહેવું એ તેમજો ચલાવેલા માર્ગનો ટુંકમાં સાર છે. પ્રાણી માત્રમાં શ્રીકૃષ્ણ મિરાજેલા છે તેથી તેમને એ માયાળુ પ્રજાના પવિત્ર મંદિર ગણી તેમના તરફ દરેક શુદ્ધ વૈષ્ણવે માયા ને મમતા દેખાડવાની છે. આવો માર્ગ કેમ સર્વમાન્ય ન થઈ પડે ? પ્રાણી માત્ર તરફ તે એવો પ્રેમ દર્શાવતા કે હિંદુ મુસવમાન સંધ્યા તેમના તરફ આકર્ષતા ને તેમનો સદ્ ઉપદેશ સાંભળતા. ધીરજ, મંતોપ, ક્ષમા વગેરેથી તે ભરપૂર હતા. સર્વને સુમાર્ગ દોરવા પગે ફરી ઠેર ઠેર તેમને ઉપદેશ કર્યો. તેમના પ્રયાસથી ગામે ગામ ને હામે હામ તે સઘાય મનોહર મૂર્તિ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનાં શુભગાન થવા માંડ્યાં અને રાધેકૃષ્ણના નામનું રટણ કરી તરી જવાની ઇચ્છા રાખનારોઓની મંપ્યા વધી. તે અમુક ન્યાતી કે નતિધર્મ નહોતો—ને સર્વમાન્ય ધર્મ થઈ પડ્યો.

પણ પાછળથી શું થયું તે તપાસો. આચાર્યપદ તેમના વંશમાં જ ઉતરવું ચોક્કસ. વિધા-શુદ્ધ-રહિત પણ કેવળ વલ્લભકુળમાં અવતરેલા સર્વ મહારાજોને થઈ પડ્યા. યોરોક સમય સુધી તો જે જે બાળકો આચાર્ય કહેવાયા તે તે આવા પૂજ્ય સ્થાપકનું અનુકરણ કરી ચાલતા પણ પાછળથી બધું પતી ગયું. આવા પવિત્ર પંથમાં દર્શનની ધમાક

દાખલ થઈ, આચાર્યોએ ધર્મનું શિક્ષણ આપવું હોયી દીધું તે હોડાને જેમ દાવે તેમ પ્રવાહમાં તણાવા દીધા. પૈસાવાળા અનેક હોડા તેમના ભક્ત થયા ને પોતાના પૈસાનો કંઈક ભાગ તેવા મહારાજોને આપી તેમને પણ લક્ષ્મીના ઉપાસક બનાવી દીધા. સડાની આ શરૂઆત થઈ. મહારાજોમાંથી ગાન થઈયું ને આડંબર ને મોજ શોખ વધ્યા. કૃષ્ણ-પૂજામાંથી કૃષ્ણલીલા દાખલ થઈ ને મુરખ માણસો પતંગીઆની માફક દીવામાં જંપલાયા. યુદ્ધ બાળતોતું રહસ્ય સમજાવી શકનાર માણસો ગયા, ને મહારાજો પોતે જ શ્રીકૃષ્ણાવતાર છે એમ મનાવવા લાગ્યા ને અવર જન ગોષ્ઠિકાઓ છે તેમ પણ સમજાવનારા કોઈક વીરલા મયા. હવે સડાના ખીને કૃષ્ણગા કુટવા માંડ્યા ને ધીમે ધીમે તે ફાલી કુલી ઝાડ થયું. શુદ્ધ ગંગાના પવિત્ર સુખદાયક પ્રવાહમાં જીવલેણ ઝેર ભેળાયું. શ્રી મહાપ્રભુજીની તેમ જીર લાવવામાં સાધનભૂત થનાર આ મહારાજો કર્તવ્યપરાયણ ન રહ્યા, ને પાછળથી દાખલ થયેલી મનને આકર્ષણ કરે તેવી પણ ધણી જ ઉંચી ક્ષિપ્રાઓનું રહસ્ય સમજી સમજાવનાર ગયા એટલે માપ ગયા ને લીસોટા રહ્યા. શુદ્ધ ભાવથી ધર્મને મમજી સમજાવનાર બાળ-જનોની મંખ્યા થઈ. આ ધર્મનૈરાશ, એવા પ્રેમવહાણુવડીઓ તથા બાલ સંગ્રાસી પુરે રહેલા શુદ્ધાર્થને સમજાવી ધર્મ તરફ હંકારી શકે એવા નીતિમાન ને હોશરદિત મહારાજોના અભાવે, બર દરીયે ઝોડા ખાવા લાગી. હાલમાં કેટલાક મહારાજો મોટરો ને ગાડી-ઓમાં શોખ કરતા નજરે પડે છે, તેલ કુલેશમાં રમ્યા પડ્યા રહે છે, ગાન તાનમાં મુલતાન રહે છે, પણ પોતાનું ખર કર્તવ્ય કરવામાં પછાત રહે છે. ખરો ધર્મ શું છે તે કદાચ તેઓ જાણતા હશે પણ ખીજાને જણાવવાની તે તરફી લેતા નથી અને અજ્ઞાન અને અર્ધ-જ્ઞાન માણસો વિચાર કર્યા સિવાય અનર્થ ગ્રહણ કરીને આડે રસ્તે જાય તો તેમને અટકાવવા તેઓ પ્રયત્ન કરતા નથી. તેઓમાં ખાલી અભિમાન રહ્યું છે પણ ખર્મ ધર્મોન્નિમાન જનું રહ્યું છે. જે ધર્મ મનુષ્યના જીવનને ઉચ્ચ સ્થિતિમાં આણી શકે એમ છે તે જ ધર્મ અપવિત્ર અસર કરે, નીતિગ્રંથ ન કરે તો પણ મનને વિહુલ કરી અનીતિને કોટ લાડી મૂકે અને મનને નબળું બનાવી તેમાં ઉત્પન્ન થતા હલકા વિચારોથી તનને ફીણી કરી નાંખે, એ જોવાનો આજે કુ ખડાપક સમય આવ્યો છે. ઉછરતા જીવાનીઆઓ આડી વાતો સાંભળી આવા ઉમદા ધર્મમાંથી છટકી જાય છે, સુધરેલા સોડા તેના તરફ તિરસ્કાર દિયો જીએ છે: અને એવાં અનેક માઠાં પરિણામ મારે કાણ જવાબદાર છે ?

કેટલીક વખતે કોઈક કોઈક મહારાજ આ ધર્મમાં નવીન બળ દાખલ કરવા પ્રયત્ન કરે છે ને કેટલેક અંશે દાવે છે પણ ખરા. વળી સિત્તિમાં કેટલાક મહારાજો એવા દેખાય છે કે પાછળથી તેઓ પોતાના પૂજ્ય વડીલને પગલે ચાલી આ ચગડોળે ચરેલા ધર્મને પાછો શુદ્ધ ને સતેજ કરી તેની અસલ સ્થિતિએ આણીને એવી આદા રાખનારાં આવે છે. તેઓ સુધરી વૈષ્ણવોને ધર્મજ્ઞાન આપે તો ભાવિક હોડા જે પૈસા તેમને કુટીયા આપે છે તેનો તેઓ બદલે બદલે આપી શકશે.

પણ જ્યાં સુધી તેઓ પોતે સલાચારી રહી બીજાને ધડા લેવા લાયક ન બને, પોતે

બગવાન છે અને ખીજાઓ ગોપીસ્વરૂપ છે તે તેમની સાથે વરેલા છે એમ માની તેમની સાથે ક્રીડા કરી પાવન ચવાની ઇચ્છા રાખનારો દ્રાઈ હુદ્ર પ્રાણીઓ નજરે પડતાં તેઓની જુલ ન સુધારે, કે તેમને સારે રસ્તે દોરવા પ્રયત્ન ન કરે તથા શુદ્ધ ધર્મનો ઉપદેશ ન કરે ત્યાં સુધી એ ધર્મની દશા ખીલકુલ સુધરવાની નથી.

પણ આ બધામાં પ્રવ્રત્તનને શું ? મહારાજનેના કર્મો ઉપર પ્રવ્રત્તના સુધરવાની આશા રહેલી છે છતાં તેઓ પોતાની ફર્ન અદા ન કરે ને પ્રજા ન સુધરે તેમાં તે બિચારા શું કરે એવો ખ્યાલ આણનારાઓએ ખુબ મમજવું નેમ્મએ કે માણસ એ અકલવાળું પ્રાણી છે ને ને અકલ તેને ઇશ્વરે બક્ષેલી છે તેનો તેણે સહઉપયોગ કરવો નેમ્મએ. ને તેઓ બકરાં ઘેટાં માફક નેમ્મ હાકે તેમ હંકાય ને બ્યાં દોરે ત્યાં દોરવાય ને તેથી ને તેમનાં તન મન કીણુ થઈ તેમની અધોગતિ થાય તો શું તેઓએ પોતાની અકલને બરાબર ઉપયોગ કર્યો એમ કહી શકશે ? અશુદ્ધ વિચારો ને આચરણોથી માણસોની શારીરિક ને માનસિક શક્તિનો લય થાય છે એટલું જ નહિ પણ ને રસ્તે તેઓ સદેજમાં આત્માની અદ્વિતિ કરતા ઇચ્છા રાખે છે તે જ રસ્તે તેમના આત્મા નરક તરફ પ્રયાણ કરે છે એટલું પણ તેઓ શું સમજી શકતા નથી ?

આ ધર્મ મૃતધર્મ નથી, તે ચૈતન્યમય છે. તેને લાગેલો રોગ અસાધ્ય નથી. મહારાજનેમાં જનસમાજને સુધારવાની શક્તિ છે. તેઓ હજુ યેધ્યુવોના મનના રાજા છે અને સદેજમાં હિંદુ સમાજને લાભ કરી શકે એમ છે. તેઓ પાસે પૈમ્ના છે તથા તેમને માઆં સુકતાશ્ન મળે છે. ને તેઓ આધુનિક જમાનાને રૂએ એવી છાકરા છાકરીઓ બનેને માટે પ્રાથમિક તથા ખીજી શાળાઓ ને પાઠશાળાઓ સ્થાપે સ્થપાવે ને તેમાં ધાર્મિક ને નૈતિક શિક્ષણ આપવાનો બદોબસ્ત કરે તો પોતે કીર્તિ અપાવન કરી શકશે ને પોતાના અનુયાયીઓને પણ ધણો લાભ આપી શકશે. પણ ને તેઓ પ્રબળ પ્રવાહમય જમાનાને સમજી નહિ પોતાની નૈકા તેની અર્ધશક્તિએ પણ નહિ ચલાવે તો બેસક તે હંધી વળશે યા લાદી જશે અને તેનો આચરો લઈ બેઠેલા પુરુષો પૈકીના સમજુ જનો ખીજી કોઈ હોડીઓને આશ્રય લઈ ગમે તે કડિ ઉતરશે. આણું અનિષ્ટ પરિણામ ન આવે માટે તે ધર્મ પાળનારા પૈકીના આગેવાનોએ મળી મહારાજને પોતાની ફરજ અદા કરવા સચવા કરવી નેમ્મએ. તે મહારાજનેએ નેમ્મ ખિસ્તી પાદરીઓ ફરી પોતાના ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે તેમ કરવું નેમ્મએ ને તેમણે ખાલી આંબર છોડી સાઈ ને સરળ જીવન ગાળવું નેમ્મએ.

મહારાજનેએ ખાસ યાદ રાખવું નેમ્મએ કે પોતાની મોટાઈની આધાર તેમને પૈમ્ના આપનાર તેમના માનનારાઓના ઉપર છે અને ને તેમને માનનારાઓ તેમનાથી કંટાળી દૂર ખસી જશે, યા જૂઠાં બરમાઈ પોતે નબળા મનના ને તનના થઈ પોતાની પ્રજાને પોતાથી અધિક નબળી બનાવી દઈ વહેલી કાળના સુખમાં ઝંપલાવી દેશે એટલે પોતાનો વેશે વહેલો કરમાવી દેશે તો તેમની મોટાઈ જા ઉપર ટકી રહેશે ? બ્યારે દરેક પળે હિંદુઓ

પૈકી ધણી પરધર્મમાં જવા વિચાર કરે છે, યા ધર્મ તથા નાસ્તિક થતાં નબ છે ત્યારે આ ધર્મધુરધર કહેવાડાવવાનો દાવો કરનાર ધર્મશુદ્ધિ પોતાની ફરજ શું છે એ સમજ તે અદા કરવામાં પહોંત રહે એ શું જોઈ શોચનીય છે ? તેઓએ શું શુદ્ધ ધર્મનું શિક્ષણ આપવાનું નથી ? વળી પોતે મુખ્યે પળી ખીન્નને તેમ દોરવવાના નથી ? તેમની સાથે તેમને માનનારા પૈકીના આગેવાનોની શું એ ફરજ નથી કે જે તેઓ સીધે ભાગે જતા ન હોય તો તેમને અટકાવી સીધે ભાગે જવાનો આગ્રહ કરવો જોઈએ ? તેઓએ પ્રયત્ન કરીને જે જે જનમમાનની રજોમાં પ્રસરવા માંડ્યું છે તેનું મારણ જોળી કઢાડી—વાપરી પ્રભના અસ્તિત્વનો અંત આવતો અટકાવવો જોઈએ ? સમજી આવેવાનો ને અન્ય વંધણનો મળી પોતાની સમાજ તુટે છે, નાશુદ્ધ થવાના રસ્તાપર છે એ જોઈ જાણી ચાલે છે તેમ જ ચાલવા દે છે, ને છેવટે અનિષ્ટ પરિણામ આવે તો તેનો આત્મઘાત કરે છે.

હવે સ્વામીનારાયણ પંથ તરફ તજર ફેરવીએ. તે પૈષ્ણવ ધર્મનો કાટો હોય એમ લાગે છે. શ્રીસદેશનંદસ્વામીએ બ્યારે પ્રથમ એ માર્ગ સ્થાપ્યો ત્યારે ચાલુ મંપ્રદાયોની ધમાલ જોઈ લોકોનાં મન એટલાં બધાં લોભાઈ ગયાં હતાં કે તેમને વિષ્ણુમક્તિ તથા ભાગવતને આગળ કરવા પડ્યાં, પણ તકે તકના દર્શનની ધમાલ ને દોડધામ, પૂજાવિધિનો દાક, વગેરે ક્રિયાઓને બહુ અગત્યતા આપી નહિ. નિત્યકથા, ઉપદેશ, મંત્રસમાગમ વગેરેને આગળ મૂક્યાં. આ શુદ્ધ માર્ગથી પૈસાદારોના મન રજન ન થયાં ને તેઓ તેમાં ન જોડાયા, પણ ગરીબ વર્ગને તે માર્ગ પ્રિય થઈ પડ્યો. દારૂડીયાં બસની એવા લોકો પૈકી ધણી તેમના સાધુઓનો ઉપદેશ સાંભળી સુધરતા ગયા. તેને માનનારાઓની મંખ્યા શુજરાતમાં ખીન્ન મંપ્રદાયના લોકો કરતા ઓછી નથી, તેમ જ તેમની ગાદીઓને માન પણ જોઈ નથી મળતું. વળી તેમનું અમલ બંધારણ એવા પ્રકારનું છે કે જેથી મહારાજને મોહલા ને શોખીન થઈ શકે. જે પૈસા આવે તેમાંથી મહારાજ મનસ્વી રીતે ખર્ચ કરી શકતા નથી તેમ જ તેમના કાકોરજના ભોગમાં પણ જુજનજ અર્ચ થાય છે તેથી તેમને ત્યાં બચત ધણી થાય છે. આથી ત્યાં લક્ષ્મીજી બળવાન થયાં છે અને બ્યાં નજર તો તે જ આવવાથી મદિરામાં તે ધણાં પ્રિય થઈ પડ્યાં છે. આનું બ્યાં હોય છે ત્યાં ધર્મ નટ નથી થતો તો પણ તે શિથિલતા પ્રાપ્ત કરે છે. તેમના મદિરામાં અનેક બજોલા સાધુઓ રહે છે, ને મદત કામ કરનારા પાળાઓ નજરે ચડે છે. તેમને ત્યાંની સુધળી વ્યવસ્થા એવી છે કે જેમ બને તેમ અધિક લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય અને ખર્ચમાં કમી થઈ સંચરેલું ધન વધે. આ ધર્મમાં પૈસા તેમ જ માણસો બનેલી છુટ છે. તે ધર્મના મહારાજને સામાજિક જીવનને સુધારવાના હેતુથી શુજરાતી તેમ જ ઉગ્રેજી શાળાઓ સ્થાપી શકે એમ છે, તેમ જ ધર્મોપદેશ કરાવવા ખાતર સાધુઓને ઠેર ઠેર મોકલી શકે એમ છે. આ સાથે તેઓ સીદી અને સરળ આપામા સારાં નીતિ તથા ધર્મનું જ્ઞાન મળી શકે એવાં પુસ્તકો છપાવી મસ્તે દરે વેચી યા મદત વહેંચી લોકોમાં જ્ઞાનનો ફેલાવો કરી શકે એમ છે. આમ કરે તો જ પૈસા તેમને તેમના અનુયાયીઓ આવે તે પૈસાનો મહાપ્રયોગ થવાથી તેમના આત્માની પણ મદગતિ

યશો ને તે સાથે સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયનો કેલાવો વધારે થવાથી તેમની આવકમાં ઉલટો વધારો થશે, એટલે સ્વાર્થ સાથે પરમાર્થ પણ ચંદ્ર શકશે.

તેમની ક્રિયાઓમાં એવું કંઈ પણ નથી કે જેથી લોકો અનીતિને રસતે ચઢે પણ તેઓ એવું પણ કંઈ કાર્ય નથી કરતા કે જેથી જનસમાજ પર સારી અસર કરે. તે જીવંત ધર્મ છે ખરો પણ નિદ્રાસને પડેલો છે. પાને અદળક ધન છે, ને તેમાં વધારો થવા કરે છે તો પણ તેઓ હાલના સુધરેલા ને સુધરતા જતા જમાનાના લોકોના મનને સંતોષ આપી શકે એવું કશું કરતા નથી. કદાચ ભનિખમાં તે પોતાનું નિદ્રાસન તથા આ ભવ-સાગરમાં ડોલતા અને જીવનને માટે શુદ્ધ કરી રહેવા તે પંથના તથા અન્ય પંથના ગુજરાતીઓના ધાર્મિક ને સામાજિક જીવનને ઉચ્ચ કરવા પ્રયત્ન કરે ખરો. પણ હાલ તો તે ધર્મ જનસમાજના ઉપર કંઈ જાતની અસર નથી કરતો.

હવે મુખ્ય ધર્મ પૈકી શાવક લોકોનો ધર્મ યા જેને જૈન ધર્મ કહે છે તે રહ્યો. જ્યારે બ્રાહ્મણોએ સઘળી ક્રિયાઓ શુચવણ ભરેલી કરી નાંખી ત્યારે ખરા ધર્મનું જ્ઞાન જનસમાજમાંથી ઓછું થવા માંડ્યું. તેઓ કર્મકાંડ યજ્ઞ, હોમ વગેરે નવું નવું કંઈક ને કંઈક દાખલ કરેજ ગયા. તે ઉપરાંત સત્તાલોભી યદ્ય પોતાને અધિક જ માન મળ્યા કરે એવા અનેક ઉપાયો તેમણે યોજ્યા. તેમના આ કામની સામે રાધધર્મીઓની વીર પુરોષોએ માથું ઉંચક્યું. બ્રાહ્મણોએ અને ત્યાં સુધી સઘળી કામો પોત પોતાના અંદર અંદરના શુચવાકમાં શુચવાઈ રહે એવા ઉપાયો યોજ્યા હતા.

યેરચો વેપાર રાજગારને ખેતી વગેરેમાં મક્કશુવ રહેવાથી ધર્મનું જ્ઞાન મેળવવામાં પછાત રહેતા. તેઓમાંના પૈસાદાર લોકો તથા ક્ષત્રી કામમાંથી પણ પૈસાદાર લોકોને જાગીરદાર અને રાજાઓ પૈકી ધણીકા હુનિઆમાં પોતાની વાહ વાહ કહેવાય એટલા માટે બ્રાહ્મણો પાસે તેમના આડંબર ભર્યા હોમ હવન યજ્ઞ વગેરે કરાવતા અને ખાલી પેસો ખર્ચતા. આથી શુદ્ધ વૈદિક ધર્મ પર એક પડો આવી ગયો. તો પણ ક્ષત્રી કુળમાં કુળને દીધાવનાર કેટલાક ધર્મશાસ્ત્રો વાંચી શીખી તે પર મનન કરતા અને બ્રાહ્મણો સાથે શાસ્ત્રયુદ્ધ અને ક્ષત્રી તે શાસ્ત્રયુદ્ધ પણ કરતા. સત્તામાલી બ્રાહ્મણોની સાથેના શસ્ત્રયુદ્ધનો પુરાવો જોઈએ તો પરશુરામની વાતો છે ને શાસ્ત્ર યુદ્ધના પુરાવા રૂપે હાલના ચાલતા યુદ્ધ ને જૈન માર્ગ છે. ક્ષત્રી લોકોએ ચક્રાવેશ આપે માર્ગ પૈકી બૌદ્ધ ધર્મ તો હાલ નાબુદ થયો છે. જે ધર્મ ન્યાત જાતના ભેદ ટાળવા પોતાથી બનતું કશું, જે ધર્મ હિંદુસ્તાનમાં સર્વમાન્ય યદ્ય ફેલાયો, જે ધર્મ આગળ બ્રાહ્મણ ધર્મ નિરતેજ યદ્ય ગયો હતો તે શુદ્ધ ધર્મને બ્રાહ્મણો પોતાની યુક્તિ પ્રયુક્તિથી દાખી દેવા સમર્થ થયા તે દહાડેથી હિંદુસ્તાનના પર સખત બેડી સીકડાઈ ગઈ ને તેજ દિવસથી આ દેશના સુખનો ચર્ચે ક્ષિતિજ પર આવીને બેડો. આ શુદ્ધધર્મની અસર મધ્ય માર્ગ પર યદ્ય પણ હાલ તે હિંદુસ્તાનમાં પ્રચલિત ન હોવાથી તેની વાત આ સ્થળે યદ્ય શકે ઝીમ નથી.

અસર થાય એમાંએ કંઈ અચ્ચેષા પામવા જેવું નથી દિન પ્રતિદિન જ્ઞાનોની મંખ્યામાં ઘટાડો થાય છે. તેમના માંકડ ચાંચડીઆ કરકુ ધરમને હીરે તેઓ કાપર તો થયેલા જ છે અને આ તેમને ઉધી સમજતી તેઓ મૂળ સ્થાપકોના ઉમદા દેવુઓને લેધા વાળી હાથે કરી હેરાન થાય છે. તેઓ આમાજક ક્ષય રોગના ભોગ થયા છે. તેમનામાંના અગ્રેમર સમજુઓ પણ અસલ શુદ્ધ ધર્મ શો હતા તે ખોળી કદાવવા પ્રયત્ન પણ કરતા નથી, અને જેમ અન્ય હિંદુઓ આજ્ઞાઓના ડોલાવ્યા રોગે છે, તેમ તેઓ તેમના જાતીઓના ડોલાવ્યા ડોલી ચગડોળે ચઢી તેમના હિંમત અને ઉત્સાહ તોડનાર હાલના ચાવતા ધર્મને જ વળગી રહે છે. તેઓ અસલી હીરાને તજ તે હીરાના પડાયાને હીરે સમજ બેઠા છે. આ એક તેમનો માનસિક રોગ છે અને જે ડાહ્યા અને શાણા સાધુઓ તથા ધર-બારીઓ એકલા મળી તે મહાજને લાગુ પડેલા આ ક્ષયરોગની બરાબર ચિકિત્સા કરી ચોખ્ખા દવા નહિ કરે તો તેઓ પોતાની સમાજનું જીવન હુંકુ કરે છે. આ સમાજ બધામાં બરમાઈ અતિ ફીણુ યઈ ધીમે ધીમે નાજુદ થવાના રસ્તાપર ચઢી છે અને તેમના અગ્રેમરો તેમને માહોમ કરી ખાડામાં ઝંપલાવતા અટકાવતા નથી.

હવે નાના સંપ્રદાયો રહ્યા. તેમાં શુભ્ય દેવીમંપ્રદાય છે. બીજા મંપ્રદાયોમાં ધણી ઓછા માણસો છે તેથી તેમને પડતા મૂકી કદત દેવીસંપ્રદાયની વાત કરી આ લેખનો આ ભાગ પૂરો કરીશ. આ દેવી બક્ષોના એકાધિકૃત ગીત ગરબા, નિર્લેજ બવાઈ, ધર્મને બદાને મદિરાપાન વગેરે અનાચારની વૃદ્ધિ કરનાર રમ મનને ઉચી ધંક્તિમાં મૂકી શકે છે એમ કોણ કહેવાની હિંમત ધરાવશે ? તે ધર્મ આપણું આત્મગૌરવ ઘટાડે છે અને આપણને અધમદરાને પહોંચાડે છે.

આ ઉપરથી એટલું જ બેઈ શકીએ છીએ કે ચૈતન્યમય જેને ધર્મો હાથ શુભરા-તમાં આવે છે તેને જનસમુદાય સારી અમર કરી તેમનું જીવન ઉચ્ચ કરી શકે એમ દોષ તોપણ તે કરતા નથી પણ ઉલટા હિંમત ઉત્સાહને તોડનાર ને દુર્બુદ્ધિ વધારનાર નીવડે છે. તેઓ આપણી ધાર્મિક ને માનસિક સ્થિતિ નબળી ને નબળી બનાવે છે અને ખરી ધાર્મિક વૃત્તિઓને દાગી દઈ આપણને એક અધમતાની દયાએ પહોંચાડે છે. આપણા ધર્મમાં મેવ જામી ગયો છે અને તેને દૂર કરવા મજશુદ્ધિકરણ રચ્ય ઔપધિતી જરૂર છે અને જે એમ કરવામાં નહિ આવે તો હિંદુસમાજમાંથી ધર્મ જવાનો ને ધનિંગ વધવાનું અને ધતિંગથી કંટાળી લોકો નારિતક થવાના. જ્યારે માનમિક જીવનને કચ્ચ કરનાર ધર્મો ઉમદા અમર કરી શકશે નહિ ત્યારે કેટલાક લોકો નિરકુશ બની ઉધું વેતરશે અને બીજા અધારી બાંધેલા બેલની માફક જેમ દોરવાય તેમ દોરવાઈ અધોગતીએ પહોંચશે. ગમે તે રસ્તે જઈને પણ છેવટે છુરી દયા પામવાની છે ત્યારે જાની મહાત્માઓ અને શાણા મમજી મંસાગી લોકોએ મળી ચાલુ મંપ્રદાયોને શુદ્ધ ને સતેજ કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આમ કરી જે આમાજક જીવનના ઝગમાં બેગાયલું ઝેર દૂર કરવામાં નહિ આવે તો રોગ જીજીને પણ દવા નહિ કરનાર જેમ કમોતે મરે છે તેમ આપણી મહાજ પણ મરશે. (અપૂર્ણ.)

“ બિહારી. ”

ઉર્ફિનીની રાજરંગભૂમિ ઉપર શકુન્તલ નાટકનો

પ્રથમ પ્રયોગ.

[E. P. Horowitz ના The Indian Theatre નામના પુસ્તકમાંથી આપાત્તર.]

કાલિદાસના એક નવીન નાટકના સમાચાર જહાર પાઠવામાં આવ્યા છે. વૃમ-તોત્સવ સમયે તેનો પ્રથમ પ્રયોગ થયો, અને એ નાટક તે ઉત્સવનું પ્રધાન વિનોદક વસ્તુ બન્યો. નાગરિકો પોતાના મહાકવિ સાથે ગર્વિત છે, અને એનામાં જાણીએ છે કે બાપામૈન્દર્ભ અને ભાવની ચોખ્ખામાં અન્ય કોઈ નાટક શકુન્તલ માથે સ્પર્ધા કરી શકે નહીં. રાજા વિક્રમે પ્રમત્તતા પૂર્વક એમ દર્શાવી છે કે—નાટક રાજદુર્ગમાં બજાવવું. ઉત્કૃષ્ટ નટમંડલી, કર્તાની ઉચ્ચ કીર્તિ, આહારક મધુમામ, સુવ્યવસ્થિત રંગરચના એ સર્વેનો મહાન સફલતા દર્શક મંથોગ છે. બહુધા ગીતના આલાપ અને કાવ્યના પદન સાથે ઉપયોગમાં લેવાની દૈહિકમાન યુગીન-શાળા શકુન્તલના અગ્નિનય સાથે સંદર્ભ કરી છે.

ભારે દારોને રથાને હવે બરેલી યવનિકા ખાંધી છે; અને તેમાંથી પુરુષ પ્રેક્ષકો મહાઈ શકે એવી મધ્યશાલામાં જઈ શકાય છે. સર્પાકારે પ્રવિવેશિત નવીન ભાવાભિવાજા આરસના ગ્રીક સ્તંભોની ગોળ ગ્રેણી તે વિદ્યુત રથાનને આતિ મુંદર મંદકૂત રૂપ આપે છે. વિવશ્લુ શંખ શુક્રિઓથી અચકૂત, ઝગ્ગરશબ્દકારી નિર્ઝરોની પછવાડે નીલપાયાજીના વિપુલ આધારો ઉપર, મધ્યમથાનોમાં, દેવતાઓ અને રાજાઓની તક્ષિત પ્રતિભાઓ સ્થાપી છે. શાવાના મધ્યમાગમાં રાજાનું ચિમિર આરોપિત છે. તેનું મૂલ્યવાન પર-અપિત રૂપ, સુવર્ણની કોરવાળું, અને આછાપીળા કાશ્મીરી વસ્ત્રના અપ્તરવાશું છે. તેને આધાર આપનારા છ સ્તંભો રુપાનાં પાતળા પત્રોથી આગ્રહાસ્તિ છે. તેઓને ફરતો અને ઝગમગમીની મંધુખ, ઉર્ફિનીના ગરીબ રંગોમાં સ્મિત્તાથી રચિત સુમધી પુષ્પો અને વિપુલ પત્રોનો સમૂહ છે. નાટકશાલાની એક પાસ રોપેલા ધ્વજસ્તંભ ઉપર રાજકીય પતાકા ઉડે છે. કાલે કરીને પ્રતિષ્ઠિત નાગરી ક્ષિપિમાં આકર્ષક રીતે અભિન, નગરી અને ગળના નામેના આઘાસરોડ અને જિ વાળુ, હીરા અને આશ્વિન્યનું મુંદર ચોચક (clasp) યવનિકાના પરીને મેનમે કહે છે. તે ચોચક કવિને ઉપકાર કરવાનું છે, કારણકે સાક્ષરતાનું કેવું સંભાન કરવું તે ગત નબ્બે છે.

અન્તે ઉત્સવનું આનન્દી પ્રભાત આગ્યું. રંગભૂમિ પછવાડે વાદકો વાદ વગાડે છે, અને પૂર્વ રંગના (prelude) આગમક તાવમાં જ, એવકો અને ઉચ્ચ રાગના-ધિકારીઓથી વેશિત, અને રક્તોત્તર અને ગમ્મકુટ્ટથી જ્વલિત રાજા વિક્રમ પ્રવેશે છે. ગત-ત્રિદાસનની જગમગી પાસ આમંતો અને શાળી પામ ગરી અને કાસીઓ બેઠાં છે એક પરિચારિકાના હમ્મમાં બજાકવિને આપવાની ગતીની બેઠ-સુવર્ણની તીજા અને મુંદર પુષ્પ

માળા છે. તાંબુલાદિ આપનારા સ્થામ દાસોનાં સ્કતવસ્ત્રો અને પીળા કટિબંધોથી વિરોધી શુભ્રાળા હોઇને કુલિન રૂપવતીઓના હીરાના સુકુટો, મુક્તાની માલાઓ, અને શીતલ સુકમાર અંશુકો, અધિક મનોરંજક દીપ્ત છે.

તે પ્રાસાદની શાયા પ્રસિદ્ધ અતિથિઓથી પૂર્ણ ભરાઈ ગઈ છે. મન્ત્રીઓ અને વિદ્વાનો, બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિઓ, ઉર્જામિનીના જનસમાજનો સાર અને ઉત્તમાંસ (cream and flower), વિહાર કે પરિક્રમણ અને વાર્તાવિનોદ કે પરિકાસ કરે છે. એક સ્થળે કોઈ ઉત્તેજિત રાજનીતિજો નેપાલની કોઈ પર્યતવાસી રાજદ્રોહી જાનિસદ્ ઉપસ્થિત યુદ્ધ ઉપર આવેગ સહિત વિવાદ કરે છે. અન્યત્ર સદ્ગુણોના સમૃદ્ધ વૃત્તન લોકવાદ (scandal) અથવા તો કાવના કુકુટયુદ્ધ ઉપર પ્રિતોદવાર્તા કરે છે. એક શાન્ત ખુણે વસાવમિહિરનો મોટા પછુ મથુર સ્વર મંમળાય છે. તે સુગન્ધોત્તિથી એક શાન્ત દેખાવાના ચેત દાડીયાળા પારંગીક સાથે વાર્તાવાપ કરે છે. વળી ગંભુષે અમરસિંહના પ્રવાવાન નયનો અને ત્રિશાલ લલાટ દર્શિએ પડે છે ને પ્રસિદ્ધ નતાઈ રાજકોચકાર, પોતાના સંસ્કૃત કોષનો અંતિમભાગ તે મળવાન પુસ્તકની બાપાન્તરનું કાર્ય સ્વીકારવાને અતિ દર દર્શિણુ ચીનદેશથી આવેલા એક બુદ્ધધર્મી મિત્રને આપે છે.

પરતુ હવે આ આનન્દી શુંજન કાપ પામી મોન પ્રસરે છે. મુરલી વીણા અને તંત્રીનું મનોહર ત્રિતય મંગીત (trio) પૂર્ણ થયું છે અને રૂપાની ઘટકી સમાન શુદ્ધકણ્વી ધુવાન ગાયકો દ્યુરસ્તુતિ, અને રાજ અને બ્રાહ્મણોને અભિનંદનનું ગીત આવાપી ગયા છે. પછી સૂત્રધાર પ્રવેશે છે અને હુંકી નાન્દી ગાય છે : વળી તે પ્રતિવિત શ્રોતાઓને એક પ્રિતોદી સ્ત્રોત્રમાં તે નાટકને ક્ષમાશીલ શ્રુતિએ સાંભળવા પ્રાર્થના કરે છે. રાજકંચુકી મશ્ચિમય ચોજક દર કરે છે. બે નર્તકીઓ યવનિકાના પટોને એકપાસ ખેંચી લે છે. નાટકના પ્રારંભનું વનસ્થલીનું દ્રશ્ય અતિ પ્રસંસા પામ્યું છે : હર્ષોદ્ગાર અને લાગીઓ તેની સાક્ષી પૂરે છે. ગિરિ ઉપરથી સત્વરનીચે દોડતા વહેળાવાનો ઘરઘર સખ્દ અને જલપક્ષીઓના ઉન્મત ચીત્કારો દ્વરે મંમળાય છે. સુંદર ઘટાવાન વૃક્ષોની શાખાઓમાથી દુખ્યન્ત રાગના સૌમ્ય વદન ઉપર પ્રાતઃકાળના બાલચર્ચનાં સુવર્ણ કિંગ્ણા પડે છે. આઠા રક્તરંગી વસ્ત્ર પહેરેલો અને યનુધર્મી રાજ મુગધા રમવાના રથમાથી ઉતરે છે; અને સારથિને સુભાષિત મંસ્કૃત સ્ત્રોત્રમાં મંમેષિ છે. રમ્ભુમિની ઉપશાલા (back-ground) ઉભત છે, અને કણ્વતા શાન્ત આશ્રમ સહિત એક પવિત્ર રમ્ય ઉપરન પ્રદર્શિત કરે છે. નિર્મળ ઉદ્યાન-માના તૃપિત વૃક્ષોને વલ્કવધારી બે સ્થામાક્ષી કન્યાઓ જલ સિંચે છે. જો જુદી જુદી વસ્તુઓ અગ્ર કરવાની ધામજ્ઞા રાખે તે મયેચ્છ દર્શકી રાક્ષસ તે સાર હસ્તમાં ખદિરનો લાખો દપ્ડ ધારી રંગમૂમિનો બન્દી (staggo-herald), હવે નાટકની નાવિકા શકુન્તલાનું આગમન જણાવે છે. સ્તબ્ધ થયેલા પ્રેક્ષકોના શરીરમાં ઓત્સાહનાં રોમાંચ થાય છે. —નની તેઓની હ્રસ્વ આશા તમ કરશે કે તેઓને હતાશ કરશે ?—પરતુ તેનું મનોરમ રૂપ આગળદે તેમજ વ્યક્ત કરે એવા રેશમના સાદા ઉત્તરીયવાળી તે-આ આની. બાવિકાસમ નિર્દોષ

મુખ, પુષ્પ અંગો, સુકમાર પ્રકુલ નયનો અને કામલ પદ્મો, લલિત કપડાં, રમ્ય બાહુઓ, અને તેના મન્દ બદ્ધ ઉરનું 'લુપ્તિત ઉત્સર્જન' પ્રચક હાવભાવ અને સ્વાભાવિક ચેષ્ટા સર્વેનાં હૃદય હરી લે છે. પોતાના જોઈ ઉધાડે છે ત્યારે તેના મુખમાંથી મંચુલ સુસ્વરજ્વલ નીકળે છે. આ સર્વ જોઈ હર્ષ અને ગાદ આવેગથી રાજ્યસભા કંપે છે. આ પછી કાલિદાસના નવિન નાટક શકુન્તલાની પૃથ્વીની અમર કાવ્યસૃષ્ટિમાં ગણના થાય છે.:

બાળાન્તરકાર

“પ્રસન્ન,”

કવિ અને ચિત્રકાર.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૨૫૯ થી.)

અત્યાર મુખીની ચર્ચા ઉપરથી આપણે જોઈએ કે પ્રાચીન ગ્રીક લોકોના વિચાર પ્રમાણે, શારીરિક વેદનાના અનુભવને લીધે નીકળતા ઉદ્દગારો અને આત્માનું ગૌરવ એ બે પરસ્પર વિરોધી વસ્તુઓ નથી. આ ઉપરથી કલિત થાય છે કે કવિ પોતાની કૃતિમાં જો ઉદ્દગારોને પ્રકટ કરે તેની તરફેણમાં ધણું મજબૂત કરણો છે, અને ચિત્રકાર પોતાની કૃતિમાં જો ઉદ્દગારોને પ્રકટ ન કરે એ જો ચોક્કસ હોય તો તેને માટે જ જણાવવામાં આવે છે તે નહીં, પણ બીજું કોઈ મજબૂત કારણ હોયું જોઈએ.

એ કારણ કયું ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપના પહેલાં કળાનો ઉદ્દેશ શો છે તેનો નિર્ણય કરવો એ જરૂરનું છે. પ્રાચીન વિદ્વાનોના અભિપ્રાય પ્રમાણે, સૌન્દર્યનું જ્ઞાન કરાવીને અલૌકિક આનન્દનો અનુભવ આપવો એ જ દરેક કળાનો ઉદ્દેશ છે. અસંખ્યા પ્રતિષ્ઠિત કલાવાનો સૌન્દર્યને જ પોતાની કળાનો વિષય બનાવતા. જે વસ્તુ સૌન્દર્યહીન હોય અથવા જોઈ શકાય તેવા હોય તેના તરફ તેઓ ખીલકુલ લક્ષ આપતા નહીં. એ આગતમાં અસંખ્યા અને હાવના કળાવાનોનું ધોરણ ધણું જુદી રીતનું ચર્ચાગ્યું છે. કોઈકે જોડાળ માણ્ય પોતાનું ચિત્ર ચીતરાવવા અંગતે દોત તો તેને અસંખ્યા ચિત્રકારો એવો જવાબ આપત કે “ત્વારા સ્લામું પણ જોવું કોઈને ગમે એમ નથી પણ ત્વારી છત્રી કોઈ પણ ચિત્રકાર શા માટે ચીતરે ?” એથી દલરું, હમણાંના ચિત્રકારો એવા માણ્યને આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે: “તું ગમે તેટલો જોડાળ હોય તોપણ હું ત્વારી છત્રી ચીતરીશ ત્વારા સ્લામું જોવું કોઈને ગમે એમ નથી એ ખરું, પણ ત્વારા ચિત્ર સ્લામું ને જો ખુશીથી જોશે

એ ચિત્ર લઘુ છે એટલા કારણસર નહીં, પણ આવા વિરૂપ શરીરનું પણ આબેહુલ સાદસ્ય આણવામાં હું કેવો સફળ થયો છું, મૂળ વસ્તુનું અનુકરણ કરવામાં મહારી કેટલી કુશળતા છે તે જોવા ખાતર તેઓ મહારા ચિત્રને સત્કાર કરશે.”

આ ખોટી બકાશ, આ આત્મધાતી કુશળતા એટલી સ્વાભાવિક છે કે અમલતા ઓક લોકોમાં પણ એવી બકાશ મારનારા અને એવી કુશળતા ધરાવનારા કોઈ થયાજ નહોતા એવું કહી શકાય એમ નથી. તેઓમાં પણ એવા હલકા ચિત્રકારો થયા હતા, પણ તેઓ એના ચિત્રકારોની કૃતિઓ તરફ નાપમંદગી બતાવ્યા વગર રહેતા નહોતા. ધાસન નામનો ચિત્રકાર સાધારણ પ્રકારના સૈન્યથીજ સન્તોષ પામતો અને એની રસવૃત્તિ એવા હલકા પ્રકારની હતી કે જે કંઈ ખોડખાંપણવાળું હોય, જે કંઈ કંટાળો ઉપજાવે એવું હોય તેનાંજ ચિત્રો એનાથી આબેહુલ આલેખી શકાતાં; પણ એ ચિત્રકાર હમેશાં દરિદ્ર અવસ્થામાંજ રહ્યો હતો. વળા પિરીક્ષક નામનો ચિત્રકાર હળમતી ચોરડીઓ, ગંદાં કારખાનાંઓ, ગધેડાંઓ, રસોડાંની શાકભાજી વગેરેનાં ચિત્રો બહુજ કાળજીથી ચીતરતો, જાણે એ સફળી વસ્તુઓ બહુજ સુંદર અથવા ઉવચિત્તજ જેવામાં આવે એવી ન હોય! આ ઉપરથી એ માણસને લોકોએ “ક્યરાપદીનો ચીતરનારો” એવો ઇશ્કાબ આપ્યો હતો; અને એનાં ચિત્રો કંઈ પણ કિંમત વગરનાં ગણાતાં. માત્ર કેટલાક પૈસાદાર માણસો એવાં ચિત્રોને માટે હલખદારની કિંમત આપીને તેનું ગૌરવ વધારવાનો બ્યર્થ પ્રયત્ન કરતા. એવી રીતે કળાવાનની કળા ઉપર જનમંડળનો મજબૂત અંકુશ રહેતો, એટલુંજ નહીં પણ કળાવાન પોતાના ખરા કર્તવ્યપ્રદેશને છોડીને ગમે તેમ બટકે નહીં તેની મંજાળ રાખવામાં સર-કારને પણ કંઈ ન્હાનમ લાગતી નહીં. ધીવસના લોકોએ એવો કામદોજ ધડોલો હતો કે ચિત્રકારોએ સુંદર વસ્તુઓનાંજ ચિત્રો ચીતરવાં. વળા જેમાં મૂળ વસ્તુનું બેઝોળપણું વધારે આગળ પડી આવે એવી રીતનાં હાસ્યજનક ચિત્રો (caricatures) ની પણ તેઓએ મનાઈ કીધી હતી. એ ઉપરાંત જેઓએ સાધારણ હસેલ મેળવી હોય તેઓનાં ચિત્રો મધ્યાં ચીતરવામાં આવે એ પણ તેઓએ અનિષ્ટ ગણ્યું હતું, કારણ કે એવાં ચિત્રોમાં અનુકરણનું પ્રાધાન્ય વિશેષ રહેવાથી આદર્શનું ઉચ્ચાપણું જોઈએ તેટલું સચવાતું નથી એમ તેઓ માનતા હતા.

આ પ્રમાણે અસહનના લોકોએ કળાઓના સમ્બન્ધમાં પણ કાયદાઓ ધડયા હતા એ વાત સાંભળીને આપણને હસવું આવે છે, પણ જ્યારે જ્યારે આપણને હસવું આવે ત્યારે ત્યારે આપણાજ વિચારો ખરા હોય છે એવું કંઈ હોતું નથી. લેસિંગના મન પ્રમાણે અવ્યવસ્થ જુદાં જુદાં શાસ્ત્રો (sciences) ને માટે કાયદાનાં બન્ધન હોવાં જોઈએ નહીં, કારણ કે સત્ય એજ એ શાસ્ત્રોનો ઉદ્દેશ છે. સત્ય એ આત્માની એક જરૂરિયાત છે, અને એ જરૂરિયાત પૂરી પાડવાના સમ્બન્ધમાં રહેજસાજ પણ અંકુશ મૂકવામાં આવે તો તે એક પ્રકારનો જીલમજીલ કહેવાય. પણ કળાનો ઉદ્દેશ એનાથી જુદો છે. આનન્દ આપવો!

એજ કળાનો મ્હોટામાં મ્હોટો હેતુ છે, અને આનન્દ એ કંઈ એવી વસ્તુ નથી કે જેના વગર આપણને આત્મેજ નહીં. આ કારણથી કેવી રીતનો અને કેટલો આનન્દ આપણને મળતો હોય તેના વિષે સરકાર તરફથી કાયદા ધકવામાં આવે તો તેમાં કંઈ પણ ખોટું નથી.

ખાસ કરીને ચિત્રકળાના સમ્બન્ધમાં તો કાળજી રાખવાની ધણી જરૂર છે. એ રસિક કળાઓથી પ્રભાવ સ્વાભાવ ઉપર ધણી મજબૂત અમર થાય છે તે ઉપરાંત ચિત્રકળાનું એક ખીન્નું પણ એવું મહત્વનું પરિણામ આવે છે કે તેને લીધે એ કળા ઉપર સરકારની સખ દેખરેખ રખાવવાની ધણી જરૂર છે. સુન્દર આણસોને લીધે સુન્દર ચિત્રો ચીતરાય છે એ જેમ ખરૂં છે તેમ સુન્દર ચિત્રોને પરિણામે સુન્દર આણસો બને છે એ વાત પણ એટલીજ સાચી છે. આણસોની સુન્દરતા એ ચિત્રોની સુન્દરતાનું કારણ છે, તેવીજ રીતે ચિત્રોની સુન્દરતા એ આણસોની સુન્દરતાનું કારણ છે.

આ ઉપરથી ચોખ્ખું સાબીત થાય છે કે સુન્દરતા એજ કળાઓનો મ્હોટામાં મ્હોટો હેતુ છે એવું કીસના પ્રાચીન સમયમાં ગણાતું હતું.

આ સિદ્ધાન્ત ચોક્કસ સાબીત થયા પછી સ્વાભાવિક રીતે એવું પણ ક્ષિત થાય છે કે જેને લીધે સૌન્દર્યમાં ક્ષતિ આવે એવું હોય તે સધળું ચિત્રમાંથી ક્યાંતો કાઢી નખાવવું જોઈએ અથવા તો તેને યોગ્ય સ્થાન મળવું જોઈએ.

આ સિદ્ધાન્તોને લક્ષમાં રાખીને, ચિત્રોમાં લાગણીઓનો જે આવિર્ભાવ થાય છે તેના વિષે આપણે વિચાર ચલાવીએ.

કેટલીક લાગણીઓ એવી રીતની હોય છે કે તેનાથી મુખ ઉપર ભયંકર બેડોળપણ આવી જાય છે, અને આરામને સમયે શરીર ઉપર જે સુન્દર રેખાઓ જણાતી હોય તે સધળી એ વખતે અદૃશ્ય થઈ જાય છે. આ કારણથી પ્રાચીન કળાવાનો એવી સ્થિતિનાં ચિત્ર ક્યાંતો આપતા નહીં અથવાતો આપતા તે એવી રીતે આપતા, લાગણીના શુસ્સાને તેઓ એવા મન્દ સ્વરૂપમાં ચૂકતા કે જેથી સુન્દરતાને ખોટું કંઈક અવકાશ રહે. તેઓની કૃતિઓ કોઈ અને નિરાશાની ઉમ લાગણીઓથી કદી કલંકિત થતી નહોતી. વાળમાં સરોં વીટળાયા હોય, આંખમાંથી રુધિર ટપકતું હોય એવી બચાનક દેવીઓ (Furies)નાં ચિત્ર તેઓએ કદી ચીતર્યાં નહોતાં.

કોઈની ઉમ લાગણીને નરમ પાડીને તેઓ તેને કરડાપણાનું સ્વરૂપ આપતા. વજૂને ધારણ કરનારા જયુપિટર દેવ કવિતામાં ઉમ સ્વરૂપવાળો જણાય છે; પણ એજ દેવની ઉમતા ચિત્રોમાં મંદ પડી ગયલી જોવામાં આવે છે, અને એકલું કરડાપણું જોનામાં આપણે જોઈએ છીએ.

એજ પ્રમાણે, વિજ્ઞાપને પણ દિલગીરીનું શાન્ત સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું હોય છે; અને એવું શાન્ત સ્વરૂપ આપવાનું જ્યાં ન બની શકે એમ હોય ત્યાં આગળ શું? એ સમ્બન્ધમાં, ટાઇમેન્ડિસ નામના ચિત્રકારે ઇશ્વરજીવીવાના બલિદાનનું ચિત્ર કેવી રીતે ચીતર્યું છે તે જાણવા જેવું છે. એ પ્રસંગે પાસે ઉભેલા સધળા પ્રેક્ષકોના મુખ ઉપરનો શોક એણે બરાબર ચીતર્યો છે, પણ એ છોકરીના પિતાને સૌથી વધારે શોક થયો હોવો જોઈએ તેનું મુખ ચિત્રકારે ઢાંકી દીધું છે કે તેના ઉપરનો શોક બીજકુલ જણાવજ નહીં. આ જાણીતા ચિત્રના સમ્બન્ધમાં જુદા જુદા દીકાકારો તરફથી જુદા જુદા ખુલાસાઓ આપવામાં આવ્યા છે. એક દીકાકારે કહ્યું છે કે ચિત્રકારે મુખ ઉપરની દિલગીરી ચીતરવાની આવડતનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરી નાંખ્યો હતો એટલે પિતાના મુખ ઉપર એથી વધારે શોક ચીતરવો જોઈએ તે ચીતરવા જેટલી હિંમત એનામાં રહી નહોતી. બીજા દીકાકારે કહ્યું છે કે એવા પ્રસંગ ઉપર પોતાની પુત્રીને માટે પિતાને જે શોક થાય તે ચિત્રકારની કલમથી ન ચીતરી શકાય એવો છે એવું ચિત્રકારે પોતાના ચિત્રથી બતાવી આપ્યું છે. પણ લેસિંગના મત પ્રમાણે આ બેક દીકાકારોના અભિપ્રાય જૂલમરેલા છે. એવું ચિત્ર ચીતરવાની આ ચિત્રકારમાં શક્તિ નહોતી અથવા એવું ચિત્ર ચીતરવું એ કાઈ પણ ચિત્રકારથી ન બની શકે એવું છે એ બેક વિચારો વાસ્તવિક નથી. જેમ લાગણી વધારે પ્રબળ હોય છે તેમ તે લાગણીનાં ચિહ્ન મુખ ઉપર વધારે સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે, અને લાગણી જે વખતે સૌથી વધારે જોરમાં હોય તે વખતે મુખની રેખાઓ વધારે સ્પષ્ટ હોય છે. આ કારણથી એવી સ્થિતિનું ચિત્ર આપવું એ કામ વધારે અઘરું નથી, પણ ઉલટું વધારે સહેલું છે. તે છતાં ચિત્રકાર તરફથી એ કામ ન કરવામાં આવ્યું તેનું કારણ એ કે સૌન્દર્યના નિયમોને લીધે ચિત્રકારની કળા ઉપર જે અંકુશ રહે છે તેની આ ચિત્રકારને ખબર હતી. એ જાણતો હતો કે પિતાના દુઃખનું ચિત્ર આપવા જતાં દુઃખના ચિત્રકારને લીધે એ મુખ ઉપર જે બેઠાજપાઈ આવ્યું હોય તે પણ ચીતરવું પડશે. સુંદરતા અને ભગ્યતાને સાચવીને દુઃખનું ચિત્ર જેટલે અંશે એનાથી આપી શકાય એમ હતું તેટલે અંશે એ ચિત્ર એણે આપ્યું હતું. પિતાની લાગણીને મનઃ પાકી નાંખવામાં આવે તોજ સૌન્દર્યનો નાશ થતો કંઈક અટકાવી શકાય; પણ આ ચિત્ર એવી રીતનું હતું કે તેમાં એ પ્રમાણેનો ફેરફાર કરવો એ બની શકે એમ નહોતું. એવી સ્થિતિમાં પિતાના મુખને ઢાંકી દેવા સિવાય બીજો કયો રસ્તો હતો? જે સ્થિતિનું ચિત્ર ચીતરવું યોગ્ય નહોતું તે એણે પ્રેક્ષકની કલ્પનાને માટે રહેલા દીધું. દુઃખમાં, આ મુખ ઢાંકનાની ક્રિયા વડે કરીને ચિત્રકારે સૌન્દર્યને અર્થે એટલો ભોગ આપ્યો, અને સૌન્દર્યને સાચવવું, એ ઉદ્દેશ કળાની કૃતિમાં કેટલો મહત્વનો છે તે એણે બતાવી આપ્યું.

આ વિચારો લે-એડો-એનના ચિત્રને આપણે લાગુ પાડીશું તો લે-એડો-એનને બીસ પાડતો શા માટે નથી ચીતરવામાં આવ્યો તે આપણાથી રહેવાઈથી સમજી શકાશે. અમુક શારીરિક વેદનાને પ્રમંથે જેટલું વધારેમાં વધારે સૌન્દર્ય આણી શકાય તેટલું આણવું એ ચિત્રકારનો મોટામાં મોટો ઉદ્દેશ હતો. આ કારણને લીધે શારીરિક દુઃખની ઉદ્ભવતા

વિકારોને એવા ઉગ્ર ન ચીતરવા કે જેથી સૌન્દર્યને હાનિ પહોંચે એ તરફ ચિત્રકારનું લક્ષ હતું. આ કારણથી ચીસોને બદલે નિઃશ્વાસો આપણાની ઝોને જરૂર પડી. ચીસોથી આત્માનું હલકાપણ જણાય છે તેને લીધે નહીં, પણ એનાથી ચહેરા ધણી બેડાળ થઈ જાય છે તેને લીધે આ ફેરફાર કરવાની આવશ્યકતા ઝોને જણાઈ. લે-ઓકો-ઓનનું મોં તદ્દન ઉપાક ચીતરવામાં આવ્યું હોય એવી આપણે કલ્પના કરીએ અને પછી તે વિષે વિચાર ચલાવીએ. ઝોને ચીસ પાડતો આપણે ધારીએ, અને પછી એના તરફ આપણે જોઈએ. અગાઉ એના તરફ આપણને સમભાવ ઉત્પન્ન થતો હતો, કારણ કે દુઃખ અને સુંદરતા એ બેઉ એકી વખતે એ ચિત્રમાં આપણા જોવામાં આવતાં હતાં; પણ હવે એ ચિત્ર આપણને ધણું ભયંકર અને ત્રાસજનક લાગે છે, એ ચિત્ર તરફથી આપણું મોં ખમેડી દેવાનું આપણને મન થાય છે, કારણ કે એ ચિત્રથી લે-ઓકો-ઓનના દુઃખમાં જે અણુગમો ઉત્પન્ન કરે એવું તરવ છે તેના આપણને અનુભવ થાય છે, અને તેની સાથે દુઃખ અનુભવના અનુભવમાં એવું કંઈ સૌન્દર્ય નથી કે જેથી આ અણુગમાની લાગણીનું સ્વરૂપ પત્રદાઈ જઈને તે સમભાવની ઉડી લાગણીમાં પરિણમ પામે.

મોં પોંચી કરવામાં આવે તેની સાથે આખો ચહેરા કેવો બેડાળ થઈ જાય એ વાત આજુ ઉપર મૂકીએ, અને એકલા મોં તરફજ લક્ષ મૂકીએ તોપણ આપણાથી સમજાશે કે એથી ચિત્રમાં એક ડાઘો જણાય અને પૂતળામાં એક બખોલ જણાય તે બીવકલ રમણીય નજ લાગે એ સ્વાભાવિક છે. એથી રીતનાં ચિત્રો ચીતરવામાં આવે એ ચિત્રકારમાં રસિકતાની ખામીજ દર્શાવે છે. જે વખતે રસિક કળાઓ તરફ લક્ષ આપણું બંધ થયું હતું તે વખતના નહારામાં નહારા ચિત્રકારોએ પણ વિજયી ચોદાને હાથે મૃત્યુને જાસ પામતા જગતી લોકોને પણ ચીસો પાડતા હોય તેવી રીતે મોં પોંચી કરતા દર્શાવ્યા નથી.

લાગણીની ઉગ્રતાને આવી રીતે ઓછી કરવામાં આવેલી અસહન ધણી ચિત્રકારોની કૃતિઓમાં જોવામાં આવે છે. એવું એક ચિત્ર હુડ્ડુલિસનું છે. હુડ્ડુલિસ એ ધીર ચોદો પોતાની સ્ત્રીને લઈને જતો હતો તે માર્ગમાં એક નદી આવતી હતી. ત્યાં આગળ નેસસ નામનો અડધી અશ્વની આકૃતિનો પુરુષ યોદ્ધા પૈસા લઈને સુસાઈરોને રહામે પાર લઈ જતો હતો. એ નદી હુડ્ડુલિસ તો પોતાની જો બોજંગી ગયો, પણ પોતાની સ્ત્રીને એણે નેસસને સોંપી. નેસસે એ સ્ત્રીના ઉપર જળાત્કાર કરવા માંડ્યો. હુડ્ડુલિસે પોતાની સ્ત્રીને ચીસો પાડતી સાંભળી, અને નેસસની છાતીમાં એક તીર એણે માર્યું. આથી નેસસ મરણ પામ્યો, પણ મરતી વખતે એ હુડ્ડુલિસની સ્ત્રીને કહેતો ગયો કે “મહારું લોહી તું ત્હારી પાસે રાખ, કારણ કે એ લોહીને લીધે ત્હારા પતિનો પ્રેમ ત્હારા ઉપર કાયમ રહેશે.” ત્યાર પછી હુડ્ડુલિસ પોતાની સ્ત્રીને લઈને આગળ ચાલ્યો અને ચુરિટસને મારીને તેની પુત્રી આપોલ, જેને પરણવાની એની પ્રથમની ઇચ્છા હતી, તેને બંધીવાન તરીકે એણે પોતાની સાથે લીધી. પછી એ ઘેર આવ્યો અને એણે યજ્ઞ કરવાનો વિચાર કીધો. યજ્ઞ

કરતી વખતે પહેરવાનું સફેદ વસ્ત્ર લાવવાને માટે લાઇકાસ નામના પોતાના સાથીને એણે પોતાને ઘેર મોકલ્યો. એની સ્ત્રીને હવે શીકર થતી હતી કે “હર્મ્યુલિસ હવે મ્હારા કરતાં એના પ્રથમના પ્રેમખાત્ર આયોજ ઉપર વધારે રહેતી દૃષ્ટિથી જોશે.” તેથી હર્મ્યુલિસે ને સફેદ વસ્ત્ર મંગાવ્યું હતું તેને નેસસના લોહીમાં જઝઘાળીને એણે મોકલાવ્યું. હર્મ્યુલિસે નેસસ ઉપર ને ઝેરી પાણી માર્યું હતું તેને લીધે આ લોહી વિષમય બની ગયું હતું, તેથી હર્મ્યુલિસે જેવું આ વસ્ત્ર પહેર્યું તેવું તરતજ એ વસ્ત્રનું ઝેર એના અંગેઅંગમાં વ્યાપી ગયું, અને એને અત્યંત વેદના થવા માંડી. લાઇકાસના પાગ પકડીને એણે તેને દરિયામાં ફેંકી દીધો. પોતાનું વસ્ત્ર કાઢવાને એણે ઘણા પ્રયત્ન કરીને, પણ તે એના અંગની સાથે સજડ ચોંટી ગયું હતું. વસ્ત્ર કાઢવા જતાં પોતાના શરીરમાંથી માંમના લોચેલોચા એણે ખેંચી કાઢવા માંડ્યા. આવી સ્થિતિમાં એની સ્ત્રી આગળ એને લઈ જવામાં આવ્યો. વગર સમજણે પોતે ને ભયંકર કૃત્ય કર્યું હતું તેનો પરતાવો કરીને એ સ્ત્રીએ આપઘાત કર્યો. પછી હર્મ્યુલિસે પોતાના મ્હોટા ઊંકરાને હુકમ આપ્યો કે “ત્હારી પુત્ર ઉમ્મર થાય એટલે તરત ત્હારે અપોલોની સાથે પરણવું.” પછી પોતે એક પર્વત ઉપર ગયો, ત્યાં આગળ લાઇકાસને દગમે કર્યો, તેનો ઉપર પોતે ચઢી બેઠો, અને પછી લાઇકાસને સળગાવી મૂકવાને એણે હુકમ આપ્યો. એ ચિતા સળગતી હતી એટલામાં આકાશમાંથી એક વાદળ આવ્યું. તે એને ગર્જનાઓની સાથે દિવ્યલોકમાં લઈ ગયું અને ત્યાં આગળ એને અમરત્વની પ્રાપ્તિ થઈ. આ સંપન્ના બનાવનો ચિતાર સોફોકલિસે પોતાના નાટકમાં આપ્યો છે, અને હર્મ્યુલિસે વિષમય વસ્ત્ર પહેર્યું હતું તે વખતના તેના કુખનું ચિત્ર કોઈ પ્રાચીન ચિત્રકારે પણ આપ્યું છે. પણ સોફોકલિસ કરિના નાટકમાં અને આ ચિત્રકારના ચિત્રમાં કેટલોક ફેર છે. સોફોકલિસના નાટકમાં હર્મ્યુલિસને ભયંકર ચીસો પાડતો દર્શાવવામાં આવ્યો છે, પણ આ ચિત્રકારના ચિત્રમાં તેમ નથી. સોફોકલિસના નાટકમાં એ ગાડા જેવો બની ગયેલો જણાય છે, પણ આ ચિત્રમાં ગાંડપણ કરતાં ઉદાસીનતા એનામાં વધારે જોવામાં આવે છે. એજ પ્રેમાણે સોફોકલિસના “ફિલોક્લિટિસ” નાટકમાં ફિલોક્લિટિસને ચીસો પાડતો દર્શાવવામાં આવ્યો છે, પણ પિથાગોરાસ ફિલોક્લિટિસનું ચીતરેલું ફિલોક્લિટિસનું ચિત્ર છે તેમાં ફિલોક્લિટિસને ચીંગો પાડતો દર્શાવવામાં આવ્યો નથી. એ ચિત્ર ફિલોક્લિટિસના કુખ તરફ પ્રેક્ષકના મનમાં સમભાવની લાગણી ઉત્પન્ન કરે છે, તે જો ચિત્રમાં બેઠોગપણને લેશ પણ સ્થાન આપવામાં આવ્યું હોત તો બની શકત નહીં.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ઐન્દ્રિય એજ મ્હોટામાં મ્હોટી વસ્તુ છે એમ સમજીને અસત્ત્વના ચિત્રકારો એ સૈન્દર્યને સાચવી રાખવાની ખાસ કાળજી રાખતા, અને સૈન્દર્યને પ્રતિકૂળ એવાં તરવોને પોતાના ચિત્રોમાં તેજો દાખવ *થવા દેતા નહીં. પણ આપણે ઉપર જોઈ ગયા તે પ્રમાણે એ સમજાવવામાં આધુનિક ચિત્રકારોના ચિતાર તદ્દન શુદ્ધી રીતના છે, અને સુન્દર સ્વરૂપો પ્રિય વસ્તુઓ અનેક વસ્તુઓને પોતાની કળાને વિષય બનાવી શકાય એવું તેજો માને છે.

આ વિચાર ખરો છે કે ખોટો છે તેની ચર્ચામાં આપણે ન ઉતરીએ, અને એ વિચારને આપણે માન્ય કરીએ, તો પ્રથમ એ હોય છે કે એ સિવાય બીજા કંઈ કારણો છે ખરાં કે ને ઉપરથી ચિત્રકારે પોતાની લાગણીને અંકુશમાં રાખવી જોઈએ અને પ્રેક્ષકની આગળ લાગણીનું ઉદ્ધાન ઉપર સ્વરૂપ ન મૂકવું જોઈએ એવું આપણાથી કહી શકાય ? ચિત્રકારની કૃતિમાં અમુક એકજ ક્ષણનું ચિત્ર આપી શકાય છે એ વાત આપણે ધ્યાનમાં રાખીશું તો તે ઉપરથી આ સમ્બન્ધમાં કેટલાક અગત્યના વિચારો આપણને સૂચના વગર રહેશે નહીં.

કદરતમાં ને દેશકારો નિરંતર ચર્ચા કરે છે તેમાંથી એકજ ક્ષણને ચિત્રકાર પોતાના ઉપયોગમાં લઈ શકે એમ હોય, અને અમુક દેખાવનું એકજ ક્ષણનું ચિત્ર એનાથી ચીતરી શકાય એમ હોય, વળી ચિત્રકારનાં ચિત્રો જોવામાં આવે એટલુંજ નહીં, પણ તેના ઉપર લાંબા વખત સુધી અને ફરી ફરીને વિચાર કરવામાં આવે એમ હોય તો પ્રુદ્ધ છે કે ચિત્રને માટે ને એક ક્ષણ પર્વત કરવામાં આવે, ને એક દેખાવ ખતાવવામાં આવે તે એવો હોય જોઈએ કે તેની અસર હૃદય ઉપર સૌથી વધારે થાય. કલ્પનાશક્તિના વ્યાપાર માટે જ્યાં આગળ પૂરતો અવકાશ રહે તે સ્થિતિનેજ આપણે નાંધી વધારે અસરકારક ગણી શકીએ. એવી સ્થિતિમાં ચિત્ર તરફ આપણે જેમ વધારે જોતા જઈએ તેમ આપણને વધારે સ્થિતિ આપતા જાય, અને જેમ વધારે વિચારો આપતા જાય તેમ દર્શનનો વધારે ને વધારે સન્તોષ આપણને મળતો જાય. પણ ને વખતે લાગણીની ઉચ્ચતા સૌથી વધારે હોય તે વખતે આ સ્થિતિનો લાભ સૌથી ઓછો આપણને મળે છે. એ સ્થિતિની આગળ કઈ પણ રહેતું નથી, એટલે એક હેતુની સ્થિતિને પ્રત્યક્ષ કરાવવી એ કલ્પનાની પાંખોને બંધ કરવા બરાબર છે. કલ્પનાનું હેતુનું ચિત્ર તો ચિત્રપટ ઉપર આલેખાયલું હોવાથી તે પ્રત્યક્ષ થઈ જાય છે, એટલે એ ચિત્રને છોડીને બીજાં નિર્બળ અને ગોણું ચિત્રોમાં વ્યાપ્ત થવાની કલ્પનાને જરૂર પડે છે. લે-ઓકો-ઓનને નિઃશ્વાસ નાંખતો ચીતરેલો હોય તે વખતે કલ્પનાદારા એને ચીસ પાડતો આપણે સાંભળી શકીએ; પણ એને ચીસજ પાડતો દર્શાવવામાં આવ્યો હોય તો કલ્પના એક ડગલું આગળ જાય કે પાછા જાય, છતાં લે-ઓકો-ઓન-ઓછા ફરતી, એટલે ઓછો રસ પડે એવી સ્થિતિમાંજ જોવામાં આવે. ક્યોંતો પહેલીજ વખત તદને એને કણુતો સાંભળો, અથવાતો એને તદને મરણ પામેલો જુઓ.

વળી, આ એક ક્ષણને જો કળાને લીધે અવિનાશી સ્વરૂપ મળતું હોય, આ એક ક્ષણનો દેખાવ ચિત્રપટ ઉપર લાંબા વખત સુધી તેવો ને તેવો જળવાયેલો રહે એમ હોય, તો આપણને ને ક્ષણિક લાગે એવો ભાવ આપણી આગળ ચિત્રકાર પ્રકટ કરવામાં ન આવે એ જરૂર છે. ક્ષણવાર દેખાવ અને ક્ષણવારમાં અદૃશ્ય થઈ જાય એવા સંજ્ઞા બનાવે, પછી તે આનન્દજનક હોય કે ત્રાસદાયક હોય, તેનો સમય કળાની મદદ વડે કરીને લંબાવવામાં આવે તો તે એવા અકદરતી-જણાય છે કે તેના ચિત્ર તરફ આપણે

જેમ વધારે જોઈએ તેમ તેના સંસ્કાર વધારે નમળા પડતા જાય છે અને આખરે તેને માટે આપણને કંટાળો આવવા માટે છે. કોર્પ ફિલસૂફી ખોં હસતું ચીતરવામાં આવ્યું હોય તો પહેલી વખતે જોઈએ તે વખતે જરા હીક લાગે, પણ જેમ વધારે વખત જોઈએ તેમ તેની રમણીયતા આપણને ઝોળી વતી જણાય. પ્રથમ જે ફિલસૂફ જેવો જણાતો તે આખરે મૂર્ખ જણાય; પ્રથમ જે હસતો જણાતો તે આખરે દાંતિયાં કાઢતો જણાય. તે પ્રમાણે ચીસતું પણ એમજ છે. જે તીવ્ર વેદનાને હીધે ચીસ પડી જાય તે વેદના ક્ષાંતો થોડા વખતમાં બન્ધ થાય છે અથવાતો તે વેદના ભોગવનાર માણસનું મૃત્યુ થાય છે. ધણીજ સદનશીલતાવાળો માણસ હોય તે પણ ચીસ પાડે છે, પણ તે નિરંતર ચીસ પાડ્યાંજ કરે એવું બનતું નથી; અને ચિત્રકળામાં એ ચીમ નિરંતર પ્લોમ્બાંજ કરતી જણાય છે તેને હીધે એ ચીસથી સ્ત્રીના જેની અસક્તિ અથવા બાળક । જેવી દુઃખભીરતાનું આપણને જ્ઞાન થાય છે. ચીસથી સૌન્દર્યમાં ક્ષતિ ન થાય એમ આપણે ગણ્યેએ અને સૌન્દર્યનો ભોગ આપીને પણ દુઃખનો સાક્ષાત્કાર કરાવનારી ચિત્રકારને છૂટ છે એવો મત આપણે ફરીકરીએ, તોપણ આ હમણાં જણાવ્યું તે પશ્ચિમાત્ર ન આવવા દેવું એ લે-ઝોકો-ઝોનના ચીતરનારની ફરજ હતી.

અસહના ચિત્રકારોમાં ટાઇમોમેક્સ નામનો એક ચિત્રકાર હતો તે લાગણી જેમાં ઉત્કટ સ્વરૂપની જેવામાં આવે એવા વિષયોજ પોતાના ચિત્રને માટે પસંદ કરતો. એજેક્સ નામનો ઝીક થોડો, જેણે ટ્રોજનન યુદ્ધમાં ઘણો આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો અને જે પરાક્રમમાં એડિસિસ સિવાય બીજા કોઈનાથી ઉતરતો નેડોતો, તેની યુનિસિસને હાથે હાર થઈ એટલે તે ભયંકર ઉન્માદદશામાં આવી ગયો, તે પોતાના તંત્રુમાથી બહાર નીકળ્યો, અને ઝીક લડવૈયાઓનેજ પોતાના ફરમન સમજીને તેઓના બળદે તથા પેદાંઓને એણે મારી નાંખ્યાં. આખરે એ આપઘાત કરીને મરણ પામ્યો. આ એજેક્સની વાર્તા અને પોતાનાં બાળકોનું ખૂન કરનારી મીડિયાની વાર્તા, એમાંથી એણે પોતાનાં પ્રખ્યાત ચિત્રોના વિષય સોંપી કાઢ્યા હતા. આ પાછલી વાર્તા નીચે પ્રમાણે છે —

મીડિયા એ કોલ્ચિસના રાજાની પુત્રી હતી અને જાદુવિદ્યામાં એ ધણી કુશળ હતી. સુવર્ણનું ઊન લેવાને માટે જેસન નામનો વીર નરકોલ્ચિસમાં આવ્યો ત્યારે એ તેની સાથે પ્યારમાં પડી ગઈ, અને જે કામસર જેસન આવ્યો હતો તે કામમાં એણે તેને મદદ કીધી. ત્યાર પછી જેમનની સ્ત્રી તરીકે એ જેસનની સાથે ન્હાસી આવી. પોતાની છોકરી ન્હારી ગયાની ખબર પડતાં એનો બાપ એની પાછળ પડ્યો હતો તેને આગળ વધતો અટકાવવાને માટે મીડિયાએ પોતાના બાઈનું ખૂન કીધું અને તેનાં હાડકાંઓ દરિયામાં ફેંક્યાં. તે એકઠાં કરવાને માટે એના બાપને થોભવું પડ્યું પછી જેસને એનો ત્યાગ કરીને એક બીજી યુવતિ ઉપર પ્રેમ રાખવા માંડ્યો એટલે મીડિયાને ઘણો ક્રોધ થયો અને પોતાના પતિની બેવફાઈનું સજ્જ વેર લેવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો. જેસનથી થયેલાં પોતાનાં બે બાળકોને એણે મારી નાંખ્યાં, અને જેસનના પ્રેમનું પાત્ર બનેલી નવયૌવના સ્ત્રીને પણ એણે ઝેરી વસ્ત્ર પહેરાવીને મારી નાંખી.

આ વાર્તા ઉપરથી પોતાનાં બાળકોનું પણ ખૂન કરનારી મીડિયાનું ચિત્ર આ ચિત્રકારે આપ્યું જણાય છે. પણ એ ચિત્રની જે હકીકત સાંભળવામાં આવી છે તે પરથી ચોખ્ખું જણાય છે કે અવિનશ્વરતાનો ગુણ પ્રાપ્ત થવાને લીધે કળાની કૃતિમાં અરુચિ ઉત્પન્ન થાય એવો ક્ષણિકતાનો વિચાર જેની સાથે ન જોડાયો હોય તેવો બનાવ લખે તે ચિત્ર જોનારના પ્રત્યક્ષ દર્શનને માટેજ નહીં, પણ તેની કલ્પનાને માટે પણ પૂરતો અવકાશ રહે એવો સમય પસંદ કરવાની કેટલી જરૂર છે અને એ સમય કેવી રીતે પસંદ કરવો તેની એને ખબર હતી. જે વખતે મીડિયા પોતાનાં બાળકોનું ખરેખર ખૂન કરે છે તે સમય એણે પોતાના ચિત્રને માટે પસંદ કર્યો નથી; પણ એની યોગ્ય એક મિનિટ પહેલાંના સમય, માતાનો વાતસ્વભાવ અને પત્નીનો ઇર્ષ્યાભાવ એ બે વિરોધી લાગણીઓનું પ્રબળ યુદ્ધ હૃદયમાં ચાલતું હોય છે તે સમયનું ચિત્ર એણે આપ્યું છે. એ યુદ્ધનું છેવટ આપણે આગળથી જોઈ શકીએ છિયે. દૂર હૃદયની મીડિયાને જોઈનેજ એને હાથે જે કૃત થવાનું છે તેનો વિચાર આવડે આપણને ત્રાસ ઉપજે છે, અને જે બંધકર કાણું ચિત્ર ચીતરેલું આપણે જોઈએ છિયે તેને મૂકીને ઘણે દૂર સુધી આપણી કલ્પના પહોંચી વળે છે. પણ આજ કારણને લીધે, ખૂન કરવું કે નહીં એ વિષયની મીડિયાની અસ્થિર ઇત્તિને ચિત્ર દ્વારા રચાયેલી સ્વરૂપ મળ્યાથી આપણને એટલું ઝાણું દુઃખ થાય છે કે મીડિયાની એ અસ્થિર ઇત્તિ કાયમ રહી હોત, વાતસ્વભાવ અને ઇર્ષ્યાભાવનો વિરોધ મીડિયાના હૃદયમાં ચાલુ ને ચાલુ રહ્યો હોત, અથવાતો વખત અને વિચારને પરિણામે કોઈ સમી નામ અને વાતસ્વભાવ વિજયી નીવડે એટલા વખત સુધી એ વિરોધ ટકી રહ્યો હોત તો સાફ થાત એવો વિચાર આપણને આવ્યા વગર રહેતો નથી. આ ચિત્રમાં ચિત્રકારનું આવી રીતનું હાપણું જોવામાં આવે છે તેને લીધેજ એનું નામ અમર થયું છે, અને મીડિયાનું ચિત્ર ચીતરનારા ખીલ હલકા ચિત્રકારોના કરતાં એનું ચક્રિયાતાપણું સિદ્ધ થયું છે. ખીલ ચિત્રકારોએ મીડિયાની લાગણીનું સાચી વધારે ઉગ્ર સ્વરૂપ પોતાના ચિત્ર દ્વારા દર્શાવ્યું છે, અને અત્યંત ઉન્મત્ત દશાની એક ક્ષણિક અને નાશવન્ત લાગણીને એનું રચાયેલી સ્વરૂપ આપ્યું છે કે તે જોઈને કોઈ પણ માણસને ત્રાસ ઉપજ્યા વગર રહે નહીં. એવાં ચિત્રનાં સમ્બન્ધમાં એક કવિ યોગ્યજ કહે છે કે:—“મીડિયા ! તારાં બાળકોના લોહી માટે શું હંમેશાંજ તલસ્પર્શ કરે છે ? કોઈ નવો જેસન, કોઈ નવી સપત્ની. શું હમેશાંજ ત્વને ચીડવ્યાં કરે છે ? ત્હાં ચિત્ર જોઈને પણ મ્હને એમ થાય છે કે તું જહાનમમાં જા !” એમ કહીને એવાં ચિત્રો તરફ કવિ પોતાનો અત્યંત તિરસ્કાર બતાવે છે.

રાષ્ટ્રમેષેકસનું ખીલું ચિત્ર એન્જેક્સની ઉન્મત્ત દશા વિષેનું છે. એન્જેક્સે ઉન્મત્ત બનીને જે વખતે બળદો તથા ઘેડાંઓનો વધ કર્યો તે વખતનો દેખાવ એ ચિત્રમાં આપવામાં આવેલો હોય એનું જણાતું નથી. પણ એ ઉન્મત્ત કૃત્યો કર્યા પછી યાકીને એ બેઠો હતો અને આત્મહત્યા કરવાનો નિશ્ચય કરતો હતો તે વખતનું ચિત્ર એણે આપ્યું હતું, અને ખરેખર ઉન્મત્ત એન્જેક્સનું ચિત્ર આજ છે. એ વખતે એની ઉન્મત્ત દશા હતી, અને ખરેખર ઉન્મત્ત એન્જેક્સનું ચિત્ર આજ છે. એ વખતે એની ઉન્મત્ત દશા હતી, અને ખરેખર ઉન્મત્ત એન્જેક્સનું ચિત્ર આજ છે. એ વખતે એની ઉન્મત્ત દશા હતી, અને ખરેખર ઉન્મત્ત એન્જેક્સનું ચિત્ર આજ છે. એ વખતે એની ઉન્મત્ત દશા હતી, અને ખરેખર ઉન્મત્ત એન્જેક્સનું ચિત્ર આજ છે.

એ રૂખતની એની લક્ષ્મી તથા નિરાશા ઉપરથી એની આગની ઉન્મત્ત દશાતુ ગમીર સ્વરૂપ આપણે સમજી શકીએ છીએ એજ કારણથી એજેકસના ચિત્ર તરીકેની એની શેઠા છે. બાગી ગયલા વહાણ ઉપરથી અને કિનારા ઉપર પડેલા શબ ઉપરથી સમુદ્રના તોફાનનો ખ્યાલ જેવી રીતે આવે છે તેવી રીતે એજેકસની લક્ષ્મી તથા નિરાશા ઉપરથી એની ઉન્મત્ત દશાનો ખ્યાલ આપણને આવે છે

• (અપૂર્ણ.) •

મોહનલાલ ખર્ચતીશંકર દવે.

અર્ચાપત્ર.

મહે. તત્રી સાહેબ,

વિ કે આ પત્રને વસતમા સ્થાન આપી આભારી કરશે

‘ હાલ્યુન ’ ના ‘ વસંત ’ મા ગુજરાતે હવે તો ‘ નવા દહિડાણુ ’ થી જોવું જોઈએ એ મત્ય સ્પષ્ટ રીતે કહેવા માટે રા રણજીતરામને ધન્યવાદ ધટે છે

જે જવાબદારી વિનાની, માહિતી વિનાની અને વિદ્વાતક દીમઝો ગુજરાતમા થાય છે તે રહામે ઉઠાવવો જોવતો સમન પોકાર ઉઠતો રા રણજીતરામે ગુજરાત ઉપર ઉપકાર કર્યો છે.

ગુજરાત પોતાનામાં જો આત્મધાતક અશક્ત દેખાડે છે તેને તો હવે બલમતિ વિસ્તરેણ કહેવાની ધણી જ જરૂર છે મહેને લાગે છે કે જ્યાં સુધી ગુજરાતના હૃદયમાથી આ અશક્તિ નિર્મૂલ નહિ થાય અને મમતાને સ્થાન નહિ મળે ત્યાં સુધી ગુજરાત આજે જેમ પાછળ રહ્યું છે તેમ પાછળ જ રહેશે. બંધાલમા આ અશક્તિ નથી અને મમતા છે તેથી જ તે આજે આઠકું તેજસ્વી દેખાય છે ગુજરાત બંધાલ કરતાં અનેક રીતે વિશેષ સસાર (soilard) છે, પરંતુ આત્મવિશ્વાસની ન્યૂનતાથી—અથવા સત્ય સ્પર્શ રીકારીએ તો તેના અમાવધી—ગુજરાતની સર્વ પ્રગતિ કુદિત છે. ગુજરાત—સૌરાષ્ટ્ર માયે—હિંદના

વાંચિત્યમાં આજે અમર્યાન લે છે, ગુજરાતમાં ચે ગોવર્ધનરામ અને મણિલાલ, કલાપી અને નાનાલાલ છે, એમ ગુજરાતમાં ઘણું ઘણું છે, પરંતુ ગુજરાત ગોવર્ધનરામને જાતી ખંડીમાં જ રહીતરનાય છે— ગુજરાતમાં એવું પડેલું છે.

જે-Constructive attitude લેવાની રી. ફેલ્ટરમાં સંચાલી કરે છે તે લીધા પછી ગમે તેમ અજઘીણને પંથ ગુજરાતમાં કષ્ટ છે એમ લાગવા માંડશે. જેમ નથી એ લાગવું અપૂર્ણ છે પરંતુ જે કષ્ટ સાઈ છે એ ખાલવવું જોઈ અપૂર્ણ છે—એટલે કે પંથ છે.

સાહિત્યમાંના મીમાંસકોએ પ્રથમ અને સમભાવને પ્રધાન સ્થાન આપ્યું છે. અન્ય સુદે પ્રથમમાં પણ એ જ તત્વોને પ્રધાન સ્થાન મળવું જોઈએ. “લેખની જેમ નિહા કરીએ છીએ તેમ ગુણની પ્રથમ કરી એ પણ નીતિ છે.”

આપણી રંગમંચ જેવી આપણા વર્તમાનપત્રોની દશા—ખારસીઓમાં સાચી ઉપસરકારિતા નથી જોતા તેવું અનુકરણ—આદિ પ્રશ્નો તરફ આંખથીઆમણું ન કરતાં તેમનું ફેલ્ટર જે જે નીંદર સત્યકથન કરવા માટે તેમને ખરેખર અભિનંદન ધરે છે. એ પ્રશ્નો ઉકેલનાં જ માર્ગો મળ્યાન છે.

મરોડી રંગમંચ ચંબધી કષ્ટ. ત્યાં સીનરીને પ્રાધાન્ય ન અપાતું હોવાથી, ગુજરાતી રંગમંચની લાક્ષણિક સીનરી જોઈ હાય તેમને ખુબ—શર્યાતમાં તો ખાસ કરીને—જોઈ લાગે છે. પરંતુ તેમાં મોટે ભાગે આંચિત્ય વિશે સચવાય છે. ત્યાં એકલી સીનરી અને લોકરચિ કરતા લેખક અને ધાર્મિક રિશેષ પ્રાધાન્ય અપાય છે તેથી વસ્તુ અને અભિનયની ખીલવણી ઓરી થાય છે.

વસન્ત.

દેવ, મત્ય, સર્વેણાં મૃતાનાં મધ્યસ્ય, સત્યસ્ય સર્વાણિ મૃતાંતિ મધુ, યદ્યા-
સ્મયેન્મત્યે તેજોમયોઽમૃતમયઃ પુરુષો યદ્યાયમધ્યાત્મ સત્યસ્તેજોમયોઽમૃતમયઃ
પુરુષોઽયમેવ સ-યોઽયમાત્મેદમૃતમિદં બ્રહ્મદં સર્વમ્ ।

ઉપનિષદ.

સપ્રાજ્ઞ પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માજ્ઞ પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાજ્ઞ પ્રમદિતવ્યમ્ । મૂઢ્યે
ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાજ્ઞાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

ઉપનિષદ.

નવે પૃષ્ઠ, અંક ૬.

[ગાથિક]

અમદાવાદ, સંવત્ ૧૯૭૨.

તંત્રી અને પ્રકાશક, — શ્રી. બ. રમણભાઈ મહોપતરાય નીમકડે, બી.એ. એ. એલ. બી.
ઓફિસ-૮ રોડ—અમદાવાદ.

પ્રથમ કથામૃત. ૩૨૬
(શ્રી. રા. " સતિત. ")

પ્રાસંગિક નોંધ. ૩૩૦
(શ્રી. આનંદરાંકર બાપુભાઈ, મુખ. એમ. એ. એલ. એલ. બી.)

પુનરુત્થાનના પત્રો. ૩૩૬
(શ્રી. રા. " એક પિતા. ")

કવિ અને ચિત્રકાર. ૩૪૨
(શ્રી. રા. મોહનલાલ માર્વતીરાંકર દેવ, એમ. એ. એલ. એલ. બી.)

સ્વરાજ્ય અને સામાન્ય. ૩૪૭
(તંત્રી.)

માનસ શાસ્ત્રનો એક નિયમ. ૩૫૮
(શ્રી. રા. મળછભાઈ હીરાલાલ, એમ. એ. એલ. એલ. બી.)

ગુજરાતી હીંદુઓનો આત્મચીત. ૩૬૪
(શ્રી. રા. " ચિદારી. ")

વચનપત્ર. ૩૭૩
(શ્રી. રા. નરસિંહરાવ મોળાભાઈ બી. એ. સી. એસ.)

ર. (શ્રી. રા. મંગળભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ, બી.એ. એલ. એલ. બી. મારીસ્ટર-એડ્વોકેટ.) ૩૭૬
વચનમૃત. ૩૮૩
(રસિક-ઓફિસ.)

અમદાવાદ—ટંકરાળ-કાલુપુર પો. યુનીયન પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ કં. લી. નો મોતીલાલ
રાગલલલે બાપુ.

લખાજમ.

લખાજમ સર્વે માટે વર્ષ એકના રૂ ૨-૮-૦ (પોષ્ટલ સાથે)
મળવાનું છે. — વસન્ત ઑફીસ — અમદાવાદ.

નિયમો.

- ૧ તન્નીની સહીના — ખાસ પોતે લખેલા અગર ખીજ પાસે ખાસ લખાવેલા, તેમજ વસન્ત-ઑફીસના તૈયાર કરાવેલા અને વસન્ત-ઑફીસની સહીથી પ્રકટ થતા, સર્વ લેખો માટે તન્ની જવાબદાર છે. અને તેથી ચોના ઉપર હાપવા બપાવનાનો કહ તન્નીનો ગ્રહે છે.
- ૨ અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખના કર્તા જવાબદાર છે.
- ૩ બાવાન્તરરૂપ લેખ લખી મોકલનારે મૂળ અન્ય કે લેખના કર્તાની પરવાનગી મેળવી ચકાસ તેમ હોય તો મેળવવી. તથા એ લેખ બાવાન્તરરૂપ છે અને અચૂક અન્યનું અન્યના ભાગનું કે લેખનું બાવાન્તર છે એમ અમેને લખી જણાવવું તે વિના એ લેખ પ્રસિદ્ધ કરવા માટેની સમગ્ર જવાબદારી બાવાન્તર કર્તાને સિર રહેશે.
- ૪ કોઈ પણ લેખકનું અસવ લખાણ — એ લેખ “વસન્ત” માં દાખલ કરવાનો થા કેમ હોય કે ન હોય — પણ પાછું લેખકને તે મોકલવાને અમે બધાતા નથી.
- ૫ કોઈ પણ લેખ પૂર્વે પ્રસિદ્ધ થયો છે કે કેમ, તથા અન્ય કોઈ પત્રમાં પ્રસિદ્ધ કરવા મોકલ્યો છે કે કેમ એ અમેને લખી જણાવવું કારણ કે તેવા લેખો પ્રસિદ્ધ કરવા કે નહિ તે તન્નીની મુતસદી ઉપર છે.

વ્યવસ્થાપક.

આવતો અંક વી. પી.

ફરેક મામિકોનો રીવાજ અગાઉથી લખાજમ લેવાનો હોય છે છતાં અમે આ માસિકના ૭ ઓકા લખાજમની ઉપરાણી કર્યા રીવાજ મોકલી ચૂક્યા છીએ તો આવતો આવજી માસનો અંક જે આઠકોનું ચાતુ વર્તનું લખાજમ નહીં મળ્યું હોય તેમને વી. પી. દ્વારા મોકલાયીએ તો તે સ્વીકારવા કૃપા કરશે.

કામગાના બાવ પહેલા કરતા મળ્યા ચડી ગયા છે અને તેથી પ્રેસનું ખિત બહુ વધી ગયું છે — છતાં આ માસિકના લખાજમમાં કોઈ ફેરફાર કર્યો નથી એ વાત પણ અમારા મુદ્દ આઠકોએ ધ્યાનમાં રાખી લખાજમ હમેશા અગાઉથીજ મોકલી આપશે તો અમે તેઓનો ઉપકાર માનીશું.

વ્યવસ્થાપક.

સ્વાદિષ્ટ અને પોષ્ટક, શુદ્ધ

ખદામ તથા પીરતાના રોટલા.

જો તમારે મગજને પુષ્ટિ અને શાન્તિ આપવી હોય,
જો તમારે માનસિક શક્તિને ખીલવવી હોય,
જો તમારે શરીરને સ્વદ્દ બનાવવું હોય, તો —

અમારા ખદામ તથા પીરતાના રોટલા વાપરવા અમારી ખાસ ભલામણ છે.

રોટ એકના રૂ ૧-૦-૦ (પોષ્ટલ સાથે)

ખાસ કરીને માનસિક પરિશ્રમ કરનારાઓ માટે આ રોટલા અનુત્તમ છે.

એક વખત મગાવી ખાતરી કરવા લખો —

કે. એમ. સાકરેવાળા. — પરમીવલ મારફેટ — લાલનગર.

वसन्त.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्थं सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यथा-
स्माद्येमन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमध्यात्मं सत्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषाऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्

सत्यान्नं प्रमदितव्यम् । धर्मान्नं प्रमदितव्यम् । कुशलान्नं प्रमदितव्यम् । भूत्ये
न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

उपनिषद्

वर्ष १५, अंक ६.

[भाषिणः]

अपाठ, सप्त १६७२०

प्रभुनुं दयाभूत.

(७२ गीतं प्रथमं अंगं अथवा लक्ष्मी नि दयारामना ये जीतनी धून)

भक्ति ! न्या प्रभु दयाभूत अरे—

दिव्यता नजनी त्या जगदणे ।

पार्थिव देहे, परमस आत्मा—

पामरता व्यापरे

प्रतप्तने त्या प्रतीत करवा—

प्रभु दयाभूत अरे भक्ति ! न्या—

प्रभु दयाने परम भरिले,

दिन आराम न धरे,

निर्लभ नारायणमय प्राप्ते,

प्रभु दयाभूत अरे भक्ति ! न्या—

ગુણુશિષ્ય આકર્ષણે રતનન —
 પ્રભુતાના પદ ભરે
 ત્યા આંતર આગધન ધરવા,
 પ્રભુ દયામૃત ઝરે સર્વિ ! જ્યાં—
 આત્માનુ ઐશ્વર્ય, રાધિકા—
 કૃષ્ણસુખ, પ્રકટ કરે
 પ્રેમભક્તિયાને 'રસયોગે—
 પ્રભુ દયામૃત ઝરે સર્વિ ! જ્યાં—
 તપ તેજસ્વી તાંત્ર સમ, જે—
 શૃંગે ભોક્તૃ સૂરે
 લલિત રંગિયા યુગ્મનગા એ,
 પ્રભુ દયામૃત ઝરે સર્વિ ! જ્યાં—

કોશ (દર્શાવતી)

તા. ૧૮-૩-૧૫.

લલિત.

પ્રાસંગિક નોંધ.

પ્રો. કવેના સ્તુત્ય પ્રવાસથી—હિન્દી સ્ત્રીઓની પૂણામાં અપાયેલી યુનિવર્સિટિએ
 પોતાનું કાર્ય ત્વરાપી સર કરી દીધું છે. યુનિવર્સિટિના 'ફેલોઝ' ચુટાડ
 હિન્દી સ્ત્રીઓની મધ્ય છે, અને એમની પહેલી સભા (સેનેટ) માં 'એન્સેલર' (સર
 યુનિવર્સિટિ રામકૃષ્ણ ભાંડારકર) અને 'જ્ઞાપસ-એન્સેલર' (મિ. પરાંજયે)
 પસંદ કરવાનું કામ પણ થઈ ગયું છે. એટલું કહ્યું એટલે બાકી કંઈ એમ
 કૃતકૃત્યતા માની બેસે એવા પ્રો. કવે નથી. સભાની બે દિવસની બેઠક કરી—આ ૮ વર્ષે
 યુનિવર્સિટિને આંગે વિદ્યાભ્યાસ અને પરીક્ષાનું કામ થાય તે માટે જોઈતા સઘળા કરાવો
 સભામાં પસાર કરાવી દીધા છે. આપારે 'એન્ડ્રુસ' (પ્રવેશક) અને 'કર્ટ યર' (પ્રથમ
 વર્ષની) પરીક્ષાના અભ્યાસક્રમ નક્કી કરવામાં આવ્યા છે. તે નક્કી કરતા કેટલોક સભામાં
 જોડાપોઠ થયો હતો, પણ છેવટે દરેક વખતે સઘળા 'સુધારા' રદ થઈ મૂળના કરાવો પમાર
 થતા હતા એ જોતા એમ લાગે છે કે તે તે વિષય ઉપર કાર્યકર્તાઓએ સખાના મહોટા

બાળના મત પ્રમાણે પ્રથમથી જ નિર્ણય બાંધી મૂક્યા હતા. * આમાન્ય પ્રમંથે આ રીત સ્વતંત્ર વિચારને માટે અતુરૂણ ન ગણાય; પણ અત્યારે મતભેદથી દરેક વસ્તુ ચૂંટાઈ ભય અને કાર્યના આરંભમાં વિઘ્ન પડે વા વિલંબ થાય એ ધટ નથી—એ જોતાં અત્યારે જે થયું છે તે ઠીક થયું છે. અભ્યાસક્રમ વગેરેના અગત્યના હરાવ નીચે નોંધવામાં આવે છે. તે સાથે એ સંબંધમાં રજુ થએલા 'સુધારા' પણ નોંધુ છું—જેથી વાચકને મતભેદના સ્વરૂપનો ખ્યાલ આવશે.

હરાવ ૧૧—'એન્ટ્રન્સ' (પ્રવેશક) પરીક્ષામાં આવશ્યક અને ઐચ્છિક વિષયની સંખ્યા.

મિ. ધારપુરે અને પ્રો. લિમ્બેએ રજુ કરેલો હંગવ

ચાર આવશ્યક અને બે ઐચ્છિક વિષય રાખવા.

ડૉ. ગહેતા અને મિ. આર. જી. પ્રધાનનો સુધારો

ત્રણ આવશ્યક અને ત્રણ ઐચ્છિક.

પ્રો. રાજવડે અને મિ. એચ. એન. આપ્ટેનો સુધારો

સુખાદ્ય સુનિબંધિતિની મેટ્રિક્યુલેશન પ્રમાણે

સુધારા ૨૮, મૂળનો હરાવ પમાર.

હરાવ ૧૨ એન્ટ્રન્સ પરીક્ષામાં આવશ્યક વિષયો:

(અ) પ્રમુખે રજુ કરેલો અને પમાર થએલો હંગવ: ચાર આવશ્યક વિષયો પેળી—
અંગ્રેજી અને પ્રચલિત દેશભાષા (Vernacular) એ બે વિષયો રાખવા

(બ) પ્રો. લિમ્બે અને મિ. પ્રધાને રજુ કરેલો અને છેવટે થએલો હરાવ કે—
બાકીના બે આવશ્યક વિષયો—(૧) ઇતિહાસ અને (૨) ગૃહવ્યવસ્થા તથા આરોગ્ય. આ (બ) ભાગ માટે નીચે પ્રમાણે પાંચ જુદા જુદા વિષયનાં જોડકા રજુ કરવામાં આવ્યાં હતાં—

(૧) અંકગણિત; અને ગૃહવ્યવસ્થા તથા આરોગ્ય.

(૨) અંકગણિત, અને ઇતિહાસ.

(૩) પ્રાચીન શિક્ષ ભાષા (Classical Language) અને ઇતિહાસ.

- (૪) „ ; અને શૃલ્લબ્યવસ્થા તથા આરોગ્ય.
 (૫) „ ; ગણિત.

પરંતુ આ માટેના સંઘના સુધારા રદ નહીં હોય જણાવ્યા પ્રમાણે (૧) પ્રતિહાસ અને (૨) શૃલ્લબ્યવસ્થા તથા આરોગ્ય—નો દરેક પમાર થયો હતો.

એટલે એન્ડ્રુઝ માટે (૧) અંગ્રેજી, (૨) પ્રચલિત-દેશભાષા, (૩) પ્રતિહાસ અને (૪) શૃલ્લબ્યવસ્થા તથા આરોગ્ય એ ચાર વિષયો આવશ્યક હયાં.

દરેક ૧૩—‘ એન્ડ્રુઝ ’ માટે અધિકૃત (optional) અને પ્રમાણપત્ર-
 (certificate) ના વિષય:

આ માટે ફેરબીક ચર્ચા થઇ તે આખરે—પ્રમુખ તરફથી નીચે પ્રમાણે દરેક મુદ્દામાં આવ્યા અને તે પસાર થયા.

(અ) ઐત્રિક વિષય:

શિષ્ટ ભાષા (higher course હવે ભૂમિકા), ભૌતિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રો (Physical Sciences) પ્રાકૃતિક શાસ્ત્રો (Natural Sciences), ગણિત (બીજગણિત અને ભૂમિતિ), હિન્દી, ભૂગોળ, ચિત્રકલા (હવે ભૂમિકા), સંગીતકલા (હવે ભૂમિકા), મુશિકલા (શીવણ-ગૂથણ-બગત હવે ભૂમિકા)—એમાંના ગમે તે બે ઐત્રિક વિષય ગણવા.

(બ) પ્રમાણપત્રના વિષય.

નીચેના વિષયનો અભ્યાસ પૂરો કર્યો છે એવું મુખ્ય અધ્યાપક તરફથી ‘ સર્ટિફિકેટ ’ ચાને પ્રમાણપત્ર મળવું જોઈએ.

- (૧) શિષ્ટ ભાષા (પ્રથમ ભૂમિકા—elementary course).
- (૨) અંગ્રેજી.
- (૩) ચિત્ર વા સંગીત.
- (૪) મુશિક.

સર્ટિફિકેટ મળ્યા શકે એવું ન હોય તે પ્રમંત્રે—‘ સિન્ડિકેટ ’ પોતે ખાતરી કરી લે.

ઠરાવ ૧૫—એન્ટ્રન્સ પરીક્ષા માટે નિયમો.

(અ) (૧) અંગ્રેજી—એ બે કલાકનાં બે લેખી પરીક્ષાપત્રો; તથા મુખપરીક્ષા.

(૧) પાઠપુસ્તક (Text books) અને વ્યાકરણ (ગ્રામર બુક).

(૨) નિબંધ; અને આધ્યાત્મિક. "

મુખપરીક્ષા—નાતબિત, અને પાઠ પુસ્તકમાંથી વિવરણ.

(૨) 'પ્રચલિત' દેશભાષા—એ બે કલાકનાં બે પત્ર.

(૧) પાઠપુસ્તક.

(૨) મામાન્ય અને વ્યાકરણ.

(૪) હિન્દુસ્થાન અને ઇંગ્લેન્ડના ઇતિહાસ.

—ત્રણ કલાકનું એક પત્ર.

(૪) ગૃહવ્યવસ્થા અને આરોગ્ય—

—બે કલાકનું એક પત્ર; અને કાર્યપરીક્ષા (practical examination)

(બ) દરેક ઐત્તિહિક વિષયમાં—ત્રણ ત્રણ કલાકનું પરીક્ષાપત્ર.

ઠરાવ ૨૦: 'ફર્સ્ટ યર' માં પ્રથમ વર્ષની પરીક્ષાનો અભ્યાસક્રમ:

પ્રમુખ તરફથી નીચેના વિષયો ગણવા હરાવ ગ્રંથો અને તે પસાર થયો:

(૧) અંગ્રેજી, (૨) પ્રચલિત દેશભાષા, (૩) ઇતિહાસ, અને (૪) ગૃહવ્યવસ્થા તથા આરોગ્ય અને નીચેના એક ઐત્તિહિક વિષય:

(૧) શિષ્યભાષા, (૨) નીતિશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાન (Ethics and Philosophy), (૩) મણિતશાસ્ત્ર, (૪) રેખા અને રંગ ચિત્રણ (Drawing and Painting), (૫) મંગીત, (૬) ભૌતિક શાસ્ત્રો, (૭) પ્રાકૃતિક શાસ્ત્રો, (૮) અંગ્રેજી, (૯) શિક્ષણશાસ્ત્ર, (૧૦) તુલનાત્મક ધર્મવિદ્યા (Comparative Religion), (૧૧) ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્ર (Economics).

ઠરાવ ૨૧—'પ્રથમ વર્ષ' માટે નિયમો.

પ્રમુખ તરફથી ગ્રંથો અને પસાર થયેલો.

(૧) અંગ્રેજી—એ બે કલાકનાં બે લેખી પરીક્ષાપત્રો; અને મુખપરીક્ષા.

પુત્રને-પિતાના પત્રો.

૧.

મહારા જ્ઞાલા દીકરા.

ઈંગ્લેન્ડ ભાષામાં “Lord Chosterfield's Advice to his Son” કરીને પુસ્તક છે, જેમાં એક નિપુણ પિતાએ પોતાના પુત્રને શિખામણ રૂપે પત્રો લખીને જગતના લોકને સહયોગ આપેલો છે, જે અઘાપિ પર્યંત લોકો ખુશીથી વાંચે છે, અને નીતિ, જ્ઞાન અને ઉદાપણ મેળવી પોતાના વર્તનમાં તેનું અનુકરણ કરે છે. એ મહાત્માની લક્ષણો પોતાના મહારામાં નથી એટલે તે પ્રકારનું પુદ્ધિ અને ચતુરાઈનું ભંડોળ હું આપી શકું તેમ તો નથી, પરંતુ મહારા ઉમરના અને અનુભવના પ્રમાણમાં મને જે કંઈ સંપાદન કર્યું છે, તે નિરર્થક ન જાય એવા હેતુથી ધાર્મિક, આંસારિક, રાજ્યદારી, નૈતિક, અને પરચુરણ વિષયો ઉપર મહારા વિચાર જે થયા છે, તે હું તને સંક્ષેપમાં લખી જણાવીશ. તેના ત્હારે જે ઉપયોગ કરવો હોય તે કરજે, ને તને તેમાં રમ પડે તો તેને પાન કરી અન્ય મનુષ્યને પ્રાપ્ત કરાવીશ તો અરથાને નહીં ગણાય.

ત્હારા માતૃમીત્રી હવાતીમાં, એક સમયે, આપણા ધરની ઇશ્વરમંડળી બેઠેલી હતી તે વખતે હું તો મહારા હમેશાંની રીત પ્રમાણે વાતચીતથી આનંદ કરાવતો હતો, ત્યારે એમણે મને કહેલું કે “હાલના સમયને અનુસરી તમે એક નવલકથા લખો, એટલે આ સ્વાદ અને ગમતનો ખીળ લાખ લઈ સકે.” તે વખતથી મહારા મનમાં તે વાત ચમોદ લાગેલી. પરંતુ તે વાત વીત્યાંને થોડો સમય ગયો નહીં, એટલામાં મહારા ઉપર દૈવી આશ્રિત એક પછી એક એવી પડી કે તે લખીને કોઈને ત્રાસ કરાવવા માગતો નથી. ત્હારા પંડ સિવાય હું ખીળ કોઈને બચાવી સક્યો નથી એમ કહું તો એટું નથી. આયુષ્ય ધીમે ધીમે ખૂટતું જાય છે, નૈસર્ગિક આશક્તિઓના આ શરીર ઉપર હુમલા થવા લાગ્યા છે, ને વખતે કાળે કરીને જર્જરીત થતી કાયા લાંબી ન ચાલતાં હરિ શરણાપન થઈ જાય તો એમની ધમ્મજાનુસાર મહારાથી ન વર્તાયું એવું મહારા મનમાં રહી જાય, ને તેને કીધે મહારે પુનર્જન્ન લેવો પડે. તે બચાવથી બચવાને માટે હું કેટલેક અંશે પત્રના સ્વરૂપમાં તને લખવા ચાલું છું. નવલકથા, લખવાનું, તો મને, એક ખૂણે પણ મન થતું નથી કેમકે આપણી ભાષામાં તેનો તોડો નથી. તેના શુશુદ્ધ ઉપર હું વિવેચન કરવા માગતો નથી કેમકે એક બે શ્રેષ્ઠ પુસ્તક સિવાય સ્પષ્ટિત્વના તે ક્ષેત્રમાં કોઈ યશસ્વાન નિવડતું નથી. હાલના લેખકોની ચોખ્ખતા શી રીતે હોય? કુવામાં પાણી ન હોય તો હવાડામાં શી રીતે આવે? પુસ્તકોના ઉતારા કરીને તેનું કદ વધારી ચાવણાઈ દર્શાવવાની પદ્ધતિથી હું, તદન વિરુદ્ધ છું કેમકે તે એક તો મોરી છે, અને પ્રેક્ષક તો અન્ય લેખકોના લેખમાં સહેજ ફેરફાર કરીને નવીનતાનું રૂપ આપી વાતો પ્રચલન કરવામાં પૂણી શરમભરેલી રીતે નિષ્ફળ પામ છે. તેના કરતાં જોન ધારણ

કરવું એ ઉત્તમ છે આમ કરવા કરતા બાહ્ય શેષક મનરાંછની મારફત ઈંગ્રેજ પુસ્તકોના સારા અનુદ્રેષુ કંગવામાં આપતા હતા તો પણ લાભ થાત આવા વિચારના વમળમાં ગોથા ખાતા મહેને એક વખત એવો વિચાર થયો કે પિતા પુત્રના મનમાં શિખામણની ધાતના સ્પર્શમાં હોય એ લખાણને ત્યારે વાસ્તે મૂકતો જઈ તો સા, જેથી તને ત્યારે માખાપનું કોઈ દહાડો વિસ્મરણ ન થાય ને જ્ઞાન તથા આનંદ અને ઇષ્ટજનનું સ્મરણ સદા સતેજ રહે વળી તેની સાથે તને પ્રેમ તે વચાવે તો પણ હરકત ન આવે

મહારી બાપા સંસ્કારી નથી શુદ્ધ પણ ન કહેવાય તેમ જડબા ફાટે તેવી બોનવામાં કિલ્લ પણ નથી આવળાઈ ભરેલી મારાથી લખાતી નથી પડિતમાં ખપનાનો કોઈ દહાડો મ્હેં અધિકાર સ્વીકાર્યો નથી વાચતા વારવાર કાપનો ઉપયોગ કરવો પડે તેવી નિદ્રતા ભરેલી પણ નથી કેટલીક વખત કેટલાક લેખકો લખાણ પોતેજ સમજી શકે કે પોતે વાચીને પોતાની આસપાસની મઝાણને પરાણે સમજવી શકે થાય તેવી રીતીવાણુ હોય છે તેનું પણ નથી હું તો ફક્ત સાદુ સરળ અને પ્રપચ વગરનું લખી સડુ છું, માટે તે ઉપર ધણુ લક્ષ ન આપીશ

હી ત્યારે પિતાના અનેક આશીર્વાદ

૨૦

મહારા બહાલા દીકરા

પૂર્વમાળમાં આપણા આયોવર્ત દેશમાં જ્યારે વર્ણાશ્રમધર્મ 'નું પરિસેવન થતું, ત્યારે પ્રત્યેક જાતિના લોકો તે તેમના અધિમાર પરત્વે પોતાના સત્તાનને યથામાળ અને યથાશક્તિ શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી સંસ્કાર મરતા જે જેની જેવી બાવના તેની ફલસિદ્ધિ કહી છે, તે પ્રમાણે તેનો લાભ પણ મળતો ધણે અંશે આ કૃત્યો માખાપની ફરજનો ભાગ જનતો, અને અમુક વર્ગનો પુત્ર કે પુત્રી હોય તેને આટલું તો આનંદ થક કરવું જ જોઈએ તે તરફ લાગતાવળગતાની કાળજી રહેતી માખાપના મરતા કુલના આચાર્ય કે ગુરુનું લક્ષ્ય તે તરફ ખીલકું કમી નહોતું વખતે માખાપ નિષ્કાળજી દર્શાવે તો, આ ધર્માધ્યક્ષેનો કોરડો તેમના ઉપર ફર્યા વગર ન જ રહે તે તેમને તરત જ સત્પથે ચળવવા ઉપાયો પ્રયોજતા કેમકે પોતાના યજ્ઞમાનના કલ્યાણમાં તેઓ પોતાનું હિત સ્નાયલું માનતા, અને તેમનું અને તેમની ગતિનું ઐહિક અને આધુનિક સુખ સાધવાને તેઓ સદા તત્પરાયણ રહેતા આપણા ધર્મશાસ્ત્રોમાં જોઈયું તો મ્હોટા રાજ્યથી માંડીને ગરીબ પર્યંતને કુળગૌરે ખરા દેવો અને નરવિપત્તીઓને પણ ગુરૂશ્રી છત્ર અવસ્થા હોવાનું જ ગુરુ વિના અસદ્ગતિ થાય છે એવી માન્યતા તો હજી પણ આપણામાં કહેવાય છે આખા પેઢીકારને ગુરુને ત્યાહા આરે કેવી રીતે શીખવા શેષકનવા તેના નિયમો ચોક્કસ હતા ગુરુને ત્યાહા ગયા પછી છોકરાએ શી રીતે વર્તવું તેનો પણ કાર્યક્રમ નિયત થયેતો હતા ગુરુએ કેવી રીતે વિદ્યાદાન દેવું, અને દીધા પછી ગુરુદક્ષિણા કેવી, અને કુળની લેવી, તેની પણ સ્થાપિત દરી ચુકવી એકલે માર્ગે

એટલે સીધા અને સરળ હોતો કે કોઇને ગુરુ શોધવા જવાની બાંજગડમાં પડતું પડતું નથી. અને સૌ પોતપોતાના અધિકારને રૂચિ કરે સત્તો સહેલાઈથી લેતા. અર્થાત્ એક બીજા સાધનની એવી મંકળના ગોઠવાઈ ગઈ હતી કે તેમાં અયોગ્યતાને સ્થાન નહોતું. જ્યાં સુધી આપણામાં આ ગોઠવણ પાળવામાં આવતી ત્યાંમાં સુધી આપણે સહુ ધણું સુખી, સંતોષી આનંદી અને એક માથાપનાં છોકરાં તરીકે રહેતાં અને વર્તતાં. આપણામાં સંપ, સમ્રાહ અને રત્નેહ હોતો. એક બીજાનાં સુખે સુખી અને દુઃખે દુઃખી હતાં. આપણામાં માનવી કરતાં દૈવી સંપત્તિ વિશેષ હતી. અને આ સહિયું પરિણામ એ હતું કે આપણો દેશ સંધન, આપણી પ્રજા સંતુષ્ટ, ધર્મી કે અસંસારી વગરની, રૂપ શુણ્ણ અને તેજથી બલિષ્ઠ હતી. કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ અને મદ આપણા ઉપર પોતાનું જોર કરી પ્રવર્તાવી સક્તાં. ને આજ આપણે હંદગીની હાડમારી થતી જોઈએ છીએ તે દૃષ્ટિગોચર નહોતી થતી. સહુ પોતપોતાના ગત્ય પ્રમાણે મેળવીને આનંદમાં દિવસ ગાળતાં, ને આ તથા પરલોકનું સંચાર કરતાં. ઉપરના સિદ્ધાંતનાં દૃષ્ટાંત આપવા દુ ખુબી નથી. તેને માટે જેને ઇચ્છિ હોય તેણે આપણું ધર્મશાસ્ત્રનું અવલોકન કરવું. હું એમ નથી કહેવા માગતો કે તેવા વાંચનમાં આયુષ્ય ગાળી નાંખવું, પરંતુ તેમાંથી પોતાને જેટલુ લાભદાયી હોય તેનું અદ્યક્ષ કરવું ને તકામત હોય તે છોડી દેવું. ઉપરનું ધોરણ સાધારણ રીતે લક્ષ્યમાં રાખીને આપણે જુઓ કે તેમાંનું આજે કેટલુ પાળનામાં આવે છે, ને જો પાળવામાં નથી આવતું તો તેના પરિણામે આપણે લાભ કે હાનિના બોક્તા છીએ. ને છીએ તો શું ને કેટલે દરજ્જે ? જેમ જેમ આપણામાંથી સાત્ત્વિક ભાવો કરી થતા ગયા, રમે અને તમે શુણ્ણનાં તત્ત્વ પ્રાપ્ત્ય પામ્યાં, પ્રજા વધુ સંકર થતી ગઈ, ગાળાપનાં બંધન શિથિલ થતાં ગયાં, ને સહુ ધર્મપરાક્રમ્ય થયાં, તો પછી બીજાના ગુરુ કે આચાર્યના ધડા કેવી રીતે રહે ? આસતી આવેલી પ્રજાસિકાની શુભલાનાં બંધન એવી રીતે તુટવા લાગ્યાં કે આપણે કેવી રીતની અધોગતિને પ્રહોંગીએ તેનું બીજકલ બાન જ ન રહ્યું. ‘દેવ હુગરે ગયા’ ‘પીર મરે ગયા’ ને ‘ધર્મનાં તત્ત્વ શુદ્ધમાં’ પેસી ગયાં. એક કોઇને અરસપરસની જવાબદારી ન રહી, સંસ્કારશૂન્ય બની રહ્યા. કોઈ જાતનું બંધન ન રહ્યું. ક્રમ ન રહી. જેને જેમ, કશું ને ગમ્યુ તેમ તેણે તેવો, માર્ગ અહણ કર્યો, કોઈ કાવ્યા, કોઈ હાર્યા અને કોઈ પડ્યા. પ્રારબ્ધવશાત્ આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ ગઈ, ને વસ્તુસ્થિતિ એટલી પવટાઈ ગઈ કે આજની આપણી અધોગતિનું પૃથકકરણ કરવાને આપણે અશક્તિ-માન થઈ ગયા છીએ. અનીતિવાન બન્યા છીએ. સુખ સામાં છે ? સરળ માર્ગ કયો હશે ? શું કરીએ તો પૂર્વવત્ બનીએ ?—વગેરે વિચારમાં શોક સાથે નિગમ થઈ ગયા છીએ, ને કેવી રીતે ક્યે સત્તો જરૂં તેમાં કાંઈ મારીએ છીએ.

લી. તદ્વારા પિતાના અનેક આશીર્વાદ.

૩.

મારા બહાલા દીકરા,

વણુધ્રમના ધર્મનું પતન, શુરશિબ્યના ધર્મધનો અભાવ, અને માતાપિતાની નિષ્કા-

જાણ, આ પ્રશ્ને લઈને આપણને કેટલું સુકશાન થયું છે, તેનો આજ વિચાર કરવાનો 'મહારો નિશ્ચય થયો' છે. પ્રથમની અવસ્થાનું પરિસેવન કરવાથી માખાપ કેટલેક અંશે નિર્ભય રહેતાં; તેમનો ધર્મ અમુક વયે પોતાનાં છોકરાંને ગુરતે ઘેર સોંપવાં એટલો જ રહેતો. ત્યાંહાં ગયા પછી ગુરુ તેમને ધર્મ મંબંધી થયોચિત્ત જ્ઞાન આપતા, નીતિબળ વધારતા, અધિકાર અને અભિરુચિને અનુસરીને અધ્યયન કરાવતા. તેની સાથે શુદ્ધશિક્ષણનું હૃદય નહોતું. આની સાથે શારીરિક સંપત્તિને માટે પણ પ્રોત્સાહન થતું. મતઝળ, જ્ઞાન વિજ્ઞાન સાથે આનંદને અવકાશ રહેતો. મન પ્રકુલિત થતું. કોઈ પણ અભ્યાસ પરાંણે કરાવવામાં આવતો નહીં. નિરર્થક વસ્તુ તો આપણા ધર્મમાં સર્વથા ત્યાગ્ય જ હતી. એટલે અભ્યાસ, નીતિ, શારીરિક બળ, અને અરસપરસ પ્રત્યેનો પ્રેમભાવ સાથે સાથે વધતાં ગુરુ શિષ્યને હમેશાં સ્વાશ્રયના સિદ્ધાંતો સમજાવીને તેનું અનુકરણ કરાવતા; અધિકારી શિષ્યથી કંઈ પણ ગ્રામ બેદ નહોતો રાખતા. અને પોતાના ગુરુને જ સિષ્યનું. તેમ શિષ્યને ગુરુનું હૃદયી પ્રવૃત્ત અભિમાન રહેતું. સહાધ્યાયીઓ વચ્ચે ભાંડુ અને રોહભાવ વૃદ્ધિ પામતો. અને જીવનની અમુક અવધી એ એક સુંદર, દૃઢ, વિદ્વાન, નીતિમાન, સ્વાશ્રયી અને પ્રેમી મનુષ્ય બનાવીને ગુરુ શિષ્ય-રૂપી થાપણુ તેમના માખાપને મોંપતા, ખર્ચના પ્રમાણમાં લાભ વિશેષ મળતો. અને પ્રત્યેક વ્યક્તિ શુદ્ધરથના ધર્મ સિર ઉપર 'ધરવાને સર્વાંશે સમર્થ' પડેતો. સંસાર ભારત્ર તેમને આજની માદક નહોતો લાગતો. ધર્મ અને અર્થ બન્ને સહેલાઈથી સધાતાં. તને વખતે એમ લાગશે કે આ જ ધોરણુ હજી ચાલુ છે, છોકરાંને માખાપ નિશાળે મોકલે છે, ત્યાંહાં મ્હેતાજી, માદતર ઉપદેશક વગેરે અભ્યાસ કરાવે છે. માખાપ પોતાના ગળ ઉપરાંત ખર્ચ કરીને કેળવણી આપે છે. શાળાઓ, વિદ્યાલયો, પાઠશાળાઓ પુષ્કળ અસ્તિત્વમાં આવી છે. સરકાર બે હાથે તે તરફ ખર્ચ કરે છે, કાળજી અનહદ ધરાવે છે, હમણાં હમણાં તો નીતિનાં તત્ત્વ ઉમેરવા પણ લક્ષ્ય આપવામાં આવે છે, ને નિશાળોની સાથે અંગળજીની અભિવૃદ્ધિ સાથે હમરતશાળાઓ પણ રાખવામાં આવી છે. આટલું છતાં પ્રથમની માદક પરિણામ કયમ નથી આવતું? માખાપો ખર્ચના પ્રમાણમાં ફલપ્રાપ્તિ વિષે અતિશય શા માટે નિરાશ રહે છે? હાલની પ્રજા શરીરમંપતિ અને નીતિબળની કમાણી શા માટે કરી કરે છે? ધારેલો હેતુ શા માટે સરતો નથી? ન્હાના મ્હોટા સક્રિય વિચાર કરે છે, પણ એક નિશ્ચય ઉપર શા માટે નથી આવતા? મ્હોટાં પીણસનો ઉપરથી કોઈ આપણી આ સ્થિતિને માટે સરકારને ગાળો દે છે, કોઈ કેળવણીની શ્રેણિને વજાવે છે, તો કેટલાક તો બાળલગ્નની રીતિ બાંડે છે. યોગ્ય ગુરુ વર્ગને ગાળો દે છે, ને ફરીવાર કરે છે કે તેઓ ખીલકુલ ધ્યાન આપીને શીખવતા નથી, તે મોટી રકમો શી તરીકે પડાવે છે સંકુચિત મનના કેટલાક મનુષ્યો છોકરાં ઘેર રહીને બજે છે તેથી તેમને શાળાના લાભ મળતા નથી અને અરસપરસ સાથે ખાવા પીવાનો વ્યવહાર નથી તેથી આપણી આવી અધમ દશા આવી છે એમ મિથ્યા આરોપ મૂકે છે. આ સહુ અનુમાન સિવાય બીજું કંઈ નથી. હાલની પદ્ધતિથી શિખવવામાં મનુષ્યના બંધારણ અને તેની કેળવણીના અમુક ભાગ સંતુષ્ટ રહે છે અને અમુક ક્ષુધાર્ત રહે છે. કોઈનામાં બનેલો અભાવ સમજાય છે. માખાપો ભરેલો દૂટાય છે ને છેવટે બ્યારે ધારેલું પરિણામ નથી આવતું ત્યારે માથે હાથ દઈને રહે છે. બે તમારે પૂર્વવત

સ્થિતિ બાંધવી હોય તો આધુનિક કાળમાં ઇંગ્લાન્ડના આંકસદર્દ અને દેક્ષિન જેવાં દેશમાં વિશ્વવિદ્યાલયો કરો. હું તો તેમને પૂર્વકાળનાં ચક્રરૂળ, વશિક, વિશ્વામિત્ર કે સાંદીપનિ ઋષિના આશ્રમની દરિયે જોઈ છું ને તેનાં ઉત્તમ કૃષ્ણ નિદાણું છું. રોગની યથાસક્તિ ચિકિત્સા કરો, અને પછી યૌવધ આપો.

લી. ત્હારા બહાલા પિતાના અનેક આશીર્વાદ.

૪.

મારા બહાલા દીકરા,

આજે આપણે પૂર્વ અને આધુનિક શિક્ષણપદ્ધતિ સંસ્થાની યોગના, શુર શિષ્યનો અસ-
પરસ ભાવ અને સંબંધ, અને તેની શિષ્યના ઉપર થતી અસર વગેરેનો વિચાર કરીશું.
જેવી રીતે દરેક હૃદયોના અધિકારી દેવ હોય છે તેમ પહેલાં દરેક વિષયના પારંગત ગુરૂઓ
નિર્ભણ થતા. તેમની પાસેથી શીખ્યા બદલ પ્રમાણપત્ર મળ્યું એટલે એને બીજા કરાની
અપેક્ષા ન રહે. વળી મહાત્મા શુરનો અન્તઃકરણનો એવો આશીર્વાદ કે શિષ્યનું કલાણ
થયા વગર ન રહે. કેટલાંક તો એવાં દરજાં મળી આવશે કે “ શુર કરતાં એલા મરે.”
શુરની કીર્તિમાં વૃદ્ધિ કરવામાં આવે, ને શુર પણ એવા મહાતા હૃદયના અને અસમારહિત
કે શિષ્યથી હમેશાં પરાભવની હચ્છા રાખે. અમુક સ્થળો નહીં થએલાં. અમુક ગુરૂઓ
જાણવામાં આવેલા. અમુક વિષયનું અધ્યયન કરવાની શિષ્યની વૃત્તિ છે એવું જણાય એટલે
જેપીને પુછ્યા વગર તે તે આશ્રમ કે સંસ્થામાં જવું, ને શુર શિષ્યનું પોત અને અધિકાર
જેમને વિદ્યાદાન આપવું શરૂ કરે. આજની માફક જોળ અને જોળ સરખો નહોં. માંધીની
દુકાન જેવો વહીવટ નહોં. વેદાબ્યાસ કરનારા વેચાકરણનો છત્ર ન લે. અને વ્યાકરણ
શીખનારા ન્યાયમા માણું ન મારે. ન્યાયવાળા જ્યોતિષ, વૈદકીય કે શિલ્પશાસ્ત્ર તરફ નજર
ન દે. માહિત્યના સંત્રમા નિપુણતા મેળવનારા ગણિતશાસ્ત્રી પામે ન જાય. આ ઉપરથી
એમ ન મનજવું કે દરેક શિષ્ય એક જ વિષય શીખીને તેમાં જ મગ્યો રહે. સર્વ જ્ઞાનનું
સામાન્ય જ્ઞાન અને એક વિષયમાં પારંગતપણું, ઉચ્ચ સચવાય ને શિક્ષણ બારણ ન થાય
એ રીતે ચાલણુ. આધુનિક પદ્ધતિ તો ત્હારી ક્યાંકાં અજાણી છે ? બાળકને સમજણ આ-
વતાં પહેલાં નિશાળે ધક્કેલવામાં આવે. મામાપ જાણે છોકરાં શીખે છે, માસ્તર જાણે કે
તેમની શાળામાં ગણુની વધે છે. માસ્તરો જ સારા અને સુચિન્તિત નથી એટલે છોકરાંને
સાચી રીતે શી રીતે શીખવે ? આપણામાં પ્રાથમિક ક્ષણવણી જ જેવી રીતે આપવી જોઈએ
તેવી આપવામાં આવતી નથી. કુમળાં વૃક્ષ ઉછેરવાનું કામ સહેલું નથી. એ તો નિપુણ
માણી જ કરી શકે. ખેતર, બીજ અને ખેડુ ત્રણે સારાં હોય, તો જ સારાં પાકની આશા
રખાય. આજ તો પાંચ પચીસ છોકરાંએને પાંચ છ કલાક એક ઓરડીમાં પુરી રાખી,
માસ્તર પોતાની હચ્છા પ્રમાણે થોડું થણું શીખવે છે. સારાં છોકરાં થીખી લે, ને નહારાં
પકડાં રહે કોઈ-વાર તો માસ્તરને નિશાળીયાનું નામ જ ન આવડે તો પછી એનામાં
કેટલું પ્રાણી છે તે જોવા કે જાણવાની શું કામ રચલા રાખે ? વળી વિષયોનો કમ પણ

એવો રાખેયો હોય છે કે જ્યાંહાં છોકરાં પોતાનું મન પરાવવાની સંધિ કરે, તેટલામાં ખીન્ને વિષય લેવાની તૈયારી થાય. આતું પરિણામ શું આવે તે તું સહજ સમજી સકીશ. કેટલાક દરજ્જામાં વિષયો હોય, એટલે છોકરાંને તે પોતાની મરજી વિરુદ્ધ શીખવામાં રૂચિ થતી નથી. અભ્યાસક્રમના વધારાની સાથે તે વિષયનું પોષણપણું વધે છે, ને છેવટની પરીક્ષામાં નિષ્ફળ થઈ હાલગી બગડે છે. આ સંબંધમાં અનેક મતભેદ છે ને તે હોય, તે સ્વાભાવિક છે. પણ તેમાં સુધારાની તો ખાસ જરૂર છે. બાકી લાંબે પદે જણાશે કે કરેલું ખર્ચ નકામું છે. બુદ્ધ જણાય તો જાણ્યા પછી સુધારવી તેમાં કહાવણુ છે. તેને અલાવવા દેવી એ મોટું પાપ છે. ઉચી કેળવણીની પણ કેટલેક અંશે આ જ સ્થિતિ છે. હાલમાં યુનીવર્સીટીવાળાનું તે તરફ લક્ષ ખેંચાયા માંડ્યું છે પણ તેમાંએ મિથ્યા મતભેદને લીધે એકત્રપણું આવી સકવું મુશ્કેલ છે. સંસ્થાના પાયા સુધારવાની આવશ્યકતા છે. હાલના સંક્રાન્તિકાળ છે એટલે જેટલું સૂક્ષ્મ અન્વેષણ થશે તેમ મગ્ર આવશે. માનસિક, શારીરિક, અને નૈતિક બળ વધે એવી રીતે ગોઠવણુ ગખવાની જરૂર છે. સરકારે આ કામમાં “લોકમત લેવાની ખામ અગત્ય છે, ને તે ઉપર નિષ્પક્ષપાતે ધ્યાન દેવાની ફરજ છે. ગુરૂ શિષ્યનો અંબંધ તો ખાસ સુધરવો જ જોઈએ. માખાપને છોકરાં તેમ ગુરૂને શિષ્ય તરફ વૃત્તિ જોઈએ. હમણાં તો જોશો તો આરતર માસ્તરને, પ્રોફેસર પ્રોફેસરને, પ્રોફેસરને સરકારને, ઉપરના ત્રણેને શિષ્ય સાથે બધેસેલું જોવામાં આવતું નથી. એટલે વિગ્રહ અને કુઅંપવાળું ધર શી રીતે ટકી શકે ? મ્હારા અલ્પ મત પ્રમાણે પ્રત્યેક સંસ્થાની સાથે ગુરૂ-શિષ્યને સાથે રહેવાની ગોઠવણુ, અભ્યાસક્રમમાં ફેરફાર, અસ્પર્શની પ્રીતિ, સહવાસ, છૂટથી વર્તન કરવા દેવાપણું વગેરે સદ્ગુણો વધારવા જોઈએ. પછી સમય તેનું કામ કરશે.

લી. ત્હારા પિતાના અનેક આશીર્વાદ.

કવિ અને ચિત્રકાર.

(અનુમંધાન પૃષ્ઠ ૩૨૭ થી.)

આ પ્રમાણે લે-ઓકો-ઓનના ચિત્રમાં શારીરિક વેદનાને લીધે ઉદ્બળવતા વિકારોને પ્રકટ કરવામાં અમુક પ્રકારનો મંયમ રાખવામાં આવ્યો છે તેનાં મુખ્ય કારણો ક્યાં છે તે વિષે તપાસ કરતાં આપણને જણાયું કે કળાનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ અને કળાની મર્યાદા તથા કળાની જરૂરિયાતોને લીધેજ એ મંયમ ગખવાની ચિત્રકારને ફરજ પડી છે. એ સધળાં કારણો કવિતાને પણ લાગુ પાડી શકાય એવાં છે કે નહીં એ હવે આપણે વિચારીશું.

શારીરિક સૌન્દર્યનું વર્ણન આપવું એ કામ કવિથી કેટલે અંશે બની શકે એવું છે તેની તપાસ કરવાને અત્યારે આપણે ધોભીશું નહીં, તોપણ એટલુ તો નિર્વિવાદ છે કે ચિત્ર-

કળાના કરતાં કાવ્યકળાને પ્રદેશ ધણે વધારે વિસ્તારવાળો છે, ચિત્રકાર જેનો ઉપયોગ ન કરી શકે એવા અનેક પ્રકારના સૈન્દર્ભને કવિ પોતાના ઉપયોગમાં લઈ શકે છે, અને કવિતાનાં પાત્રો તરફ એમ ઉપભવવાને માટે શારીરિક સૈન્દર્ભ તરફ લક્ષ આપવાની કવિને એટલી બધી જરૂર પડતી નથી. કેટલીક વખતે તો પાત્રોની બાહ્ય આકૃતિ આત્મનાની કવિને બીલકુલ જરૂર પશું પડતી નથી. એ સમજે છે કે કવિતાના નાયક તરફ વાચનારને પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ હશે તો એના ઉદાર લક્ષણોમાં એનું ચિત્ર એટલું રોકાયેલ રહેશે કે એના શરીર વિષે વિચાર કરવાનો એને બીલકુલ અવકાશ જ મળશે નહીં, અથવા શરીર વિષે એને વિચાર આવશે તોપણ નાયક તરફ એને એટલો પક્ષપાત રહેશે કે, ધણું સુંદર નહીં તોપણ અસ્થિર ન હોય એવા શરીરની કૃપના એ એની મેળે કરી લેશે. આ કારણથી શરીરના સૈન્દર્ભને કવિતામાં ચિત્રકળા જેટલું મહત્ત્વ આપવામાં આવતું નથી.

વર્જિલની કવિતામાં લે-આકો-ઓનને ચીસ પાડતો વર્ણવવામાં આવ્યો છે, પણ ચીસ પાડતી વખતે મ્હો મ્હોળું કરવું પડે છે અને મ્હોળું મ્હો કદી સાડે દેખાતું નથી એ વાતની ટોને મળતી નથી ? છતાં જે પક્ષિમાં એ ચીસની હકીકત જણાવવામાં આવી છે તે પક્ષિ આપણા નયન ઉપર ગમે તે અસર કરતી હોય, પણ આપણી શ્રવણેન્દ્રિયને તો ધણી પ્રીતિ લાગે છે એટલાથીજ આપણને સન્તોષ થાય છે. આ સ્થળે સુંદર આકૃતિના દર્શનની કોઈને અપેક્ષા રહેતી હોય તો તે માણસ કવિને ઉદેશ બીલકુલ સમજ્યાજ નથી એમ આપણાથી નિર્ભયપણે કહી શકાશે.

વળી અમુક એકજ ક્ષણનું ચિત્ર આપવાની જરૂર પડે એવું કવિને હોતું નથી કમંતી શરૂઆતથી તે તેના છેક છેક સુધીનું વર્ણન કવિતામાં આપવું હોય તો તે કવિથી બની શકે એમ છે એ કમંતી શરૂઆતથી તે અન્ત સુધીના સપળા ફેરફારોને ચિત્રદ્વારા પ્રકટ કરવા હોય તો ચિત્રકારને અનેક ચિત્રો ચીતરવાની જરૂર પડે, પણ કવિ તો પોતાની કવિતામાં અમુક પક્ષિઓ દાખન કરીને એ ફેરફારો રહેવાધૂંથી દર્શાવી શકે. એ પક્ષિઓને એકલી લઈને તેના વિષે વિચાર કરતા વાચનારને કદાચ મન્તોષ ન પણ થતો હોય તો-પણ આગળ જે આવી ગયું હોય તેને લીધે વાચનાર એ પક્ષિઓને માટે ક્યોતો તૈયાર થઈ રહ્યો હોય છે, અથવાતો એની પછી જે આવે છે તેને લીધે એ પક્ષિઓની ખોડ એવી પૂરાઈ જાય છે કે એકદરે આખા કાવ્યની અસર વાચનારના હૃદય ઉપર ઘણીજ સારી થાય છે આજ કારણથી, શરીરની તીવ્ર વેદનાને લીધે ચીસ પાડતી એ ખરેખર અણગમતું હોય તોપણ લે-આકો-ઓનના બીજા અનેક સહચરોને લીધે એના તરફ ક્યારેનાં આપણે પૂજ્યભાવ બહાઈ ચૂક્યો હોય તેમાં એ ન્હાનાસરખા અને ક્ષણવારના દોષને લીધે શું ધટાડો થવાનો હતો ?

વર્જિલની કવિતામાં લે-આકો-ઓનને આપણે ચીસ પાડતો જોઈએ છિયે, પણ એજ લે-આકો-ઓનને સૌથી વધારે બુદ્ધિશાળી માણસ તરીકે, પોતાના દેશનું યોગ્ય અભિમાન રાખનાર તરીકે, પોતાના બાળકો તરફ સાચામાસાચો પ્રેમ રાખનાર તરીકે આપણે

ધારનાએ ઝાળખ્યો હોય છે, અને એના તરફ ધારનાએ આપણો પદ્મપાત બંધાઈ ગયો હોય છે. એની ચીસ તે એના સ્વભાવની માથે સમ્બન્ધ ધરાવતી નથી, પણ એની આસલ વેદનાની સાથે સમ્બન્ધ ધરાવે છે. એવું આપણને સ્વાભાવિક રીતે લાગ્યા વગર રહેતું નથી. એ ચીસથી આપણને એની વેદનાતુલ્ય જ્ઞાન થાય છે; અને એ ચીસથીજ એની વેદનાતું જ્ઞાન કવિથી આપણને કલાવી શકાય છે. વળી, વર્નિસે લે—ઝોકો—ઝોનની પાસે ચીસ પડતી છે તેમાં કોણ એનો વાંક દારે છે? ચિત્રકારે લે—ઝોકો—ઝોનની પાસે ચીસ ન પડતી એ જોય થોડું તેમ કવિએ લે—ઝોકો—ઝોનની પાસે ચીમ પડતી એ પણ થોડુંજ હતું એમ કાને નથી લાગતું ?

પણ વર્નિસનું કાવ્ય તો અમુક જ્ઞાન-તત્ત્વ કથન કરે છે. નાટકની રચના એનાથી ઘણી જુદી જાતની છે. એ રચનાના સમ્બન્ધમાં આ રીતનો બચાવ થઈ શકે એમ છે ખરું? રેક્લિફિયમ જેવા નાટકકારે ફિક્શિયલિસ જેવાં મુખ્ય પાત્રોને ચીમ 'પાડતાં દર્શાવ્યાં' છે તે વાસ્તવિક ગણી શકાય એમ છે ખરું? અમુક માણસે ચીમ પાડી એવું કથન કરવામાં આવે તેની અસર એક રીતની થાય છે, પણ તે ચીસજ આપણી આગળ પાડી બતાવવામાં આવે તેની અસર તદ્દન જુદી રીતની થાય છે. નાટક ભજવનારદ્વારા એક જીવંત ચિત્ર નાટકમાં આપણી આગળ રજુ કરવામાં આવે છે તેજ કારણને લીધે જડ ચિત્રમાં જે નિયમો પાળવામાં આવે છે તે નાટકમાં પણ પાળવાના નેહાએ એવું આપણને લાગે છે. રંગભૂમિ ઉપર ફિક્શિયલિસને ચીસ પાડતો જોતા હોઇએ અને સાંભળતા હોઇએ એવું આપણને લાગે છે એમ નહીં, પણ તેને ચીસ પાડતો આપણે ખરેખરો નેહાએજ હિયે અને સાંભળીએજ હિયે. નહ જોય વધારે હોશિયાર હોય અને તેનો અતુકરણઆપાર જોય વધારે ચોક્કસ હોય તેમ આપણાં શ્રવણનયનને વધારે દુઃખ થાય છે; કારણ કે સંસારમાં દુઃખની એવી કારણી ચીમો આપણા સાંભળવામાં આવે તો આપણા શ્રવણનયનને દુઃખ થાયજ. એ ઉપરાંત બીજી વાત એ છે કે અન્ય પ્રકારનાં દુઃખો તરફ આપણને જેવી સમજાવની લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે તેવી લાગણી શારીરિક વેદના તરફ આપણને ઉત્પન્ન થઈ શકતી નથી. શારીરિક વેદનાથી કલ્પનાદૃષ્ટિ આગળ એવું સ્ફુટ ચિત્ર ખડુ થતું નથી કે જેનાથી આપણા હૃદયમાં એવીજ લાગણીનો ઉદ્ભવ થવા પામે. આ શબ્દથી ફિક્શિયલિસ અને હૃદયવિમ જેવાં પાત્રોને રંગભૂમિ ઉપર રડતાં, ચીમો પાડતા, અને બસડતાં દર્શાવવામાં આવે એમાં વિવેક-મર્યાદાના કૃત્રિમ નિયમોનું ઉત્પન્ન થયેલું જરૂરિયાત, એટલુંજ નહીં પણ આપણી લાગણીનું જે હૃદય સ્વરૂપ તેનો પણ અનાદર કરાવેલો લાગે તો તે સ્વાભાવિક છે. રંગભૂમિ ઉપર જે બીજાં પાત્રો જામાં હોય તે દુઃખના આ અમર્યાદા જાળગચ્છા તરફ જેટલી દિલ્લોષ દર્શાવવાની જરૂર પડે તેટલી દર્શાવી શકે નહીં. આપણી દૃષ્ટિએ એ પાત્રો ખડુ લાગણી વગરનાંજ જરૂરિયાત અને પરિણામે આપણી લાગણી પણ મન્દપડી જાય. વળી શારીરિક વેદનાનું એવું આભેદન નિરપેક્ષ રંગભૂમિ ઉપર ગમે તેવા હોશિયાર નટથી પણ થઈ શકે કે કેમ એ પણ એક સવાલ છે, અને એવી એવી શૃંગારણને લીધેજ લાવના નાટકકારો શારીરિક વેદનાનું રંગભૂમિ ઉપર નિરપેક્ષ થવાના પ્રયત્ન પોતાનાં નાટકોમાં આપવા દેતા નથી.

એ પાત્રોના હૃદય ઉપર ઘણી હદી અસર થતી ન જણાય એ વાત તરફ પ્રેક્ષકોનું લક્ષ એટલું બધું રહેતું નથી, પણ એ પાત્રોના વિચારો અને એ પાત્રોની ચોજનાઓમાં શા શા ફેરફાર થાય છે તે જોવામાં તેઓનું ચિત્ત રોકાયતું હોય છે.

આ પ્રમાણે વર્નિલે પોતાના આખ્યાનમાં જેમ લે—ઝોકો—ઝોનને ચીસ પાડતો દર્શાવ્યો છે તેમ સોફોકલિસે પોતાના નાટકમાં ફિલોકલિટિસ (અને હ્યુલિસિસ) જેવાં પાત્રોને રંગભૂમિ ઉપર ચીસો પાડતાં દર્શાવ્યાં છે તે નાટકકારના દૈશલને લીધે અનુચિત લાગતું નથી, પણ ચિત્રમાં તો ચીસોનું નિરૂપણ કરવું એ અરુચિકર લાગ્યા વિના રહે નહીં એ કારણથી લે—ઝોકો—ઝોનના ચિત્રમાં લે—ઝોકો—ઝોનને ચીસો પાડતો દર્શાવવામાં આવ્યો નથી.

કવિના વર્ણનમાં અને ચિત્રકારના ચિત્રમાં જે ફેર જોવામાં આવે છે તે કાવ્યકળા અને ચિત્રકળા એકના સ્વરૂપમાં ફર છે તેનું પરિણામ છે એ આપણે જોયું. પણ કવિના વર્ણનમાં અને ચિત્રકારના ચિત્રમાં જેટલો ફેર જોવામાં આવે છે તેના કરતાં સરખાપણું વધારે જોવામાં આવે છે. આ સરખાપણું કેવળ આકર્ષક હોય નહીં, પણ કવિ અને ચિત્રકાર એ જોમાંથી એક બીજાનું અનુકરણ કરેલું હોય એકએ એવું સ્વાભાવિક અનુમાન થાય છે. લેમિંગનું અનુમાન એવું છે કે આ સ્થળે, ચિત્રકારે કવિની કૃતિને લક્ષમાં રાખીને પોતાનું ચિત્ર ચીતર્યું હોય એ વધારે મંજૂરિત છે.

વર્નિલ એ રોમન કવિ હતો. એના પહેલાં ઓસમાં પિસેન્ડર નામનો કવિ થઈ ગયો હતો તેણે પણ લે—ઝોકો—ઝોન વિશે લખ્યું હોય એમ જણાય છે. પિસેન્ડરની કવિતાઓ સચવાઈ રહી નથી એટલે પિસેન્ડરે લે—ઝોકો—ઝોન વિશે ક્ષી રીતે લખ્યું હતું તે કહી શકાતું નથી. પણ બીજા ઓક કવિઓએ એ વિશે લખ્યું છે તે પરથી પિસેન્ડરે પણ એવીજ રીતે લખ્યું હશે એવું અનુમાન થાય છે. એ ઓક કવિઓએ લે—ઝોકો—ઝોનની હકીકતનું જે વર્ણન આપ્યું છે તેમાં અને વર્નિલના વર્ણનમાં ઘણો ફેર છે. વર્નિલે પોતાના વર્ણનમાં ઘણી સર્ગશક્તિ વાપરી છે અને લે—ઝોકો—ઝોનના ચિત્રમાં પણ વર્નિલના વર્ણનની સાથે મળતું આવે એવી મતલબનુંજ આલેખન કરવામાં આવ્યું છે. તે ઉપરથી વર્નિલની કવિતાને આધારે ચિત્રકારે પોતાનું ચિત્ર ચીતર્યું હશે એવું અનુમાન થાય છે.

લાકડાના ઘોડા તરફ લે—ઝોકો—ઝોને વહેમની નજરથી જોયતું એવું વર્ણન કિયંટસ નામના કવિએ પણ આપ્યું હતું એ વાત ખરી; પણ આ કારણને લીધે મિનર્વા દેવીને લે—ઝોકો—ઝોન ઉપર જે કોષ ચર્યો હતો તેનું વર્ણન એ કવિએ આપ્યું હતું તેના કરતાં વર્નિલે ઘણું જુદી રીતે આપ્યું છે. કિયંટસના કાવ્યમાં લે—ઝોકો—ઝોન પોતાના ટ્રોગન મંથુઓને એ લાકડાના ઘોડાને વિશ્વાસ ન કરવાની સલાહ આપે છે. એનાં હૃદયમાં ભય અને ચિંતા વ્યાપી રહ્યાં હોય છે, એ હૃદયનાં જેમો થઈ ગયો હોય છે, એમોડા માણસની જેમ હોય છે, એ અન્ધ બંની જાય છે. એવી સ્થિતિમાં પણ લાકડાના ઘોડાને બાળી નાંખ-

વાની સલાહ આપ્યા વગર એ રહેતો નથી. પણ મિનર્વા બે વિકરાળ સર્પોત્તે મોકલે છે. પણ તે લે—ઝોડો—ઝોનના બાળકોની આસપાસના વીંટળાઈ વળે છે. એ બાળકો રક્ષણને માટે પોતાના બાપની તરફ પોતાના હસ્ત પ્રસારે છે, પણ તે આંધળો ભ્રમણ માણસ પોતાના બાળકોને મદદ કરી શકતો નથી. એ બાળકોને વિનાશ થાય છે, અને પેલા વિકરાળ સર્પો પાછા પૃથ્વીમાં અદૃશ્ય થઈ જાય છે. એ સર્પો લે—ઝોડો—ઝોનને પોતાને કઈ પણ હાનિ નથી કરતા. એવું વર્ણન કિવેટસે આપ્યું છે, અને તે એણે ઝેકસાએન આપ્યું છે એમ નથી. ખીન એક કવિએ પણ એ સર્પોના સુખ-અનુભવમાં “બાળમદક” એવો શબ્દ વાપર્યો છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે એ સર્પોએ લે—ઝોડો—ઝોનના બાળકોને જ નાશ કરેલો એવું કીકા કવિએ માનતા હતા. બાળકો કિપરાંત પિતાને પણ સર્પોએ નાશ કર્યો એવું કથન સૌથી પહેલું વર્જિલ કવિએ જ કર્યું છે. અને એ કવિ રોમનો હતો. ગ્રીસના ચિત્રકારે કીકતરીકે પોતાના ચિત્રમાં પિતાની પણ અર્પને હાથે વિનાશ થયેલો દર્શાવેલો જોઈએ નહીં, છતાં તે દર્શાવેલો છે. તે પરથી એવું અનુમાન થાય છે કે વર્જિલનું અનુકરણ કરીને જ તેણે એ પ્રભાવે છીધું હશે.

એ અનુમાન ખરે હોય કે ન હોય, પણ કવિ અને ચિત્રકારના કળાવ્યાપારનો ભેદ દર્શાવવાને માટે એ અનુમાન અત્યારે આપણે માન્ય રાખીશું અને કવિની કૃતિમાં ચિત્રકારને પોતાની કળાના સ્વતંત્ર સ્વરૂપને લીધે કેવો ફરક કરેલો પડ્યો છે તે આપણે તપાસીશું. લે—ઝોડો—ઝોનની ચીસ વિશે તો આપણે પુષ્કળ લખી ચૂક્યા છીએ. એ ઉપરાંત, એ બાળકો અને પિતા એ ત્રણેની આસપાસ સર્પો કેવા વીંટળાઈ વળે છે તેવું વર્ણન કવિએ કેવી રીતે આપ્યું છે તે આપણે જોઈએ. સમુદ્રમાંથી નીકળેલા સર્પો કેમ લાંબા હતા તેનું વર્ણન કવિએ આપ્યું છે. એ સર્પો ઊંડરાઓની આસપાસ વીંટળાઈ વળે છે, અને એ ઊંડરાઓને પિતાને ઝોનની મદદ આપે છે એટલે એ સર્પો તેને પણ પોતાના અપાંગમાં લઈ લે છે. એ સર્પો એવા મોટા હોય છે કે એક કાળવાર પણ પેલા ઊંડરાઓને ઊડી દેવાની તેઓને જરૂર પડતી નથી. માથું અને શરીરના આગળા ભાગથી તેઓ પિતાને પકડી લે છે અને તે છતાં શરીરના પાછલા ભાગથી ઊંડરાઓની આસપાસ પણ તેઓ એવા ને એવા વીંટળાયેલા રહે છે. લે—ઝોડો—ઝોનની આસપાસ તેઓ વીંટળાઈ વળે છે તેમાં પણ લે—ઝોડો—ઝોનના હાથ છૂટા રાખવાની કવિએ સંભાળ રાખી છે, અને એ કેટલે વિચારને પણ એનું અનુકરણ કર્યું છે. હાથની હીલચાલ છટથી થઈ શકે એમ હોય ત્યારે જ ચિત્રમાં ચેતન જણાય છે. એકવા વદનથી ચેતનનો એવો ખ્યાલ આવી શકતો નથી. આ કારણથી એ બાળકમાં કવિનું અનુકરણ કરવું ચિત્રકારને કીક લાગ્યું, પણ ક્યો વિશેષ એનાથી બની શક્યું નહીં. લે—ઝોડો—ઝોનના શરીર તથા ગળાની આસપાસ સર્પોએ એવડી ચૂં બેરેલેલી અને પોતાનાં મસ્તક એના શરીર ઉપર ઉઘાડેલાં તેઓએ રાખેલાં એવું વર્ણન વર્જિલે આપ્યું છે. આ વર્ણન કવિતાને માટે ઘણું અનુકૂળ છે. શરીરના જે સારામાં સારા ભાગ તે અર્પની ચૂંને લીધે ઝુંગળામણ થાય એવા અજ દેખાયા છે અને અર્પનું લિપ્ત સીધું મોં તરફ આવે છે, પણ આ દેખાવ ચિત્રમાં ચીતર્યાથી ઝેરની અસર અને શરીરની ચેતનાનું બરાબર બાન

લે—ઝોડા—ઝોને વસ્ત્ર પહેર્યા હોય કે ન પહેર્યા હોય, પણ ઝોના શરીરની વેદના આપણા-
થી ભેદ થકાય છે. ઝોના કપાળ ઉપર વિષ્ણુ તરીકેનો પટો વીંટાળ્યો હોય છતાં એ કપાળને
આપણે ભેદ ગણીએ છિયે. ર! એ પટાથી કંઈ દેખાતું નથી, કંઈજ દેખાતું નથી. એ પટાથી
માત્ર લે—ઝોડા—ઝોનના દુઃખને ખ્યાલ આપણને વધારે સારી રીતે આવી રાકે છે:

“ His holy fillets the blue venom blots ”

ઝોની વિષ્ણુ તરીકેની પદવી ઝોના કંઈ કામમાં આવતી નથી. એ પદવી સૂચવનારો
ઝોનો પટો, જે મધ્યે સ્થળેથી ઝોને સન્માન અપાવતો, તેજ સર્પના ઝેરી રસથી મસિન
અને અપવિત્ર બની ગયો છે. આ વિચાર ધણો અમરકારક છે, પણ શિષ્ટકારને પોતાનું
મુખ્ય ચિત્ર બગડે નહીં તે તરફ લક્ષ આપવાનું હોય છે એટલે આ વિચારનો ઝોનાથી
ઉપયોગ થઈ શકતો નથી. લે—ઝોડા—ઝોનના કપાળ ઉપર શિષ્ટકારે જે આ પટો રહેવા
દીધો તેત તેા ચિત્રની સચક્તા ધણી ઝાંઘી થઈ જત. આ મૂલકતાના દષ્ટિબિન્દુથી કપાળનો
બાગ ધણો અગત્યનો છે, અને તે બાગ એ પટા વડે નકાર્જનત. આ કારણથી શિષ્ટકારે
પોતાના ચિત્રમાં એવા દાંકણનો ત્યાગ કર્યો. ચીમની બાબતમાં જેમ મૌન્ડર્ફને ખાતર એણે
લાગણીઓના પ્રક્ટીકરણનો ભોગ આપ્યો, તેમ આ બાબતમાં લાગણીઓના પ્રક્ટીકરણને
ખાતર એણે રૂઢિનાં બંધનોનો ત્યાગ કર્યો. પ્રાચીન કળાવાનો રૂઢિને ધણી ગાણુ વસ્તુ તરીકે
ગણતા. પોતાની કળાનો જે મ્હોટામાં મ્હોટો ઉદ્દેશ તેને ખાતર રૂઢિનો તેઓ ખુશીથી ત્યાગ
કરતા. મૌન્ડર્ફ એ તેઓની કળાનો મ્હોટામાં મ્હોટો ઉદ્દેશ હતો. ઉપયોગિતા એ વચ્ચે પહે-
રવાની રૂઢિ ઉપજ થયાનું કારણ છે. એ ઉપયોગિતાની વાથે કળાને શેા સમ્મન છે ? વચ્ચેમાં
પણ મુન્દરતા છે એ વાત આપણે કબૂલ કરીશું: પણ માનવશરીરની માથે સ્પર્ધામાં ટકી
શકે એવું શૈન્દર્ય એ વચ્ચેમાં ક્યાંથી હોય ? અને માનવશરીરના મૌન્ડર્ફનું જ્ઞાન જેનાથી
કરાવાઈ શકાતું હોય તેણે વચ્ચેના મૌન્ડર્ફ જ્ઞાન કરાવીને સન્તોષ માનવો એ દષ્ટિ છે એવું
કાણુ કહેશે ?

આ શૈલીમાં એ સમર્થ વિદ્વાને કાવ્યકળા અને ચિત્રકળાનાજ સ્વરૂપનો ભેદ દર્શાવ્યો
છે, પણ વિસ્તારબદ્ધને લીધે હાલ અહીંજ આપણે અટકીશ.

નવિધ

ગ્રાહનલાલ પાર્વતીશંકર દે અને તે
રિયર્તિમાંથી

નરાયુ, આનો

ભયતન્ત્ર ચાલે

એ, આ નવીન

આનો સમન્વય થાય

* શિષ્ટકળાનો પણ અંતર સમાવેશ થાય એવા આપક અર્થ તેને વસ્તુબિદ્ધ કરાવવો
વાંચની વખતે મનજવાનો છે.

૪ થયું. લૉર્ડ કર્ઝનની રાજ્યનીતિથી પ્રબલ ક્ષેપમાં આવી અને તેને પરિણામે ૪ સરકારને કર્તવ્યનું બાન થયું એમ જોઆ માને છે તેઓ અર્થ ૪ સત્ય જુએ છે. પૂર્ણ સત્ય એ છે કે—કૉંગ્રેસની પ્રવૃત્તિ એ અત્યંત પ્રવૃત્તિ હોઈ દેશના રાષ્ટ્રીય ઇવનમાં જે જે નવાં સ્ફુરણો થયાં તેને તણુખાની માફક આકાશમાં નાસ પામી જવા ન દેતાં પોતામાં સ્થાયી ગાનરૂપે સંગ્રહી લીધાં—અને તેથી એ નવાં સ્ફુરણોને જેટલો વશ આપવામાં આવે છે તેથી અધિક વશ એ સ્ફુરણોને સ્વદેહમાં ભેળવી લેનાર—એને વશ થઈ જનાર નહિ, પણ એના ઉપર કાબુ રાખી એને પોતામાં યથાપોગ્ય સંગ્રહી—લેનાર એ કૉંગ્રેસની પ્રવૃત્તિને ઘટે છે. તેથી એ પ્રવૃત્તિનો જે મૂલભૂત સિદ્ધાન્ત કે સરકાર પ્રબળની માગણી તરફ કાન દે છે ૪ એને આપણે આપણા રાષ્ટ્રીય ઇવનનું એક સ્વતંત્ર સિદ્ધિ યાને મૂલ સત્ય માની લઇએ તો ખેડું નથી.

૨. પણ વસ્તુતઃ આમ એક અનિવાર્ય અદ્વારે ૪ આ માનવાની જરૂર પડે એમ નથી. છેલ્લાં પચાસ વર્ષોના આપણા ઇતિહાસ આપણી સ્વરાજ્યભાવનાને, ધીમે ધીમે પણ દિનપરદિન અધિક ને અધિક પ્રમાણમાં, અમલમાં આવતી નજરે પાડે છે.

આ ઇતિહાસ ઉપર ઝડપથી દ્રષ્ટિ ફેરવી જઈએ.

ઇ. સ. ૧૮૫૮ માં—જયવા પછી—કંપનીનું રાજ્ય મહારાણીએ હાથમાં લીધું ત્યારથી હિન્દુસ્થાનના રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસનો નવો યુગ શરૂ થાય છે એમ કહી શકાય. તે પહેલાં જો કે કંપનીના રાજ્યમાં બેનિટિક ને ફોર્નરેસિસ જેવા ઉદાર ઇતિહાસ ગબ્બર્નર-જનરલ થયા હતા, તેમ તે વખતની રાજ્યપદ્ધતિ સાથે કેટલાક લાભ પણ જોડાએલા હતા, છતાં, એક સામાન્ય રીતે એમ કહેવામાં બાધ નથી કે તે પછીના સમય તે પહેલાંના સમય કરતાં ઘણી રીતે ચડીઆતો છે. કંપનીના વખતમાં રાજ્ય રામમોહનરાય જેવા એકાદ વિરલ પુરુષ પ્રબળનાં ફોર્મો પાદર્શન આગળ મૂકતો જોવામાં આવે છે, પણ સાધારણ રીતે તો એમ કહેવામાં હરકત નથી કે—કૉંગ્રેસ જેવી ચંચળાને અભાવે—પ્રબળની શી માગણીઓ છે એ બ્રિટિશ તાજની ૧૮૫૭ ના ભગવાનમાંથી ૪ જાણુ પડયું. એમાંથી એને એક વસ્તુ એ સમજવામાં આવી કે એક મહાગત્ય સ્થપાયા પછી એક બેધારીની રીતે હિન્દુસ્થાન ઉપર રાજ્ય કરવું અશક્ય હતું—હવે વહિવટીતે રચાને રાજ્ય-પ્રબળને દેવી સંબંધ સ્થાપવાની જરૂર હતી: એ સંબંધ, ગભીર શબ્દોમાં, અને એ સંબંધને અંગે ઉત્પન્ન થતાં વિવિધ કર્તવ્યોના સ્પષ્ટ સ્વીકારપૂર્વક, ૧૮૫૮ ના મહારાણીશ્રીના હોરામાં જાહેર થયો: અને તે દિવસથી હિન્દુસ્થાન બ્રિટિશ પ્રબળની (બધે એક બેધારી મેંડળની) તાબેદારીની સિયતિમાંથી નીકળી, જે તાજની નીચે બ્રિટિશ પ્રબળ હતી તે ૪ તાજની નીચે પોતે હોરાયું. આનો ક્ષિતિ અર્થ એ થયો કે જે ધોરણસર તાજ નીચે બ્રિટિશ પ્રબળનું રાજ્યતન્ત્ર ચાલે છે તે ૪ ધોરણે હિન્દુસ્થાનનું રાજ્યતન્ત્ર પણ ચાલવું જોઈએ. આ નવીન ભાવનામાં—સ્વરાજ્ય અને સામાજ્યની પરસ્પર વિરુદ્ધ લાગતી ભાવનાઓનો સમન્વય થાય છે—અને આ સમન્વય જે હજી ઘણે ભાગે ભાવનાના પ્રદેશમાં છે તેને વસ્તુસિદ્ધ કરાવવો એ ૪ પ્રબળના આમણીઓએ આરંભેલો ભગીરથપ્રયત્ન છે.

(૧) પણ પ્રજાના નાણકાએ એક જ યજ્ઞ કામ કરે કયુ તે પહેલા હિન્દુસ્થાનનું રાજ્યતંત્ર સ્નાનાધિક રીતે જ એને ચોખ્ખા માર્ગે વળવા માડયુ હતુ બજવા પડી—બાળે સમાવતા થએલુ ખર્ચ તથા સુધરેલી રીતિએ રાજ્ય કરા શોધતું ખર્ચ અને એકલુ થઇ એટલુ બહુ થઇ પડયુ કે એને પહેલા વળા માટે સરકારને માન બે જ માર્ગો રહ્યા પ્રજા ઉપર કંઈ વધારીને પોતે રાજ્ય કરયુ, અથવા તો રાજ્યનો કેટલાક વહીવટ પ્રજાને સોંપી દેવો જરૂરી એવું ખર્ચ થોડુ ઘણું પણ પ્રજા પોતે જ ઉભાડી લે એવી ચોજના કરી શકાય દૂકા વિચારના રાજ્યતંત્રને ધણુ કરીને પહેલા જ માર્ગ સૂઝ્યો હોત, પણ તે મમથના દીર્ઘદર્શી રાજ્ય તંત્રીઓ સમજતા હતા કે સ્વરાજ્ય વિના રાજ્ય જ અશક્ય છે—અને તેથી હિન્દી સરકારના કેટલાક રાજ્યખર્ચની ઇલાકાનરકરમા બેંચાણી કરવાની સાથે, એ મનથી હરાવમા લૉર્ડ મેયોએ (૧૮૭૦) નીચે પ્રમાણે જણાવ્યુ

‘ Local interest, supervision, and care are necessary to success in the management of funds devoted to education, sanitation, medical charity, and local public works. The operation of this Resolution in its full meaning and integrity will afford opportunities for the development of self government, for strengthening municipal institutions, and for the association of Natives and Europeans to a greater extent than heretofore in the administration of affairs ’

આ રીતે સ્થાનિક સ્વરાજ્યની હમારતનો પાયો નખાયો—૧૮૭૧ થી ૧૮૭૪ સુધીમા જુદા જુદા ઇલાકાઓમા મ્યુનિસિપલિટિના કાયદા ધકકયા પણ હજી પ્રજાની પોતાની પમત ગીથી મેકમરો નીમવાનુ વોરણ બાએ જ કોઈ સ્થળે દાખલ થયુ હતુ તે માટે હિન્ડી સ્થાનને ધીકન્સીટ અને લિટનના કન્ઝર્વેટિવ અમલોનો સમય પમાર કરવો પડ્યો આખર ઉદારાગમ લૉર્ડ રિપનને હસ્તક હિન્દુસ્થાનનું રાજ્યતંત્ર આંચતા—મહારાણીથીના દરેક ખરા ભાવથી અમલમા મૂકાવાનુ શરૂ થયુ. એ મહાન પુરપના ઉત્તર કૃષ્ણેનો ઇતિહાસ દેશમા સારી પેઠે જાણીતો હોઈ, એની વિગતમા ઊતરવાની જરૂર નથી દૂકામા, એને વિષે એ વાક્યમા સંધળું કહેવાઈ ગયુ છે કે —

“ He was the first Viceroy to discover New India, the India not of expanding frontiers but of expanding souls ”

એમણે ૧૮૮૩-૮૪ મા વિશાળ પાયા ઉપર મ્યુનિસિપલિટિ અને લોકલ મોર્ડના કાયદા ધકકાયા, અને એમા મસ્થાઓનું બધારણ સત્તા તથા કર્તવ્યો નક્કી કરી—પ્રજામતથી રાજ્ય કરવાની, અને તે પ્રજાએ પોતે રાજ્ય કરવાની, પદ્ધતિ ખરા મનથી દાખલ કરી એમના ‘ ઇન્ટરે બિવ ’ મામે અંગ્રેજ લોકાએ જે પોકાર લેલાયો તેનાથી હિન્દી પ્રજાને અણુધાણી દાખરો મળ્યો—અને પ્રજામા પ્રુક્ષ્ણ જાગૃતિ આવી લૉર્ડ હરિને પ્રજાના અગ્રણીઓનો મત જાણી કામ કરવાની સૂચના કરી—અને એ સૂચનાનુમાર એમના અમલદાર

વર્ગમાંથી મિ. હ્યૂમે પ્રજ્ઞના અમલદારને એક જ મળી પોતાની ઇચ્છાઓ પ્રકટ કરવાનું સૂચવ્યું. સરકારી અમલદારના અધ્યક્ષપણા નીચે મંડળ બરાવવાનો મિ. હ્યૂમનો વિચાર હતો, પણ લૉર્ડ ડરિન્ટોને એવો મત થયો કે એ રીતે પ્રજાની ખરી શક્તિ નબળાવામાં નહિ આવે અને તેથી એમણે એ મંડળને સરકારથી દૂર રહેવાનું જ ઇષ્ટ જણાવ્યું. તે સમયથી ઇન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસની શરૂઆત થઈ. એ સંસ્થા ચર્ચવસ્તુને બદલે દિવ્ય દૃષ્ટિથી—જે દિવ્યદષ્ટિના અભાવ માટે કેવિ ઘડવર્ણે એમની એક પ્રખ્યાત ‘Sonnet’ માં ખેદ બતાવ્યો છે તેવી આલૌકિક તેજભરી દૃષ્ટિથી જોવાની આપણી શક્તિ હોત, તો એને આપણે આપણી ‘શાષ્ટ્રદેવી’ કહીને જ ઉપાસના.

હિન્દી પ્રજાને ‘સ્વરાજ્ય’ નોંધ્યો છે, અને એ ‘સ્વરાજ્ય’ આપવું એમાં જ બ્રિટિશ પ્રજાનું જીવાણુ—બરફે સ્વત્વ—રહેલું છે એમ આપણા અમલદારોએ કોંગ્રેસનાં શરૂઆતનાં વર્ષોથી જ સ્પષ્ટ જાહેર કર્યું—અને પછીનો પણ એનો ઇતિહાસ નહાના મોટા અમંખ્ય રાજકીય સુધારાને નામે આ મૂળ (‘સ્વરાજ્ય’ ની) ભાવના મિલ્ક કરાવવાના પ્રયત્નનો જ છે. કોંગ્રેસના શબ્દકોષમાં ‘સ્વરાજ્ય’ શબ્દનો અર્થ અંગ્રેજોને દરિઆપાર પાછા મોકલવાનો મિલકુલ નથી—એ બહુ જ ખુશ્કું છે; છતાં, એનો કંઈ પણ પૂરાવો નોંધતો હોય તો, ‘સ્વરાજ્ય’ ની ભાવના જાહેર કર્યા પછી તુરંત જ ૧૮૮૪ ની ઓક્ટોબરી હાજરી વાળી મુંબાઈની કોંગ્રેસમાં ધારાસભા વિસ્તારવાની તથા એમાં પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને પ્રજાની પસંદગી પ્રમાણે દાખલ કરવાની જે યોજના મૂકવામાં આવી તે જોવાથી મળશે.

એ યોજનાનુસાર મિ. ઓક્ટોબર પાર્લિમેન્ટ માટે બિલ તૈયાર કર્યું પણ સરકારે પોતે જ એ બિલનું તત્ત્વ સ્વીકારી લઈ લૉર્ડ લેન્સડાઉનના વખતમાં ૧૮૯૨ નો કાઉન્સિલ એક્ટ (ધારાસભાના બંધારણનો કાયદો) પાર્લિમેન્ટમાં પસાર કરાવ્યો. આ રીતે ૧૮૮૪ માં ‘સ્થાનિક સ્વરાજ્ય’ અને ૧૮૯૨ માં કાઉન્સિલ એક્ટ (ધારાસભાનો કાયદો) —એમ હિન્દુસ્થાનના સ્વરાજ્યની એક નીચે અને એક ઉપર એમ બે ભૂમિકાઓ રચાઈ. ‘સ્થાનિક સ્વરાજ્ય’ ને પ્રજામતને અને પ્રજાસત્તાને માર્ગે વિસ્તારવાની સૂચના લૉર્ડ રિપને શરૂઆતથી જ આપી મૂકી હતી, પણ એનો અમલ થતો ન હતો. છેવટે, લૉર્ડ મોર્લિએ નોંધેલા (૧૯૧૦ માં) ‘ડીસેન્ટ્રલાઇઝેશન કમિશન’ એ વાત ઉપાડી—અને લૉર્ડ રિપનના ધરાવેલા પ્રમાણે સ્થાનિક સ્વરાજ્યના કાયદાને પૂર્ણ રૂપથી અમલમાં મૂકવો જોઈએ એમ, આપણી ધારાસભાના મૂળગતનાં લોકલબોર્ડની પ્રજાના પ્રતિનિધિ ઓ. મિ. વિઠ્ઠલભાઈની સૂચનાને સ્વીકારી, આપણા હાલના ગવર્નર લૉર્ડ ચિલ્ડરને એ અંખન્ધી વિચાર કરવા એક કમિટી નીમી રિપોર્ટ માગ્યો. એ રિપોર્ટ થયો, અને એમાંની કેટલીક સૂચના અમુક અમુક જિલ્લામાં અમલમાં મૂકવાનો આરંભ કરવામાં આવે છે. આ નવા સુધારાનું મુખ્ય તત્ત્વ એવું છે કે ડિસ્ટ્રિક્ટ બોર્ડના પ્રમુખ અત્યારે કલેક્ટર હોય છે તેને બદલે લોક પોતે પોતામાંથી પ્રમુખ પસંદ કરી લે, અને બોર્ડના દરારનો અમલ માત્ર સરકાર પામેથી મળી લીધેલો અમલદાર—બોર્ડના નોકર તરીકે રહીને—કરે. આ સ્થાયે, બોર્ડના ખર્ચનો હિસાબ જે અત્યારે કલેક્ટરના કારકુન રાખે છે તે બોર્ડ પોતે

રાખે, અને તે કારકુન વગેરે કચેરીખર્ચ ઉપાડી લે. આની વિગતમાં પ્રજામત સરકાર સાથે આત્મારે એકમત થાઓ વા ન થાઓ—પણુ આટલું તો ચોક્કસ છે કે છેલ્લા ત્રીણ વર્ષમાં, સ્વરાજ્યનું એક મહોલું અંગ સ્થાનિક સ્વરાજ્ય તે સારી રીતે ખીલતું જાય છે. હજી એ નોંધએ તેટલું કે તેનું ખીલતું નથી એમ કહાય કહી શકાય ખરૂં—અને એનું એક કારણ એમ બતાવવામાં આવે છે કે એ મરથાને સરકાર પોતાના અંકુશ નીચે રાખે છે. આ કારણ મંભવિત છે. પણુ વસ્તુતઃ લોકસેવા કરવાની તીવ્ર લાગણી લોકલ મોર્ડની વસ્તીમાં હજી ઉત્પન્ન થઈ છે કે કેમ અને તે એકમંપ અને ન્યાયપ્રતિષ્ઠા કરવાની એણે ચોખ્ખા સંપાદન કરી છે કે કેમ એ વસ્તુસ્થિતિના પ્રશ્ન છે. પણુ કામ જ કામને શીખવે છે, અને તે કરતાં કરતાં જ ચોખ્ખતા પ્રાપ્ત થાય છે*—એ શ્રદ્ધાથી પ્રજા પાસે કામ લેવું એ દીર્ઘદર્શી રાજ્યનીતિનું કર્તવ્ય છે.

(૨) સ્થાનિક સ્વરાજ્યનું તત્ત્વ સ્થાનિક જરૂરિયાત નોંધ તે પ્રમાણે રાજ્યદ્રવ્યનો વિનિયોગ કરવો એ છે. એ વિનિયોગના મૂળ દસાવો સરકારની ધારાસભામાં થાય છે. તેથી જ્યાં સુધી ધારાસભાના વચ્ચે ઉપર પ્રજાનો કાણુ ન આવે ત્યાં સુધી સ્થાનિક સ્વરાજ્ય નામનું છે. તે માટે કોન્ગ્રેસે રાજ્યાતથી જ ધારાસભામાં પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ લેવાની સરકારને માગણી કરી હતી. અને સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો વિસ્તાર થયો તે કરતાં વધારે ઝડપથી આ ધારાસભાને પ્રશ્ન હાથમાં લેવાયો. ૧૮૯૨ માં પૂર્વે કહ્યું તે પ્રમાણે ધારાસભાના બંધારણનો કાયદો પસાર થયો. ધારાસભાના સભાસદોની સંખ્યા વધી; લોકપમંદગીથી સભાસદોની અમુક સંખ્યા લેવી એમ કહ્યું, અને ઉપજ્ઞ-ખર્ચના બજેટ ઉપર છટકી અર્ચા કરવાની, તથા તે ઉપરાંત રાજ્યવહીવટ મંજૂરની સરકારને પ્રશ્નો પૂછવાની સભાસદોને સત્તા મળી, આમ થવાથી પ્રજાનાં દુઃખો સરકારને કાને નાંખવાના પ્રજાને પ્રસંગ મળ્યા—અને ગામડાંની વહીવટ પણુ એક ખૂણે ન થતાં આખી પ્રજા સમક્ષ થાય છે એમ ગામડાંની આલવાની સરકારની કરજ ઉત્પન્ન થઈ.

પણુ હજી આ બ્યવસ્થામાં બે મહોટી ખામી હતી—એક તો બજેટ ઉપર માત્ર શુદ્ધ અર્ચા કરવાની જ સભાસદોને છૂટ હતી—અર્થાત્ બજેટનો એક આંકડો પણુ ફેરવવાવાની તેઓની સત્તા નહતી, અને બીજી—સભાસદોને પ્રશ્નો પૂછવાનો હક મળ્યો હતો પણુ સરકારે અમુક કરતું નોંધએ એવો ફાસ સરકાર આગળ મૂકી તે ઉપર મત લેવડાવવાનો હક મળ્યો નહતો. તે માટે ૧૯૦૮-૯ માં લૉર્ડ ઓર્લિ અને મિન્ટોએ સાથે સાથે ચાલીને પ્રજાને સ્વરાજ્ય બક્ષવાના રાજપથમાં એક પગલું આગળ ભર્યું: તેઓએ ઉપર બતાવેલી ખામી પૈકી બીજી ખામી દૂર કરી. તે સાથે, ખરો પ્રજામત જાણવામાં આવે અને હિન્દુસ્થાનની પ્રજાના સઘળા વર્ગો રાજકીય બાબતોમાં ફળવાય તે સારૂ—સરકારે સભાસદોની સંખ્યા વધારી, વેપારી જમીનદાર વગેરે વર્ગને ખાસ સભાસદો મોકલવાની સત્તા આપી, અને વિવિધ કોમની વસ્તીવાળા આ દેશમાં કોઈ કોમને અન્યાય ન થાય એ સામાન્ય ધોરણે,—

* "It is liberty alone which fits men for liberty. This proposition, like every other in politics, has its bounds; but it is far safer than the count or doctrine 'wait till you are fit.' "

Gladstone.

પણ ખાસ કરીને મુસલમાનોના પોકાર શાન્ત કરવાના હેતુથી—મુસલમાનોને ધારાસભામાં અમુક વિશેષ ભાગ આપ્યો.

(૩) મોર્લિ—મિન્ટોના નામથી અંકાએલા સુધારા આટલા જ હોત તો તેમાં સરકારે એક પગલું આગળ ભર્યું એમ કહેવાત; અને એથી પ્રજાના બધા વર્ગો રાજકીય કેળવણીમાં ભાગ લેતા થયા, તથા પ્રજામતનો પ્રકાશ રાજ્યવહીવટની ગુફામાં વધારે જોરથી અને વિસ્તારથી પડવા માંડ્યો એ એક અસાધારણ લાભ લેખાત. પરંતુ તે થવા ઉપરાંત પ્રજાને આ દેશના રાજ્યવહીવટની બહાર જોટલે એસાડી મૂકવાની નથી પણ નિઃસ્વચ્છતામાં સ્થાન આપવાનું છે, અર્થાત્ હિન્દુસ્થાનના રાજ્યતંત્રમાં જેને સ્વરાજ્યનો અનુભવ કસવવાનો છે એનો ઉત્તમ પૂરાવો એ મહાન રાજ્યતંત્રીઓએ એ આપ્યો કે ઇલાકાઓની અને સમસ્ત હિન્દની કાર્યાધિકારી (Executive) સભામાં તેઓએ એક હિન્દીજનને નીમવાનું ફરિયાદ, તથા હેક ઇંગ્લંડમાં હિન્દખાતાના પ્રધાનની કાઉન્સિલમાં પણ હિન્દી અધિકારીની નીમણુક કરી. આથી માત્ર અડધો ડઝન હિન્દીઓને ઊંચા દરજ્જાની તોફરીઓ મળી, એથી દેશને કાંઈ લાભ થયો નહિ એમ અર્થ કરનારા, આ નીમણુકોની પાછળ રહેલું સ્વરાજ્ય બાવનાનું મોહું તત્ત્વ વિસ્મરી જાય છે તે એ કે એ બે મહાન રાજ્યતંત્રીઓએ આ કૃત્યથી પ્રજાને સામી બેઠકમાંથી ઉપાડી સાથેની બેઠકમાં એસાડીને વેદથી દમિયન આગળ તેમજ ૧૯૦૫ ની ધારામજામાં મદૂમ ગોખલેએ ઉચારેલા શબ્દોની પાછળ રહેલો તીવ્ર અંતર્દાહ કાંઈક શમાવ્યો. એ મહાન દેરાબક્ષનો ઉત્તાર સાચો હોય કે દેશીઓને રાજ્યવહીવટમાં સ્થાન ન મળવાથી દેશને જે કાંઈ આર્થિક નુકસાન છે તે કરતાં પણ અધિક નૈતિક હાનિ છે, તો લોકો મોર્લિ અને મિન્ટોએ રાજ્યવહીવટની ઊંચામાં ઊંચી ભૂમિકાઓમાં દેશીઓને આપેલું સ્થાન પણ પાંચ છ દેશીઓના પગારની આંકણીએ ચકાસું ન જોઈએ.

(૪) વગી પૂર્વોક્ત ભૂમિકાઓમાં સ્વરાજ્યનું તત્ત્વ વિશેષ દ્રષ્ટી દાખલ કરવા ઉપરાંત, વચલી ભૂમિકાઓમાં પણ દેશીઓને અધિકાર આપવાની શરૂઆત થઇ છે. દેશના વહીવટમાં દેશીઓ અધિકારિ ન હોય તો કોણ હોય ?—એ સ્વાભાવિક માગણીને સન્તોષવા માટે પ્રથમ પ્રયત્નોનો આરંભ ૧૮૭૦ ના પાર્લિમેન્ટના એક એક્ટથી થયો. પણ એ એક્ટની રૂએ હિન્દી સરકાર કરવાના જે નિયમો તે ચર્ચાના તુમારે ચરી ૧૮૭૯ સુધી ધડાયા નહિ ! આખરે એ નિયમોએ ‘રેટ્ટરૂટરિ સિવિલ સર્વિસ’ ના બંધારણરૂપે દર્શન દીધું—જે થકી એમ હતું કે દરેક પ્રાન્તના વતનીઓમાંથી ‘ઇન્ડિયન સિવિલ સર્વિસ’ ની જગ્યાઓના કે ભાગ સુધી, ખામ પમદ કરેલા હિન્દીઓને ‘સિવિલ સર્વિસ’ ની તોફરીઓ આપવી. પણ તે પછીનાં માત્ર વર્ષમાં બધા મળી માત્ર ૬૦ માણસોને એ જગ્યાઓ આપવામાં આવી. અને તેમાં પણ હરીફાઈનું ધોરણ રાખવાને બદલે લાગવગની પમદગીના ધોરણથી પ્રજાને સન્તોષ ન થયો—તેમ જ, સરકારને પણ આ પ્રયોગ મફલ થયેલો ન લાગ્યો. તે માથે, ૩. ૨૦૦ અને તે ઉપરના પગારની જે નીમણુકો હિન્દુસ્થાનમાં થાય (ઇન્ડિયન સિવિલ સર્વિસની ઇંગ્લંડમાં થાય છે) તે દેશીઓની જ થવી જોઈએ એવો પણ એક નિયમ ૧૮૭૯ માં

હોયો હતો. પહેલાં નવ વર્ષ તુમારી ચર્ચાનાં અને તે પછીનાં સાત વર્ષ સોફ્ટવેરનાં પસાર થયા બાદ—આખરે ૧૮૮૬-૮૭ માં, પંતળના લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર સર આર્ચર બ્રેઇચિસનના પ્રમુખપણા નીચે, સરકારી નોકરીઓ સંબંધી તપાસ કરવા માટે 'પબ્લિક સર્વિસ કમિશન' નીમાયું. એને પરિણામે, એ કમિશને કરેલી બલામણુ મુજબ સિવિલ સર્વિસની મૂળ શાખાઓ પાંચમાં આવી: એક ઇન્ડિયન લગભગથી જેની નીમણુક થાય છે તે (Indian Civil Service), બીજી પ્રાંતિક સરકારે કરેલી (Provincial), અને ત્રીજી તાબાના અધિકારની (Subordinate). તેમ, પ્રાંતિક શાખાના અમલદારોમાંથી કેટલાકને ઇન્ડિયન સિવિલ સર્વિસને ફોર્દે લઈ શકાય—તે માટે ૧૮૯૨-૯૩ માં આશરે ૯૦ જગ્યાઓનું 'લિસ્ટ' યાને યાદી બહાર પાડવામાં આવી—જે ઉપરથી એ જગ્યાઓ 'Listed posts' કહેવાય છે. આ રીતે જાણી નોકરીઓમાં દેશીઓને વધારે દાખલ કરવાની યોજના વખતો વખત થતી આવી છે. જે કે એ યોજનામાં દેશીઓનો હાથ ન હોવાથી પ્રજાને સન્તોષ મળે એવી એ ઘડતી નથી.† અને તે પ્રજાના પોઝાર પ્રત્યે સરકાર કાન દે છે એનો પુરાવો છે.

(૫) આ ઉપરાંત લશ્કરી નોકરીમાં પણ દેશીઓને સ્થાન મળ્યું છે. પણ તે જુદી જ રીતે. અફઘાનિસ્તાનને ઉત્તર સીમાડે પંજેદ સુધી રહિયોનો ઉત્તરી આબ્યા છે એવી ખબર આવતાં સરકારને ગભરાટ થયો અને દેશનું લશ્કર વધારવાની જરૂર જણાઈ. બ્રિટિશ હિન્દુ સ્થાનની પ્રજા ખડુ કરતો બોલે સહન કરી શકે એમ નહોતું, અને દેશી રાજ્યોને હિન્દુ સ્થાનના રક્ષણના મહાન કાર્યમાં ભેળવ્યા હોય તો સારું—એમ લાગવાથી તે વખતના, ગવર્નર-જનરલ લૉર્ડ ક્વેરિને, દેશી રાજ્યોએ સાક્ષાત્ પેસાની મદદ આપવા માગેલી ન સ્વીકારતાં તેઓ તરફની 'Imperial service corps' 'ઇમ્પીરિયલ સર્વિસ કોર્પ્સ' યાને હિન્દુ સામ્રાજ્યની નોકરીનું એક લશ્કર સ્થાપ્યું. એમાં—દેશી રાજ્યોના સિપાહીઓને લથા એમના ઉપરિ અમલદારોને અંગ્રેજ મહોટા અમલદાર પાસે લશ્કરી તાલિમ આપાવવી શરૂ કરી * —અને એ રીતે દેશીઓ માટે લશ્કરી ફેળવણીનું એક સાદું ક્ષેત્ર બિઠાઈ. તે પછી વળી દેશી રાજ્યોના નખીરાઓને લશ્કરી ફેળવણીનો વધારે લાભ મળે તે માટે આગળ આવતાં—લૉર્ડ કર્ઝને વીશેક યુવાનોનું 'Imperial cadet corps'—જનાવ્યું અને આ રીતે જાણી દરજ્જાની નોકરીનું દાર પણ ધીમે ધીમે વધારે ખુલ્લું થવા માંડ્યું.

આ પ્રમાણે હિન્દુસ્થાનની પ્રજાની 'સ્વરાજ્ય' ની માગણીનો સરકાર તરફથી દિનપર દિન અધિક સત્કાર રૂપ ઉત્તર મળ્યો છે. *

† જુલો બ્રેઇચિસનના પબ્લિક સર્વિસ કમિશનની બલામણુ ઉપર મુખાઈ કૉન્ફ્રેસમાં (૧૮૮૯) મિ. ગોખલેએ કરેલી રીકા.

* લશ્કર અને એના દેશી ઓફિસરોનું ખર્ચ દેશી રાજ્યોનું; તાલિમ આપનાર બ્રિટિશ ઓફિસરનું ખર્ચ બ્રિટિશ હિન્દુસ્થાનનું.

* આ ઉત્તર સંપૂર્ણ રીતે સન્તોષકારક છે એમ બતાવવા માટે આ ઉપક્રમ નથી. ૧૮૫૮ ના મહાશણીથીના દેરાએ હિન્દુમાં 'સ્વરાજ્ય' ની બાવનાની જોડ્યોન ફરકાવી

૩. પણ આગે મત્તાર બમ નથી દેશને નુકસાન થયા વગર—‘સ્વરાજ્ય’ ની દિશામાં હજી ધણું થઈ શકે એમ છે, અને ૧૮૫૭ ના મહાત્મયુદ્ધના દંડેરોએ પ્રજાના નેત્ર આગળ જે ‘સ્વરાજ્ય’ ની ભાવના ઉપસ્થિત કરી છે તે સંપૂર્ણ સિદ્ધ થતા સુધી અટકાય એમ નથી ઉપર જણાવેલા ‘સ્વરાજ્ય’ ના અગ્રે પગલે હાલ તુરંતમા પ્રજાની તીવ્ર પ્રતિભા આગળી છે —

(૧) સ્થાનિક સ્વરાજ્ય હાલ જે નિર્વંચ સ્થાનિક સ્વરાજ્ય આવે છે, તેને બદલે હવત સ્થાનિક સ્વરાજ્ય પ્રજા માગે છે તે એવી રીતે કે પ્રજાની પોતાની પમ ગીતુ ધોરણ વધારે દાખલ થવું જોઈએ, તથા મ્યુનિસિપલ પ્રજાના અંગેમરેની મત્તકમર મહાળીની મત્તથી જિલ્લાના કામ કરવા જોઈએ

(૨) ધારાસભા તથા કાર્યકારિણી સભા એમા પણ પ્રજામતની પર્યાપ્ત વધતી જોઈએ વિશેષમા, ૫૦ને બદલે ઉપર શુદ્ધ ચર્ચા જ પ્રજાની નહિ પણ તેમા સુધાગ વધારા કરવાની સત્તા મળતી જોઈએ વધી વિવિધ વિષય ઉપર પ્રજા પૂજવાની કે કરાવ મ રાની જ નહિ, પણ (૨૦૦૦ને નિર્ધે (૧૯૮૦) ની મત્તા નખી) મર પ્રમાણે સરકારને વર્તવવાની મત્તા મળતી જોઈએ મર્ધમાણી મમામા પણ અમુક જ કામ ઉપર (જેમકે ન્યાય કે પ્રજાવણી ખાતા ઉપર) દેલીઓની તીમપુક મરી એવો નિર્ગન્ધ હોવો ન જોઈએ

(૩) સરકારી નોકરી આમા પણ દેશીઓને વધારે પ્રવેશ થવો જોઈએ હાલ દેશીઓને અમુક જ ખાતાની મોટી જગ્યાઓ આપવામા આવે છે (જેમકે ન્યાય ખાતાની તેને બદલે સર્વ ખાતા માટે એની યોગ્યતા સ્વીકારવી જોઈએ એમજ જ નહિ પણ એ જ જાતલુ કામ કરનારા અંગેજ અને દેશીઓને બે જુદા ખાતા (‘ Imperial ’ અને ‘ Provincial ’) મા તાખવાની ભેદભેદ તીમ્મી જવી જોઈએ હાલ મિલિન સર્વિસની મોટી પરીક્ષા ઇંગ્લંડમા જ લેવાય છે તે માટે ઇમ્મી ઉમ્મરના વિદ્યાર્થીઓને ઇંગ્લંડ જવું પડે છે અને ઇંગ્લંડના ખર્ચેનું સાદમ જોરવું પડે છે—જેથી હિન્દીઓને હરીફાઈને વાજખી લાભ મળતો નથી તેથી એ પરીક્ષા ઇંગ્લંડ અને હિન્દમા એકી વખતે (simultaneous examination) થવી જોઈએ સરકારી નોકરીમા દેશીઓને વધારે છટકી

એવો દેશમા જે આશાઓ પ્રેરી છે—તે આ લેખમાળાના પ્રથમ અમ્મા બતાવેલા અર્થમા ‘ સ્વરાજ્ય ’ (બ્રિટિશ માત્રાજ્યના પ્રાણુમૂલ—માત્ર અગમૂલ નહિ, પણ પ્રાણુમૂલ—‘સ્વરાજ્ય’) સિદ્ધ થતા સુધી પૂર્ણ થતાની નથી અને તેથી પ્રજાનો આ અમન્થમા મરમગ પાસે જે નિરન્તર પોધાર રવા જ કરે છે—તેનું પશ્ચિમ મહીમ વખત એ આવે છે કે અપૂર્ણતા તરફ જ આપણી દષ્ટિ રહે છે, અને પ્રજામતના મામર્થમા શ્રદ્ધા રાખવાને બદલે આપણી નિર્બંજતાના વિચારથી નૈગસ્યના ગર્ભમા આપણે ડૂબીએ છીએ આ નૈગસ્ય અમા જ છે એમજ જણાવવા માટે આ દલિલકામ આપ્યો છે

લેવા જોઈએ તથા તેમાં અમલદારીની ('commissioned officers'ની) જગાઓ પણ એમને । સારી પેઠે આપવી જોઈએ. જેથી અકબરના રાજ્યમાં માનસિંહને જેવી સ્વત્વશુદ્ધિ હતી તેવી શુદ્ધિ હાલના દેશીઓને બ્રિટિશ રાજ્યમાં ઉત્પન્ન થાય. ।

(૪) આર્થિક સ્વરાજ્ય: પૂર્વેકિત હક ઉપરાંત હિન્દુસ્થાનને મોતાના દરિયાબંધી મોતાનું હિત વિચારવાની અને તદનુસાર વર્તન કરવાની છૂટ મળવી જોઈએ— જેથી અત્યારે પરદેશ સાથેના હિન્દુસ્થાનનો વેપાર કેવી તરેહની આર્થિક નીનિધી સુધરી શકશે એ વિચારીને તે પ્રમાણે પરદેશી માલ ઉપર જકાત વગેરે માધનો વડે દેશના ઉદ્યોગને ઉત્તેજન તથા અનુકૂળતા કરી આપવાનું બની શકે.

(૫) પાર્લિમેન્ટમાં સ્થાન : વળી, હિન્દુસ્થાન ઉપર હેવટનો અધિકાર બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટનો છે, તેથી એ અધિકાર યોગ્ય રીતે જ અને હિન્દના હિતમાં જ વખતે તે સારૂ એ મહાસભામાં હિન્દુસ્થાનની પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ (અનેની ધારાસભાના પ્રજાની પર્મદગીના પ્રતિનિધિઓએ પસંદ કરેલા)ને એક મળવી જોઈએ—જેથી અત્યારે પાર્લિમેન્ટ જે ખામ-પી ઊતરેલા જૂના પુરાણા અંગ્રેજી-ઇન્ડિયન પેન્શનરોના અત્યંત દોષ છે તેને યાદે વાસ્તવિક દેશસ્થિતિ જાણનાર પ્રજામતના અગ્રણીઓની સલાહથી દોષ પાત્ર મેમ્બરોની સભામાં ફરેક મેમ્બર (૨ બંગાળી, ૨ મુઝાઈ, ૨ મદ્રાસ, ૨ મધ્ય પ્રાન્ત, ૧ બંગાળ, ૧ મધ્ય પ્રાન્ત) હશે તેટલાથી સામ્રાજ્યનું વહાણ ખડક ઉપર અથડાવાનું નથી; બરકે, તેઓ દેશિક વખત દુષ્ટા ખડક તરફ આંગળી કરીને અગ્રેજ સુકાનીઓને ચેતવશે તો સામ્રાજ્યને મોટી હાનિમાંથી બચાવી લેશે.

(આપર્ણ.)

તન્ત્રી.

માનસશાસ્ત્રનો એક નિયમ.

કુદરતની અંદર મર્વ પ્રાણીમાં મનુષ્ય એ સર્વોત્તમ પ્રાણી છે, અને મનુષ્યમાં તેનું મન એ અસૌકિક વસ્તુ છે. જગતની અંદર જે જે મદતકાર થાય છે, તે બધાં બુદ્ધિનો પ્રભાવ છે. મનુષ્યની સર્વ પ્રવૃત્તિ સારી કે નરસી તે બુદ્ધિનો આધાર છે, તેથી મનુષ્યના જુદા જુદા વિચાર અને આચાર સમજવા માટે મનની પ્રિયા કેવા નિયમથી ચાલે છે તે જાણવાની જરૂર છે. કુદરતની ખાતર એની જરૂર છે, એટલું જ નહિ પણ, વ્યવહાર કુશળતાને માટે તે જાન આવશ્યક છે. જેટલા પ્રમાણમાં મનસિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે તેમજ

પ્રમાણમાં જગતનો વહેવાર સ્પષ્ટકારક બને છે. જે મનુષ્યને ચેતન સૃષ્ટિ ઉપર અસર કરવાની છે તેમને તો માનસશાસ્ત્રના જ્ઞાનની ખાસ જરૂર છે; કારણ કે તેમના કામથી બીજાના મન ઉપર કેવી અસર ઉપજાવવાની છે; તે તેમણે પ્રથમ જાણવું જોઈએ. શિક્ષકનું કામ મનને કેળવવાનું છે; તેથી મનની વૃદ્ધિના કયા કયા નિયમ છે તે તેણે તો જાણવું જ જોઈએ. કેટલાક મનુષ્યને આવું સાહજિક જ્ઞાન હોય છે, પણ તે ઉપરથી માનસશાસ્ત્રના જ્ઞાનની જરૂર નથી એ સિદ્ધ થતું નથી. જેમ દરેક ધંધામાં શાસ્ત્રીય અને વહેવાર જ્ઞાન જરૂરનું છે તેમ, શિક્ષકના ધંધામાં પણ બાળમનોવિદ્યાસનુ શાસ્ત્રીય જ્ઞાન હોવું જોઈએ. ક્રમ વહેવાર જ્ઞાન ઉપર આધાર રાખવાથી, આપણી ક્રિયા સાંકડી અને બૂલ બરેલી માલમ પડે છે. જ્યાં સુધી કાર્યકારણના નિયમનું જ્ઞાન હોતું નથી ત્યાં સુધી આપણું કાર્ય એક-દેશીય અને અકસ્માતને વશ રહે છે. હાથમાં ક્રમ શિક્ષણના વહેવાર જ્ઞાન ઉપર જ આપણું લક્ષ્ય ખંચાયું છે; અને શાસ્ત્રીય જ્ઞાન ગૌણ ગણવામાં આવ્યું છે. કોઈ પણ દેશમાં શિક્ષણના શાસ્ત્રીયજ્ઞાન મિલાય, કેળવણીમાં સુધારો થયો નથી, અને તે જનરું પણ અશક્ય છે. જ્યાં સુધી શાસ્ત્રીયજ્ઞાનથી જે પિશાળ દષ્ટિ મળે છે તે પ્રામ થએલી હોતી નથી; ત્યાં સુધી અમુક ગરકમાં જ કામ થયા કરે છે; પણ તેથી બાળ મન ઉપર શું અમર થાય છે તથા શિક્ષણ પદ્ધતિ કેટલે દરજ્જે ખરી છે તેનો ખ્યાલ મગજમાં આવી શકતો નથી. આ બાબતના સમર્પનમાં માનસશાસ્ત્રના એક નિયમથી શિક્ષણ પદ્ધતિ ઉપર કેવું અજવાળું પડે છે તે હવે જોઈએ. માનસશાસ્ત્રનો એક મિર્દાત્તો એ છે કે મનની અદર જે સ્ફુરણ થાય છે તે આવિર્ભાવ ને માટે પ્રયત્ન કરે છે. કોઈ પણ વસ્તુની મન ઉપર જે છાપ પડે છે, તેની અસર શરીરના અવયવ ઉપર થાય છે; અને તે બહાર દેખાવવાને માટે યત્ન કરે છે. જે મંસ્કારનું બળ વિશેષ હોય છે તો તે ક્રિયાદ્વારા પ્રગટ થાય છે; પણ જો વસ્તુની અસર મંદ હોય છે તો શરીરની અંદર દોભ ઉપજાવીને તે શમી જાય છે. જંગલી મનુષ્યો મનો-વિકારને તરત તામે થાય છે. માનસિક ક્ષોભના ઉપર તેમનો કાચુ હોતો નથી તેથી તેમના મનની ઉર્મી તરત બહાર જણાઈ આવે છે. સુધરેલા મનુષ્ય પોતાની લાગણી અને વિચાર ઉપર મંચમ રાખી શકે છે; તેથી તેમની માનસિક ક્રિયા ઝટ કળી ગઢાતી નથી; પણ જે મનુષ્ય ઉર્મિને વશ હોય છે તેમની મનઃ સ્થિતિ તેમના એકરા ઉપરથી તેમ જ બોલવા ચાલવાથી, સહેલાઈથી જાણી શકાય છે; પણ મુત્સદી મનુષ્યના આંતરહૃદયની વાત તેમના બોલવાથી તેમ જ વર્તન ઉપરથી જાણી શકાતી નથી; કારણ કે તેમનામાં જે જે ક્ષોભ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમને તે તરત દબાવી શકે છે. ઘણા માણસના મનમાં કોઈની કહેલી વાત છાની રહી શકતી નથી; તેનું કારણ પણ મંસ્કારના આવિર્ભાવ મંચંધી જે નિયમ કહી છે તે જ છે. જ્યારે વાચાળ મનુષ્યો પોતાનું હૃદય ખાલી કરે છે ત્યારે જ તેમને સંતોષ મળે છે.

† All consciousness is motor.

‡ There should be no impression without expression and no reception without reaction.

મત ઉપર જે સંસ્કાર પડે છે તેનો સ્વતઃ આધિભાવ થાય છે અથવા તે સંસ્કાર બહાર પ્રેરેલ થવાને પ્રયત્ન કરે છે એ માનસશાસ્ત્રનો નિયમ છે; પણ આપણા મનના બધા વિકારોનું પ્રગટીકરણ ઇચ્છવા લાયક નથી. કેટલાક વિકારોને તો દાખી રાખવાની જરૂર જ છે; નહિ તો જનમંડળનો વ્યવહાર ચાલે નહિ; પણ જે વિકારો છૂટ છે તેના આધિભાવ ઉપર આપણા સુખ અને આનંદનો આધાર છે તેથી તેને તો અનુકૂળ પ્રસંગ મળવા જોઈએ. નહિ તો મનુષ્યના વિકાસને જે અમુક ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવાનો છે તે કુળીભૂત થતો નથી. સંસ્કાર અને તેનો આધિભાવ એ નિયમ કેળવણીમાં ઘણો ઉપયોગી છે. હાલના જમાનાનું શિક્ષણ તે ઉપર રચાયું છે. જુદા જુદા વિષયની પદ્ધતિ ઉપર નગર કરવાથી આ વાત સ્પષ્ટ થશે.

કોઈ પણ વસ્તુના પૂર્ણ અનુભવને માટે ફક્ત તે સંબંધી માન બસ નથી. વસ્તુની જે છાપ મગજ ઉપર પડે છે તે ઉપરથી તેનું જ્ઞાન બરોબર થયું છે તે માની શકાતું નથી. કારણ કે જ્યાં સુધી તેનો અનુભવ ક્રિયાદારા થતો નથી ત્યાં સુધી તે છાપ દૃઢ અને ઊંડી હોતી નથી. વસ્તુની છાપ દૃઢ અને ઊંડી બનાવવાને માટે તેનો આધિભાવ જરૂરનો છે. મગજના સંસ્કાર આજ કે ઊંડા છે તે ફક્ત તેની છાપ પડી છે તે ઉપરથી જાણી શકાતું નથી પણ મેંડાં, આંખ કે હાથની ક્રિયાદાર જ્યાં સુધી તે સંસ્કાર ચોક્કસ અને દૃઢ થતા નથી ત્યાં સુધી તેનું જ્ઞાન અપૂર્ણ રહે છે. જ્યારે સંસ્કાર આધિભાવ પામે છે, ત્યારે જ્ઞાનનું કુંડાળ પૂરું થાય છે. જે ફક્ત સંસ્કાર મગજ ઉપર જ પડી રહે છે અને તે કોઈ પણ ઇન્દ્રિયદ્વારા પ્રગટ થતા નથી તો તે સંસ્કાર મંદ અને નિર્ઝંપ જેવા માત્રમ પડે છે. તેનું જ્ઞાન અવ્યવસ્થિત અને અપૂર્ણ રહેવાથી અનુભવમાં આવી શકતું નથી. વિચાર અને આચારનો જે બે જોડે જોડે છે તે વિચારના બળની મંદતાને લીધે છે. વિચાર વ્યવસ્થિત અને ચોક્કસ નહિ હોવાથી ક્રિયાદાર તેનો અનુભવ થઈ શકતો નથી, પણ જે સંસ્કાર મગજ ઉપર પડે છે તે જે આધિભાવ પામે તો તેથી તે સંસ્કાર દૃઢ થાય છે એટલું જ નહિ, પણ મનને આનંદ ચાલે છે. કોઈ પણ વસ્તુના અનુભવ માટે તેને જાણવાનું કામ તો તેનું અર્ધ જ્ઞાન છે પણ તેનો ક્રિયાદારા અનુભવ એ ખરું જ્ઞાન છે; તેથી કમળ કોઈ વસ્તુના જ્ઞાન માટે તેની ત્રણ અવસ્થા નક્કી કરે છે જ્યાં સુધી તે ત્રીજી અવસ્થામાં પહોંચે નહિ ત્યાં સુધી તે જ્ઞાન અપૂર્ણ ગણવામાં આવે છે. કોઈ પણ વસ્તુની જે છાપ મગજ (reception) કરવામાં આવે છે તે પ્રથમ અવસ્થા છે બીજી અવસ્થા તે વિષેના વિચારની (reflection) છે અને છેલ્લી અવસ્થા તેનો ક્રિયા (reaction) દ્વારા અનુભવ મેળવવાની છે. જુરબાર્ટના અનુયાયીઓ વસ્તુના 'ફક્ત' વિચાર ઉપર આધાર ન રાખતાં તે વિચારને દૃઢ અને મજબૂત બનાવવાને માટે વિષયની ઐકીકરણની પદ્ધતિ ઉપરના ખાસ ભાર મૂકે છે. જ્યાં સુધી કોઈ પણ વિચારને વારંવાર જુદો જુદો 'દૃષ્ટિ' દૃઢ કરવામાં આવે છે હોતો નથી ત્યાં સુધી તેનો આધિભાવ ક્રિયામાં જોવામાં આવતો નથી. વિચારને આચારના અભેદ માટે વિચારને દૃઢ અને સજીવ રાખવાની જરૂર છે એમ તેઓનો સિદ્ધાંત છે.

મનની અદર જે સંસ્કાર પડ્યા હોય તેના થકાઈ જ્ઞાન માટે ક્રિયાદાર અનુભવ થવો

જોઈએ. એ મિદ્ધાને અનુસરી હાલના શિક્ષણક્રમમાં હાથનું કામ, સ્પૃહા પદ્ધતિ, કિન્ડ-ગાર્ટન અને મોન્ટેસોરી પદ્ધતિની કેળવણી દાખલ કરવામાં આવી છે. જે મંદરે મગજમાં મદ અથવા સુખ સ્થિતિમાં હોય છે, તે હાથના કામથી ચોકસ અને દૃઢ થાય છે. તેને લીધે તે પદાર્થનું ખારીક અવલોકન કરવાની જરૂર પડે છે. જેને રનાયુની કેળવણી કહે છે તે પણ લાભ આપદ્ધતિમાં સમાવેલો છે. તેવી રીતે કામ કરીને શિક્ષણ મળતું જોઈએ એ નિયમને અનુસરી કિન્ડરગાર્ટનની બહીમોના આકાર બાળકો જુદા જુદા રીતે કરે છે. તે છાપ તેમના મગજમાં મચોટ પડે છે અને કામ કરવાથી તેમને તેમાં આનંદ મળે છે. સ્પૃહા પદ્ધતિમાં પણ તે જ નિયમનો અમલ થાય છે. કાગળના આકાર બનાવવાથી તેમ જ લાકડાની જુદી જુદી આકૃતિ તૈયાર કરવાથી, આખ હાથ અને વિચારશક્તિ કેળવાય છે. કામના ફેરફારને લીધે મગજના જુદા જુદા તત્ત્વક કામે લાગવાથી મગજને પણ આરામ મળે છે. ચોકસાઈ, ખારીક અવલોકન અને કામ કરવાની સરળતાના શુભ ટેવ કે જે બાળકને પ્રાપ્ત થાય છે.

મોન્ટેસોરી પદ્ધતિમાં પણ કામથી ઇન્દ્રિયો કેળવવાનો હેતુ મહેલો છે, પણ તેમાં બાળકને તેના કામમાં ધણી સ્વતંત્રતા મળે છે આ બધી નવીન પદ્ધતિમાં કામ કરવાથી જ મગજ કેળવાય છે અને વિચાર સ્પષ્ટ અને સુરેખ થાય છે. તે મુખ્ય હેતુ છે. ફક્ત કહેવાથી અથવા સાંભળવાથી કે જોવાથી યથાર્થ કેળવણી મળે છે એ વિચાર અપૂર્ણ લાગવાથી ક્રિયા એ કેળવણીનું આવશ્યક અંગ છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે. ફક્ત વસ્તુના સંસ્કાર એ જ્ઞાનીની અર્થ અવસ્થા છે, તેથી તેના બરોબ જ્ઞાનને માટે મંદરે કાંઈપણ ઇન્દ્રિય દ્વારા પ્રગટ કરવાની જરૂર છે. આ કારણને લીધે ચિત્રકળાનો નવો વિષય શિક્ષણક્રમમાં જોવામાં આવે છે. ફક્ત જોવાથી પ્રદાર્યનું બરોબ જ્ઞાન મળતું નથી પણ બ્યારે તેના આકાર, રંગ, કદ વગેરે બાબતો ચિતરવામાં આવે છે ત્યારે તે પ્રદાર્યનું જ્ઞાન સચોટ અને દૃઢ થાય છે. બાળવર્ગમાં વાર્તા ફક્ત કહેવાથી જ બાળકને તેનું જ્ઞાન મળતું નથી પણ તેને બજવી બતાવવાની જરૂર સ્વીકારવામાં આવી છે. તેમ જ ફક્ત ગીત ગાવાથી તેનો પૂરો અર્થ સમજતો નથી પણ તે બાવ સહિત ગવરાવવામાં આવે છે. રમત, માટીના આકાર, કિન્ડગાર્ટન બહીમ વગેરે બાળવર્ગના વિષયમાં કામ ઉપર ખાસ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. હરગાર્ટના અનુયાયીઓ આથી સંતોષ નહિ પામતા એકની એક, જ બાબત જુદા વિષયમાં શિખવે છે કારણ કે તેમનો એવો મિદ્ધા છે કે જ્યાં છવાયા મંદરે વિચારને નિર્બળ રાખે છે પણ જે તે સંસ્કારને એકીકરણના રીતથી દૃઢ કરવામાં આવ્યા હોય

§ Experiments have been made to ascertain whether there is any connection between rapidity of muscular action in the hand and degree of intellectual progress. It was found that, as a rule, those children whose movements are quick are brighter mentally than the slow movers "..... "The connection of the speech and hand centres in the brain appears to be a natural result of evolutionary development of the race."

તો બાળકને તેમાં રસ પડે છે, અને તે વિચાર વ્યવસ્થિત અને ચોક્કસ બને છે. દા. બકરીનો પાઠ વાંચનના વિષયમાં હોય તો, તેઓ 'બકરી' શબ્દની જોડણી અને પાઠનું વાચન કરાવે છે; રમતના કલાકમાં તેજ રમત રમાડે છે; ચિત્રકળા વખતે તેનું ચિત્ર દર્શાવે છે, ગીત પણ તેનું જ ગવરાવે છે; મારીનો આકાર પણ બકરીનો કરાવે છે. વાર્તા પણ બકરીની કહેવામાં આવે છે આવી રીતે જુદી જુદી રીતે તે વસ્તુનું જ્ઞાન યથાથી તે સંગીન થાય છે અને આગળનો અભ્યાસ પાકો થતો જાય છે.

કવિતાના વિષયમાં તેનો પાઠ દ્રક્ત આર્થ કરીને, અથવા અન્વય મમનથી કે ઘેરથી કરી લાવવાનો કહેવામાં આવતો નથી; તેને પણ વર્ગમાં પ્રથમ રાગ તાલ સહિત શિખવવામાં આવે છે. મુખપાઠની રીત છે તે પણ સંસ્કાર વધારે આવિર્ભાવ કરવાને માટે છે. તેમ જ નિબંધ લખવામાં પણ જે વસ્તુ તથા જગ્યા જોઈતી હોય તેનું જ વર્ણન કરવાને માટે કહેવામાં આવે છે. અખૂર્ત વિષયના નિબંધ દ્રક્ત મોટી ઉમ્મરના વિદ્યાર્થીઓએ લખના જોઈએ એમ હાલમાં સ્વીકારવાના આવ્યું છે. ઇતિહાસના વિષયના અથવા બહાર મુસાફરી કરેલી જગ્યાના નિબંધ પણ એ ઉદ્દેશને અનુસરી આપવામાં આવે છે. રાજ્યાતમાં વાર્તાના સાર અથવા ચિત્રનું વર્ણન કરવા કહેવામાં આવે છે તેનો ઉદ્દેશ બાળાના કાષ્ટ ઉપરાંત વિચારની સ્પષ્ટતા પણ છે. આપણા ખાનગી વાચનમાં પણ જે વિષય આપણે વાંચ્યો હોય છે; તે સંબંધી વાતચીત આપણા 'મિત્ર કે સહાધ્યાયી' જોડે કરીએ છીએ અથવા તેની ટુંટી નોંધ લઈએ છીએ, અથવા તે સંબંધી નવો લેખ આપણે લખીએ છીએ; ત્યારે તે વિચાર આપણા મગજમાં વધારે સ્પષ્ટ અને સ્થાયી થાય છે. તે જ પ્રમાણે ભૂગોળના વિષયમાં પણ દ્રક્ત પર્વત, નદી, કે ગામના શહેરની હકીકત શિખવવાથી તેનું શિક્ષણ સ્થાપિત થતું નથી, પણ તે પર્વત કે શહેરને નક્કશામાં ખતાવવાથી અથવા ખીન નક્કશાના ખેખામાં પૂરવાથી તે સંસ્કાર વધારે દૃઢ થાય છે. કેટલીક વખત રિસિદ્ધ નક્કશા તૈયાર કરવામાં આવે છે તેનો હેતુ પણ મગજમાં પડેલી છાપને દૃઢ કરવાનો છે. ઇતિહાસનો વિષય દ્રક્ત તેની હકીકત કહી જવાથી પૂરો થતો નથી, પણ તેનો ભૂગોળ સાથે સંબંધ જોડવા પડે છે; તેમ જ લક્ષણના નક્કશા દોરવાની જરૂર છે, અને પાઠની નોંધ જે કાળા પત્રીયા ઉપર લખી હોય છે તે ઉત્તરાવવામાં આવે છે, તેથી હાથ, આંખ, અને કાનનો ઉપયોગ યથાથી તે સંસ્કાર વધારે દૃઢ થાય છે. * વિજ્ઞાનનો વિષય 'હાલમાં પ્રયોગથી જ શિખવવામાં આવે છે. શિક્ષક પ્રયોગ કરે છે એટલું જ નહિ, પણ તે વિષયના અનુભવ-સિદ્ધ જ્ઞાન માટે 'દરેક વિદ્યાર્થીએ જાતે તેનો પ્રયોગ કરવો પડે છે; આથી વિષય રસિક થાય છે એટલું જ નહિ.

* ગણિતનો વિષય વસ્તુ જ્ઞાનથી રસિક કરવામાં આવે છે એટલું જ નહિ બાળકના હાથનો ઉપયોગ પણ તે વિષયમાં કરવામાં આવે છે. દા. વર્ગના ઝોરડાની લંબાઈ ૨૦ ફૂટ છે તે દ્રક્ત શિક્ષક કહી જાય તો, તે કામ પૂરું થતું નથી પણ તેની લંબાઈ ૨૦ ફૂટ છે તે સંસ્કારને દૃઢ કરવા માટે છોકરાની પાસે તેની લંબાઈ ફૂટથી મપાવવામાં આવે છે. તેમ જ કોષ્ટક શિખવતાં તેમની પાસે જુદા જુદા કાટલાંનું વર્તન કરાવે છે.

પણ તેનું જ્ઞાન દૃઢ થાય છે. કોણેજમાં પ્રોફેસરો વ્યાખ્યાન પદ્ધતિથી વિદ્યાર્થી આપે છે પણ વ્યાખ્યાન ગમે એટલું રસિક અને વિદ્વતા ભરેલું હોય તો પણ જ્યાં સુધી તે વ્યાખ્યાનની દુકી નોંધ વિચાર્યાંઓ કરે નહિ ત્યાં સુધી તે જ્ઞાન મગજમાં ઠકી શકતું નથી. ઇતિહાસ અને તત્ત્વજ્ઞાન જેવા વિષયમાં તો દુકી નોંધેલી ખાસ જરૂર છે. અને જો પ્રોફેસરો પ્રમ-ગોપાત તે તપામે તો વ્યાખ્યાનનો જેવું વધારે ફળદાયી નિવડવાનો સંભવ છે.

ધણા શિક્ષકોનું હજી એવું માનવું છે કે, વર્ગની અંદર જો બાળકો જ્ઞાન રીતે * બેસી રહે, અને શિક્ષક જે શિખવે તે સાંભળ્યા કરે તો વર્ગની વ્યવસ્થા સારી છે, એમ કહેવામાં આવે છે, પણ આ બૃહ ભરેલો વિચાર છે, કારણ કે બાળકને કુદરતે જ શારી-રિક અને માનસિક ઉત્સાહ આપેલો છે; તે ઉત્સાહને જ્ઞાની દેવાથી બાળકને લાભ થવાને બદલે નુકસાન થાય છે. જે બાળકો તંદુરસ્ત હોય છે અને જેનામાં જીવન શક્તિ વિરોધ હોય છે; તે જ બોલવાને, દરવા કરવાને, તથા કામ કરવાને આવુર હોય છે. મંદ અથવા માંદા બાળકને જ એક ફેકલે જ્ઞાન બેસી રહેવું ગમે છે. બાળકનામાં રવાબાધિક જે અપ-જના છે તેનો ઉપયોગ કરવાને માટે જ ફળદાય અને મોન્ટેસોરીની પદ્ધતિ છે. બાળક જે જીવે છે અને સાંભળે છે, તેનું મંતોપકરક જ્ઞાન મેળવવાને માટે પ્રયત્ન કરે છે, પણ જો તેની જીનાસ દબાવી દેવામાં આવે છે તો તેને દુઃખ થાય છે. તેમ જ તેને કામ કરવાનું પણ વધારે ગમે છે કારણ કે તેના શરીરમાં જે જીવન શક્તિ છે તે કોઈ પણ રીતે બહાર પ્રદર્શિત થવાને માટે પ્રયત્ન કરે છે, તેથી જો બાળકની અપજનાને દબાવવાને બદલે તેનો સારી દિશામાં ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેનું વ્યક્તિત્વ ખીણે છે અને તેને આનંદ થાય છે.

ધણા શિક્ષકો પાક સમજાવી જાય છે અથવા તેની હકીકત કહી જાય છે, એટલે વ્યાખ્યાન પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરે છે; પણ તેથી બાળકના મગજમાં તેના સંસ્કાર ટકતા નથી; તેને માટે તો બાળકને વારંવાર મવાય પૂજ્યાની જરૂર છે.

એટલું જ નહિ પણ બાળકોએ શિક્ષકને મવાય પૂજ્યા જોઈએ. ધણી વખત શિક્ષક બાળકને મવાય પૂજી મંતોપ પામે છે, પણ તે ઉપરાંત બાળકો મવાય પૂજે તેને માટે તેમને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ. આ રીતથી બાળકના મનની વાત રપટ થાય છે; અને તેને જે મુશ્કેલી હોય છે તેનું નિરાકરણ થાય છે. દાલમાં કાળા પાડીઆનો છૂટથી ઉપયોગ કરવાનો રિવાજ છે. તેનો જેવું એટલો જ છે કે શિક્ષકે જે પાક સમજાવ્યો હોય છે તે બાળક બોલી જાય, તે ઉપરાંત જો તેને નોંધ પોથીમાં લખી લેવામાં આવે તો, તે મંસ્કાર વધારે દૃઢ થાય છે. સાંભળવા અને બોલવા ઉપરાંત હાથથી કામ કરવાથી તે બાળક વધારે રપટ

* "If will help us realise some thing of what is implied in keeping a child still if we consider the immense part the motor activities play in his life. They are to the child even more then our thoughts are to us, for the mental world of the very young child is so undevelope that it motor activities constitute almost the whole of conscious life."

અને દૈદ થાય છે. વર્ગમાં નંબર ચલાવવામાં આવે છે તથા પાઠના માફ આપવામાં આવે છે તેનો ઉદ્દેશ બાળકોમાં હરિશ્ચંદ્ર ઉત્પન્ન કરવું વિદાય થીએ. એ છે કે તેણે જે મહેનત કરી છે તેનું ફળ, શું આવે છે તે તેઓ જાણી શકે છે અને તેથી તેમનો કામ કરવાનો ઉમંગ વધે છે, મન ઉપર જે સંસ્કાર પડે છે તેનો આધિભાવ યથાર્થ જ્ઞાનને માટે આવશ્યક છે. તે વિષયને અનુસરી આપણે હાલની શિક્ષણ પદ્ધતિનું અવલોકન કર્યું છે પણ ધર્મશાસ્ત્રમાં (Theology) પણ તે નિયમ તેવી જ રીતનું અનુવાળું નાખે છે. તત્ત્વચિંતન કે વ્યવહાર, જ્ઞાન કે કમ શ્રેષ્ઠ છે એવો અધેડો ઘણા જૂના વખતથી ધર્મશાસ્ત્રમાં ચાલતો આવ્યો છે. જમાનાને અનુસરી બેમાંથી એક તત્ત્વ ઉપર બાર મૂકવામાં આવ્યો છે. હાલનો જમાનો પ્રવૃત્તિનો છે તેથી કર્મને વધારે પર્મદ કરવામાં આવે છે. જ્ઞાનસંપાદનને જે મિદ્ધાન ઉપર જણાવ્યો તે પણ કર્મને સમર્થન કરે છે. જ્ઞાનની જે પ્રથમ અવસ્થા વસ્તુનું જ્ઞાન અહણ કરવાની છે તેને અનુસરી આપણે સદિના જુદા જુદા પદાર્થનું જ્ઞાન મેળવવાનું છે અને તેનું ચિંતન કરવાનું છે પણ તે અંતિમ અવસ્થા નહિ હોવાથી જે જ્ઞાન આપણે મેળવ્યું હોય છે તેનો ક્રિયાહાર અનુભવ કરવાનો છે. કક્ત જ્ઞાન એ પૂર્ણ અનુભવ નથી પણ તે જ્ઞાનનો સદુપયોગ એ કર્તવ્ય છે અને તેથી જ્ઞાનની સાથે કર્મની પણ જરૂર છે, તેની આવશ્યકતા એટલા માટે છે કે જેમ વ્યવહારમાં વસ્તુને જાણવાથી તેનું યથાર્થ જ્ઞાન આપણને થતું નથી પણ તેનો ક્રિયાહાર અનુભવ થવો જોઈએ; તેમ જે તત્ત્વનું આપણે ચિંતન કરીએ છીએ તેનો જ્યાં સુધી જનમકળના વ્યવહારમાં ઉપયોગ થતો નથી ત્યાં સુધી તેનું અંક જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતુ નથી. આત્મ ચિંતનની કેટલીક શંકાઓનું નિવારણ ક્રિયામાં જ અનુભવમાં આવે છે

મુળજ્ઞાન હીરાકાલ ચોકસી.

ગુજરાતી હિંદુઓનો આત્મઘાત.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૩૨૫ થી.)

ધર્મોની અસર તપાસ્યા બાદ હવે આપણા કર્મોની અસર તપાસીએ. સર્વે કર્મોમાં મુખ્ય કર્મ ખાવાનું છે અને તેથી હાલનો આપણો ખોરાક કેવો છે, કેમ લેવાય છે, અને તે શી અમરો તન અને મન પર કરે છે તે પડેલી તપાસીએ.

ખુદાઈ કહે છે કે અમલના ચિત્તને એકાંતે જેરી વગેરે ફળાહાર કરતા અને તરશ છીપાવના ફક્ત પાણી પીતા. તેઓમાંના સંકેતો સો વર્ષ ઉપરાંતનું આયુષ્ય બોગવતા. દેવે-કોટમના દેવના પ્રભાએ મેદોળીઅન્ન નામની જાત ફક્ત જૂનિલી માગ્નીને દૂધ પર જ

રહેતી ને લોકો અતિ સુદર હતા અને તેમનામાં ૧૨૦ વર્ષ ઉપરાંતની અઢગીનાળા ધણા બાણસો હતા.

આર્યસત્તાનના ગરમ અરખોમાં રહેનાર આરખો પંજુર ખાઈ આનંદ ફરે છે અને મધપાન કરતા નથી તો પણ તેઓ તનદુરસ્ત રહી લાલુ આયુષ્ય ભોગવના શક્તિમાન થાય કે આપણા નરિમુનિઓ કદમળ ખાઈ નિર્મળ ગંગાધું નીર પી તનેદુરસ્ત રહી શુદ્ધ નિચાકની આનંદમાં મો ની ઉપરાંત જીવતા હાલ આપણે ત્યાં શુ છે તે તપાસો.

આ કાની હતીઆને દુ ખમય માનનારા આપણા હિન્દુઓ આ દુ ખી હતીઆમાં દુઃખીનો જે હાલો લેવાય ને લઈ લેવાની ખાતર મોટીઆની ખાવા પીના પર હાથ ચલાવે છે, મરી મરનાના પર મોહિત થઈ પડી ધગ ને જહાર લેટેલોમાં લહેજતનાર માન ખાઈ આનંદ પામે છે, અને ૫૦ વર્ષ પહેલાં તે મોડો પાથરી સુદ સ્વધામ મીધાવે છે. કાના ખાના અને સુખશાન્તિગૃહમાં જઈ સુખ ને શાન્તિ મે સુમારી પાછા આવનારા ખરાબ સહેલા માનના શોખીન અથ મૂર્ખાઓ વધારે જીવવાની આશા રાખતા તનેય એમ લાગે છે વગી કેટલાક મૂર્ખાઓ પેટમાં પ્રદર્શન ભરવાની ઇચ્છાથી અનેક વાનીઓની ભરેલી દાંડાર થાળ આરોગી જઈ હેરાન થાય છે આ માણુઓ સ્વપ્ને પણ ખાલ નથી આણુતા કે લાલુ અને સુખમય જીવન ગાળનારા હજુપુટ તનના અને મગજુત મનના આપણા નરિમુનિઓ કેવળ માદામાં માદો આહાર કરતા હતા

હાનમાં વાણુનો મમય બદલાતો બદલાતો મોડો થવા લાગ્યો છે આ બાબતમાં જૈન લોકોનું અનુકરણ કરના જેવું છે રાતના નવ સાડા નવ પડી ખાનારાઓ પોતાની પાચનક્રિયા પુરુ જોસમાં ચાનતી દોષ છે ત્યારે સુધ જાય છે તેઓ પુરતું પાણી પણ પી શકતા નથી અને તેમને નિદ્રામાં ખગમ મર્યા આવે છે આથી તેઓને આરામદાયક સુખી નિદ્રા પણ મળતી નથી

આ બધા કરતાંએ આપણા ખોરાકમાં વપરાતી વસ્તુઓ તરફ નજર દેરીએ તો શારીરિક ફીણુતાના ધણા કારણો જડી આવશે અસત આર્યો મામાહારી હતા અને તેવો ખોરાક ખાનારાઓમાં જે જુરસો, શારીરિક શક્તિને શરાતન દોષ છે તે તેમનામાં હતો. પણ હાનમાં પચરસુ સ્વાદુ ખાનારા કેવળ અજ્ઞાહારી હિંદુઓ શરાતનીના વર્ગમાંથી ખાતન છે પુષ્કળ માસાહારી ઉચ્ચ સ્વભાવનાગા ને વિકરાળ સિહસમ હોય છે એમ નથી તેમ જ કેવળ અપદ્મ આહારી બાવતા બકરા જેવા પણ નથી હોતા પણ એટલું તો જોવામાં આવે છે કે પ્રાણીજ તથા ધાન્ય મિશ્રિત ખોરાક ન ખાનારાઓ શારીરિક શક્તિ સુમારી દે છે ઇશ્વરનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને સાડ માદો નિર્ભાવ્ય લાજપાનો ધણો મારો હશે પણ શારીરિક જોસો કાયમ રાખવાને તે નથી શારીરિક જોસાની દૃષ્ટિએ જોતા દૂધ, ઘી, ઇંડાં એવી વસ્તુઓ તો આપણા ખોરાકમાં અસમ્ય આવવી જ જોઈએ નાહક પ્રાણીઓને મારવાથી માણસ હેવાનીયત પ્રાપ્ત કરે છેએ ખડ હજો પણ એમ માનનારા પણ દૂધ અને

ઇડાં ખાવાથી જીવહિંસા નથી થતી એમ માને છે ખરા. પણ આપણા આ યુગ્વરાતમાં જોનાના બળને લીધે તેમના ધર્મની અસર સર્વે ઉપર થઇ છે અને તેથી ધાર્મિક દૃષ્ટિએ જોતાં જીવદયાનો ઉમદા ગુણ આપણામાં આવ્યો છે તે સામે આપણે શારીરિક જીવસ્સામાં અતિશય મોજા પણ થઇ ગયા છીએ.

દૂધ એ ખડું જોતાં પ્રાણીજીવ ખોરાક છે અને પૌષ્ટિક છે; તેમ જ તાજું ઇડાં એ પણ અતિ હિતકર છે. પણ અહિંસા પરમો ધર્મ: એ માન્યવાના ઉદ્દેશથી ઇડાંને માણુમના ખોરાકમાંથી આપણે બાતલ કર્યાં છે. જીવદયાળુઓનું કહેવું એમ છે કે ઇડાંમાંથી જીવ કદાચ પેદા થાય એમ છે. પણ સામન્તની દૃષ્ટિએ એ યથાર્થ નથી. કારણ કે ઇડાં સેવાયા પછીજ જીવ પેદા થાય છે અને તેમાં પણ દરેક ઇડાંમાંથી જીવ નથી થતો. તાજા તરત મહેસા ઇડાંમાં જીવ જેવું કંઈ પણ નથી. તો પછી તે ખાધાથી જીવની હિંસા ક્યાં થઇ ? જેની હયાતી જ નથી તે દહણ્યો ક્યાંથી ? આ આત્મન્ટિક અહિંસાવાદીઓને પૂછવાનું કે તમે દૂધ ધી ખાઇ હિંસા નથી કરતા ? ધ્રિરે એ દૂધ તો નાનાં ટળવળતાં વાહરડાં અને પાડાં માટે નિર્માણ કરેલું છે, છતાંએ તેમને બુખ્યાં રાખી ધીમે ધીમે રીયાવી પરમ કૃપાળુ ધ્રિરે તેમની માતાના સ્તનમાં તેમને જ માટે મહેલું દૂધ પી જમ્મ અને પરમ પવિત્ર હીંમે એમ કહેવું વાજબી છે ? ભંસોવાળાઓને પૂછો કે પાડાઓ પેરી કેટલા જીવે છે અને તેનું કારણ શું છે તે તપાસો. મનુષ્યની બ્રહ્મ થયેલી બુદ્ધિ અહીં જીવહિંસા નથી કરાવતી ? મેંદાં બકમાં આરવાં, માંછવાં પકડવાં, શિકાર કરવો એ જેમ હિંસા છે તેમ આ પાડાં મરાવવાં એ પણ શું નથી ? તમારા પેટને મંતોપવા ખાતર તમે પાડાનો વધ કરાવી બાળક રહિત થયેલી મદિય માતાના સ્તનમાં થતા દૂધને વખતો વખત ચોરી લઇ પી જઓ છો, આહમાં વાપરો છો, મિઠાઇઓ બનાવો છો ને તમને સહેજ પણ કંપારી નથી આવતી ? હું કોઈ પણ ધર્મના મનુષ્યની લાગણી દુઃખાવવા નથી ઇચ્છતો, પણ દેટલાક નિયમો પાળનાથી આપણને શારીરિક જીવસ્સાની બાબતમાં યુત્તુકમાન થયું છે એ જાણવા માગું છું. લાભ-હાનિનાં બંને પાસાં તપાસી નિર્ણય કરવાનું કામ વાચકનું છે.

આ ઉપરાંત અમ્મ કૂળમાં પણ મારી અને પૌષ્ટિક વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરવામાં કસ્ટર કરીએ છીએ. આપણો ખોરાક દિનપ્રતિદિન ઇમજેર થતો જાય છે, અને તેનાં કારણો પૈકી મોંઘવારીને આગળ કરવામાં આવે છે, પણ તે કરતાંએ વધારે જવાબદાર તો ફરી ગુલામ થઇ ગયેલી આપણી સમાજનાં કપડાં વગેરે પર થતું ખર્ચ છે. આપણી આવક દંધ વધી ગઇ નથી, પણ સાદાં અને મજબુત કપડાંને બદલે, રંગ બેરંગી મનોરંજક અને મહેજમાં ફાટે એવાં કપડાં વાપરીએ છીએ. આથી ખર્ચ વધી ગયો છે અને તેની કાપકપ ખોરાક પર કરીએ છીએ. કપડાં પહેરવાં એ તો મામાજીક મંડળના જીવ્હી પંચને રાજ કરવા માગ છે, પણ શું ખાધું શું પીધું એ તો આપણું મન અને ધર જ જાણનાર છે.

સામાજીક જીવનમાંથી અચવા માટે પેટ બાળતાં કરતા નથી. દૂધ જહીં કે છારાને બદલે હોજરી બાળતી જની જની આદ પી લાકાનને ઘટાડવા માંડી છે. જાડી દાળને બદલે

પાતળી દાળથી ચલાવી લેવામાં આવે છે અને જરાક સ્વાદમાં કમ હોય તો મરચાંનો છુટથી ઉપયોગ થાય છે. સારાં ચોક્કમાં અન્નના અભાવે હેલકાં કમ પૌષ્ટિક અન્નથી ચલાવી લેવામાં આવે છે. આમ ધણે ઠંકાણે કેળાંની ગરજ યુગાધી સારવામાં આવે છે. રહીની ગુલામગીરીની સખ જુસરી ગુજરાતીઓની ગરદન પર બેસતી જાય છે અને ગુજરાતીઓ ગરીબ એક માફક તેના દબાણમાં આવી નાહક પીડાય છે. આવક કરતાં જવક વધી ન જાય એ ચિંતા હરહમેશ તેમને હોય છે અને ક્યાં કાપકુપ કરી રાકાય એમ છે તે જોવા તે હંમેશા વિચાર કરે છે. તવંગર વર્ગ તો હેરાન નથી થતો પણ મધ્યમ વર્ગના ધણીકના મન બાકે બળતાં હોય છે. તેઓ ખહારથી રાજ થઈ ફરે છે અને લોકવાનંદ તમાચો મારી મોં લાલ રાખે છે, પણ ખાતી વખતે કે બીજું કોઈ પણ કામ કરતી વખતે તેમનું મન શાન્ત હોતું નથી. મનની શાન્તિ ગુમાવવાથી તેમની શારીરિક શક્તિ નાશ પામે છે, આવી હંધાહોળી જેનાં હૃદયમાં સળગી રહેલી છે તેનાં સ્ત્રીપુરુષો સારા બળદાર ખોરાકને અભાવે મશાલેદાર કમળેર ખોરાક ખાઈ વધારે હેરાન થાય છે.

દક્ષિણી લોકો, અને ગુજરાતમાં મુસલમાન લોકોમાંના ધણા એવા રહીશુલામ નહિ થઈ ગયેલા હોવાને લીધે હજુ સાદાઈ જળતી રહ્યા છે અને તેઓના અંતરમાં રહેલા શાન્ત મનની અસર પ્રત્યક્ષ દેખાતા તેમના શરીર પર માલમ પડે છે. તેઓ સાદો ને પૌષ્ટિક ખોરાક ખાઈ આનંદ કરતા જેવામાં આવે છે ત્યારે દરજના રાજગારાયેલા આપણા ગુજરાતીઓ તનહુરતી ગુમાવી બેસા છે.

માંસ મચ્છી છડાં વગેરે પૌષ્ટિક ખોરાક ધર્મના કારણે તજ્યાં છે એ બધે; પરંતુ કૂધ, ઘી, ફળ ફળાદી તથા ઉમદા ધાન્ય પણ રહીના તોપથી બચવા થતા અધિક ખર્ચને યુગી વળવા માટે, તજ્યાં માંડયાં છે, અને તેની સાથે મનની અશાન્તિ થતાં વનસ્પતિના ખોરાકમાંથી પણ જે કંઈ વિત પ્રાપ્ત થાય તે જળા જાય છે એ મોટા ખેદની વાત છે.

હવે રહેવાનાં ઘરો તપાસીએ. તેઓ શારીરશાજના આધારે બંધાયેલાં છે કે નહિ તે જરાક તપાસો, અને તે સાથે તે ઘરે કેવા મહોલાઓમા છે અને તે મહોલાઓ કેવા સુવડ ગામમાં છે તે તપાસતાં ક્યાં ક્યાં ખામી છે તે જણાઈ આવશે.

ગામડાની અંદર પુરુષ વર્ગને દિવસનો મોટો ભાગ ઘર બહાર ખેતર પાધર રહેવાનું હોવાથી તેઓ તો સારી હવા લઈ શકે છે. તે ઉપરાંત પુરુષોને સખ કામ કરવું પડે છે. સારી હવા અને કામની મહેનતના પ્રતાપે તેમનાં શરીરસાગં રહી શકે છે. પણ તેમાંના ધણાંના ઘરમાં ઢોર વગેરે બંધાતાં હોવાથી ત્યાં ગંદવાડો પાર રહેતો નથી અને ત્યાં ચાંચડ મચ્છર ઉભરાઈ જાય છે. પુરુષ વર્ગ જ્યારે ઘર આગળ હોય ત્યારે આ ચાંચડ મચ્છરની મહેરબાનીથી ઝેર પાન કરે છે, પણ તે લાભ તેમને થોડોક જ મળ્યું મળે છે. પણ સ્ત્રી વર્ગનું શું? તેમને ખેતર પાધર જવાનું જોઈએ. ઘરમાં જાણ વાસીદું કરવાનું તેમને, અને ચોવીસ કલાકમાંથી 'લગમગમ' વીસ કલાક તેમને એ દુર્ગંધ ખાવાની અને મચ્છર ચાંચડ

જગ્યાએ ખેતી ગામગણા હાંકનારા અને ત્યાં કલાકેક કહાડી ધેર ફરનારા દોરતગરોના ટોળાં જોવામાં આવે છે. આ કસરતે તેઓ મુખી શરીર રાખવા ઇચ્છે છે એ તેમની કેવી ખેવકુશાલ? હવે દરેક ઘર સ્ત્રીઓ માટે અખાડાની ગરજ, કેમ આરતું તે તપાસીએ. હાથના યુવકોની દાદીઓ દળતી, ખાંડતી, પાણી ખેંચતી અને એવાં ખીજાં અનેક ઘર કામ કરતી નાની છોકરીઓ આવાં કામ કરવામાં મદદ કરતી અને નવરાસની વખતે રમતી. આ કામથી ઘર ને આંગણું સ્વચ્છ રહેતાં અને ગંદવાડ ધણે ઓછો થતો. સ્વચ્છ આંગણાવાળા ઘરોની હવા સારી રહેતી. આ ઉપરાંત તેઓ જાતે કામ કરતાં તેથી તેમના ઘરમાં ખર્ચનો ખચાવ થતો અને પાસે સહેજ મુડી થવાથી તે તથા તેમના પતિઓ ચિન્તા રહિત રહેતાં. હાલના દમડી રહિત પણુ શોખીનને રૂઢીગુલામ ઉજળા કંગાલો જેવા તે નહોતા. તે વખતનાં દરેક ઘર આમ કસરતચાળાનું કામ સારતાં અને ભૈરાં આવી કસરત અને ઓછા ખર્ચથી ચિન્તા રહિત રહેતાં. તેમના મનની અમર તેમના તન પર થતી અને તેમના વદન હરહમેગ પ્રકુચિત રહેતાં. પાંચ સાત ફરજદની મા લસરકે ચાલી શકતી અને હાથ એકાદ છોકરું થયું કે તેને પગ ઉંચકે એ ભારી થઈ પડે છે અને ખીજું યતાં તો ખેલ ખખસ થઈ જાય છે. ખરામ ખોરાક, ખરામ હવા, આળસ અને અતિ ચિન્તાથી, ખીજતાં ફૂલ કરમાઈ જાય છે અને માણસો અસ્પાયથી યાય છે. એમાં દોષ કોનો ?

હવે ન્યાતનાં નાનાં તડો, લમની રૂઢીઓ તથા આત્મમંથનના અભાવ વિશે લખી આ લેખ બંધ કરીશ.

આપણી સમાજ ન્યાતો અને તેમા વળી પેટા ન્યાતોને લીધે અંદર અંદરનો કસેય વધે છે એ જગ જાહેર છે અને તેથી વધારે તેવા ભાગે હોવાને લીધે પાસે પાસેના સગાઓના થતા લમથી શારીરિક ક્ષીણતા આવે છે. દોરોને ઉછેરવાને ધધે કરનાર પણ જોઓ આ વાત જાણે છે તેઓ સગાં હોય એવા ગાય ગોધા કે જોરા પાડાઓના મનોમથી પ્રજા ઉત્પન્ન કરાવતા નથી. આ જ નિયમને અનુસરીને સગાંનીઓમાં લમ ન કરવાની આજ્ઞા આપણા ઋષિમુનિઓએ કરેલી. તે જ વાત લક્ષમાં રાખી આસ્ટ્રોલોજીના જંગમી લોકોમાં એક totoman (ગોત્ર) નો મર્દ તે જ totomanની સ્ત્રી સાથે લમ ન કરી શકતો. આ અર્થ નિયમ છે. પિતાના કુલમાં પ્રતિબંધ છે, ઘણા સખત છે, પણ તેવો સખત પ્રતિબંધ ખીજ રીતે પણ જોઓ પાસેનાં સગાં હોય તેમાં પણ હોવો જોઈએ. ન્યાતનાં નાનાં તડોને લીધે આ થઈ શકતું નથી. જેમ ન્યાત નાની તેમ તેમ વધારે પાસે પાસેનાં સગાં પરણે છે. જે ન્યાતો મોટી થાય ત્યા બંધનો દીવાં થાય તો આમ કરવાની જરૂર પડે નહિ. આ બાબતમાં મુંબઈના આર્યન અધરહુડનો પ્રયાસ સ્તુતિપાત્ર છે. એ પ્રયાસમાં તેઓ કાલે અને ખીજું કંઈ નહિ તો અસક્ત ચાર વર્ષ પછી થાય અને પેટા વર્ણો વચ્ચે લમ થઈ શકે એવી છુટ યાય તો નજળો થતી પ્રજાને સખવ કરવાનું બની શકે. આ ઉપાય આપણા હાથમાં છે. હાથે કરી શાસ્ત્રને નામે આજ્ઞતાં રૂઢિનાં પુસ્તકોને માની અને અંદર અંદરના આવી કસેય ને ફકાસને લીધે અને તે ઉપરાંત મસ્તાની મુસાફરીની અગવડને લીધે ઉત્પન્ન કરેલી આ ન્યાતો

તોડવી એ દરેક સમજી શુનરાતીનું કામ છે. ચાલુ જમાનામાં ખાવા પીવાની છુટ થઈ ગઈ છે પણ તેટલેથી સંતોષ માની બેસી રહેવાનું નથી.

લગ્ન કરતી વખતે વરકન્યાની વય સાંચુ પણ જોવું જોઈએ. તે જોવાવા માંડયું છે. બાળકમાં ઘણી કોમોમાંથી કમી થવા લાગ્યાં છે. પણ તે બેડીના ધડનાર ધર્મશાસ્ત્રના રચનાર બ્રાહ્મણોના વંશજો હજી પોતાને હાથે તે બેડી શણગાર રૂપે રાખી રહ્યા છે. તેઓમાં અને છેક જ દલકી કોમોમાં તે રીવાજ ચાલુ છે. આ જવાથી કંઈ આપણે સુખી થઈ ગયા નથી. બાર વરમ પહેલાં પરણાવેલી છોકરી ૧૪ મે કે ૧૫ મે વર્ષ સાસરે જતી પણ તે વખતે મલાલ લાજ શરમતે લીધે અને સાસરા પીયેરમાં વાસાઓને લીધે આખા વર્ષમાં થોડાક જ દિવસ પતિ પત્ની એકઠાં રહેતાં અને જે દિવસો તેઓ એક જ ઘરમાં ગાળતાં તે દિવસોમાં પણ થોડાક જ પળ સાથે ગાળતાં. આથી ઇચ્છાએ કે વગર ઇચ્છાએ મંચમ દરવાની જરૂર પડતી. મનુષ્ય માત્ર વિકારી છે અને આત્મમંચમને વિસારી દે છે આ આત્મમંચમ કાપદાકારક છે અને જૂલી જઈ દ્રક્ષા વિકારવશ થઈ હેગન થાય છે અને ખીન્નને હેરાન કરે છે. લાજ મર્યાદા વગરને લીધે મંચમ પળાતો અને અતિ પરિચયથી સ્ત્રીઓ તથા પુરુષો મતલબીન ન થતાં. હાલમાં એથી વિપરીત વાત જોવામાં આવે છે. બાર વર્ષ પહેલાં છોકરીઓને ન પરણાવનારની સંખ્યા વધવા માડી છે પણ તે છોકરીને સાપનો ભારે સમજનાર મુખાંઓની મંખામાં ઘટાડો થયો નથી. સાસુ સસરા તથા નરીન થયેલા વરરાજા તે સ્ત્રીને પીયેર પડી રહેવામાં પોતાની ગેર બાબત સમજે છે. ઘરની ફળવણીની ખામીને લીધે જ આવા ખરાબ વિચાર આપણા મનમાં આવે છે. પરવ્યા પછી છોકરી સામગ્રે નાચ છે એટલે બજેલાનો ડોળ રાખનાર ૧૮ મા ૨૦ વર્ષનો તેનો પતિ મુઠાગનો સાથી કહેડાવવાને અમલી લાજ મર્યાદા તરફ તિરસ્કાર દેખાડી પોતે માણસ નહિ પણ નરાધમ છે એમ સિદ્ધ કરી આપે છે. આ લાજ શરમ નહિ રાખી મુધરેવામાં ખપવા ઇચ્છનાર જોકે દિવસે પણ પોતાના ઝોરકામાં એટલું રહેલું જોવામાં આવે છે અને તે વિકારી પુરુષ અને તેના કામને વશ થયેલી તેની સ્ત્રી દેહના ધર્મ જૂલી જઈ ચહે-છ રામ-વત્ સુખને ભોગવે છે અને વડેલા નિર્માલ્ય થાય છે. પુરવ વર્ગ સ્ત્રીઓના માનીક હોય તેમ તે વર્તે છે. સ્ત્રી વર્ગ પુરુષ વર્ગ જેટલો કેળાવ્યો નથી અને તે ઉપરાંત ઘણા કાળના જીલમથી તેમણે પોતાનું આત્મગૌરવ ગુમાવી દીધું છે તેથી કામી પુરુષની નીચ ઇચ્છાને તેઓ મને કમને વશ થાય છે. જે માતાઓ પોતાની છોકરીઓને એવી કેળવણી આપે કે તેઓ પોતાનો દરજ્જો મમજો અને એમ જાણે કે તેઓ પુરુષ વર્ગના ગમે તેવા જીવનને તાબે થવા બંધાયેલી નથી તો બેચક તેઓના પ્રવાસે તેમના ઘણીઓ પર અંકુશ મૂકી શકાશે અને આ પ્રભાણે અંકુશ રાખી શકનારી અને રખાની શકનારી સ્ત્રીઓના ફરજીદાર અતિ વિકારી નીવડશે નહિ. પુરુષ વર્ગના સ્વાર્થપિણાથી સ્ત્રીની જીદગી દુઃખમય થાય છે એ જો દરેક સ્ત્રી સમજી નાચ તો રચક્ષણથી પણ પુરુષના સામી થશે લગ્ન કર્યાં એટલે અધકામને વશ થઈ પશુગતિ દાખવનાર પુરુષને પરવાનો નહોતો એમ નેજો સમજવાનું

નથી. પ્રાણી માત્ર પોતાની પાછળ ચંતનિ મુકી ન્ય અને સંસારનો દાળકમ ચાલ્યા જ કરે એ માટે જ હથેરે સંસારવહેવાર સુખમય કર્યો છે એ ભૂલી નહીં છામને વરા થઈ વહેવાર ચલાવવામાં જ પરમ સુખ સમાયેલું છે અને જે લઢાવે લઈ લીધા તે ખરો એમ માની આંધળાયાં કરી ઝંપલાવનાર પતિ પત્ની દુઃખી થાય છે. આવા બેડાં વહેલાં ધોવાઈ ન્ય છે અને તેમના ફગ્ગંદો તેમની ગળીર ભૂલોના ભોગ થાય છે. ફનીઆના આ સુખનો અતિ ઉપભોગ કરવાથી આ વિપરીત પરિણામ આવે તો દોષ કોનો લઢાડીશું? દેખતા આંધળા અને અકલસવાળા મુખાંચો હાયે કરીને પોતે ઉડા ખાડામાં પડે છે ને હેરાન થાય છે અને બીજાને હેરાન કરે છે. તેઓ કમોતે ખરે છે ને બીજાને મોતના પળમાં ફસાય એવા કરી મૂકે છે. પોતે આપધાત કરે છે અને બીજાને જીવ લે છે. તેઓ આમ ખેવડા ગુન્દેગાર છે.

દરેક ગુજરાતી હિન્દુએ ચાન્ રાખતુ બોધએ કે જનમદળ એ એક મહાન કુવારો છે જેની સહજ ધારાવડે દગ્ગમે હળવેરો શુદ્ધામાઓ શરીર ધારણ કરી બહાર પડે છે. અહીંના રાજમહારી પુરુષો, સામાજિક સુધારકો, સાર્વજનિક હિતેચ્છુઓ, ને જે માણસો પોતાના કુલ-સ્વાર્થમાંથી ફાળેક નજર બંડાર નાંખી આસપાસ ફરતા, ઉગરતા, કે નવાં જનમતા સામાજિક અણુઓના લાભાર્થે સહેજ પથુ વિચાર કરતા હોય તેમની ફરજ છે કે તેમણે આ સામાજિક કુવારામાંથી બહાર આવતાં નવીન કન્યાઓ કે કુમારોને સુકન્યા ને સારા કુમાર બનાવવા પ્રયત્ન કરવો બોધએ. પ્રજ્ઞના આગેવાનોનાં આ પ્રયત્નની ફતેહ પર પ્રજ્ઞતા અસ્તિત્વનો આધાર રહેલો છે. પથુ આ ગુજરાતવાસીઓમાં સ્ત્રી પુરુષો બન્નેમાં કોમ ને કસરતો અભાવ વધે છે, શારીરિક ને માનસિક બળદાયક રમતોનો અભાવ થયો છે, રમતો રમતાં પ્રકૃષ્ટિ વર્ધનના ઉગરતાં બાળકોનો ઉત્સાહ દાખી દેવામાં નાના મોટા બંજેલા ને અમણ સરે બાગ લે છે, જીહ્વાપ્રદારથી જ આનંદ માનનારાઓની ચંખ્યા વધવા માંડી છે, બાહુબળ વધારે હોય તો તેને, યા કુદરતે ઓથુ આપ્યું હોય ને કસગત કરી પધાગના પ્રયત્ન કરે તેને, જડકું ઉપનામ આપી આનંદ માનવામાં આવે છે. લેડો સાઈ ને સરળ પર્તન છોડી માજશોખમા શુવતંતન થતા ન્ય છે, લરી પંડી પાડી, ખરી અદાથી લટક મટક પગ હાથ પ્રચારી, ચાલનાર વ્યવસ્થામંડળદીપક પુરુષોની પ્રશંસા થાય છે. આત્મચંચી ને સદ્વર્તનથી આવનાર સાદા પુરુષો તરફ અધે તિરસ્કાર દાખવવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત તેમના કેટલાક ધર્મ માર્ગો અર્ધમૃત અવસ્થામાં છે અર્ધવા સજીવ હોય છે તે સામાજિક જીવન ઉચ્ચ કરવાને બદલે ગુંધે રીતે યા ઉધાડી રીતે મોજશોખ અને અનાચારને ઉત્તજન આપે છે યા માણસોને શૌરીરિક ચાસ્ત્ર વિરૂદ્ધ ચવાવી નિર્બળ ને નિગતે બનાવે છે. એમ છતાં પથુ પ્રજ્ઞના આગેવાન હોવાનો દાવો કરનાર એટલે સામાજિક શરીરના ભેળ રૂપે ગણાતા તેઓ જનસમૂહને આ અધોગતિ આજીનાર પંથે પળતા અટકાવી, સધિ સરળ માર્ગ દેખાડી, તેમને સુધારી તેમની ઉત્તિ કરવાનાં પગલાં ભરતા નથી યા બરે છે તો એવાં નધુંમક પગલાં બરે છે કે તેની અસર જનમમાજ પર લેશ માત્ર પથુ થતી નથી. જ્યાં આમ થયું છે ત્યાં પ્રજ્ઞ અવસ્થ નાચુક થઈ છે અને આપણું પથુ તે જ થવાનું છે.

એ નહીં છે. પ્રભુજીનો નાસકૂમ તરફ કુચ કરી રહ્યા છે અને આ તેમના આગેવાનો તેમના તે આત્મધાતના પ્રયત્નને અટકાવતી નથી. પણ તેમનું પણ વર્તન એવું છે કે તેઓ અટકે નહિ પણ ઉલટા પોતે પણ તેમની સાથે ધમકાય ! આ રીતે આ આપણી યુગરાતની હિન્દુ સંભાજ આત્મધર્મોત્કરે છે. “અર્સર્તો માં સંજ્ઞમયં । મૃત્યોર્માં અમૃતં ગેમય ।”

“ સિદ્ધારી. ”

યુગપરિવર્તન.

(ચર્યાપત્ર.)

“ વસન્ત ”ના નન્દી.

માટેજ,

આપના વૈશાખ(મં. ૧૯૭૨)ના અંકમાં પ્રો. આણંદશંકરના મનોહર લેખ ઉપરથી સૂઝેલા કેટલાક વિચાર નોંધવાની ગત લઉં છું.

“ ગયા દસકાનું ‘સ્વદેશિઝમ’ અને હેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી મેવાપરાયણતા-એ હમારા સમયની કેળવણીનું એક અમૂલ્ય તત્ત્વ છે-જે હમારા સમયમાં ન્હોતું. ”

આમ પ્રો. આણંદશંકરના એક યુવાન મિત્રે હેમને કહેલું વચન હેમણે ટાંક્યું છે. એ મિત્રને હું પણ કાંઈક કહું ? આમ કહીશ

“ બાઈ ! હમારુ આ વચન માંડેળા એક બાળકની યાત યાદ આવે છે : ગવર્નર જે મેલ ટ્રેનમાં એક ગામથી બીજે ગામે ‘ઝયો દતો તે જ ટ્રેનમાં એ બાળકે પણ સુમારી કરી હતી; તે કહે:- ‘ગવર્નર સાહેબ હમારી બેડે આધ્યા’ ”

પણ વળી એક બીજું વચન કહીશ-“ હમે એમ પણ હમને કહી સકેશો કે-‘હમારા સમયમાં મોટર-કાર નામના રથ આવ્યા-જે અમૂલ્ય સમયહાર હમારા સમયમાં ન્હોતો.’ -અને હમે ઉત્તર આપીયું કે-‘ ખરું; પણ તેથી કાંઈ એ રથમાં હમે જ એકલા બેસે, અને હમે ના બેસિયે, એમ નથી. હા, એટલું ખરું કે હમે એ રથને કલાકના સાઠ માઈલને વેગે જવા દેવામાં આવન-અને એ જીવનઆશ્વ માનો, ત્યાં હમે વીમ માઈલના ગતિમાનથી મંત્રુષ્ટ ગદી વધારે વેગના બેખમમાંથી દૂર રહિયે. ”

પરંતુ પ્રેમ આહુદશંકરે એ યુવાન મિત્રને આપેલા પ્રથમ ઉત્તરનું આ રૂપાન્તરકારી રૂપાન્તર જ છે, માટે આ મુદ્દા આટલેથી જ બંધ કરું છું.

જે વાતનો પ્રે. આહુદશંકરે સ્પષ્ટ કર્યો નથી તે વાત કહું.—એ યુવાન મિત્ર શું એમ માનતા હશે કે આ ‘અમૂલ્ય તત્ત્વ’ના ઉત્પાદક, અધિષ્ઠાતા, ચાલક એ પોતે-એટલે કે પોતે જે વર્ગના પ્રતિનિધિ છે તે યુવક વર્ગ છે? એમ હોય તો ખરેખર નવાઈ.

પણ આ પ્રશ્નમાંથી જ ઉદ્ભવતો એક બીજો પ્રશ્ન પૂછ : શું એ યુવાન મિત્ર એમ માને છે કે એ ‘અમૂલ્ય તત્ત્વ’ એકાએક, પૂર્વ કાળથી અસંખ્ય, અદ્ભુત અત્કારરૂપે, આકાશમાંથી-હેમના સમયમાં-પડ્યું? એમ જો એ માનતા હોય તો માનવ જાતિના ઇતિહાસનું તત્ત્વદર્શન એઓ ભૂલી જ ગયા એમ ગણવું પડશે. જનસમાજની પ્રવૃત્તિઓ કદી પણ પૂર્વ કાળથી વિવિધ, વર્ષાકાળમાં કદી ‘નીકંજતી’ ‘બિલાડીની ટાપ’ જેવી, નથી હોતી, એ તો ઉત્ક્રાન્તિના નિયમોને વશ હોઈ એકે મહાન પ્રવાહના ક્રમચારી સ્વરૂપની જ હોય છે, એ વાત આ સમયની કેળવણીના સંસ્કાર પામેલા એ યુવાન મિત્રને મંભારી આપવી પડશે?

વસ્તુસ્થિતિ શી છે? એ યુવાન મિત્ર વસ્તુસ્થિતિ તપાસશે તો મહારાં આ સામાન્ય વચનોને પુષ્ટિ આપનારો ઇતિહાસ હેમની નજરે પડશે. જે ‘સ્વદેશિજન’ મરે આ યુવાન મિત્ર આસાધારણ ગર્વ રાખે છે તે જ સ્વદેશિજનની આધુનિક ઉત્પત્તિ કોનાથી અર્ધ? આ યુવકવર્ગથી નહિ; પણ પ્રે. આહુદશંકરના અને મહારા કરતાં પણ જૂના સમયની કેળવણીમાં પાકેલા ગંભીર ચિન્તકો અને દેશસેવકોને હાથે. એટલું જ નહિ, પણ સ્વદેશી મંચવનનાં મૂળ આથી પણ વધારે ઉંડા પૂર્વકાળમાં જડે એમ છે. હું જે સમયમાં હાંપરૂકામાં અભ્યાસ કરતા હતા (એટલે કે ઈ. સ. ૧૮૯૫ની પૂર્વે)—તે સમયમાં ગુજરાતમાં સ્વદેશી કારીગરીને ઉત્તેજનનું મંચવન જોરમાં ચાલુ હતું અને હેના કટવાકે પ્રચારકો ઠેર ઠેર બાપણો કરતા હતા; દક્ષિણમાં એ વિષય ઉપર દરિદ્રીર્તનો પણ ચર્તા હતાં તે એ સમયમાં જ કાવકમે એ પ્રવૃત્તિ હુમ યર્ધ ગઈ. પરંતુ બીજા ધોવાઈ ગયાં નહિ; અને ખાછી પાછલા દસકાની પૂર્વે તે પ્રગટ અર્ધ અને અનેક સંયોગોને બળે વિકાસ પામી.

સેવાપરાયણતાનો ઇતિહાસ પણ આ યુવાન મિત્ર કદ્યે છે તેથી વધારે પ્રાચીન છે. હમણાં થોડા દિવસ ઉપર જે સ્વ. અગરકરની જન્મન્તી ઊત્તવાઈ તે અગરકર સેવાની મૂર્તિ હતા તે તો સર્વમાન્ય છે. એ અગરકર ગુજરી ગયે જ વીસ વર્ષ થયાં; અને હેમણે તથા હેમના ગણતર મિત્રોએ સેવાપરાયણતાનું પ્રથમ પગલું બર્ધુ તહેને આજ છત્રીમ વાં થઈ ગયાં. ફોર્સન કોલેજ અને કેકન એન્જ્યુકેશન સોસાયટીનું બીજ-હેમાં પ્રગટ યયેલી સેવાપરાયણતાનું બીજ-એ સમયમાં વચાઈ. આશા છે કે પ્રે. આહુદશંકરના યુવાન મિત્ર આ પ્રવૃત્તિ માટે પણ પોતાના સમયની કેળવણીને યશ સમર્પતા નહિ’ હોય. સર્વ-દૂસ ઔદ્ય ઇડિયા સોસાયટીની મંસ્થા, સેવાધર્મનું વિશિષ્ટ મૂર્તિ રૂપ, ત્હેની ઉત્પત્તિ ગમે તો આધુનિક છે, તથાપિ હેના ઉત્પાદક સ્વ. ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલે તો આ દમકાની કેળવણીના પાકના ન્હોતા. પણ તે પૂર્વના જ—એ સચક વાત છે.

સેવાનો વ્યાપક અને વિશાળ અર્થ દેખ્યું—શા માટે ના સેવા ? તો વ્યાપક અર્થ લેખ્યું તો સ્વ. મહાદેવ' ગોવિન્દ રોનડે સેવાની પરમ ચૂંતરૂપ, અને હેમની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ સેવાની પ્રતિબિમ્બગત આકૃતિરૂપ, આપણી નજર આગળ ઉપસ્થિત થશે. પરંતુ આ યુવાન મિત્રને મન તો રાનડે મરણ પામ્યા એટલે હેમનાં મહાન કૃત્યો પણ હેમની ચિતામાં હેમના શય સાથે જસમ થયેલાં એમ હશે કે શું ?—આમ બધ રહેછે. બાકી એ જ ધોરણે સેવાપ્રવૃત્તિને ઇતિહાસ પ્રાચીન યુગમાં વાંચવાનાં અનેક દ્વાર ઉઘાડિયે તો બિઘડે એમ છે. યુગશતમાં—દીવાની ન્યાયરચનાનાં દ્વયણ, વિધાન, ખસ ઇત્યાદિ, દ્વર કરવા માટે ઈ. સ. ૧૮૭૦-૮૦વાળા દસકામાં રચાયેલી લવાઈ કોર્ટ, મદ્યપાનનો અનર્થ ટાળવા માટે ૨૧. રજીસ્ટ્રેડલાલ છોટલાલે પ્રધાન રૂપે આરમ્ભેલા પ્રયાસો; ૧૯૨૧. લાલગંધર ઉમિયા-સંકરે—ખાસ પંદરપુરમાં—સ્થાપિતો નિધવાળાલાયમ, ઈ. સ. ૧૮૬૫ અને ૧૭૭૦ની વચમાં પ્રગટ થયેલી પ્રાર્થનાસમાજની પ્રવૃત્તિ, તે જ સમયમાં અને તે પૂર્વે ૨૧. કરસનદાસ ઝૂળજી, મહીપતરામ રૂપરામ, લોખાનાથ સારાભાઈ, લાલચંદર ઉમિયાચંદર વગેરે દેશસેવકોએ ઉપાડેલી સમાજસુધારાની દેશસેવા;—ઇત્યાદિ અનેક સચલનો સેવાના ઇતિહાસમાં યથોચિત સ્થાન પામી શકશે. પરંતુ આ યુવાન મિત્રની દૃષ્ટિમાંદા પોતાના કેળવણીના તેજસ્વી સમયથી વધારે વિસ્તારવાળી હોય એમ જણાતું નથી. એટલે મ્હારે આ ચર્ચાને પણ વધારે વિસ્તાર આપવાની જરૂર નથી. માત્ર એટલું તો ઉમેરું છું કે 'સ્વદેશીય'ના સંકલિત લેખમાં જીવનકાર્ય સમાપ્ત થતું માનનારને માનવજીવનના વિશાળ સિન્ધુને સંચલિત કરનારાં મહાબળો, અને એ વિષયને લગતા મહાપ્રશ્નો, લગાર પણ આકર્ષણ કરનારા ન લાગે તો નવાઈ નહિ.

વાંદરા

તા. ૧૪-૭-૧૯

}

સેવક,

નરસિંહરાવ લોખાનાથ.

તા. ૬.—પ્રે. આશુન્દરકરના લેખમાં મણિલાલને મંળ-પે જે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે વિશે ચર્ચા આ સ્થાને અપ્રાસંગિક છે. 'માત્ર એટલું કહેવું બસ છે કે—'નારીપ્રતિષ્ઠા'માં મણિલાલે જે સુધારાને અનુકૂળ વિચારો દર્શાવ્યા હતા તે ખાજળના કાળમાં ભૂસાઈ જઈ, સુધારાના પ્રેક્ષા રહામે પ્રવેળ વિરોધથી જ હેમની લેખની પ્રેરણા હતી તે 'સુદર્શન'ની જૂની ક્ષમણે જોનારને સહજ જણાયે એમ છે. ઈ. સ. ૧૮૮૦-૮૧માં સંમતિવતના કાયદાને સંબંધે હેમનાં લખાણો, વાણીમાં તેમજ વૃત્તિમાં, આ વિરોધનું ઉત્કટ સ્વરૂપ પ્રગટ કરનારાં છે. દશ વર્ષની બોળકીને પતિને માં સોંપ્યોથી પાપ થાયછે એમ ધર્મતત્ત્વ સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરનારને 'સુધારાના' વિરોધી માનનાર હેમને અન્યાય આપેછે એમ કહેવામાં જ કંઈક અન્યાય નથી ? અસ્તુ. આ અપ્રાસંગિક ચર્ચા આટલેથી જ બસ કરવી ઇચ્છે; જૂના મંથનને ફરી મથવામાં સાર નથી.

ન. લો.

૬ આ સેવા-હજી પણ દા. જોસેફ બેન્નમિન અમદાવાદમાં પૂર્ણ ઉત્સાહભરે ચલે-છે; અને દા. જોસેફ આ યુવાન મિત્રના સમયની કેળવણીના લાભ લેવાનું સુભાગ્ય ના પામેલા, કાંઈક જૂના જમાનાના, સાદા ગૃહસ્થ છે.

“અભિજ્ઞાન શકુંતલ”નું ભાષા-તર.

(સ્વચ્છાપનનો ઉત્તર)

આપના ગયા માધમાસના અકમા રા ‘અનાય’ માર્ગશિર્વના અકમાના મારા ચર્ચા પત્રનો ઉત્તર આપ્યો છે તે વાંચી મારા મનમાં જે સંદેહ હતો કે લેખક કોઇ નામધારી ‘અનાય’ હશે એ સંદેહ ઘણે ભાગે દૂર થયો, કારણકે લખાણની પદ્ધતિમાં છપાતો એમનો અનાય સ્વભાવ બમકાએર એમાં ખીલી ઉઠ્યો છે કુદાકુદ કરતી એમના મનની ચચળ સ્થિતિ વિચારતા અનાયને માટે હંરવ દીપ્તી નેડણી સંમધે અધિક કહેતું છેક વર્ષ ૧૮ છે કારણકે સામનો વાદ નહોત સમજવાની હડે ચડેતો માણસ એનું એ કરી સમજવાતા પણ નહોત સમજે.

આપના હરેલ અને વિચારશીલ વાચક ગણને મેં મારા સમજવા પ્રમાણે માહિત્ય, ભાષા, રામ્દ, અને તેના સ્વરૂપ અને વસ્તુએ સમજાવી અનાય ઉપરિચિત કરેલી નેડણીની સાહિત્યમાં કેટલી કિંમત છે તે જાણી જતાં છું, તેમજ સંસ્કૃત અને ગુજરાતીમાં નિયમ-બેદની જરૂર પણ સમજાવી છે, તે પ્રમાણે ગુજરાતી લેખકોનો થતો વ્યવહાર પણ જતાં જ્યો છે વળી અનાય બૂલેનો વિસ્તાર જતાવવા કરેલો અસ્તુત્ય પ્રયાસ પણ સ્પષ્ટ કરી જતાં જ્યો છે એટલે તે સંમધે મારે હરે નરીન કાઈ કહેવાનું રહેતું નથી કાવિદાસે શાકુલના પ્રકટ કરે. આય સંસારના ચિન આય સંસાર સમજનારને આવી ચર્ચામાં વિશેષ સમજ વગરનો પ્રમગ નથી પ્રાચીન ધર્મ ભાવના ઉપર આગ્રહિત આપણો સંસાર “અનાય”ને તે આપના પાઠા જેવો લાગે છે એટલે તેમને કરી તે સમજવા જતા વળી કંઈ એ ચાર નિર્દોષ સારા માણસને વચમાં ધાલી એમના “મુધરેલ” સ્વભાવ પ્રમાણે નાજો બાકા મડી પડે. જેમ ભાષાનું બાહ્ય સ્વરૂપ જાણવાથી તેના સાહિત્યનો વખતે પાશ પણ એસતો નથી તેમ જાણવાથી પણ કાઈ સંજ્ઞા આપી જ જતું નથી એ સત્ય “અનાય” મોતે સંસ્કૃત જાણના જાણનામાં હોવાથી “યદા યદા મુંચતિ યાક્ય યાજ્ઞ.” એ સંસ્કૃત વાક્યના દ્વારત રૂપ બની આપણને ચિખવાડી રજા છે.

રા “અનાય” ચોતાની વિસ્તાર ચર્ચામાં ગીતિના મંમધે પાછો સત્યાસત્ય બર્થો જોવાળું થર્થો છે તે આપના રમિક જાણકમણને માટે સ્પષ્ટ કરી આપવો અને જરૂરનો જણાવાથી માત્ર ગીતિ સંમધે જ કેટલુંક લખવા માગુ છું.

રા “અનાય” ગીતિ સંમધે પ્રથમ ચર્ચામાં બે મુદ્દા ઉપડ્યા હતા પહેલો એવો હતો કે ગીતિની વ્યાખ્યામાં એમણે જતાવેનાં બે અકુશ આવસ્થક ભાગ છે એમનો પહેલો અકુશ એ કે “ગીતિનો પહેલો કે નીચે ચરણ ‘ય’ ગણ કે ‘વ’ ગણથી રાર થઈ શકે નહીં, અને બીજો અકુશ એવો હતો કે ગીતિનો અંત અને એથા ચરણની મારા

ગણુતાં હમી અને ૧૨મી માત્રા આવશ્ય લક્ષુજ આવરી જોઇએ; એટલે ગીતિની વ્યાખ્યા (બંધારણ) આટલા વિસ્તારવાળા છે. બીજો મુદ્દો એવો હતો કે જો આ પ્રમાણે માત્રાનું અંકુશ વ્યાખ્યામાં ન જળવાય “તો ગીતિનું મંગીત (music) તુડી જાય.” આ બંને મુદ્દાનો મેં હુંકમાં એટલોજ જવાબ આપ્યો હતો કે એમણે બતાવ્યાં તે અંકુશ ગીતિની વ્યાખ્યાનો આવશ્યક ભાગ નથી; અને સંગીત (music)ને માટે તો મંગીતમાં પ્રતીણ ગણાતા નરસિંહરાવને ઉત્તર આપવાનું મેં સંપૂર્ણ-હર્ષ, કારણકે મેં જાણ્યું કે એમની કડીનું મંગીત એ વધારે સારું શિખરી શકશે.

રા. અનાયં આ બંને મુદ્દા ઉપર પહેલાં કરીને બાધેલી તરવાર એમના મર્યાપનમાં છોડી નાખી જણાય છે! કારણકે એમણે કોઇપણ સંસ્કૃતના પ્રમાણ ગ્રંથમાંથી ગીતિની એક વ્યાખ્યા ટાંકી બતાવી તેમાં એમણે બતાવેલાં અંકુશ આવશ્યક ભાગ તરીકે ગણ્યાં હોય તેવું દેખાડ્યું નથી. પરંતુ ઉલટું હવે એ તો એમ કહે છે કે કોઇ વ્યાખ્યામાં આવાં અંકુશ નથી પણ “એવા ચિટ મંમત કવિઓનો આચાર (practice) શો છે અને તેઓની ગીતિઓનો અભ્યાસ કરતાં તેમાંથી કયા નિયમો મળે છે એ ઐતિહાસિક પદ્ધતિથી આ વિષયનો વિચાર કરવામાં વિશેષ ફલપ્રાપ્તિ થવાનો અંભવ રહે છે.”

ગીતિના મંગીત મંમથે પણ “અનાયં” સાહેબ એમ કહે છે કે “તેમજ મંગીતનો પણ તેને (અનાયંને) અભ્યાસ ન હોવાથી તાલ માટે જ રા. રા. નરામંદરાવ કહે છે તે વિશે તે કાંઇ કહી શકતો નથી.” વળી “અનાયં” લખે છે કે “અહીં એટલું જ કહેવું જણ છે કે રા. ગ. નરસિંહરાવે જો તાલ વ્યવસ્થા કરી છે તે આ ગીતિ ગવાય ન જ શકે. અને ગીતિ એ એક ‘ગીત’ ઉપરાંત એક નિયમ બદ્ધ હૃત છે તે જુલી જવું જોઈતું નથી.” વળી આ અનાયં મંગીતશાસ્ત્રી લખે છે કે “ગીતિનું મંગીત (music) એ શબ્દો જોઇ રા. રા. મગભાઈને એવો જામ થયેવો જણાય છે કે અહીં કોઇ તખલ્લો સારંગીની વાત હશે.” પણ એમને ક્યુવ કરવું પડે છે કે “અર છે કે ગીતિનો ધાતવ્ય ‘ગવાય તે’ એવો થાય છે; અને તે (ખાસ કરીને પ્રાકૃતમાં) ગાવા માટે પણ લખાતી એ પણ ખરી વાત છે. પણ તેથી તેના કોઇ નિયમ હતા જ નહીં એમ સમજવાનું પરિણામ એ આશ્ચર્ય કે આશ્ચર્ય કવિઓ માત્રની સંખ્યા મેળવે છે અને ખૂંડે સાચો રામ કહાડી ગાતાં પોતાના કમનસીબ કાન રીઝે એટલે સમજે છે કે ગીતિઓ લખાઈ.” એટલે આવા મુંચવાડાના વમળ બધાં વિચારમાંથી કાંઈ અર્થ જણાતો હોય તો એટલો જ છે કે એ પોતે સંગીત જણતા નથી એટલે (music) સંગીતની ક્યોટી કરી શકે તેમ નથી; પણ એક વસ્તુ તેઓ જાણે છે કે “ગીતિ” એ “નિયમબદ્ધ હૃત” છે.

રા. “અનાયં”ની આ છેલ્લી વિદ્વાત અવૈદિક બામે છે! કારણકે અત્યારના લૌકિક મંગીત (music) માં તો જો કોઇ પણ આવશ્યક અંશ હોય તો તે સૂઝી પીચ અને કાળનું માપ છે એમ મારા સમજવામાં છે. તાલ અને સર વિનાનું અનાયં “મંગીત”

કેવું હશે તે પ્રયત્ન, વ્યાખ્યામાં આવ્યું કદિન છે. ત્યારે ગીતિનું નામ જો તે ખાસ સંગીત કરવા થોડું, હંદ હોવાને લીધે “ગીતિ”, રાખ્યું હોય તો તાલ અને સરના અંકશને બદલે ખીજા “નિયમબદ્ધતા”ના જેવા અંકશની રીત, આવશ્યકતા હશે એ સમજવું સહેલું નથી. પણ સંગીતમાં નરધાં સારંગીની વાત ઉપર પણ જ્યારે “અનાય”, ને આશ્રય લાગે છે ત્યારે તો અવશ્ય એમણે કાંઈ સારા સંગીત શાસ્ત્રીને પૂછવું જોઈએ કે કાંઈપણ વાદ્ય વિના સંગીત કેવું સારું શોભે ? ગાનાર પાસે કદિ વાદ્ય નહીં હોય તો સંગીતના તાલસરનું માપ, આગળ, તાળી, પગ ઉપર કે વખતે ગરદન અને માથાના ડાહનમાં પણ તે જળવી લે છે એ “અનાય”ને સ્મરાવવાની જરૂર પડશે ? વખતે એમનું ખાસ ‘અનાય’ સંગીત સર અને તાલ વગરનું જ હશે અને કદાચ એમના “નાચુક” અને વળી “બહુશ્રુત” કાનને એવું જ (ગાવિપ્રદાન જેવું) સંગીત પ્રિય હશે ! એમનો આચાર વખતે “બહુશ્રુતો”ના હશે પણ મારા જેવાને એ પ્રિય નહીં હોવાથી હુંતો માન એમના વાદની દલીલો જ તપાસીશ.

ત્યારે હવે તા. ‘અનાય’ કયો પક્ષ નક્કી લીધો છે તે સ્પષ્ટ કરીએ.

(૧) ગીતિની વ્યાખ્યામાં એમણે મૂકેલા અંકશ આવશ્યક ભાગ છે એવો પ્રથમનો વાદ છોડી દીધો, અને નવો અંધેશો પક્ષ એવો લીધો કે ગીતિની વ્યાખ્યાતો નથી પણ તેની વ્યાખ્યા “ઐતિહાસિક” પદ્ધતિથી શિષ્ટ અને અંત કવિચોના “આચાર”માંથી ઉપજતી કાદવી જોઈએ અને એવી રીતે એમણે ઉપજતી કાદવી વ્યાખ્યાની કસોટીએ મારી બધી ગીતિઓ (માત્ર છ સાત સિવાયની) ખોટી એટલું. જ નહીં પણ સંગીતમાં બચકર છે. આ પ્રથમ મુદ્દાના એમના અંકશોમાં (અ) પહેલો વાદ એવો હતો કે “ગીતિનો પહેલો અને ત્રીજો ચરણ (?) ‘ય’ ગણ કે ‘ર’ ગણથી શરૂ થઈ શકે નહીં” આ વાદ પણ “અનાય” વિદ્વાને છોડી દીધો જણાય છે કારણકે એમણે તો હવે એવી પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે “અને અર્ધમાં (અર્ધ લખ્યું છે તે હાપનારની જ બૂલ છે) ત્રિયમ ગણ “જ” ગણ હોઈ શકે નહીં.” (વ) ખીજા અંકશનો વાદ એવો હતો કે “ખીજા કે ચોથા ચરણમાં નવમી અને પારમી માત્રા લઘુજ હોવી જોઈએ.” આમાં પણ યોડાક ફેરફાર કરી નવો વાદ એવો લીધો છે કે ચાર ચાર માત્રાનો એક ગણ કરતાં પાંચે અર્ધમાં છૂટો ગણ અવશ્ય “જ” ગણ કે “જ” ગણની ચારે લઘુ માત્રાઓ આવવી જોઈએ, એટલે માત્રા-ગણની એમની ગણતરી પ્રમાણે “ન” ગણ જોઈએ.

(૨) ખીજા મુદ્દાનો વાદ એવો હતો કે જો આ નિયમ ન પડાય તો ગીતિનું સંગીત બચકર થઈ જાય. આ વાદ પણ હવે એમણે છોડી દીધો. એ, અને એવો વાદ લીધો છે કે “ગીતિ એ એક ગીત ઉપરાંત એક નિયમબદ્ધ વ્રત છે.” એટલે સંગીતની કસોટીને અનાય મૂકી દીધી તો બધી ‘નિયમબદ્ધતા’, છે એટલેજ વાદ-રજો. પણ એમ લેતાં એમના પ્રથમના મુદ્દામાંજ આનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. આ દૃષ્ટિએ આ મુદ્દો મૂકી જ દેવાનો આવ્યો છે એમ કહીએ તો ખાલે.

હવે રા. “અનાય”નો આ વાદ ધીરજયીતપોસેવા જવો છે, કારણકે સત્યાસત્યનું એમાં એટલું બધું મિશ્રણ છે કે કોઈ નવા વાંચ્યમારને વખતે સાક્ષરોની આંખી પેક્ષાતી શુદ્ધિને માટે ઘણું આશ્ચર્ય લાગશે. મારા માર્ગશિપેના ઉત્તરે સ્પષ્ટીકરણ વાંચતાં જેમને આ “અનાય” સાક્ષરોનો એમનો પ્રથમના અર્થપત્ર સંબંધી પરિચય થયો હશે તેમને તો આ સાક્ષરને માટે બહુ આશ્ચર્ય નહીં લાગે.

પ્રથમ એટલું કહેવું આવશ્યક છે કે જે વિદ્વાનને ગીતિના બંધારણ વિશે માત્ર એજ અર્થપત્રમાં પોતાના વાદ આટલા બધા ફેરવવા પડ્યા તે વિદ્વાનના તરફથી આચારની નવીન ઐતિહાસિક પદ્ધતિએ બાધેલા નિયમ પ્રમાણરૂપ સ્વીકારતાં અચકાવું પડશે; કારણકે વળી કાલ સહવારે એમના “મધુર” કાનમાં કંઈક દર્દ થાય કે જેમને હાથમાં એ સંમત કવિયો નથી ગણતા તેમને પોતે એ માનદ પ્રતિજ્ઞા બક્ષે, અને રા. નરસિંહરાવની સાથે એમનો પરિચય જણાય છે તો એમને એ પ્રતિજ્ઞામાં કદાચ દાખલ પણ કરે, તો અત્યારે બાધેલા નિયમ અનાય નહીં જ ફેરવે એની સી ખાતરી ?

ગીતિ જેવા ઘણા જૂના કાળથી આવતા હવે લક્ષણ કવિયોના “આચારની ઐતિહાસિક” પદ્ધતિએ બાંધવાની રીતિજ-મને તો દલદી લાગે છે. પહેલાં લક્ષણ બંધાયું ન હોય તો કદાચ તેવો હદ સમજવા પોતાને જે કવિ પ્રિય હોય તેણે કવી ગીતે તેનું બધારણ બાંધ્યું છે તે એની કવિતામાંથી જોઈ કાઢી તે પ્રમાણે પોતે કાવ્ય રચવા કોઈક પ્રેરાય એવો સ્વાભાવિક છે; પણ એવો આચાર ભક્ત સાક્ષર ન્યારે એમ કહેવા નીકળી પડે કે આજ આચાર ખરો અને જીન જે હોય તો તે બધા ખોટા ત્યારે તો એવા આચારભક્ત સાક્ષરની પેક્ષાતી તુલનાશક્તિની પરાકાષ્ટા જ મનજની. ગીતિનું લક્ષણ કાલિદાસના વખત પહેલાંથી બંધાયેલું છે અને કવિદાએ પોતે પણ તે જીન હોવાની સાથે બાધેલું છે, એટલે હવે ગીતિનું લક્ષણ કોલિદાસે શું બાંધ્યું છે તે એવા માટે એમનો આચાર તપામવાની જરૂર નથી; એમણે બાધેલું લક્ષણ જ તપામી જોવું એજ ઇષ્ટ છે. અને કાલિદાસના શાકુંતલના આધ્યાત્મિકમાં એજ લક્ષણનો સ્વીકાર કરી ગીતિયો જે લખાઈ હોય તો આવશ્યક કોઈ નિષ્પેક્ષાતી સાક્ષર એને સદોષ ગણશે નહીં એમ હું માનું છું.

“શ્રુતબોધ” એ પિંગળનો સંસ્કૃત ગ્રંથ શ્રીમન્મહાકવિ કાલિદાસનો બનાવેલો છે. એ ગ્રંથ હોવાના બંધારણ માટે પ્રમાણ ગ્રંથ તરીકે સ્વીકારાયેલો છે. સંસ્કૃતના પ્રથમ કાઠિના વિદ્વાનોએ અત્યારે પણ એને પ્રમાણ ગ્રંથ માનેલો છે. પ્રખ્યાત સંસ્કૃતના વિદ્વાન પ્રેક્ષિતર આપ્તે જેમણે સંસ્કૃતનો પ્રમાણ કાળ રચ્યો છે તેમણે હવેનાં લક્ષણ માટે આ ગ્રંથને પ્રમાણ ગ્રંથ ગણ્યો છે. તેમ જ એમના પ્રતિગ્રધર્ષી એવો જ સમર્થ વિદ્વાન રા. વૈદ્ય પર્ણ એને જ પ્રમાણ તરીકે સ્વીકાર્યો છે. હાલમાં કોલેજોમાં આવતી સંસ્કૃત શાકુંતલના ટીકા કરનાર વિદ્વાન કાલે એ પણ આજ શ્રુતબોધને હવેના લક્ષણ માટે પ્રમાણ ગ્રંથ માન્યો છે. સંસ્કૃતના પ્રેક્ષિતર મણિલાલ નવજીવ તથા સાક્ષર કેશવલાલ ધ્રુવે પણ આજ શ્રુતબોધનું પ્રમાણ સ્વીકાર્યું હતું. આવા પ્રસિદ્ધ પ્રમાણ ગ્રંથને ગીતિના બંધારણ માટે મેં પણ જે પ્રમાણ ગ્રંથ માન્યો હોય

તો અવશ્ય કાંઈ અપરાધ ક્યો છે એમ મને જણાતું નથી; તેમ જ શુદ્ધરાતના કવિઓએ કે સાક્ષરોએ એનું પ્રમાણ સ્વીકાર્યું હોય તો તેમાં મને જરાએ દોષ જણાતો નથી. અના-
ર્યનું સંસ્કૃત જ્ઞાન અસ્ખલિત (infallible) અને સર્વ વાતે સંપૂર્ણ છે એવો ધ્વનિ એમના
શ્રેણમાંથી પદે પદે આપણને એ સાક્ષર સંભળાવે છે, (અને ‘અનાર્ય’ સાક્ષર સિવાય
બીજો કોણ પોતાના જ્ઞાનને માટે એટલો બધો શ્રદ્ધાળુ હોય ?) એવા સંસ્કૃત બાપાના
સંપૂર્ણ કે અસ્ખલિત જ્ઞાનના ઉપર મેં કદિ દાવો ક્યો જ નથી; છતાં એટલું તો કહીશ કે
શ્રુતબોધને મારી ગીતિઓના બંધારણમાં મેં પ્રમાણે ગણ્યો તેમાં તો મેં ભૂલ નથી જ કરી.

શ્રુતબોધના ચોથા અને પાંચમા શ્લોકમાં કાવિદાસે આર્થા અને, ગીતિનાં લક્ષણ—
વ્યાખ્યા—આપ્યાં છે.

યસ્યા: પાદે પ્રથમે દ્વાદશ માત્રાસ્તથા તૃતીયેડપિ
અષ્ટાદશ દ્વિતીયે ચતુર્થકે પચ્ચદશ સાર્યા (૪)

આર્થાપૂર્વાર્થસમં દ્વિત્રીયમપિ યત્ર ભવતિ હંસંગતે .
છંદોવિદસ્તદાનીં ગીતિં તામમૃતવાણિ ભાવન્તે (૫)

કાવિદાસ આ ૭૬ વિશે આપણને આટલું બંધારણ આપે છે. (૧) આ છંદમાં માત્રાનું
પ્રમાણ છે. (૨) એને બે અર્થ છે. (૩) અને ચાર પાદ છે. માત્રાનું પ્રમાણ આપતાં કહે
છે કે (૪) આર્થામાં પહેલા પાદે બાર માત્રા છે અને તેટલી જ ત્રીજા પાદમાં છે. બીજા
પાદે ચારાદ માત્રા છે અને ચોથાએ પંદર માત્રા છે. (૫) ગીતિમાં માત્રાનું પ્રમાણ આપતાં
કહે છે કે આર્થાના પ્રથમ અર્થ જેણે જ ને બીજા અર્થ હોય તો એ છંદ ગીતિ થાય
છે. “અનાર્થ” કહે છે તેમ ગવાય એવો અને પ્રાકૃતમાં ખાસ ગાવા માટે જ.

આર્થા અને ગીતિના આ લક્ષણમાં બતાવેલાં આવશ્યક અંગની કસોટીએ મારા
બાપાન્તરની લગભગ ૪૮ ગીતિઓમાંથી એકેય ગીતિ દોષિત છે એમ અનાર્થ વિજ્ઞાન બતાવી
શક્યા નથી. શ્રુતબોધ જેવા પ્રમાણ અંધની વ્યાખ્યા મેં સ્વીકારી છે, એટલે ગીતિના બંધા-
રણમાં હું, સ્વચ્છંદે વલ્યો છું એવો અનાર્થનો મારા સ્થાને કરેલો આરોપાતન નિર્મૂલ છે.
આ લક્ષણને પ્રમાણ ગણતાં બીજાં કાર્ષ્વકુસની આવશ્યકતા નથી એ પણ સ્પષ્ટ છે.

આ તો શ્રુતબોધમાં સ્વીકારેલા ગીતિ બંધારણમાં કેટલાં અંગ આવશ્યક છે તે ભેદ.
હવે અનાર્થના વાદમાં ઉપસ્થિત કરેલાં અક્રમનો અંધ સરખોય શ્રુતબોધે સ્વીકારેલો નથી એ
જરા ભેદ જાણ્યો. અનાર્થના વાદમાં મ, ય, ર, આદિ ગણે માત્રાના ગણોતરીકે સ્વીકાર્યા
છે. શ્રુતબોધમાં માત્રાના ગણ જણવામાં નથી. માત્ર અક્ષરના જ ગણનું પ્રમાણ શ્રુતબોધમાં
સ્વીકાર્યું જણાય છે. આ ગણની વ્યવસ્થા કાવિદાસે બીજા અને ત્રીજા શ્લોકમાં કરી છે.

સયુક્તાય દીર્ઘ સાનુસ્વાર વિસર્ગસંમિશ્રમ્ ।

વિક્ષેપમક્ષરે ગુરુ પાદાન્તર્યં વિકલ્પેન , (૨)

આદિમવ્યાવસાનેષુ મ્મજસા યાન્તિ ગૌરવમ્ ૨ ૬ ।

ચરતા લાવવ યાન્તિ મનો હુ ગુરુલાવવમ્ (૩)

વળી ઉપપત્તિમા—

વિંગલાદ્યા મુનિવરાશ્ચન્દ શાસ્ત્ર વિશારદા

હસ્વદીર્ઘવિમેદેન ત્રિમિ વર્ગે ગણાન્ જમુ ।

ઉપરના ત્રોકા ઉપરથી ગણુની વ્યવસ્થા અક્ષર કે વર્ણને અગે જ કરી છે અને માત્રાને અગે નથી, એટલે જે હદમા માત્રાનુ-પ્રમાણ છે ત્યા અક્ષર ગણુની વ્યવસ્થા હોય જ નહીં એ સ્પષ્ટ છે તેથી જ મારા ઉત્તરમા મેં લખ્યુ હતુ કે માત્રામેળ હદમાય અક્ષર મેળનુ બકુશ સ્વીકારવા કોઈ બધાણુ નથી આટલા ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાશે કે શ્રુતબોધ પ્રમાણે ગીતિમા માત્રાગણુની વ્યવસ્થા સ્વીકારેલી નથી આજ અનુમાન ખીજ રીતે પણ હદ થાય છે પ્રથમ તો માત્રામેળના ગણુની વ્યવસ્થા કેવળ કૃત્રિમ લાગે છે—અનાર્થની એ નથી—પણ અક્ષરમેળ ગણુની વ્યવસ્થાના અનુકરણમા એ ઉપરિચત યદ્દ જણાય છે, ગણુ તો મૂળ અક્ષરમેળના જ લીધા છે પણ મળુ અક્ષરને બદલે ચાર માત્રાનો ગણુ બનાવ્યો છે અને એમ કરતા ‘મ’ ગણુ કે જ અક્ષરમેળમા ત્રણે અક્ષરો દીર્ઘ હોય તો અને તેનુ દીર્ઘસ્વરૂપ કાપમ રાખતા તેને જ માત્રામાથી સકાચી બે દીર્ઘમાત્રાઓમા ધટાવી વામન રૂપે કરી દેવો પડ્યો છે ત્યારે અક્ષરમેળના નિયમે ત્રણે હસ્વ વર્ણના “ ન ” ગણુનું હસ્વ સ્વરૂપ રાખતા તેને ખેંચીને ચાર લઘુમાત્રામા લંબાવેો પડ્યો છે ! જૂની અક્ષરમેળની ગણુ વ્યવસ્થાના ઉપર ખરેખર આ અસાચાર જ જણાય છે વળી આપા માત્રામેળના ગણુની વ્યવસ્થા કરવાનું એક પ્રયોજન રા અનાર્થે આપણને ગીતિની કડીને કાપી નાખી બતાવ્યુ છે કે તે ગણે ગણે યતિ રાખવાનુ છે હવે જે એ ખરૂં હોય તો કાલિદાસના લક્ષણમા યતિની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ પરતુ ઉપર જેવા પ્રમાણે તેમા યતિની વ્યવસ્થા આવશ્યક અગ તરીકે સ્વીકારી નથી, અને તે સકારણુ છે, કાલિદાસે આ હદમા પાદાન્તરજ વિરતિનો ગ્રાભાવિક નિયમ રાખ્યો છે વળી એમ પણ નથી કે વક્ષણમા કાનિદામ જ્યા આવશ્યક હોય ત્યા યતિ અશનો સમા વેશ કરતા નથી કારણુ કે વર્મતતિતમાદિ વૃત્તોમા જ્યા યતિ આવશ્યક છે ત્યા તેને સ્પષ્ટ રીતે લક્ષણમા એમણે સ્વીકારેલી છે

અષ્ટામિ રિન્દુ વદને વિરતિશ્ચ પટ્તમિ

વળી ગણુ વ્યવસ્થા અક્ષરને અગે જ છે એ જ વાદ પ્રેા આપ્તેએ શ્રુતબોધના પ્રમાણે સ્વીકાર્યો છે

ઐટલે કાલીદાસે આર્યા કે ગીતિમાં માત્રના ગણની વ્યવસ્થા સ્વીકારી જ નથી તેમ જ ગણવાર યતિની વ્યવસ્થા પણ સ્વીકારી નથી તે પછી ‘મ’, ‘ર’, કે ‘ન’ ગણનો વિષય ગણે નિષેધ તેમ જ છદ્દો ગણ ‘જ’ ગણ કે ચારે લઘુનો જ આવવો જોઈએ એવાં અંકુશ કાલિદાસે લક્ષણમાં આવશ્યક ગણ્યાં નથી, એ અતિ સ્પષ્ટ છે.

આવી રીતે શ્રુતબોધનો પ્રમાણ્ય અર્થને આધારે આર્યા અને ગીતિનો આવશ્યક ગણેલા અંગોની દૃષ્ટિએ તપાસતાં તેમ જ કયાં અંગ આવશ્યક એમાં ગણ્યાં નથી તે જોતાં, પણ અનાયે પહેલા મુદ્દા ઉપર ઉકાવેલી બધી તકરોરો ખોટી હશે છે.

કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે બીજા પિંગળશાસ્ત્રીઓએ શ્રુતબોધે આવશ્યક નહીં સ્વીકારેલાં અંગોને પણ લક્ષણમાં જ સ્વીકાર્યાં છે તો તેનો ઉત્તર ઐટલો જ કે એવું કાંઈ પ્રમાણ્ય લક્ષણ “અનાયે” બતાવ્યું નથી. તેમ જ પિંગળ ઉપર લખાયેલાં અનેક સંસ્કૃત પુસ્તકોનો અભ્યાસ કર્યા પછી જ્યારે ગ્રેફિસર આપે જવાએ શ્રુતબોધને પ્રમાણ્ય તરીકે સ્વીકાર્યો છે તો અવશ્ય સર્વમાન્ય લક્ષણ તો શ્રુતબોધનું જ હોવું જોઈએ એમ સહજ અનુમાન થઈ શકે છે. છતાં કદિ કાંઈ સંસ્કૃત કે ભાષાના લેખકોએ એવાં અંકુશ સ્વીકાર્યાં હોય તો પણ શ્રુતબોધનું લક્ષણ ખોટું અને એવા બીજા સાક્ષરોનું જ ખર્ચ એમ કહેવાને જરાય કારણ નથી. શ્રુતબોધમાંનાં આવશ્યક અંગ સ્વીકારતાં બીજાં નવાં અંકુશ કાંઈ વધારીને ગીતિના માત્રામેળા હંદને (જતિને) લગભગ (એક વ્રતમાં એટલે) અક્ષરમેળા હંદની તદ્દન જાડી જ કાટિમાં ફરવી દે તો બહે ! તેની સ્થાને ખારે જરાય વાંધો નથી. તેમને ખોટા કહેવાનું મને કારણ નથી કારણ કે ગીતિના આવશ્યક ભાગનો એમણે સ્વીકાર કર્યો છે. હુંદમાં જો કાંઈ હંદમાં શ્રુતબોધના લક્ષણમાં બતાવેલાં અંગ હોય તો એ ગીતિ ખરી જ છે, એ ઉપરાંત બીજાં અંકુશ હોય કે ન હોય તેથી ગીતિના શાસ્ત્રીય અંધારણ ઉપર જરાય અસર થતી નથી. ગીતિ ગનાવા માટે યોજેલા છદ જણાય તો એની ગણતા મધુર રહે એવો અંતરગત વિચાર મને માન્ય છે. પણ આવો કર્ણપ્રિયતાનો નિયમ તો પ્રારંભમાત્રમાં સ્વીકારેલો છે; એટલે વસંતતિલકાદિ અક્ષરમેળા વ્રતના તમામ નિયમો ઉપરાંત કાવ્ય કોનને પ્રિય તો હોવું જ જોઈએ; નહીં તો કાવ્યમાં ક્ષિણિકતાનો દોષ ગણાય. પણ એટલા જ ઉપરથી એ હંદ ખોટો છે એમ કહેવું તદ્દન વિવેક રહ્યું છે. એમ કહેતાં તો લક્ષણ દોષ અને ક્ષિણિકતાના દોષમાં રહેલા મોટા ભેદનું અજાન જ પ્રકટ થાય છે.

એટલે રા. અનાયેના પહેલા આખા મુદ્દાના ઉત્તરમાં કહીશું કે કાલિદાસે એવું જ ગીતિનું લક્ષણ—(વ્યાખ્યા)—બતાવ્યું છે અને તેનાં આવશ્યક અંગો સ્પષ્ટ કર્યાં છે એટલે લક્ષણ શોધવા એમને આચાર જોવાની જરૂર નથી કારણ કે લક્ષણના વિષયમાં આચારમાં જો વિશેષતા જણાય તો અવશ્ય એ તેનો આવશ્યક ભાગ નથી પણ કદાચ બીજા જ કારણને લીધે એમ હોવું જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે. વળી લક્ષણની સ્પષ્ટતા કર્યાં છતાં લક્ષણ બોધવા “આચારને” બોળવો એ બાજે જ સિદ્ધ “ઐતિહાસિક” પદ્ધતિ ગણારો. - આવ

કવિયોના આચારને “ઐતિહાસિક” પદ્ધતિ કહી વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની પરિભાષાનું રૂપ આપવામા નકવી અક્ષર ઉપહાસને જ પાત્ર થાય છે, કારણ કે હવેનું બંધારણ ધણે અરી સ્વચ્છદી છે. ત્યારે કુદરતનું સત્ય મનુષ્યના સ્વચ્છદની પારનું છે એટલે એનું સંશોધન તો ઐતિહાસિક પદ્ધતિએ એટલે કુદરતે પૂર્વમા તે થી રીતે પ્રકટ કર્યું છે એ જોઈ જોઈને જ કરવામાં આવે. હવે રચનાની આમતમા તો એક પ્રતિષ્ઠિત કવિ અમુક હવેનું સ્વચ્છદી બંધારણ બાધે અને તેને માન આપનાર બીજા એનું અનુકરણ કરે એટલે એ હવેનું લક્ષણ બધાયું ! એમા સત્ય શોધનને માટે ઐતિહાસિક પદ્ધતિ જેવો પ્રયોગ પ્રયોગ શો ? છતાં જોઈએ, પ્રતિષ્ઠિત કવિયોના આચાર ખરેખર “અનાર્થ” કહે છે તેવો જ છે ? “અનાર્થ”ના વાદનો આ ભાગ જૂદા ચર્ચાપત્રમા તપાસીશું

તા ૧૦ જુન ૧૯૧૬.

૩

અગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ.

વચનામૃત.

૧. બહુ લુહિવાળા માણસો કુનીઆદારીના વ્યવહાર કામમા ધણીનાર નિષ્ફળ નીકડે છે, તેનું કારણ એ છે કે તેઓ એમની પ્રતિભાના વેગને લીધે સામાન્ય માર્ગમાથી ખસી જાય છે. આ વાત મેં એક વખત લૉર્ડે ઓરિગેઓકને કહી, અને કહ્યું કે— ઓહિસના કારકુનો કામગી કાપના માટે દાતનું લુહી ધારનું ચપ્પુ વાપરે છે એ તમે જોયું હશે, એ વડે સ્થિર હાથે કાપતાં કામગી સરખા કાપાય છે, પણ જો તેઓ ધારવાળું કનમ ધકવાનું ચપ્પુ વાપરે તો એ ધારને લીધે જ આક્ર વેતરાઈ કામગી આડો કાપાઈ જાય.
૨. સેંટ પૉલ કહે છે કે “જે પોતાના ધરના નિર્વાહ માટે ગોઠવણ કરતો નથી એ અધર્મી કરતા પણ જુડા છે.”, અને હુ ધારુ છું કે જે પોતાના જ ધરના નિર્વાહ માટે ગોઠવણ કરે છે તે અધર્મીની બેરામર છે.
૩. એક માણસ, મારી આગળ, પોતાની બનાવેલી એક નીરસ કવિતા વાચતો હતો તેમાની અમુક લીટી મેં ઉઠાવી નાખી. તે પ્રમાણે કરીને એણે પાનું ફેરવ્યું, ત્યાં શાહી બીની હોનાથી સામી બાજુની લીટીઓ ઉપર છેકા છપાઈ ગયા. એ જોઈ કવિનો જીવ બળતો જણાયો મેં કહ્યું કાઈ નહિ, એ લીટીઓ પણ બધે જાય.
૪. જે વિદ્વાને અને કવિઓ એમ નિશ્ચય કરે કે પોતાના પુસ્તકમા દીકાકારો અને નિન્દકો વિષે કાઈ જ દરિયાદ કરવી નહિ, તો બીજા જમનામા કાઈ જાણશે પણ નહિ કે એવા દીકાકારો કે નિન્દકો ત્યાં હતા.

૫. એક બીજાનો દોષ કરવા જેટલો આપણામાં ધર્મ (ધર્મનો આગ્રહ) છે, પણ પ્રેમ કરવા જેટલો નથી.
૬. ધર્મશુરોએ જેમ 'આ પાપી દુનિયા'ની કલ્યાણ કરે છે, તેમ અન્યકારો 'આ ટીકાખોજ જમાના'ની ખૂમ પાડે છે.
૭. વર્તમાન જમાનો ભવિષ્યના જમાના ઉપર કેટલો બધો કર નાખે છે—યોતાના વિચાર તે જ એના પાછુ હશે એમ કહે છે.
૮. મહત્વાકાંક્ષી જન ઘણી વખત હલકામાં હલકા કામ કરે છે. જુગની કરાડે પત્થર પકડી પકડીને ચઢનાર અને જમીન ઉપર પેટે ચાલનાર બંને એક જ તરેહની ચરી રહી ગતિ રાખે છે.
૯. આપણી કામનાઓનો નાશ કરીને પ્રામાર્થ્યપણાનો સન્તોષ મેળવનારો 'રોષક' વિકાસનો ઉપદેશ—તે પગરખાની જરૂર હોય ત્યાં પગ કાપી નાખવાની સલાહ સમાન છે.
૧૦. પ્રભુને કલ્યાણ કરવી એ એને ઉત્તમમા ઉત્તમ ભેટ છે, અને આપણી ભક્તિનો સાચામાં સાચો ભાગ છે.
૧૧. યશ્ણા પુરુષો અને સ્ત્રીઓમાં આપણની છૂટ હોય છે તે વિચારની ખામીને અને શબ્દ-કોષની અદ્યપતાને લીધે, જેનો શબ્દસમૂહ મોટો હોય છે, અને મગજ વિચારથી ભરપૂર હોય છે—તેને શબ્દની તેમ જ વિચારની પમંદગી કરવાની હોય છે, અને તેથી બોલવામાં ઝડપ થોડી આવે છે. પણ સામાન્ય વક્તાઓને તો એકના એક વિચાર હોય અને અમુક જ શબ્દો હોય તે જ્યારે તેમણે ત્યારે મોઢાએ તૈયાર દેવળમાં માણસની હા હોય છે ત્યારે એમાંથી બહાર નીકળતા વાર લાગે છે, પણ આવી દેવળમાંથી બહાર દોડી આવતાં શી વાર?

[સિદ્ધાંત]

વસન્ત-અર્પણસં.

૮૪૮-૩૦
લવાજમ સર્વ માટે વર્ષ એકતા રૂ. ૨-૮-૦ (પોસ્ટલ સાથે)
મળવાનું દેકાણું—વસન્ત આશિસ—અમદાવાદ.

નિયમો.

- ૧ તન્નીની સહીના—ખાસ. પોતે લખેલા અગર ખીજા પાસે, ખાસ લખાવેલા; તેમજ વસન્ત-આશિસમાં તૈયાર કરાવેલા અને વસન્ત-આશિસની સહીથી પ્રકટ થતા, સર્વ લેખો માટે તન્ની જવાબદાર છે. અને તેથી એના ઉપર હાપવા હાપવાનો દંડ તન્નીનો રહે છે.
- ૨ અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખના કર્તા જવાબદાર છે.
- ૩ બાંધાન્તરરૂપ લેખ લખી મોકલનારે મૂળ અથવા કે લેખના કર્તાની પરવાનગી મેળવી શકાય તેમ હોય તો મેળવવી. તથા એ લેખ બાંધાન્તરરૂપ છે અને અંશુક અન્ય અન્યના બાંધનું કે લેખનું બાધાન્તર છે એમ અમેને લખી જણાવવું તે વિના એ લેખ પ્રસિદ્ધ કરવા માટેની સમગ્ર જવાબદારી બાધાન્તર કરતી શિર-રહેશે.
- ૪ દોષ પશું લેખકનું, અસહ લખાણ-એ લેખ “વસન્ત” માં દાખલ કરવાનો વા હશે હોય કે ન હોય-પશું પાછું લેખકને તે મોકલવાને અમે બંધાતો નથી.
- ૫ દોષપશું લેખ પૂર્વે પ્રસિદ્ધ થયો છે કે કેમ, તથા અન્ય દોષ પત્તા પ્રસિદ્ધ કરવા મોકલ્યો છે કે કેમ એ અમેને લખી જણાવવું. કારણ કે તેવા લેખો પ્રસિદ્ધ કરવા કે નહિ તે તન્નીની મુનસાફી ઉપર છે.

વ્યવસ્થાપક.

આવતો અંક વી. પી.

દરેક માસિકોનો રીવાજ અગાઉથી લવાજમ લેવાનો હોય છે છતાં અમે આ માસિકના સાત અંકો લવાજમની ઉધરાણી કર્યા રીવાજ મોકલી ચૂક્યા છીએ તો આવતો મોદિય માસનો અંક જે આઠકોનું આટલું વર્ષનું લવાજમ નહીં મળ્યું હોય અથવા આ અંકના વી. પી. થી નહિ વધારે થયું હોય તેમજ વી. પી. હારા મોકલાયે તો તે સ્વીકારવા દૂધા કરશે. કાગળના ભાવ પહેલાં કરતાં ઘણા યદી ગયા છે અને તેથી પ્રેસનું ખિલ બહુ વધી ગયું છે—છતાં આ માસિકના લવાજમમાં કંઈ ફેરફાર કર્યો નથી એ વાત પશું અગાસા મુદ્ર આઠકોએ ધ્યાનમાં રાખી લવાજમ દબેલાં અગાઉથી મોકલી આપશે તો અને તેઓને ઉપકાર થાનીયું.

વ્યવસ્થાપક.

સ્વાદિષ્ટ અને પૌષ્ટિક, શુદ્ધ

બદામ તથા પીરતાના રોટલા.

જો તમારે મગજને પુષ્ટિ અને શાન્તિ આપવી હોય,
જો તમારે માનસિક શક્તિને ખીલવવી હોય,
જો તમારે સ્મૃતિને સુદૃઢ બનાવવું હોય, તો—

અમારા બદામ તથા પીરતાના રોટલા વાપરવા અમારી ખાસ ભલામણ છે.

૨૦૨ એકતા રૂ. ૧-૦-૦ (પોસ્ટલ સાથે)

ખાસ કરીને માનસિક પરિશ્રમ કરનારાઓ માટે આ રોટલા અમૂલ્ય છે.

એક વખત મગાવી ખાતરી કરવા લખો:—

કે. એમ. સોલરવાળા, —પરમીવદ મારકેટ, —લાલનગર

વસન્ત.

દર્દ સર્વં સર્વેયાં મૂતાનાં મધ્યસ્ય સત્યસ્ય સર્વાણિ મૂતાનિ મધુ યથા-
સ્માયેન્સત્યે તેજોમયોઽમૃતમયઃ પુરુષો યથાયમધ્યાત્મં સાત્યસ્તેજોમયોઽમૃતમયઃ
પુરુષોઽયમેવ સ યોઽપમાતમેદમમૃતમિદં પ્રહોદં સર્વમ।

ઉપનિષદ્.

ન યા ન પ્રતદિવસ્યમ। ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ। કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ। મૃત્યૈ
ન પ્રતદિવસ્યમ। સ્વપ્નાયપ્રવચ્ચનાશ્ચાં ન પ્રમદિતવ્યમ।

ઉપનિષદ્.

વર્ષ ૧૫, અંક ૭.

['ભાસિક']

શ્રાવણ, મંવત ૧૯૭૨.

એક દશ્ય સ્મરણ.*

(ગઝલ-સાખી.)

હા, હા, મૂને છે માંજે એ રમ્ય સાવકાન,
સ્મૃતિપટે પુન સ્ફુટે છે ચિત્ત એ વિશાલ.
હા, હા.

મન્દ મન્દ ગતિ હતી આકૃષ્ટી તે જાગ,
દૃષ્ટિ મમીપ ઉભો હતો દશ્યવીક્રાવિસ્તાર.
હા, હા.

* અંગ્રેજી સાહિત્યમાં પ્રકૃતિસ્થોના વર્ણનો ને સ્થાન ભાગવે છે તે સ્થાન શુદ્ધ-
ની સાહિત્યમાં દશ્ય, કિમને મળ્યું નથી. "Wider was the land" — શુદ્ધ ભૂમિવિસ્તારનાં
દર્શન કાઢીવાયામાં તથા કલ્પિતમાં યાવ છે. દરદર ઉભેલા કુંભરાઓની ધેગ રંગની દારથી
અર્પાવિત થતા ભૂમિવિસ્તારના દર્શનથી અનુભવાયેલા આવેનો આ કાવ્ય ઉદ્ગાર છે.

લવાજમ.

લવાજમ મર્વ માટે વર્ષ એકના રૂ ૨-૮-૦ (પોલીસ સાથે)
મળવાનું હોય. —વસન્ત ઓફીસ —અમદાવાદ

નિયમો.

- ૧ તબીબી સહાના—ખાસ પોતે લખેલા અગ્ર જીજ વામ ખાસ લખાવેલા, તેમજ વસન્ત-ઓફીસના લેવાર કરાવેલા અને વસન્ત-ઓફીસની સહાયી પ્રકટ થતા, મર્વ તેમજ માટે તબીબી જવાબદાર છે અને તેથી એના ઉપર જાપના જવાબદારો સહ તબીબી રહે છે
- ૨ અન્ય મર્વ લેખો માટે તે, તે લેખના કતા જવાબદાર છે
- ૩ બાલાન્તરુપ લેખ મળી મોડલનારે મૂળ અન્ય કે લેખના કર્તાની પરવાનગી મેળવી શકાય તેમ હોય તો મેળવવી તથા એ તેમ બાલાન્તરુપ છે અને અમુક અન્ય અન્યના આગળ કે લેખનું બાલાન્તરુપ છે એમ અમેને લખી જણાવવું તે વિના એ લેખ પ્રસિદ્ધ કરવા માટેની સવળી જવાબદારી બાલાન્તરુપ કરતાં શિર રહેશે
- ૪ મેઠ પછી તેમજ અસન લખાણ—એ લેખ “વસન્ત” માં લખાય જવાનો યા કોઈ હોય કે ન હોય—પણ પાછું તેમજ તે મોકલવાને અમે નિષ્ણાતા નથી
- ૫ પ્રાપ્ત્ય તેમ પૂર્વે પ્રસિદ્ધ થયો છે કે મ, તથા અ ૧ મેઠ પછી પ્રસિદ્ધ કરવા મોકલ્યો છે કે મ એ અમેને લખી જણાવવું કામ કે તેના લેખો પ્રસિદ્ધ કરવા કે નહિ તે તબીબી મુનસફી ઉપર છે

વ્યવસ્થાપક.

આવતો અંક વી. પી.

દરેક માસિકાનો રીવાજ અગાઉથી જવાજમ લેવાનો હોય છે છતાં અમે આ માસિકાના નાત અંકો લવાજમની ઉવરાણી કર્યા શીવાય મોકલી વાગ્યા છીએ તો આવતો અંક નાસનો અંક જે આહોકોનું ચાનું વર્ગનું લવાજમ નહીં મળ્યું હોય અથવા આ અંકના વી પી થી નહિ વસન્ત થયું હોય તેમને વી પી દ્વારા મોકલવાથી તે તે સ્વીકારવા કૃપા કરશે કાગળના બાવ પહેલા કરતા ઘણા મી ગયા છે અને તેથી પ્રેસનું બિન બંદ વધી ગયું છે—છતાં આ માસિકાના લવાજમમાં કાઢ ફેરફાર કર્યો નથી એ વાત પણ અમારા મુલ આહોકોએ ધ્યાનમાં મળી લવાજમ હમેશા અગાઉથીજ મોકલી આપશે તે અમે તેઓનો ઉપદાર માનીશું

વ્યવસ્થાપક.

સ્વાદિષ્ટ અને પૌષ્ટિક, શુદ્ધ

બદામ તથા પીરતાના રોટલા.

જો તમારે મગજને યુષ્ટિ અને શાન્તિ આપવી હોય,
જો તમારે માનસિક શક્તિને ખીલવવી હોય,
જો તમારે શરીરને સ્વદ્ધ બનાવવું હોય, તો—

અમારા બદામ તથા પીરતાના રોટલા વાપરવા અમારી ખાસ ભલામણ છે

રોટ એકનો રૂ ૧ ૦-૦ (પોલીસ જુદા)

ખામ કરીને માનસિક પરિશ્રમ કરનારાઓ માટે આ રોટલા અમૂલ્ય છે એક વખત મગાવી ખાતરી કરવા લખો—

કે. એમ. સાકરવાળા.—પરમીવલ મારકેટ—ભાવનગર.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वपां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यथा-
स्मायेवसत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽपमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मिदं सर्वम्।

उपनिषद्.

નયાત્ર પ્રતિવક્ત્ર્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ભૂત્યે
ન પ્રતિવક્ત્ર્યમ્ । રાધ્યાયપ્રવચનાશ્ચાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૧૫, અંક ૭.

[આસિક]

આવણ, સંવત ૧૯૭૨.

એક દશ્ય સ્મરણ.*

(ગઝલ-સાખી.)

હા, હા, મને છે સામે એ રમ્ય સાયકાન,
સ્મૃતિપ્રે પુન સ્ફુટે છે ચિત્ર એ નિશાન.
હા, હા.

મન્દ મન્દ ગતિ હતી આડિતણી તે વાર,
દૃષ્ટિ સમીપ ઉભો હતો દૃશ્યથીવાવિસ્તાર.
હા, હા

* અંગ્રેજી આદિત્વમાં પ્રકૃતિદૃશ્યોના વર્ણનો ને સ્થાન ભોગવે છે તે ગ્રંથાન યુગ-
ની આદિત્વમાં હજી લેખને મળ્યું નથી. 'What was to lands'—ગુણ ભૂમિવિસ્તારના
દૃશ્ય કાઠિયાવાડમાં તથા દક્ષિણમાં થાય છે. દૂર દૂર ઉભેલા કુંભરાઓની યેગ રંગની દારથી
મર્યાદિત થતા ભૂમિવિસ્તારના દૃશ્યથી અનુભવાયેલા ભાવોનો આ કાવ્ય ઉદ્ગાર છે.

વનરપતિથી વિહીન એ શુષ્ક ભૂમિવિસ્તાર,
વન્ય તથાપિ બળ એ વિશાલતા સાક્ષર.
હા, હા.

દૂર દૂર ઘેરી દત્તી ડુંગરોની દાર,
બોમ સત્ય મળી જતી જાણે મેઘની માણ.
હા, હા.

આને તાદૃશ જોઈ એ દરયે અતિશય રમ્ય,
આને ફરીથી અનુભવ તન્મયતા અગમ્ય.
હા, હા.

પાકાગી પૂના,
તા. ૨૪-૬-૧૯૧૬.
શુર-સાવકાલ.

}

ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા.

કાન્હડે પ્રબન્ધ.

(અવલોકન)

આ અસાધ્યભણ મહારનો કાન્ધગ્રન્થ છે, ગુજરાતી બાપાના ઇતિહાસના અભ્યાસક્રમે, ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસના અન્વેષકને અને સામાન્ય રીતે રાજકીય તથા સામાજિક ઇતિહાસના શોધકને તેમ જ રસિક વાચકને,—મરેને બિન્ન બિન્ન રીતે આકર્ષણ કરેલો, ઉપયોગી થનારો, માટે મહારનો ગ્રન્થ છે. સ્વ. ડૉ. હ્યુલરને આ ગ્રન્થ અકસ્માત જડ્યો, અને સ્વ. નવલરામભાઈએ છટકે છટકે રૂપે ઈ. મ. ૧૮૭૭-૭૮ માં શાળાપત્રમાં તે પ્રગટ કર્યો, તે પૂર્વે આ ક્રીમતી ગ્રન્થ કાઢી જાણમાં નહોતો. અને તે પછી પણ ઘણા વખતે મુઠ્ઠી ગુજરાતના સાક્ષર વર્ગમાં તેમ જ અન્ય વર્ગમાં એ પૂર્ણ રૂપે જાણપ્રસાર નહોતો. કેટલાક તો એટલે સહી અન્ધકારમાં હતા કે કાન્હડેને પોતે એ પ્રબન્ધ રચેલો તેઓ માનતા હતા !

આ ગ્રન્થને હાવા અન્ધકારમાંથી ખરા પ્રકાશમાં આણનાનો વશ રા. હાલાભાઈ પીતામ્બરદાસ દેરાસરને ઘટે છે. આજથી બે વર્ષ ઉપર એએએ આ કાન્ધગ્રન્થ મંજૂર કરીને છપાવ્યો ને પ્રસિદ્ધિમાં આણ્યો છે. આજ સુધી પ્રાચીન ગ્રન્થોનાં મંજૂર કરનાં અને પ્રસિદ્ધિ થતી હોયી અસંખ્યકારક રીતિ રા. હાલાભાઈના આ પ્રયાસમાં નથી એ જોઈને આનન્દ થાય છે. પ્રાચીન ગ્રન્થો શી રીતે પ્રગટ કરાય તે માર્ગ ખરી રીતેના ઉમેળે જ ખતાવ્યો છે એમ કહેવાને બાધ નથી. જુદા જુદા હસ્તલેખ મેળવીને તુલના કરી, અધિકૃત નિર્ણય

કરી સંદિગ્ધ સ્થળો ઉપર પ્રકાશ પાડવો, ઇત્યાદિ બહુ બહુ વાતો હાવા પ્રવાસમાં લક્ષમાં લેવાની છે. પ્રાચીન ગ્રન્થની ભાષામાં ફેરફાર કર્યા વિના મૂળ ગિમ્મ મથાવત રાખવું, અને તેમ કરવામાં પણ કેવળ અન્ધ નિયમવશતા ના રાખતાં ધૃદિનો ઉપયોગ કરવો એ કદખ કામ છે. આ સર્વ કામમાં શ. ડાહ્યાભાઈની પ્લેસ અને વિગત નોંધીએ અને મન્યવાદ આપતાં આનન્દ થાય છે.

‘આરંભમાં ઉપોદ્ધાત અને અન્તે ટિપ્પણી આપીને શ. ડાહ્યાભાઈએ ગ્રન્થના ઉપર બહુ ઉપયોગી પ્રકાશ’ પાડ્યો છે. ઉપોદ્ધાતને ‘પ્રસ્તાવના’ નું વિનીત નામ, અને ટિપ્પણીને ‘વિવેચન’ નું બારે નામ આપ્યું છે તે જ્ઞસક ધ્યાન ખેંચે છે. ‘વિવેચન’ માં વિસ્તાર અને પૂરેની જાનતાને સીધે વાચકની જ્ઞાનની શ્રુષ્ઠ અનુમ મે છે. આશા છે કે આ જાનતા નવી આદર્શમાં ફર કરવામાં આવશે. ઉપોદ્ધાત (પ્રસ્તાવના) માં કાવ્યની કથાનો મસ્તિસ્ક સાર આપ્યો છે તે મામોન્થ વાચકને બહુ ઉપયોગી થાય એમ છે. કેમકે કાવ્યની ભાષા પ્રાચીન છે તે સમજવાની સર્વને શક્તિ ના જ હોય; અને આ દૃષ્ટિએ જ્ઞેનાં, શ. ડાહ્યાભાઈ આ કાવ્યનો આધુનિક શ્રુજશક્તિમાં અનુવાદ પ્રગટ કરવાના છે તે જાણીને મનોમ થાય છે. કાવ્યકથાનો સાર આપવામાં શ. ડાહ્યાભાઈએ રેથજે રથજે અગ્રમ્ય પ્રાચીન શબ્દો વાપર્યાં છે તેથી જ્ઞસક ક્ષતિ થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે:—

(૧) માણુમેને ખાન પકડતી (૫. ૭)

(ખાન=જડાઈમાં પકડેલા કેદી;—એમ અર્થ પ્રથમ ખં. ૨૭ની સીકામાં બતાવ્યો છે. પરંતુ તે માટે જ આ archaism (પ્રચીનશબ્દ) શબ્દ કાવ્યની ભાષામાં લખેલા ઉપોદ્ધાતમાં અગ્રયાને મળાય.)

(૨) ધલ્લારો ભાંગવા માંડ્યો (૫. ૮)

(૩) દહામાં દઈને (૫. ૧૨)

(૪) પાખરવાળા ઘોડા (૫. ૧૨)

(૫) રાક્ષ લેવાઈ રહ્યા (૫. ૧૩)

(૬) મેંસાળ (૫. ૧૫)

(૭) ચિકચમ (૫. ૧૫)

(સીક—ખાન પકડતો—એ શબ્દ પાંચ જ દેડાંએ નજરે પડે છે.)

ઉપોદ્ધાતમાંની કેટલીક મદત્તવતી વાતો વિશે ચર્ચા આદિ અગ્રયાને નહિ મળાય

(જ) ૫. ૪. કાવ્યમાં એકદર ચોપાઈ મંજુલા કવિએ ૭૮૦ કાવ્યને એને આપી છે.

રા. હાલાભાઈએ આ પૃથ્વી ફૂટનોટમાં, ચોપાઈ, દોહરા, પવાડા, ગીત મળા કુલ ૧૦૨૪ જે શરવાળો પ્રતાવ્યોછે. તેનું સમાધાન એએએ એમ કહ્યુંછે કે મ પ્રતમાં પવાડાની-ફૂટની ચાર લાંટી ગણીછે તે ધોરણે ૩૯૦ ને બદલે ૧૯૨ પવાડા થાય, એટલે કુલ પદ્યંધ ૮૩૦ થાય, ને તેમાંથી ગીત ૪૦ બાદ કરતાં ૭૯૦ થાય; આમ કમનો જ તકાવત રહેછે. આ સમાધાન મ્હારા મનને સમાધાન નથી આપતું. જરાક સમજવાળું દષ્ટાન્ત આપિયે, જે રા. હાલાભાઈથી અન્યથું નહિ જ હોય: મુસલમાનભાઈ વાણિયાનું દેવું પતવવા ગયા અને દિસાબ કરવા લાગ્યા—૧૦૦ કે ભણે સાંકે, આથે ગયે, નાંકે, ૧૦ દેઈગે, ૧૦ દિલવાઈગે, ૧૦ કા લેના દેના ક્યા?—આરતુ. પરંતુ આ તકાવતથી મ. હાલાભાઈની અન્વેષણરૂઝિ જગત ધરે, અને કરકનું ગૂળ શું છે? શેષક ભાગ છે? કવિની ગણનાના શબ્દોનો અર્થ, પાડ, ક્યાગિમાં જમનું કારણ છે?—યગેરે શિરામાં, શોધ ચલાવીને એએ નવો માર્ગ દર્શાવશે તો આપણે આભારી થઈશું.

(ગ્વ) ૪. ૫ ના આરંભમાં રા. હાલાભાઈ કહેછે કે કાન્દહડે ચોહાણને “વિનમવંત વીરમદે નામે કુંવર અને હુદિવંત ભાકરે નામે ભાઈ હતો.” પદનાભ કવિએ આ ‘કાન્દહડે પ્રબંધ’ ના પ્રથમ ખંડના ૧૦ માં શ્લોકમાં કહ્યુંછે કે—

પ્રીતિ સહોદરસ્યું વળી માલવદે મતિમંત
કુંવર વીરમદે વલી જાગિ જગિ જગવંત ॥

આ ફક્ત ઉપરથી જ રા. હાલાભાઈએ આ વચન ઉતાર્યું જણાયછે. પણ ફક્તનો મોઢને કદાચ એમ જમનન્ય અર્થે ભાગે કે—

કાન્દહડેવને સહોદરે કિપા પ્રીતિ બાદ હતી, અને હેને માવવદે ત્યાં વીરમદે નામના બે કુંવર હતા;

અને કાંઈક હેવે જ જમ રા. કેસવલાલ છુવને થયો હતો તેથી હેમણે ઈ. મ. ૧૯૦૧ ના ડીમેમ્બરના હુદિપ્રકાશમાં ૫૪ ઉપર મે લખ્યુંછે કે—

“(૧૦) તે સગાં સહોદર સાથે બન્ને હેત રાખતો હતો. તેને વિનમવંત વીરમદે અને હુદિવંત માવવદે નામે બે જગત પ્રસિદ્ધ કુંવર હતા.”

પરંતુ મ. હાલાભાઈએ કરેલો અર્થ અને તે રીતે દર્શાવેલો સમગ્ર ગમનન્ય ખરો છે તે માટે આ પ્રબંધમાં જ અન્ય સ્થળે અમંદિગ્ધ પ્રમાણ મળેછે:—

સ્ત્રિજીવટ જે મહા સપીર માલવદેવ છઠ્ઠલુ વીર ।

નિહી પ્રીતિ લલમળ નહી રામ રાન અનેરુદ્ધ દ્વહયો મામ ॥ ૧૧ ॥

નિસી પ્રીતિ હણ્યા સુગ્રીવ જાણિ નહી જૂલુયા જીવ ।

સી કરિ છત્ર ચામરુ ઢાલીડું સાચંદ ન્યાઈ પ્રજા પાલીડું ॥ ૧૬ ॥

(અણ્ડ ૪ થો)

આહિ કાન્દડે અને માવડે બંનેને બાઈકલ્પીને રામલક્ષ્મણની જોડી અને હનુમાન સુગ્રીવની જોડી સાથે મરખાબ્યાછે એમ્લે કશે મદિહ રૂહેતો ન થયો.

૧ (૧) પૃષ્ઠ ૫ મે, વખ્યુછે “ નાગર આલણ માધવે કકળી જીદીને ફરિયાદ કરી ”

માધવ નાગર હતો કે એમ ?—આ પ્રશ્ન હવે કેટલાય વોકોએ તાડકા ગયેલી અરજીમા આવેછે. તો જગત હેતુ અન્વેષણ કરિયે ‘ કાન્દડે પ્રમન્થ ’ મા આ વિશે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નથી, મળે પણ નહિ, કેમકે માધવનો પ્રસંગ તો માત્ર પ્રવેશકર્યે ન છે. તો પણ જે ઉલ્લેખ આડકતરા છે તે તીમે પ્રમાણેછે—

તિણિ અવગણિટ માવડ વમ્મ

(અણ્ડ ૧, સ્તો. ૧૩)

માવડ મહિતડ કરિટ અવર્મ

(અણ્ડ ૧, સ્તો. ૧૪)

આહિ માધવને ‘ વમ્મ ’ એમ્લે આલણ કહ્યોછે, અને મહિતડ=મહેતાએ એમ છે તેથી મહેતા પણ કલ્પોડે આ ઇશારા ઉપગ્રથી અનુમાન થઈ મહે કે પદનામ કવિની જાણ પ્રમાણે માધવ નાગર હતો, કેમકે નાગરોને ‘ મહેતા ’ એમ સંતા આપવાનો રિવાજ જૂના સમયથી છે અને હજી પણ અમુક પ્રમંગીમા ચાલુ છે.—હઠાદરણુ તરીકે વાણિયા રીત્તનો નામાના ચોપડામા, હમ થઈ રૂહેતા (અવટકમણિ) ઉકટામણી વખતે, ઇત્યાદિ

જાણી પદનામ ‘ કાન્દડે પ્રમન્થ ’ના અન્ત ભાગમા ચોતાને વિશે કહેછે—

વીસલ્નગરુ નાગર ણુક પદ્મનામ કવિ પુણ્ય વિવેક।

(એણ્ડ ૪, સ્તો. ૩૩૪)

તે ઉપગ્રથી જણાયછે કે મંત્ર ૧૫૮૦ મા આ કાવ્ય ગ્રન્થ તે મળે નાગરોમાથી વીસલ્નગર નાગર એમ જુદો કવિ પડી ચૂકેલો તો માધવ કેવો નાગર હતો ? વા. નગરો ? કે વીસલ્નગરો ? તે વાત પદનામને કહી નથી તેથી એમ જણાય કે આ વિશે

ચોક્કસ માહિતી પૂરનામને નહિ હોય; અથવા, તો માધવ પૂરનામની પૂર્વે ૧૫૦ વર્ષ ઉપર થયો, તો તે અરસા પૂર્વે નાગરોમાં સ્પષ્ટ કંઈક પડ્યા નહિ હોય. *

આટલો આધાર રા. ડાહ્યાભાઈ માધવને નામર કહેવા માટે બસ જોઈ છે. પરંતુ હેમણે કાંઈક વિશેષ આધાર સોંપ્યો જણાય છે: ઉપોદ્ધાત પૃષ્ઠ ૨૬ એ વડવાણીમાં 'માધવાબ્ય'માં એક પુરુષની ને એક સ્ત્રીની મૂર્તિ છે ને તે નીચે લેખડું છે તે ઉપર ગ. ડાહ્યાભાઈ આધાર રાખતા જણાય છે. એ લેખ નીચે પ્રમાણે છે:—

પુરુષની પ્રતિમા નીચે:—

સંવત ૧૩૬૦ વર્ષે કાર્તીક શુદ્ધ ૮ ગુરો (સંવ. ગુરો) નાગર જ્ઞાતીય વં. શ્રીં
શામસુતમિદ શ્રી સિંધુ

સ્ત્રીની પ્રતિમા નીચે:—

નાગર જ્ઞાતીય મહં શ્રી સાદલસુતા મહં શ્રી તપમાદિતી

રા. ડાહ્યાભાઈ આ લેખમાં 'અનુમાને' સિંધુ ને સ્થાને માધુ માને છે (? વિદ્ય પોતે મૂકીને), અને તપમાદિતી ને સ્થાને 'સુખમાદેની,' માને છે.

આ ઉપરાંત એક સ્ત્રીય મૂર્તિ કે-મંવત ૧૩૫૩ માં જૂનમ ગુજર્યા બાદ પાટણ છોડ્યા પછી માધવની લીધગ્યાસની કરી માહિતી મળતી નથી. સ્વ. નંદશંકર હેને જાત્રાએ ગયો જણાવે છે પણ એ વાતમાં કંઈ વગૂદ જણાતું નથી, તેમ જ હેની કરી સાખીતી મળતી નથી; એ કુખના દિવસોમાં પ્લેડ બ્લેડો પોતાને દેશ બાપ એ સંભવિત જણાય-

* વીસવહેલે હમોઈમાં મ્હોરો થતા કર્યો તે સમયથી નાગર જ્ઞાતિના ૭ વિભાગ પડ્યા એમ મનાય છે. તે સમય અને માધવના મમયની વચમાં બહુ તો ૫૦ વર્ષો ગાળો હતી. તેટલા અંતરમાં નિવાસસ્થાનને લીધે બિન વિભાગ પડી નામ જુદાં પડ્યાં ના હોય તો આશ્ચર્ય નહિ. પૂરનામ તો તે પછી ૨૦૦ વર્ષ થયો, તે સમય સ્પષ્ટ વિભાગ પડી ચૂકવાને માટે બસ ગણાય

કુ આ લેખને રા. ડાહ્યાભાઈ 'મંરૂતમાં' વખેયો લેખ માને છે તેનું કારણ સમજાતું નથી લેખના શબ્દો જોતાં ઘર્ષ અને ગુરો એ મમયની રૂપો ઉપરાંત કશું નથી. અને એ ઉપો તો આમ ગુજરાતી લેખોમાં પણ પ્રચલિત છે.

† 'કરણ્યેશો' એ વાર્તા ઇતિહાસ ઉપર રચેલી કલ્પિત કથા છે; તે તેમાં સંપાતો ઐતિહાસિક જ હોય એમ શા માટે અપેક્ષા રાખવી ? એટલે સ્વ. નંદશંકરની આ વાતમાં 'વગૂદ' હોવા ન હોવાનો કે સાખીતીની અપેક્ષાનો પ્રશ્ન જ નથી

છે.—આમ ગંભવ કહીને, “ જૂના વખતથી કંચ જવાનો રસ્તો વડવાણુ આગળથી છે ” એ વાત ઉપર આધાર રાખીને, રા. ડાહ્યાભાઈ તર્ક કરેછે કે વડવાણુની ‘ માધાવાળ્ય ’ તે માધવે પોતાના સુખના દિવસોમાં પોતાના દેશના ધોરી રસ્તા ઉપર બંધાવી દેાય;—અને લેખમાં સિંધુ તે માધુ હોય. ’

; આ તર્કપરંપરામાં અનેક ક્ષતિસ્થાન છે:—

(૧) શુભમ (કર્ણુ તરફથી) ગુજર્ણી બાદ માધવ પોતાને દેશ-દુઃખના દિવસોમાં—ગયો બસે; પણ, તો તે દુઃખના દિવસોમાં જતે જતે રસ્તામાં વાળ્ય બંધાવવા રહે ?

અને શિલાલેખમાં તો મંવત્ ૧૩૫૦ બંધાવ્યા સાક છે; એટલે શુભમ ગુજર્ણી પંદેરમાં પણ વર્ષ ઉપર બંધાયાઈ.

(૨) પણ રા. ડાહ્યાભાઈ છેવટે કહેછે કે પોતાને સુખના દિવસોમાં વાળ્ય બંધાવી દેાય.—એટલે ઉપરની સદ્ગત્તો દૂર જાયછે. અને, પણ ત્કારે શુભમ ગુજર્ણી બાદ માધવ કંચ ગયો હશે—એ ક્રાંતિને સ્થાન જ શુ કામ આપ્યું હશે ?

(૩) માધવ* કંચનો હતો તે માટે ઐતિહાસિક આધાર શી છે ? ‘ માધવ કેશવ કંચના ’ એ ચરણવાળો દુટ્ટો (૪૪ ૨૧ મે છે તે) લોક પ્રચલિત વચન છે ત્હને ઐતિહાસિક પ્રમાણ જોટલું વચન આપી, એક તર્ક ઉપર ખીન્ને તર્ક સ્થાપવો,—એ રીતિમાં જૂલ્યનો ગંભવ બેવડાવાનો બધ છે.

અને (૪) ઉપર ઉતારેલા શિલાલેખમાં સિંધુ ને સ્થાને માધુ કહ્યવા માટે કશો આધાર જણાવો નથી. અસલ શિલાલેખ બેવાનો ચોગ રા. ડાહ્યાભાઈને મળ્યો નથી. તો અશ્વરોની આકૃતિ ઉપર તર્કનો આશ્રય છે એ સંભવ પણ ખરી જાયછે. વળી માધવ પોતાનું નામ માધુ લખાવે એ પણ બંધ બેસતું નથી. વિનીતતાનો પ્રસંગ અદિ* ન્હોતો ન

* રાસમાળામાં લખ્યું છે કે માધવે બાદશાહને ૩૬૦ કરી પોડા નગર દુર્ગ, તેટલા ઉપરથી કંચનો વતની માધવ હતો તેમ દરાવતું વાળ્યો નથી. અત્યારે દું રા. ડાહ્યાભાઈને ઓરેટ્રિયાન-પોડા ભેટ આપું તેથી દું ઓરેટ્રિયાનો વતની ના યાક. પદનામે તો માવ મેટ્રિ સપૂરણ લીધી ઘણી એટલુ જા લખ્યુંછે.

(ખંડ ૧, સ્કો. ૧૮.)

+ વડવાણુની ‘ માધાવાળ્ય ’ બંધાવનાર કર્ણુનો પ્રધાન માધવ હોત તે નિઃસંશય એ લેખમાં પોતાની પડરી વચેરેનો ઉત્તેજ કે છદ્ધારો ક્યાં વચ્ચર રહેત જ નહિ. પ્રાચીન સમયના લેખોની પદ્ધતિનો વિચાર કરીશું તો આ પ્રકારની અપેક્ષા તાત્કાલી જણાવે.

(ઘ) ઉપોદ્ધાત પૃષ્ઠ ૨૫-૨૬.—‘કાન્હડે પ્રબન્ધ’માં

તિણિ અવસરિ મૂજરધર રાઈ
સારજ્ઞદે નામિ ચોલાઈ

એમ કથાના આરંભના ભાગમાં છે; કર્ણુનુના નામ નથી. આ બાબત રા. ડાભા-બાળે પ્રમાણ સાથે સમાધાન કર્યાબધું છે કે આવતા આવેલા સંપ્રદાય પ્રમાણે રાજા સારજ્ઞદેવ યુવરાજપદધારી બનીએ કર્ણુદેવની બેઠે દો-અમલી રાજ્ય કરતો હતો; અને કર્ણુદેવનો આગવો અમલ બહુ જ દૂરે મુદતનો હતો, તથા સારજ્ઞદેવની હયાતીમાં જ કરણે માધવ ઉપર વ્યુલભ ગુળચેા હતો, ને તદ્વાર પછી થોડા જ સમયમાં હેને આગવો અમલ પ્રાપ્ત થયો હતો. આ સમયની વાત છે, હેમાં શક નહિ, છતાં કાંઈક વિશેષ ઐતિહાસિક અન્વેષણને અર્થ પશુ આવકાર છે. માત્ર એક શબ્દ ‘કાન્હડે પ્રબન્ધ’ માંનો વચનોમાંથી જ ઉત્પન્ન થતી અર્થ જરાક નહે છે ખરી; પદ્મનાભ કહેછે:—

તિણિ અવસરિ મૂજરધર રાઈ સારજ્ઞદે નામિ ચોલાઈ ।

તિણિ અવગણિઝ માધવ વમ્મ નાહિ લગદ વિગ્રહ આરમ્મ ॥

(અ. ૧, શ્લો. ૧૩.)

અર્થ સારજ્ઞદેવે માધવની અવગણના કરાવે છે, કર્ણુ વિશે ઉપેક્ષા જ નથી, અને ઇમ શ્લોકને આનરે શુ નેછેને જિયે ?

ઇસ્યુ સામલી સરુદ સાદિ માવવવમ્મ કરદ ફરિયાદિ ।

લિત્રીનણુ ધર્મ લોપીઝ રાઝ કરણદે ગહિતુ થયુ ॥૨૩॥

× × × × ×

× × × × ×

પહિલુ રાઈ હુ અવગણિઝ માહરુ વાન્ધવ કેશવ હાગિઝ ॥૨૫॥

તસ વરણી વરિ રાણી રાઈ ઇ ખેડુ રોસ ન સહિણુ જાઈ ॥૨૬॥

(અ. ૧ લો)

આમ અર્થ તો કર્ણુદેવ રાઠિ (= રાજા) વિશે ફરિયાદ છે; પહિલુ રાઈ હુ અવગણિઝ એ પદ્ધતિમાં રાઈ એટલે સારજ્ઞદેવે એમ બેસવું નથી, કેમકે તરત જ, એ જ

રાઈ વિશે કેશવનો વધ અને કેશવની સ્ત્રીનું હરણ એ આરોપો છે.

આ ઉપાગ વિરોધનું સમાધાન કોઈ કરે તો ગદ્ય મંત્રાપ થાય. રા. ડાહ્યાભાષ્યે આ વિરોધનું દર્શન કરાવ્યું નથી, એટલે સમાધાનની વાત જ નથી રહેલી.

એક વાત આ પ્રસંગે તોંધીશું. 'કાન્હડે પ્રબન્ધ'માં (ઉપર ઉતારેલા વચનમાં છે તે ઉપરથી જણાશે કે) કેશવની સ્ત્રીને કર્ણુરાજાએ મહંલમાં રાખી એમ છે, અને રા. ડાહ્યા-ભાષા 'વિવેચન'ના પૃ. ૧૦૯ માં માં ૨૬ માં સ્ત્રીકની ટીપમાં જણાવે છે કે સ્વ. કવિ દ્વલપતરામે રચેલી 'રત્નભાગ'માં પણ તેમ જ છે, છતાં, રા. ડાહ્યાભાષા જતાવે છે કે, સ્વ. નંદશંકર કૃત 'કરણ્યેશ્વર'ની વાર્તામાં માધવની સ્ત્રીનું હરણ થયાની વાત છે. પણ સ્વ. નંદશંકરે નવવક્ત્રકથાકારને મળતી છૂટનો ઉપયોગ કરી પોતાની વાર્તામાં સ્વ વગેરે ઓચિત્યને માટે આ ફેરફાર કર્યો જણાય છે. (પડી હેમની કને કાઝ બીજી સ્વાધાર હોય તો કોણ જાણે). આ રીતે પરતુના પાચાર્પ વાતામાં ફેરફાર કાલિદાસ, શૈકરપીચર, હત્યાદિ અનેક કવિઓએ કરેલા છે અને એ અધિકાર કર્યોના મર્યાદા જણાય છે.

(હ) ક્ષેપક ભાગ—ઉપોદ્ધાત પૃષ્ઠ ૨૬ એ રા. ડાહ્યાભાષા કહે છે:—“અમે ક્ષેપક ગણેલા કૃતલા (કાંઠ કૃતલા) ભાગ ઉપરથી જણાય છે કે તેઓએ (= મુસલમાનોએ) કાનમ, ચિડોત્તર, * જાવનખેડ વગેરેનું સત્યાનામ વાળ્યું હતું.”—અહિં ચાક્ષુ એ થાય છે કે ને ક્ષેપક ભાગ ગણાય છે તો તેઓની બીના બનેલી ખાનીને ચર્ચા શા માટે કરાઈ છે?

પરતુ, આ ભાગને ક્ષેપક શા માટે ગણ્યો હશે? પ્રત ગ માં છે અને ક, જ, તથા ઘ ત્રણેમાં નથી તેથી? તે જ હોય તો વાગ્યો નથી. કેમકે ક, જ, ને ઘ ત્રણે

જે માધવની અવગણના શી કરી? તે જાગત પણ પદ્મનાભ કવિ સ્પષ્ટતાથી કહ્યું કહેતો નથી. હેની કાવ્યમાં એ વાત અપ્રાસંગિક હોવાથી વિગતમાં ના બનરે એ ખરું. પણ આપણને પ્રકાશની ખોટલ એથી પડી છે.

* ભાગા દેસ કાહાનમ ચિડોત્તર જાવનની સેડ હારિ ।

(‘વિવેચન,’ પૃ. ૧૧૩).

અહિં જાવનની સેડ તે ‘જાવનખેડ’નું વિસ્તારેલું રૂપ માન્યું જણાય છે. પણ પ્રસ્તાવના પૃ. ૭ પં. - ૬ માં ‘જાવન જામનો ટપ્પો’ કરીને વર્ણન છે: તો વાસ્તવિક સ્વરૂપ રા. ડાહ્યાભાષ્યે શું કીધું હશે? ‘જાવનખેડ’ નામે પ્રદેશ કિયો? તે ચર્ચાનું નથી.

પ્રતો એક જ પ્રત ઉપરથી થયેલી જણાય છે । એમ પ્રસ્તાવના ૫૪ ૩ ના માં કહ્યું છે, એટલે વસ્તુતઃ એક બાળુ જ પ્રત અને બીજી બાળુ ક, ર, ઘ ની મૂળજૂત કાક અગ્રાત પ્રત એમ સ્થિતિ રહે છે.

પરંતુ વિવેચન ૫૪ ૧૧૪ માં, બેતાં જણાય છે કે પુનરુક્તિ અર્થની આવે છે તેથી ક્ષેપક પંક્તિયો ગણી છે. પણ મૂળને હેવી પુનરુક્તિ જણાતી નથી. પંક ૧ સ્તો. ૫૮ આમ છે:—

ચઙ્યા કટક ઉગ્ગહાહિ વિડોત્તર ધાળધાર ધન્યોલિ ।

ઝડિ વીવી આવ્યા વાસી વીધી વાટળ પોલિ ॥

અને ક્ષેપક ગણેલો એક આ છે:—

માયા દેસ કાહાનમ વિડોત્તર વાવનની સેડ હારિ ।

મૂજરાતિનુ સોસર માયુ અજીય ન આવડ પાર ॥

અહિં 'વિડોત્તર' શિવાય બીજા કશાની પુનરુક્તિ નથી, અને બંનેમાં હેનું સ્થાન કોઈક જૂની રીતનું જણાય છે.

હાજાભાઈ કહે છે (પ્રસ્તાવના ૫. ૩) કે જ પ્રતમાં ક્ષેપક ભાગ ધણો છે. વિવેચનમાં માત્ર બે જ ક્ષેપક ભાગ બતાવ્યા છે (૫. ૧૦૮ તથા ૫. ૧૧૩), મારે બધાએ ક્ષેપક ભાગ એક પરિશિષ્ટ રૂપે આપ્યા હોત તો ચિન્તન, તુલના, અને નિર્ણય અથવા કક્ષના મારે સાધન પૂરેપૂરું મળત. આશા છે કે નવી આદ્યતિમાં આ બનતા પૂરાશે. તેમ જ કાવ્યઅન્યમાં ઠેર ઠેર પાઠાન્તરો આપ્યાં છે તે વધારે સમગ્રાય હેવી રીતે બતાવાય એ પણ જરૂરનું છે. હાલની ગોઠવણમાં તો એક પાઠમાંના કિયા શબ્દોને સ્થાને પાઠાન્તરના કિયા શબ્દો ગોઠવવા તે સમગ્રાણુ નથી. તેમ જ પ્રત ક, ર, તથા ઘ બધામાં એક જ લાગ નુટક છે તે પણ સ્પષ્ટતાથી દર્શાવવાની જરૂર છે.

વળી, રા. હાજાભાઈ કહે છે પ્રત જ તે પ્રત રચના કરતાં ૧૭ વર્ષ મોડી બિતારાયલી છે; પણ તેટલી સુદતમાં જૂની ભાષામાં થતા ફેરફાર બતાવી આપે છે: બીજી પ્રતોમાં આવડ, વ્યારડ છે તો જ મા બાવિ, વ્યારિ છે. આમ સર્વોંશે નહિ હોય એમ મૂળને લાગે છે; કેમકે 'વિવેચન' ૫. ૧૧૩ મે આપેલ ક્ષેપક પ્રયોગ હમણાં જ ઉપર તોંધે છે તેમાં આવડ છે બાવિ નથી. અને બેવા બધું તો, રા. હાજાભાઈને પ્રગટ કરેલા આકારમાં—જેમાં જૂની રા પ્રતનો સ્વીકાર થયો ગણી સકાશે તે આકારમાં—મદ વાળાં રૂપોની બેડે દ વાળાં તો યુપણુ તેથી પણ આગળ જતા કમમાં ઘ વાળાં રૂપો છે:—

૪ ૧૨, ૨૧૦ ચોલદ, હોલદ, ૨૧૦ માવે, મેહલા, ૪ ૧૩ ૨૧૦.

૫ માવે, દાણે, રાતે.—૪ ૪

માટે આટલા ઉપરથી એકદમ અનુમાન બાધવામા લેખમ છે આ બિન કમોના સાર્થ લાગાશન માટે જુદો જ ખુલાસો ગોધવો પડશે

(અપૂર્ણ)

નરાસંહરા : લેખાનાથ,

કવિ નર્મદાશંકરની સાહિત્યસેવા. *

જય જય ગરવી ગુજરાત !

જય જય ગરવી ગુજરાત,

દીપે આરાધ્ય પરમાત

ધન્ય પ્રકાશશે ઝળઝળ કરુણી, પ્રેમશીર્ષ અકિત,

હું મળુવ મળ્યા નિજ સતતિ સાને, પ્રેમમકિતની રીત—

હુંથી તું સુખ જાત

જય જય ગરવી ગુજરાત—૧

કિતરમા આખામાત,

પુરવમાં કાળીમાત,

છે દક્ષિણ ત્રિશમા દરત રક્ષ, કૃતેશ્વર મહાદેવ,

ને મોમનાથ ને હારદેશ એ, પશ્ચિમ દેશ દે—

છે સહાયમા સાક્ષાત,

જય જય ગરવી ગુજરાત—૨

નદી તાપી નર્મદા જ્યે,

મગી ને બીજી પણ જ્યે,

વળી જોય સુખદેના જુહરમણને, રત્નાગર સાગર,
પર્વત ઉપરથી વીર પૂર્વજે, દે આશીશ જયકર—
મંચે સોચે સહ જાત,
જય જય ગરવી શુજરાત.—૩

તે અનિહલવાડના રંગ,
તે સિદ્ધરાજ જયસિંહ,
તે રંગ થકી પણ અધિક સરસ રંગ, થશે સત્વરે ખાત,
ગુભ શકુન દીશે મધ્યાન્હ શોભશે, વીતી મધ છે રાત—
જન ધ્રુમે નર્મદા ગાથ,
જય જય ગરવી શુજરાત.—૪

સ્વદેશ તરફના પ્રેમયુક્ત ઉચ્ચ ભાવોથી ઉજરાઈ જતા કવિ નર્મદાના આ મનોહર અને શુભાશાન્નક કાવ્યે, હું વિચાર્યો આવશ્યકતા હોત ત્યારથીજ મારા હૃદય ઉપર કાંઈ આવનવો પ્રકાશ પાડી હંમેશાનું સ્થાન મેળવ્યું છે; અને હૃદયમાં રહીને તે કાવ્ય પ્રસંગો-પાત કવિ નર્મદાની વિવિધ પ્રદેશમાં વહન કરતી કાવ્યસરિતામાં સ્નાન કરવાની શ્રમપણે પ્રેરણા કર્યાજ કરતું હતું. એ પ્રેરણાને બળે હું એક સમયે તે સરિતાતટે જવા નીકળ્યો, પરંતુ કેટલાંક કારણોને લીધે તે પ્રસંગે તેનાં દર્શન થવા અગાઉજ મારે પાછું ફરતું પડ્યું હતું. ઘણા સમય વીત્યા બાદ આજ. પ્રભાતેની “ સાહિત્યપરિષદ માટે ધનામી નિબંધો ” ની વિવિધ વિવિધ વ્યક્તિના અધ્યાવગુણીય જોડે માન ધરાવનાર કોઈ વિદ્વાનના વિચારસીધા મગજમાંથી જન્મ પામેલી જાહેરખબરે ફરીથી સફળ થવાની મને હોમત આપી છે. હું કોલેજમાં ત્રીજા વર્ષમાં હતો ત્યારે (સને ૧૯૧૨માં) ‘ નવલકથાવલિ ’ નામના ગ્રંથમાંથી “ નવલકથાનું જીવનવૃત્તાંત ” શીખેલો હોવાથી તે પ્રસંગે જ નર્મદાકાવ્યસરિતાના માર્ગનું સંપૂર્ણ સૂચન તો થયેલું જ હતું તેથી તે માર્ગે, અગાધવા સુસાધરની માફક પૂછતો પૂછતો ઠેક રમણીય, સુખદ અને આનંદકારક એવી સરિતાએ આવી પહોંચી, તેના, સમયને અનુકૂળ બનેલા શીખણ જળમાં સ્વેચ્છાએ સ્નાન કર્યું. વાચક! તે સમયનો આનંદ તો એક અપૂર્વ જ! આજ સુધીમાં બીજી ઘણીએ સમિતાઓમાં સ્નાન કરીધેલાં, પણ તેનાં અને આના જળની વહનપ્રમળતામાં, શુદ્ધતામાં અને મિષ્ટતામાં તો કંઈક વિશ્વલક્ષુ વિનય જ જોઈ. કોઈ સરિતાનું જળ હાહર હોવાથી સ્નાન કરવાની સુસ્થિતિવાળું તો કોઈનું આશુ-બાશુનાં કહોતાં દ્રવ્યોથી મલીન અને દુર્ગંધવાળું હોવાથી ન છુટકે સ્નાન કરવા જેવું હતું. અસખત બીજી કેટલીક એવી મુદ્દર નદીઓમાં પણ સ્નાન કરીધેલું કે જેમાં, દરના પ્રદેશમાં આવેલી અનેક પુષ્પવાદિકાઓમાં થઈને વહનમાર્ગ મળતાં તેનું સુગંધયુક્ત બનેલું, શીતળ અને નિર્મળજળ અતિ વેગથી વહન કરી રહેલું છે; પરંતુ એવી મહા નદીઓમાં લાંબો વખત સ્નાન કરવા જેટલો અવકાશ નહિ હોવાથી એકાદ ફળથી આપ પાછા ફરી જવું

પડતું હતું. આજ આ મહા નદીમાં સ્નાન કરવાનો યોગ્ય અવકાશ મળવાથી તેના વિશાળ અને અગાધ જળમાં સ્નાન કરતાં, તેમજ તેના ઊંડાણમાં સ્વચ્છ મહાલી રહેલા મોટા મગરમજો અને અનેક નાની મોટી માછલીઓના ભિન્ન ભિન્ન વર્ણ તથા ચિત્રવિચિત્ર પાટ એતાં અપાર આનંદ અનુભવાયો છે. અહિં માન એ અનુભવતું સ્પષ્ટ દૃષ્ટિએ મંદિરમાં કરેલું આલેખન વાયકર્ણ સમક્ષ રજુ કરું છું. ખરૂં જ છે કે એ આલેખનનું વાચન એ તો માત્ર વાતોજ સંભળવાની-એનાથી કંઈ નદીમાં સ્નાન કરતાં જે આનંદ અનુભવાય છે તે તો નજ આવી શકે; પરંતુ એ સમસંગિતામાં જેણે સ્નાન કર્યું હશે તેને આ આલેખનથી પૂર્વતા મંરકારતું ઉદ્દ્યોધન યવાયા અલ્પ પ્રયામે ફરીને આનંદપ્રાપ્તિ થશે, તેમ જ એવી જ અન્ય સંસ્થિતાના જાણીતા જનોને અનુમાનથી આ નદીની કાંપના કરી એક તરફનો આનંદ મેળવવાનો અવકાશ મળશે. વળી સાથે સાથે અને એટલું પણ કહેવા દો કે આ મહા પુણ્યગાળી નદી તરફ હાલના જન-મંડળની ઉચ્ચ ભાવનાઓ એટલી દૃઢ છે કે માહિત્યક્ષેત્રના પરજાવાગીઓમાંનો તો કોઈ જ એવો નહિ હોય કે જેણે આ ઉજાના પ્રચંદ પ્રહારવાળી નદીમાં સ્નાન કર્યું ન હોય, તેમ જ નહીં વિચારોપધિથી માનસિક વ્યાધિઓ દુઃકરનાગ્રોમાંનો કોઈ જ એવો નહિ હોય કે જેણે નર્મદના નદીન તરફ સાથે અતિગમ્ય મંભિયિત થએલા ઉત્તેજક કાવ્યસ્મરણ પાત કર્યું ન હોય. અવગત એની ઔપધિ પાત કરનાગની પ્રકૃતિ અને તેણે પાળેલી કૃતિ (પરદેશના) પ્રમાણમાં જ લાભ આપવાના શુભવાળી છે : ગમ્યાણુ તો નથીજ એમ કહેવામાં અનુક્તિનો ભય મંભવતો નથી. તોપણ એકંદરે કવિ નર્મદાસંકરની સમર્થ લેખિનીએ સાહિત્યક્ષેત્ર કેટલું વિસ્તીર્ણુ છે તે બતાવી આપી તેમાં ભિન્નભિન્ન રીતે વિહાર કરવાના આકાશવળા અનેક ભાગો બતાવી શુભરંધ્રેણ ઉપર એક મોટામાં મોટા ઉપકાગ કર્યો છે એમ કહ્યા મિવાય ચાલતું નથી. જાજવાન શૈલીમાં પ્રૌઢ વિચારો કદ મંદમાં પ્રથમ લખવાતું માન નર્મદાસંકરને જ ધટે છે. તેમજ શુભરાતી બાપામાં પ્રથમ પિંગળકાર. કાષ્ઠકાગ અને રમાકાગનો આદ્ય અખાડનાં પણ આ જ મદા પુરુષ છે. તેમને મળથી જ નોકરો વગેરે પરતંત્ર ધંધાઓ તરફ આણુ-મો દત્તો, તેથી આરબમાં શિલક તરીકેની સ્વીકારેલી તોફાની યોડા વખતમાં જ છોડી નીધી અને પોતાની આખી જિંદગી કલ્પ અને જીભમાં વમતી મરચવતીદેવીને અર્પણ કરી ઉચ્ચ મનોદૃષ્ટિથી તેમણે સતત શારદાલેખન જ કર્યું છે. બેશક એમની એ નિમ્પ્રદૃષ્ટિય તેમજ સરાધીન ધંધો ન કરવાના ટેકથી તેમને દત્તગવસ્થામાં પૈસા વગેરેની ધણી મુરકેલી-ઓ પડી હતી, પરંતુ દેશને તો તેથી ધણી જ લાભ થયો છે.

ક્રિષ્ટિશગન્યની સ્થાપનાથી તે પ્રજાના અંમર્ગમાં આવતાં, તેમની બાપાદાગ તેમનું માહિત્ય વિચારતાં હિંદવાસીઓમાં જોનાના જુના અને તે લોકના નવા વિચારોનું અપૂર્વ મંભિયણુ યદ્ય કદ્યક નવીનજ સ્વરૂપ ઉદ્ભવ પામવાનો આ સમય હતો. અંગ્રેજ કેળવણી પામેલા કંઈક સુવાનોમાં નવા ઉત્પાદ અને નવી જાનની પ્રવૃત્તિનાં દર્શન થવા લાગ્યાં હતાં. એ મંધિશાળમાં કવિ નર્મદાસંકર સુધાગતો હોયે ઉપાડી સરની આગળ આવી હોમા રલા. તેમના ખીવતા મગજ ઉપર નવા વિચારોની છાપ એવી જળવાન પડી કે તેને પરિણામે

દેશ-સુધારણામાંજ તેમનું સમસ્ત જીવન અર્પણ થયું. અને નર્મદાશકરને પ્રથમ દર્શને જ એમ સ્પષ્ટ બારયું કે આઠનાંધકારમાંથી દેશને મુક્ત કરવાની પવિત્ર ફરજ વિદ્યોત્તી દરકાર કર્યાં સિવાય માથે લેતી એ જ આજના આઠનાંધ છે. તેમનો આ ઉચ્ચ વિચાર તથા તેને સંપૂર્ણ અનુસરતું આચરણ લગભગ અંતકાળ લગી (“વિચાર ફેરવાયા ત્યાં સુધી”) રહ્યું છે.

હવે તેમની કર્તવ્યપ્રવૃત્તિના વિવેચનની સરળતા ખાતર (૧) સાહિત્ય અને (૨) સંસાર-સુધારા માટે શ્રમ એવા બે ભાગ પાડીશું. એ બંને વિષયોમાં અખંડ ઉત્સાહ, નિર્ઝરિતા, અડગવૃત્તિ અને દેશને માટે અંતરની દાઝ એ તેમના ઉમદા ગુણો આગળ લિપર આપણે હાથ હાથ જોડી શકીશું.

કવિ નર્મદાશકરની કર્તવ્યપ્રવૃત્તિનું આયેખન મહાગત સાક્ષરશ્રી નવલરામભાઈની નિષ્પક્ષ-પાત કલમવડે ‘નર્મદજીવનકથા’માં ખડ્ડ સુદર રીતે થયેલું છે, પરંતુ તે બંને વિકાસો સમકાલીન અને ગાઢ મિત્ર-મંબંધવાળા હોવાથી દૈટલીક દોષની છાયાઓ તેમની શબ્દ-અમૃતરસિવરૂપે દૂર થઈ જાય એ સ્વાભાવિક જ છે, તેમ જ એવી આખતો ઉજ્જવળ જીવન વૃત્તાંતથી દૂર મૂકાઈ જાય એ પણ બનવાજોગ છે. માટે ૨૭-૨૮ વર્ષ જેટલો લાંબો મમય વ્યતીત થયા બાદ આત્મારે આપણે નિષ્પક્ષપાત દૃષ્ટિથી તેમની પ્રવૃત્તિનું દર્શન કરી શકીશું *

* “નર્મદ કવિનું જીવન લખવાને યોગ્યતા અને અધિકાર નવલરામભાઈનામાં સંપૂર્ણ રૂપે હતાં. હેમનો ખેનો મંબંધ લાંબા પખતથી અને પરસ્પર મિત્રભાવ ગાદોજ અશ્વાયા છતાં એક બીજીથી સ્વર્તન મત ધારણ કરી ચર્ચા તથા વાદ કરવાનો રિવાજ હેમનો હતો જ આ કારણથી તેમ જ નવલરામની હેમના સમયમાં અદ્વિતીય વિકૃત્તા અને ફરેલ વૃત્તિને લીધે એ જીવન લખવાને હેમના શિવાય બીજાને કોઈ લેખક યોગ્ય નહોતો. એ જીવનના નર્મદ કવિના ચરિત્રની પરીક્ષા મિત્રતાના સમભાવથી, છતાં વિવેચકની જવાબદારીના પૂર્વ જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલી ન્યાયદૃષ્ટિથી, એકંદર રીતે જોતાં થઈ જણાય છે. એકદર રીતે એમ મંકેશ્યક વચન મૂકવાનું કારણ છે, નર્મદકવિની સ્વભાવવધતામાં અસુકન્નતાની કૃત્રિમતા હતી, જેને લીધે બાચરન કવિ વગેરેની નકલ એ કૃત્રિમતામાં પણ કરવા જતા હતા, -વખાણમાં વિચારશૈલીમાં, ન્હાનાં મ્હોટાં આચરણોમાં; અને એ કૃત્રિમતાને લીધે નકલના દોષ આવતા હતા. અને નકલના આદર્શભૂત પાત્રના ગુણોનો ગન્ધ પણ નહોતો પ્રાપ્ત થતો, -એ નર્મદનું સ્વરૂપ નવલરામભાઈ જોઈ શક્યા નહોતા અથવા તો ‘મિત્ર’ તરફના સ્નેહભાવે હેને સમગ્ર મિત્રમાંથી છુમ કરાવ્યું હતું એમ લાગે છે.”

નવલરામ-૨વર્ગથી નં ૯૦ ની સાક્ષર પ્રવૃત્તિનું દર્શન. લેખક સાક્ષરશ્રી નરમિહરાવ બાળનાથ પૃ. ૧૭

* નવલમંથાવનિ, ભાગ, ૨ પૃ. ૩૨૨.

૬ નવલમંથાવનિ, ભાગ, ૨ પૃ. ૧૯.

તોપણ આ નિમિષ “નર્મદાશકરની સાહિત્યસેવા” સંબંધી હોવાથી તેને લગતી ખીણ માગતોતું સ્થાન ઔણ્ય ગ્રંથોને જોઈએ, એ બાબત લક્ષમાં રાખીને આ નિબંધ રચના થયાશકિત યત્ન કરીશ

કવિ નર્મદાશકરના અતરમા ખરેખરી ઊંડી ઘાત તો દેરાનો ઉત્કર્ષ કરવા તરફ હતી, અને બહુ ઝાઝો તેમની સમગ્ર કર્તવ્યપ્રવૃત્તિનું કારણ છે માટે પ્રથમ આપણે તેમણે “મસારસુધારા માટે લીધેલા શ્રમ”નું અનુલોકન કરીશું અનેક હાનિકારક રૂઢિચઢના મહાકાલી પ્રભને તેમાંથી મુક્ત કરી, વૈષ્ણવ ધર્મચુલ્બોને ઝાટકી નાખી તેમનાં દુષ્ટ કર્મ કાળી બોપાળા જન-મહાળમાં પ્રગટ કરી મત્સ્ય ધર્મ તરફ તેમનું વલણ કરવું, કેળવણીનો પ્રચાર કરી તે વડે પોતાના દેશમાં ખુબર ઉલ્લોગનો કેલાવા કરવા શ્રીમતોને ઉત્તેજવા, વગેરે મહાન કાર્યો તેમણે વિદ્યાની દરગાઝ કર્યા નિના ઉત્પાદકોર ઝડપી લીધા અને તત્સમયે તેમના ઉદ્વગતા હૃદયમાંથી પ્રગટ થયેલા પૂર્ણ નેસ્સાનાળા વિચારોએ અપૂર્વ વેગથી વદન કરી સાહિત્ય પ્રેરણને વિધિવિધ રીતે પોષણ આપ્યું છે માટે અત્ર આપણે તે સાહિત્યકારના તેમના એ અદ્વિતીય શ્રમનું અનુલોકન કરીશું તે ઉપરથી આપણી ખાતરી થશે કે તે સમય, તે સમયનું સાહિત્ય, અને જન-મહાળનું સાહિત્ય તરફ વળી વગેરે તપાસતા નર્મદાશકરને એક અદ્વિતીય મસારસુધારક કહેવામાં લગાર પણ અતિશયોક્તિ નથી નર્મદાશકરે પ્રથમ સુધારક મહાળમાં પોતાના સુધારક (ઉચ્છેદક) વિચારોને પ્રદર્શિત કરી અત્ર સ્થાન મેળવ્યું, તેની માથે જ ન્યા ત્યા તેમના દેશાત્મતાના નેસ્સાનાળા વિચાર ગાળી ઊઠ્યા. પ્રથમ વિધવાઓના તથા વિધુર પુરુષોના (સ્વાનુભવથી) અસહ્ય દુખોથી નર્મદાના હૃદયમાં મહાજનાના પ્રગમ, અને એ ઊંડી સખળ લાગણીએ “વૈધવ્યચિત્ર” રૂપ હૃદયભેદક દાખ્યનું અરૂપ ધારણ કર્યું તેમના એ દાખ્યથી જનમહાળમાં ચારે પાસ ‘હોહો’ થઈ રહી જુના વિચારનાળાઓને પ્રથમ જ આ ‘વૈધવ્યચિત્ર’ રૂપી ઝગઝગતા સૂર્યનું દર્શન થયું, અને એના ઝગઝગાટથી જનમહાળ સંપૂર્ણપણે અગ્નિ જ ગયું

નર્મદાશકરે ‘વૈધવ્યચિત્ર’નું આલેખન કરવા માટે એક દુખીઆરી બાળવિધવા કે પીને તેો નિરે પોતાના હૃદયભાવોનું આરોપણ કીધું તેમાં ખીનતી યુવામાં મદનનો તનામનાટ કેવો અસહ્ય થઈ પડે છે તથા તેને પરિણામે વિધવાઓ વિપવાશકિતમાં ધસપાડ કેના દુઃસવાર કરના અપનાય છે તેનું આમેલુંબ ચિત્ર પાકવામાં કવિએ લગાર પણ કયાશ રાખી નથી એ ચિત્ર બાળવિધવાઓથી યતા ધોર કર્મ તરફ વાચકોને સંપૂર્ણ બાળિ ઉપબન્ધીને તેમના દુખ મટાડવાને માટે દયાનાં ખીજ રોપવાને પૂરતું છે.

પોતાનો પ્રયત્ન આટલો સખળ હોવા છતાં રૂઢિ દેરી પોતાની સત્તા અગ્રાન પ્રભ ઉપર કેવી મગવાન ચલાવી રહે છે, તે પણ નર્મદાશકરના ધ્યાન બહાર રહેલું નહોતું જ,

કવિશ્રીની સઘળા કૃતિઓનું (કાબ્યો અને અથ લેખોનું) નાટકોનું નહિ) બારીમાંથી અવલોકન કરતા તેમની સ્વાનુભવશક્તિમાં અપૂર્ણપણે નિહ થાય છે કેવલેક સ્થળે તેમણે

કલ્પિત પાત્રો યોજ્યાં છે, તોપણ તે પાત્રોને પોતાના મનોભાવ પડેજ રંગ્યાં છે. ઉમરા કાઢતી વખતે પોતાની કૃતિ જન-મંડળને રુચશે કે નહિ તેની દરકાર કવિને થોડી જ રહી છે; તેમ છતાં તેમના સઘળા વિષયોમાં રસિકતા એવા પૂર બેસ્યાં ઉજળા રહી છે કે તે વિષય હૃદયના શુદ્ધ ભાવોથી આલેખાયેલા હોવાથી સંખળજ નીવડ્યો છે. મંસારસુધારાને અર્થે ઉદ્ભવ પામેલી તેમની કૃતિઓમાં જનમંડળની રચિ ધ્યાનમાં રખાયેલી હોવા છતાં આ મરત કવિની રવતંત્ર લોખેનીતું બળ યત્કિંચિત્ પણ કમી થવા પામ્યું નથી.

સર્વ કોમળે તેમના વિચાર સ્તુત્ય લાગ્યા ખરા, પરંતુ દીર્ઘકાળના દૃઢ સંદર્ભવનને લીધે તેનો અમલ કરવા બહાર કૂદી આવ્યા હોય એવા પુરૂષો થોડા જ નીકળ્યા; તોપણ એરધું તો ખરૂ જ છે કે નર્મદાસંકરના આ (જાહેરમાં) પ્રથમ પ્રયાસથી તેમની કીમત પૂરેપૂરી અંકાધ, અને એ ઉજ્જવળ કૃતિએ જ આ મહાન સુધારકને કુતીયાની દૃષ્ટિએ ખેંચી આપ્યા.

અને ૧૮૫૬માં નર્મદકવિતાના પાંચમા અને છઠ્ઠા અંક તરીકે પ્રગટ થએલા નર્મદા-સંકરના 'વૈધવ્યચિત્ર'થી સર્વ જનસમ્પ્રદાયનું ધ્યાન તેમના તરફ આકર્ષાયું હતું. અને તેના-માં જ (મંતે ૧૮૬૦માં) વળી 'પુનર્વિવાહ'નો પ્રચાર કરવાનો પ્રયત્ન કવિએ આપ્યો.

હૃદયની તીવ્ર લાગણીથી મંસારસુધારા માટે સતત પ્રયાસ કરનાર અને એ પ્રયાસમાં આગળ પડતો બાક લાઇ પોતાનો દાખલો પ્રબળે આપનાર પુરૂષો ઓછા જ છે; એ પ્રકારે હૃદયપૂર્વક કર્તવ્ય બાળવનાર પુરૂષોમાં નર્મદાસંકરને આગળ પડતા સ્થાનનો અધિકાર છે. એવા પુરૂષોના એ દિશાના શ્રમની સફળતા ઉપરથી જ માત્ર તેમના પ્રયત્નની કીમત અંકાતી નથી. કારણકે તેઓનું દૃઢ મનોબળ કદાચ સમસ્ત પ્રબળા વિચારોને હચમચાવી મૂકવાના સામર્થ્યવાળું હોય તો પણ રુદિ સર્વથી બળવાન હોવાને લીધે લાંબા સમયના રીતરિવાજોને એકદમ ફેરવવા કોઈપણ દેશની સરળ પ્રજા તૈયાર હોતી નથી, અને ન હોય એ પણ સ્વાભાવિક જ છે. આગ છતાં પણ સખળ પ્રયત્નને પરિણામે એવી મંદિગાનાં મૂળ જાણે અત્યંત પણ શિથિલ થયા વિના તો રહેતાં નથી જ. સર્વ કરતાં રહિ કેવી બળવાન સાત્તા ચલાવે છે તે જણાવવા સાફ કવિ નર્મદેનો પુનર્વિવાહ પ્રયાસ કરશે અશ્વ નીવડ્યો હતો તે અત્ર જણાવીશ. તેઓથી ખાનખીમંડળમાં પુનર્વિવાહ અંબધો નિર્વંતર પર બેસ્યાં ચર્ચા ચલાવતા; અને જાહેરમાં પણ હજારો માણસોની દૃઢ વચ્ચે મુંબાઇ શહેરના ટાઉનહોલમાં એક વાર હૃદયનો ખરે જુસ્સો અને તીવ્ર લાગણી બતાવનાર તથા પૂર્ણ અસરકારક ભાષણ આપ્યું હતું. તેમાં શાસ્ત્રનાં અનેક પ્રમાણો આપી પુનર્વિવાહ સાસ્ત્રમંત્ર છે એમ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું હતું. વળી—

કેવલં શાસ્ત્રમાશ્રિત્ય ન કર્તવ્યો હિ નિર્ણયઃ ।

મુક્તિહીને વિચારે તુ પર્મહાનિ પ્રજાયન્તે ॥૧॥

(વીરમિત્રોદય)

અર્થ—કેવળ શાસ્ત્રનો આશ્રય લઈને કોઈ નિર્ણય કરવો નહિ—વિવેકયુક્તિની સાથે કરવો, એમ ન કરેથી ધર્મની હાનિ થાય છે. અર્થાત્ દેશ, કાળ, સ્થિતિ (‘ દેશકાલાનુસારેણ વર્તવ્યં નાન્યથા ક્વચિત્ ’) એવા ને શાસ્ત્ર અનુકૂળ આવે ને પાપ થતાં અટકે તે પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ; એમ ન વર્તીએ તો ધર્મહાનિ થાય.

આમ શાસ્ત્રાધાર પ્રમાણે તેમજ દેશકાલને અનુસરતાં પણ આ સમયમાં પુનર્વિવાહની ખાસ આવશ્યકતા છે એમ જણાવ્યું હતું.

કહો, અત્યારે કયો સુધારક પોતાના વિચારો આવી સચોટ અને કડક ઈલામાં પ્રજા સમક્ષ પ્રદર્શિત કરવાની હોમિત ભીડી શકે એમ છે? કદાચ કોઈ હોમિત ભીડીએ તોપણ તેને ખરેખરી સંસારસુધારાની ઇચ્છા કરેતાં પોતાની વિદ્વાતાની પ્રશંસા થતી જણવાની જ પ્રવળ ઇચ્છા હોવાની. સુધારકોએ જણવું જોઈએ કે ‘ સુધારો કરો, ’ ‘ સુધારો કરો ’ એમ મોટાં મોટાં બહુમાં કુંકવાથી સુધારો થઈ જતો નથી. ‘ આમ કરો ને તેમ કરો ’ એમ બોધ કરવો અને પોતાને સ્વચ્છે વર્તવું એમ સુધારો દ્વારે થવાનો નથી. જો દેશની ખરેખરી દાઝ હોય, અને કુદરતિએને પરિણામે ઝડપાતી પ્રજાને ઉગારી લેવી હોય તો મોટા મોટી તડાકા મારીને કે લાંબા લાંબા નિર્બંધો વાંચીને બાજુએ રહેવાથી અર્થ સરશે નહિ એ નિશ્ચયપૂર્વક સમજવું. ‘ કહેણી તેની રહેણી ’ થી પ્રજાને આદર્શરૂપ થઈને, પ્રમંગા-પાત સ્વાર્થનો ભોગ આપીને, શોધપલાદ સહન કરવા તત્પર રહીને, હિતકર પરિણામ બતાવીને સામાન્ય કે અધમ સ્થિતિ ભોગવતી પ્રજા સાથે પણ સમાનભાવ રાખી સ્નેહસંમિલન કરીને અને રોગની ચિકિત્સા કરીને રોગ્ય દવા આપતાં ધીખરો ત્યારે જ રોગનું નિર્મૂલન થશે. અન્દિહીત આપીને રોકેતો જરૂર પુનઃ બમણા જોરથી પીડીએ એ ભુલવા જેવું નથી.

કવિ નર્મદે ઉજળતા આવેશમાં જ આપાં મંસાર-સુધારા સંબંધી બાપણો દામ દામ આપ્યાં હતાં તોપણ સફળ મૂળ ધાલી જોડેલી ઉડિએ આમળ એક વ્યક્તિ દેટું કરી શકે? “ સ્મશાનવૈરાગ્ય ” જેમ તે સ્થાન અને તે સમય બદલાતાં વીસરી જઈતી બાપણોથી કે એવા વિષયનાં પુસ્તકોના વાચનથી ઘણી ત્વરાથી પટેલા મંસાર થોડા જ વખતમાં નાશ પામે છે, એ બાજત અનુભવીઓથી અનભૂતી નથી જ. આમ કવિ નર્મદનાં સઘળાં બાપણો બહુધા સખ્દ ચાતુર્ય ગણાઈ હવામાં ઊડી ગયાં; અને આખરે તેમના ‘ બ્યૂગલ ’ના ઉતેજક પ્રયંસ થઈ ધીમા પડ્યા ત્યારે તેમણે જાતે જ ધર્મવિનયરમાં કહ્યું છે કે “ પુનર્વિવાહ જૂજ થયા છે, ને તે પણ સ્થિતિ-વિધિ પરત્વે સ્વચ્છ નહિ ” જ નિયોગને માટે સમય જ નથી, ને કદાચ પુનર્વિવાહ ચલાવવાનો સંભવ જાનીએ તો.....વગરે.

કવિ નર્મદની સ્વતંત્ર લેખિની જે વિષયમાં વિચરી છે તેને એવો તો અસરકારક રીતે આવેણો છે, કે તેના સંસ્કારે ઘણાજ હોડા પડ્યા વગર રહેતા નથી. સંસાર-સુધારાનો વિષયો લખવામાં તો કવિએ કોઈની પણ સ્પૃહા સખ્યા વિના નિડરપણે હૃદયમાંના ઉભરા એવા તો પૂર વેગમાં પતપટ ઉપર વહેવાડ્યા છે કે તેના પ્રયંસવેગમાં ભસભસા ખુંદાઈ ગયા છે.

‘ગુરુ અને સ્ત્રી’ એ વિષય લખતાં વૈષ્ણવ ગુરુઓ ઉપર જે સર્જી પ્રહાર કર્યા છે તે હૃદયભેદક રે જડને પણ નવું ચૈતન્ય આપે તેવા છે. વૈષ્ણવ ગુરુઓની વિષયાશક્તિ, છયોક વ્યભિચાર, રે ન વણેવી શકાય તેવી અનીતિનું આલેખન કર્યું છે કે તે વાંચતાં રૂપાં ઉભાં થઇ જાય છે. સ્વધર્મશ્રેષ્ઠ થઇ સેવિકાઓ સાથે રંગરમવામાં રક્ત થયેલા, પ્રભામાં અનીતિના ફેલાવો કરનારા કુદ્ર મહારાજને તથા તેમના અંધ ભક્તોને એવા તો સર્જી આજખા માર્યા છે કે તેની આગળ અખાના આજખા પણ વિસરી જાય છે. અહા! ધર્મગુરુઓ સામે, સવળા ચુરત વૈષ્ણવો સામે, બલકે લગભગ અર્ધી ગુર્જર પ્રજા સામે તેમની આખર ઉપર છયોક તરાપ મારવાની હાંમત બીડવા આજ સુધી ખીંજે ક્યો સુધારક ગુર્જરશૂનિ ઉપર કમર કરી ઉભો થઇ શક્યો છે? નર્મદ! તારા ઉછળતા હૃદયના ‘ઉભરાઓ માટે’ તને અનેકવાર ધન્યવાદ છે. તારી પ્રચંડ લેખિનીએ તારા કદા શત્રુઓનાં પણ કાળજી કોરી અંદર હમેશાનું સ્થાન મેળવ્યું છે! સાહિત્યોવાનમાં તારા દિવ્ય આરામાં ખીંચેલાં કુસુમો ખરેખર મનોહર છે, ઉત્તેજક છે, પોષક છે, રે શ્વનને પ્રકુપ કરવાના મામર્યવાળાં છે. ગુર્જરસાહિત્યને આશીર્વાદરૂપ નર્મદ! અથાપિ તારા જેવું સ્વચ્છંદે પિહરતું અને તારા જેવા રૂપ રંગ અને ભખકવાળું એક પણ પક્ષી આ નાનકડા ઉદ્યાનમાં દૃષ્ટિયોગ્ય થયું નથી. જે થયું હોત તો ગુર્જરપ્રજાને ત્રાસકર કેટલાંક બંધનો તો આવશ્ય નહ થયાં જ હોત; ઉપરા ઉપરી આજખા પડતા રહ્યા હોત તો ઉચ્છૃંખલ બનેલા માતેલા માતંગો સ્વચ્છંદે મહાધી ધર્મને વગોવી રહ્યાં છે, તેમની અર્ધ મીચાયલી આંખો ‘જરૂર સંપૂર્ણ ઉઘડી હોત, અને સુધારાને નામે ઉપલક ડોળ, ખોટી ફેશન, રે મિથ્યાભિમાનનો કુડો દરકાષી સાધિકા સ્તુતિ પાકેકોકારા પૂજતા, સુધારકમાં ખપવા પ્રયત્ન કરનારા, “હાલના મુગ્ધ કપિરાને છાપરે છાપરે કુંદવાની હાંમત બીડી શકત નહિ.”

નર્મદાશંકર ખરા સુધારાના હિમાયતી તરીકે પૌતાના વિચાર સને ૧૮૬૪થી તો અર્જન-રૂપે જન-મહાન સમક્ષ મૂકવાનો આરંભ કર્યો હતો. પેપરોમાં લખીને, જાહેર અને ખાનગી (પૌતાના મકાનમાજ) રીતે બાપણે આપીને તથા છનામી નિમંત્રે લખીને એ વિચારોને ખીંચવતો પૂર્ણ અવકાશ આપીને અતિ સજળ કર્યા હતા. આ અનેક રસ્તે કરેલા થયતોના પોણામે જે ગવ લખાણોનો સમહ થયો તે નર્મદાશંકરે સાહિત્યોવાનમાં વિધવિધ રીતે પ્રુકર્ષ પાડે છે; અને તેને અંગે ઉદ્ભવેલાં કેટલાંક મુંદર અસરકારક કાબો નર્મદવિતામાં ક્રમદળી રહ્યાં છે. સંસારસુધારક તરીકે બહાર પડ્યા પછી હિંદુઓના અનર્થ-કારક ઘેલ, રીતરિવાજ સામે જબજ સપાટા લગાવ્યા છે; અને તેને માટે કેવળ કષિપત તરંગોથી જ નહિ પરંતુ ખારીકાષ્ઠી સંસારનું અવશેષન કરીને જ સુખ્યા તે વિચારો સચોટ રીતે ઠસાવવા અર્પણ થઇ કર્યો છે. એમના એ અમથી દંઢ મૂળ ધાલી એડેલા કંઠગા રિવાજો જે કે સંપૂર્ણ નાંખુદ તો નજ થયા, પરંતુ સાહિત્યમાં તો ધણે સારો વધારો થયો છે એમ કલા સિવાય ચાલતું ને નથી. સુધારક તરીકે આગમ પડતો બાગ લેવાને નર્મદાશંકર જેવા વિદ્વંસને એ સમય જ પધારે અનુકૂળ હતો. તે સમયે ધર્મને નામે અત્યારે તો

આપણા ખ્યાલમાં એ ન આવી શકે તેવાં ઘેર કર્મ થતાં; તેમ જ ધર્મીય બનેલી અંધ અદ્વાય પ્રજા આંધળા ગુરુઓની પાછળ દોરાધને ખાડામાં પડતી એટલું જ નહિ પરંતુ તેમને તાસલાયક જીવન સહન કરીને પણ ધર્મની લાગણી મંતોપવા તત્પર રહેતી. આત્મારે પાશ્ચાત્ય વિચારોને પરિણામે કહો કે પાશ્ચાત્ય અને ઐશ્વર્ય વિચારોના અપૂર્વ સંમેલનથી ઉદ્ભવેલી નવીન શક્તિને પરિણામે કહો, ગમે તે કારણથી કહો, પણ આત્મારે કેળવાયલા વર્ગમાંના થોડાજ અંધ અદ્વાયે દોરવાતા હશે. આત્મારે માનસિક વ્યતંત્ર્યનું બળ જુદું પામતું જ નય છે, અને અત્યંત ગુરુઓને દુરથી જ નમસ્કાર થાય છે એમાં લગભગ પણ અમત્ય નથી. વળી કેળવાયલા વર્ગમાંના ઘણાકને લાનિકારક એક તરફ તિરસ્કાર છે, અને તેને પરિણામે તેનાં મૂળ દિનં પ્રતિદિન વધારે ને વધારે સિધ્ધિ થતાં જ નય છે.

આમ સુધારે દાખલ કરવા લગભગ આખી જિંદગી સુધી અડગ અને સતત પ્રયાસ કરીયા છતાં તેની શક્તિ તેમને લાગી નહિ. તેમજે જોયું કે—ઘણા કાગથી મૂળ ધાલી પેટેલા અને અંધ અદ્વાય પ્રજાને પ્રિય થઈ પડેલા કેટલાક લાનિકારક રોપાઓ જે કે દય-મયી ગયા છે તો પણ તદ્દન નષ્ટ તો નથી જ થયા અને નથી થવાના; ઉપરું કેટલાક રોપાઓ અધનયથી કર્યાવાથી તેમાંથી નવીન શાખાઓ—કાગીઓ ફૂટી વિશેષ ઘટાવાળા બને છે. દેશના ઉર્ધ્વ માટે પ્રજામાં જોયે થવું જોઈએ તેને બદલે નવા અને જુના વિચાર વાળા વચ્ચે ભારે દુસ્મતાવટ ઉભી થઈ છે; અને એકજ મઝામાં પણ પ્રજાએ જોયે થયું નથી, પરંતુ એકતાનો માત્ર દેખાડ જ થયો છે. અર્થાત્ જે જે તરવો આચારમાં હોવાની જરૂર છે તે માત્ર વિચારોમાં જ અને એક બીજાના મતનું યુક્તિ-પ્રયુક્તિથી ખંડનખંડન કરવામાં જ પરિવર્તન પામતાં જણાય છે. ‘ખરી લાગણીવાળી બંધુતા અને ખરો સ્વદેશપ્રેમ આવવાને બદલે સપ્તજીવ ઉપવહીટ થવા લાગ્યું છે. તેમ જ સુધારકો પોતાના સ્વર્તમ વિચાર જાહેરમાં મૂકી શકતા નથી, આમ પોતાના નિષ્ફળ ગણેલા થમ માટે તેમનું ચિત્ત વિચારની વમળોમાં અતિશય બ્યક રહેતું હતું. એવામાં ‘રામચરણ’ લખરાની તૈયારીમાં જુદી જુદી પ્રજાના અને જુદા જુદા સમયના મેંકડો ઇતિહાસો વાંચવાની જરૂર પડી. અમાધાગજ બુદ્ધિવાળું મગજ ઉપવક વાંચીને શાંતિ પામતું જ નથી, દરેકમાં કઈને કંઈ તરત રોધવા તરફ જ તેની વૃત્તિ હોય છે. ઇતિહાસનો ખારીકાઇથી અભ્યાસ કરતાં તેમને પોતાને એમ સ્પષ્ટ સમજાતું કે મેં આજ સુધી જે દિશામાં પ્રયત્ન કર્યો છે તે કેવળ નિષ્ફળ નીવડ્યા છે. મોટો ફેરફાર એકાએક થતો નથી. પરંતુ “કાઈ પણ દેશની મિથિ અને વિચારો લાંબા વખતના પરિપાકથી બદલાઈ શકે છે; અને તે દરમ્યાન મને તેવો પુરૂષ મને તેવો સળળ પ્રયત્ન કરે તોપણ તેમાં સફળતા પ્રાપ્ત થતી નથી. મેં એકદમ છેલ્લે પગથીએ જઈ એમ-વામાં ગાંડાઈ કરી છે. જનમઝાની વૃત્તિને અનુસરી કમે કમે સુધારો કરવો જોઈતો હતો.” આવી મનની સ્થિતિમાં સુધારા મંડળી જે પોતાના મૂળ ઉન્નત વિચારો હતા તેનું ફરીથી નોંધવન કરવા માંડ્યું, અને તેમાંથી એમને ઘણી ખામીઓ દેખાઈ. અને તે જેમ જેમ દેખાતી ગઈ તેમ તેમ પોતાના વિચાર કેરવા માડ્યા.

ધર્મ મંડળી નર્મદાશંકરના વિચાર (નવવચનનાધ્યે લખેલી નર્મદાવનનકથાને આધારે)

આવતું.” આ મારા જુના સ્નેહી ને મુરખી છે. હમે પંદર વર્ષથી મળ્યા નહોતા. પણ જ્યારે હમારી આંખેઆંખ મળી ત્યારેનો દેખાવ જોવાં ચોખ્ખાં બન્યો. એમણે મહાઈ ધણું મનમાન કર્યું. લાંબા કાળથી નહીં મળેલા, તેથી થોડો સમય તો હમને બંનેના મંઠેથી અરસ-પરસની હંકીકતથી વાકેફ થવામાં ગયો. પછી હમને જે જે સ્થળે રહેલા ગયેલા તે તે સમયના માણસો વિષેની વાતોમાં આનંદ લીધો, નીકળતી વખતે મ્હને કહ્યું કે “આ ગામ તમારી યાત્રાનું છે, માટે ગંગાજીમાં ન્હાજે, અને ત્ર્યંબકેશ્વર જરૂર જાજે, ને ત્યાંહાંથી જઈ આગ્યા પછી મ્હને મળજે.” ત્યાંહાં જઈ આગ્યા પછી હું એમને મળ્યો હતો. આ ફરી તો હમારે લગભગ અઢી કલાક વાતો થઈ. શું શું વિષય ચર્ચા તે લખવું લિખિત નથી. પણ એટલું લખુ છું કે ઈંગ્લેન્ડ અમલદારો ઉપર મહારી અપ્રતિમ પ્રીતિ છે તે વિશેષ દલીલ તથા ને હાલની ઉર્જાળગી અને ધિક્કારવા ચોખ્ખ ચળવળને માટે તિરસ્કાર છુટ્યો. હમે જ્યારે છેવટના છુટા પડ્યા તે વખતે સાહેબે મહારી સાથે હસ્તમેળાપ કરીને કહ્યું કે “હવે પાછા કોણ જાણે ક્યારે મળીશું ?” એમ બોલતાં એમની આંખોમાં ઝળઝળાયાં આવ્યાં. મ્હને પાછા ફરી રીવાજ પ્રમાણે બે હાથ જોડી નમસ્કાર કર્યા, જેના પ્રત્યુત્તરમાં એમણે બેવડા વળીને મ્હને હાથ જોડી નમન કર્યું.

નાસિક ગામની રચના જુની પદ્ધતિ ઉપર છે. વડોદરા જુના વગેરે શહેરો જેવું લાગ્યું: જાણે આરે પાસથી ગદાઇ ગયું હોય ને આસપાસ વધવાનો માર્ગ ન હોય. વસ્તી, બ્રાહ્મણ અને સુસલમાનની પુષ્કળ છે. નાસિકના બ્રાહ્મણો કેવા હશે તેનો મ્હને અનુભવ થયો નથી કેમકે પ્રથમ તો મહારાષ્ટ્રી ન્હાવા ક્યારે અને કયમ જવાશે તે જ પ્રશ્ન હતો. બળતા-માંથી છાજ કાઢ્યા જેવું હતું. માણસ ગામમાં શાક લેવા જતો હતો તેની સાથે નદીએ ગયો, ને જમીને સ્નાન કર્યું. રીતમર ગેર મારફત આ વાતો મારી થઇજ નથી.

ગોદાવરી નદી ત્ર્યંબકના પહાડમાંથી નીકળે છે. તેની બન્ને બાજુએ વસ્તીવાળાં ઘરો છે. સામે જતાં પથરોનાં પુલ યોગ્યગવો પડે છે. બન્ને બાજુએ ઘાટ બાંધેલા છે, દીનાગ ઉપર ગંદકી પુષ્કળ છે. ઘાટ ઉપર શાકબાગર છે જેથી તમામ કચરો નદીમાં જતો હશે. ચોમાસું હતું તેથી નદીમાં ડોહોણું પાણી હતું. આડે દહાડે પાણી ગંદાં હશે એમ મ્હને સંશય રહે છે. સ્નાન કરી રહ્યા એટલે એક “શુંફોપથ” મહારી વાંસે થયો. મ્હને કહ્યું કે “તું મ્હને કલાક દોઢ કલાકમાં બધાં સ્થળે દર્શન સાર લઈ જમસ તો હું તને દક્ષિણા આપીશ.” તે મહારી સાથે થયો, ને મ્હને કપાળેશ્વર, રામમંદિર, કાળા રામ વગેરે ટેકાણે દર્શન કરાવીને પંચવટીમાં લઈ ગયો. કપાળેશ્વર મહાદેવ દર્શનીક છે. ત્યાંહાં રૂઢી કરાવી કાળા રામનું મંદિર કાળા પથરનું બાંધેલું અને બન્ધ છે. મૂર્તિઓ પણ પ્રેક્ષણીય છે.

ગોદાવરીમાં ન્હાવાનું શરૂ કર્યું ત્યારથી જ મ્હોઈ હૃદય રામાંચણની કથામાં હળકાં મારવા લાગ્યું હતું. પણ જ્યારે હું પંચવટી ગયો, ત્યારે તેની અંતિમ સ્થિતિએ ચોક્કોમ્મું. હાલનાં ટોંગી ધૂતારાં મંદિર તથા તેની અંદરની મૂર્તિઓ ભૂદી જઈ એને સ્થાને ત્યાં હાલનાં વડનાં ઝાડ ઉપર નજર ઠેરવતાં મ્હને થી રામચંદ્રજીનો પ્રમંગ માદ આવ્યો, ને

પ્રત્યેક વસ્તુમાં મળે એમ થવા લાગ્યું કે તે વખતે આ સ્થળ કેવું હશે? અહીંયાં શું થતું હશે, શું થયું હશે? વિચારના વમળો એક પછી એક થવા લાગ્યા ને મન હારી ગયું એટલે “રામચંદ્ર દેવડી જય” કરીને પંચવટીના એટલા ઉપર ખેસી ગયો. ગોર કહે, “સાહેબ પ્રદક્ષિણા કરો—એટલે તમને પર્ણકુટીમાં લઇ જાઉં.” મહે તેના બોલને માન આપ્યું—પ્રદક્ષિણા કરી, ને પર્ણકુટીમાં સડું લોકો પેસે છે તે રીતે પેડો. એક બાઈ દીવો લઇને હમારી આગળ ચાલી એટલામાં એના ન્હાના છોકરાએ “આઇ,” “આઇ,” કહી ખૂબો મારી, ને મંજારી આપ્યું કે આ લોકો પામેથી પૈસા લીધા? મહે કહ્યું કે, “બાઇ, મૂંઝો રહે. આ બહાર ખેડેલો બાવો પૈસા વગર અંદર પેસવા દે એવો ક્યાંહાં છે?” તે છોકરાને એની ન્હાની વય છતાં ભિન્નકૃતિને માટે મન્યવાદ આપ્યો. પુનઃજે મુશ્કેલી અંદર રામ, લક્ષ્મણ અને સીતાજીની મૂર્તિઓ બતાવી. એને મેં નમન કર્યું. પગી એ બાઈ કહે કે, “અંદરના ભાગમાશિવજી બેઠા છે તેનાં દર્શન હોય.” પેમનું તથા નીમરનું ઘણું વિકટ છે, પણ મ્હારે તો મર્મ સ્પર્શના પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર માનીને જે કર્મ છે તે કરવું છે એમ નિઃશય હોવાથી, દીવાની ન્યોતિના આશ્રમે, અંદર પેડો, ને દર્શન કરી પાછો બહાર નીકળ્યો દશ મિનિટ મુઠી જરા અસ્વસ્થતા જણાઇ પણ પાછો પૂર્વવત યઇ ગયો ને રસ્તે પડ્યો. પંચવટીના ભાગમાં ધર્મસાળા વગેરે ઉત્તરવાનાં સ્થળ ઘણાં છે. યાત્રાના વખતે તો અહીંયાં કેટલી ખડખડી થતી હશે તેના અનુભવીએ વિચાર કરી લેવો. મ્હારી અક્ય કામ કરી શકે તેમ નથી. સ્થળસંક્રમ્ય, યાત્રિકોની ઠંક, જનસમૂહનો મંચાર, ધંધારોજગારની ધમાલ, વગેરે લીધે કેટલી અગવડ થતી હશે તે કળાતું નથી. ગાકી આ બધાને લીધે હરેક પ્રમંથે જે રોગચાળો ફાટી નીકળે છે તે યથાર્થ છે. બીજું શું થાય? સ્થળ ન્હાતું ને જમેશે ભારે. ગદકીની પણ કેટલી કાળજી કરે? કરવાને સાધન નોંધએ. નિયમના પાળનાર અને પળાવનારનું એક દીલ નોંધએ. બીયારા જૈંઘસને ગવા મિહસ્થના વખતે કેટલી જાતમહેનત અને કાળજી કરી, ને તેની શી અવદશા થઇ? છતાં પણ હમેશાંની મુમીયત દૂર થવાને સાઠ ગિસ્થાથી ઉપાયો યોજવા એ સર્વ રીતે હિતાવર છે. મહેને મી.—સાહેબ કહેતા હતા કે નાસિકમા પાણીને માટે તમ્બીજી ગાલે છે. “સીટી ઇમ્પ્રુવમેન્ટ ટ્રસ્ટ”ની યોજના પણ સરકારે હાથમાં ધરી છે. રસ્તા ખુલા કરવાનું ચાક્યું છે, યોગ્ય વખતમાં શેઢેરમાં સુધારા વધારા થશે. અષકારના ઉપર ઉપકાર એ નીતિ બ્રીટીશ રાજ્ય જ અદણ કરી શકે. નદીના ગર્ભવાળા ઘાટ ઉપર બાલાજી તથા લક્ષ્મીનારાયણનાં મંદિરો સારાં છે. સાંભળ્યું છે કે બાવાજીના મંદિરની વ્યવસ્થા સારી રહેતી નથી. યાત્રિક તરિક કરી એકવાર અહીં આવવાનું મનમાં રહી ગયું છે. શ્રીહરિની કૃપા હશે તે પ્રમાણે થશે.

શ્રી અંબકેશ્વર.

નાસિકથી ત્રંજક ૧૮ માઈલ દૂર છે. ઠંક મુઠી સારી સડક છે. બને બાગુએ આંખા તથા નોંધનાં પુણ્ય ઝાડની ઘડા છે ને રસ્તો રમીઆમણો છે. જવાને માટે મોટર, ટાંગા અને ગાડીની સવડ છે. જેવું જેવું સાધન તે પ્રમાણે ગોઠવણ કરી લે છે. રસ્તામાં મોટાં

એ ત્રણ ગામ આવે છે. આ બન્ને બાબતોએ પહાડનો દેખાવ છે અને એક પામ ગંગાજી વહે છે. બૂનામઢમાં દામોદર કુંડથી ચડાવની વાવ આગળ જતાં જેવું દૃષ્ટિએ સુદૃષ્ટિસાન્દર્ભ નજરે પડે છે, તેના અહીંથી પણ આભાસ થાય છે. રસ્તાની અધવચમાં યાત્રિકના વાહનને માટે “ટાલક્રી” લેવામાં આવે છે. આશરે નવેક માઇલ ગયા પછી એક ન્હાતું ગામડા જેવું સ્થળ આવે છે ત્યાંહાં સ્વામીના મઠ છે. નજીકમાં એક સુંદર બાંધેલું સુરેવર છે જેથી અહીંયાં રહેનારા મન્યાસીઓને ન્હાવા ધોવા વગેરેની સવડ સારી હોવી જોઈએ. જ્યમ જ્યમ ત્રંબક નજીક આવે ત્યમ મનને વિશેષ આનંદ થાય છે. ગામમાં પેસતાં મ્યુની-રીપાલેટીનો યાત્રિક ઉપર “ટાલક્ર” લેવાનો અબૂતરો છે. ત્યાંહાં આગળ ત્રંબકના ગોર લોકો અહીં નાંખીને ખેડેલા હોય છે, ને તેમના દરતુર મુજબ પુછ પરછ કરે છે. મ્હારી ન્યાત જાત પુછી એટલે ગોરે નક્કી કર્યું કે એ અમુક ગામના અમુક જાતિના છે, તેથી તેમના ગોર દીક્ષિતને ત્યાંહાં આ મજમાન જશે, એટલે મ્હારે માટે તેમણે વિશેષ બાંજગાડ કરી નહીં. એટલામાં તો ગોર આજ્યો, ને મ્હને પોતાને ઘેર લઈ જઈને સ્વસ્થ કર્યો. મ્હારે શ્રુત દુઠ્ઠી ને વેશ જાઝા જેવું હતું, એટલે મ્હારો કાર્યક્રમ ગોઠવ્યો. ગોરે લઘુરૂદને માટે બ્રાહ્મણો તેમજવા તમરીજ કરી ને પૂજનો સામાન એકઠો કર્યો. તરતજ મ્હને કુશાવર્તમાં લઈ ગયો. કુશાવર્તનો કુંડ ચોમાસાને લીધે પાણીથી ભરપૂર અને સ્વચ્છ હતો, એટલે ન્હાવાનું સુખ પડ્યું. ન્હાઈએ એટલે આચમન તો કરવું જોઈએ જ. ત્રંબકેશ્વરની યાત્રા સંબંધી વાતચીત કરતાં મી.—સાહેબે મ્હને પૂછ્યું “તે કુશાવર્તમાંથી પાણી પીધું ?” મ્હં જવાબે હા પાડી, ત્યારે એમણે કહ્યું કે “હું આશા રાખું છું, કે તને ઍટરિક ફીવર નહીં આવે” સાહેબ સોકોના આવા સવાલનો જવાબ આપ્યો એ મ્હારા જેવા વાતોડીઆનો સ્વતંત્ર હક્ક છે, તેથી ઘણી રમુજ થઈ. કુશાવર્ત કુંડ આડે દહાડે ઘણો ગંદો રહે છે એમ લોક કહે છે. યાત્રાસમયે તો શી રીતિતિ રહેતી હશે તેના અનુભવીઓએ ખ્યાલ આપ્યો. કુંડ ચારે તરફથી પથ્થરથી બાંધેલો છે, ને ઉતરવાનાં પગથીયાં છે. આસપાસ બાંધેલી પડા-બીંઓ છે, ત્યાંહાં ગીધ પક્ષીની માફક બ્રાહ્મણો ખેડેલા નજરે પડે છે. મ્હારો મનાતનો મંકલ્પ થયો એટલે વેગળે ખેડેલા એક “દાછ” કરીને બ્રાહ્મણને હાક મારી, ને મ્હને સ્નાન કરવાની પરવાનગી માગી, જે એણે મ્હોટા દમાખ અને અભિનય સાથે અવાજ મારી આપી. હું ચારે તરફ કુટાયેલો એટલે આવા લેગ તરત સમજી ગયો, ને મનમાં ગાંઠ વાળી કે આ એક મુડવાનું દાર છે, જે પાછળથી સાચું પડ્યું. સ્નાનવિધિ પૂરો થયા પછી હું ત્રંબકેશ્વર મહાદેવ પૂજન વગેરે સાર ગયો. શિવાલય કાળા પથ્થરનું બાંધેલું છે. ઘણું મોડું છે, ને આસપાસ વિશાળ ચોક છે. ત્રંબકેશ્વર દ્વારસ જ્યોતિર્લિંગમાંના એક છે અને મ્હારી અંધશ્રદ્ધા એટલે પૂજન સાંચોપાંચ કરી જીવનનું સાર્થક કર્યું. સ્ત્રીઓને માટે બ્રાહ્મણો ખેસી ગયા ને એકદમ ધમાલ શરૂ થઈ. અહીંયાં ક્રિંગ સ્વયંભૂ છે.

ખાડાની અંદર બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને મહેશ્વરનાં ત્રણ બાબુએ ત્રણ ન્હાનાં લિંગની આકૃતિ છે. અને અંદરથી ગંગાજીનું વહેણ આવે છે. દીવાવતી ગોરે મ્હને આ સર્વ રચના દેખાડી. બ્રાહ્મણો પૂજન અર્ચન સાર કરેલા જણાયા. ઇંગિજ સરકાર તરફથી આ ગંદાને

વાર્ષિક રૂ ૧૨૦૦૦)નું સાચીવાણું મળે છે જેમાથી તમામ ખર્ચ ચાલે છે શિવાનયમા
 બચાવે પશ્ચિમ તરફના ન્હાના ખારણેથી હુ દાખન થયો ત્યારે મને જગન્નાથજીના મંદિરનો
 થોડો ઘણો આભાસ થયો પૂજન વગેરેની સમાપ્તિ થયા પછી ગોર મને ગગાદાર લઈ
 ગયો ગિરનાર જેવા પગથીયા બાધેના છે ૭૫૦ પગથીયા ચઢ્યા એટલે ગગાદારની પહાડ
 ચરની ડેરી દેખાઈ પડ્યામા ૧૨ મહત્તર જેમા સ્નાન કરનાનું ત્યાહાના ભદ્રજી મહારાજે
 સૂચવ્યું ગગાજીની મૂર્તિ પાસે ન્હાની પથ્થરની કુડી હતી જેની અંદર આ બ્રાહ્મણે રૂપીઆ
 અડધા બાધેલી જેઆની પૈસા સોના રૂપાના દાગીના મોતીની વાળી વગેરે મૂકેના મ્હને
 એમ બતાવવાને કે યાત્રિકો આના દાન અહીંયા કરે છે ૧ યાત્રાના મહારા આટલા અનુ
 ભવથી હવે છે તેમગણ તેની રિથતિએ રહેનો ન્હોતો, એટલે મ્હે મહારા અસન સગપમા
 કહ્યું કે 'મહારાજ, તમારે મક પવિધિ પૂરો કરવો દોષ તો કરો, નહીં તો મારે યથાશક્તિ
 જે દાન અહીંયા કરનાનું છે તે કુડીમા મૂકુ છુ' બિમ્બને મ્હે જોગપ્પો, ને મ્હને એણે
 જોગપ્પો બનેનું સમાધાન થયું ને છૂટા પડ્યા અહીંયા આપ્તો ત્રાસ ધણો છે તેથી
 યાત્રાળુઓ તેમને ખડાવવાને ચણા બાધી જાય છે, ને નાખીને ગમ્મત બુએ છે આ
 ટેકરા ઉપરથી ત્ર્યમ, તેની આમપામના પહાડ તળાવો ધરો અને વસ્તીના દેખાવ
 અતિશય સ્પૃહણીય ને ચિત્તામ્પક જણાય છે આ પહા દરકારપ્પમા આવ્યો છે મ્હને
 મહારી રીત પ્રમાણે શ્રીરામચંદ્રજીના નવવાસનો ચિતાર પાછો તમામ ખડો થયો, ને પૂજ્ય
 બુદ્ધિ ઉત્પન થઈ રામચંદ્રજીએ વનરાસમા હમેશા આવા મનોહર સ્થળોએ જ નિવામ કર્યો
 છે, જે યાત્રાના સ્થળ તરીકે મનાયેના છે આ પહાની અડોઅડ બ્રહ્મગિરિ ઇત્યાદિ પહાડો
 તેવા થોઅ છે, પરંતુ વરસાદ તેમજ મમયના મમયને લીધે મહારાથી જઈ શમયું નથી
 પ્રમમમા મ્હને બે દહાગ રહેનાનું મન થયું, પણ મહારી લાચારી મ્હુ ઉપર દર્શાવી છે
 એટલું આટલું ધામ પણ મહારા જેવો કાણુ હૃદયનો માણસ જ કરે, અને કૃપાના અવધિ
 રૂપ-ભાઈ અને ભગવતપગાયણા મ્હને-દુરાચલ પકડીને કરાવે પ્રખમ ન્હાનું ગામકુ છે
 આગરે ૧૦૦૦ ધરની વમ્તી છે તેમા ૫૦૦ ધર બિસ્ત્રમ ૫૦ ધરો તેમની આજીવિકા વૃત્તિ
 ઉપર છે બીજે કઈ ધણો કરતા હોય એમ જણાવું મ્હને લાગુ નહીં તેમની ધરની
 રિથતિ પણ અતિશય ગરીમ જણાઈ મ્વભાવે પણ મ્હને જરા નરમ લાગ્યા વાતચીત
 ઉપરથી મ્હે એવું તાત્પર્ય કાઢ્યું કે નાસિક અને પ્રખકના ગોર લોકોને બનાવ નથી
 અહીંયાના ગોર પૂર ગુજરાતના વતની છે એમ મ્હને કહેવામા આવ્યું કાંઈ કહે કે તે
 નાગર આજણુ છે પણ તે વિરે મ્હે ચોમ્મી કરી નથી મહારા કુટુંબમાથી સ્ત્રીવર્ગ અહીંયા
 યાત્રાએ ધણો આવેલો હશે એમ હું ગોરના ચોપડા બેઠને મ્હી શકુ છુ મહારી ચોથી
 પહેડીએ-આઈ એમના કુટુંબ સાથે આવેલા હતા મહારા માણુથી પણ આવેલા હતા મહારા
 ભોજઈ પણ આવેના આ સૌના હસ્તાક્ષર બોધને હું ખુશી થયો, ને મહારા હવે બિગુણ
 ત્રિગુણ વૃદ્ધિ પામ્યો, કેમકે જે દહાડે હુ ત્ર્યમક ગયેલો તે દિવસે મહારા મ્વર્ગવાસી પિતાની
 મરણતિથિ હતી બોયો શ્રી ત્ર્યમકેશ્વર મહાદેવની જન્મ !

“ યાત્રાળુ ”

સર. ટી. હૉલન્ડની કમિટીનું મંગળાચરણ!

सर्वे त्वाग्रा राजधर्मेषु दृष्टाः सर्वा दीक्षा राजधर्मेषु चोक्ताः ।

सर्वा विद्या राजधर्मेषु युक्ताः सर्वे लोका राजधर्मे प्रविष्टाः ॥

મહાભારત શાન્તિપર્વઃ અ. ૨૩.

યુરોપની વાદવાસ્થલી હજી પૂરે જોસમાં ચાલે છે. મિત્ર મહારાજ્યો તેમજ આપણા દુસ્મનોનાં દેશોનાં કારખાનાંઓ આ ક્ષણે પ્રબળતા પ્રાણનું પોપણ કરવાના પોતાના ધર્મનો ત્યાગ કરી શોકસંહારનાં મહોત્સ શરૂ કર્યો અને અત્યે પેદા કરવાના મહાકાર્યમાં મુથાઈ ગયાં છે. ઇંગ્લેન્ડ અને જર્મની જેવાં જગતને પોતાના નાક ઉપર નચાવવાનો દાવો રાખનારાં મહાસામ્રાજ્યો આ વાદવાસ્થલીમાં આત્મમંરણાણના વિંતાગ્રસ્ત ઉપક્રમમાં પડી ગયાં છે. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનાં અમુલ્ય રત્નો જેવી, તે સામ્રાજ્યોની તેમજ ક્રાન્ત્યશયિયા ઇટલી ઑસ્ટ્રિયા અને યુરોપનાં નાનાં મોટા તમામ રાજ્યોની, મોટામાં મોટી વ્યક્તિઓ સમસ્ત માનવકુલના હિતચિંતનના મહાવ્રતને વિસારે પાડી સ્વદેશમેવાની લઘુદીક્ષા લઈ પોતપોતાના નૈમુખ્યનો પરાભિમર્ષના દીર્ઘસપ્તમાં વિનિયોગ કરે છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના જેવો સ્વતંત્ર અને સ્વ-છંદી જનસમાજ પણ એકાદ્યવૃત્તિથી દેશકાર્યનાં વિવિધ અંગોમાં નિમગ્ન થઈ રહ્યો છે.

તી માનવમહાભૂતિનો મોટો ભાગ આ ક્ષણે આન્યોન્ય સંહારક જે મોટાં જૂથોમાં હેંચાઈ ગયો છે, અને થોડાંક ઉદારીન રહેલાં રાજ્યોનો જનસમાજ હિંસાબ્યાપારના એક અથવા બીજા અગના પોપણના ઉદ્યોગોનું અવસંખન કરી પોતપોતાના ક્રાંતિધરોની મંથ્યામાં ઉમેરો કરવાના અત્યત ઉપયોગી કાર્યમાં લીન થઈ રહ્યા છે.

શરચ્ચાતથી આજ દિવસ સુધીના આ યુદ્ધના જુદા જુદા પ્રમંથોમાં ઇંગ્લેન્ડની સગા-નુસારિતા એ એક અત્યંત આદ્યુત પ્રમંથ છે. એકલાખ અને પાંસક હજાર મનુષ્યના મૈન્યને દેકાણે સામ્રાજ્યે ચાલીસ પચાસ લાખનું સૈન્ય એ ધર્મના ચારસામાં ઉત્પન્ન કર્યું તે સામ્રાજ્ય જગતના મહારાજ્યોમાં અગ્રપૂર્ણનું અધિકારી થઈ શકે તેમાં કંઈ શક નથી. આ યુદ્ધ ખરી રીતે ઇંગ્લેન્ડ અને જર્મની વચ્ચે છે. આ એમાંથી કયું સામ્રાજ્ય અગ્રપૂર્ણનું અધિકારી છે એજ આ યુદ્ધનું અંતિમ લક્ષ્ય છે, અને અત્યારે જે રીતે યુદ્ધનો રંગ ચાલે છે તે ઉપરથી જોતાં તો બ્રિટિશસામ્રાજ્ય જ વિજયી થશે એમ સ્પષ્ટ રીતે સમજાય છે. તોપણ હજેવું જોઈએ કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની ઉપર, પોતાના તેમજ પોતાના મિત્રોના સંરક્ષણ સાર, એ સિધતિ સંપાદન કરવાની દરજ આવી પડી છે. ઇંગ્લેન્ડનું સ્વતંત્ર રાજ્યતેજ સ્વજા-વધી પરાકર્ષનું અમિનન્દન કરે છે, અને જ્યારે તે હિતર્પે અન્યના હિતર્પેને અથવા અન્યના જીવનને વાધક થાય છે ત્યારે જ વચમાં પડી તે આપરણને દૂર કરવા યત્નશીલ થાય છે. અને તે મુત્તમાં ગુમે તેવો થમ પડે અને મમે તેવા ભોગો આપવા પડે તેની તે સામ્રાજ્ય દરકાર કરતું નથી. તેના આ સ્વસ્તાવસિદ્ધ મહાવ્રતને અંગે બેદૃશ્યમના સંરક્ષણ સાર તેણે

આન્ભાયેના આ યુદ્ધે જર્મનીના અનન્યસાધારણ જનથી અત્યારે અત્યંત અરૂપ પદ્મયુ છે પણ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યે મિત્ર રાજ્યોની પેઠે પોતાનું આખું જીવન અને સમગ્ર સાધન સપત્તિ આ યુદ્ધમા કામે લગાડી છે, અને તેમણે સાથે મળી થોડાક માસ ઉપરની અત્યંત વિકટ સ્થિતિને આશાના પ્રદેશમા આણી મૂકી છે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના નૌકાબળની સેના જ મિત્ર રાજ્યોમા તેને અગ્રગ્રામ આપવાને બમ હતી પણ હવે તો તેનું ભૂમિલગ પણ મિત્ર મહારાજ્યોની મહાનરેખામા આવી ગયું છે અને તે માટે ઈંગ્લંડના જનમજાજને જે આત્મભોગે આપવા પડ્યા છે, ઈંગ્લંડના વિચારમા અને આચારમા જે ફેરફાર કરવા પડ્યા છે તેનો અપૂર્ણ ખ્યાન કરતા અત્યારનું ઈંગ્લંડ અને યુદ્ધ શરૂ થયા પૂર્વેનું ઈંગ્લંડ એ બેમા જમીન અસ્માન જેટલો અંતર જણાઈ આવ્યા વિના રહેતો નથી ઇંગ્લંડ પોતે અને તેના દેશાન્તનુ અનુકરણ કરી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના અન અગોએ વૈયક્તિક (individual dualistic) જીવનને હમેશને માટે બિરદાન આપ્યું છે, અને સામ્રાજ્યસેવા-દેશસેવા નહિ પણ સામ્રાજ્યમેવા-એ સર્વ જનસમાજનું એક લક્ષ્ય થઈ ગયું છે પરંતુ સામ્રાજ્યમેવાથી પણ આ મહાન પરિવર્તન અડક્યો નથી. મિત્રરાજ્યની એકમતી આ યુદ્ધ પુરૂ થયા પછી પણ મયમ રહે તે સારું યુદ્ધ પછી વ્યાપાર ઉદ્યોગોના મનઘમા એક મોટી એકમતી ચવાની તૈયારીઓ મિત્ર રાજ્યો કરી રહ્યા છે અને તેના મનઘમા પણ ઇચ્છા પોતાના અજબુલ્યના ગ્રેમ નિદાનરૂપ વ્યાપારસ્વાતંત્ર્યના મહામિદ્ધાન્તને પણ તિનાજનિ આપના તૈયાર થઈ ગયું છે એક તરફથી મિત્રરાજ્યોના સેનાપતિઓ અને યુદ્ધમત્રીઓએ જ્યારે યુદ્ધના કાર્યમા ઉપરા ઉપરી સુધારા વધારોઓ કરી, સામ્રાજ્યના આખા તરફને યુદ્ધ અને યુદ્ધસામગ્રી તૈયાર કરવાના ઉપક્રમમા નેડી દીધું છે ત્યારે તે રાજ્યોના અર્થસુ પુરુષોએ હાનતના અને બરિજના વ્યાપાર ઉદ્યોગોના મનઘમા મોટા મોટા ઉપક્રમો આદર્યો છે, અને એવું જણાય છે કે યુદ્ધ પૂરૂ થયા પછી આ બામતમા પણ, જંગમા-અને તેને લીધે આખા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમા પણ, એક અચિરત પરિવર્તન ઉત્પન્ન થયા વિના રહેનારું નથી એ પરિવર્તનમા આપણે ગ્રેમ-હિન્દુસ્થાન-પણુ આવી જશે અને તેમા હિન્દુસ્થાનનો અવસ્થા કરી થશે તે પ્રશ્ન આપણા અર્થચિંતકોને પણ વિચારવો પડશે

આનો પ્રમુખ ઉપરિચિત થશે ત્યારે હિન્દુસ્થાનના આર્થિક પ્રશ્ન કેવું સ્વરૂપ ધારણ કરશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે પરંતુ હિન્દુસ્થાન અત્યારે પણ યુદ્ધનું પ્રત્યક્ષ દળાણ એવું બધું નથી તેમ છતાં, યુદ્ધના મગજથી આર્થિક વમળમા તો પડીજ ગયેલું છે યુદ્ધની પૂર્વના અને અત્યારના બાવતાલમા મોટા મોટા ફેરફારો થઈ ગયે છે જેના પરિણામમા બે વર્ષની અંતર સસારયાત્રા જનસમાજના મોટા ભાગને વિષમ થવા માડી છે આ સ્થિતિ યુદ્ધ શરૂ થતાની સાથેજ આપણા દેશના અર્થચિંતકોના સમજવામા આવી હતી અને તે બાબત તરીકે કરી દેશને થોડા માર્ગમા દોડવા માટે અર્થચિંતકોનું એક મિશન નીમવાની આપણા અગ્રણીઓએ લોડ હાર્ડિજની મરકારને સ્વચ્છતા કરી હતી તે સ્વચ્છતાનો સીમાર મી મગમરે એવું એક કમિશન નીમ્યું છે અને તે કમિશન પોતાનું મર્ચ શરૂ કરવાની તૈયારીમા છે સર દી હોલ્ડન્ડનું આ કમિશનને જે કે ચેરિસ ફોન્ડરન્સને અગે ઉપસ્થિત થતા પ્રશ્નોનો

વિચાર કરવાનો નથી તોપણ એ સમય વિચારના એક અંગનો એટલે ઉદ્યોગોના સંબંધમાં આપણી કિંદર્તવ્યતાનો વિચાર કરવાનું એ કમિશનને સોંપાયેલું છે. અને આ કમિશનનું કામ પૂરું થતાં થતાંમાં તો પૅરિસ કોન્ફરન્સથી ઉપસ્થિત થવાના પ્રશ્નોનું પણ સ્વરૂપ બજાઈ જશે. ને કે તે કમિશન તો અત્યારે આ પ્રશ્નોથી સ્વતંત્ર રીતે જ પોતાની તત્કાલીન સ્થાવવાનું છે તોપણ આપણે તો તેનો વિચાર તે પ્રશ્નોની અગમચેતી રાખીનેજ કરવાનો છે. એટલે સર. ટી. લૉક્ઝન્ડના કમિશનના કાર્યનો વિચાર કરતાં બિચ્ચનો પ્રસંગ પણ આપણે તો ધ્યાનમાં જ રાખવો પડશે અને કમિશન બાબત જે વિચારો બાંધવાના તેમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની બદલાતી અર્થનીતિની અને મિતરાભ્યે સામેની એકસંધીની આપણા દેશ ઉપર ફરી આમર થશે તેનો મૂર્ખાઈ ખ્યાલ કરવાની પૂરેપૂરી જરૂર છે.

સર. ટી. લૉક્ઝન્ડની કમિટીના મંત્રેષમાં આપણે કહ્યું દક્ષિણિન્દુ રાખવાનું છે તે નેહ હવે આપણે તે કમિટીના કાર્ય ઉપર આવીશું ચોક્કસ મમય ઉપર તે કમિટીએ પોતાના કાર્યની એક રૂપરેખા દેવી છે તે ઉપરથી ને શું કરવા ધારે છે તે સમગ્રનય છે. કમિટી આઈબર્ગનાં એટલું તો કહી શકે છે કે અત્યારે જે છૂટી હવાઈ માહિતી મળેલી છે તે ઉપરથી હિન્દુસ્થાનનાં સાધનોની ખામી નથી એટલું તો સ્પષ્ટ રીતે મગમય છે. હિન્દુસ્થાનમાં કાંચો માલ પુષ્કળ છે, પુષ્કળ તરેહનો છે; પોતાના કાર્યમાં નિપુણતા મેળવી શકે તેવા મજૂરો ઉત્પન્ન કરવાની સૌક્યાં શક્તિ છે; અને દેશમાં નાણાંનો સંપ્રદ પણ મૌલુદ્ધ દેખાનો સંપૂર્ણ મંત્રવ છે, અને આ બધા ઉપરથી આટલું તો સ્પષ્ટ છે કે આ દેશમાં દૂધરી માલ બનાવવાના અને ખીન્ન ઉદ્યોગોના મંગીન વિકાસ કરવાનું મોટું ક્ષેત્ર છે, અને મોટી તક છે. નાણાંના મંત્રલની બાબતમાં એમનું કહેવું ખરું પડે—એટલી આશા જ બતાવીશું, પણ તે મિલાયનો ઉપરના વચનનો ખામીનો બધો બાગ મથાર્થ છે તેમાં કોઈ શક નથી. આ કમિશને આટલી વાત સ્વીકારીને જ આગળ ચાલવું નેહજો, નાહ તો તેની પ્રગતિ પણ અસ્થાને થઈ પડે તે ખરું છે; પણ હિન્દુસ્થાનને માટે ખેતીવાડી જ યોગ્ય છે અને છટ છે એ વાત હવે હમેશને માટે પડતી ચૂકાઈ છે તેટલો તો વિચારતો વિકાસ થયો છે એ આ ઉપરથી નિઃસંદેહ છે, અને તેટલા વિકાસ માટે આપણે અરેખર ખુશી થઈ જોઈએ. કારણ, તે ઔદ્યોગિક વિકાસનું પહેલું પગથિયું છે અને દૂધરી માલ અને ખીન્ન ઉદ્યોગોને માટે હિન્દમાં મોટું ક્ષેત્ર છે તે વાત હકીકતે ખરી છે તે બાબત ચોક્કસ કરવાથી આ સંવાદનું હમેશને માટે નિરાકરણ થશે તેમાં શક નથી. તે હકીકતની સુરિથરતાથી ઔદ્યોગિક વિકાસનો ખરો પાયો નખાય છે. આ કમિશન આના મંત્રેષમાં પૂરતી તપાસ કરશે અને પોતાનો ઉપરનો જરૂરોજવાઈ માહિતી ઉપરથી બાંધેલો સિદ્ધાન્ત સામ્રીય રીતિએ તપાસી દદ કરશે, ને આટલું ક્યાં પછી ઔદ્યોગિક વિકાસને માટે શું કર્તવ્ય છે તેનો વિચાર કરશે, અને તે સિદ્ધ કરવા કયે માં કામ લેવું નેહજો તે બાબત આ કમિશન વિચાર બાંધશે. અત્યારે કમિશન પોતાના કાર્યપ્રદેશની નીચે પ્રમાણે રૂપરેખા બાંધે છે:—

(અ) અત્યારે દેશમાં જે નાણું આગસ થઈને પડ્યું રહ્યું છે તે મેલનમાં કદબું;

(બ) પ્રજામાં એક કારીગર વર્ગ ઉત્પન્ન કરવો;

(ક) કાચા માલની સુવિધા તપાસવા માટે શાસ્ત્રીય પ્રયોગો દ્વારા શોધખોળો કરવી અને કારીગરીની રીતોના મંબંધમાં સુધારા વધારા બતાવવા;

(ડ) આવી શોધખોળોના પરિણામમાં જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તે તથા બીજા દેશોમાં થયેલી શોધોથી એકદમ થયેલા જ્ઞાનનો આ દેશમાં ફેલાવો કરવો;

(ઘ) ઔદ્યોગિક ઉપકરણોને માટે તથા પેદા થયેલા પદાર્થોને બજારમાં લાવવા માટે નાણાંની મરતકનાં સાધનોની વ્યવસ્થા કરવી.

તે માટે શો રસ્તો મળેથી વધારે ક્ષાયદાકારક તેની સૂચના કરવી.

ઉપરના કાર્યક્રમોના સાંગોપાંગ નિર્વાહ થાય તો તેથી દેશને યોગ્ય લાભ છે એમાં બે મત હોવાનો મંત્ર નથી. દેશને આ બધાની જરૂર છે. અને આવા પ્રકારની પ્રયોગ-શાળાઓ અને નાણાંની વ્યવસ્થા વિના આપણે ધણી રીતે જરૂર પડતા હોય છે અને તેમાંથી કેટલકે માર્ગ કાઢવાની આ કમિશન જરૂર જુએ છે એ પણ મંતોપની વાત છે.

આ બાબતમાં કમિશન કેવી રીતે તપાસ કરવા માંગે છે તેના મંબંધમાં કઈ વિશિષ્ટ કહેવા જેવું નથી. જેમ બધાં કમિશનો કરે છે તેમ આ કમિશન પણ માફીઓ તપાસશે, નમૂનાનાં કારખાનાંઓ અને ઔદ્યોગિક મથકોની મુલાકાત લેશે, અને પ્રાન્તિક ઔદ્યોગિક કમિટીઓ સાથે મસલત કરી પોતાના અભિપ્રાયો બાંધશે. પ્રાન્તિક કમિટીઓ ચોજવાનું કામ સ્થાનિક સરકારોને સોંપવામાં આવેલું છે, અને તે કમિટીઓ પૂરતી કાળજીથી હાલમાં અયોક્સ રીતે ચર્ચાતા સવાલોમાં ચોક્કસાઈ લાવશે, દરેક પ્રાન્તની નવા ઉદ્યોગોને લાવકની કાચી વસ્તુઓની માટીઓ કરશે; પ્રત્યેક ઉદ્યોગ માટે જરૂરની બીજી પરદેશથી મગાવવાની કાચી વસ્તુઓની માટીઓ કરશે; અથવા જરૂર પડે તો ઉદ્યોગ માટે જોઈતી પરદેશથી મગાવવાની મુખ્ય વસ્તુઓ ક્રોપ્પિંગશે તો તે પણ બતાવશે. આવી રીતે પ્રાન્તિક કમિટીઓએ પૂરી પાડેલી માહિતીનો ઉપયોગ કરીને સર. ડી. હોલ્ન્ડનું કમીશન બીજી બંધી તજવીજ કરી કયા કયા જુના અથવા નવા ઉદ્યોગો પ્રાન્તે પ્રાન્તે નવા લાખવ કરવા જેવા કે ઉત્તેજન આપવા જેવા છે તેની યાદી કરશે અને તેમાં પણ જે આદમો ફતેદમદ થયા છે તેની ખામ કરીને નોંધ કરશે. એક બીજી પણ ખાસ નોંધ લેવા જેવી બાબત એ છે કે આ પ્રાન્તિક કમિટીઓ જે ઉદ્યોગો ફતેદમદ ન થયા હોય તેમાંના કેટલાક ઉદ્યોગોના મંબંધમાં પણ ખાસ અભ્યાસ કરી તેનાં કારણો ઉપર પ્રકાશ નાંખવાને પ્રયત્ન કરશે. દરેક પ્રાન્તમાં આ કમિશન બે ત્રણ આદવાડીઓ જેટલો વખત કાઢવા ધારે છે અને જે પ્રાન્તિક કમિટીઓએ પોતાનું કામ ગરાબર કરી રાખ્યું હશે તો એટલા વખતમાં કમીશન જોઈતી તપાસ કરી શકશે એવો મંબંધ છે.

કમિશનને એક બીજી બાબત પણ જ્ઞેવાની છે. આવી રીતે જે તજવીજ થશે અથવા

હવે પછી તબીબી કરવાની વ્યવસ્થા થશે તેમાં સરકાર શો ભાગ લેશે, એ પણ એક સવાલ છે. પ્રાન્તે પ્રાન્તે તેમ જ સમસ્ત દેશને માટે આવા પ્રકારનાં ખાતાંઓ સ્થાપી અથવા હોય ત્યાં વિકસાવી ઔદ્યોગિક સાહસને એક અથવા બીજી રીતે સરકાર મદદરૂપ થઇ શકે કે કેમ તે એક મહત્વનો સવાલ છે. કેટલાક પ્રાન્તોમાં અત્યારે પણ 'કાયરેક્ટર ઓફ મન્ફેક્ચરીઝ' એ હોદ્દાના અમલદારો છે અને તેઓ આ દિશામાં કેટલુંક ઉપયોગી કામ કરી રહ્યા છે. કેટલેક ઠેકાણે આગની મદદમાં તે તે ઉદ્યોગમાં નિષ્ણાત પુરોનોની કમિટીઓ છે, કેટલેક ઠેકાણે સલાહકારક મંડળો નીમવામાં આવેલાં છે. કમિશન એમ ધારે છે કે કેટલાક ગૃહોદ્યોગો જેવા કે હાથથી વણવાનો ઉદ્યોગ—જેવા છૂટક ઉદ્યોગો માટે આવાં ખાતાંઓ બહુ મદદરૂપ થઇ શકે, કારણ કે તેમાં આખી વ્યવસ્થા સ્થાનિક સંયોગો ઉપર જ અવલંબીને રહેલી હોય છે અને શાસ્ત્રીય અથવા બીજા પ્રકારના બહારના જ્ઞાનની બહુ જરૂર હોતી નથી. આવા પ્રમુખમાં સ્થાનિક ખાતાંઓ જ અગત્યનું કામ કરી શકે એ આ કમિશન રચીકારે છે. વળી (૧) રસાયનશાસ્ત્ર અને રસાયનપ્રયોગો માટે, (૨) આમકાના ઉદ્યોગો માટે, (૩) કાચનાં કારખાનાંઓ માટે, (૪) ખાંડ અને દારૂ બનાવવાનાં કારખાનાંઓ માટે, (૫) કાગળનાં કારખાનાં સાથે, અને (૬) તેલોનાં કારખાનાંઓ માટે આવાં ખાતાંઓ કાઢવાની પણ સૂચનાઓ થયેલી છે. આવા ખાતાંઓ કાઢનાં એ સલાહબરેલું છે કે નહિ, અને છે તો તેમના હાથમાં કેવા પ્રકારની કાર્યવ્યવસ્થા મૂકવી જોઇએ એ પણ વિચારવાની વાત છે. વળી આ ખાતાંઓ જંમલખાતાના જેવાં માત્ર દેખરેખ રાખવાની સત્તા સાથે સલાહ આપનારાં ખાતાંઓ જ રાખવાં ઠીક હશે કે જુઓલોજીકલ પ્રવેદનો જેવાં કાર્યશીલ ખાતાં બનાવવાં જોઇએ એ પણ એક પ્રશ્ન છે. વળી આવાં ખાતાંઓમાં બીજાઅમલદારો સલાહદા નીમવાં કે નહિ એ પણ એક પ્રશ્ન છે, અને આ બાબત ઉપર અભિપ્રાયો મેળવવાની કમિશનની ઉમેદ છે. આવાં ખાતાંઓના કાર્યનિર્વાહ મંત્રી પણ પુરાવો મેળવવાની અને પ્રાન્તિક ખાતાંઓ અને સમસ્ત દેશને માટે નીમાવવા અધિકારીઓ વચ્ચે કેવી રીતે મંબંધ રહેવો જોઇએ તે બાબત પણ આ કમિશન પુરાવો મેળવવાની આશા રાખે છે. આને જ લગતો બીજો સવાલ આ બાબતોના આંકડાઓ અને બીજી માહિતી એકત્રી કરવાની અને એકત્રી થયા પછી તે માહિતી લોકોમાં ફેલાવવાના મંબંધમાં શું શું ચામ છે અને શું શું કરી શકાય તેમ છે તે પણ કમિશન હાથ ધરવા ધારે છે. આની સાથે જ જુદા જુદા ઉદ્યોગો માટે ખાસ ખેત્રો—સામાન્ય વ્યાપાર ઉદ્યોગનું એક સામાન્ય ખત્ર—ચલાવવાના લાભોનો પણ વિચાર આ કમિશન કરશે. આ સિવાય, અત્યાર સુધીમાં સરકારે કેટલાક ખાસ ઉદ્યોગો માટે જે લેખો પ્રસિદ્ધ કર્યા છે તેથી કંઈ લાભ થયો છે કે કેમ તે પણ તપાસશે, અને વેપારી મ્યુઝિયમો, તેમ જ વેચાણ, અને આડત માટે હિન્દુસ્થાનનાં શહેરોમાં તથા બની શકે તો પરદેશમાં પણ વ્યાપારનાં મોટાં મંચરૂપો અને ગૃહોદ્યોગથી ઉત્પન્ન થતા માલનાં પ્રદર્શનોની સ્થાપના કરવાનો પણ સવાલ પણ કમિશન હાથ ધરવા ધારે છે. આ સિવાય વખતો વખત ઔદ્યોગિક પ્રદર્શનો ભરવાનો, જુદા જુદા પ્રાન્તોને માટે અને આખા હિન્દુસ્થાનને માટે ઐરશ્ચિત્તમાં જુદાં જુદાં મંચરૂપોનાં અને પરદેશોમાં વેપારી પ્રતિનિધિઓ

નીમવાનો મનાવ પશુ આ કમિશન હાથ ધરશે આ વિનાય ઉત્પન્ન થતા માનની કોમીટીને તે માનની જાતના મળવમા સર્વિશ્ચિંગે આપવાની યોજના કરવાનો ટ્રેડમાર્કોના નિયમનના અને પેટન્ટના કાયદાઓની સાબકાનિતો, અને ઔદ્યોગિક કંપનીઓ માટે હસ્તગત કરાતી જમીનો મેળવવાની હાલની પદ્ધતિના સવાલો પશુ આ કમિશન હાથમા લેશે

કમિશનનો આ કાર્યક્રમ જેટલો નિશાળ તેટલો જ વિષયોગી છે હિન્દુસ્થાનને અત્યારે મના પ્રકારની મદદની જરૂર છે તેનો નિર્ણય કરવો અને તે નિર્ણય ક્યાં પછી તે મદદ શી રીતે પૂરી પાડવી એ બે મોટામાં મોટા સવાલો છે. આમા એક તરફથી અતિશયતા ન થવી જોઈએ એ ખાસ ધ્યાનમા રાખવાનું છે ઉત્તેજન ધ્રુષ્ટ છે પશુ દરમિયાનગિરી જેનું ખીનું અનિષ્ટ કાંઈ નથી એ વાતનું સ્મરણ પ્રત્યેક સાક્ષિદાર આપ્યા વિના નહિ રહે તેની આશા રાખવી એ વધારે પડતું નથી આ કારણ માટે કમિશનના કાર્યક્રમના આ પછીના ભાગ ઉપર અમે સાચનારનું ખાસ વક્ષ દોનના માગીએ ઠીએ

ઉદ્યોગોના મળવમા સરકાર શી રી મદદ આપી શકે ? આ સવાલને અંગે કમિશન નીચેના પ્રશ્નો સ્વયંવા ધારે છે —

- (૧) નાણાની ધીરધાર કરવી અને મદદ માટ નાણાની બક્ષિમો કરવી
- (૨) યન્ત્રો અને સાધાઓ—કાંધાની રીતે સરકારે પૂરા પાડના.
- (૩) અમુક સમય સુધી અમુક દરના વ્યાજની સરકારે બાજીધરી આપવી, તે બાજીધરી બે રીતની એક તો બાજીધરી પાછળ સરકારે ખરચેલી રકમ પાછી બરી દેવાની સરને અને જીજી તેની ગરત વિનાની
- (૪) કારખાનાઓમા પેદા થયેલો માલ અમુક રકમ સુધી સરકારે ખરીદ કરવાની ગરત કરવી
- (૫) જમીનના મળવમા રહેમીયત આપવી
- (૬) ઉત્તેજન કાળન બક્ષિસો આપવી અને નુકસાન માથે ન પડે માટે નાણા આપવો,
- (૭) કેટલાક ઉદ્યોગો પોતે જ આરબમા હાથ ધરવા અને જમાનટ ક્યાં પછી ખાનગી કંપનીઓને તે સોંપી દેવા, અને
- (૮) સરકારના નિષ્ણાન અધિકારીઓની મોટી કારખાનાઓને ઉડીની આપવો

આમાના જ દરેક પ્રકારના મળવમા અગત્યનો સમાવ એ રહેશે કે આ રી મદદોની માથે સરકારની દેખરેખ રહેવી જોઈએ કે નહિ, અને રહેવી જોઈએ તો કેટલા અગમા દાખના તરીકે જ્યાં સુધી આવી સીધી મદદ આપવામા આવે ત્યાં સુધી સરમાગનો નીચેનો ડિરેક્ટર તેવા કારખાના ઉપર રહેવો જોઈએ કે નહિ.

આ પ્રશ્નને અંગે એક બીજો અગત્યનો પ્રશ્ન આ કમિશનને ચર્ચાએ પડશે. તે એ કે આવી રીતે નવા ઉદ્યોગોને મદદ આપવાથી ચાલતા ઉદ્યોગો અથવા દેશમાં સ્થાપિત થઈ ગયેલા પરદેશી વેપાર સાથે સરકારને હરીફાઈમાં ઉતરવા જેવું બનશે કે કેમ અને તેવું થતું હોય તો શી રીતે વ્યવસ્થા કરવી. અને તે મુદ્દા ઉપર પણ આ કમિશન અને કમિશનની પ્રાન્તિક કમિટીઓ પુરાવો એકઠો કરવાનું ધારે છે. આ બાબત સદુચ્છ વધારે અગત્યની છે એ કહેવાની ખાસ જરૂર નથી. કમિશન પોતાના કાર્યમાં કુતેહમંદ થશે કે કેમ તેનો આ સવાલનો તે કહેવો તે શી રીતે કરે છે તેના ઉપર જ આધાર રહેશે. આ સવાલના મંબંધમાં ઘણી હોશીઆરીથી કામ લેવાની જરૂર છે તે બાબત અત્યારે તો સરના માત્ર જ કરીશું.

તે પછી કમિશન કેટલાક કારખાનાંઓની આંતર વ્યવસ્થાના પ્રશ્નો બાબત નિચાર ચલાવશે. આ પ્રશ્નો ઘણા અગત્યના છે નીચે પ્રમાણે:—

(અ) જુદા જુદા ઉદ્યોગોમાં તે તે ઉદ્યોગોના અથવા સામાન્ય રીતે સામાન્ય કામ-વર્ગની કુશળતા વધારવા સાર શાં પગલાં લેવાં જોઈએ? ઔદ્યોગિકાભાગીઓ કાદવાથી શા શા લાભો થયા છે? તેમને કારખાનાંઓમાં અથવા વંચશાળાઓમાં ઉમેદવાર તરીકે રાખી તાલીમ આપવાથી કેવા અનુભવો થયા છે.

(બ) જુદા જુદા દરજ્જાના ટેબલેઅ રાખનારા અને કાર્યપુરધરોની કુશળતામાં વધારો કરવાના શા શા ઉપાયો લેવામાં આવ્યા છે. આમને, અથવા ખાનગી પેઢીઓના તે તે ધંધાઓના નિષ્ણાત પુરપોતે, અથવા સરકારી અમલદારોને બીજા દેશોના તેને ધંધાઓની પરિસ્થિતિ અને પદ્ધતિઓનો અભ્યાસ કરવા માટે મદદ આપવી જોઈએ કે નહિ? તેમ જ અત્યારે અમલદારોને ખામ અભ્યાસ માટે પરદેશ મોકલવાનું જે પગલું લીધેલું છે તેનાથી કંઈ લાભ થયો છે કે નહિ, તે બાબતનો પણ ખ્યાલ લેવો જરૂરનો છે.

(ક) સરકારી ખાતાઓ દ્વારા જે શોધખોળો થયેલી છે તેનાથી સ્થાનિક ઉદ્યોગોને કંઈ વિશિષ્ટ લાભો થયા હોય તો શા શા ?

(ક) પ્રદર્શન રૂપ જે કારખાનાંઓ કાદવામાં આવેલાં છે તેનો કેવો અનુભવ થયો છે? પ્રત્યેક પ્રાન્તમાં આવાં પ્રદર્શનના રૂપનાં કારખાનાં કેવા પ્રકારનાં કારખાનાં કાદવાં હોય તો દીક, અને તેવાં કારખાનાંઓ ક્યાં કાદવાં તે મંબંધી પણ કંઈ માહિતી મળે તો તેમાં પણ કમિશનને રસ પડશે.

(ક) ઇન્ધીરિયલ ઇન્સ્ટિટ્યુટના વૈજ્ઞાનિક અને / બ્યાવહારિક ખાતાને વખતો વખત કેટલાક સવાલો ઓપવામાં આવતા હતા; તો જેમણે આ ખાતાનો ઉપયોગ

કયો હોય તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે આવી શોધો ઇંગ્લંડમાં કરવી તે વધારે સાફ છે કે ઇન્ડિયામાં તે પણ જોવાની જરૂર છે.

(એક) એમ ધારવામાં આવે છે હાલમાં ઇંગ્લંડમાં જે સલાહકારક નકશા નીમાયું છે તે હિન્દુસ્થાન અને મંરયાનોના સવાલો મંબંધે સલાહ આપશે; આ બાબતના ચાતા પુરુષોના આ ખાતાનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તે બાબતના અભિપ્રાય પણ કમીશનને બહુ ઉપયોગી થશે.

(બી) ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ સાયન્સના જેવી પ્રયોગશાળાઓનો વિકાસ કેવી રીતે કરવો તે બાબતના અભિપ્રાયો પણ કમીશન ઉપયોગી ગણે છે. આવી શાળાઓ સામાન્ય વિજ્ઞાનની હોવી જોઈએ કે આયુર્વેદ અથવા મંબંધ વિષયોની જ હોવી જોઈએ; અને તે પ્રાન્તિક મંરયાઓ કે હોવી જોઈએ કે દેશ મમસ્તની મંરયાઓ કે યોગ્ય હોવી જોઈએ ?

(ત્રી) શોધખોળનાં ખાતાંએ, વિશિષ્ટ દુકાનો નંબધની પ્રયોગશાળાઓ અને યુનિવર્સિટી કોલેજોમાં થતા કામકાજના પ્રદેશોની સીમા વગર જરૂર એક બીજામાં ભળી જતી હોય તે અટકાવાનાં પગલાં લેવાનો વખત આવી પહોંચ્યો છે ?

આ બધા સવાલોની જરૂર એ કામમાં જોડા ધૂમેલા છે તેઓ જ બરાબર સમજી શકે. પણ આટલું તો સ્પષ્ટ જ છે કે આ બધા પ્રશ્નો બહુ કાળજીથી ચર્ચવાના અને બહુ સાવધાનીથી નિર્ણય કરવાના છે કારણ કે એક અવિચારી પગલું દેશને લાભોના ખાડામાં ઉતારી દેવાને સમર્થ હોય છે અને આ પ્રયત્નના પરિણામમાં ઉભા થયેલા ઉપક્રમો જે નિષ્ફળ થયા તો ફરીથી તેવા ઉપક્રમો આ દેશમાં થવાનો વાગે આવવાનો મંબવ બહુ સ્પષ્ટ નથી. સાક્ષિદરોએ બહુ સાવધાનીથી સ્ક્રિપ્ટ આપવાની જરૂર છે એટલું જ નહિ પણ કમીશનના નિર્ણયો શા થાય છે તે ઉપર પણ બહુ ધ્યાનપૂર્વક દ્રષ્ટિ ઘેાંટાડવાની જરૂર છે.

આટલા પ્રશ્નોનું નિરૂપણ ક્યાં પછી સર. હોલન્ડની રૂપરેખા પરચુરણ પ્રશ્નોનું નિરૂપણ કરે છે તેની પણ બેગાબેગી મોંઘ લઈ લઈએ.

(એ) પાણીકામથી વૈદ્યુત બળ ઉત્પન્ન કરવાની સગવડો જુદા જુદા પ્રાન્તોમાં ક્યાં ક્યાં છે ? અને તે કાર્ય હાથમાં લેવાને માટે શું શું કરવું જોઈએ ?

(બી) સ્થાનિક ઉદ્યોગો ઉપર રેલ્વેના બાડાના દરો કેવી અસર કરે છે ? તેમાં દેખીતા લાભ થાય તેવા કોષ વહેવાર ફેરફારો કરી શકાય તેમ છે ? અથવા કોષ મંબવિત જણાતા ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે અથવા વિદ્યમાન ઉદ્યોગોનો વિસ્તાર

વધારવા માટે નવી રેલ્વે બાંધવાની કાંઈ સ્થળોમાં જરૂર છે? કોઈ એવા જગ્યાઓ છે કે જેમાં મુધારો કરવાથી લાભ થઈ શકે?

(સી) સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૩ માં કાઢેલા ખાણો મંબંધી ધારાઓથી કોઈ ઠેકાણે સુસ્કે-લીઓ લેખી થઈ હોય એવું જણાયું છે? સમસ્ત સામાન્યને માટે મહત્વવાળો કોઈ ઉદ્યોગો માટે કોઈ એવી ધાતુઓની આવશ્યકતા છે કે જેને માટે રાજ્યને ખર્ચે પ્રયત્નો કરવા જોઈએ; જેવા કે મુદ્દસામીના ઉદ્યોગો, અથવા સામાન્ય રીતે અત્યારે એકજ દેશમાંથી જે માલ આવતો હોય તે માલ પેદા કરવાના ઉદ્યોગો?

(ડી) જગલમાં પેદા થતા કાચા માલને એકઠો કરવાનું ખર્ચ કંપી થાય તે સાથે જગલના ધાતુ ધોરણોમાં સુધારા કરવાની જરૂર છે? જેના કે અમુક ક્ષેત્રોમાં અમુક પ્રકારના ઝાડોનો જથ્થો જમાવવો, અને જગલમાંથી માલ બહારલાવવા માટે ખાસ સગવડો કરી આપવી.

(ઇ) સર એડવર્ડ મેકલેગનની કમિટીના રિપોર્ટ તરફ નજર કરતાં કયા ઉદ્યોગોના સંબંધમાં સહાયકારી મંડળોએ ઉત્તેજન આપ્યું એ ધટ છે તે બાબતના અભિપ્રાયો પથ્થુ આગતના થઈ પડશે.

(એફ) સરકારી ખાતાઓ દ્વારા હકીકતો એકઠી થાય અને ફેલાવાય તેના સંબંધમાં જે મુખ્ય મુખ્ય સરકારી ખાતાઓ પરદેશી ચીજો વાપરે છે તે ખાતાઓ-તેવી ચીજોની યાદીઓ પ્રસિદ્ધ કરીને અથવા મ્યુઝ્યુમોમાં તેવા માલોનાં પ્રદર્શનો કરીને કંઈ મદદગાર થઈ શકે?

(જી) દેશના માલને બજારમેળો કરવા સાથે નાણાની નગવડ કરી શકાય તેવી કોઈ યોજના થઈ શકે તેવું છે?

ઉપર પ્રમાણે સર ડી. હૉલન્ડના કમિશનની તબવીબના, મુદ્દાઓ છે, આ કમિશન આ તપાસ આ દેશમાં કયા નવા ઉદ્યોગો સંબંધિત છે અને તેવા ઉદ્યોગો ગતિમાં મૂકવા માટે સરકાર શુ શુ કરી શકે તેમ છે તેનો જ વિચાર કરવાનું કામ માથે લે છે. તેવા ઉદ્યોગોથી પરિણામે આપણા દેશને શો લાભ થશે તે બાબતનો સવાલ જુદોજ છે અને તેનું નિરાકરણ તો છેવટે આપણે હાથે જ કરવું પડશે. સર. ડી. હૉલન્ડનું કમિશન એક પ્રકારની એવી માપણી (Survey) કરશે કે જે બંધિતના ઔદ્યોગિક પ્રયત્નો માટે બહુ જ ઉપયોગી થશે એમાં કંઈ શક નથી. અને તેવી માપણી સંગ્રોષાંગ થાય અને ગંભીર થાય એ સર્વે દેશહિતેષીએ ધન્યવાદનું છે, સર્વેએ તેમાં મયાદક્ષિત મદદ કરવાની છે. દેશને જે નવા માર્ગ ઉપર લઈ જવાનો છે તેમાં સરકાર પાલું કરી શકે તેમ છે તેમાં કાંઈ શક

નથી પણ આખરે લોકને હાથે જ બધું થવાનું છે અને તે માટે લોડ રૂ. ૨૨. ટી. હૅલ્લન્ડના કમિશનના કામમાં ઉત્સાહભર્યા ભાગ લેવા નોંધાયેલ છે. કમિશનમાં જે મોટા હિંદી ઉદ્યોગવીરો અને ઔ. પંડિત મદનમોહન જેવા સર્વહિતચિંતકો રાજ્યપુરુષ—આપણા પોતાના પ્રતિનિધિઓ—આપણા ખાસ દૃષ્ટિબિંદુથી વસ્તુઓના વિચાર કરશે અને સર. ડી. હૅલ્લન્ડ અને તેમના ઔદ્યોગ મિત્રોને કિમતી મદદ આપશે એમાં શક નથી.

જ્યારે બધા પ્રશ્નો—અને ખીણ રીતે કહીએ તો ઔદ્યોગિક વિકાસનો આખો પ્રશ્ન—આવા મોટા બાદશાહી કમિશન રૂણ ચર્ચાવાનો છે તે વખતે તે સંબંધે જે કંઈ બોલવાનું પ્રાપ્ત થાય છે તે તે કમિશનના કામને વધારે સફળ રીતે શક્ય તેજ હોવું નોંધાયેલ. કમિશનને માથે મોટી જવાબદારી મૂકવામાં આવી છે અને તે જવાબદારીનો તે જે રીતે નિર્વાહ કરશે તે ઉપર આપણા દેશના બલિષ્ઠતા મોટા આધાર છે. આ કમિશનને હાથે જે નકશો દોરાશે તે ઉપરથી આપણાં મો. વર્ષ માટે હિન્દુસ્થાનની ઔદ્યોગિક ગતિ નિર્માણ થશે અને તેના નિર્ણયોના લાભો જેમ જેમ મળશે તેમ તેની શ્રેણીનાં નુકમાન પણ દેશને જ સહન કરવાં પડશે. આ કમિશનને જે સલાહો ચર્ચવા ધાર્યા છે તે બધા અતિશય અગત્યના છે અને તે ઉપર આપણા હિતચિંતકોનું ધ્યાન દોરાવાની ખાસ જરૂર છે. હિન્દુસ્થાનનાં ઔદ્યોગિક હિતને માટે બ્રિટિશ ટાપુઓની હરીશામ એ એક મોટું ચિંતાસ્પદ તત્ત્વ છે પણ તેમાં જ્યારે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનાં મંરથાનો અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનાં મિત્ર રાજ્યો બળજે ત્યારે હિન્દુસ્થાનના ઔદ્યોગિક હિતની શી અવગ્યા થશે એ પ્રશ્ન બહુ ગંભીર છે. અને તે માટે પેરિસ કોન્ફરન્સના પરિણામમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય આખા સામ્રાજ્ય માટે કેવી યોજનાઓ કરવા ધારે છે તે જાણવાને હિન્દુસ્થાન ઘણુંજ આતુર છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનાં જુદાં જુદાં અંગોના અને મિત્ર ગંધોના હિતની સાથે હિન્દને હરીશામ કરવાનો પ્રમંથ આવશે તેમાં જો હિન્દને પોતાનું યશસ્વ કરવાની સત્તા આપવામાં નહિ આવે તો હિન્દના ઉદ્યોગોનું શુભચિંતન જ હજી તે આપણે ધણી કાળ સુધી કરવું પડશે. અને એ શુભ સિદ્ધ કરવા માટે સું કરવું નોંધાયેલ અને તે કુરી રીતે કરવું નોંધશે તેના ઘણા વિચારો કરવા પડશે. હિન્દુસ્થાનનો આખો સલાહ ઘણા ગંભીર છે પણ તેમાં ઔદ્યોગિક વિકાસનો અવાચ સહુથી વધારે ગંભીર છે. સર. ડી. હૅલ્લન્ડના કમિશન જેવાં કમિશનોના નિર્ણયોથી હિન્દુસ્થાનને કેટલે અંશે પરિણામે લાભ થશે એ પ્રશ્ન હિન્દુસ્થાન અત્યંત તીવ્ર ચિંતાથી પૂછે છે. હિન્દુસ્થાનમાં કાચો માત્ર પુષ્કળ છે, હિન્દુસ્થાનનો કામદાર વર્ગ થોડીક વારમાં કુશળતા પ્રાપ્ત કરી શકે તેવી સ્થિતિમાં છે, પણ હિન્દુસ્થાનમાં જ્ઞાનથી અને હિન્દુસ્થાનમાં સરકાર અને કમિશનો કંઈ છે પણ તેઓ ધારે છે તેટલું ઉદ્યોગોને માટે નાણું નથી. તે ઉપરાંત હિન્દુસ્થાનની પાસે પોતાનો વ્યવહાર કરકસરથી અને કુનેદથી ચલાવવાની સત્તા નથી. અને આની સાથે હિન્દુસ્થાનના તે કાચા માલને અને હિન્દુસ્થાનના તે કામદાર દળને પોતાના ઉપયોગમાં લેવાને એકે ખરે ચમ્મ રહેલા હિન્દુસ્થાનના હર્ષિ ધણા છે, કે જેઓને નાણાંની ખોટ નથી અને જેઓ નોંધાયેલ તેવી ગત્યવસ્થા એકે કાળમાં લઇ શકે તેવા છે. તે સ્થિતિમાં હિન્દુસ્થાનને માટે અનુષ્ઠાન હાથે અને ઉચ નિશ્ચય મિત્રાચ ખીણું

કાંઈજ શરણ નથી. હિન્દુસ્થાનને સેંકડો તાતાઓની અત્યારે જરૂર છે. આખા જગતનાં સાધનોને આવા વિકટ સંયોગોમાં પોતાનાં કરી લેવાની દૃષ્ટતાની જરૂર છે, ઈંગ્લેંડ અને રાજકીય મિત્રાચારીમાં જોડાયેલાં બીજા દેશોની ઔદ્યોગિક હરીદાઈની સામે ટકર ઝીલવાને સારૂ સર્વ પ્રકારની વ્યાપારવિશ્વહની તૈયારીઓ કરવાની જરૂર છે. અને આ બધું સ્મરણમાં રાખીને સર. ડી. હૉલન્ડની કમિટી આગળ સાક્ષિઓએ પુરાવો આપવાનો છે અને દેશ-હિતચિંતકોએ છેવટના નિર્ણયો કરવાના છે. આ કમિશનનું કાર્ય ખતમ થતાં સુધીમાં યુરોપની યાદવાસ્થળીનું પણ કાંઈક છેવટ આવશે એમ માની શકાય. તેને અંગે જે છેવટનાં તહનામાં થયે તેમાં હિન્દુસ્થાનના ખજારને કેવું ગણવામાં આવે છે તે ઉપર પણ આપણા ઉદ્યોગોના ભવિષ્યનો આધાર રહેશે જ્ઞાનનો નાણાંનો અને સ્વાતંત્ર્યનો અભાવ છતાં પણ શું ખની શકે તેવું છે તે સર. ડી. હૉલન્ડનું કમિશન નક્કી કરી આપશે. અને તેમના નિર્ણયોનો સાવધાનીથી ઉપયોગ કરવાની માથે આ ત્રિવિધ અભાવની સામે એક તરફથી ટકર ઝીલવાની અને બીજી તરફથી એ અભાવોનો અત્યંતિક વિધ્વંસ કરી ઔદ્યોગિક વિષયોનું મૂળ્યું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાય અને દેશમાં ફેલાવાય, આપણા નાણાં આપણા હાથમાં મળે અને તેનો આપણી ઇચ્છાનુસાર ઉપયોગ થાય, અને વ્યાપાર અને ઉદ્યોગની ખાબતમાં બીજા મોટા દેશોની જેડે આપણે સ્વતંત્રતાથી કામ કરી ગઈએ તેટલું સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત થાય તે સાડા બગીરથ શ્રમ લીધા વિના છૂટકો નથી. આપણા અર્થઠ પુરુષોનો એ સિદ્ધાન્ત છે કે રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય જરૂરનું છે પણ તેના કરતાં ઔદ્યોગિક અને આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય વધારે જરૂરનું છે. અને તે સ્વાતંત્ર્ય મેળવવા માટે પણ જે પ્રયત્નો કરવાના છે તે પ્રયત્નો કરવામાં પણ જે આખો દેશ એકઠીવી રાખી શકશે તો રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય પણ નજીક આવશે બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય આ ક્ષણે એક મોટી દસોટીમાંથી પસાર થાય છે. યુદ્ધને અંતે એ બ્રિટિશ મહારાજ્યના રાજ્યતંત્રમાં જરૂર મોટા-અને અચિંત્ય ફેરફારો થશે; અને તે ફેરફારોમાં હિન્દુસ્થાનને ક્યાં અને કેવું સ્થાન મળે છે તે અત્યારે મોટામાં મોટો પ્રશ્ન છે. તે પ્રશ્નની માથે હિન્દુસ્થાનના ભવિષ્યનો, ઔદ્યોગિક અને આર્થિક ભવિષ્યનો, પણ અત્યંત નિકટનો સંબંધ છે અને આ બધા હિન્દુસ્થાનના આવા પ્રશ્નના અંગના અને એક-બીજા માથે બહુ જ ગાઢ સંબંધથી જોડાયેલા પ્રશ્નો છે એ વાત હમેશાં આપણા મન આગળ મૂકવાની જરૂર છે. તેમણે સર. ડી. હૉલન્ડના કમિશનની તજવીજનો જોટલો આપણે લાખ લાખ શકીએ તેટલો લેવાને આપણે તૈયાર થવું જોઈએ એ વાતમાં જે મત હોવાનો સમ્ભવ નથી જ.

ઉત્તમલાલ કે. ત્રિવેદી.

હિન્દી રાષ્ટ્રકથા.

“ The first thing he would like to say was if they (students) were for the good of their country, they Hindoos and the Mahomaddans, should try to close the gulf that at present existed between the two communities ”

Sir James Meston.

(ભાવાર્થ:—જો તમે દેશના હિતની ખાતર કાર્ય કરવા ઇચ્છતા હો તો હિંદુઓ અને મુસલમાનોએ પરસ્પર ઐક્ય રાખીને કાર્ય કરવું જોઈએ. અને વર્તમાન કાળે એ બંને કોમો વચ્ચે જે મોટો મતભેદ હોય તે દૂર કરવો જોઈએ.)

પ્રજા-ઐક્યના બંધારણ ઉપર જૂજોળવિદ્યા પ્રજાજ્ઞ અને નિર્ણયિત મતા બોલતે છે; કારણ કે એક જ ભૂમિ ઉપર જે પ્રજાઓ કદાપિ ભેગી રહી શકે એ બનવું જ અમંભવિત છે. કોઈ પણ પ્રજાને પોતાને અર્થે પોતાનો જ રાષ્ટ્રીય પ્રદેશ હોવો જોઈએ. આપણે અહિંયાં પણ હિન્દુ અને મુસલમાન એમ દ્વૈતભાવ નહિ પરંતુ દિશાલયથી કન્યાકુમારી સુધી અને બંગાળાથી કાશિયાવાડ સુધી એક હિન્દી પ્રજા એવી અદ્વૈતભાવના ન્યાં સુધી દરેક હિન્દી-વાનના ભેજમાં સુકુરી નથી ત્યાં સુધી ભારતવર્ષની ઉત્તતિ અર્થે યોગ્યતા સર્વે પ્રજાનો ગમન કુસુમવત્ જ નિવડવાના.

તારે આવી પ્રજા કદાપિ હિન્દુસ્થાનમાં વસી નથી અને વસ્તુતઃ પ્રજા એ હંમેશાને માટે જૂજોળવિદ્યામાં માત્ર અર્થશૂન્ય નામ જ હતું—અને હજુ પણ કેટલેક અંશે એમ જ છે.

પ્રાચીન હિન્દુસ્થાનમાં નાનાં મોટાં ઘણા રાજ્યો હતાં અને તે સમયમાં કોઈની સાર્વ-ભૌમ બાદશાહ તરીકે આણુ ફરતી અને બાકીનાં મર્વ રાજ્યો તેનાં ખંડિયાં રહેતાં; તે બાદશાહ તો કદાપિ સ્વશક્તિ પોણે અમલ ચલાવતો, પરંતુ તેણે સામ્રાજ્ય કદાપિ ટકી ન શક્યું અને એકના હાથમાંથી બીજાનામાં એમ પ્રત્યેક જમાનામાં ચાલી જ કર્યું.

અને આ માટે જ “ હિન્દુસ્થાન ”નો અર્થ સફળ કરવાનો છે. અને આપણે વિદ્યા-ર્થિઓએ—હિન્દુસ્થાનના રાષ્ટ્રકથા રૂપી ઇમારતના સિદ્ધપથાઓએ કદાપિ જુલવું ન જોઈએ કે આપણે હાથે જ ભારતવર્ષ એક જ પ્રજાનું રહેણાણ થવું જોઈએ—અને થશે જ. “ દુનિયામાં કશું પણ અમંભવિત નથી ” આ મહામંત્ર નેપોલિયને દુનિયાને બદલ્યું છે. દુનિયાનું ચારે બાજુથી નિરીક્ષણ કરતાં અને પ્રજા-ઐક્યના પાટો પડતાં આપણી નમરોનજર નેપોલિયનના મહામંત્રનું વ્યાવહારિક દર્શન ખડું થશે કે હિન્દુસ્થાનની હજારો, બંધે અમણિત

મંસ્થાઓ, સમાજો અને જાતો રૂપી ધાતુઓને હૃદયની લાગણી રૂપી બહીમાં, રાષ્ટ્રીયરૂપે ઓગાળી નાખવી એ પણ કાષ્ઠ પણ પ્રકારે અસંભવિત નથી.

જે પ્રજાઓનું દિગ્દર્શન આપણને મદદગાર નિવડે એવી યુરોપમાં મધ્યે અત્યારે ત્રણ પ્રજાઓ હયાતીમાં છે—બ્રિટિશ, જર્મન અને ઇટાલિયન.

ગ્રેટ બ્રિટનની પ્રજા માત્ર કેલ્ટ, સેક્સન, ડેન અને નોર્મન લોહીનું મિશ્રણ છે. આ લોકોનાં પૂર્વજો સૈકાં ને સૈકાં સુધી સામસામા જીવતેણુ લઢતા. સ્કૉટલૅન્ડ અને ઇંગ્લૅન્ડ એ વંશપરંપરાના શત્રુઓ હતા અને તેમની વચ્ચે ટવીડ નદી પાડી શકે તેના કરતાં પણ બહોળું અંતર વિજાતીય લોહીથી પડતું હતું. મોળસો વર્ષના મહાસુદ્ધ પછી માત્ર ત્રણસો વર્ષ પહેલાં જ તે બન્ને દેશો એક જ સત્તા હેઠળ આવ્યા છે. રકૉય અને અંગ્રેજોને ધન્ય છે, કે ગ્રેટ બ્રિટનના ભૂતકાળની વસ્તુસ્થિતિ ગાંધી હોવા છતાં પણ અત્યારે ઘુસ અને વોશ્વેના જોટલા અભિમાની સ્કૉટલૅન્ડવાસીઓ છે તેટલા જ અંગ્રેજો છે અને જોટલા ક્લાસર અને શેક્સપિયરના અંગ્રેજો અભિમાની છે તેટલા જ સ્કૉટ લોકો છે. દુકામા તે બન્ને બ્રિટન પ્રત્યે એકસરખો રતેહ ધરાવે છે. આયર્લૅન્ડ દેશ હજુ રાષ્ટ્રીય કપી સત્ત્વમાં પૂર્ણ રીતે સમાધ ગયો નથી; તેનું કારણ માત્ર એટલું જ છે કે એંગેલની કબર હજુ તાજી જ છે અને જાતિધર્મ તે ફેશને હજુ સુધી નિરાળો પાડે છે. આ પ્રમાણે બ્રિટીશ પ્રજા યૌવરૂપી મંદ્રમ તેની સોળે કળામાં પ્રગટી રહ્યા છતાં પણ તે ઉત્તરોત્તર ઉત્તત કક્ષા તરફ વળે છે.

ઇટાલિમાં તો આપણામાં જીવનની અંદર જ, મહાન ગૅરીબાટી, રોમ અને તેના પ્રાચીન સામ્રાજ્યના ગાંડુઓએ એકાએક સુસવાટા કરતી એક જ પ્રજા થઇ પડે છે.

વળી જર્મનીમાં આપણી દૃષ્ટિ આગળ જ રાષ્ટ્રીય ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યું છે. ઉચ્ચ કોટીની સ્વદેશભાવના અને રાષ્ટ્રીય બગૃતિ જર્મની વિશે હળહળી રહી છે એવું માનવામાં અતિશયોક્તિ નથી. ખાસ કરીને જર્મનીના ઇતિહાસમાંથી આપણને ઘણું જ શીખવાનું છે. કારણ કે આપણી સાદક તે દેશમાં રોમન કેથોલિક અને લ્યુથરન (પ્રોટેસ્ટન્ટ) ને એવા બે ધર્મો અંરસ પરસ સજ્જડ વિરોધીઓ છે. હિન્દુ મુસલમાન વચ્ચેના વેરભાવનાં સ્મરણ કરતાં પણ વધારે ભયકર અને વધારે તાળું સ્મરણો આ બે ધર્મોને વિષ્ણુટા રાખે છે. તો પણ હમણાં તો આ બન્ને ધર્મના અનુયાયીઓ રાજ્યના રાહેરી ભાઈઓ છે,—અને વધારામાં જર્મન છે. આ પ્રમાણે ગ્રેટ બ્રિટનથી બે ડગલાં આગળ જર્મન રાષ્ટ્રીય આપણી નજરો નજર વર્તમાન કાળમાં બનેલી છે.

કેવી રીતે ઇટાલિ તથા જર્મની રાષ્ટ્રીય ઉત્પન્ન કરી શક્યાં? માત્ર લાગણીથી. આપણને આ વિના પ્રથમ તો વિચિત્ર લાગશે પરંતુ બ્યારે ‘વિચાર’ એક ઉત્પાદક શક્તિ છે એવું યાદ રાખીશુ ત્યારે વિચિત્રતા સત્યનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યા વિના રહેશે નહિ. કારણ કે

કોઇને કદાચ આપે પશુ વિચાર ઉદ્ભવે કે જ્યારે આમ છે ત્યારે શા માટે કારી-ક્ષેત્રમાં હિંદુ પાઠશાળા અને અલીગઢમાં ઇસ્લામી પાઠશાળા હોવી જોઇએ ? શા માટે ભિન્ન ભિન્ન ધર્મોના વિદ્યાર્થીઓને એકત્ર જણાવવા ન જોઇએ ? તેનું કારણ માત્ર એટલું જ છે કે આવી નિરાળા કેળવણી ધાર્મિક અને નૈતિક ચારિત્ર ઘડવા વાસ્તે સર્વોત્તમ છે; અને માત્ર એકજવાર ઘડાએલાં આવાં ચારિત્રો ગ્રીહદરશામાં અન્યોઅન્ય સહિસલામત અને માન-મરતબાથી એકત્ર રહી શકે છે.

અંતે આ અનુવાદક દિલ્લીની સાથે જણાવે છે કે બ્રિટીશ જેવી શાણી સરકારના સંરક્ષણ હેઠળ હોવા છતાં પશુ હજુ સુધી હિન્દુઓને દ્રેપ અને ઇર્ષ્યાના સંપૂર્ણ બહિષ્કાર નથી કર્યો, તેનું કારણ માત્ર કેળવણીનો અભાવ જ છે. “કુરાન અને ગીતા જેવા ગ્રંથો નીતિ સીર્ષિતો એક સરખો ઉપદેશ આપે છે. મક્કા અને જનારસમાં એક જ મહાપ્રભુનો મહિમા છે, એટલે ધર્મર પશુ આપણા સર્વનો એક છે. મસ્જિદ અને દરેજોં એ સર્વે ધર્મરનાં સ્થાન છે. માળા અને તરખી જુદા નામોથી જ માત્ર જુદાં બાંસે છે.”

જ્યારે ભારતવાસીઓ આવી બાવનાનું પ્રતિપાદન કરશે,—જ્યારે તેમના વિચાર ને આચાર એક જ રહેશે,—જ્યારે હિન્દની પ્રત્યેક વ્યક્તિ આત્મશ્રદ્ધા અને સ્વાશ્રય પ્રાપ્ત કરશે,—જ્યારે કાલા લગ્નપતરામના શબ્દોમાં ‘વ્યક્તિ માત્રનો પ્રયત્ન રાષ્ટ્રને નિષ્ઠાતક થવાને બદલે તેનો સ્વાર્થ રાષ્ટ્રોન્નતિનો પોષક થશે,’—અને “હું હિન્દનો પુત્ર છું અને હિન્દની ઉન્નતિમાં જ માફ દિત * સમાએલું છે એ બાવનાનું જ્યારે પ્રત્યેક હિન્દવાસી પોતાના હૃદયમાં સ્થાપન કરશે” ત્યારે હિંદુસ્થાનનો બાવડય તેના પાંચ દઝર વર્ષ પહેલાંના દેહી-ખમાન તેજ સાથે પ્રકાશશે, અને ત્યારે જ અધોર અજ્ઞાનમાં નષ્ટ થએલી તેની સાત્ત્વિક સપતિ ભારતવર્ષ નિઃશક મંપાદન કરશે.

પરીજ્ઞ મોતીલાલ હરીલાલ.

* અંગ્રેજ ઉપરથી

* સર અલી હામમ.

પ્રતિભા.

He needed not the spectacles of books to read nature he looked in
wards and found her there ' (Dryden)

સાધારણ મનુષ્યની દૃષ્ટિએ જગતની વસ્તુસ્થિતિ સ્થિર માન્ય પડે છે તેની આસ-
પાસના જે પદાર્થ અને બનાવ તેના જોવામા આવે છે, તે એક જ સ્થિતિમા રહેતા હોય
તેમ તેની હમેશની ક્રિયા ઉપરથી સદૃશ માલમ પડે છે પણ જે જ્ઞાન આપણને પરંપરાથી
મળે છે તેમજ જે અનુભવ આપણી સાધારણ બુદ્ધિએ ઘડણું કરેલા હોય છે, તે હમેશા
યથાર્થ છે તે આપણે કહી શકીએ નહિ કુદરતની ક્રિયા એવી તો મૂઢ છે કે તેના દર્શન
માટે મનુષ્યને અથાક મહેનત ખત અને સૂક્ષ્મ બુદ્ધિની જરૂર છે અને જ્યારે તેની કાંઈ
ક્રિયાનુ આપણને જ્ઞાન થાય છે ત્યારે તે એવું તો એમ્પેરિય હોય છે કે યોગ્ય વખતમા
તે જ્ઞાન રહ કરનામા આવે છે અને તેને બદલે મર્ધ નરી જ મ પના સ્થાપનામા આવે છે
મનુષ્ય જ્ઞાનનો પ્રતિષ્ઠાસ આ પદ્ધતિએ ચાલતો આવેલો છે તેથી સામાન્ય કલ્પના કે અતુ-
ભવ અવસ્થા ખરા હોવાં જોઈએ એ વિચાર મૂની હઈ તે સખધીની વસ્તુસ્થિતિ કરી છે તેનો
નિર્ણય દરેક વ્યક્તિએ કરવાની જરૂર છે આપણી આસપાસની વસ્તુસ્થિતિમા અહર્નિશ
ફેરફાર થાય છે, અને તે અમુક નિયમને અનુસરીને થાય છે એ સત્યનો અનુભવ નાચીન
તત્વવેત્તાઓને સારી રીતે થયો હોય એમ માલમ પડે છે શ્રીકૃતત્વવેત્તા હિરકલીટીસનું
સુવિખ્યાત વચન એ છે કે કોઈ પણ મનુષ્ય મળતા અર્નતવનાદમા એમ્પી બીજી વખત
નાહી શકેતા નથી એટલે તેના મહેવાનો એ અર્થ છે કે જે વસ્તુસ્થિતિનો અનુભવ આપ-
ણને એમ વખતે થાય છે તો તેને તે સ્થિતિમા આપણે ફરીથી તે પ્રવૃત્તિમા અનુભવ કરી
શક્તા નથી તે વસ્તુસ્થિતિમા કંઈને મર્ધ પ્રકારનો ફેરફાર અહર્નિશ થયા જ મરે છે ઔદનો
ક્ષણિક વિજ્ઞાનનાદ પણ એ જ હુકમત પ્રતિપાદન કરે છે હાનનો ઉત્કાન્તિનાદ વધારે વ્યવ-
સ્થિત અને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી વિષમમા થતા ફેરફારનું સત્ય સમર્થન કરે છે અને તે
ફેરફારનો નિયમ એટલી દૃઢતાથી માનવમા આવે છે કે જો બર્ગેસન તો સહિની ઉત્કાલિ
પગે પગે મર્ધ નવો ફેર ઉત્પન્ન કરે છે, એવું જાને છે, એટલે ઉત્કાલિતો અતિમ હેતુ શો છે
તેનો યથાસ્થિત ખ્યાલ આપણે સંપૂર્ણ રીતે ટળા શકીએ એમ નથી

જગતની આની વસ્તુ સ્થિતિને પહોંચી વળવાને માટે બાળકનું મગજ કુદરતે ઘણું
કામજ રાખેલું છે બીજા પ્રાણીના કરતા મનુષ્યના બચ્ચણનો વખત ઘણો લાંબો છે તેનો
મુખ્ય હેતુ એ છે કે સહિમા જે નિયમને અનુસરી અનેક ફેરફાર થયા કરે છે, તેનું જ્ઞાન
તેને વધારે સારી રીતે થતુ જોઈએ બાળકમા જે નિજાસા અને સાતદશકર્ષની વૃત્તિ આપણા
જોવામા આવે છે, તે કુદરતી વ્યવસ્થા છે એમ નિશ્ચય કહી શકાય પણ બાળક મોટી
ઉંમરે પહોંચતા તેની અવગ વૃત્તિ અને નિજાસાની લાગણી તેજસ્વી રૂપમા માનમ પાડતી

નથી. જે અદ્ભુત ચિત્ર તેના મગજમાં ઉદ્ભવે છે, તે ધીમે ધીમે અદસ્ય થતાં જાય છે. બાળજીવનમાં જે દિવ્ય પ્રકાશ તે અનુભવે છે તે નિર્મૂલક થતાં તે જીવનની શુષ્કતા અનુભવે છે; જે સરળતા અને નિર્દોષતા તેના જીવનમાં નિહાળવામાં આવે છે, તેને બદલે કંઠસતા અને દંભની શૃદ્ધિ થતી જાય છે; તેથી મહાન કવિ વર્કીઅર્થે એક પ્રસંગે કહ્યું છે કે જે પ્રકાશ પૃથ્વી કે સમુદ્ર ઉપર હવે જોવામાં આવતો નથી તેનું દર્શન મને બાળપણમાં થયું હતું. આ ઉપરથી સદજ પ્રક્રમ એ થશે કે જ્યારે કુદરતે આવી અમુલ્ય શક્તિની બક્ષીસ આપણને આપી છે, ત્યારે થોડો વખત થયા પછી તેનો પ્રકાશ કેમ ઝાંખો થઈ જાય છે. તેનું મુખ્ય કારણ થોડા ડેળવણીનો અભાવ છે એમ કહી શકાય; તોપણ દરેક મનુષ્યમાં આવી પ્રતિભાનું સ્વરૂપ પ્રખર હોતું નથી. કૃપનાશક્તિના જે પ્રભાવથી આપણને બાળપણમાં અતુલ આનંદ મળે છે તે વ્યવહારના પ્રમંગમાં ધીમે ધીમે મંદ થતો જાય છે. કૃપના અને વ્યવહાર એ મનુષ્યની બે ભૂમિકાઓ છે અને જ્યારે બંનેનો સુયોગ થાય છે ત્યારે જ તેની કૃતિમાં અસાધારણ બળ જોવામાં આવે છે; પણ જ્યારે વ્યવહારની અમર હદ ઉપર વિશેષ થાય છે ત્યારે તે છુટું થઈ જાય છે, એટલે કેવળ રીત રિવાજનું સામાન્ય તેના જીવન ઉપર જોવામાં આવે છે. તેથી આપણું જીવન સરળ થાય છે એટલું જ નહિ પણ નિયમસર અને ચપલતાથી કામ કરવાની શક્તિ આપણમાં આવે છે. જે, ક્રિયા કેવળે લીધે થાય છે તેમાં વિચાર કે ધ્યાનશક્તિને વ્યય થતો નથી; પણ તે બાળત આપણે સ્વતઃશક્તિથી કરીએ છીએ. જેમ જેમ આપણી ક્રિયા કેવળે આધીન થાય છે તેમ તેમ નવીન ક્રિયાને માટે યુક્તિને અવકાશ મળે છે. આપણા જીવનમાં કેવળ બળ આટલું બધું ઉપયોગી છે તે જતાં તેનો મોટો ગેરફાયદો એ છે કે તે આપણી લાગણીને નાજુદ કરે છે અને તેથી આપણી ક્રિયા જડવત્ થયાં જાય છે. બાળકની મોટી ઉમરે આવી સ્થિતિ જોવામાં આવે છે તેનું કારણ કેવળી અસાધારણ સત્તા છે, પણ તેની સાથે તેની કૃપનાશક્તિને કેળવવામાં આવે તો તે જીવન રસમય કરે છે એટલું જ નહિ પણ કુદરતના મૂલ સ્વરૂપને શોધી કાઢે છે.

એક ઇંગ્રેજ વિદ્વાને કહ્યું છે કે મનુષ્ય જીવનનો ત્રણ ચતુર્થાંશ ભાગ ક્રિયામાં રોકાય છે અને એક ચતુર્થાંશ જ વિચારની ભૂમિકામાં હોય છે. પણ આના કરતાં આગળ વધીને એમ કહી શકાય કે જનસમૂહનો લગભગ બીજો વખત ક્રિયામાં જ જાય છે. ઘણા મોટા મનુષ્યો વિચારની અદસ્ય સૃષ્ટિમાં તેમનું જીવન ગુજારે છે. જ્યારે વસ્તુ સ્થિતિ આવી છે ત્યારે વ્યવહારની અસર હદયને કાઢી કરે એ નવોઈ પામવા જેવું નથી. કૃપના શક્તિને પોષવા માટે સાહિત્ય, કળા, કાવ્ય અને ધર્મ જેવી વસ્તુ ઉપર દુર્લભ આપવાથી મનુષ્યને જીવન શુષ્ક લાગે અને ફક્ત પરંપરા અને રીત રિવાજને માન આપી વ્યવહાર ચાલે એ સ્વાભાવિક છે. વ્યવહારની અસર જીવન ઉપર આવી રીતે થાય છે એટલું જ નહિ પણ બાળની અમર પણ મનુષ્યને જડવત્ કરે છે, કારણ કે બાળમાં જે શબ્દ વપરાય છે તે પદાર્થ અને બનાવના સામાન્ય સ્વરૂપનું જ્ઞાન આપે છે પણ આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ કે સૃષ્ટિની વસ્તુસ્થિતિ અદર્શિય બદલાયા કરે છે, તેથી જે શબ્દ વ્યવહાર સરળ કરવાને માટે પસંદ કરવામાં આવ્યા હોય છે તેમાં તે પદાર્થ કે બનાવની ખરી આસીપત જોવામાં આવતી નથી.

વ્યવહાર અને ભાષાની મનુષ્ય મન ઉપર એટલી બધી અસર થાય છે કે ગતિનુગતિક કે રીતિને જ અનુસરી આપણું વર્તન નિયમાય છે, પણ કુદરતમા જે સૂક્ષ્મ ફેરફાર થાય છે તે ઉપર આપણું લક્ષ ખેંચાતું નથી તેથી એકંદા કહીએ છીએ કે મનુષ્યો ધારે છે કે વિચાર શબ્દનું રૂપ નક્કી કરે, છે પણ ખરી રીતે શબ્દ વિચાર ઉપર સત્તા અનાવે છે † બ્યારે વ્યવહારની આવી અસરથી બુદ્ધિ કુદિત થઈ જાય છે અને કુદરતમા ઉદ્ભવતા નવા ફેરફાર કે તેમા અતર્બૂત રહેતો ભાવ (Idea) આપણે ગ્રહણ કરી શકતા નથી ત્યારે તેને ઇંગ્લેશમાં Foggysm કહે છે આની સ્થિતિ બુદ્ધિની છૂર્ણ અવસ્થા છે મનુષ્યને આવી રૂઢાણક અવસ્થામાથી બચાવનાર પ્રતિભા છે જગતમા જે જ્ઞાન અને અનુભવ હાલમા મગ્ન થયેલો છે તે પ્રતિભાનું રૂપ છે, રમૂય જીવનની પાર માઈ ઉચ્ચ ભારતી પ્રતિભા જોઈ શકે છે માયાનો પડો ચીરી તેમા અતર્બૂત થયેલી ભાનાના દર્શન પ્રતિભા કરે છે ટેવ, ગિલાન કે પરપરાનો તે અનાદર કરે છે તે મામાન્ય સ્વરૂપને ગ્રહણ કરવાથી મતોપ પામતી નથી પણ કોઈ અસાધારણ તત્ત્વને શોધે છે પ્લેગ જેને ભાવનાસૃષ્ટિ (Word of Ideas) કહે છે તેમા તે વિદ્વાન કરે છે માયાના આવરણ તેને પ્રતિગ્રહ કરતા નથી પણ તે કુદરતના આધારભૂત વિચાર ઝટ દગી શકે છે પરમાત્માનો પ્રકાશ તેના હૃદયમા સ્વચ્છ એવમ્માઈ પડે છે ભાષા કે વ્યવહારને આધીન થવા વગર તે મૂક્ત ભૂમિમા પ્રવેશ કરે છે અને જગતને કઈ નવો પ્રભાસ તે આપે છે મનની આવી સ્થિતિમા પ્રતિભાસીન મનુષ્ય તેનું વ્યક્તિત્વ ખૂબી જાય છે અને તેના મનની એકાગ્ર સ્થિતિમા માઈ અદૃશ્ય તત્ત્વને તે તામે દ્રોણ એમ તેને અનુભવ થાય છે જે ધર્મના માહિત્યમા અપરૌક્ષાનુભૂતિ (mysticocian) કહે છે તેવો અનુભવ પ્રતિભાસીન મનુષ્યને થાય છે ટેનિયન પોતાના નામના જપ માથે એકાગ્ર થઈ જતો હતો વડ્ડવર્થના દાવ્ય આના આદુત્ત નનથી બરપૂર છે નિશાબે જતા ઝાડમા ચેતન છે એવો ખ્યાલ થતા તેને આનિગન મધુ દત્ત તે નાત મશ્વર છે જાણનામા જે મરજતા, નિર્દોષતા અને કલ્પના માન્ય પડે છે તે

† Cf " Words are sound and smoke clouding the glow of heaven

(Goethe)

‡ Cf " We lie in the lap of immense intelligence which makes us receivers of its truth and organs of its activity When we deserve justice, when we deserve truth, we do nothing of ourselves but allow a passage to its beams If we ask whence this comes if we seek to pry into the soul that causes all philosophy is at fault Its presence or its absence is allow can affirm Every man discriminates between voluntary acts of mind and his involuntary perceptions and knows that to his involuntary perceptions a perfect faith is due

(Emerson)

મોની ઉમરે પણ પ્રતિભાશીલ મનુષ્યમાં જોવામાં આવે છે * તેથી તેઓ માયાના સશ્વિક દેશ્વરના 'અધિષ્ઠાન' રૂપ ને જાનના હોય છે તે શોધી કાઢે છે, અને જગતને નવીન સત્યનો અનુભવ કરાવે છે. મનુષ્યને જીવનના ને સાધન છે તે પ્રેરણા, બુદ્ધિ અને સહજ-પ્રતિભા અથવા સ્ફુરણ (Inspiration) છે. પ્રાણીઓનો જીવનનિર્વાહ લગભગ પ્રેરણાથી જ થાય છે. અમુક હેતુ અગાત રીતે સિદ્ધ કરવાને કુદરતે ને નિશ્ચિતમાર્ગે નિર્ણય કરેલો હોય છે તેને પ્રેરણા કહે છે. જ્યારે પ્રાણી પ્રેરણાવશ હોય છે ત્યારે ને હેતુ સિદ્ધ કરવાનો હોય છે તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ તેના મગજમાં હોતો નથી, પણ ઉર્મિને આધીન થઈ તે પોતાનો હેતુ બર લાવે છે: પણ જ્યાં બુદ્ધિનું સામ્રાજ્ય હોય છે ત્યાં ક્રિયાની પસંદગી અને તેનો નિશ્ચય કરવાનો હોય છે તર્કવિતર્કની મદદથી અમુક સંજોગોમાંથી શુ અનુમાન કરવું એ બુદ્ધિનું કર્તવ્ય છે. પણ જ્યારે પ્રેરણા અમુક ગરકમાં કાર્ય કરે છે અને બુદ્ધિ વિચાર પૂરક ક્રિયા કરે છે ત્યારે આપણને કુદરતના અમુક અંશનું જ જ્ઞાન થાય છે અને તે જ્ઞાન યથાર્થ છે કે નહિ તેની ખાતરી ધણી અનુભવ ઉપરથી પ્રતીત થાય છે. સહજ-પ્રતિભાથી કુદરતના અમર અશનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે જેને રસોગ બાવના (Ideas) કહે છે તે જ આ રીતનું કુદરતનું મહોળાપ્રતિભા જ્ઞાન છે. એમરસન સત્યના દર્શનને 'Intuition' અથવા (spontaneity) સ્વતંત્ર જ્ઞાન કહે છે. પ્રતિભાનું ને લક્ષણ ઉપર નક્કી કર્યું છે તે મુજબ એમરસનનું કહેવું છે કે ૧૦ પરાધી મનુષ્યની લાગણી સુધી થઈ જાય છે, અને તે અમુક ગરકમાં જ ક્રિયા કરે છે, પણ ને પ્રતિભાશીલ પુરુષ છે તેના ઉપર તેની આવી જુદી અસર થતી નથી, પણ તેવ તેમને ધણી મદદ કરે છે ને નવું જ્ઞાન તેને મળે છે તેને તે એક અગરૂપ બનાવી, તેની શક્તિ તથા ઉત્સાહ જાનના નવીન શ્રેષ્ઠતા કામ કરે છે તેવને લીધે ઉત્સાહ મદદ થવાને બદલે તેમને જુદી જુદી બાળતમા વધારે ને વધારે રસ લાગે છે. આવી રીતનો ભિન્ન ભિન્ન વિષયમાં રસ લેવાની શક્તિ એ પ્રતિભાનું મુખ્ય લક્ષણ છે. સાધારણ મનુષ્યમાં તેવના બળની ને હાનિદારક અસર જોવામાં આવે છે તેને બદલે પ્રતિભાશીલ શીન મનુષ્ય તેવને એક ઉપયોગી સાધન તરીકે ગણે છે. આ રીતે તે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે તેની રસરક્તિને મનુષ્ય કરી શકે છે. મનુષ્યને સસારના મુખના અનુભવ પછી અમુક વખતે એક પ્રગરની નિર્વેદની લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેથી દલકા વિષયમાં રસનેતા અટકાવવાનું ખરૂં સાધન પ્રતિભા છે ને પુરુષમાં એ શક્તિનો પ્રભાવ માન્ય પડે છે તે જુદી જુદી રીતે પોતાના પ્રિય વિષયમાંથી રસ અનુભવી શકે છે તેથી કાવ્યોદયે પ્રતિભાની ને વ્યાખ્યા આપી છે: તેનું રહસ્ય ઉપરના વિવેચનથી

* Genus is the power of carrying the feelings of childhood into the powers of manhood' (Coleridge)

* "The inquiry leads us to that source at once the essence of genius, of virtue and of life which we call Spontaneity. We denote this primary wisdom as intuition whilst all later teachings are tuition (Ibid)

§ "Genius is the infinite capacity of taking pains

સમજી શકાય એમ છે. તેના મત મુજબ મેદનત કરવાની અથાક શક્તિ તે પ્રતિભા છે, પણ બધાં સુધી મનુષ્યને અમુક વિષયમાં રસ મળતો નથી ત્યાં સુધી તેમાં તેનું ધ્યાન રહી શકતું નથી. રસ એ ધ્યાનની માતા છે. પ્રત્યેક પુરુષમાં કામ કરવાની અને વિચારની શક્તિનો જે ભેદ માલમ પડે છે, તે ધણે ખરો ધ્યાનની શક્તિનો છે. મનુષ્ય અને પ્રાણીની કૃતિ આ બાબતનો ખુલાસો કરી શકે છે. તેમજ સુધરેલા અને જંગલી મનુષ્યના કામ પણ આ સત્યનું સમર્થન કરે છે, તેથી ધ્યાનશક્તિ એ સંસારમાં આગળ વધવાને માટે ધણી ઉપયોગી બક્ષીસ છે. રસ, વગર, એકલી, મહેનતથી મનુષ્ય યોગ્ય વખતમાં કંટાળી નવે છે. જે ખગોળવેત્તા, ખાધા કે પીધાની દરકાર વગર રાત દિવસ આકીધી પદાર્થનું નિરીક્ષણ કરવાને સતત મહેનત કરે છે, તે ખગોળશાસ્ત્રના રસ સિવાય શી રીતે બની શકે એમ છે! તેજ પ્રમાણે જીવનના દરેક પ્રસંગે રસ સિવાય અથાક મહેનત થઈ શક્તિ નથી; તેથી કાર્તાઈલનું કહેવું, પ્રતિભાનું જે લક્ષણ બતાવ્યું છે તે ધ્યાનમાં હોય તો જ સ્પષ્ટ રીતે સમજાય એમ છે. મેથ્યુ આરનોલ્ડના મત મુજબ પ્રતિભા એ મુખ્યત્વે કામ કરવાનો ઉત્સાહ છે, બિન બિન રીતે રસ ગ્રહણ કરવાની શક્તિ, પ્રતિભાશીલ પુરુષમાં છે અને તેથી નિર્ણિત કામમાં તેઓ આગ્રહથી કામ કરી શકે છે. કાર્તાઈલ માટે મેથ્યુ આરનોલ્ડનો કહેવાનો અર્થ લગભગ સરખો જ છે.

ગ્રોં ઘેઈનના 'મત મુજબ' જે મનુષ્યમાં વિચારનું સાદરપ શોધવાની શક્તિ અસાધારણ હોય છે, તે પ્રતિભાશીલ છે. પ્રાણી અને મનુષ્ય વચ્ચે વિચારશક્તિને પેટાં ભેદ ગણવામાં આવે છે; એટલે મનુષ્યની મારફત પ્રાણીમાં આત્મ નિરીક્ષણ અને ભાવમય વિચારની શક્તિ માલમ પડતી નથી. જુદા જુદા પદાર્થની જે અસર તેમના મગજ ઉપર થાય છે તેમાંથી સામાન્ય વિચાર તારવવાની શક્તિ તેમનામાં જેવામાં આવતી નથી. તેમનામાં જે વિચારશક્તિ છે તે ફક્ત અમુક બનાવ કે ક્રિયાનું જે સામીપ્યનું સાદર્શ્ય છે તે સંબંધીની છે, પણ તે ઉપરથી તે બનાવનું ખરૂં કારણ અથવા તેની ખરી અસર શું છે તે તેઓ સમજી શકતા નથી. આ કારણને લીધે તેમની સર્વ ક્રિયાચંપલ માલમ પડે છે; પણ મનુષ્યમાં જે ભાવમય વિચારની શક્તિ છે તેથી તે કુદરતના ગૂઢ નિયમો પણ શોધી શકે છે. જે મનુષ્યમાં બિન બિન પદાર્થ કે બનાવમાંથી અમુક સામાન્ય વિચાર શોધવાની શક્તિ વિશેષ હોય છે તેને આપણે મહાશુદ્ધિશાળી કહીએ છીએ. ન્યુટને ઝાડ ઉપરથી પડતા ફળનું અને ચંદ્ર-

† "Genius is mainly an affair of energy."

• "As the genius is to the vulgarian, so the vulgar human mind is to the intelligence of a brute; compared with men it is probable that brutes neither attend to abstract thinking nor association by similarity. Their thoughts probably pass from one concrete object to its habitual concrete successor...far more uniformly than is the case with us. If habitual contiguities predominate we have a prosaic mind; if rare contiguities or similarities have free play we call the person fanciful, poetic, or witty. (W. James.)

કરવાને આતુર હોય છે. દેવને લીધે) તેમના મનની સ્થિતિ નહિ થઈ ગઈ હોવાને લીધે તેઓ કુદરતમાં ઉદ્ભવતાં સૂક્ષ્મ સ્ફુરણ (affections) પણ અદૃશ્ય કરી શકે છે. જ્યારે મગજની સ્થિતિ રોગ, ઈર્ષ્યા, કે અકરમાત્રને લીધે બગડેલી હોય છે ત્યારે તે ગાંડપણ છે એમ કહી શકાય, પણ જ્યારે પ્રતિભાને લીધે જે વિચાર ગોઠી કાઢવામાં આવ્યા હોય છે, તે વ્યવહાર ઉપર સારી અસર કરે છે ત્યારે તેમનું મગજ રોગગ્રસ્ત છે એમ આપણાથી કહી શકાય નહિ. સૃષ્ટિમાં જે અનેક તરંગો ઉદ્ભવે છે, તેની અસર પ્રતિભાશીલના મગજ ઉપર થઈ શકે છે, કારણકે જેટલી આપણી આલોકશક્તિ હોય છે તે પ્રમાણે આપણે બાહ્ય વિશ્વનું જ્ઞાન મેળવી શકીએ છીએ. પ્રો. પોર્સે પ્રયોગદ્વારા, સિદ્ધ કર્યું છે કે આપણી આસપાસ અદૃશ્ય પ્રકાશ છે પણ આપણી આંખ ખામીવાળી છે તેથી તેના તરંગ તે અદૃશ્ય કરી શકતી નથી. કાનના સંબંધમાં પણ તેજ પ્રકારની ખામી જોવામાં આવી છે. આ ઉપરથી એ દર્શિત થાય છે કે જે મગજની સ્થિતિ તીવ્ર હોય તો તેથી અધિક પ્રકારનું જ્ઞાન મેળવી શકાય છે. પણ મગજની તીવ્રતા એ તેની અરિથર સ્થિતિ ખતાવે છે, અને તેથી તેના પુરપૂર્ણમાં જે વિચિત્રતા જોવામાં આવે છે તે તેના મગજની અરિથર દશાનું ફળ છે. નાણુક અને કોમળ મગજને ધક્કાને લીધે હાનિ થતા વાર લાગતી નથી, તેમજ તે અતિશય દબાણને લીધે યોગ્ય વખતમાં અવ્યવસ્થિત પણ થઈ જાય છે. જે કે પ્રતિભા સાથે આવી રીતનું જોખમ જોડાએલું છે, તોપણ તે એક દલકા પ્રકારની શક્તિ છે એમ સાબીત થતું નથી. પણ તે એક દિવ્ય શક્તિ છે એમ તેના કર્તવ્ય ઉપરથી જણાઈ આવે છે.

આપણી હાલની સ્થિતિમાં પ્રતિભાનો પ્રકાશ ધણેજ અસાધારણ છે. જેને ડાર્વિન કુદરતના આકર્ષક ફેરફાર કહે છે તેવું પ્રતિભાનું અસ્તિત્વ છે, પણ સદગ પ્રજા એ થાય છે કે પ્રતિભા જે હાલમાં ધણી અસાધારણ બનીસ છે, તે કોઈ વખતે એક સામાન્ય શક્તિ રૂપ જગતમાં આવ્યું પડશે, અથવા પ્રતિભા ઉત્પન્ન કરવાને કે તેનો વિકાસ કરવાને માટે કંઈ સાધન આપણી પાસે છે? તેના વિષે બીજા પ્રશ્ન એ છે કે પ્રતિભાને નીતિ સાથે કોઈ પ્રકારનો સંબંધ છે? નીતિને લીધે તેનો વિકાસ વધે છે કે કેમ તે સવાલ પણ વિચાર કરવા જોગ છે. આ બે પ્રશ્નના સંબંધ એટલું તો કહી શકાય કે જેમ આપણું કુદરત સંબંધી જ્ઞાન વધતું જાય છે અને વ્યવહારમાં તેનો ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ, તેટલા પ્રમાણમાં કુદરત ઉપરનો આપણો કાબુ વધતો જાય છે, તેથી જ્યારે આવી અસાધારણ શક્તિ સંબંધી શાસ્ત્રીય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે ત્યારે, તેમાં પણ આપણાથી યોગ્ય ફેરફાર થઈ શકે એ એક તદ્દન સ્વભવ છે. એમ કહી શકાય નહિ.

મુળબોધ, હીરાલાલ, ચૌકસી.

પુત્રને--પિતાના પત્રો.

૫.

મહારા બહાલા દીકરા,

વર્ણશ્રમના કાવતી સંસ્થા, પ્રાચીન અને અર્વાચીન શિક્ષણપદ્ધતિમાં, તેમજ, ગુરુ શિષ્યના સંબંધમાં ફેરફાર વગેરેનો વિચાર કર્યા પછી, તે વખત અને આ વખતનાં માળાપ અને છોકરાં પ્રત્યેના અસ્પર્શ ધર્મમાં મો ફેરફાર દોડામાં આવે છે, તેનું આજે દિગ્દર્શન કરાવીશ તો તને જરા ગમ્મત પડશે, તેથી તે કરવું ધાર્યું છે. તે કાળ અને આજના મમયમાં આસમાન જમીન જેટલું અંતર જણાય છે. સઘળાં માળાપ પોતાના અધિકાર પરત્વે મંતાનને અહ્લનિષ્ઠ શુઝની પાસે અધ્યયન સાર મોકલ્યા પછી ઝાઝી પચાતમાં ન્હોતાં પડતાં, શિષ્યવૃત્તિ ન્હાના મ્હોટા સહુને સરખી. જો તેમ ન હત તો ધીરામચંદ્રજી જેવાને વસિષ્ઠ મુનિને ઘેર અને શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માને સુદામા જેવા અર્ધચંદ્ર બ્રાહ્મણ સાથે સાંદીપનિ ઋષિને ત્યાં અભ્યાસ સાર શું કરવા મોકલવામાં આવત ? આટલા મ્હોટા છતાં, શરૂને ત્યાંહાં સહુ સાથે સરખા. શરૂના ધરતું કામકાજ જોયું. શુરપત્ની કહે તે શિરમાં વંદન કરવું, આપે તે ખાતું, લાણુવે તે બજારું, ને હા કહે તો હાથ અને ખેસ કહે તો ખેમણું, એવો વ્યવહાર ચાલતો. કપડાંસૂતો વગેરે માધારણ, દાડ બીવકુંડ નહોં. પોડામાં ઝાંઝું કરી લેવું, ઘર આગળ ગમે તેવો વૈભવ હોય, પણ સાળામાં અન્ય શિષ્ય જેવા: આડમર રાખવાનો નહોં. મહાન હિંદુ કક્ત જ્ઞાન સંપાદન કરવાનો જ. અહ્લચારી વૃત્તિ તે અક્ષરશઃ પાળવાની. તેની સાથે શરૂઆત પણ શિષ્યને પોતાના છોકરા જેવા રાખતા. સૌરા શિક્ષણ આપે તેમના અંગખળ તરફ લક્ષ્ય રાખતા. નૈતિક બળ વધારવાનું હમેશા દૃષ્ટાંત અને દાખલાથી શીખવતા. અધિકાર પરત્વે ધાર્મિક અભ્યાસ પણ આપવામાં આવતો. સંક્ષિપ્તમાં કહું છું કે શરૂઆત પોતાના શિષ્યને, “આડે માંડ કુમેદ” કરવામાં જરાએ ચૂકતા નહોં. ગૃહસ્થાશ્રમની પુસરી વેહેવામાં મપૂર્ણ સામગ્રી તૈયાર મેળવ્યા પછીજ શિષ્ય માળાપને ત્યાંહાં આવે. જે વખતે તેમનું હરેક રીતે પચંદ કરવા યોગ્ય અને શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી લગ્ન કરવામાં આવે. હવે આજના વ્યવહાર તરફ દૃષ્ટિ કર. છોકરું સમજણું થયું ન થયું એટલે નિશાળે મૂકે. સારૂં સાફ ખાવાનું આપે. સારૂં પહેરવાનું પુરૂં પાડે. તેમ તેની મિથ્યા કલ્પનાથી હજીવતી વૃત્તિઓની તમિ કરવામાં કયાશ ન રાખે. “ભાષ” કે “બ્હેન” માગ્યું તે થયું જ નોંધજો. તેમ કરવાથી શું પરિણામ આવશે તેનો વિચાર જ નહોં. પોતાના ઐશ્વર્ય કે વૈભવની યથાર્થતા જાણ ન્યાંહાં ; સુધી છોકરા ઉપર ન પડે ત્યાંહાં સુધી માળાપ પોતાના કોડ પુગ નથી પકવા તે આખત દીવગીર રહે. મા છોકરાંને જૂની રીતે મ્હોટાધ આપે. માળાપ છોકરાં પ્રત્યે નિષ્કાળજી રાખે. બન્નેમાંથી કોઈ છોકરા નિશાળે શું શીખ્યો ? શું કરે છે ? તેના કોણ મિત્ર છે ? અહાર વર્તન કેવું છે ? શારીરિક માનસિક નૈતિક ને ધાર્મિક વૃત્તિ તરફ તેનું કેવું લક્ષ્ય છે તેનું બારીકબારી નિરીક્ષણ

તો શું કરવા જ કરે? ઘણું થાય તો એક ખાનગી શિક્ષક રાખી આપે. પછી તે શું શિખવે છે તે તરફ તો ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી આપ દેતા હશે. કેટલાંક માળાપો નિર્માણ છાત્રોને શીખવવા પાછળ લખાવટ ખર્ચ કરે છે, ને પાછળથી પસ્તાય છે કે “એટલું ડબ્બુ બે તેની ભવિષ્યની હંદગીને સાફ જમા રાખવું હત તો કેવું સાફ થાત? એક દિશાએ નિષ્કાળ થઈ ગયે છે તો બીજી બાજુએ તેમને ન્દાનપણમાં પરણાવીને ફનિયાનાં ખોટા દલાવા લેવામાં તેઓ કયાશ રાખતાં નથી. એવાં છોકરાં પાને પોતાના ગળ ઉપરાંત ખર્ચ, અને સીટીક પાને ન હોય તો કરજ પણ કરે છે. આપણામાં મ્દ એક વસ્તુ તરતી દેખાય એવી ભેદ છે ને તે એક દરેક મનુષ્ય પોતે હોય તે કરતાં પોતાનું પદ અધિક છે એમ બતાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, ગરીબીમાં શરમ માને છે, સોડ પ્રમાણે સાથે રાખતો નથી. આપ જરા છોકરાં ઉપર દાંળ રાખે તેવો દોષ તો મા છાવરે, ને યુવી આદતોમાં મદદગાર થાય. ઉપરની સ્થિતિ સામાન્ય રીતે બતાવી છે. બાકી જે માળાપો છોકરાંની સમયોચિત કાળજી રાખી તેમને કેળવે છે તે સારાં કળ ભોગવે છે. સો ટચના સોનાને છ.શીયું શી રીતે કહેવાય? વિશેષ મુચના વળી વખતો વખત આપીશ.

લી. તારા પિતાના અનેક આશીર્વાદ.

૬.

મહારા બહાના પુત્ર,

મહારા પ્રથમના પવથી તને વખતે એવો વહેમ આવશે કે “—ભાઈની મતિ ગઈ છે? કે શું એમનો વિચાર હાલનું મંસારચક ફેરવતો ઉધું વાળવાનો છે? કે એમને પ્રાચીન સમયનો ઉદ્ધાર રમીને અવોચીન પ્રગતિનું નખોદ વાળવું છે?” દાકરા, એવો ખોટો અંદેશો રાખશે નહીં. હું જાણું છું કે ગયો વખત પાછો આવશે ઘણો કઠણ છે. શું હતું ને શું થયું તેને માટે ઇતિહાસના પાનાં ફેરવો. કાળની બગીચારી છે, પૂર્વકાળથી જ જ્યૂર્ન તે ખોટું અને નવું તે સાફ એમ માનવામાં આવેલું છે. હું મધ્યમ ગતિથી ચાલનારો છું. કાળગળનું વિશેષ પ્રાધાન્ય ગણવાવાળો છું. ચાલતા સમયમાં જે અનિષ્ટ હોય તે મુધારીને હરેક વસ્તુ છૂટ અને સ્પૃહણીય બનાવવાની ઇચ્છા ધરાવનારો છું. હરેક સમયમાં ભેદિય તો તને જણાશે કે જનસમાજની ચડતી પડતીનો મૂળ આધાર “કેળવણી” ઉપર છે. તે ઉપર જેટલી બારીક નજર રાખવામાં આવશે, તેટલા આપણે સુખી. ઉચી કેળવણીનાં સાધનની ન્યૂનતાને લઈ વખતે સકામણું હો થાય, પરંતુ પ્રાથમિક કેળવણીની આપણા દેશમાં એટલી બધી આવશ્યકતા છે કે તે વિશે. બે વિચાર હોય જ નહીં. તે વિદ્યાધન તો ખાસ આપણું જ ભેદભેદ, અને માથે તે ફરજ છે તે વિશે મનભેદ છે, ને તે હમેશાં રહેવાનો જ. કેટલાકનું એવું કહેવું છે કે પ્રાથમિક કેળવણી મરકારે આપવી ભેદભેદ. રૂચન તરફથી તેઓ મહેસુલ વગેરે બે છે, ને તેમની તીવ્રે તાજ રાખે છે, તો તેમના મનના વિકાસને માટે તેમણે શા સાર મદદ ન દેવું? કેટલેક બંશે તે વાત ખોટી પળ નથી. દમણાં દમણાં મરકારે તે તરફ ધ્યાન પણ પોરંચાવ્યું છે, ને પ્રાથમિક કેળવણી

વહીવટો વિસ્તાર થી રીતે વધે તે માટે ઘણું પરિશ્રમ લેવામાં આવે છે, તે દૃઢચી, નાણું પશુ ખર્ચ કરાય છે, પ્રાથમિક કેળવણી સાથે શાળાઓ પશુ વધારવા કોઈશ થાય છે. આ દિશામાં પ્રથમનું પગલું ભરવાનું માન શ્રીમંત મહારાજ સર સચાશ્રયને ધરે છે. તેમણે પ્રાથમિક કેળવણી આપવી એવો જ વિચાર નથી કર્યો. તે ઉપરાંત તેમણે તેને ફરજિયાત બનાવી છે. હવે તે ધારણ સર્વોચ્ચ આપણા ખ્રીશ્ચીય રાજ્યમાં એકદમ બની શકે તે જરા વિકટ છે. પ્રથમ તો સાધનનું કમીપણ જણાય છે. ને તે છતાં ધારો કે ફરજિયાત કરવામાં આવે તો, નેથી થતા લાભ કરતાં હાનિ મહારી નજરે વિશેષ જણાય છે. મહારા આ કહેવાનો ઉદ્દેશ તને દર્શાવેથી વધારે સહેલાઈથી સમજી શકાશે. એક વર્ષ હું અમુક તાલુકાના ગામમાં મુકામ નાંખીને પડેલા હતા, તે વખતે વડોદરા કાંપમાં રહેનારી એક મોચણ અને તેનો દીકરો, (જે મહારા ઝોળખાણનાં હતાં) મહારી પાસે આવ્યાં ને રોવા તથા કાળવા લાગ્યાં. મહે કારણ પુછ્યું તો તેમણે કહ્યું કે તેમનો એક પંદર વર્ષનો છોકરો છે, તે જીર્ણ દેહરીમાં બે ત્રણ વર્ષથી મોકર છે, ને પાંચ રૂપિયા લાવે છે, ને તેમના ગુજરાનમાં મદદ કરે છે તે છોકરાને આ તાલુકાના વહીવટદાર અને તેથી કનિષ્ઠ વર્ગના મોકરો ફરજિયાત કેળવણી લેવાને ખાત થતી ઉમરની 'યત્તા' (બચ્તા) માં ગોઠવ્યા કરે છે ને વારંવાર તેમની પાસે મદત જોડા, છુટ શીવડાવે છે. હવે તો તેઓ કાયર થઈ ગયાં છે, ને ગામ છોડી જતા રહેવા વખત આવી છે. કનિષ્ઠમયોગે તેજ વખતે વહીવટદાર મહેને મળવા આવ્યા. મહારો સ્વભાવ તો હતું જાણે છે. મહે એમની ધૂળ ખંખેરી નાંખી ને મોચીને તથા તેની માને વિદાય કરી દીધા. વહીવટદાર મારા કમનશીમે આપણી માલિના હતા ! પત્નીની હકીકત નથી લખતો પણ પરિણામ સાથે આવ્યું એટલું જાણવામાં આવ્યું હતું આ ઉપરથી સમજાવે કે કેળવણી ફરજિયાત કરવામાં તરત કરતાં ગરીબની હાડમારી ઘણી થશે. અને હલકા અને નીચ અધિકારીઓના હાથમાં સત્તાવવાનું એક વિશેષ સાધન ઉપલબ્ધ થશે. પ્રાથમિક કેળવણીની આવશ્યકતા સીકાયાં પછી તેની યોજના ધડવામાં ચતુરાઈ છે. મહારા અલ્પ મત પ્રમાણે એ પ્રપચમાં સોકમતનો અંશ, અધિકારી વર્ગના કરતાં દ્વિગુણ ત્રિગુણ રાખવો. શાસન કરવામાં મોટું મન રાખવું. હુકમ અને સત્તાબળ કરતાં સદ્ગોષ્ઠ અને પ્રેરણાદનનો વિશેષ ઉપયોગ કરવો. પ્રસાર એકદમ કરવો ઉચિત ન જણાય તો જે પ્રાંત અતિશય પશ્ચાત્ હોય ત્યાંથી શરૂઆત કરવી ને અનુભવ મેળવ્યા પછી સુધારાવધારા કરવા. મોટા સુધારાના અંકેર હમેશાં નહાનાં બીજમાં જ હોય છે. પછી કાળનું બળ જોશે.

લી. તારા પિતાના અનેક આશીર્વાદ.

૭.

મહારા બહાવા પુત્ર.

હમણાં બધારે હું પ્રાથમિક કેળવણીના વિષય ઉપર તને લખવા લાગ્યે છું ત્યારે આધુનિક મનમાં દશમાર વર્ષનાં છોકરાં કેની સ્થિતિમાં ઉઠેલામાં આવે છે, તેમનાં માખાપ

તરફથી તેમની ફેરી કાળજી રાખવામાં આવે છે, તેમની શૃદ્ધકેળવણી કેવા પ્રકારની છે, અને તેમની 'આસપાસનું વાતાવરણ કેવું હોય છે, તેમને શો 'ખોરાક આપવામાં આવે છે, ને છેવટે તેમને કપડાં વગેરે કેવાં પકેરાવવામાં આવે છે વગેરે' પરચુરણ વિધવની ચર્ચા કરવી ઘણું છે. તમામ ઊકરાંની આખતમાં એક સામાન્ય ધોરણ હોઈ શકે નહીં. કેમકે તેનો આધાર ઊકરાંના માળાપની સ્થિતિ ઉપર મુખ્યત્વે રહે છે. સુરખીઓનું સાધન, તેમની રહેણીકરણી, તેમનું જ્ઞાન, આસપાસની પરિસ્થિતિ, જનસમાજમાં તેમનો સમાસ, અને વર્તન, વગેરે અનેક કારણોના સમ-વિપમપણા સાથે તેનો નિકટ 'મંબંધ' હોય છે. વાસ્તવિક રીતે કહું તો ન્હાનપણમાં ઊકરાંની જેની કાળજી રાખવી જોઈએ તેની આપણે રાખતા નથી. ગામડાંમાં તો ઊકરાંનું જીવન ઘણું સામાન્ય દીકામાં આવે છે. તેઓ 'ખાઇ પીને તથા દરીદ્રીને ખુશીમાં દલાડા કાટે છે. ઘણો વખત રૂખડવામાં જાય છે. માળાપનું લક્ષ્ય કવચિત્તે મે. ગામડી મહેતાજી તો એનો જ તેના અભ્યાસ ઉપર ધ્યાન મળે ? કપાંનું બાન જ નહીં. કાંઈવાર ધોતળી પહેરે, કહેડીયું કે ડમી શરીરમાં રાખે. મરજીમાં આવે તો નિશાળે જાય, અને તેનાં બાગ્યમાં હોય તો એ અક્ષર લખતાં વાંચતાં શિખે. જરા સમજણમાં આવે કે સહેજ મદદ રૂપ થતાં જણાય, એટલે માળાપો તેમને પોતપોતાના ધંધાચોજગારમાં લાખસ કરી દે, ને છેવટે તેમાંજ તેમનું આપુલ્ય પુરું થાય. કુસદ્ગટાકી આવેડા અથવા શોખ તો તે જણતાં નથી. પણ રીતમાતનું આચારનણું દેખાય છે. શૃદ્ધકેળવણીના મંરકાર થતા નથી. નીચ અને અધમ ખેતીચાતી શીખી લે છે, ને સફ્તી વધારેમાં ખીમસંવાણી ખેલતાં મંભળાય છે. આ બધાંની સાથે મ્હં એક કાપડો જોયો છે, તે એ કે, તેમની તંદુરસ્તી મારી મ્હે છે. માંવ મ્હોં કે શીકા મ્હેરા નથી, આપણામાં જે અશક્તિ કે માંદગી વામો કરીને મ્હેલી છે, ને એમનામાં કોઇ દલાડો જોવામાં આવતી નથી. મમે તેનું સાહસિક કામ કરવા તત્પર થઇ જાય છે. દલે મ્હેડાં શહેર અને નગરોમાં ઉપરનાથી તે વચનાં ઊકરાંની સ્થિતિ વગેરે તન ઉઘડું. સમજણ સાથે ઊકરાંને નિશાળે મોકલવાનાં. કાંઈ માળાપ તો જેમ જાને તેમ ન્હાની ઉમ્મરમાં ઊકરાંને જેમ જાને તેમ વધારે બજેડાં કહેવડાવવાનો યશ ખાટવાને માટે ખાનગી શિક્ષકો રાખીને ઊકરાંને જરા પણ નવરાં રહેવા દેતાં નથી. નિશાળેથી આવ્યાં કે તરત ઊકરાં ખાનગી શિક્ષકને દેખે છે. આ પદ્ધતિને કું કાગળની કોથળીમાં ખીલા બરવાની સાથે સરખાવું છે. તેમના કુમળાં મન અને હૃદિતા વિકાસ તરફ લક્ષ્ય અપાય છે પણ તંદુરસ્તીના ખર્ચ. કોઇ પણ વસ્તુ પરાંણે મોડી થઇ શકતી નથી. ઋતુ વગર કળ આવેજ નહીં. આપણા નોકરીઆત કે ધંધાર્થી લોકોમાં પિતા તો બાએજ ઊકરાં સાથે દળવા મળવા કે વાતચીતના આનંદ સાડ વખત કાટે. જો મુશિક્ષિત મા, અને કે બાઇ હોય તો વળી ઊકરાંને દંઈ પુછે કરે, ને તેની સડ રીતે દરકાર કરે. ધનાદય લોકોની સ્થિતિ તો મહા વિપરીત હોય છે. પ્રથમ તો ઘેવાં લાડમાં તેમને ઉછેરે છે. દલદી પ્રતાં નોકર આકરમાં તેમનો ઘણો વખત જાય છે. જેનું પરિણામ એ આવે છે કે ઊકરાં ચીળા-વડાં, મ્દમ્દંડી અને ખોટી આદતોમાં પડી જાય છે. દુઃખમાં આધનતો દુખયોગ થતો જણાય છે. જે માનિતર પોતાનાં ઊકરાંનાં તન, મન અને કેળવણી વગેરે માટે લક્ષ્ય રાખે છે તે મુખ બોખવે છે. ન્હાની ઉમ્મરનાં ઊકરાંના ખોરાક ઉપર સામાન્ય રીતે ખાસ લક્ષ્ય અપાતું

મહે વિશેષ જોયું નથી. ધણે બાગે તો તે ખીચારાને ધડો જ નથી. મધું હોય તે ખાવું. પૌષ્ટિક પદાર્થમાં થોડું દુધ કે છાંટો પી મળે. સાંજે નિશાળેથી આવે ત્યારે સહેજસાજ ખાવાનું મળે. ખોરાક ઉપર ન્યાયે દૈવ્ય હોય છે તો પછી તેમના કપડાંની કાણુ ખાસ કાળજી કરે છે ? ઋતુઋતુનાં કપડાં તો સાધન ઉપર અનવધીને રહે. પણ સ્વચ્છતા ઉપર પણ ઝાઝી કાળજી રહેતી દેખાતી નથી. આટઆટલા લોકો વિધાયત નર્મ આપ્યા, બધું શીખી આવ્યા, પણ છોકરા શી રીતે ઉઠેરા, ને તેમને કુમળી વધમાં કેની રીતે પાળી પોષી મોટા કરવાં, ને ઉચી કુળવણી લેવાની તૈયારી ઉપર મુકવાં, તેના બાગે જ નિચા કરવામાં આવ્યો છે આ આપણા વોકની નિરીક્ષણ, અનુકંષણ, ને સારાસાર નિચારની ખામી.

લી ત્હારા પિતાના અનેક મન આગીર્તા

૮.

મદામ પ્રિય પુત્ર,

આજે હું તને “માન્યમિક” કેળવણી વેતનાન ઝકરા વિષે થોડું કહેવાનો છું. હાવના આવતા ધોગણ પ્રમાણે જે છોકરાઓ શુભશક્તિ-મશ્વરી-કેટલું સગે માનુભાષાનો અભ્યાસક્રમ પુરો કરીને ઇંગ્લેન્ડ કેળવણી શરૂ કરી “યુનીવર્સિટીની સ્કલકેમન” અગર “મેટ્રીક્યુલેશન” પમાર કરનારાં છે તેમની સ્થિતિતુ જ્ઞાન કરાવવામાં આવશે ગામડાંમાં તો ઇંગ્લેન્ડ કેળવણીનાં સાધન નથી એટલે તેમને વિષે નિચા કરનાતુ ઘણું થોડું રહે છે, ને છોકરાને જ્ઞાન હાથે ધણે રહે છે, પરતુ, માયાપનાં સાધનતા કમીપણુને લીધે, પોતે મદદપ સિદ્ધ કરી શકતાં નથી. ક્વચિત્ આમપામના મોટા શહેરમાં ઇંગ્લેન્ડ શાળાનું અસ્તિત્વ હોય, મળા બ્લાબના સંમધને લઈને મજા મળે તેમ હોય, અગર જેવડે વીસી અગર “બોર્ડિંગ હાઉસ,” વગેરેની સગવડ હોય તો છોકરાં અભ્યાસ કરનાતું શરૂ કરે છે પણ તેમાં અનેક કાગળોને લીધે પુરેપુરું જ્ઞાનશાળી નિવડતા નથી એમ આર માનવું છે. શહેરો અને નગરોમાં છોકરા સાધારણ માનુભાષાનું જ્ઞાન અપાદન કરીને ઇંગ્લેન્ડ નિશાળે જાય છે. દાખલ થયા એટલે છોકરાના વડીનના ભોગ મળ્યા. પારવનાની અને ગળ ઉપતાતની ફી, પ્રત્યેક વર્ષ અવ્યાતા પુસ્તકોનું ખર્ચ, ઇંગ્લેન્ડમાં દાખલ થયાં એટલે સારાં કપડા લતાનો વધતો જતો શોખ, આ બધાં આજકાલ એટલા વધી પડ્યા છે કે મને ઘણીવાર નિચાર થાય છે કે સાધારણ સ્થિતિના માળાપની શી સ્થિતિ થતી હશે ? અને જે નિચારાને છોકરાને કેળવણી આપવાની ફરજ હશે તે શી રીતે અદા કરતાં હશે ? દરેક વર્ષે છોકરા સારો હોય તો અભ્યાસક્રમમાં વધતો જાય. પ્રથમના ત્રણ ચાર ધોગણમાં તો તેટલા વર્ષ નકામાં જેના જાય છે બહુતર ઉંચું આવતું જણાતું નથી, તેઓનો અભ્યાસ પણ સાધારણ હોય છે. પાચમા, છઠ્ઠા અને સાતમા અગર મેટ્રીક્યુલેશનની યત્નાના વર્ગમાં છોકરાં ઉપર સહેજસાજ કાળજી રાખવામાં આવે છે. માસ્તરો પણ જરા ઉંચી કુળવણી પામેલા અને કરેલા હોય છે એટલે મન દબને શીખે છે. ને છોકરા પ્રારમ્ભમાં હોય તેટલું જ્ઞાન મેળવે છે. જ્યાંદાં સુધી છોકરાને કરેલા ધોરણ શીખરામાં આવે છે, ત્યાંદાં સુધી તો જોખણપટ્ટી કરી ઠારીને, કે સારી સ્થિતિવાળા માળાપ હોય તો ખાનગી માસ્તર રાખીને તેમની મદદથી ફતેહમ અભ્યાસ

આણે રાખે છે. પણ મેટ્રીક્યુલેશનના આકાશમાં, પડયા, અર્થાત્ જ્યાંદાં સામાન્ય અને અનિ-
મિત અભ્યાસ અને તેવાજ પ્રકારની પરીક્ષા, ત્યાંદાં સેંકડે પુણેસો ટકા જેટલી સંખ્યા
રખી પડે છે. એક સાધારણ તોફારીને માટે જાહેરખબર આપવામાં આવે છે તો ધણા
આરજદારો ‘હુ કમનસીબે મેટ્રીક્યુલેશનમાં નપાસ થયો છું,’ એવું લખનારા હોય છે. આ
છોકરાઓની સ્થિતિ હું વિલાપતની સ્ત્રીની સર્વસમાંથી ઉત્તીર્ણ નહીં થયેલા અલ્પજ્ઞાની,
ગણુ નહીં છતાં માળાપના પૈસાનો ભોર મુકનાર અને પાછા આવીને ભારરૂપ, અને જુદી રીતભાતનું
અનુકરણ કરનારા, શીસીઆરીખોર સાથે સરખાવું હું—જે ‘અતોભટ્ત તતોભટ્ત’ જેવા
થઇ રહે છે ને દુનિયામાં લગણા વગરના થઇને ફરે છે. પ્રથમ આવા છોકરાઓને રેલ્વે,
પોસ્ટ વગેરે ખાતાં સંધરતાં, પણ હવે તેમના ઉપાડ થતા નથી. સહેજસાજ બજેલા હોવાથી
સારાં ખાવાં પીવાં, હોડવાં પેહેરવાં, રહેવાં ફરવાં, ને એવી ઉપાધિખોર વસ્તુઓમાં પડવાને
લાયે સંમારમાં તેઓ ભારરૂપ થઇ પડયા છે. જેઓ આ આકાશમાંથી નીસરી જાય છે, તેઓ
ઉચી પક્ષિતનું જ્ઞાન મેળવવાને પાત્ર થઇને વિશેષ લામડી મેળવે છે, ને આનંદદાયી જીવન
ગાળે છે. મ્હારા અલ્પ મત પ્રમાણે આ માધ્યમિક કેળવણીના ક્રમમાં ફેરફાર થવાની ખાસ
આવશ્યકતા છે. યોગ્ય સમયમાં જાણું જ્ઞાન ગ્રામ કરી શકે, એવી છોકરાંને સવડ કરી આ-
પથી જોઇએ. નિશાળમાં જે ભારે “ફી” તો વધારો થયે ગયો છે તેમાં ઘટાડો થવો જો-
ઇએ, નિશાળમાં છોકરાઓને ખાસ્તર સાથે રહેવા કરવાની તથા ખાવાપીવાની સવડ પણ
કરી આપવી જોઇએ. ને તેમનાં નિશાળનાં તો ખરાં જ, પણ તે ઉપરાંત બહારનાં વર્તન
ઉપર સારી પેઠે નજર રાખવી જોઇએ. આમ થવાથી કેળવણીના મંબંધને ગેરવાજ્જી
અર્થતોય અને સરકાર ઉપર લોહાની કડખી થઇ છે, તે ધણે અંશે દૂર થશે, ને અર્થ ફક્ત
મગરે પડશે. દર વર્ષની પરીક્ષાનું ધોરણ તો નિંદ્ય જ છે. છોકરાં બહુવાના હડકવામાં દુખળો
ગહે છે ને પરીક્ષાના નિર્ણયક ગ્રામને લઇને સમજણની માથે ફીકરચિંતામાં રહ્યા કરે છે.

લી. ત્હારા પિતાના અનેક આશીર્વાદ.

૬

મારા પ્રિય પુત્ર,

ઉચી કેળવણીના મ્હને મંસ્કાર નથી એટલે તે વિષયને મ્હારાથી થયા ન્યાય નહીં
થઇ શકે. તે કામ મહાતુલ્યી સર્વેષ, પૂર્ણ સંસ્કારિત, અને સત્તાધીશોનું છે. તથાપિ મ્હને
આટલી ઉમ્મરમાં તે બાબતનો જે અલ્પ અનુભવ થયેલો છે, વાંચું છે, અવળું કહ્યું છે
તે વિશે થોડું થોડું લખીને મ્હારી ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરીશ. ઉચી કેળવણીના વિશે આપણા
દેશીઓમાં અનેક મત છે. કોઇ કહે છે કે સરકારને તે જુએ મારવાના વિચાર છે, અને
પ્રાથમિક કેળવણીના નામે ઉચી કેળવણી કમી કરવાની ધારણા છે. કોઇ કહે છે કે આપણા
દેશીઓ બહુગણીને તૈયાર થાય છે, તે તરફ સત્તાધીશોનો ડોળો છે, એટલે તેઓ જોમ જનશી
તેમ ઉચી કેળવણી આપવાની ફરજમાંથી ખમી જવા માગે છે, ને તેનો ભોગને સાર્વજનિક
મંસ્થાઓ, અને પદોપધારી સત્કુરોનાં અખૂટ સાધન ઉપર નાંખવા માગે છે. અનેક વ્યક્તિઓ
મરકાર ઉપર અનેક પ્રકારના હોય મૂકે છે, અને સરકાર તે સંબંધે કોઇ કોઇવાર વિરુદ્ધતામાં

ઉદ્દેશ્ય તે પોતાના કરાવના સ્વરૂપે ઉદ્દેશ્ય દાઢે છે. મહારા મતમાં એવું આવે છે કે ગમે તેવા પ્રકારની કેળવણી, પછી તે પ્રાથમિક, માધ્યમિક કે હંચી પંક્તિની હોય, જે સાર સરકારે અને સોક્રમતે એકત્ર થઈને સુખવાથી, અને સજ્ઞાદશાંતિ બરેલા ઉપાયો યોજના બેઠાએ. અરસપરસ ગરમાગરમી ન રાખવી. નકામું શુંક ઉરાડવાથી શું પ્રયોજન? ઉભયે કાર્ય સિદ્ધ તરફ લક્ષ્ય રાખવું ઘટિત છે. મિથ્યા આરોપ મૂકીને એકબીજાએ અણવિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવાથી શું ફળ થાય? ઇંગ્લેન્ડ સરકાર-તેમના ઉચ્ચ દરજ્જાના અધિકારીઓ-સાંકડા મનના નથી, ઉદારચરિત છે. તેમની પાસે એક વિષય મથાર્થ મૂકાયો હોય તો તેના શુભ દોષ બેઠાને નિકાલ થયા વગર રહેતો નથી. સુનીવરસીટીનાં એક બે કમીશન અને કોન્ફરન્સ મળેલાં તેથી વખતોવખત કેળવણી ખાતાના મેડેટી પાપરીના અધિકારીનાં મંડળાને સરકાર તેડાવીને તે વિષયનો સારો ઉદ્દાપોદ કરાવે છે, તે બેઠા સુધારાવધારા કરવામાં આવતા દેખીએ છીએ. હાલમાં તેના પરિણામે સરકારે વિજ્ઞાન અને કૃષિકર્મને વિશેષ ઉત્તેજન આપવા માંડ્યું છે. તે ખાતાની સરચાઓ ઉરાડવાના પ્રયત્ન જરી છે ને આર્થિક અને ઔદ્યોગિક પ્રગતિને બેઠાએ તેટલું પ્રોત્સાહન મળવા માંડ્યું છે. કેળવણીના દેર બનાવવાથી આપણને ફાયદો નથી. જૂનાં નૂનાં ક્ષેત્ર ઉઘાડી, તેની ખીલવણી કરી, પ્રગતિની પ્રવૃત્તિઓને પ્રૃથક્ પ્રૃથક્ દિશાઓમાં વાળીને તેમનાં જીવનનાં સાધન વૃદ્ધિ પમાડવામાં જેટલા ઉપાયો લેવામાં આવશે તેટલો આપણને ફાયદો છે. હાલમાં હંચી કેળવણીની સંસ્થાઓમાં શરૂઆતું લક્ષ્ય સીખવવા કરતાં સંજ્ઞાધર્મી પરીક્ષા લેવા તરફ વિશેષ રહેતું જણાય છે. શિષ્ય વર્ગ તદ્દન પરીક્ષાની પદ્ધતિથી કેવળ કંટાળી ગયો છે. અભ્યાસક્રમ સુધારવાની તો જરૂરીયાત છે જ. નિષ્પ્રયોગી વિષયો ખાતલ કરીને કામપૂરતા દાખલ કરવા. પ્રતિવર્ષ પરીક્ષાનો માસ કમી કરવો. બહુતરના પ્રમાણમાં તેમને ઉત્તેજન આપવું. તેમની નીતિરીતિ સુધારવી. શરૂઆતે શિષ્યની વૃત્તિ ઉપર પોતાની છાપ મૂકવી. મેડેટાનાં આચરણ પ્રમાણે ન્હાનાંએ વર્તવાની ટેવ રાખવી. વગેરે અનેક વિષયો વિચાર કરવા જેવા છે. પરીક્ષાની હાડમારીથી શિષ્યવર્ગ ફક્ત ખરી જવો બાકી રહ્યો છે. પરીક્ષકો પોતાનું પાંડિત્ય દર્શાવવા, ને પોતે હોંશીઆર હોય તેથી શિષ્યોએ પણ તેવાજ થવું બેઠાએ એવી ખોટી દાંબિક માન્યતાથી પોતાના મનમાં આવે તેવા પ્રશ્ન મૂકીને, તેમને નિરાશ કરવામાં ધણા તત્પર રહેતા જણાય છે. શિષ્યો ન્હાનાં ત્હાં બહુતા હોય. સાધનના કમીપણાને લઈને કદી વેડીને થોડા સમયમાં જાગે અભ્યાસ કરવા વૃત્તિ ધરાવનારા હોવાથી રાતદહાડે મહેનત લઈને શરૂઆતી પાયામાં કરી નાખે છે. ને વખતે પરીક્ષાઓ આપીને, પ્રારબ્ધવશાત ઉત્તીર્ણ થાય છે. પણ પોતાના બહુતરને વિશેષ ઉપબોગ લેવાને શક્તિ માત્ર રહેતી નથી. એટલા જ કારણથી તેમનાં અકાળ અને શોચનીય મરણ ઉપજે છે. આ બાબત ઉપર વખતોવખત ચર્ચા થયેલી છે, ને થાય છે, પણ હેન્ટ કાંઈ નથી થતું. શિક્ષણ અને પરીક્ષાની પદ્ધતિમાં ન્હાં સુધી દેશકાળને અનુસરીને ફેરફાર નહીં થાય ત્હાં સુધી આપણે કુખી અસંતુષ્ટ અને અસહાવાળા રહીશું. પ્રભુ સૌને સદ્ગુણિ આપો. આજ તો એટલું જ.

લી. ત્હારા પિતાના અનેક આશીર્વાદ.

“ એક પિતા.”

જે ભારતભૂમિ ઋષિમુનિઓના જમાનામાં સમગ્ર મહી મહત્તા અમ જાગે વિરાટતા દત્તી, તે અત્યારે અત્યંત અવનત દશામાં છે. વ્યાં અર્જુન, બીમ જેવા મહારથીઓ માનતા હતા, ત્યાં વીર્યહીન અને નિર્માલ્ય મનુષ્યો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. પ્રબલ નિઃસરવ અને નિર્વીર્ય થઈ છે તેનો પુરાવો ભરૂચપત્રોમાં ઉભરાતી સકિતની દવાઓથી સચોટ મળે છે. — 'ધૂત,' — 'મનરો ગોળીઓ,' — 'નિઘ્રહ ગોળીઓ,' ઇત્યાદિ દવાઓના સારૂડા ફારૂથા છે. અર્થાત્ જનમમાત્ર વીર્યહીન થયો છે. અશૂલ્ય વીર્યની રક્ષા કરવામાં આપણે લક્ષ્ય આપ્યું નથી અને આપણામઘી ઘણાખરાઓને માટે દાકતરની બાટલીઓનું સેવન એક નિવશ રૂપ થઈ ગયું છે. આપણી અશૂલ્ય હૃદયોના ઘણાખરા દિવસો કાંઈ કાંઈ વ્યાધિગ્રસ્ત સ્થિતિમાં ગાળવા પડે છે અને જુન નિરોગી દિવસો આપવાદ રૂપ થઈ પડે છે.

આપણે દેશદેવતાની વાતો કરવામાં ખાછી પાતી કરતા નથી. પણ દેશસેવાના પરિન કાર્ય માટે આવશ્યક શારીરિક મંપતિનો આપણે કેટલો ગંધર્વ કર્યો છે? પરંતુમનપત્રોમાં પ્રચલિત યુદ્ધના સમાચારો વાંચીએ છીએ. દરરોજ આપણે યુરોપીય નેતાઓનાં ઉત્સાહ પૂર્ણ આપણે 'પાનપૂરક વાંચીએ છીએ. તેમાં મારંગ ઇક્ત એટલો નીકળે છે કે જે દેશની પ્રભ શારીરિક, માનસિક અને ધાર્મિક જનમાં વધારે ઉદ્દેષ્ટ હશે તે દેશનો વિજય થશે. તેની જ મતે જે આપણે આપણા દેશનો ઉદ્ધાર કરવો હોય તો શારીરિક, માનસિક અને ધાર્મિક જાગની અભિક્ષિ કરવામાં આપણે ગતદિવસ પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ.

આપણી યુનીવર્સિટીઓએ ફક્ત માનસિક શિક્ષણને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે, પણ શારીરિક ઇજાણી નમ્ક જેમ્ક એટલું લક્ષ્ય આપ્યું નથી. તેવં, ગોળવે, શુદ્ધ વિદ્યાર્થી જેવા અર્થવ્ય વિદ્યાનો યુનીવર્સિટીઓમાં ઉત્પન્ન થયા છે. પણ તેના અનુપમ દેશદિતૈરી બાહોશ પુરો લાલુ આપણે બોગરી રાખ્યા નથી તે એક દીવગીરીની વાત છે. ઘણાખરા બ્રેજીસ્ટ્રી ચોતાનો અભ્યાસ પુરો કર્યા પછી મોટા માદી અવસ્થામાં ચોતાનું જીવન પુર્ક કરે છે.

યુરોપીય યુનીવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓને માનસિક અને શારીરિક શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. દરેક વિદ્યાર્થીને લશ્કરી તાલીમ ફરજિયાત લેરી પડે છે. તેથી તેની સહનશીલતા માં વધારો થાય છે અને તેનું શરીર મજબુત બને છે. આપણા વિદ્યાર્થીઓને ઉદ્દેશ મુખ્યત્વે પરીક્ષા પમાર કરવામાં જ સમાપ્ત થાય છે. નિષ્પત્ત કરેલાં પુસ્તકોનું રાતદિવસ ગટણ કરવું અને પરીક્ષા વખતે ગોખેલું લખી નાંખવું એ જ તેમના અમનુ લક્ષ્યબિન્દુ છે. યુરોપમાં પરીક્ષાને મદત્ત આપાતું નથી. વિચારશક્તિનો યોગ્ય વિદ્યા એ જ લાયકાતનું પ્રમાણ પત્ર ગણાય છે.

આપણા ગૌરવાન્યત પ્રાચીન સમયમા ઋષિમુનિઓએ સર્વે દેશી શિક્ષણ કેમની યોગના કરી હતી. શારીરિક, માનસિક અને ધાર્મિક અધ્યયનનો મેપૂર્ણ લાભ દરેક વિદ્યાર્થીને આપવામાં આવતો હતો. શુદ્ધમાં નિનામ કરનાર 'જલ્લચારીઓ મજમાં મજ દિનચર્યો કરતા હતા, પ્રાતઃકાળમાં આજવાગે બ્રહ્મી રીત્ય જ્ઞાન કરી અંગકસગત એટલે સુધી કરતા કે સગરે માંથી ભગવિષ્ણુમાં પગસેવો મુદ્દતો અને માનસિક વિકાસ પણ એટલે સુધી કરી સક્તા કે તે સમયે ગોધિયા તત્ત્વજ્ઞાનનાં મિદ્ધિતો મમજવા આપણાં નિર્મલ મગજને બારે પરિશ્રમ પડે છે.

આપણી ઉત્તરિયું પ્રથમ પગથિયું એ જ છે કે આપણે એશઆરામી જીવનને તિયાં-
જણિ આપી આપણાં શરીર નીરોગી અને સહનશીલ બનાવવાં જોઈએ. ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છેકે-

માત્રાસ્પર્શાસ્તુ કૌંતેય શીતોષ્ણસુખદુઃખદાઃ ,

આગમાપાંચિનોઽનિત્યાસ્તાનિનિસસ્વ ભારત ।

યં હિ નં વ્યધવન્ત્યેતે પુરુષં પુરુષર્ષમ

સમદુઃખ સુખં ધીરં સોઽમૃતત્વાય કલ્પતે ॥

તાઠ તડકે સહન કરવાની તાકાદ આપણા શરીરમાં હોવી જોઈએ. જરીક તાડ પડે ને સજે-
ખમ થાય અને જરીક તાપ પડે ને લૂખ લાગે એવા તકલેદી શરીરે દેશને કેટલાં ઉપયોગી થઈ શકે
તેનો વાંચકે જાતેજ ખ્યાલ કરવો જોઈએ. દરેકે દરેક નિશાળાએ અને દોશિએમાં અંગકસરત ફરજ્યાન
કરવી જોઈએ. બાળક થેરિ ભણે પણ શરીરે નીરોગી અને બળવાન થાય એ નધારે ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

વ્યાયામ દદ માત્રાણાં વ્યાયિર્નૈવૌપજાયતે ।

જેમનાં ગાત્ર વ્યાયામથી દદ થયેલાં છે તેમને વ્યાધિ થતો નથી.

જે દેશોએ શારીરિક કેળવણી તરફ દુર્લ્લક્ષ્ય આપ્યું છે તેમને હાલના જમાનામાં
પશ્ચાત્તાપનો સમય આવ્યો છે. માટે આપણે આજમ છોડી આપણું કર્તવ્ય સંપૂર્ણ રીતે
બળવડું જોઈએ. હવે અધુરાં ઇચ્છાનેની જરૂર નથી જ્યારે આપણને ક્ષયનો અસાધારણ
રોગ લાગુ પડ્યો છે, જ્યારે આપણી પ્રજા દિન પ્રતિદિન નિર્માળ થતી જાય છે, જ્યારે
આપણી દુર્બલ દશાના ચિહ્નરૂપ શક્તિની દવાવાળા લેવો હકીમો અને ડૉક્ટરો જીભરાવા
માડયા છે, ત્યારે આપણે શું પ્રમાદવશ થઈ જોઈએ ? આપણા વ્યાધિને જડમૂળથી તોડી
નાંખના આપણાથી બની શકે તેટલા ઉપાયો એકઠમ લેના જોઈએ.

ભારતભૂમિ પોતાના પુત્રોને પૌકાગીને કહે છે, 'તમે મોજશોખ છોડી ઘો. કહણ જીવન
અખતાર કરો, શરીરે મજબૂત થાઓ ? નિયમિત વ્યાયામથી માણસ પોતાની શક્તિ યથેચ્છ વધારી
શકે છે. રામમૂર્તિ જેવા અગ્રય બલશાલી વીર પુરુષોનાં ઉદાહરણ આપણે નજર મમક જોયાં છે.
દરેક વ્યક્તિ રામમૂર્તિ થઈ શકે નહો પણ એશક નીરોગી અને મજબૂત બની શકે. અંગ કસરતવિના
ખાટલેથી પાટલે અને પાટલેથી ખાટલે એવું જીવન માનનારાઓની સ્થિતિ ખરેખર શોચનીય છે.

રામમૂર્તિના સિંધો માદક આપણાથી દરોજ બેહજાર દડ ત્રણહજાર બેઠકે એવી
બારે મહેનત બની ન શકે પણ આપણા ગભ પ્રમાણે આપણા શરીરને આરામ રહે એટલી
કસરત કરવામાં આપણને કોઈ પ્રકારનો વાધો નડે નહો.

કસરત માટે સવારનો વખત ઉત્તમ છે. સવારમાં વહેલા જાગવાની ટેવ પાડવી જોઈએ.
હરહાર ગુડકુળ જેવા સ્થળે તો દરેક અભ્યાસીને ચાર વાગે જાગવાની ફરજ હોય છે. પણ
જેઓ રાત્રે નકામા ગપાટામાં સમય વ્યતીત કરવાનો છોડી મ્મ નય દશ વાગ્યાની અંદર
તુઈ જાય તેમની આંખ કુદરતી રીતે સવારના પાંચ વાગે જાંઘડી જાય છે. પહેલા દિવસે
વધારે, અમ ક્યો, હોય તો જગ સોડુ જાગાય તેની હરકત નથી. કસરત ખુબી હવામાં
કરવી જોઈએ. સવારના સમયે ઘણાખરા લોકો નવરા હોય છે. તોપણ ઘણા યોગ માણસો

તે સમયનો સદુપયોગ કરે છે. સવારની આખો હવા શરીરને ઘણો ફાયદો આપે છે. સવારમાં ઝાઝામાં ઝાઝી ચારથી પાંચ માઈલની મુસાફરી કરવી જોઈએ. ગંદી હવાથી ભરેલાં શહેરોથી એ ત્રણ માઈલ દૂર જઈ ત્યાં નિયમપૂર્વક વ્યાયામ કરવાથી ઘણો લાભ થાય છે. સવારની હવા એવો આખાદ વૈદ્ય છે કે તેનું સેવન કરનાર મનુષ્ય હમેશાં નિરોગી રહે છે અને તેને ખીજા કૃત્રિમ વૈદ્યોની જરૂર પડતી નથી. હળવર દવા અને એક હવા એ કહેવત ઘણી પ્રસિદ્ધ છે. સ્નાન માટે દંડા પાણિનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. જિન્દા પાણીના ઉપયોગથી જ માણસ વારે ઘડીએ માંદો પડે છે. સવારમાં પાંચ માઈલની મુસાફરી કર્યા પછી તાદા પાણિએ ન્હાવાથી શરીરનાં સ્નાયુઓ મજબુત થાય છે. જે તાદા પાણિએ ન્હાતો હોય છે તેને વારે ઘડીએ ચરદી થવાનો સંભવ રહેતો જ નથી. કર્મ વીર મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીના સત્યાગ્રહાશ્રમમાં જિન્દા પાણિને તિલાંજલિ આપવામાં આવી છે. સધળા આશ્રમવાસીઓ એ વખત શીતગ્રહથી સ્નાન કરે છે. ગરમ પાણિ ખાટલે પડી ખાનાર માટે છે પણ પોતાના પરમેશ્વરી ગુજરાન કરનાર માટે. દંડુ પાણિ ઘણું લાભદાયી છે. સ્નાન કરતી વખતે શરીરના સધળા અવયવોને સારી રીતે યોજવાથી દસરત થાય છે અને શરીર સુદૃઢ બને છે.

બોજન માટે ઉત્તમ સમય સવારમાં નવને દસ વચ્ચે અને સાંજે સાડાપાંચ અને સાડા છ વચ્ચે છે. રાત્રિએ બોજન કરવાથી ઘણી હાનિ છે. ચોમાસાના વખતમાં રૂચે જમતી વખત ઘણાં છવડાં હેરાન કરે છે. સવારમાં નિયમિત દસરત કરનાર માટે રાત્રિએ નન વાગ્યે સુઈ રહેવું જરૂરું છે. બોજન પછી ઝાઝામાં ઝાઝા એ દલાક નવ ત્યારપછી શયન કરવું જોઈએ. તેથી રાત પડે તે પહેલાં બોજનકાર્ય આટોપી લેવું જોઈએ. આટલો જ ખોરાક લેવો એવા નિયમની જરૂર નથી. જે દિવસે વધારે મહેનત કરી હોય તે દહાડે વધુ ખોરાક પચી જાય છે અને જે દહાડે પરિશ્રમ નથી થતો તે દિવસે યોડો ખોરાક પચી પચતો નથી. ખોરાક ઘટાડવાને બદલે કસરત વધારી જેથી વધુ ખોરાક પચી શકે. ખાપ તે ધાપ તે કહેવત અક્ષરસઃ સત્ય છે પણ જેટલું ખાઈએ તેટલું પચાવી તેનું લોહી બનાવીએ તોજ તે કહેવતનો ખરો લાભ ઊઠાવી શકીએ છીએ. અને ત્યાં સુધી દૂધ ખોરાક સાથે લેવું, કારણકે દૂધ અન્ય પદાર્થો સાથે મિશ્ર થવાથી શરીરને વધારે પુષ્ટિ મળે છે. ચા, દોહી, આઈસ્ક્રીમ, મોઝા, લેમન વિગેરે પેટા વસ્તુઓ શારીરિક તંદુરસ્તીને હાનિકર્તા છે, તેથી તેનો બિલકુલ ત્યાગ કરવો જોઈએ. ધણ, ખાજરી, કોળા અને શાક વિગેરેમાંથી બનાવેલો સાધારણ ખોરાક પુરતા દૂધ સાથે લેવાથી શરીરને સંપૂર્ણ પોષણ મળે છે. દિવસે દિવસે જુદા જુદા પ્રકારનો ખોરાક લેવો જોઈએ. કોઈ દિવસ ખાજરી તો કોઈ દિવસ ધણ, કોઈ દિવસ મગ તો કોઈ દિવસ ચણા, કોઈ દિવસ બોંત તો કોઈ દિવસ ખીચડી તેવી રીતે જુદા જુદા પ્રકારના બોજનથી રૂચિ વધે છે અને રૂચિને ઉત્તેજિત રાખવા માટે પુરતી કસરત હોય તો માણસનું આરોગ્ય સર્વદા સ્વસ્થ રહે છે. દુકાનો સવારનો ઉત્તમ સમય પ્રમાદમાં ગાળવાને બદલે કોઈ પણ પ્રકારનો ઉચિત વ્યાયામ લેવામાં ગાળવો એજ દરેક ભારતવાસીની ફરજ છે અને તેઓ સારી રીતે આ ફરજ પાળશે તો જ ભારતની બંધિખત પ્રબળ મજબૂત અને સુદૃઢ થશે.

જેઠાલાલ સ્વામીનારાયણ.

“અભિજ્ઞાનસાકુંતલ”નું આધાન્તર.

(અનુસન્ધાન પ્રકર ઉત્તરથી.)

હવે પ્રથમ એ છે કે રા. “અનાય” કહે છે તેવો જ બધા પ્રતિષ્ઠિત કવિયોનો એક ધારો અને સર્વમાન્ય “આચાર” છે ? અને લાગે છે કે એ ખરું નથી.

મારી પાસે તો શ્રુતભોધનું લક્ષણ તૈયાર જ હતું એટલે બધાય પ્રતિષ્ઠિત કવિયોની ગીતિયો બેગી કરી તેમની માત્રાઓ ગણી, મંખ્યા તારવી, અંધારણ ઉપજાવી જેવા મેં કદિ પ્રયત્ન કર્યો જ નહોતો. અને મોરોપંતની ગીતિયોનું માંબળુંય નહોતું, એમની આર્યાઓની પ્રશંસા માંબળી હતી ખરી ! પણ એમનાય આચારમાંથી લક્ષણ ઉપજાવી શકવાનો રા. અનાયના જેવો ભગીરથ પ્રયત્ન મેં નહોતો કર્યો. અનાયનો અભ્યુત્થો “ઉપદેગ” માંબળોનેય તેમ કરવાનું થોડમ નહીં લાગવાથી માત્ર સાકુંતલમાં જ મેં જોયું. ત્યાં સંસ્કૃતમાં કાલિદાસે આજે કોમ ગીતિ લખી હોય એમ જણાયું; બધી આર્યાઓ જ છે. અને પ્રાકૃતમાં પણ જુજુજુજુ ગીતિયો છે. કાલિદાસનાં આર્યાં કટલાંક ચરણ તપામીયું.

इमा ए ण हु मुच्छिदो अ वैधुमणो. ૫.૧૧.

“માયેયમ” આ ગાથા છે. અને દિવાન બદાદર રણકોડખાઈ ઉદયરામ પોતાના રણ-પિંગળમાં કહે છે કે સંસ્કૃતમાં રચાય તો આર્યા અને પ્રાકૃતમાં રચાય તો ગાથા કહેવાય છે; એટલે ગાથાનું પૂર્વાર્ધ તે આર્યાનું જ પૂર્વાર્ધ છે. ગાથાના આ ખીલ પાદને તપામી જોઈયું તો તરત જણાશે કે આ કાલિદાસની હડીમાં ચચ્ચાર માત્રાના ગણનું અંધારણ પણ રીડાર્યું નથી, દારણ કે આ ખીલ પાદની શરૂઆતનો ઓરો ગણ હમાણ પાંચ માત્રાનો છે અને ૯ મી અને ૧૨ મી માત્રા લઘુ જોઈએ તે પણ નથી, દારણ કે મંયુક્તાય પુ દીર્ઘ લઘુએ તો ૮ અને ૯ મી માત્રા દીર્ઘ છે અને દો માં પણ ૧૧ મી અને ૧૨ મી માત્રાઓ બેગી આવી ૧૨ મી માત્રા લઘુ નથી. પ્રાકૃતના કદિ મંયુક્તાય સ્વર દીર્ઘ એ નિયમની જરૂર પડે છે ઉપેક્ષા કરીએ તોય હમાણ પાંચ માત્રાનો ગણ સુધરી શકે તેમ નથી. વળી બધાય મંયુક્તાય વર્ણને લઘુ ગણ્યો તો એક માત્રા ખુટશે. એટલે આ શ્લોકમાં કાલિદાસે ચાર માત્રાના ગણની વ્યવસ્થા “આચાર”માં સ્વીકારી નથી.

હવે અનાય પોતે જ એક આર્યાનું ઉત્તરાર્ધ તો સપ્તવખટની રીકા સદિત ઠાંકી બતાવ્યું “વિદ્યોસિ ચૂદકોરજ ઉત્તમદ્વલ તુમં પસાપમિ” અને ત્યાં સપ્તવખટના અભિપ્રાયે એમ કણુક થયું કે તુમં એ શબ્દ પ્રામાદિક છે. એટલે કાલિદાસે એમાં ચાગ માત્રાના ગણનું પ્રમાણ સ્વીકાર્યું નથી. એજ શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં પણ એવીજ રીતે કાલિદાસે ૯ મી અને ૧૨ મી માત્રા લઘુ હોવાનું પ્રમાણ સ્વીકાર્યું નથી. જુવો,

અહીં નવમી અને દસમી માત્રાવાળો સ દીર્ઘ છે તેમ જ બારમી અને તેરમી માત્રાવાળો મા પણ દીર્ઘ જ છે. 'વિ' જે હ્રસ્વ છે તેને દીર્ઘ ગણીએ તો જ દૂર થાય.

વળી

૧૧

સુમં સિ મપ્ ચૂદકુર દિણ્ણો કામસસ ગહીદધણુઅસસ ૧૧.૩.

આમાંય ચાર માત્રાના ગણનો સ્વીકાર નથી કારણ કે બીજો ગણ 'મર્પચ્' પાંચ માત્રાનો અને ત્રીજો ત્રણ માત્રાનો મળી આઠ માત્રા થાય છે. અને ૧૧ મી અને ૧૨ માત્રા હી માં ભેગી મળતી હોઈ લઘુ નથી. સંયુક્તાધ સ્વરને કદિ લઘુ ગણીયે તો એકને લઘુ ગણ્યો અને બીજાને કેમ નહીં? એકને લઘુ ગણતાં ૧૨ મી માત્રા લઘુ આવે અને, બીજાને લઘુ ગણતાં દીર્ઘ આવે તો નિયમ સચવાયો જ છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી.

વળી એક ચોથો દષ્ટાન્ત લઈએ.

ઈસીસિચુમ્મિઆઠ મમરોહિ સુડમારકેસરસિહાઈ ૧૪.

'ઈયં ચ ગીતિઃ' આ ગીતિ છે. આમાં ૮ મી અને ૯ મી માત્રા 'મા'માં આવતાં ૯ માત્રા લઘુ નથી તેમ જ ૧૧ અને ૧૨ મી માત્રા કે માં આવતાં ૧૨ મી માત્રા લઘુ રહેતી નથી. વળી એના ઉત્તરર્થમાં દ્વઝમાળા સપ્તમાં ત્રીજું ચરણ મા આગળ પુર્ક થઈ જાય છે અને જા ને ચોથા ચરણની માત્રામાં ગણનો પડે છે.

શાકુતન સિવાય ગીતિની માત્રા મેં બીજે તપાસી નેમ નથી એટલે એક જ પુસ્તકમાંથી આટલા દષ્ટાન્ત જોવા નથી.

"આચાર" તપાસી ઐતિહાસિક પદ્ધતિનું મહણ કરતાં ગુજરાતના વિદ્વાનોનો આ ચાર રા. "અનાયે" લક્ષમાં કેમ નહીં લીધેલોય વાક? દક્ષિણના મોરોપતને એમાં સ્થાન મળ્યું તો ગુજરાતમાં પ્રખ્યાત સાક્ષર પ્રણિવાસ કે બાળાશંકર અને રા. કેશવશાસ્ત્ર જેવાએ શો આચાર સમ્યો હતો તે નહીં જોવાનું કારણ તો વળતે એ જ હશે કે "અનાયે" આવશ્યક ગણેલાં અંશ એમણે આવશ્યક તરીકે નહીં સ્વીકાર્યા હોય; કે પછી "પરકી મુરધી"ની પેઠે એમની લઘુ ગણના કરી હશે ! રા. "અનાયે" એમની પદ્ધતિએ ગુજરાતના વિદ્વાનને માટે ગમે તેવો અભિપ્રાય ધરાવના હશે પરંતુ જ્યાં માત્ર આચાર વિપરતી જ નિયમ બંધાતો હોય ત્યાં એમનો આચાર પણ સપ્રમાણ ગણવો એજ મને તો ન્યાય જણાય છે એટલે એમની પણ ગીતિ અને આપ્યાંઓ તપાસીયુ.

"પવિત્ર જન્મી ત્યાંથી પાવન તેને કોણ કહે બીજું ?"

આમા ૮ અને ૧૦ મી માત્રા બેગી થતા ૮ મી માત્રા દીર્ઘ છે તેમ જ પ્રથમ ગણ “જ” ગણ છે વળી “પવિત્ર, ત્રિભુવને વ્રુમદી” આ પછી “જ” ગણ પહેલો જ આવે છે.

વળી

“જનક અને શુક્રાન્તી” મળાઈ પ જો પુણ્યુરી ન તેને ”

આમા ‘પુ’ અને ‘શી’ બન્ને દીર્ઘ છે. એમને દીર્ઘ ગણે તો જ ૧૮ માત્રા પુરી થાય એટલે ૯ અને ૧૦ મી મળી ‘પુ’, અને ‘શી’ ૧૨ અને ૧૩ માત્રા બેગી મળી દીર્ઘ થાય છે

વળી

“તપતપતો પૃથિવીપઃ સમૃંકે નામે શુદ્ધ રામ આ-”

એમા પછી એરી ૪ રીતે ૯ અને ૧૦ મી માત્રાઓ સાથે ચારતા દીર્ઘ છે અને ૧૦ અને ૧૩ માથે ચાલતા ૧૦ મી માત્રા લઘુ નથી

તેમજ

“દમ્ય લીન દમ્યાગિ મુદ્ધમનાઃ ૩ આ-” આ બધું

આમા માત્ર માત્રાના ગણનો સીધા નથી તેમ ‘આ’ ના ‘અ’ દીર્ઘ હોઈ “” મી અને ૧૨ મી માત્રામા લઘુ નથી એથી ગણ પાંચનો અને પાંચનો નહીં માત્રાનો કરી આઠ માત્રા પૂરી થાય છે

આ બધાય પ્રયોગો “પાદુ પાદુ પતો”ના જેવા જ છે એ રહે-જો તોના અમળશે

વળી

“રનેદરને શીતન વ્રુજ સ્પર્શ પ્રેમ તુલ્યો મર્તિ મુખો દુઃખુએ ”

આમાં પછી ઉપર પ્રમાણે એવા ગણમા પાંચ માત્રા તથા ૧ મી અને ૧૦ માત્રા જો મળી એક દીર્ઘ વર્ણ હોઈ નહીં માત્રા લઘુ નથી

આના દશાન્તો ઉત્તરારામ ચન્તિમા અનેક છે એટલે પશ્ચિમ મહિનાપનો આવ્યા જોતા તે કાનિદાસના આચારના સરખો જ જણાય છે

૫મ માશા કસવવાક્તો પૂર્વેના આચાર જેદએ. એમની મુદ્દાગણસની પહેલી આ - ૨” વૃત્તિમાથી નીચેના દાખના લીધા છે

“પગ્ન મગ મહિત મદ વિષે અભ્યુદય કુમુદામે ”

આમા ‘ન’ દીર્ઘ હોઈ ૮ મી અને ૧૦ માત્રા બેગી મળી છે એટલે ૯ મી માત્રા લઘુ નથી.

વળી,

“જય જનની અમરનની સ્વામિ બક્તિ પોષક હે ! જય જનની.

આમાં ચાર માત્રાનો ગણ પણ સ્વીકારેલો નથી, કારણ કે ચોથો ગણ પાંચનો અને પાંચમો ત્રણનો કરી જે ગણની આઠ માત્રાઓ પૂરી થાય છે; અને ૧૧ અને ૧૨ માં માત્રા મળી “હે” થાય છે એટલે ૧૨ માં માત્રા લધુ નથી.

તેમજ કવિ બાળાસંકરના મૃગશિક્ષકમાંથી

“તપ મન વાણિ વળી બલિ-કર્મકી જન પુજે શાન્ત જેહ” જેતાં
જોમાં ૧૨ અને ૧૩ માં માત્રાઓ બેગી આવી ૧૨ માં માત્રા લધુ નથી.

આ વિગેરે ઘણાક ખીલ દહાન્ત ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ સાક્ષરોમાંથી મળે છે એટલે ગ. મણિપાલ અને કેશવલાલ જેવા વિદ્વાનો જે યુનિવર્સિટીની ઉચ્ચ પરીક્ષાઓમાં મેટ્રિક-તના પરીક્ષકો હતા તેમણે પણ પોતાનો આચાર કાલિદાસના શ્રુતભોધાનુસાર રાખ્યો હતો અને એમ કરવામાં એમને કંઈ દોષ જણાયો નહોતો. અહીં મારે જણાવવું જોઈએ કે ગ. કેશવલાલ હવે નવીન આવૃત્તિમાં નવાં અંકુશ સ્વીકારતા નમ છે, એ સ્વીકારવાં ફીક છે કે નહીં એ અહીં પ્રશ્ન નથી, પરંતુ ગીતિ અને આર્યાના લક્ષણમાં એ આવસ્યક અંકુશ હતાં કે કેમ એ જ નિર્ણય કરવાનું છે. એમના આચાર ઉપરથી પણ “અનાય”નો વાદ તુડી પડે છે.

આ પ્રમાણે ગુજરાતના સાક્ષરોનો “આચાર” કાલિદાસના લક્ષણ અને આગમને મળતો જ હતો.

પણ ગ. “અનાય” મહારાષ્ટ્રના ગૌરોપતના આચાર ઉપર બંધ જ બાર મુકતા જણાય છે. એમની ગીતિયો તો સાંભળી નથી; એમની આર્યાઓની પ્રશસા માગ વિદ્વાન મિત્ર ગ. ઝેલિન્દરાવ આપણ પાઠીવને મોટે ઘણી વખત સાંભળેલી, પણ એ આર્યાઓ તપાસવાનો “અનાય”ની પેઠે મતેપ્રમંભ આવેલો નથી, પણ પ્રેક્ષિતર આપતો, રા. વૈદ્ય અને રા. કાલે જે પ્રખ્યાત સંસ્કૃત વિદ્વાનો હતા તેઓ મહારાષ્ટ્રના જ સ્વીય હોઈ એમની આર્યાઓથી અજાન નહીં જ હોય, એમ છતાં પ્રથમ અર્યામાં બતાવ્યા પ્રમાણે ન્યારે કાલિદાસનું શ્રુતભોધનું જ લક્ષણ આ વિદ્વાનોએ પ્રમાણ તરીકે સ્વીકાર્યું છે તો એ લક્ષણની સર્વામાન્યતા ખોટી પડે એવી રીતે તો મોરોપંતની આર્યાઓ નહીં જ હોય એમ સદજ અનુમાન થાય છે. પછી વસ્તુતઃ શું છે તે હું જાણતો નથી એટલે વિશેષ કહી શકતો નથી.

ન્યારે ખીલ કવિઓના “આચાર” ગીતિ કે આર્યાઓ અનાય પેઠે મેં હમી નોઈ નથી તો હવે શું કરવું ? ગ. “અનાય” કહે છે તે જ ત્યારે મત તરીકે સ્વીકારવું ? એમની

ચર્યામાંથી યજ્ઞેન્દ્રા યોગક પરિચયે જણાય છે કે એમની વાણી ઉપર જેમ સૌજન્યનું ; અંકુશ નથી તેમ એમની હકીકતના ઉપર પણ સત્ય અને યોક્તસપણાનું અંકુશ યોગ્ય જ દેખાય છે. ત્યારે એમ જ લાગે છે કે બાકીના “આચાર” માટે અનેક પિંગળના અંશે તપાસી તેમાંથી મળેલી હંકીકત પુસ્તકમાં ભેગા કરી જેણે શુન્દરાતને ઉપકૃત કર્યું છે તે દિવાન બહાદુર સાક્ષર રણછોડબાઈના અનુભવને પૂછીશું.

મારા શાકુંતલના આપાન્તરની નકલ એમના હાથમાં ગવા પછી આ વૃદ્ધ સાક્ષરને હું મળ્યો હતો અને મળતાં જ મને એમણે મારી ગીતિના સંબંધમાં કહ્યું કે તમે છઠ્ઠે ગણે “જ” ગણુ રાખવાનો નિયમ પાળ્યો નથી. તરત જ મેં કહ્યું કે એવા નિયમની મને ખબર નથી. મેં તો સંસ્કૃતમાં સર્વમાન્ય યજ્ઞેન્દ્રા લક્ષણ અનુસાર જ ગીતિયો લખી છે. આ નિર્મમત્વવાળા સાક્ષરે તરત જ કહ્યું કે સામાન્ય લક્ષણમાં એ વાત નથી પ્રાપ્ત અને પાછળના અંશેમાં એ નિયમ ઘણાકે જ્ઞીકાર્યો છે. મેં સંસ્કૃતમાં સામાન્ય લક્ષણ સ્વીકારેલું હતું એ વાત જાણતાં આમારો વાદ તરત જ બંધ થયો અને અમે સાહિત્યની ખીંચ વાતોએ વળ્યા. આ ઉપરથી જણારો કે આ રિપવમાં ઘણા બહોળા અનુભવ અને વાચનવાળા આ સાક્ષર પણ એજ મતના છે કે સંસ્કૃતમાં એવું આવશ્યક અંકુશ નથી, પણ કેટલાક વિદ્વાનોએ એવા નિયમ સ્વીકારેલા છે ખરા. રા. “અનાર્થ” કહે છે તેમ એ અંકુશ ગીતિનો આવશ્યક ભાગ નથી; અથવા એ અંકુશ ન રાખ્યું હોય તો ગીતિયો ખોટી છે એમ એ વિદ્વાન કહેતા નથી.

આ વિદ્વાનની અચાક મહેનત અને અભ્યાસના સંભરપ એમનું રણપિંગળ જોઈશું તો આજ મતનું સમર્થન થાય છે. એમણે નિખાલસપણે આવા અંકુશના વિરુદ્ધ મતવાળા સાક્ષરોનાં કહેણ ટાંક્યાં છે. પરંતુ એમનો આશય તમામ નિયમોનો બંડોળ કરવાનો હોવાથી ગીતિનાં બધાંય અંકુશ એમણે પ્રથમ ગણાવ્યાં છે.

એમના ગણની ગણત્રીમાં “અનાર્થ” પ્રથમ વાદમાં ઉપરિચિત કરેલા “ય” કે “ર” માત્રાગણને તો સ્થાન જ નથી એટલે ગીતિનો પહેલો કે ત્રીજો ચરણ “ય” ગણુ કે “ર” ગણુથી શરૂ થઈ શકે નહીં એવો “આચાર” સાક્ષર રણછોડબાઈને તો એમણે જો-એલાં હજી પુસ્તકોમાંથી કંઈએ જડ્યો નહીં ! આ ગણુ “અનાર્થ” તેથી જ એમના ઉત્તરમાં છોડી દીધું, અને “ય” તથા “ર” ગણુને બદલે “જ” ગણુને પાછળથી પકડી લીધો લાગે છે.

પ્રથમ તો રણપિંગળમાં, બતાવેલાં ગીતિના “પાદ” વિશે મતાન્તર જોઈએ. “પિંગળાચાર્યના મત પ્રમાણે આપનાં, પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધ એવાં બે દલ કહેવામાં આવે છે પણ પાદ દરાવવામાં આવતા નથી.” આપણે જોઈએ છે કે શ્રુતમોષિ “ચોખ્ખું પાદ”ના ઉપર જ લક્ષણનું બંધારણ રચ્યું છે એટલે શ્રુતમોષિ આ મતથી સ્પષ્ટ રીતે જિન અભિપ્રાય ધરાવે છે. પણ કાશિ-શમ એકલા જ એવા મતના નથી કરણ કે હંદોમંજરીના રીકાર કરી શ્રુતનંદ વિદ્યા-

સાગર બકાચાર્ય કહે છે કે આર્યામાં “કેટલાકનો એવો અભિપ્રાય છે કે ૧૨, ૧૮, ૧૨, ૧૫ માત્રાએ પાદ ગણી યતિ રાખવામાં આવી છે” આ મત શ્રુતમોધને મળતો છે અને ઘણાક આના મતના છે એમ જીવાનદનો અનુબવ છે પણ આ મતના સમયમાં સાક્ષર રણછોડભાઈ લખે છે કે “આ મત બગાડ નથી. કારણ કે આ પ્રમાણે પાદ પાકી ઉપગતા બધા નિયમ લાગુ કરવામાં આવે તો તે જૂદો, ભેદ થાય છે અને તે પદ્ધતિ કહેવાય છે એટલે તેને આર્યા કહી શકાય નહીં.” જેમ જેમ મૂળ લક્ષણ ઉપરાંત એકાદ નધારે નિયમ મૂકાતા જાય તેમ નવું નામ આપી નવો માત્રામેળનો હંદ બનાવવાને બધા યતે છૂટ છે, તો જીવાનદના અભિપ્રાયમાં પાદ રીકારાય તો પદ્ધતિ થઈ જાય અને તેથી તે આર્યા ન કહેવાય એ વાદ વજનદાર જણાતો નથી. પણ આ બધા મતાન્તરોનો ખુલાસો “ગાથા” ઉપર એમણે લીધેલી નોંધમાંથી થઈ જાય છે

“ગાથા ૧, ૩ પાદમાં ૧૨ માત્રા, ૨ જ પાદમાં ૧૮ માત્રા, ૪ થા પાદમાં ૧૫ માત્રા ગાથાના માપ કરતાં વિશેષ નિયમ થવાથી આર્યાદિ ભેદ થાય છે એમ કેટલાકનું મત છે.” આજ શ્રુતમોધમાંની આર્યાનું લક્ષણ ‘ એમાં વિશેષ નિયમ થવાથી ખીજા અનેક નામ થયા છે એ જ મત અપર્યપ્ત બને લાગે છે, અને ઉપર કહે તેમ દરેક માણસને એક નિયમ નહુ તાપી કે એકાદ માત્રા વત્તી ઝોછી કરી મૂળ હદનું નવું નામાભિધાન કરવાનો અધિકાર છે, એટલે આવી રીતના લેખકોએ લીધેલા અધિકારથી ગીતિ અને આર્યાના અનેક ભેદ થએલા છે, અને તેની ઘણી મોટી સંખ્યા સાક્ષર રણછોડભાઈએ પોતાના રણપિગળમાં બેગી કરી છે આવી રીતે બેતા જણાશે કે “પાદ” વ્યવસ્થા અને તેને અંગે મહેલી માત્રા ગણની વ્યવસ્થાના વિશે મતાન્તર છે અને મારું મિહાનનું એ મતને એક જ ધારવું નથી.

આપણે વળી ત્યાં “ગાથા” (અસ્મૃત આર્યા) માં પણ જોશું કે તેમાં શ્રુતમોધનું જ લક્ષણ રીકારતા ગણવ્યવસ્થાનો પ્રીકાર કર્યો નથી તેમ જ ૯ મી અને ૧૨ મી માત્રા લઘુ રાખવાનું વિશેષ અકુશ પણ ગણવાનું જણાવું નથી એટલે આ સંબંધ કાંઈ એક જ મત છે એમ નથી

આવી રીતે આચાર નિષ્પક્ષતા પણ એમ અમરજાય છે કે રા. “અનાર્ય” કહેવ. અકુશ બધા સાક્ષરોએ આચારમાં આવશ્યક પ્રીકાર્યો નથી જો આમ જ વસ્તુસ્થિતિ છે તો ગીતિ અને આર્યાનું સર્વમાન્ય લક્ષણ તો શ્રુતમોધમાં જ આપેલું સુસ્થિત રહે છે અને આ દૃષ્ટિએ પણ ‘અનાર્ય’નો વાદ અમાલ લાગે છે. (અપૂર્ણ)

મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ.

सद्यवत्स सावलिङ्गानी लोककथा.

(अनुसन्धान ५४ १८७ थी.)

जे अद्भुत कर्म तेभ्यो कथीं ते कहे छे—

छप्पय पुहुरि पहिछि विप्पराउ जागंतु लोइ ।
 तां निसिभरि नारी मसाहाणि मूलीतलि रोइ ।
 परिटवी पुष्ट दया परदइ मर पत्तो ।
 कामिणी पूजिय कज्ज कंध ऊवरिऊ भत्तो ।
 भोजनदियतमिसि डायणी पाड मास मत्थइरि चडी ।
 उत्तिम ति वार असि बावरी करि स चूडि नुद्ववि पडी ॥२२॥
 बीजइ पुहुरि प्रधानपुत्र बलवंत बइटै ।
 तां उल्हाणौ अगनि तेन दूरठिय दिट्ठौ ।
 पावककजि पहुत्तु प्रेत परवरियो पप्पलि ।
 विवि खीचउ कलकलइ बद्ध बाधीस कुमतलि ।
 मुम स्वामि होमसइ एवनौ एक गहीय बीजा गहिमु ।
 धसि लिद्ध घगतौ लकड़ तीण ऊडी ग्या सइ सहस ॥२३॥
 खिच्चीय तीनइ पुहुरि देत नयरीदिसि दिमखइ ।
 बिंतर बंसइ बंधि पूडि थ्यो परिकम पिमखइ ।
 सत्त कमाड ऊचाडि रायसुति मूती लीधी ।
 आणी आपनिवासि युवति जागती कांधी ।
 मुझ वरि कि समरि जीण ऊगिरह बिहु त्रीजउ समरुं समट ।
 पडलांहि ऊम असिभरसरिस कीय कंकाल बिसंड घट ॥२४॥
 चउयइ चतुर चकोर बीरवंसुद्धर जगौ ।
 तां ऊठवि मडू मुरेडिउ जूअनीअउडु विमगौ ।
 सुइ भणइ त न सारवट कवडी ने कडत्तह ।
 तिणि नक्खणि आणयो पाट जीण राइ रमंतह ।
 शरकमल हराविउ हेलरासि प्राणिप्रेतग्रहं टालियो ।
 त्रिहुं मित्र अजगिइ एकलइं निह ति पिंड प्रजालयो ॥

આ તથા કન્યા પરણવાની સર્વ વર્તણૂક સંદર્ભમાં ચરિત્રની પેઠે મનજનો. ત્યાંથી કુમાર પ્રથમ વર્ણવેલા વિજન નગરમાં આવ્યો અને ત્યાં વીરકોટ નગર વસાવ્યું. સદાને સાવલિંગ તથા લીલાવતીથી વીરવિભાસ અને વરવીર નામના પુત્રો થયા. ભાટના મુખથી આવતી ઉપર ઘેરાની વાત સાંભળી કુમારો આવતી આવ્યા અને ઘેરા ધાડનારને હરાવ્યા. સદયવત્સ પણ આવ્યો. પુદુવત્સ રાજા હર્ષ પામ્યો અને સદાને રાજ્યે આપ્યું.

વસન્ત—રાડ હરપિડ રાડ હરપિડ સુતહ સપત્ત ।
તવ નયરી આણેદ હૂડ પંચશબ્દ વાનિત્ર વમ્મહ ।
માય તાય જોહાર કિય ગરુચ વીર ગંભીર ગજમ્મહ ।
તિણિ અવસરિ પય પ્રણમયા સુદયવત્સ તિણિ વાર ।
માઠી આસોસ હ દિડ રાડ સિરિ સુવિડ માર ॥૭૨॥

કાવ્યમાં વાપરેલા છંદો તથા તેની લાપા અને તેને સમય—કવિએ દ્વદા, પાધડી, ચોપાઈ વસ્તુ, છપ્પય, દુહાલિહ અને મૌક્તિકદામ છંદો અને એકતાલી કેદાર રાગ આ કાવ્યમાં વાપરેલા છે. દ્વદા છંદપંચ સુપંચ, દુહાલીલા અને મૌક્તિકદામ છંદો જાણીતા છે. વસ્તુ અને પાધડી છંદોનું લક્ષણ નીચે પ્રમાણે છે. વસ્તુનું લક્ષણ પિંગ્લશરદારદારમાં નીચે પ્રમાણે છે.

વસ્તુ નિહિહિ માતિહિ તિહિહિ મતિહિ યદય પયે હોઈ ।
અરુ તીયઈ પંચમડ ચિડ ચડત્ય રુદ્ધ નિજુત્તડ ।
સત્તસવિહિ મતિહિ સરીસ સુકડનાગરાનિ સુવચ્ચડ ।
ફુડુ રાડડ અત્તદ દૂહડડ ચિહુ મેલી વત્પ હોઈ ।
પનરુતર કલ્લ વત્પુયે વિરલુ વુજ્જઈ કોઈ ॥

વસ્તુ છંદ ૧૧૫ માત્રાનો નવપંદી છંદ છે. પ્રથમે ચીન તથા પાંચમા પદમાં ૧૫ માત્રા, બીજા તથા ચોથામાં ૧૧ માત્રા અને છઠ્ઠા ઔર પાદો યંચને દ્વદા થાય છે. પાધડી (પદ્ધિકા) છંદ દ્વદાએ અને અત અપર્વેશ કોવ્યોર્મ વિપરણ છે. હેમોચાર્યે છંદોત્તરાસનમાં વીઃપદ્ધિકા ચારગણથી પદ્ધિકા એવું લક્ષણ આપેલું છે. ચગણ ચાર માત્રાનો ગણ છે. ૧૬ માત્રાનો એક પાદ એવા ચાર પાદો પદ્ધિકામાં હોય છે, કારણકે તે ચતુષ્પદી છંદ છે.

આ કાવ્યમાં કવિ કહે છે તેમ મૃગસાદિ નય રસોછ પદ્મ વીર અને અદ્યુત રસ પ્રાધાન્ય ભોગવે છે; મૃગાર રસ જાણ છે. કવિની વર્ણન શક્તિ શુરેસાદાર અને પ્રસાદયુક્ત છે જે આપેલાં અવતરણો ઉપરથી જણાઈ આવશે. કવિએ પોતાના નામ નિર્દેશ શિવાય પોતાના મંથથી કંઈ પણ લેક્ષ્યો કરેલાં નથી. એક પ્રતીકમાં કવિ મીમ તાસ ગુણ વિષ્ણુ જો હરસંદિવર લગ્ન એવી રીતે ભીમને કવિ એવું વિશેષણ સમારેલું છે. કતા પોતે

કઈ ગાલિનો તથા દીવા ગામનો હતો તથા તેણે આ કાવ્ય ક્યારે રચ્યું તે જાણતો કંઈ પણ ઉલ્લેખ નથી હોવાથી અનુમાનનો આશ્રય લેવો પડશે આ કવિ ચૂર્જર દેશનો હતો તે કામસેનાના વ્યાધિની ચિકિત્સા ગૂર્જર પૈથની પ્રસંસાથી સ્પષ્ટ થાય છે આથી લાટ અને કૌશાલ્ય દેશને વર્ણને અન્ય ભાગમાં કમિતું સ્થાન શોધવું પડશે કવિના સમયમાં જૈનધર્મ તથા જીવદવાનો પ્રચાર સખલ હતો. (જિજ્ઞાસુન ગાઢજ ગદગદજ જીત્તદસા દેવી મન દ્વજ) કવિના દૃષ્ટિ ઉપર તેની ધાપ ખેલી હતી પ્રતિજ્ઞાનના વર્ણનમાં જે ધર્મો ગણાવ્યા છે તેમાં તથા સાવધિગા મતી થાય છે ત્યારે તે દેવોત્ત નામ દેવ્યારે છે તેમાં ચિત્રત્ત નામ પ્રથમ મહેલ છે. કૃષ્ણના નામનો કોઈ પણ રથાને નિર્દેશ નથી આ સર્વ ઉપરથી ધારવાને કારણ મને છે કે કવિનો સમય કૃષ્ણભક્તિના ગૂર્જરાતમાં પ્રસાર પહેલાં હોવો જોઈએ. અને તેનું નિવાસસ્થાન જૈનધર્મના બંદોશ પ્રચારવાના નગરમાં હોવું જોઈએ. કવિએ એકસ્થાને આચર શમ્ભુ વાપરેલા છે અને પાટણમાં અત્યારે પણ આચર એવો ભાગ છે. કવિનું નિવાસસ્થાન આથી પાટણ હોઈ શકે. કવિ ગાલિએ બાલ્યજી હશે અને ગણેશ ચક્ર તથા હરમિહિ માતા ઉપર તેની આસ્થા વધારે હશે.

પ્રસ્તુત કાવ્યની ભાષા કોઈપણ પ્રમિદ થયેલા જૈનેતર ગૂર્જરાતી મથ કરતાં ઘણી જૂની છે. પ્રાકૃત તથા અપભ્રંશ શબ્દો તથા પ્રયોગોથી આ કાવ્ય એટલું બધું ભરપૂર છે કે જે તેના કર્તાએ મંગલમાં ગણ્યપાતવું નામ ના લીધું હોત તો તે જૈન કાવ્ય તરીકે ગણ્યને ઉપેક્ષામાં આવે. કવિએ મંદુક શબ્દોને બદલે પ્રાકૃત તથા અપભ્રંશ શબ્દો ન વાપરેલા છે, જે જૂની ગૂર્જરાતી ને જૈન ગૂર્જરાતીમાં બેદ સમજનારાઓ વિચારવા જેવું છે. આ કાવ્યની જૂદી જૂદી પ્રતોમાં ભાષાના ઘણા ફેરફારો છે પરંતુ જે પ્રતોમાંથી અવનર્યો આપેલા છે તેમાંની એક સંવત્ ૧૪૮૮ માં લખેલી હોવાથી તેમાં મૂળ ભાષા ધણે મોટે ભાગે અમલ અરૂપમાં અચળાયેલી છે. આ અથવા કવિએ આદિમાં તથા નર્ણનમાં પણ કેટલીક પ્રાકૃત ગાથાઓ વાપરેલી છે. વર્ણનમાં જે પ્રાકૃત ગાથાઓ વાપરેલી છે તે જોતાં એવું અનુમાન કરવાને કારણ મને છે કે આ અથની મૂળ વસ્તુ કર્તાએ કોઈપ્રાકૃત અથવા પ્રાકૃત-અપભ્રંશ અંથમાંથી લીધી હશે કવિ અથના આરંભે અરમ સુઅર્થ અને સુનંદ પ્રમંથ કરનાર જે કોઈ મોટા યા નાના કવિ જોનાને નમસ્કાર કરે છે (ગુરુ લલ્લુ ય જિ જેવિ વ્રિચયણ સરસસુભત્યા સુહૃદ્વંધયરા) તે ઉપરથી જણાય છે કે કવિનો પહેલો જૂદા જૂદા હશે વાપરીને ઘણાક પ્રમંથો પ્રાકૃત અપભ્રંશ અથવા પ્રાચીન ગૂર્જરાતીમાં રચાતા હશે. પરંતુ બેદની વાત છે કે એવા પ્રમંથો નહ થયેલા છે. ભાષા તથા વપરાયેલા હોદા જોતાં આ કાવ્યને વહેલામાં વહેલું સંવત્ ૧૪મા સતકના કિતગર્ધમાં અને મોડામાં મોડું સંવત્ ૧૫ માં સતકના ઉત્તરાર્ધમાં મૂકી શકાય :ગમે તેમ હો પરંતુ આ કાવ્ય અત્યાર સુધી જણાયતાં જૈનેતર ગૂર્જરાતી કાવ્યો કરતા પ્રાચીન છે.

સદયવત્સલતાવિનિગાની પાણીમહાલયઉપધર્મ—અમીના રાજ પુત્રવત્સને સુમંગલા રાણીથી સદયવત્સ નામનો પુત્ર હતો. પુષ્પવન પ્રધાનના પુત્ર મન્નમિત્ર સાથે તેને

મૈત્રી હતી પુષ્પવંત પ્રધાનને મદનમેના નામે ગણિયા સાથે સંબંધ હતો. તે રાત્રિ દિવસ એને ત્યાં પડી રહેતો. એક દિવસે મદનમેના 'ગોખમાં' ભેગી હતી તેને દેખીને સદયવત્સ કામાતુર થયો. પુષ્પવંત પ્રધાનથી તે સહેવાયું નહીં અને મનમાં ફકકપટ ચિંતવવા લાગ્યો. કુમારને સ્થાન છોડાવવા વારતે રાત્રને તેને પરણાવવાને કીધું. પુષ્પવત કુમારને સાથે લાઇને મેદપાટ, જોસલમેર, ગૂજર દેશમાં ગળાવતી, કુંકણ દેશ વગેરે અનેક સ્થળે કન્યા વારતે ફર્યો પણ કુમારને એકે દેશણે કન્યા ગમી નહીં. રાત્રએ રીસમાં કહ્યું કે તે તો હવે આવલિંગા પરણુશે. કુમારે પણ પચ્ચ લીધું કે જો હું આવલિંગાને ના પરણું તો અસિ પ્રવેશ કરીશ. કુમારે આ વાત મદનમિહને કરી. સતુકાર મંડાવ્યું. ત્યાં એક જોશી આવ્યો. તેણે સાવલિંગાની હકીકત કીધી. મદનમિહ પુષ્કળ ધન લાઇને પ્રતિજ્ઞાન નગર ગયો પરંતુ ત્યાં કામમેના ગણિકા માથે મોહમાં પડતા સઘળા પૈસા ગુમાવ્યા. સાવલિંગાને ત્યાં એક દિવસ મંગીત હતું ત્યાં ગયો. ખખર મળી કે તેણીનું લગ્ન મયણાપર નગરના રત્નસારના પુત્ર રત્નશેખર સાથે ૧૫ દિવસમાં થશે. મદનમિહ કુમાર તરફની ચીઠ્ઠી લાઇને પુરોહિત મંત્રી તથા રાત્રને મળ્યો. રાત્રએ ના પાડી. મદનમિહે કુમારને બોલાવ્યો. કુમાર આવ્યો; ચાંદ્ર આવણુને મળ્યા અને તેણીને મુક્તાહાર આપ્યો. સાવલિંગા સાથે મેળાપ થયો. સાવલિંગાએ તેની સાથે નીકળી આવવાની હા પાડી અને ઉઘાનમાં મળવાનું કહ્યું. સાવલિંગાને લગ્ન-ઉત્સવ તે વખતે આવતો હતો. કુમાર તથા મંત્રિપુત્ર સ્વાર થઇને ત્યાં ગયા. ગૂંઢ નાપિતને થોડો આપીને તેઓ ચાંદર ગયા. સાવલિંગા આવી અને ગૂંઢ નાપિતને સદયવત્સ ધારીને તેણીની સાથે ચાલી નીકળી. આગળ જતાં જંગલમાં પ્રભાત થયું. સાવલિંગાએ નાપિતને ઝાળખ્યો. નાપિતે ઓગતી પ્રાર્થના કરતાં તેનું નાક છેલ્યું. સાવલિંગા એકલી જંગલમાં ચાલી. રાત્રે એક ઝાડ તળે સૂઈ રહી. ત્યાં એક ગરૂડ પક્ષીનો માળો હતો. તેના ચાર બચ્ચાએને ગરૂડ પક્ષી આજ રું અચરત દીકું તે પૂછે છે. પહેલાએ કહ્યું કે સાવલિંગી નહીં મળવાથી સદયવત્સ કરવત મૂકવાને તૈયાર થયો છે. બીજાએ કીધું કે સદયવત્સના જતા રહેવાથી અવતીમાં રાત્ર પ્રભ રોડાતુર થઈ છે. ત્રીજાએ કીધું કે ચંદ્રાવતીમાં જિત થયું રાત્રએ આઢેડે સદયવત્સ તથા મદનમિહને દીઠા. પોતાની પુત્રી પુષ્પાવતી આપવા મોંડી પણ ના પાડી ને ત્યાંથી તેઓ ચાલા. ચોથા ગરૂડે કીધું કે કુકણમાં શંખપુર નગરમાં રાત્ર નરમિહ કુછી છે તથા મત્રી મતિસાગર અંધ છે. રાત્ર મટારે તેને અર્ધું રાત્ર આપવા તૈયાર છે. એક ગરૂડે મોટા ચુરડને તેનો ઉપાય પૂગ્યો. તેણે કીધું કે આપણી હગાર દોડા પાછી સાથે ચોપરે તો મગી નય. બીજા ગરૂડે પાછળું કે મદયવત્સ અને આવલિંગાનો મેળાપ ક્યાં થશે. ગરૂડે કીધું કે સંરપુર નગરમાં. આવલિંગાએ હગાર એકલી કરી અને સંરપુરમાં જઈને રાત્ર તથા મત્રીને માન્ય કર્યા. રાત્રએ તથા મત્રીએ પોતાની કુંવરીએ આવલિંગા (જેણે પુરુષનો વેપ ધારણ કરેલો હતો) ને પરણાવી તથા અર્ધું રાત્ર આપ્યું. સાવલિંગાએ પતિનો મેળાપ થાય તે માટે દાનચાળા મંદાવી. અવધૂતના વેશમાં સદયવત્સ ત્યાં આવ્યો, આવલિંગાએ ઝાળખ્યો. આવલિંગાએ પોતાનો જ્ઞાંત સર્વેને જાહેર કર્યો

પ્રમોદાય વિનોદમાત્રમ્ । છ । શ્રીઃ । આમ આ પ્રત અત્યાર સુધી મળી આવેલી જોતર ગ્રન્થની જૂનામાં જૂની પ્રત છે. આ પ્રત સુદૃઢ તથા કાપી આધેલી છે. દરકત જોતર સિપિના મુદર છે ખીચ પ્રત જો કે આટલી જૂની લાગતી નથી તો પણ ભાષા તો આ પ્રત જોતી જ છે. ”

ગાજપુત્રી શુશ્રુભાલા મદ્યવત્તને પરણી અને માંત્ર પુત્રી મદનમંજરી મદનસિંહને પરણ્યાવી. સર્વે પ્રતિજ્ઞાન આપ્યા. શાસિવાદને હિસર કરીને આવસિંગીને મદ્યવત્ત માથે પરણ્યાવી.

સાલિવાહન નૃપ માંડિડ જંગ નરપતિવરિ ઉછવ્વ બહુરંગ ।
 દાનમાન દીનજ્ઞ અતિયણાં હુદ્ડ ઉછવ્વ વૌવાહતણા ॥ ૩૪ ॥
 વરચોડજ્ઞ હુડ અસવાર ગાડ કામિની મગલ ચ્યારિ ।
 લૂણ ઉત્તાર, વર કામિની વધાવડ વારુ મામિની ॥ ૩૫ ॥
 નરનારી તિહાં વોલડ્ડ વળાં જોયો ફલ એ પુન્યહતણાં ।
 સુદયવડનજ્ઞ સામલિ નારિ સરિપુ યોગ મિલિડ સંસારિ ॥ ૩૬ ॥
 વરરાજા તોરણિ આવીડ ઇંદ્રસરીપુ સોહાવીડ ।
 વર પુંપી આણિડ માહરજ્ઞ સિંહાસનિ જડ આસન કરજ્ઞ ॥ ૩૭ ॥
 વિપ્ર સમજ્ઞ વરલાવડ્ડ જામ કરમિલાપક હુદ્ડ તામ ।
 સોવન ચુરી કરજ્ઞ નરેસ તિણિ પાનકિ કોથડ પરવેસ ॥ ૩૮ ॥
 વર કામિની તિહાં ફેરા ફરજ્ઞ વ્રાહ્મણ વડ્ડા વેદ ઉચરજ્ઞ ।
 કરજ્ઞ માટ તિહાં જયનયકાર વિનજ્ઞ કરી દિડ્ડ દાન અપાર ॥ ૩૯ ॥
 કરમેહલામણિ નૃપ દિડ્ડ દાન હયગયરપરપુ વહુમાન ।
 પાય લાગો નૃપ દિ આસોસ દંપતી જોવયો કોડિવરીસ ॥ ૪૦ ॥
 વર લાડી પરણી વરી જાડ હીયડજ્ઞ અતિ આનંદ ન માડ ।
 સુદયવડ સામલિ વરનારિ વિલસજ્ઞ મુક્ત ન લામજ્ઞ પાર ॥ ૪૧ ॥

મદ્યવત્ત કેટલોક વખત સાસરે ગ્વો. પછી રિચાર્થ કે સામરામાં વધારે રહેલું ઉચિત નથી.

સ્ત્રી પીહરિ નર સાસરજ્ઞ મંચમીઆં સહિવાસ ।
 માનરહિન નિશ્ચિદ્ડ હુદ્ડ શુ માંડજ્ઞ પિરવાસ ॥ ૪૬ ॥

જં ઘોવ તં મિટુડુ સઝન તાહ વિદેસિ ।

અંબુ ધ્રુવગણિ મુંહરીડ કહુઅજ્ઞન પામેસિ ॥ ૪૭ ॥

આ વિચારીને શાલિવાહનની રત્ન લાઘને ઉજ્જવળી ગયા અને માતપિતાને મળ્યા.

ए प्रहिलुं हउ अधिकार कवि जोइ चरित्रआधारि ॥ ५८ ॥

આ સુપદ ક્યારે ફાણે રમી તે બાબતનો ઉદ્દેશ મંથમાં કર્યો નથી. ગ્રંથ કર્તા જૈન લાગે છે અને છેવટની સુપદ ઉપરથી જણાય છે કે આ મંથ તેણે ચરિત્રના આધારે કર્યો છે અને પાણિ ગ્રંથલેખના અધિકાર પહેલો જ છે. આથી એવું માનવાને કારણ મળે છે કે આ વાર્તાનું મૂળ કોઈ સદયવત્સનો ચરિત્ર ગ્રંથ હોવો જોઈએ મંથની ભાષા ૧૧ માં શતકના સત્તરમા શતકના આદિની લાગે છે.

સદયવત્સ સાવલિંગાની વાત (હુલા સાથે).

પૂર્વ ભવમા સદેવજનો છવ મનોહરસૂત્રની હતો. સાવલિંગા રૂપમતી નામે તેની સ્ત્રી હતી. એક દિવસે મનોહરસૂત્રની પુરદેશ આવ્યો થણા દિવસો થયા કાગળપત્ર આવ્યો નહી. તેથી રૂપમતીએ માધવસૂત્રની સાથે ધર માંડયુ એહવામા મનોહરસૂત્રની આવ્યો સ્ત્રી વારસે જાનેમા ક્યલ થયો. સુત્રજમિંહ દશતરી પામે ન્યાય કરાવવા આવ્યા. દશતરીએ મનોહરસૂત્રનીને સ્ત્રી સોપાવી. અને કીધુ કે આ રૂપમતી મનોહર સાથે ગમન કરે તો તે બીજો ભવ સાવલિંગા થશે અને મનોહર સદેવત યધને બને સુખ ભોગવશે. માધવને વૈગમ્ય ઉત્પન્ન થયો અને કાશી કરવત મુકારીને એવું નીધાણું કર્યું કે રૂપમતી સાવલિંગા થાય ત્યારે હું હીરજી જવેરીનો પુત્ર રતનપાળ યધને માવલિંગાને પેરણું. મનોહરસૂત્રની મરીને આણુંદપુર નગરમાં શાલિવાહન રાજાને ત્યાં સૌભાગ્યસુંદરી રાણીની કુક્ષિએ પુત્ર તરીકે ઉપન્યો. તેનું નામ સદેવજ એવું પાડયુ. રૂપમતી તેજ નગરમાં રાજાના પ્રધાન પદમસેન આગરવાહને ત્યાં ત્રિલોકસુંદરીની કુક્ષિએ કન્યા તરીકે ઉત્પન્ન થઈ તેણીનું નામ સાવલિંગા એવું રાખ્યુ. સુત્રજમિંહ દશતરી મરીને તેજ નગરમાં સુગુણ માહાત્મા નામે મહેતાજી થયો રાજાએ તથા પ્રધાને પોતાના પુત્ર તથા પુત્રીને તે ગુરુજને ત્યાં બંધવા એસાડયા. સાવલિંગાને જૂની પડદે રાખીને જણાવે છે કુમારે તેનું કારણ પૂછતાં જોજાએ જણાવ્યું કે તે આધળી છે. સાવલિંગાએ કુમાર કેમ નથી દેખાતો એવું પૂછયુ ત્યારે જોજાએ કીધુ કે કાદીઓ છે માટે જુદો બણે છે. એક દિવસે જોજો બહાર ગયો તે અનસરે કુમારે સાવલિંગાનો સાદ સાંભળ્યો અને કશું આંધળી બોલું કેમ બણે છે સાવલિંગા બોલી હે કાદીઆ હું આધળી નથી. પાદીમાં જોવું લખ્યુ છે તેવું બણું ધુ. જોજાનો ભેદ યુત્ત્રા થઈ ગયો બને આલિંગન ચુંમન કરવા લાગ્યાં જોજો આવી પહોંચ્યો. એક સમયે જોજાએ તેજો બંધને લાગ આપવાને માટે સાલિતા ક્ષેત્રની ગ્ધાર્યે મોકલ્યા ત્યાં બંને જણા રક્ષા કરવાને બંધે પત્ર પૂધપની રાખા કરીને કીડા કરવા લાગ્યા. જોજાએ પાછળ તેજોનાં ચેલા જોવાને ચાર

છોકરાઓં મોકલ્યા. તેઓએ જોઈને ફીડાની વાત કરી જોએ આવ્યો અને પોતાનું કાંઈ સફલ થયેલું નેહું. સાવલિંગા કામાગિથી પાડિત થઈ. અને બાઈના નાના છોકરાની સાથે એકા કરતાં બેભાઈએ દોડી. બેભાઈએ પોતાના પતિને કહ્યું. સાવલિંગાનાં પિતૃક કરવા મારે આજણુને પુષ્પાવની નગર મોકલ્યા. ત્યાં ગેકની છોકરા આંચે વિવાહ કર્યો. ઉત્સવ મંડાયો. કુમ્ભરે જોઈને પૂછ્યું કે સાવલિંગા કેમ આવતી નથી. જોગાએ કીધું સાત દિવસ પછી તેણીનું લગ્ન થવાનું છે. સદા આકુળ વ્યાકુલ થયો અને વેસ્થાને ઘેર ગયો. વેસ્થાએ તેને સ્ત્રીના વસ્ત્ર પહેરાવ્યાં અને પોતાની સાથે લઈને સાવલિંગા સાથે મેળાપ કરાવ્યો. સાવલિંગાએ કહ્યું કે રાત્રે શક્તિના મંદિરમાં આવજો. સાવલિંગા પરણી ને રામનગ્ધમાં ગઈ. પતિએ હાથ આડાડતાં ચંમકી અને સેડા સાંચે કરેલો વાપડો યાદ આવ્યો. પતિને કીધું કે મારે એવી બાધા છે કે પરણીને તરત મારે શક્તિની પૂજા કરવી નહીં તો વિયોગ થશે અથવા પતિનું મરણ થશે. પતિએ રત્ન આપી. સાવલિંગા મધ્ય રાત્રે શક્તિના મંદિરે સંકેત પ્રમાણે આવી. રસ્તામાં ખાપેરિયો ચોર મળ્યો તેની આગળ શક્તિ સ્વરૂપ ઘર્ષ ગઈ અને તેને નુપુર આપ્યું. અહીંયાં કુમ્ભરે સાવલિંગા સાથે ચર્ચા વિલાસ ભોગવવાના હેતુથી ખૂબ અમલ કર્યો હતો. સાવલિંગાને આવતાં વાર લાગવાથી નીશો ચડ્યો. સાવલિંગાએ તેને ખૂબ દરોષો પણ નાગે નહીં. આલિંગન ચુંચન કરીને છેવટે નિરાશ થઈને સદાના હાથમાં પારકર નગરમાં મળે એવાં હાંડો લખીને ચાલી ગઈ. અમલ છટતાં સદા નગરો ત્યારે સાવલિંગાને નહીં જોવાથી નિરાશ થઈને ઘેર આવ્યો. ઘેર રાણી તેના મુખ ઉપર કાનજના ચિહ્નો જોઈને તેના ઉપર ક્રોધાવમાન ઘર્ષ. મોં ધેરા જતાં હાથમાં લખેલા દૂહા ઉપર નગર ગઈ ને પુષ્પાવતી તરફ આશ્યો. સાવલિંગા રાત્રે મંદિરેથી પાછી આવતાં તેણીના પતિએ પૂછ્યું કે કેમ દેવીની પૂજા કરી. સાવલિંગાએ કીધું કે દેવી મોની નહીં હવે તો આપણે નગર જઈને તેણીનું મંદિર કરાવીયુ ત્યારે બાધા છટશે. સદા વિરહથી વ્યાકુલિત અવસ્થામાં જામતો જામતો પુષ્પાવતી આવ્યો. ત્યાં તવાવમાં હાથમાં લખેલા દૂહા જુસાવાના બચથી બેવની માદક પાણી પીયે છે તે જોઈને પાણીદારીએ માંહોમાંહી હસવા લાગી. સદા રત્નપાલના ધર સમીપ આવ્યો. સાવલિંગા પતિ સાથે ગોખમાં બેઠી હતી તેણે જોળખ્યો. સાવલિંગાએ પતિને કહ્યું કે આપણે સાસુ સંસારો સુવે ત્યાં સહુ નહીં, મારે નવો મહેલ કરવો રત્નપાલે નવો મહેલ કરાવા માંગ્યો. સદા મજૂર થઈને સાવલિંગાને ઘેર કામ કરવા લાગ્યો. પ્રથમ દિવસે સાવલિંગાએ તેને પતિને સમજાવતીને ખાવાનું આપ્યું તેમાં યાજ મહોરોનો ભરીને ઉપર ચાલી દાંડાને બામમાં જઈને સદાને આપી અને કીધું કે લામ લાગે ત્યારે રતિ તારે આ બાઈમાં આવવું. સાવલિંગાએ એક સમે લામ લગાડી. સદા ઉંચી જવાથી આવી રોક્યો નહીં. સાવલિંગા નિરાશ થઈ. સદા બીજે દિવસે પ્રમાતમાં જોગીનું રૂપ લઈને સાવલિંગાને ત્યાં આવ્યો. સાવલિંગા અચેતન થઈ. સામેના મહેલોમાં રાજની કુમારી તથા સાવલિંગાની દાયેર દેરાણી જોખમાં બેઠા હતા તેમણે તે જોયું. તે રાજકુમારીએ સાવલિંગા પાસે આવતીને સાવલિંગાને સંચેતન કરી અને તેણીના પ્રેમની વાત પછી. સાવલિંગાએ સર્વ જ્ઞાત દીધા. રાજકુમારીએ કીધું કે પહેલી દુ સદા સાથે પરણીશ અને પછી તને પથ પરણાવીશ. ગળાએ કુમારીને સદા સાથે પરણાવી અને

રાજાએ આપું રાજપાટ તથા સાવલિંગા પશુ આપાવી. સદે એ સ્ત્રીઓને સાથે લઈને પોતાનાં નગર આવ્યો. શાલિવાહન રાજા ખૂશી થયો. સાવલિંગાને ચાર પુત્રો થયા. આ વાર્તા કૃષ્ણ સુંગાર (વિપ્રલંભ) રસથી ભરપૂર હોઈ તેમાંના ફદા ચંદ્રાવલુ કવિત્ત મનોવેધક છે. ફટલાક અહીંઆથી નમૂના તરીકે આપીએ છીએ. સદાનો અને સાવલિંગાનો પ્રથમ નયન મેળાપ થયો તે ઉપર

નયણ પદારથ નયણ રસ નયણે નયણ મલત ।

અજાણાસ્થૂં પ્રીતડી પહેલા નયણ કરંત ॥

નૈણાં મિલિતે મન મિલે મન મર્યાં વૈણ મલંત ।

વૈણ મિલંતે કર મલેં કર મિલતાં દેહ મલંત ॥

નૈણાં કેરી પ્રીતડી ચૂસે વિરલો કોય ।

જે સુપ નૈણાં પાડ્યે તે સુપ સજન હોય ॥

एक दीपकथी देहमें सब प्रगटचां तन होय ।

नेह छपायां नाह छिपें निहां दगदीपक होय ॥

નયણાંકેરી અલપ ગત લિપિ ન કાંઈ જાવ ।

લાપ લેકે વિચ મેદકેં સસનેહિસે જાત ॥

નીશાબેથી ઉઠ્યા પછી સદેવત એક વખત સાવલિંગા ઝરુણે બેસી છે તેને મુઝરો દે છે.

नयणमटको वयणरस सुंदर सोभत गात ।

दूनीयामे दीदारको मूझरो मोटी वात ।

સદાસુરંગે કંચૂયે કેસરપીને ગાત ।

दूनीयामे दीदारको मूझरो मोटी वात ॥

नयण उदासी चित दहे विण देण्यां नही जैन ।

लाल पीयारा जब मिलें सब सुप पावत जैन ॥

દગ જોગી જગદીસકે કામદેવકી સીપ ।

सुंदरनगर रामकी लेन रूपकी सीप ॥

લોચન પ્રાસે પ્રેમકું પ્રેમકરણકું જાપ ।

निहां निहां देये प्रेमरस निहां तिहां रहे अठाय ॥

देव्यां पनि न मानही विनु देव्या नही बेन ।
नीरभरे प्यारी रहे वडे अनेपे नैन ॥
सोनन बपडे वाउले पडे प्रेमके जाल ।
पलक बिजा न पमी सके देप देप भये लाज ॥

वर्षाकालां विरह व्याकुल सावधिगा छे छे—

बिजलियां मड लाइया मनुके वारोवार ।
कदे मीलुंगी सननां लंची लाह पतार ॥
बीजलिया मड लाइया आमे आमे एक ।
कदे मीलुंगी सननां करी कमजरी रेप ॥
बीजलियां मड लाइया आमे आमे कौड ।
कदे मीलुंगी सननां कंजूकीकस छोड ॥
बीजलीयां गली बादलां सोरे माथे छत्र ।
कदे मीलुंगी सानना करी उगडा गात्र ॥
बीजलीया गली बादलां बापिहायो बोलन ।
कदे मीलुंगी सनना मनमाहेछे पोलन ॥
कामजगावण प्रीउ कहण बोल म बपइयाह ।
हं हं चाकर गोरडी कहे प्रीय आणुं काह ॥
मिनक नेहिमू त्यागज्यो बाले बेरी नेह ।
दुपे न घूयो नीसरे बडे मुरंगी देह ॥

सावधिगा सदेवतने भदिरभां भगवाने आपेछु वयन बाद करीने करीने रूपन करीने
पतिने छे छे.

चंद्रायणी—

अब पके बहुमान के मल्लगी डालियां मेरे हियें हाथ म घालें के देखेंगी गालियां ।
मेहलां मूढ अयाण के हुं वायन परहां जी हां हूं माउण रूपवाल के अना रावण ।
भदिरभां भदयी अक्षर बधेला सदेवतने सावधिगा गभापेछे धात्रीने सावधिगा छे छे—

नवि बोले नवि चाले नही न घरे निजपर नेह ।
मुण साहब कुमरी बहे आने बीमो उदेम ॥

મૂઢા સાવલિંગા કહે રંગમે કેહી રીસ ।
 શૂક પડ્યો લગ સો ચતુર વલ સોમુ જગીસ ॥
 મૂઢા સાવલિંગા કહે હવે પૂરો મનરી હામ ।
 હું આવી હેજે લપી કીસો વિમાસણ કામ ॥
 તાજે નિજમંદિર નેહલો મૂષ કાતૂલ સેન ।
 તુઝ કારણ આઈ ત્રીયા હવે કીસી કરો જેઝ ॥
 આજ છોં તુમ મૂઝને અધિકો હૂંતી આસ ।
 અવસર મૂકી આજ તે નારી હુવે નિરાસ ॥
 નેહ નવલનારીતળો નવી મીત અતિમીઠ ।
 મૂઢા સાવલિંગાતળો જાળે ચોલમમીઠ ॥
 ડચો જેને જોડો મૂતો સદે નરેસ ।
 નિળા ડર હોય નારંગફલ મૂતો કંધ લહેસ ।
 મૂઢા સાવલિંગા કહે અંડો સો હઠ ।
 મોડી આઈ માનવી તિળ ધરીયો મન હઠ ॥
 નિદ્રા કવળ ન છેતર્યા જોયળ કવળ ન વીગુત ।
 ધળ ડખી પોહરા દીયે પ્રીતમ પોઢયાં નિર્વિત ॥
 વદનવાસ કપૂરરસ સતિલગંગપ્રવાહ ।
 ગુણરજળ મન વૃક્ષવેળ કદે મલેસી નાહ ॥

સદયવત્સસાવલિંગાચઉપધ (કીર્તિવર્ધન) માં આપેલી કથા યોગ ૬૨૩૨ સાથે ઉપલી કથાને મળતી જ આવે છે. આનંદપુર નગરમાં શાવિવાહન રાગને ઠેકાણે પૂર્વ દિશામાં કકણવિજય નગરમાં મહીપાત્ય રાજ છે. પ્રધાનતુ નામ સેઝ અને ઝોઝાનુ નામ મતિસાર છે. સાવલિંગાના પતિતું નગર યુજાવતી છે અને સદયવત્સ જે કે સાવલિંગાના નગર જાય છે. પરંતુ છેવટે તે રાગને દરાવીને સાવલિંગાને મેળવે છે. આ કથામાં સદયવત્સ સાવલિંગાના પૂર્વ જન્મી વાત આપેલી નથી અને ઉપલી કથામાં જે દૂહા ચદ્રા-યણા તથા કરિતે ઉતારેલા છે તે ધણા ખરા આ કથામાંથી જ છે. બાપા મારવાડી મિથ ગૃન્ગની છે. આ સુધર્મ ખરતર ગચ્છના જિનદર્શકરિના શિષ્ય કપાલના શિષ્ય કીર્તિવર્ધને મેવત ૧૬૭૭ માં રચેલી છે.

જૂઠી જૂઠી કથાઓની સરખામણી—ઉપર આપેલી કથાઓ ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી શકાય છે.

(૧) મંસ્કૃત સદયવત્સકથા તથા બીજાના સદયવત્સ-સરખામણી આપેલી કથા

લગભગ એક જ છે અને તેમાં સુદાના સાહસો પ્રાધાન્યપદ ભોગવે છે. મંરૂતમાં સુદાના પૂર્વે ભવની વાર્તા આપેલી છે જે ગૂજરાતી કાવ્યમાં નથી. (૨) સદયવત્સસાવલિંગી ચંડિપદમાં આપેલી વાત તદન જૂની જ ભતની છે. અહીંઆ સદયવત્સની સાવલિંગી મેળવવાની ઉત્કટ ઇચ્છા તથા સાવલિંગી સદયવત્સનો અરમયગ્ન ગાઢ પ્રેમ પ્રાધાન્ય ભોગવે છે. ઉપરની કથામાં સદયવત્સ પોતાના પરાક્રમોથી નવીન રાજ્ય સંપાદન કરે છે ત્યારે અહીંઆ સાવલિંગી પોતાની દુઃશીયારીયા રાજ્ય મેળવે છે તથા રાજા તથા પ્રધાનની કન્યાઓ પરણે છે. (૩) કીર્તિવર્ધનની સદયવત્સસાવલિંગી ચંડિપદ તથા સદેવંત માવલિંગારી વાત થોડા ફેરફાર સાથે એક જ છે. સદેવંત સાવલિંગારી વાતમાં પૂર્વભવની વાત છે જે કીર્તિવર્ધનની ચંડિપદમાં નથી. આ કામીયુગલનો મંબંધ નાયક તથા નાયિકાનો છે. પરાક્રમની વાત બીવકુલ નથી કીર્તિવર્ધનની ચંડિપદમાં મદેવ જુષ્પાવતીના ગળને હરાવીને સાવલિંગી મેળવે છે તેટલું જ તેનું પરાક્રમ છે. પરંતુ તેમાં અદ્યુતતા બીવકુલ નથી. આ તથા નંબર બીજાની વાર્તામાં સદેવંત ગૌરવીર તરીકે નહીં પણ પ્રેમી તરીકે પ્રકાશે છે.

ગૂજરાતીમાં જે સદેવતની વાર્તા પ્રચલિત છે તે ઉપરની સઘળી વાર્તાઓથી કેવળ વિનમ્રણ છે. તેમાં આપેલા સત્ત ભવો કોઈ પણ વાર્તાઓથી મળતા નથી આમાં ભવની વાર્તા થોડેક અંશે મદેવજ સાવલિંગારી વાતને મળતી આવે છે

સી. ડી. દલાલ.

સાક્ષરશ્રી નરસિંહરાવનાં પૌરાણિક કથાકાવ્યો અને જીવનરેખા.

કવિ કવિતા લખતો નથી પણ કુદરત હેના હાથમાંથી કવય લઈ હેને માટે કવિતા લખે છે. કવિને વિચાર ગોઠવવા પડતા નથી પણ ગમે તે વિષય લે હેમાં હેના વિચારો, હેનાં સ્પેશ હેની મેળે ગોઠવાઈ જાય છે. સાધારણ ઉપલક્ષ દૃષ્ટિએ અમંજલ દેખાતાં કાવ્યોમાં પણ કવિના વિચાર સુમંજલ હોય છે. કેટલીક વખત વિવેચનકાર ઉપર હેવો આક્ષેપ મુકાય છે કે કવિએ નહિં ધારેલા, નહિં કહેલા વિચારો એ કવિતામાં જુડે છે. આ આક્ષેપમાં કંઈક સત્યનો અંશ હશે, પરંતુ કવિહૃદયમાં હૃદયવેલા વિચારોની વચ્ચે જે અપૂર્ણ માનસિક મંબંધ હોય છે, તે, કદાચ જૂદે જૂદે પ્રમંગે ઉત્પન્ન થયેલા હોવાને લીધે કવિને માત્રમ પડે નહિ; પરંતુ એકીજ એકે વાચી, કવિ હૃદયનું ઉડાણ નિરખનાર વિવેચનકારને એ જડે તો તે વિચારો કવિતામાં હતાજ નહિં એમ કહેવાય નહિં. કેટલીક વખત કદાચ કવિએ નહિં કહેલું હેવું કંઈ આવે પણ તે જો વધારે જ્ઞાનવાચક હોય તો જનમમાજને, સાહિત્યપ્રેમીઓને આવકારનાયકજ થશે.

રા નરસિંહરાવના કથાકાવ્યોમા જીવનના જૂઠ્ઠાજૂઠા અનુભવો, જીવનના મૂલતત્ત્વો, અને જાન્યો મરણ પર્વતની માનસીક ઉત્ક્રાંતિ, દુઃખમા મનુષ્યની જીવનરેખા હેવી સમર્થ રીતે આલેખી છે કે “કવિ કવિતા લખતો નથી પણ કુદરત હેના હાથમાથી કવન લઈ હેને મારે કવિતા લખે છે” એ ઉદ્ઘાર નીકળી ગયા

એઓ કવે છે

છે જાનવી જીવનની ઘટભાજ હેરી,
દુઃખ પ્રધાન સુખ અલ્પથકી ભરેલી

હાવી જીવનની ધમ્માજમા કવિએ જે કથાઓ કહી છે, તે જો મનુષ્યને હેના જીવનમ-હેનું જીવન સારી રીતે ગાળવામા-મહામજૂત થાય તો

એમદ અશ્રુતાજ દાનજ યાનુ તો દું

કવિની એ યાચના માપુ પૂરી નહિ પાડે :

મનુષ્યજીવનનું જે પ્રથક્કરણ કરીએ તો ‘મારાવર’ની સ્વચ્છતા, ભાવિઆશાઓ અને સમજો યુવાવસ્થાનો પ્રેમમય ચક્રવર્તી અને આત્મચક્ર, અને પ્રાગવસ્થાની નિષ્ક્રિયતાઓ અને બનિયતા વિચારોનું પ્રાધાન્ય એ મુખ્ય ભાવો ગણાય કવિને જીવનવસ્થાનો અનુભવ નથી એટલે એ મિથિ દર્શનના કાન્યની વાટચ જોવી પડશે પ્રભુ એ આશા પૂરી પાડે !

“મત્સ્યગધા અને શા તનુ” પ્રેમારાવરજીનું કીર્તન છે “ઉત્તરા અને અભિમનુ પ્રહર્યાશ્રમના પ્રુષ્પથમા મરેડા” અને યુવાવસ્થાની આત્મચક્રનું જાન આપનાર મત્સ્ય છે ‘પુરુષ અને ઉરગી’ પ્રેમારાવરના ગાળીયનું જાન છે ત્રણે અવસ્થાઓમા અન્ય કર્તવ્યોને પણ જીવન વહેણમા સ્થાન છે અને એ પ્રત્યે ઉદાસીન ના રહેવું જોઈએ એ મહાન સત્ કવિ શીખરે છે અને પ્રભુ પ્રત્યેની અનન્ય દિય ભાવના દર્શાવી કાવ્યોને પ્રેમહાસિયી તેજોમય કરે છે આ પરનક્ષી મ યોમા, મવિએ જૂઠ્ઠાજૂઠા અવસ્થાના ચિત્રો, જીવનની ચિત્રરેખામા જ ત્રણે આલેખ્યા હોય હેવો ભાવ થાય છે જે ૩ પાટો જૂઠ્ઠાજૂઠા છે પરતુ જે જીવનના ભાવો સચિત થયા છે તે વિષમ્યાપી છે

પ્રેમારાવરજીની સ્વચ્છતા આશાઓ અને તમજો કવિ ‘મત્સ્યગધા અને શા તનુ’નું કાવ્ય શરૂ કરતી વખતે ગળીયા દુઃખમાં દર્શાવે છે એમ બાનિમજ એ ગળી ગયા છે

વિશાળ વ્યોમ જગે તરતી આનન્દમા
મુગ્ધ કર્ણોત્તી છુટુ ઉચ્ચ પિહારિણીરે હોન,
ચિન્તા નવ ધરૂ જરીએ શુ કાજુ અન્યમા
નિમરી મુજને કરશે સન ધારિણીરે લોવ

માન્યવસ્થાની પરમ અખૂટ આશા, નિમરીની સમને દયાવતી આશા કવિએ કિતમ કા ય શક્તિ વડે ઉપરની પક્તિઓમાં દેખાડી છે કવિ અન્ય સ્થાને કવે છે ત્વેરી

પ્રેમભય ઉદ્ધાસમાં

પાપહીન વિવાસમાં

મુગ્ધ નિર્ભય હાસમાં,

જાનન્દ અનુભવતી બાંસીનું ચિત્ર અને હેતુ જાન ઉત્તમ' છે. સ્વચ્છંદતાસહ લગ્ન એક પ્રેમિકામાં ભેદબેજ અને તેટલા માટે શાન્તનુને ભેદ "મુગ્ધા યોગીન ગુંજતી" એ શબ્દો વડે બાલાવરથાની લગ્નનો જાન કવિએ પ્રદર્શિત કર્યો છે. ચિત્ર પુરૂં કરતે કરતે આ સરસ બાલાવરથાની કર્તૃવ્ય પરાયણતા પણ પ્રતીત થાય છે.

નદી પાર જવા કેરી, રાજની પ્રાર્થના તહિ

કર્તૃવ્ય વશ એ બાલા તુમહારી મકી નહિ.

યુવકને દેખી નૂતન અનુભવે અનુભવતી સલગ્ન બાળા દિઠમુઠ બની પણ કર્તૃવ્ય ચૂકી નહિ'. શાન્તનુ પણ નદી વચ્ચે જતાં હેના હાથમાથી હવેસુ લધને (પિયતમેને શ્રમ ના પડે માટે) અંત કરણની વાત કહે છે તેમાં કવિએ ગદ્યરચાશ્રમના હાર રૂપ લગ્નની ઉપયુક્તતા આતુરેથી દર્શાવી છે. અને એ શિખરિણીની બારે લીટીઓ લખીનેજ વિરામીશ.

"કુંગી જો મીઠી । હૃદયવન લીધું મુજ ધણું,
વહે છે આજે ત્હાં ઉછળી મધુર પ્રેમ ઝરણું;
ફરી સ્વચ્છંદે એ વન મહિ' મુગી' । તુ વિહર્યને ।
મહિ' એ નાયનતા ઝરણુ તણું તું પાત કથેને ।
કપોતી । આકાશે ઊડતી મન માની તુ ખમતી,
પરંતુ ત્હાં ગાળ્યો ધન કદિ, અને વીજ ચમકી,
ખરે તે વેળા તું ચરચરી જઈ દીન બનશે.
ભવે તો તું ગાતી મુજ હૃદયકુળે સ્થિર વસે.
ગમતી સ્વચ્છંદા મરિતવહરીઓ મધુરી તું ।
અરે શાને કાફ્યે જલનિધિઃ તરંગે બળી જવું ?
આહિ' આવ્યો પોતે કુદી ઉદ્ધમોજે તુજ કને
બગી જાને આજે' । સ્વરૂપ ઝડ બે એકજ બને

પ્રેમીને પ્રેમ પ્રગટ કરતો સાંજળો, કદ બાલાની સ્થિતિ મત્સ્યગન્ધા જેવી અપોહા નહિ' થાય. કવિનાં વર્ણનો વ્યક્તિ પરતે નથી પરંતુ વિશ્વપરતે છે. અને એજ કવિની ઉત્તમ પ્રતિભા પ્રદર્શિત કરે છે. મુગ્ધાનું સ્થિતિ વર્ણન ટુંકા પણ અર્થ ભર્યા વાંચ્યોથી થયું છે.

પોતે નહિ જૂવે હેવા વિચારો દધિમા કુખી

આ સ્થિતિ ધીજ કથા સંબંધોમાં વર્ણવી સકાય । અને છેવટે

લગ્ન રેખા કપોલે જો । મધુરી મધુરી પડે,

એજ સમિતિ માનીને વૃષ મુન્દરીને આડે. -

આમ આછી પીછી એ દોરાયહુ કોમારાવસ્થાનુ ચિત્ર, જીવનરેખાનો એક મધુરો અંશ નિહાળી, કવિના “ઉત્તરા અને અભિમન્યુ”ના કાવ્ય તરફ દષ્ટિ લઇ જઈએ. આ કાવ્યમાં કદાચ શૃંગારનું કે ગૃહસ્થાશ્રમના વિલાસનું વર્ણન નથી, પરંતુ પતિપત્નીનો આદર્શ સમ્બન્ધ, પતિનો પત્નિ પ્રત્યેનો ધર્મ અને આ સ્થિતિનો અનિવાર્ય બનાવ-વિયોગના સમયના ભાવોનું

દષ્ટિ પાંદે થયો કાન્ત, પધોપ ગયો હુખી
ભૂલી ત્રિકોણને સુખા, અનિમેષ રહી જભી.

જાતમ આલેખન કર્યું છે.

પોતાની પ્રિયાને દુઃખ, પોતે પામે હોય જોડવે હેને વિદેશના પડેજ નહિ એ આત્મશ્રદ્ધામય ભાન અભિમન્યુની વહેલી

સતો મમીપ અભિમન્યુ, પતિ પ્રગટ,
તે ભૂલી કોણુ રમતો અલિંગ્ય મંગ.

પકિતઓમા બહુજ આકર્ષક રીતે કવિએ પ્રદર્શિત કર્યો છે.

પતિ અને પત્નીનો પરસ્પર પ્રેમ ઉત્તરા અને અભિમન્યુના હાવભાવ વર્ણનમાં કવિએ હેની રીતે દર્શાવ્યો છે કે જાણે પડદા પાછળથી કોઝીમાં ના કરતો હોય.

તે સ્પર્શા ત્યાં અધરથી મૃદુ ભાવ ધારી
પૂછે ફરી ફરી પ્રિયા વડે નિહાળી,—
“યુ છે? મીઠી! થયુ શુ? આવડી કેમ કાપી કે”
સુખા ફરી હલ્લ સાથ ધીરથી આપી.

અભિમન્યુના હલ્લમા પ્રિયાના દુઃખને લીધે જે પ્રત્યાઘાત થયો છે તે કવિએ હુંકા હુંકા વાક્યોમાં સવાશે પૂછી હાલો પ્રગમ અનુભવતા મનુષ્યની આમેલુમ સ્થિતિ દર્શાવી છે. ક્ષાયાતુર્ય અને મનુષ્ય સ્વભાવના નિરીક્ષણની અદ્વિતીય પરિસીમાન. આ હુંકા વાક્યોથી જે હલ્લદુઃખ કવિ દર્શાવી સમ્યા છે તે ઉત્તમ વર્ણનથી બનત કે કેમ તે સંશયઘરત છે

પતિને આશ્વાસન આપતો પતિ, હેના દુઃખે પીડાતો પતિ, એ દુઃખ નિવારવા પ્રયત્ન કરતો પતિ, રણદુર્ઘમિ સાંભળે છે, અન્ય કર્તવ્યનું અમરણ થાય છે, અને

રે! અશ્વ! અશ્વ!—સખિ! કહ હવે તું છોડાય!

અને

નહિં નિલગ્ન હવે કરવો પ્રિયે!
કલિંગ ધર્મ તજ્યો નથી કાનિયે.

પરંતુ ગમરાયેલી ઉત્તરા આશ્વાસન પામતી નથી. કાનિય ધર્મનું

અબળા રક્ષવી એ રીત

સુન અભિમન્યુને સ્મરણમાં આણે છે; પરંતુ કર્તવ્યપરાયણ સુવક વિચતું મહાન આશ્વાસન, દુઃખીનો વિસામે

છે એક સખળ નિર્જળનો જ પાતા
બહાલી! હવે રિશર થઈ ધર્મ વિત્ત સાતા.

દેખાડો પોતાનું કર્તવ્ય કરવા

અધર વેગથકી અધરે અડી

પ્રણયના કામળ ભાવો વિચાર્યા વગર સુદના દૂર ભાવો હૃદયમાં ધારણ કરી પ્રયાણ કરે છે અને ઉત્તરા—

દૃષ્ટિ પાર થયો કાન્ત, પદ્યોપ ગયો દુખી
જૂની પ્રિકાશને મુગ્ધા, અનિમેષ રહી જાલી.

પુરુષ અને ઉર્વશીનો ગ્રહસ્થાત્રમ, ઉત્તરા અને અભિમન્યુના ગ્રહસ્થાત્રમની પેઠે રાક થતો નથી, પરંતુ અનેક વિટંબનાઓમાંથી પસાર થઈ અંદર ગાંભીર્યનો પ્રવેશ થયો છે.

આ કાવ્યમાં ધૈવનનો ઉત્સાહ નથી, પણ પ્રૌઢાવસ્થાની ગંભીરતા છે. પુરુષ અને ઉર્વશીની કથામાંજ વિશ્વમાં અનુભવાતા ભાવોનું મંદનન અસૌકીક રીતે થયું છે; પરંતુ આ કાવ્યમાં તો આપણે માટે એ કથામાંથી હેવો એક ભાગ કદપીને મૂક્યો છે કે તે પ્રૌઢાવસ્થામાં અનુભવાતા મનોવિચારનું બાન કરાવે છે. “માનવ પ્રકૃતિના એક અતિ રૂઢ છતાં અતિ મૃદુ સ્વરૂપને દર્શન કરાવતું” એ આ કાવ્યમાં કવિનો ઉદ્દેશ છે. અને જે સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે તે મનુષ્યની પ્રૌઢાવસ્થામાં હેના મનોરાજ્યમાં અચર્યાને હોય છે. એ સ્વરૂપ.

સુખમાં ભાવિ દુઃખોની છાયા જોતો સદા રૂઢ

જપનો ભારજ ધારિને સુખાસ્વાદ જ ના કરે.

યુવાવસ્થાની કાંઈક અંશે ઉદત આત્મગ્રહમાં મનુષ્ય જપનો વિચાર યોડે જ કરે છે, અને દદાય એ વિચાર આવે છે તે તરતજ દગાળી દેવાય છે. પણ વજ્રવતના વહેવા સાથે એ વિચાર પ્રાધાન્ય ભોગવે છે. એ વિચારના પ્રાધાન્યના પરિણામે “મનુષ્ય વર્તમાન સુખ ભોગવવાને બદલે કરિષત ભાવિ દુઃખ ટાળવાના સતત મથનમાં પડીને દુઃખને પોતાની સમીપમાં બોલાવી લેવા જેવું કરે છે. જે સુખ વર્તમાન સમયમાં પ્રાપ્ત થયું છે, તે સાચી રાખવાના ઊપાય કરવાને બદલે તે ટકશે કે નહિ એ જાણથી જ માનવ પોતાના સુખમાં દુઃખ રેડે છે” આ ભાવ યુવાવસ્થાનો નથીજ, અણુદ, અખંડ આશા, તે પૂરી કરવાનો સતત પ્રયાસ, એ ધૈવનમાં પ્રાધાન્ય ભોગવે છે, યુવાવસ્થામાં મનુષ્ય વિચાર વર્તમાનમાં વહન કરે છે, ભવિષ્ય પ્રત્યે હજાસીન રહે છે, અને જે કાંઈ ભવિષ્યના વિચારો હોય છે તે કદપના સંક્રિમાં આશાભર્યા તરતા હોય છે; પરંતુ મૃદિતા એક મૃદ

નિયમાનુસાર જમી આશાઓ પૂર્ણ થતી નથી. સુખાવસ્થાની અપૂર્ણ સહેલી આશાઓ અને પડેલી વિટમ્બનાઓની અસર પ્રાદાવસ્થામાં, જેમ જેમ ગુરુસો નરમ પડતો જાય છે તેમ તેમ થાય છે અને આંખેરે કવિએ જણાવી હેવી શંકાશીલ સ્થિતિ મનની થાય છે. આ માનસિક ફેરફાર સાધારણ છે અને કવિએ અસરકારક રીતે આ કાવ્યમાં દર્શાવ્યો છે.

“બહાલી ! નામ વનનું હોય,
સુગતે લઈ જાવે દોડય;
પાછી જની લતા તું જાય,
એ તો ના ફરી સહેવાય.”

કહાં સુવાન અભિમન્યુનો

“સતો સમીપ અભિમન્યુ પતિ પ્રવેદ.”

એ ઉગ્ર અવાજ અને કહાં પુરસ્વનાં બધ બધી વાસો !

જેમ જેમ મનુષ્યનું વય વધતું જાય છે, હિનિયાના અનુભવોથી નવું નવું શીખે છે, તેમ તેમ જીવના નાશનો બધ વધતો જાય છે. કલ્પનાસદિગંધી સંસ્વા માંડી આખરે સત્ય દેખાતી સદીમાં પડે છે. સુખ ઉડી જતાં લાગે છે અને દુઃખ જોવા તરફ વળાય થાય છે. આ સ્થિતિ સારી છે વા નરતી તે તો અનુભવી જાણે પણ આ સ્થિતિ પ્રાદાવસ્થામાં થાય છે ત્હેનું જાન કવિ દર્શાવે છે. શંકા મનુષ્યનું હૃદય વધારે ફારે છે.

વિશ્રાન્તિને શુખ તદિ મજશે અભંગ”

પુરસ્વ—

જો વેદી ! એ શુખ વિશે દુઃખ મૂઢ દેખું—

આંખ પ્રાદાવસ્થામાં બિચારે માનવી.

સુખમાં ભાવિ દુઃખોની ડાયા જોતો સદા ફરે,

બચતો જાડજ ધારિને સુખાસ્વાદ જ ના ફરે

(કાવ્યમાં ફેરફાર અરે કવિ આરી બધારે)

આમ કંદગીના જૂદા જૂદા ભાગનાં પ્રધાન ભાવો કવિ જૂદા જૂદા કાવ્યોમાં ખેંતાયે છે. બોલાવસ્થાની સ્વ-ઉદ્દતામાંથી સુખાવસ્થાની આત્મપ્રદામાં અને હેમાંથી પ્રાદાવસ્થાની શંકાસંદ સ્થિતિમાં જે કમળ થાય છે તે મનુષ્યનો સ્વાભાવિક મનોવિકાસ છે; ત્હેને આમ પૂર્ણજીમાંથી પ્રસંગો લઈ હેમની અદ્ભુત શક્તિ વડે આંખથી સમજ સિતરો છે, તે જીવનરેખાનું આરંભન નદિ તો ખીજું શું !

परमन्त

इदं सत्यं संप्रदां भूतानां मध्यस्थं सत्यस्य सनांषि भूतानि मनु यथा-
स्मयिमन्तस्य तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमध्यात्मं सात्यमेनजोमयोऽमृतमयः।
पुरुषोऽयमयं स योऽयमात्मैदममृतमिदं ब्रह्मैव सत्यम्।

उपनिषद्.

सत्यान् प्रमदितव्यम् । यमांश्च प्रमदितव्यम् । कुशलांश्च प्रमदितव्यम् । भूय-
न् प्रमदितव्यम् । आध्यायप्रवचनांश्च न प्रमदितव्यम् ।

उपनिषद्.

पर्व १५, अंक ८.

[भाषिणः]

भाद्रपद, संवत् १८७२.

तन्त्री अने प्रकाशकः— रा. थ. दमलुभाट, मदीयनगा, गिर्गड, बी.के. ओ.पू. वि.पू. वि.
ऑसिस्ट रीड—अनन्दाबाद.

ओ.पू. वि.पू. वि.

(रा. थ. " संयोजकभा. ")

" संयोजकभा. ")

(रा. थ. " संयोजकभा. ")

संयोजकभा. ")

(रा. थ. " संयोजकभा. ")

संयोजकभा. ")

(रा. थ. " संयोजकभा. ")

संयोजकभा. ")

(रा. थ. " संयोजकभा. ")

संयोजकभा. ")

(रा. थ. " संयोजकभा. ")

संयोजकभा. ")

(रा. थ. " संयोजकभा. ")

अनन्दाबाद—हंसाज-काष्ठपत्र पी कुतीयन प्रिन्टिंग प्रेस क. बी. ओ. मीतीबाद.

संयोजकभा. ")

નિયમાનુસાર બધી આસાઓ પૂર્ણ થતી નથી. અને પોલી વિદ્યાર્થનાઓની અસર પ્રૌઢાવસ્થામાં, છે તેમ તેમ થાય છે અને આખરે કવિએ જણાવી છે, આ માનસિક દેશ્વર સાધારણ છે અને કવિએ

“બહાલી ! નામ વનનું
મુજને લઈ જાવે છે
પાછી બની લતા તું
એ તો ના કરી શ્વેવાય.

કદાં સુગ્રામ અભિમન્યુનો

“સુનો મમીષ અભિમન્યુ પતિ”

એ કમ આસાદ અને કદાં પુરસ્ક્રમાં બધ બધાં વા

જેમ જેમ મનુષ્યનું વય વધતું જાય છે, ઉનિયાના તેમ તેમ જુખના નાસનો બધ વધતો જાય છે. દરેક સ્વપ્ન દેખાતી મુદ્દીમાં પડે છે. સુખ ઉડી જતાં લાગે છે - થાય છે. આ સ્થિતિ સારી છે ના નરતી તે તો અનુભવી વસ્થામાં થાય છે તેનું જ્ઞાન કવિ કહેવે છે. મંડા મનુષ્યનું

વિધાન્તિને સુખ તદિં મગશે અર્થ

પુરુષ—

ઓ યેશી ! એ સુખ વિશે કુખ જુદ દેવ

આમ પ્રૌઢાવસ્થામાં વિચારો માનવી.

સુખમાં બાવિ કુખોની પાયા નેતો મહા

બવનો બાવજ મારિને સુખાસ્તાદ જ ના

(કાવ્યમાં દેશ્વર માટે કવિ મ

આમ જીવનના જુદા જુદા જામના પ્રધાન બાવો કવિ છે. બાવોવસ્થાની સ્વ-કેનામાંથી સુવાવસ્થાની આત્મપ્રદામાં અચક્ષુષ સ્થિતિમાં જે કેમજુ થાય છે તે મનુષ્યનો સ્વાભાવિક પુરુષમાંથી પ્રયત્નો લઈ લેખની અદ્યુત સંકિત વડે આપણી સમક્ષ નરેન્દ્રનું આત્મેષન નદિ તો ખીનું કું !

૪-૮-૧૫

પુસ્તાક

}

નિયમો.

૧. તન્વીની સહીના—ખાસ પોતે લખેલા અગર ખીજા પાસે ખાસ લખાવેલા વસન્ત-ઓદિસમાં તેમાં ફરવેલા અને વસન્ત-ઓદિસની સહીથી પ્રકટ થ લેખો-માટે તન્વી જવાબદાર છે. અને તેથી એના ઉપર હાપવા છંપાવવાનો તન્વીનો રહે છે.
૨. અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખના કર્તા જવાબદાર છે.
૩. બાયાન્તરરૂપ લેખ લખી મોકલનારે મૂળ અન્ય કે લેખના કર્તાની પરવાનગી મેળવ્યા વિના તેમ હાપ તો મેળવવી. તથા એ લેખ બાયાન્તરરૂપ છે અને અમુક અન્ય મંથના ભાગનું કે લેખનું બાયાન્તર છે એમ અમેાને લખી જણાવવું તે વિના કે લેખ પ્રસિદ્ધ કરવા આરેની સ્વચ્છા જવાબદારી બાયાન્તર કરાવે, શિર રહેશે.
૪. કોઈ પણ લેખકનું અસંમત લખાણ—એ લેખ “વસન્ત” માં હાપલ કરવાનો ના કહેવાય કે ન હોય-પણ પાછું લેખકને તે મોકલવાને અમેા બંધાતા નથી.
૫. કોઈ પણ લેખ પૂર્વે પ્રસિદ્ધ થયો છે કે કેમ, તથા અન્ય કોઈ પત્રમાં પ્રસિદ્ધ કરવા મોકલ્યો છે કે કેમ એ અમેાને લખી જણાવવું. કારણ કે તેવા લેખો પ્રસિદ્ધ કરવા કે નહિ તે તન્વીની મુનસબી ઉપર છે.

वसन्त

६

इदं भूतं सर्वेषां भूतानां मध्यस्थं सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
ह्मायि मन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं स्वयम् ।

उपनिषद्.

सत्याज्ञं प्रमदितव्यम् । धर्माज्ञं प्रमदितव्यम् । कुशलाज्ञं प्रमदितव्यम् । भूयै
न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

उपनिषद्.

वर्ष १५, भांड ८.

[भासिक]

सादृष्य, संवत् १९७२.

एक प्रचलित रासडो.

[मोकलनार—सत्येन्द्रसखा.]

"Every one of us cannot be a Scott, but every one of us can be an anti-
quary. And there must be a host of antiquaries before there is a Scott

,

.

લ્યો વેવાળ્ય આ સો હાથીડા, મારી રીંદી મેળાં ટાઢો જો ।
 'શું કરું વેવાઈ તારા મો હાથીડા, મારી રીંદી ઢાંકણો ફોડી ॥

૨

સામૂ વહુ જે વડી પડ્યાં, મારી રીંદી ઢાંકણી ફોડી ।
 खरे बप्पारे वहने काढ्यां, वह वगडामां एकल ।
 ऊमो रे' भाइ वट्टेमारुं, संदेशो लई जाजे ।
 મારા કાકાને ઇટલું કે'જે, ભત્રિની રણમા એકલ ।
 खरे बप्पारे काका आव्या, सो घोडलियां लाव्या जो ।
 ल्यो वेवाण्य आ सो घोडलिया, मारी भत्रिनीना मेणां टाळो जो ।
 शुं करुं वेवाई तारा सो घोडलिया, मारी रींढी ढांकणी फोडी ॥

૩

સામૂ વહુ જે વડી પડ્યા, મારી રીંદી ઢાંકણી ફોડી ।
 खरे बप्पारे वहने काढ्यां, वह वगडामां एकल ।
 ऊमो रे' भाइ वट्टेमारुं, संदेशो लई जाजे ।
 મારા 'વીરાને ઇટલું કે'જે, જે'ની રણમા એકલ ।
 खरे बप्पारे बीरो आव्या, सो ढांकणियों लाव्या जो ।
 ह्यो वेवाण्य आ सो ढांकणीयों, मारी बे'नीनां मेणां टाळो जो ।
 शुं करुं वेवाई तारी सो ढांकणियों, मारी रींढी ढांकणी फोडी १ ॥

સાત્સરી, ૧૯૭૨.

૧ છુંવટના રસણમાં રહીને મોરેલ આ અત્રથી દાદા (પિતા) નિરુત્તર થઈ ગયા
 ઇટલાં અને અગ્યાહાર છે । સામૂ આગલ દાદાનું શું ગર્જું ?

૨ વીરો ઇટલે ભાઈ । જે ભાઈ નહિ—નિરાધારનો આધાર નહિ, અશરણનું શરણ
 નહિ—તે વીર પણ નહિ એવી આગલ ધારણા હતી ।

૩ ભાઈએ ઢાંકણીયોં નહિ પણ વીંતું કોંડક (ગાય કે મેંચ) આપ્યું અને તે પડી
 બનેલિયે ઢાંકણીયોં આળી ઇટલે સામૂ માની ગયાં (સટ લીધી ઢાંકણી ને ફાટ વાસ્યાં
 ઘર) એવો પણ વૃત્તાન્ત હોય એમ લાગે છે । પણ પરિણામ શ્રોતૃપાઠકની કલ્પનાને
 સોંપી દેનાર વૃત્તાન્તમાં સ્વારસ્ય છે તે એમાં નતિય । વઢી બનેલી સરસો નવતર મનુષ્ય વચ્ચે
 આવે એ પણ એક દોષ છે ।

કાન્હડદેવગ્રન્થ.

(અવલોકન)

(અનુમ-ધાન પૃષ્ઠ ૩૯૪થી).

‘ શ્લોક ભાગનો વિષય બંધ કરતા પહેલાં મદને જે સ્પષ્ટ શ્લોક અંગે લાગે છે તે બતાવું.
પૃષ્ઠ ૨૦મે (પ્રથમ ખંડ શ્લોક ૧૮૯ અને ૧૯૦ની વચ્ચે ખોલેલું) ગદ્ય,

તેમ જ પૃષ્ઠ ૫૮મે (તૃતીયખંડ શ્લોક ૨૪૪ અને ૨૪૫ની વચ્ચે ખોલેલું) ગદ્ય;

‘ એકનું નામ મટાડલી છે તે જીવનનું નગરવર્ણન.

આ બંને સ્પષ્ટ ગીતે-મદને તો-શ્લોક લાગે છે. કારણે દૂકામાં દર્શાવું:—

(૧) અને ગદ્ય વચમાં કડંગાં પેશી કથામંદર્ભમાં કાંઈક ભંગ કરે છે;

(૨) બંને ગદ્ય—એકમાં પૂર્વે તે જીવનમાં પછીથી આવેલા—પદ્યમાંના વર્ણનની કટક્તે અંશે પુનરુક્તિ કરે છે.

(૩) બંને ગદ્યને મંગળ-ધે પૂર્વગત શ્લોક અને પછી આવનાર શ્લોકની મંખ્યાઓ એકબીજાને અનુગત છે અને ગદ્યને કશી મંદા પાશુ નથી.

બધા ઉતારા આપીને બર્થ લંબાવ્યું નથી કવુ. છતાં તેમજ તેમજે અન્યમાં તેમજે લેવાની વિનંતિ છે.

આ બંને ગદ્યને પ્રસ્તાવના પૃષ્ઠ ૪ થીની કુટનોટમાં સ. ટાલ્યાભાઈ ‘ ભટાકડી ગદ્ય ’ એમ મંદા આપે છે તે જગત અગમ્ય છે. ‘ ભટાકડી ’ શબ્દનો અર્થ કદિ બનાવ્યો નથી. જેને ‘ ભટાકડી ’ સંજ્ઞા અન્યમાં જ આપી છે તેમાં કાન્હડેના કટક અર્થોત્ત મેન્ધનું વર્ણન છે, તો મટ = મોટો + આવલી = પંક્તિ, એમ અર્થ, મંભવે: એટલી કસપના સુનવર્થ આગળ મૂકું.

(૪) પણ, સર્વ કરતાં વધારે મળજ કારણ તો એક આ જભાય છે : પૃષ્ઠ ૨૦માંની ‘ ભટાકડી ’નું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું છે —

(૬) સૂરા સુમટ મિત્રી નળે ઘરે થોડા પાઠવ્યા । કિસ્યા કિસ્યા વર્ણતળા થોડા ।
ઉઝનરા ગુરા કારા તુરકી મારિંગા સીધૂયા અહિઠાળા પઢઠાળા । ઉત્તર

દેસના ઝંદિરા । કનોજ દેસના કલધીયા । મવ્ય દેસના, મહ્યદા । દેવગિરા ગંગાજલા ।
ચપલ ચરણ, સુર વિસ્તીર્ણ; સેત્ર સુરાસાળી રૂ. રૂ.

(b) તેહ તળી પૂંઠિ પંચવર્ણ પાસર ઘાતી । કિસી કિસી પાસર । । સ્પ
પાસર જીણ પાસર મુઢિ પાસર લોહ પાસર કાતલીઆલી પાસર ।

(c) તેહ ઘોઢા તળી પૂંઠિ પંચવર્ણ પલ્હાણ માંઝ્યા । કિસ્યા કિસ્યા પલ્હાણ ।
કંકલોહ લોડીઆ નાગફળા વાનતી વજનાડલી ।

(d) તેહે ઘોડે કિસ્પા કિસ્યા કિસી ચડ્યા । પંચવર્સ વરસ ઉપરે પચાસ
વરસ માંહિ । પરનારી સહોદર સંગ્રામિ સધર । બોલ્યવી મારિ મારિ નહ મરિ । આપળા
સ્વામી તળૂ કારજ કરિ । રૂ. રૂ.

અર્થ પ્રત્યેક શ્લોક—‘ ઘોડા મોકલ્યા; કે’વા કે’વા વર્ણના ઘોડા? જાળ્યા, ઇ. ઇ. ’

‘ હેની પીઠ ઉપર પંચવર્ણ પાખર ધાતી; કે’વી કે’વી પાખર? રજુ પાખર ’—ઇ. ઇ. -

‘ ને ઘોડાની પી’ ઉપર પંચવર્ણ પલાણ માંડ્યાં; કે’વાં કે’વાં પલાણ? ’—ઇ. ઇ.

‘ તે ઘોડે કે’વા કે’વા ક્ષત્રી ચડ્યા? પચીસ વર્ષ ઉપર અને પચાસ વર્ષની અંદરની
ભિરના; ઇ. ઇ. ’

આમ કિસ્પાકિસ્યા, કિસીકિસી, એમ પ્રથમ શબ્દો મૂકવાની અને હેનો ઉત્તર
આપવાની પદ્ધતિ પદ્ય ઉપરની ટીકાનું રૂપ આ ગદ્યને આપેછે. આ ટીકારૂપ લઠાઉલાનું
અભ્યવ્યક્ત મૂળ કલ્પિ છે? પ્રત્યક્ષમાં એ ગદ્ય પૂર્વે આવેલા ભાગમાં બીજરૂપે છે:—

(a) પાળી પંથા સુરાસાળી નહ એક તુરકી તુરંગ

(સ્તો., ૧૮૩).

(b) (c)

પંચ વર્ણ તેની પાસરીઆ કંકલોહ પલ્હાણ

(સ્તો., ૧૮૪).

(d) માટે મૂળ જરૂર નથી.

આ સ્થિતિ ઉપરથી એ પદ્ય અનુમાનના મૂલ્યવેદ:—

(૧) મળમાં માત્ર જૂના બીજ રહી ને ઉપર બેઠાક વિસ્તારવાળો, જગત મંચને આધારે નથી નથી વાતો ઉમેરનારી, દીકા કોક કરી હશે;

અથવા (૨) આ દીકાનું બિચ્છબૂદ્ધ ચજ જે પ્રતમાં હશે તે પ્રત નહ વચવી અથવા 'અગમ્ય હોઈ, દીકા માત્ર પ્રાપ્ત થયેલી આ પ્રતમાં બેખકાએ વળગાડી દીધી હશે. *

આ અર્થભવિત નથી. ગમે તેમ હો પણ આ બે ગદ્ય પ્રબન્ધના પ્રવાહની ખ્દારનાં, ક્ષેપક, છે હમાં તો શક નથી રહેતો.

પૃષ્ઠ ૬૮મે મૂકેલા 'નગરવર્ણન' ગદ્યમાં દીકાનું સ્વરૂપ 'ભરાડવી' જેવું નથી; તોપણ તેમાં પણ અન્તર્ગત વિરોધ ઉપાડા છે. નગરવર્ણનના વાળો થોડાંક આત્મ્યા પછી કાન્હડે મના બરીને બેઠો છે ધ્રુવાદિ રચનાનું વર્ણન છે તે પદ્યમાંના પૂર્વગત અને પછી આવનાર પ્રસંગ જોડે વિરોધમા આવે છે, કેમકે કાન્હડેવને મન્યા પછી નગર જોવાની ઇચ્છા દર્શાવ્યા-થી જોડે પ્રધાન મોડથીને નગર જોવાની પરવાનગી બાદશાદગીને આપી જેમ આ ગદ્યની પૂર્વે આવી ચૂકે છે, અને પછીના ભાગમા પાત્રી મનામા બાદશાદની ક્વર્ગ ગઈ જેમ છે ન નરિં.

આ મહારા મન ગ. હાલાભાઈને આ ગયાં પછી સ્વીકાર્યે લાગે તો આશા છે કે બીજા આશ્ચિત વખતે આ બંને ગદ્યને કુટનોટમા કે પગિશિખમા કે કોઇ ગીતે અથગદર્શાવીને દેખના ક્ષેપક સ્વરૂપને રુકુટ કરશે.

(ચ) પ્રસ્તાવના પૃષ્ઠ ૩૬મે ગ. હાલાભાઈ આપણને કહે છે કે—“પદ્યનામ વ ૧મય-નગરા નાગર હોઈને ઝાલોગના ચોડાણ રાજ અખેરાજના રાજ્ય (હાંત રાજ) કવિ દના.”

આ ઉપર પ્રેરણાક પરિતો સક્રા કરે છે કે—“કાન્હડેપ્રબન્ધ” વિ. મં. ૧૫૧૨માં ગયાયો તે મમયે જાત્રોર મુમવમાનોના તાગામાં હતું, અખેરાજ ત્દાનો રાજ ન્દોતો, માટે આ પ્રબન્ધ જાત્રોરમા ગયાયો ન્દોતો. માછ નજી જેમ પક્ષ જતાવે છે કે સંવત ૧૫૬૨માં નરિં, પણ ૧૪૧૨માં એ પ્રબન્ધ ગયાયો છે, અને નવી કલ્પના કરે છે કે સંવત ૧૫૩૨માં હોય.

આ કલ્પનાઓ વિગે વિચાર કરિયે. પદ્યનામના પોતાનાં વચન જોઈએ—

વાન્હ તણુ ઉત્તમ અવતાર કલિયુગિ સદ્ દર્શન દાનાર ॥ ૩૨૮॥

તિણદ વાશિ વીરમદે મદ મેગલદેવ પટ આનંદ ।

* 'કાન્હડેપ્રબન્ધ'ની જે પ્રતો ગ. હાલાભાઈને મળી છે તેમાં જૂનામાં જૂની પ્રતની લખાણસાથ સંવત ૧૬૪૮ છે, અર્થાત્, સંવત ૧૫૧૨માં પ્રબન્ધ રચાયો તે પછી ૧૩૬ વર્ષે આ ગદ્યનો પ્રસેપ નજરે પડે છે; તેથી પણ જૂની પ્રતમાં જડે તો તે વિગે વિચાર ત્દારે ચર્ચા સે

સોનગિરા કુલિ સાહસ વળુ અવુરાજ મેગલદે તણુ ॥ ૩૨૯ ॥

પદ્મનામ મતિ ચોલદ્દે હસી આવા તણુ પુત્ર ચેતસી ।

લક્ષ્મીવત ચેતસી તંણુ અર્ધસ્ય રાજ સોનગિરા મણુ ॥ ૩૩૦ ॥

* * * *

* * * *

વીસલનગરુ નાગર એક પદ્મનામ કવિ પુણ્ય વિવેક ॥ ૩૩૧ ॥

* * * *

અશ્વિરાજ સીલામણ સરી પદ્મનામ કીરાતે વિસ્તરી ॥ ૩૩૨ ॥

* * * *

પન્તારીસ સુ પૂઠિ વરીસ માસ માગસિર પૂનિમ વીસ ॥ ૩૩૩ ॥

સવત પનર ચારોનરુ તિણદ્દે દિનિ સોમવાર વિશ્તરુ

જાલહુર ગદ્દે સત્તમ ઠાડ રાડલ કાન્દમાલદે નાડ ॥ ૩૩૪ ॥

પદ્મનામ મતિ આણદ્દે (સાં આણિ) નવી તેહ તળી કીરાતે વર્ણવી ॥ ૩૩૫ ॥

પ્રશ્નો આવશે કેમે લઈશું ' કાન્દમાલદે પ્રગન્ધ ' દ્વારે ચચાશે ?—કપરના ઉતારામાં પદ્મનામ ૨૫૯ કહેણે કે સંવત્ ૧૫૧૨માં તો ૧૪૧૨ અને ૧૫૭૨ની કલ્પનાની શી રીતે પરીક્ષા કરી ? જ્યોતિષગણિતથી કસોટી ખરી મળશે એટલે કે પદ્મનામે માસ, તિથિ, વાર આપ્યાં છે તે દિવા વર્ષમાં બધે બેસે છે તે બંને ગણતરી એરેથી નીચે પ્રમાણે સ્થિતિ આવે છે —

(ક) સંવત્ ૧૫૧૨માં માગસર સુદ ૧૫ ને સોમવાર તા ૭૨મી નોવેમ્બર ઈ સ ૧૪૫૫ને દિવસે આવે છે,

(ઘ) સંવત્ ૧૪૧૨ માગસર સુદ ૧૫ ને શુક્રવાર તા ૨૦મી નોવેમ્બર ઈ સ ૧૩૫૫ને દિવસે આવે છે,

અને (ગ) સંવત્ ૧૫૭૨ માગસર સુદ ૧૫ ને બુધવાર તા ૨૧મી નોવેમ્બર ઈ સ ૧૫૧૫ને દિવસે આવે છે ।

આમ આ પ્રશ્નનો તો ત્હારે નિર્ણય નિકાલ થાય છે—કે સંવત્ ૧૫૧૨માં પ્રગન્ધ રચાયે ।

† આ ગણતરી તથા માહિતી દ્વારા મિત્ર મિત્ર મંચેરણ પેસ્ટનજ ખરેખરે (જેઓ જ્યોતિષ ગણિતમાં બહુ પ્રવીણ છે તેમણે) મળે આવે છે,

એટલું જ નથી. મંથપને સ્થાન જ ના રહે માટે કવિએ બીજી કૂચી મૂકી છે તે રા. ડાલાભાઇએ બતાવી જ છે:—પંચતારીસ સુ પૂઠિ ઘરાંસ અર્થાત્, જાહેરનો વિનાશ કાન્હડેના વિનાશ સાથે થયો છે તેની પછી સો પૂઠે પીમતાળીસ એટલે ૧૪૫ વર્ષે આ ગ્રન્થ રચ્યો જાહેર પડયાનું વર્ષ કવિએ ભવિષ્યવાણી (પણ વસ્તુતઃ જ્ઞાતા પછીની ભવિષ્યવાણી) વડે અંકશાસ્ત્રી આપ્યું છે. ખંડ ૩ સ્તો. ૨-૨૧૦માં કહ્યું છે—

સંવત્તેર અઢસઠિહ વાન ।

પછી દિવસ માસ વૈશાલ સે ગુરુવાર ઉગલિ પાલ ॥

તિળિ દિવસિ વૈદિ માંડસિ વીરમદેવ પ્રાણ છાડસિ ।

અર્થાત્ મંવત્ ૧૩૬૮ વૈશાખ સુદ ૬ને ગુરુવારે વીરમદેવ પ્રાણ છોડ્યો. (કાન્હડેન પણ એ પ્રયોગ જ પડયાનું વર્ણન પછીથી છે જ.)

એટલે ૧૩૬૮ પછી ૧૪૫ વર્ષે અર્થાત્ મ. ૧૫૧૭માં ગ્રન્થ રચ્યો એમ આવે છે. માન એક વર્ષનો તફાવત છે તે ઉપેક્ષ્ય ગણાય.

અહિં એક મહત્વની બાબત નોંધવાની જાય છે. પંચતારીસ સુ પૂઠિ ઘરાંસ એમ પાંડ મ ડાલાભાઇએ ધટાવ્યો છે તે આ ઉપરથી તે સ્પષ્ટ જણાતું નથી, પણ નીચે આપેલાં પાંડાંતરો આમ છે:—

પ્રત (ક) —જેસ્યા પંચ તીજસુ પૂઠિ

પ્રત (સ) —પંચ તાનસુ પૂંઠિ

પ્રત (ગ) —જસ્યાં નિશિ દીસ

(આ છેલ્લો પાંડ સમજાતો નથી).

જ પ્રતમાં શું છે તે સ્પષ્ટતા નથી થઈ; જ પ્રતનો જ પાંડ રા. ડાલાભાઇએ લીધો છે તે છે. કે અધ્યામાંથી સાર ભાગ લઈ પોતે નવો પાંડ કહ્યો છે તે સ્પષ્ટ જણાતું નથી. પરંતુ મંવત્ ૧૩૬૮ જાહેર પડયાની સાલ અને મંવત્ ૧૫૧૨ કાવ્ય રચ્યાની સાલ એ બે અસંદ્ધિ છે તેથી પંચતારીસ સુ (= ૧૪૫) એ પાંડ બરોબર તાબે આણી મેળવે છે એટલે આ રીતે પણ પ્રમાણ ઠીક મળે છે. આ પદ્ધતિમાં અન્યોન્યાત્રય દોષ નથી; આ પ્રકારનો માર્ગ પાંડનિર્ણયમાં બહુવાર લેવો પડે છે.

બીજો પ્રશ્ન એ કે એ પ્રબન્ધ જાહેરમાં ન્હોતો રચાયો ?—કવિ પોતે કહે છે—

જાલહુર ગદ્દ ઉત્તમ ઠાડ રાડલ કાન્હ માલદે નાડ
પદ્મનાભ મનિ આળદ નવી નેહ નળી કીરતિ વર્ણવી ।

એટલે કે પદ્મનાભે નવી મતિ આણીને કાન્હ (= કાન્હડે) અને માવડે નામે રાહલ (રાળ) લહેમની કીર્તિ જાશેર ઉત્તમગદના હામમાં વર્ણવી.

પણ કોઇ બીજો અર્થ આમ કરે—

જાશેરગદ ઉત્તમ હામમાં કાન્હ માલદે નામે રાહલ (રાળ્ય કરતા હતા) લહેમની કીર્તિ પદ્મનાભે નવી મતિ આણીને વર્ણવી. આ બીજો અર્થ અમંભવિત લાગે છે, કારણ—

(૧) કાન્હડે માલદે કહાં રાળ્ય કરતા હતા તે માહિતી પુનરુક્ત થાય છે, એ તો કાવ્યના આરમ્ભથી જ જણવાયુ છે,

(૨) કાવ્ય રચ્યા સંબંધે માહિતી આપનામાં ૩૬ રીતિ એ જ છે કે કાળ, સ્થળ, અને કર્તા એ વિશે કહેવું; તે રીતે કર્તાનું નામ તથા રચ્યાની સાલ, માસ, તિથિ, વાર એ કહેવાયુ છે તે સાથે રચ્યાનું સ્થળ અપેક્ષિત રહે છે, માટે 'જાશેરગદ હામમાં'—એવનનો સંબંધ વર્ણવી રાખે જોડે જ લેવો સુચિત છે,

અને—(૩) હામમાં એ સમ્પદનો સંબંધ કાન્હડે માલદે જોડે લેવા માટે 'રાળ્ય કરતા હતા' કે હેવી મતવળના સમ્પદો બહારથી લાવવા પડે છે, તે કવણ દિવદ રીતિ છે.

હવે બીજો ને છેલ્લો પ્રશ્ન એ કે મંવત્ ૧૫૧૨માં અખેરાજ જાશેરનો રાળ હતો કે કેમ?—ખરું જોતાં આ પ્રશ્ન આપણી પરીક્ષાને માટે જરાક અપ્રામંગિક છે. ક્રમકે પ્રબંધ જાશેરમાં રચાયો એ સાબીત થયુ, પછી અખેરાજ ત્યાં રાળ તરીકે રૂહેતો હતો કે પરા-જય પામેલો હોઈ જમીનદાર કે હેવો થઈ રહેતો હતો તે મહત્વની વાત નથી. પદ્મનાભે પોતાના આશ્રયદાતાને સ્તુતિ વચનોથી વર્ણવતા પણ 'ત્યાંનો રાળ' એમ સ્પષ્ટ કહ્યું પણ નથી. રા. હાલાભાઈએ 'રાજકવિ' નામ આપ્યું છે તે આ રીતે વળતે અધિક ગણાય અને ના પણ ગણાય, ભાગી પડેલા પણ રાજવંશીના આશ્રિત કવિને રાજકવિ ઉપનામ બંધે અપાય, તે બધી રીતે અપાય.

ખડુ વિસ્તાર આ વિભાગમાં થઈ ગયો. માટે જસ. હવે કાવ્યગ્રન્થ અને ટિપ્પણી એ બેમાંથી સચિત થતી કેટલીક જાળવતો હાય લખ્યે, કાવ્યમાંના કેટલાક સમ્પદોનાં રૂપ લાલની શુજરાતી બાણના સમ્પદોના સ્વરૂપ ઉપર સચક પ્રકાશ પાડનારા છે. થોડાંકનું જ દર્શન કરીશુ.

(૧) પવાહુ (૫૪ ૧૪ તથા અન્ય)—

આ પદ્યરચનાના પ્રકાર વિશે ખુલાસો રા. હાલાભાઈએ આપ્યો હોત તો લાભ થાત. મરાઠીમાં એવિળી લોકો પવાહુ ગાય છે તે સાથે કાંઈક સંબંધ હશે ?

(૨) મટાડલી—૫૪ ૨૦ આ વિશે ઉપર ચર્ચા પ્રસંગવશાત્ થઈ ચૂકી છે.

(૩) વ્યાહણામાંહિ—પૃ. ૨૪, શ્લો. ૨૧૩. }
વિહાણર— પૃ. ૩૨, શ્લો. ૪૫. }

‘ગુજરાતી ‘બહાણું’ તું મળ આદિ છે; રા. હાલાબાઈમે ટિપ્પણમાં આ દર્શાવ્યું છે (વિરચન, પૃ. ૧૨૮, શ્લો. ૨૧૩). માત્ર એટલું ઉમેરવાનું છે કે વિહાણ એમ અપભ્રંશમાં છે તે ઉપરથી વ્યાહણ એ આ પ્રબન્ધમાં પ્રથમ ન જણાય છે.

(૪) આંચલી—પૃ. ૧૩, પૃ. ૨૬.

આ શબ્દનો અર્થ રા. હાલાબાઈમે ખતાવ્યો નથી; સ્થળ સંબન્ધથી સમજનારને સમજાય હોવો ગણીને મૌન રાખ્યું હશે. પુનઃ પુનઃ આવર્તન પામનાર પંક્તિ કે શબ્દસમૂહ, જેને ‘ટક’ એ નામ અપાય છે, અથવા ‘ધ્રુવપદ’ કહેવાય છે, તે અર્થે આ ‘આંચલી’ શબ્દનો જણાય છે. કેટલાક લોકોને વાતચીત કરતે અસુક શબ્દ અથવા શબ્દો વારંવાર બોલવાની ટેવ હોય છે, જેમકે ‘શું?’, ‘સમજ્યા કની?’, ‘કેમ વાડું?’, ‘છત્પાદિ (ઉલા— “મહે” હેને રૂપિયા આપી દીધા;—શું? તો એ હવે નાકબૂલ જાય છે:—શું? ”—છત્પાદિ); ત્હેને પણ ‘આંચણી’ નો બોલ કહેવામાં આવે છે, તે ‘આંચણી’ શબ્દ આ ‘આંચલી’ ઉપરથી સહજ અર્થદેરથી (અથવા તો રૂપકરૂપે) આવ્યો જણાય છે.

આ શબ્દ આંકડી, આંકળી એ રૂપાન્તરોમાં પણ દેખા દે છે;—‘આનન્દકાવ્ય-મહોદધિ,’ મૌકિતક ૨ જ્ઞં, પૃક ૧૧૧, પં. ૨; તથા મૌકિતક ૧ હું, પૃ. ૧૨૦ પં. ૧૫ જુવો.

‘કાન્હડદેપ્રબન્ધ’માં પૃ. ૨૬મે ‘આંચલી’ના શબ્દ ધ્યાન ખેંચનારા છે—જોતુસહી. આ શબ્દનો અર્થ શો હશે? રા. હાલાબાઈ તરફથી આ ખાતરમાં મદદ નથી મળતી. આપણી ગરબીઓ ખગેરેમાં ‘લોલ’, ‘છ રે લોલ,’ ‘છત્પાદિ લટકણિયા શબ્દો આવે છે તેમ કાંઈક હશે? છ—છ (=તો)—સહી (=સખી)—એમ કહાય હશે.

‘શ્રીપાદરાસ’ ખંડ ૧ લો, ઢાળ ૧ લી. હેમાં એક દેશી છે તેમાં ફરેક પક્તિને અતે ‘લલના’ એમ લટકણુ શબ્દ આવે છે;

“દેશ મનોહર માલવો અતિ ઉત્તર અધિકાર, લલના;

દેશ અવર પાતુંચિટ્ટુ દિશે પરમરિવા પરિવાર, લલના.”

અને આ દેશીને “લલનાની દેશી” એમ નામ આપ્યું છે, તે હાલના વખતમાં પણ સ્ત્રીઓ “લોલની ગરબી” એમ કહે છે ત્હેનું સ્મરણ કરાવે છે. આટલું પ્રસંગવશાત.

(૬) છાહ દેશાની સિંધુ સવાલજી ગૂજર સોરઠ લીવ

(પૃ. ૩૪, શ્લો. ૧૩.)

લાહ (લાટ) દેશ અને ગુજર (ગૂજર) દેશ—એમ જુદાં નામ આપ્યાં છે, તે

ધ્યાન ખેંચે છે; રા. દેવદત્ત લાણુસરકરે પોતાના “ગુર્જરા” વિશેના નિબંધમાં સખળ પ્રમાણોથી દર્શાવ્યું છે કે આલુઓ, હાલના ગુજરાતમાં આવ્યા તે પૂર્વે આખા ગુજરાતનું નામ હાટ હતું. આલુઓ આવ્યા પછી ઉત્તર ગુજરાતનું નામ ગુર્જરમંડળ, ગુર્જરદેશ, ગુર્જરા, ઇલાદિ નામથી જાણખાવા લાગ્યું, અને દક્ષિણ ગુજરાત હાટ નામથી જાણખાતું હતું. પદ્મનાભના સમયમાં પણ—અથવા તે કાન્દકદેવના સમયમાં—અસ્થિતિ હશે એમ આ જુદાં નામ વાપર્યાં છે તેથી સ્પષ્ટ થાય છે. આ સ્થિતિ સ્વીકારીને રા. ડાલાભાઈ પણ લાહરદેશ=પૂર્વ દક્ષિણ ગુજરાત, કાનમ, ભરૂચ વગેરે પ્રદેશ; અને ગૂજર=ઉત્તર ગુજરાત, એમ અર્થ આપ્યો જણાય છે શરૂ કા માત્ર એટલી રહે છે કે પૂર્વ ગુજરાત-એમ શા માટે લખ્યું હશે? તેમ જ કદાનમની અંદર જ ભરૂચ આવ્યું છતાં એ જુદાં જુદાં માટે મૂક્યાં છે.

સવાલજી—આ શબ્દ માટે રા. ડાલાભાઈ સુદ્ધિપત્રના ઉમેરો મૂકે છે:—
“મવાલખ—સપાદલજી—નળ કુમાજીનનો પ્રદેશ, પાછળથી રાંજા આસપાસનો પ્રદેશ, (જુલો ગસમાળા).”

આ ઉપર પૂરવણીમાં કહ્યું કે સપાદલજી તે સિવાસિક પર્વતની માળનું મૂળ નામ છે, અને એ પર્વતમાળ સવાલાખ પર્વતોની મળીને થયેલી મનાતી હતી, એમ બાબર આદશાહના આત્મકથાનાં છે; હાલ એ પર્વતમાળ હિમાલયની સમાન્તર બિયાસ નદીથી ગંગાનદી સુધી ૨૦૦ માઈલ લાંબી ગણાય છે, પણ પ્રાચીનકાળમાં તેથી વધારે લંબાઈની માળને એ નામ આપાયું હતું; લગભગ હિન્દુસ્થાની પૂર્વમાં ટેક સુધી; પણ ખાસ કરીને કુમાજીન, ગદવાલ, કાંગડા, અને હોશિયારપુર-એ ચાર જિલ્લાઓ અર્થાત્ અખાસરથાન અને નેપાળની વચ્ચેના પ્રદેશ, તે સપાદલજી નામે જાણખાતો હતો; ચાહમાન (ચૌહાણ) વંશનું મૂળસ્થાન એ પ્રદેશમાં હતું, હેતુ મુખ્ય નગર અલિગર હતું; અને ચાહમાનો જેમ જેમ દક્ષિણમાં વધતા ગયા તેમ તેમ હેમના રાજ્યનું નામ સપાદલજી તે તે પ્રદેશને વિસ્તારી લાગૂ પડતું ગયું. (આ સર્વ માહિતી રા. દેવદત્તના “Foreign Elements in the Hindu Population” એ નિબંધમાંથી લીધી છે.)

(૬) જમહર—૫૪ ૪૨.—જમપૂત વીરાજ્ઞાનાનાં સ્મરણો જગાવનારો આ શબ્દ ‘જમહર’, ‘જમોર’ એ લૌકિક રૂપોમાં રા. ડાલાભાઈ ઉપોદ્ધાતમાં (પૃ. ૧૬, તથા ૨૩મે) દર્શાવ્યો છે; અને ટિપ્પણીમાં (પૃ. ૧૪૭ મે.), “દુસ્મનોને હાથ પડવા કરતાં જળી મરવાને અગ્નિપ્રવેશ કરવાની ક્રિયા, તેમ જ તે કારણ માટે તૈયાર કરેલો અગ્નિ.” એમ ખુલાસો આપ્યો છે.

આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ શી હશે? રા. ડાલાભાઈ ખતાવી નથી. યમગૃહ—જમઘર

—જમહર એમ સંભવેછે; ખાસ એટલા માટે કે (‘ઝમોર’ કરતાં એમ લૌકિક પ્રચાર પ્રમાણે રા. ડાહ્યાભાઈ લખેછે—ઉપેદ્ધાત પૃ. ૧૬-પરંતુ) કાવ્યમાં જમહર પદસરૂપ (પ. ૪૨), જમહર પદસદ (પ. ૬૪) એમ કામહરમાં પ્રવેશ કરવાનું કહેલું છે; અલખત, અશિમાં પ્રવેશ એમ બંધ બેસેછે ખરું; તેમ જ પ. ૯૪ મેં જ જમહર-વીસદ એમ પણ છે. પરંતુ યમગુહ એ વ્યુત્પત્તિ અત્યંત અંશે ઠીક બેસશે એમ લાગેછે.

(૭) ધરીના પ્રત્યય ચા (ચો-ચી). ૫૪ ૬૭. તેહચા પ્રેમ અપાર.

આ મરાઠીમાં કાવ્ય પેઢીએ પ્રત્યય યુગ્મસતીમાં જૂના સાહિત્યમાં છંદો છવાયો નજરે પડેછે; નરમિહ મહેતાની કવિતામાં ઠેર ઠેર (નરસિયા ચા સ્વામી ઇત્યાદિ રૂપે) જણાય છે તે વિશે રા. ડાહ્યાભાઈ ટિપ્પણીમાં (પ. ૧૫૬ મેં) ઇશારો કર્યોછે. વિશેષ નોંધવાનું એ છે કે પદ્મનાભમાં આ વિરલ પ્રયોગ જ છે તે વિચારવા જેવું છે, તેમ જ ચા પ્રત્યય પ્રાકૃતમાંથી આવ્યોછે; સિ. હે. ૮-૨-૧૪૯ પ્રમાણે યુષ્મદ્ અને અમ્મદની આગળ ઘઠ્ઠચય હેવો પ્રત્યય આવી તુમ્હેઠ્ઠચય, અમ્હેઠ્ઠચય એમ રૂપ થાયછે; એ અતિશય સંકુચિત વ્યાપારના રૂપમાંથી મરાઠી આમ્હચે તુમ્હચે રૂપ થયા, અને જ એ પ્રત્યય ધરીના વ્યાપક થઈ ગયો. જે પ્રાકૃતમાંથી મરાઠીમાં આવ્યો તે જ પ્રાકૃતમાંથી જૂની

* ડૉ. ટેસિટોરીના નિરીક્ષણમાં પણ પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાની ભાષામાં જડ પ્રત્યય ધરી માટે અપવાદરૂપે જ નજરે આવ્યોછે. હું સેયું સહી તુમચા પાય (Florentine Mss., 732, 4). See. Dr. Tessitori's Notes on O W Rajasthani, § 73, (3). તદ્વાં એઓ એમ કદમના રજૂ કરેછે કે પ્રાચીન મરાઠીના વ્યાપાર-પદેશની પડોશમાં કાવેલા રજપૂતાનાના ભાષામાં આ જ પ્રત્યયનો પ્રચાર દર્શે

એઓ ડા. કોનાઓ તથા સર જેટર્ડ ઓર્થર્નને જેડે સંમત થઈને કૃત્યકા ઉપરથી આ પ્રત્યય ઊપજવે છે. પરંતુ એ સુપરિત નથી. ત્ય વાળી વ્યુત્પત્તિ સરલ ને સ્પષ્ટ છે. પછી ત્ય પ્રત્યયનું પણ જૂનું મૂળ કૃત્યક (કૃત્ય)માંથી કાઢિયે તો જુદી વાત. અને ઘઠ્ઠચય પ્રત્યયનો સંબન્ધ પણ કૃત્યક જેડે ગોઠવી સકાય; તો ત્ય અને ઘઠ્ઠચય બંનેનો મમાન પૂર્વશબ્દ કૃત્યક બની મકે.

§ ડૉક્ટર સર રામકૃષ્ણ લાણકારકર મરાઠી પ્રત્યય ચો-ચા-ચી સંસ્કૃત તદ્દિત પ્રત્યય ત્ય ઉપરથી કાઢે છે. (“Wilson Philological Lectures” P. 257); અને હહ, અઝ તઝ વગેરે અમુક અવ્યયોને જ લાગનારો આ ત્ય પ્રત્યય વ્યાપક થઈ જઈ બધાં નામને પણ લાગનારો મરાઠીમાં બન્યો એમ દર્શાવેછે. આ વ્યુત્પત્તિ સુધરિત છે; છતાં પ્રાકૃત ઘઠ્ઠચયવાળી વ્યુત્પત્તિની સાથે સમજા વિરોધ ઉત્પન્ન નથી, થતા; ઘઠ્ઠચય (એટલે, જ તે અમુક અપાન્તર કરનારી સ્થિતિનો અંશ બાદ કરતાં ઠ્ઠચય) તે ત્ય-ત્યક

ગુજરાતીમાં અથવા તો અન્તિમ અપભ્રંશમાં—અદુ જ સંકુચિત પ્રદેશમાં, જ પ્રત્યય રહી, અને સર્વનામની ખ્દાર ક્વચિત્ વપરાતો જણાય છે; સર્વનામમાં પણ સંકાયથી જ. મરાઠી જોડે કરો પણ સંપર્ક નહિ હેવા ગૈકાઓમાં (નરમિહ અને પદ્માનામના સમયમાં) આ પ્રત્યયના દર્શનથી એ સાબીત થાય છે કે મરાઠીમાં તેમ જ પ્રાચીનતમ ગુજરાતીમાં (અન્તિમ અપભ્રંશમાં) એ ૩૫ ત્રીજી સહિયારી (પ્રાકૃત) બાપામાંથી આવેલું.

(અપૂર્ણ.)

નરસિંહરાવ બોળાનાથ.

પુત્રને--પિતાના પત્રો.

૧૦.

મહારા પ્રિય પુત્ર.

“ પ્રાયમિક, ” “ માધ્યમિક ” અને “ ઉચ્ચ ” કેળવણી વિષે થોડા વિચાર દર્શાવ્યા પછી આજે આપણાં લોકોમાં કયાં કાર્ય કરવાં ઇચ્છે છે, આપણે તે વિષે ક્યાંકાં, ક્યાં, અને કેવાં સાધન યોજવાં જોઈએ તે માટે થોડા સ્ફુટક વિચાર આપવા ધારું છું. એક વખત કેળવણીની આવશ્યકતા નીકારી તો પછી તેનાં સાધનનો જ મુખ્ય વિચાર કરવો જોઈએ. સમજી માળાપો તો ગમે તેમ કરીને, અર્થાત્ સાધનનું કમીપણું હોય તો પછી છેવટે પેટે પાટા બાંધીને, કે કરજ કરીને પણ, બલિષ્ઠતા લાભને સાર છોકરને બજાવવામાં અક્ષત આતાં નથી. પણ અણુસમજી અને સાધનહીન મનુષ્યોને માટે શું કરવું ? તેમનામાં પોતામાં જ્ઞાન નહીં એટલે માત્ર વિચાર શી રીતે આવે ? ને સાધનનું કમીપણું એ મોટું તેમને બહાનું, એટલે બીચારી નિરપરાધી તેમની પ્રજા મૂર્ખાઈના બોગ. થઈ પડે છે. ને મંસ્કારરહિત હોવાથી પાછળથી મૂર્ખ, આળસુ, વ્યસની, દુરાચરણી, લુબ્ધા, લક્ષ્યા કે એવા પ્રકારના જુમિબાર થઈ સજ્જનોને ત્રાસરૂપ થઈ પડતા જણાય છે. આવાં છોકરાંને બજાવવાની મર્ધ પ્રકારની કાળજી સરકાર ઉપર નાંખવી એ તો ગાંડું કહેવાય. બની

ઉપરથી પ્રાકૃતમાં આવ્યો હોય તો અમંભવિત નથી. માત્ર હેનો વિષય સંકુચિત વધારે થયેલો. જ્ઞ એમ એવડો ચકાર છે તે જ ઉપરથી આવ્યાને પ્રુષ્ઠિ આપે છે, કેમકે મંસ્કૃત ત્વનો પ્રાકૃત વિકાર એવડો જ્ઞ છે.

પણ શી રીતે શકે ? સરકાર યથાશક્તિ મદદ કરે છે, ને કરે તેમાં નવાઈ નથી. પણ ખરી કર્તવ્યતાનો, બ્યાંહાં સુધી જ્ઞાતિબંધન મોકળાં થયાં નથી ત્યાંહાં સુધી, પ્રત્યેક જ્ઞાતિ તરફ તે ફરજ રહેવી જોઈએ. નકામા, અને નિંદરપદ વિષય “ જ્ઞાતિના નવરા બેઠા નબોદ વાળનારા આગેવાનો ” શું નથી ચર્ચતા ? “ ન્યાતો એકઠી નથી નવી ? પોતાને ફાવતાં કાયમાં બંધમોક્ષનાં દારૂ ખુશાં નથી રાખતાં ? હું તો તેમનું બળ ફોજદારી કાયદાની કલ-મોના-ફરતાં પણ વિશેષ દેખું છું. કહેવત પણ એ છે કે, “ ન્યાત ધારે તેને બાંધે ને ધારે તેને છોડે. ” કેટલાક તો ન્યાતને “ ગંગાના પ્રવાહ ” સાથે સરખાવે છે. તેઓ જે આ મહત્વનો વિષય લક્ષમાં લે તો તેનું નિરાકરણ સહેલાઈથી આવે. ન્યાતની વસ્તી તેમાંની વ્યક્તિના માધનાનુસાર વાર્ષિક, લવાજમ, લઘાદિક પ્રસંગો ઉપર અમુક જાતની લાગત, મરણાદિક મમ્મે પણ ધર્માર્થ કાટેલી રકમ અનામત મંદીને એક બંડોળ કરવું. કોઈ નિર્વિધ ગુજરી જાય તો તેની મીઠકતનો થોડો ભાગ તેમાં ઉમેરવાની વૃત્તિ ગખવી. એમ કરતાં કમ્તાં ન્દાનેથી મ્હોટી રકમ એકઠી થશે. ન્યાતના લોકોમાંથી એક મંડળ ઉભું કરવું. તેમાંથી જે સેક્રેટરી રાખવા. ન્યાતનાં જે છોકરાં બંણી શકે તેવાં હોય, છતાં બણુવાનાં સાધનના કમીપણને લીધે આગળ ચાલી શકતાં ન હોય, તેમને, યથાશક્તિ મદદ કરી. જે લોકો જાહેર લેના શરમાતાં હોય તેમને શુભ દાન આપવું. માખાપ વગરનાં ને નિરાશ્રિત હોય તેમને માઝ ખાવા દરવા વગેરેનો બંદોબસ્ત કરવો. જગ મ્હોટું હલ્ય રાખીને એક દસ વર્ષ આ પ્રમાણે અખતરો અન્નભાવી જેવાથી શુ થાય છે તે જુઓ. હું તો મગનું છું કે તે કેવળ કલ્યાણનો માર્ગ છે. ન્યાતોનાં કમ્તાં ધાર્મિક સંસ્થાઓનું આ કર્તવ્ય ઓછું નથી. તેઓએ નિરર્થક બીખારી, આજસુ, બટકતા ને નિરુદ્ધમીઓને સદાવ્રત અને અજસેવ ઇત્યાદિ નિરર્થક ખર્ચમાં થતાં દ્રવ્ય ઉપર દેવતા મુકવા કરતાં તેમના ઉત્પન્નનો અમુક ભાગ કેળવણી કે ધર્માર્થ કાર્યમાં લગાડવો જોઈએ. જે સંસ્થાઓને રાજ્યની મદદ મળતી હોય તેમણે અમુક જાતની મદદ કરવી એવી તેમના ઉપર ફજ નાંખવી. મરકારનું દેખીને ખાનગી લોકો પણ તેમની તરફથી ચાલતા ધર્માર્થ કાર્યમાં આ તત્વ ઉમેરશે. ન્યાત અને ધર્મમંડલા એકત્ર થઈને ગામ, શહેર કે નગરમાં વતં નો તે ધાર્પી કરતાં પણ અધિક કરી શકે. પોતે કરે તેટલું અગર તેથી અધિક સરકાર પાસે પડારી શકે ને બ્યાંહાં આ ત્રિવેણી મંડળ લગે ત્યાંહાં પણ મેવડું મેવડું કાપ એમાં શુ મદદ ? મદદ છતાં મદદનો ઉપયોગ ન કરનારાને ન્યાતે શરઆતમાં જરા સજાઈથી હમ્તગત કરવા. જ્ઞાતિમાંથી બદિષ્ઠકાર કરવાની ધમકી આપવી, ધર્માર્થ સંસ્થાઓએ દેવદર્શન ઇત્યાદિની તેમની મંચામાં મનાઈ કરવી. મરકારે શરઆતમાં અનુમોદન, ઉત્સાહવૃત્તિ, બધીસ વગેરે લાલચોને, ને પછી લોકમતના મદદમાં દંડનીતિ પણ દાખલ કરવી. તેના સંયોગોમાં આજ કરવી પ્રવૃત્તિને અન્યાયની પદરી નહીં અપાય. આ બધું આપણે અન્તઃકરણથી ધારીય તો કરી શકીશું. બાકી “ દીર્ઘચેત્ર વિનમ્યતિ ” એ કહેવત જાણીતી જ છે.

મહારા વાહાલા દિકરા. ।

જે પ્રજામાં નીતિબળ વધારે તે પ્રજા ઘણી ઉચ્ચ દરજ્જે ભોગવે છે. પણ તેો ધાર્મિક બળના કરતાં તેને ઉચ્ચ પંક્તિમાં મૂકે છે. આપણામાં તેો એવી માન્યતા છે કે નીતિનાં તત્ત્વ, જન્મની સાથે મદજર આવે છે. અમુક જનસમુદાય કે વ્યક્તિનું નામ લેતાં આપણને સ્વાભાવિક રીતે તેમાં આટલા શુભો હોવા જોઈએ તેનું જાન થાય, ને અમુક સદ્ગુણ અથવા અમુક સદ્ગુણ અનુવર્તન જોવામાં આવે તે ઉપર તે અમુક ભૂતિનો કે જનસમુદાયનો છે એવું વિચારવામાં આવે છે. આપણા દેશના પૂર્વકાલમાં જ્યારે વર્ણાશ્રમ ધર્મનું પરિપાલન કરવામાં આવતું ત્યારે આપણામાં નીતિનાં તત્ત્વ પ્રાધાન્યતઃ હતાં એવું માનવાને અનેક દર્શન જોવામાં આવે છે. પ્રજાની ચક્તીનું નૈતિક બળ એ એક સ્વલક ચિહ્ન હતું. તેની શુભલાનાં બંધનનું શિથિલપણ જોવામાં આવતું જ્યાં ત્યારે જાણ્યું કે આ પ્રજાનું ભવિષ્ય આગળ જતાં સાફ નથી. જેમ પ્રજાનું તેમ અમુક માતિ, રાજ્ય, સમાજ કે વ્યક્તિનું પણ સમજવું. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં કેટલાક તત્ત્વજ્ઞતાનું આજ એવું માનવું છે કે પ્રજામાં ને નૈતિક બળની વૃદ્ધિ થશે ને તે જાળવી રાખવાનો પ્રયત્ન થશે, તેો ધર્મ પાળવાની પણ કશી જરૂર નથી. આ સૂત્રમાં પણ કેટલુંક સત્ય સમાવયું છે. મનથી કંઈ વચનથી કંઈ, અને કર્મથી કંઈ, એવી રીતની વર્તણૂક સામાયી પ્રજા કાઈ ભૂતિનો પ્રભાવ બતાવી શકી નથી ને બતાવશે પણ નહીં, તે નિઃમંદેદ વાત છે. કાઈ મદને પુછે કે નીતિ ક્યાંહાં મળે છે? ગામડામાં તે દેખાય છે? છે ક્યાંહાં? મળે શી રીતે? કાણ આપી શકે અને કેવી રીતે પ્રાપ્ત કર્યા પછી તે દેખાવી રખાય? મદને તેો એવું સ્પષ્ટ જણાયું છે કે શહેરો કરતાં ગામડાંમાં નૈતિક બળ વધારે. શહેરોમાં નીતિબળ યવાનાં હાર ઘણાં. ગામડામાં અજ્ઞાનતાને લીધે અને સાધનના કમીપણને લીધે તેનું ચેપન સાધારણ રીતે જરા કમી. નીતિની મારી સમજ પ્રમાણે મુખ્ય શાળા દરેક સ્ત્રીપુરુષને પોતાનું ધર છે, અને તેમનાં મા અને બાપ તેનાં મુખ્ય અધ્યાપક છે. જન્મના મંદાર; તેની સાથે માબાપનું સદ્વર્તન એ ધોરણ; તેમની રહેણી, કરણી, વ્યવહાર ઇલાદિ તેમનાં બોધપાઠ. મોટાં ને ને પ્રમાણે આચરણ કરે તે પ્રમાણે નહાંના પોતાનાં વર્તન કરે ને શ્રેષ્ઠ બને. અને એક બીજાનાં સારાં અનુકરણથી નહાંનાં ઉમર મોટાંની હાપ પડે. પૂરે શુદ્ધ સિધ્ધની પ્રતાલિકાના સમયમાં, શુદ્ધો મહાનીતિમુદ હતા, ને પોતાના શિષ્ય વર્ગ ઉપર નૈતિકબળની દૃઢ મુદ્રા મુકતા. તેના દર્શન આપણાં ધર્મપુસ્તકો, જેવાં રામાયણ, મહાભારત, ઇતિહાસ પુરાણ વગેરેમાં અસંખ્ય જોગો તેો જોવામાં આવશે. આપણા આધુનિક શિક્ષણનના ક્રમમાં તેના અભાવ દીઠામાં આવે છે. આપણાં ઘરોમાં તે ઉપર પુરતું લક્ષ્ય આપવામાં આવતું નથી. એટલે કેટલેક અંશે એ બળનું અસ્તિત્વ ક્ષત પ્રજ્ઞાધર્મમાં રહ્યું છે. હાલ મરકારતું તે તરફ લક્ષ્ય ખેંચાયું છે. કેમકે તેમને એ તત્ત્વના શન્યત્વને લીધે ઉદભવતાં અનિષ્ટ પરિણામોનું દર્શન થયું છે. માબાપ તથા ગુરુ

ઓનું પણ તે વિપવની આવશ્યકતા માટે ધ્યાન ખેંચાયું છે, ને આજી રાખવામાં આવે છે કે ધીમે ધીમે તે નષ્ટ વસ્તુના યોગ લેખાર્થે ધૃષ્ટિરેખાથી સારાં પરિણામ આવશે. મરકાર કરતાં માળાપની ફરજ તે ખાતે હતું વિશેષ માનુ છું, તેમની મંતવિનાં નૈતિક બળ ઉપર તેમણે મન, વચન અને કર્મથી તેની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ કરી જોઈએ. નીતિનાં ફળ મહા મીઠાં છે. એકવાર તેનો સ્વાદ લીધા પછી તે મૂકવાની વૃત્તિ નહીં થાય. હાલ આપણા જનસમાજમાં ઉભરી જતા દેખાતા કલેશ કંઠાસનો સ્વપ્ન નાશ થશે. હમારા મહારાજ શ્રીમંત સર સયાજીરાવે આ બાબત ઘણો પરિશ્રમ લીધો છે. તે મંમંધીના પુસ્તકો લખાવીને તેનો પ્રચાર કરવા તરફ તથા તત્ત્વમંધી લેણા, બાપણા, પ્રેત્યાહન વગેરે દબાવે એકલે હાથે ધણું કર્યું છે. પ્રજા તેમના સત્કાર્યમાં અભિવૃદ્ધિ કરે. હું તે તત્ત્વમાં પરમ દેવત માનું છું.

બી ત્હારો પિતાના અનેક આજીવાંદ.

૧૨.

મહારા પ્રિય પુત્ર.

નૈતિક બળ મંમંધી મ્હે ગયો પણ તને લખ્યો તે પછી બે ચાર દિવસે મુખમના એક દૈનિક પત્રમાં મુખમના નેક નામદાર ગવરનર મર બ્યોર્ન કન્ઝર્ક આદેખનું એક સમાના મેળાવકા આગળ વંચાયલું બાપણ મારા જોવામાં આવ્યું. ને નામદાર મુખમના બીરાપ સાહેબના પણ તત્ત્વમંધી વિચારોનું મળતાપણું જોઈને મ્હને ઘણો આનંદ થયો છે. સદ્ગુણી મનુષ્યો હમેશાં એક જ શ્રેણીના વિચાર કરે છે, ત્હારો પિતા નામકિત નથી. તેને મ્હોટા મેળાવકા સમક્ષ બાપણ કરવાનો પ્રયત્ન આ દેહમાં આવવાનો નથી. પણ તેને લીધે ત્હારે એણું આણું નહીં. આપણે ગોળના ગળપણ સાથે કામ છે. કઈ કંઠાસથી ખરીદ કરી આણ્યો તે તરફ જોવાનું નથી. આજના પત્રમાં મ્હારો વિચાર હાલની કેળવણીથી આપણામાં નૈતિક બળ ખાતે કઈ કઈ સારી યા માહી અસર મળેલી જોવામાં આવે છે તે કરવાનો છે. દેશભિમાન, દહેતા, સ્વતંત્રતા અને સમ્યક્તા વખ્યાં છે પરંતુ નૈતિક બળનું શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજ્યું નથી તેથી દિશામાં સહેજ ફેરફાર થયો છે. સ્વચ્છતા સાધાઈને શોખ પણ વધેલો જણાય છે. ધર્મભેદ, ખોટા વહેમો, બાળવમ, ફરજ કરી બળ ઉપરાંત જ્ઞાતિભેદના કરાવવાં, અંધશ્રદ્ધા, ખોટી મ્હોટાઈ, અને જ્ઞાતિનાં બંધન કેમકે અંશે ઓછાં થયાં છે. પ્રજા રાજ્ય તરફ વફાદાર અને કાયદાને માન આપતી થઈ છે. પણ પ્રત્યેકમાં દિશાની ચુક જણાય છે ને તેમ થવાનું કારણ મ્હે ઉપર બતાવ્યું છે. ઉપરનાં તત્ત્વનું જો તેમનામાં કુમળા વયમાંથી, અને યોગ્ય સ્થળેથી યથાધિકાર મિચન કરવામાં આવતું હોય તો હું નિઃશંક-પણાથી કહું છું કે સુધારો સારા પાયા પર અને અકુદિત ગતિથી પ્રચરે. આમ થવાનું મ્હે

પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના વાર્તા લખનારા નેમવિજય અને સામલ.

ફેલ્ડહાઈ વખત સુધી ગુજરાતમાં એમ જ મનાતું હતું કે ગુજરાતી પ્રાચીન સાહિત્યમાં વાર્તા લખનારે તે સામલ જ. વીરશયે એની બરાબરી કરવા પ્રયત્ન કરેલો પણ તે નિષ્ફળ થયો. સામલે પહેલાં વનછરાજે “રમભંજરી” ની વાર્તા લખેલી છે. પણ જાણ્યા પ્રમાણે એની આ એક જ વાર્તા છે. ને તે પણ સામલ જ લેલી સંદેશ નથી. એટલે વાર્તાના સાહિત્યમાં અત્યાર સુધી તો એક સામલ જ હતો. પણ હાલમાં ફેલ્ડહાઈ સમય થયાં જૈન સાધુઓના લખેલા રાસાંગો અથવા રાસો બાહાર આવ્યા છે. પ્રથમ રાસ બહાર પાડનારું જ્ઞાન પ્રાચીન કાવ્ય માગના મંશાધકારને ઘટે છે. આજે વીર વર્ષ અગાઉ “શીવવતી” નો રાસ પ્રથમ બાહાર પડ્યો. આ રાસાંગમાં એક જૈન વિદ્વાનના જણાવ્યા પ્રમાણે “મૂળ એક વાર લઈ વિસ્તારથી તેનું વર્ણન કરી અનેક ભવ્ય અને અત્યંત પ્રસંગોનાં વર્ણન આપી, અંતે નીતિધર્મનો વિજય સ્થાપી પાત્રોનું પરમ મગ્ન સમાધિમાં દાખવી રાસ પૂરો કરવામાં આવે છે.” વળી એમાં “કાઈ કાઈ સ્થળનાં વર્ણનો રમ અને અલંકારથી જ્ય-કાઈ જાય છે.” રાસનો અર્થ તો “A story x x x written mostly rather exclusively by Jains.” આ સર્વ ઉપરથી ગમ્યા એ પણ વાર્તા જ કહી શકાય અને તેથી જૈન વાર્તા લખનારા પણ સામલની માફક ગુજરાતના પ્રાચીન સાહિત્યમાં વાર્તા લખનારા જ લેખક. ફેલ્ડહાઈ રાસ અથવા રાસ જો કે કંઈક અંશે ઐતિહાસિક કહી શકાય પરંતુ તેમાં પણ અમુક ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિ લખે ‘રસના આલેખન, ઉદીપન, વિભાવ વગેરે સાધનોનો જ્યાં જોડો ઘટે તેવો ઉપયોગ કરી વર્ણનો વાંચવામાં આનંદ આપે એવાં રસભરિત કર્યા છે.” ઉપર જણાવેલો શીવવતીનો રાસ સામલની પુસ્તકમાં ફેલ્ડહાઈ અંગે વર્ણવે છે તે જણાવવા અત્રે મથાસકિત પ્રયત્ન કર્યો છે.

આ રાસના કર્તા નેમવિજય નામે જૈન સાધુ હતા. એઓ ક્યાં રહેતા, ક્યારે થઈ ગયા વગેરે કંઈ પણ હકીકત મળતી નથી તેમ કાઈ જૈન યા જૈનેતર વિદ્વાને હકીકત મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો હોય એમ પણ જાણ્યામાં નથી. રાસ પૂરો કરતાં કવિ લખે છે કે:—

“રાસ મેપૂર્ણ મંવત મંતરસે,

“અખાત્રીજ રમ ધારસે હે.

તે ઉપરથી એ રાસ મંવત સતરસેની અખાત્રીજ પૂરો થયો એટલું જ જણાય છે. વળી

“ગજ્યોરાસી સિરોમણ છાજે,

“તપગન્ધ અધિક દિવાજે હે;

“ ગ્વલપતિ શ્રીવિજય રતનસુન્દા,

“ રાજ્યે રમ્યો” સુખકદા છે.

આ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે એઓ તપગચ્છનો હતા અને ગ્વલપતિ શ્રી વિજય-રતન હતા. આથી અધિક માહિતી અંથ ઉપરથી મળી શકતી નથી. વખતે સાધુઓના પૂર્વ-અમની હકીકત ના મળે પણ એઓ સંમંથી બીજી માહિતી મળી શકે ખરી. એઓ મોટે ભાગે કયાં રહ્યા હતા તેની વિષત Philologyથી શોધી કાઢી શકાય. આ ગસમા વપરાયલા કોઈ કોઈ શબ્દો ઉપરથી એમ ધારી શકાય છે કે આ સાધુ પાટણ-કડી યા તેની આસપાસ કોઈ સ્થળે વધારે વખત રહ્યા હોય. ઉપર જણાવ્યા મુજબ આ કવિ મં. ૧૭૦૦ માં હયાત હતા. સામલનો સમય જે ઈ. સ. ૧૬૪૦ થી ૧૭૩૦ * નો ગણીએ તો આ કવિ અને સાલલ વચ્ચેનું અંતર લગભગ અડધી સદી જેટલું થાય. ગ. એરીએ પોતાના “ Milestones ” ના પુસ્તકમાં બંનેને સત્તરમા સૈકામાં મૂક્યા છે. એટલે એ બંનેની વચ્ચે સમયનો અંતર તો થોડો જ હતો; એટલે બંનેના સમયમાં શુદ્ધતામાં વપરાતી બાપા તો સરખી જ હોવી જોઈએ તેથી કવિ નેમવિજયે વાપરેલા માગધી-સાર-શોની વિગેરે બાપાના શબ્દો બાદ કરીએ તો બંનેની કવિતામાં વપરાયલાં લોક પ્રચલિત વાક્યો તેમ જ બાપામાં સમાનતા હોવી જોઈએ. સામલબદ્ધને તેમ જ નેમવિજય બંને અધારને તો સરસ્વતિની સ્તુતિ કરે છે. “ પદમાવતી ” ના પ્રારબના દોહરામાં

“ પ્રથમ શરદા વરણુડુ, માગુ એક પસાય ”

“ શિરવર દો વરદામિની, શુભ મતિ આપો માય.”

તેમ જ “ શીલવતી ” ના પાંચમા દોહરામાં

“ સુખદાયક વર સરસ્વતિ, દાયક સમકિતરાન,”

“ તત્ત્વારન નિચારણા, અક્ષર આપે શાન.”

સરસ્વતિની જ સ્તુતિ છે વળી “ શીલવતી ” ના ચારવાર નજરે પડતો શબ્દ “ પમાય ” “ પદમાવતી ” માં પણ માલમ પડે છે.

“ ગુરુ ” ની સ્તુતિ પણ બંનેમાં સામાન્ય જ છે.

સામલબદ્ધની “ શબ્દ રચના સરળ તથા સાધારણ બહેવા તથા બેરાઓ સમજી શકે એવી છે.” એની લોકપ્રિયતા અથવા લોકપ્રસિદ્ધિની ખરેખરી કુચી જ આ છે. જૈન સાધુઓ પોતાની જ શૈલી અને બાપામાં લખતા હતા અને “ રાક્ષા ” સાધારણ શ્રાવક શ્રાવિકાઓ કરતા જૈન સાધુઓ જ સાંમતા અને સમજનતા. એટલે એ રાક્ષાઓ જૈનોના ધર્મે અથ તરીકે પવિત્ર ગણાયા હોય એમ જણાય છે. “ શીલવતીની વાર્તા ” જૈનોમાં

પ્રસિદ્ધ છે પણ “શીલવતીનો રાસ” એટલે પ્રસિદ્ધ નથી; બદલે જે જોનો શીલવતીની વાર્તા આપણને સાર રૂપે કહી શકે છે તેઓ “શીલવતીનો ગમ” નામનું કાવ્ય લખાયું છે એમ જાણતા પણ નથી. આવી સ્થિતિમાં આ “રાસ” કાવ્ય અંથ તરીકે પ્રસિદ્ધ ન થયો હોય એ સ્વાભાવિક છે. કદી કદાચ એ અંથ જાણીને થયો હોય તો પણ તે જોનોમાં જ. પીળાઓમાં નહીં. એથી ઉલટું સામલબદની વાર્તાઓને તો લઘીઆઓ પામે લખાવીને રખીદાનું પ્રસિદ્ધિ આપતા. વળી એ વાર્તાઓ ઉપર જણાવ્યું તેમ લોકપ્રચલિત બાપામાં હોવાથી સામાન્ય વર્ગ પણ મારી રીતે સમજી શકે તો સામલબદની વાર્તાઓ લોકપ્રિય થવાને જે જે મંજોગો અનુકૂળ હતા તે જ મંજોગો જે “શીલવતી” ને મળ્યા હોત તો એ રાસ પણ સામલબદની વાર્તાઓ જેટલો જ પ્રસિદ્ધિને પામત

વાર્તાઓ લખવામાં સામલબદ પોતાનો ઉદ્દેશ જણાવે છે કે:—

“નરનારીની ચાવડી, નરનારીના ચરિત,

“શરપણું ને શાણપન, પ્રાકૃમ પુખ્ત પવિત.

“તે કાવ્યથી હદાપણુ શીખે, જન મન મન થાય,

“આદ્યતને જન બાવનું, વર્ણન બાદ પખણાય.

જન સ્વભાવનું ચિત્ર દોરી, જનમન મંજન કરી, લોકોને હદાપણુ શીખવવું. નેમવિજયનો ઉદ્દેશ તો શીલનો મહીમા જ ગાવાનો હતો. તેમ જરવામાં તેમણે “તઈ અને કંપના શક્તિને સારી રીતે સમજે ચલાવી જણાય છે.” “શીલ” દૃષ્ટિ આગળ રાખીને લખનાં લખતાં જે જે પાત્રો તથા પ્રમંજો આવશ્યક જણાયા અથવા મન આગળ તરી આવ્યા તે સર્વમાં યથાશક્તિ મ્મ તથા રંગ પૂરીને આ વાર્તા એમણે લખી છે. આમ દેરાધો પાત્રાલેખનમાં સામલ એના કરતાં કોઈ કોઈ જગાએ ચડી જાય છે મામલને તો જન રામાનું વર્ણન કરીને તેના ઉપરથી લોકોને ઉપદેશ આપવો હતો. તેથી જેની વાર્તાઓનાં જન સ્વભાવનું વર્ણન પ્રાધાન્ય છે. નેમવિજયમાં નીતિ પ્રધાનપણું છે. એટલે કોઈ કોઈ જગાએ શુષ્કતાનો ખાસ આવી જાય છે. જે મ્મ મામલની કોઈ કોઈ વાર્તાઓમાં આદિથી અંત સુધી અવિચ્છિન્ન વહે છે તે રસ નેમવિજયમાં કોઈ કોઈ જગાએ વૂઠી જાય છે. પણ નેમવિજયમાં જે વિશેષપણું છે તે મામલમાં નથી. નેમવિજયની બાપા આદિથી અંત સુધી વિશુદ્ધ Claret છે. પુત્રી પિતાની પાસે વાંચી શકે એવી છે. સામલબદમાં તેમ નથી. નીતિના છુટક છાપાઓ જે બાદ કરીએ તો આપણે પણ કવિ નર્મદની માફક કહે કે પટે કે એમાંની કેટલીક વાતો તો એણે ન લખી હોત તો સાફ. નેમવિજયની બાપા અને પ્રમંજ વર્ણન આટલાં વિશુદ્ધ હોવાનું એક જ કારણ છે અને તે એ કે એઓ જન માધુ દતા. આ રાસ એમણે આવક શ્રાવિકાઓના ઉપદેશ માટે સખેસો એટલે બાપા સ્વાભાવિક જ પિતા પોતાની મંત્રિ પાસે વાંચી શકે એવી રાખી નેમજે. વળી શીલને અંજે જનપ્રમંજ આચાર જન સાધુઓ માટે એટલા તો સખત છે કે સ્ત્રિ માથે પૂરે બેગતેવા વિધામનું મમગ્ન પણ માધુને સાધુપણામાંથી પતિત કરે છે. વળી જે આમન અથવા જગાએ સ્ત્રિ

એહી હોય તે જગા ઉપર અમુક વખત સૂધી જૈન સાધુ એસી શકે નહીં. આવી સખાદને લીધે પ્રસંગ વર્ણનોમાં કોઇ કોઇ જગાએ કૃત્રિમતા આવી ગઇ છે. ને તે તે જગાએ રસની ક્ષતિ થઇ છે. વર્ણન કરવાની ચતુરાઇમાં પણ દુનીઆના ઉંઠા નીરીક્ષણને લીધે સામલ નેમ-વિજય કરતાં, વધી જાય છે—ખદે ક્યાંનો ક્યાંનો મૂંઝી દે છે. “બદ્રાભામની” માં એણે આપેલું વિક્રમ રાખતું વૈભવ વર્ણન:—

“હાથી હરોળે લાખ, હેમ અંખાડી મહાસે;

“ધર્મ તેજ નવરંગ, સંગ મદ ઝરતા ચાસે.

“પાખર પંદર હજાર, વીસ પર વાંચન વાગે;

“સાક સહસ્ર પર શર, ધણા ભાર ખાંતે ગાજે.

“હાથી સીતેર હજાર છે, ખીજ લાહાર હતી ધણી;

“હલમલતા એમ હાથીઓ, તરખીજ સન વિક્રમ તણી.

x x x x

અદ્ભુત છે. આવાં વર્ણનોમાં સામલ વધે છે એટલું જ. બાકી શીલવતીમાં એવાં વર્ણન નથી એવું નથી જેમ આ વર્ણનમાં સામલ વધે છે તેમ “નીતિ મહિમા” માં નેમવિજયની ખરાબરી એનાથી થઇ શકે એમ નથી. “શીલવતી” ની પહેલા ખંડની પહેલી ઢાળ તથા શીલ ઉપરના એનો દોહરો નીતિ વર્ણનમાં એની શ્રેષ્ઠતા પુરવાર કરવા ગસ છે.

“શીલ સમે મસાગમાં, શિખર ન કોઇ યોદ્ધ;

“શીલવંત સતિયો તણા, સુદર કથા શલોક.

“શિખરવતી મોટી સતી, સહુ સતિયાં સિરદાર;

“રાખે અવસર શીલને, તે પામે ભવ પાર.

આ દોહરો પછીની આખી ઢાળમાં શીલની “લીલા” ને “સંસારે સાર” સમાન બાખતા કવિએ હદ કરી છે. સામલે વાર્તાઓમાં દુનીઆદારીનું ચિત્ર નજર આગળ રાખ્યું છે; નેમવિજયે નીતિ દષ્ટિ આગળ રાખી છે. એટલે સામલ જેમ સંસારનું ચિત્ર સફળ આલેખે છે તેમ નેમવિજયની નીતિ વાંચનાર સમક્ષ મૂર્સિમાન થાય છે. કેટલીક જગાએ વ્યક્તિ વર્ણનમાં નેમવિજય વધી જાય છે. ખંતે પોતપોતાની નામિકાનાં વર્ણન કરે છે પણ તેમાં સામલનું વર્ણન “reads more like a catalogue of points of beauty to be found in the text books on the subject rather than a natural description of human form and beauty as seen by a poet's eye.” નેમવિજય જે કે આ દોષથી છેક મુક્ત નથી પણ એના વર્ણનમાં કંઇક રસ-કવિત્વમય ખામ છે, જે સામલમાં નથી. “બદ્રાભામિનિ” ને સામલમદ આલેખે છે કે—

“ વેણી વાસુકી નામ, નાગ સવાગળ કેશે;

“ ભર જોખન વરણાગ, વપુ મુદર વર વેશે.

“ છંદુ આકારે વદન, મદન મોહન માહા મુલે;

“ અંબુજ દલસાં નેણુ, વેણુ અમૃત અમુલે.

“ ભણે કામ કટારીઓ, દત બત્રીશ દાડમની કળી;

x x x x x

“ બ્રહ્મકી ધનુષ સમાન, અદ્ય અતિ અવશે.

x x x x x

“ અધર મધુર પ્રવાલ, ઉજવ્ય પૂરણ પાણી,

“ રસના અંગ અમૃત, દ્રાક્ષિલવત મધુરી વાણી.

x x x x x

“ ચાલતી ગજચાલ, ચામા શોભે ત્રિદંબકી,

“ કેળપત્ર પ્રમાણુ, વેવ વાંસાની વંકી.

“ કુખ રથગ ગજરાજ, જેવા શુદ્ધ ભામિની ભારી;

“ નંદા કદળી રથભ, શોભા જોતાં ધણી સારી.

“ પદમ આકારે પગ આંગળી, ભવક રગ જીવતિ નડી;

“ બદા જોળી ભામની, નીરાંતથી વિધિએ ધડી.

બદાના આ રૂપ સાથે શીલવતીનું રૂપ સરખાવતા જો કે ઉપમાન ઉપમેય એનાં એ આવે છે તો પણ તેમાં કાંઈક વિશેષતા મૂકી કવિત્વનો ખાસ નેમવિજય આણી શકે છે.

(નવટણીની દેથી.)

“ રૂપ દેખી ત્રિચર થભીઆ, શશિ રવિ દોષ ગગન,

“ કામીજન મદ મારવા, જાણે કાળ પ્રસન્ન મુજરો.

“ કૂર્મ પરે તે ઉત્તતા, તાસ ચરણ છે દોષ,

“ હંમદિપદ હરાવિયો, વસિયો સરોવર જોય. મુજરો.

“ ચરણે ઝાંઝરી ધુવરી, ઝણુ ઝણુ વાજતી જોર;

“ તણે લોકે તેણે પાહોયો, અંગ અનંગ ખડોર. મુજરો.

“ કદળી થભ જે રંભ છે, ઉર કદળી રૂપ જોય;

“ જોણે સંગે કરી કામિયા, વાઘે દેખીને પ્રેમ. મુજરો.

“ કચન કુખ જ્યમ પૂષ્ટ છે, શુદ્ધ તણા દોષ ભાગ;

“ ઉત્તત સૌમ્ય મોહામણા, કામી મન વેરાગ. મુજરો.

“જેણે કરી લીધે કેસરી, વસિયો નનમા નવ,
 “કરી હરી લીધી હરિ તણી, કામી મન લલચાવ મુજરો.
 “મલ્લોદર કૃશ જેહનું, નજો સરોવર માન,
 “મહિતગમાં જે માનવી, દેખી તન્યા મુમાન. મુજરો.
 “પંચ ટાળાને દો ક્યાં, ગિરીવર એહીજ મેર,
 “દો છુમે ક્યન કુલ ન્યમ, કામી કીધા જેર. મુજરો.
 “દીર્ઘ પૃથુલ જે પાધરી, ગારણુ કરડે માટ,
 “પૃથુ કુચ કામી જે વસુ, ગરવી કરી મહી ધાટ. મુજરો.
 “કાકિય કંઠની ઉપમા, મધુરી બોલે જે વાણ,
 “મોલા માનવી મહીતણા, કૃત્યા કીજે વખાણ. મુજરો.

x x x x

“નાસા કીમ્ની માયડી, અધર તે જાણે પ્રવાળ,
 “રવિ સશિ માતુ એ દો ખડા, કપોળ જાસ રસાળ. મુજરો.
 “આંખો અંબુજ પાંખડી, કુતા કામીને જેહ;
 “જામિમ મન્મથ કેરડી, મૃગ નયની ગુણ મેહ મુજરો.

x x x x

“અશ્વિન સસિ સમ બાવની, તેની કૃતી દોડ,
 “દંડ હારી નમે ગયો, આણી અગમા જોડ. મુજરો.
 “અદ્રમુખી એવા નામથી, દિન દિન હીણી દગાવ,
 “તે દીતથી લીજો યયો, રાખી કજાને છપાવ મુજરો.

x x x x

“સુરપતિ સરખો ગોદગો, રહિયો છુપીને જુખ,
 “કામી નગ કાય ચયા, નીચુ લોધને સુજ મુજરો.

x x x x

“સાચી એ જગ મોહિની, સતિ માટે શિર રાવ મુજરો.

આ બંને વર્ણન ઉપરથી બનેલી વર્ણન ચક્રિની તુલના થયે તે ઉપરાંત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેમ વાત એ છે કે શીવવતીના આવા ચરમ રૂપ માટે પણ નેમવિનયે એને “મતિ માટે શીર રામ,” ની ઉપમા-નીતિમીત્તી ઉપમા ખામ કરીને આપી છે. એ ઉપમા નિવાય એને મન આ રૂપ કરે બિમાદમાં નથી

સામયભટ્ટ શીનના માહાત્મ્યથી અબજાજી નથી. તે પણ શીવ મહીમા ગાઈ જાય છે. પણ એની શૈલી ઉન્મત્ત છે જ્યારે નૈમવિજયની-સાધુના ગુણ પ્રમાણે-શાંત છે. સામય મંસારી છે એટલે મંસારમાં શીવ ભંડારી ભોગવના પડતાં કદ સસારી દૃષ્ટિએ વર્ણવે છે ત્યારે નૈમવિજય સાધુ ચરિતથી શીવથી મળનારા સુખ મણાવે છે. સામય કહે છે.—

“ પરનારીયુ પ્રીત, દેહમા દુઃખ ધણેર;

“ પરનારીયુ પ્રીત, થાય અનર્થ અનેર.

“ પરનારીયુ, પ્રીત, ભાગ્ય હીણાના ભોગ,

“ પરનારીયુ પ્રીત, ખરે તનમા થાય રોગ.

“ પરનારીયુ પ્રીતડી, પડિયો પાપ પ્રમંગમા,

“ સામયભટ્ટ માનું કહે, ઉચાટ ઉપજે અગમા.

“ પરનારીયુ પ્રીત, તેને ભોગ્ય નવ ભાવે,

“ પરનારીયુ પ્રીત, નિદ્રા સુખે નવ આવે.

“ પરનારીયુ પ્રીત, હરિ મેવા નવ મૂળે,

“ પરનારીયુ પ્રીત, શુદ્ધિ સારી નવ બૂળે.

“ એ પાપપ પરનાર છે, અપમય ઉપજે આપના;

“ સામય કહે પ્રીત પરનારયુ, ભોળે બહોતેર આપના

“ પરનારીયુ પ્રીત, તેને નવે મહ રૂઝા,

“ પરનારીયુ પ્રીત, અનિય વરસાદન વૂઝા.

“ પરનારીયુ પ્રીત, તેને પનોતી મોટી,

“ પરનારીયુ પ્રીત, સુકિતની આશા મોટી.

“ પરનારી કરી પ્રીતથી, અગિ આય નિત નિત ખમે,

“ સામયભટ્ટ સાચુ કહે, ગુણવંતાને નવ મને.

નૈમવિજય શીવને નીચે પ્રમાણે ચિત્તરે છે.—

“ શંક મંસારે સાર, સહી બાખ્યો શ્રી કિરતાર,

તે ભાવે ભવિ સંચો.

“ ચોતીસે જિનગજ, લીલા શીવ તણી વહે લાજ. હો

“ જળને ભંગલ વસતી, અગિ અંતુ અંતુ લમતી. હો.

“ સુરતે શીવને પ્રેમાણે, સદ્ધા'વિહાણે તસ જનમે હો.

“ દાન અંતરાયને બાધે, ભોગવિધાયી શિવ સાધે. હો.

“ સુકિત મારગ છે શીવ, સહી રાખે ભવદાધિ પ્રીવ. હો.

- “ કુદાદિક જે અદાર, જાણે તેહનો’ યાજણદાર. હો.
 “ ભૂરિ ભગદર શાસ, હરે અર્થ અને વળી ખાંસ. હો.
 “ દારિદ્ર શોક ને દંડ, શીજ યાજે’ બવબય દંડ. હો.
 “ સોજાગી નરને નારી, જિન જાણે મત મંસારી. હો.
 “ કમળા વિમળા ગેહ, તસનાહ પ્રેસાવે નેહ. હો.
 “ હરિ કરિ અજને જાણો, બ્યાસ દાદર ને સમાણો. હો.
 “ વૈરી અર્થક તીહ, શીલ તણી’ ને લીહ. હો.
 “ સાચો શીલ સનાથ, અવસાને આપે ને હાથ. હો.
 “ શીલ સમો ન સખાઈ, ને નિશ્ચય શિવની મિલાઈ. હો.
 “ શીલ તણી સસનેહ, સરસ કથા ગુણ ગેહ. હો.

અને શીલ ઉપર જ લખે છે. એક શીલ છાંડવાથી થતી અધોગતિ દર્શાવે છે જ્યારે ખીજામાં શીવથી મળતા લાભ જતાવ્યા છે. એકમાં આ લોકની વાત છે—ખીજામાં પરલોકની વાત છે. એકમાં “ પરનારીની પ્રીત ” નાં દુઃખો છે. ખીજામાં “ શીલ ” થી મળતાં મુખો છે. સામલમદ મંસારી હતો એટલે એની દૃષ્ટિ આગળ મંસારની અધમ દશા—દુઃખો—તરી આવે છે. નેમવિજય સાધુ છે એટલે “ મુક્તિ મારગ છે શીલ ” એમ સમજાવીને “ શીલ ” નું શાંત ચિત્ર આપણા આગળ રજુ કરે છે.

કરુણાનમમાં નેમવિજય એકાં છે. આ રસમાં મામલ તો મુંબજ પ્રેમાનંદ અને દ્યારામના અપવાદ સિવાય ખીજે કોઈ પણ કવિ—એના પંચામાં મગ મૂકી શકે એમ નથી. વિરોગ વર્ણન તો નેમવિજયે હામ હામ કર્યું છે. તેમાં પણ કોઈ જગાએ તો હ્રસ્વ એણીતું છે. શીલવતીનો સ્વામિ સાથનો વિરોગ વર્ણવતા કવિ કહે છે કે—

- “ વીહસે વાહ્યારે, અવગુણ કો લહી
 “ નારી અળજારે, જળ યદાં કો નહી.
 “ એમ ન ધરે, એ ન નેહયો;
 “ કાયર ન યદ્યારે, કીન્તે પહેયો. વીહસે.
 “ તુંજ વિણ નારીનીરે, શુદ્ધ કહો કોણ લીએ;
 “ હે જે હૈડાનેરે, મનની કાણ દીએ.
 “ પ્રેમની જાણેરે, પ્રીતમ પરકવી;
 “ એહ અકારજ એ, કરણી અબી નવી. વીહસે.
 “ જાળમાં ઘાલ્યેરે, મીન-બાણી જેહને;
 “ કોણ સખાધરે, પ્રીતમ તેહને.

“ દુષ્કર મેહેવારે, સાસુ બોવડા,

“ ખમ્યા ન ખમાવરે, ખતશુ પરગડા. વીહસેં

“ ચોરી ગાધીરે, તે મુજને વરી.

“ પચ કેરી માખેરે, હવે કેમ પરહરી ?

“ હરણી વિશ્ણવીરે, મુગ તણા યુધધી,

“ કા પેર તેનેરે, આગુર એકથી વીહસેં

“ મૂર્છા પાવેરે, સખી તસ ભગવે,

“ હાય હાય કુંચારે, કહીને વિનવે.

“ ફેરાને ત્રોડેરે, મોઢે અગુની,

“ આળસ કરતીરે, રડતી આકુની. વીહસેં

x x x x

આ ત્રીજા ખંડની ત્રીજી દાળ આખી વિયોગ વર્ણનની જ છે.

સામવના દશતો આપણને સચોટ લાગે છે તેનું એક કારણ તો એ છે કે એણે સંસારના પ્રચલિત પ્રસંગોમાંના વાગ્યો—કહેવતો વિગેરે હતા તેમના તેમ લખીને અથવા સહેજ ફેરફાર કરીને પોતાની કવિતામાં ઠામ ઠામ મૂક્યા છે. એની વાર્તામાં જુદા જુદા રમતુ પોપણ થતું નથી. વાર્તા લખતા લખતાં કોઈ રમ આરી ગયો હોય તે જ. નેમવિજય વાંચતાં તો કવિની રમ જમાવસાતી ખૂબી આપણને જણાઈ આવે છે. રસની જમાવટ અને પોપણ એણે યુક્તિપૂર્વક કર્યાં છે તે છતાં પણ તેમાં સ્વેચ્છ પણ કૃત્રિમતા જણાતી નથી.

અલબત્ત દરમ પદાર્થોનાં વર્ણનમાં તો સામવબદ્ધ એકોજ ગણાય. ઉપર એક જગાએ ખતાવ્યું છે તેમ નગર-રાજસભા વિગેરેનાં વર્ણન બહુ જ સરસ રાજદરબારના અને શૈલીમાં સામવબદ્ધ કર્યાં છે. એવાં વર્ણન નેમવિજય ચાર છ લીટીમાં પતાવે છે, પણ રસની જમાવટમાં તો આપણને શીલવતી વાંચતા પ્રેમાનંદ યાદ આવ્યા સિવાય રહે નહીં. રસની જમાવટમાં નેમવિજય વધવાનું એક કારણ એ પણ છે કે એણે કવિતામાં દેશીઓના છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે. પ્રસંગોપાત ગાલુ ગવડાવતું હોય તો તો દેશીઓ જ ઠીક પડે. વળી આ દેશીઓમાં મધ્યજે લોક પ્રચલિત દાળ પણ જણાવ્યા છે. આમાંની કેટલીક દાળો તો આમાં ને પ્રેમાનંદમાં સામાન્ય છે. એટલે તે વખતે લોકોમાં જે જે દાળ ચાલુ હશે તેમાં જ એ ખતેએ લખ્યું છે. સામંભલદના છપ્પા ચોપાઈ કરતાં દેશીઓમાં રસની જમાવટ, સારી થઈ છે. વળી ન્યા જેવો ઘટે-તેવો દાળ ત્યાં મૂકી શકાય છે અને નેમવિજયે તેમ જ કર્યું છે. આ દેશીઓમાંની કોષ્ઠક તો દયારામની ; ગરબીની પેઠે રાગ-તાવમાં-વાજન સાથે પણ ગાઈ શકાય છે.

બંનેની કવિતામાં અદ્ભૂત રસ સામાન્ય છે. જે કાળમાં એ વાર્તાઓ લખાઈ તે કાળમાં તો શું પણ આપણા સમયમાં પણ જનસમાજનું ધ્યાન ખેંચવા માટે અદ્ભૂતતા કાંઈક Superhuman આવશ્યક છે. સામાન્યથી કાંઈક વિશેષ—દિવ્ય-દેવતાઈ-આમા-તુષી તરફ લોકો ઉત્સાહથી-આનંદથી જુએ છે. આ બંને કવિઓએ અદ્ભૂત પ્રસંગો ઉપજાવવા એમના પાત્રોમાં દેવતાઈ સુણો મૂક્યા છે અથવા અદ્ભૂત પાત્રો જ દાખલ કર્યા છે. બ્યંતર પાત્રે જિન દેવસ્થાન ઉલું કરાવતાં નેમવિજય કહે છે કે:—

“ દેવ કહે મીચો તમે, આંખ સહી મહારાજ;

“ ભવનનિપાતું જિનતણું, થાપ્યા થી જિનરાજ.

આંખ મીચીને ઉઘાડતામાં જ જિન દેવસ્થાન ખડું થઈ નય છે. વળી કોઈ સુર-જે અદ્રમ્હનો આગતે જાવે મિત્ર હતો તે એના ઉપર ઉપકાર કરવાને કહે છે કે:—

“ અમૃત સિદ્ધિ યોગ તે ડો, જો અંગના ગંગત હોય;

“ કામિની કુખે રત્ન મનોહર, પ્રસવે એવો કોય.

“ જન્મ થકી સુણો અંત લગી તે, સવા લાખ દિનાર;

“ મૂલ્ય અકે કુણું દે મુખથી, ૩૫ અનોપમ સાર.

આમ સમજીને વહાણમાંથી ગરૂડ ૩૫ એને ઉપાડીને સીધવતીની પાસે લઈ નય છે. આવા પ્રસંગો તો આખા રાસમાં ડગલે ડગલે હોય છે. સામલખટમાં પણ એવા પ્રસંગોનો ટોટો નથી. જસ—જૂત—પ્રેત—આદિ અવાગ નવાર દેખા દે છે ને દેવતાનાં પરદાન અને દર્શન વિગેરે પણ ઘણી જગોએ આવે છે. દરજીવેલા જેની અર્પાચિન વાર્તામાં પણ આવા પ્રસંગો મૂકવા પડ્યા છે.

વેસ્થા પ્રવેશ પણ બંનેની વાર્તામાં સામાન્ય છે. પણ વેસ્થાને બંનેએ જૂદા જૂદા રૂપમાં ચિતરી છે. ગુણકાએ આમલખટની વાર્તાઓમાં નાવક નાચિકાઓને અથવા બીજાં પાત્રોને મોટે ભાગે તેમના કામમાં સદાય કરી છે બપોરે નેમવિજયની ગુણકાએ શીલવતીને આડે રસ્તે દોરવેલાં. સામલ કોઈકોઈ જગાએ ગુણકીના દોષ પણ જૂએ છે પણ એણે તો સમજવું જ ચિત્ર આપ્યું છે એટલે માર અને નરસું બંને એણે બતાવ્યાં છે. નેમવિજયનું મત્ર તો ઉપદેશ આપવાનું એટલે ગુણકા દોષરૂપ છે એમ વિચારીને તેને તેવે જ રૂપે ચિતરી છે.

‘ ક્ષત્રિ અને વૈશ્ય વર્ણમાં અરમ પરસ લમ તો બંને કરાવે છે, અને જાતિ બેદને અંગે લમ ન થઈ શકે એમ આ જોમતિ કોઈ પણ જાણાવતો નથી. “ મદનમોહના ’ માં સામલ રાજની પુત્રીનાં પ્રધાન પુત્ર જે વૈશ્ય છે તેની સાથે લમ કરવાના વિવાદ પ્રસંગે પ્રધાનપુત્રને મુખે કહેવાયે છે કે:—

“ વણિક તે રી વરણુમા, વણિકમાં રી વિવેક; ..

“ કાકા કસરીઆ તણે, જણે એકે એક.

એવી રીતે પોતાની નિંદા કરીને પછી તે કહે છે કે —

“ તું રપે રંબા રાજની, સુખપારે સોહંત;

“ અમૃત ભોજન ઇચ્છા થયી, માદ માતે મોહંત.

એટલે પોતાની તથા મોહનાની વૈભવમાં—સામાજમાં—રૂપમાં તુલના કરે છે પણ ધર્મ સાચી દ્રષ્ટિ તથા વૈરપના લગતે કોઈ રીતનો બાધ છે એમ કોઈ જગ્યાએ જણાવતો નથી. નેમવિજય પણ એવી રીતે વણિક કન્યા આદિ રાજપુતનાં લગ્ન કરાવે છે. એટલે સમયના જાતિભેદના વિચારોને આ જાતેમાંથી કોઈ જગ્યા પોષતો નથી. ને તે કાળના જૈન સાધુઓ જાતિભેદના વિચાર મિત્રામ જૈનોમાં અરમ પરમ લગ્ન થાય એના મતના હોય એમ ધારવાને કારણ મળે છે. અગર તેમ ન હોય તો પણ આ જાતે પોતપોતાના સમયના Social reformers એક રીતે કહી શકાય ખરા. નેમવિજય તો મામા કાંઈનાં સંતાન જેટલી પામેલી મગામમાં પણ લગ્ન કરાવે છે. આ જાતે કવિઓએ જિજ્ઞાસે બેઠેલી ગણેશી મનુર, મંગીનામ્નિના ગાનશાળી આદેખી છે.

ઉપમદાગમાં કરેલું જોઈએ કે નેમવિજયનો અથ કોઈ જૈન વિદ્વાન તરફથી પ્રસિદ્ધ થયો જોઈતો હતો. અવજન પ્રાચીન કાવ્યમાયાના મંત્રાધર્મોએ કીકા પાછળ ધર્મો અમ લીધો છે પણ જૈનોના રીત રિવાજ આચાર વિચારથી પરિચિત કોઈ જૈન સાધુ જ આ અથની કીકા લખે તો આ અથની શોકપ્રિયતા વધે. જૈન સાધુઓમાં મામમિ સંસ્કૃતાદિના અભ્યાસી છે. તેઓ જો પરિચય લખે આ અથ પૂરેપૂરો સમજાવે તો સામયના વાર્તા અંથ કરતાં આવા અથોથી નીતિની છાપ વધારે સારી ખેલે ખરી. એક જૈન વિદ્વાને “ જૈન કાવ્યપ્રદાન ” નાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવા માંડ્યાં છે પણ તેમણે મંથક કરવા મિત્રામ બીજું કંઈ પણ કર્યું નથી. નેમવિજયના મંત્રાધર્મ કર્ત્તવ્યોને જેટલું હાથ લાગ્યું છે તેથી વિશેષ જોવાનો શોધવાનો એમણે યત્ન જ કર્યો નથી. બધે કોઈ કોઈ જગ્યાએ પ્રા. કા. માલાના મંત્રાધર્મોની બૂલથી કેટલીક લીટીઓ રદી ગઇ છે—વખતે તેમને મળેલી પ્રતોમાં એ લીટીઓ નહીં પણ હોય તેને લીધે કે પછી ગમે તે કારણથી—તેની તે જ લીટીઓ આ નિદાને પણ મૂકી દીધી છે. એટલે એમણે આ એક વખત છપાવેલા અથ ફરીથી છપાવી દેવા મિત્રામ બીજું કોઈ મહેનતમાં ઉતરવું દુરસ્ત ધાર્યું નથી. બાકી આ “ રામા ” ની બીજી પ્રતો બેગી કરીને બરાબર મંત્રાધર્મ કરવામાં આવે તો આ એકજ અંથ જૈન કવિઓના રચન રૂપ છે. જેમ જેમ નેમવિજયના આ અંથની વધારે સર્ચા થશે તેમ તેમ એની કાવ્યશક્તિનો લોકોને વધારે પરિચય થશે. આ અથનો જો જનસમાજને વધારે પરિચય થાય તો બોધ સાથે ઉત્તમ વાર્તા રૂપે પણ સાઈ જાયન મળે.

સુરત,

રામલાલ નવનીતલાલ.

“અભિજ્ઞાનશકુંતલ”નું બાષાન્તર.

(અનુર્મધાન પાને ૪૪૮ થી).

અહીં કદિ એમ પ્રશ્ન થાય કે જો લક્ષણમાં રા. “અનાય” અતાવેલાં અંકુશ સર્વ-
માન્ય નથી તો એ અંકુશો ધર્ણીક ગીતિયોમાં જોવામાં આવે છે તે કેમ હશે? કાલિ-
દાસની આર્યાઓના ઉત્તરાર્ધમાં ઘણે ભાગે ૯ મી અને ૧૨ મી માત્રા લધુ છે તે શી રીતે
આવી? આ પ્રશ્નનો ખુલાસો રા. અનાયના બીજા મુદાની તપાસમાં ઘણે ભાગે થઈ જશે.

ત્યારે હવે રા. “અનાય”ના બીજા મુદા તપાસીએ. એક રીતે વિચારીએ તો આ
મુદા મુકી દીધેલા જણાશે કારણ કે ગીતિને એક “નિયમ બદ્ધવૃત્તમાં” ફેરવી નાખવામાં
આ વાદનો સમાવેશ થાય છે. હવે જો ગીતિને એક “નિયમ બદ્ધવૃત્ત” તરીકે માનીએ,
અને જો અનાય કહે છે તેવાં માત્રાગણનાં બધાંય અંકુશ લક્ષણમાં સ્વીકારીએ તો અવ-
શ્ય તે એક વૃત્તના સ્વરૂપમાં ફરી જ જાય છે, તો આ વાદ સ્વીકારતાં ગીતિને કાવ્યના
એક પ્રકારમાંથી બીજા પ્રકારમાં નાખવાનો પ્રમાદ થાય છે.

કાવ્યના બે પ્રકાર છે. પ્રો. આપ્તે એ પ્રકારને નીચે પ્રમાણે સમજાવે છે.

“A પદ્ય is a વૃત્ત or જલિ. A વૃત્ત is a stanza the nature of
which is regulated by the number and position of syllables
in each Páda or quarter. A જલિ is a stanza the metre of
which is regulated by the number of syllabic instants in each
quarter.” અને આ બન્ને પ્રકાર એક બીજાથી સ્વરૂપે કેવળ ભિન્ન હોઇ કાવ્યમાં
અગત્યના વિભાગ છે.

ગીતિ માત્રામેળ હદ હોઇ “જલિ” છે. હવે જો “અનાય” કહે છે તેમ જોને
જો “નિયમબદ્ધ વૃત્ત”માં ફેરવી દેવામાં આવે તો અવશ્ય જોનો પ્રકાર જ બદલાઇ જાય
છે; એટલે જોનો પ્રકાર જ ફેરવી નાખે એવાં અંકુશ એ ગીતિના મૂળ સ્વભાવથી
વિરૂદ્ધ છે; તેથી અનાય કહે છે તે અંકુશ જોના લક્ષણમાં આવશ્યક અંગ તરીકે સ્વી-
કારવાં અધોગ્ય છે.

ગીતિ “એક વૃત્ત” નથી જ એ વાદ ગીતિના યજ્ઞેલા અનેક ભેદ ઉપરથી પણ
મિદ્ધ થાય છે. અસુક “વૃત્ત” નિયમથી બધાઇ ગચ્છે હોવાથી જોના ભેદ થઇ શકતા નથી,
એટલે કે વસંતતિલકાદિ જે વૃત્તો છે તેના વધુ ભેદ થતા નથી, કારણ કે એક વખત

નિયમે બંધાયેલું. જત નિયમમાં ફેરફાર થતાં, સ્વરૂપે જ બદલાય જાય છે. કદી ગીત કે આર્યા એવી જ રીતે “નિયમબદ્ધ જત” ગણીએ તો પછી એના અનેક ભેદ જ રજુ-પિંગળમાં ગણાવ્યા છે તે બાતી શકે, નહીં. આર્યાના ૧૨, ૧૮, ૧૨, ૨૫, માત્રાની એક-દર ગણતરીમાં લઘુ ગુરુ માત્રા અને વર્ણની આવેલી સંખ્યા ઉપરથી ૨૭ ભેદ ગણાવ્યા છે; વળી એને ગાતાં જૂદી જૂદી માત્રાએ વિરામ હાવતાં પણ વિપુલા, સુખવિપુલા, જનવિપુલા, અપલા, મહાવિપુલા આદિ અનેક ભેદ આર્યાના થાય છે અને આવા પ્રત્યેક ભેદમાં પણ અનેક પ્રકાર ગણાવ્યા છે. આવાજ અને આધીય વધારે ભેદ ગીતમાં સ્વીકાર્યા છે.

આ દૃષ્ટિએ વિચારતાં ગીતિના, બંધારણમાં ગણ અને માત્રાઓના હિપર અંકુશ સુકી સુકી તેને “એક જત”માં ફેરવી નાખવાની ઉદ્દેશ એના મૂળ બંધારણમાં રહેલા ઉદ્દેશથી વિરુદ્ધ હોય એ અંકુશોને લક્ષણના આવશ્યક ભાગ તરીકે સ્વીકારવાં એ યુક્તિહીન છે એમ સ્પષ્ટ સમજાશે. ગીતિમાં રહેલા ગેયત્વના મુખ્ય ઉદ્દેશને અંગેજ એટલે મંગીતના વિવિધપણને લીધે ગીતિના જે અનેક ભેદ પડ્યા છે તે શ્રુતબોધના સર્વમાન્ય લક્ષણથી જ સમજી શકાશે એમ માફ માનવું છે; અને આ મંગીતના નિર્ણયપણને “નિયમબદ્ધ” કરી “જતમાં” સંક્રામી નાખવું જેમ પૂર્વના કવિઓને ઇષ્ટ જણાયું નથી તેમ અત્યારે પણ ઇષ્ટ નથી.

ત્યારે નવમી અને બારમી માત્રા લઘુ અને વિરગ ગણે “જ” ગણતો અભાવ એવી રચના કેટલીક ગીતિઓમાં શી રીતે આવી તેનો ખુલાસો હવે આ દૃષ્ટિએ સ્પષ્ટ થાય છે. ગીતિમાં બે અંશ રહ્યા છે તે આપણે જોઈ ગયા; એક તો એનાં આવશ્યક અંગ જેનો લક્ષણમાં સમાવેશ થાય છે તે, અને બીજો એનો ગેયત્વનો અશ. એના પ્રથમના લક્ષણ-વાળા અશને લીધે આ અંકુશ ઉપસ્થિત થતાં નથી પણ એના બીજા ગેયત્વના અંશે જ એની રચનામાં એ અંકુશ પેદા છે; અને તે બંધાય કવિઓએ એક સરખાં સ્વીકાર્યું નથી તેમજ એક કવિએ પોતાની બધી આર્યા કે ગીતિઓમાં પણ તે સર્વોંશે સ્વીકાર્યું નથી.

એમની વિહતા વિચારતાં રા. “અનાર્થ”ને ખખર તો હોવી જ જોઈએ કે કાવ્ય લખનાર ભાગ્યે જ ગણ કે માત્રાઓ ગણી ગણીને છોડી રચે છે. હંદની રાહ અથવા પોતાને ગાવાની પહેલી ટેવ જ લેખકની રચનામાં તેનું નિયામક બને છે, અને ત્યાં મશય પડે ત્યાં જ લેખક ગણ કે માત્રા મંચય દૂર કરવા પ્રયત્ન જ ગણી જુએ છે. કદિ “અનાર્થ” કહ્યું છે તેમ હંદનાં ગણ અને માત્રા ગણી ગણીને રચના કરવા બેમે તો ભાગ્યેજ કવિતા લખી શકાય. એટલું તો નહીં પણ એનું લખેલું કાવ્ય ભાગ્યેજ કાવ્યની કોટીમાં મુકવા જેવું પણ થાય. “જત”માં ગણ અને માત્રાઓ યતિ માથે નિયમ બદ્ધ હોય એની રાહ હસ્ત દીર્ઘના ઉચ્ચારે જ સ્વતં મિદ્ધ થઈ જાય છે એટલે બંધાય સાક્ષરોની રચના સાધારણ રીતે એક જ રાહે થતાં જાય છે. “જતિ”માં એ પ્રમાણે ચતવું શક્ય નથી. એમાં તો રજુપિંગળમાં બતાવ્યા પ્રમાણે હસ્ત દીર્ઘ સ્વરની સંખ્યા એક સરખી ન હોય, તેમજ શ્રુતબોધનું લક્ષણ સ્વીકારતાં પાદની વચ્ચે યતિ પણ આવશ્યક ભાગ ન હોય

એટલે એની રાહ દરેક લેખકની એક જ ધારી આવેલી નથી. એની રાહ તો ધરની ગતિનું સૂચન કરીને જ સમજાવી શકાય છે. રણપિંગળમાં જત રત્નાકરની નારાયણમંદી દીકા પ્રમાણે “ગાહા” બોલવાની રીત બતાવી છે. ગાહા, ગાધા, આર્યા એ સર્વની રાહ એક જ છે.

“પહેલું પાદ હસની પેટે ધમિથી બોલવું.”

“બીજું પાદ સિંહવિક્રમની પેટે ઉદ્ધતપણે બોલવું.”

“ત્રીજું પાદ ગર્ગપતિની પેટે લલિતપણે ઉચ્ચારવું.” અને

“ચોથું પાદ સર્પની ગતિની પેટે ડોલવું ગાવું.”

આજ રાહ શ્રુતબોધમાં કાલિદાસે પોતાની પ્રિયાને પ્રથમ અર્ધમાં “હંસગતે” અને બીજા અર્ધમાં “અમૃતવાણિ” એવાં સંબોધન લગાડી બાણે રનીકારી હોય એમ જાણે છે.

હવે ગીતિ ગાવાની આ પદ્ધતિએ બધાય માણુએને ધ્રુવ કે દીર્ઘ સ્વરનું એક જ સ્થાન રાખવું પડે કે એક માક્ષરને પોતાની બધીય ગીતિયોમાં એક જ સ્થાન હમેશ જાળવી રાખવું પડે જ એમ આવશ્યક નથી, અને એમ એક જ સ્થાન નહીં જાળવનાં ગીતિના મંગીતમાં ફેર પણ નહીં પડે એવ સ્પષ્ટ છે. આમ છતાં અમુક લેખક પોતાને પડી ગએલી ટેવ પ્રમાણે સ્વભાવે જ ધણું સ્થાન એક સરખી રીતે વખતે સાચવે પણ ખરો. આટલી હકીકત ધ્યાનમાં રહેતો તરત સમજાશે કે ૯ મી અને ૧૨ મી માત્રા લઘુ રાખવાનું ગીતિમાં આવશ્યક નહીં છતાં એને ગાવાની અમુક પદ્ધતિએ કોઈ કવિ એવી માત્રાઓ ધણે બાંધે લઘુ રાખે તો તેટલા ઉપગ્રથી તેણે તે ભાગ આચારમાં આવશ્યક તરીકે સ્વીકાર્યો છે એમ નજ કહેવાય. ગીતિની ગાવાની એની પોતાની પદ્ધતિએ એવાં સ્થાન સ્વાભાવિક યત્ન ગયાં હોય. વળી જ્યાં એણે એવાં બીજાં સ્થાનમાં એવી માત્રાઓ લઘુ ન રાખી હોય તો ત્યાં નિયમનો ભંગ ક્યો છે અગર સંગીતમાં તેથી શક્તિ થાય છે એ પણ કહેવું ખરું નથી, કારણ કે ગીતિ ગાવાની પદ્ધતિએ માત્ર અમુક સ્થાને બધી ગ્રંથીતમાં ધ્રુવ દીર્ઘ સ્વર આવે તો જ મંગીત જળવાય એમ પણ નથી. કાલિદાસની આર્યા અને ગીતિયોમાં આ જ પ્રમાણે થયું છે. લક્ષણમાં આવશ્યક અંગ હોવાથી ૯ મી અને ૧૨ મી માત્રા લઘુ નથી; પરંતુ એમની ગાવાની પદ્ધતિને અંગે ધણી આર્યાઓમાં એમ જણાય છે; છતાં એમની એ જ પદ્ધતિને પ્રતિકૂળ નહીં એવી ઉપર ટાંકી તેવી બીજી આર્યા અને ગીતિયોમાં એ નિયમ એમણે જાળવ્યો પણ નથી.

મારા બાપાન્તરની ગીતિયોમાંથી પણ આજ વસ્તુ સ્વીકૃતિ જણાશે. મને રા. “અનાર્ધ” કહે છે તેવા અંકુશવાળા લક્ષણની ખબર જ નહોતી છતાં હજાબ ૪૮ ગીતિમાંથી બંને

અર્ધના ખીન્ન અને ચોથા ચરણમાં ૯ મી અને ૧૨ મી લઘુ માત્રાવાળી ૨૮ ગીતિયો છે અને એક અર્ધમાંના ખીન્ન ચરણમાં તેથી ૪ લઘુ માત્રાવાળી ૧૭ ગીતિયો છે; એટલે નિયમનું સ્વપ્નુષે નહીં છતાં ૪૫ ગીતિયોમાં માત્ર ગીતિ ગાવાની રાહેજ નવમી અને ૧૨ મી માત્રા મારી પામે પણ લઘુ ૪ રખાવી છે. આની ૪ રીતે સાક્ષર મણિલાલ નવુ-ભાઈ, બાળાશંકર તેમ ૪ કેશવલાલ કુવની કૃતિયોમાંથી એમણે ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે મારી પેઠે લુતખોધનું ૪ લક્ષણ સ્વીકાર્યા છતાં ૯ મી અને ૧૨ મી લઘુ માત્રાવાળી ગીતિયોના અનૈક દાખલા ટાંકી શકશે. આવી રીતે માત્રા ગણુની વ્યવસ્થા નહીં સ્વીકાર્યા છતાં અનેક ગીતિયોમાં ૯ મી અને ૧૨ મી માત્રા લઘુ દેખાય તેટલા ઉપરથી ૪ એ ગીતિના લક્ષણમાં આપશ્યક ભાગ છે અને એમ ન હોય તો ગીતિ ખોટી છે એવો વાદ કરવો એ તો વસ્તુસ્થિતિ નહીં ૪ સમજવાનું કળ છે. શુન્દરાતના સાક્ષરોમાં ગીતિ ગાવાની ખરી રાહનું આર્થું સાઈ પરિણામ છતાં હવ્વુય ગ. “અનાય” કહી શકશે કે શુન્દરાતમાં એમના સિવાય ખીન્નને ગીતિ ગાનાં આપડતી ૪ નથી ?

હવે આ મંળધે માત્ર એક ૪ વાદ તપાસવાનો બાકી રહે છે અને તે એ છે કે ઉપર બતાવી તે ગીતિ ગાવાની પદ્ધતિએ જ્યાં રા “અનાય”ના નિયમ ન પળાયા હોય ત્યાં મંગીતની ક્ષતિ થાય છે અથવા જ્યાં એવા નિયમ પળાયા હોય ત્યાં અપસ્ય સંગીત જળત્રાય ૪ છે કે કેમ ? મારા સમજવા પ્રમાણે એ નિયમ નથી પળાયા ત્યાં સંગીતની ક્ષતિવ નથી તેમ જ્યાં પળાયા છે ત્યાં ધધે મંગીત સાક ૪ છે એમ પણ નથી.

કાલિદાસની “મમરેદિ સુડમારુકેસરસિદ્ધાઈ” કડીમાં આપણે ઉપર જોઈ ગયા પ્રમાણે ૯ મી અને ૧૨ માત્રાઓ લઘુ નથી અને આ પ્રયોગ રા. અનાય વારંવાર ટાંકેલાં મારાં ચોથાં ચરણ “પંડુ પંડુ પત્રો” કે “ઐય બાણુ હું થા”ના જેવો ૪ છે. અહીં રા. અનાયને જરા વાદ કરાવીશું કે ખીન્નું ચરણ મિંદ વિક્રમની પેઠે હવંગ મારતાં “ઉદ્ધત”પણે અને ચોથું ચરણ સર્પની ગતિએ ડોઝતાં ગાવાનું છે. શું ૯ મી અને ૧૨ મી માત્રા લઘુ નથી તેથી કાલિદાસની ઉપલી કડીમાં ગીતિનું મંગીત “બયાનક છે ?” આ ગીતિ રંગભૂમિ ઉપર અગમ્યા ખોટી કાલિદાસે લખી હતી અને નડીએ પોતે “સસત્ર અને વિદ્વાનોની સમાના કર્ણુરંજન કરવા” સૂત્રધારની આજ્ઞાથી એ ગાઈ હતી; તેથી ૪ આ કડીનો દહાન્ત મેં અહીં લીધો છે. અને કાલિદાસે એના સંગીતથી ઓંતા ઉપર થએલી અસર આ પ્રમાણે વર્ણવી છે.

“સૂત્રધાર-આયે ! અહુ સાઈ ગાયું ! અહો તમારા રાગમાં મોહ પામેલી ચિત્ત વૃત્તિ-વાજો રંગમંડપ તો ચિત્રવત્ થઇ ગયો !”

ખરેખર આ કોઇ “બયાનક” મંગીતનું વર્ણન તો નથી ૪ ! અને જ્યાં

કાલિદાસે પસંદ કરેલા રસંગ અને વિદ્વાનોને એ સંગીતે મોહિત કર્યા હતા તેટલાથી તેમના કાન “કમનસીબ” પણ નહીં જ કહેવાય ! તો ખેંછી માત્રા નિયમે એવા જ પ્રયોગવાળાં મારાં ચરણાનું સંગીત રા. અનાર્યને “ભયાનક” લાગ્યું તો કતિ એમનાં કાનનો જ હોય કે એમનું સંગીત કાલિદાસના રસિક મધ્યોના કરતાં જૂદા જ પ્રકારનું હોવું જોઈએ. અનાર્યનું સંગીત તો આગળ બતાવ્યા પ્રમાણે અવૈદિક હોઈ અમારાથી સમજાય તેવું નથી જ. કાલિદાસનું સંગીત પરિચિત હોઈ એ જ અમને પ્રિય છે. આવા સંગીતમાં રસ પડતો હોવાથી જો અનાર્યની દૃષ્ટિએ અમારા કામ “કમનસીબ” થઈ જતાં હોય તો એટલું જ ઇચ્છીશું કે એમના નચીબમાં ઇચ્છે અમને સહભાગી નજર કરે.

મારા નમ્ર અભિપ્રાયે “જનક અને રઘુકુળની મંગળ ડેપ જ પુણ્યશીળ તે” જેવી કડીયો ગીતિની ઉપર બતાવી તે પદ્ધતિએ ગાનાં મધુર અને આનંદજનક થાય છે. એટલે ગીતિમાં જ્યાં ૯ મી અને ૧૨ મી માત્રા લઘુ ન હોય ત્યાં “ગીતિનું સંગીત જંગવાતું નથી” એ વાત કાલિદાસનો અભિપ્રાય અને રસિક વિદ્વાનોની સલાનો “આચાર” જોતાં પણ ખરી નથી.

હવે માત્રાગણનો નિયમ જળવાયો હોય ત્યાં સદા સંગીત જળવાય છે જ એમ પણ નથી એ નીચેની ગીતિનાં અર્ધથી જણાય છે

“કરો ધર્મ ધારો રક્ષા મિત્ર કુટુંબનો પિદ્ધ પ્રિય છતાં”

તેમજ

“રહી સાવધાન મડળ વિશે લહી તત્ર જંગ બહી બાતે”

વળી.

“કર નેહ રાજ સાથે તેથી જલ્દ મત્સ્ય માસ હુ ખાશે
જે મત્સ્ય માસથી તો મરેલ શીકાર જ્ઞાન ના ઇચ્છે

અને

“મુજ દષ્ટિ ઉઘ ચગળ તિમિર પ્રવેશે થઇ ગઇ બંધ.”

હત્યાદિ કડીયોમાં માત્રાગણના નિયમે જળવાયા છે છતાં પ્રથમ ચરણ હંસતી પેઢે ધોળેથી અને બીજા ચરણ સિંહવિક્રમની પેઢે હલંગ મારતાં બોલાથી મારા નમ્ર અભિપ્રાયે કર્ણપ્રિયતા છેક નહીં જ જળવાય.

ત્યારે બીજા મુદ્દાના ઉત્તરમાં હું એટલું જ કહીશ કે ગીતિને “જતિ”ના પ્રકારમાંથી “વ્રતમાં” ફેરવી નાખતાં એના સ્વરૂપનો ફેર થાય છે. તેથી એવો પ્રમાદ કરાવે તેવાં અંકુશ એના લક્ષણમાં આવસ્યક હોય નહીં. એટલે ચુત્તમોપનું લક્ષણ જ યોગ્ય છે. છતાં ઘણી ગીતિયોમાં આ સ્થિતિ જણાય છે તે લક્ષણનાં આવસ્યક અંગને સીધે નથી

પરંતુ ગાવાની પદ્ધતિને જ લીધે છે. અને જો એ નિયમ પળાય તો જ ગીતનું સંગીત જળવાય છે અને એ નિયમ જ્યાં ન પળાય ત્યાં ગીતનું સંગીત જળવાતું નથી એમ કહેવું પણ યથાર્થિત નથી.

આવી રીતે રા. “અનાય” કૃષ્ણકલા બન્ને મુદ્દાઓ તપાસ્યા અને જોઈને કે સત્યા-સંત્યનો વિવેક કરતાં અનાયની દલીલ વજનદાર નથી એટલે “ચક્રત્યહીન ચાક” કે “ભીષણુઅદાવક” જેવાં અનાય વિશેષણુ મારી ગીતિએને લગાડવાં યોગ્ય છે કે પછી જે વિવેક સંત્ય પણ “અપ્રત્યક્ષ દ્યોક્તિ” ભરી વિદ્વાતામાંથી એમનો જન્મ થયો છે તેને જ લગાડવાં યોગ્ય છે તે વિચારવાનું કાર્ય હવે વિવેકી વાચક ગણને જ સૂચિયું.

હવે મારા આધાનતરની ગીતિયોમાંથી ત્રણ ચરણો રા. “અનાય” પોતાની અર્થમાં ઉતાર્યા છે અને એમણે સ્વીકારેલા નિયમોએ, એમાં શો ફરકાર કરેલો એમને યોગ્ય જણાય છે એ બતાવ્યું છે. એમના આવા મૂલ્યને માટે એમનો ઉપકાર થયો છે. એમનું મૂલ્યન વિચારી જોતાં કહેવું દરજ્જે તે સ્વીકારવું યોગ્ય છે તે હવે બોધ જાણીશ. જેમાંથી એ ચરણો લીધાં છે તે આખી ગીતિયો અહીં ઉતારવાની જરૂર છે.

મહાનંદ પીડિતોતો જે તેજ હવે આ શાન્ત કરે મુજને,
અર્ધસ્થામગ દિવસે ગ્રીષ્માન્તે જ્યમ પ્રભોદ વર્ષાવે. ૩-૧૦

મોર તને મેં આપ્યોં ધનુષ ધરેલા કામદેવને આ,
પચિત્ત જનની પુત્રિને પંચ બાણનું શ્રેષ્ઠ બાણ તું ધા. ૬-૩.

દર્બકવક્ત્ર ત્વજ હરિણી ત્વ ત્વજને ઉભા રહ્યા મધુરો,
જો રહ્યો અશ્રુ સસપી લતા ગરવી પાંડુ પાંડુ પત્રો. ૪-૧૨.

હવે પહેલી ગીતિમાં “આ શાન્ત”ની જગ્યાએ “શાન્ત આ” મૂકવાનું રા. અનાય મૂલ્યે છે. હું ઉપર બતાવી ગયો છું કે હમી અને ૧૨મી માત્રા લક્ષુ ન હોય તેટલાજ ઉપરથી સંગીતમાં ક્ષતિ થતી નથી. તેમ જ “શાન્ત આ” મુકીને ગાતાં સંગીતમાં ખાસ કાંઈ બંધારો થતો અને જણાતો નથી. સંગીતની દૃષ્ટિએ તો બન્ને અને સરખાં લાગે છે. પણ હવે કઈ રચનામાં કાલિદાસનો બાવ વધારે સારો પ્રકટ થાય છે તે જોઈએ. ચન્દો એના એજ દોષ અર્થમાં તો ફેર નથી જ; પણ ગીતિના સંગીતથી ફક્ત માત્રાને દખારી મેંદની હલંગ જરાય છે એટલે મારી રચનામાં “શાન્ત” કરે છે એ બાવ જોરથી વાચકની દૃષ્ટિ ઉપર નાખવામાં આવે છે. કાલિદાસનો મુખ્ય આશય મનાપ અને શાન્તિનો વિરોધ સ્પષ્ટ રીતે પ્રકટ કરવાનો છે. એ હૃદય આજ રચનાથી જળવાય છે. રા. “અનાય”નું મૂલ્યન સ્વીકારતાં “આ” ઉપર બાર આવશે, જે વર્તમાનકાળનો મુખ્ય દોષ ઉપરના બાવમાં

જરાય મદદગાર નથી. આવી રીતે ગીતિની રચના છે તેવીજ રાખતાં સંગીતમાં હાની નહીં હોઈ કવિનો બાવ સારી રીતે પ્રકટ થાય છે માટે તેજ કાયમ રાખવી હીક લાગે છે.

“પચ બાણુનુ શ્રેષ્ઠ બાણુ તું આ” એની જગ્યાએ રા. અનાયના સૂચવવા પ્રમાણે “પચગર તણો વરિષ્ઠ શર તું આ”, રાખતાં ગુજરાતી કાવ્ય કથું વધારે સુંદર થાય છે તેનો નિર્ણય વ્યક્તિ પરત્વે ભૂંદો થશે. વળી “વરિષ્ઠ”ના કરતાં ‘શ્રેષ્ઠ’ અને “શર”ના કરતાં “બાણુ” એ ગુજરાતીમાં વધારે પરિચિત અને રૂઢ શબ્દો છે. સંગીતના મંબુધમાં તો ઉપર કથું જ છે; એ તુલના પણ વ્યક્તિ પરત્વે ફરતીજ રહે છે. અને મને લાગે છે કે સર્પની ગતિ પ્રમાણે ડોલનમાં ગાતાં એનું મંગીત સ્પષ્ટ કહી કરતાં ‘હલકું’ હોય એમ જણાતું નથી.

“લતા ગેરવી પાંડુ પાંડુ પયો”વાળા ચરણ માટે તો ગ. “અનાય” છેક નિમરાજ જ ગાતારી છે. યથાર્થ છે. મિષ્ટદહિલોક : કારણકે જ્યારે આ કહીને એ “બીપણ-આણવક”ની ઉપમા આપે છે ત્યારે ખીખ ફેટલાઈને આખી ગીતિ ગાતાં આ ચરણનું મધુર ડોલનવાળું સંગીત વધારે સુંદર લાગે છે. “પ” વ્યંજન જે (pavai) છે તેની જગ્યાએ બે નરમ (soft) વ્યંજન હોત તો અવશ્ય મંગીત આથી પણ વધારે સુંદર થાત પણ આ બાબતમાં હું નિરૂપાય હતો. પાંડુ ને બદલે પીળુ ચુકતાંય “પ” કદાચ તેમ નથી. અને ઉપમામાં પણ વસ્તુના સ્વભાવને નહીં વિસરનાર કાલિદાસનેય આ મંકટમાંથી રસ્તો જડ્યો નથી. મૂળમાંય “વષટ્ટવત્તા”જ પદ રાખેલું છે.

આવી રીતે રા. “અનાય”ની દીર્ઘ ચર્યાનાં મયં અંગ આપણે તપામી રહ્યા, સત્યા-મત્યનુ કરી નાખેલું મિથણુ છુકું કરી ગતાવતાં વિસ્તારની જરૂર પડી તે માટે વાચક તેમ જ તંત્રી ક્ષમા કરશે એમ ઇચ્છું છું.

એમની પોતાની કહીનું મંગીત તો “જાટકપુત્રી” પ્રિય નરમિંદરાય પોતેજ સમજાવશે. એટલે એ બાબતે હું અડક્યો જ નથી.

તા. ૧૭ જુન ૧૯૧૬. ૩

મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ

આવતી કેળવણી-પરિપદ્.

વિષયોની યાદી.

[આવૃત્તિ ઑક્ટોબર માસમાં અમદાવાદમાં ગજકીય અને સાંપ્રતિક સુધારાની પ્રાન્તિક પરિપદો માથે કેળવણીને લગતા પ્રશ્નો મંજૂર થયા પછી એક પરિપદ્ મળવાની છે. એ પરિપદ્ માટેની જોડતી યોજના રા. રા. અમલવાલ વિદ્યલક્ષ્મી હંદર 'સર્વેન્ટ ઑફ ઇન્ડિયા,' રા. રા. ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાત્રિક 'સર્વેન્ટ ઑફ ઇન્ડિયા,' અને રા. રા. ઇશ્વરલાલ હીરાલાલ દેસાઈ એ ત્રણ મંત્રીઓ કરે છે. પ્રમુખરથાને ઑ. રા. રા. ચિમનલાલ હરિલાલ સેતલવાડ ખેડવાના છે, અને કાર્યકર્તાઓ હિસાહી અને સાચા દેશ. બંને છે એ જોતાં પરિપદ્નું કાર્ય ફોલોઅર્સ જાતરશે એમ સારી રીતે આશા રહે છે. કેળવણી એ અત્યારે મરં પ્રશ્નોનો 'ગૌણિક' અલગત-પ્રશ્ન છે, અને એને અંગે અત્યારે ફેરલા બધા અવાન્તર પ્રશ્નો ઉપરિચિત થયા છે, અને એ મંજૂર થયા પછી એને માટે વિચારનું ક્ષેત્ર કેવું વિશાળ છે, બહુ અનેક સ્થળે કેવું વિષય પળુ છે-એ પરિપદ્ના મંત્રીઓ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલી વિષયની યાદી ઉપરથી જાણાય એવું છે. પરિપદ્ના હેતુ અને કાર્ય મંજૂર થયા પછી અમારા વાચકોને અમારા વિચારનું કાંઈક દિગ્દર્શન કરાવવાનું અમે ધાર્યું છે, પણ તે પહેલાં આજ એ વિષયની યાદી જ અત્રે પ્રસિદ્ધ કરીએ છીએ : જેથી એકવાર વાચકને, ઉપજાણીયું તેમ, કેળવણીના પ્રશ્નો બરાબર ખ્યાલ આવે.

તન્ત્રી.

પ્રાથમિક કેળવણી.

૧ પ્રાથમિક કેળવણીનો વિસ્તાર.

પ્ર. સ. ૧૯૧૦-૧૧ પહેલાં કેવો હતો ? અને ત્યાર પછી ગુજરાતમાં કેટલો વધ્યો છે ? તેના જૂદા જૂદા અંગોમાં કેટલો વધ્યો છે ? જૂદા જૂદા દેશી રાજ્યોમાં કેટલો વધ્યો છે ? વડોદરા રાજ્યમાં કેટલો વધ્યો છે ? એ વધવડનો મુદ્દાઓ.

૨ પ્રાથમિક કેળવણીના વિસ્તારના માર્ગ.

કેળવણીની સ્થિતિની મોજણી (Survey) : ગુજરાતમાં-બ્રિટિશ રાજ્યોમાં અને દેશી રાજ્યોમાં : કયા ગામોમાં તરતજ નિશાળો સ્થાપી જોઈએ ?

- (ગ) હાલના મરફારી મકાનોની કિંમત. મકાનો ઓછામાં ઓછી કેટલી કિંમતનાં થઈ શકે? ૨ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧
- (ઘ) મકાનની અગવડને તીવ્રે વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ઉપર અંકુશ મૂકાય છે? ૧

માધ્યમિક કેળવણી.

૧ મેટ્રિક્યુલેશન.

- (ક) માધ્યમિક કેળવણીપર મેટ્રિક્યુલેશનના ઓધાગની અમર વિશે ચર્ચા.
- (ખ) મેટ્રિક્યુલેશનની સર્વે વ્યવસ્થા પર યુનિવર્સિટીની સત્તા માધ્યમિક નિશાળોના હેડમાસ્તરોના પ્રતિનિધિઓ અને યુનિવર્સિટીના પ્રતિનિધિઓના મેયુક્તમંડળને એ સત્તા સોંપવાની જરૂરિયાત વિશે ચર્ચા.
- (ગ) મેટ્રિક્યુલેશન અને સ્કુલશાઈનિંગ પરીક્ષાઓનો મુકાબલો. બન્નેને એક કરી દેવાનો સલાહ. કોલેજમાં ન જવું હોય એવા વિદ્યાર્થીઓ માટે માધ્યમિક શિક્ષણનું સ્વરૂપ કેવું થવું જોઈએ તેની ચર્ચા
- (ઘ) મેટ્રિક્યુલેશન પરીક્ષાનો અભ્યાસક્રમ અને પાઠ્ય પુસ્તકો.

૨ માધ્યમિક નિશાળોનો અભ્યાસક્રમ

- (ક) પ્રચલિત અભ્યાસક્રમ વિશે ચર્ચા
- (ખ) પાઠ્ય પુસ્તકો વિશે ચર્ચા.
- (ગ) વેપારી, ઔદ્યોગિક અને કાગિગિરિની કેળવણી માટે વિષયોને એનિછક સ્વરૂપમાં પ્રચલિત અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન આપવાનો સલાહ વ્યવહાર રીતે ફરી રીતે અમલમાં મૂકાય?
- (ઘ) હાઇસ્કૂલોમાં સાયન્સનું શિક્ષણ અને તે નિયમિત કરવાની જરૂર.
- (ક) અભ્યાસક્રમમાં માતૃભાષાના શિક્ષણનો પ્રશ્ન. દરેક ધોરણમાં ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય હાલ કેવી રીતે શીખવાય છે? તેમાં સુધારાને ક્યાં ક્યાં અવકાશ છે?
- (ચ) શિક્ષણ અંગ્રેજી મારફત કે ગુજરાતી મારફત આપવાથી વિદ્યાર્થીની બુદ્ધિ વધારે ખીસે છે?

- (બ) થોડી મહેનતે અને થોડાં વર્ષોમાં અંગ્રેજી શીખવી શકાય ખરું ?
- (ગ) નીતિશિક્ષણ કે દેશજનતાનાં શિક્ષણ, કુમાર સ્વેચ્છાસેનિકોની તાલિમ. Boy scouts, co-operation, વ. (civics) ને અભ્યાસક્રમમાં કેવી રીતે સમાવવાં ?

શિક્ષકો.

- (૧) સરકારી, ખાનગી અને દેશી સંસ્થાની નિશાળોના શિક્ષકોના પગાર, પ્રોમોશન, પ્રોવિડન્ટ ફંડ, પેન્શન વગેરેની ચર્ચા.
- (૨) માધ્યમિક નિશાળોના શિક્ષકો માટે ટ્રેઇનિંગ કોલેજ તથા ખામ પુસ્તકાલયો.
- (૩) સરકારી કેળવણીખાતા તરફથી શિક્ષકોના સંબંધમાં અને શિક્ષણના સંબંધમાં હજી દસ વર્ષમાં થયેલા હુકમો, વગેરે વિશે ચર્ચા.
- (૪) માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકો માટે લાયકાતના સરટીફિકેટની પરીક્ષા સુનીવરસી-ટીને હસ્તક સોંપારી જોઇએ ? એ વિષે ચર્ચા.
- (૫) શિક્ષકોના મંડળની અને મંમેલનની અગત્ય.

પરચુરણ.

- (૧) યુનિવર્સિટી સાથે નિશાળોને સંબંધ રાખવાની રીતિ (affiliation) અને સરકાર તરફથી પ્રતિષ્ઠિત નિશાળ તરીકે ગણવાની રીતિ (recognition)નાં ધોરણો.
- (૨) માધ્યમિક નિશાળોમાં વિદ્યાર્થીઓને દાખલ કરવાની પદ્ધતિ વિશે અને વર્ગવાર વિદ્યાર્થીની સંખ્યાપર અંકુશ રાખવાના રીતજ વિશે ચર્ચા.
- (૩) માધ્યમિક નિશાળોને માટે આંતર-ઇન-એપ્રાઇઝ કોડમાં કરવા જેવા ફેરફારોની ચર્ચા. નવામાં અને હાલની નિશાળોને આંતર-ઇન-એપ્રાઇઝ પદ્ધતિ કેવી રીતે અપવાની અગત્ય.
- (૪) ખાનગી નિશાળો ઉપર સરકારી કેળવણીખાતાનો અંકુશ કેવો છે ? કેવો હોવો જોઇએ ?
- (૫) જોઈંગો અને હોસ્ટેલોની વ્યવસ્થા તેમાં કરવા જેવા ફેરફારો.
- (૬) માધ્યમિક નિશાળોમાં હજી થોડાં વર્ષોમાં કરવામાં આવેલા ફેરફારો વિશે ચર્ચા; શી, ચોપડીઓ, અભ્યાસના વિષયો વગેરેના સંબંધમાં.

- (ગ) હાલના સરકારી મકાનોની કિંમત મકાનો ઓછામાં ઓછે થઈ શકે ?
- (ધ) મકાનની વ્યવહારને લીધે વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ઉપર અંક

માધ્યમિક કેળવણી.

૧ મેટ્રિક્યુલેશન.

૧. નીચેના નિશાળોના સિ

માંથી ચર્ચા.

- (ક) માધ્યમિક કેળવણીપર મેટ્રિક્યુલેશનના ઓધારની આમર વિ
- (ખ) મેટ્રિક્યુલેશનની સર્વે વ્યવસ્થા પર યુનિવર્સિટીની સત્તા મા
- હેડમાસ્ટરોના પ્રતિનિધિઓ અને યુનિવર્સિટીના પ્રતિનિધિઓ વચ્ચે વિવાદોના મંડપમા
- એ સત્તા સોંપવાની જરૂરિયાત તો, ખાસકરી વગેરેની કની વચ્ચે વોટ રિંગે ચર્ચા.
- (ગ) મેટ્રિક્યુલેશન ની વાંચવાની રજાના નારતો આગવાની જરૂર,
- દેખીએનાસકમમા કસરતને સ્થાન આપવું જોઈએ ? કે એનિલક રાખવી ?
- (ઘ) પ્રત્યેક નિશાળને અગે એક રમવાની ખુદી જગ્યાની જરૂર છે ? રમતગમતના
- આવાં મેદાન ક્યાં રાખવા જોઈએ ? નિશાળોના અખાડા, કસરતખાના, વ.
- મનથી સ્થપનાઓ
- (પ) હાલના રમતો ક્રિકેટ વગેરે રમતોથી ચતા કાવડા અને ગેંગ્વાયદા. એનાથી
- વધારે મરદાનગીનાળી રમતો વિશે સ્થપનાઓ
- (દ) હાલ વિદ્યાર્થીઓના શારીરિક દૃષ્ટિ ચતા જન્ય છે તેના કારણોની તપાસ,
- આગમ, ઓછો પૌષ્ટિક ખોરાક, બહુતરનો જોડો, કસરત વિનાઈ વગેરેનો
- અભાવ, જરીયાઈ, શહેરી જંગમી, બહુનાનો વખત વગેરેમાંથી ક્યાં કારણો
- વધારે બળવાન છે ? તેમનાથી ચતી હાનિ કવી રીતે દૂર થઈ શકે ?
- (ઢ) આપણા દેશમાં વિદ્યાર્થીઓ સુવર્ધસ્થામાં પ્રવેશ કરે ત્યારે તેમની માનસિક
- અને શારીરિક સ્થિતિ કવી હોય છે ?
- (ડ) આપણી નિશાળોનો વખત અને તે બદલવાની જરૂર છે કે કેમ ? ખાસ કરીને
- ખેડત વર્ગના છાત્રાઓને ખેતીમાં ફરકત ન આવે તેવી અનુકૂળ વખત
- રાખવાની તર્કનીય.

ઉચ્ચ કેળવણી.

૧. મુખ્ય યુનિવર્સિટીના ઇતિહાસ. હિન્દુસ્થાનની બીજી યુનિવર્સિટીના ઇતિહાસ સાથે સુકામલો.
૨. મુખ્ય યુનિવર્સિટીનું કાલનું બધારણ.
 - (ક) શરૂઆતના તેના ઉપર અંકુશ.
 - (ખ) ખીન અમલદારી તત્વ વધારવાની જરૂર વિશે ચર્ચા
 - (ગ) ઐજ્યુએટને વધારે પ્રતિનિધિઓ મોકલવાની સત્તા
૩. મુખ્ય યુનિવર્સિટીને વધારે માંડની જરૂર.
૪. મુખ્ય યુનિવર્સિટી તરફથી ખામ વિષયોના શિક્ષણની વ્યવસ્થા. તેનો લાભ મુશ્કેલીની કોલેજોને શી રીતે મળી શકે ?
૫. કોલેજોને યુનિવર્સિટી સાથે સંબંધ કરનારા (affiliation) નિયમો.
૬. જૂની જૂની કોલેજોમાં વિદ્યાર્થીઓને દાખલ કરવાના નિયમો વિશે અને તેમની મંજૂર નિયમિત રાખવાના અંકુશ વિશે ચર્ચા, ખાસ કરીને દાકતરી, ઇન્જીનેરી, ખેતી-વાડી વગેરે કોલેજોને લગતી આવી બાબતોની ચર્ચા
૭. આર્ટ્સ કોલેજોનો અભ્યાસક્રમ.
 - (ક) બી. એ. માં ખાસ અભ્યાસ (specialization) નો મિદાન
 - (ખ) અભ્યાસક્રમમાં વિજ્ઞાનના વ્યવહાર અને સિદ્ધાન્તગત શિક્ષણનું સ્થાન.
 - (ગ) ઇતર વિષયોની અગત્ય અને વ્યવસ્થા
 - (ઘ) યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાં માતૃભાષાને ઐથિક અથવા દરજ્જાપાત સ્થાન આપવાનો પ્રશ્ન.
૮. જે વિષયમાં વિદ્યાર્થી નાખાસ પડે છે તે જ વિષયમાં માત્ર ફરી પરીક્ષા લેવાની પદ્ધતિ સ્વીકારવા યોગ્ય છે ?
૯. પરીક્ષાઓની પ્રચલિત પદ્ધતિમાં કેવા સુધારા થવા જોઈએ ?
૧૦. કોલેજોની હોસ્ટેલો અને તેમાં ચાલતું વિદ્યાર્થીજીવન.
૧૧. કોલેજોના વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક સ્થિતિ. શારીરજન મેળવવા શું કરવું જોઈએ ?

- ૧૨ છત્રપીરીઅલ અને પ્રોવિન્શિયલ એન્જિનિયરિંગ સર્વિસ વચ્ચેના બેદ
અગ્રેજ પ્રોફેસરોના (ક) હિન્દી પ્રોફેસરો સાથે અને (ખ) હિન્દી વિદ્યાર્થીઓ
સાથે કેના સંબંધ હોય છે ?
- ૧૩ દેશી પ્રોફેસરો પોતાની માનુષાપાત્ર સાહિત્ય સ્થાપના શુ કરે છે ? શુ કરી શકે ?
- ૧૪ કોલેજોમાં ચારિત્ર્યગદન [?] (character-building) કોલેજમાં શુદ્ધિશાળી
લાગતા, સાંપ્રદાયિક સેવામાં આગળ પડતા, વિદ્યાર્થીઓ મંસારમાં કેમ વધારે દીપ્તી
નીકળતા નથી ?
- ૧૫ મુખ્યમંત્રી યુનિવર્સિટી તરફથી અપાતા જ્ઞાન ઉપરાંત વિશેષ જ્ઞાન, તે જ વિષયોનું તેમ
જ નૂઠા વિષયોનું જ્ઞાન મેળવવાની હિન્દુસ્તાનમાં ભેગનાઇ છે ? હોય તો મુજબ
તેના લાભ કરી રીતે લઇ શકે ?
- ૧૬ પરદેશ જ્ઞાન મેળવના જવા કેટલી રકાનગણિયા છે ? તે કેવી રીતે વધી શકે ? આજ
લગી કેટલા મુજરાતીઓ પરદેશથી જ્ઞાન મેળવી આવ્યા છે ? ત્યાંથી આવ્યા પછીની
તેમની સ્થિતિ તેમજે શી દેશમેના કરી છે ?
- ૧૭ મુજરાતમાં સ્થાપિત આર્ટ્સ, ડાક્ટરી, ઇજનેરી, ખેતીશાસ્ત્રી, ઔદ્યોગિક, (technical
Industrial) વ કોલેજોની જરૂર તેમના અભ્યાસ આદર્શ દેશી રાજ્યો આ નથી
કોલેજો સ્થાપવામાં કેવી રીતે મદદગાર થઈ શકે ? માનુષાપા દ્વારા ડાક્ટરી મેળવણી
આપનારી સંસ્થાઓની જરૂર છે ?
- ૧૮ મુજરાતમાં ખાસ યુનિવર્સિટીની જરૂર
- ૧૯ ઉચ્ચ શિક્ષણ લીધેનાઓએ મુજરાતની ચી શી સેવા કરી છે ? મહારાષ્ટ્ર અને બંગા
ળાના એન્જિનિયરોની સેવા સાથે એ સેવાનો મુખ્યબો.

સંસ્કૃત અને અરબી શિક્ષણ

- ૧ મુજરાતમાં સંસ્કૃત પાઠશાળાઓ કેવી સ્થિતિમાં છે ?
દેશી રાજ્યો, મદિરા અને નાતો તરફથી તેમને કેવો આત્મ્ય મળે છે ?
એમાં બહેના વિદ્યાર્થીઓ શુદ્ધિમાં શુ કરે છે ?
- ૨ સંસ્થાઓ વધારે સારી સ્થિતિમાં શી રીતે આવી શકે ?
એ સંસ્થાઓને સાકળવા કોઈ મધ્યસ્થ સંસ્થાની જરૂર
- ૩ એ પાઠશાળાઓનો અધ્યાસક્રમ, તેમાં થવા બોધતા ફરકારો, અગ્રેજ શિક્ષણ તેમાં

દાખલ કર્યું હોય તો તેથી થતા લાભ. જ્યોતિષ, વૈદક, ગંગીત, સંસ્કારોની વિધિઓ, વગેરેનું શિક્ષણ એ પાઠશાળાઓ દ્વારા આપવાની જરૂર.

૪. ગોરો, પુરોહિતો, મહાન્તો, મહારાજો વગેરેની કેળવણી વડોદરામાં એ દિશામાં થએલી પ્રવૃત્તિનો અહેવાલ.
૫. આ પાઠશાળાઓમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓને મદદ અને ભણ્યા પછી ઉપયોગી જીવન માળી શકે એવી વ્યવસ્થા થવાની જરૂર.
૬. ધાર્મિક શિક્ષણ આપવા જૂદા જૂદા સંપ્રદાયોના મંદિરો મારફત રી વ્યવહાર યોજના થઈ શકે? પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને ઉચ્ચ નિશાળોમાં ધાર્મિક શિક્ષણ આપવું જોઈએ ?
૭. સુસલમાનોની અરબી મદ્રેસાઓની થિયતિ.

વેપારી કેળવણી.

૧. મુળમંત્રી વેપારી કોલેજથી થતા લાભ. એ કોલેજમાં ભણનારા હુશીઆર વેપારી થઈ શકશે ?
૨. વેપારી શિક્ષણની ખાનગી, સંસ્થાઓમાં સુધારો. તેમને સરકારી નેમ જ ખાનગી મદદની જરૂર.
૩. દેશી વેપારી પદ્ધતિના શિક્ષણ માટે મંસ્થાઓની જરૂર.
૪. માધ્યમિક નિશાળોમાં વેપારી કેળવણી આપવાની તજવીજ થવાની જરૂર.

ખેતીવાડીની કેળવણી.

૧. પુણાની ખેતીવાડીની કોલેજથી થતા ફાયદા.
૨. ગુજરાતમાં ખેતીવાડીની કોલેજ અને નિશાળોની જરૂર.
૩. ખેતીવાડીની આદર્શશાળાઓ.—(Model Farms સાથે.)

ખાસ વર્ગોની કેળવણી.

૧. રાજકુમારો, તાલુકદારો અને ગરાસીઆઓની કેળવણીનીની મંસ્થાઓ, તેમાં કરવા જોઈતા ફેરફારો તેમને માટે અવાહિતી મંસ્થાઓ જોઈએ કે સાર્વજનિક મંસ્થાઓમાં તેમને શિક્ષણ આપવું ?
૨. સુખમમાનોમાં કેળવણી કેવી રીતે ફેલાવવી ?

(ધ) શુનરાત્રી સાહિત્ય, સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, આરોગ્ય, આશુકર, મંગીત, આદિના ઔચિત્ક કે ફરજિયાત શિક્ષણની બ્યવસ્થા શી રીતે કરવી ? સ્ત્રીઓનાં કર્તવ્યોને અનુકૂળ કેવો અભ્યાસક્રમ થવો જોઈએ ?

(ક) છ છ મહિને પરીક્ષા લેવાનો પ્રશ્ન.

(ચ) માધ્યમિક નિશાળોમાં કોલેજોના વર્ગો ઉઠાડવાની જરૂર.

(છ) ટર્મ બર્સો સિવાય યુનિવર્સિટીની પરીક્ષામાં એસવાની સ્ત્રીઓને પરવાનગી આપવા બાબતનો પ્રશ્ન.

૩. સંસ્થાઓ.

(ક) કન્યાઓ માટે અવાહિદી પ્રાથમિક નિશાળો ક્યા ક્યાં કઢાડવાની જરૂર છે ?

(ખ) માધ્યમિક નિશાળો વધારવાની જરૂર. કેવી રીતે વધારવી ? હાય જે નિશાળો છે તેમની મિતિ. નાતો આ દિશામાં શુ શુ કરી શકે ?

(ગ) મુખ્યાલમ સ્ત્રીઓ માટે પાસ આર્ટસ અને વૈદ્યની ભેગી કોલેજ કઢાડવાનો પ્રશ્ન.

(ધ) હિન્દુસ્તાનના ખીન્ન પ્રાંતોની પ્રસિદ્ધ અને સફલ કન્યાશાળાઓના અહેવાલ.

૪. શિષ્ય વૃત્તિઓ.

(ક) ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવવા ઇચ્છતી સ્ત્રીઓ માટે શિષ્યવૃત્તિઓ.

(ખ) નાતો અને દેશી રાજ્યો આવી શિષ્યવૃત્તિઓ ફેટવી સ્થાપી શકે ?

૫. શિક્ષિકાઓ (મહેતીજીઓ.)

(ક) મજકોટ, અમદાવાદ અને વડોદરાની શીમેય ટ્રેઈનીંગ કોલેજોની સરખમણી અને સ્થિતિ.

(ખ) વધારે ટ્રેઈનીંગ કોલેજો અને નોર્મલ સ્કુલોની જરૂર. ઉચ્ચ પ્રાથમિક નિશાળોમાં નોર્મલ વર્ગ ઉઠાડવાની જરૂર.

(ગ) અનટ્રેઈન્ડ શિક્ષિકાઓને ટ્રેઈન્ડ શી રીતે કવી ?

(ધ) તેમના પગાર, પ્રોમોશન, પેન્શન, પ્રોવિડન્ટ ફંડ વર્ગેરેના પ્રશ્નો.

૬. ઇન્સ્પેક્શન

(ક) સ્ત્રી ઇન્સ્પેક્ટરો રાખવાથી થએલા લાભ. ડેપુટી ઇન્સ્પેક્ટર કે એસિસ્ટન્ટ ડેપુટી તરીકે અનુભવી દેશી બાઈઓને નીમવાની જરૂર છે ?

(ખ) આંગ્રેજી ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સ અને ટ્રેઇનીંગ કોલેજ તથા હાઇસ્કૂલમાં શીખવનાર અંગ્રેજી શિક્ષકોને ગુજરાતી શીખવાની જરૂર.

૭. મહોટી વયની સ્ત્રીઓની કેળવણી.

(ક) વનિતાવિશ્રામ, શાવિકાશાળાઓ વગેરેથી થયેલા લાભ, જેવી સંસ્થાઓ કેવી રીતે વધી શકે? આ સંસ્થાઓમાં કરવા જેવા ફરકારો.

(ખ) વિધવાશ્રમે સ્થાપી વિધવાઓ કેળવી શિક્ષકાઓ કરવાનો સવાલ.

(ગ) આ બાબતમાં સરકાર, દેશી રાજ્યો, નાતો, મંદિરો વગેરે શું શું કરી શકે?

(ઘ) મહોટી વયની સ્ત્રીઓ માટે ફરતાં પુસ્તકાલયોની જરૂર.

૮. શારીરિક સ્થિતિ.

(ક) કન્યાઓ અને સ્ત્રીઓને શારીરિક પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર. તેની વ્યવસ્થા.

(ખ) ઠાકતરી તપાસ.

૯. ખાસ વર્ગોમાં સ્ત્રીશિક્ષણનો ફેલાવો.

રાજકન્યાઓ અને ગરાસીઆ વગેરે ઓછા પાળતી જાતોની કન્યાઓ અને અને સુસલમાન કન્યાઓ માટે ખાસ નિશાળોનો સવાલ.

ખાનગી પ્રયત્નો.

૧. ખાનગી પ્રયાસોથી.

(ક) પ્રાથમિક નિશાળો—ઊંકરા અને ઊંકરીઓની.

(ખ) માધ્યમિક નિશાળો—ઊંકરા અને ઊંકરીઓની.

(ગ) કોલેજો—જૂદા જૂદા વિષયોને.

કેવી રીતે સફલ થઈ શકે? આવી ખાનગી સંસ્થાઓ શી રીતે વધે?

૨. સર્વ પ્રકારના કેળવણીના પ્રસાર માટે મંડળો તથા ચળવળની જરૂર.

(ક) સુરતની સાવૈજનિક સોસાયટી.

(ખ) ચરૌતર કેળવણી મંડળી.

(ગ) ગુજરાત કેળવણી મંડળી.

(ઘ) સમસ્ત ગુજરાત પૈસા ફંડ વગેરેની હકીકત.

પરચુરણ. ૧૩

૧. પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત અને ફરજિયાત કરવામા સરકાર અને દેશી રાજ્યોએ કેવી ચોક્કસ પદ્ધતિ અગીકાર કરવી જોઈએ ?
દેશી રાજ્યોમા મફત અને ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણ થાય તો માધ્યમિક શિક્ષણ અને ઉચ્ચ શિક્ષણના પ્રસારણને હાનિ પહોંચે ખરી ? એ જ પ્રમાણે માધ્યમિક શિક્ષણ મફત થાય તો તેથી શા ફાયદા ગેરફાયદા થાય ?
૨. માધ્યમિક શિક્ષણનું ખર્ચ ઓછું શી રીતે કરી શકાય ?
૩. બોર્ડિંગમાથી રેસિડેન્શીઅન સ્કૂલો શી રીતે કરી શકાય ?
બાળુવાનું ખર્ચ તેથી વધે કે ઘટે ? એથી શા શા લાભ થાય ? શુરૂકેળના લાભ હાનિ
૪. ગર્ભિણીઓની જરૂર હયાત રાનિશાળાઓની સ્થિતિ તથા અભ્યાસક્રમ તેમનો વધારો તરતમા ક્યા ક્યા કરવા જોવો છે ?
૫. શિક્ષણના મનુષ્યમા શુંજરાતમા જૂટે જૂટે સ્થળે ઉપયોગી અને સફળ પ્રયોગો થયા હોય તેના અહેવાલ
૬. કેળવણીના પ્રસાર માટે યુનિવર્સિટી, શુંજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, સાતિમહલો તથા બીજી સંસ્થાઓ તથા દેશી રાજ્યો મારફત દરખાસ દેના રૂપીઆની અને કેટલી શિષ્યવૃત્તિઓ અપાય છે ? એમા સુધારા કરવા જેવું છે ? ગરીબોને પુસ્તકો વગેરે કેળવણીના સાધનો પુરા પાડવાની જરૂર લોકાપયોગી પુસ્તકાલયોની અગત્ય
૭. વિવિધ વિષયોનું ઉચ્ચમા ઉચ્ચ જ્ઞાન ભેગવનારાઓની મંજૂઆ વધારવા અને એવું જ્ઞાન આપનારી મંજૂઆઓની સ્થાપના કરાવવાની જરૂર
૮. જૂદી જૂદી કારિગિરી અને જૂદા જૂદા ધંધાઓ માટે નિશાળો સ્થાપવાની જરૂર છે ? સોની, દરજી, પ્રીન્ટર, એક્ટર, વહાણુપટી વગેરે વગેરેના પેશા માટે નિશાળોની જરૂર છે ? એવી નિશાળોના અભ્યાસક્રમ, અભ્યાસકાળ અને અર્થ, વગેરે હિન્દુસ્તાનમા બીજાં એવી નિશાળો હોય તો તેમના અહેવાલ
૯. યુક કમિટીનું બધારણ, તેમા કરવા જેવા ફેરફારો
૧૦. પાંચ પુસ્તકો લાપવાનો કોન્ટ્રાક્ટ અમુક વ્યક્તિ કે મહાજમે જ આપવો યોગ્ય છે ?
arab
૧૧. સમસ્ત શુંજરાતમા જીવણીના પ્રશ્નોની ચર્ચા માટે એક સંસ્થા (Guj Edu-
cation League) સ્થાપવાની જરૂર

માસિક મધુકરી.*

1 1 1 1 1

The Nineteenth Century and After — ઇંગ્લંડના આ પ્રતિષ્ઠિત માસિકના ઑગસ્ટના અંકમાં મદ્રાસના બિરાધે “India after the War” એ નામથી એક લેખ લખ્યો છે. ધર્મશુદ્ધિમાં જે ન્યાયપુર્વકિની અને સમભાવની આપણે આશા રાખીએ તે આ લેખકમા સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. અને આટલી દિલસોજી છતાં કોઈ કોઈ સ્ત્રોતે આપણો એમની સાથે મતભેદ પડે તો તે વારે આપણે એટલું સ્મરણમાં રાખવું ઘટારત છે કે જે વિશાળ મનથી એમણે આપણી બ્રાહ્મી વ્નેષ તે જ વિશાળ મનથી એમની બ્રાહ્મી જોવાની પણ આપણે માથે ફરજ છે. વિશેષ તથા ઊમેશા વગર એમના લેખના મુખ્ય મુદ્દા રજૂ કરીયું.

(૧.) બિરાધ કહે છે કે હિન્દુસ્થાન આ યુદ્ધ પડેવાથી સ્વરાજ્યની ભાવના તરફ વળ્યું છે, અને એ માટે જોરથી માગણી કરવા લાગ્યું છે. કોઈને એમ લાગતું હોય કે આ યુદ્ધ પછી એના ધ્વજક સાથે સમભાવ વધતાં સ્વરાજ્ય મળેની અગવળ શાન્ત પડશે તો એ મોટી ભૂલ છે. તેથી આ પ્રશ્ન અત્યારથી વિચારવાની જરૂર છે, અને ઇંગ્લંડ હિન્દુસ્થાનને સ્વરાજ્ય આપના ગઈ છે એમ એણે અત્યારથી જ ખુશી મેતે પોતાની રાજ્યનીતિની ભાવના સ્પષ્ટ શબ્દોમા સ્વીકારવી જોઈએ.

(૨.) ઇંગ્લંડ અને હિન્દુસ્થાનના જનસ્વભાવમા એક મોટો ફેર છે એ બ્રિટિશ રાજ્ય-કર્તાઓ સમજતા નથી. તે એ કે ઇંગ્લંડ જ્યારે વર્તમાન ઉપર જ દૃષ્ટિ રાખનારી પ્રજા છે, અને એની પોતાની કાર્યપદ્ધતિ પણ એ સ્વભાવને અનુસરતી, એટલે મુશ્કેલીઓ આવતી જાય તેમ તેમ એના બ્યરહાદ મોર્ગે કાઢવાની છે, ત્યારે હિન્દુસ્થાન-ખીજ તરફ-ભાવનાને ચાહનાર છે. (જર્મન પણ આ જ તરફનું છે. જર્મનિની પાર્થમેન્ટમા ભાષણો થાય છે તેમાં તેમ જ બર્નહાર્ડે જેવા લોકપ્રિય લેખકના ઉદ્ગારમા “વિશ્વના મહાન તત્ત્વોના ચિન્તન”ની વાત થતી સાબળશે. બિરાધ હિન્દુસ્થાનના આ સ્વભાવના બે સમુજ સ્મરણો

* “ચોપાનીઆં શુ કહે છે ?” — એ મયાળા નીચે સાહિત્યપત્ર ગૂજરાતને સારી સેવા બળવે છે એટલે એ કાર્યપ્રદેશ એને માટે રહેલા દઈ, અંગ્રેજ મરાઠી વગેરે પત્રોના ઉપવનમાં ભરતાં કોઈ કોઈ પુષ્પ ઉપર ખેસી સાર લેવા વિચાર છે. જમર કાઈ સપળાં જ કિતમ પુષ્પોનો રસ લઈ ચક્રો નથી : સુમન્ધ લે, પણ રસ ખેચવા માટે તો પુષ્પ ઉપર નારાંત કરી ખેસવું પડે — જે દરેક પુષ્પ ઉપર કરવું એ ઉપવનની વિશાળતા સાથે, જમરની સ્વચ્છ વિહારની સ્વાભાવિક ઇતિ સાથે, તેમજ કેરળ વિહારના રોષ્મ માથે, અમંગલ છે. તેમ અને જે જે પુષ્પનો સાર લેવામાં આવે છે તે જ એને ગમ્યાં એમ પણ માનવાનું કારણ નથી.

આટલા ઉદેશના સ્પષ્ટીકરણપૂર્વક આ કાર્ય ચક્ર કરવામાં આવે છે. આશા છે કે વાચકને એ ઉપયોગી થશે.

[વસન્ત-ઓક્ટિસ.]

ગંકે છે એમ નખત એ એક કોનેજમા ગયા હતા, ત્યાં વિધાર્થીઓએ એમના ધનણ માટે કોનેજની ડિમેન્ડિંગ મોસાઇટનો મેળાવડો કર્યો હતો અને ત્યાં 'મહસ્થાનમ કે નૈઠિક પ્રહાર્ય' ?' એ વિષય ઉપર ચર્ચા ચલાવી એમાં એ જણે કયું ક— 'Colibacy is contrary to the categorical imperative of Kant —' અર્થાત્, નૈઠિક પ્રહાર્ય એ કુંટે જણાવેલી આપણા અનુભવી નૈમન્ટિક કર્તવ્યની આત્મથી વિરુદ્ધ છે"—અને છતાં એમાના દરેક દરેક પરણેના દોષ, એ પ્રશ્નની એમને વ્યવહાર ઉપયોગિતા નહોતી ખીજ એક ખ્રિસ્તી નોકરોના મહાજનની ચમા હતી તેમા મહાજનમા ગમન થનાની જમ્મ મત્તર રાખવી કે અસાદ એ રજા હતો પણ એ જટલને એ રિત્ય ઉપર બાપણ સાર કર્યું તે બાધજનના સંદિ મનુષી પડેના વાનથી ') આ વાત વિરમ રનાથી બ્રિટિશ ગવન્યકર્તાઓ હિન્દુસ્થાનની પ્રજાને ખરે આશય મમજવામા જૂન ખાય છે બ્રિટિશ રાજ્ય હિન્દુસ્થાનની પ્રજાની સ્વતન્ત્ર ઇચ્છા ઉપર જ રથપાડુ જોઈએ અને એ ઇચ્છા બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય મામે જડ ઉપરવાની નથી પ્રજા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના અમનૂત મહેનાનુ પર્મ કરે છે પણ ખાથી અમેગિમ જવા નીકળેના ' 'મેગેટા માટે 'વાળા શીખ જીતારોઓનો ખિસો આની વિરુદ્ધ ખતાવરામા આવે તો તે મામે એ પણ માદ રાખવ કે એ કાચતર રકટ કરી દેનાર અને એ મીતે બ્રિટિશ રાજ્ય માટે પોતાનો ખ્યાર દર્શાવનાર વર્ગ તે પણ એ જ પખબતા શીખ કૃષિમરો હતા

(૩) બ્રિટિશ રાજ્યને હિન્દી પ્રજાની સ્વતન્ત્ર ઇચ્છા ઉપર ધ્યાપરાના—અર્થાત્ હિન્દી અગમ્યના માર્ગમા ખિગપને અત્યારે ચાર મુસ્કેલીઓ નજરે આવે છે —

(૧) એમ તો હિન્દુસ્થાન તે એક દેશ નથી પણ અનેકદેશોપી એમ પૂછીતો ખડ છે એમા ધર્મ જાત બાત, તોખિવાજ નગેરેના અમખ્ય ભેં છે

(૨) ખીજુ—તોકમા હજ મહોગ પાયા ઉપર કાઈ પણ મામતા વહીવ કરરાની રાખિ આની નથી એક રેનરેનો વહીવટ એ એમજા જાતે કરી શકે એવા નથી, તો રેનરે કરતા અનેકમણા મહોટા રાજ્યમર્યામા એમવહાયે—સ્વતન્ત્રતાથી તેઓ કામ કરી રાખે એમ લાગતું નથી.

(૩) લોખમતા માટે પ્રજામતનો જ પાયો જોઈએ તે નથી અત્યારે પ્રજા તરફથી મન આપી શકે એવો વર્ગ જડુ પોડો છે, મામખ્ય એ આ દેશની પ્રાચીન વ્યવસ્થા છે પણ તે અત્યારે પડી ભાગી છે અને સ્વરાજ્ય માટે લોકમત રૂપી પાયો જોઈએ એ ચણવો સહેનો નથી

(૪) ખરે સ્વરાજ્યમા—પ્રજાએ પોતાની સ્વતન્ત્ર દમે કામ કરવું જોઈએ અર્થાત્ અત્યારે યુરોપિઅન દમથી ચાનતા રાજ્યવહીવટમા દેશીઓને જોના એ જમ નથી પ્રજાએ પોતાની વિચિટ જાનમરકૂતિ પ્રકટ કરવી જોઈએ

(૪) આ મુસ્કેલીઓ છ, છતાં એ મુસ્કેલીઓને ધામે ધામે આ રીતે છતાં દમરો

- (૧) સરકારી નોકરીમાં હિન્દીઓની જે મંજૂરી છે તે વધારે, અને એમને વધારે જવાબદારીનું કામ સોંપે.
- (૨) ગામપચને સજીવન કરે.
- (૩) દેશી રાજ્યોએ પોતાના રાજ્યોમાં સ્વદેશી રીતે સ્વરાજ્યના પ્રયોગ કરવા જોઈએ; શરૂઆતમાં આવા પ્રયોગો નિષ્ફળ નીવડે તોપણ હરકત નહિ. પણ આ વિષયમાં અનુભવ મેળવવાનું આ એક મોટું સ્થાન છે.
- (૪) હિન્દુસ્થાનની શાળાઓમાં ગણ્યશાસ્ત્ર (Politics)ના વિષય પ્રત્યે સરકાર અનાદર કરે છે એ હીક નથી. એ વિષય વિશેષ શીખવવાથી વિદ્યાર્થીઓ રાજ્યપ્રદાહી થશે એ કલ્પના જુલભરેલી છે; ઉલટું, એથી એને વધારે શાન્ત-પણે વિચાર કરતાં આવડશે. હિન્દુસ્થાનમાં ગોખલે જેવા, આ શાસ્ત્રના અભ્યાસી, લોકમતના અગ્રણીઓની બહુ જરૂર છે.
- (૫) દેશીઓ અને અંગ્રેજો વચ્ચે પરસ્પર મેળાપના પ્રસંગો વધવા જોઈએ. બિશપ આ મંત્રણમાં એક રમુજ વાત કહે છે : એક દેશી બિશપ અને એક અંગ્રેજ લસ્કરી અમલદાર એક સ્થળે ખાણ ઉપર એકઠા થઈ ગયા. ત્યાં એ અમલદારે વિચાર કર્યો કે, બિશપ જોડે કાંઈક વાત કરવી જોઈએ જેથી એને અલગપણું ન લાગે. પછી પેલા અમલદાર અને બિશપ વચ્ચે આ રીતે વાતચિત ચાલી. "Do you play polo Bishop?" "No." "Do you hunt?" "No." "Do you play cricket?" "No." "Do you fish?" "No." "Do you dance?" "No." પણ આ હેલા પ્રશ્નમાંથી નાચતો પ્રશ્ન કાઢી બિશપે વાત ચલાવી ! આમ આ બે પ્રજાના વ્યવમાય એવા જુદા છે એક બીજા સાથે મળવાનો અને એક બીજાને સમજવાનો પ્રસંગ જ આવતો નથી. લેખક ટેનિસ પેગેરે રમતોમાં દેશી અને અંગ્રેજો પરસ્પર ભળવાનું કહે છે. અને આવી જુગ દેખાતી વસ્તુ બદલ મહત્ત્વની છે એનું જાર દર્શાવે છે.
- (૬) હિન્દુસ્થાનની પ્રજાને લસ્કરની મોટી જગ્યાઓ (Commissions) આપવી જોઈએ, તથા વૉલંટીયર થવાની પરવાનગી આપવી જોઈએ. ભવિષ્યમાં કાંઈ વાર હિન્દુસ્થાનમાં યુદ્ધ જાગે ત્યારે હિન્દુસ્થાનનું રક્ષણ કરવા માટે હિન્દુસ્થાનના જ લોક સૈનિકા તરીકે ઉપયોગમાં આવી શકે. ઇંગ્લેંડ તો જુગ મદદ જ કરી શકે.

પણ હિન્દુસ્થાનને આપારે કેળવણી 'સમાજસુધારા' ઔદ્યોગિક વિકાસ, સ્થાનિક-સ્વરાજ્ય ઇત્યાદિ વ્યવહાર પ્રેક્ષા સ્વરાજ્યનાં ખરાં સાધન-વિચારનાની જરૂર છે, તે વખતે

હાલમાં ઘુરત “ હોમરૂલ ” મેળવવાની જે ચગતણ હતી થઇ છે એ તુલનાકારક છે. એમ જણાવી છેવટે બિશપ નીચે પ્રમાણે ઉપસંહાર કરે છે.

“The all important thing is that after the War we should cease to talk of the population of India as a subject people, cease to talk of ourselves as a ruling race, cease to base our Indian Empire upon force, cease the effort to impose upon the peoples of India a purely Western civilization, and cease to allow our policy to be dominated by the fear of weakening the position of the foreign bureaucracy. We need to realise that we cannot now base the Government of India upon any other foundation than that of the will of the peoples, that we are here as servants of the Indian peoples and not as their masters, that a foreign bureaucracy can only be regarded as a temporary form of Government, and that our ultimate aim and object must be to enable India to become a self-governing portion of the British Empire and to develop her own civilization upon her own lines.”

The Commonwealth:—તા. ૧લી સપ્ટેમ્બરના અક્ષમા “ હિન્દુસ્થાનની કેળવણીમાં અંગ્રેજી ભાષાનું સ્થાન ” એ વિષય ઉપર મિ. રામગોપાલાચાર્ય નામે શુદ્ધચેત્નો એક વિગતના લાયક લેખ છે. મુળથી અંગ્રેજી મુખે જ કેળવણી આપવાની પદ્ધતિ દાખલ થઇ ગઇ છે એ માટે ખેદ દર્શાવી, એ કહે છે કે એ પદ્ધતિ ધીમે ધીમે ફેરવી દેશી ભાષાનું માહિત્ય વધારવામાં આવ્યું હોત તો અત્યારે જે મુશ્કેલી ઝળી થઇ છે તે ન થઇ હોત. અત્યારે કેળવણીને અંગે જે અમંમ્ય પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થયા છે તેમાં પ્રશ્નોનો મોટો ભાગ કાઇ જ મન-ગતો નથી કારણ કે એ કેળવણી તેના સુધી પહોંચી નથી, અથવા પહોંચી છે તો તે એવી અદ્ય છે કે એના ઉપર વિચાર કરવાનું એવું સામર્થ્ય થયું નથી—અને તેથી એ પ્રશ્નોનો નીવેડો આવતો નથી. તેથી અત્યારે થઇ ગયેલી જૂઠ્ઠા માટે મળ મહન કરવાની પ્રાપ્ત થઇ છે તે એ કે કેળવણીની પદ્ધતિમાં એકદમ પરિવર્ત થવો જોઇએ, અને એકદમ થએલા પરિવર્તને અંગે જે મંકડો ઉત્પન્ન થાય તે સદન કરવા જોઇએ અત્યારે દેશમાં બોલાતી માતૃભાષા કેળવણીના કાર્ય માટે નિર્બળ જણાતી હતી, પણ તે આ પરિવર્તને પરિણામે સજળ થશે. આગમાં શુદ્ધિની પણ દરકાર ન કરતાં ગમે તે વપમાં, જોઇતું ગાન મને જોઇતું જ કરવું જોઇએ

લેખક, શુદ્ધ નીતિ અને વિચારની ભાવના તો આપણા દેશના પ્રાચીન સાહિત્યમાંથી મળી રહે એમ છે એમ જણાવે છે. અને વિગેયમાં ત્યાં સુધી વધીને કહે છે કે પ્રાચીન-કાળથી ઉચ્ચ જીવન શોધમાં વિસ્તારવાના કાર્યમાં આપણે પૂર્વેનું સાહિત્ય પશ્ચિમના સાહિત્ય કરતાં પણ વધારે વિચારવત થયું છે—માત્ર રાજકીય, સામાજિક, અને બીનિક સુધારાના વિષયમાં પશ્ચિમ પાસેથી આપણે ઘણું લેવાનું છે, અને તે માટે માન-સ્ અને દર્શનશાસ્ત્રના વિષય ખામ કરીને અંગ્રેજીમાંથી લેવા જોઇએ

આપણી દરેક વર્તમાન દેશી ભાષાઓનો પ્રદેશ યુરોપના મોટા મોટા દેશોના જેટલો, બન્ને બે ત્રણ ન્હાના ન્હાના દેશો એકઠા કરીએ એવો, છે. અને તેથી દેશી ભાષા ઉપર લક્ષ દેવાની જરૂર છે. ફ્રાન્સ કે જર્મનિમાં અંગ્રેજીનું ધોરણ હોય છે તેટલું જ ધોરણ આપણે ત્યાં હોવું જોઈએ. ત્યાંના વિદ્વાનો પગખાપામાં છટા મંપાદન કરવામાં કૃતકૃત્યતા સમજતા નથી, તો આપણે ત્યાં અંગ્રેજીમાં ભાષાની કુશળતા મેળવવામાં શા માટે મોટાપ્રયત્ન મનાવી નોંધીએ—અંકરકર્ડ અને કેમ્બ્રિજના અંગ્રેજ પ્રેફેસરો ભાગે એવું કોયું ધોરણ અંગ્રેજી માટે આપણા વિદ્યાર્થીમાં શા માટે સ્વીકારવું જોઈએ—એ સમજાતું નથી. દરેક દેશમાં વિદ્યાર્થી તે તે દેશની બોલાતી ભાષામાં જ શાલે, અને એ ભાષાદ્વારા જ પૃથ્વી પરનું જોઈતું મત્તજુ જ્ઞાન મેળવે એમ હોવું જોઈએ.

દેખક, અંગ્રેજી ભણાવવાની વિરુદ્ધ નથી બન્ને, માતૃભાષા ઉપરાંત બીજી ભાષાએ શીખવાથી શબ્દની ગુલામખીરીમાંથી મુક્ત થઈ વિચારનું તત્ત્વ સમજતાં આવડે છે, તથા એથી બુદ્ધિ કસાય છે એવો પ્રો. હુકમ્બીનો મત પોને સ્વીકારે છે માત્ર એ ભાષાને આપણા દેશની કૃજવણીમાં જે અતિશય આગળ પડતું સ્થાન મળી ગયું છે તે ઘટાડવાનું અને દેશની ચાલુ ભાષા દ્વારા કૃજવણી લેવાની અને વિસ્તારવાની—એ દિશાયત કરે છે.

* ઉપરનું લખ્યા પત્રી, પૂનેથી “ શિક્ષા નિચારક મંડળ ” ના પ્રમુખ પ્રો. વી. બી. નાયકની મહોનો એક પત્ર મળ્યો છે તેથી જાણવામાં આવે છે કે એ નામનું એક મંડળ સ્થાપવામાં આવ્યું છે, અને એ મંડળ માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ આપવાની દિશાયત કરે છે, તથા મુગાઇ યુનિવર્સિટીની મેટ્રિકની પરીક્ષામાં અંગ્રેજી સિવાયના બીજા વિષયોમાં પ્રશ્નોના ઉત્તર ગૂજરાતી ભાષામાં આપવા કે કેમ એ મતની વિદ્વાનોના અને અનુભવીઓના મત એકમ કરે છે પૂર્વોક્ત મંડળમાં અત્યારે જે નામ વાચવામાં આવે છે તેમાં ગણિતશાસ્ત્ર માત્ર નસ વગેરેના પ્રેફેસરોના નામ વાચીએ છીએ (પ્રો. નાયક ગણિતશાસ્ત્રના પ્રેફેસર છે), પણ અંગ્રેજી ભાષાના પ્રેફેસર કોઇક જ જોવામાં આવે છે આથી આ પ્રશ્નની નિરુદ્ધ અમારી લાગણી સૂચવવાનો અમારો હેતુ નથી. પણ આ ઉત્તરોક્ત પ્રેફેસરોનો અનુભવ પણ એ જ દિશાની ભલામણ કરશે ત્યારે જ નિર્ણય માટે જોઈતા મહત્ત્વના માધન પૂર પડ્યા એમ ગણીશો તથા આ પ્રશ્ન કોઇક વ્યવહાર સમાધાન ઉપર આવશે. પ્રો. નાયકે પત્ર સાથે, અંગ્રેજી દ્વારા મધ્ય શિક્ષણ આપવાની નિરુદ્ધ નીચેના કારણો બતાવ્યા છે

- (૧) “ It is unnatural ” એ અસ્વાભાવિક છે
- (૨) “ It is unique in its application to Indians ” હિન્દુસ્થાનમાં જ એ પદ્ધતિ ચાલતી જોવામાં આવે છે.
- (૩) “ It involves an incalculable waste of time ” વખત બગાડો લે છે.

The Modern Review:—સર્વજનના અંકમાં પ્રો. વિનયકુમાર સરકારનો “ મધ્ય કાળમાં એશિયાનો વિસ્તાર ” એ વિષય ઉપર વાંચવા જેવો લેખ છે. એમાં કાલિદાસના સમયમાં શુભ વંશના મહારાજ્યમાં—જે વિધાનો ક્ષત્ર્ય આવ્યો, તે તે પછીના સૈકામાં ચીન સુધી વિસ્તર્યો: એમાં એક તરફ જાપાન અને બીજી તરફ ઈશન વગેરે મુસલમાન દેશો પણ ભાગ લીધા. એશિયાએ યુરોપમાં વિજય વેષાર અને વિધાનો ખસારો કર્યો: અને યુરોપી રશિયા તથા રુષેઇનમાં મુસલમાની સત્તા જામી, અને વેનિસ દ્વારા એશિયાનો માલ યુરોપમાં પ્રસરતો. મધ્ય યુગ પછી યુરોપમાં વિધાનું જે પુનરુજ્જીવન થયું તે એશિયાના સંપર્કથી જ. આ એ લેખનો ટૂંકમાં માર છે.

બીજો એક ઉપયોગી લેખ પ્રાચીન હિન્દુસ્થાનમાં રાજ્ય બંધારણના નમૂના ઉપર નરેન્દ્રનાથ દ્વૈનો છે. એ ગૃહસ્થ—જેમણે ચાલુક્યના અર્થશાસ્ત્રના આધારે હિન્દુસ્થાનની પ્રાચીન ગણપદ્ધતિ મંધીન્ધ યોગ્ય વખત ઉપર એક પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું સૌના જાણમાં છે, એ વિવિધ પૂરાવા એકત્ર કરી, પ્રાચીન કાળમાં આપણે ત્યાં રાજ્યબંધારણ કેવી જાતનાં હતાં એ વર્ણવે છે, તથા લોકમત પ્રજાસત્તા વગેરેનું અસ્તિત્વ પ્રમાણ આપીને સિદ્ધ કરે છે.

..

The ‘ Indian Journal of Economics: ’ આ ત્રૈમાસિકનો એપ્રિલનો અંક આ માસમાં જ બહાર પડ્યો છે. એમાં “ India’s Economic Position, ” “ Co-operative Distribution, ” “ Economic Science and Social Progress ” તથા “ State-Aid to Industry ”—એ ચાર લેખો ખુબ મનન કરવા યોગ્ય છે. બાકીનાની નોંધ હવે પછી લેવાની રાખી, આ માસમાં છેલ્લા મધ્યાહ્નાવાળો લેખ જે કલકત્તાની ટ્રેમિડન્ટિસ કોલેજના પ્રેફેસર મુકરજીએ લખ્યો છે તેના મુખ્ય મુદ્દા નીચે નોંધીએ છીએ:

(૪) “ It stunts mental growth ” માનસિક વિકાસ દબાવી દે છે.

(૫) “ It leads to miserable results: ” શિક્ષણના બધા વિષયો ઉપર માઠાં પરિણામ થાય છે.

વળી એ નીચેના વાંધાનો જવાબ આપે છે

(૧) જે એમ કહેવાય છે કે અંગ્રેજી બાળાદ્વારા શિક્ષણ રાખવાથી અંગ્રેજી સાફ આવડે છે.

(૨) અંગ્રેજીમાં જ સારાં પુસ્તકો છે.

(૩) કોલેજોમાં અંગ્રેજી દ્વારા શિક્ષણ આપવાનું હોય છે તેથી સંસ્થામાં પણ એમ જ જોઈએ.

આરંભમાં પ્રો. મુકરજી આંકડા ટાંકીને બતાવે છે કે છેલ્લાં દસ વર્ષમાં જાપાનમાંથી હિન્દુસ્થાનમાં આવતા ચલો માત્ર ત્રણગણો વધ્યા છે:

૧૯૦૩-૪ માં	૧૯૧૨-૧૩ માં
રૂ. ૧,૨૮,૨૪,૬૫૫	રૂ. ૪,૦૬,૬૬,૯૮૦

આણતા મુદ્દની સરખાત પહેલાં જર્મની તથા ઑસ્ટ્રિયા-હંગરિનો જે માત્ર હિન્દુસ્થાનમાં આવતો તે પણ હવે જાપાન મોટાવવા લાગ્યું છે, તથા એનો પ્રથમથી આવતો માત્ર પણ હવે બહુ વધારે પ્રમાણમાં આવે છે. જાપાને વર્તમાન પ્રસંગનો કેવો લાભ લીધો છે એ નીચેના યોગ્ય આંકડાથી સમજાશે:

૧૯૧૩-૧૪	૧૯૧૫-૧૬
કાચ: રૂ. ૧૫,૮૧,૨૯૮	રૂ. ૬૦,૦૬,૬૪૩
	(ચાર ગણો)
દીવાલખી: રૂ. ૬૯,૦૬,૮૨૪	રૂ. ૧,૦૫,૭૨,૫૧૩
	(ત્રણ ગણી)
ખાદ: રૂ. ૨૮,૭૫૫	રૂ. ૩૭,૨૦,૩૭૧
	(૧૩૦ ગણી)

જાપાનમાં ઉદ્યોગ વધારવા માટે રાજ્ય તરફથી શું શું કરવામાં આવે છે એ વિશે વખતું જવા દઇ, હિન્દુસ્થાનના રાજ્ય તંત્રીઓને, ઉદ્યોગની વૃદ્ધિ માટે કરવામાં આવતી જુદી જુદી સૂચનાઓનું પ્રો. મુકરજી ટાંચણ કરે છે:

- (૧) Issue of takavi loans—ટકાવી (તગવી): હાલ જેમ ખેતીના કામ માટે તથા એના સાધનો માટે ખેડૂતને જેમ તગાવી ધીરવામાં આવે છે તેમ ન્હાના ન્હાના ઉદ્યોગને માટે પણ કારીગર વર્ગને એ જ ધોરણે સરકારે મદદ આપવી નેહાએ (જુલો—ઓ. રાજ્ય ખુશખબરમિદે વડી ધારાસભામાં રજૂ કરેલો દરાવ—ફેબ્રુ. ૨૪, ૧૯૧૫) પ્રો. મુકરજી કહે છે કે ન્હાના ન્હાના ઉદ્યોગો માટે આ સૂચના હીક છે, પણ વિશેષમાં પૂછે છે કે એ જ કામ ‘કે-ઓપરેટિવ’ સોસાયટી’ એટલે યગ્યપર સહાયક મંડળીઓ (જેમાં સરકાર પણ કેટલુકા કામ માથે લે છે) વધારે મારી રીતે કરી શકે નહિ ?

- (૨) State Financial Assistance through Banks—બેંક મારફત, એટલે કે

બેંકને નાણાં ધીરીને, કારખાનાંઓને મદદ આપવાની ‘પેપર કરન્સિ રિઝર્વ એટયે કે વન્સિ નોટ ખાતેના રિઝર્વ ફરમાથી ચાલીસ લાખ રૂપિયા સુધી પ્રેમિડન્સિ બેંકને ધીરા માટે આ યુદ્ધની રાજઆતમા સરકારે સત્તા લીધી હતી. તે પ્રમંચે સર વિનિયમ કંપાકે નીચે પ્રમાણે કહ્યું હતું-

“ Banking facilities are the life-blood of the body economic and our aim has been to stimulate the flow through its veins. We are in effect by these measures strengthening the whole industrial and financial system of the country and I would put it to Council that this is a more practical measure in a critical period such as that through which we are now passing than if we were to lock up large sums in undertakings which might or might not succeed, but which could not, in any case, be reproductive for a long time to come.”

અર્થાત્—સરકારે પોતે કારખાનાનાઓને સાક્ષાત્ નાણા ધીરીને ત્યાં એ નાણા રોકી રાખનાં તે કરતા પોતાના નાણા છૂટા રહે એવી રીતે બેંકને આપવા અને બેંક (જેનો, થોડા તપાસ કરી, કારખાનાને નાણા ધીરાતો ધણ છે) એ કારખાના વાળાઓને ધીરે એ વધારે સારું.

(૩) State Pionering of Industries—સરકાર પોતે કેટલીક ધધાની રાજઆત કરે, અને એ રીતે એ ધધા ક્રમે નફાવાળો છે એ બોલને સિદ્ધ કરી બતાવે. આ મંબન્ધમા બંગાળના ઔદ્યોગિક વિકાસના પોતાના રિપોર્ટમા મિ સ્વેન કહે છે કે:

“ While the industrial development of the Province must depend on private enterprize, I think the encouragement of Government might take a more active form than it has hitherto done. One demonstration is more convincing than a dozen monographs. Any one who has decided to start an industry will find much valuable information and advice in the monographs published by Government, but no one is likely to be persuaded by merely reading a monograph to start an industry.”

આ સિદ્ધાન્તને અનુસરી બંગાળ તથા મદ્રાસ સરકારે તેવ સાણ કાચ પેન્સિય વગેરે ન્હાના ન્હાના ધધા ધણા કાધમા લીધા છે. પ્રો. મુકરજી આ પસંદ કરે છે.

(૪) Imposition of a Protective Tariff—પરદેશથી આનતા માવ ઉપર ખાસ જકાત નાખી એથી સ્વદેશી ઉદ્યોગોને આડકતરી મદદ આપવી આ પ્રથમ બહુ મ્હોટો હોષ ટૂંકમા ચર્ચા શકાય એમ નથી એમ પ્રો. મુકરજી જણાવે છે. કુનિમ રીતે જીગડેવા છોડતી માધક આ રીતે જીરેના જીવોગો બહુ નાણુક અને મોના યધ પડે છે—એમ એમનુ માનુ છે પણ કેટલાક ખાસ ધધા જેનું જીવનમળ

નિર્મિત હોય તેને બંધિબંધ બહુ મજબૂત કરી આપનાના હેતુથી ચોક્કસ મુદત માટે રાજ્ય તરફથી આ જાતની આડકતરી મદદ મળે તો ઇચ્છે—એમ પ્રો. સુકરે જણાવે છે.

- (૫) State Guaranteeing of Interest—સરકારે વ્યાજની ખાલધરી આપની રેલવે માટે આ પદ્ધતિ ચાલે છે, પણ રેલવે જેના કામ જેની ફતેહમદી નક્કી જ હોય તેને માટે આ રીક છે—પણ તેમા પણ સરકારની દેખરેખ તથા પેલીનટી સત્તા જોઈએ તેથી સુકરે આમા સંમત નથી.
- (૬) State patronage and facilities of transport સરકાર તરફથી ખરીદીની મદદ, તથા રેલવે દ્વારા સગવડ આ જાતનું ઉત્તેજન સરકાર દ્વારા લોકોના કારખાનાને આપે છે પરંતુ જેવો માલ મેળવી શકાય તેવો તથા તે જ આવે દસ વર્ષ ૨૦,૦૦૦ ટન લોડા ('સીન')ના પાટા ('રેલ') લેવા સરકારે કબૂલાત આપી છે તથા રેલવેના દરમા પણ પ્રેરણા અનુકૂળતા કરી આપી છે,
- (૭) Finding markets for indigenous industries—સ્વદેશી માન માટે બજાર શોધી આપવા ગાળામા લોર્ડ કાર્માઈકલે વેપારી સંગ્રહસ્થાન સ્થાપ્યું છે—તેમા સ્વદેશી માલ ક્યા કયો મળે છે એ જોઈ શકાય છે તથા એ જેને જોઈતો હોય તેને કારખાનાના જોડે સંબંધ કરાવી આપવાનું કામ પણ સરકાર કરે છે. આ બાબત ૧૯૧૪ ની મદ્રાસની ઔદ્યોગિક પરિષદમા મુખ્યાધ્યક્ષા મિ. મનમોહનદાસે રામજીએ કરેલી સૂચના એ પર્ગદ કરે.

With regard to the development of our trade, I am long since of opinion that India should have, if not a separate consular service of her own, at least distinct Indian sections at the different consulates controlled by trained Indian assistants to give all necessary information regarding Indian produce and requirements, and to give similar information to Indian merchants about the requirements of foreign countries.

અર્થાત—આપણા પરદેશમા અને પરદેશના આપણે ત્યાં જે એક્સપોર્ટ હોય તેની પામે એક્સપોર્ટવાળા અને અનુભવી હિન્દી મદદગારો રાખવા જોઈએ જેઓ આપણા માલ પરદેશ જાહેર કરે અને પરદેશની જરૂરિયાતો આપણે ત્યાં જણાવે અને એમ એવડી રીતે હિન્દુસ્થાનના માનનો બજાર સાથે સંબંધ કરવામા મદદ કરે.

[વસન્ત-ઓફિસ.]

લખાવમ.

લખાવમ સર્વે માટે વર્ષ એકતા ૩. ૨-૮-૦ (પોસ્ટલ સાથે)

મળવાનું ઠેકાણું — વસન્ત ઑશીસ — અમદાવાદ

૧૩

નિયમો.

- ૧ તન્ત્રીની સહીના—ખાસ પોતે લખેલા અગર બીજા પામે ખાત લખાવેલા, તેમજ વસન્ત-ઑશીસના તૈયાર કરાવેલા અને વસન્ત-ઑશીસની મદદથી પ્રકટ થતા, ભવે તેઓ માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે અને તેથી એના કિંમત હાપવા હપાવવાનો કદ તન્ત્રીનો રહે છે
- ૨ અન્ય મર્ચ લેખો માટે તે તે લેખના કર્તા જવામદાર છે
- ૩ ભાષાન્તરૂપ લેખ લખી મોકલનારે નજી અન્ય કે લેખના કર્તાની પગલાંની મેળવી શકાય તેમ હોય તો મેળવવી નથા એ લેખ ભાષાન્તરૂપ છે અને અમુક અન્યનું અન્યના ભાગનું કે લેખનું ભાષાન્તર છે એમ અમોને લખી જણાવવું તે વિના એ લેખ પ્રસિદ્ધ કરવા માટેની સંપત્તી જવાબદારી ભાષાન્તર કર્તાને ગ્રિહ રહેશે
- ૪ દોષ પશુ લેખનું અમત લખાવું-એ લેખ “ વસન્ત ” માં દાખલ કરવાનો મા કચો હોમ કે ન હોય-પશુ ત્યાં લેખને તે મોકલવાને અમો જવાબદારી નથી
- ૫ મેકપણ તપ પૂરે પ્રસિદ્ધ થયો છે કે કેમ, તથા અન્ય દોષ પત્રમા પ્રસિદ્ધ કરવા મોક્ષો છે કે કેમ એ અમોને લખી જણાવવું કારણ કે તેવા લેખો પ્રસિદ્ધ કરવા કે નહિ તે તન્ત્રીની મુનસફી કાર છે

વ્યવસ્થાપક.

વસન્ત.

इदं स्तव्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
स्मयिमन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન પ્રમદિતવ્યમ । ધર્માંજ પ્રમદિતવ્યમ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ । 'મૂલે
ન પ્રમદિતવ્યમ । સ્વાધ્યાયમવચનાક્રયાં ન પ્રમદિતવ્યમ ।

उपनिषद्.

નર્વ ૧૫, અંક ૯.

[માસિક]

આદિત, સંવત ૧૯૭૨.

આવતી કેળવણી પરિષદ.

આ મામની આખરે અમદાવાદમાં રાજકીય, સામાજિક, મધ્યનિષેધક, અને શિક્ષણ
વિચારક—એવી ચાર પરિષદો મળનાર છે. તેમાંની પહેલી ત્રણમાં કોઈ નહું દિગ્દર્શન થયું
હોય એમ અત્યારે લાગતું નથી. છતાં, એમાં જે કાર્ય જાણવાનોગ કાર્ય થશે તે વિશે
વસન્તપત્ર દ્વારા હું કે જે પરિષદોના અવગોચન કે જે પાછળથી કાંઈક લખશે ન.
શિક્ષણવિચારક પરિષદ—જેને 'કેળવણી પરિષદ' એવે સુપ્રસિદ્ધ અને રૂઢ નામે આપણે
વ્યવહરીશું—એ પહેલપહેલી ન ભરાય છે, અને તેથી એના નિર્ણયોના ચીલામાં આપણા
વિચાર પડી જાય તે પહેલાં એના કાર્યસંજ્ઞાની યોદ્ધીક અને સૂચના કરવી યોગ્ય છે.

આ પરિષદનાં કાર્યતા વિષયોની, પ્રથમ પ્રસિદ્ધ થએલી યાદી જોતાં, તથા આગંબમાં
કરવા ધારેલી ચર્ચાની હાલમાં બહાર પડેલી યાદી લક્ષમાં લેતાં, એક વાત સ્પષ્ટ છે કે આ
પરિષદ એક 'શિક્ષકસમાજ'નું રૂપ લેવાની નથી—પણ આવતી કેળવણીની બાબતમાં,
સરકારના કેળવણી ખાતાના કાર્ય ઉપર દૃષ્ટી ટીક કરવા માગે છે. આ સ્થિતિમાં, સર-
કારી કેળવણી ખાતાના નોકરો એમાં ભાગ નહિ લઈ શકે, પણ તે અનિષ્ટ નથી, કારણકે
કાન્ગ્રેસની સ્થાપના વખતે લોકો કહીને કહી હવે તેમ અંગે પ્રભુમત પ્રકટ થવા માટે

સરકારી અમલદારો દૂર રહે એ જ ઇચ્છિત છે. માત્ર મુશ્કેલી એટલી જ છે કે એક પાસ એમનો મેવાધર્મ અને અધિકારપદ એમને યથાર્થ વિચાર કરવા વા જણાવવા અસમર્થ બનાવે છે, તો બીજી પાસ, એમના બાલાવે કેળવણીના વિષયમાં અનુભવી વિચારનો લાભ મળતો અટકી પડે છે. પણ આશા છે કે પરિપક્વ, જહારના પ્રકાશ અને પવનથી પોતાના વિચારનું આરોગ્ય જાળવી રાખે તે સાથે, જે વર્ગની વચમાંના કેળવણી ખાતાના પેન્શનરોની મદદથી, અનુભવરહિત અને ઉપરછઠ્ઠી ટીકાના માર્ગદર્શન રણમાં આમતેજ નહિ અથકાય. પરિપક્વતા કાર્યવાહકો સાચી લાગણીવાળા અને જવાબદારી સમજીને કાર્ય કરનારા છે એ જોતાં—પરિપક્વ કાર્ય સાફ થશે એમ ભરોસો છે.

હવે કેળવણી પરિપક્વતાં વિચારવા યોગ્ય વિષયો લખ્યો તો—તેમાં ત્રણ ચાર મુખ્ય છે :

(૧) પ્રથમ કક્ષા : પ્રાથમિક શિક્ષણનો વિસ્તાર, અને આમમાંની કેળવણીનાં ધોરણો.

(૨) દ્વિતીય કક્ષા : માધ્યમિક શિક્ષણનો મુખ્ય પ્રશ્ન—શિક્ષણ કપી બાપા દ્વારા આપવું ; અંગ્રેજીદ્વારા કે માતૃભાષા દ્વારા ?

(૩) તૃતીય કક્ષા : ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે અત્યારે કોલેજોની તાલુ પડે છે તેવું સું કરવું ?

(૪) ચોથી શિક્ષણ : કેવું આપવું તથા કમ વધારવું ?

આ સાથે શિક્ષકોના પગારના, ટેકસ્ટબુકોના વગેરે પરચુરણ પ્રશ્નો પણ જોડાએલા છે.

હવે આ મુદ્દાઓમાં પરિપક્વ, અમુક બાંધી મફલા ઠરાવ પસાર કરવા ન હોય, પ્રમત ને પણ બાગે માત્ર દૈનિક અને સાપ્તાહિક વર્તમાનપત્રોથી જ દેરાય છે એને જ છેવટનું પ્રમાણ માનીને પ્રકટ કરવો એટલું જ કાર્ય જો પરિપક્વ કરવા ધાર્યું ન હોય, તો પૂર્વોક્ત પ્રશ્નોનાં નીચેનાં સ્વરૂપો બહુ જોડા જતરીને તપાસવાં જોઈએ. તે એ કે—

(૧) પ્રાથમિક શિક્ષણ—જનજિયાત અને મદત કરવાનું તો અત્યારે દૂરપાસ્ત થયું છે, પણ તેનો વિસ્તાર કરવો છલ છે તો તે કેવી રીતે કરવો ? પ્રથમ તો એ માટે જોઈતા દ્રવ્ય માટે શી જોઈતી કરવી ? એ કેવળ સરકારે જ પૂર પાડવું જોઈએ ? એમ હોય તો સરકારે કર વધારવો છલ કે અનિષ્ટ ? કર વધારવો અત્યારે અનિષ્ટ વા અશક્ય હોય તો હાલનું કેળવણી ખાતાનું વા સામાન્ય જન્ટે તપાસતાં એમાંથી કોઈ વ્યવહાર માર્ગ સૂઝે છે ? “વ્યવહાર” કહેવાનું કારણકે અંગ્રેજ ગ્રોવેસરો કે બીજા ખાતાના અમલદારોને એકી કવમે કાદી નાંખવાનો, કે એવો જ કોઈ, દાણવાર પણ સરકાર તરફથી વિચારમાં પણ લેવામાં ન આવે—એવો હવાઈ કિલાનો માર્ગ જતાવનો એ નિર્ણય છે. વળી આ પ્રશ્ન સાથે, શિક્ષકોના પગાર વધારવાનો પ્રશ્ન જોડવામાં—વિચારની મુશ્કેલી બહુ વધે છે; વળી નિશાળો વધવાની સાથે ટ્રેઈનિંગ શિક્ષકો ઇન્સપેક્ટરો મક્કાન વગેરે પૂરાં પાડવાની યોજના અને એના અર્થનો વિચાર પણ પરિપક્વ કરવો પડશે. પ્રાથમિક શિક્ષણને અંગે બીજો પ્રશ્ન એના સ્વરૂપ મંમન્ધી

છે: કેટલાક આ શિક્ષણને ગામડાં માટે પણ મામાન્ય આધારનું જાહેર વાંચન લેખન અને સાદા ગણિત પૂરતું—માગે છે. કેટલાક ગામડાં માટે વિશેષ પ્રકારનું એટલે કે ગામડાના છવનમાં—જેમકે ખેતીને—ઉપયોગી થાય તો જ તે કામનું છે એમ માને છે. અને તે માટે વાંચનમાળા પણ ખાસ તરેહની હોવી જોઈએ એમ કહે છે વળી આ બે મતમાં પણ બે પેટા ભાગ છે—કેટલાક ગામડામાં ખેતીનું શિક્ષણ ખેતીવાડી ખાતાની દેખરેખ ગીતે અપાતું જોવા ઇચ્છે છે, અને કેટલાક કેળવણીખાતાને અંગે નિશાળમાં બગીચો કે ન્હાતું ખેતર ગમવાનું કહે છે. વળી હાલમાં ગામડાંની નિશાળના ધોરણોને પ્રશ્ન બહુ જોમથી ચર્ચાવા લાગ્યો છે તેના સંબંધમાં પણ એક વાતનો નિર્ણય થવાની જરૂર છે—તે એક ગામડાંનાં ધોરણોને મોટાં ગામ કે શહેરોના ધોરણો માથે જોડ્યા છતાં તથા બંધ ખેસતાં કર્યા છતાં પણ, થોડાં થોડાં ધોરણવાળી ધણી નિશાળો કાઢવી એ ઇચ્છે છે? કે થોડી (હાલ છે તેટલી જ) પણ તે વધારે ધોરણવાળી હોય એ હીક છે? દ્વંદ્વમાં, ગામડાના શિક્ષણનો પ્રશ્ન માત્ર કેળવણી વિષેના સાદા વિસાદથી બેઠેલી નખાય એવો નથી—પણ ગામડાના આર્થિક માનસિક વગેરે મગ્નત છવનનો, એ છવનના ઉદ્દેશનો, તેમ જ એની માથે ગૂંથાએલી વ્યાવહારિક મુશ્કેલીનો, અનુભવી જનોના અભિપ્રાય પર મર, વિચાર કરીને નિર્ણય ઉપર આવવાનું છે.

(૨) હવે કેળવણીની દ્વિતીય કક્ષા માને માધ્યમિક શિક્ષણ લઈએ તો તેને અંગે પણ બે મોટા પ્રશ્ન છે. એક પ્રશ્ન કયી બાબાદારા શિક્ષણ આપવું એ છે. આ બાબત સરકાર પાસે કેટલીક માગણી કરવામાં આવે છે, પણ વગુત સરકારે આ બાબત તટસ્થતાની રીતે ધારણ કરી છે, અને ખરે મતબેદ પ્રવ્રતા જ છે. કેળવણી ખાતાએ શિક્ષકોને પોતાને હીક પડતી પદ્ધતિ પ્રદબુ કરવાની છૂટ આપી તથા એમનો મન પૂછવો ત્યારે, માગ મમજવા પ્રમાણે, ગૂંજરતે અને મુબાઈએ અંગ્રેજીદારા શિક્ષણ આપવાની રીત પનદ કરી, અને દલિલે માતૃભાષાદારા શિક્ષણ આપવું વધારે માર ગણ્યુ, આ રીતે ખરે મતબેદ બનાં પ્રળમાં જ છે, ત્યાં આ પ્રશ્ને દ્વંદ્વમાં પતાવી દેવો અશક્ય છે. જેઓ અંગ્રેજી બાબાદારના દિમાયતીએ છે તેઓ નિશ્ચયથી માને છે કે અંગ્રેજી બાબાનો ઉપયોગ કમી કરવાથી એ બાબા પરત્વે વિદ્યાર્થીની આવડ ઘટશે; અને આમાંના કેટલાક તો વળી, સરકાર, મામા પક્ષ તરફ જરા પણ વલણ બનાવે છે, તો તેમાં મરકારનો દુષ્ટ આશય છે, અને અંગ્રેજી બાબાના બહુ શિક્ષણથી પ્રળમાં અંશ્ય ઉત્પન્ન થતું જોવા મરકાર નાશજ છે એમ કહવાનું કરે છે. આ સામે, માતૃભાષાદારા શિક્ષણ આપવાનું જેઓ કહે છે તેઓમાંના કેટલાક

* ઉપરનું લખાયા પછી આ બાબતમાં સરકારે દગવ બદાગ પાડ્યો છે—જેથી ગામડાંની નિશાળનાં ધોરણોને તે પછીના ગમ્મદામ સાથે બંધખેસતાં કરવામાં આવ્યાં છે તે આઝ લીધેલા અમ માટે પ્રજા મિ. હકર તથા મિ મમર્યેને આભારી છે. આ મંગંધમાં સરકારની ખુશ મનથી બૂલ સુધારવાની નીતિ પણ પ્રશમનીય છે. છતાં પણ તેટલાથી ગામડાંની કેળવણી અંમંથી અંગે જણાવેલા વિવિધ પ્રશ્નો દજ પતી જતા નથી.

એમ બતાવે છે કે અંગ્રેજ સિવાયના વિષયમાં આ રીતે શિક્ષણ આપવાથી એ વિષયો સંભાળથી અને વધારે મંજૂર રીતે શીખવી શકાશે, તથા એથી કુટલોક વખત અને શક્તિ બચશે તે ખાસ અંગ્રેજ ભાષા શીખવામાં વિશેષ વાપરી શકાશે અર્થાત્, માતૃભાષાદ્વારનો પક્ષ લેનાર આ વર્ગ, અંગ્રેજ ભાષા ઉપર વિદ્યાર્થીને કાચુ આવે એ ઇષ્ટ ગણે છે, અને એ ઉદ્દેશ પૂરતા સામા પક્ષ સાથે એમ્મત થાય છે. પણ આ જ પક્ષનો બીજો એક વર્ગ એવો છે કે અંગ્રેજ ભાષા ઉપર પ્રભુતા મેળવવી એ (જાપાનનો દાખલો આપીને) દેશાદ્વાર માટે અનાવશ્યક ગણે છે, બ કે એ જાતની ઇચ્છા રાખવી એને જ દેશનું અધમતાની નિશાની અને રરાભિમાનની ખામી માને છે આમ ઉભય પક્ષનું પ્રચલુક સુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે ત્યાં હકા સોનીના કેન્દ્રસાક જનો એમ પૂછે છે કે—વિવાદનું સ્થાન જ ક્યા છે ? અંગ્રેજ મૂલના નીચના ધોરણોમાં તો સર્વત્ર કેવળ માતૃભાષાનું જ દ્વાર વપરાય છે, અને ઉપના ધોરણમાં પણ વિદ્યાર્થીઓને ઘણા ખરા વિાવની સમજણ પાડના માટે ઘણીવાર માતૃભાષાની મદદ લેવામાં આવે છે જ વળી, સાધન્ય ભૂમિતિ ગણિત વગેરે વિાવમાં અમુક અમુક પાઠિભાષા ગમતી હકા ના નરા - પવા પડે છે તે મરફૂત હોય છે અને કટલી નાગ તો મરફૂત ના પા અવધાર્ય જ (જાણવર મથ પેસતો નહિ એવો) ચનારી લેવો પડે છે,— એવે મથો વિદ્યાર્થીને માતૃભાષાદ્વારા અપાતું જ્ઞાન કેવી રીતે સરળ પડે, વા ચથાર્ય અને ચોમ્મ બની શકે એ એમ વિચારના જેતુ છે વળી આ મધળી ચથાર્યમાં ઉતરતા પહેલા એક ને નિર્ણય પણ કરના જેવા છે કે અંગ્રેજ ભાષાશિક્ષણમાં આપણો ઉદ્દેશ શા હોવો જોઈએ ? અંગ્રેજ મારૂ લખના વાચતાં અને બોલતા આપડે એ કે ગઈ બેકન કાપાંધન ગેલિ ંનિમન વગેરે સાહિત્યનો લાભ મથે એ ? વળી આ લાભને અગે માન એ સાહિત્યના વિચારોનો આપણને પરિચય થાય એટલે બસ ? કે શબ્દ અર્થ અને રસ ત્રણેનો ઉપભોગ વર્ધ શખીએ એવુ ઉત્કટ જ્ઞાન મેળવનું જરૂરનું ? વળી એમ ધારો કે એક વર્ગ માગે છે તે પ્રમાણે આપણે અંગ્રેજ ભાષા ઉપરનો આપણો ગ્રેમ આપણે ધમડીએ અને એને પરિણામે ‘ જાપાની અંગ્રેજ ’ થી સન્તોષ બન કૃતકૃત્યતા માનીએ તો એકસરફ કેમિશન વગેરે યુનિવર્સિટિ તથા મિનિન સર્વિસના દ્વાર આપણા ંકયુએગને માટે ઉધાકા રહેશે કે ંમ ? અને એમ થાય તો તેથી દેશને કાઇ હાનિ ખરી કે નહિ ? વળી ક્રિટિક પ્રજા ઉપર અમર કરના માટે વર્તમાનપત્રો અને બાપણો જો જરૂરના હોય તો—ઉચી જાતની બાપણની તથા લખાણની શૈલી કેળવવાની આપણા લોકને જરૂર ખરી કે નહિ ? વળી માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ આપવાથી અંગ્રેજ શીખવા માટે વિશેષ વખત અને શક્તિ રહેશે એમ જે મદેનામાં આવે છે તે નિચે ખાતરી થના સારૂ હજી પ્રયોગ અને અનુભવની જરૂર નથી ? શ્રો મ્વેની સ્ત્રીએ માગેની યુનિવર્સિટિમાં આ પ્રયોગ થનાતો છે—એ થતા, આ પ્રશ્ન ઉપર કેન્દ્રલ અવનાયુ પગે, * પણ તે પૂર નહિ કારણ કે અંગ્રેજ ઉપર જે પ્રભુતા

* પૂના ન્યૂ હાઈસ્કૂલમાં માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણનો પ્રયોગ કરી જોયો પણ તે નિષ્ફળ નીવડ્યો એમ ટેકન એડ્યુકેશન સોમાઈટિના મિર્ગોટ ઉપરથી જણાય છે—એમ હમણા જ સન્ડેયન મોસયવ રિફોર્મર કહે છે આ ખરૂં હશે ? ખડે હોય તો ધ્યાનમાં ગણના જેવ છે

મેળવણીની પુરૂષો માટે જરૂર ગણાય છે તે સ્ત્રીઓને માટે નથી ગણાતી, અને તેટલે દરમિયાન એ વિષય સ્ત્રીઓની યુનિવર્સિટીમાં ગોણતા ધરાવે તો નવાઈ નહિ. દેશમાં, આ પ્રશ્ન આપણી પરિસ્થિતિના, આપણા હિસાબના, તેમ જ શિક્ષણના ખર્ચ અનુભવના છે, અને તે સ્ત્રીશાળાના નિર્માણના ખર્ચના અંશમાં અથવા તે અંશમાં ભાગના મોટા ભાગની ધંતરી દેવાનો નથી. આ સાથે એક બાજુએ પ્રશ્ન રહેલો છે ને તરફ કાર્યવાહકોનું બદલણ મધુ જણાવું નથી—તે એ કે ગૂજરાતી ભાષા તરફ 'સાદિત્વ' કેળવવા માટે આપણી શાળાઓમાં શી ચેતના થવી ધટારત છે ? એમ. એ. માં ગૂજરાતીને સ્થાન મળ્યું છે, એથી નીચેની કક્ષાના કોલેજના અભ્યાસક્રમમાં એને સ્થાન આપવામાં અનેક મુશ્કેલીઓ નડે છે. અત્યારે હાઈસ્કૂલમાં ગૂજરાતી શીખવાય છે ખરું, પરંતુ તેમાં થોડીક ગૂજરાતી ચોપડીઓ વચાવવા ઉપરાંત બહુ થતું હોય એમ લાગતું નથી: વિદ્યાર્થી શુદ્ધ અને અસરકારક શૈલી લખી શકે તે માટે સ્કૂલમાં વખતો વખત નિખળો લખાવતા હોય એમ જાણવામાં નથી. 'મને ખાતરી ભાષા માટે માન છે, અને તેથી જોઈએ જોઈએ નિશ્ચિત છે તેટલી હું બચાવ કરીશ, ભાષા વ્યાકરણ શુદ્ધ લખીશ, અને માગ વિચાર મને તેમ કરીને પણ એ ભાષાના પ્રકટ કરીશ, આગળ જતાં એ ભાષાના મારે માગ સંદેશ બંધુજનો જોડે ધણો વ્યવહાર કરવાનો છે'—હત્યાદિ આ વિષયનું ખરું દરિયાનું કાંઈ પણ શિક્ષક વિદ્યાર્થીને આપે છે ? (જ્યારે શિક્ષક અને ઇન્સ્ટ્રક્ટર પણ 'નિરાશિ' જેવો સુનિશ્ચિત જોઈએ અને એમના હમેશના ઉપયોગનો ઘટ્ટ પણ ખરી જોઈએથી લખી શકે નહિ—ત્યારે વિદ્યાર્થી પાસે શી આશા રાખવી ?)

હવે, આ માધ્યમિક શિક્ષણને એક બીજી પ્રશ્ન એના સ્વરૂપ મંજૂરી છે, આ શિક્ષણ તે કોલેજના શિક્ષણ સાથે બંધ બેસતું થાય એટલે બમ ? કે એમાં એટલા વ્યવહાર ઉપયોગના અને માહિતીના વિષયો આવવા જોઈએ કે જે કોલેજમાં ન જતાં મેસાર-વ્યવહારમાં પડનાર વિદ્યાર્થી માટે જરૂરના ગણાય ? આ પ્રશ્ન ગામડાંની કેળવણીના ખેતીના પ્રશ્નના જેવો જ છે. કેટલાક આ માધ્યમિક કેળવણીની સાથે ટેકનિકલ અને ઓરિયન્ટલ શિક્ષણના તરફે મેળવવા ઇચ્છે છે: અને તે સાથે એક પ્રશ્ન આવીને ઊભો થાય છે કે આ ઓરિયન્ટલ શિક્ષણ કેવી ભાવના જોડેલું? અગર તો એ સામાન્ય સ્કૂલથી અલગ અને અલગ જ રાખવું એમ હીક લાગે તો, માધ્યમિક શિક્ષણનો એની સાથે કેવી તરફનો મંજૂર બાંધવો ? આ પ્રશ્ન 'સ્કૂલ શાળા' અને 'નૅટિવિટી'ના છે: પણ તે સરકાર અને યુનિવર્સિટી વચ્ચેના મુદ્દાને પ્રશ્ન મરી એક કેળવણીના પ્રશ્ન તરીકે અત્યારે ચર્ચા જોઈએ.

'ટેકનિકલ' નો પ્રશ્ન એ પ્રાથમિક અને માધ્યમિક બંને કક્ષાના શિક્ષણનો પ્રશ્ન છે. અત્યારે મરકાર ટેકનિકલ કમિટી તેમ જ ડિરેક્ટરના અધિપ્રાયથી કેટલાંક પુસ્તકોને 'ટેકનિકલ' તરીકે માન્ય કરે છે—પણ એમાંથી અમુક જ પુસ્તક ચલાવવું એવો નિર્ણય હોતો નથી: સરકારી નિગાળમાં ઘણે ભાગે અમુક એક જ પુસ્તક રીકાર્ડાય છે* તો પણ

* હમણાં જ પ્રાથમિક કેળવણી મંજૂરી મરકારે બહાર પાડેલા દસ્તાવેજમાં આ વિષયમાં દેશભરને સંકલિત વિગતો છટ આપી છે.

છે, થાય છે, નવાં તત્ત્વો-સાધનો-પદ્ધતિઓ શોધાય છે એ સર્વની પરીક્ષા કરવી—કોઈ પદ્ધતિ ખોટી જણાય તો તે શાસ્ત્રીય અન્વેષણ કરી ઊઘાડાવી પાડવી, એટલું સામર્થ્ય ન હોય તો એમાં જે સુધારાવધારા કરવા જેવા લાગે તે કરવા, *પણ શિક્ષણને સફળ સમજી અને સુન્દર કરવામાં કોઈ પણ તરેહની કચાચ શખચી ન જોઈએ. આ કાર્ય પ્રાયમિકશાળાના શિક્ષક કરતાં વિશેષભાગે માધ્યમિકશાળાના શિક્ષકોનું છે, અને મરકાર કરતાં વિશેષભાગે આપનું પોતાનું છે. પરંતુ મરકારના અધિકારીઓ તરફથી શાળાના શિક્ષકને સ્વયંદિયી શિક્ષણ પદ્ધતિ સુધારવાની છૂટ તથા જોઈતું ઉત્તેજન મળવાં જોઈએ. આ માટે ગૂજરાતમાં એક શિક્ષકસમાજની, તેમ જ ન્હાનાં શહેરોમાં શિક્ષકોની મંડળીઓની જરૂર છે. આશા છે કે જે રીતે ગૂજરાત સાહિત્યપરિષદમાંથી—એક શાખાને વિશેષ ફેલાવવાની જરૂર જણાતાં કેળવણી પરિષદનો વિચાર ઊભો થયો, તેમ આ કેળવણી પરિષદમાંથી શિક્ષક-સમાજની જરૂર સમજાવા લાગશે.

(૩) કેળવણીની દ્વિતીયકક્ષા યાને માધ્યમિકશાળા એ કેળવણીના દેહનો (મધ્ય-અવયવભાગ) હોઈ બહુ મહત્ત્વનો છે—જર્મનિની કેળવણીની સર્વોત્તમતા આ જ અંશમાં રહેલી છે—અને તેથી એ ભાગ ઉપર અગ્રે વિસ્તારવી ચર્ચા કરવામાં આવી. હવે શિક્ષણની તૃતીય કક્ષા યાને કૌલેજોમાં અપાતી જિજ્ઞાસુ કેળવણીનો પ્રશ્ન લઈએ. એના સ્વરૂપમાં હાલમાં જ કેટલોક ફેરફાર થયો છે એનો અનુભવ લીધા વિના ફરી ફેરફાર કરવો ઇષ્ટ નથી. વળી એના સ્વરૂપનો નિર્ણય સરકારના અને પ્રજાના વિકાસને એકઠા મળીને કરે છે, એટલે એ પરવે નીચલી કક્ષાઓ જેટલો પ્રજામાં અસન્તોષ જોવામાં આવતો નથી. ગૂજરાતી વગેરે વર્તમાન માનુષ્યાઓના અભ્યાસ માટે કૌલેજોમાં કાંઈ કરવું જોઈએ કે કેમ એ આ તૃતીય કક્ષાના શિક્ષણ સંબંધી એક પ્રશ્ન છે, પણ એ બાબતમાં અનેક સુસૂક્ષ્મતાઓ છે. ગૂજરાતી ભાષા દાખલ કરવા સામે ખારસીઓનો હમેશનો વિરોધ છે. પણ તે ઉપગંતબીજું, હાલ મનુષ્યને જાણવાના વિષયો એટલા બધા છે કે સ્વાભાવિક રીતે કૌલેજોનું શિક્ષણ વિદ્યાર્થી ઉપર ભારથી ભરપૂર છે, એમાં ઊમેરો કરતાં વિચાર પડે છે. ગૂજરાતી તો ખાનગી રીતે પણ શીખી શકાય, પણ કઠણ વિષયો જે અત્યારે શીખવાની અગત્ય આપણે કબૂલકરીએ છીએ એ કૌલેજ બહાર શીખી શકાય નહિ. આ પ્રશ્નમાં અત્યારે બની શકે તે એટલું જ છે કે પૂર્વે દ્વિતીય કક્ષાના અવગોચનમાં કહેવામાં આવ્યું તેમ ગૂજરાતીનું શિક્ષણ શાળાઓમાં સુધારવું, અને તે ઉપર, ખાનગી રીતે કૌલેજના વિદ્યાર્થીઓમાં અભ્યાસની ક્ષણો યા સોસાયટીઓ સ્થાપીને તથા (ગૂજરાતી સાહિત્યપરિષદ બંદોળ કમિટીએ કરી છે તેવી) પરીક્ષાની અને ઉત્તેજનની યોજના રચીને, વિશેષ ચણતર ચણવું આમ હોવાથી કેળવણીપરિષદ આ કક્ષાનો એક જ પ્રશ્ન—વિશેષ કૌલેજોની જરૂર—સેવાનો દરિદ્રો રાખે છે તે યોગ્ય છે. હવે આ પ્રશ્નને અંગે પરિષદે જે તથુ બાબતોની ચર્ચા કરવી પડશે. કૌલેજોની જરૂર નિર્ણય છે, એટલે એકદમ આ દ્રવ્યરૂપી સાધનનો જ પ્રશ્ન યાદ રહે છે. ' એ સાધન કાણે પૂરું પાડવું ? મર ફીરોજશાદનો એવો મત હતો કે જિજ્ઞાસુ શિક્ષણની જવાબદારી હમેશાં મરકાર ઉપર જ રહેવી જોઈએ. અન્ય કેટલાક જનો પ્રાયમિક શિક્ષણ પરવે સરકારનું વિશેષ

કર્તવ્ય માને છે, અને એ ઉપર જ વિશેષ ખર્ચ પ્રમદ છે. ઉભયમાં પહોંચી શકે એટલી અત્યારે સરકારી તાજેરીની સ્થિતિ જણાતી નથી. અને સરકાર આગળ પોતાના હકનો ઉદ્ધોષ કરીને ખેસી રહેલું એટલું જ પ્રગતિ કામ નથી : પ્રગતિ પોતે આ દિશામાં ચલ કરી કેટલોક દ્રવ્ય મેળવવું જોઈએ. જૂની ધર્મદાયની મંસ્થાઓના માલિકોની અને કાર્ય-વાહકોની આ નવી જાતના ધર્મદાય તરફ ઇતિહાસ કરવી જોઈએ. વળી આ સંજ્ઞામાં એક ખીજ વસ્તુ પણ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે મેન્ડેગેડ દેવેજ કાલવાથી પણ બસ થવાનું નથી. ચોડા જ વખતમાં એ જાતની કૌલેજોમાંથી પુષ્કળ વિદ્યાર્થીઓ આગળ નીકળશે અને તે સર્વને સમાવવા માટે ખી.એ.ના વર્ગો પણ વધવા જોઈએ. આ મુશ્કેલી દૂર ભવિષ્યની નથી, લગભગ વર્તમાન છે તેથી અત્યારે કેળવણીપરિવર્ધ એ પ્રથમ ઉદ્દેશમાં જોતરી વિચારવું પડશે કે આર્ટસ્ કૉલેજથી જ આપણી મુશીબતનો ખુલામો થશે કે ખેતી આપાર વગેરે ખીજ દિશાની નવી કૉલેજો ઊભાડવા તરફ હવે આપણે વળવું જોઈએ. તે સાથે ઉપર સૂચવવામાં આવ્યું તેમ અત્યારે હાઇસ્કૂલોને, આર્ટસ્ કૉલેજની દાસીને સ્થાનેથી જાપાડીને, વિવિધ પ્રકારના શિક્ષણથી ભરપૂર કરી, કૉલેજની હરીફાઈ કરી શકે એવે રથાને મૂકવી ઇચ્છ છે કે કેમ એ પણ વિચારવું જોઈશે. ખેશક, આ કાર્ય માટે પણ દ્રવ્યની જરૂર પડશે, અને એ દ્રવ્ય સરકાર ક્યાંથી લાવશે ?—એનો ઉત્તર કે એ દ્રવ્ય સરકાર પોતે અને પ્રજા મળીને પૂર પાડશે : બનશે ત્યારે પૂર પાડશે, પણ જ્યારે એ અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થવાનો વખત આવે ત્યારે પ્રજામતે એક નિર્ણય કરી તેમાર થઈ રહેલું જોઈએ કે એ અનુકૂળતાનો ઉપયોગ આર્ટસ્ કૉલેજ વધારવામાં જ કરવો ઇચ્છ છે કે નવી અને નવી જાતની હાઇસ્કૂલો વધારવામાં કરવો ઠીક છે ? એ હાઇસ્કૂલોના વહીવટ ઉપર મતાનો પ્રથમ આગળ જતાં આવશે, પણ પ્રજામત એનો નીવેરો કરાવ્યા વિના નહિ રહે. વળી આરભમાં વિવિધ વિષયના અધિક ઉચ્ચ શિક્ષણ માથે એ હાઇસ્કૂલોને કેવી રીતે માકળવી એ પણ વિચારવું પડશે, જેથી ગામડાંનાં ધોરણોને ઉપનાં ધોરણોથી વિખૂટા પાડવાથી જે મુશ્કેલી ઉત્પન્ન થઈ હતી તેની આમાં થવા ન પામે.

હવે હોશી, પણ સહુ જોઈએ જ બલકે સહુથી મોટો પ્રશ્ન સ્ત્રી કેળવણીના વિચારવાનો રહે છે. આ સંજ્ઞામાં મારા વિચાર એ અનેકવાર દર્શાવ્યા છે, અને હમણાં જ સ્ત્રીઓ માટેની (યો. કવેની) યુનિવર્સિટી વિષે પણ એ વખતે છે, એટલે અત્રે એ સંજ્ઞા અધિક પિટપેવણ કરવું, ચોખ્ખું નથી પણ એટલું કહું છું કે—કેળવણીપરિવર્ધ આ સંજ્ઞા પોતાનો મત સ્પષ્ટ કરવો જોઈએ. સ્ત્રીકેળવણી સંજ્ઞા પ્રગતિ શા વિચારો છે, એને અંગે એ શું માગે છે એ સરકારના જાણવામાં આવવું જોઈએ. સ્ત્રીઓ પોતે પણ હાલમાં આ પ્રશ્નમાં ખાડાસા છે એટલે આ સંજ્ઞા સર્ચા ફૂજિમ ન થતાં અત્રે પ્રજામત દર્શાવવામાં ઉપયોગી નીવડશે. માઈ પોતાનું તો એવું માનવું છે કે પ્રાચીન સરણિ અને નવીન સરણિ ખેતી વચ્ચેની ખરી સ્ત્રીકેળવણીની ભાવના કવેની યુનિવર્સિટીની યોજનામાં રજુ થઈ, અને એ યુનિવર્સિટી માથે મૂજરાતની સ્ત્રીકેળવણીની મંસ્થાઓએ જોડાવું સાઈ છે, અગર

પુરોહિતે મૂચના કરી ‘ પત્નીઓ, ધરો તમ્હારા સ્નેહપાત્રો અને પતિઓ રેડો ત્હેમા સ્નેહ ’
પત્નીઓએ કોડીયા કાઢ્યા અને પતિઓએ ત્હેમા તેજ રેડયુ ” (૧ પૂર્વ)—

“ મ્હને કોઇ કહેલું હતું કે ‘ સ્નેહ ’ શબ્દના બે અર્થ થાય છે, એક તો ‘ સ્નેહ ’
એટલે ‘ પ્રેમ ’ અને બીજો ‘ સ્નેહ ’ એટલે ‘ તેજ ’ એ ખરું છે ને ? ” રતિએ પૂછ્યું

“ તું પાછી વચ્ચે બોલી, બીજો જીભ ઉપર કાણુ રાખી ગઈ જ નહિ ત્હાઈ કહેલું
ખરું છે ‘ સ્નેહ ’ ના ત્હે કલા તેવા બે અર્થ થાય છે પરન્તુ તું હવે વચ્ચે બોલીય
નહિ કે ત્હેને મધુ પછી અમળવીશ ’

રતિએ બિચારીએ ફરીથી વાણી ઉપર મંચમ રાખવાનું તપ આદર્યું

મનમયે પાછી શરૂઆત કરી ‘ પુરોહિતે પાછો ટક્કો કર્યો ‘ ૩ લઈ બધા દીવેરો
તૈયાર કરે પ્રત્યે પતિએ અને પત્નીએ પોતપોતાની દીવેટ તૈયાર મરી સ્નેહપાત્રમા બે
દીવેરો સાથે સાથે મૂકી ત્હેમને સ્નેહબીની કરી પછી પછા પુરોહિતજી બોલ્યા ‘ ચાલો
હવે પ્રકટાવો તમ્હારા પ્રેમપ્રદીપો અને તમ્હારી યુક્તિપ્રયુક્તિથી મમે ત્હેમને અખડ
સર્વે પતિઓએ દીવાસળી—પ્રેમાગિને અંતર્હિત રાખનાર દીવાસળી—લઈ દીવો પ્રકટવવા
આડ્યો હવે હકિકત એ હતી કે કાઢના સ્નેહપાત્રો—કોડીયા—જ રવજ અને અશુદ્ધ
હતા કોઈનો સ્નેહ જ અન્ય પદાર્થથી મિશ્રિત હતો પ્રાપ્તને દીવેરો જ બનાવતા ન્હોતો
આવડતી પ્રાણી દીવાસળીઓ જ હવાઈ ગયેની હતી પરિણામે જેમની જેમની સામગ્રીમા
નૂનતા હતી તેમના પ્રદીપો તો કેમે કર્યા ઝકટયા જ નહિ કોઈક પત્ની બિચારી માથાફટ
પ્રે કાઢ પતિ બિચારો માથાફટ કરે બધાના દેખતા દીવો પ્રકટશે નહિ તો આખડ
જરો એમ મનમા મૂકાય પરન્તુ જ્યા સામગ્રી જ પૂરતી નહિ ત્યા દીવો પ્રમ્તે જ કેમ ?
કેનાકના દીવાઓ સ્નેહ મળજે, પરન્તુ ચરચર થઇને પાછા તરત હોનાઈ જાય મારણ કે
સામગ્રી તો હતી પણ શુદ્ધ ન્હોતી શુદ્ધ સામગ્રી વગર દીવાઓ બરાબર કેવી રીતે ઝકે ?
કટવાના દીવાઓ પ્રકટયા તો ખરા, પરન્તુ કાઢ્યા પતિ તરફથી ને કાઢ્યા પત્ની તરફથી
પનનના જખાટા આન્યા અને તે વખતે સાનધ રહેતા ન આવડવાથી પ્રકટેના દીવા પાછા હોલાઈ
ગયા કેટલાં તો દીવા પ્રકટયા એટલે એમની મેજે જ જાણે કેમ અખડ રહેવાના હોય
તેમ બેદરકાર જન્યા અને પરિણામે સંકાર્યા કર્યા વગર દીવાઓ રમવા ગયા આમ ધોમે
ધોમે થવા લાગ્યું માત્ર કેટલાક યુગલો પોતાના પ્રદીપો અખડ રાખી શક્યા ત્હેમના સ્નેહ
પાત્રો, સ્નેહ, દીવેટ વગેરે શુદ્ધ અને પૂરતું હતું એટલું જ નહિ, પરન્તુ તેઓ સંપૂર્ણ સાવ
ધતાથી દીવાને અખડ રાખના માટે કાળજીથી કાઈ કાઈ યુક્તિપ્રયુક્તિ કરતા હતા તેઓ
એવી બોમી આનિતનો ભોગ ન્હોતો જન્યા કે દીવો એક વાર ઝકટ્યો એટલે અખડ જ
રહે જેઓ સમજતા હતા કે દીવાને અખડ રાખવો હોય તો બને જણાએ ધણી ધણી
મજાજ લેવી પડશે, વારાફરતી દીવેટ સંકારની પડશે પનનના જખાટાઓથી જ્યોતને સાચ
વની પડશે અને એમ કાણે કાણે કાળજી રાખવાથી જ દીવો અખડ રહી શકશે તેવા

કલાવાળાં યુગલોના પ્રદીપો અખંડ રહ્યા. બધાંએ તેવાં યુગલોને અભિનંદન આપ્યું. જેઓની સામગ્રી પૂરતી અને શુદ્ધ હતી પરંતુ અનાવડથી અથવા તો બેદરકારીથી જેમના દીવા ખુમાઈ ગયા હતા તેમણે અખંડ રહેલા દીવાઓવડે પોતાના દીવાઓ પાછા પ્રકટાવવા માંડ્યા.

(રતિ):—“ એક શંકા થાય છે. કેટલીક કવિતાઓમાં અને કથાઓમાં આપણે એવું વાંચીએ છીએ કે ‘સાચો પ્રેમ હોલાય નહિ અને જ પ્રેમ હોલાય તે સાચો નહિ.’ હવે તમહારા, સ્વપ્નની સાથે આ બંધ બેસતું કેમ થઈ શકે ? ”

સ્વપ્નવચની પોતાને તક મળી તેથી મનમથ આનંદ પામતો બોલ્યો: “ રતિ ત્હારી શંકા તો સરસ છે. કવિઓની સૃષ્ટિ કાલ્પનિક છે, અને આપણે બધાં રહીએ છીએ વાસ્તવિક સૃષ્ટિમાં. કાલ્પનિક સૃષ્ટિના સિદ્ધાન્તોનો પ્રયોગ તેથી જુદી જ જાતની વાસ્તવિક સૃષ્ટિમાં એમને એમ કરવા ઇચ્છનારને ‘મૂર્ખ’ વગર બીજું કશું વિશેષજી આપવું ? કવિઓ તો શુદ્ધ ભાવનાઓ આશ્રયે છે, તેમનો જીવનમાં પ્રયોગ કરતાં દેશકાલનો વિચાર બેશક કરવો જ જોઈએ. ધણાં યુવકયુવતીઓ કે જેઓના મન ઉપર જો શાણા અને વ્યાવહારિક સંસ્કારો પાડવામાં આવ્યા હોત તો સુખી દમ્પતિજીવન ગાળવા ભાગ્યશાળી થાત, તેઓ બીચારાં કવિઓની કલ્પના પ્રમાણે જીવનમાં આશા રાખવાથી નિરાશ નિરાશ થઈ જાય છે.

“ વ્હાલ કે વ્યવસ્થા ? ”—એ નામની બીજી પ્રેમ કથાનો વિષય એના નામથી જ સંપૂર્ણ રીતે સૂચવાય છે. માર્કેસસ નામે એક વકીલ છે, એમને મંજુલા નામે પુત્રી છે. પુત્રીને નવા સમયને અનુસરીને નિશાળે મોકલે છે “ છોકરી સુખમાં ને સુખમાં ઉછરે એટલું જ તે જોતાં, અને ન્હોતાં ત્હેની વિદ્યાકથાની કેસવણી ઉપર ધ્યાન આપતાં, કે ન્હોતાં ત્હેની ઘરકામની કેળવણી તરફ લક્ષ આપતાં. ” એ ઉપર વાર્તાકાર કહે છે કે:

હિન્દુ સંસારમાં આવાં માળાપો અનેક હોય છે, અને કમનગીએ તેમની બેદરકારીના પરિણામેનો આરોપ અન્યાયી રીતે બિચારા “ સુધારા ” ઉપર મૂકવામાં આવે છે. ટૂંકી નજરનાં માળાપો પોતાની પુત્રીઓ શાળામાં મોકલવામાં પોતાની ફરજ પૂરી થઈ જાતે, ઘેર તેમને બ્યવહારોપયોગી શિક્ષણ આપે નહિ, છોકરાની સાથે સારી રીતખાતથી કેમ વર્તવું તે તેમને શીખવે નહિ, અને પછી છોકરીઓ અર્ધદાઢ, અવ્યાવહારિક અને અવિવેકી થાય ત્યારે “ સુધારા ” ને ગાળા દે ને જમાનો બગાડી ગયો છે એમ જીમો પાડે. ગરીબ બીચારો “ સંસાર સુધારો. ”

મંજુલા નવલકથાઓ વાંચતી નાટકો જોતી સુખમાં ને સુખમાં જીવનની જવાબદારી સમજ્યા વગર જ ઉછરી. સુવાવરણાએ આવતાં, એને નિશાળના શિક્ષણમાંથી રસ ધટતો ગયો, અને સુખ ભોગવવાની અભિલાષે વાળા ‘ મીઠા મનેરાજ્યમાં મહાલવા મંડી. ’ મંજુલાને પંદર વર્ષ થયાં એટલે સ્વાભાવિક રીતે માળાપે વરની શોધ કરવા માંડી અને એક ઐરુદ્યુએટ વર શોધી શોધી કાઢ્યો. એ દુરલ પરણવાને નાખુશ હતો, પણ એના મામાની ઇચ્છાને વશ થઈને એ પરણ્યો તો ખરો. એને ફેલોશિપ મળી હતી. અને તેથી

આ દૃષ્ટિએ મધુકરને નિરાશ થવાના પ્રમંથો બને છે. મંજુલાને પણ નવો અનુભવ થાય છે.

“ ક્યાં ત્હેના દંપતિસુખના મીઠા મનોરથો અને ક્યાં આ ઘરકામની નીરસ માથાકૂટ ! પહેલી વાર ત્હેની આંખ ઉધરી પહેલી વાર ત્હેને દંપતિજીવનની શુષ્ક બાબતું બાન થયું, તે તો બીચારી ધારતી હતી કે બે જણાં સાથે બેસીને મીઠી મીઠી વાતો કરીશું, બે જણાં સાથે સારાં મારાં કાબ્યો અને સારી સારી નવલકથાઓ વાંચીશું, બે જણાં સાથે નાટકો ને સીનોમેટોગ્રાફ જોવા જઈશું, બે જણાં સાથે સગાઓમાં જઈશું, બે જણાં સાથે દરિયા ઉપર ફરવા જઈશું અને બે જણાં સાથે એવી એવી જીવનની મજાઓ ભોગવીશું. દંપતિ જીવનને અગે જેમ લક્ષિત સુખો ભોગવવાનાં છે તેમ ગંભીર ધર્મો પણ અર્જવવાના છે ત્હેનું બાન એને બીચારીને જોઈએ તેવું નહોતું.”

બંનેનું શુદ્ધજીવન ખાતું થાય છે. પણ એટલાના પરમેશ્વર પ્રેરેલા દેવદૂત સમાન ‘ મંજુલાને મંદવાડ ઝાંઝી છે. એમાં મધુકર એની અત્યંત પ્રેમથી સારવાર કરે છે. મંજુલાને મધુકરનો પ્રેમ સમન્વય છે. એ સાજી થાય છે એટલે ઘરકામમાં જીવ નાંખે છે, આડોશી પાડોશી પાસેથી એ કલા શીખે છે—એક દીવાળાને દિવસે ઘર સ્વચ્છ અને સુશોભિત કરી, સારી સારી વાતોઓ રાંધી, રંગોળા પૂરી, ધૂપ સળગાવી, મધુકરને બેમાડી જમાડે છે. મધુકરે અત્યંત પ્રસન્ન થઈ કહ્યું.—

“ મંજુલા મહારાં અન્તઃકરણપૂર્વક અભિનંદન. ” “ જે ખડ મંજુલાને હમેશાં સમરાંગણ જોવો લાગતો તે આજે સ્વર્ગ સમાન લાગ્યો. મધુકરે પૂછ્યું : “ મંજુલા, આ તે વ્હાલ કે વ્યવસ્થા ? ” ઉત્તર મળ્યો : “ વ્હાલા, વ્હાલ ને વ્યવસ્થા બને. ”

બંને વાત રા. ચન્દ્રશંકરે સ્પષ્ટ બોધના હેતુથી પણ રસિકતાથી કહી છે અને તે જ પ્રમાણે કહી છે. બંનેનાં સ્ત્રીપાત્રોમાં ‘ મનુષ્યતા ’ (‘ human element ’) છે; બંનેમાં પતિઓ પત્ની પ્રત્યે શિક્ષકધર્મ અજાવે છે. તેમાં પહેલીના પતિપાત્રનું સ્વરૂપ પત્નીપાત્રથી વિરુદ્ધ ગુણગાણું કદરૂપું છે પણ તેમાં કૃત્રિમતા જણાતી નથી. બીજાના પતિપાત્રમાં human element નથી. હોય રા. એ પત્ર-અણુધારી રીતે અંગ્રેજોમાં જેને ‘ puritan ’ કહે છે એ છે. રા. ચન્દ્રશંકર, અંગ્રેજ કેળવણી પામેલામાંથી ગુણદોષમયું, મનુષ્ય સુધરે સકાર્થ નથી એ એમ તો સ્પષ્ટવા નહિ ધ્વજતા હોય ?

આનન્દશંકર આપુલાર્થ ધ્રુવ.

પ્રાસંગિક નોંધ

‘કરણ્યધેલા’ ના કર્તા રા. રા. ‘નન્દરાંકર મારતર’ તું નામ ગૂજરાતમાં, ધરડાંથી બાળકો પર્યન્ત, સહુને જાણીતું છે. એમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર રા. રા. માર્કેડ માર્કેડ નન્દરાંકરનો જેમને માણુભાઈ એવા કૌટુંબિક નામે આપણામાંના ઘણા ઓળખતા સ્વર્ગવાસ. હતા—તેમણે હમણાં થોડાક દિવસ ઉપર પૂણામાં દેહ છોડ્યો. આ બનાવથી એમના મિત્રોમાં, તેમ જ ગૂજરાતના સાહિત્યસંવદ મંડળમાં

દિલગીરી થઇ છે. મર્દૂમ સ્વભાવે બહુ આનન્દી, શુદ્ધિએ ચતુર, અને એકંદર બોલવા આલવામાં સંપૂર્ણ ગૃહસ્થાશ્રના શુભચી શોભતા હતા. જમાનો અડપથી દોડતો જાય છે, અને વર્તમાનકાળના યુવકોને પૂર્વ કાળના યુવકોનાં જ્ઞાન, ચારિત્ર, અને શુદ્ધિ તથા હૃદયના સંસ્કારોની ઓછી માહિતી હોય એ સ્વાભાવિક છે. રા. માણુભાઈ એમના સમયના એક શુદ્ધિમાન વિદ્યાર્થી હતા: એમણે મુખાઈ યુનિવર્સિટીના હરીદાષ્ટ્રના નિર્ણયો લખી ઘણાં ધનામ મેળવ્યાં હતાં, અને અત્યારે પણ એમની જોડે વાત કરનારને એમની શાન્ત સુજનતાની પાછળ એમની વિનોદી શુદ્ધિની ચમક દેખાયા વગર રહેતી નહોતી. દેહ જો એમને આડે આવ્યો ન હોત, અને ધરના સુખી જનોમાં કેટલીક વાર ધનની અણુધારી ઉપેક્ષા રહે છે તે જો એમનામાં ન હોત, તો—એ સાહિત્યને અધિક સેવા કરત, અને એમના ધન્ધામાં (વકીલાતમાં) પણ બહુ આગળ આવ્યા હોત.

એમનું શ્રવન જોઈ પ્રાઉનિંગની પંક્તિઓ પાદ આવ્યા વગર રહેતી નથી કે:—

“Not on the vulgar mass

Called “work” must sentence pass

Things done, that took the eye and had the price;

.....

But all the world's coarse thumb

And finger failed to plumb,

So passed in making up the main account;

All instincts immature,

All purposes unsure,

That weighed not as his work, yet, swelled the man's amount.”

ખરેખર, આ ફનીઆ અપૂર્ણ છે: અનેક બીજાં ચંકર ફૂટતાં પહેલાં, અનેક ચંકરો છોડ જીગતાં પહેલાં, અનેક છોડ વૃક્ષોએ જામતા પહેલાં, વૃક્ષ ફૂલ, અને ફૂલ ફળ આવતા પહેલાં—નાશ પામી જાય છે: અન્તરૂ મોજનાઓ બાજ સામગ્રીને અભાવે અન્તરૂમાં ને અન્તરૂમાં વિરમી જાય છે—જગત જેને જાણવા જ પામતું નથી.

આનન્દરાંકર બાણુભાઈ મુવ.

કવિ નર્મદાશંકરની સાહિત્યસેવા.

(અનુસન્ધાન ૫૪ ૪૦૩ થી.)

પાશ્ચાત્ય ધર્મવિચારોમાં પ્રવૃત્તિને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે ત્યારે આપણા જુના વેદોક્ત સનાતન ધર્મવિચારોમાં નિવૃત્તિનું પ્રાધાન્ય સ્વીકાર્યું છે. એ નિવૃત્તિ વિચારો શક્તિહીન-જડ નથી, કે અધિક બળવત્તર છે; પરંતુ તેમાંનું સત્ત્વ મજિન થવાથી ત્યાગરૂપિ ઓછી થતી જાય છે, અને તેને લીધે જ હિંદુ પ્રભુ નિર્મળ થતી જાય છે. બાકી મત્તવ તથા ત્યાગમાં તો અભાષિત બળ રહેલુંજ છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણોક્તિ છે કે “અમૃત્યમેતં સુવિસ્મૃદ્મૂલમસંગસાચ્ચેન દદેન છિત્વા”-સંસાર જેનાં મૂળ બહુ ફેલાયલાં છે તેને દડ અર્પણ રૂપી ચંચળે છેદવે; અર્થાત્ ત્યાગરૂપિ જ શ્રેષ્ઠ-બળવત્તર છે. આમ વેદધર્મનું તત્ત્વ મત્તવ છે, અને પાશ્ચાત્ય પ્રજાના કેવળ પ્રવૃત્તિપ્રધાન ધર્મનું તત્ત્વ રગ્સુ-તમસ્ છે. અહં-ભાવનાયુક્ત પ્રવૃત્તિરૂપે અનેક પલાડા ખાધાથી અંતે તો સાત્ત્વિક ભાવનાનોજ જન્મ થાય છે; તોપણ ઐહિક વિષયસુખની લાલસાએ મનુષ્યોનાં હૃદયમાં એવી બળવાન સત્તા ચલાવે છે કે ધડી ધડીમાં તે ખાધેલી લોકરો જૂલી જઈ તેમાં ને તેમાંજ રચાયપચ્યા રહેવામાં સુખ માને છે. વળી પારશ્વિકિક સુખ જે અપ્રત્યક્ષ છે તે રગ્સત્ત્વોયુક્ત બુદ્ધિથી પર હોવાથી પાશ્ચાત્ય ધર્મવિચારોમાં તેને સ્થાન મળ્યું નથી, અને મળ્યું છે તે પણ ગૌણજ. એથી ઉલટું, સાત્ત્વિક બુદ્ધિવાળા મહાન આર્ય તપિયુનિઓના અપ્રત્યક્ષ પારશ્વિકિક સુખપ્રાપ્તિ માટેના તત્ત્વચિંતનથી સદૃશ થએલી તેમની બુદ્ધિને આ લોકનું સુખ તુચ્છ બાંધ્યું છે; તેથી જ વેદોક્ત સનાતન ધર્મવિચારોમાં તેનું સ્થાન ગૌણ છે. તોપણ એ સુખ તેમને માટે અપ્રાપ્ય કે દુષપ્રાપ્ય છે એમ નથી, પરંતુ એથી ઉલટું અપ્રત્યક્ષનું ચિંતન કરતાં સદૃશ થએલી બુદ્ધિશક્તિને તે, ધણું જ સુઝબ છે; કે, વિના આધારે કે અપાપાસે પ્રાપ્ત થાય છે. માટે પ્રાચીન આર્યધર્મમાં તો સુધારકોના નવીન વિચારને સ્થાન નથી જ.

સ્વધર્મથી અજ્ઞાન એવા હતબાગી જનો, ઉપરથી ઉર્જિત બાસતા અન્ય ધર્મમાં પતંગીઆની માફક ઝંપલાઈ પડે તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કંઈ જ નથી; અને એમ થાય તે ઉપરથી પોતાનાં ધર્મતત્ત્વોની હીનતા અને અન્ય ધર્મનાં તત્ત્વોની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ થએલી માનવાની મૂખાઈ કરે એ પણ સ્વાભાવિક છે. આમ સુધારો ઉછળતા પાશ્ચાત્ય વિચારોમાં પોતાનું સર્વ પુરાણું તજી દઈને પુરાણાં તત્ત્વોથી બંધાયેલા અને તેમાંથી જ પોષણ મેળવી શકે એવી સ્થિતિવાળા પોતાના, મગજમાં કેવળ નવીન વિચારોને સ્થાન આપી ‘સત્તો ઝ્રષ્ટ તત્તો ઝ્રષ્ટ’ જેવી દશાને વહેલાં મોડા પામે છે. કેટલાક રહસ્ય સમજવા વગરના કહેવાતા સુધારકોની અંતરિંગ્ય એટલે સુધી હોય છે કે આ જંગલી દેશમાં જન્મ પામ્યા કરતાં ઇંગ્લાંડ જેવા સુધરેલા દેશમાં જન્મ પામ્યા હોત તો સાફ! નવા વિચારોમાં રહેલું સ્વાતંત્ર્ય એમને મન સ્વચ્છંદી વર્તન થઈ પડે છે, અને માતાપિતાની ઓજાને આધીન થવું એ પણ તેમને ત્રાસરૂપ થઈ પડે છે. પોતાના મનથી માની લીધેલી ઓટાઈ મેળવવા અનેક રીતે

પ્રાસંગિક નોંધ

‘ કરણધેલા ’ ના કર્તા રા. રા. ‘ નન્દશંકર આસ્તર ’ નું નામ ગૂજરાતમાં, ધરડાંથી બાળકો પર્વન્ત, સહુને જાણીતું છે. એમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર રા. રા. માર્કેડ માર્કેડ નન્દશંકરનો જેમને માણુભાઈ એવા દોહુમિત્ર નામે આપણામાંના ઘણા ઓળખતા સ્વર્ગવાસ. હતા—તેમણે હમણાં યોડાક દિવસ ઉપર પૂણામાં દેહ છોડ્યો. આ બનાવથી એમના મિત્રોમાં, તેમ જ ગૂજરાતનાં સાહિત્યસંવદ મંડળમાં દિલગીરી થઇ છે. મર્દૂમ સ્વભાવે બહુ આનન્દી, યુદ્ધિએ ચતુર, અને એકંદર બોલવા ચાલવામાં સંપૂર્ણ ગૃહસ્થાધના ગુણથી શોભતા હતા. જન્મનો ઝડપથી દોડતો જાય છે, અને વર્તમાનકાળના યુવકોને પૂર્વ કાળના યુવકોનાં જ્ઞાન, આશ્રિત, અને યુદ્ધિ તથા હૃદયના મંસ્કારોની ઓછી માહિતી હોય એ સ્વાભાવિક છે. રા. માણુભાઈ એમના સમયના એક યુદ્ધિમાન વિદ્યાર્થી હતા: એમણે મુખ્યાર્થ યુનિવર્સિટીના હરીદાધના નિર્ણયો લખી ઘણાં ધનામ મેળવ્યાં હતાં, અને અત્યારે પણ એમની જોડે વાત કરનારને એમની શાન્ત સુજનતાની પાછળ એમની વિનોદી યુદ્ધિની ચમક દેખાયા વગર રહેતી નહોતી. દેહ જો એમને આડે આવ્યો ન હોત, અને ધરના સુખી જનોમાં કેટલીકવાર ધનની અણુધારી ઉપેક્ષા રહે છે તે જો એમનામાં ન હોત, તો—એ સાહિત્યને અધિક સેવા કરત, અને એમના ધન્ધામાં (વપીલાતમાં) પણ બહુ આગળ આવ્યા હોત.

એમનું શ્વપન જોઈ પ્રાઉનિંગની પંક્તિઓ યાદ આવ્યા વગર રહેતી નથી કે:—

“Not on the vulgar mass

Called “work” must sentence pass

Things done, that took the eye and had the price,

.....

But all the world's coarse thumb

And finger failed to plumb,

So passed in making up the main account;

All instructs immature,

All purposes unsure,

That weighed not as his work, yet swelled the man's amount.”

ખરેખર, આ ફનીઆ અપૂર્ણ છે: અનેક બીન્ન અંકુર ફૂટતાં પહેલાં, અનેક અંકુરો છોડ જગતાં પહેલાં, અનેક છોડ વૃક્ષરૂપે જામતા પહેલાં, વૃક્ષ ફૂલ, અને ફૂલ ફળ આવતા પહેલાં—નાશ પામી જાય છે: અન્તરૂચોજનાઓ બાહ્ય સામગ્રીને અભાવે અન્તરૂમાં ને અન્તરૂમાં વિરમી જાય છે—જગત જેને જાણુવા જ પામતું નથી.

આનન્દશંકર બાણુભાઈ દુવ.

કવિ નર્મદાશંકરની સાહિત્યસેવા.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૪૦૩ થી.)

પાશ્ચાત્ય ધર્મવિચારોમાં પ્રવૃત્તિને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે ત્યારે આપણા જુના વેદોક્ત સનાતન ધર્મવિચારોમાં નિવૃત્તિનું પ્રાધાન્ય સ્પષ્ટ થાય છે. એ નિવૃત્તિ વિચારો ચક્રિય-નૃત્ય નથી, રે અધિક બળવત્તર છે; પરંતુ તેમાંનું સત્ત્વ મહિન થવાથી ત્યાગવૃત્તિ ઓછી થતી જાય છે, અને તેને લીધે જ હિંદુ પ્રજા નિર્બળ થતી જાય છે. બાકી સત્ત્વ તથા ત્યાગમાં તો અત્યાધિક બળ રહેલું જ છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણોક્તિ છે કે “અઘ્વત્ત્વમેનં સુવિરૂદ્ધમૂલમસંગસાચ્ચેન દ્વેદેન હિત્વા”-સંસાર જેનાં મળ બધું ફેલાયલાં છે તેને દૈવ અમંગ ક્ષેપી શરે છેવે: અર્થાત્ ત્યાગવૃત્તિ જ યેજ-બળવત્તર છે. આમ વેદધર્મનું તત્ત્વ સત્ત્વ છે, અને પાશ્ચાત્ય પ્રજાના કેવળ પ્રવૃત્તિપ્રધાન ધર્મનું તત્ત્વ રજસુ-તમસુ છે. અલ-બાવનાયુક્ત પ્રવૃત્તિપ્રધાનને કહી શકાય છે. આથી જાણીએ છીએ કે પાશ્ચાત્ય ધર્મવિચારોમાં તેને સ્થાન મળ્યું નથી, અને મળ્યું છે તે પણ ગાણી. જોયી ઉત્કૃષ્ટ, સાત્ત્વિક, સુદૃઢતાના મહાન આર્થ મળિયુનિઓના અપ્રત્યક્ષ પારસૌકિક સુખપ્રાપ્તિ માટેના તત્ત્વચિંતનથી સૂક્ષ્મ થએલી તેમની સુદૃઢતા આ લોકનું સુખ તુલ્ય બાધ્યું છે; તેથી જ વેદોક્ત સનાતન ધર્મવિચારોમાં તેનું સ્થાન ગાણી છે. તોપણ એ સુખ તેમને માટે અ-પ્રાપ્ય કે દુષ્પ્રાપ્ય છે એમ નથી, પરંતુ જોયી ઉત્કૃષ્ટ અપ્રત્યક્ષનું ચિંતન કરતાં સૂક્ષ્મ થએલી સુદૃઢશક્તિને તે ધણું જ મુલ્ય છે; રે, વિના આપાસે કે અસ્થાપાસે પ્રાપ્ત થાય છે. માટે પ્રાચીન આર્થધર્મમાં તો સુધારકોના નવીન વિચારને ધ્યાન નથી જ.

સ્વધર્મથી અજ્ઞાન એવા હતભાગી જનો, ઉપરથી ઉર્જિત બાસત્તા અન્ય ધર્મમાં પતંગીઓની માફક ઝંપલાઈ પડે તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કંઈ જ નથી; અને એમ થાય તે ઉપરથી પોતાનાં ધર્મતત્ત્વોની હીનતા અને અન્ય ધર્મનાં તત્ત્વોની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ થએલી માનવાની મૂર્ખાઈ કરે એ ‘પણ’ સ્વાભાવિક છે. આમ સુધારો ઉછળતા પાશ્ચાત્ય વિચારોમાં પોતાનું સર્વ પુરાણ તથા ‘દંધ’ને પુરાણો તત્ત્વોથી બંધાયેલા અને તેમાંથી જ પોષણ મેળવી શકે એવી સ્થિતિવાળા પોતાના મગજમાં કેવળ નવીન વિચારોને સ્થાન આપી ‘મતો મ્રદ્ય તત્તો મ્રદ્ય’ જેવી દશાને વહેલા મોડા પામે છે. કુટલાક રક્ત સમજ્યા વગરના કહેવાતા સુધારકોની અનિચ્છા એટલે સુધી હોય છે કે આ જંગલી દેશમાં જન્મ પામ્યા કરતાં ઇંગ્લાંડ જેવા સુધરેલા દેશમાં જન્મ પામ્યા હોત તો સાફ નવા વિચારોમાં રહેલું સ્વાતંત્ર્ય એમને મન સ્વચ્છંદી વર્તન થઈ પડે છે, અને માતાપિતાની આજ્ઞાને આધીન થવું એ પણ તેમને ત્રાસપ્ર થઈ પડે છે. પોતાના અનર્થ માની લીધેલી જોડાઈ મેળવવા અનેક રીતે

પ્રપત્ન કરે છે; અને સ્વદેશપ્રેમ, ઔકેય, હાનિકારક રીતરિવાજોનું ખંડન કરવામાં સ્વાર્પણ, વગેરેને સ્થાને તેમનાં હૃદયમાં સ્વાર્થ, શ્રેષ્ઠત્વ સિદ્ધ કરવાની પ્રયત્ન ધમ્મ, દુઃખથી કે દુર્વિચારથી સડતા સ્વદેશબંધુઓ તરફ તિરસ્કાર વગેરે, જન્મ પામે છે. આમ કહેવાતા સુધારકોથી સુધારાનું કુખ્યદ માર્ગે પરિવર્તન થાય છે. કેટલાક સુધારકો નીચી સંસ્થાઓ સ્થાપી યુક્તિપ્રયુક્તિથી અને વસ્તુતથા અજ્ઞાન પ્રબળ પોતાના હ્રુદય નીચે લાવી પોતે ખીછ સંસ્થાઓ સાથે વિરોધ વધારે છે. આમ પ્રેમભક્તિ વધારવાને બદલે મહત્ત્વાકાંક્ષામાં તેને તિલાંજલિ આપે છે. કેટલાક સુધારો કરવા મથન કરતા જણાતા બગભક્તોની “કહેણી તેવી રહેણી” હોતી નથી. કેટલાક સુધારકોમાં પોતાના સ્વતંત્ર વિચારો બહારમાં મૂકવાની હીમત હોતી નથી, માત્ર ધણીજ થોડી વ્યક્તિનું સત્ત્વ માર્ગે પ્રવાણ થાય છે. આવી આવી બાબતો નર્મશક્તિ જેવા મહાપુરુષના વિચારશીલ મગજથી બહાર ન જાય એ ખુલ્લું જ છે સુધારક તરીકે પ્રથમ હ્રુદય લઈ આગળ પડનાર, અને પોતાનો એ વિષયનો ઉત્સાહ શુદ્ધ અને કડક સાહિત્યદ્વારા જનમંડળમાં રેડનાર તેમના ધુનનાળા મગજને અવલોકન કરતાં એમજ બાસ્તુ કે “સુધારો પડી બાઓ.”

આ પ્રમાણે નર્મદના પૂર જોસવાળા મગજને સુધારાનો ધીમે પ્રવાહ શુષ્ક અને સત્ત્વહીન બાઓ, અને તેમના વિચાર છેકજ બદલાઈ ગયા, પરંતુ “સુધારો પડી બાઓ” એમ તેમને બાસ્તુ એ તો તેમના અતિ વેગવાન મગજનું જ કારણ છે. ક્રમકે બ્રિટિશ સત્તા નીચે આવ્યા પડી હિંદને અશ્રેષ્ઠ નીચી સાહિત્યમાં ઉતરવાની જરૂર પડી હતી, અને એ સાહિત્યે જ આટલો બધો ચળવળાટ કરી મૂક્યો હતો. આથી એ સાહિત્યનો દિન પ્રતિદિન ફેલાવો થતો જાય તેની સાથે જ તેમના વિચારો જાણે અજાણે પણ તેના ધણાક ઉપાસકોમાં નહિ ધારી શકાય તેટલાં ઊંડાં ચૂળ ધાલતા જાય એ ખુલ્લું જ છે. સદગત સાક્ષરથી નવલરામભાઈ “શું સુધારો પડી બાઓ?” એ મથાળાથી આરંભાયલા + “સુધારાના ઇતિહાસ રૂપે વિવેચન”માં નર્મદના પાઠવા કાળમાં બદલાયલા વિચારોનો સમર્થ ઉત્તર આપે છે. “તેમાં દર્શાવેલા હેમના મત બદલાયલા જણાતા નથી. એ લેખવાંચનારને જીવનચરિતમાં નર્મદના મતપરિવર્તનનું સમ્પ્રાધાન એજ હોંશે હતો તેની આતરી થશે.” * અલગત એ પ્રમાણે નર્મદ કવિનો સમર્થ જવાબ કરવામાં નવલરામની ઉંડી વિચારશક્તિ માલમ પડી આવે છે, પરંતુ મતપરિવર્તન પછીનાં, નર્મદનાં સંઘર્ષાં લખાણુ અને તેમના આચાર વિચાર ઉપરથી તો આપણે કયુલ કરવું જ પડે છે, કે તે સુધારા વિરુદ્ધ જ હતા. *

“ધર્મવિચારમાં નર્મદશંકરે પોતાના વિચારસંક્રમણનાં કારણો સ્પષ્ટતાથી આપ્યાં છે.

+ નવલરામવાલિ (શાળાપચોગી આવૃત્તિ) ભાગ ૧, પૃ. ૩૫૬-૩૭૩.

* નવલરામ પૃ. ૧૮. (રો. નરસિંહરાવ.)

* જુઓ વસન્ત પૃ. ૩, અંક ૮, પૃ. ૨૮૩. (પ્રો. આનંદશંકર.)

‘ગભવરંગ’ લખવાના પ્રસંગે જુદા જુદા ઇતિહાસ જોતાં એની દૃષ્ટિ નોતો વિસ્તાર થયો, અને તેને નવું દૃષ્ટિબિંદુ મળ્યું અને તે પ્રકાશથી જોતાં સુધારાના વિચારો ઉપરઝોડિયા જણાયા, અને પ્રાચીન વિચારોમાં કવિ દૃઢ થયા એ વાત માનવા જેવી છે. નર્મદાશંકરનો એક મિત્ર આ નીચેના પ્રમંથને પણ વિચારસંક્રમણનો આરમ્ભજાળ માને છે,—

“કૌસનદાસ-બાવો કરીને એક નર્મદનો પરમ મિત્ર હતો; (જેને નર્મદે ‘પ્રેમશીર્ષ’ ની કવિના અર્પણ કરી આપણા સાહિત્યની સાથે હમેશાં જોડ્યો છે.) તે કૌસનદાસને ‘ત્યાં એક વાર એક મિત્ર પરોણો આવ્યો જે વાંસળી બહુ સારી વગાડી જાણતો હતો. ‘તેને નર્મદાશંકરને વાંસળી માંબળવાની ઇચ્છા થઈ. એટલે તેમને વાલકેશ્વર જેવી રીતે ‘જગામાં એક અંગત્રામાં એક દિવસ એકદા થવાની ગોઠવણ કરી. વાંસળી અજવવામાં ‘આ માણસ એટલો બધો કુશળ હતો કે તેણે સર્વ શ્રોતાઓને તકીન કરી નાખ્યા, અને ‘એક કલાક સુધી નર્મદાશંકર પણ જાણે સમાધિઅન્ત થઈ ગયો. આ અતુભવ પછી શ્રી ‘કૃષ્ણ ભગવાનની વાંચણી અને તેણે ગોપીજનોને કૃત્તવ્ય દરેક મોઢ વગેરે વાતોમાં નર્મદા- ‘શંકરને મત્તના અંશો જણાવા માંડ્યા. અને તે વખતથી આપણા પ્રાચીન ધર્મ ઉપરથી, ‘ધર્મની આખ્યાયિકાઓ ઉપરથી, તેણે સંકાની બુદ્ધિ છોડી દઈ શકાની નજરથી અવલોકવા ‘માંડ્યાં, અને તે બધું જોમ જોમ તેની રીતે જોવાતું ગયું તેમ તેમ તે બધામાં તેને નવાં ‘મળ્યા મમળતાં ગયાં.”

વાચણીની વાતના ખગપણા વિશે મંદાય લાવવાને કઈ કારણ નથી. તેમ જ તે પ્રમંથે નર્મદના મનતું વણજ બદલાયું હોય એ અસંભવિત નથી. ગમે તેમ હો. પણ ધીમે ધીમે જ તેના વિચારોનું આતુ મંદમણ થયું હતું એટલું એનાં પુસ્તકો ઉપરથી પણ અમલ જકાય છે. મનને શિક્ષણ આપનાર વિષતિ રિગેરે દેખાવા માંડ્યાં હતા ‘સુધારકો’ શ્રેણીને અગ્રિય છે તે વસ્તુચિતિની પણ પ્રતીતિ થઈ હતી. ‘સુધારકો’ના અત્તરણના ખગપણા વિશે એનું મન સંકાત પણ જાગ્યું હતું. અને આ બધી પરિસ્થિતિએ જગાડેલો વિચાર-પ્રવાહ પ્રાચીન સારણ (channel)માં જતાં, સુધારાના ‘આધમિલ’ના પ્રણેતાને અનાતન સિદ્ધાંતોનો વાસ્તવિક અધાર કરાવવા શકિતમાન થયો અને જ્ઞાનમાર્ગનું શરણ શોધી આપ્યું.

આ રથને કહેવું જોઈએ કે સુધારાનું ‘આધમિલ’ પણ કેવળસત્ય વિહીન નથી. કાઈ પણ ખગે માણસ કેવળ અર્થ રિનાતું જોતો છે એમ કદી સમજવું નહિ. પશ્ચિમની રહેણીને નમુના દાખવ રાખી તેની નકલ રૂપ સુધારો કરવાનો માર્ગ છોડી દઈ નવા રંગોજોને અનુકૂળ થવા રૂપ આપણા જ દૃષ્ટિબિંદુથી આપણી પરીક્ષા કરી આપણા પ્રાચીન પ્રવાહથી વિશ્લેષ ન થાય તેવી રીતે સાધ્ય વસ્તુને ધ્યાનમાં રાખી ફેરફાર કરવા-તેની હીમાયત કરવી એમાં કાઈ જ ખોટું નથી-મર્દયા આવશ્યક છે. અને આટલું ધ્યાનમા રાખ્યા પછી નર્મદના ‘આધમિલ’માંથી આપણે ધણો ઉપદેશ લઈ શકીએ છીએ. x x x x સુધારાના સિદ્ધાંતોનો આરબથી એના મન પર વેગવાન કાણ ન હત. તે સિદ્ધાંતને રજૂ કરવામાં સત્ય અને

નિરૂપતા અથવા પ્રેમ અને શૌર્યને આર્થ ના સ્વીકાર્યો હતા, તે નર્મદાશકર પણ તે કાવના અનેક સાધારણ માણસોની પેઠે શકામાં ને શકામાં જ નિર્વાણ પામત * ।

આમ લાખા વખતને અનુભવે દેશવાએલા વિચારો સ્વદેશસેવાનું પોતાનું કર્તવ્ય સમજી નિરૂપણે નર્મદાશકરે જાહેરમાં મૂકવા માડયા. તેમના જેવો સ્વાભિમાની અને અડગ મનો-વૃત્તિવાળો પુરુષ જાહેરમાં પોતાના જુના વિચાર “જૂન્યારે બાઈ જૂન્યા” એમ કહી પાછા ખેંચી લે એ ખરેખર પ્રતીસાને પાત્ર છે. ધણાક બીકણ મનુષ્યો, એકવાર પ્રમટ કરેલો વિચાર પોતાને દોષયુક્ત જણાયા છતાં પાછો ન ખેંચી લેતાં ઉપરી રીતે તેને સિદ્ધ કરવા દોગટ પ્રયત્ન કરે છે, આ કવિશ્રીનું મગજ એવું બીરું ન બન્યું એ તેમની શોભામાં એક રીતે મોટો વધારો કરે છે એમ નિર્વિવાદ રીતે સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે. તેમના દેશવાએલા વિચારનું પરિણામ તે જ ‘ધર્મવિચાર’ અથ. એ અર્થમાં તેમણે “સુધારો અને સુધારણા” એ મથાળા નીચે સુધારાનું સ્વરૂપ, તેનું તે સમયનું પરિણામ, નવા અને જુના વિચારોમાં ગૂંદલું તત્ત્વ તથા હિંદુઓના નિષ્ઠિવાળા નિર્મળ થએલા વિચારોને મનજી કરવાના ઉપાય બહુ સ્પષ્ટપણે આપેલ્યા છે. નવા અને જુના વિચારોનું અવલોકન કર્યા પછી કવિશ્રીને દૃઢ ખાતરી થાય છે કે —

“પ્રવૃત્તિ જુનું વળમણ તોએ ધર્મહટે રહેવાશે,
ઉદયદ્રવ્ય ઉદ્દળશે ત્યારે પર્વત તો ઊંચકાશે.”

કરિ નર્મદાશકરના દેશવાએલા ઉત્તરાવરથાના નિષ્ઠિના વિચારો તેમની જાડી તત્ત્વ-આહી બુદ્ધિ-શક્તિના આદર્શરૂપ છે. અહીં સ્થગિતકાવ્ય હોવા છતાં પણ વાનગી રૂપે તેમના ચોક્કસનો ઉતારો આપ્યા વિના રહેવાનું નથી ઉચી જતની તોલનશક્તિના નમુના જેવા ઇન્દુનારને તેઓશ્રીના એ વિચારો “ધર્મવિચાર” માંથી વાંચી લેવા બવામણ છે.

“નિષ્ઠિધર્મવિવચના વેદોક્ત સનાતન ધર્મ છે તેજ લોકે પાળવો,—સુધારાનો કે સમાજનાણાનો નહિ, નહિ ને નહિ. પ્રપચી મમતીઓનો મત સુકાવનાનો અમારો પ્રયત્ન કે મમત નથી પણ સત્યાર્થ અંદણુ કરવાની મરજવાળાને અને સંશયી છે તેને સમજાવવાને અમારો યત્ન છે ને તે પણ મમતથી નહિ; તેઓએ આટલી વાત વિષે પ્રથમ નક્કી કરવું

સત્ત, રજ, તમ એ ત્રણ ગુણવાળા બુદ્ધિ પ્રત્યેક મનુષ્યની છે, પણ કોષ્ટનામાં કોઈ ગુણનો અંશ વધારે એમ જન્મથી જ હોય છે. (યુરોપના વિદ્વાનો માનતા નથી.)

વેદોક્ત ધર્મનું બધારણ તથા તેની વ્યવસ્થા શુદ્ધસાવબુદ્ધિ ઉપરથી છે. (બીજા કોષ્ટ પણ ધર્મનું નહિ.)

* “શુર્નરસાક્ષરજન્યતી”માં રા. રા. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદીનો લેખ. વસન્ત વર્ષ ૩૦૭, અંક ૭મો પૃ. ૨૫૮-૨૫૬.

સત્તાંશ વધારે એવા હિંદુઓમાં રજરતમસી નીતિ બળે, જ નહિ, ધર્મને ઘગતા મંસારી વિષયમાં નવા વિચાર જીનામાં દાખલ કરવાને અનેક કષ્ટના થાય છે તેથી કાંઈ સજ્જત નથી માટે કોઈપણ મુખ્ય ધોરણ સંબંધે જેને અનુસરી અમુક રીતિ દાખલ કરવી. કાંતો આર્યનો સિદ્ધાંત કે યુરોપીયનોનાં મત કે આત્મશુદ્ધિનો અનુભવ.

નિત્યાનિત્યનો વિચાર રાખવો! પછી બેની મેળવણી કરવી. પારકુ આપણામાં બળા શકે નહિ, બળે તો ગ્રાજી રહે નહિ એમ હોય તો પણ તે લેવું શું? આપણું પૂર્વનું બહુ સારું હતું પણ હમણાં આપણાથી પળાય તેવું ન હોય તોપણ તે બળાકારે લેવું શું? લાભ હાતિ શેમાં છે?

અધર્મ શું છે તે જાણ્યા વિના વગર વિચારે પારકુ લેવું એ ઠહાપણ છે? સ્વધર્મ પ્રથમ જાણવો? સમાજવાળા જે નથી જાણતા તેને શું કરવા પછવું? કાં ન પૂછવું આચાર્યોને, ગુરુને ને આદ્યજ્ઞને?

સુધારાનો ઉદ્દેશ પ્રતિધર્મ વધારવાનો ને એને અર્થે દેશાભિમાનની પ્રતિષ્ઠા ને એનો ખરો મર્મ સ્વરાજ્ય કરવાનો ને એને માટે ઉપાય લેવાય નહિ ત્યારે સુધારાવાળાએ વર્ણ-શ્રમ કાઢી નાખી લોકનું ઐશ્વર્ય કરવું ચોખ્ખું; એમાં કઈ વલ્ગુ નહિ, હવે સ્વરાજ્ય કરવાને લોકસમસ્તના ઐશ્વર્યની અમલ છે કે લોકમાંના ક્ષાત્ર બુદ્ધિવાળા એઓએજ માત્ર તે ઉદ્યોગ કરવો? બ્રાહ્મણશુદ્ધિવાળાએ શું કરવું? એ સર્વે વિચાર સમજીકાએ કરવા,—અને પછી સુધારાને સમયને માટે ઘટે તેટલો દાખલ કરી જીનામાં મેળવો એ અમારું કહેવું છે.”

“ત્રીમ વર્ષનો અનુભવ કહે છે કે સુધારાનું દેશાભિમાન તે સ્વદેશી ધર્મ—નીતિ—રીતિ વિશે દેશી સમસ્તનું બહુ બહુ કાળનું જે ઉત્તમ પ્રકારનું અભિમાન તેને નિંદી નિમૂળ કરવાને મથન કરે છે.”

“વર્તમાન રાજ્યથી હમણાના રાજકુળમાંના ઘણાક તો રાજી છે ને કેટલાંક તે પોતાનાં દુઃખની અકળામણમાં તેને ભુંડું કહેતા હશે. કોઈ રાજકુળ તથા પ્રભુકુળ પૂર્વજની સારી સ્થિતિનું અભિમાન રાખતાં હશે, પણ તેની સ્થિતિ આજવાને કોઈ વિચારતું હોય એમ અમને બાસતું નથી, સ્થિતિ આવે તો તેમા મળવાનો વિચાર કરે તેવાં હશે ખરાં, અને દેશાભિમાનની શુદ્ધ નીતિ કે સ્વદેશી સત્તા કૃપાળ પણ તે ભુંડી ને સ્વદેશી સત્તા ત્રાસદ પણ તે ડડી એ મોટા, જીયા, પૂજ્ય મનાયલા વિચારથી ભક્તિવદ્ ને સ્વદેશીની સ્થિતિ જોઈ નિત્ય ઉદ્ધાસીન એવો એક પણ સુધારાવાળો નથી. (એવા પુરુષો યુરોપ અમેરિકામા છે.)”

“વેદધર્મનું વર્તમાન સ્વરૂપ જે મોહનિદ્રાના અમતરંગ સમયનું છે તે હવે બદલાઈને જાગૃતિના તેજમાં વૃદ્ધિ પામતું થશે—તેના ચિત્તમાં છે અપ્રજ્ઞવસત્તા (પવિત્ર આત્મિક સત્ત્વ) અને તેના નિત્યને માટે ને આપતિને માટે નિવૃત્તિમાં ને પ્રવૃત્તિમાં, ધરમા ને રણમાં, મિત્ર પ્રતિ અને શત્રુ પ્રતિ આ જ બોધ છે કે:—

“ જયાજયૌ દેવવશૌ તથાપિ ધર્મે જયૌ નૈવ કૃતેષ્વધર્મે ”

કવિ નર્મદાચક્રે ધર્મજિજ્ઞાસા એ મથાગ્રા નીચે જિજ્ઞાસુ અને સાતાના પ્રજ્ઞાતરણે આયધર્મતત્ત્વો અને અન્ય ધર્મના તત્ત્વોનું સફાઈન કરી નિષ્કલિપ્તપને સર્વોત્તમ સિદ્ધ કરવા સફળ પ્રયત્ન કર્યો છે. એમાના થોડાક વિચાર નીચે રજુ કરી છું તે ગ્રંથથી તે સમયનું તેમનું ધર્મવિષયક જ્ઞાન કેવું હતું તે સમજવામા આવશે.

અગ્નિ પ્રજ્ઞાની આસ્થા દૃઢ કરવાને (“ ચિત્તમા કલ્પેતી દેવની મૂર્તિ સિધર ન રહે મતે ”) મૂર્તિપૂજાની આવશ્યકતા સ્વીકારીને પુરાણ ધર્મના આચાર પાળવા ખામ સચ્ચુ છે, અને આચાર એજ જ્ઞાનનું કારણ છે એનું સમર્થન નીચેના શ્રીમન્મહાભગવાનના શ્લોક વડે કયું છે —

આત્મારાત્માપ્યને શ્રેષ્ઠચ આત્મારાત્કર્મ લખ્યને ।

કર્મગો જાયને જ્ઞાનમિતિ વાક્ય મનો સ્મૃતમ્ ॥

સ્વધર્મના તત્ત્વોનું જ્ઞાન નહિ ધરાવનાર અજ્ઞ જનો વિચાર કર્યા વિના ઉદ્ધતપણે + ત્રાસપૂર્વકે પરધર્મ સ્વીકારે તે અજ્ઞાણપૂર્તા છે એમ તેમના મનને પ્રતીતિ થઈ છે તેની મત્સર્ય તેમણે નિતિપાદન કરેના નીચેના શ્લોક વડે બિંદુ ધાય છે.

શ્રેયાન્ સ્વધર્મો વિગુણ પરધર્માન્ સ્વનુષ્ઠિતાત ।

સ્વધર્મે નિષ્ઠા શ્રેય પરધર્મો મયાવહ ॥

અર્થ — પારસે ધર્મ સારો વ્યવસ્થિત હોય તોપણ તેના + તા અન્યવસ્થિત સ્વધર્મ શ્રેયમરી છે, સ્વધર્મમા મરણ પછી શ્રેયમ્મર છે, ને પરધર્મ તે બંધને આણનાર છે.

જ્ઞાન વડે મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે અને જ્ઞાનનું મૂળ સત્કર્મમા રહેલું છે તેને માટે મહેદ કે ‘ સત્કર્મ તે મનના માન્યા નહિ પણ સ્વધર્મોક્ત કરના એ તેનું પુરુષાર્થ છે ઉપાસનાને માટે પાત્ર થવાને કર્મની આવશ્યકતા છે, જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થના પહેલાં સ્વભાવમનના દોષ દાવાન કર્મની જરૂર છે જ્ઞાન વિરાગથી વિરાગ બકિતથી ને બકિત મર્મથી થાય છે નવ વિચારો વડે જુના વિચારોની સત્યતા સિદ્ધ થનારા કેટલાક મનુષ્યો જ્ઞાન, સંધ્યાવલ્લ જપ, પૂજન અને હોમ જે નિત્યના વિહિત કર્મ છે તેને વેધકદષ્ટિથી નિહાળે છે ત્યા નર્મદાચક્ર મનની સ્થિરતા એમમતા અને દૃઢતા પ્રાપ્ત કરી તેની શુદ્ધિને અર્થે વિહિત કર્મ સ્વીકારે છે વળી પ્રતને ઉપાસનાના અંગનું મંત્ર પ માથે આચરણ છે એમ કહીને તેન તણ વગે પાડે છે —

‘ ૧ દેવદેવીઓના — એકાદશી સિંચરાત્રિ નચરાત્રિ, વગેરે ૨ અનતારી પુરુષો મેનધ - વામનદ્વાદશી રામનવમી, જન્મશુભી, વગેરે અનેક સદ્ગુણ મેનધી-સત્યવ્રત દાનવત

અહમ્ય, પતિવ્રત, માતૃપિતાની સેવા વગેરે પહેલાં અને બીજા પ્રકારનાં વ્રતમાં ઉપવાસ કે
ફળાહાર કરવો ને ઉપાશ્રયુ ચિંતન કરવું એ આચરણ હોય છે. અને ત્રીજા વર્ગનાં વ્રતમાં
હાનિ કે બળની સ્પૃહા ન રાખતાં દૈનિક નિશ્ચયે અમુક સદ્ગુણનું (સર્વકાળ) પાલન કરવાનું
હોય છે. અંગ્રેજી ભણેલા પહેલાં બીજા વર્ગનાં વ્રતને માનતા જ નથી, પણ કેટલાક લોક-
લાજે કે વડીલ ધાકે કે સ્ત્રીઓની હડે પાછે છે, તેઓ સદ્ગુણને બહુ વખાણે છે પણ એકના
પણ તેઓ ઉપાસક નથી. ” હાલના સ્વધર્મભ્રષ્ટ થએલા આહુણેને પૂજ્ય ગણવામાં શંકા
કરનારાના મનનુ સમાધાન કરતાં કહે છે કે “ યુગયુગના ધર્મ જુદા હોય છે, અને કળિ-
યુગના આહુણે પણ ઉતરતા હોય છે માટે તેઓની પાસે પૂર્વજોનું સામર્થ્ય ઇચ્છવું એ મિથ્યા
છે. હમણાં પણ ‘ શુભાશુભ કર્મ કરાવનારા ને આચારને સ્થાપિત રાખનારા આહુણે જ
છે. ” ગાતિસંધન તરફ તેમને ખામ તિરસ્કર જણાય છે, તોપણ સાત્ત્વિક વિચારોમાં તેનું
કર્તવ્ય પરિવર્તન થએલું જણાય છે. — “ વેદોક્તા ધર્મના નિત્ય રક્ષણને અર્થે પરપગની ગાતિ
જરૂરની છે; આહુણે ગાતિ જુદી રહી છે તેથી જ હજી આર્ચપર્ણ રહ્યું છે. ” x x x
“ મુખ્ય ગાતિઓ પરપરા જુદી રહેવી જોઈએ; પણ વળી સમયે નવી વ્યવસ્થા થવી શક્ય
કર્મ પ્રમાણે-પ્રત્યેક ગાતિમાંથી કેટલાક ખસે ને તેમાં કટનાક નવા આવે. વર્તમાન સમય
કદિન પ્રતિસંધ તોડવાનો છે, માટે હમણાં વ્યવસ્થાનો વિચાર કરવાનો નથી. ”

પ્રિય વાચક ! હવે આપણે ‘ ધર્મવિચારગ્રંથ ’ ની પ્રસ્તાવના વાચીને કવિ નર્મદની
કૌતવ્યપ્રવૃત્તિના એક ભાગનું અવલોકન સમાપ્ત કરીશું.

(આટલિ પહેલીની.)

“ આ ગ્રંથમાં છપાયેલા નિબંધો એટલા બધા તો અમૂલ્ય, અને મનન કરવા યોગ્ય
છે કે તેની ઘણી માગણી થવાની હાલનો મંચ હજાર પાડ્યો છે. કવિ નર્મદાસકરના
વિચારથી જે જે વિદ્વાનો, જુદા પડતા હોય તેઓ પણ આ નિબંધોની મૂલ્ય, તેમાંની સ્પષ્ટતા,
નિરાકરણ કરવાની ડગ, અને સાચી ઉત્તમ એમનું નિખાલસપણું જોઈ બહુ પ્રશંસા કરે છે,
એ જ એમના વિચારની બહિષ્કારી છે.

ત્રીસ વર્ષે પર ગુર્જર પ્રજાગત ઉદયમના રંગમાં ખૂબ ખીલ્યા હતા પણ સુધારાના
રંગનો હલો લેતાં તેઓ છેક જ યાજી ગયા, મોળા પડ્યા અને દેશાભિમાની સ્નેહરગ
તદન ઉડી ગયો એના સંસંધમાં “ જુલ્યા ત્યાંથી ફરી ગયો ” એ નીતિએ ઉદ્યાગ ચલાવી
દેશજનતાને ‘ વંશપરંપરાની ’ ઉજ્જ્વળ કરી એ આ નિબંધોનો હેતુ છે. આ સમય આવી

† હાલના દાતાઓમાં પણ પૂર્વજોનું સામર્થ્ય અને તેમના જેવી આસ્થા -
શ્રદ્ધા ક્યાં છે ?

ઉત્તમ રીત અંધસંકલના માટે થોજી તેના પર વિવેચન કરવાનો નથી, પણ જે પુરમે સુધારના પ્રથમ કાળમા ઉઠેદકપણું ધર્યું, પછી છેદકરક્ષકપણું ધર્યું; ને હવે તદ્દન રક્ષકનીતિ ધરી છે તેનો સફારણુવાદ બહુ બહુ રીતે લક્ષ્યપૂર્વક અવલોકન કરવા યોગ્ય છે. કવિના જે-રી ઉત્તમ શક્તિ સ્પષ્ટીકરણમાં, વિચારની પ્રૌઢીમાં, ચિત્રદર્શનમાં અને બાપાની નવી શૈલીમાં પ્રીત્ત કોઈ પણ ગુર્જરમાં નથી એ સર્વ રીતે માન્ય છે. હમણાંના વિદ્વાનો બનાવેનાં અવલોકન કરે છે ખરા; પણ બુદ્ધિવિચારબળે સિદ્ધાંતનું સ્વરૂપ જોતા નથી. કવિએ તદ્દન જુદી જ રીત પકડી સુધારાનું ત્રીસ વર્ષનું સ્વરૂપ જોયું ને તેમાંથી જેટલું સત્ય ને આજ દીકું તે જ રાખી અચાલને તજ દીધું છે. ઉપલબ્ધ વિચાર કરનારા વિદ્વાનોમાં કદી આને માટે મતભેદ હોય, પ્રજા યોડે. કાળ/વીત્યા વિના ખરૂં સ્વરૂપ / માલમ પકડે નહિ. બેકન પરિતે જે મહા સમર્થ નીતિ “વિચાર કરવા” માટે થોજી હતી, તે જ ધોરણ કવિએ સાચવ્યું છે, પણ જેમ બેકન પરિતના વિચારનો અમલ એક બે વીસી વીત્યા પછી થયો છે, તેમ કવિના નિચાગનો જય ચતાં વિવળ લાગશે નહિ. એની પ્રત્યક્ષ સાબીતિ એ જ છે કે આ ગ્રંથની ઉપરા ઉપરી માગણી થઈ છે.”

ઈ. સુ. દેસાઈ.

(આવૃત્તિ બીજીની.)

+ + + “તો પણ સંતોષ માન એટલો જ છે કે આ ગ્રંથ માયલા વિચારો ને નવા વલણથી લખાયલા છે તે વલણ ઉઠરતી સમાજનો મોટો ભાગ પકડતો જાય છે. અને એ જ વલણને હૃદયનિષ્ઠ રાખી ભેરીનાદથી ઝંરક્ષક નીતિથી ભોધ કવિરાજના પછી આત્માર સુધી સ્વર્ગગ્ય પ્રેરિસર અણિલાવ નજીબાઈ દિવેદી એક તનથી કરી ગયા છે.

ધણી જ આસોસની વાત એ છે કે એ પુરુષના જીવનનો અંત વિધિએ એટલો બધો પામે નિમંત્રો; નહિ તો કવિરાજની અંત્ય સમયની ઝંરક્ષક નીતિના વિચારની ઉચ્ચ ઉત્કર્ષ બહુ આંશે દુગ્ધામૃત થાત.”

“જાડિલ.”

(અપૂર્ણ.)

“નોરણુસાઈ વાંધણુસાઈ પંડેલ.”

ગામડાંની કેળવણી સંબંધી એક મહત્વનો લેખ.

“A Policy of Rural Education” —

આ મથાળાનું—ગામડાંમાં કેળવણી કેવી હોવી જોઈએ એ વિષે હિન્દી સરકારની સંબંધનીતિ તપાસતું એક ન્હાતું પણ ખડું મહત્વનું ચોપાનીયું મિ. એસ. એચ. ફીર્મન્ટલ (સી. આઇ. ડી.) નામે એક અંગ્રેજ અધિકારીએ બહાર પાડ્યું છે, અને એમાં સંયુક્ત પ્રાન્તના લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર, સર જેમ્સ મેસ્ટન પ્રતાવના લખી છે. આ ચોપાનીયું કર્તાના સ્વદેશવાદ અને હિન્દુસ્થાન પ્રત્યેની લાગણીથી બરપૂર છે. સર જેમ્સ મેસ્ટન કહે છે કે દોઢેજના ઉચ્ચ શિક્ષણ ઉપર દેશના સુશિક્ષિત અને સમર્થ અગ્રણીઓ નજર રાખે છે, હાઇસ્કૂલો સ્થાપવામાં વા એને મદદ કરવામાં ધાર્મિક પ્રજા જનો ધર્મદાન કરે છે, ઔદ્યોગિક (હુન્દરી) શિક્ષણની પણ પુષ્કળ માગણી થાય છે, અને પ્રાથમિક કેળવણી પણ મદત વા ફરજિયાત વા બંને કરવી જોઈએ કે કેમ એ પ્રશ્ન પણ જોરથી ચર્ચાય છે—પણ સર્વમાં કેળવણીના ‘શહેરી સ્વરૂપ’ તરફ જ વિશેષ ઝોક રહે છે. ગામડાંની કેળવણી ગામડાના જીવનને અનુરૂપ છે કે નહિ એ વિષે થોડો જ વિચાર થાય છે. હાલ ગામડાંમાં જે જાતની કેળવણી આપાય છે તે પણ જરૂરની છે—એ સ્વીકાર્યા છતાં પણ એક પ્રશ્ન ઊભો રહે છે—જે મિ. ફીર્મન્ટલે મળળ રીતે ચર્ચ્યો છે—અને જેનું સ્વરૂપ ટૂંકામાં સર જેમ્સ નીચે પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે:

“Now, it is possible that the three R's may add to the happiness of the young cultivator; indeed we must hope that they do, for otherwise much labour has been spent in vain. But they have their dangers: the attractions of the city school and the clerk's desk lie behind them; and instead of happiness they may bring restlessness and discontent. Even if this does not follow, do the three R's in themselves make the cultivator a better man at his trade? Do they help him to grow two grains of wheat where one grew before?”

“ગામડાંમાં હાલ આપાતી કેળવણીથી ખેડૂત ધર્મીના એક ઢાણાને બદલે બે ઢાણા ઊગાડી શકે છે કે કેમ?” અરેખર આ મહત્વનો પ્રશ્ન છે, અને એનો ઉત્તર નકારમાં મળતો હોય તો એ કેળવણી—ખોટી નહિ હોય તો પણ—સન્તોષકારક છે કે કેમ એવો વાજબી પ્રશ્ન ઊઠે છે.

મિ. ફીર્મન્ટલ કેળવણીના મૂળ જૂત સિદ્ધાન્તના ટૂંકા વિવેચનમાં—(કૌન્ટ ડુરોટ હૅલ્ડનનાં “The call of Empire” નામના એક ચોપાનીઆમાંથી એક ઉત્તરે ટાંચીને જણાવે છે કે કેળવણી એ અંગ્રેજોને હમેશાં પસણે માથે લીધેલી કિંચાં છે: એ અંગ્રેજોને તો સ્વાભાવિક ધંધો નથી: કેવળ શુદ્ધિનો જેમાં વ્યાપાર હોય એવી કિયાઓ અંગ્રેજોને હમેશાં

કૃત્રિમ થઈ પડે છે. 'Education' નો મૂળ અર્થ શક્તિઓ બહાર લાવવી અર્થાત કેળવવી એવો છે. પણ અહીં તો ડિરેક્ટર પણ 'Education' નો નહિ પણ 'Instruction' નો કહેવાય છે, અને વિદ્યાર્થીને જ્ઞાન યાને માહિતી આપવી એ જ કેળવણીનો ઉદ્દેશ મનાય છે. ફેબેલને આજ સો વર્ષ થયાં, છતાં એની શિક્ષણપદ્ધતિ હજી 'નવી પદ્ધતિ' ગણાય છે! ભુદ્ધિને કળનવાના કાર્યને એજે શારીરિક ક્રિયા પણ કેવી ઉપયોગી છે—ઈત્યાદિ શિક્ષણશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્ત ઉપર લક્ષ દેવાતું નથી.

ઇંગ્લંડમાં પણ ગામડાનું શિક્ષણ કેવું અસ-તોષકારક છે એ બાબત મિ ફ્રીમેન્ટલ કેટલાંક પ્રમાણબદ્ધ ઊતારા દાંકે છે. આપણા દેશમાં જે પ્રિયાદો થાય છે તે જ ઇંગ્લંડમાં પણ થાય છે એ જાણવા માટે જુદા જુદા લેખકોમાંથી આપેલા થોડાક ઊતારા અને સવિસ્તર દાંકીશું.

"The education given in thousands of our elementary schools is then in the highest degree anti educationalTo say that elementary education as it is given in such a school tends to arrest growth is to under estimate its capacity for mischief. . . .The result is that the various faculties which education is supposed to train become irremediably starved and stunted "

"At our elementary schools we seem to aim at producing a nation of clerks, for it is only to a clerk that the perfection of writing and spelling attained is a necessary training."

"Our expensive Elementary Education system (costing £20,000,000 annually) is having no effect on poverty, it is not developing self-reliance or forethought in the characters of the children and is in fact persuading them to be clerks rather than artisans "

"In many parts of the country no man under fifty was to be found who had any real skill in laying a hedge, thatching a rick, using a scythe, shearing a sheep, or milking a cow, and he pointed out that estate carpenters and workmen were increasingly difficult to obtain though high wages were offered "

તાત્પર્ય—“આપણી (ઇંગ્લંડની) હજારો પ્રાથમિક શાળામાં આપાતી કેળવણી એ કેળવણીના ખરા તત્ત્વથી વિપરીત છે. એ કેળવણીથી વિકાસ અટકે છે એટલું જ કહેવું એથી એની નુકસાન કરવાની શક્તિનો પૂરેપૂરો આંક મેંડાતો નથી. પરિણામ એ આવે છે—જે જે વિવિધ શક્તિઓ કેળવણીથી કેળવાવી જોઈએ તે એના ખોરાકને અભાવે હાથ યદ નાંચે છે, દબાઈ નવા છે.”

“આપણી (ઇંગ્લેન્ડની) પ્રાથમિક શાળામાં આપણે ઉદાર, માન કારકુનોની પ્રભુ ઉત્પન્ન કરવાનો જ હોય એમ જણાય છે કારણ કે લેખન અને જોડણીમાં પરિપૂર્ણતા મેળવવી એ કારકુનો માટે જ જરૂરનું છે ”

“પ્રાથમિક કેળવણી ઉપર વર્ષ દહાડે એ કરોડ પાઉન્ડ આપણું (ઇંગ્લેન્ડનું) ખર્ચ તે લોખંડુ દાગિંદ્ય ધગડના તરફ કાઢી જ અમર કરતું નથી, બાળકોમાં આશ્રય કે અમમ ચેતીનો ગુણ આપણે જોઈએ તે એનાથી આપતો નથી, અને એમને મરીમગ થવા કળતા કારકુન થવા તરફ દોરે છે ”

“ફેશના (ઇંગ્લેન્ડના) ધણા ભાગમાં પચામ વયની ન્યદરના કોઈ માણસને (એમને કે નવી કેળવણી ગરૂ થવા પછીથી) પેતીને લખતા ધધાની ખરી આવડ પેતી નથી—જેમ કે સાં બાધરી, ધામની ગરૂ ધાવી નાતર, વાપરત ઘેગતા સાગ ઊતાવવા, કે માં દોરી નમી ગામડાની જમીન ઉપર રર બાધનાર નુતાર કે મરીમગે મગસા પણ મુરકેન પડે છે ”

આ પછી—નોંધા (આના ત્રીજા ખડમાં—મિ ફ્રીમન્ટલ હિન્ડુસ્થાનનું ગામડાનું શિક્ષણ તપાસે છે હિન્ડુસ્થાનમાં, ઉદ્યોગને બદલે બાળા—સાહિત્યાદિના શિક્ષણ તરફ લોખંડુ પ્રેરણ બધું વરણ છે અને આ બાબતમાં જાપાન અને હિન્ડુસ્થાન કેવે ભિન્ન ભાગે આસે છે એ ૧૮૭૭-૮૨ ના કેળવણી ખાતાના રિપોર્ટમાંથી નીચે પ્રમાણે આપ્યા આપીને બતાવે છે ‘જાપાનમાં પ્રાથમિક શાળાની વરતીમાંથી એમને ૨૬ મમ આમી (બાસાહિત્યાદિનું) શિક્ષક તરફ, અને ૫ ટમ ઔદ્યોગિક શિક્ષણ તરફ જાય છે હિન્ડુસ્થાનમાં ૧૬ મમને મ્યાને ૧૨૪ મમ છે અને ૫ ટમને મ્યાને ૦૫ ટમ છે કેળવણી પામેતો વર્ગ મામ ૧ માથી સહેર ત ૬ જાય છે, અને એક વખત ગજેલો એ પેતાના ગામડાને પેતાની કેમર નીના વાન માપવા કરી પાછો આરતો નથી એ ઉપરાત—ગામડાની નિશાળાને અને ગામડાના લોખંડુવનને પરસ્પર કાઢી જ મગધ નથી એ બીજું મોટું અનિટ છે નિશાળાની રમ્મનો વખત વુદો અને પેતીની જરિયાતનો વખત વુદો મોટી નિશાળામાં તો વગી મેહેગની નિશાળા પ્રમાણે ઉન્દાગમાં (જ્યારે પેતીનું કામ આનતુ ન દોય, અને રમ્મતા દહાગમાં હોમશનો પેતીના મમમાં માળાપ ઉપયોગ ન વધ શકે તેવે વખતે) રમ્મ પડે છે વગી, શિક્ષણ સાડ કરવાના દેનુથી મોટો મોટો મથકે મોટી—વધાર ધો લાની અને અધિન શિક્ષણની—નિશાળા સ્થાપવાનું સૂચવવામાં આવે છે—જેથી થોડે શિક્ષકે મોટા વર્ગ બજાવી શકાય આગે અર્થ એ કે આમપાસના ગામડામાંથી હોમશોએ બજાવુ દોય તો દૂર જતુ—સહવાર માત્ર વચ્ચે જમ અવાપ એવુ દોય તો સ્વવાગમાં એના ચાનીને જતુ અને માત્રે નોડા આવતુ જેથી વિવાર્થના નાનાપ અને શિક્ષક રન્ચે માં જ પરિચયનો મંગલ મહેવાનો નદિ, માન યોગ શિક્ષકથી નબી શકે અને નિશાળા નન્ચે કથન—તપામણી—જથામધ અને સરગતાથી યથ શકે એટલો વામ જ નેવાનો ।

૧/૦૭/૧૨ ના રિપોર્ટમાં—જણાવ્યું છે કે જેમ જેમ ‘ફ્રીન્ડ’ શિક્ષકો મગસા જાય

તેમ તેમ પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ સુધારવું. અને એ સુધારાને અંગે “manual training, gardening, out-door observation, practical teaching of geography, school examinations, organized tours of instruction etc”—હસ્તકૌશલ વગેરે ઉપર લક્ષ દેવાનું હરાવ્યું છે. પણ મિ. ફ્રીમૅન્ટલ કહે છે કે હજી આ માત્ર ‘pious aspiration’ યાને ‘શુભ આશાઓ’ જ છે. ‘ટ્રેઇનિંગ કૉલેજ’માં જે શિક્ષકો તૈયાર કરવામાં આવે છે એમાંના મોટા ભાગને ‘ગામડાંમાં’ કામ કરવાનું હોય છે, છતાં ગામડાંમાં જોઇતા શિક્ષણ માટે ઉપયોગી થાય એવું ‘ટ્રેઇનિંગ-ધાત્રે કળવણી—એમને આપવામાં આવતી નથી.

તે પછી ચોથા ખંડમાં, આ માટે બીજા સુધરેલા દેશોમાં શી યોજના છે એ બતાવવા માટે મિ. ફ્રીમૅન્ટલ બે નમૂનેદાર દેશો લે છે: એક ‘યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ’ (અમેરિકા) અને બીજો જર્મની. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની નિશાળોમાં ખેતીના શિક્ષણ માટે ઉત્તમ ગોઠવણ છે; અને જર્મનીમાં ઔદ્યોગિક શિક્ષણ બહુ સારી રીતે અપાય છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં ખેતીના શિક્ષણ માટે એક ઉત્તમ વ્યવસ્થા એ છે કે દેશના ખેતીવાડીખાતાને અને નિશાળના ખેતીના શિક્ષણને એક બીજા સાથે જોડેલાં છે. ખેતીવાડીનું ખાતું પોતાની શોધો શાળા-એને જણાવે છે, અને શાળા વખતોવખત એ ખાતાની મદદ લે છે. વળી નિશાળોમાં વિદ્યાર્થીઓની ‘કલબ’ હોય છે—જેમાં પરસ્પર હરીફાઇથી ઝાડ બગાડવાં, ફળ બીજાં વગેરે કામ થાય છે, અને એ માટે હનામ આપવામાં આવે છે. જર્મનીમાં, તે જ પ્રમાણે દરેક ધન્ધાના મહાજન જોડે તે તે ધધાની નિશાળોના સખન્ધ જોડેલા હોય છે એ નિશાળોમાં અમુક શિક્ષણ તો બધા ધંધા માટે એકસરખું હોય છે—જેમકે ચોપડા રાખવા, કાગળ લખવા, શહેરી તરીકે ફરજ સમજવી, આરોગ્ય જાળવવું વગેરે; અને તે સાથે વિશેષમાં, ડુકાનમાં, કારખાનામાં, પ્રયોગશાળામાં કેટલુંક કામ કરવાનું ફરજિયાત હોય છે.

છેવટે, પાંચમા ખંડમાં ઉપમંહાર કરતાં મિ. ફ્રીમૅન્ટલ આપણા ગામડાંનાં શિક્ષણ બાબત બે સૂચના કરે છે: એક તો ગામડાંમાં નિશાળોની રજા ખેતીના વખતને મળતી કરવી, અર્થાત્ એના ખરા વખતમાં નિશાળ બંધ રાખવી, અને બીજું, ખેતીના સાધારણ વખતમાં પણ નિશાળનું કામ કેટલાક માસ ચાલુ રાખવું પડે છે તે માટે એ સમયમાં નિશાળનો વખત સ્થવારે ચા સાથે એમ ચડધો રાખવો. હાલ કેળવણીખાતાએ એવું હરાવ્યું છે કે જેમ અને તેમ વધારે ઊંડકારને કેળવણી મળવી જોઇએ તે સાથે ખેડૂતોનાં ઊંડકારં નિશાળોથી જોડી જાય તે પહેલાં એમને પાંચેક વર્ષોમાં—૧-૭ થી ૧૧-૧૨ વર્ષનાં યતાં સુધીમાં—જોડવું બધું જ્ઞાન આપી દેવું. આ રીતે સાથે જ્ઞાન અપાવું નથી એટલું જ નહિ પણ ૧૨ વર્ષની ઉંમર નિશાળ છોડી દેવા માટે બહુ કાચી છે એમ મિ. ફ્રીમૅન્ટલનું કહેવું છે. એ જોરથી પોતાનો મત જણાવે છે કે કેળવણીમાંથી કાંઇ પણ ફળ મેળવવું હોય તો ગામડાંનાં ધોરણો પાંચ વર્ષથી વધારી માત્ર વર્ષ સુધીનાં કરવાં જોઇએ, અને તે પછી પણ એક બે વર્ષ ‘કન્ટિન્યુએશન ક્લાસ,’ એટલે કે નિશાળ છોડ્યા પછી પણ વિશેષ જ્ઞાન

સંપાદન કરવા માટે દુરસદને વખતે બચવાના વર્ગ, રાખવા જોઈએ. આ સામે જો એમ કહેવામાં આવતું હોય કે ખેડૂતની આર્થિક-સ્થિતિ એવી છે કે છોકરાને અગ્નીઆર બાર વર્ષની ઉંમર થતાં કામમાં લેવા સાર નિશ્ચયેથી જોડાડી લીધા સિવાય છૂટકો નથી, તો એનો ઉત્તર મિ. ફ્રીમૅન્ટલ કહે છે કે, 'એટલે જ કે તો પ્રથમ ખેડૂતની આર્થિક સ્થિતિ જ સુધારો. એ સાર ખેડૂતની પરસ્પર સાલકારી મંડળીઓની સ્થાપના, રસ્તાઓ, રેલવેઓ, નહેરો વગેરે જે સાધનો અત્યારે હોવામાં આવે છે એ એ ગૃહસ્થ પસંદ કરે છે.

ઉપર જણાવેલા લેખ ઉપર, અમારા કરતાં ગામડાંનાં શિક્ષણના કોષક અનુભવી વિદ્વાન તરફથી અભિપ્રાય અપાય તો હીક એમ લાગવાથી અમે આ વિષયના બે ઉત્તમ અનુભવીઓને મત પૂછ્યો હતો. એમાંના એકે મિ. ફ્રીમૅન્ટલનાનો મુખ્ય મિદાન્ત કે ગામડાંની શાળાઓમાં ગામડાંનાં જીવનમાં ઉપયોગી થાય એવું શિક્ષણ આપવું જોઈએ અને તે માટે ખેતીવાડીના ખાતાનો નિશાળને પૂર્ણ લાભ મળે એવી ગોઠવણ થવી જોઈએ એમાં પોતાની પૂર્ણ મંમતિ જતાવી. બીજા ગૃહસ્થે મિ. ફ્રીમૅન્ટલની વિવિધ મુશ્કેલીઓ ઉપર પોતાનો લિખિત ઉત્તર અમને મોકલ્યો છે—જે અમે એમના જ શબ્દોમાં નીચે રજૂ કરીએ છીએ :*

“આ પુસ્તકમાં આપેલી મુશ્કેલી—જે ગામડાંની કૃષ્ણવર્ણીને સહાયમૂલ યથા પડશે એવું કર્તાવું માનવું છે—તે પૈકી નીચે જણાવેલી બાબતોની બનતી અજમાયશ આ ધ્યાનમાં આગળ ઉપર કરવામાં આવી હતી અને ફરોદ ન મળવાથી તે છોડી દેવામાં આવી હતી.

૧. અડધા દહાડાને માટે નિશાળ બંદી—સવાર કે સાંજ.

સને ૧૯૦૬ થી ૧૯૧૨ સુધીમાં જુદે જુદે વખતે સુરત વગેરે લગભગ ગુજરાતના બધા જિલ્લામાં આ પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. બધા જિલ્લામાં તે નિષ્ફળ નિવડ્યો હતો. મંખ્યા તથા હાજરીની બાબત પરિણામ અસંતોષકારક જણાવું અને વધારામાં અભ્યાસ પણ નબળો માલમ પડેલો. જ્યાં જ્યાં અજમાયશ કરવામાં આવી તે દરેક ઠેકાણેથી એની વિરુદ્ધ કીખ્યુટી ઇન્સ્પેક્ટરોના અભિપ્રાય એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર તરફ મોકલવામાં આવ્યા હતા. એ ઉપરથી વધુ અજમાયશ કરવાનું માંડી વાજવામાં આવ્યું હતું—એનાં મુખ્ય કારણ—

(૧) લોકોની અડધા દિવસવાળી યોજના વિરુદ્ધ સામળી ઘણા વખતથી પોતાનાં છોકરાં જે આખો દહાડો ચાલતી નિશાળમાં મોકલવાનો તેમનો વહિવટ હોવાથી તે તરફ પ્રીતિ અને નસી યોજના તરફ સ્વાભાવિક અભાવ.

(૨.) ખેતીની મોસમમાં આખો દહાડો ખેતરમાં મદદગાર તરીકે છોકરાંને રાખવાનો

* અમે દિલગીર છીએ કે એમની અનિચ્છાના કારણથી અત્રે એમનું નામ આપી શકતા નથી. છતાં એમણે પોતાના અનુભવને આધારે આપેલા મત માટે એમનો પૂર્ણ આભાર માનીએ છીએ.

ખેડૂતનો પરંપરાનો મંપ્રદાય—સત્તારમાં બાધું લઇને છોકરું જાય તે આખો દહાડો માખાપ ભેળું ખેતરમાં જ રહે. !

(૩.) છોકરાંને એક વેળા નિશાળે જવાનું હોય છે ત્યારે ધણું ખડું બીજી વેળા ખેતરે ન જતાં રમવામાં ગાળવામાં આવે છે. એ માખાપની નજરે આવવાથી તેમની નવી મોજના તરફ અપ્રીતિ વધે છે.

(૪.) શિક્ષક અડધો દિવસ કામ વગર ખેડી રહેવાથી પોતાને વતન (જો તે નજર દીકમાં હોય તો) ગાથો જતો અને બીજો, દહાડો વખતસર આવી નિશાળ કંધાડતો નહિ.

(૫.) આજીવ્યાજીવની મોટી નિશાળોમાં ઠેક ઉપના ધોરણ સુધી બજવાનું હોવાથી પોતાના છોકરાંને પણ તેટલું બજવાનું હોય તો સારૂ એવું ખેડૂતનું મોટું બાગે માનવું હોવાથી ગાવ ૩ કલાક છોડી બહારે તે પુરતું નથી એવી તેની સમજને લીધે તેનો અભાવ વધે છે.

અજમાયશ કરવામાં આવેલી તે નિષ્ફળ નીવડી એ બાબત કર્તા પણ ૧૪ ડક ૫૦ જણાવે છે.

આ બાબત વખતો વખત અજમાયશ—ગુજરાતમાં તેમ જ ખાનદેશ વગેરે બીજો ઠેકાણો પણ કરવામાં આવેલી—૧૮૯૨-૧૮૯૭ દરમ્યાન પણ કેટલાંક ગામો પમર કરી ત્યાં અખતરો કરવામાં આવેલો.

૨. રજના દિવસો ગામડાંમાં ખેતીના મધાને અનુકૂળ પડે એવી રીતે તે રાખવા જોઈએ.

એ બાબત પણ ૧૮૯૦ થી ને ૧૮૯૫ દરમ્યાન લોકલ મોર્ટ તેમ જ મ્યુનિસિપાલ સ્કૂલોમાં અજમાયશ કરવામાં આવેલી. મ્યુનિસિપાલ સ્કૂલો માત્ર તાપની મોસમમાં એકાદ માસ બંધ રાખવા દરાવેલું—તેની વિરુદ્ધ મહેતાજી—માખાપ તેમ જ ઇન્સ્પેક્ટરોનાં લખાણ થવાથી તે અખતરો બંધ કરવામાં આવ્યો હતો. ગામડાંમાં કોઈ બાગમાં કાપણી વખતે અને કોઈ બાગમાં તાપની મોસમમાં લાંબી એકાદ માસની રજા આપવાનું દરાવેલું તેનું પરિણામ પણ સારૂ આવેલું ન હોવાથી તે પ્રયોગ બંધ પડ્યો હતો. ગામડાંમાં છોકરાં ખેતરે ન જતાં ધણો વખતે રમવામાં કાદતાં. ખેતી ન કરનારના છોકરાં પણ તેમ જ કરતાં. અને ૧૦-૧૨ વરસની ઉંમર નીચેના છોકરાંની યાદશક્તિ વિકાસ ન પામેલી હોવાથી આગલા વરસમાં બહુલા તે ધણે બાગે ભૂલી ગયાં અને છોકરાં નિશાળ ઉધડતે પાછાં આવતાં તેમને ફરીથી પહેલેથી જ શરૂઆત દરેક વિષયમાં ભારતરોને ફરાવવી પડતી.

૩. બગીચાનું કે ખેતીનું જ્ઞાન—તેમ જ આંખ તથા હાથને તાલીમ મળે એવી કેળવણી ગામડાંની નિશાળમાં આપવી જોઈએ.

બગીચાની કેળવણી ઉત્સાહી મહેતાજી આપવાની દરેક તક હોય છે. પણ પાણીની ભેગવાઈ ન હોવાથી એ સંબંધમાં કામ બરાબર થઈ શકતું નથી. ચોમાસામાં બગીચો સારો બનાવે છે, પણ પાછળથી ઉનાળો આવતાં પાણીની તંગીને લીધે કરેલું સઘળું કામ રદ બન્યું છે. છોકરાં જુને મહેતાજીનો વિસ્તાર કામ રહેતો નથી. બીજું જ્યાં પાણીની ભેગવાઈ તરીકે કમ્પાઉન્ડમાં કે નજદીકમાં કુવો હોય છે ત્યાં ફેટલીકવાર શિક્ષક અનધક અને મિનિ-ઉત્સાહી હોવાથી છોકરાંને ખરેખરી ઉપયોગી થઈ પડે એવી કેળવણી આપવાનું બની શકતું નથી. ટ્રેનીંગ કોલેજમાં ખેતી તથા બગીચા બાબતનું જ્ઞાન આપવાને આગળ એક કાર્મ જોડવામાં આવેલું, પણ ચાનુ નિશાળમાં એ વિષયની કેળવણી આપવી દુસ્ત નથી એવી સરકારની નીતિ (policy) સુકર થવાથી તે કાર્મ કારી નાખવામાં આવ્યું અને એ વિષયમાં જે કાર્મ જ્ઞાન આપી કોલેજમાંથી શિક્ષક બહાર મોકલવામાં આવતા તે બંધ થયા. જ્ઞાન લેનાર ઉમેદવારો પૈકી ફેટલાકને એ બાબત જરા પણ આગળનો સંસ્કાર થયોશો ન હોવાથી તેઓ સગરકર વિષયનું જ્ઞાન આપવાને લાયક પણ બન્યા નહિ. સમય જો આ બાબતનું શિક્ષણ ગામડાંની નિશાળમાં દાખલ કરવું હોય અને કરવું યોગ્ય જ છે તો ટ્રેનીંગ કોલેજમાંથી મહેતાજી થઈ બહાર જનાર ઉમેદવારોને બગીચાનું અને કંઈક ખેતીનું પ્રકૃતિ જ્ઞાન મળે તેને માટે એલાયટી નોર્મલ સ્કૂલ હોવી જોઈએ. ત્યાં તે દરેક ઉગતા મહેતાજીએ તે તે વિષય મંજૂરી પહોંચતાં જ્યાં લાગે તેટલું જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. અને પછી મહેતાજીની જગ્યા પર નિશાળમાં દાખલ થવું જોઈએ.

હસ્તકેળવણી—નિરૂપયોગી કી-ડરગાર્ટન પદ્ધતિની રમતો દ્વારા આપે છે. પણ તે ગામડાના લોકને પોતાનાં ધંધામાં ઉપયોગી થઈ પડે એવી કેળવણી તો સુધારી કામ છે. છાત્રામાં ચાર પાંચ વરસ ઉપર બે ચાર ઉત્સાહી મહેતાજીઓએ ઉપરાણું કરી અમુક રકમ ગામમાંથી ઉત્પન્ન કરી. તેમાંથી સુધારનાં આબરો ૧૨ છોકરાં એકી વખતે સાથે કામ કરી શકે એટલાં લાવવામાં આવ્યાં અને એક સુધારને ફુંક પગાર આપવાનું દરેકની નિશાળના વખત પછી કાંઈ કાંઈ શિક્ષણ છોકરાંને આપવાનું રાખ્યું. છોકરાઓ, બીલી, પૈકાના આરાં, પુકીયાં, નિસરણી વગેરે લોકોને સામાન્ય રીતે ઉપયોગમાં આવે અને કામચલાઉ સુધારની ગરજ ન પડે એવી ચીજો ૮-૧૦ મહીના દરમિયાન બનાવતાં શીખ્યા. લોકોને પણ એ બાબત રૂચતી લાગી. કેળવણીખાતા તરફથી યોગ્ય ઉત્તેજન દેવામાં આવ્યું. પરંતુ રેવન્યુ ખાતાના અધિકારીઓને કોઇને એ બાબત રૂચતી ન લાગવાથી તે કામ શીખવવાનું બંધ કરવું પડ્યું. આવા કામની હસ્તકેળવણી સહેલાઈથી આપી શકાય અને ને લોકોને ઉપયોગી થવા ઉપરાંત પ્રિય પણ થઈ પડે એમાં સંશય નથી પરંતુ એવી બાબત બીજા ખાતા તરફથી વચ્ચે પડવાનું અગર અટકાવ નાખવાનું ન થવું જોઈએ.

ગામડામાં કેળવણીના બહોળા પ્રસાર કરવાને કાર્તાનું કહેવું છે કે કેળવણી લોકોને અનુકૂળ—જે વ્યવહારમાં ઉપયોગી થઈ પડે એવી હોવી જોઈએ, તે સર્વમાન્ય હોય—એ મંબધમાં જે મત હોય નહિ પણ આ દેશને માટે તે કેળવણી કેવી હોવી જોઈએ તે મંબધ મતફેર હોય

અમારા મતે—હાલ ૪ વરસનો અભ્યાસક્રમ ગામડાની નિશાળને માટે ઠરાવેલો છે તે વધારી ૬ વરસનો કરવો જોઈએ, અને તેથી તેમાં ઘટતો ફેરફાર થવો જોઈએ

નિશાળમાં ત્રીજા ધોરણ પછી એટલે છેલ્લા બે વરસમાં ખેતી, બગીચા તથા સુધારી કામ જેવી હસ્તકેળવણી—ને લગતુ ગાન આપવું જોઈએ તે આપી શકે એવા ખાસ ગ્રામિક તૈયાર કરવા જોઈએ તે ખાતર જુદી નોંધ મળે કનાસ કાઢવી

તાનુકાની એક મોટી નિશાળ સિવાય બીજી કોઈ પણ ગામની નિશાળને ૬ વરસ કરતા વધારે લાભો અભ્યાસક્રમ ચલાવના દેવો નહિ તાનુકાની નિશાળ ખાતે હાલની માફક ૮ વરસનો ક્રમ ચલાવવો અને તેનો હેતુ વર્નાક્યુલર શાબ્દનય પરીક્ષાને માટે ઉમેદવારો તૈયાર કરવાનો રાખવો આજુબાજુના તાનુકાના ગ્રામથી એ પરીક્ષાની ઉમેદવારી કરનાર છોકરા આવે તેને માટે છેલ્લા બે વરસનો અભ્યાસ કરવાની જોગવાઈ કરી આપવાને સાર હોય ત્યાં સારે વેતકથી

બગીચા કે ખેતીની કેળવણીમાં વહીવટી ગાન આપવું સિદ્ધાંતી કે શાસ્ત્રીય જામતું ગાન જોમ અને તેમ થોકુ અને થોકુ, તે પણ એ ઉમ્મરના છોકરા સારી રીતે સમજી શકે એવી રીતનું બનાવી આપવું

છ વરસ પૂરા થયા ન હોય અગર લગભગ પૂરા થવા આવ્યા હોય તેના છોખરાને પ્રથમ નિશાળમાં દાખલ કરવા નહિ.

હાલ ચાર વરસના છોકરાને દાખલ કરવામાં આવે છે એટલા નાના છોકરા દાખલ કરવાથી નિશાળને બોળાકા થઈ પડે છે તે તેમને નિશાળ ખાસ લાભ મળતો નથી'

[વસન્ત-આફ્રિસ.]

૨૫.

(૧)

“ Men's thoughts are much according to their inclination their discourse and speeches according to their learning and infused opinion; but their deeds are after as they have been accustomed..... In other things predominancy of custom is every where visible; in so much as a man would wonder to hear men profess, protest, engage, give great words and then do just as they have done before, as if they were dead images and engines moved only by wheel of custom ”

(Bacon)

અધિકાર, કીર્તિ, પંડિતાઇ, પૈસા, અને પ્રેમ, એ મનુષ્ય જીવનના મુખ્ય પ્રેરક બળ છે, પણ તે સર્વે કરતાં તેની શુદ્ધ ઇચ્છા.† અથવા નિષ્કામ બુદ્ધિ એ સર્વોત્તમ બળ હોવું જોઈએ; તેથી સદાચાર કે શીલ એ મનુષ્ય જીવનનો ખામ હેતુ છે. સદાચારનો આધાર ત્રણ બાબત ઉપર છે. (૧) મનનું કંટરતી વલણ. (૨) ટેવ. અને (૩) જ્ઞાન કે ઉપદેશ. પણ આ ત્રણે વસ્તુમાં ટેવ એ એક ઉપયોગી અંગ છે. “આરિય એ પૂર્ણ રીતે તામે ધર્મથી ઇચ્છા શક્તિ”, એવું મિલે આરિયનું સ્વરૂપ નક્કી કર્યું છે. જે કે આરિયના આ લક્ષણમાં ઉચ્ચભાવના કે જ્ઞાનેન તદ્દન ગાણુ ગાણુવામાં આવ્યું છે; તો પણ ટેવની દૃષ્ટિથી તેનું કહેવું બરાબર છે એમ નિઃસંશય આપણે કહી શકીએ; કારણ કે દોષપણ બાબત જાણવી, અને તેનો અમલ કરવો એમાં ધણે તથાવત છે કાઈ વસ્તુને જાણવી અથવા તેના શુભ અહણુ કરવા અને તેનો તર્ક કરવો એ બુદ્ધિનું કાર્ય છે. અનુભવથી પણ તે બાબતનો અનુભવ લેવો-તેને વિચારના પ્રદેશમાંથી આચારની ભૂમિકામાં અનુભવીએ ઇચ્છાશક્તિની ક્રિયા છે. જ્ઞાન થોડું હોય પણ ઇચ્છાશક્તિ પ્રબળ હોય તો આપણને સંસારમાં સારો વિજય મળે છે. જંતુ અને પ્રાણી સૃષ્ટિમાં ક્રિયા એ તેમના જીવનનો મુખ્ય હેતુ છે, પણ મનુષ્યને ચિન્તન કરવાની જ શક્તિ મળી છે, તેથી ઘણી વખત તેની ક્રિયા તર્ક વિતર્કમાં જ સમાપ્ત થાય છે; અને તેની પરિસ્થિતિ ઉપર જે અસર થવી જોઈએ તે થઈ શક્તિ નથી. આવી રીતે ચૈતન્યના આરંભથી ક્રિયા એ જીવનનો ખાસ હેતુ હોય એવું કંટરને નિર્માણ કરેલું છે. બુદ્ધિકાર જે તે સ્થાન-મળે છે તે તો ઇચ્છા શક્તિને અમુક માર્ગ શોધવાને આપેલો પ્રકાશ છે; પણ જ્ઞાનમાં ક્રિયાનું પ્રેરક બળ રહેલું નથી. અમુક બાબત સારી કે નરસી છે એનો વિવેક બુદ્ધિ કરે છે, પણ તેનો અનુભવ તો ઇચ્છાથી જ, થઇ શકે છે. ઇચ્છાના આત્રા સર્વોપરી બળને લીધે શોષનહોર- તેને સૃષ્ટિના આરંભનું મળ

† “ Kant points out that the moral consciousness is really based on the idea that there is nothing absolutely good except a good will.”

કારણ ગણે છે બુદ્ધિ અને ઇચ્છા, વિચાર અને આચાર, ક પના અને વ્યવહાર, એ અને અગ આપણા જીવનમાં આવશ્યક છે, પણ જ્યારે કેવળ બુદ્ધિના ધ્યાનનું સામાન્ય ચાલે છે ત્યારે યોગ્ય મમતાવતો ત્યાગ થાય છે અને તેની સહાએ પ્રત્યાધાતરૂપે ઇચ્છાનું બળ સર્વોત્તમ છે એમ સિદ્ધ કરનામાં આવે છે પ્રજ્ઞિ અને નિજ્ઞિ, કર્મ અને જ્ઞાન, બુદ્ધિ અને ઇચ્છા-એમાંથી જ્યારે એક તત્ત્વ ઉપર વિશેષ બાર મૂકનામાં આવે છે ત્યારે તેના બીજા અગ પ્રત્યે વિરાધ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે જાણે તત્ત્વ ગૌણ હોય એવી માન્યતા જોવામાં આવે છે, પણ ખરી રીતે તેમના યોગ્ય સમન્વયમાં વિચાર અને આચારની એકતા રહેલી છે બુદ્ધિ, ઇચ્છા, અને લાગણી જે ચૈતન્યના સ્વરૂપ છે તેની આસર આપણા જીવન ઉપર એકાદ વસ્તુ પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે, તોપણ તેના દરેક અંશ ગૌણ સ્વરૂપમાં હયાત માલમ પડે છે જેમણી અને પહેનારની દૃષ્ટિથી ઇચ્છા શક્તિની સત્તા વધારે ઉપયોગી છે એમ આપણે કયું કયું જોઈએ તેથી એક ઇચ્છા વિદ્યાન એવું કહ્યું છે કે મનુષ્યજીવનનો ત્રણ ચતુર્થાંશ ભાગ ક્ષિપ્રમાં સમાપ્ત થાય છે, અને ફક્ત તેનો એક ચતુર્થાંશ જ નિશ્ચય રીતે ભૂમિમાં હોય છે જે કે આ તેનું કહેવું નિહાનો અને ચિત્તમાં મંદિરમાં હશે તોપણ સાધારણ મનુષ્યનું લગભગ સધળું જીવન ક્રિયામાં જ મશગુલ હોય છે આપણા દરેકજના કામ દેવથી જ નિયમિત ચલેલા હોય છે ખાવ, પીવું, સુવું, ઉત્તર, લગાડ પહેરવા વગેરે જીણા જીણા કામ એ સર્વ દેવની સત્તાને આધીન છે જે આવા મમતે માટે આપણા મનમાં દગદગી કે વિચાર ઉત્પન્ન થાય તો આપણે ધર્મનું યોગ્ય કામ કરી ગઈએ પણ કુદરતે દેવના બળને લીધે આપણા હમેશના કામ ચત્રવત્ થાય એવું નિર્માણ પ્રેક્ષુ છે, કારણ કે નવા કામને માટે આપણે પ્રથમ જે મહેનત લેવી પડે છે તે ચારવાર તેની ક્રિયા કરવાથી એકાદી થાય છે, અને તેને લીધે એક જાતની સરળતા ઉત્પન્ન થાય છે ત્રીજીથી ધધા ઉપર નજર નાખવાથી આ બાબતની ખાતરી થાય છે બાળકને પ્રથમ પેન ઝાલતા શિખરવાને માટે પ્રથમ તેના હાથના સ્નાયુનો કાણુ કેળવવો પડે છે, કારણ કે અક્ષર સમજવામાં તેનું ધ્યાન ખેંચાવાથી તે એકી વખતે અક્ષર ઉકેલવામાં અને પેન ઝાલવાનું મામ કરી શકતું નથી, પણ જ્યારે સ્નાયુ ઉપર તેનો કાણુ દરે છે ત્યારે તે જટ લખી શકે છે તેની જ રીતે બાળકીકલ ઉપર ખેસતા શીખતી વખતે ઘણી વખત લાગે છે, કારણ કે તે વખતે હાથ, પગ, અને આખો એક વખત ઝમકવાનું હોય છે પણ જ્યારે તે ક્રિયા વ્યવસ્થિત થાય છે ત્યારે તે કામ ઘણી જડપથી થાય છે તેવી જ રીતે મંગીતના કામમાં પણ આવી મુશ્કેલી નડે છે, પણ આગળા ફળનામાં પછી તે કામ સહેલું લાગે છે કારીગર લોકો જે જડપ અને એકસાઈથી કામ કરે છે તે ફક્ત દેવના બળને લીધે છે આપણા જીવન ઉપર દેવની આવી બારે સત્તા છે તેથી ઇચ્છામાં કેહેવું છે કે દેવ એ બીજા જાતનું કુદરતી બળ છે અને મનુષ્ય એ દેવના સમ્રાટ રૂપ છે, અને તે સચાર્ય છે એમ લાગે છે આપણી બાળમાં પણ કહેવત છે કે “ત્રાણ અને પ્રજ્ઞિ સાથે જાય” મનુષ્યની પ્રજ્ઞિ એ અનેક મંડેકારનું ફળ છે પછીથી તે જાતિના અનુભવ લીધે હોય કે વ્યક્તિના પ્રયત્નને લીધે હોય કુદરત સમ્રાટ કરેલા અનુભવના એકદમ નાશ થતા દેવી

નથી; તેથી મનુષ્યનો સ્વભાવ ઘડાય છે અને તે થોડા વખતમાં બદલાઈ જતો નથી. આપણા જીવનમાં ટેવની આટલી બધી મહત્તા છે તેથી નાના બાળકની ટેવ કેવા પ્રકારની બંધાય છે એ ઉપર આપણે વિશેષ ધ્યાન આપવું જોઈએ. ટેવનું સ્વરૂપ કેવું છે, તે કેવી રીતે પડે છે; ટેવના ફાયદા તથા નીચેના ફાયદા શું છે; તથા તે ટાળવાના ઉપાય કયા છે એ મંબેધીનું જ્ઞાન આપાપને તેમજ શિક્ષકને જરૂરનું છે; કારણ કે ગૃહ અને નિશાળ એ બાળકની કેળવણીમાં ઘણા ઉપયોગી સાધન છે.

આવી રીતે ટેવની મહત્તાનો આભાસ વિચાર કર્યા પછી કેળવણી પ્રત્યે તેની ઉપયોગીતા કટલી છે તે વિષે થોડાક વિચાર કરીએ. કેળવણીનો વિચાર બે દૃષ્ટિથી કરી શકાય છે જ્ઞાનપક્ષે કેળવણી એટલે વ્યવસ્થિત જ્ઞાન છે અને ક્રિયાપક્ષે સારી ટેવ પાડવી તે છે. હાલમાં દરેક બાળક ટેવના રૂપમાં શિખવવાને માટે આશ્ચર્ય કરવામાં આવે છે અને અમેરિકામાં તો કેળવણીનો અર્થ જ “દાર્ઢ માધક્તા” (Efficiency), “કુશળતા” “ક્રિયાશક્તિ”, “કૃતિમાં અપજતા” એવો કરવામાં આવે છે. ડ્રો. જેમ્સના મત મુજબ “પ્રવૃત્તિ માટે મેળવેલી ટેવ અને ક્રિયાના વલણની વ્યવસ્થા” એ કેળવણીનો ખરો અર્થ છે. આવા ક્રિયાવાદમાં (Pragmatism) તાલિયક દૃષ્ટિએ સત્ય હોય કે ન હોય તોપણ કેળવણીના વિચાર માટે તે દૃષ્ટિ બિંદુ ધણું ઉપયોગી છે.

બાળક જન્મે છે ત્યારથી કુદરતી અને માનવ મંજેગોની અમર તેના ઉપર થયા જાય છે; તેથી તેની સ્થાને તે પ્રતિક્રિયા કરે છે; અને તેને અનુકૂળ વર્તન તે કરે છે. જ્યારે કુદરતી બળની અસર તેના શરીર ઉપર વિશેષ થાય છે ત્યારે તેનું જીવન ટકી શકતું નથી, પણ તેનામાં જે સ્વતઃ ક્રિયા કરવાની શક્તિ છે તેને લીધે તે તેમાં ફેરફાર કરી શકે છે અને તેના ઉપર વિજય મેળવે છે. આવી રીતે બાલ મંજેગોના પ્રોત્સાહનને અનુકૂળ વર્તન તેને આપણે ‘જીવન’ કહીએ છીએ, પણ મનુષ્ય બાળકને શારીરિક જીવનના નિર્વાહથી સંતોષ પામવાનો નથી. તેને તો મનુષ્યજાતિએ સુધારાના જે સાધનનો સંપર્ક કરેલા છે, તેના લાભ લેવાનો છે. જંગલી મનુષ્યના બાળકને તેની પરિસ્થિતિને અનુસરી, શિકાર કરવો, હથિઆર વાપરવું, વગેરે લડાયક સ્તમ્ભીનો અનુભવ લેવો પડે છે; પણ આપણી પરિસ્થિતિ તેના જેવી માઠી નથી, તેને માટે ખાસ તૈયારી કરવી પડે છે, અને તે માટે જ્યે તેની ક્રિયાશક્તિ વધારે કુશળ થાય તેમ તેને માટે વિશેષ લક્ષ આપવાની જરૂર છે. આવી વસ્તુ સ્થિતિને લીધે બાળકના મંજેગોમાં ફેરફાર કરવો, અને સુધારો વધારો કરવો એ શિક્ષકનું કર્તવ્ય છે, કારણ કે જે પ્રકારના મંજેગો હોય છે તે પ્રમાણે તેને પ્રત્યુત્તર કરવાનું મન થાય છે અને ધીમે ધીમે તેને તેવા પ્રકારની ટેવ પડે છે. અમુક પ્રકારનું આપો આપ કામ કામ કરવાનું વલણ એને ટેવ કહે છે. જે બાળકની પરિસ્થિતિ સારી હોય છે તો તેને સારી ટેવ પડે છે અને તે નાશ મંજેગોમાં ઉછરે છે તો તેને દાનિકા-રક ટેવ પડે છે; અને જે ટેવ પડે છે તે ટાળવાને માટે ઘણી મહેનત પડે છે; તેથી પ્રથમથી જ તેને સારી ટેવ પડે તે માટે સારા વાતાવરણમાં રહેવાની જરૂર છે. યોગ્ય પરિ-

રિયતિની પ્રખળ અસર અદરશ રીતે તે બાળકના મગજ ઉપર થયાં જાય છે, અને તે પ્રભાણુ-તેના માનસિક વલણુના બીજ રોપાય છે; પણ સારા મંત્રેગીતી સાથે બાળકની ક્રિયા પણ અવસોદકવાની જરૂર છે. કારણ કે બાળકનામાં જે કુદરતી વલણુ જોવામાં આવે છે તેમાંના કેટલાકને દાબી દેવાનાં હોય છે અથવા તો તેમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર હોય છે. 'કુદરતને અનુસરવું' એ ઉપદેશમાં 'કુદરત' એ સર્વ રીતે ઉત્તમ વસ્તુ છે અને મનુષ્યની ક્રિયા તેમાં જે ફેરફાર કરે છે તે બગાડ કરે છે એવું માની જોવામાં આવે છે; પણ 'કુદરત' શબ્દનો અર્થ જે રીતે કરવામાં આવે છે. (૧) મનુષ્યમાં રહેલું શુદ્ધ ચૈતન્ય અને (૨) તેની પ્રકૃતિ કે માયા જે ચૈતન્યના વિકાસમાં અંતરાયરૂપ છે તે. 'કુદરત' નો અર્થ સૃષ્ટિના પદાર્થ અને બનાવ છે એમ સ્વીકારવામાં તોપણ 'કુદરત'થી નીતિ અને અનીતિના ધોરણનો ખુલાસો થઈ શકતો નથી; વળી મનુષ્ય એ કુદરતની ઉત્તમ વસ્તુ છે અને તેના આત્માના પ્રકાશને લીધે તેનું અસ્તિત્વ તથા જ્ઞાન તેનું મળે છે; તેથી કૃત કુદરતી જોઈ કે વેગને તાબે થઈ ક્રિયા કરવી એ ઇષ્ટ નથી; તેમજ માનુષી ક્રિયાનું ધોરણ કુદરતની ક્રિયાથી હોઈ શકતું નથી. સૃષ્ટિના વિકાસમાં મનુષ્ય પ્રાણુએ હાલમાં તેનો અંતિમ હેતુ હોય એમ માલમ પડે છે, તેથી તેની સૃષ્ટિના આદર મુજબ તેમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર છે; નહિ તો મનુષ્યમાં જે નૈતિક અને ધાર્મિક વિકાસ જોવામાં આવે છે તેને માટે કંઈ અવકાશ રહેતો નથી. 'કુદરતને જ્યારે તેના બહોળા અર્થમાં મણુવામાં આવે છે ત્યારે જ તેની ક્રિયા ઉચ્ચતર બનાવી શકાય છે માટે 'કુદરતને અનુસરવું' એ સૂત્રનો અર્થ મનુષ્યના આત્માના ઉત્તમ વેગને અનુસરીને તેના અનિષ્ટ વલણુને કાષ્ટ રાખવાં તે છે; બાળકને ન્હાનપણથી પડતી ટેવ ઉપર તેથી દેખરેખ રાખવાની જરૂર છે.

કામળની શોધ અને હાવવાની કળાને લીધે ચોપડીઓ ધણી સોંપી મળે છે અને તેને લીધે જ્ઞાન મેળવવાને માટે જ ઉત્કંઠા અને પ્રયાસ પ્રાચીનકાળના, લોકોમાં જોવામાં આવતો હતો તેવો હાલમાં માલમ પડતો નથી તેમજ જ્ઞાનના સાધનની ધણી સરળતાને લીધે જ્ઞાન એ સર્વ દુઃખનો ઉપાય છે એમ સમજવામાં આવે છે. 'જ્ઞાન' એ શબ્દના અર્થ પદાર્થના શુણ્ણ પ્રહણ કરવા અને તે ઉપર વિચાર કરવો એવો કરવામાં આવે છે; પણ તે સાથે જે આચાર બળની જરૂર છે તેને જોણુ મણુવામાં આવ્યું છે. પણ પ્રાચીન કાળમાં 'આચાર' કે 'ડેવ' તું અહત્વ વધારે સમજવામાં આવતું હતું; કારણ કે તેમની શિક્ષણ પદ્ધતિમાં 'અનુભવ' એ એક ઘણું ઉપયોગી અંગ હતું. કાષ્ઠપણુ વિષયનું જ્ઞાન તેને લગતા અનુભવ પછી આપવામાં આવતું હતું. પ્રથમ ટેવ કે આચાર અને તેને સ્પષ્ટ કરવા અથવા તેના વિશાળ દૃષ્ટિ બિંદુને માટે તેનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન આપવાની જરૂર સ્વીકારવામાં આવી હતી. એમિસ્ટેટેલ તેના નીતિશાસ્ત્રમાં જીવાન માણસને તે શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાની મના કરે છે; કારણ કે જ્યાં સુધી મનુષ્ય સહવાસમાં મનોવિકારનો યોગ્ય અનુભવ થતો નથી ત્યાં સુધી તેનું જ્ઞાન અંતરમાં રહી શકતું નથી. આપણા દેશમાં અપાતી ધાર્મિક કેળવણીમાં પણ ટેવનું પ્રાધાન્ય જણાઈ આવે છે. પુસ્તકમાંથી ધર્મના સિદ્ધાંત વાંચવાથી કે સાંભળવાથી ધર્મ કે નીતિના સંસ્કાર પડતા નથી, પણ ધાર્મિક જીવન ગાળવાથી તેની છાપ હૃદયમાં

પડે છે. નીતિના શિક્ષણમાં પણ તેવ જ પ્રધાન વસ્તુ છે. નીતિના સત્ય તો સારી દેવને વ્યવસ્થિત કરવાને, તેમજ ઉચ્ચ બાબતાથી મનુષ્ય જીવનમાં ઐક્ય ઉત્પન્ન થાય તે માટે જરૂરના છે જ્યાં સુધી કોઈપણ વિષયનો અનુભવ હોતો નથી ત્યાં સુધી તેનું જ્ઞાન ઉપયોગી નિવડતું નથી; વળી કેટલાક વિષય, તો ક્રિયાત્મક જ છે; જેવાં કે ખેતી રસોઇ, ગાયન રાજ્ય નીતિ પ્રગેરેમાં પ્રથમ ખાસ અનુભવની જરૂર છે. તેનું શાસ્ત્ર તો તે એક વિશાળ વિચાર આપવાને માટે જરૂરનું છે; તેમજ જે જુલ થવાનો સંભવ છે તે અટકાવવાને તથા સુધારવાને માટે ને છે.

જ્ઞાનના આવા સર્વોપરીપણાની જરૂર સુધારવાને માટે તેની સાથે “Learn by doing” ક્રિયાથી કેળવણી લેવી એવી બાબત સ્વીકારવામાં આવી છે. અનુભવના વર્તુલનું વિચાર એ અડધું અંગ છે અને બાકીની ભાગ ક્રિયા છે. જ્યારે વિચાર અને ક્રિયાના અંગેલન થવાથી અનુભવનું કુંડાળું પૂરું થાય છે ત્યારે ચતુર્થ જ્ઞાન મળે છે એમ કહી શકાય. ક્રિયાની આવી ઉપયોગિતાને લીધે હાલમાં દરેક વિષયના શિક્ષણમાં જેમ અને તેમ એકથી વધારે ઇન્દ્રિયનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. ફક્ત જ્ઞાનેન્દ્રિયનો ઉપયોગ થતો જોઈએ તેટલું જ નહિ પણ તેમાં ખાસ હાથની ક્રિયા વધારે જોવામાં આવે છે. જ્ઞાનેન્દ્રિય અને ઈન્દ્રિયના સંયોગને લીધે જે જ્ઞાન મળે છે તે વધારે સ્પષ્ટ અને દૃઢ થાય છે અને આખરે તે દેવનું રૂપ મહત્ત્વ કરે છે. જ્યારે નવી બાબતો દેવના રૂપમાં બંધાય છે ત્યારે મગજ ને મહેનત જોઈ પડવાથી બાબતનું ધ્યાન ખીજી હકીકત મેળવવા પ્રયાસ કરી શકે છે.

સૂજાજાઈ હીરાલાલ ચોકસી.

ચૌરો.*

[નીચેનું ચિત્ર જીવનની અને કેળવણીની એક બાબત રજૂ કરે છે. એ બાબતની બહામણ કરવા માટે એ મુશ્કેલી નથી, પણ સમગ્ર સમગ્ર એના સાગ્ર અંશે જ લેવા માટે.
તત્ત્વી.]

* જન્મ ઇ. સ. ૧૮૧૭, મૃત્યુ ૧૮૬૨. ચૌરો પ્રજા બાગે એકાન્તવાસી પરમહંસ દયાનું જીવન ગાળતો, અને વનનાં પશુ-પંખીઓ એ એનો બન્ધુવર્ગ હતો. તેઓ મનુષ્યનો બપ હાંડી એની સાથે રમતાં, એનો એક એવો સિકાન્ત હતો કે મનુષ્યે જરૂર કરતાં વધારે મહેનત કરવી નહિ; એક દિવસ મનુષ્યોનો તો છ દિવસ આરામના !

“ He had been apprenticed to leaning of nature in preference to that of man.....Birds came at his call, and forgot their hereditary fear of

દરેક દિને એ 'તું કોણ?' પૂછતો, અને પોતાનો સવગો આચાર બાવનાના પાયા ઉપર સ્થાપના ઇચ્છતો. એ તદ્દન ઓદિની સામે ઊભો રહેનારો હતો, અને એના જીવનમાં જેટલા નકાર બરાએલા હતા તેટલા થોડા જ જીવનમાં બરાએલા હશે! એ કોઈ પણ ધર્મ માટે ફેળવાયો નહોતો, એ પરણ્યો ન હતો, એ એકલો વસતો; એ કદી દેવગે જતો નહિ, એ કદી 'વોટ' ચાને મત આપતો નહિ, અને સંજ્ઞાને કંઈ આપવા ના પાડતો, એ માસ ખાતો નહિ, એ મદિરા પીતો નહિ, એ તમાકુનો ઉપયોગ નજીતો સરખો પણ નહિ, અને એ કે કુદરતના શાસ્ત્રનો અભ્યાસી હતો, તથાપિ કોઈ પણ પશુ પક્ષીને પકડવાનો આવો પાત્ર કે બદકનો ઉપયોગ કરતો નહિ એણે વિચારના અને કુદરતનાં મલ્લચારી રહેવું જ પર્મદ કયું છે ને નિરાકર એ એને માટે હાથપણ ભરેલું જ હતું ધન કમાવાની એને સંગવડ નહોતી, અને મનિનતા અને અસુરકાઈ—એના ડાંગ વિના પણ ગરીબાઈથી એમ મટેવું એ એ નજીતો હતો.

એના અભાવમાં મોઢક લસકડી તરત હતુ—જે કદી દગાતું નહિ, જે હગેગા મળી અને આમચ્છેથી ભરેલું હતુ, જે કામજતા તે બાંધે જ નાજીતું—જેથી પોતે દરેક વસ્તુના સામા પક્ષમાં જ હોય એમ પોતાને લાગ્યા કંઈ એને મોઢ ને કોઈ જાનિતિ ઊઘાડી પાવવાને નહોતી, કોઈ ને કોઈ જૂનને દેડમાં નાખી થોડા આગળ ડાબી કરવાતું ગમતું એમ કદું તે આને કે એની શક્તિઓને પૂરેપૂરી બહાર લાવવા માટે એને થોડીક વિનયની સુધિ, વિનયનો દુન્દુભિતાદ નેમ્મતો એને ના કરેતા કાર્ડ જ થમ પડતો નહિ, ખરેખર, એને હા કરતા ના કહેવી જ ધણી સુગમ લાગતી જ્યાં એણે એમ રૂ. ૫ સામત્ય કે એની સામે પડવાની જ એની ખેલી વૃત્તિ થતી એટલી બધી એની આપણા હમેશના વિચારમાં સામકાપણા પ્રત્યે અસહનતા હતી. આ જેવને લીધે આમાનિક પ્રેમ ઉપર જરા હિમ પડે છે ખરું અને એ કે પરિણામે એનો મનુ એને કેવું કે અમત્યના આરોપથી મુક્ત કરે છે તોપણ એથી એમના એ વચ્ચેની સાતચિત્ત તો બગડી જાય છે તેથી એના જેવા શુદ્ધ અને નિષ્કપની આત્માની સામે પ્રેમના મળન્ધથી જોડાએતો મરખા દરજ્જાને કોઈ પણ સાથી નહતો. એના એક મિત્રે કહ્યું "હું દેખીને ચાહું છું પણ એ મને ગમી શકતો નથી અને એની સાથે હાથેહાથ માળગા એ તો એક જલની કાગીમાં હાથ ભેરવના જેવું છે."

એવો મન્યાસી અને રિયતપ્રજ હોવા છતાં, એ ખરેખર મહાનુભૂતિ ધરનારો હતો, અને જે યુવકોની મંગલિતા એ આવતો તેમને એ ખગ હૃદયથી અને આત્મ જેરી મરત

man, beasts lipped and caressed him the very fish in lake and stream would glide unafraid between his hands. 'In the effort to reduce the

of economy to a fine art he arrived at the conviction that the best a man did over and above positive demands of necessity the better for him and for the community at large, he would have had the order of the week reversed—six days of rest for one of labor

તાથી, આદતો; અને એમને વિવિધ જાતની અને અસંખ્ય-નદી અને ક્ષેત્રની-વાતો કહીને ગમ્મત કરાવવાનું એને બહુ ગમતું. અને એમને સાથે લઇ એ હકલમેરિ ચેરટનટ કે દ્રાક્ષા ખાવાની બિનહુએ જતો.

ચોરોને શરીર બહુ ગોઠતું અને ઉપયોગી થાય એવું હતું. એ કદે ડીંગણો, મજબૂત બાંધાનો, અને વર્ણુ આણે હતો; આંખો ભૂરી મજબૂત અને વિચારશીલ હતી, અને દેખાવ ગંભીર હતો; પાછલાં વર્ષોમાં મ્હોંએ શોભતી દાદી ગમ્મી હતી. એની ઇન્દ્રિયો તીવ્ર હતી, એનું કાંડું સુસ્તિષ્ઠ અને દૃઢ હતું, હાથ મજબૂત અને ઓળંગ વાપરવામાં ચાલાક હતા. તથા શરીર અને મન વચ્ચે કોઇક અદ્ભુત મેળ હતો. સોળ વાંસ જમીન પગે માપી શકતો, તે ખીજે માણસ વાંસ અને સાંકળ લઇને માપે તે કરતાં વધારે ચોક્કસ રીતે. રાત્રે ઝાડીમાંથી પણ એ રસ્તો શોધી શકતો, તે આખ કરતાં પણ વિશેષ પગ ધરી. આંખ વડે એ બધે સારી રીતે ઝાડનું માપ કળી શકતો. અને એક વાછડાનું કે હુકરનું તોય એક વેપારી કરી શકે તેની ચોક્કસાઈથી એ કરી શકતો. એક પેટીમાં એક ખુશાલ કે તેથી પણ વધારે પેન્સિલનો ભાંશે પડ્યો હોય અને તેમાંથી ખાર પેન્સિલ સાથે ઉપાડવી હોય તો તે—દરેક વખત, એટલી જ હાથમાં આવે એમ તે લઇ શકતો. એને તરવું દોડવું હંકારવું વગેરે સારાં આપડતાં, અને એક આખો દિવસ પગે મુસાફરી કરી હોય તો તેમાં પણ એ ખીજઓના કરતાં સરસ બિતરતો. અને એના શરીરનો મન સાથેનો સંબંધ ધણો સુંદર હતો. એના પગ જેટલાં ડગ ભરતાં તેટલાં એને જોઇએ છે એમ એ કહેતો. અને જેટલી એના ફરવાની લંબાઇ, તેટલી જ હમેશાં એના લખાણની લંબાઇ થતી. ધરમાં ખેતી રહ્યો હોય તે દહાડે એ બિલકુલ લખી શકતો નહિ.

એની અવયોગનશક્તિ એવી હતી કે એને અધિક ઇન્દ્રિયો હોય નહિ? જાણે મુશ્કેલીક યન્ત્રથી એ જ્ઞેતો, સ્વરવર્ધક કર્ણશૃંગથી જાણે સાંભળતો, અને એની સ્મરણશક્તિ એ જાણે એના જોવા-સાંભળ્યાના દ્રશ્યગ્રાહ લેતું રજિસ્ટર. અને છતાં પણ એ સારી રીતે સનજતો કે વસ્તુ નહિ પણ વસ્તુની મન ઉપર અસર એ જ ગદસ્તની ખાતલ છે. દરેક વાત એના મનમાં દેદીપ્યમાન રહેતી—સમગ્રની વ્યવસ્થિતતા અને સુંદરતાનો જાણે એ નમૂનો. કોઇ કોણે એને ડિઝી આપી નહિ કે પ્રોફેસરની જગ્યા આપી નહિ. કોઇ પ્રાધ્યાપક એને એના પત્રવ્યવહારી મન્ત્રી શોધક કે સજાસદ સરખો પણ માન્યો નહિ. કદાચ આ પંડિતમંડળ એનો હાજરી ભૂલી કટાક્ષથી ખેંચી હતું. પણ કંઠરતાના રહસ્યોનું અને અપૂર્વશક્તિનું જ્ઞાન એના જેટલું કોણે જ ખીજ કોઇને હતું; એના કરતાં વધારે વિપુલ અને ધાર્મિક એકીકરણ તો એ જ્ઞાનનું કોણે જ ક્યું ન હતું.

પુત્રને--પિતાના પત્રો.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૪૮૦ થી.)

૧૩.

મહારા પ્રિય પુત્ર.

ગયા બે પત્રોમાં મહે તને નીતિને માટે જરા વિસ્તારથી લખ્યું છે. હજી તે વિષય ઘણા વિસ્તારથી લખવાનો મહારો વિચાર હતો. ને મહારાં બવિધ્યનાં લખાણોમાં તે સારીના રંગ પ્રમંગોપાત નવા નવા કરીશ. પણ એકદમ તને કંટાળો આવે તેથી જરા વિશા પમાડાવવી ધારી છે. શારીરિક કેળવણી આપવી અવશ્યની છે તે સંબંધે બે વિચાર હોઈ જ ન શકે. તેની જરૂરીઆત વિશે જોટલું કહીએ તે ઝાણું. આપણામાં જૂની કહેવત છે કે “ પહેલું સુખ તે જાતે નર્વા ”—છંદ્રેશમાં પણ એવી ઉક્તિ છે કે જેનામાં અંગમળ છે તેનામાં બુદ્ધિમળ પણ વિશેષ રહે છે. પ્રાચીન સમયમાં તે અપાતી એ કહેવું ખોટું નથી. કારણ કે ઇતિહાસ અને પુરાણોમાં આપણે અગણિત વાતો વાંચીએ છીએ. કોઇને સહન (અર્થાત્ અગણિત) હાથ, કોઇને દશ શીર્ષ, ને તેના પ્રમાણમાં હસ્ત અને પાદ. આનો અર્થ આપણે એટલો જ કરવાનો કે તે સમયનાં મનુષ્ય સરાકત વધારે. બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયનું શરાતન પ્રસિદ્ધ હતું તે ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે તે બે વર્ણમાં તે વિશે ઘણી કાળજી રાખવામાં આવતી હશે. નૈતિક અને ધાર્મિક કેળવણીની સાથે જ તેના ક્રમ ગોઠવવાનો હશે, ને તે થાય તે જ સાક, તે વખતે તે લેવાનાં સાધન પણ ઘણાં હશે. તેનાં વિદ્ય હજી હિંદુસ્થાનમાં ઘણે સ્થળે દેખવામાં આવે છે. ઉત્તર ને પૂર્વના ભોકો હજી સરાકત હોય છે. કુસ્તીને સાર અખાડા ઠેર ઠેર જેવામાં આવે છે. રાગ રંગવાડા તરફથી યોગ્ય મદદ પણ મળે છે. કેટલાક તહેવાર પણ એવા રાખવામાં આવેલા કે તે દિવસે અંગમળનું માપ જેવાનો અવકાશ મળે. દક્ષિણમાં હજી પુના નાસિક વગેરે જગોએ કસરત કુસ્તી વગેરે આજાં છે, ને ભોકો વિમુખતા જતાવતા નથી. તે ખાતે તો ખરેખર શોય કરવા જેવી સ્થિતિ આપણા યુગરાતની. આપણે ત્યાંહાં જામડાંમાં લોક જે સાધારણ બળવાન જણાય છે તે સ્વાભાવિક રીતે; બાકી કસરતી નથી. આજે બાજે તો આપણે ધાનના કોથળા ! શરીર બહરવાં, પાટધર નહીં. હમણાં શાળાઓમાં શારીરિક બળની વૃદ્ધિને માટે પ્રયત્ન થતા દીકરામાં આવે છે. સરકારે પણ ‘કસરત શાળાઓ ઉધાડી સવડ’ કરી આપી છે, ને છોકરાઓએ તંદુરસ્તીની કિંમત આંકવી શરૂ કરી છે. જેમ આપણી બહેલી આંખ્ય ઉધારશે તેમ લાભ સમજશે. માયાપે છોકરાંની શારીરિક સ્થિતિ તરફ બહુ લક્ષ્ય આપવું જોઈએ. તેમના અબ્યાસના પ્રમાણમાં તેમને સાર પૌષ્ટિક ખોરાકને માટે પણ તજવીજ રાખવી ઇષ્ટ છે. જૂના વખતમાં શીયાળાની રૂતમાં સડે માયાપ પોતપોતાના ગળા પ્રનાણે છોકરાંને વસાણાં કરીને

ખવડાવતાં, ને તે મશે પોતે પણ થોડો ઘણો ઉપભોગ લેતાં ને કુકતી ઇમારત ટકાવતાં. હાલમાં કેળવણી તરફ લક્ષ્ય વધારે ને શરીર સુધારણા તરફ કમી. મહાત્મા ધાણુ વાળ્યો છે. તેની સાથે કંઈ ખોરાક લેવાતો હોય તો સાર. એકલો મહા બંકરામિને ખગાડે છે. આજનાં બધાં છોકરાંમાં ઘણે ભાગે નજર ટૂંકી થાય છે. અશક્તિ, બ્લીકણુપણું, કમતાકદી, કામળતા વધતાં દેખાય છે. શરીર નિસ્તેજ થાય છે. મ્હેનત કરતાં કંટાળો આવે છે અસ્પાયુષ્ય અને નિરુત્સાહીપણું વધે છે. ટાંક, તૈડકો, વરસાદ સહન થતાં નથી. આપણા દેશમાં પ્રગ્નની કમતાકાદીનું એક કારણ બાળલગ્ન પણ મહારી ધ્યાનમાં આવ્યું છે. એક તરફ અભ્યાસની ચિંતા, બીજી તરફ ન્હાની વયમાં લગ્ન થયું હોય તો મંસાર ચલાવવાની કાળજી. બન્ને મારની વચ્ચે શરીર ઝાંઝુ ખીલતું નથી. પ્રગ્ન નિર્જળ પેદા થાય છે, ને આપણા હાલનો સંસાર એક છોકરીઓની ધર ધરની રમત જેવો દેખાય છે. આપણામાં સંકેદ પાંચ ટકા પણ પહોંચતો પાડુ મારે તેવા ઉંચા, કદાવર અને ધ્રીડ પુરુષો ક્યાં હોય છે ? ઉંચી, ઘાટીલી ખુબસુરત ને સશક્ત સ્ત્રીઓ ક્યાં હોય છે ? છોકરાંમાં યુવાવસ્થા જ કોનામાં દીઠી ? શરીરનો વિકાસ ક્યાં હોય છે ? દીકરા, નિરાશ થવાનું કારણ નથી. હિમ્મતથી આ તરફ લક્ષ્ય રાખો, ને સુધારો અવરૂપ થશે. ઉદ્યોગીને તેના પુરુષાર્થમાં પ્રભુ સદૈવ સહાય રહે છે.

લી. તહારા પિતાના અનેક આશીર્વાદ.

૧૪.

મહારા પ્રિય પુત્ર.

નૈતિક અને શારીરિક બળને માટે કલા પછી આપણામાં માનસિક બળની શી સ્થિતિ હતી અને હાલ થઈ ગઈ છે તે વિષે બે બેલાલ લખ્યું તો તે અસ્થાને નહીં ગણાય. માનસિક બળને વિકાસ મહારી ધ્યાનમાં પ્રત્યેક મનુષ્યની સ્થિતિ ઉપર ધણે અંશે આધાર રાખે છે, કેટલાકને ગુણો સહજ છે. જન્મની સાથે માનવ જાતિને પ્રાપ્ત થયેલા જોવામાં આવે છે. કેટલાકને તેની વૃદ્ધિ કરવાના પ્રયત્ન મળે છે તેથી વધતા જોઈએ છીએ. ને કેટલાકને સાધનના કમીપણા અને બીજાં અન્ય કારણો લાગે વિકાસનો અવકાશ મળતો નહીં હોવાથી જોવા ને તેવા દરી જાય છે. પૂર્વ કાળમાં બીજી કેળવણીની સાથે માનસિક કેળવણીને માટે થોડું કરવામાં નહોતું આવતું. ગુરુ-શિષ્યની પ્રણાલિકાના વખતમાં અભ્યાસક્રમ પુરો થવા પછી ગુરુઓ શિષ્યને માનસિક શક્તિની ખીલવણીને સાર અનેક ઉપાયો યોજતા. તેમને સાથે લાગે દેશાટન કરતા. પહાડ, પર્વત, નદી, સમુદ્ર દેશપરદેશ ફરી ન્હાતા મહોટા રાજાઓ, રૂપિ, મુનિ, તપસ્વી ઇત્યાદિ મહાત્માઓના પ્રસંગમાં આવી તેમને વસ્તુ તથા સ્થિતિનું અવલોકન કરાવતા-સૂક્ષ્મસંદર્ભ, માનવધર્મ, મનુષ્યપ્રકૃતિ, સામાજિક બંધાર અને દુનિયાદારીને ઉપયોગમાં આવતા સર્વ પ્રકારના પ્રપંચનું જ્ઞાન આપી પ્રત્યેકમાં તેમને રોચે મુકવા કોઈ જાતિનો પ્રયત્ન કરવા ચૂકતા નહીં. જે આજના જ્ઞાનમાં વિષમપણું જણાતું તો ગુરુજાનન કમીપણું દેખાતું ને શિષ્ય વૃત્તિ-વગેવાતી. સર્વ વાતે સિદ્ધ બનાવ્યા વગર નિપુણતાની પદવી

હવે તે વખતે શાનું નામ ધર્મ હતું ? શું અને કેવી રીતે પળાતું, તેના વીગતમાં પડવાનું આ સ્થાન નથી. તેને માટે જેને અપેક્ષા હોય તેણે “ધર્મશાસ્ત્ર” ના ગ્રંથોનું અવલોકન કરવું ને તે તરફ અભિરુચિ થતી હોય તો તેનું અધ્યયન કરવું, ને તેમાં લખ્યા પ્રમાણે અને તેટલું પાળવાને પ્રયત્ન કરવો. આજ તો જ્યારે દિવસે વધારાના મંત્રાર્ચન જ થતા નથી તો તેના કામ પ્રમાણે ધાર્મિકજ્ઞાન આપવાની કોઈ શું કામ કાળજી કરે ? ધાર્મિક ક્રિયા કરે છે કોણ ? જાને, કરનાર અને કરાવનાર જ ક્યાંમાં છે ? પ્રજા એવી તરેહનો પુણ્યમાં આવે છે કે, કશું છે તેનો શો સ્વર્ગનો દોડો જાણવાનું મળ્યું, ને નથી કરતા તેને નરકમાં નાંખવાનો શો પુરાવો છે ? હાલનો વખત સ્વર્ગચિંતિ સ્થાપનાનો છે, અનુમાનને અવકાશ નથી. દૈવી કે સિદ્ધાંતની જરૂર નથી. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ હોય તો આવી જાણ ! આપણા જેવી ઉચી જ્ઞાતિમાં વીમ વીમ વર્ષે ઉપનયન મંત્રાર્ચન થવાનું આપણે જાણીએ છીએ. ને હવે પચીસ થવા આવ્યાં એવા છોકરાને ન થવાના દાખલા પણ વેગળા શોધવા જવાના નથી. આપણા એક નાગર મુદરસ્થના બે સોળ વર્ષ ઉપરાંતના છોકરાને જનોઈ આપ્યાની એક કહાણી જ્યારે મ્હને પ્રથમ કહેવામાં આવી ત્યારે ધણું આશ્ચર્ય લાગ્યું. બ્રાહ્મણને ત્રાણતોભા પડાની છે, દક્ષિણની લાલચે તેણે કર્મ કરાવ્યું. બાકી નથી ટોરાદિ કર્મ થયું કે પ્રાચીનવિધાન કે કોઈ જાતિની વિધિ નિષ્ક્રિયાનાં દાન આપીને ગાડુ ચલાવ્યું છે. જાણના દેવ ને કપાસીયાની આંખો જેવો વ્યાપાર થયો. આટલું વિગતવાર લખવાનો ફક્ત એટલો જ હેતુ છે કે આપણા જેવી ઉચી કોમમાં પણ જ્યારે આ પ્રમાણે બનતું જોઈએ, તો પછી નીચમાં તો શી સારી આશા રાખી શકાય ? બ્રાહ્મણને હવે વેદ બજાવવા બણાવવાની ફરજ માથે રહેલી નથી. ગોરજ અમણ હોય એટલે યજ્ઞમાનને શું કામ ફરજ પાડે ? કેટલાક બ્રાહ્મણને જમવા આવ્યો હોય તો, સારો માંડો પ્રમંગોપાતનો મંકપ દર્શવતાં જ નથી આવડતું, ફક્ત જમ્યા પછી દક્ષિણ લેતી વખતે “સ્વસ્તિ,” વચ્ચારણ કરવાનું શિક્ષણ રહી ગયું છે. હવેના ગોર યજ્ઞમાન વચ્ચેના સંબંધ એક મંત્રાર્ચન પ્રપંચનો નિયમ બની રહ્યો છે. લગ્ન કે મરણ થાય એટલે ગોરને આટલું આપવું. પણ આપ્યા બદલ ગોરે શું કરવું તેનો તેને ખ્યાલ નથી. મ્હારા એક મંત્રાંધીએ મ્હને એકવાર વાત કરી હતી કે એક શુક્રસે એની મા યુવતી ગઈ તે નિમિત્તે અમુક સંસ્કરણ એટલું કરીને અમુક દક્ષિણા તેના ગોરને આપવા માંડી, ત્યારે તેણે કહ્યું કે “સાહેબ ધણું સાકં થયું (એની મા મરી ગઈ તે) કેમકે પીઠાવાળાનો તેના ઉપર બારે તડકો છે, ને આ રૂપીઆ તે સવેળા કામ લાગશે. ” !!! આપનારે ધણું કમવાટ સાથે આપ્યા આપણામાં હવે ગોર યજ્ઞમાનના સામાન્ય નિયમ જ ક્યાંમાં રહ્યા છે ? અરસપરસ બેપરવાઈ જણાય છે. આનું આજ કામ થયું નથી. દિકરા ગમરાસો નહીં. તમારા, કે મ્હારા, કે મ્હારા આપના ઉપર, અગર તેથી એક બે પેદી ઉપર સુધી. હોય આવે તેમ નથી આપણા બ્રાહ્મણોએ તેમનું કર્મ છોડ્યું, ધર્મશ્રદ્ધ થયા, ને તેમનું દેખીને આપણી આ સ્થિતિ બની છે. જે તેમણે આપણા આગળ પોતાની નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મ, અલ્પવચસ, શાસ્ત્રગાન, તેના વિધિ નિષેધ, તે કરવાથી લાભ, ન કરવાથી હાનિ વગેરે, બાળતો તાજ ને તાજ રાખી હતો આપણી આવી ધર્મ વિમ-

ખૂતા ન થાત એમ મહને લાગેો વિચાર ક્યેં જણાયું છે. બ્રાહ્મણોની સંખ્યામાંથી આશરે પાંચ ટકા જેટલા પશુ ભાગ્યે જ સ્નાન સંધ્યા કે ગાયત્રિ જપ કરતા હશે. હરે તેની હાંસી થાય છે ન કરે તે ડાહ્યો ગણાય છે. એક વહેમી ને બીજો સુધરેલો લેખાય છે સારાંશમાં એટલું જ લખું છું કે ધર્મ પાળવાની જરૂર આપણે છે કે નહીં તે વિશે આપણે સંદિગ્ધ બન્યા છીએ.

લિ. તહારા પિતાના અનેક આશીર્વાદ.

૧૬.

મહારા પ્રિય પુત્ર.

ગયા પત્રમાં મ્હેં ધર્મ વિષયમાં આપણી મંદિગ્ધ સ્થિતિ વિશે જ લખ્યું છે, તે બાબત જરા આજે વિશેષ ચર્ચા કરવાને મ્હારો વિચાર છે. શું આવી ને આવી સ્થિતિ કામગરહો તો સાઈ? કે તેમા ફેરફાર થવાની જરૂર છે? ધાર્મિક વિષયમાં આતું એ દરકારપણું રાખતું એ વિતાવહ છે એમ કોણ કહેશે? જ્યારે ધર્મ સંબંધી વિચાર કરીશું ત્યારે કમો ધર્મ? શુ કરવું, શું ન કરવું અને કોણ કરવાના અધિકારી? અધિકારકોને કટલે? કોણ આપે? ક્યાં ધર્મનાં પુસ્તકો માનવાં? કયા નિયમ અને ધોરણને પ્રમાણભૂત ગણવાં? પંથ કયો પાળવો? શુ કોને કહેવા? આ અને તેવા બીજા પ્રશ્નોના હાર ને હાર મ્હાઈ મથું કોડી નાંખે છે. શરૂ અને માળાપ ધાર્મિક જ્ઞાનનુ દાન દેવા સંબંધે તદ્દન વિચૂપ છે. આપણું કે નહીં? નથી આપણું તેથી લાભ કે હાનિ છે, તેનો પણ તે વિચાર કરે છે કે નહીં તે પણ સમજાતું નથી સરકારે તો ધર્મ વિષયમાં મોન અને તટસ્થ સ્થિતિ ધારણ કરી છે. લોકોએ પોતપોતાનુ કોડી લેવું. તેમને જરૂર જણાય છે તો ઘણાંએ વિચાર કરશે. તેમણે વચમાં કમલ કરીને કોમને કોમ સાથે લઠાવવાની વૃત્તિ નથી. નિશાળમાં તે કેળવણીનું તત્ત્વ લાખલ કરીને કોને રાજ કરે કે કોને નારાજ કરે તે પણ વિચાર. પંડિત અને કાજનો ઝગડો ધારો કે પરાણે મટારે તો પાછા બીજી તરફ સ્માર્ત અને વૈષ્ણવ. તેમાં વળી આપણા શ્રીવૈષ્ણવ! દૈતાદૈત મારામારી પાછા વિશિષ્ટદૈત. કોઈનું બોલ્યું કે લખ્યું બીજાને ન દાવે વાંધો કાઢીને લટે નહીં ત્યાં સુધી જપ ન વળે. પોતાનું સાક ને પારકાનું નિહવું. પણ અસાર હોય તે કાઢીને સાર ગ્રહણ કરીને તે પ્રમાણે વર્તવા પ્રયત્ન કરવો તે આપણા લોકને અનુકૂળ પડતી વાત નથી. બ્રહ્મસમાજ કે પ્રાર્થનાસમાજના અનુયાયીઓ બે કંઈ નીતિ, સદાચરણ ઇશ્વરભક્તિ વગેરેના ધોરણે ચાલવાનું કહે તો મૂર્તિપૂજકો સહામા ડાવા જેવા બાઝતા જ છે! આત્મોત્કર્ષ અને પારકી નિંદાએ જ આપણાં ઘર ઘાલ્યાં છે. આપણા લોકોમાં કુર્મંચ થવાનું મુખ્ય કારણ બેરોશ તો ધર્મ, પંથ, મત, સંપ્રદાયનું વૈચિત્ર્ય, જે દેશમાં એકધર્મ તે દેશની પ્રજામાં કેટલું એકમ રહે છે? લોકોની રહેણી, કરણી, વૃત્તિ વગેરેમાં કેટલું સમાન્ય આપે છે? સુખ દુઃખમાં, લાભહાનિના પ્રસંગોમાં, સામાન્ય હજને માટે, સામાન્ય, નૈતિક, શારીરિક, માનસિક, અને ધાર્મિક પ્રગતિનાં કાર્યમાં એવું બળ બોવામાં

આવે છે કે પુછશે જ માં. એકપ્રવ્ર, એકમંપ, એકમત, અને એકભાવ! આતું હોય તો પછી શું બોધએ? તમે ધારો તે કરી શકો. જેટલો બેદ નજરે ભાગો છો તેટલું જ તુક-સાન સમજાવો, ધર્મના વિષયમાં તો આપણા આર્થાવર્તની દશા જ્યારથી વેદથી આપણી વિમુખતા થઈ, ગુરુ શિષ્ય પ્રજ્ઞાલિકા તુટી, માળાપ, તે અગત્યના વિષયમાં ફલેલ્ય થયું અને વાડા પંથ મત અને મંપ્રદાયના ટાળાં વધ્યાં ત્યારથી અસાધ્ય સ્થિતિને પ્રાપ્ત થઈ ગઈ છે. હજી થોડા થોડા અંકુર ફેખાય છે તેનું બે સાવધાન મનથી મંરક્ષણ કરવામાં આવશે ચતુર અને કાર્યદક્ષ મનુષ્યો એકમનના થઈને અસુક ચોક્કસ ધોરણ ઉપર આવીને તેવા વર્તન ઉપર ધ્યાનપૂર્વક લક્ષ્ય આપશે તો આપણો સમય પસારશે. બાકી તો અધમ અવ-સ્થામાં આવી પડ્યા છીએ. ને તેથી પણ વિશેષ અધમતામાં પડીશું. જેવી રીતે નૈતિક બળને મારૂં સરદારનું લક્ષ્ય ખેંચાયું છે ને શાળામાં તે તત્ત્વ ઉમેરવાને માટે પ્રયત્ન કરે છે તેવું ધર્મને વાગ્દે થયું ઘણું કઠિણ છે. ને ધારો કે તેમણે લાથમાં તે કાર્ય લીધું તો તેની મિદ્ધિની તો કોઈ સમયે આશા જ ન રાખશો. માળાપમાં ધર્મબેદ, આપબેદમાં, બાઈ-ખેદમાં, સ્ત્રીપુક્રમાં અને માળાપ ને છોકરાંમાં, બેદ, બેદ અને બેદ. માંદગા વિચાર કદાચ મનથી વિચાર જ ન કરવો. કુમતિ ટાળીને શુભતિ માગવાની, ને શુભ રસે ચાલવાને પ્રભુની મદાય સારૂ પ્રાર્થનાની આપણે ટેવ જ ક્યારે પાડીએ છીએ? ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ જ કેટલાએ તો નહીં માનતા હોય. માનતા હશે તેને પ્રભુતાનો શો ખ્યાલ હશે? ધર્મનાં પુસ્તકોને ઈશ્વરપ્રશ્નિત માનવાં કે નહીં? ન માનવાં તો તેના અભાવે શું કરવું? હું તો એકથી બીજા, ત્રીજા એમને એમ વિચારના વખતમાં આજ તો ગોથાં માર્યાં કઈ છું. પ્રભુ છાહા.

સિ. ત્હારા પિતાના અનેક આશીર્વાદ.

૩૭.

મહારા પ્રિય પુત્ર.

ધર્મના વિષયમાં તર્ક, વિતર્ક અને કુતર્ક ઇત્યાદિ વિચારોને અવગ રાખીને આજે હું તેની મનુષ્ય ગતિને આવશ્યકતા છે, તેનો સિદ્ધાંત સ્થાપવાનો. ઇસ્લે સણું પું. મહામ અદ્ય મત પ્રમાણે જેમ આપણને શરીરના વહનને માટે અજ જળની જરૂર છે, તેમ સંસારના વહનને માટે ધર્મની ખાસ જરૂર જણાય છે. આ વાત હું જરા દૃષ્ટાંતથી વિશેષ સમજાવી સકીશ. આપણા આર્થવર્ત દેશમાં, જ્યાંહાં વર્ણશ્રમ ધર્મનું પરિશીલન કરવાની ધર્મ-શાસ્ત્રમાં આજ છે. પણ તેની દાલ તો સાપના લીસોટા જેવી સ્થિતિ પણ રહેલી નથી. તેમાં સદ્બુદ્ધિ, સદ્વિચાર, સદ્વાચના, અને સત્સંગ એ ચારને મંમારૂપી સાગરમાં તરવાને નોંધા દણાં છે. દીકરા, એ ચાર ખળના એમને એમ લબ્ય છે? તેની પ્રાપ્તિને માટે ઘણી તૈયારી બોધએ. પ્રથમ તો સદ્ગુરુ ગોઘવા. તેમને સુખેથી ધર્મશાસ્ત્રનું શ્રવણ થયા પછી તેનું મનન કરવું. ને તે પછી તેનું નિદિધ્યામન. એમ ક્રમશઃ વધતા જવું ને જીવનમજા

સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી કોઈ તને કહે કે શું બધાએ મંન્યાસી થઈને સંસારનો ત્યાગ કરવો ? બંગલાં પહેરવાં ? ઘરબાર છોડીને જતાં રહેવું. આ તમામ પ્રશ્નો ઉત્તર નકારમાં દઈ હું. આ બધું કરવું જરૂરનું નથી. કોઈ પણ વસ્તુનો શારીરિક ત્યાગ એ સંન્યાસ નથી તેના સારી રીતે મનથી ત્યાગ કરવો એ સંન્યાસ છે. એનું ખરૂં રહસ્ય તો વાસનાના ક્ષય સુધી પોહાંએ છે. એવી દશા પ્રાપ્ત કરનારાને પછી વિધિ નિષેધ રહેતો નથી. 'એ' તો પાણીમાં કમળ. અસંગ રહીને સર્વ વ્યાપાર કરે છે. વળી એની એક બીજી ખૂબી જુઓ. અક્ષયર્થ, શુદ્ધસ્વાશ્રમ, વાનપ્રસ્થ, અને સન્યસ્ત આ ચાર સ્થિતિઓમાં શુદ્ધસ્વાશ્રમને “એકેષ આશ્રમ” કહ્યો છે. બીજા ત્રણ આશ્રમોનો નિર્વાહ તે એકલો કરે છે. માટે એક મહાત્માએ કહ્યું છે કે જે મનુષ્ય શુદ્ધસ્વાશ્રમમાં રહીને પ્રપંચ કરી દ્રવ્ય ઇત્યાદિ સંપાદન કરે છે, ને તેના પરોપકાર કરે છે તે સહુ કરે છે. દ્રવ્ય વગર પરોપકાર થાય નહીં. પ્રપંચ વગર દ્રવ્ય મળે નહીં. તે મેળવવાને માટે પુરુષાર્થ કરવો જ જોઈએ. તાત્પર્ય શું થયું ? એક તરફ ત્રણ અને એક બાજુએ એક ! ત્રણેનું એકત્ર ગળ પછુ એકની તોલ નથી. કોઈ કહેશે કે હું તો ફક્ત એકનું અક્ષયર્થ પાળીશ. ને કાળે કરીને ચતુર્થાશ્રમમાં જઈશ. પણ તેણે ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે કંઈ નહીં કહ્યું. દેવ. પિતૃ ઇત્યાદિનું ઝકણ ન આપ્યું. કરજદાર રહ્યો. વળી એને કોઈ તરફની આશા નહીં એટલે પ્રપંચ ન કરે એટલે એને ઉદરનિર્વાહનો આધાર અમ ઉપર. જેવી આજની આપણા વિદ્યાર્થીની દશા. વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસીઓનો આધાર તો શુદ્ધસ્થા ઉપર છે તે આપણે જોઈએ છીએ. હવે બીજી રીતે વિચાર કરો. શુદ્ધસ્વાશ્રમમાં રહીને આપણાથી બાકીના ત્રણ આશ્રમ પાળી સકાય કે નહીં ? બેશક તે થઈ શકે. ને તે થાય તે જ ઉત્તમ. શુદ્ધસ્થા ધર્મશાસ્ત્રાનુસાર અક્ષયર્થ પણ પાળી શકે. વાનપ્રસ્થની સ્થિતિનો પણ લાભ લઈ શકે. ને સંન્યાસીની આશ્રમ પણ વ્યવહાર કરે. કોઈ વસ્તુ તેને બાધકારક નથી. તેમાં આગી રીતે રહીને બીજા તમામ આશ્રમમાં એનારો છે એવું સુખે ગણાય. મધ્યાન્હે તેના ઉપર સહનો આધાર ! અક્ષયારી, વાનપ્રસ્થ, મંન્યાસી, દેવ પિતૃ ઇત્યાદિ તેની વાદ જોઈને બેઠા જ છે ! તેણે પ્રપંચ કર્યા વગર આવડી મોટી જવાબદારી થી રીતે ટકાવી રાખી ? તેણે તો રાત દિવમ પ્રપંચ કરીને દ્રવ્ય ઉપાર્જન કર્યું. ને ઉપકાર ક્યો કરવા. ગર્મમન કેવી છે કે એકમાં રહીને તમામના લાભ લેવાનું બને છે. પણ આ બળ પુણ્ય આચરણ વગર બને નહીં. તે વગર પ્રશ્નનો પ્રેમ વધે નહીં. ને તેનાં કાર્ય સફળ થાય નહીં. આપણે હમેશાં કર્મ કરવાં. ફલાનુસંધિ તરફ લક્ષ્ય ન દેવું. કર્તાનું અગિમાન ન રાખવું જે કરવું તે હૃદયપ્રીત્યર્થ કરવું. મહત્ત્વ બહુ ચાહવાં. સારા વિચાર કરવા સારી લુહિ હમેશાં સતપણે રાખે. ને તે માર્ગ કોઈ દેહાદે બોટા હોઈ ન શકે. આ બધું ઇચ્છ્યા વગર નહીં બનવાનું. તે સદે જ નથી. માટે કશીર સાહેબ પોતાના દીકરા કમાલને કહ્યું છે કે “કશીર કહે કમાલકુ દો અચર વિષ્ણુ સે: કર સાહેબની બંદગી એર બૂખેક કુછ. દે.” આજ તો આટલું જ.

૧૮.

મ્હાગ પ્રિય પુત્ર.

હવે ગિરોમણિ બક્તગજ કમીર સાહેમે જે અક્ષરમા હોકારને થોડું વખાળ્યું છે ? પ્રથમ તો એમણે તેને બમવાનની બક્તિ કબ્બાની આગા કરી જે મનુષ્ય જાનિતો મુખ્ય ધર્મ છે આ મમારમાં જન્મ પામીને જે મનુષ્યે પોતાના પ્રભુનું મન, વચન અને કર્મથી બાળન ન કર્યું તેણે તથા જન્મ ધારણ કર્યો એનું માનવું નણીશ્રમના કાગળમા વયોન્નિયત ગીતે, વધા સમય પ્રાપ્ત થયે, સડું પોતપોતાના અધિકાર પગલે ધર્મ પાત્યા દતા. શ્રિયે તેમના ધર્મકાર્યમા મન સદાય કરતી, તેમનું જીવન નમ્રતા રૂપે ગાળામા આવતું ને આ લોક તથા પરલોક સંધારતા આધુનિક સ્થિતિમા ધર્મ વિચિત્રતાની અધોગતિ થઈ છે, ગુરું તે તરફ લક્ષ્ય નથી તો પછી શિષ્ય તે શુ આપે ? માનાપમા ધાર્મિક વૃત્તિ ન હોય તો ઇન્દ્રામા તેના પ્રકારના આચરણની રીત આજા રાખી ? ચોનીય કવાકમાથી એક પા કે બીજો કવાક પછુ આ તરફ ગાળવાને વિચાર થતો હોય તો જનમમુદ ઉપર તેની પરિણામે કેટલી બધી સારી અસર થાય ? આજના વખતમા ઇશ્વરને એક ઉપયોગ મારા થાય છે. તેને આજા દેવાને તેને રિપે બુદ્ધ જોનવાને મધ્યુ સાર થયુ તો તત્ત કહે કે તેના પ્રાગબ્ધે સાચ થયુ જોડું થયુ તો કહે કે, “ બાઈ શુ કરતુ, પરમેશ્વર જે નાખ્યુ તે ઉપાકરુ. અગર તેણે તેને નકાસુ કુખ દીધુ વગેરે ” આ મદુ અજાનનાનું પગિણામ છે. આપણામા જે અજાનતા રૂપી પડા છે તે ઉતરી જવા જોઈએ સત્વસ્તુનું વધાર્યું જાન થયુ જોઈએ સર્વ જાનિતા વહેંચ, બમ, મંદરૂપ વિકાસ, ભેદભેદ બુદ્ધિ વગેરે નીચ અજાન કાઢી નાખવા જોઈએ. આ બધુ પ્રાપ્ત કરવાના જે મુખ્ય રસ્તા છે સહઅયોનું અવલોકન, અને મત્સરમ આજના વખતમા મર્યોની કમી નથી. જે વિપવના જેવા મય જોઈએ તે મગી મકે છે. પછુ સત્સંગના વાધા થી રામાયણમા મહાત્મા થી તુલસીદાસજીએ સત્સંગનો જેવો વર્ણવ્યો છે તેવો કોઈ પ્રાકૃત પુસ્તકમા મ્હાગ વાચવામા નથી. થી બર્નુંદરિએ નીતિ-જાતકમા મત્સંગના જુદા જુદા વખાણ કરાને વાચનારને હેવટે પ્રશ્ન પુછ્યો છે કે “ દેહો. મત્સંગતિ પુરોત્તુ શુ ન કરી શકે ? ” અર્થાત્ મદુ વસ્તુ તેનાથી લક્ષ્ય છે. જાનેક મદા-ત્માઓએ તેને ઇશ્વરમયના કરતા પછુ અધિક ચેત્તવતા આપી છે. તાત્પર્ય છે કે લઘુવયથી જ સત્સંગતિની રજૂદા રાખી. નહીં ગખ્યાથી પછી ઉતરાવરધામા ધણો પધાતાપ થાય છે, તે પછી ગમે તેટલો બગીરથ પ્રવલ્લ કરવામા આવે છતા મારેને હેતુ પાર પડતો નથી. માણસ અજાનતામા દિવસ ગાળે છે, ને જેવા આત્મા તેવા પાછા જાય છે. પગેમનું બાપુ બીનકૃત જાપના નથી મમારમા લચપગ ગહેવાથી લાભ જાનિના પ્રમગોએ મુબગથ જાય છે. કોઈ વસ્તુનું વધાર્યું જાન નહીં હોવાથી આસપાસની વસ્તુની પરિસ્થિતિ મમજવામાં આરતી નથી જોરે મન મર્ગત મુજાએલું ગે છે અગ્રહા અને કષ્ટદિથી કષ્ટપિત થએલુ ચિત્ત હમેશા કુખી ગે છે ધર્મરૂપી સત્ત નહીં ધારણ કર્યાથી નિકટ સંસાર ધણો ઉચ્ચતર થાય છે. તે પરાણે આયુષ્ય પુર કરે છે. દુનિયામા કોઈ પ્રજા એવી નહીં હોય કે પરમેશ્વરનું

અમે તે સ્વરૂપમાં તે સ્મરણ, કીર્તન, બજન ઇત્યાદિ ન કરતી હોય ? કોઇના પ્રભુ સૃષ્ટિનાં મહા તત્ત્વોમાં, તો, કોઇના મૂર્તિમાં-કોઇ સાકાર કે કોઇ નિરાકાર-કોઇ ચેતન પદાર્થને કે કોઇ જડ પદાર્થને, કોઇ પહાડ, નદી, સમુદ્ર, જેમ જેમ મનુષ્ય જાતિનું અધ્યાત્મિક બળ ચઢીઆતું તેમ તેમ તેના ઇશ્વર સ્વરૂપનો વિચાર ઉત્તમ પ્રકારનો એવો મહાગે મત છે, કે જરા પક્ષપાતી છુ એટલે વેદ, ઉપનિષદ અને ગીતામાં તેમ જ બ્રહ્મસૂત્રાદિ પદોથી જે પ્રભુનાં વર્ણન કરવામાં આવેલાં છે, તેવાં બીજાં કોઇ પુસ્તકોમાં નહીં હોય એમ માનવા-વાળો છુ. આપણી ઇશ્વર ભક્તિનો પ્રકાર પણ ઘણો ઉચો. તેને વૈરાગ્યનો બાસ લાગેલો. જ્ઞાનથી સંસ્કાર પામેલી. એક લાખની સોટી જેવી. જ્યારે દેવતા આગળ ધરી ત્યારે ગળ-વાની બાકી જડ આકૃતિમાં. તેને સેવાગ કેટલી કઠીણતાથી થાય છે ? રસો રંગ તેનો નૈસર્ગિક નથી, એવી રીતે તે દાખવ કરવામાં આવે છે. ને પછી તે કુલો વચ્ચેપ જેવો તે મોટી ન્તય છે. અનુભવી પામથી આ મડ મમજગ્ને. વળી થોડું બીજાં પત્રમાં.

નિ. ત્હારા પિતાના અનેક આશીર્વાદ,

“ એક પિતા. ”

માસિક મધુકરી.*

“ Indian Journal of Economics ”—આ ત્રૈમાસિકના દ્વિતીય અંકમાંથી અમે માસ એક મહત્ત્વના વિષયનો નિષ્કર્ષ અમે રજુ કર્યો હતો. તે જ વખતે નિર્દેશલો એક બીજો મહત્ત્વનો વિષય આજ લખ્યો છીએ. “ Thoughts on India's Economic Position ”—હિન્દુસ્થાનની ‘આર્થિક’ સ્થિતિ ઉપર વિચારો—એ વિષય ઉપર, એમા કેમ્બ્રિજ અર્થશાસ્ત્રીના પુનિન્દર્સિટિમાં, પસાર થયેલા નામાંકિત મહાપદિત મિ. મનોહરલાલ (જે અત્યારે લાહોરમાં બારિસ્ટરનું કામ કરે છે)—એમણે બહુ વિચારવા લાયક લેખ લખ્યો છે. આ યુદ્ધના સમયમાં જપાન વગેરે પરદેશો વેપાર ઉલોગમાં ક્રમ ફાવી ન્તય છે અને હિન્દુસ્થાન નવી સ્થિતિનો લાભ લઈ શકતું નથી ?—એ સંવેન પૂછતા સાધર્ય પ્રશ્નો

* અંગ્રેજી માસિકોમાંથી ખાસ મહત્ત્વના લેખોનાં સાર આ ઘોરણે કોઈ, ગૃહસ્થ લખી મોકલશે અને એ અમને ઠીક લાગશે તો તે અમે આ મથાળા નીચે પુરાથી પ્રકટ કરીશું. લેખ તો એ ગૃહસ્થને પોતાનું નામ આપસા ઇચ્છા છે, કે વસન્ત-ઓફિસ ખાતે જ એ લેખ પ્રસિદ્ધ કરાવવો છે, એ અમને જણાવવું.

તન્ત્રી.

ઉત્તર એ લેખમાં આપ્યો છે. અને એ વાંચીને દરેક માયા હિન્દુ-હિતૈવી જનનુ હૃદય ગંભીર ચિન્તાથી ભરાયા વિના રહેતું નથી. 'ઉદ્ધાગી પુરુષ મિંદને કાંઈ જ અસમ્ય નથી, છતાં વસ્તુસ્થિતિ પૂરેપૂરી સમજવી-કુશળી છેલી ટોચે પહોંચવાના નિશ્ચય છતાં, કાશ્યપાર તમેટીએ યોબી લાબી કરાડો બરાબર ધ્યાનમાં લેવી-એ ખાલી ઉત્સાહ કરતાં મંગીન કાર્યને અધિક લેખનાર દરેક પુરપતું કર્તવ્ય છે. આટલી પ્રસ્તાવનાના બે ભોજ માથે એ લેખનો સાર અને મૂકવામાં આવે છે :

મી. મનોહરલાલ કહે છે કે આ યુદ્ધ માટે જે દેશ તૈયાર ન હતા તેમને દ્રવ્ય અને મનુષ્યનો લોભએ તે કરતાં ઘણા વધારે ભોગ આપવો પડ્યો છે, અને તે જ રીતે, હિન્દુ-સ્થાન પણ સમયનો લાભ લેવા સફળ સ્થિતિમાં ન હોવાથી, વર્તમાન પ્રમંથે કોઈ પણ જાતના નવા દુનિયા ઉપજવી શક્યું નથી. આમ હોવાના મિ મનોહરલાલ નીચે પ્રમાણે કારણો જણાવે છે :

(૧) "As a people, on account of causes partly innate to our character and partly historic, we are lacking in qualities most essential for modern progress." વર્તમાન સમયમાં આગળ પડ્યા માટે જે જે ગુણો લોભએ છે તે આપણામાં નથી-એનાં કારણો કામચલાવજી સ્વભાવગત છે, અને કાંઈક ઐતિહાસિક સ્થિતિથી ઉત્પન્ન થયેલાં છે. સ્વ-ભગમાં નિશ્ચય, આગળ ધસવાનો ઉત્સાહ બરેક ધૃષ્ટતા-ટૂકામાં, કાર્યશક્તિ આપણામાં થોડી છે. વળી છેડાં દોડસે વર્ષમાં આપણો જે અન્ધાધુન્ધીમાંથી શાન્તિ મેળવવા થત કરવો પડ્યો છે, તેને લીધે પણ કાંઈક અંશે આ ગુણો ખોવા પડ્યા છે. પણ હાલમાં લોહ હાર્ડિંગે પ્રદર્શિત કરેલો હિન્દુસ્થાનનો સ્વગળ્ય માટેનો કિત્તો એ અંધકારમાં ફટકાં આચાજનક ફરણો છે.

(૨) "The general poverty of the people is another obstacle in the way of our material improvement." પ્રજાનું સામાન્ય કાર્મિક એ નવીપરિસ્થિતિ તે ઝડપથી અનુકૂળ થવામાં ખીણ મુશ્કેલી છે. આ વિષય મિ. મનોહરલાલે વિસ્તારથી ચર્ચો છે, અને દારિદ્ર્ય ઘટ્યા વગર, કેળવણીનો પ્રમાર પણ અસમ્ય છે—તે કે એક રીતે એ બેનો અન્યોન્ય મળન્ધ છે—એમ બતાવે છે. અત્યારે આપણો દેશ પરદેશમાં મોટી મૂડીથી ચાલતા ઉદ્યોગોને શરણે છે : એ મૂડી અવસ્થાપૂર્વક ગોઠવવામાં આવે છે અને એ થકી જગતના મોટા મોટા ઉદ્યોગો જે જે સ્વરૂપ લે છે તેની પાછળ આપણે સમગ્રપું પડે છે. હિન્દુસ્થાનનો ગણતો અને ખાંડનો ઉદ્યોગ—આ રીતે નષ્ટ થઈ ગયા. આપણી સ્થિતિ દરિદ્ર છે, અને જગતના ખીલ દેશો ધનવાન થતા જાય છે છતાં આપણું દારિદ્ર્ય જરા પણ ઘટતું નથી એ વિશેષ ચિન્તાજનક છે. છેડાં ત્રીમ ચાગીમ વર્ષ ઉપર

રૂઝિ અને કેડના દુકાળ કમિશને અને સર એવલિન પેરિંગ (લૉડ હોમર) આ દેશના લોકની ઉપજ મનુષ્ય દીક વાર્ષિક રૂ. ૩૦) દરારી હતી, અને હાલમાં સર રૉબર્ટ ગિફિન અને સર પેટ્રિક ષ્વેફર-પ્રસિદ્ધ ગણનાશાસ્ત્રીઓ-એ પણ હજી એ જ બતાવી છે. તેમાં પણ સહેરના લોકની આર્થિક સ્થિતિ સુધરતી દેખાય છે એમ ગણીએ, તો ગામડાંની સ્થિતિ અર્થાત્ દેશનો મોટો ભાગ-દારિદ્ર્યના ગર્તમાં ડૂબતો જાય છે એમ જ અનુમાન નીકળે છે. હવે પશ્ચિમ તરફ નજર કરો તો—ઈંગ્લંડના લોકની વાર્ષિક ઉપજ માણસ દીક પાઉંડ ૪૫) એટલે હિન્દુસ્થાનના કરતાં ૨૩ ગણી છે, અને તે છેલ્લાં ધીતર વર્ષમાં પાંચગણી વધીને થઈ છે, આ મુશ્કેલીએ લેખકના મન ઉપર બહુ પ્રબળ અસર કરી છે અને દેશદુઃખથી દાઢતા હૃદયે એ કહે છે: ‘Poverty grinding poverty, is a tremendous fact of our economic and therefore national position, and it is to the mind of the present writer an immeasurably more potent fact than even the ignorance and illiteracy that prevails amongst our masses.’ આ દારિદ્ર્યથી આપણામાં રોગ, મરણ, મૃત્યુ, દુર્બલ વગેરે અનર્થપરંપરા નીપજે છે. ઇંગ્લંડમાં દારિદ્ર્યથી થતાં પરિણામો વિશે લખતાં એક મુદ્દસ્ય કહે છે કે “We pay for it in infantile deaths, in the crippled and damaged bodies of the children who survive, in the inadequate return we get from the expenditure on education, in the creation of unemployables, in sickness and loss of work, in consumption, and other diseases, in pauperism, in the cost of public and charitable institutions for the support of the sick, the poor and the insane, and in the incalculable loss of industrial and mental efficiency.”—અર્થાત્ દારિદ્ર્યને પરિણામે, ખાવકાંનાં મરણ; છતાં, જ્યે તે છોકરાંનાં શરીર નબળાં; એમના ઉપર કરેલું કેળવણીનું ખર્ચ બરાબર જીગી ન નીકળે; નબળા હોવાથી કેટલાક લોકો ધન્ય માટે નિરુપયોગી થઈ પડે; તે જ પ્રમાણે મંદવાડ, કામમાં નુકસાન, ક્ષય વગેરે રોગો, બીખારી જીવન, માંદાં ગરીબ અને ગાંડાંને નિભાવવાની મંદચાએનું ખર્ચ—અને ઉદ્યોગના અને શુદ્ધિના સામર્થ્યનો મણો ન જાય એટલો નાશ—આટલાં નુકસાન આપણને દારિદ્ર્યને પરિણામે થાય છે. “ઈંગ્લંડ માટે, જે આમ કહેવામાં આવે છે, તો હિન્દુસ્થાનનું દારિદ્ર્ય કે જે ઇંગ્લંડના કરતાં વાણું જ વણું વધારે છે તેને માટે શું જ કહેવું? મિ. મનોહરલાલ, મિ. કીટિંગ “Rural Economy in the Bombay Decan” નામના પુસ્તકમાં કહેલો ખેતીના મજૂરના દરમાયાનો આડમોડો મોટો છે:

માર્મિક.		વાર્ષિક.	
૩. આ પાઈ.		૩. આ. પાઈ.	
૬ પાઈની જુવાર	}		
૧ શેર મીઠું			
૨ શેર દાળ		૩—૦—૦	૩૬—૦—૦
૩ શેર મરચાં			
• રોકડ	૨—૮—૦		૩૦—૦—૦
લુગડાં			૮—૮—૦
તહેવાર ખાતે ખસીસ.			૧—૦—૦
		<hr/>	
		૭૫—૮—૦	

આટલી રકમ ઉપર લગભગ એક માણસનો ફુડબજારીદ કરવો પડે છે એમ માનીએ. મિ. મનોહરલાલ કહે છે—“This is a picture of literal starvation mentally, and all but so physically it can represent the life of no unit of civilized humanity”: આ સુદીની બાબતમાં મંપૂર્ણ, અને શરીરની બાબતમાં લગભગ બૂમમરાનું જ ચિત્ર છે. કોઈ પણ મનુષ્યપ્રાણી આ આનંદ ઉપર મનુષ્યને શોભતું મુઠરેણુ જીવન ગણી શકે નહિ એમ કહેવામાં આવે છે કે ભોક્ષણ વણીનો નિસ્તાર એ આ દારિદ્ર્ય ફેડવાનો ખરો ઉપાય છે. આ વાન ઘણે જાગે મત્ય છે એમ મિ. મનોહરલાલ સ્વીકારે છે, પણ કહે છે કે આ પેદાશ ઉપર જીવનથી શી રીતે લઈ મકાઈ વા છોકરાંને આપી મકાઈ એ પણ એક મોટો પ્રશ્ન છે: અને આ રીતે દારિદ્ર્ય અને અજ્ઞાનનો અભ્યાસાત્રય ઉપસ્થિત થાય છે: અને મળતા, આપણી આર્થિક સ્થિતિમાં કેટલી મુશ્કેલી ઉત્પન્ન થાય છે એ સકલ કંઈપી શકારો.

(૩) હિન્દુસ્તાન હજી ખેતીની દગામાં છે—એ જોની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવામાં તીવ્ર મહેતું પ્રતિબંધક છે. મિ. મનોહરલાલ જણાવે છે કે પુગણા દેશે કેવળ ખેતી ઉપર જીવનું અત્યારે અસમ્ય છે. ફેનેડા કૃષિપ્રધાન દેશ છે: પણ તે હજી નવો વસતો હોઈ, ત્યાં ૩૭ લાખ ચોરસ માધ્ય ઉપર ૭૫ લાખ મનુષ્યની ઘેટલે કે એક ચોરસ માધ્યે ૨ મનુષ્યની વસતી છે. આર્જેન્ટાઈને એ જીને કૃષિપ્રધાન દેશ છે ત્યાં ૧૨.૫ લાખ ચોરસ માધ્ય ઉપર ૭૦ લાખ માણસની વસતી છે. હિન્દુસ્તાનનું ક્ષેત્રફળ ૧,૮૩૩,૦૦૦ ચોરસ માધ્ય, અને વસતી ૩૧.૫ કરોડ માણસની છે—તેમાં દેશી રાજ્યોમાં એક ચોરસમાધ્યે ૧૦૦ અને બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનમાં ૨૨૫ પ્રમાણે છે. એટલે પૂર્વોક્ત આખી વસ્તીવાળા નવા દેશો સાથે મરખામણી નકામી છે. ખરી મરખામણી કામ અને જર્મનિ જોડે કરવા જોઈ છે—જ્યાં ચોરસમાધ્યે ૬૫૦૦ ૨૦૦ અને ૩૦૦ માણસની વસતી છે. એ દેશોને ખેતી ઉપર જ જીવવાનું છોડી દઈ અસમ્ય દુનિયા દાખ કરવા પડ્યા છે. હિન્દુસ્તાનમાં હજી ૭૦ દેશ વસતી ખેતી ઉપર

"The Gujarat College Magazine"—આ પત્ર વર્ષમાં બે વખત પ્રકટ થાય
 થાય છે. એના હેડાં અંકમાં નજર ફેરવતાં પ્રો. વીરમિત્ર દીવેદિયાનો "Lord Kelvin
 His Life and Work." એ ઉપરનો લેખ (જે મને વર્ષે સાપ્તાહિકે સંભળાવતાં
 આવ્યો હતો), અને મિ. સરૈયા (એક કન્ટ્રીમેન્ટના વિદ્યાર્થી)નો "Some thou-
 ghts on Kalidasa " એ નામનો લેખ એ મેં ગૂજરાતી વાચકને રસ પડે એવા છે.
 મિ. સરૈયાએ કવિતાસનાં કાવ્યો બહુ પ્રેમથી અને રસિય દૃષ્ટિથી વાંચ્યાં છે, તથા એ
 સંમંથી અંગ્રેજીમાં લખાયેલાં અવલોકનો લેખાં છે. આચારે વીરેક વર્ષ ઉપર ગૂજરાતીમાં
 સુદર્શનપત્રમાં " જટિલ " કવિતાસં ઉપર લેખ લખ્યો હતો એ જો કે શુદ્ધી દમનો હતો
 તો-જનુ તે દિવસથી આગસ્ટીમાં કવિતામની કવિતા ઉપર ગૂજરાતમાં એક પણ રસિક
 નિવંધ લખાયો નથી એ શોકની વાત છે. અંગ્રેજીમાં અને ગૂજરાતીમાં આવા નિવંધો
 લખાઈ, આપણા પ્રાચીન સાહિત્યનું ઔદય તરંગના સમજાવતાં આવે એ બહુ દુઃખ છે. પ્રો.
 દીવેદિયાનો દૃષ્ટકના સર્વોપરિ વૈજ્ઞાનિક (Physicist) સંમંથી લેખ સામાન્ય વાચકને
 રસ પડે એવી ધબ્બી ભણવાભોગ દક્ષીણથી ભરેલો છે. હૉર્ડ કેલ્વિન (પ્રથમ વિશ્વમ અને
 સર (વિશ્વમ ટોમ્સન) છેક નાનપણથી વચના પ્રમાણમાં બહુ ચાલાક શુદ્ધિવાદી હતા—
 એમાંથી પ્રો. દીવેદિયા એક પ્રકર ઉપસ્થિત છે એ કે અમુક વય પહેલાં કૌશલમાં દાખલ
 થઈ સમય નહિ એવો નિયમ જે અત્યારે આપણી જ યુનિવર્સિટીમાં નહિ પણ પૃથ્વી
 ઉપરની લગભગ બધી જ યુનિવર્સિટીમાં સ્વીકૃત થયો છે એ સ્વાર્થ છે કે કેમ ? પ્રો. દીવેદિયા
 પોતે આ સંમંથી કાંઈ અભિપ્રાય આપતા નથી પણ પ્રખ્યાત રસાયનશાસ્ત્રી સર વિશ્વમ
 ટોમ્સનો મત રાખે છે કે " It is surely a mistake to lay down a hard
 and fast rule that no youth should enter a College until he
 has reached the age of 15 or 16. It is precisely those boys
 who are unique and unlike their fellows who are of value to
 the race and every chance should be given to exceptional
 talent. "—અર્થાત્, કૌશલમાં દાખલ થવા માટે ૧૫ કે ૧૬ની ઉંમર નોંધે જ એ
 નિર્ભય ખોટો છે. સામાન્ય વિદ્યાર્થીઓને માટે એ નિયમ ઠીક છે, પણ પોતાના વિદ્યાર્થી
 બંધુઓ કરતાં કાંઈ વિચક્ષણતાવાળા એવા છોકરાઓ જ મનુષ્યજાતિને ખાસ કામના છે,
 અને એવી અસાધારણ ક્ષમિતાવાળા દરેક બાળની તક આપવી નોંધે વિદ્યાર્થી તરીકે
 મિ. ટોમ્સન કદાચે મેગરી જતા તેમાં એક એ ભણવા જેવું છે કે એમાંનાં કેટલાંક
 પરીક્ષાના પરિણામ ઉપરથી નહિ પણ સાધેના વિદ્યાર્થીઓના મન ઉપરથી અપાતાં. મિ.
 ટોમ્સન જ વડા જ્ઞાનમેય યુનિવર્સિટીમાં રહ્યા છતાં એમણે ટિપ્પી લીધી નહિ. તે પછી
 કેમિસ્ટ થયા ત્યાં ઇસ્લામધી સમય થઈ, અભિનયમાં મારી પ્રતિગા મેગરી-છતાં
 અભિનયમાંની મોટી પરીક્ષામાં એ પહેલે નંબરે આવ્યા નહિ તેથી (Senior Wrang-
 ler 'સનિય અભિનય-કેમરી'નું પદ મન્યું નહિ) છતાં એમના પરીક્ષક પોતાનો મન
 જાણ્યો કે પહેલે નંબરે આવનાર માન્યું ' ટોમ્સનની પેશ્વિય ધડવાને પણ યોગ્ય નથી !
 ટોમ્સન પહેલે નંબરે ન આવ્યા એ એમની પરીક્ષા માટેની બેદરકારી, એમણેનો અનાદર,

અને લખવાની ધાંધાચતુ પરિણામ હતું. તે પછી ટોચનું જ્ઞાનમાં વિશેષ અભ્યાસ માટે ૩૫ અને ત્યાંથી આવી ૧૮૪૬માં—૨૨ વર્ષની ઉંમરે—આમગો યુનિવર્સિટિમાં મહારાષ્ટ્રી વિદ્યારિયાની આજ્ઞાથી પ્રોફેસર નીમાયા. હાલ દરેક મારી યુનિવર્સિટિમાં માવન્સ માટે સાધનોથી ભરપૂર પ્રયોગશાળા હોય છે તેનું તે કાળમાં નહોતું. આપ સાધનોથી એ કામ કરતા, છતાં એ વડે એમણે એટલી બધી શોધો કરી છે કે એમને ગયા યતનના એક મોટામાં મોટા ભૌતિકશાસ્ત્રી ગણવામાં આવે છે. જેમ એમની અભ્યાસપદ્ધતિ પરીક્ષા માટેની નહોતી, તેમ એમની શિક્ષણપદ્ધતિ પણ પરીક્ષાના કામ માટે નહોતી. પ્રો. દીવેટિઆ ડૉ. કેરિને કરેલાં ચાર મુખ્ય કાર્ય ગણાવે છે : (૧) ૧૮૪૮ વરતુ અને એના પરમાણુના મૂળ સ્વરૂપ અંબન્ધી વિચાર, (૨) ક્યોટ્ટ ઇમેન્ટ્રોપીટર (૩) હોલમન્ટ (૪) પાણી નીચેનાં તા. ૧૮૫૮માં ઇંગ્લંડ અને અમેરિકા વચ્ચે વીનળીના દોરડા નંખાયા અને એમાં પહેલ-વહેલો સન્દેશ પમાર થયો તે નીચે પ્રમાણે હતો : *Glorry to God in the highest, and on earth peace, good will toward men.* " = " નજુનો સર્વોત્તમ વિગ્રહ હો; પૃથ્વી ઉપર શાન્તિ હો; ગતુખ્ય પ્રત્યે સર્વત્ર મદ્દભાવ હો " આ અત્યન્ત સારણીય શબ્દો દ્વારે લૉડ કેરિવનના કંટકાટ શુભ ગુણોનો ઉલ્લેખ કરીને પ્રો. દીવેટિઆએ આ લેખ મમામ કર્યો છે.

"The Hindustan Review"—આ માસિકના ઓગસ્ટના અંકમાં "Homo and Communal Life in Buddhist India"—"જૌદ અમયના હિન્દુ-સ્થાનમ, શુદ્ધજીવન અને મામાણક જીવન" એ નામનો એક લેખ છે. એમાં દેશના તે સમયના વિવિધ દુગરો, જુગી જુહી જાતના ધંધાઓ, મદ્રાજનોનું બંધાણ વગેરે અંબન્ધી જૌદ ધર્મના મનોમાથી દહીકત આપી છે. ઘણેભાગે પ્રો. રેડાઇમ ડેવિડ્સના "Buddhist India"નો ઉપયોગ કર્યો છે. બીજા લેખોમાં ખાસ કરી "Rationalism in India" અને "The Social and Religious foundations of Indian Nationality." એ બે ખાસ ધ્યાન જેએ એવા વિષયો છે. એ એક બીજાથી ઉપગત મતના છે—જતાં બંનેને સીધારીને તત્ત્વીએ પોતાની ઉદારતા ગતાવી છે. પહેલા લેખમાં હિન્દુસ્થાનના પ્રાચીન યુદ્ધિસ્થાતત્ત્વની અને એમાં ધર્મમનોએ વખતોવખત કરેલા વિશેષની દહીકત આપી છે—જેમકે અગીઆરમા સૈકાનો આરબ મુમાદર વિદ્વાન આલ્બિરનીના કહેવાથી જણાય છે કે પૂર્વે હિન્દુઓ આંક લોકો પામેથી યાત્રીય વિદ્યા લેતાં આંચકા ખાતા નહિ, અને ધર્મશાસ્ત્રને પ્રમાણ માની બેસવાને બદલે સ્વતન્ત્ર વિચાર કરતા—જે વિધતિ એના વખતના હિન્દુઓની ન હતી. તે જ પ્રમાણે આ જાનાનામાં કયાનન્દ મસ્તરીએ પોતે સ્વતન્ત્ર વિચારનો ઝડો ઊપાડ્યા છતાં, વેદને સ્વત્ત્વિદ પ્રમાણ માને છે એ આ લેખના લખનારને પર્મદ પડતું નથી. ઈસાદિ. "The Social" "હિન્દી જનનાનો સામાજિક અને ધાર્મિક પાથો" એ વિષય ઉપગતો લેખ—પ્રાચીનકાળમાં હિન્દુસ્થાનમાં

જનતા (Nationality) ની સમજણ હતી, પણ ('જનપદ') એકે મળી પોતાના વિચારો પ્રદર્શિત કરતી, પણ જનતા (Nation) અને રાષ્ટ્ર (State) એ વસ્તુ એક નથી એમ ચથાર્થે ક્રીતે સમજવામા આવતું હતું. ઇત્યાદિ બતાવે છે, અને બાંધિસ્તારપૂર્વક અને અતિશય હિમ્મતથી (કોઈ કહેશે ધ્રુવતાથી) પ્રાચીન વર્ણશ્રમ ધર્મનું સમર્થન કરે છે એક બે વાક્ય નમનાના ટાપીયુ.

"A Woman may be touchable by her lord or by her children or sister, etc but she his otherwise absolutely untouchable. So if some persist in saying that the Hindus have among them a class called 'untouchables' I would ask them to say that the whole Hindu race is one in which all persons are mutually untouchable, except within very limited and carefully presented grounds * * * * *

"Service to man is the ideal of a Sudra as service in the interests of the State is the ideal of the Vaisya and the Kshatriya and service in the interests of the Brahmanas of the whole race is the ideal of the Brahmin. The Brahmin's penance is not for his own material advancement, is not for his own glory or wealth but it is for the glory of the race, the power of the Kshatriya, the wealth of Vaisya and the health of the Sudra—this is the ideal of a Brahmin. Similarly in this socialistic structure of the Hindu race, each varna lives for the other three varnas and just for itself. This is our ideal of varna and this is our interpretation of varna however it may be misunderstood or misinterpreted or misrepresented by others who are not in the varnas or in them but not of them.

[વસન્ત આદિસ.—]

લેખનમ્.

લવાજમ મર્વ માટે વર્ષ એના રૂ. ૨-૮-૦ (પોરબ સાથે.)

મળવાનું ટેકાણું—વસન્ત ઓફીસ.—અમદાવાદ

નિયમો.

- ૧ તન્નીની સદીના—ખામ પોતે લેખેલા અગર ધીમ પામે ખાસ લખાવેલા, તેમ જ વસન્ત-ઓફીસમાં તૈયાર કરાવેના અને વસન્ત-ઓફીસની સહીથી પ્રકટ થતાં, જે લેખો માટે તન્ની જવાબદાર છે. અને તેથી એના ઉપર જાપણા ઝપાડવાનો તન્નીના રહે છે
- ૨ અન્ય મર્વ લેખો માટે તે તે લેખના કર્તા જવાબદાર છે
- ૩ બાધાન્તરણ લેખ લખી મોકલનારે મૂળ અન્ય કે લેખના કર્તાની પરવાનગી મેળા અગર તેમ હોય તો મેળવવી તથા એ લેખ બાધાન્તરણ છે અને અત્યુક્ત અન્ય અન્યના ભાગનું કે લેખનું બાધાન્તર છે એમ અમેને લખી જણાવવું તે વિના, લેખ પ્રસિદ્ધ કરવા માટે ની સખળી જવાબદારી બાધાન્તર કર્તાને સિર રહેશે
- ૪ કોઈ પણ લેખકનું અમલ લખાણ—એ લેખ “વસન્ત” માં દાખલ કરવાનો યા કે હોય કે ન હોય—પણ લેખકને મોકલવાને અમે બધાતા નથી
- ૫ કોઈપણ લેખ પૂર્વે પ્રસિદ્ધ થયો છે કે કેમ, તથા અન્ય કોઈ પત્રમાં પ્રસિદ્ધ કર મોકલ્યો છે કે કેમ એ અમેને જખી જણાવવું હારણ કે તેવા લેખો પ્રસિદ્ધ કર કે નહિ તે તન્નીની મુનમશી ઉપર છે

વ્યવસ્થાપક

वसन्त.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मधुमस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

सत्यान्न प्रमदित्यम् । चरमान्न प्रमदित्यम् । कुशालान्न प्रमदित्यम् । भूयै
न प्रमदित्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाङ्ग्यां न प्रमदित्यम् ।

उपनिषद्.

वर्ष १५, अंक १०.

[भासिक]

कार्तिक, संवत् १९७३.

ॐ

कार्तिक सुदी ५९वे, १९७३.

प्रेम भन्धुजो,

नवुं वर्ष आपने सहकुटुम्ब सर्वथा सुखदायी नीवउ.

विपत्तिनाशना मेधा

आंसु रूपे भूषा नरी,

श्रवणाक्षणी शोभा

स्वारे अनेरी दीपरी.

भक्त्योने पथु श्रवण छे :

काशाशुका विकचपद्ममनोज्ञवक्त्रा

सोन्मादहंसरवन्पुनरादरम्या ॥

आपकशालिहचिरा तनुगात्रयष्टिः

प्राप्ता शरन्नववधुरिव रूपरम्या ॥

કુદરતનાં આવાં ગહન જીવનનાં દર્શન તો કવિઓની સુભાગી દૃષ્ટિને જ થઈ શકે છે. તદ્દપિ એ જીવનના ઉભસનાં કિરણો એવાં પ્રકાશમય છે કે તેનાં ઝાંખાં દર્શન પણ સર્વ માનવને થયા વિના રહેતાં નથી.

આજનું પ્રભાત શરૂ અને હેમંત એ બન્ને ઋતુઓનો મંધિ બને છે:

મેઘની ગર્જના, વીજળીના ઝમકારા, નદીઓના પછાડા વગેરે કૌશલ્યનાં તોફાન યાન્ત થયાં; સોયરા જેવા, નિર્મલ અને ગહન ગગનમાં; રૂના પોત્ર જેવી, ખરેખર ખડક જેવી, રૂપાની પાટો સરખી ન્હાની ન્હાની વાદળીઓમાં; સ્પર્શિત સમયના વાગ્ય અને અવર્ણનીય રંગોમાં; બાલસૂર્યનાં કુમળાં કિરણોમાં; અમૃત ઝરતી પૂનેમની ચાન્દ્રીમાં; કપડાંની સાથે હૃદયને પણ હલવતી, મંદ, સુખશીતલ, મીઠી પવન લલરીમાં; સીમંતી કુમળા લીલાશમાં; સ્પષ્ટિક જેવાં સ્વચ્છ નદીઓનાં જલમાં; અને સર્વ સૃષ્ટિમાં દંછક અસૌકિક પ્રસન્ન દાસ્ય હસી રહેલ શું નથી દેખાતું ?

પ્રસન્નતાની મૂર્તિ એ શરૂ દેવી છે. અને સર્વ જાતનાં ધાન્યમાં વધતી મગરૂર પક્ષ્વતામાં; શેરડીના રસના ઘટસ્વમાં; ચીજેલા ધીમાં; સૂર્યની કુમળી તાકડી નીચે મુલ્તાન કરતાં બાળકોમાં; પાંખે પાંખે બસાવી અન્યોન્યને ફૂંદ આપતાં પક્ષીઓમાં; કાશોના કર્ણવિય સ્વરોમાં; ઉઘમી માથુસોનાં હલનચલનમાં વધેલી દ્વરામાં; ખેતરની વચ્ચે ઝુંપડી ઉપર ખેરતી પૂર્ણ આનંદમા લલકારતી, ખેતરની રખવાળ જીવાન કણુજીવાના મધુર ગીતમાં લીન થઈ, ચરવાતું બૂલી જઈ, કાન માંડી ઉભાં રહેલાં નાજુક હરણાઓમાં; અને સર્વ સૃષ્ટિમાં દંછક અસૌકિક આરોગ્ય રેલાઈ રહેલ શું નથી દેખાતું ?

“ આરોગ્યની મૂર્તિ એ હેમંત દેવી છે. એક પાસ અંગ અંગ પ્રસન્નતા ઝરતી દેવી શરદા; બીજી પાસ અંગ અંગ આરોગ્ય રેલતી દેવી હેમંત: વચ્ચે, બસેત મનોહર કરની લલિત આંગળીઓના બ્રીડાયલ આંકડા રૂપી હિંડોળે હોંચતું પ્રખ્યાસક જેવું આજનું પ્રભાત બર આનંદમાં સર્વ સૃષ્ટિ પર નગર રેલી રહે છે, તે સમયે:—

રંગમ વહજો પ્રહરેલ:
 દુઃખમય દર્દે બધાય લુપ્ત યાત્રે:
 વિમલ દિવ મહા પ્રભુ વિરાજ
 જીવન પવિત્ર સદાય સોનું રાખો.

પ્રસન્ન મન, નીરુગી લન, વચ્ચે ઝૂલી, પ્રભુ—

આલ સો,—

નિજ ઝીંદગી બર અમૃતશીજી શાં દાસ્ય નિત્ય
 હસી રહે;

સત્સાનનો રવિ ઉદય થેને ફેડશે દળ

મોહતુ—

બરબો, પછી આ આત્મ પણ પરમાત્મના

વ્યાપક ફેરે.

રામોદ,
કાઠિયાવાડ, }

પ્રમથ રામથ ધૂક,

સોળમી બોમ્બે પ્રોવિન્સયલ કૉન્ફરન્સ.

“ The Past is irrevocable. But the shaping of India's destiny is still within our power.”

Empire in Asia. W. M. Torrens M. P (1872).

સને ૧૮૭૨ માં બ્રિટિશ પ્રબળે ઉદ્દેશીને લખાયલા આ રાષ્ટ્રો આજે પણ ખરા છે; અને ખરી લાગણીથી લખાયલા આ રાષ્ટ્રોમાં ચમત્કાર પણ એવો છે કે, મૂળમાં બ્રિટિશ પ્રબળે ઉદ્દેશીને લખાયલા છતાં આપણને પોતાને લાગૂ પાડીએ તો પણ તે રાષ્ટ્રો તે વખતે સાચા હતા અને આજે પણ સાચા છે. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની, આરંભથી તે સને ૧૮૫૮ માં એ અસ્ત પામી ત્યાં સુધીની, કાગ્જીદિનો હિન્દુસ્થાનના દરિયાકાંઠાની બ્રિટિશ પ્રબળની નૈતિક બુદ્ધિને ઉત્તેજન કરનારો પણ સાચે સાચો હેવાલ આપી તે સેખક બ્રિટિશ પ્રબળને કહે છે કે—“ યથુ તે ન યથુ થવાનું નથી; પણ હિન્દુસ્થાનનું બવિષ્ય સુધારવું હોય તો હજી તે આપણા હાથની વાત છે.” હિન્દુસ્થાનનો જનસમાજ હજારો વર્ષની પોતાની ભૂલાનું દિગ્દર્શન કરી આજે પણ એમ જ કહી શકે કે “ યથુ તે ન યથુ થવાનું નથી; પણ આપણા દેશનું બવિષ્ય સુધારવું હોય તો હજી તે આપણા જ હાથની વાત છે.” અમદાવાદમાં ગયા માસમાં મળેલી પ્રાન્તિક પરિષદનું પણ આ જ સૂત્ર હતું. ગુજરાતે આટલા વખત સુધી રાજ્યકૃત્યો અને તે સંબંધે પ્રબળનાં કર્તવ્યોની બાબતમાં જે અતિશય ઉદાસીનતાની, ‘ અર્થર્મિ ’તાની, આબક મેળવી હતી, તે ગઈ પ્રોવિન્સયલ કૉન્ફરન્સનો પ્રમંગ અમદાવાદે અને ગુજરાતે જે રીતે પાર પાડ્યો તેથી ધોવાઈ ગઈ છે એમ કહીએ તો ખોટું નહિ કહેવાય. ગુજરાતમાં નવા યુગની સરઆત થઈ ચૂકી છે એમ આ પ્રમંગે અમદાવાદે સાબિત કર્યું છે. ન્હાનેથી મોટા સુધી સર્વેએ રાજ્યકાર્યો તરફ જિજ્ઞાસાબુદ્ધિ કેળવી છે, તે સંબંધે પોતાનું કાંઈ કર્તવ્ય છે એવી બુદ્ધિ જાગૃત કરી છે, અને તે કર્તવ્યના નિર્વાહ માટે, જોઈતો આત્મબોગ, શારીરિક શ્રમ અને વૈત્તલ્યાગ કરી, પોતાની યોગ્યતા સિદ્ધ કરી આપી છે, એ યોગ્ય મેતોપની વાત નથી, અમદાવાદનો પ્રબળત હવે જાગૃત થયો છે, અને જાગૃત થયો

છે એટલું જ નહિ પણ વિકટ પ્રમંથોમાં તે મતનો નિર્વાહ કરવાનું અમદાવાદમાં—ગુજરાતમાં—બળ આપ્યું છે એ આ પ્રમંથે સ્પષ્ટ કરી આપ્યું છે. ગુજરાતના વિકાસના ઇતિહાસમાં આ પ્રસંગથી એક નવું પ્રકરણ ઉદ્ભવ્યું છે અને એમ કહેવામાં જરા પણ અત્યુક્તિ નથી કે ગુજરાત ભારતવર્ષના સ્વરાજ્યેષ્ટિમહાયજ્ઞમાં પોતાનું યોગ્ય સ્થાન લેવાને તૈયાર થયું છે.

અમદાવાદની આ કૉન્ફરન્સ કંઈક અસામાન્ય પ્રમંથોમાં ભરાઈ હતી. સુરતના બંગાળ પછી વિનિત અને ઉદામ, અથવા બાધથી ગાંધીજીના શબ્દો વાપરીએ તો ‘શીત’ અને ‘ઉષ્ણ’, એ બે પક્ષો આ સમારંભમાં એક જ મંવોદધીક ઉપર પહેલ વહેલી વાર એકત્ર થયા હતા. રાજ્યકીય વાતાવરણ, એક બે ગંભીર પ્રમંથોને લીધે અભિગર્ભ હતું. સ્વરાજ્યેષ્ટિયજ્ઞના જરબજાર શરૂ થઈ ગયા હતા, તે જખખપને આ પ્રમંથે વધારી લેવાના હતા, તે યજ્ઞના આગળના વિધિઓને માટે વિચારે કરવાના હતા, અને તેમાં મુનર્ધ ઇલાકાએ શો ભાગ લેવાનો છે તેનો નિર્ણય કરવાનો હતો. આવા પ્રમંથમાં મુખ્યત્વે પ્રાન્તિક પરિપદ અમદાવાદમાં ભગવાનું અમદાવાદના અગ્રેસરોએ માથે લઈ લીધું તે એક સૂઝવતું ચિહ્ન હતું. પ્રમંથ કટાકટીનો છતાં અમદાવાદ બહુ સારી રીતે પાર પાડશે એ બાબતમાં કાંઈ શક નહતો. કાર્યવ્યવસ્થા મધ્ય વયના પણ ઉભાલી દેશબક્ત અને હાથમાં લીધેના કાર્યના ગૌરવની સંપૂર્ણ સમજણ વાળા ગુજરાતના જૂનાથ ૩૫ સુશિક્ષિત નેતાઓના હાથમાં હતી. સરકારમંડળનું પ્રમુખપદ સરદાર સર ચિતુભાઈના કુખે અવમાનને લીધે, રા. રા. શેઠ મંગળદાસ ગિરધરદાસને આપવામાં આવ્યું હતું તે પણ સર્વ રીતે યોગ્ય હતું. શેઠ મંગળદાસ જેવા અનુભવી અને આત્મબળથી જાતી પ્રતિષ્ઠા અને સારી સમૃદ્ધિ પામેલા એક ખાહોશ સદ્ગુરુદયના હાથમાં અમદાવાદની આ પ્રમંથની સરદારી સોંપવામાં અમદાવાદની પ્રજાએ સ્તુત્ય વિવેકશ્રુતિ, અમદાવાદની લાક્ષણિક વિવેકશ્રુતિ, વાપરી હતી એમ કહેવામાં વધારે પડતું નથી. વિશેષમાં વિશ્વમાન્ય મોહનલાલ કરમચંદ ગાંધીની પ્રત્યક્ષ સહાયતાનો પણ સરકાર મંડળને અપૂર્વ લાભ હતો. પરિપદના પ્રમુખ તરીકે પણ ગયા વર્ષના મૌસ્લેમ લીગના મુખ્યના અમ્મેજન વખતે રાષ્ટ્રીય જીવનમાં ઉત્તમ પ્રતિની દહતાનો દાખલો બેમાહનાર, હિન્દની આચાર્ય, મુનર્ધના એક આગેવાન બેરિસ્ટર મુમયમાને ગુરુદયની યોજના કરવામાં પણ મહત્કારમણે દુરઅદેશી વાપરી હતી. આ બધા અનુકૂલ મંથોગ્રામાં મળેલી પ્રાંતિક પરિપદે જે કામ કર્યું, જે કરાવો પમાર કર્યા, અને મુનર્ધ ઇલાકાની રાજ્યકીય પ્રતિની જે દિશા નિર્માણ કરી, તે બધું સંતોષજનક હતું એમ કહેવું એ પુનરુક્તિ કરવા બરાબર જ ગણાવું જોઈએ.

કૉન્ફરન્સના કાર્યની વિગત ઉપર આવતાં પહેલાં પોલિસ સાથે કૉન્ફરન્સના આવકોને એક બાબતમાં મનભેદ પડ્યો હતો તેની નોંધ જરા લઈ લઈએ. આ વખતે પહેલી વહેલી વાર વિનિયમ ઇન્વેસ્ટિગેશન આતાએ કૉન્ફરન્સના મંડપમાં પોતાના શ્રોતાઓને માટે સારી જગ્યા મુકર કરવા સરકારકમિટી તરફ માગણી કરી હતી. આ ખાતું મળે તેની તત્ત-આગત લોકમેલા કરતું દરો પણ અનેક આંગ બાજુ ઇન્વેસ્ટિગેશન તરફ લોકની પ્રીતિ નથી એટલું

જ નહિ પણ તેના કેટલાંક કૃત્યો તરફ લોક નાપમેંદગીની નજરથી પણ જુએ છે. લોક પોતાના સ્વાતંત્ર્યમાં જરા પણ દરમિયાનગિરી હવે સહન કરી શકતું નથી. આટલા વખત સુધી કિ. ઇ. ખાતું પ્રચ્છન રીતે પોતાનું કાર્ય ક્યેં જતું હતું તેથી તેનાં કૃત્યો પ્રસિદ્ધ થાય ત્યારે જ ખખર પડતી. પરંતુ આ પ્રમંડે ઉઘાડે હોયે તે ખાતાએ આ પરિષદ ઉપર પોતાની નજર હોવાનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો આપ્યો અને પોતે આવા મેળાવડાઓમાં સ્થાન પામવાને હકદાર હોય તેવી જ દબધી ઉઘાડી માંગણી કરી. પરિષદનું કામ કંઈ ખાનગી નહતું. પણ પરિષદના કાર્ય તરફ બંધેમથી અને લેખમ્પદસ્થિથી જોનારા એક પણ શુદ્ધચિત્તે મંડપમાં પધારવાનું જાણી જોઈને આમંત્રણ કરવાની સત્કારકમિટીને સત્તા ન હતી. તેવી રીતની માંગણી જો સત્કારકમિટીએ સ્વીકારી હત તો તેમાં એક પ્રકારે પરિષદનું અપમાન થયું જ ગણાત. સત્કારકમિટીએ અંપૂર્ણ સાવધાની રાખી જવાખ આપ્યો પણ તે પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબને પમંદ ન પડ્યો. ત્યારે આખરે ડિરેક્ટ મેજસ્ટ્રેટ સાહેબે શાન્તિ સાચવવા માટે મંડપમાં પોલીસની જરૂર છે માટે હુકમ કરીને પોલીસ અધિકારીઓ જ્યાં માગે ત્યાં જગા આપવા સત્કારમંડળને ફરજ પાડી. અને આ પરિષદનું આખું કામકાજ નામદાર પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ અને તેમના સહાયકોની પ્રત્યક્ષ દેખરેખ નીચે આવ્યું. કહેવાની જરૂર નથી કે પરિષદ અને પ્રેક્ષકો એ બેમાંથી કોઈને પોલીસની હાજરી મળી નહતી. પરિષદમાં લોક શુન્દો કરવા એકઠા થયા નહતા. અને આવા પ્રમંડમાં શુન્દો થશે એમ માનતું અથવા શુન્દો થવાનો સંભવ છે એવું ધારી લઈને સાવધાનીનાં પગલાં લેવાં, એ પોલીસ ખાતાને માટે બેસક વધારે પડતું હતું. તો પણ ડિરેક્ટ મેજસ્ટ્રેટના હુકમને તાબે થવાની પૌરજન તરીકે સર્વેની ફરજ હતી અને તે પ્રમાણે બધા અણગમાને દાખી દઈને પરિષદનું કામ આગળ ચલાવવામાં આવ્યું હતું. પણ તે સારે મહેરબાન ડિરેક્ટ મેજસ્ટ્રેટ સાહેબને જણાવી દીધું હતું કે તેમના હુકમને કમિટી તાબે થાય છે પણ તે બાબત કમિટીનો વાંધો છે અને તે સંબંધી કંઈ પણ પગલાં જરવાની સલાહ મળશે તો કમિટી જરશે. સત્કારકમિટીએ યોગ્ય ગંભીરતાથી, પૂર્ણ જવાબદારીની જુદિથી, અને લોકના અનિવાર્ય હકની સંપૂર્ણ દિમાયત સાથે આ વિષય પ્રસંગેના નિર્વાહ કર્યો હતો તેમાં બે મત નથી. હવે શાં પગલાં લેવાય છે તે જાણવા માટે જનમંડળ અતિશય આતુર છે અને સર્વ એવી આશા રાખે છે કે પોલીસની આવી ગેરવાજખી દરમિયાનગિરી નિયંત્રિત કરવાના ઉપાય લેવાશે.

સ્વરાજ્ય.

હવે આપણે પરિષદના કામકાજ ઉપર આવીએ. રા મગજદાસનો આવકાર મનપમંદ હતો. મુખામતી પ્રાંતિક પરિષદનો ઇતિહાસ આપી, અને સુરતના ભંગાણનું સહેજ સૂચન કરી આ પરિષદમાં તે ભંગાણ પાછું સંધાઈ ન્બય છે એ વાત ઉપર આવતાં એમણે બધાને યોગ્ય સંજોગમાં અભિનંદન આપ્યું હતું. અમદાવાદમાં સને ૧૮૯૨ માં મળેલી પ્રાંતિક પરિષદના પ્રમુખ પણ એક સુમનમાન સદ્ગૃહસ્થ હતા તે વાતનું સ્મરણ આપી અને આ વખતે પણ કમિટીની પમંદગીની એક તે જ કામના શુદ્ધચિત્ત ઉપર પડી છે એ બાબત ઉપર લક્ષ ખેંચી, અમદાવાદ

રાજ્યકીય વર્તનમાં નાતબત અને ધર્મના બેઠોને હમેશાં બાબુ ઉપર મુકે છે તે અમદાવાદના ઉત્તમ અધિકારીનું લક્ષણ છે એમ જતાબું હતું. અમદાવાદના પ્રાચીન ગૌરવની અને આજની નવી ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિઓમાં પણ સમવાનુસારિતાનું જ્ઞાન કરાવી અમદાવાદ શહેરના અને અમદાવાદના શહેરીઓની નસોમાં રહેલા જાયા અધિકારનું અને સાદા પણ સંગીત શુભો મારે વાજીથી અભિમાન દીધું હતું છતાં પ્રાચીનકાળના અમદાવાદના મુકાબલામાં અત્યારનું અમદાવાદ હજી કંઈ નથી એમ જતાવી અમદાવાદને હજી ઘણું કરવાનું છે એમ સ્પષ્ટ હતું. મિ. ઝીણાનું ભાષણ પ્રસંગના ઔરવતે છાન્ને તેવું હતું. જે કે તેના ઉપર છેવટના ઓપની ખામી સ્પષ્ટ રીતે દેખાઈ આવતી હતી તો પણ તેમણે જરૂર કહ્યું હતું તેટલું સીધું અને અસરકારક હતું. હિન્દુસ્થાનના રાજ્યતંત્રના સંબંધમાં એમણે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહી દીધું હતું કે,—

Is it possible or natural as a rule for members of Parliament to grasp or grapple with questions affecting the internal administration and progress of India? When it was found that that was impossible in the case of Australia, Canada and South Africa, with a few millions of population, will it not be miraculous to continue to manage successfully the affairs of India by the Parliament sitting at London? Having regard to the rapidly growing wants and demands of the people and the tremendous progress and changes that it is going through every few years is it possible to govern India from White Hall or Downing Street? To those who know India and understand India, it is clear that she no longer will merely obey but wants to manage her own affairs. Peace, prosperity and security which satisfied her a decade ago are no longer enough. The soul of Young India has been roused and it yearns for Political Freedom. However well the physical and material wants may be provided for, that is not sufficient India wants to raise her self to a status which would command the respect of the Nations of the world for her and which will be befitting her National honour and self-respect. It is not now a question of a few posts; it is no longer a question of a few grievances or reform of internal matters of administration; it is a question of complete change of policy. The question at issue is not merely of details but it relates to the fundamental structure of the Government; and we require a statesman to deal with the present situation and refashion and reconstruct the constitution of the Government of India It is quite clear that this is due to awakened political consciousness of the people, which demands a new polity and resents and rightly resents the differential treatment which is meted out to them socially, commercially and politically. It is a mistake to construe this resentment as a mark of disloyalty. It will be wisdom to root out the fundamental causes of dissatisfaction and discontent.

લાવાર્થ:—

“ પાર્લિમેન્ટના સભાસદો હિન્દુસ્થાનની આંતર વ્યવસ્થા અને વિકાસના પ્રશ્નો સમજે અથવા હાથમાં લે તે સું રમ્ય અથવા સ્વાભાવિક છે? જ્યારે ઑસ્ટ્રેલિયા, કેનેડા અને દક્ષિણ આફ્રિકા કે જ્યાંની પ્રજા પ્રસાથમાં થોડી છે તેના મંત્રધમાં જો તે અસમ્ય જણાયું છે તો પછી હિન્દુસ્થાનનો કાર્યભાર લંડનમાં બેઠે બેઠે પાર્લિમેન્ટ ફતેહમંદી સાથે ચલાવતી રહે એ સું એક આશ્ચર્ય નથી? લોકોની ઝડપથી આગળ વધતી જરૂરીયતો અને માગણીઓ જોતાં, અને થોડાં વર્ષોના ગાળામાં હિન્દુસ્થાનમાં જે મોટા ફેરફારો અને વિકાસ જોવામાં આવે છે તે તરફ નજર કરતાં, હિન્દુસ્થાન ઉપર ડાઉનિંગ્સટ્રીટ કે બ્રાઇટહોલ્સમાંથી રાજ્ય અમલ ચલાવવો એ સું રમ્ય છે? જે હિન્દને જાણે છે અને હિન્દને સમજે છે તેમને તો સ્પષ્ટ સમજાયું છે કે હવે હિંદ માત્ર આગા પાળીને બેસી રહેશે નહિ, પણ પોતાનો કાર્ય-ભાર પોતે જ ચલાવવા માગે છે. એક દસકા પહેલાં શાન્તિ, નિર્ભયતા અને આત્માદાનીથી સંતોષ થતો હતો પણ તે હવે બસ ગણ્યતાં નથી. જુવાન હિન્દનો આત્મા જાગૃત થયો છે અને તે રાજ્યકીય સ્વાતંત્ર્ય માટે આતુરતા ધરાવે છે. હિંદની ભૌતિક અને સાંપ્રતિક જરૂરીયતો ગમે તેટલી સારી રીતે પૂરી પાડવામાં આવે પણ હવે તે બસ નથી. હિન્દુસ્થાન હવે પોતાને એવી ભૂમિકા ઉપર ચઢેલું જોવાને ઉત્સુક છે કે જ્યાં જગતની પ્રજાઓનું માન પામી શકે અને જે તેના પ્રજાત્વના ગૌરવ અને સ્થાગિમાન ને હાજતી હોય. અત્યારે હવે થોડી જગાઓનો સવાલ નથી; થોડીક ફરિયાદો કે આંતર વ્યવસ્થાના થોડા પ્રશ્નોના વિચારની હવે યાત નથી; હવે તો રાજ્યનીતિના મેપૂર્ણ ફેરફારનો સવાલ છે. મુદ્દાનો સવાલ હવે વિગતોનો નથી પણ મન્યવંત્રના મુખ્ય બંધારણનો છે, અને આપણે અત્યારે હિન્દુસ્થાનની સરકારના રાજ્યબંધારણને નવેસરથી ઘડનાર અને વર્તમાન વસ્તુસ્થિતિનો મંતોષ કારક નિર્વેડો લાવનાર રાજ્યપુરુષની જરૂર છે. + + + + + એટલું સ્પષ્ટ છે કે લોકોની જાગૃત ધર્મેષી પ્રજાત્વચુદ્ધિને લીધે જ આ નવી રાજ્યનીતિની માગણી થાય છે અને તેને લીધે જ સામાજિક જીવનમાં, વ્યાપાર સંબંધી નીતિમાં અને પ્રજાત્વના હકોની બાબતમાં જે પંક્તિભેદ તેમના તરફ અતાવવામાં આવે છે તેથી તેમનાં મન હોવાં થયાં છે, અને તેમાં તેમનો વાંક નથી. આ હોવાં મનને અપ્રીતિની નિશાની ગણવી એ બૂઝ છે. અસંતોષ અને બેદોલીનાં કારણોનો સમજ નાશ કરવો એમાં જ ઉદાપણ છે.”

આ ચળોની સચ્ચાઈ નિર્વિવાદ છે. અને સાદી પણ અમળ શૈલીને લીધે તેમની અસર થણ મંગીત થવી બેદજ એ પણ એટલું જ નિર્વિવાદ છે. તેમાં જુદોની જુદી નીતિમીમાંથી નથી; તેમ કુશળ રાજધારી ચાતુર્યનો અભાવ પણ જણાયો હશે. પણ કોષપણ પ્રકારની આગંધા વિના કહેલાં એ વચનના સત્યતું બળ અને સાદાઈનું કૌશલ્ય અનિવાર્ય છે, એમ કોષને પણ કષ્ટાઢ કર્યા વિના ચાલે તેવું નથી. રા. ઝિણુને આને ખરે અને અંતઃકરણથી અભિનન્દન આપીએ છીએ; અને તેમના આ ચળોની અસર દેશમાં તેમ જ અન્યત્ર, પ્રજામાં તેમ જ રાજ્યપુરુષોમાં, સંગીન પ્રકારની થશે તેમાં કાંઈ શક નથી.

મિ. ઝીણુના બાપણુને આપણે અદાલત છોડી પરિષદે પસાર કરેલા કચેરીની નોંધ લઈશું. અત્રે કહેવું જોઈએ કે, અમદાવાદની કમિટીએ કચેરીના મંબંધમાં બહુ કાળજીથી અને પ્રાન્તના પ્રજામતને સંપૂર્ણ અવકાશ આપવાના ધોરણે કામ લીધું હતું. મર દિરાજશાહ, સર ચિતુભાઈ, ઓ. દાજી આબાજી ખરે, અને મિ. ગેરવિંદરાય આપાજી પાટીલ એ ચાર પ્રજાના અગ્રેસરોના હુ.ખદ અવસાનને માટે ચોખ્ખા રાખેલાં શોક પ્રદર્શિત કરી પરિષદ બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય ને ભયકર યુદ્ધના સપાટીમાં આવી ગયું છે તે ઉપર આવી. તે વિષયનો પહેલો દરાવ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના યુદ્ધમંત્રી લોર્ડ કિચનરના અકાચ મરણ માટે હિન્દની દીક્ષીરી દર્શાવનારો હતો. તે પછી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના રાજરાજેન્દ્ર અને ધર્મમંરદક મહારાજાધિરાજ તરફ આપણી નિમલ ભક્તિ દર્શાવનાર દરાવ પસાર કરવામાં આબો હતો. અને અત્યારના વિષય પ્રસંગમાં ગમે તેટલે ભોંભે પણ હિન્દની પ્રજાએ પોતાના ગમની પીડ પાછળ રહેવાનો દદ નિશ્ચય કર્યો છે એવી ખાત્રી દર્શાવી હતી. તે પછી હિન્દુસ્થાનના ને સૈનિકો ન્હામંઆમમાં પોતાનું શરત્વ બતાવી રહ્યા છે તેમને ધન્યવાદ આપવાનો દરાવ પસાર કરી, મિત્રરાજ્યોને આ યુદ્ધમાં કતોદ કષ્ટી હતી. આ મણે દરાવો પ્રચુખ્પદેથી જ પરિષદ સમક્ષ મુકાયા હતા અને તે ચોખ્ખા જ હતું.

આ ઔપચારિક, પણ અગત્યના અને સાચા દોલના, દરાવો પૂરા કર્યા પછી પરિષદ તરત જ ઉપર કહેવા સ્વરાજ્યના સવાલ ઉપર આવી ગઈ. મિ. ઝીણુના સીધા અને સાચા બાપણથી પરિષદનું વાતાવરણ પણ સીધું અને સાચું થઈ ગયું હતું. સ્વરાજ્યના મંબંધમાં હજી દેશ તે યોજનાઓ તૈયાર કરવામાં મુથાયો છે અને આજની રાત્રી તે એવી એક પણ વિગતવાર યોજના નથી કે જે સર્વની અનુમતિ પામી હોય અથવા પામી શકે. અને તેવી યોજના ઉપર આવતાં કેટલોક વખત લાગશે એમ પણ માનવા કારણ છે. તે પણ સ્વરાજ્યના તરતમાં અમનમાં મુકવાના કેટલાક અંશો ઉપર એક પ્રકારનું એકમત્ય ઉત્પન્ન થઈ ચૂકું છે. અને તેને અનુમરીને હાલ યોડુક થયાં પ્રજાના પ્રતિનિધિ તરીકે હિન્દોની રાજસભામાં નિ-યોજ્યેલા આપણા મહાસદોએ એક ટિપ્પણ વાઇસરોયની હાજરમાં દાખવ કર્યું છે. તે ટિપ્પણમાં વાઇસરોયની ધારાસભાના લોકનિબુક્ત મહામદો પૈકી એગાળીસ સભાસદોએ સહીઓ આપેલી છે અને તેમાં તરત જ અમરમાં મુકવાં જેવાં કેટલાંક અગત્યનાં પગલાં સ્પષ્ટવામાં આવેલાં છે. આ ટિપ્પણનું ખીજે પ્રસંગે અસ્તર વિવેચન કરવાનો વિચાર હોવાથી અત્રે તે મંબંધે વિશેષ લખવું ચોખ્ખું ધાર્યું નથી. આપણા તે વિદ્વાન અને અનુભવી હિતવાદીઓએ તે ગાદીમાં પ્રથમથી અત્યાર સુધીના સુધારાઓનું અવલોકન કરી અત્યારની જરૂરીયતોનું નિરૂપણ કરી તેર મુદ્દાઓ બનાવ્યા છે અને તે એવા સુવિચારિત છે કે આખા દેશના નિર્વચન તરીકે સ્વીકારના લાયક મનાયા છે. આમાં પ્રાન્તિક સ્વરાજ્ય, નાણાં મંબંધી સ્વાતંત્ર્ય, ધ્યાનિક સ્વરાજ્ય સંબંધે નાના મોટા સુધારા, વગેરે મર્વેનો સમાવેશ કરવામાં આબો છે એ મિત્રાઇ જનદેર નોકરીઓ, સેન્યરયના વગેરે બાખતોની પણ આપણી માગણીઓ દાખવ કરેલી છે. વિગતમાં જિલ્લો મિત્રાઇ સામાન્ય નાખેલા જેટલું અત્યારે કહી શકાય

તેટલું બધું તે યાદીમાં મહેવામાં આવ્યું છે અને તે યાદી જેની ને તેવી આ પરિપદે સ્વીકારીને પ્રજાના હિતનાદીઓના તે દરમિયાનથી કૃત્યોમાં અગ્રીમર ક્યો છે અને તેમ કરી નહીં તેમની પાછળ તેમને ટેકો આપવાને તૈયાર છે એમ રાજ્યમંત્રીઓને બતાવી તે હિતનાદીઓને જોઇતું જોર આપ્યું છે આ દરમિયાન આ પરિપદમાં હાજર રહેલા આપણી મુખ્ય ધારાસભાના આર મંત્રીઓએ - ૧ રા મોક્ષદાસ કલ્પાનદાસ પારેખ, મિ રત્નનાથ પુરોષોત્તમ પરાજે, મિ ચુનીલાલ મજૂમદારપણદાસ મહેતા અને મિ નિર્મલકર્મા પટેલ એમણે જ પરિપદ મમજૂ રજૂ કર્યો હતો અને તેથી તેને યોગ્ય ગૌરવ મળ્યું હતું એમ કહી સમય ભવિષ્યના લક્ષ્યને માટે ગમે તે મતભેદ હોય, પણ તાત્કાલિક સુધારા મળે જુદા જુદા પક્ષોની, જુદા સુધારકોની અને નવીન 'સ્વરાજ્ય' પક્ષ ની અને તેના પણ તિનમુખ્ય અને મિસેન્ટ મુખ્ય એ બે દળોની, સમતિ સિદ્ધ થઈ એ એક અત્યંત સૌભાગ્યનુ ચિ હ હતું આ દરમિયાન આગેથી જ ન અટકતા બીજી યોજનાઓ સાથે આ યોગણીમ હિતનાદીઓની યાદી નિચારમાં લઈ એ સર્વમાન્ય યોજના તૈયાર થી સિટિંગ નહીં સમક્ષ તેની ચર્ચા કરવાની તૈયારી કરવાની કોન્ટ્રોલને વિનંતિ કરવાનો પણ જગત આ પછી કરવામાં આવ્યો હતો આના છેવટના નમોમાં મધ્ય મતભેદનો અવધાર રહેશે છેવટની યોજના ધકવામાં ઇંગ્લંડની નહીં સમક્ષ એ યોજના રજૂ કરવા માટે નિતિનિધિઓ મુકરર કરવામાં, તેમ જ લડાઈ પૂરી થયા પહેલાં આ ચર્ચા કરવા વેગથી ચલાવવી એ બાબતમાં, મતભેદના નસંગો આવવાનો અભાવ છે પણ એવી આશા રાખી સમય છે કે એ બધા મતભેદોની વચમાંથી હિન્દુ સનુકત બુદ્ધિમતી અને નહીંકાર્યકોશલ્ય ઉચિત માર્ગ કંઈકાં યવના રહેશે નહીં

આ પછી સ્થાનિક સ્વરાજ્યના સંમિલન દ્વારા પસાર થઈ હતા. એમાં લોખ્ય બોર્ડના મુનિસિપેલિટીઓના બધારણ વજેરની બાતમાં કેટલીક અગત્યની સૂચનાઓ હતી આવા મંડળોમાં બધા સભાગમે લોખ્યમંદ જ હોવા જોઈએ, તે મંડળોને પોતાના અમલ દારોની બહાવી બરતરફીની સત્તા આપવી જોઈએ, તે મંડળોના નમુખો અને ઉપનમુખો પણ બીનઅમલદાર અને સભાસદોએ પસંદ કરેલા જ હોવા જોઈએ આટલું બધાંચના મંમધમાં પછી સાધનને માટે એવી સૂચના કરવામાં આવી હતી કે તેમને આમમંત્રી અથવા એવી કોઈ બીજી અનુકૂળ પડે તેવી હમેશા વધતી જતી ઉપજનો નિયત અંશ આપવો જોઈએ, અથવા તેઓ જે ખર્ચ કરે તેનો નિયત ભાગ સરકારે આપવાનો ફરવ કરવો જોઈએ આટલું તેમના નમુકના ખર્ચને માટે અને જ્યારે આવા સ્થાનિક મંડળો કોઈ અમાધારણ મહત્વના જાહેર કામ હાથમાં લે ત્યારે તેમને હમણાની પેઠે ખાસ મદદ પણ આપે જવી એવી પણ સૂચના કરી હતી આ સૂચનાઓ સમયે પુષ્કળ ચર્ચાઓ થઈ ગઈ છે અધિક્ષકસંવિભાગ (Decontrol/ation)ના કમિશનની બક્ષામણેને અનુમરતી સૂચનાઓ મરકાર અમરના મુકવાની આનાકાની કરે છે તે બાબતમાં નહીં પુષ્કળ દરિયાદ છે સ્થાનિક સ્વરાજ્યને સાચું અને અમરકારક કરણ હોય તો તેનો આવો જ માર્ગ છે આ દરમિયાન છેલ્લી કલમમાં સ્થાનિક મંડળોને દરખાસ્ત કરવાની જે

સત્તા કાયદો સરખરને આપે છે તેના મર્યાદા એક અગત્યની સૂચના છે તે સૂચના એવી છે કે, રથાનિક મુદ્દાને અધિમારથી બટ કરવાના પગના લેતા પહેલા તેમને પોતાનો ખુલાસો આપવાની પદ્ધતિમગ અને પૂરેપૂરી તક આપવી જોઈએ, અને ડ્રગ્સનો રથાનિક સ્વરાજ્યનો હમ લટકાવી દેવાનો સરકારનો હક, પ્રજાને ફરીથી ચૂંટણી કરી નવા નિર્ણયધિઓ નીમવાની તક આપ્યા પછી જ, સરખર અમનમા મૂકે જોઈએ આ છેલ્લી કલમ અગત્યની છે રથાનિક વહીવટનો હક લોકનો છે સરખરનો નથી તે હકનો અમન કરવામા કોઇ પ્રમગે અવ્યવસ્થા થાય તો તે સમયને માગે નિયન થયેના મમાસદો જરામદાર છે લોખ નથી સમાસદોને પણ કાયદામા નિયત કરેલી સુદત સુધી મમ કન્યાનો હક છે એટલે તે હકમાથી તેમને ખાતન કરવા હોય તે તે માગે પણ યોગ્ય ખુલાસો આપવાની તેમને તક મળવી જ જોઈએ હવેથી આ બાજતમા મયદામા એવો પણ સુધારો કરવાની જરૂર છે કે આવી સત્તાનો અમલ મરતા પહેલા ધાના મમા સમમ આ બાગત નજુ મરી જોઈએ અને ધારાસમાનો દરાન થાય તો જ આવી રીતનો સમામદોનો હમ ખાતન થઇ શકે આ રી રીતે ખાતન થયા પછી પણ લોખને પોતાના હકનો અમલ કરવામાથી ખાતન કરવા ન જોઈએ અમદાવાદમા સરકારે મ્યુનિસિપેલિટીનો હક લટકાવો તે પછી એકેક વર્ષ કરતા પાય વર્ષ સુધી સરકારે તે હક પોતાના હાથમા રાખ્યો અને જ્યારે સરખરે ધારેના અમુક પગના નિશ્ચિત થયા તે પછી જ મ્યુનિસિપેલિટીનો હમ શહેરને આપાયો આ સ્થિતિમા મ્યુનિસિપેલિટીનો હક નામનો જ છે, સરખરતું ધાર્યું થાય ત્યા સુધીનો જ છે, અને સરકાર અને લોકમત વચ્ચે વિરોધ થાય ત્યા લોકના હમ લટકાવી દેવાય છે અને સરખરતું ધાર્યું થાય તે પછી લોકને તેમનો હક પાછો આપવામા આવે છે એમ માનવાનું લોકને કારણુ મળે છે આ દરાનની આ કનમ ઉપર ખાસ બાર મમવાની અને હવે પછી જ્યારે જ્યારે પ્રમગ આવે ત્યારે ત્યારે લોકના હમનું ગોચ મરક્ષણ મરતા માટે યોગ્ય અવસ્થા કરવાના સુધારા મયદામા કરવાની જરૂર સરખરના ખ્યાન ઉપર લાવવાના નવલો જાડી ગમવાની જરૂર છે

મ્યુનિસિપેલિટીઓના મર્યાદા ખીજે એક દરાન કમિશનરની નીમણુક બાગતનો હતો મ્યુનિસિપેલિટીઓના કાર્યભારી અમદદારી કોના હાથમા રહેવી જોઈએ એ બાગતનો સમાલ અગત્યનો છે આપગી પ્રાન્તિક મ્યુનિસિપેલિટીઓના એકદમ જ્યારે છેવો સુધારો થયો ત્યારે અમુક સખ્યાની વસતિવાળી મ્યુનિસિપેલિટીઓમા સરખર મમિયનર નીમી શકે, અને અમુક માટે જો મ્યુનિસિપેલિટી માગણી કરે તો સરકાર નીમી શકે એવી યોજના છે સરકારને મિંધ હૈદરાબાદની મ્યુનિસિપેલિટીમા કમિશનર નીમવાની મરજી થઇ મ્યુનિસિપેલિટી માગણી કરે તો નીમાય એવે માગણી કરવાની સૂચના થઇ મ્યુનિસિપેલિટીએ માગણી કરવાની ના પાડી એટલે હૈદરાબાદની મ્યુનિસિપેલિટીને અદર લટકાવી દીધી અને પછી તેને બદલે જે કમિટી સરકારે નીમી તે કમિટીની કારકારિયા કમિશનર નીમાયો આ પદ્ધતિની સામે આ દરાનની પદલી દલમમા વાજખી વાધો જાહેર કર્યો છે આ દરાનની ખીજ પ્રમ વધારે અગત્યની છે મોટી મ્યુનિસિપેલિટીઓમા કમિશનર નીમવાની મરખરને સત્તા આપવામાં

આવી છે. સરકારથી નીમાવણ કમિશનરને કુપ વહીવટી મત્તા આપવામાં આવી છે અને તે સત્તા તે પૂર્ણ હકથી મોગમે છે. પરિણામ એ આવે છે કે મરકાઈ નીમાવણ હોવાથી કમિશનર સાહેબ મ્યુનિસિપેલિટીના નોકર છે એ વાત બૂરી બાધ છે અને મ્યુનિસિપેલિટીના કમિશનર અને મ્યુનિસિપેલિટી વચ્ચે મનમેના પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થતાં કમિશનર પોતાનું ધાર્યું કરવાને તમામ સત્તાનો અને તમામ ઉપાયોનો ઉપયોગ કરવા અમ્મ નથી. આ સ્થિતિ મરકાઈના દરિયાકાંઠાથી ગમે તેટલી ચાલી હોય, પણ મ્યુનિસિપેલિટીના હક્કમાં તે સુધી નથી એ નિર્ણય છે મ્યુનિસિપેલિટીના નોકરની બંધાવી બરતરથી મરકાઈ જેવી મતાના હાથમાં હોય ત્યારે તે નોકર સરકારનો પ્રતિનિધિ / પોતે છે એમ માને છે. અને પરિણામે એક આનમાં એ તનવારનો ઘાટ થાય છે. અમનાવાદમાં હાથ આ રમુ મિથિતિનો કંઈક પ્રત્યક્ષ અનુભવો પણ થવા માડ્યા છે. આવે પ્રમંથે અમનાવાદના ખામ આમદથી એવો ફાવે જૂઠવામાં આવ્યો હતો કે તે પ્રકરણ-કમિશનરને લગતું-કંડુ. મથોગ એવો થયો કે આ બાબત ધારામખામા પણ પ્રજા મતમેદનો રિપ્પ થઈ પડી હતી અને જે પણ મ્યુનિસિપલ કમિશનર નીમવાની વિરુદ્ધ હતો તેને અમનાવાદના અનુભવથી જોર મળ્યું. આથી મતમેદનો પ્રમંથ છતાં પણ આ મગર પરિણામમાં આવ્યો અને પરિણામમાં અમનાવાદની બહુમતિ એટલી મંજૂર હતી કે ખીલ કોષ મત માટે અવકાશ ન હતો. અમનાવાદનો અનુભવ ધ્યાનમાં લેવા લાયક છે અને મરકાઈનો નીમેદો કમિશનર નોકર તરફે ન રહેતા ધણી તરીકે વર્તવાનું વનજી ધરાવે એ સમજા તેવી વાત છે. અને તે માટે મરકાઈનો નિમેદો કમિશનર ન જ એકાએ એ મદ સમજી શકાય તેવો છે. પરંતુ તે કમિશનરને પણ મ્યુનિસિપેલિટીના નિયમજીમાં લાગવાના કાયદામાં ગળા છે અને તે રસ્તાનો ઉપયોગ કરતાં તે મ્યુનિસિપેલિટીના એ નીમવું જોઈએ એમ કેટલું કહે તો તે ખોટું તો ન જ કહેવાય. આપારે તેનો ઉપયોગ કરવો હાવતો નથી તે માટે જે મામળી ફગી છે તે ખોટી નથી એ ખરું છે. પણ નોકરને ધણી થતો અટકાવવાના ગળાની મોઢમાં આવે કે રાગ નિર્ગોષાત્મક હાલ કરવો એ જરાય તો નહિ જ કહેવાય. આને બદલે ખીલ કોષ પણ ચોળના ગળું કરવાની જગા હતી. મરકાઈ ન નીમે પનું મ્યુનિસિપેલિટી નીમે, અમુક નહિ પણ અમુક વર્ગનો નીમે, સીધેમીથી ગતે તેવો કમિશનર કામ ન કરે તો અમુક ગીતના ઉપાયો લઈ તેને મીથો કરવાની સત્તા મ્યુનિસિપેલિટીને મનો-વચે વગેરે ગમરની વિધિમુખની દરખાસ્ત રજુ થઈ હોત તો તેનું વગળા રૂપારે પડત અને તેમ કંઈક ચલ કયો હત તો વખતે મતમેદનો અવકાશ પણ જૂજ રહેત આવી રીતની વિધિમુખની દરખાસ્ત દવે પછી પણ વાવી શકશે. આ બાબતમાં છપાકાની જે મ્યુનિસિપેલિટીએને આ રકરણ લાગુ પડે છે તે મ્યુનિસિપેલિટીએને એકાં થઈ વિચાર કરી સ્તોભગ રા માંચ નિશાવ ઉપર આનું જોઈએ. એમના અંચુલ બગથી માધ વ્યવહાર દરખાસ્ત આવશે તો સમજાને સ્વીકારવી જ પડશે, અથવા મરકાઈ મરકાઈની કરીને સ્વીકારશે, એમ માનવામાં કંઈ ખોટું નથી

આ રિાવના બાબીના બે હરાવોના સામ વ્યવરથાએના મર્જબા દતા. મામશાએનાં

આરોગ્યનો સવાલ બહુથી વધારે મહત્વનો છે અને તે માટે વખતો વખત પ્રજા સરકારને અને સરકાર પ્રજાને વિવિધ સૂચનાઓ કરે છે. આ બાબતના દરાવમાં આ બધી સૂચનાઓ એકત્ર કરી જતાં હવે કે, ગામડાઓમાં સ્વચ્છ પાણી પૂરું પાડવા માટે સરકારે ખાણોની મદદ આપવી, જમીનમાં ભેજ થતો અટકાવવા માટે ખરસાદનાં પાણી વાસના ભાગમાં જમીનમાં ન મરે તે માટે યોગ્ય તળાવીજમી પાણી વહી જાય એવી ગોઠવણ કરવી; તે પછી ગામડાઓમાં તેમજ શહેરોમાં ઘરોએથી ક્ષેત્રફળ વધારવું અને તે માટે આરખણ જમીનોમાં જેમને મકાન બાંધવાની મરજી હોય તેમને 'કાંઈપણ' ફેંડ આપવા વિશેષ કર લીધા વિના મકાનો બાંધવાની છૂટ આપવી; તે ઉપરાંત તમુના પ્રમાણે આરોગ્ય-રક્ષક ઘરો બાંધવાને ઉત્તેજન આપવું, અને તે માટે આવાં મકાનો બાંધવાની જેમને મરજી હોય તેમને સરતા દરથી જમીન આપવી, અને જોઈતાં નાણાં હલકા દરે પૂરા પાડવાની વ્યવસ્થા કરવી એવી સૂચનાઓ કરી છે. વળી મોટાં ગામડાંઓમાં દવાખાનાં ઉઘાડીને અને નાનાં ગામડાંઓ માટે ફરતાં દવાખાનાં રાખીને વૈદ્યકીય સહાયતા આપવાની સગવડ કરવાનું પણ સૂચવવામાં આવ્યું છે. અને ગામડાંઓમાં તથા શહેરોમાં બીન અમલદારી મંડળોને આરોગ્ય મંબંધી જાનતો ફેલાવો કરવા માટે નાણાંની મદદ આપવાની પણ બહુ મજા કરી છે. આ ઉપરાંત લોકને સરકારની સાથે મદદમાં રહી પોતપોતાના ગામોમાં આરોગ્યના બિદ્ધિતિના જાનતો ફેલાવો કરવા માટે આરોગ્યરક્ષક મંડળો સ્થાપવાની પ્રજાને બક્ષામજા કરી છે. આ દરાવ પ્રમુખપદેથી મુકાયો હતો. પણ જો આ દરાવ ઉપર ચર્ચા થઈ હતી તો વધારે સાફ હતું. જનમંડળના આરોગ્યના સંબંધમાં આપણી પ્રજાની તેમ જ સરકારની શી ફરજ છે અને તે કેવી રીતે અદા કરવાની છે તેનો આ દરાવમાં યોગ્ય નકશો કાઢવામાં આવ્યો છે અને છટાદાર બાપણો, જે આ પરિપત્રનું એક ખાસ લક્ષણ હતું, તે દ્વારા જો આ દરાવની જુદી જુદી બાબતો જોતવર્ગ સમક્ષ મુકાઈ હતી તો ઘણા લાભ થાત. આ દરાવના મુદ્દાઓ બહુ અગત્યના છે અને તે બાબત તાલુકાઓમાં અને જિલ્લાઓમાં જિલ્લા સભાઓ અને તાલુકા સભાઓની મારફત યોગ્ય બળથી હીલચાલો થવાની અત્યંત જરૂર છે. ગુજરાત સભા જો આ સવાલ આ રીતે ગુજરાતનાં શહેરોમાં અને ગામડાંઓમાં ચર્ચાને તો ગુજરાત સભાએ એક અગત્યનું પગલું લીધું કહેવાશે અને તેનો દાખલો બીજી એવી સભાઓ ચાલવા જિલ્લા સભાઓ અને તાલુકા સભાઓ અનુસરશે. આ બાબતનો ઉલ્લેખ દરાવ ગામપંચાયતોને સંબંધન કરવાનો હતો. આ દરાવના મુદ્દાની બાબતમાં પ્રાચીન કાળમાં સ્થિતિ શી હતી તેની હવે દિવસે દિવસે વધારે સમજણ પડતી જાય છે, લોકમત કેળવાતો જાય છે, અને સરકાર પણ કમિશનની બક્ષામજા મુજબ કંઈ કરવાની ધારણા સખતી હોય એમ જણાય છે સ્વરાજ્યનો પાયો ગામડાંમાંથી નખાતો આરવો જોઈએ એ સિદ્ધાન્તને અનુલક્ષીને આ યોજનાની બક્ષામજા કરવામાં આવે છે. બચાવજો વાજબી છે એ નિર્વિવાદ છે, પણ હજી ઘણાં બધાં બાબતો દર કરવાનાં છે. અને તે સાથે મંપૂર્ણ મદદ અને બક્ષા અર્થિકમની જરૂર છે.

હિન્દુ મુસલમાનનો પ્રશ્ન.

સ્વરાજ્ય એ સૌથી વધારે અગત્યનો વિષય હોવાથી અને મિ. ઝીણાના બાપણના મુખ્ય ભાગ ઉપર વિચાર કરતાં આ વિષય પ્રવાહથી ગ્રામ્ય થતો હતો તેથી તે સંબંધી પરિપક્વતા કરાવવાનું દિગ્દર્શન આપણે કરી ગયા. પણ સ્વરાજ્યની યોજનાઓના સંબંધમાં એક બાબતની તોંધ આ સ્થળે જ સેવી જોઈએ. અને તે હિન્દુ 'મુસલમાન' વચ્ચેનો પ્રશ્ન છે. 'મુસલમાન' બાઈએ એવો આગ્રહ લખે છે બેઠા છે કે અમારે તો 'જૂદા ચોતરો' જોઈએ. પહેલેથી છેલ્લે સુધી જ્યાં જ્યાં લોકોને ચૂંટણીના હક આપવાની વાત હોય ત્યાં ત્યાં મુસલમાનબાઈઓના મતદાર જૂદા અને તેમની ચૂંટણી પણ જૂદી. આટલું હોય તો પણ ઠીક. પણ ખાલી જ્યાં સામાન્ય ચૂંટણી હોય ત્યાં પણ "મેરા લખતા હું" તો ખરું જ ખરું. "આરૂ મારા બાપનું ને તારૂ મારૂ સહીયારૂ" એ ન્યાયની આપણા મુસલમાનબાઈઓ દિમાયત કરે છે અને કેટલેક અંશે તેઓ તેમાં કાબ્યા છે. ધારાસભાની ચૂંટણીઓમાં તો તે ઝોડવણ થઈ જ છે, પણ હવે તો મ્યુનિસિપેલિટીઓ અને લોકલબોર્ડની ચૂંટણીના સંબંધમાં પણ આજ રીત દાખલ કરવાની જરૂરી દિમાયત થવા માંડી છે. ચૂંટણીના વિષયમાં આ એક મોટો સવાલ થઈ પડ્યો છે. આ જૂત પહેલ વહેતુ મુસલમાનબાઈઓને કાણે બરાબર તે સમજાવું નથી પણ સુધારાના વિકાસમાં તે બુદ્ધિમંત્ર હોવાથી ખરા સુધારકોને તે રીત જરા પણ નમંદ પડતી નથી. મિ. ઝીણા પોતે પણ તેની વિરુદ્ધ મતના હતા અને છે. પણ પોતાના આ બાપણમાં તેઓ એવો અભિપ્રાય જતાવે છે કે મુસલમાનબાઈઓને જો આ જુદાઈ જોઈએ છે, આવી જુદાઈ માટે જો તેઓ આગ્રહ કરે છે. તો તે સંબંધમાં, તોડ ઝોડ ઉપર હિન્દુબાઈઓએ આવવું જોઈએ. મુસલમાનો હક પકડીને બેઠા છે. મુસલમાન કોમમાં તો આ બાબતનો સવાલ પણ ઘડી ચકાય તેમ નથી. એટલે મુસલમાનોને મન-જાવવાનું તો બની શકે તેમ જ નથી. આ વાતને માટે તેઓ એક દલીલ પણ રજુ કરે છે. તેઓ કહે છે કે—

A far as I understand, the demand for separate electorates is not a matter of policy but a matter of necessity to the Mahomedans who require to be roused from the case and torpor into which they had fallen so long."

I would therefore appeal to my Hindu Brethren that in the present state of the position, they should try to win the confidence and trust of the Mahomedans who are after all in a minority in the country. If they are determined to have separate electorates no resistance should be shown to their demands." + + + I would therefore appeal to my Hindu friends to be generous and liberal and welcome and encourage other activities of Mahomedans even if it involves some sacrifice in the matter of separate electorates."

આ વાતો પણ મિ. ઝીણાની રીત પ્રમાણે સીધાં અને સચોટ છે, આ વિષય ઉપર

મોરલેમ લીગના નયુખ તરીકે તેઓ કઈ વિશેષ બોલવાના છે એવું સૂચન આ સ્થળે જ એમણે કરેલું છે એટલે તે વિષયની ચર્ચા કરવાનું અમે આ પ્રસંગે મુલતતી રાખીશું પરંતુ આટલું કહેવાની જરૂર છે કે હિન્દુઓના ઔદાર્યની હવે પરિસ્થિતિ આવી ગઈ છે એમના સ્વાભાવિક ઔદાર્ય અત્યાર સુધી એમને બહુ તુકસાન કર્યું છે જગત્ ઔદાર્યપૂર્વક નથી પણ સ્વાર્થ સાધુઓનું ભરેલું છે, એવી એમને ખાતરી થઈ છે, અને ‘મારું મારા બાપનું અને તારું મારું સહીયાર’ એ નીતિ હવે હિન્દુભાઈઓ ભાભેજ પોતાની મેળે કબૂલ કરશે હિન્દુભાઈઓના હાથમાં વાધો રજૂ કરવા સિવાય બીજું કાંઈ નથી સરખાર મુમલમાન કોમનો પક્ષપાત કરે છે એવા સંસ્કાર હિન્દુ પ્રજા ઉપર એસે એવી વર્તણૂક મુમલમાનમાં ઇચ્છાએ પણ રાખવી ન જોઈએ અત્યારે તો એવો શક પડવાનો સંભવ ઉત્પન્ન થાય છે કે સરકાર મુસલમાન કોમને પક્ષપાત કરે છે અને આ વિચાર જો એકવાર પ્રજામાં ગિયો થશે તો તેના પરિણામો હિન્દુ મુમલમાન વચ્ચે હમેશના વિરોધમાં જ આવવાના આટલા માટે જેમ હિન્દુઓને ઉદાર થવાની વિનંતિ દરવામાં આવી છે તેમ જીણાએ મુસલમાનોને વધારે ન્યાયી અને વિવેકી થવાની વિનંતિ પણ કરવી જોઈએ

સ્વેચ્છાસૈનિક થવાનો હુકમ

પરિપક્વ હાથમાં લીધેલા બીજા દરાવો પૈકી સ્વેચ્છા સૈનિક થવાના હમનો દરાવ અને બાપખાનાના સ્વાતંત્ર્ય મળવી દરાવોનું હવે દિગ્દર્શન કરીશું મોનનીયરીંગના મરાન ઉપર બ્યારથી લગાઇ શરૂ થઈ ત્યારથી પ્રજા અને સરકાર એ બંને વિચારો ચનાવે છે પણ બંન્ને તેનું કાંઈ જ નિરાશરણ આપ્યું નથી આ સરાન હિન્દુ માટે અત્યંત અગત્યનો છે અને સરકાર માટે અતિગ્રામ્ય માર્ગિક છે ઇંગ્લેન્ડ સરખારના અનિમિષ મક્ષણો લાભ હિન્દુને પુષ્કળ મળે છે એમાં કાંઈ શંક નથી પરંતુ તેને લીધે હિન્દુ ક્ષાત્રજીવન લગભગ નષ્ટપ્રાય થઈ ગયું છે અથવા યથા આ હું છે આ સ્થિતિ અત્યંત હાનિકારક છે એમ કહેવામાં આવ્યુંકિત નથી હિન્દુસ્થાનની રજપૂત વગેરે ક્ષાત્રજાતિઓ દુર્દેવના સપાટામાં આવી પડી છે અને તે જાતિઓ પાસેથી હવે ઘણી આશા રાખી એ પણ બ્યર્થ છે એમ અનુભવીઓનું કહેવું છે વોલન્ટીયરીંગને માટે જે અત્યારે નિષેધ છે તે દૂર કરાવવા માટે મન કરવો તે સારી વાત છે, પણ દરાવનો બીજો ભાગ જેમાં લશ્કરી તાલીમ લોકને આપવાની ગોઠવણી કરવા બાબત વિનંતિ કરવામાં આવી છે તે બહુ આગ્રહથી હાથમાં લેવાની જરૂર છે અને આને માટે હિન્દુની પ્રજાનું શરીર અને મન તફાન નવેસરથી કળાવવાના છે એમ માનીને જ હિલચાલ કરવી એ વધારે સારું છે બ્રિટિશ લશ્કરના સહાયક તરીકે પૂતળાની માફક બતાવ્યું કામ કરવાને માટે, અત્યારે હિન્દુ લાખો માણસો જોડતા પૂરા પાડે પણ આપણું કામ તેટલાથી સરે તેમ નથી હિન્દુસ્થાનના લોકને પોતાનું રક્ષણ પોતે કરી શકે તેના બનાવવાનો ઉપક્રમ કરવાની જરૂર છે લોકમાં આવી શક્તિ ઉત્પન્ન થઈ છે, એનો લાભ લઈને અત્યારે હિન્દુસ્થાનની સરખારે નવેસરથી હીલચાલ શરૂ કરવાની છે હિન્દુસ્થાનની ગ્રીસ કરોડ પ્રજામાંથી એક મોડે લશ્કર ઉપજાવવું એ યોગ્ય શ્રમ લેવાય તો મોગી વાત નથી

પણ લોકને લશ્કરી જીવનના જોખમો બેઠવાની હોંસ કરી આવશે કે ત્યારે એ જીવનના સાચો પણ તેમને, તેમનાં બાળપણમાં અને તેમના સ્વદેશને મળવાના પ્રસંગો ઉપસ્થિત કરશે ત્યારે. તે પિતા માત્ર પગારદાર સૈનિકો તરીકે લશ્કરી જીવન, માત્ર જોખમના સમય માટે જ પર્વદ કરનારા અત્યારના સંગ્રામોમાં જાણી નીકળે તેવો બધું મંભવ નથી. દેશના બાળકો ઉપર બાળપણે જ એવા સંસ્કાર પાડવાની જરૂર છે કે, દેશનું પરાભિક્ષમણ સામે રક્ષણ કરવું તે દરેક મનુષ્યની ફરજ છે, માત્ર ફરજ નહિ પણ મનુષ્યત્વનો એ જાણમાં જાયો દક્ષ છે. તે દક્ષ બોળવવાની અને તે ફરજ અદા કરવાની તેમનામાં હોંસ આવે તે માટે બાળપણે જ તેમને તે માટેની યોગ્ય કેળવણી આપવી જોઈએ. શાળાઓમાં જ બાલસૈનિકો (Boy Scouts) તરીકેની તાલીમ આપી અમુક વયે એ ત્રણ વર્ષે લશ્કરી જીવનનો ખ્યાલ આપવાની અને લશ્કરી તાલીમ આપવાની મગત કરવી જોઈએ; અને તેમ ધશે તો જ જરૂર પડે જોઈએ તેવું અને જોઈએ નેટલું લશ્કરે લેવા કરી શકશે. દિનદિન આવી રીતે તાલીમ આપવાની જરૂર છે તે બાબત આજકાલના અનુભવ ઉપરથી જોતાં એ મત ઠોવાનો મંભવ નથી. પરંતુ આ સલાહ અત્યંત મર્યાદિત છે. અંગ્રેજ સરકારને જ્યાં સુધી આપણી વહવારીને માટે સંપૂર્ણ મંતોષ ન થાય ત્યાં સુધી એ દરબારત સિદ્ધિએ પડેલિયાનો જરૂર પણ મંભવ નથી. તેથી ખાત્રી થાય અથવા કરી શકાય તો પણ તે સલાહ અનિશ્ચય મૂકેલ છે. દિનદિન પ્રળને આવી તાલીમ આપવાની જરૂર જાણી ધણ છે એ પરબુગતિનો સ્વીકાર કરી પ્રળએ તેમ જ સરકારે એકીતી કરી લઈ કામ લાઘમાં લેવાની જરૂર છે. પ્રળએ સરકારને—બ્રિટિશ સરકારને—અભયવચન આપવું જોઈએ, અને સરકારે પ્રળ ઉપર સંપૂર્ણ—આત્મીય દોષ તેવોજ, વિશ્વાસ મૂકવો જોઈએ. કામભેદની બુદ્ધિ, દેશભેદની બુદ્ધિ, સ્વાયં-ભેદની બુદ્ધિ, નહિ થયી જોઈએ. તે માટે રાજ્યબંધારણમાં અને રાજ્યનીતિમાં અને સામાજિક જીવનમાં જે ફેરફારો કરવાની જરૂર છે તે કરવાનું બનેએ માથે લેવું જોઈએ. સરકાર અને પ્રળ બંને આ તારાત્મ્ય બાવનાના બોગી થાય એ અત્યંત ઘટ્ટણ પ્રાપ્ત કરવા જોઈએ. બોગ આપવો પડે તે આપવા માટે જોમાંથી એકેએ અચકાવું ન જોઈએ. પ્રળ આજ આ સિદ્ધાન્ત ઉપર જ કામ લે છે. સરકારનું મન દજ સ્વસ્થ થયું નથી એ દાઢગીરીની વાત છે. શું કરીએ તો સરકારને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ આવે એ પ્રશ્ન દરેક દેશદિતેથી પુરુષનું મન મધી નાખે છે. સરકારે આપણા લોકનું અભય પ્રાપ્ત કરવા માટે શું કરવું તે પ્રશ્નનો પણ સર્વ દેશદિતેથી પુરુષો વિચાર કરે છે. બ્રિટિશ સામાજ્યમાં 'સ્વરાજ્ય' ની યોજના એ જ એક સાચો અને સચોટ ઉધાય છે એમ લોકના નેતાઓ માને છે અને તે માટે તેઓ તે માટે આજ વર્ષો થયાં મયે છે. આખી રીતની યોજના થવાથી લોકનું અભયસિદ્ધ થશે અને સરકાર નિશ્ચિંત થશે; અને પ્રળજીવનના સર્વ અંગોનો નિકાસ એની મેલે જ થવા માંડશે. પણ તે માટે દજ પણા પરિશ્રમો કરવા પડશે અને ધણા સાચા માણ પ્રમંથોમાંથી દેશને પસાર થવું પડશે.

જાપાનાનું સ્વાતંત્ર્ય.

સરકાર પ્રળના ઉપક્રમો ઉપર પરિપૂર્ણ વિશ્વાસની નજરથી જોતી નથી તેનો પુરાવો

છાપખાનાને લગતો કાયદો અને Defence of India Act, હિન્દુસ્થાનના રક્ષાબળને લગતો કાયદો એ બે કાયદાનો હાલમાં જે રીતે અમલ થાય છે તે છે. આ બન્ને બાબતો પરિષદે સારી રીતે ચર્ચા કરી અને તે મંત્રણામાં બહુ સીધા અને સ્પષ્ટ કરાવેો પણ કરવામાં આવ્યા હતા. પ્રેસ એક્ટ અમુક ખામ મંથેગોમાં પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. તે મંથેગો અત્યારે નથી તેમ છતાં તે એક્ટ હજી ચાલુ રાખવામાં આવ્યો છે એ આપણી મોટામાં મોટી ફરિયાદ છે. હિન્દુસ્થાનનો ફોર્મદારી કાયદો છાપખાનાના ગુન્હાનેપહોંચી વળવા માટે પૂરતો નથી તે હજી સુધી સિદ્ધ થયું નથી. આટલા વર્ષના ઇતિહાસમાં એક પણ પ્રમંજ સરકાર એવો બતાવી શકે તેમ નથી કે જેમાં છાપખાનાનો કોઈ ગુન્હો કાયદાની ખામીને લીધે સિક્ષા પામ્યા વિના છુટી જવા પામ્યો હોય. એ કાયદાને લીધે છાપખાનાના વાળખી રચાતખને પણ ઘોડો પહોંચે છે એ છાપખાનાના બંધા આલકો સારી પેઠે જાણે છે. છાપખાના ઉપર અતિ અંકુશ મૂકવામાં સાર નથી એ આપણા અગ્રેસરો હરહમેશ કહેતા આવે છે. તે કાયદો થયો એજ જૂન હતી, તેને ચાલુ રાખવામાં આવે છે તે વધારે જૂનબરેલુ છે. પ્રમંજત જાહેર રીતે બંધાય અને જાહેર રીતે ચર્ચા તેમાં મર્ન પક્ષને લાભ છે. તેમ ન થવા દેવામાં આવે તેમાં પ્રમંજને તેમજ સરકારને બંનેને હાનિ છે. પ્રમંજને ખૂં ખોડું સમજવાની તક મળતી નથી અને સરકારની ખરી બાબતો હોય તેની પણ જોઈએ તેની તુલના થતી અટકી પડે છે. આ ધારો કરવામાં આવ્યો ત્યારે પણ એ ખામ ફોર્મદારી ધારો હતો એવું સરકારના મનમાં પણ હતું અને તેનો અમલ કરવામાં આપ-ખુદી ન વપરાય તે માટે કાયદામાં હાઈકોર્ટને અમુક સત્તા આપવાનો યત્ન કરવામાં આવ્યો હતો. પણ હવે નિર્મંશય સાગિત થઈ ચૂકું છે કે હાઈકોર્ટને કંઈ જ સત્તા તે કાયદા પ્રમાણે નથી એ જોતાં આ કાયદામાં રૈયતની સલામતી માટે મુકેલી આવેતી એટલા અશમાં બ્યથે આભાસપ (illusory) છે અને એ આભાસ તો અવંશ્ય ફર કરવો જોઈએ એ માટે બે મત હોવાનો સંભવ નથી. તે આભાસ જાણી જોઈને રચવામાં આવ્યો છે એવો આરોપ સરકાર ઉપર મૂકવો એ વાળખી નથી. પણ હવે બ્યારે તે સાખીત થયો છે ત્યારે તો યોગ્ય દુરસ્તી કરવાને સરકાર નીતિની રીતિએજ બંધાએવી છે. પ્રમંજના અગ્રેસરોએ હાઈકોર્ટની સત્તાના અવલંબનની આશાએ જ એ કાયદાને કંઈક અંશે પણ બ્રાજ્ઞ નફો હોતો, જ્યુ જોતે સત્તા નથી જ એમ હવે રચાપિત થાય છે તો લોક ઉપર આવો મંશયમસ્ત આભાસ કાયમ કરવાનો અંપમશ ઇચ્છેજ સરકારને આવે ચોટે એ પ્રમંજને પણ સાત ક્ષાગતું નથી. સરકારને 'શી સત્તા' નથી કે જેથી તેને આવી આભાસમય પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવો પડે ? પરિપૂર્ણમાં આ બાબત ઉપરની ચર્ચા બહુ જ આવેશપૂર્ણ થઈ હતી. પણ જેવી જોઈએ તેવી સમજતાથી ચાલુ રહેતી નથી એ દીલગીર થવા જેવું છે. મુમંજમાં એક 'Press' Association નીકળ્યું છે તે જોઈએ તેટલા વેગથી કામ કરતું હોય તેમ જાણતું નથી. પ્રેમ એક્ટનો ઉપયોગ ગુન્હા થતા બંધ કરવામાં ચતો નથી, પણ નાજ્યકીય ચળવળને દાખી દેવામાં થાય છે એમ મનાવા માંડ્યું છે. પ્રેસ એક્ટ અને લડાઈ શરૂ થયા પછી દાખલ થયેલો Defence of India

Act એના પણ આ કાર્યમાં ઉપયોગ કરવામાં આવતો બેવામાં આવે છે એ અત્યંત નિરાશાજનક છે. મિસિસ એનીબિસેન્ટ અને તેમના New Indiana મંત્રીઓમાં આ બે એકબીજાને અમલ કરવાથી જે ગંભીર સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ છે તે હરકોઈ સ્વાતંત્ર્ય પ્રેમીનાં રૂઆં બનાં કરવાને બમ છે. રાજદ્રોહના પરણાયાથી પણ દૂર રહેનારાં પણ કાયદાની મર્યાદામાં રહી યોગ્ય બળ અને આવેશ માથે સત્ત્વ અને મીઠી વાત કહી સરકાર અને લોક બંનેના કાન ઉઘાડનારાં આ વિદ્વાન અને ધાર્મિક બાઈની આ બે એકબીજાના અમલથી બહુ ખૂબી વલે કરવામાં આવી છે અને તેથી (H. A. W. અને તેમના બે ચાર મિત્રો મિલાવ) આખા હિન્દના જનસમાજનું દીવ હુણું છે એમાં કાંઈ શક નથી. મિ. જીણાએ યોગ્ય શબ્દોમાં આ સ્થિતિનું નિર્વચન પોતાના બાપણમાં કર્યું હતું અને પરિપક્વમાં પણ એ બાબત બહુજ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં અને અત્યંત સાચી લાગણીથી ચર્ચાઈ હતી. મિ. જીણાએ યોગ્ય જ કંઈ હતું કે,—

“Whether we agree with her or not, whether we see eye to eye with her or not on certain questions, I believe I am expressing the universal feeling of this presidency and for the matter of that, the whole country at large, that the order of the local Government prohibiting Mrs Besant to enter this province was received with the utmost sorrow and shock. It is a grave reflection on the fair name of this presidency and I feel it is calculated to do a great harm to the dignity and prestige of the Government itself.”

પણ સરકાર હજી મમજતી નથી એ નવાઈ જેવું છે. આ લેખ લખાય છે તેવામાં એ બાઈને મધ્યપ્રાન્તો અને ખીરાસમાં દાખલ થતાં અટકાવવાના હુકમો નીકળી ચૂક્યા છે અને કાંચે શું થયે તે કહી શકાતું નથી. હિન્દની પ્રજા તો એમજ ધારે છે કે સરકાર કોઈ મોટા બ્રહ્મમાં પડી છે અને નાહક એક મોટા મિત્રને દુસ્મન બનાવે છે. મિ. બેસેન્ટના કાર્યક્ષેત્રમાં કેવળ સુશિક્ષિત વર્ગનોજ કેટલોક ભાગ છે, તેમની રાજનિષ્ઠા અસ્પષ્ટિત છે અને એમના કોઈ પણ કૃત્યથી અસાન્નિ. અથવા ગુન્હેગારી વધવાની નથી એ નિર્વિવાદ છે. ઘણું થાય છે તો તેઓ હોય છે ત્યાં હિન્દના પ્રાચીન ગૌરવની કાંઈક ઉત્તેજક વાતો થાય છે અને પૂર્વજોની મહત્તાનું જ્ઞાન કરાવી બાળ હિન્દને તેવીજ મહત્તા સંપાદન કરવાને ઉત્સાહિત કરવાનાં વચનોની મુશાબ્ય વાગ્ધારાનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. એથી સરકારનું શું અગે છે, જાહેરની સાન્નિમાં શો બંધ થાય છે, અને સામાજ્યના દુસ્મનોને શો ટેકો મળે છે, તે કોઈના સમજવામાં આવતું નથી. હિન્દના ઉચ્ચતા જીવાનોને સાચા ઇતિહાસનું જ્ઞાન આપતું એમાં પણ રાજ્યદષ્ટિએ ગુન્હે મનાતો હોય, રાજ્યકીય ફરિયાદો, કાયદેસર ચળવળ કરીને, દૂર કરવાનો ચત્ત કરવાનો બોધ કરવામાં દૂધનું મનાતું હોય, અથવા જે ‘હોમરૂલ’ બાબત સરકાર પણ વાંધો લેવા ના પાડે છે, એટલે જે બાબતની ચળવળ કાયદેસર ચળવળ નથી એમ કહેવાને સરકાર પણ તૈયાર નથી, તે ચળવળમાં આગેવાની લેરી એ જ સરકારને અરુચિકર હોય, તો જ મિસિસ બેસેન્ટના પત્રના સંબંધમાં અને તેમની ગતિને નિરુદ્ધ કરવાની બાબતમાં થયેલા

હુકમો સમજી શકાય તેવા છે. પણ જે તેમ હોય, તો સરકારની સમજણને માટે લોકનેા હલકો અભિપ્રાય થાય તો તેમાં સરકારે લોકને દોષ દેવા જેવું નથી.

ઉપરના દરાવો ઉપરાંત કેળવણી, સ્વદેશી હીલચાલ, વિરમગામની રેલ્વે મંબંધી ફરિયાદો, બહાર નોકરીઓમાં હિન્દવાસીઓનું પ્રમાણ વધારવાની જરૂરિયત, જુરીનો હક, ઇન્કમટેક્સ સંબંધી ફરિયાદો, આબકારી ખાતા બાબતની ફરિયાદો, ઇન્સારી અને વહીવટી ખાતાં જુદા પાડવાની બાબત, જમીનની મહેસુલના સંબંધમાં આપણી ફરિયાદો, સહકારી હીલચાલનો વિકાસ, ખોતી સેટલમેન્ટના સંબંધમાં આપણી ફરિયાદોનો નિકાલ કરવા બાબત, જંગલ-ખાતા સંબંધી ફરિયાદો એ બધી બાબતો વિષે થોડા દરાવો પરિષદે કર્યા હતા. આ બધા દરાવો મામુલી રીતના હોય અને તેમાં હાલ કંઈ વિશેષ વક્તવ્ય ન હોવાથી એ મંબંધી વિશેષ વિવેચન કરવા જરૂર નથી.

પ્રાંતિક પરિષદનું આ દિગ્દર્શન સમાપ્ત કરતાં પહેલાં ફરીથી એકવાર અમદાવાદના પ્રધાન પુરુષોને એક વિનંતિ કરવાની તક લઈશું. પરિષદને પ્રસંગે જે ઉત્સાહ, એકાદીની અને રાષ્ટ્રકાર્યમાં આસક્તિનું જે દર્શન અમદાવાદે કરાવ્યું છે તે કાયમ કરવાનો કંઈક માર્ગ અમદાવાદે યોજવો જોઈએ. અમદાવાદ ગુજરાતનું પાયતંત્ર છે અને દક્ષિણમાં પૂનાનું જે ગૌરવ છે તેજ ગુજરાતમાં અમદાવાદનું હોવું જોઈએ. દક્ષિણમાં જે રાષ્ટ્રકાર્યપ્રેમ દષ્ટિગોચર થાય છે તેનો દસમો ભાગ પણ ગુજરાતમાં છે ? ગુજરાતે આ વખતે ગુજરાત કેળવણી પરિષદ રચાવીને એક અગત્યનું પગલું ભર્યું છે અને આ લેખકને ખાતરી છે કે તે પરિષદનું કાર્ય થોડા વિવેક વિચાર સાથે અને માપસર રીતે લેવાશે તો તેમાંથી ગુજરાતને ઘણું લાભ થશે. ગુજરાત જીવતું, જાગતું, થતું જાય છે એટલું બતાવવા માટે આ રચ્યો તેનું સ્મરણ કરવાનું પ્રાપ્ત થયું છે. એ જાગૃતિ રાષ્ટ્રકાર્યમાં પણ અમલમાં મૂકવાની, ગુજરાતના પડેપડમાં ગુજરાતના ગૌરવનું સાચું ભાન ઉત્પન્ન કરવાની અને તે ગૌરવને ઊભાંતો સર્વ વ્યવહાર માથે લેવાની તૈયારી કરવાની ફરજ હવે અમદાવાદે ઉપાડી લેવી જોઈએ. અમદાવાદે આ પ્રસંગે અપૂર્વ સંતોષ આપ્યો છે અને એ જ જાગૃતિ અમદાવાદ કાયમ રાખશે તો ગુજરાત અને ગુજરાતીઓની થોડા વખતમાં હિન્દુસ્થાનની પ્રતિષ્ઠિત પ્રજાઓમાં ગણતરી થશે એવી અપ્રાપ્ત શકાય છે.

ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી.

પહેલી ગુજરાત કેળવણી પરિષદ.

૧. આપણી પ્રગતિને માટે પ્રયાસ કરતી જુદી જુદી સંસ્થાઓ જેવી કે પ્રાથમિક કોંગ્રેસ, રાજકીય પ્રાંતિક પરિષદ, સંસાર સુધારા પરિષદ, સાહિત્ય પરિષદ વગેરે અસ્તિત્વમાં છે. આ વર્ષે ગુજરાત કેળવણી પરિષદ નામની એક નવીન સંસ્થાનો તેમાં ઉમેરા થયો છે. માત્ર કેળવણીના પ્રશ્ન ઉપર વિચાર કરનારી એકાદ ધલાયદી સંસ્થાની આપણને લાંબા સમયથી ખાસ જરૂર હતી. આપણી આવી લાંબા સમયની ખાસ જરૂરીયાત પુરી પાડવા માટે આપણે પરિષદના ઉત્સાહી મંત્રીઓને ખાસ ધન્યવાદ આપવો ઘટે છે. આપણે આશા રાખીએ છીએ કે માત્ર બે દહાકાનો તમારો કરવાને માટે આ પરિષદ તેમણે અસ્તિત્વમાં આણી નથી, તેઓએ અનેક જાતની પ્રશ્નમાળાઓ ચોટા હતી, વિધવિધ સ્થળેથી કેળવણી મંથંધી અનેક પ્રકારની આદિતી મેળવી અમસ્ત પ્રજાની જાણને માટે તે મંથંધી એક ટુંકા રીપોર્ટ પણ તેઓએ બહાર પાડ્યો હતો. વળી આજકાલ જગતની રીતોમાં પાઠ્ય પુસ્તકોના પ્રશ્ન મંથંધી વિચાર કરવાને તેઓએ કેળવણીના પ્રશ્નના અનુભવીઓની ખાસ કમીટી નીમી તે કમીટીના રીપોર્ટ અમસ્ત પ્રજાની જાણને માટે બહાર પાડ્યો હતો. સામાન્ય રીતે જેમ બને છે તેમ આ નવીન સંસ્થા પહેલો ઉમેરો સાંત થયા પછી સકાને માટે સુધ ના જાય તેની સંભાળ રાખવાને તેઓએ ગુજરાત કેળવણી મંડળ (Gujarat Education' League) સ્થાપવાનો વિચાર કર્યો છે અને તે યોજનાને વ્યવહાર રૂપ આપવાને માટે કેળવણીના પ્રશ્નોમાં હિત ધરાવનારા ગુજરાતના કેટલાંક સ્ત્રી પુરુષોની તેમણે એક આમ કમીટી નીમી છે. આ બધી જાખતો ધ્યાનમાં લેતાં એક વાત આપણી નજર આગળ રખે રીતે ખડી થાય છે અને તે એ કે આ પરિષદના યોજના સંગીન કાર્ય ^{જે જે} સંપૂર્ણ રીતે ^{સંપૂર્ણ} તત્પર દેખાય છે. પરમકૃપાશુ પ્રજા એમના આ યશસ્વી કાર્યમાં એમને સંપૂર્ણ ^{સંપૂર્ણ} જોવા ધલાકાના

૨. આ નવીન સંસ્થાની ઉત્પત્તિ સંબંધે આટલું કહ્યા પછી ^{જે જે} ક્ષેત્રમંદીથી તેઓ કેટલાક એક સૂચના કરવાની છે એમની આ પ્રવૃત્તિ કેટલેક અંશે અની પ્રાથમિક કેળવણીની લગામ મુખાઈ ધલાકાને માટે એકજ અમલદારના હાથ નીચે કબજેમની જાહેર કારકીર્દીની રાજ્યાતમાં અને તે કેળવણીખાતા તરફથી નહીં યજ્ઞેલી કેળવણી પ્રાથમિક શિક્ષકોને મળતા બીખારી ધલાકામાં સરખી રીતે થાય છે, તો પછી માત્ર ગુજરાત ખેંચુ હતું. અને એમની બારે લક-પ્રયોજન શું ? હાલ કેળવણીની એક પણ એવો કાંઈક વધારો થયો છે. યુરોપમાં વસતા ગુજરાતને એકલાને જ લેવાદેવા હોય સરકાર કરવાના ઉદ્દેશથી સ્થપાએલા મંડલના પણ ધલાકાને સરખી રીતે લાગુ પડે છે. વિશ્વવિદ્યાલાયમિક કેળવણીથી માંડીને કેકે ઉચ્ચ કેળવણીની નો અભ્યાસક્રમ ને પાઠ્ય પુસ્તકો, પ્રાથમિક નાર એમના જેવો નિપુણ પ્રમુખ ગુજરાતમાં તો ઓટ ધન-એકાદ કાક વગેરે કેળવણી સંબંધીને જાણે જ મળત. એમના જેવા નેતાએ પહેલી પછી આવી સંકુચિત સંસ્થાને બદલે આખ સ્ત્રીકાર્ય તેથી લોકમાન્ય શ્રીયુત ગાંધીના શબ્દોમાં થઈ હોત તો આવી પરિષદને અસ્તિત્વરિતિ પ્રાપ્ત કરી છે. એમની પ્રસંસામાં આટલું કહ્યા ઉપરાંત આપણા દક્ષણી બાધઓ, જેઓ કે અનેક કાર્યોના વ્યવસાયને લીધે હો કે ગમે તે

આગળ વધેલા છે તેમના ગાન તથા અનુભવનો લાભ પણ આપણને પ્રાપ્ત થયો હોત. વળી કેળવણીપરિપદ તરફથી પસાર થએલા કરાવો અને થએલી સૂચનાઓ માત્ર એકજ પ્રાંત તરફથી નથી આવતી પણ આખા ઇલાકાના નેતાઓ તરફથી આવે છે એમ ભણી સરકાર તરફથી એમને વધારે સારો આવકાર મળત. કેળવણીના પ્રશ્નો સંબંધી વિચાર કરવાને આવાજ પ્રકારની એક મંરથા સર નારાયણ ચંદાવરકરની આગેવાની નીચે મુખાઇમાં હાલમાં ઉપસ્થિત થાય છે. અમે આજ્ઞા રાખીએ છીએ કે શુજરાત કેળવણી પરિપદ મુખાઇની આ સંસ્થાની એક શાખા તરીકે કામ કરશે. ઐક્ય એ મહાશક્તિ છે એ સૂત્ર આ પરિપદના આગેવાનોને સમજાવવાની ખાસ અગત્ય નથી. મુખાઇમાં નીકળતી નવીન મંરથા અને શુજરાત કેળવણી પરિપદ એક બીજાથી નીરાળું કામ કરશે તો બંને સંસ્થાઓ તરફથી જુદી જુદી જાતની સૂચનાઓ સરકાર સમક્ષ જાય એ સંભવિત છે. આથી કરીને સરકાર કદાચ એમ સ્વીકારી લે કે કેળવણીની બાબતમાં પ્રગ્નના નેતાઓમાં હજી મતભેદ છે. અને આથી બંને સંસ્થાઓને હાનિ થવાનો ભય રહે છે. માટે અમે ફરી બાર મુખી સૂચના કરીએ છીએ કે કેળવણીના મહાન પ્રશ્નો આખા ઇલાકાને માટે એકજ છે તેથી આખા ઇલાકાના કેળવણીના હિતને માટે કાર્ય કરતી માત્ર એકજ સંસ્થાની જરૂર છે. પ્રાંતિક આભિમાનની ખોટી જામણ તથા સંકુચિત દૃષ્ટિબિંદુને ત્યાગ કરવાનો અત્યારે સમય છે અને તેનો જલદી ત્યાગ થાય એ જ આપણા હિતને માટે હજી છે. દક્ષણીઓ અને આપણે ભેગા કામ કરીશું તો આપણે પછાડી પડી જઇશું એવા સંકુચિત વિચારોને દેશ-હિત માટે કાર્ય કરનારોના હૃદયમાં સ્થાનજ ના મળવું નોંધએ. આપણામાં યોગ્યતા ઓછી હશે તો આપણે પછાડી પડી જઇશું એ નિઃશંક છે.

અન. મિત્રભાવે આટલી સૂચના ક્યાં પછી પહેલી શુજરાત કેળવણી પરિપદનું કાર્ય થવું જાય એ નીવડ્યું છે તેને માટે પરિપદના ઉત્સાહી મંત્રીઓ અને યોગદાને અમે રાષ્ટ્રકાર્યમાં પણ અમુખિનંદન આપીએ છીએ. છતાં આટલું કદાચ વિના ચાલવું નથી ઉપયોગ કરવાની અને તે ગા. આદેવાલાના સપ્ટે, “ સરકારનું હાલનું કેળવણી ખાતું હવે અમદાવાદે ઉપાડી લેવી ઠી ગણેલું છે માટે તેનો નાશ થવો નોંધએ” એવા અસત્ય એ જ ભગ્યતિ અમદાવાદ કામનીકળ્યા હોત તો પરિપદની ગંભીરતા અને ગૌરવમાં તમાં હિન્દુસ્થાનની પ્રતિષ્ઠિત પ્રગ્ન.

રમાં દખાવેલા રહે છે તેથી આપણું અંતઃકરણ હમેશા દ્રવ્યા કરે છે. ” હિંદુસ્તાનના એક માણ વાઇસરોય લોર્ડ મિન્ટોએ આજથી લગભગ સો વર્ષ ઉપર દેશમાં કેળવણીના બહોળા વિસ્તારની અગત્ય દર્શાવી હતી અને સને ૧૯૧૨ ની સાલમાં ખુદ શહેનશાહે પણ તે જ મતજાળની પોતાની, ધન્યા, પ્રદર્શિત કરી હતી, છતાં આપણા દેશની કેળવણીની સ્થિતિ હજી ઘણી શોચનીય છે તે રા. જીવજીલાલે આપણને ઘણી સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું હતું. અમેરીકા જેવા સુધરેલા દેશમાં કેળવણીને માટે ઘણો જ છુટથી ખર્ચ થાય છે તેની સાથે આપણા દેશમાં ચતોદશગણ ખર્ચ સરખાવી રા. જીવજીલાલે શ્રોતાઓની ખાતરી આપી હતી કે કેળવણીની ખાતમમાં સરકાર પુરતું લાફ આપતી નથી. જ્યારે જ્યારે કર-કસર તથા ખર્ચની કાપકપનો પ્રશ્ન આવે છે ત્યારે કેળવણી ખાતા તરફ સરકાર પડેલી તરખ પાડે છે. આ ઉપરાંત દિનપરદિન મોંઘી થતી કેળવણી, દુનર ઉદ્યોગની કેળવણી, સ્ત્રીકેળવણી, શારીરિક કેળવણી, શિક્ષકો તથા શિક્ષિકાઓની અત્યંત પરાધીન સ્થિતિ તથા તેમને મળતો ઘણો જ ઓછો પગાર, કેળવણી ખાતામાં દેશીઓ તથા યુરોપીઅન વચ્ચે થતો દુર્ગંધભેદ વગેરે અનેક ઉપયોગી વિષયો પર એમણે ઘણું જ વિવેચન કર્યું હતું. આ હુંકી નોંધમાં રા. જીવજીલાલના ભાણજીનું મંપણું વિવેચન કરવાને અમે અગમ્ય છીએ. પરંતુ કેળવણીના કામમાં રસ લેનાર પ્રત્યેક સ્ત્રીપુરુષને એમનું એ ઉચ્ચ આદર્શોથી ભરપુર ભાવણ વાંચવાની અમે ખામ બજામણ કરીએ છીએ.

(૫) પરિપદના પ્રમુખની પસંદગી માટે પરિપદના યોજકોને અમે ખામ અભિનંદન આપીએ છીએ. રા. ચીમનલાલ હરીલાલ મેટલવાડ માત્ર શુન્યતાના જ નહીં પણ આખા મુખ્યાર્થ ઇલાકાના એક જાણીતા પ્રખ્યાત નેતા છે. કેળવણીના સર્વ કાર્યમાં તેઓ ઘણી જ ઉલટથી ભાગ લે છે. મુખ્યાર્થ યુનીવર્સિટીમાં એન્ટના એક આગેવાન સભાસદ તરીકે, સીડીક તરીકે, તેમ કીન તરીકે તેમણે ઘણું અગત્યનું કામ કર્યું છે. મુખ્યાર્થ જેવા ઇલાકાના પાટનગરની કોરપોરેશનની કુલભોડના ચેરમેનનું કાર્ય ઘણી જ ફત્તેહમંદીથી તેઓ ફેટલાક વર્ષો થયાં કરે જાય છે. ખરૂં પુછવો તો મુખ્યાર્થ શહેરની પ્રાથમિક કેળવણીની લગભગ એમના જ હાથમાં છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. એમની જાહેર કારકીર્દીની શરૂઆતમાં એમણે પ્રાથમિક શિક્ષણનો પ્રશ્ન લીધો હતો, અને પ્રાથમિક શિક્ષકોને મળતા બીખારી જેવા પગાર તરફ સરકારનું ધ્યાન એમણે જ પ્રથમ ખેંચ્યું હતું. અને એમની બારે લડ-તના પરિણામે પ્રાથમિક શિક્ષકોના પગારમાં હાલ કાંઈક વધારો થયો છે. યુરોપમાં વસતા હિંદી વિદ્યાર્થીઓને વેડવી પડતી હાડખારી દૂર કરવાના ઉદ્દેશથી રથપાએલા મંડલના પણ તેઓ જ પ્રમુખ છે. હુંકામાં કહીએ તો પ્રાથમિક કેળવણીથી માંડીને ઠેકે ઉચ્ચ કેળવણીની અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં આગેવાનીથી ભાગ લેનાર એમના જેવો નિપુણ પ્રમુખ શુન્યતામાં તો શું પણ આખા મુખ્યાર્થ ઇલાકામાં આપણને ભાગ્યે જ મળત. એમના જેવા નેતાએ પડેલી શુન્યતા કેળવણી પરિપદનું પ્રમુખપદ સ્વીકાર્યું તેથી લોકમાન્ય શ્રીયુત મોંઘીના શબ્દોમાં કહીએ તો પરિપદે ઘણી જ મોટી પ્રતિજ્ઞા પ્રાપ્ત કરી છે. એમની પ્રસંસામાં આટલું કદા પછી લાચારીએ અમારે કહેવું પડે છે કે અનેક કાર્યોના વ્યવસાયને લીધે હો કે ગમે તે

કારણથી હો પણ પ્રમુખરચાનેથી એમની પાસેથી આપણે જેવા પ્રકારનાં બાપણની આરામ રાખી હતી તેવું બાપણ મેળવવાને આપણે ભાવ્યશાળી થયા નથી. પરિપક્વું નામ ગુજરાત કેળવણી પરિષદ હતું, તેવું સર્વ કાર્ય ગુજરાતીમાં થશે એવી ખબર પરિપક્વના મંત્રીઓ તરફથી અહાર પાડવામાં આવી હતી, છતાં પરિપક્વના પ્રમુખે જ પોતાનું બાપણ અંગ્રેજીમાં આપ્યું તેથી ઘણા બહુ વિરમય પામ્યા હતા. આવી પરિપક્વના પ્રમુખ સરકાર તેમ પ્રજા ઉભયના મધ્યસ્થ છે. પ્રજાની માગણી પ્રમુખની માર્ગત સરકારને પહોંચાડવાની છે તેથી તેમણે પોતાના વિચારો જનસમૂહની ભાષા કરતાં રાજ્યદરજારી ભાષામાં જણાવવા એ વધારે ઇષ્ટ છે; વળી પરિપક્વમાં ગુજરાત કોલેજના પ્રિન્સિપાલ, ઉત્તર ત્રિભાગના એન્જીનેયર નવ મન્સેપેક્ટર, મહાશક્તી ટ્રેનિંગ કોલેજના લેડી સુપરિન્ટેન્ડન્ટ વગેરે સરકારી અમલદારો હતા. તેઓને કદાચ ગુજરાતી ભાષાનું જ્ઞાન ના હોય માટે પ્રજાના અગ્રણીઓએ તેમને જ કહેવું હોય તે અંગ્રેજી ભાષામાં કહેવું જોઈએ—વગેરે બાજતો અમે સ્વીકારીએ છીએ, છતાં પણ પ્રમુખે અંગ્રેજીમાં બાપણ કર્યું તેની સામેનો અમારો વિરોધ કમી થતો નથી. અંગ્રેજી બાપણની સામે અમને માત્ર ભાવાત્મક (sentimental) વિરોધ નથી. પણ પરિપક્વમાં પ્રાથમિક શાળાઓના અનેક શિક્ષકો હાજર હતા. તેઓને અંગ્રેજી ભાષાનું બીલકુલ પણ જ્ઞાન નહોતું. અધ્યાપક મહાશયની વાણીના પ્રસાદ ચાખવાને તેમાંના ઘણા તો ખાસ પરદેશથી આવ્યા હતા. પ્રમુખે પોતાનું બાપણ અંગ્રેજી ભાષામાં વાંચવું શરૂ કર્યું તે જ વખતે તેમના મુખારવિંદપર શોકની લાગણી છવાઈ રહેલી અને પ્રત્યક્ષ જોઈ હતી. તથા ચાર કેળવણી ખાતાના અધિકારીઓની ખાતર અનેક ઉત્સાહી સ્ત્રીપુરુષો નિરાશ થાય એવું પગલું અત્યારના સમયમાં પર્મદ કરવા યોગ્ય નથી. કેળવણી ખાતાના અમલદારોને પ્રમુખ શું કહે છે તે જાણવાની દરકાર હોય તો તેમના બાપણનો અંગ્રેજી તરજીમો દર્શાવી લે. આપણા વિચારો તેમને જણાવવાની જોટલી આપણને ગરજ છે તેટલી ગરજ આપણા વિચારો જાણવાની તેમને પણ હોવી જોઈએ. રા. ચીમનલાલ સેટલવાડ ગુજરાતીમાં લાંબું બાપણ આપવાને ચક્તિમાન નથી એ વાત અમે કબુલ કરી શકીએ તેમ નથી. એમણે ગુજરાતી ભાષામાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. યુનિવર્સિટીમાં ઘણા વર્ષો મુધી તેઓ ગુજરાતીના પરીક્ષક હતા તો પછી તેઓ ગુજરાતીમાં બાપણ લખી શકે નહીં એ વાત મનાય જ કેમ ? અમને ખબર મળી છે તે મુજબ આ બાજતમાં એમની તથા પરિપક્વના મંત્રીઓએ યેરસમજ થઈ છે. પરિપક્વના મંત્રીઓએ વિના સંકોચે એમને કહેવું જોઈતું હતું કે પરિપક્વું સર્વ કાર્ય ગુજરાતીમાં જ થવાનું છે, પ્રમુખે પણ પોતાનું બાપણ ગુજરાતીમાં કરવાનું છે, એ જ સરતે જ તેઓ પરિપક્વના પ્રમુખ તરીકે ચુંટાયા છે. આટલી વાત સ્પષ્ટ રીતે એમને જણાવવામાં આવી હોત તો તેઓ પોતાનું બાપણ ગુજરાતીમાં કરત અથવા તો પરિપક્વું પ્રમુખપદ ન સ્વીકારત.

એમણે આપેલા અંગ્રેજી બાપણ સામે આટલો લંઘાણથી વિરોધ દર્શાવ્યાપછી અમારે અત્યંત દીઘગીરી સાથે કહેવું પડે છે કે એમનું બાપણ એમના જેવા વિદ્વાન તથા અનુભવી નેતાને શોભે તેવું નહોતું. બાપણની બાળા લાલિત્યથી ખરપુર હતી તેની કોઈ ના નથી કહેવું. પરંતુ

માત્ર તેમણે જ મંત્રાપ પામનારાઓનો સમય હવે વધી ગયો છે તે બાપણ ઉચ્ચારના ખીનકુચ દોરો વગર સુદર ઢગથી સર્વ સાબળી રહે એવી રીતે એમણે વાચ્યુ હતું તેની પશ્ચ કોઈ ના નથી પાડવું—પરંતુ માત્ર તેમણે જ મંત્રાપ પામનારાઓનો સમય પણ હવે વધી ગયો છે એમના બાપણના અગ્રેજી અમન પછીનો દિલ્હીસ્તાનની કેળવણીનો ઇતિહાસ, અત્યારની કેળવણીની સ્થિતિ તથા મરકાર અને યુનિવર્સિટી વચ્ચે ચાલતું યુદ્ધ—જે યુદ્ધમાં તેઓ પ્રગ્નના નેતાને શોભે તેવો આગેવાની બાજ લે છે—શિનાય વિશેષ કાઈ અમારા નેવામાં આનુસ નથી આપણા દેશમાં તો અત્યારે નવો ઇતિહાસ ઉપજાવવાનો સમય છે તેવા સમયે પ્રજાની રુચિ જૂતમાળનો ઇતિહાસ સાબળવાની બાજે જ હોય છે પ્રાથમિક માધ્યમિક તથા ઉચ્ચ કેળવણીના અત્યારે ઉપસ્થિત થએલા અનેક મહાપ્રશ્નો વિશે પ્રમુખ માહેબ શુ ધારે છે, તે પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરવાને માટે તેઓ પ્રજાને તથા સરકારને તી સચ નાઓ કરે છે, ઇન્ક, જર્મની, અમેરીકા વગેરે સુધરેલા દેશોમાં એ પ્રશ્નોનો ઉકેલ કેવી રીતે થયો હતો તે થાય છે વગેરે જાણતની અગે શ ચીમનનાન હરીનાન મેનસાડ જેવા કેળવણીના પ્રશ્નો જાણીતા અગ્રણીના બાપણના આશા રાખી હતી અને તેમાં અમને અત્યંત નિરાશા મળી છે એ લાગણીથી અમારે કહેવું પડે છે એ પરિપદના પ્રમુખે પોતાના બાપણના છેવટના બાગમાં રાજકીય અસંતોષ અને કેળવણી વચ્ચે મનાતા સમય વિશે જે ઇતિહાસ ક્યો હતો તે બહુ જ અગત્યનો છે તે અગે ટાપી પરિપદના પ્રમુખની તોષ અમે સમામ કરીયુ પ્રમુખ સાહેબ રાજકીય રીતે જણાવે છે કે હું જાણું છું કે બાપણ દેશમાં કેનાક એના લોકો છે, જેઓની માન્યતા એવી છે કે કેળવણીનો ખડોલો દેનાવો બધી રીતે દેશને કિલકારક નથી મરણ કે તેઓને ડર રહે છે કે જેમ જેમ કેળવણીનો વધારે ફેલાવો થશે તેમ રાજકીય અમનો વધારે પ્રમાણમાં ફેલાશે જે લોકો એવો વિચાર ધરાવે છે કે કેળવણીને લીધે જ દેશમાં રાજકીય અસંતોષ આવ્યો છે તેઓની મોગી જૂન છે જે દેશમાં રાજકીય અમનો છે તો તેના રાજકીય કારણો હોવા જોઈએ અને તે દૂર ક્યારી રાજકીય અમંતોષ એની મેજે દૂર થશે. કેળવણીના દારો બધ ક્યારી રાજકીય અમંતોષ કદી પણ દૂર થશે નહીં ”

૬ પરિપદોના બે પ્રમુખોના બાપણો પુરા થયા પછી પરિપદની બેઠકને પહેરે દિવસે મે નિબંધો વચાવા હતા (૧) માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ અને (૨) પ્રાથમિક શાળા ઓમાં ખેતીવાડીનું સ્થાન

૭ પહેલા વિષયમાં કેળવણીના વર્ગમાં બાએજ મતબેદ જણાય છે મર્વ મનુષ્યો કનુચ કરે છે કે માધ્યમિક શાળાઓમાં માતૃભાષા મારફત શિક્ષણ અપાય તો વિદ્યાર્થીઓ તથા શિક્ષકોને ઓછી મહેનત પડે અને શિક્ષણનું પરિણામ વધારે મારું આવે અત્યારે તો વિદ્યાર્થીઓને ધણે મમય વિષય સમજવા કરતા તે વિષયના પુસ્તકોની અગ્રેજી બાષા સમજવામાં જાય છે ઇતિહાસ, ગણિત વગેરે વિષયો ગુજરાતી પુસ્તકો મારફત ગુજરાતી બાષા દ્વારા શીખવાની બામ અગત્ય છે સરકાર બાસાનું જ્ઞાન અગ્રેજી બાષા કરતા ગુજ-

રાત્રી ભાષા મારફત વધારે સારી ગીતે આપી શકાય એ તો સર્વમાન્ય બાબત છે પણ એવી વધારે અચ્છો પમાય એવી વાત તો એ છે કે જ્યારે યુનીવર્સીટીમાં ગુજરાતી ભાષાને બીજી ભાષા તરીકે સ્થાન હવું ત્યારે ગુજરાતી ભાષાનું જ્ઞાન પણ અગ્રેજી મારફતે આપાતુ. આ બાબતમાં મરમર કરતા યુનીવર્સીટી વધારે કરી શકે એમ છે યુનીવર્સીટી ને દરાવ કરે કે મટ્રીક્યુરેશનના અધિક નિષેધની પરીક્ષા જે વિદ્યાર્થીઓને ગુજરાતીમાં આપવી હશે તેનાથી તેમ થઈ શકશે ગુજરાતીમાં જવાબપત્રો લખી ગણશે, તો માધ્ય મિત્ર શાળાઓમાં ગુજરાતી ભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપવાનું એકદમ સારું થઈ જાય પરિવહના પ્રમુખ માહેશ જેઓ યુનીવર્સીટીમાં કુતર દારવતા છે તેઓ આ કમના લાભમાં હોય એમ અમને વાગતું નથી મરણકે પોતાના બાળકમાં તેઓ માત્ર એવી જ સૂચના કરે છે કે જુદા ચોથા અને પાંચમા ધોરણમાં જ ગુજરાતી દ્વારા શિક્ષણ આપવું છું અને માત્ર ધોરણમાં તો અગ્રેજી મારફત જ આપવું આમ માત્ર અર્ધ ઉપાયો લેવાથી ધારેલા લાભો મળશે એમ અમે માનતા નથી આ બાબત ચોક્કસ ધરાવ કરી તેની એ નમન પ્રમુખ માહેશની સહી સાથે યુનીવર્સીટીને મોકલાવી હોત તો હીમ પડત

(૮) બીજો નિમિષ ડૉ. પડયાએ પ્રાથમિક શાળાઓમાં ખેતીનું શિક્ષણ દાખવ મરવા મનથી વાંચે હતો આ બાબત મગજ પર જણાય છે તેવી સ્થેતી નથી પ્રાથમિક શાળા ઓમાં લખતા કુમળી વયના બાળકોના મગજને માટે પ્રાથમિક શાળાઓનો અત્યારનો અભ્યાસ ક્રમ જોઈએ તેટલો ભાર છે બનકે જોઈએ તેના કરતા વધારે ભાર છે તો તેમાં ખેતી વાડીનો બોળે ઉમેરવાનું અમને ઘટ લાગતું નથી અનરય આપણા મામ્ય જીવનમાં ખેતી અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે ખેતીના શિક્ષણની ગામડાના બાળકોને અગત્ય છે પરંતુ તેને માટે જિતમ સૂચના અમે તો એ કરીએ છીએ કે ગામડાના લોકો ખેતી વાડીની ખાસ તાળાઓ મઢવી ખેતીવાડીની માફક, સુતારી મમ, દરજી મમ, લુહારી કામ વગેરે અને પ્રમાણ મધાના શિક્ષણની મનુષ્યને અગત્ય છે પરંતુ તે સર્વનો સમાવેશ આપણી પ્રાથમિક કે માધ્યમિક શાળાઓના અભ્યાસક્રમમાં મરવાનું અમને યોગ્ય લાગતું નથી સામાન્ય કળ વણીને ઉદેત ધધાની કેળવણીથી તત્તલ નિરાળો છે તે વાત આપણી લક્ષ જાદાર જતી જોઈએ નહીં

(૯) પરિવહની બીજા દિવસની બેઠકમાં પરિવહના કેટલાક પ્રશ્નો મનથી હગવો મરવામાં આવ્યા હતા પ્રથમ દરાવ પ્રાથમિક કેળવણી મફત અને દરજીઆત કરવા સનથી હતો આપણા દેશની ઉત્તરિને માટે મફત અને દરજીઆત કેળવણી ખાસ અગત્યની છે એ વાતની તો સરમગથી પણ હવે ના પાડી શકાય તેમ નથી પરંતુ આ સૂચના બ્યવહાર મા મુખી વખતે મરી ને કેવી મુશ્કેલીઓ નડે છે તેનો સંદર્ભ વિચાર આવી પરિવહના ઉત્પાદના વેગમાં ભાગ્યે જ મરવામાં આવે છે અમે ખાનીથી કદીએ છીએ કે પ્રાથમિક કેળવણીની જે રકાની ન્યવગ્યા અત્યારે આપણા દેશમાં ચાલે છે તેમાં મફત અને દરજી આત કેળવણીનો ધોગ્ધ દાખલ કરવાનું મદી પણ બની શકે તેમ નથી મુખાર્ધ મ્યુનીસીપાલીટી જેના આગેવાનો મરદમ લોકમાન્ય રીસોઝનાદ મહેતા તથા લોકમાન્ય વાંચ

અને મેતલવાડ જેવા હતા તેઓએ પણ લોખાન્ધ ગોખરના મહત્ત અને ફરજિયાત કેળવણીના ખીન નિર્દેશ અભિપ્રાય આપ્યો ત્યારે તેમના અભિપ્રાયના મનજી મગ્ગે હોવા જ નોંધએ આ વાત આપણે કસુન પ્રવી જ નોંધએ આપણા દેશમાં પ્રાથમિક કેળવણીની ચાનતી વ્યવસ્થા આ પ્રમાણે છે પ્રાથમિક કેળવણી સગરે મ્યુનિસિપાલીટી તથા લોખાન્ધ મોડોને મોપી દીધી છે સરખર તો માત્ર લોખાન્ધોડો અને મ્યુનિસિપાલીટીઓ જ ખર્ચ કરે છે તેથી અર્ધા ઘાટ આપે છે જ્યાં સુધી આ વસ્તુસ્થિતિમાં ફેરફાર થાય નહીં ત્યાં સુધી આપણી ગમે તેટલી ધનછા હશે તોપણ પ્રાથમિક કેળવણી આપ્યા દેશમાં મહત્ત અને ફરજિયાત થઈ જાય નહીં આપણે બધા જાણીએ છીએ કે અત્યારે પ્રાથમિક શાળાઓમાં આપાતી કેળવણી નામની જ છે યોગ્ય મનને જોયતા માધનો તથા યોગ્યતાના શિક્ષકોની ખામી રોચનીય છે આવી વસ્તુસ્થિતિમાં પણ લોખાન્ધોડો તથા મ્યુનિસિપાલીટીઓ ખુમે પાડે છે કે કેળવણીની પાળા અમારી આરખના ઘણા મોડા ભાગ ખર્ચાઈ જાય છે અને અમે હવે તે અંગે વધારે ખર્ચ પ્રવા ખીનકુલ સંમિતમાન નથી સરારની આરથાનિક મગ્ગો જો આપણા ખર્ચ પ્રે છે તેજ આપણા મહેનાની હવે જો અત્યારે આપણા દેશમાં પ્રાથમિક કેળવણી મહત્ત અંગે ફરજિયાત કરવામાં આવે અને પ્રગણી અત્યારના કરતા કાંઈક હંચી પમિતની આપનામાં આવે તો હાવના કરતા કમીમાં કમી દમ મશે નહુ ખર્ચ થનાનો આપણી મ્યુનિસિપાલીટીઓ અને લોખાન્ધોડો આપણુ બધુ ખર્ચ પ્રવા શક્તિમાન છે ? મ્યુનિસિપાલીટીઓ અને લોખાન્ધોડો અત્યારના પ્રતા દસગણા પ્ર લોખા પર નાખે તો કંટસો લુમાટ થાય ? માત્ર જો પ્રાથમિક કેળવણી મહત્ત અને ફરજિયાત પ્રવાની આપણી ધનછા હોય તો પ્રગણી મનધી ચાવતી મરકાની રાજ્યનીતિમાં પ્રેકાર કરવાની ચળવળ પ્રથમ કરવાની અગત્ય છે ? અને પ્રગણી આપણી એ સુધરેના સંવત્સુ પ્રથમ તબ્ય છે આ મત્તવ્યની જોખમદારી ખાનગી શુદ્ધતા કે નહોતી, મ્યુનિસિપાલીટી કે લોખાન્ધોડો પર નાખી હંચ મરખ માત્ર આપણા ઘાટ આવી ખગી જાય જો યોગ્ય નથી અમે તો માધ્યમિક શાળામાં પણ સરખરની ઘાટ ધન એકડની પદ્ધતિની નિર્દેશ ડીએ ખાનગી મગ્ગો લોખાન્ધોડો, મ્યુનિસિપાલીટી વગેરને પ્રાથમિક કે માધ્યમિક કેળવણીના ખોળમાથી કુક્ત કરી, સધળા જોખમદારી રાજ્યે પોતાને તીગ લઈ લેરી અમ થશે ત્યારે જ મહત્ત અને ફરજિયાત પ્રેગવણીના આપણા આદર્શ ફળીખૂત થશે અને મ્યુનિસિપાલીટી તથા લોખાન્ધોડો પોતાને કરવાના ખામ મત્તવ્યો-જેવા કે રસ્તાઓની સુધરતા, પ્રજાનુ આરોગ્ય-એ પર વિશેષ ધ્યાન આપી શકશે

૧૦ કેળવણીના બહોળા વિસ્તાર મંચી દરાવે પસાર કર્યા બાદ ખીજે અગત્યને દરાવ પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકોના પગાર તથા તેમની યોગ્યતાના મનધી પરિવર્ત મર્યા હતા એ દરાવ અમને અત્યત અગત્યનો લાગે છે યોગ્ય, મતોધી અને કર્તવ્યનિષ્ઠ શિક્ષકો ઉત્પન્ન પ્રે તો પછી પ્રેગવણીની મ ફરજો ને કમિટિઓ, સરખરી રીપોર્ટો ને રેજીસ્ટ્રારના કરાની આપણને જરૂર પડશે નહીં યોગ્ય મનુષ્યો શિક્ષકોના ધધામાં જોડાય એ દેતુધી તેમને સારા પગારો આપવા જોઈએ અને જોખનો ધધી જનમગ્ગે એક પ્રતિષ્ઠિત ધધી આપણે જોઈએ જે દેશમાં શિક્ષકોના પગારની સગખામણી કરીઓના ખર્ચ અને અજીરોની રોજી માથે થાય તે દેશમાં કેળવણીની ઉચ્ચ સ્થિતિની આ ૧૧ કેવી રીતે રાખી શકાય ?

આ પ્રશ્ન પરિપક્વ હાથમાં લીધો તે યોગ્ય હતું પરંતુ પરિપક્વતા બલામણુ જોઈએ તેવી નિહર નથી પરિપક્વ બલામણુ દરે કે કે અનટ્રેન્ડ શિક્ષકોનો જોગામો જોગો પગાર રૂપીઆ ૧૨ હોવો જોઈએ અને કદોઈએ હોઈએ કે અનટ્રેન્ડ શિક્ષકો હોવા જ જોઈએ નહીં અને માઈ પણ શિક્ષકોના પગાર રૂપીઆ ૨૦થી જોગો હોવો જ જોઈએ નહીં શિક્ષકો એ જોગો છે અને કાંઈ પણ જાતની તાલીમ વગર એ તે માણસ શિક્ષક થઈ શકે છે એવી લાગા સમયથી ચાલી આવેલી લોકમાન્યતા હતે જવી જ જોઈએ અનટ્રેન્ડ શિક્ષકોથી આપણી ઉછરતી પ્રજાને માઈ લાભ નથી, એટલું જ નહીં પણ તેમનાથી બાળકોને નુકસાન થાય છે માગકોની શુભ શક્તિ તેમનાથી ખીલતી રહતી નથી પરંતુ 'આવા શિક્ષકોથી તેમની શક્તિઓનો વિકાસ થતો આપકે છે અમારી સૂચના એવી છે કે દરેક શિક્ષકને જોગમો જોગુ એ વર્ષ સુધી શિક્ષક શાસ્ત્ર તથા કળાનું શિક્ષણ આપવું અને યોગ્ય સુગી મટેલાઓને એ વરસ વધુ શિક્ષણ આપી મુખ્ય શિક્ષકની જગ્યાને માટે તૈયાર કરના

દિન પર દિન ધરણીનો પ્રચાર વધારે ને વધારે થવાનો એ નિમંદેહ, માટે શિક્ષકોને જોગણથી આપવાને માટે અત્યારે માત્ર એ જ મેલેને છે—એક પુરૂષ શિક્ષકોને માટે ને એક સ્ત્રી શિક્ષકોને માટે—તેને બદલે કમીમાં કમી છે એની કોનજે મુશ્કેલીમાં થવા જોઈએ એ ખાસ મુખ્યાઈ રહેરને માટે એક પુરૂષ શિક્ષકો તૈયાર કરવાને માટે ને એ સ્ત્રી શિક્ષિકાઓ તૈયાર કરવાને માટે, અને તેવી જ એ સુરતમાં ને એ અમદાવાદમાં છે તે કાયમ સખતી વધુ સખ્યામાં ટ્રેન્ડ શિક્ષકો તૈયાર થશે નહીં ને તેમને સારા પગારો આપનામાં આવશે નહીં તમા સુધી કેળવણીની પ્રગતિ માટેની આપણી સર્વ આશાઓ વ્યર્થ જવાની

(૧૧) માધ્યમિક શાળાઓના પાઠ્ય પુસ્તકો સખધી પરિપક્વતા થયેલી ચર્ચા ખરેખરી સમય હતી તે તે દરાર મંબધી પ્રો બદ તથા મી બજારતમા પરમેદશય દામરના બાપણો ઉત્તમ ને નિચારના યોગ્ય હતા. પાઠ્ય પુસ્તકો સખધી સરકારની રાજ્યનીતિ ખીનકુન પસદ દરવા યોગ્ય નથી અને તે મંબધી એ મી પ્રાજપેએ કોઈનિસતમાં દરાર લાંબી પ્રજાની ખાસ સેવા બળની છે

સરકારને શુ મુખ્ય શિક્ષકોની વિવેક શુદ્ધિ પર બિલકુલ બરોસો નથી? પોતાની શાળા એમાં કયા કયા પુસ્તકો ચનાવના એટલું પણ નિર્ણય કરનાની શક્તિ એમનામાં નથી એમ સમગ્ર માને છે? આ બાબતમાં તો એ મી પ્રાજપેની સૂચના મુજબ સરકારે તો માત્ર સાધા બરેના પુસ્તકોની જ ચાદી બહાર પાડવી અને બાકીની બાબતમાં તો શાળાના મુખ્ય શિક્ષકોને મંપૂર્ણ સત્તા આપવી એ જ ઘટ છે પરંતુ સરકાર તો માત્ર શાળાઓમાં શિખ વસા યોગ્ય પુસ્તકોની ચાદી બહાર પાડી મતોય પામતી નથી પણ પોતે પચદ કરેલા પુરૂષો પામે નના પુસ્તકો લખાવી તે જ શાળાઓમાં શિખવવા એવો હુમ્મ બહાર પાડે છે શુજ રાતી શાળાઓમાં શિખવવાને માટે કોઈ કોઈ વાર તો અચેછ પુસ્તકોના તરજુમાં કરાવે છ મધયા પાઠ્ય પુસ્તકોમાં દ્વિહસ્તાનના ઇતિહાસના પાઠ્ય પુસ્તકથી નજમમાં ઘણો જ અમતોર ફલાયો છે અને સરકારને પુછીએ છીએ કે માધ્યમિક શાળાઓમાં ચનાવવા યોગ્ય મેકમીલન, દત તમસન, વિનસટરટો સિમથ અને હાનમાં લખાયલું મી વાડીઆનું વગેરે ઇતિહાસના પુસ્તકો અસ્તિત્વમાં હતા છતાં પૈસા ચર્ચા મી માર્સેડન પારો નવો ઇતિહાસ લખાવવાનું શુ પ્રયોજન હતું? માર્સેડનનો ઇતિહાસ ઇતિહાસના નામને જ યોગ્ય નથી તે તદન એકતરી છે અને આનો ઇતિહાસ વાચવાથી બાળકોને પોતાના કે ને માટે બક્તિ.

બાલ ઉત્પન્ન થતો નથી પણ તેનાથી ૧૫ મમ રૂએ વિરોધ ઉત્પન્ન થવાનો મંજૂર છે. માર્સડનની લખેલી હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસની વાતોનો ગુજરાતીમાં ૨૧ બ કમગણકરબાઈ પામે તરજુમો કરાવવાની ઘૃષ્ટતા સરકારે કરી હતી. ગ બ કમગણકરબાઈ માર્સડન કરતા ધણી જ સારી રીતે હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસની વાતો ગુજરાતીમાં સ્વતંત્રપણે લખી લખ્યા ને સમર્થ છે. પરંતુ સરકારે તે એમ જ માને છે કે યુરોપીયનો જ સ્વતંત્ર પુસ્તકો લખવાને સમર્થ છે ને દેશીઓ તો તે પુસ્તકોના તરજુમા કરવા જ યોગ્ય છે. પોતે પર્મ કરેના અથકર્તાઓ અને, પોતે લખાવેના પુસ્તકો તરફ સરકારને અત્યંત પક્ષપાત હોય એમ માન્ય પડે છે. નીતિશિક્ષાનું પુસ્તક લે. પ્રો. આનંદરાવકરબાઈનું 'નીતિશિક્ષા' નામનું નીતિ શિખવવાને માટે ઉત્તમ પુસ્તક ગુજરાતી બાળામાં અસ્તિત્વમાં હતું છતાં પૈસા ખર્ચી એ-થો વનના પુસ્તકનો ગુજરાતીમાં તરજુમે કરાવવાની શી અગત્ય હતી? બે પુસ્તકો વાંચી ગમે તે કાંઈ કહી શકો કે પ્રો. આનંદરાવકરબાઈનું પુસ્તક એ વોવનના પુસ્તક કરતા પ્રેમ છે. આપણે આશા રાખીશું કે પાઠ્ય પુસ્તક સમઘી પોતાની ગ ન્યનીતિમાં મરનાર હવે માર્ફ દેશકાર કરીને પ્રગમતને માન આપશે.

૧૨ સ્ત્રીકળવણી મમથી પણ પરિદે અગત્યનો પ્રાપ્ત કરી છે. આ પ્રશ્ન તરફ હાલમાં લોકોનું ધ્યાન ઘણું જ ખેંચાયેલું છે. ઘણાઓ માને છે કે સ્ત્રીકળવણીની અભાગની યોજના અને વ્યવસ્થામાં કાંઈ ગભીર ખામી છે. પરંતુ તે ખામી કંઈ અને તે શ્રી રીતે દૂર કરી શકાય તેને માટે હજી એકમત હોય તેમ લાગતું નથી. આ વ્રજ મમથી કટલી વ્યવહાર યોજના પરિદે મરમગ મમક્ષ રજી કરી છે. પરિદે એવો અભિપ્રાય ધરાવે છે કે પ્રાથમિક કન્યાશાળાઓનો વહીવટ હાલ મના વધારે અશે. મ્યુનિસિપાલિટીને મોપવો અને છાત્રામોડી વધારે પ્રગતિય અને મત્તાવાન અને ત્યારે મેનને પણ ક વાલાઓનો મપૂર્ણ નહીવટ સોંપી દેવો. પરિદે નિષ્પક્ષપાતપણે તપાસ કરી ખાતરી કરી છે કે તેમ મ્યુનિ કન્યાકળવણી વધારે લોખંધિય બનશે અને સ્ત્રીશિક્ષકાનું મના વધારે સચરાશે. મ્યુનિ મિપાલીટીઓ પાસે જ અભાગે કન્યાશાળાઓનો વહીવટ છે એ નહીવટ સગ્રામી ધ મ પેક્ટરોના વહીવટ કરતા વધારે મતોત્કાર છે એમ શુ પરિપદ ખાતરી માને છે? સરમરી ઇન્સપેક્ટરોના નહીવટ કરતા મ્યુનિમિપાલીટીના વહીવટની વિરુદ્ધ સ્ત્રી શિક્ષક તરફથી વધારા પો ૧૦ નથી એની પરિદે ખાતરી કરી છે. મુગાઇ અમદાવાદ નેના મોગ શહેરોનાં કરતાનાના શહેરો તથા ગામડાની મ્યુનિસિપાલીટીઓના સ્કુનમોડના મેબરો અને એમેનોની સ્ત્રીશિક્ષક સાથેની ચેરવર્તેલુંના દાખના પરિદેના આગેવાનોના મામલનામાં શુ નથી આપવા? ન્યા રુધી આપણી સાસારિક સ્થિતિ નેધએ તેની પત્રિક ઘણ નથી ત્યા મુધી મ્યુનિમિપાલીટી ઓના રકતમોડોના મેબરો તથા ચેરમેનોના દાથમા કન્યાશાળાનો મપૂર્ણ વહીવટ મોપવાથી ઘણું જ તુકશાન થવાનો મમ જ છે. એવું અમારું દૃઢ માનવું છે. અમારો અભિપ્રાય તો એવો છે કે નાની મ્યુનિસિપાલીટીઓ પામેથી અભાગે છે એમો પણ વહીવટ લઈ નવો પરિદેને આ બામતની ખાતરી કરી હોય તો તેને એક સ્વતંત્ર મીમગન નીમી ગામમાં કરી આ બામતની તપાસ મનાની અમારી ખાસ બનામણ છે. લોખંધોરોને પણ હાનના અમેગોમાં કન્યાશાળાઓનો નહીવટ સોપવો છટ નથી એમ અમારું માનવું છે. સ્ત્રી શિક્ષકોનું કામ તપાસવાને માટે પરિદે સ્ત્રી ઇન્સપેક્ટરો નીમવાની બનામણ કરી છે તેની માથે

અમારી સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ છે. અગે તો એમ કહીએ છીએ કે સ્ત્રીશિક્ષકોના સ્વમાનની ખાતર મ્યુનિસિપાલીટી તથા સેક્યુલરોર્ગની કન્યાશાળાઓના સંપૂર્ણ વહીવટ સ્ત્રી ઇન્સ્પેક્ટરોને સોંપી દેવો. સ્ત્રી શિક્ષકોના પગારમાં વધારો કરવો, તેમની ફેરબદલી કરવી, તેમની કસુરને માટે તેમને શિક્ષા કરવી-વગેરે સર્વ સત્તા પુરુષો કરતાં-પછી તે સરકારી અમલદારો હોય કે મ્યુનિસિપાલીટીના સ્કુલ બોર્ડના ચેરમેનો હોય સ્ત્રી ઇન્સ્પેક્ટરોને સોંપવું તે ઇષ્ટ છે. આત્મારની આપણી પરિસ્થિતિમાં બધી કન્યાશાળાઓની તપાસણી કરી શકે એટલા પ્રમાણમાં સ્ત્રી ઇન્સ્પેક્ટરો મેળવવાનું કાર્ય મુશ્કેલ છે. પરંતુ દિનપરદિન સ્ત્રી ઇન્સ્પેક્ટરો વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં રાખવાની માગણી સરકાર પાસે આપણે નિરતર કર્યા જ કરવી. ત્યાં સુધી પુરતી મંજૂરમાં સ્ત્રી ઇન્સ્પેક્ટરો ના મળે ત્યાં સુધી પુરુષ ઇન્સ્પેક્ટરો જાણે તેમનું કાર્ય તપાસે પરંતુ તેમના રીપોર્ટપરથી કાર્ય લેવાતું તેમ તેમની ફેરબદલી કરવાનું અને તેમના પગાર વધારવાનું કાર્ય દરેક જગ્યામાં એકેક સ્ત્રી ઇન્સ્પેક્ટર નીમી તેને સોંપી દેવું એ ઇષ્ટ છે. સ્ત્રીશિક્ષકો સંખ્યા પરિપેદ કરેલી સ્ત્રીઓમાં એક મોટી સ્ત્રીઓની ખાસ ગેરહાજરી માલમ પડે છે. સ્ત્રીશિક્ષકોને કેળવવાને માટે જે કોલેજ છે તેના અધ્યક્ષ તરીકે અંગ્રેજ બાઇની નહીં પણ એક સુશિક્ષિત દેશી બાઇની નિમણુંક થવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. ટૂંકાગ કાલેજમાં અભ્યાસ કરતી સ્ત્રીઓના ઉપર તેમની શિક્ષિકાઓના સંસ્કાર પડવાના એ નિઃશંક છે. અને ઇંગ્લીમાં પડ્યા પછી તેઓ તેમનું અનુકરણ કરશે એ પણ નક્કી. માટે ભવિષ્યની સ્ત્રીશિક્ષકોને ઉત્તમ આદર્શ મળે એટલા માટે યુરોપીઅન કરતાં દેશી સુશિક્ષિત સ્ત્રીઓની આવી જગ્યા પર ખામ જરૂર છે-અથવા પછી કેટલાકને યુરોપીઅન વ્યવસ્થાશક્તિ અને સંયોજકશક્તિને માટે ખાસ પક્ષપાત હોય. આવી જોખમદારી અને પ્રતિષ્ઠિત જગ્યાને માટે દિંદી સ્ત્રીઓ મેળવવી મુશ્કેલ નથી. ધણી દેશી સ્ત્રીઓ હવે કેળવણી ખાતામાં દાખલ થાય છે. યોગ્ય વર્તના અનુભવ પછી તેમને સુખ્ય શિક્ષકની જગ્યાના આપતાં ઇચ્છેલથી ખાસ યુરોપીઅન બાઇઓ બોલાવવાની હવે શી જરૂર છે? યુરોપીઅન શિક્ષિકાઓ આપણા દેશના સંસારજીવનથી નહન અજાન હોય છે. આપણા દેશના પ્રિય અને કીમતી આદર્શોનું એમને મિલકુલ જ્ઞાન હોતું નથી તેમનું હમેશનું જીવન આપણા જીવનથી કાંઈ વિચિત્ર પ્રકારનું હોય છે તેથી ભવિષ્યની આપણી સ્ત્રીશિક્ષિકાઓના હૃદયપર ઉત્તમ આસ્થિતી હોય પાડવાને તેઓ કદી પણ શક્તિમાન થશે નહીં. આ અગત્યનો ફેરફાર જો કરવામાં આવે તો જાપની સ્ત્રી શિક્ષિકાના આસ્થિતિ વિરુદ્ધ ખરેખર મોટી વાતો જે આપણે કોને વિનંતર પડ્યા કરે છે તે ઘણે અંશે કમી થશે.

૧૩. હાલના વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક સ્થિતિ તરફ આપણી શાળાઓમાં ને તેમાં ખાસ કરીને પ્રાથમિક શાળાઓમાં ઘણુંક લક્ષ્ય આપવું નથી એ વાત ખરેખરી દુઃખદ છે અને આ સંબંધમાં પરિપેદ કરેલી સ્ત્રીઓ બહુ જ ઉપયોગી છે. આ બાબતમાં આપણી મ્યુનિસિપાલીટીઓ અને સરકાર વધુ લક્ષ્ય આપશે અને ભવિષ્યની પ્રજાની વધુ શારીરિક અધોગતિ થતી એટલાવશે એવી અગે આશા રાખીએ છીએ.

૧૪. અત્યંત વર્ગના બાળકોની કેળવણી માટે પરિપેદ કરાવ કરવાનું યોગ્ય ધાર્યું તે આ જમાનાનું ખરેખર શુભ ચિહ્ન છે. અત્યંત વર્ગનું અસ્થિતિવપણું તે આપણી આર્થિક સંસ્કૃતિને ખરેખર શરમાવા જેવું છે. તે વર્ગને તેમની આત્મારની અધઃસ્થિતિમાંથી ઉત્થ

દશામાં લાવવાને પ્રયાસ કરવો. તે આપણી પ્રજાજનનની ખીલવણી માટે ઘણું જ અગત્યનું છે. સરકારે તેમ આપણી મુનિસિપાલિટી તથા લોકલ બોર્ડો આ બાબતમાં હજી જેમ્સે તેટલું કર્યું નથી. જે ઘોડી ઘણી કેળવણી તે લોકો મેળવી શક્યા છે તે માત્ર ખ્રિસ્તી મીશનરી અને મુક્તિકોળના પ્રયામને લીધે જ છે. પણ આ બાબતમાં હવે આપણે વધારે જાગૃત થવાની જરૂર છે. એમને માટે માત્ર ઉત્તરતી પંક્તિની નિશાળો સ્થાપવી એટલું બસ નથી. એમને માટે વડોદરાની માદક જીસે જીસે ખાસ બોર્ડીંગ સ્થાપવાની જરૂર છે. જેઓએ વડોદરાની અલ્બર્ન બોર્ડીંગ જેમ્સે હશે તેમની તો ખાત્રી થઈ હશે કે કુદરતથી જ એ લોકો હલકા રહેવાને સર્જનપા છે એવી જે પ્રચલિત લોકમાન્યતા છે તે કમખરેલી છે.

“પ્રેક્ષક”

આપણાં કારખાનાંમાં કામ કરતા મજૂર વર્ગની સ્થિતિ.*

મજૂર વર્ગની સ્થિતિનો ખ્યાન બધાને નહીં તે તમારામાના પ્રજાકને તો—હશે જ. તેમના દુખો એટલા બધા છે કે છેવટે તેમણે આવી Social conferenceનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. પણ તેટલેથી તેમનો ઉદ્ધાર થાય તેમ નથી. આવી conferencesમાં હજારો રખત હજારો માણસને મોડેડેયા તેમની ખરી સ્થિતિ, વર્ગન અવાશે, તમે જાતે તેમના દુખો, જોશો અને તેમને સુધારવા તે આપણા દાયદામાં છે એટલું જ નહીં પણ Humanity (મનુષ્ય પ્રત્યે બંધુબાવને) ખાતર તે જરૂરનું છે તે સીકાગ્રો ત્યારે જ તે સ્થિતિને સુધારના યાત્રો થશે.

તેમની સ્થિતિ સુધારવાના માર્ગ પણ વિચારોની સામે તેમના શત્રુઓ પડે છે તેમને અધમ અને નીચા રાખવાથી જેઓએ અત્યાર મુખી દાયદાઓ મેળવ્યા છે તેઓ તેમના માણસ તરીકેના હકો સીમરતા નથી. જેઓ Congress અને Conferenceમાં નિકરતાથી હડે છે, જેમતામાં Englandની પ્રજાના ન્યાય સ્વતંત્રતા તથા સમાનતાના વિચારો આવ્યા છે, તેઓએ પામે જ મજૂર વર્ગની આગાઓ છે સ્વતંત્રતા આપણે આ હીએ છીએ, જીવમોની સામે પોપાર આપણે ઉમરીએ છીએ તો તે જ ન્યાયે તે જ સ્વતંત્રતાની દિશાએ, આ આખો પ્રશ્ન જોવા દું વિનંતિ કરું છું.

એક દિનસ એવો હતો કે બપોરે આ ગરીબ મનુષ્યો પોતાના યુવકામાં નાના નાના ઉઘોગો કરતા, તેઓ પોતાના કુટુંબીઓ માથે વાતો કરતાં, આનંદ કરતા અને કામ કરે જતા અત્યારે આપણે Machinery (માચીકામ)નો ઉપયોગ લીધ્યા મોટા કારખાના બાંધ્યા. ખુશી હતા અને કુટુંબ વચ્ચે કામ કરતા કારીગરને લલચાવી ખરાબ હવાવાળા કારખાનામાં ઘસડી લાવ્યા એક દીનાથી જેમ કુટુંબપ્રધાય તેમ અનેક લાલચોથી તે લલચાઈ ગયા અને અને અનેક દુખોના ભોગ થયા.

તમાગમાના ઘણાંએ માર્ગ સદીના યુરોપમાં મજૂરોની સ્થિતિનો ઇતિહાસ વાંચ્યો હશે તેઓને ખબાર પુરતો મળતો નહીં, ખોરાક મેલો હતો. સ્ત્રી પુરુષો તેમ જ છોકરાંઓ બાર બાર કનાઈ કામ કરતા, ખાવાને પણ પુરતી રજા મળતી નહીં corn Law, cooper-

ative Societies અને Tran Unions તેમના રક્ષણે આબ્યા. મજુર વર્ગની સ્થિતિ સુધારવાનો સવાલ જે સામાજિક હોતો તે Political થયો તે વખતે ત્યાના મજુરોની જે સ્થિતિ હતી તેને લગભગ મળતી સ્થિતિ હાલ અહીંના મજુરોની આવી છે

જ્યારથી Machinery (સંચા) દાખન કરવામાં આવી ત્યારથી Home industries (ઘેર બેઠે થતા ઉદ્યોગો) ધીમે ધીમે નાશ થતી ગઈ, Home Industriesના વખતમાં શેઠ અને કારીગર નવ્યે અમુક લાગણી રહેતી તેઓ કારીગરને પોતાના ધધાના મુખ્ય અંગમૂત ગણતા અને તેઓની સામાજિક અને આર્થિક સ્થિતિ માટે હંમેશા દરકાર રાખતા કારખાના દાખન થયા પછી શેઠ અને મજુર વચ્ચેના તે અબધ જતો રહ્યો તેટલું જ નહીં પણ કારખાનાના માલીકો એમ સમજતા થયા કે મજુરો તેમને પૈસા પેદા કરી આપનારા જીવતા યત્રો છે અને તેથી જે વખતે તેમ ઓછા પૈસા આપી વધારે કામ કરાવતું તે મીન management (વ્યવસ્થા) નો મુખ્ય સિદ્ધાંત થયો. ખેલાનો કારીગર જ્યારે ધધાનો અંગમૂત ગણાતો ત્યારે આજનો કારીગર એક બેદરમર આત્મસુ હુદારો ગણાયો મજુર વર્ગ એટલો બધો અજ્ઞાન છે કે તે પોતાની સામાજિક, આર્થિક કે શારીરિક સ્થિતિનો વિચાર કરી સંચો નહીં તેથી છેલ્લે તે ઘણી દયાજનક સ્થિતિમાં આવી પડ્યો આના કમળ મજુરોનું રક્ષણ કરના ૧૮૮૧ માં પહેલો Factory Act (કારખાનાનો કાયદો) ધડાયો છતાં તેમની સ્થિતિ એકદમ તેની સુધરી નહીં અનેક લાનચોદી દોરાઈ તેઓ ધણી લાભા કલાકો કામ કરતા, લાભા કલાકો અને કારખાનાની ખરાબ તલાઈ તેઓના શરીર નુકસાન પડ્યો આની ધણી બાબતોમાંથી તેમને અચાનકને ૧૮૧૧ માં ફરીથી Factory Act ધડાયો આ Factory Act ૧૮૦૮ માં નિર્માયના Factory commissionની બનામજીના પરિણામે ધડાયો છે તે commission આગળ રજુ થયેલી જીમાની આપ નારની નામની નામાની ઉપરથી મપ દેખાઈ આવે છે કે આમાં માત્ર મીલ માલીકોના દરિદ્ર-દુથી જ આખો સત્તાન જોવાયો છે મજુર વર્ગના હિમાયતીઓના નામ તેમાં જોવામાં આવતા નથી તેમ જ એ કમીસને તેમની સ્થિતિનો પુરતો અભ્યાસ કર્યો નથી.

આની જીમાનીઓના પરિણામે પગલો કાયદો મજુરોનું પુરતું રક્ષણ ન કરી શકે તે સ્વાભાવિક છે દાખના તરીકે Factory Act નામો એક માણસ એક દિનમાં ખાંડના કરતા વધારે કામ ન કરી શકે છતાં હિંદુસ્તાનની મીનમાં લાગત ઉરે કાંઈ કામ કરાવના દાખના આપણે સામન્યા છે આની રીતે ઉરે કલાકો માણસ કામ કરી શકતા હશે કે તે શારીરિક અશક્તતા હશે તે બાબત જુદી જ છે જે બાબત બહારની દુનિયા માની ચમત્તી નથી તે ધણી વખતે હિંદુસ્તાનની મીનોમાં થઈ શકે છે બીજીને તેવો જ એક દાખનો સમજો કારખાનાની અદરની દવા સ્વ-છ અને મારી ન પાડ્યો તો તે ગુલેહો ગણાય છે છતાં અદરની ગરમ દવાથી ધણી માણસો બેમાન થઈ જવાના અને કેવલિત મરણ નીપજવાના દાખના આપણે સામન્યા છે વધારે અભવથી જેનું એ છે કે આવી બાબતો Factory Inspectionના વાર્ષિક રિપોર્ટમાં આવતી નથી

કારખાનામાં કામ કરતી સ્ત્રીઓ ૨૦ વર્ષની વયે ધરડી થતી જોવામાં આવે છે નવ વર્ષની વય ઉપરના કામે જતા બાળકોના શરીરો પણ માર્ક સુધારમને તપાસના જેવા છે આવી દુખી જીવન બોગવતા મજુરોથી આપણા ઉદ્યોગની ખીલનથી શી રીતે થઈ

સકે તેનો વિચાર પણ કરા નથી છે. મીલનો ઉદ્યોગ આપણા દેશમાં આવે લગભગ ૬૦ વર્ષો યર્ષ ગયા છતાં આપણા જ બજારમાં પગ્ગીઓ પોતાનો સારો અને સસ્તો માન સાચી વેળા મકે છે તેના મગજો ને જરાબર ગાંધવામાં આવશે તો મજૂરો આમાં મોટો ભાગ ભજવે છે તેની ખાતરી થશે.

આપણે જોયું તેમ એક તરફથી ૧૮૧૧ નો Factory Act મીલ મજૂરોનું જરાબર રક્ષણ કરવાને પુરતો નહીં તે બીજી તરફથી તેમની દુર્દશા તેમની ખીન કેમ રહીને આભારી છે તેમને કમવણી આપવાની જાણ નહોતી છે અને તેની માથે તેમને પેલાનો સદ્વ્યવસ્થા પણ રીખવવાનો છે પણ કનાકો માન કર્યા પછી લાગેતો ઘાક દાઝ પીતાથી ઉતરે છે તેની ખોળી ભમણા હોય છે તેથી તેઓ તે વ્યવસ્થા પકે છે વળી આ વ્યવસ્થાને જોતા દુવાનો આપણા આગમરો ખાતાને પણ આભારી છે.

એ તરફથી કાંતની કુમળો વાદો ચલે રહેતા અને મીલની નજીક રાખવામાં આવે અને બીજી તરફથી તેને અગમરોને બાળી થોડાં તો ગા અજાન મજૂર વર્ગને આ મેથાથી કાંતી મારે મામર થશે ૭ માં જાણોની માથે આવી Social Reform મંત્રાઓએ અગમરોને આગમરી ખાતુ જરૂરમાંથી નાસ કરવા બતાવણી કરી.

કાંતુ વ્યવસ્થા મજૂર વર્ગને મોટા દરજ્જામાં ઉતારે છે તેજોના પૈમા કાંતમાં જાય છે તેમ જ તેઓ દરેક સીનમાં લુટાય છે તેમના પ્રયત્નમાં આવનાત નેક દમાનદારો તેમને ઉતરે જ વળી આના મજૂરોના વ્યાજના દર કાર્ડ આ દર કે બાર દમ હોતા નથી પણ ૫૦-૧૦૦ કે ૩૦૦ દમ નેટવા વળી વખત હોય છે.

કાર્ડ પણ ઉદ્યોગની ખીનપણીમાં મજૂરની હદની અમલનો ભાગ ભજવે છે મજૂર તે ઉદ્યોગનું મોટું અંગ છે તેમની હદની જેમ લાની તેમને ઉદ્યોગની ખીલવણીમાં મોટો દોષો આવે છે વળી એમ પણ ક'વાય છે કે કાંતની Machinery (આવા કામ) ને મજૂરોનામાં લાવવાને એ સામાન્ય મજૂરો મોટા દીસો આપ્યો છે.

ધણી બાગતોમાં આપણે દેશનું અનુચિત ધ્યું છે તેમાં મીલ ઉદ્યોગ પણ એક છે આપણે અર્જોના માથા ઉગરથી લાવ્યા તેમ જ હાંસમાં પણ આપણે તેમનું જ અનુચિત ધ્યું છે ઉગરના મિત્રાલકો મજૂરોની મજાગ લેતા નથી તેની જ રીતે આપણા કારખાનાના શેડીઓએ બાક તેઓને માટે બેરમાર છે Employers એ સમાજ ન લીધી તો તેને પ્રવિણને Englandમાં Unions (મજૂરોના મહાજન) થયા એટલે Employ બાકને બદલે Unionsના કાર્યવાદકોએ તેઓની મંજાગ લીધી પરિણમે ત્યાના Unions મજૂર વર્ગને મહાન આશીર્વાદ રૂપ નિવડ્યા છે તેને લીધે ઉદ્યોગની ખીનપણી યર્ષ છે.

દિલ્હીમાં એવા Unions નથી, અને મરખાનાના માત્રિકો મજૂરોની દરકાર રાખવાનું તેમના કારતમાં છે તેમ સમજતા નથી.

ખીન ધાર્મ મજૂરોની નહીં તો કેવળ આપણા ઉદ્યોગની ખાતર કા તો મીલમાલી કોએ મજૂરોની મંજાગ લેવી જોઈએ નહીં તો ઉગરના Unions બધાવા જોઈએ.

આપણી જુની રીતિનો મહાન કાયદો ને Factoryમાં લેવાયો હત, મજૂર અને તરગ વચ્ચે કાર્ડ પણ મંમથ રહ્યો હત તો ઉદ્યોગની ખીલવણી કેટલી મોળી યર્ષ હત ૭ પણ આપણે પારકાન લેતા આપણ પોતાન માંક પણ સમાવી એમ છીએ મીલ માલી-

કાંઝે પોતાના નફા ટોંગ શિવાય બીજાને પણ વિચાર કરવો જોઈએ મજૂરો પૈસાને ખાતર સુખ રોટવાને ખાતર તેઓની પામે આવે છે છતાં તેમનું હિત જોડું તે મીન માલીકની મોગી ફરજ છે પૈસા ખાતર તેઓ કામ કરે અને તે પૈસા મીન માલીકાંઝે તેઓને આપી દીધા એટલે એમની સ્થિતિ સુધારવાની જોખમદારી ત્યાં પુરી થતી નથી જોએ ત્યાં પુરી થતી માનતા હોય, જોએને નફા શિવાય બીજા વિચારો આ સંબંધમાં આવી શકતા ન હોય, તેઓના હાથમાં મજૂરોનું બવિષ્ય કેડું દોઈ રહે તેનો વિચાર કરો

જે દરિયાકાંઠા દિલ્હીના પહેલાના વેપારી માલિકો કામ કરતા તે મહાન મન બંધાવે તેમ જ બીજા દેશોમાં સમજાયો છે જ્યારે બીજા દેશો મજૂર વર્ગને કેળવવામાં પોતાનો ફાલો મનજ્યા છે ત્યારે અહિં એમ સમજાયું છે કે મજૂરો બજારો તો ઉધોગને મોટું પુનઃગત કરશે જ્યારે અહિંનો મજૂર પોતાના રોટલાનો ટુકડો મ્હોંમાં રાખી કામ કરતો જોવામાં આવે છે ત્યારે બીજા દેશોમાં તેમને માટે જમવાને નિશાળ ઓગડાઓ અને Restaurants ગયા છે જ્યારે અહિંનો મજૂર ભાગેતી, ટુંગી ગુપડીમાં ખીંચાર પડેલો જોવામાં આવે છે ત્યારે ત્યાં તેઓને માટે ખાસ ઘરો અને Hospitals રાખવામાં આવે છે બીજા દેશોમાં જ્યારે અમુક નર્સ મમ મર્સ પડી પેનશન આપાય છે ત્યારે અહિંયા ગમે તેટલા વર્ષ કામ કર્યું હોય તો પણ કોઈ જાતની નોનિસ આપ્યા વિના તેને મની સુકવામાં આવે છે અને પેશન તો શું પણ unclaimed wages જે ઉપર તેઓ (દરેક મરતા ન આવેલા અને તેથી પડી મ્હોંમાં એવા મજૂરોના પૈસા)નો પણ ઉપયોગ થતો નથી

અમદાવાદ અને મુમ્બઈની મીસોમાં કામ કરતા મજૂરોમાંથી કેટલાં બીજા મીસોમાં જાય છે ત્યારે તેમના પગાર મીસોમાં પડી રહે છે આવી જાતના unclaimed wages જે માન અમદાવાદની મીસોના જ ગણીયું તો વગરે એ લાખ રૂપીયા જેટલા થશે આ પૈસા કે જે માત્ર મજૂરોના જ પૈસા છે તેનો ઉપયોગ તેઓના આરોગ્ય સાથે તો કેમકે મોટા લાભ થાય આ રૂબ જો તેઓની કળવણી પાછળ ખર્ચાય તો તેમાંથી લગભગ ૧૨૫ શાળાઓ નબી શકે

મજૂરોની કેળવણી માટે એ ખામ મડળ મ્થપાવું જોઈએ તેઓએ મીન માલીક પામે આ unclaimed wagesની માગણી કરવી જોઈએ જે તેમના તેઓ નિષ્ફળ નિવડે તો મીન માલીકો આવું નહીં તો બવિષ્યમાં મદદ કરશે તે આશામાં ખેરી મ્હોંવા કરતા એક જાહેર subscription (ટીપ) ઉઠાડવું જોઈએ જેને તે નર્સ માટે hympathly સહાનુભૂતિ લાગણી દર્શો તે પોતાનો જીવન દરમિયાન પચાસરો sympathetic અને લાગણી ભરેલા મનથી ભરેલી દરેક પાઠ્યો પણ વગર લાગણીથી આપેલા લાખો રૂપીયા કરતા વધારે ફળદાયી નિવડશે

અમદાવાદમાં મુખ્ય મીન ઉધોગ છે વેપારીઓ શેરહોલ્ડરો, દલાલો વિગેરે તમામ માનસ directly and indirectly સામાજિક કે પરપરા મીનના ધધા સાથે જોડાયેલા છે આ અમદાવાદની ગરજનાની તેના સુગ્રામિત ધરો અને મગનાઓ, શહેરમાં ફરતી મોટરો અને મીનના તાલમગામ અને સાયન્સ કોલેજ આ મજૂરોને જ આભારી છે આ મોટરો માટે કાચા જેટલી પણ તેઓને માટે સમાજ લેવાય છે ?

જો શહેરમાં મીનના દરેક માટે Provincial conferences બરામ છે જે માત્ર Provincial committees માત્ર જરૂરી છે તે જ શહેરને પૈસાદાર બનાવવામાં જે તેમાં જોવાનું લોની જે શું તેઓની આ ફરિયા હોય તે કેટલું શરમાવા જેવું છે ?

આશા છે કે આ ફરિયા આપ પસાર કરશે

અનસૂયા સારાભાઈ

કાન્હડેપ્રબન્ધ.

(અવલોકન.)

(અનુમંધાન પૃષ્ઠ ૪૭૬ થી)

(૮) નવિ દેસ્યુ વેવાહી માન મહી આવડ તુરકાણડ જાન

(પૃ. ૫૭, શ્લો. ૧૩૪)

સુગત પાદશાહની કુચરી લગ્નમાં લેવાની મૂલનાના ઉત્તમ વીરમદેનનુ આ વચન છે.

આહિ પ્રસ ઉત્પન્ન થાય છે કે કન્યાની જ્ઞાન લઈને આપણનો અર્થ આહિ છે તે તેમ ઉપદેશ રિવાજ હશે ? વરની જ્ઞાન લઈને લગ્ન કરતા જવાની સામાન્ય પદ્ધતિ છે. અપવાદરૂપ સ્થિતિ હોય છે ખરી, તેમ આ ગણુવી ?

(૯) વિવહારિયા

(પૃ. ૭૨, શ્લો. ૧૨)

(પૃ. ૯૩, શ્લો. ૨૨૮)

વિવહારિયા વસદ ઘાણિયા--આમ પકિત છે

આહિ ' જોપાર ' એ સમદ મુન્નરાતીમાં મ ક્યાપાર ઉપરથી નથી આવ્યો, પણ વ્યવહાર ઉપરથી આવ્યો છે એ મહે અન્યથાજે દર્શાવ્યું છે તેનું અનાયામ પ્રમાણ મળે છે કર્મણુમત્રીકૃત ' મીતાહરણુ ' મા પણ આ જમદ નજરે પડે છે. (મેં ૧૫૨૬ મા અર્થાત્ આ પ્રમન્વ પૃષ્ઠી ૧૪ વર્ષે એ રચાયું હતું.)

અયોગ્યા નૃયર સોતામણુ રૂયડા પોહિ પગાર ।

વીસ સહસ વિવહારિયા પ્રાસાદન લાગડ પાર ॥

" વૈતાવ પંચવીશી " (ગદ્ય) મા પણ આ પ્રમાણે છે.—

તિહા મહાવન શ્રેષ્ઠ પુહવડ નામે વિવહારિય વસદ

(કથા ત્રીજી પૃ. ૧૦૭, રા. જગજીવન દયાળજી મોદીની પ્રમિદિ)

(૧૦) વિવસાદ્યા

(૧૨) (પૃ. ૭૩, શ્લો. ૨૦)

(૬) (પૃ. ૯૩, શ્લો. ૨૩૧)

૮ ગાંછા છીપાનદ્વૈતેરમા વિવસાદઆ વસદ્ નગરમાં ।

૯ કારુ નારુ નદ વિવસાદઆ આવદ્ વર્ગ અદાર ।

આ શબ્દનો અર્થ રા. ડાહ્યાભાઈએ આપ્યો નથી પાછળ સ્થો. ૧૨ મામાં વિવહારિયા વાણિયાને વિશે કહ્યું છે કે દેસાડરે ફરદ વિવસાદ—ત્યાં તો વ્યવસાય એટલે ધંધે કરે એટલે ૧૮ અર્થ મંભવેછે. પણ અહિં મંદર્ભે એતા વિવસાદઆ (વ્યાવસાયિકાઃ) એ શબ્દનો અર્થ (વસવાયા) આપણે હાલ કહિયે છિયે તે વર્ગમાં સંકુચિત થતો મંભવેછે. વિવસાદઆ એ શબ્દમાંનો વ અને સનો વ્યત્પત્તિ (ઉપદ્રવાયદ દેરકા) થયો અમંભવિત નથી. એવા વ્યત્પત્તિનાં ઉદાહરણ—કલશી—કસલી; વારાણસી—વાણારસી (બનારસ); વિહાલઃ—બિલાડો, ઇલાદિ અનેક શબ્દોમાં મળેછે.

(૮)પણી.

(૧૧) પ. ૧૦૬. જાવાલિતણુ ટામ—

જાવાલિપુર તે 'અશોર' એમ રા. ડાહ્યાભાઈ આપેછે, તે ઠીક છે; પણ અકારની ૧૦૨ નથી જણાતી. 'અશોર' એમ ૧૮ કહેવાય, અને જાલહર નામ પણ આ પ્રગત્યમાં છે તેના હકારનો તો લોપ મંગલહર (મંગલપુર) તુ મગધર-મંગદુર- (વ્યત્પત્તિ થઈ) માંગરોળ એ નામની પેઠે સંભવેછે. ફરણહાર-કરનાર, ઇલાદિની પેઠે ૧૮ આ પ્રકાર છે.

(૧૨)—પ. ૧૦૮.

અરદાસ—ની વ્યુત્પત્તિ કાસી અર્જુનસ્ત ઉપરથી રા. ડાહ્યાભાઈ કાઢેછે. અર્જુન+દાસ (દાસત્વન=સખ્ય) ઉપરથી વધારે સંભવિત નથી ?

(૧૩) પ. ૧૧૦ સમ્ભાયત—

રા ડાહ્યાભાઈ સ્તમ્માવર્તી—સ્તમ્ભ=થાંબયો, દીવાદાંડીવાળુ શહેર.—આમ વ્યુત્પત્તિ દર્શાવેછે. પરંતુ સ્તમ્મનો અર્થ દીવાદાંડી જાણ્યો નથી, અંભાતમાં દીવાદાંડી જણી નથી એ વાત દૂર રહી, અને આ અર્થકપનાની કૃત્રિમતા પણ બાજુ ઉપર ગઈ; પણ સ્તમ્માવર્તી એ વ્યુત્પત્તિ ૧૮ અપુકાર છે, સ્તમ્મર્તાર્ય, સંસદ્ધ, અંભાયત, અંભાત; એમ ખરી વ્યુત્પત્તિ છે, એ સર્વ અંભાત નામ વિશેના મહારા લંબાણવાળાં શેષોમાં 'વસન્ત'મા થોડાં વર્ગો ઉપર કે સપ્રમાણ બતાવી ચૂકો છું. * એટલે અહિં પુનરુક્તિ કરવાની જરૂર નથી

(૧૪) પ. ૧૧૬—સ્થો. ૮૮ ની ટિપ્પણીમાં, રણિવાડલાનો અર્થ 'રણુધેલા' એમ આપી રા. ડાહ્યાભાઈ ઘાડલા શબ્દ મ. ઘાતુલ ઉપરથી કાઢેછે અને પ્રાકૃત ઘાડલ શબ્દ

* 'વસન્ત' મં. ૧૯૬૯ના ભાષ્યનો અંક, ૫૪ ૪૩૬; મં. ૧૯૭૦, શેરનો અંક, ૫૪ ૧૬૯; ઇલાદિ જુઓ.

આપી પાદમલચ્છી તથા દેશીનામમાલાના આધાર આપે છે. અને જરાક ઉમેરે છે કે સંસ્કૃતમાં એ અર્થ નથી. (વાતોડા; થેસો), પરંતુ આટલો પરિશ્રમ શું કામ ? સં. વ્યાકુલ ઉપરથી પ્રાકૃત ઘાઉલ સરસતાથી ઊપજે છે અને અર્થ પણ સુધરેલો એમ છે—રણ માટે વ્યાકુલ થઈ રહેલા—એમ.

(૧૫) પૃ. ૧૧૮. શ્લો. ૧૦૭ આવળવું આ શબ્દનો અર્થ રા. કાલાભાષી ' પોના; પલ્લુ—આવળળ ' એમ આપે છે.

અર્થે આ પું પ્રત્યય માટે માહિતી ઉમેરવાનું મન થાય છે. મં. ત્વન (વૈદિક) ઉપરથી પ્રાકૃત વ્વળ પ્રત્યય થયો છે. હેમચન્દ્રે પોતાના વ્યાકરણના ૮-૪-૪૩૭માં સૂત્રમાં એ પ્રત્યય બતાવ્યો છે; પણ વૈદિક ત્વન ઉપરથી એમ નથી કહ્યું. (ડો. સાંડારકરે પોતાના Wilson Philological Lectures P. 194 માં ત્વન ઉપરથી વળ ડું ઊપજાવ્યું છે.); હેમચન્દ્રે તો ત્વ અથવા જ્ઞાનો વ્વળ આદેશ કહ્યો છે; પણ ખરું નિદાન તો વૈદિક રચનમાંથી જ છે. આ રીતે શુન્નરાતી પ્રત્યય ' પલ્લુ ' (બાવવાયક) આપ્યો છે. ત્વ ઉપરથી તો વ્વ થાય (જ્ઞા દ્વારા) અને તે ' પુદ્ગાપો ', ' ધવડાપો ', ' રંડાપો ', ' અંધાપો ' જેવા ગણતર શબ્દોમાં દેખા દે છે; કાડિયાવાડમાં ' એહપ ', ' મ્હોટપ ', ધત્વાદિ બહુ રૂપોમાં વ પ્રત્યય નજરે પડે છે તે ત્વ ઉપરથી. આમ ત્વ ઉપરથી વં પ્રત્યય શુન્નરાતમાં ગણતર શબ્દોમાં અને કાડિયાવાડમાં કંઈક વિસ્તારમાં છે ત્વારે ત્વન ઉપરથી વળ-વળું પ્રત્યય શુન્નરાતમાં શુન્નરાતીમાં વિસ્તારથી વ્યાપે છે. આ આવળવુંમાંનો પું તે પલ્લુ ત્વ ઉપરથી જ.

(૧૬) પૃ. ૧૨૫.

શ્લો. ૧૯૧ ની દીકા.—

' પદ્માડ ' શબ્દ મં. પ્રઘટ્ટક ઉપરથી ઊપજ્યો છે. આ કૃત્રિમ વ્યુત્પત્તિ લખાય છે.

પ્રઘટ્ટક શબ્દનો અર્થ મોનિયર પુછવિચમ્સ તથા આપ્ટે a rule, precept, doctrine એટલો જ આપે છે. હેમાંથી ' પવૈત ' નો અર્થ નીકળેલો જગત મુશ્કેલ ખરો.

(૧૭) પૃ. ૧૨૬, શ્લો. ૧૯૯ ની દીકા.

હાક શબ્દ મં. આકારવ્ય ઉપરથી ઊપજ્યો છે. આ આભાસવ્યુત્પત્તિ લાગે છે. વર્ણ-રવનું મામ્બ લક્ષ્યાવનારું છે ખરું, અને અર્થસામ્ય પણ ભળે છે. છતાં મ્હારે મને એ વ્યુત્પત્તિ ઊતરતી નથી; મ્હને તો હાક શબ્દમાં હોકારો કરીને બોલાવવાના અવાજ ઉપરથી થયેલો onomatopoeic (રવાનુકારી) શબ્દ જ લખાય છે.

§ વૈદિક પ્રત્યય છે એમ ડો. સાંડારકરે સ્પષ્ટ નથી કહ્યું. પલ્લુ છે વૈદિક પ્રત્યય જ.

(૧૮) પૃ. ૧૨૭, શ્લો. ૨૦૧ ની ટીકા.

‘ઘાહ (‘ઝંચે હાયે ઘાહ પુકારર)’

આ શબ્દમાં મં. ગ્રાહિયું ‘નાહ, નાહ’ દ્વારા પ્રતિબિમ્બ બતાવ્યું છે. આ અર્થબલિત લાગે છે. (ધાઓ)=દોડી આવે, એમ મદદ માટેના પોકારના શબ્દ જોડે ઘાહનો અર્થબદ્ધ વધારે સ્પષ્ટ જણાશે.

(૧૯) પૃ. ૧૨૭, શ્લો. ૨૦૫ ની ટીકા.

વિગત ન લામડ—વ્યક્તિની ખબર પડે નહિ. આમ અર્થ બતાવ્યો છે. આદિ—શ્રવણશક્તિમાં વિગત (=તકરીલ) શબ્દ છે તે વ્યક્તિ ઉપરથી જ આવ્યો છે એ પણ ભેગભેગું દર્શાવવા જેવું હતું.

(૨૦) પૃ. ૧૩૦, શ્લો. ૨૪૪ ની ટીકા.

ચુક—ચોક્. મં. ચતુષ્પથ.—એમ બતાવ્યું છે. ચતુષ્પથમાંથી ‘ચોક્’ તો કશી રીતે આવશે ? હેતું પ્રાકૃત રૂપાન્તર તો ચડવહ મંભવે. ચતુષ્ક ઉપરથી (ચડવહ દ્વારા) ચોક્ શબ્દ સારી રીતે ઉપજાવાય એમ છે.

ચાર રસ્તા—એમ રસ્તાનો અર્થ ચોક્માં આપ્યો છે જ છે એમ નથી; જો કે એ અર્થ આપેઆપ પ્રવિષ્ટ થઈ સકે એમ છે, ને તેમ બને થાય.

(૨૧) પૃ. ૧૩૩, શ્લો. ૯ ઉપરની ટીકા.

“ માડલા—પ્રીતિવાચક શબ્દ—માથ, પૂન્ય સગાં, માતુલ ભાગે, સસરા, પૂન્ય ? મં માડલી ‘સમદાસ માડલી.’ ”

एकतणा बंधव भरतार एकतणा फूटडा कुमार

એમ બાંધવ, બતી, કુમાર, એ ત્રણ સગણના સુંમન્દચંદ્ર શબ્દો છે તો મમાન વર્ગના તત્ત્વથી માડલા એટલે 'મામા' એ જ સુધટિત અર્થ થાય.

(૨) મરાઠી માડલી શબ્દ શા માટે આપ્યોછે?—એ તો ‘મા’ના અર્થનેા છે, ને માડલા એટલે તો ‘મામેા’. માડલી તે તો માતૃના પ્રાકૃત રૂપ માડને વાચ્યસંદર્ભ લ પ્રાકૃત પ્રત્યય લાગીને થયોછે, અને માડલા તે તો મંદ્રીત માતૃલ શબ્દ ઉપરથી છે. (માતૃબ્રાતા;—માતૃ+ટુલચ).

(੨੨) ਪ੍ਰ. ੧੫੬, ਸ਼੍ਰੇ. ੨੩੭ ਨੀ ਤੀਤਾ.

સ્વીર્ણિતો અર્થ જિત આપ્યોછે.—

વ્યુત્પત્તિ પણ તે ઉપરથી દ્રષ્ટિ લાગે છે. પરંતુ ક્ષીણ ઉપરથી એવું વ્યુત્પત્તિ છે અને
માર્થ પણ એ જાણે છે.

कल विहणी कामिनिनी तिमनिम खीणी थार.

કંથ વિનાની કમિતી તેમ તેમ ક્ષીણ થાય; (ખિન—કહેવાથી આઈની ચોટ ગેમતી ન નથી). બીજું એક છે; મં. જિજ્ઞાસુ પ્રાકૃત ચિષ્ણ થાય, અને પ્રાકૃત જળ (મેયકાનો) શુન્ગતીમાં આવતાં જ નહિ પણ જ થાયછે. આ પણ મ. કાલામાર્ગીનિ રિદ્ધ જાયછે.

(૨૩) પૃ. ૧૫૮, સ્ત્રો. ૩ ની ટીકા.

“આવસ લહિત-આરા માથે ધરી.”—આમ આપ્તુએ. આદિ આવસની ચ્યુત્પત્તિ ,
 મે. આદેશ ઉપરથી પ્રાપ્ત આવસ દ્વારા દર્શાવતાં વધારે પ્રકાર પડે.

(੨੪) ਮ. ੧੫੮, ਸ਼੍ਰੇ. ੧੩ ਉਪਰ ਟੀਕਾ.

“મહાસરી—જેન નહિ તે,—મહાદેવને જ્ઞાનનાગ—હાથ વેંચ્યુવ.”—આમ પ્રકાશો
આપ્યોછે.

મહેસ્ટરી—તે સં. માહેશ્વરી ઉપરથી છે, અને ‘મેઘી’ ગુજરાતી શબ્દ તે ઉપરથી છે જે બરાબર જ છે. ૭ વર્ષ ઉપર રત્નાગિરિ નિવામાં વંશતિપત્રકની તપાસને પ્રમંત્રે કેટલાક ભારવાડીઓએ પોતાની નાલ્ય માહેશ્વરી મારવાડી ક્ષાત્રીની તોંધ મ્હારી કને છે. અર્થાત્, હજી પછી જૈન અને માહેશ્વરી જોમ બેઠાં ભારવાડીમાં હશે. અને તેમાં ગુજરાતની પેઠે વૈષ્ણવનો મંત્રદ બાગે હશે જોમ લાગેડ.

(૨૫) પૃ. ૧૫૯, શ્લો. ૧૬ ઉપર ટીકા.

“લોટીઆ—ખોડાં માથાંવાળા બ્હોરા.”

આમ રા. ડાહ્યાભાઈ લખેછે.

પરંતુ—

કંસારા નિ નાણુટોયા ઘડિયા ઘાટ વેચઈ લોટીઆ

એમ પકિત છે, ત્યાં લોટિયા બ્હોરા ધડેલા ઘાટ વેચે—એમ સંભવ બેસતો નથી. હું ધારુછું, ધડેલા ઘાટ એટલે ધડેલાં તૈયાર વાસણુ, વેચનારા ‘લોટિયા’ તે લોટા એટલે કળશિયા વેચનારા એમ હશે લોટા વેચવાનો વિશેષ ધંધો કરનારા પછી ખીર્જી વાસણો પણ વેચે એ અસંભવિત નથી. કંસારા ઘાટ ધડનારા અને લોટિયા તે ધડેલા ઘાટ વેચનારા આમ સદચારસંગતિ પણ ફિક બેસેછે.

(૨૬) પૃ. ૧૫૯, શ્લો. ૨૯ ની ટીકા.

“યતિ યોગી કાપડી—સાધુઓના અર્થના શબ્દો, જેમ ધનહોક્ષત.”—આ અર્થ-દર્શન ફિક નથી જણાવું. યતિ, યોગી, કાપડી એ ત્રણે જુદા જુદા પ્રકારના સાધુઓ એમ અર્થ સંભવેછે.

(૨૭) પૃ. ૧૬૦, શ્લો. ૨૯ ની ટીકા.

“અલવિદ—હળવે હળવે ? સં. અલણુ ? લટકામાં.” આમ રા. ડાહ્યાભાઈ સરાક સૂચવેછે. પરંતુ સ. લણુડું ‘હળવું’ થાય (લહુઅં (લણુકં)નો વ્યત્તપ થઈ હલુઅં)—અલણુ તે તો વિપરીત અર્થ થયો; તે વાત બાજૂ ઉપર રાખીશું; અને અલવિદ આગિલા એટલે ખીજની છેડ કરવામાં પડેલા એમ અર્થ સૂચવીશું. “અળવીતરો”=અટક્યાબો—એમ હાલ પણ શબ્દ પ્રચારમાં છે.

(૨૮) પૃ. ૬૧, શ્લો. ૧૫૫ ઉપરની ટીકા.

નિસી પ્રીતિ લલમળ નદી રામ, રાજ અનેરઈ પહવી મામ

અહિં રાજ અનેરઈનો અર્થ “રાજ અને હેને, માવવદેવને”—એમ રા. ડાહ્યાભાઈ કરેછે. આ જરાક સંદેહવિષય છે. અનેરઈમાંથી ‘અને હેને’ એમ શી રીતે નીપજવાય ? અનેરઈ તે અનેરી સ્ત્રીવિગતું ૩૫ કર્યું હોય અને મામ (=મમતા, હેત) નું વિશેષણ હોય એમ સંભવે તો—“રાજની હેરી અનેરી (=અસાધારણ) મામ (મમતા) હતી.” એમ થઈ શકે.

અથવા અનેરડ તે સમગ્રી પુરિંગ ગણી 'સજ' (સમગ્રી પ્રત્યક્ષ હ્રસ્વ વાળા) શબ્દનું વિશેષણ લેવાય, તે—

અનેરા (અયૌકિક) રાજા વિશે (પ્રત્યે) હેવી મામ (દત્તી)—એમ અર્થ મંબવે. પણ રા. ડાલાભાઈ વાળો અર્થ તો બહુ અમંગલિત લક્ષણપણે.

(૧૯) ૫. ૧૬૬, શ્લોક. ૨૩૨ ની ટીકા.

જાલર વાવિ માંહિ અંનેર લેઈ આમરણ નસાવઈ.

પુરુસ પાળી માંહિ બોલાવ્યુ ગઢમાંહિ કાંઈ ન રસાવઈ ॥

આહિ પુરુસ તો અર્થ “પુરુષ પૂર, માયોદું” એમ ટીકામાં આપેલો છે, પણ શુદ્ધ પત્રમાં તે રદ કરી “સુવર્ણ પુરુષ” એમ અર્થ આપ્યો છે. આ દરશરતુ કારણ સદા સમગ્રાતું નથી. કંઈક કળી સકાય છે ખડું; બોલાવ્યુ (=બોલાવ્યો) એ નરન્નતિના કૃદન્તનો મંગલ્ય કાષ્ટ વિશેષ્ય જોડે જડતો નથી; તેમ જ ‘આમરણ વાચ્યમાં નંખાવે’ એમ કહી પછી ‘પુરુષપૂર પાણીમાં બોળાવ્યા’ની કૃતિમાં પુનરુક્તિનો પ્રથમભાસ થાય છે. માટે પુરુષ=સુવર્ણ પુરુષ-તે બોળાવ્યો એમ કહ્યું હશે. પરંતુ સુવર્ણપુરુષ-એ કથના શા આધારે ખડી કરી? અને ‘પુરુષ’તો એ અર્થ કદાચી થયો? એ પ્રશ્નો ઊભા રહે છે. આ પ્રશ્નોના સંતોષકારક ઉત્તર ના હોય, તો ‘નંખાવે’ અને ‘બોળાવ્યો’ એ પુનરુક્તિ બહુ નકારવાળી ન ગણીને તથા ‘બોળાવ્યો’ એ નરન્નતિ કંઈક જમને લીધે હશે એમ માનીને, પુરુષ=માયોદું, પુરુષપૂર, એ જ અર્થ દીક લાગે છે.

બસ. રા. ડાલાભાઈની કૃતિ મંગલ્યે આ નિર્દોશ કેવળ મિત્રભાવે કહ્યું છે; આશા છે કે એઓ પણ એ જ ભાવથી તે રીકારીને ગ્રાલ ત્યાગ્યા ઝંશીનો વયોગિત સત્કાર કરશે. ગ. ડાલાભાઈએ ટીકા આપવામાં સત્યશોધક હિતિ રાખ્યાના પ્રમાણ રથને રથને નજરે પડે છે; સંશયનાં રથજોખાં મંશયનાં ચિહ્ન (?) મૂક્યાં છે, સિદ્ધાન્ત આંધી દેવાનો પ્રયત્ન પણ કર્યો નથી. આ રીતે જો અન્ય ઉપર દ્રિષ્ટણો આપાય, તો સાહિત્યમાં બહુ લાભ થાય.

હવે છેવટે આ પ્રબન્ધની બાધા અને તે ચોજે ગુજરાતી સાહિત્યમાં હેનું સ્થાન એ વિશે બે બોલ બોલી સમાપ્તિ કરવાની ક્ષમ્જ છે. કેટલાક પુરુષો આ બાધાને “જોનાના બુના સાહિત્યને મળતી બાધા” એમ ત્રિગિત્ર નામ આપે છે, અને એમ કહીને, પ્રેમાનન્દની ૨૦૦ વર્ષ પૂર્વે પણ લગભગ હાલના જેવી જ ગુજરાતી બાષા હતી એ

† “આનન્દ કાવ્ય મહોદધિ” માંકિત ૨ જના આરમ્ભમાં “જોના સાહિત્યની પ્રસિદ્ધિ” નામના લેખમાં ૫૪ ૧૩, પંક્તિ ૮—૯ શ્રુતે.

અનૈતિહાસિક મતને ભાગતી ટેકી મૂકવાની આશા રાખે છે. કાવ્ય રચનાર જૈન નથી-એ નડતરને આમ ખરોડવાનો પ્રયાસ કેવળ વ્યર્થ છે. ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ પાછલા પાંચ મેઠા સદીનો જે સમગ્રદષ્ટિથી થવો જોઈએ તે દૃષ્ટિની, તેમ જ ભાષાના પૂર્ણ જ્ઞાનની, ઊનતા એ જ આ મંકુચિત મતનું કારણ ગણવે છે. કાંઈક એમ પણ તર્ક થઈ શકે છે કે જે વખતે પ્રાચીન ગુજરાતી ગ્રંથોનો સંપર્ક લોકોને નહોતો તે વખતે હેવો પ્રહ બંધાઈ ગયો હતો કે અપભ્રંશ અને અન્તિમ અપભ્રંશ દ્વારા બંધાયેલા સ્વરૂપના જૂના ગ્રંથ હોય તે તો જૈનોની જ ભાષા; આ પ્રહને બ્રમરૂપ દર્શાવવાનો પ્રથમ પ્રયાસ સ્વ. શાસ્ત્રી મજલાલે તથા સ્વ. નવલરામભાઈએ કર્યો હતો. ૨૨. નવલરામભાઈએ કહ્યું હતું કે— “ હમારો હેવો વિચાર છે કે જૂની ગુજરાતીમાં જૈન કે વેદમાર્ગના કાંઈ ભેદ મળવાનો નથી. ” * એમ કહી હેમણે દર્શાવ્યું હતું કે હાલ મોરછાઓ જે ભાષામાં ગ્રંથ લખે છે તે જ ભાષા આખા ગુજરાતની જનસાધા હતી એ વિચાર મજલાલ શાસ્ત્રીએ સાફ જાહેર કીધો છે, અને “ જે જે વિદ્વાનો જૂની ગુજરાતીનું અવલોકન કરે છે તેનો પણ હેવો જ વિચાર થવા વિના રહેતો નથી. ” * આ પ્રયાસ, થવા છતાં કેટલાક પ્રગતિ પરાક- સુખ પુરુષોના મનમાંથી એ જૂનો પ્રહ ખસતો નથી, અને જૈનેતર ગ્રંથોની ભાષા માટે ઉપર પ્રમાણે યોગદાં મારવા જાય છે. “ વિમલપ્રગ્ન”ના ઉપોદ્ધાતમાં પૃષ્ઠ ૨૧થી ૨૮ સૂચીમાં ગ. મણિલાલ બ્રહ્મભાઈ વ્યાસે આ પ્રશ્ન ઉપર શાન્ત અને સપ્રમાણુચર્યા કરી છે.

વળી, આ પ્રગ્નની ભાષા તે તો મારવાડી-ભાષા છે એમ પણ એક કાળે કહેવામાં આવ્યું હતું. આ બાબત રા. મણિલાલ બ્રહ્મભાઈનો ઉત્તર ઉપર સચવેલા ઉપોદ્ધાતમાં મથાયો છે જે. તે ઉપરાંત એક જ ન્હાની પણ સચક વાત તરફ લક્ષ દઈયું તો સત્ય સ્થિતિ જણાશે. મારવાડી ભાષામાં પછીનો પ્રત્યય રો-રો-છે તે આ પ્રગ્નમાં કાંઈ કેમ જણાતો નથી? વાત એ છે કે આ પ્રગ્નના સમયમાં મારવાડી અને ગુજરાતી એમ

ફૂં આ ગ્રંથે મ્હારી એક જૂલ રસીકારવાની કરજ છે. સંવત ૧૯૭૦ના માધમાસના ‘વસન્ત’માં (પૃ. ૭૩ મે) મ્હં એમ સમજ દર્શાવી હતી કે રા. બ. હરોગવિન્દાસ દ્વારકા- નસે પોતાનો જૂનો મત અંશતઃ ફેરવ્યો છે. અને સંવત ૧૫૦૦ સુધી તો જૂની ગુજરાતી હતી એ મત તરફ એઓ વળ્યા છે. પરંતુ એઓ હજી પણ પોતાના પ્રાચીન મતને વળગી રહ્યા છે તે હેમની છેવટની પૌષ મંવત ૧૯૭૨ના વસન્ત, પૃ. ૭૫૭ની પ્રથમ કુટનોટમાં કરેલી લેખણાથી જણાય છે. અસ્તુ. મ્હને બ્રમ થયો તે માટે મ્હારે, ક્ષમા માગતી જોઈએ. તિમિરાદત મુદ્દામાં પૂરાઈ રહેવાથી, જેને સુખ થતું હોય, જેને, ક્ષણવાર પ્રકાશનું દૈન થવાનું કહેવામાં આવે તો અપમાન લાગતું હોય, તેને માટે મ્હોટી આશા શા માટે બાંધવી? એઓ હવે હિચિત જ્ઞાન જ કારણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી બેસા છે એટલે આટલું જ બસ.

* ‘ નવવમન્થાવલિ,’ પૃષ્ઠ ૩૯૯.

વિભાગ પડયા જ ન્હોતા, પણ, ડૉ. રેસિડેરીએ જતાવ્યું છે તેમજ, પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાની હેતુ નામ પોતે જેને આપે છે તે એક બાપા મારવાઃ શુન્દરાત સર્વ વ્યાપકરૂપે હતી. 'કાન્હડદેપ્રબન્ધ'ની બાપા તે આ કારણથી એ બાપા જ ગણવી પડશે. મહારા અન્ય નિબન્ધમાં મ્હેં આ સમયની બાપાને સંગ્રહ આપી છે તે કાયમ રાખવાને આધ દું જોતો નથી; અન્તિમ અપભ્રંશ એમ નામ આપ્યું છે. આ પ્રબન્ધની પછીના, પરંતુ વિક્રમ સંવત્ ૧૬મા સૈકાના અન્યોની બાપામાં હાયાન્તર કાંઈક નજરે પડે છે અને તેને આરમ્ભકાળની, શુન્દરાતી એમ મંગા આપી છે. 'વસન્તવિદ્યાસ' (સંવત્ ૧૫૦૮), "કાન્હડદેપ્રબન્ધ" (સંવત્ ૧૫૧૨), કર્મેણુમંત્રીકૃત 'મીતાદરણ' (સંવત્ ૧૫૨૬), કેસવ-કવિકૃત 'દશમસ્કંધ' (સંવત્ ૧૫૨૯), ભાગવતકૃત કાદમ્બરી (સંવત્ ૧૫૫૦ની આગમસમાં), ભીમકવિકૃત 'દરિદ્રીયા' (સંવત્ ૧૫૪૧), હેનો કરેલો 'પ્રબોધપ્રકાશ' (સંવત્ ૧૫૪૬), લાવણ્યસમયગણિકૃત 'વિમલપ્રબન્ધ' (સંવત્ ૧૫૬૮), ગણપતિકાવચ્ચકૃત 'માધવાનવ દોષક પ્રબન્ધ' (સંવત્ ૧૫૮૪), ઇત્યાદિ વિક્રમસંવત્ ૧૬મા સૈકાનાં માર્ગદર્શકરૂપે જૂત કાવ્યોની બાપા લગભગ એક ભાષાની જણાય છે. અર્વેથી કાંઈક જુદી પડતી બાપા આ 'કાન્હડદેપ્રબન્ધ'ની જણાય એમ છે, પરંતુ તે અત્યુક વર્ગના શબ્દોમાં, અત્યુક જ શ્લોકોમાં; અને તેનાં કારણ મુખ્ય બે લાગે:—(૧) પ્રબન્ધના વિષય અને પ્રસંગને સ્તીધે ઉપસ્થિત થતા શબ્દોનો ઉપયોગ, અને (૨) આરમ્ભકાળની શુન્દરાતી અને અન્તિમ અપભ્રંશ એ બેના મેષકલામાં ઉત્પત્તિ. આ સર્વ અન્યોમાં 'વિમલપ્રબન્ધ'નો કર્તા બાદ કરતાં બાકી બધા જૈન નહિ પણ જૈનેતર છે; તે શુ આ બધાએ જૈન સાહિત્યની બાપા—પોતાના સમયની શોકભાષા તથા દૃષ્ટિ—ખાખા આ કાવ્યોમાં વાપરી? શા માટે? પ્રયોજન સમજાવું જ નથી. ઉલટું, આ સર્વે બાપા પ્રવાહનો ગ્વાભાષિક નિર્દેશ તો તે તે સમયની જનભાષામાં જ અન્યો લખાવાનું ચિન્તક જુદિને જણાયા વિના રહે એમ નથી. હાવા શાલક સમયના * અગ્ર અન્યના પ્રકાશન માટે—પ્રાચીન અન્યો જે વિવેચકનાથી પ્રકાશમાં મૂકવા જોઈએ તે વિવેચકનાથી પ્રકાશન માટે—રા. કાલાભાઈનો શુન્દરાતી સાહિત્યરમિક પ્રબન્ધ અન્તઃકરણથી આભાર માનવો ધટે છે.

પાંદરા,
તા. ૮-૬-૧૬.

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

ડૉ. રેસિડેર જણાવે છે તેમ આ પ્રત્યય (સો-સી) મારવાડીના વિશિષ્ટ લક્ષક છે, અને તે પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાનીમાં અપવાદરૂપે જ નજરે પડે છે. (Notes on the Grammar of the Old Western Rajasthani, § 73, (6).

* 'કાન્હડદેપ્રબન્ધ' શુન્દરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં રચાન પામે છે, છતાં એ પ્રબન્ધની બાપાને 'શુન્દરાતી બાપા' એ નામ અપાય છે નહિ—એ પ્રમ અદિ સર્વવા જતાં લંબાણ થાય એમ છે. એટલું તો સિદ્ધવત છે કે શુન્દરાતીની બાપાને 'શુન્દરાતી' એ સંગ્રહ બહુ મોટા સમયમાં મળી હતી; 'શુન્દરાત' એમ દેશને નામ મળ્યું—પ્રચારણને મળ્યું. તે પછી પણ કેટલોક કાળ વીત્યા પછી બાપાને એ મંગા મળી એમ યમવે છે. પદ્યનામના સમયમાં તો બાપાને એ સંગ્રા મળી ન્હોતી જ. જોને જોનાના પ્રબન્ધને એવના સ્પોષમાં 'પ્રાકૃતપ્રબન્ધ' એમ જ નામ આપે છે.

કવિ નર્મદાશંકરની સાહિત્યસેવા.

(અમુસન્ધાન પ્રક્રમ પદ્ય યા.)

મંસારમુધારાની જડી લાગણીથી હૃદયનેલા. કવિ નર્મદના મુખ્ય મુખ્ય સાહિત્યનું અવલોકન સંક્ષિપ્તમાં પતાવું; હવે તેમના શુદ્ધસાહિત્યપ્રદેશમાં વિચરીશું. તેમની કૃતિવ્યવસ્થાના આ ભાગમાં પણ કાવ્યો * અને ગદ્યગ્રંથોનો મોટો સમૂહ છે. તેમના કાવ્યોના અતિ વિશાળ સમૂહમાં ઋતુવર્ણન, વનવર્ણન અને તત્ત્વગાન (એકેશ્વરભક્તિ અને વૈરાગ્યનીતિ), મુખ્ય છે; અને ગદ્યગ્રંથોમાં નર્મદકાવ્ય, નર્મદકથાકાવ્ય, રાજ્યવર્ગ, આર્યદર્શન તથા અન્ય ઐતિહાસિક લેખો, શુદ્ધરાતસર્વમંદ તથા કાદિયાવાડસર્વમંદ (ગેઝેટિયરને આધારે), નર્મદાકરણ, ભા. ૧-૨, કવિ અને કવિતા, કવિચરિત્રો (શુદ્ધરાતી કવિઓનાં ચરિત્ર), નર્મદવિચાર તથા શુદ્ધિવર્ધક ગદ્યમાંના અને ' કાંડિઓ ' માંના કેટલાક લેખો, વગેરે છે; તેમ જ કાવ્યધાર્મ્યના ગ્રંથોમાં શિંગળપ્રવેશ, અલકારપ્રવેશ, રસપ્રવેશ અને નામિકાપ્રવેશ, એ કવિની સાહિત્યસેવા માટેની ઉન્નવળ કીર્તિમાં મોટો વધારો કરી રહ્યા છે. તેમના મંસારમુધારા માટે યોગ્યએવા ગદ્યપદ્યમંદમાં પણ ઉચી જાતનું સાહિત્ય છે, એ બાબત આપણે પાછળ જોઈ ગયા; પરંતુ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ તેને અપદ્યોક્તિ નથી અને હુંકા નિબંધમાં એમના સવળા સાહિત્યનું અવલોકન કરાવી શકાય તેમ નથી જોયું, એ પ્રયોજિત સાહિત્યની એ દૃષ્ટિએ નિરીક્ષા કરની પડતી મૂકીને વિવિધ દિશામાં વિચરેલી તેમજ ઉમંગભરી લેખિનીના અપરિમિત શ્રમના ફળ રૂપ આ ભાગમાં રહેલાં મિટ ફળોમાંનાં કેટલાંકનો સ્વાદ લઈશું તો જાણ થશે.

નર્મદાશંકરનાં કાવ્યોનું અવલોકન કરતા આગાક કવિ અને કવિતાના અંગ્રંથમાં થોડુંક વિવેચન કરવું એ તેમની કવિ તરીકેની તુલના કરવામાં ઉપકારક અર્થ પડશે.

કુદરતના સ્વરૂપોનો તાદરૂપ ચિતાર આપી તેમાં તક્ષીન બનાવવાના સામર્થ્યવાળું સાહિત્ય તે કાવ્ય, પછી તે પદ્યમાં હો કે ગદ્યમાં. એવાં કાવ્યો જેના હૃદયમાંથી જન્મ પામે તે કવિ. એ વ્યાખ્યા ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે કવિનું કર્તવ્ય પોતાની કૃતિ વડે વાચકનાં હૃદયમાં આધાત કરીને જુદા શબ્દોમાં બેઠું આપવાનું નથી, પરંતુ વાચકને નવીન સૃષ્ટિમાં લઈ જઈને તેનું નિરીક્ષણ કરાંચી પરાક્ષ રૂપે તેના મર્જનમાં પોતાની આંતર બાવનાની છાપ પાડવાનું છે; અને એ પ્રમાણે આધાત કર્યા સિવાય પોતાની કલ્પિત કે અર્થ કલ્પિત સૃષ્ટિ-

* ' કાવ્યોમાં ' દસ્યકાવ્યો—' કાવ્યોમાં ' પણ સર્વવિશેષ અર્થ જાય છે, પરંતુ ' તેના ' વડે કવિની કીર્તિમાં કંઈ ઝાઝો વધારો થતો નથી; ' કારણ કે તેમની ઉત્તરવિચારના આર્યિક મંદકામજીવનના સ્થિતિમાં દ્રવ્યોપાસનને અર્થે યોગ્યએવાં હાવાથી આસ્વાન્યવરસિક કવિની લેખિનીને સ્વર્તવણી મહાલવાના અવકાશો મળ્યા નથી જોયા. આ નામકલા નિબંધમાં તેના સમાવેશ કર્યો નથી.

ઝોના રસમાં, હુબાવવાની શક્તિના, પ્રમાણમાં, કવિની, કવિત્વશક્તિની ક્ષીભત અંકાય છે. * કવિ નર્મદાશંકર પોતાના “કવિ અને કવિતા” પ્રમંથી નિબંધમાં, કવિતાનાં લક્ષણ આપા જ પ્રકારનાં આપે છે—“કવિતા તે જ છે કે જે મુખ રીતે આપણા મનની સાથે વાતો કરે છે; જે આપણી પરોપકારશુદ્ધિ અને દયાને જાગૃત કરે છે; જે પ્રીતિના જોરસાને ખદાર કાઢે છે; જે આપણી લાગણીઓને કેળવી લાયક કરે છે; જે પક્ષીમાં દિલાસો ચડતીમાં ક્ષમા અને, ગિંદગીમાં નાનાં પ્રકારનાં નિર્મળ સુખ આપે છે.” કવિતાનું લક્ષણ પ્રતાપરૂ નામના અલંકારના ગ્રંથમાં લખ્યા પ્રમાણે આવું છે—

“શબ્દાર્યૌ સહિતં કાવ્યં ગદ્યં પદ્યં ચ તદ્ દ્વિધમ્ ।” મામં

“તદ્દોષૌ શબ્દાર્યૌ સમુણાવનલંકૃતૌ પુનઃકાપિ ।” કાવ્યં

અર્થ—જે સુખાલંકારયુક્ત લેખ અને જેમાં શબ્દ તથા અર્થ દોષરહિત હોય એવી ગદ્યપદ્યરચનાને કાવ્ય જાણનારાઓ કવિતા કહે છે.

વળી સાહિત્યદર્પણમાં વિશ્વનાથે ‘વાક્યં રસાત્મકં કાવ્યમ્’—જેમાં રસ રહેલો છે એવું વાક્ય તે કાવ્ય—એવું, લક્ષણ આપ્યું છે.† અર્થાત્ રસ એ કવિતાનું જીવન છે, અને શબ્દચમત્કૃતિ, પદલાલિત્ય, શિષ્ટ ભાષા, રાગ, વગેરે તેનાં પોષક અંગો છે. આરા કવિની કૃતિમાં એ સઘળું આપોઆપ જળવાઈ જાય છે. તેમને અમદાર ઉત્પન્ન કરનારાં કે મુંદર પદો શીઘ્રવાની તેમ જ પ્રાસ મેળવવાની માયાકૃત પડતી જ નથી. તેમ જ “અરા કવિને માત્રા ગણ્યાની પડતી નથી. x x x જગતમાં જેટલા મોટા કવિયો થઈ ગયા છે તેમની ચાણી સ્વાભાવિક જ જેમ ગધેના કોઈ પણ સારો લખનારો લખતી વખતે બ્યાક-રણનિયમ વિચારતો નથી, પણ પોતાની કલમને ઉગ્રજામંથ મનના વેગની પછાડી કંકતો ચાલ્યો જાય છે, તેમ કવિઓના સુખારવિ-દમોધી સરગતી આપોઆપ ખળખળાટ ચાલી જ જાય છે, અને તે વખતે પિંગળશાસ્ત્રના બધાનમા ચાલું છું એમ લેને લેધમાત્ર પણ

* “માત્ર ઉપદેશાત્મક કવિતા નિરસ અને છે, અને ઉપદેશ આપતો એ કંઈ કવિત્વ ખામ હામ નથી.” x x x x “કવિને વિષે આપણે (નવલકથાકાર કરતાં) વધારે મારી ઉમેદ રાખી શકીએ. ખરું જ છે કે કવિ કંઈ નીતિનો શિક્ષક નથી; પણ એની વાણીમાં, એના વિચારોમાં, એની ભાવનાઓમાં એવું બળ છે કે વગર કશું આપણે કવિની સાથે ઉત્તર કે અવનત થઈએ છીએ.”

(એથી સાહિત્યપરિપદમાં ડૉ. અતિસુખશંકરભાઈનો લેખ. જુઓ ગુ. સા. પુ. ૫૧ મું પુ. ૪૦૬—“સાહિત્યમાં નીતિની ભાવના.”)

† ઉગ્ર વિવેચન માટે જુઓ નવલકથાવણિ ભા. ૧ લો, (શાળાપયોગી આદર્શ) પુ. ૩૨૫.

માણસ પડતું નથી. એ ખરૂં છે કે એટલો સ્વચ્છ વેગ છતાં પિંગળશાસ્ત્રનું બન્ધન બરાબર જળવાય છે. પણ તે તો સ્વાભાવિક રીતે જ લેનાથી થઈ જાય છે. ”

હવે ‘કવિ’ અને ‘કવિતા’ના મંબધમાં પ્રાચીન અને અર્વાચીન તેમ જ પાશ્ચાત્ય અને પૌરસ્ત્ય વિદ્વાનોના બિન્ન બિન્ન મત અત્રે ટાંકતા આવશ્યક પ્રારંભ છું.

“ખરી દુનીયામાં સુખ, દુઃખ અને મોહ એ ત્રણ આવે, કવિની દુનીયામાં આનંદ માત્ર આવે.”

અમ્મર.

“માણસમાં અનુકરણ કરવાનો સ્વભાવ છે, અને કવિતા તેનું ફળ છે.”

એરિસ્ટોટલ.

“માણસ પોતાના તરફ અને કંપનાથી સહિમા ન હોય તેનું ઉત્પન્ન કરે છે, અને તેનું નામ કવિતા.”

બેકન.

“કંપનાવાદ સત્ય બાસે છે તેમ જ અનુકરણવાદ અસત્ય નથી દીખતો.”

રમણભાઈ

“કવિતા તે મનની શાંતિના સમયમાં સંભારેલો ચિત્તશેષ છે.”

વર્ફ્ડસ્થ.

“કવિતા તે કઈ વિચારસાક્ષિત જ્ઞાની નથી કે તેને મનની છત્રા પ્રમાણે વાપરી શકાય. કોઈ માણસ એમ ન કહી શકે કે હું કવિતા રચીશ.”

શેલી.

“લાગણીથી થએલી પ્રેરણાથી—અતર્કીય કે ચિત્તસોભથી થાય તે જ ખરી કવિતા.”

વર્ફ્ડસ્થ.

“કવિતા તે ઉત્તમ અને સૌથી ધન્ય મનોના ઉત્તમ અને સૌથી ધન્ય ક્ષણોના હેવાલ છે.”

શેલી.

“વાક્યરસાત્મકં કાવ્યમ્”

વિન્ધનાથ.

“સ્વપ્નો સાર ચમત્કાર છે, અને દરેક સ્વપ્નમાં તેનો અનુભવ થાય છે. સર્વ ઠેકાણે ચમત્કારનો પ્રાણ અદ્વિત રસ છે.”

વિધનાથના પદ્માદા નારાયણ.

ગુણલંકારસહિતો શબ્દાર્થો દોષવર્જિતો ।

ગદ્યપદ્યોમયમયં કાવ્યં કાવ્યવિદો વિદુઃ ॥

આમહ, મમ્મર, વિધનાથ આદિ આલંકારિકો.

મમ્મરનો કાવ્યપ્રકાશગ્રંથ કાવ્યશાસ્ત્રમાં આકરગ્રંથ મનાય છે. તેના લક્ષણ પ્રમાણે અદ્યાય, સંયુક્ત અને બહુધા આલંકાર શબ્દ અને અર્થ તે કાવ્ય છે. એ સંબંધમાં ઉદું વિક્રતાભરેલું શાસ્ત્રીય વિવેચન રા. બ. કમળાસંકરબાહ્યે “કાવ્યસંપતિનું દિગ્દર્શન” એ મધ્યાખ્યા નીચે શુ. ગા. પુ. ૫૧ માં બહુ સારી રીતે કરેલું છે તેમાંથી વાંચી લેવા બહાન મળુ કહી શકું.

કવિ નર્મદાસંકરની સમર્થ લેખિનીએ એક નવીન જ પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરી નદિ ધારી શકાય. તેટલી સદ્ગતતા મેળવી છે, તેને બદલે એમણે એ દિશામાં થમ ન કરતાં જુના કવિઓની માફક પરંપરાથી ચાલતી આવેલી, એકનુ એક જ બતાવ્યાં કરવાની શૈલીનાં કાવ્યો રચવામાં જ પોતાના મગેજને રોડનું હોત તો મિત્રમિત્ર પ્રજા સાથેના આ નવા જમાનાના જીવનકલકમાં ઉતરવાને તૈયાર થવાની જ્ઞતિ આપણા લોકોમાં કદાચ ૫૦ વર્ષ જેટલી કે તેથી પણ વધારે મોડી ઉદ્ભવ પામી હોત. આમ કવિના સ્વદેશ-એવા માટે ઉઠાળા મારતા હૃદયમાંથી ઉદ્ભવેલાં ધણાંક કાવ્યો (‘દિ’દુઓની પદ્મતી’ મંબંધી હૃદયવેધક રોળા, વિધવાવિલાપ, વગેરે) ઉપદેશકનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે; અને ખુદા શબ્દોમાં ઉપદેશ આપવાનું કાર્ય કવિનું નથી કારણ કે ઉપદેશના શબ્દોમાં આધાત કરવાની જાળરી સક્તિ હોય છે તેથી તે સર્વને સમાન નીવડતા જ નથી માટે તેમનાં એવાં કાવ્યો શુદ્ધ કાવ્યો તરીકે તો ન જ ગણાય. અલગત તેવાં કાવ્યોમાં તેમની સ્વદેશમેવા પ્રત્યેના ઉડા બાવ ઉભરાઈ બાવ છે, તેથી તે અતિ ઉપકારક છે; પરંતુ એ વાત નિરાળા છે. વળી “સાધારણ ભણેલા માણસના હૃદયમાંથી રસઝરણ ઉત્પન્ન કરવા અસમર્થ કવિ મહાકવિના નામને યોગ્ય ગણાતો નથી. મહાકવિ સાક્ષર, નિરક્ષર સર્વ જનોને બોધે છે, ઉત્તેજે છે, ઝંકારે છે.” *

હું યાદ રાખવું કે આ ટીકા બહુધા નર્મદના પ્રયોજિત કાવ્યોને જ લાગુ પડે છે: ‘ઋગ્વર્ણન’ જેવાં ઉડાં ચિત્તસોભના ઉભરાવાળાં કે વનવર્ણન, પ્રવાસવર્ણન જેવાં કુદરતના સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ અને તેથી ઉદ્ભવેલા વિચારવાળાં સુદર હૃદયગમ કાવ્યોને નહિ જ. એનો રમપ્રવાસ તો અલગત સર્વ રમિક જનોને અપૂર્વ બળથી ધસડી જઈ પોતાની સાથે જ કુદરતની દીવ્યતામાં—અત્યોદિક પ્રેમમાગરમાં લીન કરી મૂકે છે,

મહાકવિની કૃતિ તે જ છે જેનું પાન કરવા આવેલાં આતુર ધંખીડાંમાંનું એક પણ નિમુંખ પાછું જતું ન જોઇએ, સર્વ કોઇને તેમાંથી કોઈ પણ રીતે પોષણ મળતું જ જોઇએ. આવું છે મુઠે, નૃસિંહચંકર જેવે એક ધુરુષો પહેલી પ્રળને નવી સહિતું દર્શન કરાવનારા હતા, અન્ય પ્રળની હરીદાઈ કરવાનો પોતાનો હૃદયનો ઉભારાતો ઉત્સાહ અન્યનાં હૃદયમાં રેડનારા હતા, બલકે અપૂર્વ અને અદ્વિતીય સુધારક હતા તોપણ યાસ્ત્રીય દષ્ટિએ જોતાં તેઓ મહાકવિઓની પકિતમાં તો, આવી રાક્ષસાત્મકી, એ હવે તો, નિર્વિવાદ રીતે સિદ્ધ થઈ ગયેલું છે + તેમનાં કાવ્યોનું સંપૂર્ણ અવલોકન કરતાં સ્પષ્ટ બાસે છે કે, તેમનું કવિત્વનું બળ સુધારામાં પુરાયું છે, અને સુધારાતું બળ તેમના કવિત્વમાં પુરાયું છે. આથી પ્રળને અમુક માર્ગે દોરવાની કવિની ઇચ્છા જે શુદ્ધ કાવ્યો ગૂંપણ, રહેલી જોઇએ તે, એમનાં ધણાંક નૈમિત્તિક કાવ્યોમાં પ્રાધાન્ય બોગવે છે. અમુક ઇચ્છાને નિરંતર લક્ષમાં રાખીને, કરેલાં કાવ્યમાં કુદરતનું સ્વરૂપ જોણું જ આવે છે; પરંતુ ભિન્નભિન્ન રીતે મગજ ઉપર પડેલા સંસ્કાર કોઈ પ્રમંથે હૃદયમાંથી આપોઆપ સ્ફુરણ પામે અને તેનું જે આવેખન થાય તેમાં જ કુદરતનું મંપૂર્ણ શુદ્ધ સ્વરૂપ ઉતરી શકે છે. વળી એમાં ઉચ્ચ સંસ્કારવાળાં હૃદયમાંથી રસઝરણો નિરંતર અણુપ્રુટમાં વહ્યાં જ કરે છે એટલું જ નહિ પરંતુ સ્વાભાવિક રીતે વહેતાં એ પ્રવાહ ભોળી જનોને ધસડી જઈ ભિન્નભિન્ન સહિઓનું દર્શન કરાવે છે, અને પરીણ રીતે તેના મગજ ઉપર ઉડા સંસ્કાર પાડે છે. એવું કવિતાનું લક્ષણ ધ્યાનમાં રાખનાં દેશમેવાની ખરી લાગણી-વાળા હૃદયમાંથી ઉદ્ભવેલી નૃસિંહચંકરની કેટલીક મર્મજેદક કવિતાઓ પણ કવિ-તરીકેની તેમની કીર્તિમાં લેશ પણ વૃદ્ધિ કરતી નથી. દાખલા તરીકે—

(લલિતવન)

વિનતિ હું કરે દેશીઓ રડા, ગરીબ જનને લક્ષ દેા મડા;
જરણ આંધળાં પાંચળાં બહુ, ખજર લેવીં તો, રોગીની બહુ. ૧

નિકટ સ્નેહીના કારણે મરો, પરજનો તણાં દુઃખડાં હરો,
સ્વદ દોહલાં તનમનનાં, થમ લઈ તમે ઝઝવેા ધણાં. ૨

જૂવતા હાડ ને નાડી પ્રદના, કમલ સહે સુગા રોગ પેદના;
સ્પસર લાગશે વજી પાતીમાં, રડી ક્યા ધરો, ધર્મ કાળમાં. ૩

સમજણો દોસે આપણીજ કે, કપ્પી નિરાશિતો પાળવા હુકે,
સ અભિમાન તો દેશીનુંજ જો, કમર બાંધીને કષ્ટ કાપીએ. ૪

+ નવીનતાથી ભવબ્રુવા સુલાવે આઈ જાય છે તેની પ્રતીતિ મુઠે 'કવિ નૃસિંહ-ચંકરની કવિતા' મંથથી સદ્ગત સાક્ષરશ્રી નવચારામજીના લેખ નવલચંદાત્રલિમાંથી માંચી જવા બલામણુ છે.

ધન ન આવશે સાર્થ આપણી, ધીરું ધર્મને પાપને દણી,
જગત આ વિષે માન મંચીએ, હુંવ ગયા પછી સુકિત' પામીએ. ૫
જમણવારના છાંડો કરો, વરવધુ તણા દાંડને દરો,
ગરબ હોય ને કીર્તિ આણવા; ન દઉં ધૂતને દીન પાળવા. ૬

જરૂ થકે થકી વે'મ જાળજો, મુધરવે ઘણી મોંપ રાખજો;
દગ્ધરીતણાં દુઃખદાં દરો, ધરમ બુદ્ધિને મોખરે કરો. ૭

ગરીબ પાત્રને દેવું દાનરે, નધી- જાંછ મતિ તુલ્ય તેનીરે;
નરમદા કહે વિનવી તમે, મદદ દીનને દેહને રમે. ૮

ધનવાન માણુમની સી દરજ છે તે બતાવનારા આ કાવ્યમાં કવિ નર્મદાચંદ્રને
હૃદયનો જોરમે અને દેશમેવા ખાટે તેમની નીચ લાગણી અપૂર્ણપણે વ્યક્ત થાય છે; પરંતુ
કેદરતનું ચિત્ર ખડું કરી તેના રસપ્રસાદો તપીન કરી તેની મદદથી છલમિદિ કરવાનું તેમાં
બળ ન હોવાથી તે સુદ્ધ કાવ્ય ગણી શકાય નહિ, પરંતુ એવાં કાવ્યોમાં વિચારની સચિદ
હાથ પાડવાની રીતી પ્રમાણે તેની દીમત ઓછી વતી અંકાય છે. જુઓ દલપતરામનું એજ
મતલબનું કાવ્ય—

(લાખક હંદ)

નિર્જળ ગામ નવાણુ મળાવો, લાવ કુવા નદી તીર તજાવો;
ગાંધી જુનાં કરી મધ સુધારો, તે ધનના ધણી ધર્મ તમારો.—૧

ધીંગી રમેર કડો ધર્મરાજાઓ, બ્યાં નર નારી રહે નખળાંઓ;
તે જનના તન તાપ નિવારે, તે ધનના ધણી ધર્મ તમારો.—૨

ચોકખી વિશાળ નિશાળ ચણાવો, બાળકને બર્તો બાત ભણાવો;
ઉમર આખી તણા ઉપકારો, તે ધનના ધણી ધર્મ તમારો.—૩

આદરની વડી ઓળખાણા, દુઃખ વજે જન જાત દુખાળા;
એ સુખ બાળક રોગો બિચારો, તે ધનના ધણી ધર્મ તમારો.—૪

બાળા બિખારી દવામરી બાબો, રોટલો નાંખી બિખારી ન રાખો;
હોય ઉદાવ ઉદોગ દબારો, તે ધનના ધણી ધર્મ તમારો.—૫

અંચ ગજેલ જજેલનં એધાં, ધારોં શકે નહિં ધીરોં ધણીં.
એ જન પાલન પુછે વધારોં તે ધનના ધણીં ધર્મ તમારો.—૬

મંપો સુધારોં દરેક શીરનો, એ સુખ માજી કેમ જદુ મસ્તો.
નિત્ય વિચાર એા ન નકારો, તે ધનના ધણીં ધર્મ તમારો.—૭

જઈ પરદેશ દુકાન જમાવો, લાખકળા પરસોકની લાવો;
હોંમ ધરો નહિ હોંમત હારો, એ ધનનાં ધણીં ધર્મ તમારો.—૮

કાવ્યકળા કવિ પાસ કરાવો, ધીર ગુણોગુણ નામ ધરાવો;
એ જન જોગ જડે નહિ આવો, લો દલપત કહે શુભ લાવો.—૯

એમાં બતાવેલી ધનવતની ફરજ નર્મદના જેટલી સખળ અને વેગવાળી શૈલીમાં જણાતી નથી.

વળી કવિતા એ કવિના હૃદયમાંના રસનો ઉભરો છે, અર્થાત્ એ રમ સ્વાભાવિક રીતે ઉભરાઇને કાવ્ય-સ્વરૂપ પકડે ત્યારેજ હતામ કવિતા થાય; પરંતુ કોઇપણ વિષય લઇને તેના ઉપર કવિતા બોલવા બેસવાથી તેમાં ખરો રસ આવતોજ નથી આ ઉપરથી એ પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે જેને શીઘ્ર કવિતા કહેવામાં આવે છે તે ખરું જોતાં શુદ્ધ કવિતા હોતી જ નથી. અગત્યત એવી શક્તિવરે શીઘ્ર કવિ આજ જનોને આશ્ચર્યચકિત કરી મૂકે છે; પરંતુ ખરાં રસિક હૃદયો તેના વડે દોલાયમાન થઇ શકતાંજ નથી. નર્મદાચંકર કહે છે કે “શીઘ્ર કવિતા વિશે મારો વિચાર આમ છે કે રોજના અભ્યાસને લીધે અક્ષર જલદીથી મેળવી જાવ્યા અથવા સૂરમાં ગાયા ને માંચ ચમત્કૃતિ ન આપી તો તે શીઘ્ર કવિતા કહેવાય નહિ. ચમત્કૃતિવાળી શીઘ્ર કવિતા કવચિત જ નીકળે છે. ભુંડણુ ઝટઝટ ધણાં જણે છે, અને હાથણી ધણી વારે એક જણે છે; માટે ધણે પ્રસંગે ચમત્કૃતિ વિનાની શીઘ્ર કવિતાઓ કીધી તો શું? આપણા દલપતરામે ઝંગળદાસની છોકરીઓની સૂઝમાં શીઘ્ર-કવિતું કેવું માન મેળવ્યું હતું? !!! કે—

“મારે બેઠા છે ગોકળદામ, વળિ ભગવાનદામ તે પાસ;
કોની પાધકી તો રોર પાંચ, જેની લંબી ધણી છે આંચ.”

વાહવા ! એનું નામ તે શીઘ્રકવિતા.

વળી અંતર્બહિર્લાપિકા, ગુપ્તોત્તર, પ્રબંધ વગેરેથી સાંભળનાર વિસ્મય પામે છે, પરંતુ તેવાં સધુક્તિક કાવ્યો તે ખરેખરાં કાવ્યો નથી. એવી કવિતાઓ માનને પાત્ર ગણાય એ જમાનો દવે ગયો છે; અને કાવ્યમાં રસાસ્વાદની જ અપેક્ષા આગળ પડતી સિદ્ધ થઈ છે.

સાહિત્યના નવીન યુગના આરંભના બે લેખકો કવિ નર્મદાચંકર અને દલપતરામ સર્વેની સ્મરણ્યશક્તિમાં તાત્તલ છે. એ બંનેની હૃદય ભાવના એક સૂરખી જ હતી, પરંતુ તેમની એ ભાવનાઓના પ્રવાહ બે ભિન્ન દિશામાં જવાથી એકના પ્રવાહે અતિ વેગવાન અને બીજાના પ્રવાહે અતિ શાંત સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે. દેશ-સુધારણા માટે યથાશક્તિ પ્રયત્ન બંને એ આદ્યો છે; પરંતુ એકનો ઉપદેશ “ચલે આવ, ચલે આવ દુરેરા કુંડા નીચે ચલે આવ, ડરો મત, ડરો મત.” એવો શ્રોતાના હૃદયમાં જળરો આઘાત કરી તરવાથી જળનિ આણનારો છે, ત્યારે બીજાનો શાંતિ ભર્યો ઉપદેશ જડવત્ જની ગએલાં

હૃદય ઉપર ઉડી અમર કરવા સમર્થ નીચરે તેવો નથી એ અને નવીન યુગના સમમલીન લેખકોની કર્તવ્યપ્રવૃત્તિ તથા શૈલી અબધી હોય મર્વે માન્ય થઈ પરોક્ષે સાહિત્યરત્નના લેખકનો લેખ અત્ર નોંધુ તો તે અસ્થાને નહિ ગણાય એમ આશા છે

“ જુની અને નવી વિદ્યાએ મારેના દેશમથનમાંથી બહાર આવેના પ્રથમ બે ગ્લન તે કવિ નર્મદાશકર અને દલપતરામ છે કવિ દલપતરામ વ્યવહારકલા, સાત પ્રકૃતિના, કરેલ, શબ્દચતુર કવિ હતા, અને તેથી તેમની કવિતામાં ઓછાં જાતનું દર્દ નથી સાત હાસ્યસ, બોધનાર્તા, ગદ્યચતુર્થ અને સરળતા એ એમની કવિતાના મુખ્ય લક્ષણ છે

નર્મદાશકર ઉજ્જવતા હૃદયના સાહસિક, ઉત્સાહી, રમણ મિત્ર હતા ને એમની કવિતા મર્મશોધક પ્રમંથે મર્મદારક પણ છે દનપતરામ પોતાની જાતને જુલી જઈ મામાને રંજન કરવા આતાજનને અનુકૂળ કવિતા લખે છે નનપરામ લખે છે કે “ નર્મની મિત્રતામાં સ્વભાવ તથા ગાંધારી બાળ ધણુ, પણ ચાતુર્યનું યોગ દનપતરામની મહાગ્ની આતુર્યશૈલી કહેવાય, નર્મદાશકરની મસ્ત કહેવાય ”

સમારંભની કવિતા હૃદયના ઉમળકાની નહિ હોવાને લીધે હૃદય પર ધણીજ થોડી અસર કરે છે બળી અમુક પ્રમંથે અમુક જનવર્ગને માત્ર લખેલી કવિતા મર્વે મારેને અનુકૂળ થઈ શકે નહિ એટલે એની કવિતાનું આધુન્ય ધણુ દીર્ઘ હોવાનો સંભવ આશા

પ્રામગિક કાવ્ય અમર થયાના દાખના અગ્રેષ્ઠ અને મરુત સાહિત્યમાં પણ આગળીને વેકે ગણાય તેના છે અને તેની પ્રત્યેમની પ્રીતિના નિગળા મરણ છે પણ હૃદયની ગર્ભિણી જેવી આજ ઉછરે છે, તેનીજ સેકડો હજારો વર્ષ પૂર્વે ઉજ્જવતા હતા ને બલિષ્ઠતા ઉછરે તેટલા મારેજ કવિના હૃદયનું ગીત સર્વે ગ્રંથો સર્વે સમયે મર્વે રસિકાનને રિય લાગે છે નર્મદાશકર માત્ર કવિ ન હતા એમની પ્રવૃત્તિ સંપ્રદેશીય હતી ગુજરાતી ભાષામાં ૩૬ ગદ્ય લખવાનો પ્રથમ પ્રયાસ કરનાર ને તેમાં અસાધારણ સફળતા મેળાનાર એજ મસ્ત કવિ છે કનિચરિત્ર નખવાનો રિવાજ પણ એમણે પાડ્યો ગુજરાતી ભાષામાં કાવ્ય અને વ્યાકરણ પ્રથમ એમણે લખ્યા પિંગળ અને અનમરચાસ્ત્રને પણ એમણે ગુજરાતી જ ભાષામાં પ્રચલિત કર્યા સુધારાનો મજાગ ઝુડો પણ એમણેજ ઉપાડ્યો, રાજ્યરંગમાં વિધ વિધ પ્રભુઓનો ઇતિહાસ પણ એમણેજ લખ્યો, દેશાભિમાનની મસ્તી પણ એમણેજ નારી કરી. ‘દેશાભિમાન’ શબ્દ પણ એમણે ગુજરાતીમાં પહેલીવાર ગાપર્યો ઇતિહાસ અને જુના શાસ્ત્રના અધ્યયનથી સુધારાની નિષ્કળતા માત્રમ પડી ત્યારે સુધારા વિરુદ્ધ લખાણ પણ કવિએ જોસજો ઉપરબેર કીધું નર્મદાશકરની જુદી મર્વેઆદી હતી તે રિચે કમો અશય નથી સર્વ પ્રદેશમાં નિરૂપણે ધુમનાર આ વિરુદ્ધ નરે પ્રત્યેમાં પોતાનું તેજ ઝગમગાવે છે, પણ કોઈના પણ એવી ઉત્કૃષ્ટતા મેળવી નથી કે જેથી તેનું તદ્દેશીય લખાણ અમર થાય નવપરામ, નર્મદાશકર અને દનપતરામનો શૈલીમેદ બતાવી બનેને સમાન ગણવા લવચાયા છે સુદ્ધિમાં તો મને ચમાન નથી જ નર્મદાશકરનું મન આગસી જેવું હતું

જેમાં તે ચમપની સારી નદારી સર્વ પ્રદર્શિતું યથાર્થ પ્રતિબિંબ પડ્યું છે. માટેજ એને સમગ્ર મૂર્તિ નામ નવલરામે આપ્યું છે. પોતાના સમયની મંભારસ્થિતિ યથાર્થ અવલોકવાની, તે રંગે રંગવાની ને તે બરાબર ચીતરવાની શક્તિ અવગત અમાધારણું છે, પરંતુ કાવ્ય પ્રદેશમાં દલપતરામે પોતે પમંદ કરેલી શૈલીમાં ઘણું કૌશલ્ય દાખવ્યું. બ્યારે નર્મદાસંકરે પોતાનું સમગ્ર જગત્કલ્પગીત ગાવામાં વાપર્યું હોય એમ જણાતું નથી. નર્મદાસંકરે માત્ર નવી શુન્દરાતને માર્ગ બતાવવા વિવિધ સ્થલે પાયો નાંખી આકર્ષિતું ચણતર બવિખ્યની પ્રભા માટે રહેવા દીધું છે. આથી નાના દીવાનું ઝગહળતું તેજ મોટા પણુ ઝાંખા બળતા દીવાની બગાબર કરતું જણાય છે. પરંતુ કવિ નર્મદાસંકરની વિશેષતા એ છે કે આ નવીન શુન્દરી મહા પ્રદર્શિના એ ઉત્પાદક પિતા છે. એકરે હાથે એ યશસ્વી નરે અમર કામ કર્યું છે. અને આત્મબળની અસૌકિકતા સિદ્ધ કરી છે. કદાચ નર્મદાસંકરની કૃતિઓ ભુલાય પણુ એમનું કાવ્ય તો ચિરસ્મરણીય રહેશે જ. કવિ દલપતરામને અંગ્રેજી રાજ્યથી દેશને લામ થશે એવી આસ્થા હતી તેથી તે વાતનો પ્રચાર કરવા તરફ એમનું લક્ષ હતું. બદલાતા જમાનામાં લોકોને ઉદ્દેશવાના અનેક મહાન પ્રયત્નો એમણે યથાશક્તિ યથામનિ પોતાના કાગમાં ચર્ચ્યા છે.

આ સ્થળે એટલું પણ કહેવું ઉચિત છે કે નર્મદાસંકરે દલપતરામ શુન્દરાતના શુન્દા મહાકવિઓની તો બરાબરી કરી શકેજ નહિ. નવીનતા માત્રથીજ લોકાપલકા અથવા શુન્દા કવિઓના સમર્થનમાં પ્રવેશ કરવા અપ્રવૃત્ત કે અસમર્થ જોને ગમે તેમ કહે પણ પ્રેમાનંદ, દયારામ, શામળ કે નરમિલ મહેતાના જેટલા આ કવિયુગલ લોકપ્રિય નથી. વિદ્વાનવર્ગમાં 'નર્મદકવિતા' અને 'દલપતકાવ્ય' વાંચનારા ઓછા થતા જાય છે. † કારણુમાત્ર એટલું

† નર્મદાસંકર અને દલપતરામની કૃતિઓ તેમના સમયમાં જેવી પ્રિય હતી તેવી આજે નથી અને બવિખ્યમાં ઓછી થતાં આખરે ભુલાઈ જશે એ સત્ય છે; પરંતુ એ કારણુ તેમની ઇક્ષિની કીમત આંકવામાં તદ્દન નિરપેક્ષી છે, નવો જમાનો નથી યશુઓ છ-છે છે, એજ તે કૃતિઓને વિસરાની દેનાર કારણુ છે.

પાદ રાખતું કે જન-મંડળની પ્રિયતા પ્રમાણે કાવ્યની કીમત અંકાતી નથી. સ્વાતંત્ર્ય ભવરમિક કવિનાં ઊંડા ચિત્તસોમથી ઉદ્ભવેલાં હૃદયસ્પર્શી કાવ્યો સમજવામાં કંઈકે વધારે શક્તિની જરૂર છે. તેથી એવાં કાવ્યો સામાન્ય જન-મંડળમાં ઓછાં પ્રિય થાય એ સ્વાભાવિક છે. વળી એવાં કાવ્યો બહુધા કોષપણુ તરેહના મૈત્રેય વગરનાં છુટક છુટક હોય છે. તેથી એક વખત તેનો સ્વાદ લીધા પછી પુનઃ તે વાંચવાનો વૃત્તિ ઓછીજ રહે છે. એ ઉપરથી એમ નથી સમજવાનું કે ફરીથી વાંચતાં તે નીરસ લાગે.

“લોકો સ્થિતિ પ્રસ્થાપિત વાંચતા હોય તો એક વાર ‘કાન્તા’ વાંચી ફરીથી તે વાંચ-
ની છાજ કરનાર વધારે નીકળે; પપ્પુ એકવાર, ‘કુસુમમાળા’ વાંચી જઈ ફરીથી તે
સ્તકે ઉપાડવાનું મન કરનારા પ્રમાણમાં ગોડા જડે. અધી બાપામાં સ્વાનુભવરમિક કવિતા

૯૨ એ છે કે એમાંથી એકે કવિએ અમર થાય એવો એક પણ અપ્રતિમયથ લખ્યો નથી. જે લખ્યું છે તે છુટું છવાયું, પ્રાસંગિક ને તત્ત્વમયાનુકૂળ છે. પુટક પુટક નખને નમુના મળી આવે છે. બંનેનાં કાવ્યમાંથી અલિપ્ત કાળને માટે અંવરણ લાવક રત્નો નર્મદાચક્ર-માંથી કદાચ વધારે નીકળે.”

નવીનતા માત્રથી માનવ હૃદય અનન્ય દગ્ધ છે. નવસરખ જેવા વિગીરણ અને ચુસ્તદિથી જોનાર સમર્થ વીકાકારને પણ નર્મદાચક્ર એક વખત સ્વચ્છ પ્રાચીન યુગના કવિઓની કૃતિઓથી એક બાસતું દત્તું, અને નર્મદના કવિત્વ માટે તેમને ગયાના કવિઓ અભિપ્રાય બધાંયો દત્તો. “કવિ નર્મદાચક્રની કવિતા” એ મથાળા નીચે નવસરખાવિમા તેમના વિચાર આ પ્રમાણે છે—“જુના કવિઓની કવિતા આભારિક અને નર્મદાચક્રની સામી છે. જુની વિતમ કવિતા છેક સાંજગિત છે એમનું નથી કહેતો. x x x જુના કવિઓનાં પુસ્તક પાઠશાળામાં ગિખરવા લાયક નથી x x રાક્ષના બોલેલોય પ્રયોગનસાળા—તેમાંથી એક પણ કદાચી નાંખીએ અથવા બદલીએ તો અર્થના મિત્રનું જાંગ ખડિન થાય, તે મન્દના ક્રમમાં ફેરફાર કરીએ તો મનમાં ધગડો થાય,—જાગમના બૂલણ મરેના તથાપિ તે અગતા ૯૨ અવધર દોષ એમ જણાય, નિર્ઘંક રિસ્તાઝ નદિ કોરોતો પણ અવરને માત્ર ચેતરાવી નેાય, અસંખ્યા રખેયું પણ વિદ્યાનને એક પણ સન્દ કમેવો ન ગમે, જેમાં પિંચાણાઓ પણ એક નિષમ ખમેલો નદિ—એવી અર્થભારવ અને અજનાયુત કવિતા આપણી બાપામાં નથી-૯૨ એ ખુશી તો મરફત અને અર્થેષ કાવ્યમાન રહેવી છે. એવી જાનની સાચીય કવિતાને નર્મદાચક્રે આપણી બાપામાં પ્રારંભ કીધો છે.” ખગુ જેમ જેમ નવસરખની જુદી પડવ થતી ગઇ અને તેમની કપમે રીધારે કપલપણું પકડયું તેમ તેમ તેમનારડે વધારે મત્વ પગીમળ થવા થાય છે ‘નવસરખના છંદનચાંત’ માં ગોરધનગમભાષ, લખે છે કે “અમદાવાદમાં આપ્ત પાણીનગરાગ કટાક રિવાઝ બદલાયવા જણાય છે. સુરતમાં પ્રેમનદ કરના નર્મદ મ્મમાચરીઆતો સામો દત્તો: અમદાવાદમાં લખેલા પ્રેમાનદના રિવેચનમાં નામ કરને તુલના નથી કરી પણ એ તો લખે છે કે ‘રમની બાતનમાં કાઈ પણ યુગમતી કવિ પ્રેમાનદના પેગાળા પથ પાને એવો નથી’—દરજી લગી જોના જેવી પાત્રના જાગરી રાખે એવો કાઈ યુગવાની કવિ થઈ થયો નથી.” x x x x નવસરખ સુરત દત્તા ત્યારે નર્મદ એમની જાંબ આમજ મિતરપે, કવિરપે, મમારમુધારકરપે, જનમજાના અમખીરપે, મુપા મિત્રનગરપે અને રિકાનગરપે તરતો રતો. પણ જેમ જાગક મોટું થતું જાય છે તેમ મોટું લાગતું જમન કમે કમે નાનું લાગતું જાય છે, તેમ નવસરખની આખમા નર્મદને પણ થયું છે. x x x રાજકોટ આપ્ત પાણી ૧૮૭૮માં મનમાં વિચાર ગઈ છે કે ‘શ નર્મદાચક્રે અર્ધાં બધા

કરના સર્વાનુભવસિક કવિતા ત્યારે સોક્રિય દોષ છે. અર્થેષમાં રોની કે વર્તવથ વાંન-નારની મંખ્યા કરનાં રોમપિઅર વાંચનાગની મંખ્યા પાણી તપરે છે, પણ સોક્રિયનાથી કવિત્વનું પરિજામ નથી કરાવું.”

રમજુબાર્ધ.

માણુસની પંક્તિનેજ યોગ્ય છે ? ' x, x ' શું તે જમાનો એવા આર્ધાબણાનો જ હતો ? ત્યારે તો સિદ્ધ થાય છે કે નર્મદાસંકર જમાનાની લેહેરમાં પાછળ પડ્યો એ રીતે પણ એની શક્તિ મધ્યમ વર્ગની જ જણાય છે. ”

તોપણ “ નવલરામભાઈ, નર્મદાસંકર અને દલપતરામની શૈલીનો બેઠ જતાવી બંનેની શક્તિનો તોલ કરી મમાન ગણુવા લલયાય છે ” એ તો દલપતરામની સર્વાનુભવરસિકતાને લીધે જ બાકી બંનેની શક્તિમાં આસમાન જમીનનો તફાવત છે. ક્યાં નર્મદનું.

(કમ્પીરવડ શિખરીણી વૃત્ત.)

ભુરો બાસ્યો ઝંખો, હરથિ ધુમસે પહાડ મરખો,
નદી વચ્ચે ઉખો, નિરયપણે એક સરખો;
દિસ્યો હાયો બેઢો, હરિતણું હદે ધ્યાન ધરતો,
સવારે એકાંતે, કબીરવડ એ શોક કરતો.

કદે દેખાવે એ, અચરતી જણાએ જગતમાં,
ખરે એ મોરાંનો, મગચ્છ રહે દેશ નવ કાં;
મનાએ મતંગે, પવિતર કમ્પીરા ભગતમાં,
પ્રજાની વૃદ્ધિએ, નિત અમર કેહેવાય નવ કાં.

x x x x x x

જટાની શાખાથી, અનિશ શરમાઈ સિવ ગઠધા,
જટાને સંકેલી, વડ તથાં ગિરોધે જઈ રહ્યા.

વગેરે કાવ્યોમાં દટિએ પડતું ઊંડું કલ્પનાબળ; અને ક્યાં દલપતરામનાં

† નર્મદના “ કમ્પીરવડ ” ના વર્ણન કરતાં પણ વધારે હૃદયસ્પર્શી કાવ્ય તો
(મહાઅલિંગ તળાવના કાંઠા ઉપરથી પાટણુનો દેખાવ.)

સૌભાગ્ય

“ અહીંઆં મહાઅલિંગ તળાવ વિશાળું હેતું,
અહીંઆં પાટણુ જુનું અહીં આ લાંબું સતું;
અહીંઆં સખીવાવ તણાં આ હાડ પડેલાં,
ગોરા આ અહીં જુરજ મળ્યા માટીના બેળા.

એમ દઈ દઈ નામ કરવી રહી વાતો હાવાં,
પાટણુપુરી પુગણુ ! દાલ ગુજ દાલ જ હાવાં;

(આશુવર્ણન. હરિગીત છંદ.)

બસો દૂરથી, દેખતાં દીલ બાળ્યો,
 ચઢી જેમ આકાશમાં મેહ આન્યો;
 દોસે કુંડનો દેવતા વીજ જેવો,
 દોઢા આજ આજુ ગિરિરાજ એવો.
 x x x ¹⁾ x x

ગુજરાતનો પૂત રહી હશે આ સ્થળમાં,
 કોણ એહવો જેહ નયન ભીંજ્યાં નહિ જળમાં ?

જળ નિર્ભય લઈ વહે કુમારિકા સરિતા પેલી
 નામે પાસે ધસે લાડતી લાગે ઘેથી,
 ઇશ્વર દરજ્યા ખરે વહી આ નદી રવડપે,
 સ્મિત કરી પ્રીતિ ભરે ભરે આશિર્વાત તુંપે.

તુંપે પાટણ ! દયા ધરતી એ સમવતી,
 ભણે કાળની ગતિ મનુજ કૃતિને પુજવતી;
 મુજ પ્રેમસરિતપૂર વચ્ચે જશે અખૂટયું,
 હો ધનવિભવ હુટાય, ઝરણ મુજ જાય ન લટય.

તોડી પર્વતશૃંગ મનુજ મદભરીઓ મા'સે,
 જાણે નિજ કૃતિ અમર ગળે કાળ જતે કાળે;
 ને મુજ તનકુ ઘડયું કોમળું પાણી પોચુ,
 તે તો તેમનું તેમ ગહે મુગ અનંત ખોદયુ. "

રા. નગમિદસાવ.

આ ગણાય. એ કુંડા ચિત્તસોભનો હોયો કવિના ચંદ્રકારી હૃદયના ઉગાણનો આવ પ્રદર્શિત
 કરીને વાચકના હૃદયને પૂર્ણ આનંદોલિત કરવાને જસ છે. " પાટણપુરી પુરાણ ! હાલ મુજ
 હાલ જ આવ્યા " વગેરે ઉદગારો પાટણની અર્વાચીન દુઃખદાયક સ્થિતિનો સંપૂર્ણ ચિતાર
 આપી હૃદયને દયાદં બનાવે છે; અને " કોણ એહવો જેહ નયન ભીંજ્યાં નહિ જળમાં "
 એમ કવિના હૃદયનો આવ રસિક જનનાં નયનને અગ્રઆધી ભીંજવી નાખે છે.

આ સ્થળે કહેલું જોઈએ કે કવિ નર્મદનું " સુરત ચહેરનું વર્ણન બહુ આકર્ષક અને
 હૃદયસ્પર્શી છે; પરંતુ લખાણ યવાથી તેમાં આવી ગએલા અકવિત્વના અંશ સૂક્ષ્મ રીતે
 અવલોકનારની દષ્ટિ ખદાગ રહેતા નથી.

તહાં તેર ગાઉ તણે તો તળાવે,
પોવાં આમ અખારના હોઠા આવે;

૪ : ૪ ૪ ૪ ૪

તિથિ પુનેમે શાન્તિ સાંજ ટાણે,
બન્યા ઘટ બે સર્વને સોમ જાણે.

વગેરે એવા જ વર્ણનાત્મક વિવચના મંત્રંધમાં નીરસ અને મારી મચરડીને બેસાડેલાં, કોઈ પણ તરેહની અમત્કૃતિ વિનાનાં કહેવાતાં કાવ્યો.

પાછળ નર્મદના નૈમિસિક સાહિત્યના અવલોકનમાં જોઈ ગયા તેમ નર્મકવિતાના પાંચમા અને છઠ્ઠા અંક તરીકે પ્રગટ કરેલા વૈધવ્યચિત્રે દેશમાં 'હોહા' કંગે મૂકી હતી; અને એ કાવ્ય વડે જ કવિ સામાન્ય જન-મંડળની દૃષ્ટિએ પૂરેપૂરા અદલા હતા. "આ જે દીર્ઘિ જામી તેમાં નર્મદાશંકરે વર્ષોવર્ષ નવી નવી તરેહની કવિતાઓ પ્રગટ કરી, સને ૧૮૬૬ સુધી ઉત્તરોત્તર વધારે જ કર્યાં કર્યાં. નર્મદાશંકરને લોક પાસે નાણાં કદાવવાની શુક્તિ નહોતી આવડતી અથવા તેમાં જે ખટપટ અને ખુશામત કેટલેક દરજ્જે જોઈએ જ છે તે કરવા ઉપર એનું મન નહોતું, પણ લોકોમાં પોતાની કીર્તિ તાજ ને તાજ જ રાખવાની એને ધણી જ મીનટ તથા આવડત હતી. વૈધવ્યચિત્રનો મોઢ લોકોમાં ઓછો થવા નહોતો આવ્યો એટલામાં ૧૮૬૦ માં નર્મકવિતાનો ૯ મો અને ૧૦ મો એ બે અંક છપાયા, તેમાં શકિમશી-હરણ વગેરે જુદી જ બાનીની કવિતા લોકની આગળ રજુ કરી. કવિએ કવિતા વિષે વિવેચન-શૈલીનાં મૈત્રિક ભાષણો આપ્યાં તથા છપાવ્યા, અને સને ૧૮૬૧ માં ઋતુવર્ણન નામે નાનું પણ પંક્તિશૈલીનું મદારસિક કાવ્ય પ્રગટ કરી વિદ્વાન વાચકોને એકદમ હક કરી નાખ્યા. મને ૧૮૬૨ માં સાને વર્ષની કવિતાનું એક પુસ્તક કાઢ્યું અને તેમાં વનવર્ણનથી શુભરાતી પ્રત્યને માટે એક નવો જ કાવ્યપ્રદેશ ઉઘાડ્યો. પ્રવાસવર્ણન પણ એ જ નવી શૈલીની કવિતા છે. ૧૮૬૩ માં નર્મકવિતાના પુસ્તક ખીજના અંકા પ્રથમ એકઠા અને પછી સામટા છપાયા, તેમાં વજ્રેભંગ અને ચાંદબાની વાર્તા લખી સામગ્ર બટની શૈલીનો સ્વાદ અપાડ્યો. ૧૮૬૪ માં "દિ'એની પડતી" ના ઉજ્જવતા રેલાઓથી બ્લેમોનું જડમળમાંથી ખંડન કરી નાખ્યું અને કોઈ વખત પોતે અભિમાનમાં કહેતા તેમ નર્મકવિતાના પુસ્તકને "સુધારાના આધમલ" નું રૂપ આપી દીધું. સને ૧૮૬૬ માં "નાયિકાપ્રવેશ" પ્રગટ કરી કાવ્યશાસ્ત્રના અંગેની પરિમિમા કીધી. સને ૧૮૫૮-૫૯ થી તે ૧૮૬૫-૬૬ સુધીનો કાળ કવિની જિંદગીમાં પૂર્ણ યશનો હનો, અને એ સમે જેની એની કીર્તિ પ્રકાશતી હતી તેની ખીજ ચોડાન કવિની આટલા વખતમાં પ્રકાશી હશે. આ વખત પછી નર્મદાશંકરે કવિતા તો કેટલીક

હરી, અને કેવી રીતે ગણના એમના મરણ પર્થત સારી જ થતી, પણ આ વખતાનો કાર્તિ-
રંગ ન્યારો જ હતો. "૬

એકદર રીતે નર્મદનાં કાવ્યોનું સંક્ષિપ્ત વિવેચન આ પ્રમાણે પૂર થાય છે, હવે તેમાંનાં
એક બે મદેજા સ્વરૂપ દૃષ્ટિ નિહાળી લઈએ.

(અપૂર્ણ.)

નારજીભાઈ વાઘજીભાઈ પટેલ.

ગ્રન્થાવલોકન.

“ અર્થશાસ્ત્રનાં સિદ્ધાન્તો—ભાગ ૨ ભા. ”— સાદિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ,
માધકચંકર અને તેનો ભાઈ શલાભાઈ વગેરેના કૃતો^૧ રા. ગ. જેટ્ટીમનદામ બારમાયા કૃત
તા પુસ્તકનું અવલોકન લખવું જગ મુશ્કેલ છે. ગૂજરાતી ભાષામાં—યુનિવર્સિટીએ
શી. એની પરીક્ષામાં લગભગ પચીસ વર્ષ અર્થશાસ્ત્રનો વિષય ફરજિયાત રાખ્યો તે છતાં—

૧ નવલકાંધાવાવ—શાસ્ત્રપ્રયોગી આદિતિ ભાગ ૧, ૪ ૨૬૫.

કાઈ સુંદર લેખને યોડો કેન્કાર કમ પોતાનો કહેવડાવવા પ્રયત્ન કરવો એ આક પ્રકા-
ની સાદિત્યની ચોરી જ છે. એથી લેખકનું હૃદય તેને ઇંખ્યા કરે છે એટલું જ નહિ,
પરંતુ વાચકનું હૃદય પણ સ્થાનિ પામ્યા બિલામ રહેતું નથી. નવલકાંધાવાવે નર્મદનાં કાવ્યોની
મિત સંક્ષિપ્તમાં પણ વાસ્તવિક આંકિલી દોવાથી તેમના જ શબ્દોમાં અત્ર ઉતારો કરવો
શિષ્ટ ધાર્યો છે. વારંવાર આપેલાં લાંબાં અવતરણો વાચકને કદાચ અગિય લાગશે પરંતુ
મારા માનવા પ્રમાણે તે એવકર તો છે જ. અન્ય લેખકના નિહતા બરેલા વિચાર પ્રમેગ
મગતાં વાચક સમક્ષ રજુ કરવા એ એક રીતે જોતાં આદિત્યની કીમતી સેવા છે એટલું જ
નહિ પરંતુ તે લેખક તરફનો પોતાનો પૂજ્યભાવ પ્રગટ થાય છે.

† આ સ્થળે વાચકને હુનઃ માદ દેવડાવવાની જરૂર છે કે આ નિમંધ ‘ અર્થવિવેચન ’ ને
પરંતુ ‘ નર્મદાચંકરની આદિત્યમેવા ’ નો છે. આથી તેમની સર્વ વસ્તુઓ ૪૫૬ ૪૫૬
પરંતુ તેના મુખ્યદોષ મંમંધી વિવેચન કરવાનું બની શકે નહિ.

આંગળીને વેઢે ગણાય એટલાં જ પુસ્તકો લખાયાં છે, અને તેથી એ વિષયનાં પુસ્તકોમાં જે કંઈ જોમેરા થાય એ સત્કારને પાત્ર છે: આ ધોરણે આ લઘુ પુસ્તકને અમે સત્કાર આપીએ છીએ. પણ વિશેષમાં, ન્યાય ખાતર, એટલું જણાવવું પડે છે કે આજ સુધીમાં લખાએલાં પુસ્તકોની ગણના કરતાં આંગળીના વેઢા બદલે આંગળીઓ ખાલી પડે તો તે તેમ જ રહેવા દઈ, નિ. બારભાષા પુસ્તકની ગણતરી ખીલ જ હાથની આંગળી ઉપર માંડવી પડશે.

પ્રથમ આ લઘુ પુસ્તકની ભાષા મંજુન્ધી બે બોલ: કારણ કે એ આ પુસ્તકમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચનારી વસ્તુ છે. જણાવતાં સુધી ઉપજે છે કે ભાષાની સાદાઈ એ આ પુસ્તકનો મોટો ગુણ છે. વળી, ભાષાન્તરનાં બંધનથી મુક્ત હોઈ, ભાષા વહે છે પણ સારી. પણ ભાષાની શુદ્ધિની દૃષ્ટિએ ચિચાર કરીએ તો—પાને પાને શબ્દો અનેક ચિત્રવિચિત્ર આકૃતિઓ બદલીને બેઠા છે. કેટલાક વાચકો સુબાઇગરી શબ્દોની અગુદ્ધિઓ બેંધ મ્હોં વાંકુ કરે છે; પરંતુ સુબાઈ ગૂંજશતીમાંથી જેઓ રચુજ લઈ શકતા નથી તેઓ વાંચનનો અડધો આનન્દ ખુવે છે એમ અમારૂં ખાનવું હોઈ એ સામે અમે વાંધો લેતા નથી. પરંતુ જ્યાં એ અગુદ્ધિ પ્રાન્તિજનક અને ગૂંચવાડો પેદા કરનારી થાય છે ત્યાં અમે લાચાર બનીએ છીએ. જેમકે,

“મજુરી અચ્ચારો વગર મંપતિ ઉપજવા પામતી નથી તો પણ એની ધણી પ્રકારની મહેનત છે કે જે મંપતિ પેદા કરવામાં જરા પણ લેખામાં આવતી નથી. આવી મજુરીને અપરોક્ષ અથવા અનુભાદક મહેનત કહેવામાં આવે છે,” વળી

“અપરોક્ષ મહેનત અથવા તો પ્રત્યક્ષ નજરે ન પડતી હોય તે મહેનતમાં લોકોને વિખામણ લેવામાં અંગૂઠ તઈ પડનારાં સાધનોનો મમાવેશ થાય છે”—આ વાક્યોમાં ‘અપરોક્ષ’ શબ્દનો પ્રયોગ અદ્ભુત છે. લેખકને અપમાન લાગે તો ક્ષમા ચાચીને અમારે કહેવું પડે છે કે આવા કાંટાવાળાં શુભાગ તોડવા પેયવું એ એમને માટે સહી-સહામતી બરેહું દેખાતું નથી.

નિ. બારભાષા જણાવે છે કે પોતાને “ભાષાન્તરનો અભાવ” છે. આ સારી વાત છે, અને એવું એક શુભ પરિણામ ઉપર જણાવેલી એમની ભાષાની સરળતા રૂપે થએલું બેંધએ છીએ. ખીલું એક એ પણ બેવામાં આવે છે કે રા. બારભાષા જે લખે છે તે સમજને લખે છે. એમણે સિદ્ધાન્તો સમજાવવા માટે જે જે ઉદાહરણો લીધાં છે તે પણ અસાધારણ નજર ફેરવીને લીધાં છે: માત્ર, કોઈક ઠેકાણે બજાર થી અને પાંચ ગેર બટાકાની અદ્યાબદ્ધી કરાવે છે ત્યારે એમના બબ્બરના અનુભવ માટે શકા જોખળેવા જેવું થાય છે નચિત્, મનુરમૃતિ અને રામાયણ વગેરે પુસ્તકોનાં નામ દઇ એને આધારે “સર્વ પ્રાણીઓ મુગવામા એવતા મેળાવી એ જ (મોટા અક્ષરનાં ટાપપ અમે મકાવ્યાં છે તેઓ પોતા કર્તવ્ય લેખતા દન”—એવું જણાવે છે ત્યારે પણ અરધાને પ્રવેશ દેખાય છે.

પોતાના મનથી સમજીને લખવા પ્રયત્ન કરે છે. પોતે જે જે મિદાન્તનું નિરૂપણ કરે છે તે માટે જોઈતાં ઉદાહરણો પણ આમણાસના જીવનમાંથી આપે છે. વળી વ્યાપારી જીવનનું પણ પોતાને સાક્ષાત્ કે અપરોક્ષ રીતે જ્ઞાન હોય એમ દેખાય છે. પણ એક સ્થળે ‘દસ વર્ષ ઉપર પાંચ શેર જટાટા જશે’ ધીના જટલામાં મળતા તેને જટલે આજે અઢી શેર ધીના જટલામાં મળી શકે છે’ એ ઉદાહરણ આપે છે ત્યારે તો ખરેખર એમના વ્યવહાર જ્ઞાનનો વિચાર આવી લાગ્યે જ લાગે છે. મિ. બારબાવાનો, અર્થશાસ્ત્રના મિદાન્ત આપણા પોતાના દેગજા દાખલાથી સમજાવવાનો, કિત્તાદ આપણા જ્ઞાનના દાખલાથી જ અટકતો નથી. આપણા પ્રાચીન કાળના ઇતિહાસનો પણ એમાં એ ઉપયોગ કરે છે, અને એવો ઉપયોગ કરતાં એક ઠેકાણે લખે છે : “મનુસ્મૃતિ, રામાયણ વગેરે પુસ્તકો ઉપરથી આપણને જે પુગવા મળે છે તે ઉપરથી એટલું તો કહી શકાય કે દુનિયાના પ્રારંભકાળે સર્વ પ્રાણીઓ માંમાંદાર કરતા હતા અને મૃગયામાં શ્રેષ્ઠતા મેળવતી એ જ તેઓ પોતાનું ખરું કર્તવ્ય લેખતા હતા.” “દુનિયાના પ્રારંભકાળે સર્વ પ્રાણીઓ માંમાંદાર કરતા હતા” એ બનાવના કોઈ મનુસ્મૃતિ અને રામાયણનો પુરાવો વાપરે તો તે કદાચ વાળીશકે, પણ એ પ્રાચીન શોકો ‘મૃગયામાં શ્રેષ્ઠતા મેળવતી એ જ પોતાનું ખરું કર્તવ્ય લેખતા હતા’ એમ તો મનુસ્મૃતિ અને રામાયણનો કોઈ પણ વાચક એ પુસ્તકમાંથી જાણતી શકે એમ અમને લાગતું નથી. “આપણા દેશમાં કારીગરો કે જોડાનો મોટો અમુક છે તેઓનું કૌશલ યત્ન નથી તેનું કારણ આમાં મદાગરો, જાતિઓ અને જાતિભેદ મિલાવે કશું એ જણાતું નથી.”—આ વાક્યમાં મોટાં ટાઈપિસાળા શબ્દોમાં (મોટાં ટાઈપ આમે મદાગરો છે)—ખરેખરી અનુક્રિત અર્થશાસ્ત્રના પુસ્તકમાં અમ્યાને છે. ‘કશું એ નથી’ એવી અનુક્રિત મંત્રાગ્રુધારાના આવેશમાં અર્થશાસ્ત્ર જૂની જગ્યાથી યાવ, અથવા તો એ લેખકનું અર્થશાસ્ત્ર બદલે સાદું હોવું જોઈએ.

આ પુસ્તકને અન્તે, કર્તાએ પોતે ઉપયોગમાં લીધેલા અગ્રેષ્ઠ અને ગૃજરાતી અન્યોની યાદી આપી છે. એ અન્યો પાણી જ મોટાં મોટાં નામવાળા છે, પણ માત્ર બે ચાર લખુ વા પ્રાચીન અન્યો સિવાય કોઈના વિશિષ્ટ મંત્રકાર આ લેખ ઉપર પડેલા દેખાતા નથી. કદાચ બીજા ભાગમાં એ પ્રકટ થશે તો તે અમે ખુશીથી વધારી લઈશું. શ. બાગબાવાના કહેવાથી તેમ જ આ પુસ્તક લખવાના કિત્તાદ ઉપરથી જણાય છે કે પોતાને અર્થશાસ્ત્રનો જાણ છે. તો અમારી વિનંતિ છે કે એ ભાગ ઉપર પોતે વિશેષ ધ્યાન સેરો અર્થશાસ્ત્રના વિષય ઉપર ગૃજરાતીમાં બહુ જ થોડા લેખ છે, પણ હિ. અંબાવાલક અને ઓનરબલ મિ. ચિમનલાલ સેતવાડ પત્રી ત્રીમ સાળીય વૉલખાનાં પુસ્તકોમાં અર્થશાસ્ત્રની બારાબરી કરતાં કંઈક વધારે હોવું જોઈએ. ગૃજરાત આ વિષય ઉપર પુસ્તક માગે છે ત્યારે એટલી તો આશા રાખે છે કે એમાં અર્થશાસ્ત્રનાં તાત્ત્વ અને વધારે ઉપયોગી તત્ત્વોનું નિરૂપણ આવે. દાખલા તરીકે, અત્યારે દેશના ઉદ્યોગોને ઉત્તેજન આપવા જુદા જુદા દેશના રાજ્ય તરફથી જે પગલાં બરવામાં આવે છે તેનાં લાભદાનિનો આર્થિક દ્રષ્ટિએ વિચાર કરવા માટે

આવા લઘુ પુસ્તકમાં પણ યોગ્ય સાધનો પૂરાં પાડવાં જોઈએ [Protection, State-Aid, Fair Trade, Preferential Tariff.]. ખીજું,—દેશની ઉપજનાં નાણું કેવી રીતે વપરાવાં જોઈએ એ મંજૂરી અર્થસાત્તના સિદ્ધાન્તની યોગ્ય સમજૂતી પણ એમાં આવવી જોઈએ [Public Finance.]. ત્રીજું,—દેશની અર્થોત્પત્તિને વિશેષ વધારવા માટે, અર્થાત્ એનાં અર્થોત્પાદક અંગને વધારે સતેજ બલિષ્ઠ અને કળવંતાં કરવા માટે શાં શાં પગલાં લેવાની જરૂર છે એનું દિગ્દર્શન પણ કરાવવું જોઈએ. [Economics of Production; Economics of Efficiency.] બાકી, અમારે નિખાલસપણે કહેવું જોઈએ કે “ ઇંગ્લેન્ડ કેવી રીતે બનાવવામાં આવી, બનાવવા માટે માટી કોણ લાવ્યું, માટી કયા ડુંગરમાંથી ખોદાઈ, કોણે ખોદી ” ઇત્યાદિ ઉદાહરણમાંથી ઊપજાવેલા સાદા સિદ્ધાન્ત તો ત્રીમ ચાળીસ વર્ષ ઉપર બહાર પડેલાં પૂર્વોક્ત દિ. બ. અંગ્રાલાલ અને રા. ચિમનલાલનાં પુસ્તકોથી પણ વાચકને—વધારે જ્ઞાન અને શુદ્ધ ભાષામાં—મળી શકતા હતા. ઉપર જણાવેલા પ્રશ્નોના મળ્યા રહેલા અર્થસાત્તનાં તત્ત્વોનું લઘુ નિરૂપણ આ ભાગમાં ગયાને હતું—જતાં કદાચ એ હવે પછીના ભાગમાં આવશે તો તે જોઈને પણ અમે રાજ થઈશું.

આ અવસોકનને અન્તે અમે એક પ્રશ્ન અને વિનંતિ મૂકીશું: સીડનહમ કૉલેજ ઓફ કૉમર્સના ઍડ્યુકેટેડ કાંઈ જ નહિ કરે? પ્રકૃતિને ખાલી ઠામ (vacuum) પૂરે નથી, તેથી પુસ્તક રચનાના ધધામાં પણ ખાલી ખુરશીએ ગમે તે કોઈ આવીને બેસે તો એના ખરા અધિકારીઓને ફરિયાદ કરવાનું કારણ રહતું નથી. તેથી કાંઈ નહિ તો આ ખામી તરફ ગૂંજરાતનું લક્ષ દોરવા માટે પણ રા. બારબાપાનો ઉપકાર માનવો ઉચિત છે.

“ લીસોનાં ગીત : ” મંત્રહક્તાં રા. રા. નાથજી મહેધર પાઠક, મહેતાજી, દુધીઆ, દેવગઢ બારીઆ (રેવાકાંઠા); અને પ્રકાશક રા. રા. કૃષ્ણલાલ મુરજરામ વડીલ, બી. એ. ’

અંગ્રેજ અધિકારીઓ કેટલીકવાર એમના અધિકારપદનો સાહિત્યસેવામાં બહુ સારો ઉપયોગ કરે છે—અને તે પ્રમાણે, મિ. આર. બી. યૂલક નામે એક સિવિલિઅન અમલદાર રેવાકાંઠામાં બીડ લોડોના સરહદી દાવા ચુકવવા ગયા હતા ત્યાં પ્રતાપગઢ મુકામે એમના શિરસ્તદારે આ મંત્રહક્તાને જણાવ્યું કે સાહેબને ભિલોડી ગીતનો ઘણો શોખ છે માટે એવાં ગીતો મેળવી આપો તો સાર. તે ઉપરથી આ મંત્રહક્તા મહેતાજીએ આ ગીત એકઠાં કર્યાં છે, એ એકઠાં કરતાં પોતાને પડેલી મુસ્કેલીઓનું મહેતાજી વર્ણન આપે છે, તથા પોતાના એક આસિસ્ટન્ટ શિક્ષક—કલજી પુના—નતે બીલ, તથા પ્રતાપગઢ સ્કૂલ કમિટિના મેમ્બર પારગી બાધર માવજી તથા પારગી કેસરા પુના—જેઓ પણ એ જ જાતિના જણાવે છે—એમની મદદથી આ યોગ્ય મંત્રહક્ક યથ શક્યો છે એમ જણાવે છે. આજ મુધીમાં મિ. પ્રેસકોટ, મેજર મુલ્લજીમસ, મેજર લીજટ પગેર અધિકારીઓએ બીલ લોક મંજૂરી પછી હકીકત મેળવીને પચિદ્ કરી છે, એમને પગે ગાલી મિ યૂલકે આ મંત્રહક્ક

કરવા કરેલી પ્રેરણા માટે એ અમનદારનો ઉપકાર માનવો જરૂરનો છે—ખાસ કરીને એટલા સાર કે બીન લોક જેની દૃષ્ટિ જાત પાસેથી હપીકત મેળવી એ અધિકાર વિનાના માથુસને બહુ હુઈટ પડત મહેતાજીએ જે કુશળતાથી આ મંથ્રહ કર્યો, તથા સાહિત્ય ઉપર પ્રેમ ધરી ગ કુબ્જુનાને એ પ્રસિદ્ધ કર્યો તે માટે એ બંનેને પણ ધન્યવાદ તથા ઉપમારધ-ર્શન થો છે

પ્રસ્તાવના સાથે બીન લોક મંથનથી થોડી હપીકત મૂલ્યાંકન આવી છે એ આ ગીતો સમજવામાં ઉપયોગી થાય એવી છે ગીતો બીનલોકના ગૃહસંસ્કાર ઉપર, તેમ જ એમના સામાજિક અને આર્થિક જીવન તથા રીતગિવાજો ઉપરબહુ સાર અનુવાણ પાડે છે વાચતા આનન્દ કાપજ્યા વિના રહેતો નથી કે શબ્દશાસ્ત્રીઓ (Philologists) અને મનુષ્ય-જાતિશાસ્ત્રીઓ (Ethnologists) આપણી અને બીનની વચ્ચે જેટલી વાડ બાંધી હોય તેટલી બાધે, પણ આ ગીતસંગ્રહ તો અત્યારે આપણને એ લોક સાથે જીવનની એકતા જ અનુભવાવે છે આ ગીતોમાં પડેલા ગૃહસંસ્કારના જીવનના ચિત્રોમાં ભાગ્યે જ કોઈ એવું દર્શકે જેને આપણે આપણું કહીને વધારી ન શકીએ બીલોના આ મુખ્ય તકેવારો—ટોળી, ગોકળઆમ, દમગ અને દિવાળી—જે મગ્ધ તંત્રે આનંદમાં મળ્યાના છે—એ મર્વથા હિન્દુધર્મના છે એમની મગ્ધને લગતી વાર્મિક દિવાળી, તેમ જ નગના મગ્ધકેશ વગેરે રિવાજો પણ આપણા મગ્ધકારનું જ સ્મરણ આપે છે પરંતુ, અત્યારે હિન્દુસ્થાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ આપણે જે રીતે સમજીએ છીએ તે પ્રમાણે બીન એ હિન્દુ સ્થાનની મૂળ વા પ્રાચીનતર વસ્તી છે, પરંતુ તેઓ આર્ચ જાતજુધર્મથી સંસ્કારાધને, એ ધર્મની સંસ્કૃતિમાં આ પછાતી પણ થયા છે, અને તેથી મનુષ્યજાતિશાસ્ત્રના બેઠ પૂર્વોક્ત આસારિક અને ધાર્મિક જીવનમાં કેવેક ભાગે હુમ થયેલા આપણે જોઈએ છીએ રાગી આ લોપ થયેલો દેખાવામાં એક વિશેષ કારણ એ છે કે બીન જાતિ પણ અત્યારે એના મૂળ—અસંમીલિત—રૂપમાં ગૂઢી નથી ‘બીન’—જેને ટોલેમિ ‘phrygiates’ કહે છે, તેઓનો જાતિનાયક શબ્દ દ્રાવિડ ‘મિ’નુ—‘બિપ’ એટલે કે કામઈ એના ઉપગ્રથી ગયો છે, અને તેથી બીન તે મૂળ દ્રાવિડ જાતિ દર્શક એમ અનુમાન થયું છે પરંતુ જેમ ઉત્તર માધી નરી નરી પ્રજા ધમતી મધતેમ જૂની વસ્તી દક્ષિણમાં ખમતી મધ એ જોતાજણાય છે કે ગૂજરાત અને માળવાના બીન દ્રવિડ વર્તમાન દમિજના બીલોની પછી આવેલા છે અને તેઓ આર્યો સાથે વિશેષ મન-ધર્મ આનવાથી દક્ષિણના બીલો મળતા વિશેષ આર્યત પામેલા છે એટલું જ નહિ—પણ ગૂજરાતના બીલોમાં કેટલીક જાતો પરમાર ગોડા રંગે રજપૂત નામ ધરાવે છે, અને તેઓ મૂળ રજપૂત વા મકીઈ રજપૂત છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. આ જાતના બીન પગતીજ મોડામાં રંગે ઉત્તર ગૂજરાતમાં વધારે છે, દક્ષિણ અને પૂર્વ ગૂજરાતમાં, વિશેષે કરી રેનાકાકા અને પચમદાનમાં શુદ્ધ બીલની વસ્તી અધિક છે એમ ઝોઝિયર કહે છે શુદ્ધ બીનમાં પણ હુગરની અને નીચના મેદાનની વસ્તીમાં બે દેખાય છે અર્ધાત, શુદ્ધ બીનથી માંડી શુદ્ધ રજપૂત સુધીમાં બીનના અનેક બેદ છે અને એ બેદ

એમના રિવાજમાં જાણમાં તેમજ ગીતોમાં પ્રતીત થાય એ સ્વાભાવિક છે. તદ્વસાર, અમુક અમુક ગીત ક્યા ક્યા ગામના કપી કપી જાતિના બીજ પાસેથી ઉપલબ્ધ થયું છે એ ખાસ જાણવા જેવી બાબત છે, અને તે સમજદારીએ નોંધી હોત તો બીજ મંબની આજ સુધી સંગૃહીત થએલી હકીકતમાં ઉપયોગી વધારો થાત—અને હવે પછી એ ગીતોના પ્રદેશ ક્યાંથી ક્યા સુધી છે એની વિશેષ તપાસ થઇ જીવોના ઇતિહાસની કેટલીક આવશ્યક માહિતી મેળવવાના કામમાં આ પહેલું પગલું મંડાત. આજા છે કે કોઇ ઉત્સાહી અધિકારી આ કાર્ય તરફ લક્ષ દેશે: દરમિયાન, આ ગીતસંગ્રહની બીજી આવૃત્તિમાં આ ગીતો સૂંઝની ઉપર મારેલી હકીકત—જે સંગ્રહકર્તા પામે હશે જ—તે પ્રકટ કરવા વિનંતિ છે. સધળાં ગીતો એક જ રચનાના બીજોના હોય તો ગૂજરાતના ખીન્ન ભાગોના અધિકારીઓ અને શિક્ષકો, મિ. યૂઝેક અને આ મહેતાજીનું અનુકરણ કરી, આ જાતનો સંગ્રહ કરશે તો બીજોનાં ગીતોમાંથી જૂનાં નવાં શુદ્ધ સંકીર્ણ ઇત્યાદિ પ્રકારો સમજવામાં આવશે.

૨. કૃષ્ણવાયે પ્રસિદ્ધ કરેલા આ સંગ્રહનાં ગીતો, જે બીજોમાં એ ગવાય છે તેઓના શુદ્ધસત્તારી સામાજિક અને નૈતિક જીવન ઉપર બહુ સારો પ્રકાશ નાંખે છે એ કહેવાની બાજે જ જરૂર છે વિશેષ જાણવા અને જણાવવા જેવું એ છે કે એ ગીતો સુન્દર કવિત્વશક્તિના નમૂના છે, અને તેથી એમ કહીએ તો આજે કે અત્યાર સુધી પ્રકટ થએલા ગૂજરાતી માહિત્યના પ્રદેશમાં આ એક રમણીય વનજૂમિ જડી છે—જ્યાંની વગાડક વેલ આપણા નકલી બાગો કરતાં વધારે તાજ સ્વચ્છંદી અને ઝીણી-મીઠી-સુગન્ધદાર હોઇ એ વેલે વેલે આનન્દથી જિભા રહેવાનું મન થાય છે.

આંખો મેથેરે મડે મેથેરે, કુહડી તો લેળી લેળી જાયલે,

આવો કલજભાષ આળી રમીએ.

નઇ આવો તો નગજભાષના હમરે, આવો મમરાતી આળી રમીએ.

જીવતા એહું તો એળી રમહું, બુએ સેલી રાંમ રાંમીરે,

આવો કલજભાષ આળી રમીએ.

આ ગીતની છેડીની પહેલાંની પંક્તિમાં, આખા ગીતના મનોહર શૃંગારરસના ચિત્રમાં કરુણ અને શાન્તરમની પીંછી કેવી કુદરતી કુશળતાથી ફરી છે એ જોવા જેવું છે.

ખીજું—નીચેનું કન્નેડાનું ગીત વાંચો :

બાર વરની કન્યા ને અડી વરનો પોરરે;

પાંણી ભરવા જઈ તારે વાંહે વાંહે આવેરે;

વાંહે વાંહે આવે તારે કુવામાં અડસેથુરે;

કુવામાં અડસેથું તારે ડાખક ડુખક કરે રે;

ડાખક ડુખક કરે તારે અધ્યાસલામાં દાજ્યુરે;

અધ્યાસલામાં દાજ્યુ તારે મોળે લખાવીરે;

માંણે લખાવી તારે કાંને , વળગાયુરે;
આર વરની કન્યા ને અડી વરનો વોરરે;

નવચૌવનની મસ્તી અને જંગલી જીવનની નિર્ધૃષ્ટતા (નિર્દયતા, કૂરતા)—એની પાછળ, અપ્રકટ રહેલી પણ વખત આવતાં સ્વયંસ્ફુરી નીકળતી મનુષ્યહૃદયની સ્વાભાવિક અનુ-ક્રમ્પાની લાગણી હાસ્યરસના વાતાવરણને બેદીને કેવી અસરકારક રીતે પ્રકટ થઈ આવે છે અને તેમાં સાધારણ રીતે પરસ્પરવિરોધી વા હુઈટ મનાતા રસોનો કેવો અસરકારક રીતે મનન્ય થાય છે.

હવે ત્રીજું—એક જુદી જ તરેહનું—‘ ગળાઆકાટ જતા વહેંસાઓ લૂટાયા હતા તે વિષે ’નું ગીત જુઓ: એ ગીતમાંની—

મણાંજની ગાડીરે,
ગાડી લૂટી ગાડીરે,
મણાં પીરાંને હ'બાળેરે,
મણાં જોડે આથે હિભારે.

એ ચિત્ર વર્ણમાન વિષયનું કેવું આબેહૂબ ચિત્ર આપણી આગળ ખડુ કરે છે! અને એમ કરવામાં પૂર્વેકિત હાસ્ય અને કરણ રસ સાથે ભવાનક અને ઈશ્વરવિષયા રતિ બે-ળવીને—અને તેમાં વળા સ્વભાવોક્તિ અવકાશની એક સેર મૂકીને કેવી મજેહ કરાવે છે!

એકંદરે, આ ગીતમંત્રહમાં બીલી જીવનની સારી ચિત્રાવળિ છે. તથાપિ કોઈ કોઈ ગીતમાં તે મર્વથા આર્થ જીવનનો જ પ્રતિધ્વનિ છે. જુઓ આ—

પીડી યોગતી વખતનું “લમનું ગીત”:

“અળદી અળદીરે અળદીને સોઃ અળદીરે મારે દસ લાગી.”

એ પંક્તિથી—વડનગરા અને સાડોદરા નાગરનાં નીચલાં ગીત:

“રાતો રાતો રે કંકુવરણીનો છોડ,
મોહરે ગતારે ને તો નિરખીઓ.” (સૌ. બાળાખ્દેનકૃત સંગ્રહ)

અને,

રાતો તે નાનોરે મેં સુણ્યો
રાતો કંકુનો છોડ, મોહરે ઉઘોરે મારે આંગણે
પીળો તે વાનો મેં સુણ્યો,
પીળો લળદીનો છોડ, મોહરે ઉઘોરે મારે આંગણે. (સ્વ. સૌ. કુન્દન-લક્ષ્મીકૃત સંગ્રહ)

—એનું સહજ સ્મરણ થઇ આવે છે, અને તે ચતાંની સાથે એક ક્ષણે આપણા મમન જનસમાજની અખેડતાનું બાન થઇ-દહ્ય ઉઘાસે છે; તેજ સાથે, બાળા જોતાં આ બીલી ગીત તે આર્યગીતનું અનુકરણ છે તેથી એ અનુકરણ શી રીતે થયું હશે એની જિજ્ઞાસા થાય છે—અને ઉપર એક પેરેગ્રાફમાં જણાવ્યું તેમ વિશેષ ઐતિહાસિક શોધ માટે પ્રુદ્ધિ તલસે છે. આ સંપ્રદમાંથી આપાતતઃ નો જે ચાર ગીત તરફ લક્ષ ગયું તે તેંધ્યાં. પણ વિશેષ નજર ફેરવતાં એમાં વાચકને બીલી જીવનનો અન્તઃપરિચય દરાવનારાં ધણાં ગીતાં જોવામાં આવશે. અમને ખાતરી છે કે એ વાંતાં કાઢપણ વાચકને શ્રમ થયો હથા નહિ લાગે.

આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ.

(વસન્ત ઓફિસ માટે, તન્ત્રીની આગાથી.)

માસિક મધુકરી.

મનોરંજન : આ મરાઠી માસિકનો ઑક્ટોબરના અંકમાં જે ત્રણ કાવ્ય અને જે ગદ્ય લેખ ધ્યાન ખેંચે છે. ‘ફૂલ-વાંછરે’ અને ‘મધુકર’ એ નવીન (પાશ્ચાત્ય) અને પ્રાચીન (આત્ય) દબનાં જે કાવ્યો સામમામા પાના ઉપર મૂકી તન્ત્રીએ મરાઠી કવિતાની આધુરિયતિ હીક સૂચવી છે. કવિ ‘બાલચન્દ્ર’ વિરચિત થંડોલાસ (ચંડોલાસ) અંગ્રેજ કવિ શે લેના ‘The Skylark’ નું સુંદર ભાષાન્તર છે. ગૂજરાતીમાં એ અદ્ભુત રાગ રસ અને કલ્પનાથી ભરપૂર કાવ્યનું ભાષાન્તર અદ્યાપિ થયુ નથી. અને તે કરવા માટે ગૂજરાતની દૃષ્ટિ માત્ર એક જ કવિ ઉપર પડે છે—આશા છે કે એમના કવિજીવનની અનેક ‘ધન્ય ક્ષણો’માંની એકાદ આ કાર્યને અર્પાશે.

સોઢુનિ હા ભૂમિમાગ

ઉંચ ઉંચ મર્ધિ સવેગ

ઉડસિ, ગમસિ જ્વલન્મેવ;

ગાત ગાત ઉડસિ સતત, ઉડત ઉડત ગાસી.

વગેરે કેટલાંક કડવાં અંગ્રેજી * મૂળનું સાફ ભાષાન્તરમાં છે.

* Like a poet hidden

In the light of thought,

Singing hymns unbidden,

Till the world is wrought

To sympathy with hopes and fears it heeded not ;

જળું ઉજ્જ્વલ કલ્પમાંત
દહલા કવિ ગીત ગાત,
જગતાં દ્રવલિ ચિત્ત
આશા, મય દ્વર્ધાં જેં કપુનિ સર્વ ત્યાસી!

એમાં અંગ્રેજી મૂળનોઃ માર્શિક ભાગ છટી ગયો છે. અને તે પછીના,—

નિન મંદિરિ, એકાંતી,
બાલા કુલશીલવતી
પ્રણયમધુર સંગીતી
મરુનિ નિકટ દેશ રિઝવિ ભાવમય મનાસી

—એ કડવામાં 'With music sweet as love 'નું 'પ્રણયમધુર સંગીતી'માં મુદર ભાષાન્તર થયું છે, પણ 'In a palace tower' એ શબ્દથી પ્રમુત વિહંગના જે ઉચ્ચ સ્થાનની ઉપમા બંધાય છે તે 'નિજમંદિરિ'થી અપૂર્ણ રહે છે, અને 'which overflows her bower'થી સ્વયંવાતે નિરકુળના સુગન્ધથી ભિન્નિત પ્રેમ રાગ અને રસનો સ્વચ્છન્દ અને ભરપૂર જડતો કુવારે નેત્ર આગળ રમતો નથી. આ કાવ્યના મૂળને અંપૂર્ણ અર્થ આવ અને રસ સાથે, તેમ જ કર્ણપ્રિય ભાષામાં, જીતારણું બહુ કઠિન છે— તથાપિ આ કાર્ય માટે નરસિંહરાવના અમોઘ સામર્થ્ય ઉપર આપણુ લક્ષ કરે છે.

"અમેરિકામાં જાતિભેદ" એ ઉપર શ્રીયુત "મધુપ"નો—લાલા લજપતરાવના અંગ્રેજી પુસ્તકની તોંધ રૂપે-લખાએલો લેખ છે. એમાંથી એક પેરેગ્રાફ અત્રે લઇએ છીએ :

"કેટલાંક વર્ષો પૂર્વે યુનાઇટેડસ્ટેટમાં સવળા 'સોશિયોલોજિસ્ટ' યાને સમાજ-શાસ્ત્રવિશારદ વિદ્વાન લોકનું એક કૉન્ફરન્સ ભરવામાં આવ્યું હોતું તેમાં ડૉક્ટર રૂઝવેલ નામનો એક નીચે સોશિયોલોજિસ્ટ લખતર લેખો મધ્યાકાળે કૉન્ફરન્સનું કામ પત્યા પછી ડૉ. રૂઝવેલાના કેટલાક ગૌરવર્ણુ અમેરિકન પ્રોફેસરને ઇચ્છા થઇ કે આ જ વિષયનો વિશેષ જિહ્વાપોષ કરવા માટે આપણે સર્વે એકાદ ક્ષધાશાન્તિગ્રહમાં જઈ ત્યાં એક ખીળ આપે છટા મનથી ચાર શબ્દ બોલીએ. એટલે, આખો દિવસ કૉન્ફરન્સમાં કામ કરી થાકેલા

§ Like a high-born maiden

In a palace-tower,

Soothing her love-laden

Soul in secret hour

With music sweet as love, which overflows her bower :

વિદ્વાનોને આ સૂચના પર્વદ પડતા, એક મ એને અમનના મૂકવા એ મંડળી નીકળતી હતી ત્યાં ડૉ. ડૂન્વોએ હસતા હસતા તેઓને કહ્યું ' મિત્રો ! એક વાત તમે બધા જુવી જાઓ છો. તે એ કે તમારી સાથે મારાથી તમારા સુધાશાન્તિગૃહમાં આવી સમશે નહિ એટલે જો હું આવું એમ તમારી ધ્રુજ હોય તો આપણે સર્વે મળવા માટે રેલવે-સ્ટેશન-સિવાય બીજી જગ્યા નથી ' ડૉ. ડૂન્વોને મૂંઝીને જુલુ બીજાઓને દર ન હોવાથી બધી મંડળી રેલવેસ્ટેશનને ગઈ આ ઉપરાંત ગૌર અને સ્વામી નર્મજેદના બીજા કેટલાક દાખલા લાના લજપતરાયના પુસ્તકમાંથી આ આર્ટિકલમાં નોંધ્યા છે

આ પ્રમરના અકારણ બેદોતો મર્મ પછી સ્વર્ગ માટે બચાવ દરવાજો અમારો ધરો નથી—પણ આ સર્વવ્યાપક દોષ ઉપરથી મનુષ્યપ્રકૃતિના રનાત્મક ગુણનું અનુમાન કરી આપણા રાજકીય અને સામાજિક સુધારકોને ધીરજ ધરો—નર્મજેદની બાકાત બોલીએ તો ' વીર સાથે 'ધીર' થઈને—મમ લેના સૂચના છે

આ અમનો મુખ્ય ગદ્યલેખ પરસોવાસી પ્રિન્સિપાલ ગોપાળ ગોશે આગકર (ટ્રીસન કોલેજના સ્થાપકમળના)નો ધર્મનિષ્ઠ એ જૂનો લેખ છે

એ લેખની માત્ર પ્રસ્તાવના જ આ અમ્માં છે, અને મુખ્યનિષ્ઠાગ ઉપનબ્ધ થયે નથી—એટલે એ લેખનું ' ધર્મવિચાર ' જગ્યા વિચાર ' એ મથાણુ વાચકને જાણના નાખે છે પ્રસ્તાવના આગથી પચામ વર્ષ ઉપરના જમાનાના આપણા વિચારવત શ્રેયસ્ક્રોધની માનસિક સ્થિતિનું સાદું પ્રતિબિંબ પાડે છે બાકી અદ્યુત પ્રસાદવાળી, અને વિચાર સુરેખ સચનાથી ગોઠવાએના છે ઉભયમાં મિ મિનતુ સ્મરણ થાય છે જોકે બહુ નથી પ્રસ્તાવનામાં ન પાણુ દોષ પણ જોઈલું છે તેજી શાન્ત વિચારવાળુ અને લેખની મત માટે માન ઊપજાવે એનું છે આખે લેખ લખાયો હોત તો સારૂ થાત—એ વાચક થયા વિના ગઈતું નથી આ લેખનો મુદ્દો દરેક જણને પોતાના વિચાર પ્રકટ કરવાનો અધિકાર છે એ વિચારથી જનમજાજને પોતાનું અસ્તિત્વ જ નાશ પામશે એમ લખ પામતાનું મજીલ ખરેખર લાગતું હોય તો પેના મનુષ્યને એના વિચાર પ્રકટ કરતા અટકાવવાનો અધિકાર છે અને પેના મનુષ્યને પોતાના વિચાર મદસ્તવના અને જનસમાજ આગળ ગમે તે થાય તો પણ મૂકવા જેમ જ લાગતા હોય તો જીનમ વેઈને પણ મૂકવાનો મામો અધિકાર છે—માત્ર એ વિચાર એણે પૂર્ણ શાન્તિથી, શ્રમ લઈને, અને મુખ પહો મરેના દોષા જોઈએ આ લેખનો આ મુખ્ય મુદ્દો છે—અને એ ગીતે પોતાના વિચાર માટે જનસમાજમાં સહિષ્ણુતા ઊપજાવવા આ પ્રસ્તાવના લખનારમાં આવી છે હેતુ પેરેશાદમાં લેખક કહે છે " કાઈનો ધર્મવિચાર ગમે તેવો હો પણ એણે આ વાત કરી જુલવી ન જોઈએ કે એ પોતે અને જેના ધર્મવિચાર એને પમદ નથી એવા માં—તે મને એક જ વિશ્વના અંશ છે, અને એ વિશ્વ જો એક જ વિશ્વકર્તાએ ઉત્પન્ન કર્યું તો એ મને તમને મનસ્વિનો મંમન્ધ ક્ષત્રપ થાય છે આ દારણથી તેઓએ પરસ્પર દ્રેષ કાઢેા થોએ નથી એજી જ નહિ પણ તેઓ પૈકી એકના વિચાર બીજાને એ

તેટલા અપ્રશસ્ત લાગે તો પણ ઉભયનો જનક ઉભયને પૂજ્ય એવો સામાન્ય વિશ્વકર્તા છે તે માટે એકે બીજાનો દ્વેષ કરવો એટલે ‘સર્વજ્ઞ’, ‘સર્વસાક્ષી’ અને ‘સર્વશક્તિમાન’ પૂજ્ય એવા વિશ્વપિતાની—એટલે કે પોતાના જ પિતાની કૃતિની નિન્દા અને તિરસ્કાર કરવા સમાન છે.” દરેક જાણુને પોતાના વિચાર નિર્ભયતાથી પ્રકટ કરવાનો અધિકાર બંદે કરજ છે એ વાત લેખક બહુ સારા દૃષ્ટાન્તથી સમજાવે છે. એ કહે છે કે આ વિશ્વમાં એક કણનો કે એના લેશ પણ સામર્થ્યનો નાશ કરી શકતો નથી ન્હાનામાં ન્હાની ચીજ પણ વિશ્વમાં હોય વિશ્વની ગતિ ઉપર અસર કરે છે. પૃથ્વી ચન્દ્ર કરતાં પચાસ ગણી મોટી છે તેથી ચન્દ્ર પૃથ્વીનું આકર્ષણ કરે તે કરતાં પૃથ્વી ચન્દ્રનું પચાસગણું આકર્ષણ કરે છે પરંતુ તેથી ચન્દ્રનું પૃથ્વી ઉપર આકર્ષણ નથી એમ નહિ. પૃથ્વી ઉપર ભરતીઆટ એ કરે છે. તે જ પ્રમાણે અન્યમાં અન્ય મનુષ્ય પણ સર્વથા બેધીન નથી. આપણા અસ્પ વિચાર પણ જનમમાજ આગળ મર્યાનો આપણો હક છે.

“The Modern Review: આ માસિકના નવેમ્બરના અંકમાં “The Immemorial Concert of Asia” એ ખાસ વાચવા જેવો લેખ છે. એ લેખના કર્તા પ્રો. વિનયકુમાર સરકારે પ્રાચીન હિન્દમાં ‘Asia-sense’ શબ્દને ‘એશિઆ-દૃષ્ટિ’ કેવી હતી એ બતાવ્યું છે. હિન્દુ ચીની અને જાપાની એ ત્રણ લોકને માટે જાપાન ભાષામાં ‘સાન-ગોકુ’ (San goku) શબ્દ છે—એ આ ત્રણ પ્રજાના પરસ્પર વ્યવહાર અને તબજન્ય એકતાની સાક્ષી પૂરે છે. બીજાકૃત “ચીનમાં બૌદ્ધ સાહિત્ય” માંથી ઇ. સ. ૨૨૦ થી માંડી છેક છઠ્ઠા સદીના અન્ત સુધીના ઉપદેશકો અને અન્યકારોની નામાવલિ આપી છે—જેમાં હિન્દુસ્થાનના વતનીઓનાં મંજ્ઞામંથ નામો જોવામાં આવે છે. તે પછી કર્તાએ હુએન્સંગના અને તે પછીનામયની તમારીખમાંથી હિન્દુસ્થાન અને મિંદલદ્વીપ સાથેના ચીન અને જાપાનના વેપારનો તથા પરસ્પર આવળનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. શુમ સામ્રાજ્ય પછી પણ ઇ. સ. સાતમા સદીથી અગીઆરમા સદી સુધી હર્ષવર્ધન, ચાલુક્ય, ચુર્જર પ્રતિહાર, પાલ અને ચૌહા સામ્રાજ્યમાં પણ એ મંજ્ઞા કાવચ રહ્યો છે. અને પ્રસિદ્ધ ચીનાઈ સાધુ ઇમિંગની સાથે ચીનમાં ધર્મોપદેશ કરનાર, હિન્દુસ્થાનના બૌદ્ધ સાધુઓનાં નામ જોવામાં આવે છે—ઈસ્માદિ કહી પ્રો. વિનયકુમાર એવો સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન કરે છે કે લગભગ હજાર વર્ષના એ યુગમાં ભૂગોલ દૃષ્ટિએ (geographically), ચીન એ ‘સાનગોકુ’નું મધ્યમિન્દુ હતું, અને મંદકૃતિ દૃષ્ટિએ (culturally) હિન્દ એ સર્વતું શુરુસ્થાન ભોગવતું હતું.

એવો જ એક બીજો વાંચવા જેવો લેખ ડૉ. પ્રથમનાથ બેનરજીએ લખેલો “The Administration of Justice in Ancient India” ઉપરનો છે. એમાં નારદ અને બૃહસ્પતિ સ્મૃતિ, શુકનીતિ અને ચાણક્યમ્યર્ચશાસ્ત્ર—વગેરે અનેક પ્રમાણોને આધારે, જૂના વખતમાં ન્યાયવ્યવહાર કેવી રીતે ચાલતો એની વિગત બતાવી છે.

એ જ નતનો એક ત્રીજો લેખ “ The Ideals of the Ancient Hindu State ” નામનો નરેન્દ્રનાથ હોનો લખેલો છે. આ અંકમાં એ લેખનો ત્રીજો ખંડ છે અને તે ધણો ટૂંકા છે. એમાં આપણે ત્યાં પ્રાચીન રાજ્યની ભાવના શા પ્રકારની હતી, રાજ્યના અંગમાં ચાતુર્વર્ણ્યનું સ્થાન, અને આધ્યાત્મિક પુરુષાર્થ એ એનું પ્રયોજન, અને તેના રાજ્ય માટે રાજ્યકર્તાની આવશ્યકતા—ધર્માદિ બાબતો બતાવી છે.

“ The Indian Review—આ પત્રના ઑક્ટોબરના અંકમાં હિન્દુસ્થાનની ખેતી ત્રિદિ ગ્રંથંથી મિ. મૅક્લેના (ડિરેક્ટર જનરલ ઑફ એગ્રિકલ્ચર) ના રિપોર્ટનું અવલોકન છે. એમાં કપાસ, ઘઉં, ચોખા, શેરડી વગેરે પાકની બાબતમાં ખાતાએ શી શી શોધો અને શા શા સુધારો કર્યા છે તેનું વિગતેથી કરાવ્યું છે. ફક્ત પૂસામાં જે ઘઉંની જાતમાં સુધારો કર્યો છે તેટલાથી આવતા ખાંચ વર્ષના (૫૦ લાખ એકરમાં) પાકની કિંમતમાં સાડાસાત કરોડ રૂપિયાનો વધારો થશે એમ જણાવે છે. મિ. મૅક્લેના આ ખાતાના કામને લીધે જમે પાસે દેશને વાર્ષિક ૩૩ કરોડનો લાભ અને ઉધાર પાસામાં ખાતાનું ખર્ચ— ૫૦ લાખ—બતાવે છે. એ અધિકારીની એવી સલાહ છે કે કેળવણીના જમીનદારોના છોકરાઓ માટે દેશી ભાષામાં કૃષિશાસ્ત્રના શિક્ષણની શાળાઓ જાહેર, અને અબણ ખેડૂતોને માટે એમના ગામમાં નવી પદ્ધતિની ખેતી નજરોનજર કરી દેખાડે.

ખીજો વાંચવા જેવો લેખ “ Education of Sudras in Ancient India ” નામનો—બાણુ શશિભૂષણ મુખરજી નામે શુદ્ધ્યે લખેલો છે. પ્રાચીનકાળમાં શુદ્ધથી ફક્ત વેદવિદ્યાનું જ ગોપન થતુ અને તે પણ એના ચમ્પદાચાર અને શબ્દશ્રવણ પૂરતું જ—તે સિવાયનાં શાસ્ત્રો જણાવે એને બાધ ન હતો. ઉપનિષદમાં જાનશ્રુતિ પૌત્રાદય—જેને રૂઝવે મુનિ ‘ શુદ્ર ’ કહે છે—તેને પણ એમણે અભ્યાસના ઉપદેશ કર્યો છે. મનુસ્મૃતિમાં સર્વ પાસેથી એટલે (શુદ્ર પાસેથી પણ) જ્ઞાન લેવાનું કહ્યું છે તથા શુદ્રને ઘડપણમાં ‘ મનાર્દ ’ એટલે માનલાયક કહ્યો છે. ચાતુર્વર્ણ્ય શુદ્રના દસ્તાવેજ ઉપર ત્રણ શુદ્રની સાક્ષી કેસવવાનું છે—અર્થાત્ એમને લખતો આવડતું હોવું જોઈએ એમ ફલિત થાય છે. મહાભારત તથા પુરાણોમાં કેવળ વેદ બાદ કેરતાં બધી જાતની વિદ્યાની શુદ્રને છૂટ આપી છે, તથા કહ્યું ધર્મબ્યાધ વગેરે વિદ્યાન શુદ્રોના લાખલા પણ ધણ વાચવામાં આવે છે.

આ લેખમાં સત્યની એક વીસરણ જતી બાણુ તરફ ઠીક લક્ષ ખેંચવામાં આવ્યું છે.

[ઘસન્ત-ઑફિસ.]

એક—કુમારીની ભાવના.

મહારા 'જીવનની ચાર ચાર ભાવના.

પ્રાણતારણે તે એક
દિવદીપ મહારે એક.

તોય 'જીવનની ચાર ચાર ભાવનાઃ
મહારા જીવનની ચાર ચાર ભાવનાઃ

૧

એક દેવ શે દિદારઃ

તેજકેરે આંખાર.

આત્મનજનો આધારઃ

મહારા જીવનની ચાર ચાર ભાવનાઃ

૨

એક વપનો સમાનઃ

ઉર પ્રાણનો આરામ

સ્નેહસુંદર શી વાન

મહારા જીવનની ચાર ચાર ભાવનાઃ

૩

એક નામ અભિરામ

પ્રણય શુંજનનું રામઃ

જીવનનોદા સુકનઃ

મહારા જીવનની ચાર ચાર ભાવના

૪

મહારા સાચો એક સ્વામઃ

એકપત્ની પ્રમાણુઃ

હું સીતા ને એક રામ

મહારા જીવનની ચાર ચાર ભાવનાઃ

મંલુલાલ જમનારામ દવે,

વચન અને કર્મ.

(શિખરિણી) .

રમ્યાં કાવ્યો રૂઢાં, કંઇ અવનવાં પુસ્તક લખ્યાં,
સભાઓમાં મ્હોટા સ્વર થકીં ઘણાં. બાપણુ કર્મો,
છટાથી જ્યાં ને ત્યાં વચન અતિ ઉદામ ઉચર્યાં,—
વળ્યું શું જો એવાં વચન કૃતિમાં ના જ ઉતરીં ? ૧

પ્રીતિકેસ પાઠો અવર જનને કંઇક શિખવ્યા,
“ અરે ! જો બંધુઓ ! પ્રીતિમય જનો ! ” એમ પ્રલખ્યા,
વળ્યું શું એથી જો વચન મહુ એ નિષ્કળ વલ્લાં,
અને પોતાનાંયે હૃદય શુચિ પ્રેમે નવ દ્રવ્યાં ? ૨

“ અવભૂમિને માટે, હૈવન સધળું અર્પણ કરો,
મર્યા રહે ! આપી વો સક્ષા ! હૃદયે લેશ ન રરો ! ”
કહ્યું એવું એવું, પણ ન કંઇયે હાથથી કર્યું,
બાળ્ય ગયે સૂનું વચન મુખથી જોત નિસર્થ. ૩

“ પ્રભુની પ્રીતિ તે સક્ષા મુખનું કારણ મહા,
મળે તેને ભાવે, નવ વિસરશો આ અવનિમાં.....”
બની મ્હોટા જાની વચન કંઇ કે ગર્ભોર વદા,
છતાંયે—કર્મોમાં,—નિયમ પ્રભુ કેસ નવ ગણ્યા. ૪

“ દયા-પ્રીતિ એના હપગ સધળા ધર્મરચના,”
વદા એવું એવું, હૃદય ન કદાપિ દ્રવીં શક્ત્યાં;
નહીં દાઝ્યાં દેખી દુઃખ અવરના લેશ દિશમાં,
નહીં ભાંજ્યાં તેનો નિરખો વસમા ન્યાય જગના. ૫

“ તને ખોટા લેહો, મમત-અભિમાનો પરિહરો,
તને દૂંઢી જુદી, કંઇક મન મ્હોટાં પણ કરો.”
કહ્યું એવું તોયે નિજ હૃદયમાં ફેર ન પડ્યો,
નશ્વરી વાતોમાં સ્વજન થકીંયે હું લડી પડ્યો ! ૬

(અનુષ્ઠુપ)

વિચારો વચનો ત્હારાં પ્રેમ ને શુભ હો બલે !
પરિપાક નહીં એનો થરો શું કાર્યમાં હવે ? ૭

મોહનલાલ પાર્શ્વતીશંકર દવે,

ચર્ચાપત્ર.

રા. રા. રણજીતરામ વાવાલાઈ અને ગુજરાતી રંગભૂમિ.

‘વસન્ત’ ના મેહેરખાન મંત્રી સાહેબ:—

મેં ૧૯૭૨ ના માર્ગશીર્ષના વસન્તના અંકમાં ‘હવાર વન્સ મોર’ એ મથાળાથી એક ચર્ચાપત્ર મેહારે લખેલું પ્રસિદ્ધ થયું હતું; તેના જવાબમાં કાલ્ચુનના અંકમાં રા. રણજીતરામે એક ચર્ચાપત્ર લખેલું પ્રસિદ્ધ થયું છે; તે તથા સને ૧૯૧૬ ના ફેબ્રુઆરી માસના સમાસોચકના અંકમાં રા. રમણીયરામ એશ્વર્યનરામે મેહારા તરફનું ચર્ચાપત્ર પ્રગટ થવા પછી તેનો ઉત્તેજ કરીને સર કરેલો ‘ગુજરાતી રંગભૂમિ’ નામનો લેખ વાંચીને એટલે મંતેય થાય છે કે મેહારા ચર્ચાપત્રના અંતમાં મેં જે આશા રાખી હતી કે મેહારી સૂચના વિશે કંઈ વિચાર થશે અને સાહિત્યવિભાગી રસિકોમાં ચર્ચાશે તે આશા કેટલેક અંશે કળીખૂટ થઈ છે; એટલું જ નહીં પણ મેં ‘નિદા’ માંથી જાગીને રા. રણજીતરામને તેથી પણ મદ ‘નિદા’ માંથી દરેકજાને ન્વગૃત કરીને આ વિષય મંત્રંથી ચર્ચાપત્ર લખવા તથા એક નાટક જે સમાસોચકમાં ‘તેમ્પર્ગિંડ’ નામથી પ્રગટ થાય છે તે વખત પ્રદત્ત કર્યા છે તેથી એક પ્રકારનો આનંદ થાય છે.

હું ધારું છું કે રા. રણજીતરામ મેહારી ટીકાનો આશય બરાબર સમજી સમ્યા નથી. મેં બતાવેલા દોષો અસ્તિત્વમાં છે એમ તે ત્રીસરે છે પણ તે દોષો બતાવવાનો પ્રકાર તેમને બહુ ગૂનો અને જાણીનો લાગે છે તે કમણથી તેમને તે માન્ય નથી એમ જણાય છે. જૂનું અને જાણીતું એટલું ત્યાજ્ય અને નહુ એટલું સાદુ એ કેટલાક અવિચારી સુધારકોએ મહણ કરેલા સિકાન્તનું અવસંમન રા. રણજીતરામને લેતા જોઈને આશ્ચર્ય થાય છે. દોષો ગમે તે પ્રકારે બતાવાય, હશે; પરંતુ મેહારા ચર્ચાપત્રનો મુખ્ય ઉદ્દેશ તે દોષો નિવારણ કરવા માટે શા ઉપાય લેવા જોઈએ તે મંત્રંથી વિચાર કરવાનો છે, એટલે મેં સૂચવેલો માર્ગ રા. રણજીતરામને છટ ના હોય તો અન્ય ઉપાયો તેમણે સૂચવવા જોઈતા હતા; પરંતુ તેમ નહીં કરતાં ‘સાહિત્ય’ ના રા. તંત્રી સાહેબ તેમના ચર્ચાપત્ર સંમંથી જુન માસના અંકમાં લખે છે તેમ રા. રણજીતરામે તેમની હમેશની ન્યાયપુરઃસર રીતથી અજાગા જઈને વિષય સાથે કંઈ મંત્રંધ ધરાવતું નથી એવું લખી કાઢયું છે એ જોઈને ખેદ થાય છે. રંગભૂમિને મંદકારી કરવાના મેં જે માર્ગ સૂચવ્યા છે તેથી નિરાળા જે માર્ગ તેમને લાગે છે તે તેમણે રખડતાથી બતાવવા જોઈએ છે.

રા. રણજીતરામ એમ માને છે કે ગુજરાતી રંગભૂમિ માત્ર “અમંદકારી ધનાદયો, અર્ધમંદકારી કેળવાએલાઓ અને મહેનતુ અથવા કૃત્તિસંસ્કારી શુદ્ધ વર્ગને લીધે જ” છે, ખરી વાત છે કે નાટકો જોવા માટે મહેંટા બાગ આવ્યા પ્રકારનો જાય છે તથા પ્રયોગ

કરનારાં પાત્રો પણ હવે પ્રકાશનાં હોય છે; અને એ વર્ગને મંદારી કરવો તથા તેમનામાં કેળવણીની વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ અથવા વિદ્વાનોના આશ્રયથી નીભતી છલાહીદા રગભૂમિ બનાવવી જોઈએ એમ મંદાર પણ કહેવું છે. તે વસન્તના ૫૪ ૬૭૨-૬૭૩ ઉપરની સ્થિતિ સમાર ઉડા ઉતરીને રા. રણજીતરામે ધીરજથી વાચી હોત તો તેમને પણ સહજ જણાઈ આવત, કારણ કે મહે લખ્યું જ છે કે — “સાહિત્યપરિષદે એક સુનદા વિદ્વાનોની કમીટી નીમીને આપણા નાટકો તથા રગભૂમિની હાલની તથા પૂર્વની સ્થિતિ અને યુરપના તથા બીજા દેશો તથા હિન્દુસ્થાનના બીજા પ્રાન્તોનાં નાટકો તથા રગભૂમિની તેની જ સ્થિતિ મેળવી બારીકાઈથી અવલોકન કરીને જે જે ખામીઓ જણાય તેનો તથા જે જે ઉપાયોથી ખામી રચળે સુધારા થવા હોય તે તે ઉપાયો લાગુ કરવાથી સુજ્વરાતી નાટક તથા રગભૂમિની સ્થિતિમાં સુધારો થઈ મક્કે એમ છે કે કેમ તે વિશે યોગ્ય રીતે સૂક્ષ્મ વિચાર કરીને રા. રા. ઉપાય લેવા જોઈએ તેની વ્યવહારમાં કામે વેવાઈ સકે એવી એક યોજના ધરી કાઢવી જોઈએ, અને તે યોજના એકાદ સારી નાટકકમ્પની મારફત અગર ‘એમેટ્યુર’ કમ્પનીની મોકલણ કરીને તેના દ્વારા અમલમાં મૂકવી જોઈએ... .. સુજ્વરાતી નાટ્યમંડલને કથાની પણ આવર્યક્તા છે, આવાં મંમેવનોમાં હાવની, નાટક કમ્પનીઓના મેનેજરો, માલીકો, તથા તેમાં ઉત્તમ ગણાતી નરો તથા ન્દીઓને ખાસ આમત્વણ કરીને બોધાવવા જોઈએ અને તેમને આપણી ભાવનાઓ, આપણા હેતુઓ વગેરે યોગ્ય રીતે સમજાવવા કે જ્યાં બની સકે તો તેમને જ ઉપરની યોજનામાં કામે લેવાય અને આપણા કામમાં સરળતા આવે ” આમ કરવાથી જ રફતે રફતે હાવના વર્ગને મંદાર તથા કેળવણી મળશે અને ધારેલો સુધારો થશે અને “આપણે જે આદર્શ કમ્પીએ છીએ તે આકાશકર કરી સફીથું” એવી પ્રતીતિ થાય છે, બાકી “વિદ્વાનો ધનાદય થાય અથવા ધનાદ્યો વિદ્વાન થાય તો જ રગભૂમિના મંદાર ઉડ્યા થાય “ એ મિદ્વાન્તને વંગી રીતે ગદ નેતા બેસીથું તો કાંઈ થઈ મકશે નહીં એ નિશ્ચિત છે આપણામાં જેમ માત્ર ધનાદય અને માત્ર વિદ્વાન નોક છે તેમ જ “ધનાદય વિદ્વાનો” અને “વિદ્વાન ધનાદ્યો” પણ કંઠા નથી ? હું તો માનું છું કે રા. રણજીતરામનો આ મિદ્વાન્ત પણ ભુલભરેલો છે અને બીજા અનુભવતું પરિણામ છે કારણ કે માત્ર વિદ્વાન હોય એવા માણસો પણ માત્ર ધનાદય માણસોની મદદથી ધણું કરી મકે છે અને માત્ર ધનાદય હોય એવા માણસો માત્ર વિદ્વાન હોય એવા પામે ધણું કાર્ય કરાવી સકે છે એ જગજગ હેર છે, ધનાદય લોકોને કાંઈક રસિક બનાવવા, કાંઈક સાહિત્યપ્રેમી કરવા એ કામ વિદ્વાનોનું છે, અને એવી રીતે રસિક તથા સાહિત્યપ્રેમી બનેલા તથા સ્વાભાવિક રીતે જ સાહિત્ય ઉપર પ્રેમ ધરાવનાર બાકે “વિદ્વાન ધનાદ્યો” સુજ્વરાતમાં નહોતા અને નથી એવો રા. રણજીતરામનો નિરાશાજનક સિદ્ધાન્ત, રા. પુરોષોત્તમ ત્રિશામ, સ્વ. મર ચીતુભાઈ માધવનાથ, સ્વ. સુરમિંદુલ કલાપી, મર પ્રભાકર પાણી, ઓ. મી. લતુભાઈ આમળદાસ, બા. મગરના મદાગળ આવમિંદુલ, લાંબડીના ઠાકોર સાહેબ દોવતમિંદુલ અને શ્રીમત મયાગરાવ માધવનાથ મહારાજનાં નામ તથા કામ જાણ્યા પછી જાએ જ કાંઈ સ્વીકારી સકે. રા. રણજીતરામના સિદ્ધાન્તનો અર્થ તો એટલો જ

થાય છે કે જેમ કેટલાંક વર્ષ ઉપર કેટલાંક મંચારસુધારકો કહેતા હતા કે મંચારસુધારો પ્રથમ થયા શિવાય રાજકીય સુધારો થઈ સકે નહીં તેમ વિદ્વાનો ધનાઢ્ય થાય અથવા ધનાઢ્યો વિદ્વાન થાય ત્યાં સુધી રંગભૂમિના મસ્કાર હયા થાય નહીં માટે હાય જોડીને ખેશી રહેવું ને જે થાય તે જોયા કરવું; પરંતુ જેન પેના સસારસુધારકોનો મિદ્ધાન્ત હમવા જોવો હોઈ ખોટો પડ્યો છે તેમ જ ગ. રણુજીતરામનો સિદ્ધાન્ત પણ હમવા જોવો ને ખોટો પડે તેવો છે એમ કહેવું પડે છે. “વિદ્વાન ધનાઢ્યો” અથવા “ધનાઢ્ય વિદ્વાનો” ને રંગભૂમિ ઉપર જતાગ્યા તો રા. રણુજીતરામ માગતા નહીં હોય એમ ધાક છુ; તો પછી હાય છે તે વિદ્વાનો તથા ધનાઢ્યો રંગભૂમિના મસ્કાર હયા કરવાને યોગ્ય મદદ કરી શકે તેવા છે એમ કહેવાને કાંઈ હરકત નથી.

આપણી રંગભૂમિ ઉપર ખેન કુનારા મહે જે ભરેલા તથા તરગાળા લોકો છે અને તે અભણ, અરપશિશ્તિ, અર્ધસંસ્કારી હોય છે અને માનિકો તથા બ્યસ્થાપકો પણ એવા જ હોય છે એ વાત ખરી છે, પણ તેમને કેળવના માટે—નાટક ભજવવાનું શીખવવા માટે—ભહેંગ સાળાઓ કાઢવાનો રા. રણુજીતરામનો વિચાર તો અપૂર્વ જ છે; કોઈ કાળે, કોઈ દેશમાં એની જાહેર સાળાઓ હોવાનું ભાવ્યામાં નથી અને એ બનવું પણ અશક્ય છે, પરંતુ નાટ્યમંચેવનો, એમેટ્યુરના નાટ્યપ્રયોગો કરી બતાવનારી ક્લબો વગેરે દ્વારા એ વિષય મંચેથી હાલપોહ કરવાથી તથા સારા મારા નાટકોના પ્રયોગ કરી બતાવવાથી તે લોકો ઉપર ધણી અસર થઈ શકે એમ છે. મસ્કારી હયા ગાતિના કોઈ માણસો ભરેલા તથા તરગાળા સાથે રંગભૂમિ ઉપર ના ઉતરે એ સ્પષ્ટ છે ખરું, પણ તેના માણસો એમેટ્યુર ક્લબો કાઢીને પ્રયોગ કરી શકે અને તેમ વખતે વખત થનાથી નીચ વાતારણુ ઉપરિચિત હની સહાય એમાં કાંઈ શક નથી નહીં સ્વ. રા. શાળાઆઈ પીળશાએ નાટકકમ્પનીના મેનેજર બનીને રંગભૂમિને યથાશક્તિ મસ્કારી કરવા માટે પ્રયત્ન કર્યા હતા. અને તેમને જે કાંઈ ફતેહ તે કાર્યમાં મળી હતી તે ઉપરથી એટલું નક્કી માની સહાય એમ છે કે મસ્કારી માલીકો અને બ્યસ્થાપકો હોય તો પ્રયોગ કરનારા પણ તેમના પ્રયત્નથી મસ્કારી બની શકે કારણ કે આ ભરેલા તથા તરગાળા લોકો જેમનાં તરફ ગ. રણુજીતરામ કાંઈક તિરસ્કારની વૃત્તિ બતાવે છે તેમનામાં નાટ્યપ્રયોગો કરવા માટે કાંઈક સ્વાભાવિક શુદ્ધિ—પરખાથી એ ધંધો કરતા હોનાથી—રહેલી હોય છે. માત્ર તે શુદ્ધિને કેળવીને સંસ્કારી બનાવવાની જરૂર છે એમ સ્વ. અમૃત કેશવ નાયક, દનસુખ, મોહન, મૂળચંદ વગેરે જાણીતા નોટોને જેમણે રંગભૂમિ ઉપર કુળજાથી પ્રયોગ કરતાં જોયા છે તેમને જણાયા વગર રહેશે નહીં; એટલે હાલ જે લોકો નાટ્યપ્રયોગો કરે છે તેમને જ અને તેમની બતના અન્ય લોકોને નાટકકમ્પનીના માલીકો અને બ્યસ્થાપકો ભહેંગ સાળા વગર પણ કેળવીને મસ્કારી બનાવી શકે એમ છે અને તેટલા માટે જ મ્હેં સચબુ છે કે મમેલનોમાં હાલના નાટક કમ્પનીઓના મેનેજરો, માલીકો, તથા ઉત્તમ ગણાતા નોટો તથા નીચોને ખાસ આમત્રણ કરીને બોલાવવા જોઈએ અને તેમને આપણી ભાવનાઓ, આપણા હેતુઓ વગેરે

યોગ્ય રીતે મમળવવા કે જેથી બની મકે તો તેમને જ આપણી યોજનામાં કામે લેવાય અને આપણા કામમાં સરળતા થાય. નાટકો, ગ્રન્થો, નટો, નટીઓ, અને નાટક કંપનીઓના માલીકો તથા વ્યવસ્થાપકો સંસ્કારી થાય તો પછી તે નટો વગેરે ગમે તે જાતના હોય તો પણ તેમનાં કામ આદર પામશે જ અને તે લોકો પ્રતિદા પણ મેળવી સફરે અને અંમેટયુ કાર્ય નફા પણ પ્રેરણા થઇ ઉત્સાહ વધશે; પણ જાતકાળમાં તે પ્રમાણે ધ્યું નથી માટે પ્રયત્ન કર્યા વગર નિગમવાદી બની બેસી ગયેલુ એમ રા. રણુજીતરામ કહેતા હોય એવો ભામ થાય છે.

ગુજરાત એ વેપારીઓનો દેશ છે—વિદ્વાનોનો નથી—એ ગુજરાતનું કમનમીય છે એમ મ. રણુજીતરામ માને છે. પ્રથમ તો આવી અસંમદ વાત આ ચર્ચામાં કાવીને શોધ કરવાને કાંઈ કારણ નહોતું તો પણ જ્યારે તેમણે તે વાત આગળ આણી છે ત્યારે કહેવું પડે છે કે રા. રણુજીતરામ બહુ મંકુચિત દૃષ્ટિથી ગુજરાતને જુએ છે. ગુજરાતમાં વિદ્વાનો નથી, માત્ર વેપારીઓ જ છે એમ કહેવું વાજબી હોય એમ લાગતું નથી; જે દેશમાં વેપારીઓનું પ્રમાણ વધારે હોય તે દેશમાં વિદ્વાનો હોય નહીં અગર વેપારી વિદ્વાન હોઈ સકે નહીં અથવા વિદ્વાન વેપારી હોઈ સકે નહીં એમ યુ. રા. રણુજીતરામનું માનવું છે? એમ તો ઇંગ્લાન્ડ દેશ વેપારીઓનો છે અને ઇંગ્લેન્ડ પ્રજા વેપારી પ્રજા છે એ પ્રમિદ છે છતાં ઇંગ્લાન્ડમાં વિદ્વાનો નથી? યુ. રા. સાહિત્યવિષયક કાંઈ પ્રવૃત્તિઓ થતી નથી? અને સાહિત્યની મર્યાદામાં સુધારા વધારા થઈ સકતા નથી? હું નથી ધારતો કે રા. રણુજીતરામ એવું માનતા હોય કાળજી કે જે નાત પ્રત્યક્ષ છે, જે વાત કતિદાસથી સિદ્ધ થયેલી છે તેના વિરુદ્ધ માન્યતા હોઈ શકે જ નહીં ગુજરાતમાં પ્રતિષ્ઠા, મન્દાન વગેરેને યોગ્ય એવા કમા આજીવને ઉદ્દેશીને રા. રણુજીતરામે આ શોધવાપ કર્યો છે તે મમજ મહત્ત્વ નથી, તો આ મનથી ‘સાહિત્ય’ ના ન તરીકે જુન મામના બકમાં ૪ ૩૨૬ ઉપર જે વખતુ છે * તે કળા વિશેષમાં એટલું કહેવું જોઈએ કે ગુજરાત આથી પણ વધિક પક્ષિતો વેપારીઓનો દેશ બનશે અને ધનવાન થશે ત્યારે જ રા. રણુજીતરામ જે ‘ધનાદય વિદ્વાન અથવા વિદ્વાન ધનાદય’ માટે જામના કરે છે તે વર્ગ જે તેમના ધારના પ્રમાણે હાય નહીં હોય તો ઉત્પન્ન થશે; લક્ષ્મી તથા સન્સ્વતીને વિષ્ણુનાં નહીં પાડતાં તે બન્ને નિરાતર મેયુક્ત ગુજરાતમાં વામ કરીને ગઈ એવી જ દરેક દેશબક્તની નજા હોતી જોઈએ, પછી

* ગુજરાત વેપારીઓનો છે તે એકમા ગુજરાતનું માત્ર નમીય નથી પણ આખા દિવંતું સાક નસીબ છે. દિવંતો થોડો ધણો વેપાર દેશીઓના હાથમાં છે તે તેટલે દરજ્જે દેશની મપત્તિ ટકી રહી છે તેનું મરણું માન ગુજરાતીઓને છે. મરસ્વતી કરતાં લક્ષ્મીને પર્મદગી આપવાનો અહીં સવાય નથી પણ નાટકના સાહિત્યના બોજે પણ જે ગુજરાતનો વેપાર ટકી રહેતો હશે તો નાટકના સાહિત્યનો ભોગ અમે તો ખુશીથી આપીશું..... રણુજીતરામજીએ આજણુ શબ્દ વિદ્વાનના પર્વાય તરીકે વાપર્યો હોય એમ જણાય છે; તેમ હોય તો પણ ગુજરાતે કાંઈ વિદ્વાને દેશ પાર કરી હોય એમ નથી.

બને ક્રેડિટ માગ લક્ષ્મીનુ પ્રાપ્ત્ય વધે પણ તેથી સગવડો દેરી દયાઈ જવાના નથી પણ પોતાની સહયોગના પ્રાપ્ત્યથી તેમને પોતાના કાર્યમાં વિશેષ મદદ મળશે તે મ કેવી સુખિનથી કેવી યોજનાથી લેરી તે જોવાનું મામ સગવડો દેરીના બક્ષોનું છે

૧૨ રણજીતરામ છે છે કે 'સચિત સાધનો મિલિટારી છે એવી ખાતરી થતા કોઈની પણ સનાહની રાહ જોયા નિ ॥ નાટ્ય કંપનીના માનીએ તેમને અપ્પત્તાર મંગે ત્યારે એ સાધનો સચવના માટે તથા તે સિલિટારી છે એવી તેમની ખાતરી કરી આપના માટે કોઈએ પણ નવીન કાર્ય શિનાય શરૂ રીતે સુધારો થઈ ચકરો એટલે જ પ્રથમ હુ રા રણજીતરામને પૂછુ છું મહે સચવેલા સાધનોના સ્વીકાર એમ છું કે 'તેમની પામે કરાવેલો એવો હેતુ મહારા ચર્ચાપત્રનો નથી તે લક્ષ પૂર્વે વા વાથી સહજ જણાય એમ છે મગણ કે મહે લખ્યું છે જ કે 'સાહિત્યપ્રેમી જોને મન ઉપર લે તો આ સુધરી સમ, બીજા દેશોમાં પણ નાટ્યની તથા ગગનમિતી આવી જ ૧ આવી પણ વિશેષ અધમ મિથિતિ હતી પણ તે પ્રયત્નથી કેમશ ધણે વરજી સુધરી છે તો આ દેશમાં પણ એ બની સકે નહીં? આવા પ્રયત્ન કોઈ એમ એ વ્યક્તિથી થઈ સકે નહીં માટે જ મહે હું છે કે પરિપક્વ જેથી સરથા આ બાબતમાં ઘણું કરી સકે એમ છે વાસ્તવિક રીતે મરગ બાવજો તથા લેખો, નાટ્યસમ્પત્તો, એમેટ્યુર પ્રયોગો વગેરે સાધનો દ્વારા સામાન્ય લોક મન કમ વચાની ખાસ આવસ્યમતા છે અને તેમ થશે એમ જ સાધનોથી નાટ્ય કંપનીના માટે મને આજ સુધી સાધે વ વળુ હશે તે સાધનોના પશિષ્ટોએ સ્વત ત્યાગ કરવા તરફ તેઓ જ દોરાશે ।

૨ રણજીતરામનો બીજો એ સિદ્ધાંત ધણે બાગે બૂવ બરેલો છે એમ હુ માનું છું તે કહે છે કે "આપણા મસારના નેતા પા મીએ છે, હિંદુઓ નથી, પાગનીઓ ને ચીલો પાડે તે આત્મે ગુજરાતી હિંદુઓ અને મુસલમાનો નિચે છે આ મિદા ત મુખાધનારી થવા પછી રા રણજીતરામને બાધેનો હોય એમ જણાય છે એમકે મુખાધમાં પારસીઓનું પ્રાપ્ત્ય કાટ નિશેષ છે એ ખા છે પણ બહા ની દેશનની શીતીઆઈ' શિનાય કોઈ પણ મહત્વના રીતરીવાજના મધ્યમાં ખરા હલચલી જાડી વૃત્તિઓની આમ તમા, ખાનાપીવામાં, ધધા રાજગાગમાં, ભાષામાં, લખાણોમાં અને અનની અને દિન ચર્ચામાં પારસીઓને ચીતેજ હિંદુઓ આન્યા હોય એમ જણાવું નથી અને મુખાધમાં જો એવી કાઈ પણ અસર જણાઈ હશે તો તે અસર હવે ધીમેધીમે જતી રહેતી જણાય છે અને મુખાધ બહારના ગુજરાત કાગીઆપાડના પ્રેશમાં તો તે અમગનો પાશ જનમે કોઈ એમકેકત ચક્તિને લાગ્યો હશે એમ કહી સમય પારસીઓમાં સાચી જાડી મંસ્ત્ર રિના નથી એમ કહેવું થ ન્યાયપુર સર છે ? હું તો માનું છું કે આ ઉપિત પારસીઓના મ લી રા રણજીતરામ કેટલું માન ધરાવે છે તેની સીમાં ખતાવે છે તે સ્વીકારે છે કે તેમના જીવન ઉપર 'પૂન ઉઠીની લીધેલી હિંદુ અસ્કારિતાનો પગ હતો' તેમાં "જે જીવનમંસ્કારિતા હિંદુ મુસલમાન કે અંગ્રેજોના જીવનને રસી રહી છે' તેનું મિથલ ધધ છે એમને ને તે ખૂન મરે છે કે હિંદુ મુસલમાનના જીવન જીવત મંસ્કારિતા

અંગ્રેજોની છે છતાં તે સંસ્કારિતા પારસીઓએ ઉછીની લીધી માટે તે સાચી ને ઉછીનથી એમ તેમનું માનવું છે; કયા તર્કશાસ્ત્રના નિયમોથી રા. રણજીતરામ આવા વિચિત્ર સિદ્ધાન્ત ઉપર આવ્યા તે એ પોતેજ કહી સકશે. આ તેમના મત પ્રમાણે તો મહર્ષિ દાદાભાઈ નવરાજજી, સ્વ. શ્રીરાજશાહ મેહેતા, સ્વ. જેઠેરામજી મલખાસી, સ્વ. સોરાબજી બંગાળી, સ્વ કેમશર કાબાજી, મર્ઝબાન, જમશેદજી તાતા વગેરે સુપ્રસિદ્ધ દેશબંધ અને સાહિત્ય-પ્રેમી વ્યક્તિઓ સાચા અને જાણ સંસ્કારથી વિહીન હતા કારણ કે તેમની સંસ્કારિતા ઉછીની લીધેલી હતી ! મ્હં તો અનેકમાંથી યોગકર્મ નામ ગણાવ્યું છે પણ પારસી કેમ-માંથી ને ઉદાર દાનવીરો થયા છે, ને સાદસ ખેડીને વિશાળ વેપારમાં પ્રવૃત્ત થયેલા છે, ને વર્તમાનપત્રોના મંચાલક અને નિયંત્રક થઈ ગયા છે, અને ને કાંઈ સાહિત્ય, નવલ-કથા વગેરેનું, ઉત્પન્ન કરવા તરફ અંતઃકર્ણપૂર્વક પ્રયત્નો આદરીને સાહિત્ય મેળવનારા થઈ ગયા છે તેમની તોયે આવે અને આ તેજેમજ હાગવનીની બગેળરી અગર સ્પર્ધા કરી મહે તોય કેટલા શુભરાતી તથા સુસંવમાન ન રણજીતરામ ગણાવી સકે એમ છે ? કદાચ આંગ્રીને વેદે ગણી સકાય એટલા પણ ભાગ્યે મળી સકશે છતાં એમ કહેવાની ધૂણતા કરવી કે પારસીઓમાં સાચી જાડી સંસ્કારિતા નથી એ એક વિલક્ષણ અને સર્વદેશી તથા સર્વજાતી કેમ તરફ ગંભીર પ્રકારનો અન્યાય છે એમ કહ્યા વગર ચાલવું નથી. પાર-સીઓમાં હોય નથી એમ મહાર કહેવું નથી; તેઓ ખુશામત અને નક્ક સારી રીતે કરી સકે છે; તેમના સંસારવ્યવહારમાં અનેક દુષ્ટો હશે અને બીજા અનેક ન્હાના મોટા દોષો તેમનામાં હશે પરંતુ તેટલા ઉપરથી તેઓ એક કેમ તરીકે “ સાચા અને જાણ સંસ્કાર ” વગરના છે એમ કહેવું એ વાજબી નથી; ચંદ્ર પોતે સૂર્યનું તેજ ઉછીનું લે છે અને તેનામાં મૃગયાંછન છે માટે ચંદ્ર સંસ્કાર વગરનો છે, ખરાબ છે, નકામો છે એમ શું કરી મકારો ? શુભરાતી રંગભૂમિની હલકી સ્થિતિ માટે રા. રણજીતરામ પારસીઓને જવાબદાર ગણે છે અને કહે છે કે “ એમના સંસ્કારની હીનતામાં ને રંગભૂમિને એમણે જન્મ આપ્યો તે રંગભૂમિ પ્રમથ અને બાલ્યકાળના અસરોવાળી હજૂ રહે એમાં નવાઈ શી ? ” મકારહીન પારસીઓએ શુભરાતી રંગભૂમિને જન્મ આપ્યો એ મોન્યતા વાસ્તવિક નથી કારણ કે મી. ખાલીવાળા, ખટાઉ વગેરે ને પારસીઓએ પ્રથમ પ્રયોગો કરવાનું શરૂ કર્યું હતું તેમની કંપનીઓના હરિચંદ્ર, ભર્તૃહરિ વગેરે પ્રયોગો જૂના વખતમાં બજવાતા જેમણે જોયા હશે તેમને માલૂમ હશે જ કે હાલ બજવાતા પ્રયોગોની સૌથી કરતાં જૂની જ સૌથીથી તે બજવાતા હતા પરંતુ પછીથી નવી નવી કંપનીઓની કળાને સામાન્ય લોકોની હલકી સ્થિતિને અનુકૂળ થાય એવા પ્રયોગો રંગભૂમિ ઉપર આવવા લાગ્યા એટલે પ્રથમની કંપનીઓને પણ રા. રણજીતરામ કહે છે તેમ “ પંધાની સિદ્ધિ ” અર્થે નીચે ઉતરવાની ફરજ પડી, અને વળી ને કે પારસી, કંપનીઓના માલિકો, પારસી હોય છે પણ માત્ર તો ધણાખરા ભૂલ્યા ને તરખાળા જ હોય છે; એટલે અરૂ જોતાં શુભરાતી રંગભૂમિની હાલની સ્થિતિ માટે જોને કંપનીના માલિકો તથા વ્યવસ્થાપકો, પ્રેક્ષકો અને પ્રયોગ કરનારા એ બધા સરખી રીતે જવાબદાર છે એટલું જ નહીં પણ આપણો, વિદ્વાન વર્ગ પણ તેટલે જ દરજ્જે જવાબદાર છે કારણ કે તેમણે પ્રથમથી જ આ વિષયની ઉપેક્ષા

‘સીનરી’ તો જરૂરી છે. આ ‘સીનરી’ ને યોજવામાં આવે છે તે બધી ગુજરાતીઓ તૈયાર કરે છે એમ માની સકાતું નથી; કેટલાક પડદા ચીતરે છે, પણ ખીણ બધી યોજના - ખાગખીચા, દીવા, પ્લાટફોર્મ, દરિયા, નદી વગેરે ખરેખર હોય એવું બતાવવાની યોજનાનાં સાધનો મ્હારા જણ્યા પ્રમાણે પરદેશથી તૈયાર આવે છે અને માત્ર આપણા ગુજરાતી ભાઈઓને તો તે ગોઠવી દેવાનું જ હોય છે. એટલે તેમાં કાંઈ મગર થવા જેવું કે ગુજરાતનું જોરબ વધવા જેવું રા. રણજીતરામને લાગે છે તેવું હોય એમ લાગતું નથી. સંગીત, નાચ, ફારસ વગેરે આપણી રંગભૂમિ ઉપર આવશ્યક થઈ ગયાં હોય તો તે કાદી નાંખવાં બોધએ એમ મ્હાં કહેવું નથી પણ ને હલકી પ્રતિનાં હોય ‘તેમાં સુધારો શી રીતે થઈ સકે તે સૂચવવા માટે અને તેવા બીજા કયા સુધારો શી રીતે થઈ સકે તે ગંબીર યોજના કરવા માટે કમીડી નીમવાની મ્હં બલામણુ કરેલી છે.

રા. રણજીતરામ કહે છે કે નાટક લખનારાઓમાં હવે ધીમે ધીમે સંસ્કારી વર્ગ સામેલ થતો જાય છે એ ખરું છે પણ નાટકકર્મીઓના વ્યવસ્થાપકો તેમાં નાટકો રંગભૂમિ ઉપર લાવના અચ્છા છે કારણકે તેમના પ્રયાગમાં સાદૃશ્ય તેમને મળતું નથી; માટે લાવના માલીકો તથા વ્યવસ્થાપકો, સારા નટ તથા નટીઓને સાથે રાખીને મંથેલનો કરવામાં આવે અને આપણી ભાનનાઓ, હેતુઓ વગેરે યોગ્ય રીતે સમજાવવામાં આવે તો તેઓ સારાં નાટકો રીકારવા તરફ દોરાય; “આમદ રાખી કેટલીક અનિષ્ટ બાળતો કળથી અને ત્રિવેદી સમજાવતી ધીમે ધીમે ફર કરાવવાનો” માર્ગ એ જ છે એમ હું માનું છું.

“વિકાસો રંગભૂમિને યોગ્ય નાટકો લખતા નથી” એમ કહીને રા. રણજીતરામ શોક પ્રદર્શિત કરે છે અને માર્ગ ગુજરાતી નાટકોની યાદી આપે છે અને તેમાં રા. મણિશંકર મનજી બટનાં અને રા. લલિતનાં ચાર અપ્રસિદ્ધ નાટકોનો ઉમેરો કરવાનું જણાવે છે તેની સાથે ભેગભેગું રા. ન્હાનાલાલ કવિએ “નાટકોનાં વસ્તુ ગોઠવ્યાં હતાં” તે વાતનું સૂચન કરી દે છે. “અપ્રસિદ્ધ નાટકો” તથા “ગોઠવેલાં વસ્તુઓ”ના અસ્તિત્વ ગંબીર આ પ્રમાણે કુટુંબ આપીને ઉલ્લેખ કર્યો એ કાંઈકે હસવા જેવું છે અને તે હકીકત આ ચર્ચાપત્રમાં અસ્થાને ગણાય તેથી તે બાદ કરતાં રા. રણજીતરામ ને કહે છે તે ખરું છે. પણ જેમ કોઈ હૃદયના રોગથી પીડિત માણસની માવજત ધણી જ સંભાળથી કરવાનું કાંઈ વેધ કહેતો હોય તેમ “કમ્પનીને દ્રવ્ય ગંબીર ધક્કો ન લાગે એવી રીતે નાટકોનું વિશોધન” કરવાનું તે સૂચવે છે તો તે માર્ગ, તે ઉપચાર, કથો અને શી રીતે અમલમાં મૂકવો તે ગંબીર જ મ્હારી સૂચના છે. રા. રણજીતરામ ને ને માર્ગો, ઉપાયો, ઉપલક્ષ્ય ઉપલક્ષ્ય બતાવે છે તે તથા બીજા ઉપાય લેવા માટે “વિકાસ, અવકાશ, દ્રવ્ય, સ્વતંત્રતા અને દેશપ્રેમ” જેનામાં એકત્ર હોય એવી એક વ્યક્તિ મળી તો અશક્ય જ છે. એટલે રા. રણજીતરામના મત પ્રમાણે આ ગંબીરમાં ગંધર્વ છટખિદિ પણ અશક્ય છે પણ કોઈ પણ કાર્ય મિદ્ધ કરવા માટે બેઠતી સર્વ સાધનસામગ્રી પૂરેપૂરી એકસ્થાને એકત્ર પોતાની ભેજ થાય ત્યાં સુધી રાહ જોવી એ કહાપણુ બરેહું છે કે જૂદાં જૂદાં સ્થાનેથી, જૂદી જૂદી વ્યક્તિઓને એકત્ર કરીને તેમની પાસે ને ને સાધનસામગ્રી હોય તેનો ઉપયોગ

કરવા માટે કોઈ પણ મંસ્થા સ્થાપીને કાર્યની શરૂવાત કરવી તે હઠાપણુ ભરેલું છે તેના વિચાર સુત વાયક વર્ગ કરશે.

“ આપણે ત્યાં એવો ભ્રમ છે કે માત્ર સર્વોત્કૃષ્ટની જ કદર કરવી ” આ રા. રણુજીતરામની માન્યતામાં જ મોટો ભ્રમ સમાવેલો જણાય છે. આપણા કવિઓની કવિતા સર્વોત્કૃષ્ટ નથી, આપણી બધી નવલકથાઓ સર્વોત્તમ નથી, છતાં જો તે કૃતિઓની પોત-પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે કદર થઈ છે એ રા. રણુજીતરામ જેવા સાહિત્યના શોખીન માનતા નથી એ આશ્ચર્ય જેવું છે; એક વસ્તુમાં અમુક અમુક દોષ છે એમ કહેવાનો અર્થ એવો થતો નથી કે તેમાં કોઈ પણ ગુણ જ નથી, દોષ બતાવવાને સ્થાને દોષ બતાવવા બેઠાએ અને ગુણની પ્રશંસા કરવાને સ્થાને ગુણપ્રશસ્તિ કરવી બેઠાએ, એટલે આપણી રંગભૂમિનાં યશોગાન ગ. રણુજીતરામે ગાયાં છે તે પણ રીક છે.

“ ગુજરાતી સાહિત્ય કે સાહિત્યપ્રવૃત્તિને આપણે કિનારી પારીએ છીએ અને પારદી વસ્તુઓની ખૂબ વાહવાદ ગાણીએ છીએ ” આ ગ. રણુજીતરામની માન્યતા વળી તેમનો ખીન્નો ભ્રમ છે. ગુજરાતી બાપા મુદારવા તરફ, ગુજરાતી કવિતા વિશેષ મંસ્કારી કરવા તરફ, ગુજરાતી સાહિત્ય જો છે તે કરતાં વિશેષ વિરાળ અને ઉપયોગી કરવા તરફ હામમાં વ્યક્તિઓ તથા મંસ્થાઓ તરફથી વિશેષ ધ્યાન અપાય છે એમાં તો કોઈ શક નથી; પરંતુ સાહિત્યના વિભાગ પ્રમાણે જો તે બાબતોનો શોખ ધરાવનાર વ્યક્તિઓ એકત્ર થઈને યોગ્ય વ્યવસ્થામય પ્રયત્ન ચાલુ યશે તો જ મંતોપકાંક પરિણામ કાળે કાળે આવશે એમ મનાઈ માનવું છે; પ્રત્યેક વિભાગનો ઘણી સૂક્ષ્મ રીતે, પ્રમાણુ તથા પદ્ધતિ સાથે, બહા-પોદ યવાની જરૂર છે અને તેટલા જ માટે એ કાર્ય સાહિત્યપરિપક્વ જેવી મંસ્થાનાં કર્તવ્યોમાંનું એક મહત્ત્વનું કર્તવ્ય છે એમ મને તો માત્ર સૂચવેલું છે. ગ. રણુજીતરામ જેવા કાર્યદક્ષ મુદરથથી નિયંત્રિત થતી એ મંસ્થાને તેના કર્તવ્યનો “ બોધ ” આપવા જેટલી શક્તિ મહારામાં નથી અને તેથી જ મને મહારા અર્ચાપત્રના છેવટે જણાવ્યું છે કે “ મને તો યથામતિ એક સૂચના કરીને રેખાદર્શન કરાવ્યું છે. ચિગતમાં કિતરીને આ યોજનાનો વિસ્તારથી હેતુષ કરવો એ આપના જેવા વિદ્વાનનું કામ છે. ”

રા. રણુજીતરામ. પોતાના આખી સાહિત્ય-પરિપક્વને સમાવેલી માનીને કહે છે કે “ સાહિત્યપરિપક્વના પ્રારંભથી જ આપણી રંગભૂમિ પરત્વે અમે લક્ષ આપ્યું છે ” તે વાત અજાણી નથી, પણ રા. કૃષ્ણરાવ બોળાનાથ અને રા. નરમિહરાવ બોળાનાથ પામે રંગભૂમિ તથા અભિનયકળા વિશે નિબંધ લખાવ્યાથી, અગર “ અજ્ઞાનસુંદરી, કૃષ્ણચરિત્ર, દેવકન્યા વિગેરેના કર્તા રા. મળદંકર દરિનંદ તથા વિશ્વનાથ પ્રભુરામ વૈષ્ણ, રા. નરમિહરાવ વિભાકર, રા. રમણિકલાલ અમૃતરાય મેહેતા પામે લેખો લખાવવા નિષ્ફળ મેહેનન અને પ્રયત્નો ” કાર્યથી જ આ કાર્યમાં સાહિત્યપરિપક્વના કર્તવ્યની પરિસીમા આવી રહે છે એવી માન્યતા જો પરિપક્વ આત્મારૂપ રા. રણુજીતરામની થતી હોય તો તે એમનો ત્રીજો ભ્રમ છે; અને એવી માન્યતા સાહિત્યપરિપક્વના આજસુધીના કાર્યક્રમ ઉપરથી તેના કાર્યવાહકોની

“થએલી” જણાયાથી જ મહારા ગચ્છાપત્રમાં લખ્યું છે કે જો એમ હોય તો “
 પદ્મ જેવી સંસ્થાની ઉપયોગિતા દાલ છે તેમ એક ‘કીળેટી’મ સોસાઇટી
 કરનારી મ્હોટી અંડળી કરતાં વિશેષ નથી” અને “આ પરિષદોના સુગમ
 પદ્મ પણ ખીન્ન તમારા જેવો એક વિશેષ તમારા કરી બતાવવા શિવાય વધારા
 સકે એમ નથી” એવું અનુમાન કાઢી કાઢે તો અયોગ્ય ગણ્યારો નહીં.” યુજરાત
 પરિષદે પાંચ પાંચ બેઠકો પછી હવે કાંઈ વિશેષ કર્તવ્યદક્ષતા સાહિત્યના
 વિભાગો તરફ બતાવવાની જરૂર છે એમ આગ્રહપૂર્વક કહેવું પડે છે. “પરિષ
 વાહકોને નાટ્યસંમેલન કરવાનો અભિલાષ ઉપારનો એ યથો હતો” એ ઈર્ષી વાત,
 ભેદ, રા. રણજીતરામ પરિષદના અગ્રણી તરીકે ખોલી દે છે એ સંતોષની વાત
 મહારે પૂછવાનું એટલું જ છે કે રામતા અસકયતા સંબંધી નિર્ણય ઉપર કાણુ આ
 તેને માટે કારણ શાં હતાં ? એક સુખ ભેદની વાત જરૂરે વાચકો સમક્ષ રા. રણ
 ઉધારી કરીને કહી દીધી છે તેથી આ પ્રશ્ન કરવો પાશે છે.

મતભેદ, દીકા, દ્રેષ, વેર, રા. નરમિહરાવ, રા. ખા. કમળાશંકર, રા. ખા. ૧
 વિદ્વાસ કાંદાવાળા વગેરેના વાદવિવાદની કડવાસ—આ બધી બાબતો આ ગચ્છાપત્ર-
 રણજીતરામે બતાવી છે તે અસ્થાને અને અપ્રસ્તુત છે. વિદ્વાનોમાં મતભેદ હોય અને
 કરવાના અનેક પ્રમેય આવે માટે હમેશો દ્રેષ, વેર ને કડવાસ ઉત્પન્ન થાય એ મા-
 રા. રણજીતરામની છે પણ તે તેમનો ચોથો ભગ છે; કાંઈ વ્યક્તિના સંમંધમાં એવું
 હોય તેથી સામાન્ય સર્વસાધારણ સિદ્ધાન્ત બાંધી બેમનું એ કયા તર્કશાસ્ત્રનો નિ-
 ક્ષેપાય તે સમજાવું નથી; હું તો માનું છું કે એ તકરાર તો વધીયોની તકરાર જેમ
 કહેવાય અને તેમ જ હોવું જોઈએ. છતાં ધારો કે કડવાસ થાય તો તેથી બહીને સ-
 કહેવામાં આગ્રહ ખાતો એ સું રા. રણજીતરામ જેવા સુરિક્ષિત અને માણી ને કો-
 મંરકારિતાવાળા શુદ્ધરમ વાનુષી માને છે ? સાહિત્યપરિષદે તો કહ્યું કે મીઠું સત્ય આગ
 મુકવું જોઈએ અને તે સત્ય પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ થાય એવા પ્રયત્નો વિચારપૂર્વક અને આમ-
 પૂર્વક કરવા જોઈએ.

! યુજરાતી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ કરવા તથા તેને મંરકારી બનાવવા માટે યુજરાતમાં
 વિદ્વાનો નથી, છે તો તેમને અવકાશ નથી, અવકાશ હોય તો દ્રવ્ય, સુખ સગવડ વગેરેનો
 ભોગ આપવા કાંઈ તૈયાર નથી એમ રા. રણજીતરામ કહે છે; વિચારની શ્રેણી તો બરાબર
 ગાંઠવી છે પણ પ્રયત્ન કર્યા વગર મનથી માની લઇને યુજરાત અને યુજરાતીઓને એક
 ભાતનો અન્યાય રા. રણજીતરામ કરે છે. સાહિત્યપરિષદે સુબ્યવસ્થિત પ્રયત્નો કયા કર્યા
 કે રા. રણજીતરામને એમ શંકા લાવવાને પણ કારણ મળ્યું હોય કે “આર્થિક રિયલિ-
 ફેરવવાની અનુકૂળતા કે રાસનસક્તિ પરિવહ પામે છે” કે નહીં. “માત્ર લોકોની રમિ
 સંસ્કારી હવાનું” ધારે તો પણ મીઠું નથી; પણ તેને માટે ઉપાય મેં બતાવ્યા છે તે
 શિવાય બીજા રા. રણજીતરામ બતાવશે તો ઉપકાર થશે.

વ્યક્તિએ ભાષાંતર કરવાનો વિચાર કર્યો હતો. અગર વસ્તુમંડલનાની જોડવણ કરી પણ પછી તે કાર્ય કર્યું નહીં એથી અસંબલ જાગતો અર્થાપનમાં સ. રજીસ્ટરમાં પવાની કોઇ જરૂર નહોતી; જ્યાં સુધી કોઈ પણ ફરિત ખેડાર પડીને પ્રજા સમક્ષ નથી ત્યાં સુધી આવી ગર્ભિત પ્રશ્નસા અગર વિરોધસયક ટીકાઓ કર્યાથી માહિત્યને બદલે વિશેષ હાનિ થાય છે એ વિચારવું જોઈએ છે; તોપણ 'પોતાના' પત્રના 'વાસ્તવિક રીતે મ્હારી સચનાનો જ સ્વીકાર કરીને જે અભિપ્રાય તેમણે જણાવ્યો છે "આપણું કૃષિક પત્રો...યાતુ નાટકો આપણાં સર કરે તેમજ શુ. વ. સોસાયટી...સા પરિપક્વ બોડાળદ્વડ વગેરે સંસ્થાઓ નાટકો લખાવે-તેમ રમજુભિ સંબંધી એ સંસ્થાઓ લખાવે...તો લાભ થશે" તે પાંચીને સતોષ થાય છે, પણ "This is a great but the laborious and few" એ નિમશાજનક ઉદ્ધારથી હારે મ્હારી સ. રજીસ્ટરમાં વિનંતિ છે કાણ કે "નિમશા નિંધ નકામી" છે. દરેક કાર્ય આગેબમાં મ્હોટું લાગે છે અને એમ લાગે છે કે તે કાર્ય ઉપાડી લેનાર ધણા ધોડા છે પણ સતત પ્રયત્નને પરિણામે પ્રત્યેક કાર્યમાં કાર્યકરણ વ્યક્તિઓ મળી આવે છે; એમ ના હોત તો કોઈ કાર્યને પ્રારંભ જ ના થાત. આ અર્થાપનને વિષય કોઈ અતિ મહત્વનો નથી કે તે સફળ થાય નહીં તો શુન્યસત લુકસાનીમાં આવી પડે. એમ નથી પણ ન્હાની ન્હાની જાગતોમાં આપણી કાર્યપદ્ધતિ ઉપર જ મ્હોટા રાજકીય, સાંસ્કારિક વગેરે સંપ્રદાયના વિષયોમાં આપણે કેવી કાર્યપદ્ધતિ અનુસરીએ - એમ છે તેનું અનુમાન થવાનો આધાર છે; ન્હાની જાગતોની સરખામણી મ્હોટી જાગતો સાથે કરીને વિચારીશું તો સહજ સમજશે કે મહર્ષિ દાદાભાઈ. ઝ. શિરોજીશાહ મેડેતા, સ્વ ગોખલે જેવા પુરુષો નિરાસાથી બેસી રહ્યા હોત તો રાજકીય વિષયમાં જે કોઈ પ્રગતિ થએલી આપણે જોઈએ છીએ તે જોઈ સક્ત નહીં; વળી વિચારવું જોઈએ કે શા. કયં અને આ. મી. મદનગોદન માઝ-ડિયે જે કાર્ય ઉપાડેલાં છે તે કાર્ય શુ જોઈ મહત્વનાં છે ? શું તેમના કાર્ય માટે કામ કરનારા અને તેમાં મદદ કરનારા કોણ કોણ છે તેની ગણતરી કરીને તેમણે એકાં, ઉપાડેલાં છે ? જો તેમ કર્યું હોત તો તે કાર્યોની સફળતા આજ જેટલી થઈ છે તેટલી થઈ હોત કે નહીં, બદલે તે કાર્યનો આરંભ જ થયો હોત કે નહીં તે વિશે સ્વાભાવિક રીતે સંપ્ર શ્રે છે, માટે આપણુ આપણીએ જેમ રાજકીય અને સાંસ્કારિક પ્રગતિની આશાથી પૂર્ણ થએલાં હૃદયથી કાર્ય કરે છે તેમ આપણા સાહિત્યના વિષયમાં આશાઓ હૃદયથી કાર્યો કરવા માટે પ્રયત્ન કરવા માટે જ રજીસ્ટરમાં જે શુન્યસતી માહિત્યપરિવહના એક આદ્યદષ્ટા, આદ્યદષ્ટા, આત્મા, નેતા ને નિર્વંતા ગણી સકાય એમ છે તેમને બોધ આપવા જેટલી જોગ્યતા તો મ્હારામાં નથી પણ મ્હારી સચના અને વિનંતિ છે.

વેળાછા,

લી. સેવક.

ના. ૧૮-૧૦-૧૬.

સત્યેન્દ્ર ભોમરાય ત્રિવેદી

217

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मधुश्रवणं मत्पश्य सर्वानि भूतानि मधु । यथा-
वमस्मिन्मते । तेजोऽप्रयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमन्नामं कालिन्नामोऽमृतमयः
रूपोऽयमेव मयाऽयमात्मैवममृतमिदं प्रकटं सत्यम् ।

उपनिषद्

नव्यज्ञ प्रमदितव्यम् । धर्माद्य प्रमदितव्यम् । कुशलान प्रमदितव्यम् । भूत
प्रमदितव्यम् । स्त्राण्याप्रमदितव्यम् । न प्रमदितव्यम् ।

‘‘ହସନିଦନ୍ତ’’

१५, वर्ष १९ [आसिष्ठ] मार्गशीर्ष, संवत् १९७३.

१-प्रीत्यने प्रहसिकः— सं. अ. वनेषुभाय भदोपनमो नित्यं. श्री. जे. वि. सु. प्र. श्री.
अतिथि-२ शैल-अगदापाड.

જીવંતી બી મંગળા રા. હાસને જે લેલ : ૧૫૭
૨ (૨૦. સારા સુખેના મોજા. બી. જી.)

निबन्ध संख्या विचार : (१) (२) (३) (४) (५) (६) (७) (८) (९) (१०) (११) (१२) (१३) (१४) (१५) (१६) (१७) (१८) (१९) (२०) (२१) (२२) (२३) (२४) (२५) (२६) (२७) (२८) (२९) (३०) (३१) (३२) (३३) (३४) (३५) (३६) (३७) (३८) (३९) (४०) (४१) (४२) (४३) (४४) (४५) (४६) (४७) (४८) (४९) (५०) (५१) (५२) (५३) (५४) (५५) (५६) (५७) (५८) (५९) (६०) (६१) (६२) (६३) (६४) (६५) (६६) (६७) (६८) (६९) (७०) (७१) (७२) (७३) (७४) (७५) (७६) (७७) (७८) (७९) (८०) (८१) (८२) (८३) (८४) (८५) (८६) (८७) (८८) (८९) (९०) (९१) (९२) (९३) (९४) (९५) (९६) (९७) (९८) (९९) (१००)

प्रति (31. 11. 1954)

(१-३। २० नरसिंहदास, भिष्मदास श्री. वि. श्री. वि.)

(२-३। ४। अमरसिंह नर्मदादेव पंथा. श्री. जे. सिंह सिंह-पौ.)
अभिहित मधुबनी.

[illegible]

(३) ३ "बेक पिना." }
अर्थ—आपिना—आपिना ।

(21. 21. 2011)

अभिलाषा—इकसागरी-काठपुर, श्री कुनीयन प्रिन्टिंग प्रेस-को-द्वारा, भा. मोतीबाद
राजगोशाले जलमु.

સત્યજીવન.

તત્વાજ્ઞાન મર્વે માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પોસ્ટાજ માથે)

મળવાનું ડેકાઈ — વસન્ત ઓફીસ — અમદાવાદ

નિયમો.

- ૧ તત્ત્વની સહીના — મામ પોને લખેના અગર મીઠા વાસે ખામ જણાવેલા, તેમજ વગલ-ઓફિસના તેનાર કરાવેલા અને વસન્ત ઓફિસની સહીથી પ્રકટ થતા, સર્વે જેમો માટે તત્ત્વની જવાબદાર છે અને તેથી એના ઉપર છાપવા છપાવેલીનો કોઈ તત્ત્વનો રહે છે
- ૨ અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખના કર્તા જવાબદાર છે
- ૩ બાયાન્તરેષ લેખ લખી મોકલનારે મૂળ અન્ય કે લેખના કર્તાની પરવાનગી મેળવી શકાય તેમ હોય તો મેળવવી તથા એ લેખ બાયાન્તરેષ છે અને અમુક અન્યનું અન્યના આગનું કે લેખનું બાયાન્તર છે એમ અમેને લખી જણાવવું તે વિના એ લેખ પ્રસિદ્ધ કરવા માટેની સપ્તમી જવાબદારી બાયાન્તર કર્તાને સિર રહેશે
- ૪ કોઈ પણ લેખકનું અસપ લખાણુ-એ લેખ “વસન્ત” માં દાખલ કરવાનો યા કયો હોય કે ન હોય-પણ પાંદુ લેખકને મોકલવાને અમે જાણતા નથી
- ૫ કોઈપણ લેખ પૂર્વે પ્રસિદ્ધ થયો છે કે કેન, તથા અન્ય કોઈ પત્રના પ્રસિદ્ધ કરવા મોકલ્યો છે કે કેમ એ અમેને લખી જણાવવું. કારણ કે તેવા લેખો પ્રસિદ્ધ કરવા કે નહિ તે તત્ત્વની મુદતમરે ઉપર છે

વ્યવસ્થાપક.

વસન્ત.

इदं मूलं सर्वेषां भूतानां मधुमस्य सख्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चा-
यमस्मिन्सख्ये नेत्रोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं स्वात्मस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमस्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતચમ્ । ધર્માંન્ન પ્રમદિતચમ્ । કુદાલાન્ન પ્રમદિતચમ્ । મૂર્ખે
ન પ્રમદિતચમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતચમ્ ।

उपनिषद्.

પથે ૧૫, અંક ૧૧.

[માસિક]

માર્ગશીર્ષ. સંવત્ ૧૯૭૩.

શુજરાતી હિન્દુ સ્ત્રીમંડળના સભાસદોને બે બોલ.*

પ્રિય બહેનો,

શુજરાતી હિન્દુ સ્ત્રીમંડળને સ્થપાયે આજ તેર વર્ષ થયા છે. હિતરાત્તર ઝેની ઉન્નતિ થતી ગઈ છે. અને સમસ્ત શુજરાતમાંજ નર્દિ પશુ આપ્પા હિન્દુસ્થાનમા ઝેની ખ્યાતિ નાણીતી છે. ઝેના કાર્યક્રમમાં નિર્ણતર પધારો થએ જ નાય છે, ઝે બેઠને સરને ગતોપ ધાય છે. સ્ત્રીમતિની પ્રગતિને અર્થે જે કાંઈ પગલું યોગ્ય લાગે તે અહણુ કરવાને આ મંસ્થાના કાર્યવાહકો તૈયાર જ હોય છે. આ મંસ્થા સ્થપાયા પછી શુજરાતનાં બીન્ન સ્થળોમાં પશુ ઝેવી સંસ્થાઓ સ્થપાઈ છે ઝે એક શુભ ચિહ્ન છે. પરણુ જે કાંઈ કાર્ય થણુ છે તેટલાથી સંતોષ માનીને બેસી રહેવાનો આ જમાનો નથી. દિવાળીને પ્રમંગે, જૂનો વર્ષની સમાપ્તિ, અને નવા વર્ષના આરંભને પ્રમંગે વેપારી લોક, તેમ જ અન્ય વર્ગ પોતાનો જૂનો હિસાબ તપાસે છે, અને નવા વર્ષની બાકી કદાહીને બજેટ કરે છે. તે પ્રમાણે આપણે પશુ અત્યારે આપણા કાર્યોનો હિસાબ તપાસવાનો છે. આપણા જાતિની રિયતિ ક્યાં છે,

* મે. ૧૯૭૩-બેસતા વર્ષને પ્રમંગે: શુજરાતી હિન્દુ સ્ત્રીમંડળના આ. સેક્રેટરીની રજાથી અને પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. તાન્ત્રી.

આપણે કેટલું વધ્યાં છીએ, અને કેટલું વધવાનું બાકી છે તે જોધને તે પ્રમાણે યોગ્ય માર્ગે હાથ ધરવાનો પ્રસંગ છે. ઇશ્વર આપણા કાર્યમાં સહાય થાઓ એટલી પ્રાર્થના છે.

વીસમી સદીના ઇતિહાસમાં સ્ત્રીની ઉત્થતિનો પ્રશ્ન ઘણો મહત્વનો છે. હિન્દીઆમાં એ તરફ દરેક વર્ગની સ્ત્રીની તમામ પંક્તિમાં એક નવીન બળ પ્રસરતું જાય છે. ગરીબ તેમ જ શ્રીમત, શિક્ષિત તેમ જ અજ્ઞાન સ્ત્રીઓને તેમની પોતાની નવીન ઉપયોગિતાનો ઉદય થતો લાગે છે. ઉત્તર અને દક્ષિણ, પૂર્વ અને પશ્ચિમ તરફથી ઉત્સાહભરી પ્રવૃત્તિ દાખલ થઈ છે. હિન્દીઆની મહાન પ્રગતિમાં સ્ત્રીઓ પણ સહાયશ્રુત અને, તે માટે પેતાની ભગિનીઓનો અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર દૂર કરવા, અને તેમની સુધારણા કરવા સાર એકમ થવા દરેક દેશની સ્ત્રીઓ પરસ્પર આમંત્રણ કરે છે. સ્ત્રીઓની આ જાગૃતિ એ શુભ ચિહ્ન છે. કારણ કે મનુષ્ય માત્રના બંધુત્વની જે વૃત્તિ મનુષ્ય જાતિમાં ફરી વળી છે તેને તે અગ્ર-રૂપ છે. અમેરિકાની સ્ત્રીઓએ જે પ્રવૃત્તિ માન્ય કરી છે, તે જ યુરોપની સ્ત્રીઓને આલ છે. ઇંગ્લંડ, ફ્રાન્સ, અને જર્મનીમાંથી આખા યુરોપ ખંડ પર એ પ્રવૃત્તિ ગઈ છે, અને જે ગતિ સાથે તેનું સામર્થ્ય પણ વધતું ગયું છે. આ વિશ્વમાં છેવટે પૂર્વની સ્ત્રીઓને એ પ્રવૃત્તિના આમંત્રણનું જ્ઞાન થયું છે. અને તેઓ પણ વીસમી સદીના આ બીજા દસકામાં જે નવજીવનનો ઉદય થયો છે, તેમાં પોતાનો ભાગ બજાવવા લાગી છે. ઇતિહાસમાં જોતાં થોડોક કાળ સ્ત્રી જાતિની ઉત્થતિનો આવે છે, પણ પડતીનો આવે છે. હિન્દીઆના પ્રાચીન યુગમાં એટલે જ્યારે ઉત્તર યુરોપ જંગલીપણામાં ડુબેલો હતો, ત્યારે આપણા દેશમાં સ્ત્રીઓને જાહેર સન્માન મળતું, તથા તે કાળની સર્વ પ્રવૃત્તિઓમાં, તેમ જ જ્ઞાનમાં તેમનો ભાગ હતો. પરંતુ તે પછીના સમયમાં હિંદમાં સ્ત્રીની કીર્તિ ઝાંખી થઈ છે. આપણા દેશમાં બકારથી ચતા હુમલા, અને વિમુક્તિને લીધે, ચાલતા નિરંતરના કલહથી વિદ્યા માટે તથા સ્ત્રી જાતિ માટે ચતા પ્રયાસ બંધ પડ્યા. સલાહ શાન્તિમાં વૃદ્ધિ પામનારી સર્વ કળાઓ ખીલી શકી નહિ, અને સત્તરમી તથા અસાદમી સદીમાં વિચરેલા આણુ રહેવાથી દેશ ઉજડ થયો, અને સ્ત્રીઓના હિત તથા તેમની કેળવણી માટે જોરકારી થઈ તે દખાઈ ગયા, અને હમણું જ તે બાગ્યત ફરીથી ચેતન થવા લાગી છે.

સ્ત્રીઓએ જોયી અને ઉત્થત પદવી ક્યાં સાધનથી પ્રાપ્ત કરી તે પ્રશ્ન પૂગવાની હવે સુખાગ્રે જરૂર નથી રહી. સ્ત્રી જાતિને ઉદ્ધાર તેની કેળવણીના સફળયોગને આધારે રહ્યો છે, એ વાત આપણે પણ હવે નિશ્ચય પૂર્વક માનવા માંડી છે. જ્યાં સુધી તેઓ અજ્ઞાન રહેશે, ત્યાં સુધી તેઓ અવનત તથા પીડિત રહેશે, અને પુરુષના ઉદ્યોગ તથા મનોરથમાં ભાગ લેવા શક્તિમાન થશે નહિ. પરંતુ તેઓને કેળવણી આપશે તથા તેમના પ્રયાસો સુખ્યવચિત કરવામાં સહાય થશે તો તેઓ બહુલાંશે પરિસ્થિતિને અનુરૂપ બનશે. માત્ર કેળવણી, અને ઉપયોગી સંસ્થાઓ યોગ્ય સ્વતંત્રતા તથા જ્ઞાન આપવામાં સમર્થ છે. યુરોપ તથા અમેરિકામાં સ્ત્રીઓનાં મંડળાદી સ્ત્રીઓએ બહુલાંશે નહોતી તેવી જે વધારે વિશાળ દૃષ્ટિ, વધારે વિસ્તીર્ણ રસદ પ્રાપ્ત કર્યા છે, તથા જીવન તરફ સર્વાંશે ઉજ્જવળ તથા સામાન્ય

રીતે વધારે ઉપયોગી વૃત્તિ ધારણ કરી છે તે સર્વે આપણે પ્રાપ્ત કરી ચકીય જૂતકાગમના જે આજસ તથા બેદરકારી આપણી આસપાસ વીરળાઈ ચલ્યા છે, તે હાલની નીચી, ગરીબ શ્રીમત સર્વ વર્ગની સ્ત્રીઓએ ધણે બાગે ખખેગી નાખવાનું શરૂ કર્યું છે. આ કાર્ય કાંઈ એક વર્ગ કે ધર્મ, અથવા દેશ કે ખરમા માને છે તેમ નથી. આખી દુનીયામા સ્ત્રી જાતિની માનસિક ઉન્નતિ કરવાનો તથા જાહેરમા તેની પદવી ઉન્નત કરવાનો એ કાર્યનો દેવ છે. આ જાનતમા સ્ત્રી પુરૂષના દિત જુદાં નથી સ્ત્રીનું દિત છે તે જ પુરૂષનું દિત છે એક ઇંગ્લેન્ડ નાટકકાર કહે છે કે “સ્ત્રીઓ પુરૂષપર માત્રાજ્ય ચલાવે છે, તેમને પરિપૂર્ણ જનાવો. જેટલી તે વધારે સંસ્કારી થશે તેટલા વધારે સગ પુરૂષો થશે સ્ત્રીઓના મનની કેળવણીપર પુરૂષના કડાપણનો આધાર છે.”

કેળવણીથી, જ્ઞાનથી, સ્ત્રીઓ પતિની સહયોગી, તથા શુભ કાર્ય પ્રેરનાર સહકારિણી બનવા લાયક થઈ શકે, પોતાના હોશરના આચરણ વ્યવસ્થિત કરી શકે, તથા સ્નેહમય તથા સમન્વયનાળી લાગણીથી તેમના વર્તનક્રમ સમજી શકે અને તેની સાથે ઉત્તમ નાગરિક (citizen) થઈ શકે જે કાંઈ ઘટ છે, તે શુભ શિક્ષણને લીધે જ ઉત્પન્ન થાય છે.

માત્ર જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું, વેદીઆ રોગ થવું એ આપણો આશય નથી પરંતુ જીવનનું ખરૂં કર્તવ્ય, ખરૂં સ્થાન મેળવવું અને તે મેળવવું એ જ ખરો આશય છે. આપણા દેશની પ્રાચીન કીર્તિ ફરી મેળવવા માટે કેળવણીની ખૂબી વધારે ને વધારે મહત્તાતી જાય છે.

જીવનનો ખરો આનંદ મેવામા છે, અને માગી મેવા કેવી રીતે જાનવી ગમય તેવું જ્ઞાન મેવાન કરવું એ જ કેળવણીનું ખરૂં પરિપાક છે. મહાજ એ રાખવાની છે કે, જે માર્ગમા પ્રયાણ કરતા દોષએ ત્યાં આપણા ધર કુટુંબ અને જ્ઞાની નિરચૂતિ થયા ન જાય, અને એમ લાગે કે આપણી પરિસ્થિતિ તો ધણી સિપરીત છે સામાજિક સુધારા કે વ્યક્તિના સુધારા થઈ શકે તેમ નથી, તો તેમા દીનગીર થવાનું કારણ નથી, ક્યદુ એ તો આનન્દનું કારણ છે. કાંઈ કે એની પરિસ્થિતિ દશે, તો જ મેવાના કર્તવ્યનો અનમય ગ્રેશે અને આપણા કર્તવ્યનું એમ સ્થાયી લક્ષ્ય સ્થળ સંસ્થા અને આપણી કેળવણીનો ઉપયોગ એ જ માર્ગ કરી ચમકશે.

અત્યારે આપણું કર્તવ્ય, ધરમા તેમ જ શાળાઓમા શિક્ષણ કેવી રીતે આપવું તે શીખવાનું, તથા આપણા દેશનું અજ્ઞાન, દરિદ્રતા રોગ, અને વિપત્તિ તપાસવાનું, અને તેની સામે ટકર ચીવવાનું છે, ત્હમે જે કાંઈ કાર્ય હાથમા લો ત્હમને ગમે તે સલાહ આપે, તે સર્વમા લક્ષ્ય સ્થળ, મધ્યમિન્દુ આ રાખવાનું છે. રાષ્ટ્રીય ધર્મને જાળવનારો જે માંડ આપણી ઇચ્છા કે આપણી પ્રગતિ હોય તેને અવકાશ ન આપે. આપણા દેશમા આપણી સેનાની જગ છે એ તો ખરૂં જ છે આપણી માનુષ્યમિ એ જ ગરીબ છે. “ગયુ મદુ, રંદુ એક આશુમા ધન” એ તો નહીં જ છે આ કુખ દૂર કરવું તે મનં હિન્દમાતાની ખરી પુત્રીની અત્યારણની અભિલાષા હોવી જોઈએ અને આપણો દેશ પ્રથમ પતિનો થાય.

તે માટે આપણું પોતાનું તેમ જ બીજા સર્વ દેશનું જે કાંઈ ઉત્તમ હોય તે લઈને, આપણા દેશમાં એકત્ર થઈને સ્ત્રી જાતિની કેળવણીપદ્ધતિનો સંગીન પાથો સ્થાપવો એ તરફ પ્રયાણ હોવું જોઈએ બીજા દેશમાં અથવા પુરૂષોને જ જે યોગ્ય હોય તે જ પદ્ધતિ આપ બીજાને મહત્વ કરવાની જરૂર નથી આપણી સ્થિતિ પરિસ્થિતિને અનુકૂળ સામગ્રી લેવી જોઈએ

પુરૂષો સ્ત્રીઓ ઉપર જન્મોજન્મથી દાખ ચલાવે છે. કાળ તથા સામાજિક પરિસ્થિતિને લીધે તેમાં સડેજન્માજ દેરકાર જેવામાં આવે છે છેક શરૂઆતમાં-જુગલી ભોકામાં સ્ત્રીને ઉઘાડી રીતે ગુલામ, કામ કરનાર પશુ, મજૂર તરીકે ગણવામાં આવતી આપણા દેશમાં ઘણું ઠેકાણે તેને જનાનખાનામાં પુગી ચૂકવામાં આવે છે, અને નવરાશના વખતનું રમકડું ગણવામાં આવે છે ઇંગ્લેન્ડના મધ્યસમયમાં તે કૂતરા કરતા જરા ચઢીઆતી અને ઘોડા નરતા જરા વધારે બ્હાલી નરતુ ગણાતી વિઝારીઆ રાણીના વખતમાં સ્ત્રી જીવનનું સુદર આબૂઆણુ ગણાતી અધુરતા અને નિર્દોષતાની મૂર્તિ ગણાતી પરતુ બ્યવહારના ઉપયોગમાં તેની કાંઈ જ કિંમત ન હોતી આ જમાનામાં સ્ત્રી જાતિને પોતાની જાતનું જાન થવા માડ્યું છે, અને પરિસ્થિતિનાં બદલ-પાંજરાના દાર-તેઓએ રોકના માડ્યા છે પાંજરું થોકું મોટું થવા માડ્યું છે પરતુ તે હજી પાંજરૂં તો ખડું જ. યુનિવર્સિટીમાં પરીક્ષા આપવાની પરવાનગી મળી છે ઉત્તમ પદ્ધતિમાં પામ થાય છે પરતુ ઇંગ્લેન્ડમાં ડીગ્રી મેળવનારને તે જાન્યશાળી થતા નથી વકીનીની પરીક્ષામાં પાસ થાય છે પરતુ આપણા દેશમાં વકીનાત કરનારી તેને પરવાનગી મળતી નથી બ્યવહારના બીજા ધધામાં જાય છે તો સ્ત્રી પુરૂષના પગારમાં ધણો જ બેઠભાવ દોષ છે પણ પુરૂષથી દ્વિપત થાય તો તે દુષ્ટ પુરૂષને જનસભાજ હસી કહાડે છે, અને ભોગ થઈ પડેની સ્ત્રીને ટ્રેઆનુ સેનનું પડે છે પગને પગને સ્ત્રી તે પુરૂષનું રાજ રચીકું છે તે માલૂમ પડી આવે છે જે સારી સ્થિતિમાં હોય તો તેની આસ પાસ પ્રબળ નોમર ચામર દોષ અને લાખો રૂપીઆના ધરેણા હોય ગરીબસ્થિતિ હોય તો તો તેના દુખને પણ જ નહિ વિષમતા તો દોષ જ. પુરૂષના બનાવેલા જગતમાં તેને રહેવાનું છે એટલે તેને ન્યાય તો દોઈ રાખે જ નહિ રચીકનના રાજ આર્ક્સ ૧૧ માં ને એક વખત પોતાની રાણીએ કોઈ ટ્રેડ ઉપર રહેમ કરવાની વિનંતિ કરી ત્યારે રાજાએ જવાબ દીધો 'મેડમ હું ત્હમને પરપૂરો હતો તે છોડરા જણવાને માટે ત્હમારી સનાહ લેવા માટે નહિ' આ વચન તો ઘણા વર્ષો ઉપર કહેવામાં આવ્યા હતા, પરતુ ઘણા સૈકાના દેરકાર થવા છતાં હજી પણ અદર ખાનેથી તો સ્ત્રી જાતિ ન્યે પુરૂષોની આની જ દૃષ્ટિ છે

આવી સ્થિતિ તો સુધરેલા ઈંગ્લેન્ડની છે ત્યારે આપણે તો ક્યા આવીશું ? હજી એ આપણે તો છોમરી જન્મે ત્યારથી જ કહીએ કે પથરો જન્મ્યો અથવા ટ્રેડે ઠેકાણે તેને દુધપીતી કરી દે છે પથરો, તે આગમ જતા મિસિસ પન્ઠહર્સ્ટ કે મિસ ફ્લોરેન્સ નાર્થફોર્ગેન કે સીતા દમયતીની સ્થિતિ, એ શી રીતે પહોંચી શકશે ? પરતુ પુરૂષો તરફથી થતું અપમાન, આપણી અધમ સ્થિતિ એ તરફ મૂકે મોઢે જેવા કરવાનો કે પુરૂષોને દોષ

હવે તે સ્ત્રી સરેવાનો હવે જરા વખત નથી. આપણો દેશ જેમ રહે બરબાદ થઈ ગયો છે, આપણી શારીરિક મર્યાદા છેક જ ધમાઈ ગઈ છે આપણે જે પ્રજાને જન્મ આપીએ છીએ તે છેક નિર્માલ્ય થઈ ગઈ છે આપણો દેશ એટલે આપણે પોતે જ એમ સમજવાનું છે, તો તે સ્થિતિ સુધારવાનું કામ આપણું જ છે આપણે જો આપણા પુરુષોને મદદ કરીશું, તેમનો વ્યવહાર સરળ કરીશું, તેમના ઉચ્ચ આશયો સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરીને તેમના કાર્યમાં સહાયશ્રુત થઈશું તો આપણા આપણે તેઓમાં આપણે માટે માનવૃત્તિ નળૃત થશે આપણી કિંમત વધશે અને તેને પરિણામે ઇચ્છી શકાય તેવું થશે

આપણે જે ઉપર ઇચ્છીશ સ્ત્રીઓની સ્થિતિની ચાત કરી તે જ ઇચ્છીશ સ્ત્રીઓ પોતાના પતિ, બાપ, બાઈઓની સાથે ધર્મનું રક્ષણ કરવા માટે ઇચ્છીશ છોડીને પ્રથમ અમેરિકામાં વસવા ગઈ હતી, તે વખતે તેમની સ્ત્રી જ સ્થિતિ હતી અત્યારે ત્યાંની સ્ત્રીઓની શી સ્થિતિ છે ?

એક ફ્રેન્ચ મનુષ્યો કહે છે કે “ યુનાઈટેડસ્ટેટમાં પુરુષો સ્ત્રીઓના વખાણ કરતા બાંધે જ નજીક છે. પણ તેઓ તેમને પુરુષ માન આપે છે તે હમેશા માન્ય પડે છે પત્નીની શુદ્ધિ માટે તેમને મપૂર્ણ શ્રદ્ધા દોષ છે, અને તેમની સ્વતંત્રતા માટે અત્યંત માનવૃત્તિ દોષ છે ”

પ્રથમ અત્યારે આ સ્ત્રીઓ પોતાનો દેશ છોડીને, અમેરિકામાં ગઈ તે વખતે તેમને હરદમેશ ત્યાંના મૂળ વતનીઓની બીજા ગેટી હતી મરજા એ સોડે બુ. જનુની હતી અને ગમે તે વખતે તેમને મારી નાખતા, ધણીયાર દિવસોના દિવસો સૂતા, તેમને બાંધે કાકાનું પડતું પુરુષોને બહાર જવું પડે તેથી એમને હાથે બૂખ, માદગી, હુમ્મસા વિગેરે સાથે બાંધ બીડની પડતી કોઈયાર બહુક લઈને પણ આમાં થવું પડતું આના નીચેને લીધે તેમનામાં તેમ જ તેમની મંતરિત્રા સ્વાસ્થ્યની તીવ્ર શુદ્ધિ નળૃત થઈ આવે, અને તેમની સ્વતંત્રતાની આડે આવવાની પુરુષોને ઇચ્છી જ ના રહે કારણકે તેમની પાંચ-જ રહીને, અને તેમના પોતાના જ બાળકોના નક્ષણ માટે જ તેઓ પ્રયાસ કરતા આજ સ્ત્રીઓ જગતની સુપરીઓમાં આનંદ અને રમિકતા રહેતા, અને પુરુષોને તેને લીધે ઘણી શાન્તિ વળતી તે જ પ્રમાણે મંકરને પ્રમોદ દેહતા અને ધર્મ તેઓ દેખાડતા, તેની પણ ઘણી જ કદર થતી અદ્યક ધન છોડીને માત્ર ધર્મનું રક્ષણ કરનાર પુરુષોની માથે સ્ત્રીઓ રાજ ગાદી જેવી સ્થિતિ છોડીને, આનંદ ભોગવવાને નહિ, પણ માત્ર પોતાના પુરુષોના ધર માડવાને, તેમને મદદ રૂપ થવાને તેમણે દેશ છોડ્યો હતો અનેક આપણાઓ તેમને વેકરી પડી હતી. શરૂઆતમાં નોકર ચાકરનું સમજી કામ પોતાની મેળે કરી લેવું પડતું સુખ આપવાના પણ મેળે જ ખેતરમાં હળ ફેરવવાનું, બી રોપવાનું, સરળ મજૂરીનું કામ પણ તેમને કરવું પડતું, તે બાગના મૂળ વતનીઓ સાથે ગણાય કરવા માટે બહુક મેડતા તેમ જ બીજા મર્યાદાથી બાપરતા શીખવાની જરૂર પડતી ગમે તેવે કમોગીને પ્રમોદ પણ તેમણે ધીરજ છોડી નહોતી આમાંની કેટલીક સ્ત્રીઓ તો છેલ્લા અનાથ થઈ ગયેલી હતી નેથી

પેટનું પુરું કરવાને પણ તેમને મહેનત કરવી પડતી, પરંતુ તેમી પણ તેઓ કમતી નહિ. આ પ્રમાણે પુરુષોની સાથે સ્ત્રીને તેમના સુખ દુઃખમાં ભાગ લેવાથી સ્વાભાવિક રીતે પુરુષોને તેમને માટે અત્યંત પ્રેમ અને માનની ઘટિ થઈ. તેમના ઉપર તેમનો વિશ્વાસ પણ ધણો વધ્યો, અને પુરુષની ખરેખરી સહચરી ગણવા લાગી. આટલી સખત ઇંગ્લી ગાળ્યા છતાં એમના સ્ત્રીત્વમાં કંઈ ઉણપ પડી નહોતી. તેમનું ખરું લક્ષ તે ધર, પતિ, અને છોકરાં તરફ જ હતું. તેમને જ માટે તે મહેનત કરતી, અને સ્વાર્થનો ભોગ આપતી. શૂદ્રજીવનને વધારે સુખમય બનાવવું એ જ તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો.

આનો ખરો પૂરાવો તો ત્યાર પછી જ ઇંગ્લંડ સાથે મોટા વિચલ થયો, જેને The War of American Independence કહે છે તે પ્રમંથે મળી આવે છે. આ વિચલનું કારણ એ હતું કે અમેરિકા ઇંગ્લંડને પૈસાની મદદ કરતું હતું, દર બરતું હતું, પણ રાજ્યવહીવટમાં અમેરિકાનો જરા પણ હિસ્સો નહોતો, તેથી તે દક્ષિણે માટે તકરાર પડી. શરૂઆતમાં જ બ્યારે આ તોફાનની વાત અમેરિકાની સ્ત્રીઓને કાને પડી ત્યારથી જ તેમણે પોતાના ભાઈ, બાપ, ધણીને ધણું જ ચર મદાવવા માડ્યું. પોતાના દેશના દક્ષિણ રક્ષણ કરવું સ્વમાન જાળવવું એ પ્રથમ કર્તવ્ય છે એ તેમને દૃઢતાથી સીખવ્યું. ઇંગ્લંડથી કંઈ પણ માલ દેશમાં લાવવો નહિ એ જાણત પણ તેમનો જ સખત આમલ હતો. દેશના લોકની કુદરત વિરલ કાપલ દાખલ કરવાથી કેટલું નુકશાન થાય છે, તે ઇંગ્લિશ પ્રજાને સિદ્ધિ આપવા માટે એ પ્રયત્ન હતો. દરેક પ્રાન્તમાં ભૈરાં તમા છોકરીઓએ પોતાની ગેર વણુવા, કાંતવાનો ઉદ્યમ હાથમાં લીધો, અને ગમે તેટલી અગવડ પડે તે વેડીને બહારનો માલ વાપરવો નહિ એવો નિશ્ચય એક મેટળ મળે કર્યો. ગમે એમાં કેટલી મહાને બહારે ઉકાળાને પીવા માંડ્યાં, અને તેનું નામ 'લીબર્ટી ટી' (સ્વતંત્રતાનું પાણી) પાડ્યું. જ્યાં સુધી ઇંગ્લંડ અમેરિકન સંસ્થાનો સાથે અન્યાય અને દબાણ કરી, ધાતકી વર્તણૂક રાખે ત્યાં સુધી અમેરિકા સાથે ઇંગ્લંડે કંઈ પણ વેપારની આશા રાખવા નહિ, એ સિદ્ધ કરવાના ત્યાંના પુરુષોના પ્રયત્નોમાં મદદ કરવાને અમેરિકન સ્ત્રીઓએ જરા પણ પાછી પાની કરી નહિ. ગમે તેટલું સંકટ પડે, ગમે તેટલી અગવડ પડે, પણ તે સંવ ધણી ઉત્સાહથી સહન કરતી. અને છેવટ વેપારને નુકશાન આવવા છતાંયે ઇંગ્લંડે બ્યારે પોતાનો મમત જારી રાખીને અમેરિકન લોકોને ઠેકાણે આજીવવાને સરકર મોકલ્યું ત્યારે પણ ત્યાંની સ્ત્રીઓએ મરણ પર્યંત લડાઈ કરવાનો આમલ કર્યો. અંતે બ્યારે ધર આંગણે લડાઈ રાજ થઈ ત્યારે પુરુષોને હથિયાર, કપડાં, વિગેરે સઘળી સામગ્રીથી સજ્જ કરીને અંતઃકરણના ઉમળકા, અને આવેશથી રણસંઘામમાં મોકલા. રડતી, નિરાશ થઈને પત્ની, બહેન, માતાને ધેર મૂકીને નથી આવ્યા, પણ ખરા વીર પુરુષની માફક અમારાં કર્તવ્ય બજાવીશું એવી ઇચ્છા લાગી સ્ત્રીઓના આશીર્વાદ અને એના વિચારે તેમનામાં વધારે બળ મેળું. અને તેમના પ્રવાસનો મોગ્ય બદલો તેમને છેવટ મળ્યો પણ ખરો. સત્યનો જય એ સિદ્ધાન્ત આગળ આવ્યો. તે પ્રમંથનો એક સ્ત્રીનો પત્ર દર્શાવેલો છે.

“ મ્હે સુ ક્યું છે તે હું તમને કહીશ. અંતઃકરણની પ્રાર્થના, અને આશીર્વાદ મહિત મ્હારા એકના એક બાઇને મ્હે ગ્લુમ્મઆમમાં મોકલ્યો છે. મ્હારી લાજ એ રાખશે એવી હું આશા રાખુ છું. જે મ્હારે વીમ છોડ્યા અને બાઇઓ હોત તો તે પ્રધાને હું મોકલત મ્હારા રમોડા ખર્ચમાં અને ઘર ખર્ચમાં ઘણા જ ઘટાડો થયો છે. જરૂર વગરની એક પાઈ પણ હું ખર્ચતી નથી. ગર્ઈ ક્રિસ્ટમસ પછી મ્હા તો મ્હે પીપી જ નથી, અને એક નવી ટોપી કે ઝમો વેચાતો લીધો નથી અને મ્હે પહેવા કદી ક્યું ન્હોતું તેવું કામ કરવા હવે માંડ્યું છે. શુધતાં ગીખી છું : અને મ્હારા તોડરેને માટે અમેરિકન બિનનાં મોર્ગે હું પોતે ગુંચું છું. અને આ પ્રમાણે જનસમાજના હિતાયે મ્હારા હિસ્સા આપવા પ્રયત્ન કરું છું. હું જાણું છું કે સ્વતંત્ર થઈને એક વાર મરતુ તો છેજ, પણ ગુલામ તરીકે તો જીવગી જીવવા બોલ જ નથી મ્હારી સઘળી અમેરિકન બહેનોની અત્યારે તો આવી જ લાગણી છે. પાર્લીમેંટ, બ્રાજીલિ કોમીટી કપડા પહેરવાનું સર્વ દેશદાત્ર માટે છોડી દાંધુ છે, જે સ્ત્રીઓનો બાપ આવે છે તો આપણા પતિ બાઈઓ અને પુત્રોના અન્ન કરણમાં કેટલો જુરમો ઉભરાવો હોવો જોઈએ ! મરતુ કે મતન થકુ એ જ તેમનો નિશ્ચય છે. ”

આ જ પ્રમાણે દરેક પક્ષિતની સ્ત્રીઓ એક મપ કરીને મહેનત કરતી હતી. મોટા વૉશિંગ્ટનની પત્ની સ્કવેરે વહેલી ઉઠીને ને રાત્રે મોડે લગી જગીને ધવાએવા ચિપાઇઓ માટે મોર્ગે શુધતી. એક પ્રમંચે મિસિસ ટ્રોપ નામની કોઈ આમાન્ય સ્થિતિની બેરી લખે છે—

“ એક વખતે અમે કેટલા એક મજીને લેડી વૉશિંગ્ટનને મળવા જવાનું નક્કી કર્યું. અને એવડી મોટી બેરીને મળવા જવું એટલે અમે તો આપણા સાગમાં મારાં લુગડાં પહેરીને ગયાં. ત્યાં મયાં ત્યારે એમણે તો સાદાં છોટના લુગડાં પહેરેલાં હતાં અને બેઠાં બેઠાં મોર્ગે શુધતાં હતાં. અમને જાહે જ સારી રીતે આવકાર આપ્યો, અને યોડી વાત ચીત પછી એ તો પાછાં શુધવા મડયાં. આમાગ હાથમા તો કાઈ શુધવાનું નહોતું અને ”. મોટા પ્રેસીડેન્ટની પત્નીને જોઈને અમે તો વીલાં પડી ગયા, વગી પાછળથી અમને ઘણી જ મીઠાસ અને ધીમાસથી અમને જરા પણ માહું ન લાગે એવી રીતે ક્યું કે આ વખતે આપણે અમેરિકન સ્ત્રીઓએ જાહે જ ઉચ્ચી યનાની જરૂર છે. કારણ કે ઈંગ્લેન્ડ સાથેનો વેપાર બંધ થવાથી ઘણી જરૂરની વસ્તુઓ આવી સકતી નથી. આપણે પોતે બનાવી ન શકીએ તેવી વસ્તુઓ વગર ચવાની લેવાની ટેવ આપણે પાડી જોઈએ. આપણા પતિ અને બાઈઓ જ્યારે દેસબક્ષિતના આદર્શ રૂપ યાવ છે ત્યારે આપણે ઉચ્ચી થઈને દલાન્ત બેસાડવું જોઈએ.”

આ પ્રમાણે અમેરિકામા રાજઆદર્શી જ સ્ત્રીઓમા ગરીબ ભાવના જગૃત થઈ હતી અને ધીમે ધીમે તેમાં જિહ્વ થઈ હતી. તે સમયના રાષ્ટ્રીય જીવનની મધ્યમાં માનિતી સ્ત્રીઓને હતી. અને તે જ પ્રમાણે તેમનું વર્તન હતું. શુદ્ધમગીરી નાખુદ કરવામા પણ સ્ત્રીઓએ

ધણે જ આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો આ પ્રમાણે દેશની દરેક હીનચાલમા તેઓ આગળ પડતો ભાગ લેતી, અને સ્ત્રીઓ કરી શકે એના સઘળા કામ ધણે ભાગે તેો ઈશ્વર પ્રીત્યથ અને દેશસેવા બળવના ખાનર ઉપાડી લેતી અને તેથી પુરુષોના કાર્યમા ધણી જ મદદ મળતી અને તેમનો ભાર ઓછો થતો

જો સ્થિતિ તે વખતે યુનાઇટેડ મેટેસની હતી તે જ સ્થિતિ આત્યારે આપણા દેશની છે આપણા પુરુષો દેશની સાસારિય અને રાજકીય ઉન્નતિ માટે તન તોડીને શ્રમ કરે છે, જીવન અપણુ કરે છે મ્યુનિસિપાલીટી, લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સિલો, વિગેરેમા બ્યાજની લક્ષ મેળવવા માટે, સ્વમાન સાચવવાને ખર કરીને બાથ લીડે છે માન્ત્રેઓ, કોન્ફરન્સો મેળવીને દેશની મેના બળવે છે સ્વદેશી, અને સ્વરાજ્યની ચળવળ ચલાવે છે ત્યારે આપણે આ છીએ? આપણે તો રહનારથી સાજ સધી પેટની પૂજન કરવામા, આડોશી પાડોશીની જુહી કુચની મરવામા સારા સારા તદ્દન નથી ફેગનના કપડા ધરેણા પહેરવામા, બ. બ. તો હંડેરા કરીને મેળાવડામા જનામા કે ગાડી ધોડે મનાનીને સડેલ કરવામા જ આપણા દિવસો પૂરા કરીએ છીએ જગ વાચતા આગડતું હશે તો ઉપર ટપુ, ન્યુઝપેપર વાચીશુ કે નોવેલોના પારસી તરજૂમા વાચીશુ આ કિપરાત આગળ માર્ક નહિ પણ બહેનો, એમા આપણુ કાર્લ વગનાતુ નથી આપણે જે આપણા બાઇઓને મદદ નહિ કરીએ તો એમનું કાર્ય સફળ થવાનું નથી અને તેટલા માટે આણે કાર્લ મ્યુનિસિપાલિટીમા જઈને કે કાઉન્સિલોમા કે કોન્ફરન્સોમા જઈને લાગા લાગા હાથ કરીને આપણો આપનાની જરૂર નથી એવું મ્હાઈ કહેવું છે જ નથી પરંતુ એમનો આપણે એ મધળી બાબતો બરોગર મમ જનાનો પ્રયત્ન કરવાનો છે મ્યુનિસિપલ મર્મેન્ટ એટલે શું? તેનો વહીવટ કેમ ચાલે છે, માન્ત્રેમ એટલે શું, આપણા દેશના મહાન પુરુષોએ આત્યાર મુકી શું શું કર્યું છે, આપણા દેશનો રાજ્યમંડીત કેવો છે, ડીમેક્રસી, ઓગેકસી બ્યુરાક્રસી, હામરલ એ શમ્હો એટલે શું, એ જાગેમ સમજીને, આપણે પુકોને બતાવતુ જોઈએ કે તેમના કાર્યમા અમે પણ મમ લઈએ છીએ અને તેમને ધીરજ દઈ મમમા ઉરફેરવા અને મદદ કરી તે કેવી રીતે? દમ્નત તરીકે સ્વદેશીનો વિચાર લઈએ સ્ત્રીઓને દસ્તખ એટલો વગેવાર ચાલે છે કે જે આપણે દંડ પ્રતિષ્ઠા લઈય તો ધણી રસ્તુઓ આપણા ઘરેમા દેશી વપરાતી થશે. ખામ કરીને સ્ત્રીઓના કપડા, લીવર્પુન મેન્ચેસ્ટર ક્રાન્સ ઓસ્ટ્રીઆ રિગેરે ભાગમાથી આવતા કપડાને લીધે આપણા લાખો વગુરો જુએ મગતા થયા છે એ વાતની કામચી ના કહી શકામે નહિ હવે આપણે જે યોડો રખત હાલ ચાલતી ફેલ્ડટાક દેશનોને પડતી મુશ્કેલી અને આઘી બનતી જ રેલમી, સુતરાલું કસણી સાડીઓ, કાગળ, ચોળીઓ પરે રીય લેમ લગમ્પીઆ, જૂ મોજા મુમી, આપણો સાદો મુદર પોપાક પહેરીય તો ધણો ફાયદા થશે એક તો આપણી શોના વધશે મગણુ કે આપણી સ્ત્રીઓનો પોશાક ઘરો જ મનોદગ છે તેમા પારખતું અપુરુષ કરવા જેવું કાર્લ છે જ નહિ બીજું એમ ક્યાંથી આપણા દેશના લાખો વેપારીઓ, મજૂરોને આશ્રય આપી સફીશુ અને ત્રીજું પુરુષોને દેશ મેવાનો માર્ગ મરગ કી આપીશ ચોથુ આપણી એ નિષાવાળી દેશમંડિત બેવાથી

આડોશી પારોશી તે પ્રમાણે કરશે, અને સહુથી વધારે મહત્વનું આપણું બાળકોનાં કુમળાં મગજ ઉપર દેશભક્તિ, દેશને માટે પ્રેમ એ બાવ સચોટ ઉત્પન્ન થશે અને આમળ ઉપર એ બાવની વૃદ્ધિ થઇને ખરા હિતેચ્છુ સ્ત્રી પુરુષોનો સમૃદ્ધ વધશે.

તે જ પ્રમાણ મ્યુનિસિપાલિટીના કાર્યમાં આપણે રસ લેતાં થઇશું તો શહેરની સ્વચ્છતા, બાળકોની પ્રાથમિક કેળવણી, સ્ત્રીઓનાં દવાખાનાં વિગેરેની જરૂરીઆતો, ખોડ આપણે બરોબર સમજીને પુરુષોને કહી શકીશું અને તે પ્રમાણે પછી સુધારા કરવાના પ્રયત્ન થશે.

સાંસારિક રીત રીવાજોમાં પણ તે જ પ્રમાણે છે. અત્યારે તો આપણે ઘણે બાજે સાંભળીએ છીએ કે પુરુષો સામાજિક સંસ્કારણમાં આપણો દોષ કહાડે છે, અને ઘણે બાજે તે ખરો છે. જો આપણે એમ નિશ્ચય કરીશું કે છોકરીઓને સોળ વર્ષ પહેલાં પરણાવવી નથી તો મગદૂર છે કે પુરુષો તે પહેલાં પરણાવવાનો આગ્રહ કરશે ? લમ મરણના નકામા ખર્ચ માટે જો આપણે જ છદ્દ પકડીશું કે, ના, અમુક ખર્ચ તો નથી જ કરવો, જૂઠા દહાવા માટે, ફટીને વળગી રહેવા ખાતર ખરા પરમેશનો પૈસો, ન્યાત વરામાં ડરાડી નાંખવાની જો આપણે ના કહીશું તો શું ત્હમે ધારો છો કે પુરુષો કરજનો બોળે જન્મારા સૂઝી વેઠવા માટે એવાં ખર્ચ ઉપાડશે ?

છોકરી દશ અગીયાર વર્ષની થઈ કે નિશાળેથી કઢાડી લઇએ છીએ. કેમકે આપણને કામની આપદા પડે છે. અથવા ન્યાતનાં બૈરાં આપણી મધ્ધરી કરે છે. જો આપણે સમજી શકીએ છોકરીઓને ભણાવવામાં જ એની હિંદગીનુ દિત સમાએલુ છે તો માત્ર આપણને ઘડી આરામ મળે, કે દેવદર્શને, રોવા કૂટવા જવા માટે ભટકી શકાય તે ખાતર એના જીવનનું હિત 'ખરાબ નહિ' કરવાનો પ્રયત્ન કરીશું. આ પ્રમાણે સ્ત્રી કેળવણીની પ્રગતિ કરીશું.

રોવા કૂટવાનો, ફટાણાં ગાવાનો ધણો જ શરમ ભરેલો જંગમી રીવાજ છે તે જો આપણે પોતે જ એકઠાં થઇને કહાડી નાખીશું તો તેમ કરવામાં પુરુષો આડે આવવાના નથી.

આ પ્રમાણે હરેક સામાજિક સુધારણાના પ્રશ્નનું નિરાકરણ લાવવામાં આપણે સહાય-જૂત થઈ શકીશું.

આપણે એક નિઠાવાળાં, દંઢ આગ્રહવાળા, અને ધૈર્યવાન થઇશું તો હરેક રીતે પુરુષોને મદદ કરી શકીશું. આપણાં ઘર ઉપર, બાલકો ઉપર કાંઈ આફતો આવે તે વખતે 'દિસ્ટ્રેક્ટિવ' ન થઈ જતાં સમયસચ્ચકતા વાપરીને યોગ્ય ઉપાયો લેતાં થઇશું તો પુરુષોને આપણામાં વિશ્વાસ બેસશે અને આપણી ગએલી પ્રતિષ્ઠા પાછી મેળવી શકીશું. અત્યાર સુધી પુરુષોએ એકલે હાથે પ્રયત્ન કર્યા છે. આપણે જોડાએ છીએ કે ક્યાં સુધી એ લોકોનો પ્રયાસ સફળ થયો છે. જો આપણી સહાનુભૂતિ, મહાય આપીશું, તો તેમનામાં હજાર ગણું બળ વધશે, અને જે કાર્ય આ અર્ધ સૈન્યથી નથી થઈ તે પાંચ વર્ષની અંદર કરી શકાશે. આપણામાં ભદુર્દ શક્તિ કેટલી છે તે તો બધાં જાણી જો. જમવામાં આપી

રહેલી શક્તિને સ્વીકૃતિ આપવામાં આવે છે. મદદાન પરમાર્થમાં પણ વધારે શક્તિમાન બતાવવા માટે 'જગજીવનની' એમ કહેવામાં આવે છે. તો આપણે તો ખરેખરી જનની, જ છીએ તો આપણે મંથન લાવવાનું કારણ નથી.

આ ઉપરથી આપણને જણાશે કે આ અદ્વામલા જમાનામાં આપણાં કર્તવ્ય શાં છે. મારી મંત્રિ ઉપલક્ષ્ય કરી; તેમને યોગ્ય કેળવણી આપવી; અને ઉત્તમ ગૃહ બનાવવાં—આમાં ત્રણે પ્રકારની સેવા આવી ગઈ. બાળક પ્રત્યેની, પતિ પ્રત્યેની અને જનસમાજ પ્રત્યેની. આપણાં કર્તવ્યપ્રદેશ, દક્ષિણ-દુ વિશાળ કરવાનાં છે. સારી ગૃહિણી એટલે ઉત્તમ નાગરિક એ ઉદ્દેશ રાખવાનો છે, જે આપણે આપણા પોતાનાં ઘર અને તેની આસપાસની જગ્યા સાથે રાખીશું, પાડોશી પાસે રખાવીશું તો મ્યુનિસિપાલિટીનું કામ ઘણું જાણું થશે.

શહેરી તરીકે આપણી કેળવણીના પ્રચારમાં, સુધારામાં સારી રીતે ભાગ લઈ શકીએ. નિશાળોનાં શિક્ષકો સાથે Co-operation કરીને-મળાતે-આપણાં પોતાનાં બાળકોની કેળવણીમાં સુધારો વધારો કરી શકીએ. વળી આપણા દેશમાં તો મ્યુનિસિપાલિટીના હક્ક સ્ત્રીઓને છે. તો તેનો પણ આપણે ઉપયોગ કરી શકીએ. જે માણસ આપણાં Grievance આપણી જરૂરીઆતો સાંભળે તેવા માણસને મ્યુનિસિપાલિટીમાં દાખલ કરી શકીએ.

બાળકોની સુધારણાના દરેક પ્રયાસમાં સારી રીતે ભાગ લઈએ. છોકરાઓની રમત ગમતોનાં કસરતનાં સાધનો પુરવે પૂરો પાડે છે. પરંતુ છોકરીઓની કસરત રમત ગમત તરફ કોઈ નજર જ નથી કરતું. તો તે પ્રથમ આપણે હાથમાં લઈ શકીએ. સ્ત્રીઓના ઉદ્યોગોની દેખરેખ કરી તેમાં સુધારો કરી શકીએ.

આપણે જોઈએ છીએ કે ઘણા ઉદ્યોગો માટે સ્ત્રીઓ લાયક છે. તેઓનું કામ સ્વચ્છ હોય છે, ભંડેસા લાયક હોય છે, અને તેની સાથે મજૂરીમાં સરતું પડે છે. તે છતાં તેમને ઉદ્યમ જોઈએ તે વખતે મળતા નથી, અને જે ઉદ્યમ મળે છે તો કરેલી વસ્તુઓ વેચવાની મુશ્કેલી પડે છે. આ કામ સ્ત્રીઓની કલગીએ ઉપાડી લેવું જોઈએ. હવે આપણી કલગી માત્ર રમત ગમતનું કે બાપણા કરવાનું સ્થળ કરી મૂકવાનો અવકાશ નથી. ગામે-ગામની સમાજોએ એક અમુક ચોક્કસ પદ્ધતિથી કામ કરવું જોઈએ. અને તેને પરિણામે જગ્યા, પદવી, અને ન્યાત જાત ધર્મનો બેદ દૂર થવો જોઈએ આપણે એક પ્રજાના હિત માટે કાર્ય કરીએ છીએ એવી ભાવના રાખવી જોઈએ.

અતીતિમય જીવન ગાળતી સ્ત્રીઓના જીવન સુધારવા પ્રયાસ કરી શકીએ. કુટુંબ જીવનમાં દુઃખી થતી સ્ત્રીઓ અતે વિધવાઓના જીવનમાર્ગમાં પ્રકાશ રેડી શકીએ.

દાર્શનિક અસન આપણા લોકોમાં ઘણું વધી ગયું છે. તેથી 'શારીરિક તુકશાન' થાય છે અને 'પુષ્ટારી' થાય છે, કુટુંબોનો મંદાર વળી જાય છે. તો તે બેરોગો પ્રયત્ન કરીને પોતાના ધણી બાપને, છોકરાઓને તે જીવોમાંથી દૂર કરવાનો પ્રયાસ કરીશું તો એ ઘણું બાગે જોણું થશે.

વળી આપણે અહીંયા નર્મો, દાયણો, સ્ત્રીશિક્ષકોની ફેટલી બધી ખોટ છે તે તો સડું જાણે છે અમેરિકા તે ઇંગ્લંડમાં પ્રાથમિક શાળાઓમાં છોકરા અને છોકરીઓ બંને માટે સ્ત્રી શિક્ષકો જ હોય છે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં એકદર ૬૧૯૨૮૫ શિક્ષકો અને પ્રેફેસરો છે તેમાંથી ૪૮૪,૧૧૫ એટલી સ્ત્રીઓ છે એટલે પુરૂષો મળતા ત્રણ ગણી સ્ત્રીઓ શિક્ષકનું કામ કરે છે તેમાં ઘણી મોટી દરજ્જા પહોંચેલી પણ હોય છે શિક્ષાગોની શાળાઓની સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ સ્ત્રી છે અને તેને ૭૨૦૦ રૂ વાર્ષિક પગાર છે સ્ત્રીઓ ઉમદા માન કરે છે એમ ત્યા માન્ય પડ્યું છે સ્ત્રીઓના ધર્મો માયાળુ સ્વભાવને લીધે પ્રાથમિક શિક્ષણમાં ફેટલો લાભ થાય છે? આપણે અહીં જોઈએ છીએ કે આપણી ન્હાની ડોકરીઓને નિશાળ એ એક આનંદનું સ્થળ લાગે છે અને છોકરાઓને મન એક બારે કેન્ખાતું લાગે છે તેનું કારણ એટલું જ કે છોકરીઓની નિશાળમાં મેલ દ્વારા અને કોમખતા છે કારણ કે ત્યા સ્ત્રી શિક્ષકો ઘણે બાગે હોય છે અને છોકરાઓની નિશાળમાં છોકરતા, દુલતા, અને સોનીના અવાજ છે તેનું કારણ કે ત્યા નિષ્કૃષ્ટ પુરૂષો છે આટલા માટે જ સ્ત્રી શિક્ષકોની જરૂર છે જ્યા સુધી મારા કુટુંબની સ્ત્રીઓ શિક્ષક તરીકે પ્રવેશો નહિ ત્યા સુધી ઇષ્ટ પરિણામ આવશે નહિ તોમગી કરવી એ હીનપત છે એમ જ્યા સુધી આપણે માનીશું ત્યાસુધી આપણા છોકરાને સાચી પ્રેમવણી મળી ગમવાની નથી એ નિશ્ચય છે પશ્ચિમના દેશોમાં છોકરીઓ મોટી ઉમ્મર સુધી અને મ્હાલ જીવન પર્યંત કુસારી ન્હે છે તેથી એમ તો તેમના પેટના પોપણ મળે તેમ જ કાષ્ઠક ઉદ્યમ પ્રેમવવાનો ખાતર તેઓ શિક્ષક થાય છે અહીં કુવારિયાની મસ્થા નથી પરંતુ વિધવાઓ છે તે આપણી મોટી Asset છે પણ તેનો જરા ઉપયોગ થતો નથી માત્ર ધર્મ ધ્યાનમાં ન્હાવા ધોનામાં અને પૂજા પાઠ કરવામાં, મગા સમઘીઓના યોગીઓના રહીને તેમની માગો અપમાન સહન કરીને પ્રેમ નિરર્થક જીવન પૂર્ણ કરે છે તેને જાતે એ તોમો, શિક્ષકો, નર્મો, દાકતરો, લાયણ થાય તો દેશમાં Parasitesને બને ઉપયોગી અગ થઈ રાક, અને મહાન દેશસેવા બળની રાકે સા । કદબની સ્ત્રીઓએ પટેલ મ્હાડવી જોઈએ ઇંગ્લંડમાં ફોર્લોરેન્સ નાઇટીંગેલ નર્મ થઈ તે પહેલા નર્સો કાઈ નહોતી થતી એમ નહતું, પણ તે અજ્ઞાન અને હલકી જાતની એટલે તેને લીધે કાયદાને બદલે નુશાન થતું જ્યાંથી મિસ નાઇટીંગેલ નર્સ થઈ ત્યારથી મારા કુટુંબની છોકરીઓએ નર્મ અને મિડવાઇઝનું કામ કરવા માડ્યું અને વેદક ખાતામાં તેને લીધે સુધારો થયો આપણી વિધવાઓ, અને જે સ્ત્રીઓને બાળક ના હોય ધરની ઘણી ઉપાધિ ના હોય તે લોમો આ પ્રમાણે દેશના ઉપયોગમાં આવી શકે અને તેને લીધે ઘણો લાભ થના મબવ છે અને પ્રકારના દરોહથી પીડાતી સ્ત્રીઓના આશીર્વાદ રૂપ થાય સુત્રાવડના મંત્ર , ૨ થઇ જાય અને સ્ત્રી બાતના મરણ પ્રમાણમાં ધમકો થાય

આ પ્રમાણે આપણી દક્ષિમર્પદા વિશાળ કરવાની જરૂર છે અને આ પ્રમાણે મર્ધ સ્ત્રીમંજો અને સ્ત્રીસમાજ માર્ફટ જ થઈ શકશે માટે આવા મંડળના નેતાઓએ તેમ જ મેમ્બરોએ આજસ કહાડી નાખીને નવા યુગના નવા કર્તવ્ય હાથ ધરવાની આવશ્યમતા છે .

૨થમ જ્યારે આવા મર્ધ હાથમાં લેવાશે ત્યારે પુરૂષો તેમ જ સ્ત્રીઓ તરફથી ઘણી

જ વિરોધતા હેખાડવામાં આવશે એ તો ખરૂં જ. કારણ કે સહુને એમ લાગશે કે આમ તો ધરખાર છોકરાં છંયાં છોડીને સ્ત્રીઓ કામ કરશે તો ધર વંદશે, બેરાં છુછલાં થઈ જશે અને છેવટ આપણો મંસાર વિદરશે. પરંતુ દિનિત અને હડાપણથી કામ કરીશું તો એવી ધારતી નકામી જશે. અમેરિકામાં બ્યારે એવી બેરાંની કલખો શર થઈ ત્યારે પણ તેવી જ ખીક હતી. પણ પાછળથી એ જ વિરોધી મતના લોકોને લાગે છે કે કેળવણી, સહેર આરોગ્ય, ધિગેરે બાબતોમાં અમેરિકા આગળ વધે છે તે ધણે ભાગે ત્યાંની સ્ત્રીઓની કલખોને લીધે છે. ત્યાંની સ્ત્રીઓની કલખોમાં સાહિત્ય અને સાક્ષરોની ચર્ચા નથી થતી. જે રસ્તેથી એ લોકોને આવડું પડે તે રસ્તામાં કાદવ કીચડના ઢગલા હોય, તેના તરફ તેમનું લક્ષ પડેલું ખેંચવાનું છે. કલખો કહાડીને તરત તેમને લાગ્યું કે મૃદવ્યવસ્થા અને ધર બાબતની ખીજ સવળી બાબતોમાં એકત્ર થઈને પ્રવીણતા સ્ત્રી જાતિથી વધારે મેળવી શકાશે. અને ધરમાં રહીને તેમ જ બહાર જઈને તે જ કામ આપણે હાથ ધરવાનું છે. જ્યો સ્વચ્છતા, સુંદરતા અને સમતા છે ત્યાં જ ખરેખરી કલાનો વાસ છે. જે ધરની અંદર સુધડતા રાખતાં આવડતું હશે તો જ રમવાની જગીનો ને બાગ સ્વચ્છ રખાશે. ધર, છોકરાં, પોતાનાં અને પારકાં તેમની માવજત કેવી રીતે કરવી, તેમની ઉન્નતિ કેવી રીતે કરવી એ જ કલખોને ઉદ્દેશ રાખે છે. અને એ કલખોની વ્યવસ્થિત ધોરણોને પરિણામે જ હાનરો, ગામડાં, અને ઝુંપડામાં આનંદ અને શિક્ષતા ઉદ્ભવી છે. સારી હવા અને અજવાસવાળા શાળાનાં મકાનો તેમના જ પ્રયાસથી ચર્ચા છે. ફરવાના બગીચા અને સ્વચ્છ રસ્તાઓની મેખા પણ ચર્ચા છે. ગરીબ માંદાં માણસોની માવજત રાખવાને, આરોગ્ય સ્થાપના નિયમો શીખવવાને ગમેગમે તરો ફરે છે; માણસો અને દોરને પીવાને સ્વચ્છ પાણીના હવાશ હોજ વિગેરેના બંદોબસ્ત થયો છે. રમમાં શિક્ષણ લેવાની નિશાળો કસરત શાળાઓ, બાળક ગ્રુન્ડેગારને માટે અદાલતો, સ્વચ્છ જાગરો, સાર્વજનિક લાઈબ્રેરીઓ, હાનરો ટ્રેવેલીંગ (ફરતી) લાઈબ્રેરીઓ, રોગના મૂળ કહાડવાના પ્રયત્નો, આ પ્રમાણે અમેરિકન લોકની સર્વ પ્રકારની ઉન્નતિમાં દરેકમાં સ્ત્રીઓનો હાથ છે.

આ પ્રમાણે આપણી દૃષ્ટિમર્મદા વિશાળ કરવાથી આપણે સ્ત્રીત્વ ખોદ્યું, એ તો તદન ખોટી જ ખીક છે.

આપણો કર્તવ્યપ્રેરણ વધશે તેથી આપણા પુરુષોની લાગણી વધશે, આપણી પ્રજા સુધરશે એ નક્કી છે.

ઉત્તમમાં ઉત્તમ કેળવાએલી અને ઉદ્યોગી સ્ત્રીની અંતરની ઇચ્છા તો એ જ હોય છે કે માત્ર પોતાના બાળકોના ધરનું વાતાવરણ અને પરિસ્થિતિ સારી કરવી એટલું જ નહિ, પરંતુ જે બાળકોના સમાગમમાં તેઓ આવે તેવી સ્થિતિ સુધારવી. એ જ આ જમાનાની શુભ પ્રગતિ છે. આવૃત્તની બાવના ત્રિશાળ કરવી એ જ આપણો ઉદ્દેશ છે. અને એ ઉદ્દેશ પરિપૂર્ણ કરવા માટે આપણે અડગ પ્રયાસ કરવો પડશે, અને મદાન મત આદરવાં પડશે. એવાં મત લઈને તેને પાર પાડવાની પ્રતિજ્ઞા લેવાનો અત્યારે પ્રમંથ છે. હજિર આપણા કાર્યમાં સદાય હોજો એ પ્રાર્થના છે. તથાસ્તુ.

સૈ. શારદા મહેતા.

કેળવણી સંબંધી વિચાર.*

ગયા ઓક્ટોબર માસમાં અમદાવાદ ખાતે ગુજરાત કેળવણી પરિષદ પહેલી વખત ભરાઈ. ગુજરાતમાં આપી સંસ્થાનો નંબર થયો છે તે ગુજરાતને શોભાસ્પદ છે. ગુજરાતમાં કેળવણીના વિષયમાં લોકોને રસ લેતા કરવા અને કેળવણીમાં પ્રગતિ શું હિત સમાયેલું છે તેનાથી લોકો વાકેફ કરવા એ મહત્ત્વનું કામ આ પરિષદે કર્યું છે. કેળવણીના વિષય બહુ બહોળો છે, પણ ગુજરાત કેળવણી પરિષદે આ વખતે જે કામ કર્યું છે તેથી કેળવાએલા વર્ગમાં અને જે લોકો કેળવણીખાતામાં છે અને જેઓ કેળવણીખાતામાં રહીને પોતાનો જીવનનિર્વાહ ચલાવે છે તેમનામાં એટલું તો કર્તવ્યજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હશે કે તેમનું પોતાનું કર્તવ્ય માત્ર શિષ્યોને શાળાઓમાં કેળવણી આપ્યા ઉપરાંત પ્રજા તરફનું પણ કંઈક છે. તે સિવાય જેઓ કેળવણીખાતામાં નથી પણ કેળવાએલા છે એટલે જેમણે ઉચ્ચ કેળવણી લીધી છે તેમને પણ પોતાના સ્વીકારેલા ધંધા ઉપરાંત પ્રજાની કેળવણીના મંત્રણમાં પોતાના વખતનો ભોગ આપવાનું કર્તવ્ય છે. ગુજરાતમાં આવું નહું જીવન ઉત્પન્ન કરવું ઘણું આવશ્યક હતું કારણ કે કેળવણીના વિષયમાં સામાન્ય પ્રજાને જોઈએ તેટલો રસ નહોતો તેમ તેમના બાળ બચ્ચાઓના હિતમાં કેળવણી એ કેટલો મહત્ત્વનો ભાગ બળતે છે તેનું યથાચોગ્ય સ્વરૂપ તેમના ધ્યાનમાં હતું નહીં.

કેળવણીનો ઇતિહાસ આપણે તપાસીએ તો આપણને માલુમ પડે છે કે આપણા દયાળુ બ્રિટિશ સરકારે આપણે માટે કેળવણી કેવા પ્રકારની જોઈએ, કેળવણીની સંસ્થાઓ કેવી રાખવી તેને વાસ્તે શું શું સાધનો ચોજવાં વગેરે આપણે માટે કર્યું છે. મારી માન્યતા પ્રમાણે અત્યાર સુધી કેળવણીના સરકારના ધોરણથી અસંતોષ અભાવમાં આવ્યો નહોતો પણ થોડોક વખત થયાં સરકારે કેળવણી આપી અને લોકો કેળવણી એટલે શું એ સમજતા થયા ત્યારથી લોકો એમ કહેવા લાગ્યા છે કે સરકારે જે સંસ્થાઓ સ્થાપી છે તેના અભ્યાસક્રમો પ્રજાને અનુકૂળ આવે તેવા નથી, શિષ્યો પર વિષયોનો ભોળો વધી પડ્યો છે, સરકારે ધંધા, હુમર તથા ઉદ્યોગનું શિક્ષણ આપવું જોઈએ. તે ઉપરાંત લોકોની જાગૃતિ થવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે અંગ્રેજી વિદ્યાનો અભ્યાસ લોકોએ કર્યો એટલે પશ્ચિમના દેશોમાં, અમેરિકામાં, જાપાનમાં વગેરે દેશોમાં કેળવણી કેવે પ્રકારે આપાય છે એ વગેરેનું જ્ઞાન થવા માંડ્યું, કેટલાક લોકોએ પરદેશ જવા માંડ્યું અને ત્યાંની સંસ્થાઓ જાતે જોઈ આવ્યા અને ત્યાં જે સ્વરૂપમાં કેળવણી આપાય છે તેથી આપણા દેશમાં જે કેળવણી આપાય છે તેના કરતાં કેટલાં સારાં જાણ ત્યાં આવે છે તેના ખ્યાલ તેમને આપવા લાગ્યો. આ કારણોને લીધે પણ દેશમાં કેળવણીના વિચારમાં જાગૃતિ થવા લાગી.

* હેઠ્ઠી પરિષદમાંથી આ વિષય ઉપર ઊપજતા વિચારો વિવિધ દૈનિક-પત્રોના નીકળે તે માટે અમે જુદા જુદા પ્રકારના પ્રતિષ્ઠિત લેખકોને હાથેએક જ વિષય ઉપર લેખ લખાવ્યા છે. તન્ત્રી.

હવે આપણે સરકારે કેળવણીનું જે ધોરણ દાખવ્યું હતું તેનો નિબ્ધક્ષપાતપણે વિચાર કરીએ. એક વાત મુખ્ય ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે હાલ જે કેળવણી આપાય છે તેનો મુખ્ય હેતુ શોધના મનમાં એવો છે કે તેથી જીવનનિર્વાહનું આપણને સાધન મળે છે. બીજી વાત ધ્યાનમાં રાખવાની તે એ છે કે સરકારને પોતાનું રાજ્યતંત્ર ચલાવવા સારું અમુક કેળવાએલા વર્ગની જરૂર હતી. સરકારને, કારકુનોની જરૂર હતી, કાપડા બાંધના-રાઓની જરૂર હતી, ધૂતનેરોની જરૂર હતી, દાકતરોની જરૂર હતી તેથી સરકારે ખહેલાં આ વિષયોની કેળવણી આપવા માંડી. લોકોએ આ વિષયોની કેળવણી લેવા માંડી. જે લોકો આ તરફની કેળવણી લેતા તેમને બીજા ધંધાઓમાં જે આવક થાય તેના કરતાં સરકારની નોકરીમાં સારી આવક થવા માંડી, તે ઉપરાંત સરકારી નોકરીમાં સત્તા સાથે આખરે વધારે એટલે સ્વાભાવિક રીતે લોકોનું આ તરફ વલણ થવા માંડ્યું. આ ઉપરાંત એક વાત લક્ષમાં રાખવાની છે કે ઉચ્ચ વર્ગના આપણા લોકોને મહેનત મજૂરી (manual work) કરતાં મગજ/મારીના કામ તરફ વિશેષ ભાવ હોય છે એટલે પણ આ બાબત લોકોને ગમી. અને લોકોએ ઘણી આતુરતાથી સરકારી નોકરીઓનો સીકાર કરવા માંડ્યો, સરકારી નોકરીમાં પ્રમોશનો સારાં મળે અને વળી પેન્શનનો લાભ એટલે કોઈ પણ આ-નગી નોકરી કરતાં સરકારી નોકરીમાં સૌથી વધારે લાભ સમાએલા હોવાથી લોકોએ સીકાર કર્યો હોય તો એટલું જ કહેવું બસ થશે કેટલાકોએ જે કાર્ય છે તે વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ બરાબર કર્યું છે સરકારે પોતાનો હેતુ પાર પાડ્યો છે, તેમ લોકોને કેળવણી ગમી છે. સરકારે કેળવણી આપીને કોઈનું તુકશાન કર્યું નથી. સરકારે આપણો પશ્ચિમ દેશની રૂઢિ પ્રમાણે કેળવણી આપી તોજ આપણામાં હાલની જગૃતિ આવી છે એ બુલવાનું નથી. આપણામાં જે મધ્યમ વર્ગ હાલ ઉભો થયો છે તે પણ આ કેળવણીના પ્રતાપેજ. આપણે હવે એમ સમજતા થયા છીએ કે સરકારના કેળવણીના ધોરણમાં ફેરફાર થવો જોઈએ અને આપણે જે ફેરફાર કરવા ધારીએ છીએ તેમ આપણને કાયદો છે તો સરકારને આપણે વખતોવખત ચોક્કસ સ્વરૂપમાં ચરજો કરવી જોઈએ. જે આપણને એમ લાગે કે સરકાર આપણું ધોરણ સ્વીકારવા કોઈ પણ કારણસર તૈયાર નથી તો આપણે પ્રશ્નમાં એવી ભાવના ઉત્પન્ન કરવી જોઈએ કે પ્રશ્નને જોઈએ તેવી સંસ્થાઓ ઉભી થાય અને આપણાં બાળકોનું હિત વહેંચું સાચું રાખ. આ બધી બાબતને સારું પૈસાની જરૂર છે અને તે સરકાર પાસેથી આપણે જેમ માગીએ તેમ મળે તો નહીં જ, કારણ કે સરકારને આખું રાજ્યતંત્ર ચલાવવામાં કેળવણીનું કેટલું મહત્ત્વનું સ્થાન સરકારની દૃષ્ટિએ છે તે અવલંબીને સરકાર પૈસાની મદદ કરશે. સરકારે પૈસા કાઢવા જ જોઈએ એવો આશય લેધને ખેસીએ તો આપણું કાર્ય સિદ્ધ થાય નહીં, કારણ કે તે આપણી સત્તાની વાત નથી. આપણને જે પ્રભુકીય ધોરણ પર કેળવણી જોઈતી હોય અને આપણે નક્કી કરેલા ધોરણસર કેળવણી આપવી હોય તો આપણે પૈસા એકઠા કરવા જોઈએ અને જે આપણે આપણા પોતાના હિતને ખાતર જે ફંદા એકઠું ન કરી શકીએ તો તેનો અર્થ માત્ર એટલો જ થાય કે આપણે આપણા સ્વાર્થની ખાતર પણ આપણી કોષણીઓ ખાલી કરવા

હજી તત્પર થયા નથી, આપણામાં હજી પ્રબળીય તત્ત્વ જોઈએ તેવું જાણત થયું નથી. આપણી પ્રજાનો સ્વાર્થ સાધવો હોય તો યોગ્ય સ્વાર્થત્યાગની આપણને જરૂર છે. અહીંયાં ઝેંટકું કહેવું જરૂરનું છે કે કેળવણી લીધા પછી આપણને આપણા ધંધા દુનર પડી બાગે છે એવું બાન થયું, આપણે પરદેશી માણસર આધાર રાખવો પડે છે, આપણા દેશમાં કાચો માણ ધુધળ છે આ બાળતોનું બાન થવાથી હાલ આ બાળનમાં જાપાની કેળવણીની કૃતેહમન્દી જોઈ આપણને આપણી કેળવણી માટે અસંતોષ થવા લાગ્યો છે—આ જાણત સરકારે શાં સાચન ચોજવાં અને પ્રજાએ સરકારને શી મદદ કરવી અથવા પ્રજાનું શું કર્તવ્ય છે તે જાણત દેશના કિતચિંતકોએ કટિબદ્ધ થવાનો ખરેખરો વખત આગ્યો છે એ દરેક દિંદવારીએ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

કેળવણીનો અર્થ હવે બધા સમજવા લાગ્યા છે, પણ હવે દરેક ટેકાણે પ્રશ્ન એ થાય છે કે કેળવણી લેઈને આપણે કયા કામને માટે લાયક થઈએ છીએ. આર્ટસ કોર્સ-જની હિસબ કેળવણી લેઈએ તોપણ આપણે અમુક ધંધા ઉદ્યોગને સાર તૈયાર થતા નથી. સરકાર ચાર ધંધાને માટે કેળવણી આપે છે તેમાં ત્રણ સ્વતંત્ર ધંધાને માટે છે, તે (૧) વપ્તીલાનનો, (૨) દાકતરનો (૩) ઇન્જિનેરનો (૪) ખેતીવાડીનો. પહેલા ત્રણ ધંધાને માટે લોહોને ધણો મોલ છે, કારણ કે તે ધંધા સ્વતંત્ર છે, તેમ આગરદાર ધંધા છે. ખેતીવાડીનો વિષય તો ઘણા ધીમે છે, પણ ખેતીવાડીનો ધંધો કરનારા માણસો સાંભળવામાં અથવા જાણવામાં નથી. એમ કહીએ તો આજે. તે લોહા ખેતીવાડી ખાતામાં અથવા રેવન્યુ ખાતાઓમાં નોકરીઓ લે છે. ધંધા ઉદ્યોગના તરફ લોકોનું લક્ષ જવાનું કારણ એ છે - કે સ્વતંત્ર ધંધાઓ પણ એટલા બરાબ ગયા છે કે લોકોને તેમાં પણ મુશ્કેલીઓ પડવા માંડી છે. મુંજબ ઇલાહામાં મીલોને ઉદ્યોગ ચાલુ થયો છે તેથી કેટલાક ઇન્જિનેર, સ્પીનીંગ માસ્ટરો, વીરીંગ માસ્ટરો તૈયાર થાય છે એટલે એ તરફ યોગ્ય વળે છે, પણ એ મહેનત જાણુરીના ધંધા છે એટલે લોકોનું એ તરફ વિશેષ વલણ થતું નથી, તેમ તેમાં નોકરીઓ મેળવવાની મુશ્કેલીઓ અને કામ કરવાના સંજોગો જુદી જાતના હોય છે—સરકારી નોકરીની સરખામણીમાં લોકોને આ નોકરીઓ રૂચતી નથી એ સ્પષ્ટ કહેવાની જરૂર છે, તેમજ તેમાં અમુક જાનનું માનસિક વલણ અને અમુક જાતની હોંખીઆરી ન હોય તો આ નોકરીઓ મળી શકતી નથી તેમ યદ્ય શકતી નથી અને અભ્યાસ પણ યદ્ય શકતો નથી. વિશેષમાં જોએ ઇન્જિનેર થાય, સ્પીનીંગ માસ્ટર થાય, વીરીંગ માસ્ટર થાય તેમનાથી સ્વતંત્ર ધંધા યદ્ય શકતો નથી અને થાય તો ઘણા યોગ્યથી. આ બધું કામ આવડતું હોય તેથી કંઈ તેમનાથી મીઠા ઉભી યદ્ય શકે નહીં. તે ઉપરાંત નવાં સાધનો ઉભા કરવા માટે કંઈ એકલું કારીગરીનું કામ આવડતું એટલુંજ બસ નથી તેને સાર જીજી વજી કાબેલીયત જોઈએ છીએ. આ જાણત આગળ ઉપર વિશેષ વિવેચન થશે તેથી આટલેજ આ બંધ કરું છું.

પ્રબળીય ધોરણે કેળવણીની પદ્ધતિ નક્કી કરવી હોય તો શું ધ્યાનમાં રાખવું તે

બાબત એક અધિકાર લખે છે —

A national system of Education, involves, implicitly or explicitly, a definite theory of the right ordering of national life. The building up therefore of a stable system of national education involves either a stable condition of society and an equilibrium of social forces or extraordinary prescience of the future and a far seeing adjustment of means to definitely intended ends. Unfortunately the demand for educational unity does not always mean that educational unity is possible. People sometimes crave for that which facts beyond their control have placed furthest from their reach.

પ્રજાત્રીય કેળવણીને સાર ધોરણ નક્કી કરતા પહેલાં આપણા સમાજની સ્થિતિ કેવી છે તે તપાસવાની જરૂર છે, તેમ પ્રજાજીવનમાં કયા તત્ત્વોની ખામી છે તેની પૂછતી કરવા સાર કેવા ઉપાયો યોજાવા તેનો વિચાર કરવો જરૂરનો છે. સમાજનું હાનુ સમતોલપણ બધા બળો હાલ્યાચાલ્યા વગર-ગતિકીન સ્થિતિમાં છે તેથી છે એમ માનવાનું નથી, હાલ દુનિયાના બળો Dynamic-ગતિવાળા-છે એમ માનવાનું છે. આ લક્ષમાં રાષ્ટ્રીય કેળવણીના હિમાયતીએ દેશને સાર પદ્ધતિ નક્કી કરી લેકો આગળ તેમ સરકાર સંમુખ રજુ કરશે તો સરકાર તેમ લેકોને ધણું જાણવાનું મળશે.

કેળવણીની પદ્ધતિ કેવી હોવી જોઈએ તે બાબત નીચેનો ઉતારો ટાકવા લાયક છે —

The chief task of any true "System of Education" should be to develop individuality and variety of aptitude, interest and character and to keep open as many doors as possible for new and as yet unforeseen developments.

આ વસ્તુઓ કેવી રીતે સાધ્ય કરવી એ કાર્ય દેશના હિતચિત્કોએ કરવાનું છે.

સન ૧૯૦૪ માં 'સિટિસ એસોસીએશન ફોર ધી એડવાન્સમેન્ટ ઓફ સાયન્સ'ની મીટિંગ થઈ હતી તેમાં કેળવણીશાસ્ત્ર મેળવી બાપણ આપતા ધી રાષ્ટ્ર રેવરક ધી લોર્ડ બીશપ ઓફ હીઅરફોર્ડ, ડી ડી એલ્, એન્ડ ડી એ કેળવણીના સમ્બંધમાં નીચે પ્રમાણે ઉદ્ગાર કાઢ્યા હતા જે મનન કરવા જેવા છે તેથી નીચે આપુ છું —

'True education aims at cultivating the highest and most efficient type of personality: men not only appropriately and technically equipped for their professional business, but men endowed with the best gift and inspired with high purposes, men who desire to follow the more excellent ways and to lead others in them, who love knowledge, truth, freedom, justice, in all the relations of life, whether individual or social, men mark-

ed by sense of duty and moral thoughtfulness, public spirit, and strength of character '.

"Such an education is the true basis of individual and natural welfare, and experience has abundantly shown how necessary this is to save men from distorted views of history, from wrong conceptions of patriotism and public duty, from mistaken aims and disastrous policy

"Thus for instance, a good and true education shows us that the true basis of life is moral and economic and not military, and the true aim of both individuals and nations is knowledge, justice, freedom, peace, magnanimity, and not pride aggression, force or greed '.

કેળવણીનું લક્ષ્ય અને ધ્યેય કંઈક પ્રમાણે રાષ્ટ્રીય તો આપણને જેની અગત્ય આપણા પ્રત્યેક જીવનમાં આટલું, સદ્વિચાર, અને સ્વેચ્છાવાનને સાટ છે તે મારી રીતે સાધ્ય કરી શકીએ અભ્યાસક્રમની ગોઠવણી પણ આ સાધ્ય કરવાનું છે એ લક્ષ્ય રાષ્ટ્રીય થવી જોઈએ જો એટલે મડલ આ લક્ષ્ય રાષ્ટ્રી પ્રાથમિક માધ્યમિક અને ઉચ્ચ કેળવણીના અભ્યાસક્રમનું ધોરણ હશે તો જ વિસમતા યવાનો મંભવ રહે નહીં અને યથાર્થ રીતે ગોઠવણી થઈ શકે

કેળવણીના ઉદ્દેશ મંજૂરી આપનાર ઉપોદ્ધાત કરી હવે આપણે પ્રાથમિક કેળવણી લઈએ નાના બાળકોના પર નિશાળે આવતા પહેલાં જે કંઈ મંદકારો પડેના હોય છે તે ચોતાના ઘરના આચાર વિચાર રહેણી ગણી વગેરેના પડેના હોય છે તે શિક્ષકે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે જેમ એક સાચી ઈમારત બાંધવા માટે પહેલવહેલી સારી જમીન શોધી તેના પર પાથો રચવાનું કામ તો મરુ પડે છે તેમ નાના બાળકોના મગજ, મન એ આપણી જમીન છે એમાં પાથો નાખવાનું કામ તો કરવાનું છે સારી ઈમારત, મહેન વગેરે બાંધવા માટે પડેના સારા ઇન્જનેરીની મનાહ લઈ પડે છે, પ્લાન તથા એરેક્ટીમેન્ટ કરાવના પડે છે, તેમ કેળવણીના પાથો નાખવા માટે પણ સારા કેળવણીવિષયનિપુણ વિદ્વાનોએ આપણે કેળવણીની ખેવી ઈમારત બાંધવી છે તેનો વિચાર કરી પાથો નાખવાનું કામ કરાવવું જોઈએ પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષક એમને હાથે પાથો નખાવવાનો છે માટે પહેલવહેલું જેમના હાથે પાથો નખાવવાનો છે તેમના ધ્યાનમાં એટલું લાવવું જોઈએ કે આવા કાર્યને માટે તમારી પાથે પાથો નખાવવાનો છે, એ પાથો નાખવામાં જેટલી તમારી કુસમતા અને તમારા કર્તવ્ય જ્ઞાનનો તમે ઉપયોગ કરશો અને પાથો મારો ચોક્કસ અને દૃઢ નાખશો તેટલું ઉપરના ભાગને માટે સુખ થઈ પડશે 'મેઈડ ઓન એબ્યુકેશન'ના એક રિપોર્ટમાં પ્રાથમિકશાળાના શિક્ષકોને 'Foundation-layers'— 'પાથો બાંધનાર' કહેવામાં આવ્યા છે એ યથાર્થ છે કેળવણી વખતે અભ્યાસક્રમ પણ બાર ત્રણમાં આવે છે અને એમ કહેવામાં આવે છે કે અભ્યાસક્રમ જેટલો સારો હશે, પુસ્તકો જેટલા સારા હશે તેટલા પ્રમાણમાં બાળકોની કેળવણી સુધરશે પરંતુ એટલું

ધ્યાનમાં રાખવું કે અભ્યાસક્રમ અને પુસ્તકો કરતા શિક્ષકપર વધારે આધાર છે. મોન્સર ગીઝોએ જ્યારે ફ્રાન્સમાં પ્રાથમિક શિક્ષણનું ખીલ પસાર થયું ત્યાર પોતાના ભાવણમાં કહ્યું હતું કે સરકાર કેળવણીનું ખીલ પસાર કરશે, પણ જ્યાં સુધી તેને અમલમાં લાવનાર સાગ શિક્ષકો મળે નહીં ત્યાં સુધી સઘળું નિરર્થક છે જેમ જમીનમાંથી સારો પાક લેવા માટે જમીનને જોવી પડે છે, પણ તે જમીન જ્યાં સુધી સારી ખેડ, ખાતર અને પાણી ન મળે ત્યાં સુધી સારો પાક મળી શકે નહીં તેમ કેળવણીના સારા ફળ મેળવવા માટે આ-ળકો યુદ્ધિશાળા હોય પણ તેને કેળવનારા અનુભવી, કર્તવ્યપરાયણ અને ધૃશળ ન હોય ત્યાં સુધી કેળવણીનું કાર્ય પૂર્ણ મંતોપકારક થાય નહીં પ્રાથમિકશાળાના શિક્ષકની રિયલિટી વર્ણન 'યુનિવર્સલ કેળવણી પરિપત્ર'માં દરાન મૂતી વખતે કેટલાક ગૃહસ્થોએ કર્યું હતું હવે એ શિક્ષકોને સુધારવાના ઉપાય શું થોજના તે સમઘી જે સ્થનાઓ મૂકનામાં આવી હતી તેમાં એક દરાન એવો હતો કે પ્રાથમિકશાળાના શિક્ષકોના પગાર વધારવો. પ્રાથમિકશા-ળાના શિક્ષકોના જે ચિનાર આગે તેપરથી તો એટલું અનુમાન કરવું અથોગ્ય નહીં મણાય કે પગાર વધાર્યાથી જ શાળાના શિક્ષકની Efficiency અને Standard of duty વધશે જ સાધારણ રીતે આપણે જાણીએ છીએ કે કોઇ પણ માણસ પાસે આ પણે સારા કામની આશા મળીએ તો પટેલ તે માણસ પોતાને જે કામનો બદલો મળે છે તેથી મંતોપી હોવો જોઇએ, પરતુ તે ઉપરાંત મુખ્ય જરૂરનું તો એ જ છે કે જે કાર્ય એણે હાથમાં લીધું છે તેને માટે તેને પ્રેમ છે કે નહીં, તે કાર્ય સાદું કરતું એવું તેનામાં ભાન છે કે નહીં, જે કાર્ય કરનામાં અનન્ય ભક્તિ પ્રકટ થતી નથી તે કામ કદી સાદું થઇ શકતું નથી એ ખીના જૂલી જ-રી જોઇતી નથી.

પ્રાથમિક કેળવણી.

પ્રાથમિકશાળાના શિક્ષકની લાયકાત ઘણા ઉંચા પ્રમાણની જોઇએ એ વાત સર્વમાન્ય છે. એમનામાં કર્તવ્યભાન જોઇએ, રનાત્મમાનની લાગણી જોઇએ, જે વિષયો શીખવવાના હોય તેનું સાદું ગ્ઞાન અપાદન કરેલું હોવું જોઇએ, પરમેશ્વરનો ડર હોવો જોઇએ, તેઓ નીતિમાન, યુદ્ધિશાળી, ચારિત્રવાન હોવા જોઇએ તેમનામાં ખુશામત કરવાનો હર્ષણ હોવો જોઇએ નહીં આ બધી લાયકાત તેમનામાં હોય પણ તેમનામાં અમંતોપ હોય તો તેઓ કેવી રીતે સાદું કામ કરી શકે તે બાગત પ્રશ્ન રહે છે. હવે આપણે પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકના પગાર બાગત નિચાર કરીએ પ્રાથમિકશાળાના શિક્ષકોના પગાર ઘણા જ ઓછા છે તે સર્વ કબૂન કરે છે પ્રાથમિકશાળાનો શિક્ષક સાધુરામ હોતો નથી તે આપણે જા-ણીએ છીએ અને આપણે સાધુરામ શિક્ષક લારી શકીએ એ અસંભવિત છે. પગારનું ધોરણ સરકારે તથા મ્યુનિસિપાલિટીએ ઠરાવેલું છે સરકારી ખાતામાં તેમ મ્યુનિસિપાલિ-ટિમાં દેશી માણસો દેશની પરિસ્થિતિથી વાકેફ એના હોય છે, તો તે લોકોએ આવો કનકા પગાર પ્રાથમિકશાળાના શિક્ષકને વારતે શા માટે ઠરાવ્યો હશે ? તેનો જવાબ એક હોઈ શકે કે સરકાર પાસે અથવા તો મ્યુનિસિપાલિટિ પાસે વધારે પગાર આપનાના સાધન નથી બીજો કિતર એ હોઇ શકે કે જો આ શિક્ષકો આટલા ઓછા પગારમાં નોકરી રહે

છે તો તેમનામાં વધારે કલાવાની શક્તિ નથી. આ બે જવાબ સાથે એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે તેઓએ શિક્ષકનો ધર્મ સ્વીકાર્યો છે એટલે તેમને ખીજા ધર્મા તરફ જવાનું વલણ થતું નથી તેમ તેઓ અસંતોષી છે છતાં પણ આ ધંધામા પડ્યા રહે છે અને જેવું કામ અસંતોષી માણુમ કરે તેવું કંઈ જાય છે? આ પરિસ્થિતિ હવે પ્રજાની જાણમાં આવી છે અને આથી નુકશાન કોને થાય છે તેનો હવે પ્રજા વિચાર કરવા લાગી છે. પ્રજાને નુકશાન થાય છે તો તેના ઈલાજ શા છે. શિક્ષકને પાઠ શિખવવા ઉપરાંત, આચારનિયાર, નીતિ, વગેરે શીખવવું પડે છે, તેમ જાળમના નાના નાના કથબ્યા પણ ચૂકવવા પડે છે એટલે તેને ન્યાય તોલવાનું કામ પણ કરવું પડે છે જેને માથે આવા ધર્મ રહેલા છે અને જેને હાથે આપણે આપણા જાળકોની કેળવણીનો પાયો નખાવે છે તે શિક્ષકની કલાજી સ્થિતિ હોય અને તેમનામાં કર્તવ્યજ્ઞાન ન હોય તો આપણને આશ્ચર્ય થાય? તે ઉપરાંત તેમનું દુઃખ વળી એવું છે કે તેમનાથી ખાનગી શિક્ષણ અપાય નહીં એવો મ્યુનિસિપાલિટીઓ નિયમ કરે છે આવી કમાણી કરવામાં વિશ્વકો પોતાનો વખત રોકે તો તેઓ શાળાનું કામ જરાગ ન કરી શકે, પોતાના વર્ગના વિદ્યાર્થીએ ખાનગી શિક્ષણ આપે તો પક્ષપાત થવાનો સંભવ રહે એમા કંઈક સત્ય છે, પરંતુ આપણે જે માણસને નોકરીએ રાખીએ તેને પુરતો પગાર ન આપીએ અને તેને આપણે કામ કર્યા પછીના વખતમાં ખીજી કમાણી કરતો બંધ કરવો એ એક નિર્દયતા નહીં તો ખીજી શું કહેવાય? મોટા મોટા સીવીલ ટેન્ડરકોમાં દાકતરો હોય છે જેમનો દરમાથો ઘણો સારો હોય છે તે છતાં સરકાર તેમને ખાનગી ધર્મો કરવાની પરવાનગી આપે છે તો આ નિયારો શિક્ષકો જેમને પુરતો પગાર મળતો નથી એમને કુરમદને વખતે ખાનગી શિક્ષણ આપવાનું બંધ કરાવવું એ ધણી તાજુમીની ખીના લાગે છે

લોકોને જે એમ લાગતું હોય કે આટલા યોગ્ય પગારમા મારી લાવકાતવાળા શિક્ષકો મળી શકતા નથી અને પ્રજાના હિતને નુકસાન થાય છે તો વારંવાર મગકાને આરજ કરવા કરતા એક એવી શાળા ખોલવી જોઈએ કે જેમા શિક્ષકોને સારો પગાર આપવો અને તેમાંથી જે વિદ્યાર્થીએ શિક્ષણ અપાય છે તે જોયી પ્રતિતુ અપાય છે એવી સરકારની ખાત્રી કરી આપવી. સાધારણ રીતે એવું જોવામા આવે છે કે ખાનગી પ્રાથમિક શાળામા પણ સરકારે પગારનું જે ફોરણ કેરવેલું હોય છે તેના કરતા પગારનું ઘોગણ વધારે રાખવામાં આવતું નથી. સરકારે જે ઘોગણ દગવણ છે તેજ ઉતમ છે એમ માની લેવામાં આવે છે. ખર્ચનો સવાલ આવે છે ત્યાં, અને તેમાં પણ કેળવણીના વિષયમા ખર્ચ કરવાનો આવે છે ત્યાં, સામાન્ય વર્ગ પાડો હઠે છે, કાગણ કે તેનું દુજ આપણા હાથમા પ્રત્યક્ષ પૈસાના રૂપે આવતુ નથી. પ્રજાકીય કેળવણીના મંડળમા એક અચકાર લખે છે કે —

“Wishy—washy education is dear at any price In school work, quality matters far more than quantity”

જર્મનીની કેળવણીના મળધીમા તેજ અચકાર કહે છે કે:—

“The very existence of the Empire depends upon sea-power and school-power”

આપણે ચેતાને Sea-power માયવવાની જરૂર નથી, પણ School-power માયવવાની જરૂર છે અને તે બાબતમાં ખર્ચ કરવામાં જેટલા આપણે પાડા પડીશું તેટલીજ આપણી ઉન્નતિ દૂર ગ્દે એ નિઃશય સમજવું. પ્રજાની Brain-power વધારવે હોય તો કેળવણી પાછળના ખર્ચમાં પ્રજાએ મોકળે હાથે ખર્ચ કરવાની જરૂર છે. આપણે આપણી અજ્ઞાનતાને સાડ કૂટવો મેટિલ કર આપણે પડે છે તેનો ખ્યાલ હાથ આપણે પડેશય કૂટવો આધાર રાખવો પડે છે તેના પરથી આવશે.

હવે આપણે પ્રાથમિક કેળવણીની પદ્ધતિ અને તત્ત્વ વિશે મહેજ વિચાર કરીએ તિસજીપદ્ધતિ નથી કરેલી હોય પણ તેમાં લગત રાખવાની બાબત એ છે કે શિક્ષક તેમ જિય્જ અને મનુષ્ય છે અને તેમનામાં બુદ્ધિ હોય છે અને તેમની બુદ્ધિ વાપરવાનો પણ તેમને અરકામ આપવો જોઈએ મનુષ્ય અને મચામાં ફેર છે એ વાત ઘણી વખત બૂલી જરાય છે, પતુ કેળવણીના રિયલમાં એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. પદ્ધતિના બધન સખત હોવા જોઈએ નહીં. આ બાબતમાં એક ગદગ્થ લખે છે કે —

“Good men with poor ships are better than poor men with good ships”
Good teachers with poor methods are better than poor teachers with good methods

આમાં વિશેષ બાજુ સારા શિક્ષકો શોધી કાઢવા પર છે. માગી પદ્ધતિ કરતા સાગ શિક્ષકોથી કેળવણીનો અર્થ સારી રીતે સાધ્ય થાય છે

કેળવણીના તંત્રની બાબતમાં તીચેનો જ્ઞાતો ધ્યાનમાં લેવા જાય છે માટે આખો છે—

“There is, indeed, a danger at the present time in this country of too much importance being attached to mere organization and machinery, and too little to the spirit that pervades them. Mr. Matthew Arnold, in one of his last official reports on elementary schools, pointed out that “our existing popular school, was far too little formative and humanizing, and that much of it to which administrators point as valuable results is in truth mere machinery.”

માધ્યમિક કેળવણી.

હવે માધ્યમિક કેળવણીનો વિચાર કરીએ પ્રજાને તેના અબ્યાસક્રમમાં ફેરફાર કરવાનું જરૂર છે એવું આપણે સુજ્ઞાન કેળવણી પરિપક્વા કરાવવાથી જાણી સખીએ હીએ એ ફેરફારની સુચનાઓ ચોક્કસ રચણમાં મુખ્ય નથી, પણ જ્યાં મૂળી સુચનાઓ ચોક્કસ રચણમાં કારજમદિત મૂકવામાં આવે નહીં ત્યાં સખી સરકાર તેનાપર લશ આપે

નહીં એ પણ સ્વાભાવિક છે. હવે આપણે એટલું સમજતા થયા છીએ કે માધ્યમિક કેળવણીના અમુક ધોરણોના અભ્યાસક્રમ ક્યાં પછી ધધા હવેર મળવી જાન આપાય તો તો વધારે સા બધા વિદ્યાર્થીઓને આ અભ્યાસક્રમ અતુલ્ય નથી તેને સાર પ્રશ્ન એ થાય છે કે સરખા આ ફેરફાર કરવા તૈયાર છે કે નહીં? બીજે પ્રશ્ન એ છે કે આપણને જે પ્રકારનો અભ્યાસક્રમ જોઈએ છીએ તે બધા વિદ્યાર્થીઓને અતુલ્ય આવશે કે કેમ? ત્રીજે પ્રશ્ન એ છે કે અભ્યાસક્રમ ધધામ તે શહેરના વિદ્યાર્થીઓની જરૂરીયાત પરથી થવો જોઈએ કે, રાહર અને ગામડાઓના વિદ્યાર્થીઓ બંનેની જરૂરીયાત તપાસીને? સાધા નણ રીતે એવું બને છે કે આ પ્રશ્નોનો જોડો વિચાર કરે છે તેઓ રાહરમા વમનારા દોષ છે એવો શહેરની દૃષ્ટિએ બધી કેળવણીના વિચાર થાય છે શહેરની વસ્તી ઠગતા ગામડાઓની વસ્તી નિશેષ છે અને હિન્દુસ્તાનમા ખેતીના ધધાપર નિર્વાહ કરનારો વર્ગ પણ ધલો નિશેષ છે મારે આ બધું ધ્યાનમા ગખી અભ્યાસક્રમનો વિચાર થાય તો માફ ખેતીનો ધધો કેળવણીના નાંને ત્રિય થાય એ પરેડુ મમ આપજો મવાનુ છે, મારણ હાથમહેનત તરફ આપણા હો નુ વધણ ધણ એવું દોષ છે ખેતીના ધધા ત દ નારે દોષ વગે તો તેમા મો. વિજાગ છ પણ મળના લોઢને તે મમશે નહીં, અને ગામડાના લોઢને આપજો કેળવણી આપવાનો વધાસ રીએ તો તેમનામા લોઢો રખત રોમ નાને માટે અવમથ છે કે કમ અને ખેતીવાડીની મથાઓ મમમ ગામેગામ નિભાવવા તૈયાર છે કે કેમ અને હાનની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ પ્રમાણે ખેતીવાડીનું શિક્ષણ હાખન રીએ અને પગિમના દેશના આર્થનીન દધિવાર વાપરના ત દ લામતુ વનણ કીએ તો મોગ જથામા જમીન મળી શકે કે કેમ, પાણીના સાધન પૂરતા છે કે કેમ આ બધા પ્રશ્નો બધું મહત્વના છે ખેતીવાડી તરફ લોઢને વાળવા એ સિદ્ધાંત બગબ છે તેની માથે આ બધા પ્રશ્નોનો વિચાર કરવો અગત્યનો છે

આ સિદ્ધાંતો જે બીજા ધધાઓ છે અને જે બાર તેર વપની કેમગના માધ્યમિક શાળાઓમા બજતા હોમગજોને ઉપરોચી છે તે ધણાખ. શરેરમા મ્લીને થા શકે એવા છે અને તેને માટે લેવ કેટલું છે તે બધાનો વિચાર રીને અભ્યાસક્રમ ઝાપરના અને વિદ્યાર્થીઓ હાખન મવા જોઈએ બીલું, બધા વિદ્યાર્થીઓને હાથ મહેનતના ધધાઓમા પડેગ દોષ નહીં એ પણ મહત્વ છે સુનારનું મમ બધાથી થધ શકે નહીં, નહાનુ કામ પણ બધાથી થધ શકે નહીં માટે આ ધધાઓને માટે જેનામા હરતી મદિ દોષ તેવાઓને જ પડેલા પમ. કરવા જોઈએ અને તેમને જ ધધાઓ તરફ વાળવા જોઈએ હાથમહેનતના આ ધધાઓમા મમ નુ મમ નથી એવું જો મદનુ માનણ દોષ તો તે બલબેલું છે આ ધધાઓમા પણ મગજસક્તિનો ઉપયોગ કરવા ઉપરાંત હાથ અને આખને ખાસ કેળવવાની જરૂર રહે છે આ વિષયો નાગામા શીખવની વખતે નીચેની બાબત ધ્યાનમા રાખવાની છે

* Instruction and knowledge are too often confounded with education and mere machinery and organization prevent the development of the

scientific spirit Many of the men who are supposed to have had a complete technical education are very poor specimens of humanity and character, devoid of all originality, and with a very narrow view of the world. Some of them may manage to pile up fortunes for themselves, but they will do little to make their country great. Even from a practical point of view, success in any trade or profession does not depend so much on the amount of information which may have been crammed into the learner's head as is often supposed. It depends incomparably upon their capacity for useful action than upon their acquirements in knowledge. All experience proves that the spiritual is the present and first cause of the practical, and, especially in the economic history of the Middle Ages, shows us that an ounce of manly pride and enthusiasm is worth more than a pound of technical skill."

હવે આપણે માધ્યમિક કેળવણીના અભ્યાસક્રમ તરફ નજર નાખીએ. હમણાં ચારે દિશાએથી એવી જૂમ આવે છે કે હાલના અભ્યાસક્રમમાં જૂદા જૂદા વિષયોનો બોલો વિદ્યાર્થીએ ૫૨ વધી ગયો છે. હાલના વિષયોમાં અગ્રેજી, ગણિત, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, ખીજ બાયા, વિજ્ઞાન, સ્વભાષા આટલા વિષયો ફરજિયાત શીખવાના હોય છે એટલું તો ખરૂં કે વિષયો વધારે હોય તો જે જે વિષયોનું જ્ઞાન આપવાનું હોય તે સાઈ અને મંગીન આપી શકાય નહીં, તેમ બીજા પ્રશ્ન એ વિચારવાનો છે કે દરેક વિદ્યાર્થી કેમ બેઠને દરેક વિષય શીખી શકે કે નહીં ત્રીજો પ્રશ્ન એ વિચારવાનો છે કે આટલા વિષયો શીખવાનાં તેમની શારીરિક કેળવણીને સારૂં તેમને વખત મળે કે કેમ શરીર સાથે હશે તોજ માનસિક કેળવણીનો ઉપયોગ છે એ સારી રીતે સમજવાનું છે. યુગ્મરત કેળવણી પરિપક્વતા અંગે મેટ્રી-યુલેશનમાં ફેરવા વિષયો ફરજિયાત રાખ્યા અને ફેરવા એનિલિટ ગણ્યા એ બાળ-તનો પ્રશ્ન ઉભો થયો છે અને તેનો નિવેડો તે જામન સારૂં નીમાએલી કમિટિ કેવો લાવે છે તે આપણે જોવાનું છે. એટલું કહેવું અને જરૂરનું છે કે જે કેટલાક વિષય સ્વભાષા દ્વારા શીખવામાં આવે તો વિદ્યાર્થીએને નડતી ઘણી મુશ્કેલીએ ઓછી થઈ જાય, અને અગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન આપવામાં તેમ જ તે શીખવામાં વિદ્યાર્થીએને વધારે વખત મળે. આપણે વિચારવાનું એ છે કે કેટલાક વિષયોનું જ્ઞાન આપણે આપવું છે એ જરૂરનું છે કે તે અમુક ભાષાદ્વારા આપવું એ વધારે જરૂરનું છે. સામાન્ય રીતે એટલું તો કબૂલ થશે કે આપણે હંદિસ તેમજ અમુક વિષયોનું જ્ઞાન આપવાનો છે. અગ્રેજી ભાષાનો ઉપયોગ કર્યા સિવાય જે અમુક વિષયોનું જ્ઞાન સહેલાઈથી અને મંગીનપણે આપવું હોય તો તેમાં કઈ પણ વાંધા જરૂર નથી.

માધ્યમિક શાળાની શી બાબતનો પ્રશ્ન પગિદ્ વળતે નીકળ્યો હતો. આ બાબતમાં પ્રજાનો મન શી ઓછી કરવાનો થયો, સરકારનો તેમ જાનગી અંચાએનો શી વધારવા તરફ થયો, કારણ કે સરકારને જેટલી શી ઓછી આવે તેટલો ખર્ચનો બોલો વધે, તેમ

ખાનગી ગંરથાઓવાળાને પણ પોતાને જ્યત ઝોછી યાવ મરમગ્નું દાવું શીડુ ધોરણુ એવું છે કે જો માર્ક પણ ગંરથાઓ પોતાનું શિશુલુભર્મ ગળીન કરવું હોય, તો શીડુ ધોરણુ ધણું નીચું લાગી શકાય તેમ નથી એવું માર્ક માનવું છે જો ખાનગી ગંરથાઓ પામે ફડો હોય તો યી ઘગડી મરકે લાનના રખતમા શરેરાશ શિશુને પગાર સારો આપવો પડે છે, મનમનાકુ પણ વધી ગયું છે એમને મરકાડે સરકારી ધોરણુ મરતા કે શીનો નિયમ થયો છે તે ઘણે અશે ગેરબ્યાનગી નથી પહેલાના કરતા નિવાગમા સાધનો મધારે ગખવા પડે છે ' માયન્સ ' નો નિયમ દાખવ થયા પછી આતુ ખરચ પણ વધ્યો છે

માધ્યમિક શાળાઓના શિક્ષકો વિશે જો સમદ કહેવાના છે કેગનાક વખતથી માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકોની સ્થિતિ પણ અમતોપમગ્ન થઈ પડી છે તેમને પોતાની સ્થિતિથી મંતોપ નથી અને બહુનનાના મોધવા પડે છે મોધવાસે વધી મર્ક છે અને ખીછ રીતે પણ અર્થ વધી ગયું છે એમને તેો સાર દ્રવ્યોષાનન કરવા આ અનિવાર્ય થઈ પડ્યું છે માધ્યમિક શાળાઓના ગુજનતના શિક્ષકોને દતિદામ તપાસીયું તા એટલું તો આપણને મ્પટ જણાશે કે કેગનણીના વિરપમા ઘણા ધોગાએ આગમ પડતો બાગ નીધો છે અને કાર્ક માર્ક વિરપ પર પણ ખાસ પ્રીતિ રાખી તેનો અવચામ કરી જનમમાગ્ને પોતાના અવ્યામનો લાભ ઘણા ધોગાએ જ આપ્યો હતો શિષ્ય તરીકે તેમ સામગ (Scholar) તરીકે ગુજગ તીઓમા રા આ મ્મગાતમર અને રા રા કેશવવાનભાષએ કીર્તિ મેળવી છે તેની તેમની પછી ખીના કોષએ મેળવી હોય તેુ બજવામા નથી ઇખડમા તેમ અન્ય દેશોમા માધ્યમિક શાળાઓના શિક્ષકો કેવા પ્રયત્નો કર છે તે જુદી જુદી કપનીઓના નવા પ્રુસ્ટકોની યાદીઓ પરથી માતમ પડે છે તેમ કેટલેક જમણે દરેક વિલના શિક્ષકોના એમેરીશીએશન હોય છે અને તેમા નિયમ શીખનનાની પદ્ધતિ મળથી ચર્ચાઓ યાવ છે અને વિચારની આપ-સે છે. આની ગંરથાઓએ તમાના શિષ્યોને પોતાના નિયમ પ્રતેનો પ્રેમ ગતાવે છે

દાવ પ્રાયગિ તેમ માધ્યમિક કેગનણીમા એમ ખામી નોવામા આવે છે તે પર ખામ લક્ષ આપવાની જરૂર છે ગુ અને સિધ્યનો બાવ નાસુદ થયો છે એવી ઘણે ડેમ બેથા ખૂમ છે આ બાવ કેરી ગીતે રચાપિન યાવ તે દરક કેગનણીના દિમાપતીએ વિચારવા જેવું છે શિક્ષકમા ગુરૂનો બાવ ઉત્પલ કરવા કવા ગુજુ હોવા નેંદ્રએ તે બાવન નીચેના ફકરાઓ ઉપયોગી છે —

' It cannot be too often repeated that it is the master that makes the school. And in deed, what a well assorted union of qualities is required to constitute a good schoolmaster! A good school master ought to be a man who knows much more than he is called upon to teach, that he may teach with intelligence and taste, who is to live in a humble sphere, and yet to have a noble and elevated mind, that he may preserve that dignity of station and deportment without which he will never obtain the respect and confidence of families who possess a rare mixture of gentleness

and firmness, for, inferior though he be in station to many individuals in the commune, he ought to be the obsequious servant of none—a man not ignorant of his rights, but thinking much more of his duties, shewing to all a good example and serving to all as a council, not given to change his condition, but satisfied with his situation, because it gives him the power of doing good, and who has made up his mind to live and die in the service of primary instruction, which to him is the service of God and his fellow creatures To rear masters approaching to such a model is a difficult task, and yet we must succeed in it, or else we have done nothing for elementary instruction' * (From a speech by Mr Guizot in introducing a Bill on Elementary Education to the French Chamber of Deputies in 1832)

' Looking at the training of teachers, we strive to make men and women competent for the difficult duties which the task of educating our people lays upon them, to equip them with knowledge, and to fill them with enthusiasm for the work which is to enable our future generations to accomplish, with increasing strength and clearer insight, those tasks in the civilization of the world which Providence has marked out for the German people (From Prof Rein's paper on "Tendencies in the Educational Systems in Germany in Vol. III of Special Reports on Educational Subjects)

* " આ વાત જોઈની ફરી ફરીને મીઝે તેમની જોઈ જો છે કે શિક્ષક જ સાચાનો બનાવનાર છે અને ખરેખર એનામાં વિવિધ શબ્દોનું મુલ્ય સારું મરદન બન્યું હોય તે સારો શિક્ષક થાય ' સારા શિક્ષકે પોતાને શીખવતું પડતું હોય તે કરતાં ઘણું વધારે જાણતું જોઈએ— કે જોઈ એ મુદ્દિ અને ગમિકતા પૂરેકે શીખવી શકે, એ ગરીબ સ્થિતિમાં રહે, છતાં એનું મન ઉચ્ચ અને ઉદાર હોય જોઈએ જોઈ એ અનર્થમાં અને બગાડમાં મહાનુભાવરૂપિ ગણી શકે, કે જે વૃત્તિ વિના એનામાં કુટુંબોને વિશ્વાસ કે માન આવી શકે જ નહિ, એનામાં વળી ક્રામગતા અને દંદતાનું અદ્ભુત મિશ્રણ હોય જોઈએ, જોઈ એ જનમયાજમાં એ બીજા ઘણાં જનો કરતાં ઊંચરતી પદનીએ રહ્યા છતાં પણ કોઈનો પોતે તોડર છે એવો પુરામતીએ ભાવ એનામાં આવવો ન જોઈએ, એ પોતાના હક વિશે અજાણ હોવો ન જોઈએ, પણ પોતાની ફરજો વિશે વિશેષ વિચાર કરતો હોવો જોઈએ, એ માટે દયાનંત્ર હોય, અને માટે સલાહકાર બને, પોતાની સ્થિતિ બદલવાને તત્પર નહિ, પણ તેથી મનુષ્ય-કારણ કે એ ગિયતિમાં બીજાનું કલ્યાણ કરવાની એનામાં વિશેષ શક્તિ હોય છે, એને પ્રાથમિક શિક્ષણની સેવામાં જ જીવન અને મરણ પામવાનો નિશ્ચય હોવો જોઈએ—મરણ કે એ જ એને પ્રભુની મેરા અને એ જ એને મનુષ્યનાંધવની મેરા છે આ બધાં બધાં લગભગ પડોયતા શિક્ષકો તૈયાર કરવાનું કામ મૂકે છે, છતાં એમાં આપણે ફરે મેગવરી જોઈએ—નહિ તો આપણે પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે કાઢતું કર્યું નથી એમ મમજવું."

હવે શાળામાં લેવાની પરીક્ષાઓની થી અસર થાય છે તે મંબંધમાં પ્રિન્સ બિસ્માર્કનું વચન ટાંકવા લાયક છે માટે નીચે આપ્યું છે:—

“We are ruined by examinations; the majority of those who pass them are mentally so run down that they are incapable of any initiative ever afterwards. They take up a negative attitude towards everything that is submitted to them, and what is worst, of all, they have a great opinion of their capabilities because they once passed all their examinations with credit” (Conversation with Prince Bismark. Von. Poschinger Ed. Sidney Whitman, Harper 1900, p. 290.)

કૉલેજની કેળવણી.

મેટ્રીક્યુલેશન થયા પછી મોટે ભાગે વિદ્યાર્થીઓ કૉલેજમાં શિક્ષણ લેવા જાય છે. શાળાઓમાં શિક્ષણ આપવાની પદ્ધતિ હોય છે તેના કરતાં કૉલેજોમાં પદ્ધતિ જૂની હોય છે. ધણા વિદ્યાર્થીઓના મંબંધમાં આ પદ્ધતિ-ઐતલે ભાષણો આપી વિદ્યાર્થીઓને તેમના વિષયનું જ્ઞાન અને જોષ આપવાની—નિષ્ફળ નીવડે છે, કારણ કે જેટલી જોષએ તેટલી તૈયારીથી વિદ્યાર્થીઓને મોટા ભાગે શાળામાંથી આવતા નથી. અભ્યાસ કરવાની પદ્ધતિ દેવી હોય તો જોષએ તે સંબંધી તેમને જ્ઞાન હોતું નથી એટલે પોતાના વિષયો દ્વિ રીતે તૈયાર કરવા તેમાં તેઓ ધણા ગુંચવાઈ જાય છે. માધ્યમિક શાળાઓમાં જે વિદ્યાર્થીઓમાં અભ્યાસ કરવાની પદ્ધતિ મંબંધે જ્ઞાન અપાતું હોય અને સારી ટેવો—ખામ કરીને નિયમિત-પણાની, અને મંગીન કામ કરવાની—જે કામ કરવાનું હોય તે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે જેટલું સાફ થઈ શકે તેટલું સાફ કરવાની, ચોક્કસાઈની—આ ટેવો ખાસ કરીને પાઠવામાં આવે તો તેમને કૉલેજમાં ધણી થોડી અગત્ય પડે. ઉપર જતાવેલી ટેવોનો અભ્યાસ પાઠવાનું કેટલું જરૂરનું છે તે શિક્ષકોએ તેમના મગજ પર મારી રીતે દઢ કરવું જોઈએ. દુનિયામાં ક્લેલ મેળવવાને સાઢ શાળાના જ્ઞાન કરતાં આ સારી ટેવોની જરૂર વિશેષ છે એ તેમના પર સુદઢ કરવું જોઈએ વિદ્યાર્થીઓના મગજમાં એવો ખ્યાલ પેશી જાય છે કે પરીક્ષા પાસ કરવાને સાઢ માર્ક મળશે એટલે બસ. પરીક્ષામાં પાસ થઈ બી. એ. ની અથવા કોઈ પણ ડિગ્રી મેળવી એટલે તરી પાર ઉતર્યા ! દુનિયામાં ડિગ્રીવાળા મનુષ્યો કરતાં, મંગીન જ્ઞાન ધરાવનારા અને મંગીન કામ કરવાની શક્તિ ધરાવતા નીતિમાન પુરુષોની જરૂર છે એ હરેક વિદ્યાર્થીએ જાણવું જોઈએ. દુનિયામાં ડિગ્રી ધરાવનારા ધણા હોય છે. તેઓને માન આપવાની પ્રત્યક્ષ ઇચ્છા થતી નથી, પણ દુનિયાને ઉપયોગી જે પુરુષો કાર્ય કરે છે બધે તે ડિગ્રીવાળા હો કે નહીં તેમને દુનિયા માન આપે છે અને તે જ જનસમાજને આદર્શરૂપ થાય છે. વિદ્યાર્થીઓએ એટલું પણ સમજવું જોઈએ કે કોઈ પણ ધંધા કરવામાં પણ આ ગુણની આવશ્યકતા ધણી જ છે અને દરેકનો ધંધામાં ક્લેલ મેળવવાનો ધણો આધાર પોતાનામાં આવા માસ ગુણો ઉપર રહે છે, નહીં કે ડિગ્રી પર. પરીક્ષામાં ત્રીજા માર્કે પમાર થવાય છે, પણ ધંધામાં તેવું નથી; તેમાં જ્યારે આપણી બધી બુદ્ધિનો અને

મંત્રેગોનો અનુકૂળ રીતે ઉપયોગ કરવાનું જ્ઞાન હોય અને ડહાપણ હોય તો જ ફત્તેહ-મંદ થવાય છે

કોલેજમાં નીચના વર્ગમાં વિદ્યાર્થીઓની મધ્યા એટલી બધી હોય છે કે ગ્રેડિસર એ વિદ્યાર્થીના સંબંધમાં આવી શકતા નથી ગ્રેડિસરો અને વિદ્યાર્થીઓ એક બીજાના સમાગમમાં નિરોધ આવે એવી રીતની યોજના ગ્રેડિસરો કરે તો વિદ્યાર્થીઓને વધારે લાભ થવા સંભવ છે અડવાડીએ અડવાડીએ અથવા મહીને મહીને થોડા થોડા વિદ્યાર્થીઓને પોતાને ત્યાં યોનાવતા હોય, તેમના અભ્યાસ મજબી વાતચીત કરતા હોય અને તેમના સમાગમમાં આવતા હોય તો ગ્રેડિસરોના સારા ચારિત્રની છાપ ગિખો પર પડે એટલું જ નહીં પણ વિદ્યાર્થીઓનો શુર પ્રત્યે પ્રેમ ભાવ વધતો જાય કેટલુંક વાતચીતમાં શીખાય છે તેવું બીજી રીતે શીખાતું નથી મુખ્યત્વે કુલીક કોલેજના ગ્રેડિસરો આના મેળાવડા કરે છે અને તેની અમર વણી સારી થાય છે અને તે જન્મ પર્યંત રહે છે

ટકનીકલ એજ્યુકેશન.

દરેક બાળક પોતાના હાથ અને આખ વાપરી શકે છે, પણ હાથનો અને આખનો સારી રીતે ઉપયોગ કરતા શીખવાની જરૂર છે હાથેયુ થતું કામ તેમને શીખનાડનામાં આવે તો તેમને આખનો ઉપયોગ કરતા સારી રીતે આપડે, તેમ હાથમહેનતના કામને સારું કઠારો પણ ઉપજે નહીં સામાન્ય રીતે દુનિયાના આજુ બ્યનહારને સારું જોઈતું સુતારી અને ત્રહારી વિષયોનું જ્ઞાન જો આપવામાં આવે તો બેશક વિદ્યાર્થીઓને ઘણો ફાયદો થાય એટલું જ નહીં પણ ભૂમિતિ અને યાત્રિક સાત્ર વગેરેના નિકમો તેઓ સારી રીતે મગન થા તે વિષયો Manual Training તરીકે Middle Schoolમાં (નીચના બીજેજ વાળોની યાજામાં) હાખન કરી સકાય જે વિદ્યાર્થીઓ વધારે અભ્યાસ કરી શકે એવા હોય નહીં અને જેઓને પોતાના ઉદરપોષણને માટે કમાવાની જરૂર છે તે વિદ્યાર્થીઓ સાધારણ કારીગર તરીકે તૈયાર થઈ શકે સુતારી અને ત્રહારી કામ તેમ સામાન્ય કળાણી એ બધું પણ વર્ષમાં પૂરું કરી સકાય જે વિદ્યાર્થીઓ આગળ શીખી શકે એવા હોય અને જેઓ કોલેજમાં ન જઈ શકે એવા હોય અથવા જેઓને હાથ મહેનતના કામ તરફ પ્રીતિ હોય તેવાઓને ઉચી પ્રતિભા સામાન્ય જ્ઞાન અને તેની સાથે Chemical, Mechanical, Domestic, Building, Art (રાસાયનિક, યાત્રિક, યુદ્ધ શિસ્ત્ર અને કળાનું) આ વિષયોમાંના કોઈનું સારું જ્ઞાન આપવામાં આવે અને તેની સાથે જો કોઈને શિક્ષકના ધધાને માટે તૈયાર થવું હોય તો તેને તે પણ શીખવવા સાધન રાખવું આવી રીતે યાજામાં આટલા વર્ષ કળાણી લેખને જો કારીગર તૈયાર થાય તો પ્રજાને સારી પ્રતિભા નીતિમાં કારીગરો મજે અને પ્રગતિવનમાં પણ બાગ લેઈ શકે

ટેનીશ્ય એજ્યુકેશન આપવાને સારું જે તૈયારી કરવાની છે તે એ કે જે વિદ્યાર્થીઓ કોઈ પણ ધધાને માટે તૈયાર થાય તેમને પહેલા પોતાની આખોનો બરાબર ઉપયોગ કરતા

અને પોતાની સાધારણ સમજશક્તિને ઉપયોગ કરતાં મારી રીતે શીખવાડતું જોઈએ (Keeping their eyes open and applying common sense) અવલોકન કરવાની ટેવ, પ્રયોગ કરવાની ટેવ, અને સાચાં અનુભવ કરવાની ટેવ—આ ત્રણ ટેવ નાનપણથી પાડવામાં આવે તો કોઈ પણ વિષય શીખવાને તેમને આડચાલ પડશે નહીં, પણ પોતાનો માર્ગ ગમે તેવા મંત્રેગોમા કેરી રીતે કાઢવો તે તેમને સાચી રીતે આવડશે, ધંધા દુકાનમાં જોઈતું ચોપડીઓમાં લખેલું કામ લાગે છે તેના કરતાં પોતાનો જાત અનુભવ અને પોતાની જુદી વધારે ખપ લાગે છે, જોઈતું જ નહીં પણ પુસ્તકો ગમે તેવાં પૂર્ણ હોય પણ કેવળ સૂઝી પોતાની વિચારશક્તિ ખીલી ન હોય ત્યાં સુધી ચોપડીમાં લખેલા જ્ઞાનનો પણ ઉપયોગ થઈ શકતો નથી. આ અનુભવ સિદ્ધ વાત છે. એક અમેરીકન અધ્યક્ષ આ મંત્રેગોમાં નીચે પ્રમાણે લખે છે—

“ Brains, the ability to do, not stores of unassimilated and unapplicable knowledge, is the great need and demand of to day in the machine shop and foundry..... ’

આના મંત્રેગોમાં નીચેની ચાર લીટીઓ ધ્યાનમાં ગમરા જેવી છે:—

“ I grant the present age is one of learning
But while knowledge waxes, understanding wanes,
A man can now count the stars in the heavens
But fails to perceive the impure on his own face ’

From a Malay Poem, Marsden s Grammar p 211.

ટેકનીકલ એજ્યુકેશનને ઉદ્દેશ કેવો જોઈએ તે માનવ પ્રીમ હોમોગ્રીન નીચે પ્રમાણે લખે છે:—

“ To give such an education that on leaving school at the age of eighteen or twenty, each boy and girl should be endowed with a thorough knowledge of science—such a knowledge as might enable them to be useful workers in science—and, at the same time, to give them a general knowledge of what constitutes the bases of technical training, and such a skill in some special trade as would enable each of them to take his or her place in the grand world of the manual production of wealth ’

આ ઉદ્દેશ સાચવીને એક ટેકનીકલ મુદ્રવ મૉડેલમાં થઈ હતી અને તેમાં Mechanical Section)માં કેટું જાન આપવામાં આવતું હતું તેનો જે વિચાર આપવામાં આવ્યો છે તે ઉપરથી તે પ્રયોગ ફત્તેહમંદ થઈ શકે છે અને આપણા દેશને એ પ્રતિની સરથા અનુકૂળ થાય એવું માર્ગ માનવું છે. મારે જો ટેકનીકલ માળા કાઢવાની હોય તો આં રકુચની માહિતી મેળવવી ધણી જરૂરની છે, તેમાં વિદ્યાર્થીઓનાં હાથનું-થએલું કામ

મોટા પ્રદર્શનમાં મૂકવામાં આવ્યું હતું અને ત્યાં તેને માટે ચાદ મળ્યા હતા મિકેનિકલ, અને ગણિતનું જ્ઞાન ધણી ઉંચા પ્રકારનું આપવામાં આવતું હતું યુનિવર્સિટીમાં એમ એ, ની ડિગ્રી માટે જેટલું ગણિત જાણવું પડતું તેટલું આ સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓ જાણતા વધારામાં તે ગણિતનો વ્યવહાર કામમાં, યત્ન બનાવવામાં, ખીજા લોખંડના દાગીના બનાવવામાં, એન્જીનો બનાવવામાં વગેરે ક'ી રીતે ઉપયોગ કરવો તે જાણતા હતા જે આપણે આવી પ્રતિના કારીગરો તૈયાર કરીએ તો ઐથી ઉત્તમ પ્રતિના થશે અને પોતાને વાપરવાના મચા કેમ ચલાવવા તે જાણશે, એટલું જ નહીં પણ મંચાઓ ચઢીંચા કેવી રીતે બનાવવા, નવા ફેરફારો શુ કરવા, કઈ જગ્યાએ કરકસર કરવી વગેરે બહુ સારી રીતે કરશે. હવે હિન્દુસ્તાનમાં એવા કારીગરોની જરૂર છે. આપણામાં મગજશક્તિ અને હસ્તશક્તિ બે એકત્ર થશે અને તેનું પરિણામ ધણું ઉમદા નીવડશે

હવે જેવી રીતે Mechanical Sectionની જરૂર છે, તેવી જ આપણે Chemical Sectionની જરૂર છે દોનેન્દેમાં રસાયનશાસ્ત્રીએ શીખવાડનામાં આવે છે હવેના અજમા મકમ નમાણે જે વિદ્યાર્થીએ એ વિષય લેવને બી એસ સી, અથવા એમ એસ બી થશે તેમને શાસ્ત્રીય (Theoretical) તેમ જ ક્રિયાત્મક (Practical) રસાયનનું ધણું સારું જ્ઞાન મળશે હવે પ્રથમ માત્ર એ ગડે છે કે તેમને જે જ્ઞાન મળ્યું છે તેનો હવે ઉપયોગમાં શી રીતે ઉપયોગ કરવો જે આપણા દેશમાં એવી મંસ્થા હોય કે જ્યાં ઉદ્યોગ મનથી પ્રજ્ઞાનો નિમજ્જ થાય તો ત્યાં આના ઉચ્ચ જીવણી પામેલા વિદ્યાર્થીઓનો ઉપયોગ થઈ શકે Chemical Industryનું કઈ પણ મન કરતું હોય તો Laboratory (પ્રયોગશાળા) જેનું એ એવું સાધન ખાનગી રીતે ઉપયુ કરવું બહુ મુશ્કેલ છે, પણ જે એક મંસ્થા ઉભી થાય અને એમાં આપણા દેશની કાચી વસ્તુઓના—જેવી કે તેનના ખીંચા, ખનિજ પદાર્થો, જગનની પેદાશ વગેરેના ઉદ્યોગની દૃષ્ટિથી અજ્યાસ કરવામાં આવે તો દેશને ધણો મોટો ફાયદો થાય અને જે રસાયનશાસ્ત્રીઓ તૈયાર થાય છે તેમને કામ કરવાનું ક્ષેત્ર મળે આપણા દેશના ક્ષતચિન્તકોએ આ પ્રશ્ન આ લડાઇના વખતે બહુ વિચારના જેવો છે અને આ તમ જે આપણે ખોઈ અને પ્રમાદ કર્યો તો તેના આપણને ધણા મામ ફળ ભોગવવા પડશે આપણા દેશમાં નવા ધંધા ઉદ્યોગ કરવાને સારું ધણું થાપણુનાગાઓ ઉત્પાદક બતાવે છે, પણ તેમનાથી પ્રાથમિક ખર્ચ કઈ પણ થઈ શકતું નથી અને તેથી નવા રાસાયનિક ધંધાઓ થતા નથી પ્રયોગો કર્યા સારું પ્રયોગસંધનશાળા જોઈએ અને ખર્ચ જોઈએ જે પ્રજા તરફથી એવી શાળા સ્થાપવામાં આવે અને ત્યાં થાપણુનાગાઓ પોતાને જે ધંધાઓ નફાકારક થઈ શકે એવું લાગતું હોય તેને માટે માણસો તૈયાર કરે તો આથી બચેને ફાયદો થાય અને દેશનો હુન્નર ઉદ્યોગ વધે આપણને Photo Resonance (કેનળ શાસ્ત્રીય શોધ)ની મચ્યાની જરૂર નથી તે તો હાઉંમ મખાવતેમહાદુર મી ટાટાએ સ્થાપી છે જગની સંસ્થા Technical Research (હુન્નરી શોધ) ને સાડ છે, જેમાં શાસ્ત્રીય અને ઉદ્યોગ ધધાને લગતું કામ થાય જેથી દેશનો ઉદ્યોગ વધે કાચો માલ પરદેશ જતો અટકે અને મચા માનમાંથી તૈયાર પામે માલ બનાવી પરદેશ મોકલીએ તો આર્થિક પણ નફો નફારે થાય

૧૯૦૬માં જેલુ Imperial Instituteમાં કામ થાય છે તેની પ્રતિનિધિ મંડળાની આપણા દેશને ૧૮૩૨ છે. ગુજરાતમાં પણ જો એવી નમૂના સ્થાપાય તો મને ખાતરી છે કે ઘણા ઉદ્યોગોની વૃદ્ધિ થાય, કારણ કે ગુજરાતમાં ખનિજ પદાર્થો, જંગમની પેલણ, તેમ જોતીવાદીના યુક્તિ પદાર્થો થાય છે. Imperial Instituteમાં હિન્દુસ્તાન સાથે અત્યંત સુધી શકામ થયું છે તેના અહેવાલ Bulletin of the Imperial Instituteના વૉલ્યુમ ૧૪ આદિ ૨ માં આપ્યો છે તે વાચનાથી ખાદિતી મળશે.

અમદાવાદમાં કાપડ રણવાનો ઉદ્યોગ આરો આરો છે તો તેને અગ્રે જો આવનારાઓ ધારે તો Textile Chemistry (વજાન મમતા સ્થાપનના ખામ રમાયનેતાઓ તૈયાર કર અને તે લોકો પોતાનું ધ્યાન આપણા દેશની મધ્ય યીએ વાપરી શકાય તેમ છે તેના પર પડેલાં અને કયા ખાતાઓમાં કમ્પમ થઈ વડે એમ છે એના પર નજર પડેલાં તો મીટોને ઘણો ફાયદો થાય. આવા રમાયનેતાઓ આપણા દેશના રમો પદાર્થો પર પણ ધ્યાન આપે તો પણ દેશને ફાયદો થાય.

આવી મંથાઓ કારીને આપણે જે જે અગ્રેમાં લેખાન (સ્વદેશીના શાની અર્થે શોધતાઓ) તેવાર મનાનો પ્રયત્ન કરવા ધારીશ તો તે બધું છે જેની ગીતે મિતે તૈયાર થઈ શકતા નથી તેમ Scientific Man (સાવનના અર્થે શોધકો) પણ તૈયાર થઈ શકતા નથી જેનામાં જેને નજરે તે તો પોતાને માટે મંત્રોગે ઉત્પત્ત કરશે આ માધ્યમો આન ધી પગલે મે છે તે ધ્યાનમાં લેવા લાયક છે.

'Of course the history of science tells us that a really very important discovery has been made with very in adequate appliances, but in these cases there was the compensating presence of Genius behind, and while we can humanly speaking provide beforehand all the material appliances required, genius is at best only a happy accident. You might run such an institution a hundred years without coming across a genius but even moderate ability may do some kind of special work if it is provided with all the necessary tools.'

સાધનિક, માધ્યમિક ઉચ્ચ અને ધણા ઉદ્યોગની કેળવણી વિશે મારો નમ મન દર્શાવ્યો છે અને આપણે શ ૧૮૩૨નું છે તેનું આ વધુ લેખમાં વિસ્તરેનું કરું છે બધી પ્રવૃત્તિઓ કેળવણીની બામતમાં નજરન થઈ છે, અને દરે આપણે પણ નજરન થતુ ૧૮૩૨નું છે આપણી ૧૮૩૨નીઆતો આપણે મમતુ ન હા છીએ, પણ આપણે આપણા કુ સોથી આ જાઈ મયા છીએ અને આપણે મારું મદવાને આપણામાં નેદએ તેટલું ધૈર્ય નથી, પણ ધૈર્ય નથી આપણા પોતાના મારું આપણે પોતાને આર આપણે પોતે સોધવા તત્તર થતુ જોઈએ અને આપણી પોતાની મંથાઓ કમી મરવામાં તન, મન અને ધનથી મદ કરી એ દરેમ બ્યકિતનો ધર્મ છે એટલુ ૧૮ નથી દરે આ લેખ મમામ ૨૬ ૧૩

અમદાવાદ,
તા ૧૭ ૧૧-૧૮૧૬

માકળવદ જેઠાવાલ શાહ

પ્રાંતિક સામાજિક પરિપદ્.

દિવાળીના અરમામા આ વર્ષે અમદાવાદમા રાજકીય પરિપદ્ની માથે પ્રાંતિક સામાજિક પરિપદ્ પણ મળી હતી રાજકીય પરિપદ્ થોડા વર્ષ, કેટલાક કારણોથી ભરવામા આવી ન હતી, ત્યારે ૪ મ ૧૯૧૨ મા મુઆઈમા, ત્યાર પછી અમદાવાદમા અને ૧૯૧૪ મા પૂનામા સામાજિક પરિપદ્ સ્વતંત્ર રીતે ભરવામા આવી હતી આ પ્રમાણે સ્વતંત્ર રીતે પરિપદ્ મેળવવાના લાભ દેખીતા છે, પરંતુ જુદી જુદી પરિપદ્ વર્ષમા જુદે જુદે વખતે જુદે જુદે સ્થળે ભરાય તો કેટલીક અગવડો પણ પડે એ ધ્યાનમા રાખવા જેવી બાબત છે એમ્દર વિચાર કરતા એમ જણાય છે કે પ્રાંતિક પરિપદ્ તે ઇતિહાસની નહિ પણ પ્રાંતની જ ભરવામા આવે, શુજરાતની જ પરિપદ્ લગમ શુજરાત પ્રાંતના સામાજિક રિવાજોની ચર્ચા જ થાય અને તે પ્રાંતની બાબતમા જ મરં ચર્ચા થાય તો આની પરિપોથી વધારે લાભ થવાનો મંભવ છે આપણા દેશના જુદા જુદા પ્રાંતના ધણા સામાજિક પ્રશ્નો તો સરખાજ છે, પરંતુ પ્રાયે પ્રાંતને લગતા કેટલાક પ્રશ્નો એવા છે કે જેની મહત્તા બીજા પ્રાંતમા ન હોવાને લીધે આખા ઇતિહાસની પરિપદ્મા એના પ્રશ્નોની ચર્ચાને સ્થાન મળતુ નથી દાખલા તરીકે નિર્નજન રીતે શેવાકૂટનાનો રિવાજ શુજરાત મિત્રાય બીજા પ્રાંતમા જોવામા આવતો નથી તેમ જ ઉત્તર હિંદુસ્તાન કે પશ્ચિમ જેટનો સમ્પત પડદાનો રિવાજ આપણા પ્રાંતમા ક દક્ષિણમા જોવામા આવતો નથી જ્ઞાતિના બંધન તથા ભેદ આપણા પ્રાંતમા જેટલા છે તેટલા અન્ય સ્થળે નથી વળી સુનાઈસિતના પ્રશ્નો સામાન્ય પ્રજાવર્ગે સારી રીતે સમજી શકે તે માટે તેની ચર્ચા આપણા પ્રાંતની બાબતમા થવાની વિશેષ જરૂર છે આ અને બીજા અને પ્રશ્નોથી નાગે છે કે કોંગ્રેસ સાથે મમત ભારતવર્ષીય સામાજિક પરિપદ્ ઉપગત જુદા જુદા ઇતિહાસની નહિ પણ જુદા જુદા પ્રાંતની સામાજિક પરિપદ્ ભરવાની વધારે અગત્ય છે

આ વખતની સામાજિક પરિપદ્નું પ્રમુખસ્થાન ધી ઑનરેબલ પ્રિન્સિપલ પરાન્કેને આપવામા આવ્યું હતું પરિપદ્ની સ્વાગત સભાના અધ્યક્ષ, રા બ મુખ્યમાઇને નીમવામા આવ્યા હતા પરિપદ્મા ચર્ચાએના વિષયો અને તે વિષે થયેલા વ્યાખ્યાનો સર્વ કરતા પ્રમુખનું બાપણ જાહેર પત્રોમા તેમજ પ્રજામા વિશેષ ચર્ચાઓ છે, અને આ લેખમા પણ એ બાપણની ચર્ચા મુવાનો પ્રયાસ છે

એમ્દર રીતે પ્રિન્સિપલ પરાન્કેને બાપણ અત્યાર સુધીની સામાજિક પરિપદ્ના પ્રમુખોના બાપણ કરતા જુદી રીતનું હતું એ બાપણમા ઉડી નિહાળા, ગંભીર વિચાર, આપણી સામાજિક સ્થિતિનું સૂક્ષ્મ અવલોકન, જાણી પ્રગટની મગ્ધરી બાબત કે મહાન શાસ્ત્રના તત્વોનો ઉડા અભ્યાસ એમાનું બહુ જ થોડું જોવામા આવે છે પરંતુ અત્યાર સુધીના અધ્યાસાર કરતા એ બાપણમા મપૂર્ણ નિહાળા સ્પષ્ટ કથન, સામાન્ય પ્રજા જનને અસર મેરે એવી શૈલી, વાદવિવા ની અને દલીલની સમગ્ર રાક્ષિત, અને એ સર્વ

ઉપરાંત મહાજના અનિષ્ટ રિવાજો જલદીથી દૂર કરવાની ઉત્ક્ર લાગણી જોવામા આવે છે સસાર સુધારા સમાજના કોઇ પ્રમુખતા આપણુમા 'જાતિની સરથા જૂના વેદકાળમા હતી કે નહિ તે વિશે મ્હારે કાંઇ પણ લેવા દેવા નથી' એવા નયનો ભાગેજ જડશે આપણા હાનના મહાજમા હાનિકારક રિવાજો ક્યારે અને શાથી પડ્યા, એ રિવાજો શરૂ થતી વખતે દેશની શી સ્થિતિ હતી, પ્રાચીન ગ્રંથોમા એના શા પ્રમાણુ છે—વગેરે પ્રશ્ન ઇતિહાસના અભ્યાસકો અગર પ્રાચીન શોધખોળ કરનારાઓ માટે ગમે તેટલા ઉપયોગી હોય, સમાજ શાસ્ત્રમા કે જાતિ કે વર્ણબેદના ઐતિહાસિક અભ્યાસકને ગમે તેટલા રસિષ્ લાગે, પરંતુ એ હાનિમરૂ રિવાજો દૂર કરવા મજ્જતા સુધારકને એ પ્રશ્નો સાથે જગ પણ લેવા દેવા નથી જનસમાજનો અમુક સડો દૂર કરવાનો ત્રેનો ઉદ્દેશ છે અને એ સડો દનાદાડથી દૂર ન થાય તો સડના ભાગને, આખા શરીરના હિતની ખાતર, કાપી નાખી દૂર કરવાની ત્રેની ફગ્ગ છે જાતિ ॥ બધન સમ્બન્ધી લક્ષના વિચયમા વિશેષ સ્વતન્ત્રતા સમ્બન્ધી, અને આધુ ગાના, ગામાઇઓની ભગ્મતી ટાળાઓ સમ્બન્ધી પ્રિન્સિપલ પરાજપેના ઉદ્ગાર ગુજરાતના ઓતાજનને અતિગ્રય સમ્પત લાગે એ સ્વાભાવિષ છે, કારણ કે દરેક પ્રજામા બ્યાપારી ભુક્ષિથી તુનતા કરવાની આપણને ટેન પડી ગઇ છે હુક રિવાજો દૂર કરવાને પરિણામે ન્યાતજતમા માની લીધેની પ્રતિષ્ઠા જગ દેવાને આપણે તૈયાગ નથી, ન્યાતજતમાથી વ્યવહાર તૂટતા પડતી અનેક પ્રમરની કૌટુંબિય અને સામાજિક અગવડો વેક્યા અને કટ ભોગરવા જોટલી આપણુમા હિમ્મત નથી તેથી આપણા આચાર બનકે વિચાર પણ મોળા યઇ ગયા છે, આપણા ક્રીડીને વેગે વધતા આચાર અને વિચારના બચાવ કરવામા આપણી નિહતા (?) વાપરવાની આપણને ટેવ પડી ગઇ છે આપણા બીકણુપણને દરેલપણા તરીકે આપણે ઝોળખીએ છીએ અને પરિણામે માત્ર સામાજિક જ નહિ પરંતુ સર્વ પ્રતિષ્ઠાઓમા આપણે ઉત્સાદહીન, નનચેનન રહિત બી દેશના બીજા ભાગની પ્રજાની હરીદાનમા પગલ પડી ગયા છીએ આપણી આની સિધતિમા પ્રિન્સિપલ પરાજપેના “સ્વજાતી વિચારોની આપણુમાના ધણા કરે ન કરી શકે તે સામાન્ય રીતે સમજાય તેકુ છે ન સમજાય તેકુ તો એ છે કે પરિવહના અકનાડીઆમા જ સર કાર પાસે સ્વરાજ્યની માગણી કરનાર, રાજકીય પ્રશ્નો ઉપર નિકરપણે મીન કરનાર, સર્વેય હુવકેમા સ્વતન્ત્રતાનુ વાતાવરણ ફલાનનાર આપણા અગ્રમરો અને ઓતાજનોને, એજ ધોરણની સ્વતન્ત્રતા, આચારમા અને વિચારમા, સામાજિક રશ્નોમાં, રાખનાની હિમાયત કરનાર પ્રિન્સિપલ પરાજપેના આપણુથી શાવી આઘાત થતો હશે રાજકીય પ્રશ્નોમા બાધકોડ કરવાની સચના કરનારને, ધીમેધીને આપણી માગણી, સામાન્ય પ્રજા વર્ગની ચોગ્યતાના પ્રમાણુમા વધારવાની હિમાયત કરનારને પરિવહના પ્યેટકોર્મ ઉપર બે મિનિટ ઉભા રહી પોતાના શબ્દો ઓતાજનને સમજાવનાની પણ મુશ્કેલી પડે, તે જ ઓતાજનોને ન્યાત જતના બન્ધનો સર્વ રીતે હાનીકારક છે ત્હનો સમૂગો ઉચ્છેદ જ કરવો હોવો જોઇએ, હિંદુઓની જુદી જુદી જાતિઓમા લક્ષ વ્યવહારની સરળતા માટે અમુખિલને ટેકો આપવો જોઇએ, સસારમા સ્ત્રીપુરુષને સમાન પદવી આપવી જોઇએ અને

પુરુષોના ગણાતા ધર્મા સ્ત્રીઓ કરવા છત્તે તો હેમને અનુકૂળતા કરી, આપંચી જોઇએ એમ કહેવામાં આવે, અગર સમાજ સુધારણાના પ્રશ્નમાં શાસ્ત્રની મંમતિ મેળવવાના ધોરણની અયોગ્યતા બતાવવામાં આવે, અસ્પૃશ્ય વર્ગના ઉદ્ધાર માટે, જનમમાજની અન્યાયી વ્યવસ્થા અને હેમના તરફની તિરસ્કારની વૃત્તિ દૂર થઇ હેમને ખીજ કોમો જેવા જ સમાન હક આપવાની જગ્યામાં કરવામાં આવે ત્યારે તે જ યોતાજનોને એ સચનાઓ અતિશય 'મરમ,' અને 'ઉદામપણી' લાગે એ નવાઈ જેવું નથી ? આ પ્રશ્નનો વિચાર કરતાં, અને સામાજિક પરિવર્ત તથા સામાજિક પ્રશ્નો પ્રત્યેની આપણી સામાન્ય વૃત્તિ વિશે વિચાર કરતાં અત્યંત ખેદ થાય છે. આપણાં અને કારોબારી ખાતું જૂદા પાડવાના પ્રશ્ન કરતાં મંદિરોમાં સ્ત્રી પુરુષોના દર્શનની અલગ અલગ વ્યવસ્થા કરવાના પ્રશ્ન સાથે આપણે વધારે નિકટ મળ્યાનું નથી ? આફ્રિકામાં અને કોનેલા વગેરે મંદરોમાં આપણને પ્રભાવીય હકો ન મળવાથી થતા અન્યાય જોઈએ જ મહત્વનો અંગત વર્ગ તરફની આપણી વર્તણૂકનો પ્રશ્ન નથી ? આપણા કુળવાવધા વર્ગને હાંધી પાચરીની નોકરીની સરળતા ન હોવાથી થતા અન્યાય અને મુષ્ટેલી કરતાં ન્હાની ન્હાની ન્યાત અને ગોળમાં જ લગ્ન વ્યવહારના રિવાજના બંધનોથી આપણાં સંતાનોના જીવન પર્યંતના સુખને માટે યોગ્ય વર કન્યાની પસંદગીની મુષ્ટેલી જોઈ છે ? આપણા દેશની આંતરકોને વ્યય આપણે પોતે કરી દેશના અનેક ઉપયોગી કાર્યમાં તે પૈસા વાપરી તે પૈસાને દુર્બલ થતો અટકાવવાની જોઈ જોઈ છે તેટલી જ જરૂર આપણા મંદિરોમાં, અશ્વસ્ત્રોમાં, ધર્મોદા અને ધાર્મિક સંસ્થાઓમાં થતાં લખણખુટ ખર્ચો અને નિરૂપયોગી માર્ગ વપરાતા પૈસા અટકાવવાની વ્યવસ્થા કરવાની નથી ? ગમે તે દૃષ્ટિબિન્દુથી જોતાં, આપણા કુટુંબનું, આપણાં સંતાનોનું, આપણા મમાજનું સુખ જેમાં રહ્યું છે એવા પ્રશ્નોનો વિચાર અને નિર્ણયની અમત્ય તાથી વધારે મહત્વના ગૃહીય પ્રશ્નો કરતાં કોઈ રીતે જોઈ જાણાતી નથી. છતાં એ પ્રશ્નો તન્ન આપણી કોટલી બધી બેદરકારી છે. મને એવું એક જ કારણ લાગે છે અને તે સ્પષ્ટ રીતે જણાવવા માટે મને ક્ષમા કરવામાં આવશે એવી આશા છે. રાજકીય હકો માટે આપણે ખીજ પામે માત્ર માગણી જ કરવાની છે, આપણે જાતે કાંઈ જ કરવાનું નથી, સ્વાર્થત્યાગ પણ કરવાનો નથી, કાપદાની હદમાં રહીને બોલનારને કદ પણ વેકવાનું નથી; પરંતુ સામાજિક બંધનો અને ન્યાતજનતા પ્રચલિત રિવાજો તોડવામાં કદ વેકવાનું છે, પ્રતિષ્ઠાની હાની છે, કૌટુંબિક અગત્યો અને આપણાં વેકવાની છે અને એવાં કદ વેકી પોતાના વિચાર અમલમાં લાવવા જોઈએ આપણી Character નથી જોઈએ એ પ્રશ્નોનો વિચાર કરવાનું પણ આપણે મોક્ષ ગમ્ય છે "કેળવણીથી સદ્ધે જોની મેળે કેડાણે આવશે, કાળે કરીને બધું ઠેકાણે પડશે" એમ માની આપણે એ અગત્યની બાબતમાં કેવળ બેદરકાર બની ગયા છીએ. આ અરેખર બેદરકાર સ્થિતિ છે, આપણા કુટુંબના, અને આપણાં સંતાનોના હિતની ખાતર કદ વેકવા આપણે ત્યાર ન હોઈએ, આપણા સંતાનોનું જઈ કરતાં સગાંજાણાં કે સંતિજનોની ટીકા, આશ્વેષ કે તિરસ્કાર ખમવા જોઈએ આપણામાં દિમ્બત ન હોય તો દેશને માટે રાજકીય નકાની

માગણી કરવાનો આપણો અધિકાર છે ? અને એ માગણી ઉપરાંત એ જ હકોની પ્રાપ્તિ માટે કાંઈ પણ કદ વેઠવા આપણે તૈયાર હોવાનો સંભવ છે ?

વળી આ સામાજિક પ્રશ્નોનો સમ્બન્ધ માત્ર વ્યક્તિઓ સાથે છે એમ પણ નથી આપણાં સમાજનું બંધારણ એવું છે કે આવા પ્રશ્નો આપણા દેશમાં રાષ્ટ્રીય ગણાય છે. કયા પ્રકારનાં કપડાં પહેરવા અગર કયા પ્રકારનો યોગક ખાવો એ જોવો વ્યક્તિનો અંગત સવાલ છે, સમાજને ત્હેની સાથે કાંઈ લાગતું વળગતું નથી તેવો જ લક્ષનો સવાલ પણ વ્યક્તિનો અંગત પ્રશ્ન ગણનાર પશ્ચિમની પ્રજાઓને આપણા ધણા સામાજિક પ્રશ્નો ઉકેલવાની મુશ્કેલી રહી નથી. મજૂરવર્ગની રિયલિ સુધારની, સ્ત્રીઓને રાજકીય હકો આપવા, મંસારમાં સ્ત્રીની પદની વધારે ઉન્નત કરની, પ્રજાકીય કેળવણીની વૃદ્ધિ કરની—વગેરે પ્રશ્નો તે દેશમાં સામાજિક પ્રશ્નો ગણાય છે. પોતાના સંતાનો ક્યારે અગર કયાં પરણાવવા, કોની રાધેલી રસોઈ જમવી, કોની સાથે ખેસીને જમવું, લગ્ન વગેરે પ્રશ્નો કેટલા અર્થ કરવું વગેરે પ્રશ્નોનું નિગદ્ગલ્ય તે દેશમાં દરેક વ્યક્તિ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કરે છે જનસમાજે એ બાબતોમાં સામાન્ય નિયમ ઠરાવ્યા નથી એટલે વ્યક્તિના એ કાર્યો સાથે આખા સમાજને લેવાદેવા હોતી નથી આપણા દેશમાં સમાજનું બંધારણ જુદું છે, એટલે આવા પ્રશ્નોનો નિર્ણય પણ સમાજ કરે છે અને એ નિર્ણયથી વિરુદ્ધ વર્તનારને સમાજ શિક્ષા પણ કરી શકે છે. જે દેશમાં સમાજ આવા પ્રશ્નોનો નિર્ણય કરે છે ત્યાં એ પ્રશ્નો રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નો બને છે અને એટલા માટે જ ત્હેની અગ્રય પણ ખીજ રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નો જેટલી જ છે. પશ્ચિમની કેળવણી અને મસ્કારને પરિણામે વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યનો પવન દેશમાં પૂરજોમથી વાય છે તે સમયે સમાજના નેતાઓ, વ્યક્તિના કિતાહિતના પણ આ પણા દેશમાં સામાજિક ગણાયેલા પ્રશ્નોના વિષયનો ગળીગ પિચાર નહિ કરે, જમાનાને અનુસરી એ રિવાજોની કક્ષા મોટી નહિ કરે, વ્યક્તિઓને કંમે કંમે યોગ્ય મતવ્રતા આપવાની વ્યવસ્થા નહિ કરે તો પરિણામે મરીશે નિરકુશતા અને સ્વચ્છન્દી વર્તન થશે તેનું જોખમ સમાજના નેતાઓને શિર છે.

પ્રિન્સિપલ પરાંજપેના બાપણના મુખ્ય મુદ્દા હવે તપાસીએ રાજકીય સુધારો અને સામાજિક સુધારો : એક ખીલ સાથે પરસ્પર લેણાંદેણો છે એટલું જ નહિ પણ જે રાજકીય હકોની આપણે માગણી કરીએ છીએ તે મળે ત્યારે આપણી સમાજની વ્યવસ્થા હાય કરતાં સુધરે નહિ, અને સામાજિક સુધારા આપણે અમલમાં લાવીએ નહિ તો એ આપણા રાજકીય હકોની પ્રાપ્તિ નિષ્ફળ જવાની એવો પ્રિ. પરાંજપેનો મત છે, “મહારા મત પ્રમાણે રાજકીય સુધારો અને સામાજિક સુધારો બન્નેના મૂળમાં એક જ સરખું તત્વ રહેલું છે. સામાજિક તથા રાજકીય સુધારકોનો હેતુ એ છે કે સર્વ કૃત્રિમ બેદોને જોમ બને તેમ ઓછા કરવા અને દરેક અનુવ્યને પોતાનામાં ખીજરૂપે રહેલી મર્વ શક્તિઓ સિદ્ધ કરવા માટે યોગ્ય બનાવવો.” આ સિદ્ધાંત કયુલ કરીએ તો સામાજિક સુધારાના આગ્રહીને રાજકીય સુધારાના વિગેધી થયું કે રાજકીય સુધારાના આગ્રહીને સામાજિક

સુધારકતા કામમાં વિદ્ધ નાખવા પ્રયત્ન કરવો એ યોગ્ય નથી. એ બંને સુધારાનો મર્મ યોગ્ય રીતે સમજનાર જ ખરો સુધારક થઈ શકે. “અર્ધ સુધારક થતું શક્ય નથી. તદ્દમારા મનનું સર્વ વલણ કંતો સર્વ રીતે ઉત્કર્ષ તરફ કે સર્વ રીતે મંરક્ષણ તરફ હોવું જોઈએ. એમ ન હોય તો એક બે આજતોમાં તદ્દમને રસ પડે તેમ હોય તે આજતોની તદ્દમે હિમાયત કરશે, પણ મોડાબદેલા પછાત વિચારવાળા અગર સંરક્ષક વિચારવાળાઓના વર્ગ તરફ જવાનું તદ્દમારું વલણ થશે, આપણે એક મહોત્સુ સત્ય બૂલવું ન જોઈએ કે અન્યાયના કોઈ કાર્યની ખરાબ અસર ફક્ત તે કાર્યથી જ અટકતી નથી; હજાર અદૃષ્ટ માર્ગમાંથી તે પોતાનો વિસ્તાર કરે છે. અન્યાયના ધોરણે રચાયેલા કોઈ સિવાજ ને એક વર્ગને કૃત્રિમ સહાયતા આપવા માટે બીજા વર્ગને નાણી જોઈને દાખી દે છે” તે સિવાજનાં આકલ્પિત પરિણામો વિશેષ ગંભીર હોય છે. જ્યારે આપણાં કાર્યોના એક પ્રદેશમાં અન્યાયની સાથેના સતત સમ્બંધને લીધે ન્યાયની સ્વાભાવિક બુદ્ધિ હમ્મેશા માટે શૂંચપ્રાય થઈ જાય છે, ત્યારે બીજા પ્રદેશમાં પણ ન્યાય બુદ્ધિ વિકાસ પામતી નથી. જ્યારે આપણે ન્યાયોત્તરી સંસ્થાને વાજબી કરાવીએ, અને અમુક માણસે પૂર્વજ-મમાં કાંઈક પાપ કર્યું હશે તેથી હવેના અંત્યજ વર્ગમાં જન્મ થયો હશે એમ કહીએ, ત્યારે આપણી સ્થિતિ સંસ્થાનોમાં સુધારવા માટે આપણે આપણા રાજકર્તાઓ પાસે કેવી રીતે માગણી કરી શકીએ ? રાજકર્તાઓ આપણી જ દલીલ આપણા રદામી વાપરશે ”

સુભાષે મંસાર સુધારાની આવસ્થકતા વિશે હવે પ્રથમ જટિલો મતભેદ રહ્યો નથી. પરંતુ મંસાર સુધારાની પદ્ધતિ વિશે તો ઘણું મતભેદ છે. ન્યાયોત્તરી સુધારો, શાસ્ત્ર સંમત હોય તેટલો સુધારો, પ્રચલિત સિવાજ અને લોકમતની રદામે જેમ બને તેમ ઓછો વિરોધ થાય તેવો સુધારો, (Reform on the line of least resistance), સુધારો નહિ પણ પુનરુદ્ધાર-વગેરે અનેક માર્ગ સૂચવાયા છે. મહંમ ન્યાયમૂર્તિ રાનડેના અતિ વિદ્વાતભરેલા અને ગંભીર વિચાર પૂર્ણ વ્યાખ્યાન “Methods of Social Reform” (મંસાર સુધારાની કાર્ય પદ્ધતિઓ) નું અહિં સ્મરણ કરાવવું જરૂરનું છે. ન્યાયમૂર્તિ રાનડે મંસાર સુધારાની પાંચ પદ્ધતિઓ ગણાવે છે. (૧) બંદની પદ્ધતિ (૨) સુધારો દાખલ કરવા સારૂ નાતનાં બંધારણોનો ઉપયોગ કરવો. (૩) ધર્મના આચાર્યોની મદદ લઈ હવેમની મારફત જનસમાજમાં ઉદાર-વિચાર ફેલાવવાનો પ્રયત્ન કરવો (૪) સ્વ-માનની લાગણી લોકોમાં ઉત્તેજિત કરવી અને જાહેર મત ફળવવો, તેમજ અમુક અમુક સુધારા અમલમાં મુકવા માટે પ્રતિજ્ઞાઓ લેવડાવવી (૫) કાયદાની મદદ લઈ સુધારા દાખલ કરાવવા. આ સર્વ પદ્ધતિઓની બહુ વિસ્તારપૂર્વક પરીક્ષા રા. બ. રમણભાઈએ “સીમોધ” અને સામાજિક ઉન્નતિની જ્યુબિલીને પ્રસંગે. અમદાવાદમાં આપેલા બાપણમાં કરેલી છે, તે તરફ વાંચકનું ધ્યાન ખેંચવાની રજા લઉં છું. એ બાપણ જાન્યુઆરીથી જૂન ૧૯૦૮ ના ગાનસુધાના ૬૧ થી ૭૮ પાનામાં છપાએલું છે. આ સર્વ પદ્ધતિનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરતાં જણાશે કે એમાંની પ્રત્યેક પદ્ધતિએ યોગે ધણે અંશે ઉપયોગી છે—જુદા જુદા સુધારા મટે જુદી જુદી પદ્ધતિ ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેમ છે. એમાંની કોઈ પણ પદ્ધતિ

માટે આશ્વર્યપૂર્વક એમ કહી શકાય તેમ નથી કે એ સિવાયની ખીજ બધી પદ્ધતિ નકામી છે. પ્રિ. પરાંજપેએ પોતાના વ્યાખ્યાનમાં પુરાણો શાસ્ત્રો અને ગ્રંથો અથવા ખીજાં/કોઈ પ્રમાણુને આધારે સુધારો કરવાની હિમ્મત કરનારની પદ્ધતિ વિશે ચર્ચા કરી છે. તે કહે છે કે આપણુ ભૂતકાળના કયા યુગને અનુસરવો ? વેદકાળને, મહાભારતકાળને, પુરાણકાળને કે આજથી પાંચસો વર્ષના જમાનાને ? ઋષિમુનિઓએ પોતા/પોતાના જમાનાને અનુકૂળ, પોતાની પરિસ્થિતિને વિચાર કરી, જનસમાજના શ્રેયને ધ્યાને રાખી, તેમજને શ્રદ્ધ જણાયા તે માર્ગે, જનસમાજને ટકાવી રાખવા, અમુક અમુક નિયમ અને બંધારણ રચ્યાં એ નિયમ અને બંધારણ સર્વકાળ માટે એમનાં એમ જ અનુપરવાનાં ન્હોતાં એનો મ્હોટો પુરાવો એ છે કે જુદા જુદા સમયમાં જુદા જુદા સ્મૃતિકારોએ તેમાં ફેરફાર કરેલા નેવામાં આવે છે. આપણે જમાનો, આપણી પરિસ્થિતિ બદલાઈ છે. “આપણે એવા પ્રશ્નોને વિચાર કરવાનો છે કે જે ભૂતકાળના સાધુ પુરુષોના સ્વપ્નામાં પણ નહિ” આવ્યા હોય.....સર્વ કાળ માટે લખ્યું તે તેમને માટે શક્ય નહતું.....જે સમયમાં તેમણે પુસ્તકો લખ્યાં તે સમયમાં અને તેના જેવા જ સમય માટે તેમની આજ્ઞાઓ વાજળી હશે.....પરંતુ તે માણ્યો આપણા હાલના રીતરિવાજોના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરી શકે એમ ધારવાનો ડોળ કરવો એ કેવલ અર્થરહિત જ છે.”

“શાસ્ત્રોના દૃષ્ટિબિન્દુથી આપણા સામાજિક રીતરિવાજોનું નિયંત્રણ કરવા જઈએ તો આપણને ખીજ એક મુશ્કેલી નડે છે. આ શાસ્ત્રો એટલાં બધાં અને પરસ્પર એટલાં વિરોધી છે કે તેમની સત્તાને નિર્ણય અને વળી યોગ્ય અર્થ કરી તેમના ગુણગોળનો કમ ગોઠવવામાં પણ એકમત થવાનો સંભવ નથી.” આ પછી પ્રિ. પરાંજપે કેટલાક નમુના આપી બતાવે છે કે અમુક શ્લોકોના અર્થ માટે કેટલા મતભેદ અને વાદવિવાદ થયા છે અને કેટલા બધા “શ્રમનો દુરુપયોગ થયો છે.” “આપણે ભૂતકાળનાં દૃષ્ટાંતોથી જરૂર લાભ લેવો જોઈએ; પરંતુ બ્યારે માત્ર એકાદ શબ્દ જોતો અર્થ ઘણી વખતે સ્ફુટ શકાતો નથી અથવા તો તેના જુદા જુદા અર્થો થઈ શકે તેમ છે, તેવા શબ્દને એક અદ્વિતીય માર્ગ સૂચન તરીકે ગણી તેના ઉપર આપણા પોતાના બુદ્ધિપૂર્વક કરેલા વિચારો કરતાં વધારે ધ્યાન અપાય, ત્યારે આપણે ત્યાં “યોગો” એમ પોકારીને કહેવું જોઈએ અને કહેવું જોઈએ કે આપણે બુદ્ધિ ધરાવનાર મનુષ્યો છીએ અને તે બુદ્ધિનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરવાની આપણી ઇચ્છા છે,”

પ્રિ. પરાંજપે આગળ ચાલતાં જણાવે છે કે સસાર સુધાગ પરિવર્તની શરૂઆતના સમયના અને હાલના સમયના આપણા પ્રશ્નોમાં પણ કેટલોક ફેરફાર માલમ પડે છે. બાળકમતો પ્રશ્ન, કન્યા કેળવણીનો પ્રશ્ન, વિધવાઓની સ્થિતિ સુધારવાનો પ્રશ્ન, પડદાનો, રોવાકુટવાનો, ન્યાતવરા અને મરણ પાછળ દહ ઉપરાંત દરજ્યાત અર્થ-વગેરે પ્રશ્નો જે કે હજી બંધ તો નથી થયા પણ તે વિશે લોકમંત ધણા કેળવાયો છે, અને તે પ્રશ્નો ઉપરાંત વિશેષ મહત્વના પ્રશ્નો, જેવા કે કારખાનાંમાં કામ કરતા મજૂરોની સ્થિતિને

પ્રથમ, સ્ત્રીઓને લગતા મિલકતના વારસા મંજૂરી કાયદાનો પ્રશ્ન, સ્ત્રીઓના ખીજા કેટલાક હકના પ્રશ્ન—વગેરે આપણી સન્મુખ યોગ્ય નિરાકરણ માટે વાટ જુએ છે. આ રીતે દરેક જમાનામાં કેટલાક પ્રશ્નો જૂના થાય છે અને નવા ઉપસ્થિત થાય છે તેવે સમયે ઘણા ઘણા પ્રાચીન કળામાં રચાએલા આપણા સમાજ બંધારણોના નિયમો અગર હેતુ દષ્ટિ-મિન્દુ આપણે બદલીએ નહિં તો આપણી ઉત્પત્તિ શી રીતે ચવાની? મંસાર સુધારા પરિષદ આ નવા ઉપસ્થિત થતા પ્રશ્નોનો વિચાર કરવાનું હાલ હાથમાં નહિં લે તો કદાચ પંદર વિશ વર્ષે યુરોપમાં કારખાનાને લીધે મજૂર અને કારીગર વર્ગની આર્થિક અને સામાજિક અવદશા થવાથી જે મહા પ્રશ્નો ઉભા થયા છે અને થતા જાય છે તેવા જ જાળીર પ્રશ્નો ભયંકર સ્વરૂપે આપણી સન્મુખ રજૂ થશે. એ પ્રશ્નોનો નિર્ણય હાલથી જ કરવાનો આરંભ થાય તો વધારે યોગ્ય છે.

સમાજ સુધારાના મર્થ પ્રશ્નોના મૂળ સ્વરૂપમાં સ્ત્રીઓની સામાજિક ઉત્પત્તિને અને જાતિઓનાં બન્ધનનો પ્રશ્ન અંતર્ગત થયેલા છે. સ્ત્રીઓની ઉત્પત્તિ સાથે સ્ત્રીજીવણીનો પ્રશ્ન જોડાએલો છે. ગયા વર્ષમાં મિસિસ ફોર્મેટ અને ઇંગ્લાંડમાં ક્રિંદનાં કેટલાક હિતેચ્છુ સ્ત્રી પુરુષોના પ્રવાસથી આપણા દેશની સ્ત્રીજીવણી તરફ દિન્દી સરકારનું ધ્યાન પણ દોરવામાં આવ્યું છે. આપણે સુભાગ્યે નામદાર વાઇસરોયની કારોબારી કાઉન્સિલમાં “કેસવણી સમાસદ તરીકે સામાજિક સુધારાની મજબૂત હિમાયત કરનારા સમાસદ છે.”

સ્ત્રીજીવણીની અગત્યનો પ્રશ્ન હવે સુભાગ્યે વિવાદનો રસો નથી. મતભેદ માત્ર તે જીવણીની પદ્ધતિને છે. સ્ત્રીઓને કેટલી અને કેવા પ્રકારની જીવણી અપાવી જોઈએ તે વિશે સુધારકો પણ એકમત નથી. પુરુષોની માકક સ્ત્રીઓને પણ ઉંચા પ્રકારના જ્ઞાનને અધિકાર છે અને તેથી હેમને ઉંચા પ્રકારની જીવણી આપવાની દરેક સગવડ હોવી જોઈએ એ વાત પણ ઘણે ભાગે સર્વ માન્ય છે. છતાં આપણે અહિં એ જીવણીની પદ્ધતિ વિશે વિચાર અને ચર્ચા કર્યે જઈએ છીએ ત્યારે પૂનામાં પ્રો. કેર્ચે અને ડ્રૂપીન્જ કેટલાક આગેવાન સુધારકોએ સ્ત્રીઓ માટેની શારદાપીઠની યોજના તૈયાર કરી એ મંરથા ચલાવવાની શરૂઆત પણ કરી છે. આ અગત્યના પ્રયોગ તરફ—હજીએ માત્ર પ્રયોગ જ છે.—સર્વ દેશ હિતેચ્છુઓ અત્યંત આતુરતાથી ધ્યાન આપશે અને હેને બનતી સહાયતા આપશે તો આપણા દેશમાં સ્ત્રીજીવણીનો પ્રચાર ઘણો જલદી વધશે. મુંબાઈમાં નામદાર ગવર્નરની કાઉન્સિલમાં સ્ત્રીઓ માટેની જૂદી આર્ટસ કૉલેજની સ્થપના રજૂ કરવામાં આવી ત્યારે પ્રિ. પરાંન્પેએ ને સદાએ વાંધો બતાવ્યો હતો અને એમ જણાવ્યું હતું કે એટલાબધા પૈસા માત્ર પાંચ પચીસ કન્યાઓના લાજ માટે ખર્ચી નાખવા એ યોગ્ય નથી; એટલા જ પૈસાથી કન્યાઓ માટે ઇલાકામાં પાંચ હાઈકુલે સાગ પાયા કિપર ઉધાડી શકાય. આર્ટસ કૉલેજમાં બહુવા ઇન્જિનાર બાળાઓ છોકરાની આર્ટસ કૉલેજમાં સારી રીતે અભ્યાસ કરી શકશે. પ્રિ. પરાંન્પેના આ વાંધા સદાએ જાહેર પત્રોમાં ધણી ચર્ચા થઈ છે. પરિપક્વના પ્રમુખ તરીકેના આપ્પાત્તમાં પ્રિ. પરાંન્પેએ એમની સદાએ થયેલી ચર્ચાનો જવાબ આપવાને યત્ન કર્યો છે.

પ્રિ. પરાંજયે કહે છે કે (૧) મેટ્રિક્યુલેશનમાંથી પાસ થયેલી બાળાઓમાંની બાળ્યેજ કોઈ એવી હશે કે જે સ્ત્રીઓ માટે જૂદી કોલેજ ન હોવાને સળખે આગળ અભ્યાસ, વધારતાં અટકતી હશે (૨) સ્ત્રીઓ માટેની જૂદી કોલેજને, માટે શરૂઆતના જે ત્રણ, લાખ ઉપરાંત ઓછામાં ઓછા પચાસહજાર રૂપિયાનો વાર્ષિક ખર્ચ કરવો પડે. આ પૈસામાંથી કન્યાઓ માટે પાંચ છ હાઇસ્કૂલો સારી રીતે નથી શકે અને તે વધારે જરૂરું છે. (૩) છોકરાઓની કોલેજમાં કન્યાઓને કેટલીક અગવડો છે તે હેતુને માટેનાં જૂદાં બોર્ડિંગ અને રહેવાનાં સ્થળો પૂરાં પાડવાથી ઓછા ખર્ચે તે અગવડો દૂર કરી શકશે. (૪) કન્યાઓ માટેની જૂદી કોલેજ હાલ તો આખા ઈલાકામાં માત્ર મુંબઈ જેવા એકજ સ્થળે ઉઘાડવાનું બની શકે. હવે મુંબઈ જ્ઞાપ્તની મંખ્યામંથ બાળાઓને, મુંબઈમાં રહી અભ્યાસ કરવાની પેસાની અને બીજી અગવડો હોવાથી, પોતપોતાના જ્ઞાના મુખ્ય શહેરની છોકરાઓની જ કોલેજમાં અભ્યાસ કરવો પડવાનો. વળી અનુભવથી એમ જણાય છે કે સ્ત્રીઓની કોલેજ કરતાં છોકરાઓની કોલેજમાં શિક્ષણ વધારે સાફ અવસ્થ અપાવાનું હોવાને લીધે મુંબઈમાં પણ કન્યાઓનો મ્હોટો ભાગ છોકરાઓની કોલેજમાંજ અભ્યાસ કરવાનું વધારે પર્મદ કરશે. (૫) છોકરા છોકરાઓની કોલેજમાં ચાલતા ભેગા અભ્યાસ ક્રમને પરિણામે ખાસ કરીયાદ આપણા પ્રાન્તમાં સંભળવામાં આવી નથી. ખીજા પ્રાન્તોનો અનુભવ જુદો હશે. પડદાનો રિવાજ ત્યાં પ્રચલિત હશે ત્યાં એવી ભેગી કોલેજ રાખવાનું મંભવિત નહિં હોય, પંજુ આપણા ઇલાકામાં આપણે એટલા આગળ વધ્યા હોઈએ તો પાછા જવાનું કોઈ કારણ નથી. (૬) માનસશાસ્ત્રનો એક નિયમ જેવામાં આવે છે કે જે ઉમ્મરે કન્યાઓ હાઇસ્કૂલોમાં જાય છે તે ઉમ્મરે તેઓ શરમાળ હોય છે, પણ જેમ ઉમરે મ્હોટી થાય છે તેમ હેમની આ શરમાળ ટેવ ઓછી થતી જાય છે. કન્યાઓની આ સ્વાભાવિક ખીલવણી જાણીએછને કોલેજના ભેદ પાડીને અટકાવવાની કોઈ જગ જણાતી નથી. જે વખતે હેમનું શરમાળપણું ઓછું થાય છે તે સ્થિતિનો લાભ લઈ છોકરાઓના ભેગી હેમને કેળવણી આપી હેમની દૃષ્ટિમર્ષાદ વિશાળ બનાવી, હેમના સામાન્ય જ્ઞાનમાં વધારો કરી અને વધારે નિડર બનાવી જનસમાજના ઉપયોગી અંગ તરીકેની કેળવણી આપવાનો લાભ લેવા જેવો છે. પ્રિ. પરાંજયેની આ સ્વીકૃતિ સર્વમાન્ય ન થાય તોપણ તિયાર કરવા જેવી તો છે જ. સ્ત્રીઓ માટેની જૂદી કોલેજની યોજના હાલ તો ખર્ચાળુ લાગે છે કારણકે પ્રમાણમાં ઘણી યોદ્ધા જ કન્યાઓ કોલેજની કેળવણીનો લાભ લે છે. પરંતુ જૂદી કોલેજ થાય તો ઘણા વિરોધ પ્રમાણમાં કન્યાઓ હેતો લાભ લે કે નહિં તે સહેલાઈથી કહી શકાય તેવું નથી. હાલના મંત્રેગોમાં તો એમ જણાય છે કે જુદી કોલેજ નીકળવાથી કદાચ હાલ કરતાં વધારેમાં વધારે બેવડી મંખ્યા હેતો લાભ લે-તોપણ એટલી મંખ્યા માટે પણ એ યોજના, કન્યાઓ માટેની હાઇસ્કૂલોની આવશ્યકતા સાથે સરખાવતાં, ખર્ચાળુ જણાય છે.

કન્યા કેળવણીનો પ્રશ્ન તો પહોંતિના મતભેદનો જ હવે રહ્યો છે પરંતુ જે વિષય માટે સુધારકો અને ઝંરકકો તથા વિરોધીઓનો સખ્ત વાંધો છે તે યાતિર્ધનને લગના સવાલોનો છે. આપણા પ્રાંતમાં-ગુજરાતમાં-આ સવાલ ઘણો મહત્વનો છે અને અમદા-

વાદમાં ૧૯૧૩માં મેળેલી 'પ્રાંતિક પરિપક્વ પ્રમુખ' રા. નરસિંહરાવે તેમજ આ વખતના પ્રમુખ પ્રિ. પરાંતપેએ આ પ્રશ્નની બહુજ નિરૂપણે અને સ્પષ્ટ ચર્ચા કરી છે એ શુભચિહ્ન છે. યાત્રિકમંડળનો પ્રશ્ન બલબલા સુધારકોમાં પણ મંત્રભેદ ઉત્પન્ન કરે છે અને સુધારકોને "હુલેહક," "આકળા વિચારના," "ટૂંકી નગરના," "વ્યવહાર કુશળતાની ખામી-વાળા," તેમજ "બહુ બોલા," "પરોપદેશ પાંડિત્ય કરનારા," "ના હિંમત" વગેરે ઉપનામો મળ્યાં છે તે પણ આ પ્રશ્નના જુદા જુદા મતને પરિણામે જ છે. આપણા સમાજ બંધારણમાં યાત્રિકો એટલી જાડી જડ ધાલીને બેઠેલી છે, એ ભેદ એટલા જૂના છે, અને પરિણામે ધણી યાત્રિકો આચારવિચાર એટલા જૂદા પડી ગયા છે, વ્યવહારમાં યાત્રિકો દૈનિક-દૈનિક એટલું સામાન્ય થઈ પડ્યું છે કે આપણી સર્વ પ્રવૃત્તિઓમાં એ વચમાં આવે છે. એ યાત્રિકોનો ખ્યાલ મનમાંથી કઢાડી નાખી પ્રત્યેક મનુષ્યને ત્હેની કળવણી, મંસ્કાર, ગુણ મત્યાદિથી ઝોળખવાનું પણ આપણે મારે અશક્ય થઈ પડ્યું છે. ધણાં ધણાં વર્ગો ચર્ચા આ સંસ્થા આપણા દેશમાં હોવાથી પ્રત્યેક યાત્રિકોની વ્યક્તિઓના લક્ષણ અમુક પ્રકારના બંધાઈ ગયાં છે એટલે અમુક માણસ અમુક યાત્રિકો છે એમ જાણ્યાની સાથે એના સ્વભાવ, મંસ્કાર, રીતમાત વગેરેનું પણ જ્ઞાન આપણને ધણીવાર ચામ છે. કળવણીના આ જમાનામાં એ જ્ઞાન ધણી વખત જુદાવો ખવડાવનારે પણ હોય છે. કળવણીએ એવું મોટું સમાનતા લાવનારું બળ છે-*colligging force*-છે કે ધણી વખતે અશિક્ષિત યાત્રિકોના માણસો કળવણીના હોય તો શુશિક્ષિત, આગળ વધેલી યાત્રિકોના માણસ જેવાં લક્ષણ બતાવે છે. પરંતુ આપણે સામાન્ય રીતે દરેક માણસના સ્વભાવ અને લક્ષણ વિશે અભિપ્રાય માધીએ છીએ તે ત્હેની યાત્રિકો ઉપરથી, અને પરિણામે થતી એક યાત્રિકોના મનુષ્યોની બીજી યાત્રિકોના મનુષ્યો મારેની તિરસ્કારની તથા અભિમાનની લાગણી યાત્રિકોને વિરોધ બતાવનારા તેમ જ અવહારમાં યાત્રિકોના બંધન ન ગણનારા કેટલાક સુધારકોમાં પણ જોવામાં આવે છે. જમાનાથી દૈનિક થઈ ગયેલા મંસ્કારનું જ આ પરિણામ છે. એટલે સુધી આ દર્શન દૈનિક થઈ ગયેલી જોવામાં આવે છે કે હિન્દુ ધર્મ છોડી ખ્રિસ્તિ થઈ ગયેલામાં પણ અંદર અંદર લગભગ સમજાવ કરતાં મૂળ કઈ યાત્રિકોથી ખ્રિસ્તિ થયેલા તે વાત તરફ લક્ષ્ય કેટલેક ટેકાણે અપાય છે અને પ્રાણીય યાત્રિકોથી ખ્રિસ્તિ થઈ ગયેલા પોતાની કન્યા કે પુત્ર કાળી કે એવી બીજી યાત્રિકોથી ખ્રિસ્તિ થઈ ગયેલાને આપતાં સંક્રાંતિ પામે છે એવા દાખલા કેટલીકવાર જોવામાં આવે છે. આટલી દૈનિક થઈ ગયેલી યાત્રિકોને તોડવાનું કામ અતિશય અપર્યાપ્ત હોય એ સ્વાભાવિક છે પરંતુ તે મુરકેલ હોવાથી તે તોડવાની આવશ્યકતા ઝોળી થતી નથી. હલકું, જે મંસ્કા આપણાં હૃદય મંડુચિત કરે છે, સરખેસરખી વ્યક્તિઓમાં વિનાકારણ ભેદભાવ ઉત્પન્ન કરે છે, આપણી સામાજિક અને કેટલેક અંશે રાજકીય ઉત્પત્તિમાં અવરોધ કર્તા છે, આપણા કર્તવ્યપ્રદેશ માંકડા બનાવે છે અને આપણી બંધુતાની લાગણીને ક્ષતિગ્રસ્ત થતી અટકાવે છે ત્હેનો નાશ જોમ જલદી થાય તેમજ વધારે ધૃષ્ટ છે.

પ્રિ પરાંતપે કહે છે કે "વ્યવહારમાં આપણે પેશ યાત્રિકો એક કરવાના અગર મુખ્ય યાત્રિકો એક કરી માત્ર ચાર વર્ષ જ સમજાવના પ્રયત્ન કરીએ અને એવા પ્રયત્નમાં

મદદ પણ કરીએ, પરંતુ આપણી ભાવના, આપણું લક્ષ્ય તે હોયું જોઈએ નહિં. આપણી ભાવના તો હમેશ ઉચામાં ઉંચી રાખવી જોઈએ. કાંઈ નહિં તો આપણે સિદ્ધાંત તરીકે તો એટલું સીકારવું જ જોઈએ કે શાંતિમન્ધન હાનીકારક છે અને હિંસા સમુદાયો નાશ થશે ત્યારે આપણા દેશનો ખરેખરો ઉદય થશે.”

(અપૂર્ણ.)

D.

સ્વ. દોલતરામ કૃપારામ પંડ્યા.

૧

શુર્જર સાહિત્યના આ એક નક્ષત્રનો અસ્ત થવાના સમાચાર સાંભળી સર્વ શુર્જર ભાષાના ભક્તોને ગ્લાનિ ઉત્પન્ન થયા વિના નહિં રહી હોય. ધર્મારામજી જેટલા આધુનિક શુર્જર સાહિત્યના પ્રવાહનું નિયંત્રિત દર્શન કરનારા હાલના યુવકમંડળને આ નક્ષત્રના પ્રકાશનું જ્ઞાન, જ્ઞાન, કે જ્ઞાન હાલ કદાચ નહિં હોય તો હેમા એ નક્ષત્રનો દોષ તો નહિં જ મળી સકાય. પરંતુ દોલતરામ પંડ્યાની કૃતિઓના ગુણ એ કૃતિઓનું વાચન કરવાથી હજી પણ મન ઉપર રચવાયા વિના નહિં રહે એમ હું માનું છું. હેમની કૃતિઓનો એક દૃષ્ટિએ જોતાં મ્હારે હાથે અનુભવતાં જ અનાદર યગો હતો તે દોષનું પ્રમાણ આજ કરવાને હું તત્પર થાઉં છું. એ પ્રમાણના પ્રસંગથી ખેદ થાય છે, કૃત્યથી જાણ્યુંકિતજનિત તુષિ થાય છે. પાંચમી સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખગયાનથી કરેલા મ્હારા ભાષણમાં દોલતરામની સાહિત્ય-કૃતિઓનું કાંઈક અંશે અક્ષમ્ય વિસ્મરણ થયું હતું. આ માટે બચાવ તરીકે નહિં પણ ખુલાસા તરીકે એટલું જ કહીશ કે એ ભાષણ તૈયાર કર્યા માટે સમય અતિ મંડુચિત હતો, દરેક લેખકની નામગણના એ ઉદ્દેશવિષય નહોતો, અને દોલતરામની રચનાનું સ્વરૂપ અન્ય વર્ગના લેખકોના સ્વરૂપદર્શનમાં કાંઈક અંશે આવી જતું હતું. આટલું કહી હેમની કૃતિઓનું દર્શન આજના જમાનાના વર્ગને કરાવવું નિષ્પ્રયોજન નહિં થાય.

‘ધન્વન્તરવધ’ કાવ્ય (ઈ. સ. ૧૮૮૭), ‘કુસુમાવલી’ વાર્તા (ઈ. સ. ૧૮૮૯), ‘સુમનગુચ્છ’, છૂટક કાવ્યોનો ગ્રંથ (ઈ. સ. ૧૮૯૬), અને ‘અમરસત્રનાટક’ (ઈ. સ. ૧૯૦૨), આ હેમની કૃતિઓ છે. યદ્યપિ ઈ. સ. ૧૮૮૦ પછી આ સર્વ રચનાઓ પ્રગટ થઈ છે તથાપિ મ્હં ઉપર કરેલા ભાષણમાં અર્વાચીન સાહિત્યના પાઠેવાએ સ્થૂળ

વિભાગ—ઈ. સ. ૧૮૮૦ પૂર્વેનું સાહિત્ય તથા તે પછીનું સાહિત્ય, એ એ વિભાગ—માંથી ઉત્તરવિભાગના સાહિત્યનાં સર્વ લક્ષણો એ કૃતિઓમાં ના હોઈ, કેંઈક પૂર્વવિભાગનાં લક્ષણોની છાયા હેમાં નજરે પડે છે. અને વિભાગની વચમાં રહેનારું સ્વરૂપ હેમાં છે. દોલતરામ પંડ્યાને નવીન યુગના શિક્ષણના સંસ્કાર સુદૃઢ મળ્યા હતા, તથાપિ તે પૂર્વેના યુગની પરંપરાગત છાયા હેમને છોડી સડી નહોતી. તેમ છતાં એટલું તો ખાતરીથી કહી સકાય કે એ છાયા અત્યાંશે જ વળગેલી હતી, અને નવીન પ્રકાર અજાણવાનાં આદિ નક્ષત્રોમાં દોલતરામની મળુના કરવામાં બાધ નહિ આવે. ‘ઇન્દ્રજીતવધ’ એ પ્રાચીન પદ્ધતિનું મહાકાવ્ય છે; પરંતુ હેમાં હયોરી નવીન હાથની જ જણાય છે. કાવ્યરચનાના શૃણુ જોતાં પણ હેમાં દલપતશાહના સંપ્રદાયોનો બહુધા ત્યાગ હોઈ, મંરકૃત સાહિત્યનો મંપર્ક, નવીન માર્ગનો અત્યાંશે સ્વીકાર, અને તે સર્થ સાથે સામર્થ્યનું પ્રતિબિંબ નજરે પડે છે. ‘કુસુમાવલી’ વાર્તામાં રચનાનું કૌશલ, શૈલીની નવીનતા, મંરકારિતા, ધ્યાદિ ગુણો એ બાણુમદની કાદમ્બરીની સરલ અને આછી અનુકૃતિને આકર્ષક બનાવે છે. ‘અમરસત્ર’ નાટકમાં પણ સમર્થ લેખકનો પ્રભાવ, વસ્તુમયનર્મ, રસના વિન્હેદહીન પ્રવાહમાં, શૈલીની મંરકારિતામાં,—વિરલ દોષો છતાં—મનને યથા કરે છે. માત્ર ‘સુમનગુચ્છ’ આ ત્રણે કૃતિઓથી છૂટું પડી જાય છે; હેમાં કવિત્વશક્તિનો ચમત્કાર દલપતશાહના ઉત્તરતા ગુણોવાળો છે, અને એકંદરે જોતાં દોલતરામની કવિત્વશક્તિને દીપ્તિ આપનારો તો નથી જ. એ મંમદનું વિરમરણ કરી દઈને જ આપણે હેમની બાકીની કૃતિઓથી હેમની સાહિત્યરચનાની કીમત આંખીશું તો અન્યાય પણ નહિ થાય અને પદ્માપત પણ નહિ ગણાય. સંવિરતર અવલોકનને માટે આ આ રચન નથી તેથી આ સામાન્ય વિચારપ્રદર્શન કરીને જ અટકવું પડે છે. બાકી આ સમર્થ લેખકની કૃતિઓના ગુણદોષોનું સમગ્ર અવલોકન એ આકર્ષક વ્યવસાય થવાનો મંમય છે. આદિ તો આ ઊંચા વર્ગના કવિની કદર કરવાની શુર્ગર રસિકવર્ગને વિનંતિ કરવાની સાથે, અવસાન માટે બેદ પ્રદર્શિત કરીને વિરમુખું.

વાંદગ

તા. ૩-૧૨-૧૬

નરસિંહરાવ બોળાનાથ.

૨

૨૧. દોલતરામ કૃપારામ પંડ્યાની મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ એ હતી: એક તો સાહિત્ય મેળવ્ધી પ્રવૃત્તિ અને બીજી રાજકીય પ્રવૃત્તિ. હેમની સાહિત્ય મેળવ્ધી પ્રવૃત્તિનું મંક્ષિત દર્શન સાક્ષર શ્રી નરસિંહરાવે કરાવ્યું છે; હેમની રાજકીય પ્રવૃત્તિનું કાંઈક દર્શન આ વિભાગમાં કરાવવાનો હેતુ છે. ૨૧. દોલતરામની રાજકીય પ્રવૃત્તિ મુખ્ય એ વિભાગમાં લહેવાઈ જાય છે: એક તો હેમના રાજકીય કાર્યો અને બીજો હેમના રાજકીય સેઓ. ૨૧. દોલતરામ

લુણાવાડાના દીવાન નીમાંમાં તે ખેલાઈ. સ. ૧૮૮૦ થી ઈ. સ. ૧૮૯૧ સુધી નડિઆદના તથા ખેડા જિલ્લાના સાર્વજનિક જીવનમાં તેઓ અચેક્ષર ભાગ લેતા હતા. તેઓ મ્યુનિસિપાલિટીના તથા ડિસ્ટ્રિક્ટ લોકલ બોર્ડના સભાસદ હતા. તેઓનું આ દિશાનું કાર્ય એવા પ્રકારનું હતું કે ન હોમને કેવલ લોકપક્ષના કહેવાય કે ન કેવલ સરકારપક્ષનો કહેવાય. અંગ્રેજ તેમ જ દેશી સરકારી અમલદારોની મહેરબાની ખોખા વગર અને પોતાના હિતને હાનિ કર્યા વગર લોકોનું હિત જોમાં હોમને સમાયલું લાગે તેવી બાબતો રજૂ કરવા તેઓ ચૂકતા નહિ. તેમના રાજકીય કાર્યની બીજી દિશા લુણાવાડાના દેશી રાજ્યની દીવાનગીરી હતી. ઈ. સ. ૧૮૯૧ થી ઈ. સ. ૧૯૦૫ સુધી તેઓ લુણાવાડાના દીવાન હતા. આ દિશામાં પણ હોમનું મુખ્ય લક્ષણ એ હતું કે એક બાબતથી સાહેબલોકોને રાજી રાખવા, બીજી બાબતથી લુણાવાડાના દરબારની પ્રીતિ સંપાદન કરવી અને એ બેની સાથે તથા પોતાનાં સત્તા અને હિન સચવાય હોમની સાથે લોકોને જોડો લાભ થાય તેટલો કરવો. જે અંગ્રેજી બલેલા ગુજરાતીઓ દીવાનો થયા છે હોમનાં રા. દોલતરામ એક હતા. એકંદરે હોમની રાજ્યનીતિ અર્વાચીન પદ્ધતિ કરતાં જૂની પદ્ધતિ તરફ વિશેષ ઢળતી હતી. અમ્હારે એમ માનવું છે કે રા. દોલતરામને દક્ષિણે વધારે વિશાલ હોત અને હોમની કાર્યપદ્ધતિ અર્વાચીનકાલને વધારે અનુરૂપ, વધારે શુદ્ધ અને વધારે ઉદાર હોત તો તેઓનામાં એવી અસામાન્ય શુદ્ધ, કાર્યદક્ષતા અને વ્યવહારનિપુણતા હતી કે ગુજરાનના રાજપુરોમાં તેઓ વિશેષ ઉચ્ચ સ્થાન સ્થેલાધથી મેળવી શક્યા હોત. હોમના રાજકીય લેખો કેટલાક અંગ્રેજીમાં અને કેટલાક ગુજરાતીમાં લખાયલા છે. અર્વાચીન હિન્દવાસીના મગજને જે રાજકીય પ્રશ્નો હલમલાવી નાંખે છે, અર્વાચીન હિન્દવાસીના હૃદયને જે રાજકીય ભાવનાઓ સંમુદ્ધ કરી નાંખે છે તે પ્રશ્નો અને તે ભાવનાઓ રા. દોલતરામના લેખોના વિષય મ્હોટે ભાગે નથી. હોમના લેખો મુખ્યત્વે વહીવટને-રાજકીય કાર્યપદ્ધતિને લગતા છે. આમ હોવાનું એક મુખ્ય કારણ એ લાગે છે કે રા. દોલતરામ statesman કરતાં administrator વિશેષ હતા. એકંદરે હોમના લેખો હોમના જ્ઞાન અને અનુભવનું પરિણામ હોવાથી મનનીય અને ઉપયોગી સૂચનાઓથી ભરેલા છે, અને તે એક જ કરીને પ્રકટ કરવાને હોમના સંબંધીઓને અમ્હો બલ્લામણ કરીએ છીએ. અન્યમાં, અમને કહેતાં ખેદ થાય છે કે રા. દોલતરામના મૃત્યુથી ગુજરાતે એક ઉચ્ચ પ્રકારના લેખક ગુમાવ્યા છે એટલું જ નહિ, પરંતુ એક સમર્થ રાજપુરુષ પણ ગુમાવ્યા છે.

ચાહનાબાગ, ગિરગામ,
મુંબઈ, તા. ૫-૧૨-૧૯૧૬.

અન્દરશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા.

માસિક મધુકરી.

Hibbert Journal—આ ત્રૈમાસિકના ઉપા ઓક્ટોબરના અંકમાં સામાન્ય વાચકને સૌથી વધારે રસ ઉપજાવે એવો લેખ “Aro Wo Happier than our Forefathers” “આપણું આપણા કરતાં આપણે સુખી છીએ ?” એ છે. આપણે ત્યાંની સ્થિતિમાં કેટલીક એવી બાબતો છે કે જે ઈંગ્લેન્ડ (યુરોપ—બધે પશ્ચિમના સુધારાના દેશો)ને લક્ષમાં રાખીને થએલી ચર્ચામાં આવતી નથી, તથાપિ એ ચર્ચાનો મ્હેટો ભાગ—થોડા ઘણા માપમાં—આપણા દેશને પણ લાગુ પડે છે, જેથી પૂર્વોક્ત પ્રશ્નના ઉત્તરમાં લેખકે કરેલા પ્રતિપાદનના મુખ્ય મુદ્દા અત્રે નોંધીએ તો તે ગુજરાતી વાચકને ઉપયોગી થશે.

‘આપણા આપણા કરતાં આપણે વધારે સુખી છીએ ?’—એ પ્રશ્ન જ ઘણાને હસવા જેવો લાગશે: આ પ્રશ્નનો ઉત્તર સ્પષ્ટ હકાર સિવાય બીજો શો હોઈ શકે ? હાલ આપણને રેલવે અને આગબોટ કેટલી ઝડપથી સુસાધરી કરાવે છે ? પ્રત્યેક સ્થલાને નારતો કરવા બેસીએ છીએ ત્યાં આગલા દહાડાની પૃથ્વીના ચારે છેડાની હકીકત આવીને આપણા ટેબલ ઉપર પડે છે. ગરીબમાં ગરીબ માણસને પણ એ વાંચવાનો હક છે, એ વાંચવા માટે જોઈતી કેળવણી પણ એને પ્રબલમરતને ખર્ચે મળે છે. બીખારીને બીખને ખર્ચે મળતી પૂરી પાડવાનાં કારખાનાંમાં જે સુખ અને સગવડનાં સાધનો છે તે પ્રાચીન ઈંગ્લેન્ડ અને અમેરિકાની રાણીઓને પણ અલભ્ય હતાં. ઇલિઝાબેથ રાણીએ એની આખી જીંદગીમાં ન્હાવું શું તે જાણું નહોતું. આપણા ઘરમાં ચારે તરફ નજર નાંખો અને જુઓ કે ધડીઆળો, ટેવિકેનો, આરામખુરશીઓ, સ્ત્રિગરાળા પર્વણો, ચાન્નિક બળનાં અને વીજળીના દીવાઓ, પિઆનો, ચિત્રો, પ્લોટિંગ પેપર, ચા કોશી અને દીવાસળીની પેટી—જેરે કેટલી બધી સુખની ‘ચીજો’ આપણી આગળ આવીને પડી છે ! વળા તે ઉપરાંત જે પાણી ફાગમાંથી આપણે મહામેહનતે ડાલવતી કાઢતા—અને મેહું મારીવાળું ખીલું પડતું—તેને બદલે ચક્રી ફરતી એટલે જોઈએ તેટલું અને ચોખ્ખું પાણી મળે છે ! ગરમ દેશોનાં ફળો જે ધનિકના ખામગાં સુરેલીથી ઈંગ્લેન્ડમાં જિગાડવાના ચત્ત થતો અને ઘણીવાર જે ભગતાં પણ નહિ તે અત્યારે દહારીમાં ટાપલે ટાપલા બરાઈ ઇચ્છતી શેરીએ શેરીએ વેચાય છે !

આટલાં બધાં સુખનાં સાધનો ગણાવીને લેખક કહે છે:

“Many of our ancestors were happy without our convenience and luxuries : many of us are unhappy in spite of them”—

આપણા પૂર્વજોને આપણી સગવડો અને એકચ્છાસાધનાં સાધનો નહોતાં—છતાં તેઓ-
માંના ઘણા સુખી હતા; આપણામાંના ઘણા, એ છે છતાં, દુઃખી છે. (૧૧)

તે પછી લેખક—કલોરોફોર્મ જેવેરે દાકતરી શોધી લે છે. અને એ વડે સુવાવડનાં
તથા શસ્ત્રયોગનાં દુઃખો કેટલાં બધાં ઓછાં થયાં છે એ દલીલ લઈ એના ઉત્તરમાં
કહે છે કે એ દાકતરી કલાનેથી ઘણાં માણસો મરતા બચે છે પણ તેથી નબળાં અને
માંમાં વધારે સંખ્યામાં જીવતાં રહે છે અને એ રીતે જોતાં પૂર્વની સ્થિતિ વધારે સુખવાળી
હતી એમ નિર્ણય ઉપર આવે છે:—

“In early times only the strong survived, and it is certain that a com-
munity that contains a large proportion of the weak and sickly is on the
ground of health alone, less happy than one in which the weak and sickly
are few.”

હાલ પહેલાં કરતાં જનમાવડું રક્ષણ વધારે સારું છે એમ કદાચ કહેવારી. પણ એનાં
જવાબમાં લેખક કહે છે કે—અમલ લગાડ્યો અને બંડ બહારવટા જ થયાં કરતાં એમ
કાંઈ નથી. શાન્તિનો સમય પણ આવતો, પણ તે દલિદાસમાં યોડો નજરે ચઢે છે. છતાં
પણ ગિબને વર્ણવેલા માર્કસ એન્ટોનાઇનસનો રોમન સામ્રાજ્યનો શાન્તિનો સમય વિચારો.
વળી આગકાલ રેલવે અને આગોટ અને ખાણના અદરમતાથી એટલા બધા જનની
ખુવારી થાય છે કે જે અસહની લગાડના કરતાં ઓછી નથી

“A single serious accident in a mine or on a railway will take as
many lives as a serious battle between Saxons and Danes.”

પણ ફણવારે એમ સ્વીકારી લઈએ કે જનનો જમ હાલ યોડો છે. તો પણ એ જમ
છતાં સુખ હોતું નથી એમ કેમ કહેવાશે? જુવો—પણી એક ફળ ખાય છે, એમાં ચાંચ
મારે છે, અને તુરત, રખેને એ દરમિયાન કાઈ એને મારતું હોય એમ બચધી ચારે તરફ
નજર ફેરવતું જાય છે, છતાં એના માનમાં કેટલો આનન્દ રેલાય છે, એના મગનવિહારમાં
કેટલી સ્વતન્ત્રતાની મસ્તી રહેલી હોય છે!

“They live in the utmost insecurity they take fright at a shadow
the slightest unaccustomed noise startles them into precipitate flight, yet
before long they are pouring forth their very souls in joyous music.”

જીવના જોખમ વચ્ચે રહ્યા છતાં, એન કરતાં મધુધ્યો જોવાં હોય તો આગકાલ
યુદ્ધમાં મચેલા સૈનિકો જુવો:—

“ Like the birds, they whistle and sing ; and like their comrades beyond the danger zone, they laugh and joke ”

—પંખીઓની, માદક તેઓ ગાય છે અને સીસોટીઓ વગાડે છે ! વળી એ પંથુ સારી પેઠે જાણીતું છે કે ધણીક સ્વભાવ તો જનના જોખમમાં જ સુખ માણે છે.

હવે માલના જોખમનો વિચાર કરીએ તો અસલ માંલતું ઝંરણું નહોતું એમ માનવું જૂઠું બરેલું છે. આદરેડ રાજના વખતમાં—એમ કહેવાય છે કે—ધીરી રસતે સેનાનાં જલધ્યાં લટકાવે પથુ એને એના માલિક સવાય કોઈ આંગળી અટકાડશે નહિ. આ કદાચ અત્યુક્તિ હશે તો પથુ ધણી સત્ય વગર એ વાત આલી ન હોય. અસલ શુભામગિરી હતી એ એક દુઃખ ગણાય, પથુ ખરૂં જોતાં શુભામેાને એ દુઃખ લાગતું નહિ—આપણે હજી પંખીઓની માદક ભડી શક્તા નથી, પણ તે ખાતે આપણે કોઈ દુઃખ માનતા નથી. વળી વસ્તુતઃ શુભામેાનાં દુઃખ ધારવામાં આવે છે તેટલાં બધાં હોત તો તેઓ એ સહન કરત જ નહિ, કારણ કે તેઓની મંખ્યા એટલી બધી હતી કે એ રહેલાધી ખંડ ઉઠાવી સ્વતન્ત્રતા મેળવી લેત.

આ પ્રમાણે સુખનાં કેટલાંક તરવોનો વિચાર કરી એમાં અસવના લોક કરતાં આપણે કોઈ ખાસ સારી સ્થિતિમાં નથી એમ એ લેખક ખતાવે છે. પણ એટલા ઉપરથી કોઈ એમ ધારે કે એ લોક કરતાં આપણે વધારે સુખી નથી એ જ લેખકનો છેવટનો સિદ્ધાન્ત છે તો તે જૂઠું છે. લેખક સુખનાં બીજાં ધોરણ રજૂ કરીને કહે છે:—

“ Estimated by this standard, he is the happiest (1) who has the greatest capacity for feeling happiness ; (2) whose interests are most intense, and perhaps more numerous and diverse ; (3) whose energy is greatest and his faculties best developed ; and (4) whose efforts meet with obstacles that are difficult but not insuperable ”

અર્થાત્—સુખીમાં સુખી એ કે—

- (૧) જેનામાં સુખનો આસ્વાદ લેવાની શક્તિ વધારે;
- (૨) જેને સુખના વિષયોમાં રસ ધણી, એ વિષય ધણી, અને તે જુદી જુદી તરેહના;
- (૩) જેની શારીરિક અને માનસિક શક્તિઓ અધિક વિકાસ પામેલી હોઈ, જેનામાં એ શક્તિઓ બલિષ્ઠ;
- (૪) જેના યત્નો આંગળ મુસ્કેલીઓ આડી આવે, અને એ મુસ્કેલીઓને દૂર કરવાનું જેને સામર્થ્ય હોય.

આ સર્વ બાબતમાં અસલના લોક કરતાં આ જાનનાના લોક ચરીઆતા છે—અને તેથી વધારે સુખી છે એમ એ લેખકનો છેવટનો સિદ્ધાન્ત છે.

આ લેખના બે ભાગ—એક જેમાં અસલના^૧ લોક આપણા કરતાં દુઃખી નહોતા એમ બતાવ્યું છે, અને બીજે જેમાં એમના કરતાં આપણે વધારે સુખી છીએ એમ કહેવામાં આવ્યું છે—એ બંનેમાં કેટલીક બાબતો સ્વીકારની કક્ષા પડે છે: (૧) મંખીઆ નિરતર ભયથી ભડકતાં રહેતાં છતાં સુખી છે એ સત્ય હોવા ન હો, પણ અસલના લોકો પણ જો એ જ પ્રમાણે ધાક લૂટ વગેરે કારણથી ભયમાં ને ભયમાં રહેતા હતા તો એમને સુખી કહેવા કક્ષા છે. પરંતુ એમના સુખનું બીજ, ભયની વચ્ચે રહેવાથી એમનામાં જે દિવિંમત કેળવાતી,—લેખક જે ઉત્તરાર્ધમાં શક્તિના અનુભવને, અને સંકટને છૂતવાના સામર્થ્યને, સુખનાં કારણ કહે છે—તે છે. બીજું, ગુલામોને દુઃખ લાગતું નહિ તેથી તેઓને દુઃખ હતું નહિ એમ ‘subjective’ સુખ (સુખની લાગણી) અને ‘objective’ સુખ (સુખનું અસ્તિત્વ) નો લેખકે જે સંકર કરી નાંખ્યો છે તે પણ બાગ્યે જ સન્તોષકારક ગણાશે. બીજી પાસ—અસલના કરતાં આપણી સુખાસ્વાદ લેવાની શક્તિ વધારે છે, આપણી સર્વ શારીરિક અને માનસિક શક્તિઓ વધારે ખીચી છે, અથવા તો પરાક્રમના પ્રમંથ અને સામર્થ્ય અત્યારે વિશેષ છે—એ પશ્ચિમની પ્રજા માટે અને મંપૂર્ણ સત્ય હો, * પણ આપણા દેશમાં તો એમને એ બહુ અપૂર્ણ લાગે છે.

[વસન્ત-આદિ સં.]

* લેખક, વર્તમાન સમયના લોક ખુદમાં અસલના કરતાં ચરીઆતા છે એમ બતાવતાં કહે છે કે—

“Cicero would scarcely now find a publisher, and if he published of his own expense wants scarcely find a reader” [૧]

પુત્રને-પિતાના પત્રો.

(અનુસન્ધાન ૫૪, ૫૬૮ થી.)

૧૯

મહારા પ્રિય પુત્ર.

પ્રાચીન સમયમાં ધણે બાળે એવું જોવા તથા જાણવામાં આવ્યું છે કે જે ધર્મ રાજાને, તે જ પ્રજાને. ધાર્મિક પ્રવૃત્તિને રાજ્યની મદદ હમેશાં રહેવાની. ધર્મને તે એક પૌષ્ટિક બળ તરીકે મનાતું. આધુનિક કાલમાં પણ યુરોપ અમેરીકા વગેરે દેશોમાં રાજાને ધર્મ તે જ પ્રજાને ધણે બાળે દીકરામાં આવે છે. રાજાનું મંદિર તે જ પ્રજાનું બપોરે મંદિરમાં રાજા જવાના હોય ત્યારે લોકે ત્યાંહાં ઘણા જવાના. રાજાને માટે ખામ પ્રાર્થના. એટલું તો શુ, પણ રાજ્યપ્રકરણનાં ખાતામાં એક ધર્મનું ખાતું. સારા કેળવાયલા પાદરી અને ધર્મોપદેશકોની નિમજ્જીક, તેમણે પ્રજાની ધાર્મિક સ્થિતિ ઉપર કાળજી રાખીને તેમને ધર્મગાન આપવું. ધર્મની સંસ્થાઓને પણ બારે મદદ. રાજાની દેહગી જોઇને ધનાઢય દેશોમાં પ્રજા પણ પુષ્કળ દ્રવ્ય તેની મરથાઓના નિભાવને માટે આપે છે. સુસલમાની રાજ્યોમાં પણ બાદશાહનો ધર્મ તે રેખતનો. રાજ્યદારી પ્રજાને ધર્મના સ્વરૂપમાં, અને ધર્મના સ્વરૂપના સ્વાધારને રાજ્યદારી પ્રકરણમાં મૂકતા વાર ન લાગે. તેને લીધે લાભ કેટલા છે તે સહુને ગમ્ય છે તેથી નિગતવાર લખતો નથી. આપણા પૂર્વ કાળમાં પણ આવું જ કંઈ હતું. બ્રાહ્મણોનું કર્તવ્ય ધર્મગાન લેવું તે આપણું રાજાઓના ધર્માધ્યક્ષ બનવું, તેમને યોગ્ય સલાહ આપવી, તે તેમના આ લોક અને પરલોકને માટે ચિંતા કરવી વગેરે. રાજાઓએ તેના બદલામાં બ્રાહ્મણોનું સંરક્ષણ કરવું તેમના પોષણની સતત કાળજી કરવી. તેમના શુદ્ધ-સ્થાશ્રમ નિભાવવાની યોજના કરી આપવી. દૂકામાં અરસ પરસનો ગર્બંધ એક કુટુંબના જેવો તે વખતના રાજાઓ પણ ધર્મમાં એટલા નિપુણતા મેળવતા ને નિષ્ણાત બની રહેતા કે બ્રાહ્મણો પણ આધ્યાત્મિક બળ, વેદાન્તના સિદ્ધાંત, નીતિ તત્ત્વનાં શૂઢ રહસ્ય વગેરે અમૂલ્ય મંત્રણ રાજાઓ પાસેથી શીખી લેતા અને ગુરુ તરીકે માનવામાં મદત્ત ગણતા. આજના બ્રાહ્મણો હવે ધર્મવિમુખ થયાથી રાજ્યની મદદમાંથી બહિષ્કાર પામ્યા છે. ધંધા-રોજગારમાં પડ્યા છે. અને “બદ” જે સન્માનવાચક શબ્દ હતો તેનો અર્થ રસોઇઝો “મહારાજ” એટલે રસોઇઝો, પ્લાયકો કે પુનરી તરીકે વપરાસમાં આવી ગયો છે. બીટીસ સરકારે આપણા તરફ ધર્મપરાંકુષ્મતા રાખી છે, પણ પોતાના ધર્માનુયાયીઓને માટે ઘરેઠ મહેરો રથલે દેવળ, ત્યાંહાં નૈમિત્તિક પાદરીના ઉપદેશ વગેરેની ગોઠવણ કરેલી છે-સોડન-રોને માટે પણ પાદરીની નિમજ્જીક જોવામાં આવે છે. એટલે સુધી ક્યાંહાં જાઓ છો ? જેતના કેદીઓ, દેહાંતદાના ગુન્હેગાર આરોગી વગેરેને માટેની રખાતી કાળજી પણ જોઇએ છીએ. સુકામણાં ક્રૂર આપણે જ સાઈ! આપણી ધાર્મિક પ્રગતિમાં ન પડવું એવો નિયમ ધારણ કરીને સરકાર બેસી રહી છે, જેની ઘણી માઠી અસર જોવામાં આવે છે. તે હજી પણ તે દિશામાં કંઈ દિદિ નહીં રાખવામાં આવે તો ઘણાં માઠાં પરિણામ આવશે. સરકાર

અને દેશી રાજ્યોએ મંયુક્ત ધર્મ આ કામ ઉપાડી દેવા જેવું છે. પોતાને ત્યાંદાંની ધાર્મિક પ્રગતિને હાથમાં લઈને તેમાં યોગ્ય સુધારા વધારા કરવા જરૂરના છે. પ્રથમ ભોંકા તરફથી જાણી લેવું કે અમુક મુલકમાં કયા ધર્મનું પ્રામુખ્ય છે? કયો પદ જોઈ વધ્યો છે? આલ-તામાં શું સુધારો છટ છે? મહેલાછથી તે શી રીતે થાય. કાણુ કરવામાં વિશેષ મદદ કરે? તે જાણી લીધા પછી ધીમે ધીમે સુધારો વધારો કરીને આપણા સનાતન ધર્મને બેનમુન સ્થિતિમાં મુકવા પ્રયત્ન કરવો. રાજાઓમાં પણ નીતિના પાક સાથે ધર્મ વિષય પણ યોડો યોડો દાખલ કરવો. વિદ્વાનોની સભાઓ બરીને ધર્મના જમકાનો નિકાલ કરાવવો. મતમતાં-તરોના જોડે વાંદવિવાદ કરાવીને મખમખા નાશ કરાવવા, રોંગી ધૂત અને ધર્મને બદલે બટકતા થઈ ગુરુઓનું નિકંદન કાઢવું. મ્હારો ખાનગી મત તો એવો પણ ખરો કે તેવા નકામા અને કલદપ્રિય વિનાશકોનાં એક જો બહાણુ બરીને દરિયાપા? કરી દેવા !! દુગ-મઢી ને માર્ગપંચીઓને રાજ્યદ્રોહીમાં માનવા ને જોલતા કે લખતા અટકાવવા મદુને પોતાના કુળધર્મ પાળતાં શીખવવું. અધિકાર પરત્વે જ્ઞાન, મધ્યા, ઉપામના કરવાનું શીખવવાની સવડ કરી-આપવી. ધર્મોર્થ અને ઈશ્વરપ્રીત્યર્થ કામ કરવા અને કરાવવી. જાવનારી પુરૂષ રામગળ શું કહે છે 'રામ જરોખે બેઠકે સમક્ષ મુગ્ધા લેત જેગી છનડી ચાકરી વેસાઈ ઇનકો દેત'—હીકરા જે કમીપણું છે તે આપણા પુરુષાર્થનું. એની દેણગીમાં વાણો હોય જ નહીં. એને ઘેર ઉધારોવાં સાચાં નથી. રોકડનાથનો રોકડો પેસો. જમ આજ એટલું.

વિ.

હારા પિતાના અનેક આચીવાંદ.

૨૦

મ્હારા પ્રિય પુત્ર.

મ્હારા ગયા પગે ઉપરથી તને વખતે એવી અટકા થતી હશે કે ધર્મ તે ફક્ત પુરુષોએ જ પાળવો, અને સ્ત્રીઓએ તેથી વિમુખ રહેવું? હીકરા, એવા માંડા વિચારમાં ન પડી જશો. રથ એક પેડે શી રીતે ચાલે? પાવાની અંદર ફક્ત એકવી ઈંટા જોડવાથી કામ કેવી રીતે મજલુત થાય? તેવી જ રીતે આપણા મંમારનું પણ સમજવું. હોકરાની દરેક પ્રકારની કેળવણીમાં જેટલો પુરુષોનો અધિકાર છે, તેથી સ્ત્રીઓનો કમી નથી. એકની સદેજ ન્યૂનતા હોય તો તરત જણાઈ આવે છે કે અમુક હોકરા કે હોકરીને જાણવું શિશુ છે, માનું બીજકુલ નથી. માતાઓ કેળવણી વગરની હોય તો હોકરાની કેળવણી તરફ કેવી રીતે દાગજ રાખે? પોતે સુશિક્ષિત, સદ્ગુણી, સદ્બાવનામુક્ત ન હોય તો પત્રી ગેતાનના ઉપર સમી હાથ કેવી રીતે પાડે? માટે જ તેઓવીવન જેવાએ કયું છે "દેશને આજ્ઞા-દાન કરવો હોય તો માતાને કેળવણી રૂપી દાન." શુદ્ધકેળવણીની અધિશત્રીદેવી શુદ્ધપત્ની જ છે. તેના ઉપર સંમાર-દેશ ક્ષત્રાદિની સારી આજ્ઞાઓ બાંધવામાં આવે છે. વળી એક ખૂબી એવી છે કે સ્ત્રીઓમાં પુરુષોના કરતાં આત્મમર્મબંધનો મુજુ બપાદે

હોવાથી ગમે તેવી મુશીબત વેડીને તે ધારે તો છોકરાંને સાંઝે શિક્ષણ આપી શકે છે. આપણે ઇતિહાસ પ્રાચીન અને અર્વાચીન પુરાણ-ધર્મનાં પુસ્તકો અને માતૃપિતૃ દક્ષતા જોઈએ છીએ તો ધણે ભાગે એવું જણાય છે કે હિન્દુઓના જે મહા પુરુષો યજ્ઞ ગયા છે તેમણે પોતાના અંતઃગૂઢ બળનું સત્ત્વ, રસસ્થ, ગ્રેસ્થા ઇત્યાદી પોતાની ગાતામાંથી પ્રહણ કરેલાં છે. રૂઢિમુનિના કાળમાં ગાર્ગી, અર્ધધતી, અનસુયા વગેરે મહાદેવીઓએ વેદાંત જેવા વિષયમાં પ્રવીણતા મેળવી તે પોતાનાં નામ અમર કર્યાં છે. આજના વખતમાં તેવી યોગ્યતા આવવી કઠણ છે. પણ આપણે બનતો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. છોકરીઓને હાલના વખતમાં જેવી રીતે કેળવણી આપવામાં આવે છે તેથી હું જરા વિશ્વ હું. તેમને હાલ ફક્ત લખતાં વાંચતાં, ભરતાં, ગુચતાં અને સાધારણ પ્રદારનું જ્ઞાન આપવામાં આવે છે તેનું પરિણામ એવું આવ્યું છે કે હાલ તો નવવક્રયાઓ અને અનેક પુસ્તકોમાં તેના વિષે બવાડા વાંચશે. કોઈએ તેની માઠી અસરથી ભાગ્યે જગી ગયું હશે. થોડી ધણી થળ સડું મંસારીને વાગી જ હોવી જોઈએ. આતુ મૂળ કારણ નૈતિક, માનસિક, શારીરિક કેળવણીમાં ધાર્મિક કેળવણીનું મિશ્રણ નથી તે. સ્ત્રીનાં ધર્મ શા છે તે એને યથાર્થ સમજાવ્યું નથી. હાલના વાવડા અને ઉર્જાળા જુવાનીઓ (જેમને કંઈ સાંઝે કરવું નથી પણ ફક્ત પથરાજ નાંખવા છે) કહેશે કે શું બાયડીને ઘરમાં મજૂર તરીકે કામ કરાવવું, એને રસોડામાં ગોંધી રાખવી? શું એ છોકરાં પેદા કરવા અને તેમને મ્હોટાં કરવાનો એક સાંચો છે? એને છૂટ ન જોઈએ? એણે ધણીની સાથે ચાલતી પ્રગતિઓમાં ભાગ ન લેવો? આ અને એવા અનેક પ્રશ્નો ઉદ્ભવે. મ્હારો પ્રત્યુત્તર ફક્ત એટલો જ છે કે એને યથાર્થ જ્ઞાન આપીને તેની યોગ્યતાવાળી બનાવો, અને પછી એણે શું કરવું, તમારે શું કરવું, વગેરે બાબતો એની મેજે જ ગોડવાઈ જશે. સડું પોતપોતાના કામના ભાગવા પાડીને વહેંચી લેશે. તે ક્યે સમય અને કેવી રીતે ધણીને સહાયરૂપ થવું તે આપોઆપ પ્રકટ થશે. હાલમાં આપણે છોકરીઓને બધી કેળવણી આપીએ છીએ પણ ધાર્મિક વિષયમાં તો કશું જ નથી કરતું. જે પૂર્વ જન્મના સંસ્કારે કોઈ સ્ત્રી પોતાના ઘરમાં કુળદેવ, પૂજન કથાવાર્તામાં ભાગ લેતી જોવામાં આવે, કે ધર્મના ગ્રંથ ઇત્યાદિનું વાંચન થવણું મનન કરતી દેખીએ તો તરત અભિપ્રાય કે “આ છોકરી મૂર્ખ, તદ્દન જૂના વિચારની નકામી છે એનાં માથાપે કશું જ શીખવ્યું નથી. જે જપ કરે તો કહે કે “આટલી ઉંમરમાં ડોશી જેવું કરે છે.” વગેરે આરોપ મૂકાય છે. હું નથી કહેતો કે છોકરીઓ કે વડુઓ તે તમે ધાગે તેવી ન બનાવો. તમને પસંદ પડે તેવી રીતે કેળવો. પણ તેમાં ધાર્મિક બળનું મિશ્રણ રાખો. જેનું પરિણામ લાંબે પહે એક આવશે. મંદિરમાં અથગવવા કે હર્શન નિમિત્ત પુરુષોમાં રગદોળાવા કે ધર્મગુરુઓના પગ ચાંપવા ઇત્યાદિ કુલક્ષણમાં જવા દ્યો નહીં. સુનીતિ, સદ્ધર્મ અને સત્સંગથી તેઓ આપોઆપ આવી અંતિચેષ્ટાઓમાંથી દૂર રહેશે.

લી. ત્હારા પિતાના અનેક આશીર્વાદ,

“ એક પિતા. ”

ચર્યાપત્ર.

ગીતિનું બંધારણ.

રા. રા. મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલે “વચન”ના આપાદ, આવણ અને બાદપદના પશુ અંકનાં વીસ પાનાં રેડી હન્ડસાઇ ઉપર તેમજ અનાર્થોની કુદરતી અવગારી ધ્વન્યાદિ અવાંતર ત્રિપથો ઉપર જે “પ્રથમ વિચાર અને ઉકટ મનોભાવના”થી બરપૂર “પ્રભાવ-શાલી” નિર્બંધ લખ્યો છે તેનો વિગ્તારથી જવાબ આપવાની વ્હર નથી. એમણે ગુજરાતી બાપાના “નિમર્ગનિયમે” પડતા મુદ્દી કોશ અને વ્યાકરણ “ઉદ્યામવા”ની અગત્ય કબૂલ રાખેલી જણાય છે; અને શાકુંતલ ઉપરની એમની દીમતી નોંધેના બચાવમાં “અનાર્થ”નાં જાતિકુલ ઉપર આક્ષેપ કર્યા મિત્રાય બીજા જવાબ આપી શક્યા નથી. બીજી, ગીતિ ગંભીરે જે સોફને સાધારણ માહિતી હશે તેમને કહેવાની વ્હર નથી કે ના પટેલનાં એ વિષય ઉપરનાં વિવેચનમાં ઉત્પાદ્યે કરેલો અભ્યાસ નહીં જરવાથી થએલી શોકજનક ભૂલો, એક આજાક વકીલને હાજરું વાડુલ, અને વકીલનીતિનું જે પ્રથમ સજ-કે મુકદ્દમામાં માલ ન હોય તો સામાવાળાને ગાળો બાંડવી-તે મહાસફને અતુચ્છરી કરેલો પોતાની બુસોનો બચાવ, એ સિવાય બાએજ કાંઈ જોવામાં આવે છે મરીજ “અનાર્થ”નાં જાતિકુલને આ ચર્યા સાથે સંબંધ ન હોવાથી, અને કામજની મોલકારીનો “વચન”ને પશુ વિગાર કરવાનો હોવાથી, “આર્થ સંસ્કૃતિ”નાં આ ઉચ્ચ પ્રદર્શનનો તેને હાજર્તાં મૌનથી જ પ્રતિકાર કરવો યોગ્ય છે. પશુ ગીતિ ગંભીરે જે વિચિત્ર વિચારો માશર ગુજરાતમાં ફેલાયલા જણાય છે તે જોતાં રા. પટેલે એ વિષયમાં કરેલા આદ્યુત અકાંડતાંડવની ફૂંક તપાસ કરી હજુ લાગે છે. પશુ તેમ કર્યા અગાક ફરી એવાર આગ્રહપૂર્વક કહેવું પડે છે કે “અનાર્થ” પડિત કે વિહાન નથી; માત્ર એક સાધારણ માહિતીવાળો પ્રાકૃત માયુસ છે. અને તેથી જ કુદરતી રીતે તેને ગુજરાતનાં કેટલાક મમથ અધિકારી સફૂનોની લીવાઓ જોઈ મુજવણ થાય છે કે આવા મંડકારી સાક્ષરોની આ રિથિતિ, તો બીજાઓની અને “અનાર્થ” જેવા તાસ્તિક અને વ્યાવહારિક દટવા અસ્પૃશ્યોની વાત જ શી ? આટલી જરૂરી પ્રસ્તાવના લાચારીએ કરી આગળ વધીયું.

“ગંગીત” શબ્દે ન. પટેલને જહુ જ ગુચવી નાખેલા જણાય છે, અને તે પશુ તેની આગળ music એ શબ્દ મુદ્દી વિશેષ અર્થે તે યોજ્યો છે એમ દેખાયા છતાં. જે હજુ એમને એ શબ્દ મુજવનો હોય તો આશા છે કે નીચેના રા. રા. આનંદસંકર કુવના વાક્ય ઉપરથી તેનો આ વિશિષ્ટ અર્થ એમના મગજમાં ઉતરશે; અને પછી પશુ નહીં ઉતરે તો અગારાં કમનસીબ :

“પશુ

જાલી તને રમણ છે ? કહી એક વેળા

એ વાણીની મળેલ અને ગંગીત કાંઈક જુદાં જ નહિ ?”

[વચન-વૈરાખ ૧૯૭૨-૫. ૧૯૭.]

મંગીત શબ્દ “અનાય” આવા નિશ્ચિત અર્થે જ વાપરેલો હોવાથી રા. રા. મગન-
બાધના “સૂરની ગતિ,” “સૂરની પીચ,” અને “કાળના માપ” બાબેના મહત્ત્વ પછી
અનર્થ, (અંગ્રેજીમાં કહેતાં non-sensical) વિચારો ગમે એવા બલિષ્ઠ કે ઉત્કટ હોય,
તો પણ આ પ્રકરણને અંગે તે અમંગલ અને વ્યર્થ છે. ફરીથી એટલું જ કહીશું કે
વિવક્ષિત અર્થમાં “મંગીત”ને કોઈ પણ “વાંદિત” સાથે કે “ગરબન અને માથાના
ડોલન” સાથે કે “સૂરની પીચ” સાથે લેવા દેવા નથી.

“વૃત” શબ્દનો અર્થ “motro in general” થાય છે એમ રા. પટેલને
આપટેનો કોશ જોતા, અને “વૃતરાહાર” જેવાં નામોનો વિચાર કરતાં, જણાશે. એટલે
ગીતિને નિયમબદ્ધ વૃત કહેવામાં અને તેના મંગીતની વાત કરવામાં રા. પટેલ ધારે છે તેમ
આ લેખક “શુચરાડાના વમળ”માં આબોધ નથી; ખુદ રા. પટેલ તરતાં નહીં આવડનારા
માણ્યમ પેડે વિષય નહીં સમજી કરેલી અછાદ-પછાદથી ઉદ્ભવેલા તરંગોમાં ગોચાં ખાતા
યવા છે. આમ હોવાથી જ ગીતિનું પ્રથમ કે દ્વિતીય અર્થ યમણ કે રમણથી રાગ નહીં
થઈ શકે એ હજી રા. પટેલની સમજમાં આવી શક્ય નથી. આ “અંકુશ ગીતિની વ્યાખ્યામાં
આવશ્યક ભાગ છે” એમ “અનાય” ક્યાં અને ક્યારે કહ્યું છે તે તો રા. પટેલ જ જાણે.
પછી ગીતિનો જે પહેલો જ ગણનિયમ છે-કે ગીતિમાં ચાર ચાર માત્રાના અમુક ગણ
આવે-તેમાં જ આ “અંકુશ” ને સમાવેશ થઈ જાય છે એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર
છે. કેમકે ૫ કે ૨ થી કોઈ પણ અર્ધ રાગ કરતાં પહેલો ગણ ત્રણ કે પાંચ માત્રાનો થાય.
આ સહેલું ગણિત પણ ગ. પટેલના બલિષ્ઠવિચારપરિપ્લુત મસ્તિષ્કમાં પેસી નહીં શકે તો
અમે તેને તે અભેદ જગામાં દાખલ કરાવવાના પ્રયત્નથી હાથ ઊંડાવીએ છીએ.

હવે ગીતિવિષયક રા. પટેલના તાજા અજ્ઞાસ ઉપરથી એમણે સ્થાપિત કરેલા સિદ્ધાં-
તોનો દૃઢમાં વિચાર કરીશું. એમણે જદ રાજ્યનો મહામંથ “શ્રુતભોધ” ઉપાખ્યાની નીચલાં
પ્રમાણો આધ્યા છે : (૧) માત્રામેળ હંદમાં ગણની વ્યવસ્થા છે જ નહીં; (૨) તેથીજ
ગીતિમા પણ નથી, અને (૩) ગીતિમાં નિયમ માત્ર એટલો જ છે કે તેનાં ચાર પાદ હોય
છે અને તેમાં અનુક્રમે ૧૨, ૧૮, ૧૨, ૧૮ એમ માત્રા હોય છે. આ સિદ્ધાંતો ઉપરાંત
જે બંધકર ગોટાળો રા. પટેલના લેખમાં જોવામાં આવે છે તેનો વિચાર કરવાની, અથવા
તેમાં સમાએવા “શુચરાડાના વમળ” સાંત કરવાના ભગીરથ પ્રયત્નોથી “વસન્ત”નાં
પાનાં ભરવાની, જરૂર નથી. ગ. પટેલની મુદાની દૃષ્ટિ આ છે કે શ્રુતભોધ ખુદ કાલિદાસે
લખેલો હોવાથી, અને તેમાં આપેલો ઉપર્યુક્ત લક્ષણ પ્રમાણે જ રા. પટેલની ગીતિઓ

* “અનાય”ની દીકાની અસર થવાથી રા. પટેલે આ કોશ “ઉર્ધ્વામવા” માંડ્યો
છે એ જોઈ અમે કૃતકૃત્ય થઈએ એમ માનીએ છીએ. હજી વધારે ઉત્સાહથી કોશ વપરાશે
તો “સ્થિતિ,” “પ્રશંસા,” “માર્ગશિર્ષ” વગેરે નૈસર્ગિક ભેદધૂનીનાં ઉદાહરણો અવાપિ
જોવામાં આવે છે તે પણ જતાં રહેશે. ધ-શાલાહ.

લખાએલી હોવાથી, તે ગીતિઓ સર્વોત્ક્રમ અને દોષરહિત છે. શ્રુતબોધ ગ્રંથ કાલિદાસનો જ છે એવો રા. પટેલનો આશય છે તો તકરારની ખાતર આપણે પણ કબૂલ કરીશું કે તે રઘુ, કુમાર આદિના કર્તાએ જ લખેલો છે. પણ ત્યારે કાલિદાસની પોતાની ગીતિઓમાં અને આર્યાઓમાં ગણ્યબંધના અને એવા જ બીજા અંકુશો બહુ સ્વીકૃત થી જળવાએલા કેમ જણાય છે ? રા. પટેલ પોતાની ગીતિઓ જેવી નિરંકુશ ગીતિઓ અને આર્યાઓના જે દાખલા શાકુન્તલમાંથી બતાવે છે તે પણ આ અંકુશો કબૂલ રાખીને જ લખાએલી છે એમ આગળ બતાવવામાં આવશે. વળી શ્રુતબોધમાં સ્લોકનું જે લક્ષણ આપ્યું છે—કે તેમાં પાંચમો અક્ષર હંમેશ લઘુ આવે, છઠ્ઠો ગુરુ આવે, અને સાતમો અક્ષર પહેલા અને ત્રીજા પાદમાં શુરુ તથા બીજા અને ચોથા પાદમાં લઘુ આવે—ને પોતાના કાવ્યોમાં કવિએ ઉચ્ચ કેમ મુક્યું હશે ? દાખલા તરીકે :—

અસહ્યપીઠું ભુવનનૃગમન્ત્યમવેહિ મે ॥ રઘુ. ૧—૭૧

યદમ્યસેનજનુનાં વયમારોપિતાસ્ત્વયા ।

મનોરથસ્યાપ્યપયં મનોવિષયમાત્મન. ॥ કુમાર. ૬—૧૭

એટલે આજેકે પાદમાં જ લક્ષણમાં જણાવેલા લગભગ એકેએક નિયમનો ભંગ કર્યો છે ! હકીકત આવી હોવાથી શ્રુતબોધના પ્રમાણરૂપ રીતીના પાયા ઉપર જે બાંધ્ય કોટ રા. પટેલે ચણ્યો છે તે અડવા જતાં જ જમીનદોસ્ત થઈ જાય તેમાં શી નવાઈ ?

પણ શ્રુતબોધ કાલિદાસે લખ્યો હોય કે ન હોય, આ તો સ્પષ્ટ છે કે કાલિદાસનો આચાર બારોપોગી શ્રુતબોધમાંની અતિઆમિત્યાગા લક્ષણ કેપરાંત વિશેષ બંધનો પાળે છે, અને તેની એકેએક ગીતિ કે આર્યા “અનાય” ગણાવેલો એકેએક નિયમ જાળવીને લખાએલી છે. રા. પટેલને શાકુન્તલમાંની જે ગીતિઓ કે આર્યાઓ નિરંકુશ જણાઈ છે તે પણ આ નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરતી નથી. એમણે આપેલા દાખલાઓ આ છે :

(૧) રમાય જ હુ પુચ્છિદો અ ચંચુઅળો । ગા. ૫—૧૬

આ લીટીને રા. પટેલ આ પ્રમાણે માપે છે .

રમાય જ હુ પુચ્છિદો અ ચંચુઅળો ।

એટલે જ ને શુરુ ગણી ચંચુમાંના ઈ ને લઘુ મણે છે, અને કેતુંક નિર્ણાયક સૂત્ર હોય તેમ ટીકામાંથી માંચેયમ એ શબ્દો ઠાંકે છે. જો એમણે જરા ધીરજ રાખી ટીકા આગળ વાંચી હોત તો તેમાં આ વાક્ય પણ જણાત : માંચેયમ । તેન ‘રમાય’ રત્નચક્રારસ્ય વચો સુર્યાપચાવસ્તાણમ્મિ લહ્ હતિ લપ્તવ્યમ । સારાંશ કે આ માથો છે અને તેથી જ હંદ જાળવવા રમાયમાં જ લઘુ ગણવાનો છે. અને નિર્ણયમાગરની આદતિમાં તો

હમાર એમ પાઠ પણ આપ્યો છે. આમ્હેલા ખુલાસાથી ગણબંગ થતો અટકે છે એટલું જ નહીં પણ વધુઅળોમાં વં લધુ વાંચવાની બેવકૂફી કરવી પડતી નથી.

(૨) જીવિદ સત્તં વસન્ત માસસ । ૬-૨

આ ઉઘાડી બૂલ છે; કેમકે આ પાઠમાં ૧૮ નહીં પણ ૧૭ માત્રા છે. એટલે કંતો આ અપપાઠ છે કે કંતો કાલિદાસ રા. પટેલ કરતાં પણ વધારે નિરંકુશ બની માત્રાની મંખ્યા પણ વધારે ઘટાડે છે! પણ નિર્ણયસામગ્રનો પાઠ આ પ્રમાણે છે :

જીવિદ સત્તં વસન્તમાસસ ।

એટલે પછી એ વિષયમાં જવાબની અપેક્ષા રહેતી જ નથી.

(૩) તુમં સિ મણ્ ચૂદકુર દિળ્ળો કામસ ગહીદધુણુઅસ । ૬-૩

આતું માપ પણ ગ. પટેલ આવી બયાનક રીતે આપે છે :

તુમં સિ મણ્ ચૂદકુર દિળ્ળો કામસ ગહીદધુણુઅસ ।

આ પ્રમાણે ગોટે કરી આ બે ચરણ બે રા. પટેલ “ હંમની પેઠે ધીમેથી ” અને “ મિહની હાંસ મારી ” ગાય, તો બનવા ભ્રમ છે કે ગંધર્વો આકાશમાંથી પુલ્પચણિ કરે. પણ અમારા જેવા મામારણ મત્થેને તો કહેયું પડે છે કે આ એક લીટી જ ખતાવી આપે છે કે રા. પટેલના જ્ઞાન મીતિતું મંગીત સમજવા અસમર્થ છે. કારણ ત્યાં લધુ ભેદએ ત્યાં શુર, અને શુર ભેદએ ત્યાં લધુ કરી એઓ તુમંમાં મં શુર અને ચૂદકુરમાં વ લધુ વાંચે છે; કામસમાં મ શુર અને ધુણુઅસમાં અ લધુ વાંચે છે. એ લીટીનો વાજખી ગણાડે; આ પ્રમાણે છે .

તુમ સિ મ|ણ્|ચૂ|દકુર|દિળ્ળો|કામસ|ગહીદ|ધુણુ|અ|સ ।

(૪) દિદ્ધોસિ ચૂદકોરઅ ઉદુમહ્ણ તુમં પસામિ । ૬-૨

એ લીટી બાબે રા. પટેલ કહે છે : “ અનાયે પોતેજ એક આર્યાતું ઉત્તરાર્થ તો ગપવમદની દીકા સદિત ટાંકી બતાવ્યું...અને ત્યાં રાધવમદના અભિપ્રાયે કબૂલ કર્યું કે તુમં પાઠ પ્રામાદિક છે. એટલે કાલિદાસે એમાં ચાર માત્રાના ગણનું પ્રમાણ રીકાર્થ નથી. ” રા. પટેલની આ એક કલ્પના જ છે. “ અનાયે ” એવું કાંઈ પણ કમૂલ કર્યું નથી; માત્ર આરથી વધારે કે ક્ષાત્રી માત્રા આવે તો ગગુમગ ચાપ એ મનની પુટિમાં રાધવમદનો અભિપ્રાય ટાંકે છે, બાકી પાઠ તો કપર પ્રમાણે તુમં વાંચનાં જાણુ કરે છે. અને તક-

રાત્રી ખાતર કબૂલ કરીએ કે એ અપવાદ છે, તો તે ઉપરથી “ કાલિદાસે એમાં ચાર માત્રાના ગણતુ પ્રમાણ સીકાર્યું નથી ” એમ કયો અનૈતિક તર્કસાચી સિદ્ધ થાય છે ?

(૫) ઈસીસિ ચુન્નિઆઈ મમરેહિં સુડમારકેસરસિહાઈ । ૧-૪

અહીં રા. પટેલ મમરેહિંથી બીજો પાદ શરૂ થતો ગણી મારકેમાં ૮થી ૧૨ સુધીની પાંચ માત્રા આવતી સમજે છે. અહીં ફરી એઓ ટીકામાંથી કેવુંકે નિર્ણાયક હોય એમ અવતરણ કરે છે : “ इयं च गीतिः । पञ्च ऐमले ऐटलो विचार नथी कथो के ऐमना हिसाभ प्रमाणे ऐ पादमां १८ मात्रा थाय :

મમરેહિં સુડમારકેસરસિહાઈ

અહીં પણ જરાક ધીજી ગળી ટીકા આગળ વાંચી હોત તો જણાત કે :

• अत्र पूर्वार्धे पूर्वयोरिकारहिकारथोलुत्वं ज्ञेयम् ।

એટલે ચુન્નિઆઈમાં ૬ લઘુ પાંચી મમરેહિંના બની એક માત્રા આગળ પાદ માથે ગણવાની છે, અને તેથી આ લીટી નીચે પ્રમાણે વાચવાની છે :

ઈસીસિ ચુન્નિઆઈ મ|મરેહિં, સુડમારકેસરસિહાઈ

આ પ્રમાણે રા. પટેલે મહામહેનતે મોઢી કલાડેવી ઝલિયામની “ નિર્દેશ ” આપીઓ અને ગીતિઓ એની બીજી બધી આપીઓ કે ગીતિઓના જેવી જ ગણુ ઇત્યાદિના નિયમોને સખત રીતે અનુસરનારી અને સુચિષ્ટ સિદ્ધ થાય છે; અને માથે જ, અનાયસે, ગ. પટેલના દિવ્ય કાન ગીતિનાં મંગીતથી કેવલ “ અગ્રાત ” સિદ્ધ થાય છે.

રા. પટેલ ફર્માઈ કરે છે : “ આચાર તપાસી એતિહાસિક પદ્ધતિનું મદદણ કરતાં ગુજરાતના વિદ્વાનોને આચાર ગ. અનાયે લક્ષમાં કેમ નહીં લીધો હોય વાર ? મશિણના મોરોપતને એમાં સ્થાન મળ્યું તો ગુજરાતમાં પ્રખ્યાત સાક્ષર મણિવાલ કે બાળાસકર અને રા. કેશવલાલ જેવાએ શો આચાર રાખ્યો હતો તે નહીં જોવાનું કારણ તો વખતે એજ હશે કે ‘ અનાયે ’ આવશ્યક ગણેલા અંકુશ એમણે આવશ્યક તરીકે નહીં સ્વીકાર્યો હોય; કે પછી ‘ ધન્વી સુરથી ’ ની પેઢે એમની લઘુ ગણના કરી હશે । ” ગુજરાત મહારાષ્ટ્ર વચ્ચે કંકેડી પુવના કરવાનો ‘ અનાયે ’ નો ઉદ્દેશ નથી, પણ કહેવું પડે છે કે ગુજરાતી સાક્ષરોમાં ગીતિ બાળે ઘણા બ્રમભૂલક વિચારો પ્રવર્તે છે. અને સાક્ષર ગુજરાતને ગીતિનો જોષ એ તેવો પરિચય નથી એતો ‘ અનાયે ’ ની તકરારજ છે. ‘ ધન્વી સુરથી ’ ના કિંતુ અને અનાયે ન્યાયને લઇને નહીં પણ વસ્તુસ્થિતિને અને તાગતમ્યને પ્રેરતો વિચાર કરીને જ મોરોપતની ગીતિઓને નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો હતો. પદ્ધતિથી મોરોપતનું નામ આગળ કરવામાં

આખું હોય એવો જાસ કરાવતા રા. પટેલ કરી લખે છે : “રા. અનાય મહારાષ્ટ્રના મોરો-પંતના આચાર ઉપર બહુ જ ભાર મુકતા જણાય છે.” કરીથી કહીશું કે આમ ભાર મુકવાનાં સમજ કરણો છે. કહેવું પડે છે કે કવિ તરીકે મગધી સાહિત્યમાં જે હું રચાન મોરોપંતનું છે તે રા. પટેલે ગણવેલા એક પણ કવિનું શુજરાતી સાહિત્યમાં નથી મોરોપંતે જેટલી ગીતિઓ લખી છે તેટલી રા. પટેલે તો શું પણ શુજરાતના ઘણાખરા કવિઓએ વાંચી પણ નહીં હશે આ અતિશયોક્તિ નથી; માદી, અનલંકૃત, હકીકત છે. રા. પટેલ નવનીત [મગધી “કાવ્યદોહન”] ઉદ્યામાં જોશે તો તેમને જણાશે કે માત્ર દૂંધા ઉતારાઓના આ નાટ્યનાં પુસ્તકમાંજ મોરોપંતની લગભગ એક દળર ગીતિઓ આપેલી છે અને એ ઉતાવળે લેવાથી જાણા ઉપર મોરોપંતનું કેવું અદ્ભુત પ્રભુત્વ હતું તે પણ જણાશે. એટલે એ કવિનો સમય, તેનો અધિકાર, તેની પદ્ધતિ ઇત્યાદિ વાતોનો પૂરો વિચાર કરીનેજ તેને અસ્કૃત કરિઓની માથે ગણાવવામાં આવ્યો હતો.

રા. પટેલે શુજરાતના આધુનિક સાક્ષરોને આ તકરારની ખદાર રાખ્યા હોત તો વધારે માન થાત. પણ જ્યારે તેમાંના કેટલાકની ગીતિઓના દાખલા આપી એમણે તેની પાછળથી પોતાનો ખચાવ કરવા ચત્ત કર્યો છે ત્યારે લાચારીએ કહેવું પડે છે કે એ દાખલા ‘અનાય’ની અમલ તકરારને ટેકા જ આપે છે. અ. મણિલાલ નસુભાઇનું શુજરાતી સાહિત્યમાં ગમે એ રચાન હોય, તેમની ગીતિઓ હંદશાસ્ત્રની નજરે બહુ ખામીવાળા છે એમજ કહેવું પડે છે. અ. બાળાશક્તીની ગીતિઓ પણ દોષરહિત નથી. અને રા. મ. કેશવલાલ માટે તો ગ. પટેલ પોતેજ કહે છે કે તેઓ “નવીન આશ્રિતમાં નયાં અંકુશ સીકારતા જાય છે.” આ એમની અવગણના રા. પટેલના મગજમાં ઉતરી શકતી નથી એમ જણાય છે; તો એઓને ગ. કેશવલાલ પોતેજ નહીં સમજાવે કે એમણે “નયાં અંકુશ” શા માટે સ્વીકાર્યાં છે? અને તો સમજાવવાની આશા મુરી બેઠા છીએ. પણ ગ. કેશવલાલે “નયાં અંકુશ” સીકાર્યાં હતાં એ કહીએ કે તેમની “પગલમની પ્રસાદી”માંની નીચલી ગીતિઓ તદન ખામી વિનાની નથી, તો પછી રા. પટેલ શું કહેશે?

મહિ શણુગાર તણે છે, શણુગાર જ બધણુ બાણું બૂધણું,	૨—૩
ધણીપણું છે તમ દઈ દે, દાસ અવરને નિજ કરી કે રાણે,	૩—૧૪
દેવીએ દેવાથી, તન આગે નિજ કરી લોધી દીક જ તે,	૩—૧૭
ધનના કડકા પડખે, રેણે મંગળ અણુ ઝગે જેવો.	૫—૪

ફુ ગ. પટેલે મોરોપંતની આર્થાઓની “પ્રવંશા”માંથી છે, ગીતિઓની નહીં, તે પણ ખરાબ છે મોરોપંત પોતાની ગીતિઓને આર્થાના નામથીજ ઓળખાવે છે; ગીતિ, વેપગીતિ, એ બધા આર્થાનાજ પ્રકાર છે. [કથાઓ આપોતે કોણ અને શુઓ પરિવિષ્ટ] નવનીતમાં મોરોપંતમાંથી જે પટેલે જ ઉતારે છે તેનું મથાણું—સ્ફુટ આર્થા—ગીતિહંદ લેવાથી ગ. પટેલની ખાતરી થશે કે “અપ્પુ અનાય”ની આ પણ એક ગપ નથી

ઉપરની દરેક લીટીમાં ગીતિનો એક બારીક નિયમ નહીં જળવાયાથી જે એક પ્રકારની બારીક ખામી રહી જાય છે તેનો વિચાર પ્રયોગનાત કરીશું અને તેમ કરવામાં રા. રા. નરસિંહરાવનો એક નંકાનુ પણ સમાધાન ઘણું જરૂરી એવી આશા રાખી શકાય છે. પણ સાથે જ આશા રાખીશું કે તેમ કરવા માટે રા. પટેલની પેઠે આ બંને સાક્ષરો “અનાય”નો નિતિદ્વલની ખામીઓ ગોતવા મંડી નહીં જ જરૂરી.

રા. પટેલ ગગન ઉપરાંત ઊંડાં પાણીમાં ઉતરી “શુભવાડાના વગળ” કોભાવતા કહે છે: “એમણે [અનાય] કોઈ પણ મંસ્કૃતના પ્રમાણપ્રથમાંથી ગીતિની એકે વ્યાખ્યા ટાંકી બતાવી તેમાં એમણે બતાવેલાં અંકુશ આવશ્યક ભાગ તરીકે ગણ્યાં હોય તેવું દેખાડ્યું નથી. પરંતુ ઉપરું હવે એ તો એમ કહે છે કે કોઈ વ્યાખ્યામાં આવ્યાં અંકુશ નથી.” ‘અનાય’ને ગળે જે અનેક કશિપન કબૂદનો અને મતો રા. પટેલે બાધ્યાં છે તેનો જ આ પણ એક નમૂનો છે. એટલે આ સંત્યાપના પણ રા. મગનભાઈની ‘ઉલ્ટા મનોભાવના અને પ્રગળ વિચાર’નું જ પરિણામ હોયું જોઈએ. ખરે ખોટું જોઈ ખાતરી કરવા ન થોભતાં ઉલ્ટા મનોભાવનાઓને યથેચ્છ રિકરના દેરામાં શો ભય સમાએવો છે તે આ ઉપરથી જણાશે. હશે. રા. પટેલને મંસ્કૃતના પ્રમાણપ્રથમાંથી ગીતિની વ્યાખ્યા જોઈતી હોવાથી એકાદ બે અંક ઉધામવા પડ્યા છે, અને તેના પરિણામ તરીકે હેમચંદના “છઠોડનુશામન”માંથી અને કદારમંદના “વૃતરત્નાકર”માંથી નીચલી વ્યાખ્યાઓ એમના લક્ષ ઉપર લાવીશું.

નૃગૌ પછો જોન્હો વા પૂર્વેડર્વેરે પછો લ આર્યા ગાયા । નૌજેનઃ ।

લક્ષ્મૈતત્સત્તગળા ગોવેતા મત્તિ નેહ વિપમે જઃ ।

પછોડયં નલગ્ વા પ્રથમેડર્વે નિયતમાર્યાવાઃ ॥

ખાસોપયોગી “શ્રુતબોધ”માં રા. પટેલે ઠીક ગતિ મેજવેલી હોવાથી હવે આ પ્રૌઢ-બોધ અંથો જોવા એમને અમારી ભદ્રામણ છે, કે તેથી શ્રુતબોધની અતિવ્યાખ્યાના સાધારણ વ્યાખ્યા પ્રમાણે અનર્થકારક ગીતિઓ રચવી હોવી ખરી ગીતિઓ લખવા એઓ પ્રેરાય. શ્રુતબોધનાં લક્ષણ પ્રમાણે ગીતિ લખતાં કેવો અનર્થ યથ શકે તેનો એક જ દાખવો આપવો બેસ યશે. આ લક્ષણ પ્રમાણે નીચલી “ગીતિ” નિલકુલ ખામી વિનાની ગણાવી જોઈએ :

નમનુભાઈ પટેલ કુત, અભિજ્ઞાન સુકુલનાટક ગુઓ;

ગીતિઓ એની સરસ, જીંધુ! વાંચી ગમે હસો ગમે રુઓ.

“શ્રુતબોધ”નાં લક્ષણ પ્રમાણે આ ગીતિ નથી એમ પુરવાર કરી આપવા અને રા. પટેલને આહ્વાન કરીએ છીએ. કારણ આ પંથમાં “(૧) ખાતરું પ્રમાણ છે; (૨) એને બે અર્થ છે; (૩) અને ચાર પોદ છે; (૪) પહેલા પાદે ખાર ખાત્રા છે અને તેટલી જ ત્રીજા પોદમાં છે; બીજા પાદે અસાદ ખાત્રા છે; અને (૫) પ્રથમ અર્થ જેવું જ એનું

ખીલું બર્ધ છે.” આ પાંચે લક્ષણ, જે રા. પટેલના જ શબ્દોમાં અહીં આપ્યાં છે, તે આ અસૌક્રિક પદમાં છે: અને તેથી તે ગીતિ છે. (R. E. D. આ થયો રા. પટેલનો પક્ષ. પણ અમારો પક્ષ તો આ છે કે આ “ગીતિ” નો શુદ્ધ શુદ્ધ ચરણ ગમે તો “હંમની પેઠે ધીમેથી” ગાઓ, “મિલવિકમની પેઠે જીવન મારીને” આગડો, “ગજપતિની પેઠે લલિતપણે” લલકારો, કે “સર્પની ગતિએ ડોલતાં” ગણગણો— કિંબદુના, ગમે એ જના-વરના હુકાર, ભોંકાર કે ચીત્કાર ગજની અને તેની તુરખી, રવાલાદિ ગતિએ કે પછાડી પ્રહારાદિ મનોહર અંગવિક્ષેપોનું નાટ્ય કરી આ ગીતિનું ગીતિત્વ સિદ્ધ કરવા યત્ન કરો— તેથી કાંઈ એ ગીતિ (રા. પટેલની અનેક ગીતિઓની પેઠે જ) આ કે પરજોકના કોઈ પણ ટત્ત્વના લખાએલી પુરવાર થશે નહીં.

આટલો આગેપચાર રા. રા. મગનભાઈ ચતુરભાઈ પંડે માટે બમ થશે એવી આશા છે: જે કે ‘જલ્લા પણ જેતુ રંજન ન કરી મકે’ તેનું રંજન આ ‘આનાઈ’ થી થઈ શકે એન તો આશા ગખી શકાતી નથી. આર્ય ગરકૃતિએ માન્ય કરેલી શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી જે એમની વિગતીલું પણ પાયા વગરની દલીલોનું ખંડન કરવા યોગ્ય તો તો જ્ઞાનમય.....તિમિરમાસ્કર કે એવા જ કોઈ શ્રીદ નામવાળો આરો જેવો ગ્રંથ બનાવી શકાય. પણ તેમ કરવાની કુરસદ નથી, અને વળી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ઠાગજના બાવનો પણ વિચાર કરવો પડે છે. રા. પટેલે એ વિષયથી “અત્યાત” જનને આડે માર્ગે ઉતારવાનો યત્ન કર્યો હોવાથી જ ફરી આ શુદ્ધ વિષયમાં પિટપેયણ કરવું પડ્યું છે. પણ અમને બધ છે કે આટલાંથી રા. પટેલને મંતોષ થશે નહીં. અને એમ હોવાથી જ કે શું, એમણે રા. રા. નરસિંહ-ગય પામેથી પણ થોડીક દક્ષિણા મેળવવાનો પ્રયાસ આદર્યો જણાય છે. જે રા. નરસિંહરાવ (રા. પટેલના કહેવા પ્રમાણે “ઝાટકણીપ્રિય” ગ નરસિંહરાવ) આ બલિષ્ઠવિચારવાળા પ્રભાવશાળી હરિની યોગ્ય ખગર ચાઈ તેમની આંખ ઉઘાડી આપે તો દેવો અને માનવો પણ જોઈને ખુશી થાય એનું કાંઈક જોવાનું અમાગ જેવા મર્થોને મળે ખડ.*

તા. ૧૦—૧૧—૧૯૧૬.

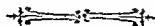
આનાઈ.

* અંગત વાદવિવાદથી ચાર રહેતાં ગીતિના બંધારણ મેળવી કેટલાંક અગત્યનાં નરવો આ ચર્ચામાં સમાવેશમાં છે. અને તે જ કારણથી આ ચર્ચા આત્માર સુધી બંને પક્ષને આ પત્રમાં છટકી કરવા દીધી છે. હવે એ બંને પક્ષકારોને વિનંતિ છે કે આ વિષય ઉપર રા. નરસિંહરાવે એક વિરતીલું નિમન્ય લખી ચોકસ્યો છે તે પ્રમિદ થઈ રહે ત્યાં સુધી ચોખ્ખા કૃપા કરી, અને તે પછી ગીતિના જ વિષય ઉપર જે કાંઈ લખવું હોય તે ખુશીથી લખવું.

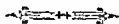
તન્ત્રી.

પ્રસ્તાવના વધારો.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ભંડોળ કમિટિ.

તા. ૨૧-૧૦-૧૯૧૬ને સનિવારે અમદાવાદમાં મળેલી
વાર્ષિક બેઠકનો અહેવાલ.

હાજરી કમિટિના સભ્યોમાંથી રા. બ. રમણલાલ મહીપતરામ નીલકંઠ, રા. યા. અબ્દુલેકેર ઉત્તમરામ મલ્હ, પ્રો. આનંદરાંકર આપુલાલ દુવ, પ્રો. હરિજીવ મા-વવજી ભટ્ટ. રા. રા. શંકરચાવ ઘેલાલાલ બે-કર, રા. રા. રણુજીતરામ વાવાલાલ મહેતા, રા. રા. હીરાલાલ નિમ્બવનદાસ પારેખ, અને પ્રો. બલવંતરાય કટખણુરાય કદિાર હાજર હતા. મિ. જોન. સર પ્રભાશંકર પટણી, મિ. જોન. લટુવાઈ-સામળગલ મહેતા દિ. બ. રણુજીભાઈ ઉદયરામજી, રા. રા. મનુભાઈ નંદરાંકર મદતા, રા. રા. દલપત રામ ભગવાનજી શુક્લ, અને રા. રા. રણુજીકદાસ વંદાવનદાસ પટવારીએ બેઠકમાં હા-જર ન થઈ શકવા માટે દિવગીરી બજાવેલી હતી કમિટિનું કામદાન સવારે પરાબર નર વાગે શરૂ થયું, અને રા. રા. રણુજીનરામ અને રા. બ. રમણલાલની હરખાસત સર્વાનુમતે સ્વીકારતાં પ્રો. આનંદરાંકર આપુલાલ દુવ પ્રમુખસ્થાને બીરાજ્યા.

કામ ૧જું. ઉત્તરાખ્યાસ વાંચનમાળા માટે પોગળા ઘડપા તથા તેના અર્થનો અકસરો કરવાને માટે ભંડોળ કમિટિએ પોતાની ૪ સ. ૧૯૧૨ની બેઠકમાં રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દોવડિયા, રા. બ. રમણલાલ મહીપતરામ નીલકંઠ, અને રા. રા. બલવંતરાય કટખણુરાય કદાર-મંત્રી-એઓની એક પેટા કમિટિ નીમેસી હતી. એ પેટા કમિટિ તરફથી રજુ કરવામાં આવેલું નિવેદન વંચાયું અને તે વિશે ચર્ચા થઈ સર્વાનુમતે ઠરાવમાં આવ્યું કે—

ઠરાવ ૧.

ઉત્તરાખ્યાસ વાંચનમાળા માટે નીમવામાં આવેલાં પેટાકમિટિએ જે તરતી લીધી છે તે માટે તેઓનો ઉપકાર માનવામાં આવે છે, તેમજ આ નિવેદન (જુઓ પરિશિષ્ટ ૫) મંજૂર રાખવામાં આવે છે, અને તે આમે એમાં બજાવેલી ચોગ્ગાઓ પૈકી સાગ ઓ પ્રકટ કરવાનું ઠરાવવામાં આવે છે.

કામ ૨જું. ગુજરાતી સાહિત્ય ચંદ્રક પરીક્ષાના અહેવાલ વચાતાં, પ્રો. બટ્ટેટવીઃ મુશ્કેલીઓ બજાવી જે વિષે પ્રમુખ સાહેબે અને મંત્રીએ ખુલાસો કર્યો મિ.

હાલમાં બચન ખુડખુડિમાંએ મનીને કામગીરી લખ્યો હતો કે ગુજરાતી મેન અને ફીમેન ટુનિંગ કાવેજેના વિધ્યાર્થીઓ (રકોનરો)ને પણ આ હરીફાઈમાં રથાન મળવું થશે, અને તેઓ ફીમેન ટુનિંગ કાવેજના સુપરિન્ટેન્ડન્ટના હોદ્દા ઉપર લેવાથી મનીએ તેઓને જ્યાં લખ્યો હતો, તે બને વંચાતા કમિટિનો અભિપ્રાય એવો થયો કે કોંગ્રેસ બધા દ્વારા બધી કેળવણી અપાય છે એવી કાવેજેના અંડરગ્રેજ્યુએટમાંના ગુજરાતી વિધ્યાર્થીઓ પોતાની માતૃભાષાના સારા સહિત્યનો કૃષ્ક અભ્યાસ એમના કાવેજના વર્ષો દરમિયાન આપુ તાજે તેમને ઉત્તેજન આપવા પુરતીજ કમિટિની યોજના છે અને સર્વાનુમતે ઠરાવવામાં આવ્યું કે

કસાવ ૨.

૪. સ. ૧૯૧૫-૧૬ ની ગુજરાતી સાહિત્ય ચંદ્રક પરિકાશે અહેવાલ [જુઓ પરિશિષ્ટ ૪] મંજુર રાખવામાં આવે છે અને આ હરીફાઈને લગતી પરીક્ષા ૮ સ. ૧૯૧૬-૧૭ દરમિયાન પણ ગયે વર્ષે મંજૂર કરેલા પેટા નિયમો ગુજરાતી લેવાનું ઠરાવવામાં આવે છે અને તેને લગતું સર્વ કામગીરી શ્રી કાંકર, શ્રી મુવ અને શ્રી. લક્ષ્મી એપવામાં આવે છે

કામ ૩ જી ૪ સ. ૧૯૧૫-૧૬ના વર્ષને અહેવાલ અને દીસાબની તારીખ પ્રમુખ સારેએ વાચી સંભળાવ્યા. આ વિષે ચર્ચામાં પરિષદ અને બંડોળ કમીટીના મતસર સબધ વિશે, ગયે વર્ષે કરવામાં આવેલા ઠરાવ ૮ માં વિશે અને રો રા નરસિંહરાવના રાજનામાં વિશે સારી રીતે ચર્ચા થઈ, ૫ સ. ૧૯૦૬ની પરિષદે બંડોળ કમિટિ સ્થાપેલી તે ઠરાવ વંચાયો [જુઓ પરિશિષ્ટ ૧] ૪ સ. ૧૯૦૬ની પરિષદથી માંડીને પરિષદનું બધારણુ રચવા માટે ખરડા થયા છે, એ સમાધ સહેલો નથી, અને ૪ સ. ૧૯૧૫ની પરિષદે એ માટે એક કમિટિ નીમેલ છે, જેમાં બંડોળ કમિટિના કેટલાક સભ્યો પણ સામેન છે, વગેરે સર્વ હકીકત ખ્યાનમાં લઈને કમિટિ એક મત થઈ કે પરિષદને શુ વચ્ચે અને શુ નહીં એ વિશે કંઈપણ આગળથી માની ન લેવું તથા પરિષદને માથે કાંઈપણ રીતની જવાબદારી ચુકવાની કે પરિષદને કામગીરી તરફના બંધનના નાખવાની પોતાને સત્તા નથી, અને તદુપર નીચેના ઠરાવ સર્વાનુમતે કર્યા.

કસાવ ૩

૫. સ. ૧૯૧૫-૧૬નો આ તાજેરર અને આ. મંત્રીએ રજૂ કરેલો અહેવાલ અને હિયાબ (જુઓ પરિશિષ્ટ ૨ અને ૩) મંજુર રાખવામાં આવે છે, અને કમિટિના કામ કાળને વધારે પ્રસિદ્ધિ મળે અને કમિટિના ઉદ્દેશોને પ્રજા તરફથી વધારે ટેકા મળતા આવે એટલા માટે ઠરાવવામાં આવે છે કે કમિટિના આરંભથી આજ મુધીને એક દેકો અહેવાલ મંત્રીએ બનતી તરારથી ગુજરાતી તેમજ ઉર્દૂમાં પ્રસિદ્ધ કરવો.

કરાવ ૪ થો.

તા ૨૬-૧૨-૧૬ ની બેઠકનો કરાવ ૮ મો (જુઓ પરિશિષ્ટ ૬) ૨૯ કરવામાં આવે છે અને બહાળ કમિટિનો વહીવટ અત્યાર સુધી આપ્યા કરેલો છે તે પ્રમુખે ચલાવ્યા કરવાનું કરાવવામાં આવે છે

કરાવ ૫ મો.

Resolved that, excepting what may be needed for miscellaneous purposes, the funds of the Committee be kept in current account with the Bank of India, Ltd. Bombay, and that the Hon Treasurer and the Hon. Secretary be and are hereby authorized to operate on this account for the purposes of this Committee, either jointly or severally

But this Resolution shall not apply to capital permanently invested, nor shall such investments be realized without a Resolution of the Committee

તરલુમો

આ ઉપરથી કરાવવામાં આવે છે કે પરચુરસ કામ માટે જરૂર પડે તે સિવાયનું કમિટિનું બહાળ બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયા, લિમિટેડ, મુંબાઇ, એ બેન્કમાં ચાલતું ખાતું [કરન્ટ એકાઉન્ટ] હિવાડીને તેમાં રાખવું; અને આ ચાલતા ખાતાને લગતો કમિટિના કામને માટે નાણાં ઉપાડવા વગેરેના બધાં વહીવટ કમિટિના ઓનરરી મેમ્બર અને ઓનરરી મેમ્બરી એ બંને સાથે મળીને અથવા એમાંથી ગમે તે એક છૂટા છૂટા કરી શકે એવો તેમને અધિકાર આપવો; અને વળી આ દગવથી એવો અધિકાર આપવામાં આવે છે

પણ આ કરાવે કમિટિની કાયમને માટે રોકેલી મૂડી [ઇન્વેસ્ટેડ કેપિટલ નો] આડ પડશે નહીં; તેમજ તે ઇન્વેસ્ટમેન્ટ કમિટિના કરાવ વિના હિવાડી શકાશે નહીં.

નોંધ — કમિટિની મૂલ્ય કરાવ હવે મળવો, હાથેજ કે તરલુમો '— એ સવાલ ઉત્પન્ન થવા ન પામે તે માટે કરાવવામાં આવે છે કે હાથેજ કરાવનેજ કમિટિનો મૂલ્ય કરાવ મળવો.

કરાવ ૬.

રા. રા. નગરિકરાવ ભોજાનાથ દીવડિયા, જી એ. સી. એસ. (રિટાયર્ડ) પંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ સહિય, ઇ. ઇ. ઇ. એઓના રાજનામાં વિષે કરાવવામાં આવે છે કે કમિટિ તરફથી આજના પ્રમુખ સાહેબે એમને પોતાનું રાજનામું પરિષદના હિત ખાતર પાછું બેચી લેવા વિનંતિ કરતી

કામ ૪ થી પુસ્તકો માટેની મેળ દરખાસ્તો વિશે ગયામાં પ્રમુખ સાહેબે

અને રા રા રહ્યુંતરમે જવિયના કાર્યક્રમને માટે ખાનના રાખમા એવી પ્રે
લીક ડીમતી મુચનાએ કરી, અને નીચના કાવો સ્વાસ્થ્યમતે કરવામા આવ્યા

કરાવ ૭.

સિસ્ટર નિવેદિનાકૃત પિમાસ્ટર એસ આઇ સો હીમ The Master as I
know Him ' નો કમિટિ માટે વિના પારિતોષિકે તરલુમો કરી આપવાની રા ન
કેસવપ્રસાદ મણિનાલ હાકાર અર્વટ એફ ઇન્ડિયાની દરખાસ્ત કમિટિ, ઉપકાર સ્થાને
સ્વીકારે છે અને એ સોપાની બનતી ચસની કીમતે પ્રમટ કરવાની એમની માનણી
મિટિ મલુર નામે છે

કરાવ ૮

પ્રો. એકમિનન ફ્રાન્સ ' પિ ઓરિજિન એફ ફિ વર્લ્ડ The Origin of the
World ' નો ગુજરાતી અનુવાદ પ્રકટ કરવા માટે પ્રકાશના પાસેથી રીતસરની
પરવાનગી રા રા કલ્યાણુરાય નથુભઈ એસી બી. એ એમતે નેમવવી, અને મળા
મળતા એ પ્રકટ કરવાનું તમા તે બદલ એમને રીતસરનું પારિતોષિક આપવાનું તમા
વામાં આવે છે

કરાવ ૯

રા રા પોપટલાલ ઓવિદ્યાન રાહ એન એ ન ' વિદ્યાનની બુધિમ એ
વિષય ઉપર એક સ્વતંત્ર સરન અને રત પડે એવું નહાતું પુસ્તક રચવાનું રા
પોપવામાં આવે છે અને તે તૈયાર થયે તે પ્રકટ કરવાનું તમા તે બદલ નાને રીતસરનું
પારિતોષિક આપવાનું કરાવવામા આવે છે

કરાવ ૧૦

રા રા હામર ફ્રેન્ચ ઇન્ડિયાના સેમ, લીક, અને માધ્યકૃત હામેજી નરલુમાને રા
ગુજરાતી ગદ્યમા તરલુમો કરવાનું કાન રા રા સાકરનાત અમૃતલાલ દવે બી એ
ને સોપવામાં આવે છે, અને પુસ્તક તૈયાર થયે તે પ્રકટ કરવાનું તમા તે બદલ નાને
રીતસરનું પારિતોષિક આપવાનું કરાવવામા આવે છે

કરાવ ૧૧

પ્રોફેસર ફ્રીડમેન તરલુમો કરવાનું રા રા નખિસક નત રા સ્વદેશી એ
ને સોપવામાં આવે છે અને પુસ્તક તૈયાર થયે તે પ્રકટ કરવાનું તમા તે બદલ નાને
રીતસરનું પારિતોષિક આપવાનું કરાવવામાં આવે છે

કરાવ ૧૨

મર ક્રાન્સિસ વ હાન્ડ નત ' મ્યુનિયુન ડ કલ્ચર ડ પીપુલ
Influence નો ગુજરાતી પ્રકટ કરવા માટે પ્રકાશના પાસેથી રીતસરની પરવાનગી

રા. રા. હુમશીરકર કેવળરામ શાસ્ત્રીએ મેળાપની, અને તે મળી જતાં એનો તરજુમો પ્રકટ કરવાનું અને તે બદલ એઓને રીતસરનું પારિતોષિક આપવાનું ઠરાવવામાં આવે છે.

ઠરાવ ૧૩

સર. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરકૃત 'જીવન સ્મૃતિ' નો મૂળ જમાણી ઉપરથી તરજુમો કરવાનું રા. રા. મોહનલાલ મહનરાય મહેતા અને રા. રા. લગ્નલાલ ગિરિજાશંકર બદને સોંપવામાં આવે છે. અને તે તૈયાર થયે પ્રકટ કરવાનું ઠરાવવામાં આવે છે, તથા પહેલી આવૃત્તિ તેઓ કમિટિને વિના પારિતોષિક આપી દેવા માગે છે તે માટે કમિટિ તેમનો ઉપકાર માને છે.

ઠરાવ ૧૪

રા. રા. કનૈયાલાલ માલોદયાલ યુનશી બી. એ એલ.એચ. બી. એન્ડેવિટ એઓની હુંકી વાર્તાઓનો સંગ્રહ પ્રકટ કરવાનું ઠરાવવામાં આવે છે, અને પહેલી આવૃત્તિ તેઓ કમિટિને વિના પારિતોષિક આપી દેવા માગે છે તે માટે કમિટિ તેમનો ઉપકાર માને છે.

ઠરાવ ૧૫

ચિરદ્રુત 'નેશનલ સિસ્ટમ ઓફ હીનોમિ-National System of Economy' નો અનુવાદ રા. રા. કૃતમલાલ દેવલાલ ત્રિવેદી બી. એ. એમ.એચ. બી. ને સોંપવામાં આવે છે અને પુસ્તક તૈયાર થયે તે પ્રકટ કરવાનું તથા તે બદલ તેઓને રીતસરનું પારિતોષિક આપવાનું ઠરાવવામાં આવે છે.

ઠરાવ ૧૬

મોલિયર કૃત 'ધ બ્લન્ડર The Blunderer' અને ધી એફ્ફેક્ટેડ લેડીસ The Affected Ladies' એ બે નાટકોનો યુનશીની ગદ્યમાં અનુવાદ કરવાનું રા. રા. ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતાને સોંપવામાં આવે છે અને તે તૈયાર થયે તે પ્રકટ કરવાનું અને તે બદલ તેઓને રીતસરનું પારિતોષિક આપવાનું ઠરાવવામાં આવે છે.

ઠરાવ ૧૭

મિસ્ત્રિતા કૃત યુનશીતના સુવ્રતાતોના હતિહાસનો રા. રા. આત્મારામ માતીરામ દીવાનજી બી. એ. નો તરજુમો પ્રકટ કરવાનું તથા તે બદલ તેઓને રીતસરનું પારિતોષિક આપવાનું ઠરાવવામાં આવે છે.

ઠરાવ ૧૮

મેક્સે કૃત ઇંગ્લીશ હતિહાસના પ્રકરણ ૧, ૨, અને ૩ નો તરજુમો કરવાનું ડો. હુમશીરકર પ્રાણીચંદ્રાંસન એમ. એ. ને સોંપવામાં આવે છે. અને તે તૈયાર

થયે પ્રકટ કરવાનું તથા તે જાહેર તેઓને રીતસરનું આંતરિક આપવાનું કરાવવામાં આવે છે.

કરાવ ૧૯

જે હોબાંડ રોઝ ક્રેટ 'નેશનેલીટી ઇન મોડર્ન હિસ્ટરી Nationality in Modern History' નો કમિટિ માટે વિના પારિતોષિક તરજુમો કરી આપવાની રા. રા. હિંદુવાવ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક, બી. એ. એલ. એચ. બી. સર્વેટ ઓફ 'ઇન્ડિયની હરખાસ્ત કમિટિ ઉપકાર સાથે સ્વીકારે છે અને તે તૈયાર થયે પ્રકટ કરવાનું કરાવવામાં આવે છે.

કરાવ ૨૦

ગૃહ વ્યવસ્થા રાસ્ટ્ર Domestic Science એ વિષય ઉપર આપણા જીવનને લાગુ પડે એવો શાળાપરોગી ચોપડો વખવાનું કામ અ. સૌ. શારદાશૌરી મહેતા, બી. એ. ને સોંપવામાં આવે છે, અને તે તૈયાર થયે પ્રકટ કરવાનું કરાવવામાં આવે છે. પારિતોષિકનો વિચાર ચોપડી તક્યાર થવા ઉપર મુલતરી રાખવામાં આવે છે.

કરાવ ૨૧.

ભાસ ક્રેટ આરુદ્ધ અને જાલ મગ્નિ એ જે નાટકોનો તરજુમો રા. રા. ગ. શિવવાલ જમારામ લટનો કરેલો પ્રકટ કરવાનું કરાવવામાં આવે છે, અને એ ચોપડીની પટેલી આવૃત્તિ કર્યા કમિટિને ભેટ આપે છે તે માટે કમિટિ તેમનો ઉપકાર માને છે.

કરાવ ૨૨.

ટામસ એડિસન એનું જીવન ચરિત્ર, એના વૈજ્ઞાનિક શોધો, અને એની જનમેદા એ વિષય ઉપર આશરે ૨૫૦ પૃષ્ઠનું સરલ પુસ્તક પ્રો. કાન્તિલાલ જનવાલ પાઠ્ય એમ. એ. દ્વારા રચે છે. તે તૈયાર થયે પ્રકટ કરવાનું કરાવવામાં આવે છે, અને એની પટેલી આવૃત્તિ કર્યા કમિટિને ભેટ આપે છે તે માટે કમિટિ તેમનો ઉપકાર માને છે. કામ પ. મુ. પરચુરણ મંદ્ર જેઠના કરાવ કામ (જુઓ પરીશિષ્ટ ૬) અન્વયે.

કરાવ ૨૩

શેડ સાહેબ નરોત્તમ મોરારજી ગોકુળદાસ અને ધીઓન સર પ્રભાસકર પટ્ટણી ને કમિટિના તહાદ્દયાત ઉપરમુખ નીમવામાં આવે છે.

ઉવટ, રા. રા. રણજીતરામ અને રા. રા. હીરાલાલની હરખાસ્ત ઉપરથી આજના પ્રમુખ સાહેબ અને કમિટિના નાનીદા ઉપકાર માનવાની સાથે ખેડકતુ કામદાર પુરૂ થયું.

ગવંતરામ કલ્યાણરામ કોઠાર

અનંતરાકર પાપુલાલ કુવ,

મંત્રી મુન. સ. પ. વાણી કમિટિ

પ્રમુખ

પરિશિષ્ટ ૧.

ભરોળ કમિટિ સ્થાપતા ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે તા. ૩૦-૧૦-૧૯૦૬ ને રોજ કરેલો ઠરાવ હે મો.

લીમડીના ને.ના કાર સારેજી શ્રી દોવનવિદ્ય તથા રાજકોટના ને. ના. કાર સારેજી, શ્રી લાખાજીરાજે કુપાચી મંદને પરિષદના ભરોળને માટે (અનુક્રમે) એક મો ગિનિ અને પચાસ ગિનિની ઉદાર બક્ષીસ કરી છે તે આ પરિષદ દ્વંધી સ્વીકારીને તે માટે ખરા અત દરજી પૂર્વક આભાર માને છે, અને આ વકમથી ભરોળનો આરંભ કરી તે મોટું કરવાની તથા તેની વ્યવસ્થા કરવાની નીચેના શ્રદ્ધસ્થાની કમિટિને સત્તા આપે છે તથા તેમને જરૂર પડે તો કમિટિમાં બીજા શ્રદ્ધસ્થાને ઉમેરવાની સત્તા આપે છે દિ. બ અબાકાવ સાકરગાલ દેવાઇ રા. રા રજુકોડલાલ ઉદયરામજી, બા બ. બેજાનજી મેરણજી કમરી, રા રા. મનુભાઈ નરસંકર મહેતા, મિ ગુપ્તામહમદ બાવાનિયા મનશી રા. રા દેવચંદ ઉત્તમચંદ પારેખ, અમતવાલ રજુકોડલાલ બક્ષી, રજુકોડલાલ વલ્લભદાસ પટવારી રેણવલાલ દર્શદરાય મુવ રમણભાઈ મહીપતરામ નાંચકક. અ નદચંકર બાપુભાઈ મુવ, દવષતરામ ભમવાનજી, ચુકવ, બનવંતરાય ચંચણજીરાય કાર, અને રા. પ્રશારાંકર દવષતરામ પટપી ત્રીજે ર

પરિશિષ્ટ ૨.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ભરોળ કમિટિ.

૪ સ. ૧૯૧૫-૧૬ નો અહેવાલ અને હિસાબ.

૧. ૪ સ. ૧૯૧૫ ૧૬ ના આપણા ૭ મા વર્ષ દરમિયાન કમિટિની એક બેઠક ગુપ્તામહા સેન્ટરલ રોડ ઉપરના વનિતા વિદ્યામર્મા તા. ૨૯ મી ડીસેમ્બર ૧૯૧૫ને રોજ મળી હતી, તેમાં મિ જોન સ. બ. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ પ્રમુખ હતા, અને બાર દરોનો દરવાખા આપ્યા હતા એ દરોનો 'સુદ્ધિપ્રકાશ' 'સાહિત્ય' અને 'નવજીવન અને સત્ય' એ ત્રણ માસિકોના ફેરવવારી ૧૯૧૬ ના વર્ષમાં પ્રગળી બહુને માટે પ્રકટ કરવાનાં આગ્ય હતા. એ દરોનો નોંધ લેતા નેટલોક માસિકો. સાપ્તાહિકો અને રૂનિકોએ ભરોળ કમિટિના ઉદ્દેશો અને કામકામ વિશે મર્યાદા કરી હતી અને પ્રજા તરફથી નેતે વધારે મદદ મળતી જોઈએ એજ અભિપ્રાય દર્શાવેલો હતો આપણા વર્તમાનપત્રો આ કમિટિના જેવી પ્રગળી સરનાને દિન પર દિન વધારે રોજ આપનાં મરેજે એવી આગ્ય રાખીએ છીએ.

૨. ઉપર જણાવેલા બારમાંથી ૬ ઠા પ્રગવ પ્રમાણે આ માન દરમિયાન એટલે

૬ તારીખ ૧૩-૧૦-૧૯૧૬ સુધીમાં) બાર મહામંડળો તહાલમાં સરખ થયા છે અને તેમના લવાજમના રા. ૨૦૦૦] એ દબાર ભરોળમાં વધ્યા છે સરખોની સંખ્યા એને ભરોળનો વાર્ષિક વધારો વધારે નહીંથી વધે એને માટે વધારે પ્રયાસની જરૂર છે જુજરાતના મુખ્યાર્થી, અમદાવાદ, વડોદરા આદી શહેરોમાં આ કામને માટે તહાના પચુ ઉત્સાહી પેટા મંડળો મંત્રી શાય તેજ નોંધતો વધારો મન માનની નહીંથી થઈ શકે

૩. 'રા. રા. ભગવાનરાય ગિરિમંદર ભટ્ટ અને મોહનરાય મહાદાસ મહેતાને જોપેલુ બંદોબસ્ત કરત 'રજની'નું ભાષાંતર, બકમંદ્રની છત્રી સાથે આ સાય દરમિયાન' રા. ૦-૧૨-૦ની કોમતે પ્રગટ કરવામાં આવ્યું છે એ જોપડીનુ ધણ વર્તમાનપત્રાએ અવલોકન કર્યું છે, અને તેમ કરતાં ધણું ખરાએ નેને વખાણી છે. એનું વેચાણ પછી ઠીક આવે છે આ સાય દરમિયાન કમિટિના પુસ્તકોના વેચાણમાંથી રા. ૨૬૩ ૯-૩ની આવક થઈ છે દિનપરદીન કમિટિની આ પ્રકારની આવક વધતી જોઈએ, અને જો કે આ વ્યયતમાં થતો બહોળાસત કરવામા કેટલીક અડચણો પડે છે, તો પચુ ધીરે ધીરે તે સર્વ દુર કરી રાકીયું એવી આશા રાખીએ છીએ સ્વ. નવવરામ ભટ્ટમીરામ પંડ્યા કૃત 'ઈંગ્લેન્ડ લોકાનો રાશિપત ઇતિહાસ' મહેરબાન તાર વિભાજના ઇન્સપેક્ટર સામે એ "પુસ્તકાલય અને છતામ પુસ્તક" તરીકે મંજુર કર્યો છે (મંત્રી ઉપરનો તા ૧૮-૮-૧૬ નો કાગળ નં ૧૯૧૬-૧૭ નો ૫૬૮૫) અને અમદાવાદના પનિતા વિશ્વામ તરફથી શરૂ થયેલી કન્યા હાઇસ્કુલમાં ઇંગ્લાંડનો ઇતિહાસ ગુજરાતી ભાષા ફારસીખવવાને માટે એ જોપડી પસંદ કરવામા આવી છે એટલે એનું વેચાણ પચુ વધવા સંભવ છે.

૪ આ સાય દરમિયાન એકંદર ખર્ચ નીચે પ્રમાણે છે

૬૬૫-૩-૦ મેકડોનેલ કૃત 'સરકૃત વાકમયનો ઇતિહાસ' એના તરજુમાં પાછળ ૩૫૬-૮-૦ 'રજની' પાછળ.

૧૬૭-૧૫-૦ પુસ્તકોની જાહેર ખર્ચ અને કમિટિને વધારે પ્રસિદ્ધિ મળે એવાં કાર્યો પાછળ-

૫૬ બીજા અહેવાલ પાછળ ૨૦-૮ ત્રીજા બેકના અહેવાલ પાછળ

૯૧-૭ જાહેર ખર્ચ પાછળ

૧૦-૮-૦ ચંદ્ર પરિક્ષા પાછળ

૯૦-૧૪-૦ પરસુરણ

૯ ત્રીજા બેકના કાર્ય કમની કાચી ચાદીની છપામણી

૧૮ આવતી બેકના કાર્ય કમ અને છ. રા ૧૮૧૫ ૧૧ની હિસાબની તારીખની છપામણી

૧૩-૧૪ પરસ્પર ટપાલ ખર્ચ, રેલ્વે ઘર, વગેરે

૩. ૧,૧૬૧-૦-૦ ઈ. સ. ૧૯૧૫-૧૬ નો એકંદર ખર્ચ.

ઉમેરોમાં રોકેલા નાણાં ઉપરાંત કમિટિ પાસે વર્ષારંભે રૂ. ૫૦૫-૭-૩ સિવકમાં હતા. તેમાં વ્યાજ અને પુસ્તક વેચાણની મળીને રૂ. ૬૨૬-૧૫-૩ની આવક લગતાં કુલ રકમ રૂ. ૧૧૩૭-૬-૬ થયાં. વર્ષ દરમિયાનનો ખર્ચ આ રકમ કરતાં માત્ર રૂ. ૨૩૭૬-૬ જેટલો વધારે થયો છે. એટલે કે તદાદયાત સંયોના સવાનમ જેટ મળેલી રૂ. ૨૦૦૦ની રકમ લગલન આખીજ આવતા વર્ષમાં ખર્ચવાને માટે લાભ ઉપર છે.

૫. (૧) એકરોનેવ કત ‘સંગૃહ’ વાક્યમનો કતિહાસ એના તરતુમાનો એ લાભ છપાઇ ગયો છે. (૨) રા. રા. અલાયાય મુનાખીરામ જાની બી. એ., જમને’ જો પેલી સામગ્રી સિંદાસન જાગીની સંશોધિત આજીનું કામ એઓ નિષ્ક્રિય ઉલ્લાસી આગળ વધારતા જાય છે; એટલે એ ગોટાં પુસ્તકોના ૧૨૦ વિલાગ તૈયાર થવા આગે છે થળી નવી દરખાસ્તોમાંથી (૩) ગા. રા. કનૈયાલાલ માલેકવાલ મુનશી, એડવોકેટ ચાહેમ. એઓનું પુસ્તક તૈયાર છે, અને (૪) રા. રા. કલ્યાણગાય નંદલાલ જોશી, બી. એ., અને (૫) રા. રા. આત્મારામ મોતીરામ દીવાનજી, બી. એ., એઓના પુસ્તકોના પશુ પટેલા મુસદ્દાં તૈયાર છે. એટલે કમિટિ આ છે:ની મજૂ દરખાસ્તો મંજૂર કરશે તો આવતી સાલ દરમિયાન આ પાંચ પુસ્તકો પ્રકટ કરી રાકવા આશા છે ઉપલી કક્ષમાં અને દિસાળની તારીખમાં જે સિવક વર્ષ આખરે હાથપર હોવાનું જણાવેલું છે તેમાં આવતી માત્ર દરમિયાન વ્યાજ અને પુસ્તક વેચાણની આવક લગશે, એટલે આ પાંચ પુસ્તકો પાછળ જે ખર્ચ થવા સંભવ છે તેને પડોંચી વળવાને માટે આપણી પાસે પુસ્તકો રકમ થઇ રહે એમ છે તે માટે ઉમેરોમાં રોકેલી શાપરને અડધવાની જરૂર પડશે નહીં અને આવતી સાલ દરમિયાન નવા તદાદયાત અને વાર્ષિક સંયોના લચગતથી જે નવી આવક થશે તે નવી દરખાસ્તોમાંના બીજાં પુસ્તકો જેમ જેમ તૈયાર થતાં જાયને તેમ તેમ તેમને માટે કામમાં લઇ રાકશે.

મેચક, આ સાલ દરમિયાન તદાદયાત સંયોના લચગતથી ઉત્પન્ન થયેલી નવી આવક અંદરે આ પ્રમાણે આલેખી સ્થાપના ખર્ચ જે આપણી આખાનું ચાપ છે. પરંતુ આપણા સાધન અત્યારે ઘણા ટુંકા છે, અને તેમ છતાં કમિટિ તરફથી કોઇ દિસાળમાં મળી શકાય તથા પ્રજાનું જ્ઞાન જેને એવી રીતે સેવા કરી આવશ્યક છે, તેથી કરીને આમ કરવું પડે છે નવા વચાનમથી થતો વાર્ષિક આવક રૂ. ૩૦૦૦ થી વધારે થાય તો તેમાંથી જટુક લાભ આપણા રિઝર્વ ફંડમાં ઉમેરવામાં દરકત પડે નહિં આ આખત ઉપર આવતે નવો અનુભવ લાભી વાર્ષિક ગોદમાં વિચાર કરવો હોય પડશે.

૬ છેવટ. નવી દરખાસ્તોને લગતી ગણુ મિશ્રિતો તરફ કમિટિનું ખાસ ધ્યાન જોવા રજા લઈએ છીએ.

૧ અ. સૌ સારદામૌરી મહેતા બી. એ. રા. રા. 'પોપટલાય જાવિંદવાય સાહ, એમુ એ. પ્રો કાન્તીનાથ હજનવાથ પંડ્યા એમ એ. રા. રા દીવાનજી રા. રા. બેશી, રા. રા. મહિવાલ હજારામ ભટ્ટ, અને રા. રા. ધનસુખનાથ કુલુવાલ મહેતા એઓએ પોતે-૪ પોતાનાં પુસ્તકો અને વિષયો ખાસ સોંપેલી 'પચદ કરેલાં છે, અને એ દરેકને પોત પોતાનું પુસ્તક ગતી ત્વરાએ પ્રકટ કરવા ઉમંગ છે

૨ રા. રા. ભગવાનનાથ અને ગ્રાહનનાથ અને રા. રા. મુનઘી, પંડ્યા, અને ભટ્ટ પોતપોતાના પુસ્તકની ૧ લી આવૃત્તિ તથા રા. રા. હંદુવાલ દુનિયાવાલ યાજ્ઞિક બી. એ. એન. એલ બી અને કેશવપ્રસાદ મહિવાલ હકીર પોતાના પુસ્તકનો આખો કોપિરાઈટ કમિટિને ભેટ આપના કુચે છે.

૩ રા. રા. મહિશંકર રત્નજી ભટ્ટ બી. એ. અને રા. રા. ઉત્તમનાથ ટેક્કર લાલ ત્રિવેદી, બી. એ. એવ. એલ બી, જેવા પ્રતિષ્ઠિત લેખકો પણ કમિટિને માટે પોતાના અનેક શેકાણાવાળા વખતનો થોડો ભાગ આપવા તૈયાર છે, તથા આ સોળ દરખાસ્તોમાંથી એકે સ્વચ્છતા લેખકને સોંપવી પડેલી નથી.

એકંદરે આ વર્ષનું કામકાજ સામઠું હોતાં કમિટિનું જીવિખ આચારી જનક બાગે છે.

ઉ. ઈ. સ. ૧૯૧૫ ૧૬ ના દિસાબની તારીખ, ચ દ્રક પરિકાનો અહેવાલ અને ઉત્તરખાસ વાંચનમાળા વિશે વિચાર કરવાને નીમ્નેરી પેટા કમિટિનું નિવેદન આથે આગેય સપ્તીએ છીએ.

તા. ૧૭-૧૦-૧૯૧૬

વતુભાઈ ત્રામગદાસ મહેતા,

પ્રેમી.

બલવંતરાય કાયાનુભવ હકીર

મંત્રી.

પરિશિષ્ટ ૪

ગુજરાતી સાહિત્ય ચંદ્રિકાની પહેલી પરિક્ષાનો અહેવાલ.

આ વખતની દરીફાઈને માટે સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ રત્ને શુભસુદરીનું કુટુંબગણ અને કરજીવેશો એ બે નવન કથાઓ નીમવામાં આવી હતી દરીફાઈની પરિક્ષા હાપેના સવાન પત્રકથી બધે ગયે રવિવાર તા. ૨૦-૮ ૧૯૧૬ને દિવસે બપોરે લેવામાં આવી હતી તેમાં સેન્ટ ડેવિડ્સ કોલેજમાંથી ૧, સામળદાસ કોલેજમાંથી ૧, એમ્પ્રીકલ-ચરલ કોલેજમાંથી ૨, ફર્ગસન કોલેજમાંથી ૨, બરોડા કોલેજમાંથી ૩ ગુજરાત કોલેજમાંથી ૫, એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાંથી ૬, બહાકેદીન કોલેજમાંથી ૬, અને વિંસન કોલેજમાંથી ૧૦, એમ મળીને એકંદર છત્રીશ ઉમેદવાર બેઠા હતા આમાં બહાકેદીન કોલેજમાંના ઉમેદવારો પૈકી એક જમાલ હોરજી બેળ નાથના મુસલમાન પણ હતા. સહથી સાગ જવાબો એમ્પ્રીકલચર કોલેજના વિદ્યાર્થી હિંમતસિંહજી બક્ષીમાઈ સીમોદીયા એજોના હોવાથી ઇ. સ. ૧૯૧૫-૧૬ નો ચંદ્રિકા એમને આપવાનું કરાવ-લેવામાં આવે છે સવાસ પત્રકની નકલ આ સાથે ટાંકી છે +

આ પરિક્ષા લેવામાં અને તેને લગતાં કામકાજમાં અમને નીચેના મિત્રોએ અનેક રીતે મદદ કરેલી છે તે માટે કૃતિ તરફથી તેઓના ઉપદાર માનોએ હીએ પ્રો. ખુશાલ તળકચી સાહ, નરભેરામ પ્રાણજીવન દવે, વાસુદેવ બ્રહ્મવંત પટવર્ધન, અતિ મુખ્યચંદ્ર કમલાશંકર ત્રિવેદી, હસમનરામ કુરુરામ મહેતા, દરીફાઈ માધવજી ભટ્ટ, નીલકંઠ સદાશિવ તાકખાઉ પેતનજી અરેશ્વર વાડિયા, અને શિયાવડા પેતનજી દમુર દાકતર આજીદરાય ફેલપલાલ દયાલ અને રા. ગ. ખડુભાઈ કંસનજી જહાડેર આનંદે વર્ષે વધારે ઉમેદવારો ભાગ લેશે એવી આશા રાખીએ છીએ અમદાવાદ તા. ૨૦-૧૦-૧૬

બળવંતરાય કથાવૃંદરાય કોઠાર.

આનંદરાકેર જાણુભાઈ મુખ.

પરિશિષ્ટ ૫

ઉત્તરાખ્યાસ વાંચનમાલ્યા પેટા કૃતિનું નિવેદન.

ઉત્તરાખ્યાસ વાંચનમાળાની યોજના તથાચાર કરવાનું બંદોજ કૃતિ તરફથી

૧ આ દરીફાઈના પેટા નિયમે માટે લુગો લુધિપ્રકાશ નવ છપન અને સત્ય
૨ સાહિત્યના ફેમરારી ૧૯૧૫ના અંકના વધારા તરીકે પ્રકટ કરેલા કૃતિની
તારીખ ૨૬-૧૨-૧૫ની બેઠના અહેવાલનો ડરાવ ૧૬ એ ગર્મ પરિશાનું સવાસ
પત્રક અહીં ખાજું છાજું નથી

પરિશિષ્ટ ૩

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ભંડોળ કમિટિ

તા. ૫-૬-૧૯૧૫ થી તા. ૧૩-૧૦-૧૯૧૬ મુધીના દિવસના તારીખ

- ૬,૫૦૭-૭-૩ સિલક આગવી—
 ૬૦૦) બોમ્બે એન્ટલ ઠા. ઓપરેટિવ બેન્ક, લિમિટેડ, એના ડિમેન્ડર નમ
 ૬, નંબર સી ૧ થી સી ૬, આ. ૩૧-૩-૧૯૧૫ની લાધિના.
 ૫૦૦) પુણા પોસ્ટલ સેવિંગ્સ એકના ખાતામાં
 ૭ ૭ ૩ રોકડ મંત્રી પામે
 ૩૬૬-૬-૦ બ્યાજધી આવક—
 ૩૬૦) ઉપનાં ડિમેન્ડર્સ તા. ૩૦-૬-૧૫, ૩૧-૩-૧૬ અને ૩૦-૬-૧૬ને
 રાજ પુરા થતા ત્રણ હપતાનું વ્યાજ
 ૬-૬-૦ દિવિનન સ્પીસીઈ બેન્ક પાસે મુદલમાંથી માત્ર ૦-૪-૦ રાત્રિ
 વ્યાજના ૧૨-૮ ૦ મળીને ૧૨-૧૨-૭ લહેજા નીકળતા હતા તે
 પેટે ચાર ચાર આનાની બે વહેંચણી મળીને વનુચ વ્યાજ
 ૨૬૩-૬-૩ પુનઃક વેચાણથી આવક—
 ૫૦) ભાવનગર સ્ટેટ તા. ૧૧-૧-૧૬
 ૧૦૦) હા. મેલનવાન દામેદર, છુસેતર, રાજકોટ, તા. ૧૦-૩-૧૬.
 ૧૬-૧ હા. ઝંકુ કામરિચુટિકત વર્કર્સ, કાલબાગી ડેડ, મુબાઈ તા.
 ૨૬-૬-૧૬.
 ૬૧-૧૦-૩ હા. મુજ વર્નાક્યુલર સોમાયટી, અમદાવાદ તા. ૧૩-૧૦-૧૬
 ૨-૧૨ હા. મત્રી
 ૨૦૦૦-૦-૦ તક્કાહયાત સભ્ય થયાં તેમના લવાજમતા—
 ૧૦૦૦) પાંચસોના વર્ગમાં સભ્ય થયા.
 ગેડ સાહેબ નરેશભાઈ મોરણ ગોકુળદાસ, તા. ૨૦-૭-૧૬.
 સં. પ્રભાસચંદર પટ્ટણી, તા. ૧૧-૧૦-૧૬
 ૧૦૦૦) સોના વર્ગમાં સભ્ય થયા.
 રા. રા. સીતારામ નારાયણ પડિન, બારિસ્ટર આર્મ (૧૭ ૧૨-૧૫)
 પ્રો. બાલંતરાય કૃષ્ણચુરણ કીર (૪-૨-૧૬)
 રા. રા. જીવંતરામ સંકરપ્રસાદ વલ્લ (૨૧-૬-૧૬)
 રા. રા. અમતવાલ રાજીવદાસ બ્રહ્મી (૨૦-૬-૧૬)
 પ્રો. હરીલાલ માધવજી ભટ્ટ (૨૧-૬-૧૬)
 વિ. જોના. લલુભાઈ સામળદાસ મહેતા (૨૬-૬-૧૬)
 પ્રિ. જોના. ચિમનલાલ હરીદાસ સેતાવલાલ એડવોકેટ સાહેબ (૩૦-૬-૧૬)
 રા. રા. દલપતરામ જીવાનજી સુકત, બારિસ્ટર સાહેબ (૩-૧૦-૧૬)
 રા. રા. રા. કરલાલ વેળાભાઈ બેન્કર (૩-૧૦-૧૬)
 રા. રા. જયમંદર પિર્નાબદાસ પિરેલી (૭-૧૦-૧૬)

તા. ૬,૧૬૭-૬-૬

ગાંધીનંદરાય કૃષ્ણચુરણ કીર, મંત્રી.

૮૭૫-૩-૦ પુસ્તકોની છપામણી વગેરે—

૩૧૫-૩-૦ મેકડોનેન કૃત સરકત વાઝ મળના છતિહાસના તરજુમા ખાતે

૧૫-૩-૦ પબ્લિશરને તરજુમા પ્રકટ કરવાની પરવાનગી માટે

મનીઓર્ડરથી તા ૧-૧૦-૧૫.

૪૦૦) હિ અમદાવાદ યુનિયન પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ ક. ને પુસ્તક

છાપના માટે, ૩-૧૧-૧૫

૨૦૦]

,

"

૬-૧૦-૧૬

૨૫૬-૮-૦ બકિમચંદ્ર કૃત રંગનીના તરજુમાનો કુલ છપામણી બંધામણી

ખર્ચ—

૧૦૦) લેડી નોર્થકોટ રોડ ઓર્ડરને પ્રેસને મોકલી તા ૨૦ ૧૨ ૧૫

૬૨)

રોકડા, ૨૨-૨-૧૬

૭૪-૮

"

મેકથી ૨૬-૮-૧૬

૨૦) ગ્રામરે કૃષ્ણકર અને કપનીને રોકડા, ૩-૫-૧૬

૫૬ ૦ ૦ કમિટિનો બેલ્ને અહેવાલ નકલ ૧૨૫૦, લે નો ઓ પ્રેસ

૪૮) ' રંગની ' માં બાણેની ૧૦૦૦ નકલના

૮) જુદી કહાવેની ૨૫૦ નકલ, તા ૨૨-૬-૧૬

૬-૦ ૦ કમિટિની ત્રીજી બેઠકના માર્ચક્રમની કાચી માદી અને પરચુરણ

કામગી ૨૨-૨-૧૬

૨૧-૮-૦ , , નો અહેવાલ, નકલ ૩૨૫૦ તા. ૨૭-૬-૧

૧૮ ૧-૨ આવડી બેઠકના માર્ચક્રમની કાચી માદી—

૮) માદી ૧૦) વધારાની માદી અને વિચાર

૬૧ ૭ ૦ અહેવાલખર ખર્ચ—

૧/૧ જુદિપ્રકાસ (૩-૩-૧૬) ૧૮-૮ ૦ સાહિત્ય (૭-૪ ૧૬) ૧૮) નવજન

અને રામ (૧૩-૪-૧૬) ૧૮-૪-૦ સી બોવ (૧૨-૫-૧)

૧૮-૧૫ ૦ ગુજરાત રાજાપત્ર (૧૦-૭-૧૬)

૨૨ ૮-૦ ૧૬૧૫-૧૬ ની નકલ પરિશીલન ખર્ચ ખાતે—

૫-૮-૦ પેગનિયમો ઉપર અને ગુજરાતીની છપામણી ૧૭-૬-૧' ૩ ૮-

પ્રસ પ્રાની છપામણી

૧૨૧-૮-૦ દપાવ અને વાગા વિગેરેનો ખર્ચ

૨૨ ૨-૮-૦ પરચુરણ—

ખ) ટાઇપિસ્ટ ની મી કુલ રૂબરૂ સરત પરિપદે નીચે નો ફોર્મ

કમિટિનો હિરે ૨૨ સાટેજ ઉપરનો કાગળ અને પબ્લિસર હાલના

ઉપરના મગજો ટાઇપ કરવા માટે આપવા તા ૮-૧૦-૧૫

૮) માગણની પટેલી નામના મથાની પુણા યગના રેફરેન્ડરી

૦-૧૪-૦ હુદિતપેન દારજન શુક

૧૨-૮ રેલેનુર. પેકિંગ, મજુરી વગેરે

૧-૭-૩ રજની ૫૦૦ નકલ અમદાવાદ મોકલી.

૧-૮ ત્રીજી બેઠકના અહેવાલની નકલો હુદિતપેન અને સાહિત્યને.

૨-૧૩ ઇતિહાસની નકલો અમદાવાદ મોકલી.

૬-૧૧-૬ શુજ, વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ દમિટિને હિસાબે સુકબ્યા

૪૧-૮-૦ મંત્રીના ટપાલ ખર્ચ (રજનીની ૮૦ નકલો પંચાયતવાદો ટપાલ ખર્ચ

૮-૧૨ ૦ બીજા ટ્રીપોર્ટની ૮૦ નકલો પંચાયતવાદો ૨-૮-૦ મોટી

બેઠકના કાર્યક્રમની કાચી યાદી બે કટકે ૨-૫૦૦ ઇલાદી અને આમતી

ટપાલ.) ને લગતો

૭૬૭૬-૬-૬ સિલર.

૧૦૦ સામે જાણવેલાં ડિબેચર. હા. ત્રીજેર

૧,૬૭૬-૬-૬ બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયાના મંત્રીના ખાતામાં.

૧.૬,૧૩૭-૬-૬

લડલુભાઈ સામળદાસ મહેતા,
ત્રીજેર,

[પરિશિષ્ટ ૫ ચાલુ]

અમને સોંપવામાં આવેલું તે ઉપરથી અમે જે યોજનાઓ ધોરી એક યોજના કેના ૭૨૦ પાકવાળા ૭ અન્ધોની અને બીજી યોજના તેથી નહાનો ત્રણ અન્ધોની આમની બીજી યોજનામાં યોથો અન્ધ ઉમેરી ચાર અન્ધોની યોજના પાછળથી ધડોની આ યોજના અનુસાર રચવાના અન્ધોમાં ક્યા ક્યા વિપવના પાક મુકવા એની રૂપ રેખાએ પણ અમે ધોરી પાક લખાવવાનો અને અન્ધો ઉપાવી પ્રસિદ્ધ કરવાનો ખર્ચ જે થાય તેનો અડધો કરતાં આમાંની એક યોજનાનો અમલ કરવા હાલ અસકય જણાય છે છ અન્ધની માળાનો ખર્ચ આશરે રૂ. ૨૦૦૦ થાય તેમ છે તર અન્ધની માળાનો ખર્ચ આશરે રૂ. ૧૨૦૦૦ થાય તેમ છે અને તેમાં યોથો અન્ધ ઉમેરતાં પ્રમાણસર ખર્ચ વધે બહોળા કમિટિ પાસે હાલ જે નાણાનું સાધન છે. તેમાંથી આમાંની કોઈનું યોજનાનો ખર્ચ થઈ શકે તેમ નથી

બીજી અને એક રીતે વધારે મોટી મુશ્કેલી એ છે કે આપણે ઈન્ડીઓ અને બહોળા કમિટિની તથા અલિપ્ત પિપિદને ઘટે એવા હવા મુજબાજા સ્વતંત્ર પાડેના અન્ધો રચાવવા કઠિન છે. કામથી આરા વિનારી અને અનેક વિષયો ઉપરના અન્ધ ઘણા લેખકોને હાથેજ લખાવવા પડ અને તેની કરીને મુશ્કેલી ધોરણ એક સરખું ઉત્તર રહી શકે એ નિશ્ચય થઈ શકે છે

તેથી અમે સૂચના કરીએ છીએ કે આ યોજના હાલ બધા રાખવી પરંતુ આ સમંધના બધા કામો બહોળા કમિટિના હસ્તરમાં કાપન જાળવી રાખવા કે થોડાં વર્ષ પછી ત્યારે આ આખત વિષે ફરી વિચર કરવાની અનુજાતા જણાય ત્યારે હાલ એકાં કરતાં સાધન ઉપયોગમાં આવી શકે

આ નિવેદન રજુ કરતાં બહુ વિચરન થયો છે તે માટે બહોળા કમિટિની અમે શુભા માગીએ છીએ.

ઉપરી બને યોજનાઓના વિચારમાં અમને રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ ત્રિપાઠીયાની ૭ કમિટી મદદ મળેલી છે પરંતુ એમણે તા. ૧૮-૬-૧૯૧૬ ને રાજ બહોળા કમિટિના મંત્રી ઉપર રાજનામું મોકલ્યું છે અને તે તારીખથી તેઓ કમિટિની નિવૃત્ત થયા છે એમ તેમનો મન છે. એટલે આખી યોજના સુતતરી રાખવી કે થી રીતે કરવું એ સવાલનો નિર્ણય કરવામાં એમનો અભિપ્રાય મેળવવા કે આ નિવેદન તમે એમની સહી મેળવવા અને બાબતમાં થયા નથી.

અમદાવાદ. તા. ૧૯ અક્ટોબર ૧૯૧૬

રમણલાલ મહીપતરામ નીવકંઠ,

અવવતરાય કયાણુરાય કોઠાર,

તા. ૭-૪-૧૯૧૨ ની બેકનો આ વિષેનો કસાવ-પહેલા અહેવાલમાં અપ્પા પ્રમાણે રા. રા. રમણલાલ મહીપતરામ નીવકંઠે સુચવેલી 'ઉત્તરાખાસ વાંચનમાળા' ને માટે નવી વાંચનમાળાની સાતમી ચોપડીની આશરે બેવડા કડની ચોપડીઓની માળાને લખતી યોજના અને ખર્ચનો અડધો તૈયાર કરવા રા. રા. રમણલાલ મહીપતરામ નીવકંઠે રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ ત્રિપાઠીયા, રા. રા. અવવતરાય કયાણુરાય કોઠાર, મંત્રી-એમોની પેટા કમિટિ નીમવામાં આવે છે.

પરિશિષ્ટ ૬.

ભડોળને વિશાળ અને પ્રત્યક્ષ જાનાવવા માટે તા ૨૬-૧૨-૧૯૧૫ ની
જેઠકમાં કચવામાં આવેલા ઠરાવ ૬, ૭, અને ૮

૬ સંયોના વર્ગ

૬ ને કોઇ ભડોળમાં એક રકમે રૂ. ૨૫૦૦ પચીસરો અથવા વધારે
ભરવા કપા કરશે તેઓને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના આશ્રયદાતા (patron)
155 આ કમિટિના જીવન પર્વ તના ઉપપ્રમુખ નીમવામાં આવશે

7 ને કોઇ ભડોળમાં એક રકમે રૂ. ૫૦૦ થી ૨૫૦૦ સુધી ભરવા
આ પ્રકારે તેઓને આ કમિટિના જીવન પર્વ તના ઉપ પ્રમુખ નીમવામાં આવશે

8 ને કોઇ ભડોળમાં એક રકમે રૂ. ૧૦૦ થી ૫૦૦ સુધી ભરવા કપા
કરશે તેઓ આ કમિટિના જીવન પર્વ તના સભ્ય બનશે

9 ને કોઇ ભડોળમાં ને વર્ષે રૂ. ૭ ભરશે તેઓ કમિટી તે વર્ષ માટે
11 સભ્ય બનશે

10 પુસ્તકોની નકલો વિના મુદ્દે અને અર્થ મુદ્દે,

૬ ઉપના વર્ગ ૬ અને ૭ ના સભ્યોને ભડોળ કમિટિ તરે થી પ્રસિદ્ધ થતાં
પુસ્તકોમાંથી દરેકની એક એક નકલ વિના મુદ્દે મળી રહેશે.

7 ઉપના વર્ગ 8 અને 9 ના સભ્યોને ભડોળ કમિટિ તરફથી પ્રસિદ્ધ થતાં
પુસ્તકોમાંથી રૂ. ૨ સુધીની કીમતના દરેકની એક નકલ વિના મુદ્દે અને તેથી
વધારે કીમતના દરેકની એક નકલ અર્થ મુદ્દે મળી રહેશે, પણ કોઇ વર્ષમાં એક દર
રૂ. આઠથી વધારે કીમતના પુસ્તકો કમિટિ તરફથી બહાર પડશે તો તેમાંથી દરેક
સભ્ય પોતાની પસંદગી દરેકને એક દર રૂ. ૮ ની કીમતના પુસ્તકોજ [રૂ. ૨ સુધીની
કીમતનાં વિના મુદ્દે અને વધારે કીમતના અર્થ મુદ્દે] સભ્ય તરીકે મેળવી શકશે

૮ નવા ભડોળનું અગ્ર દરદર આ ઠરાવે ને અંગે ને નાણાં ભરાય તેની મુદત
રકમના સર પ્રભાસકર દલપતરાય પટ્ટણી પિ. જોન લલુભાઈ સામળદાસ મહેતા અને
પ્રો. બળવતરાય કલ્યાણરાય હાદિરને દરેકની નીમવામાં આવે છે અને આ ઠરાવોને
અનુસરીને એ નાણાનું દરદર ઉત્પાદ કરવામાં આવે છે અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
આ નાણાની વ્યવસ્થાને માટે નાણાં ભરનારાઓ સ્વીકારે એવી ગોઠવણ કરી ગઈ
ત્યાં સુધી આ દરદરે અગ્ર રાખવાનું કલપવામાં આવે છે

સવાજમ.

સવાજમ મર્વ માટે વર્ષ એકતા રૂ ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

મળવાનું ઠેકાણું — વસન્ત ઓશીસ — અમદાવાદ

નિયમો.

- ૧ તન્ત્રીની સહીના—ખાસ પોતે લખેના અગર બીજા પાસે ખાસ નખાવેના, તેમજ વચ ત-ઓફિસમા તૈયાર કરાવેલા અને વસન્ત-ઓફિસની સહીથી પ્રકટ થતા સર્વ લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે. અને તેથી એના ઉપર છાપવા છપાવવાનો હક તન્ત્રીનો રહે છે
- ૨ અન્ય મર્વ લેખો માટે તે તે રેખના કર્તા જવામદાર છે
- ૩ બાલાન્તરરૂપ લેખ લખી મોકલનારે મૂળ અન્ય કે લેખના કર્તાની પરવાનગી મેળવી રાખ્ય તેમ હોય તો મેળવવી તથા એ લેખ બાલાન્તરરૂપ છે અને અમુક અન્યનું અન્યના ભાગનું કે લેખનું બાલાન્તર છે એમ અમેાને લખી જણાવવું તે વિના એ લેખ પ્રાસદ કરવા માટેની સધળી જવામદારી બાલાન્તર કર્તાને શિર રહેશે
- ૪ મોઢ પશુ રેખકનું અસત લખાણુ-એ લેખ ‘ વસન્ત ’ માં દાખલ કરવાનો યા કચે હોય કે ન હોય-પશુ પાછુ લેખકને મોકલવાને અમેા બધાતા નથી
- ૫ મોઢપશુ રેખ પૂર્વે પ્રસિદ્ધ યથો છે કે કેમ, તથા અન્ય મોઢ પત્રમા પ્રસિદ્ધ કરવા મોકલ્યો છે કે કેમ એ અમેાને નખી જણાવવું કાચુ કે તેવા લેખો પ્રસિદ્ધ કરવા કે નહિ તે તન્ત્રીની મુનસદ્દી ઉપર છે

વ્યવસ્થાપક.

શુદ્ધિપત્રક

કાર્તિમ્ના અમ્મા પૃષ્ઠ ૧૩૨ ની ઉપર ~ પકિતઓ ગદ કરેલી બૂનથી છપાઇ ગયા છે—
તે છોડી દહને વાચવું

વ્યવસ્થાપક.

બાળુ આંખિકાચરણ મહામહાર,
પ્રેસિડન્ટ, ૩૧ મી ઇન્ડિયન નેશનલ કોન્ગ્રેસ

वसन्त.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मधुमस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं भाव्यस्तेजोमयोऽमृतमय
पुरुषोऽयमेव स यावदयमारमेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्

सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् । मूर्ते
न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

उपनिषद्

१५, अंक १२.

[भागिक]

पौष, मघ १९७३.

એકત્રીશમી ઈન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસ

"India must cease to be a dependency and be raised to the status of a self governing state as an equal partner with equal rights and responsibilities as an independent unit of the Empire

And, in due time, India shall want England's answer, in full confidence that those who have been the creators of the traditions of freedom cannot be false to their destiny' —A C Mowunder

"The goal of the British Government in regard to India is the ultimate attainment of full self government within the Empire. The steps towards that goal are, we submit, clearly marked out by the history of all permanent constitutional movements and the special conditions of India—the rapid expansion of that admirable school of instruction in the art of government—local government, based on universal primary education; the steady expansion of provincial government, with substantial provincial autonomy; and the ultimate construction of a representative Imperial Council on this foundation. This being so, then we can see no reason against, and many arguments in favour of the clear and emphatic enuncia-

tion of this policy. And with this should go the immediate removal of unnecessary and irritating differentiations in our administrative measures, such as the inequalities in the Arms Act and the denial of commissions in the Army to Indians with the requisite qualifications. There is no reason whatsoever why these overdue reforms should wait until the end of the War.

"The Times of India."

'We are with Indian politicians in holding that the ultimate goal of British rule in this country is the establishment of self-government. We differ from them entirely as to the means by which that goal is to be attained and time that must be taken to reach it.'—

—"The Civil and Military Gazette"

૧. પ્રમુખનું લાવણું.

આ કૉન્ગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે બંગાળના પ્રસિદ્ધ દેશબક્ત અંબિકાચરજી મજુમદાર બિરાજ્યા હતા. એમના ગંગાના પ્રવાહ જેવા, પ્રાચીન ઋષિજીવનનું સ્મરણ કરાવતા, સ્વેત મુખકેશ, લલ્લ કપાળ, વિચરતે ભેદતાં પણ વિચારમગ્ન નયનો, અને વિશાળ મુખમુદ્રા— એ કોઈ પણ મજાના પ્રમુખપદ માટે એ યોગ્ય પુરુષ છે, એમ બતાવી આપતાં હતાં. પણ આ યંત્રણા ઉપર તો એમનો ખાસ હક હતો. એ પોતે પોતાને કૉન્ગ્રેસના એક અલ્પ સૈનિક તરીકે વર્ણવે છે, પણ વસ્તુતઃ એ મંસ્થાની મેવામાં એમનો એટલો બધો વખત ગયો છે, એનાં સર્વ ક્ષેત્રોનો ઇતિહાસ એ એવી પરિપૂર્ણતાથી જાણે છે, અને એ મંબંધી એમણે એક એવું તો નિચારશીલ પુસ્તક રચ્યું છે કે કૉન્ગ્રેસના પ્રમુખપદના માનને એ આજ કરતાં ઘણા વહેલા યોગ્ય ગણાયા જોઈતા હતા. મિસિસ યેસન્ટ અને એમની વચ્ચે લખનારની રિસેપ્શન કમિટિએ મિસિસ યેસન્ટ માટે મમતા દાખવી હતી, પણ મતભેદોને પ્રમંજે આલ-ઈન્ડિયા કૉન્ગ્રેસ કમિટિ આગળ પ્રશ્ન મૂકવાનો જે કાનૂન છે તેને અનુસરી એ કમિટિ આગળ એ મૂકાયો હતો, અને તેઓના બહુ મ્હોટા ભાગે બાહ્ય અંબિકાચરજી મજુમદારની પસંદગી કરી હતી. લખનારે, કારણ માટે માનપૂર્વક, એ દરાવ સ્વીકાર્યો અને બહુ ઉત્સાહથી કૉન્ગ્રેસ બરી.

આજકાલ મિસિસ યેસન્ટ જે જુરસારી ચોતરફ 'હોમરૂલ' ની ચળવળ ચલાવી રહ્યાં છે તેનાથી બરાઈ-દેશના કેટલાક ભાગનું, તેમાં ખાસ કરીને ઉત્તરાદ અને આવે-સથી જાછગતા હદયવાળા યુવકવર્ગનું, એમના પ્રત્યે મત્તવ હોય એ સ્વાભાવિક છે; પણ જેઓ કૉન્ગ્રેસનો જૂતકાળ જાણે છે, એ સંસ્થાને એના અઘણીઓએ ઉપહાસ તિરસ્કાર કોપ-વગેરે અનેક વિરોધી વૃત્તિઓમાંથી ફરી રીતે પસાર કરી છે એનું જોને સ્મરણ છે, તે અંબિકાચરજી જેવા 'દૃઢ-સૈનિકને આ પ્રસંગે અવગણે એ અંબવતું નહોતું. પણ હજી

જ્યાં સુધી આલ-હન્ડિયા કોંગ્રેસ કમિટિઓમાં સાન્ત પણ સાચી અને સતત દેશસેવાને વિશેષ સ્થાન છે ત્યાં સુધી જ એ ગુણની કદરને પણ સ્થાન છે.

આપુ અંબિકાચરણું બાપણ બહુ જ નિખાલસ, દલીલથી ભરપૂર, અને વૃદ્ધમાં વૃદ્ધ અને યુવાનમાં યુવાન ' મૈનિક ' ને શોભે એવું હતું. માયા હૃદયની નમ્રતાવાળી વાણીમાં પ્રસુખપદનો સ્વીકાર કરી, ક્રીરાજ્યાદ ગોખલે વગેરે કોંગ્રેસના મહાપુરુષોના મરણથી પડેલી ખોટ માટે દિલગીરી દર્શાવી—હૃદય અને વિનીત પક્ષને કોંગ્રેસમાં એકત્રિત થએલા નેદ્ર દેશ તરફથી પોતે સન્તોષ જાહેર કર્યો. વૃદ્ધ અને યુવાન યોદ્ધાઓને એક બીજાની ઉપયોગિતા ગતાવી, અને ત્યાર પછી ઇતિહાસદષ્ટિએ અત્યારની સ્વરાજ્યની આગણી કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઇ છે એ જણાવ્યું: પ્રથમ, ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની, માત્ર વ્યાપારી પેઢીની રીતે, પોતાના સ્વાર્થ ઉપર જ લક્ષ રાખતી, તે સ્થાને ઇ. સ. ૧૮૫૮ થી, ' લોકનુ શુભ ઇચ્છાતી ' એવી રાજ્યમતા સ્થપાઈ; એ રાજ્યસત્તાના અમલ માટે અમલદારમંડળી ગમ્યુ; પણ કાલક્રમે પ્રજામાં પોતાના હક્કનું જ્ઞાન થયું: અને તે દિવસથી અમલદારી અને પ્રજામત વચ્ચે એક પછી એક મતભેદ બહાર પડતા આવ્યા: પરિણામ એ થયું કે અત્યારે ' સ્વરાજ્ય ' સિવાય અન્ય કોઈ રીતે આ મતભેદ શમે અને દેશહિત સાધ એમ પ્રજાને લાગતું નથી—અને નેથી એ એકે અચાન્તે અને દૃઢતાથી ' સ્વરાજ્ય ' ની આગણી કરે છે. આપુ અંબિકાચરણું ' સ્વરાજ્ય ' ના ઉભાસભર્યાં વાક્ય માત્રથી કોંગ્રેસના યુવક વર્ગ પામે ' તાળીઓના ગડગડાટ ' કરાવ્યા નથી: પણ એ જ ' સ્વરાજ્ય ' ની આવરમકતાના પ્રતિપાદનને અગે, કેળવણી ઉપર નંખાએયો અંકુશ, રાજ્યવહીવટમાં પ્રજાસત્તાને પ્રતિષેધ, વર્તમાનપત્રની હુમ થએલી સ્વતંત્રતા, હથિયારનો કાયદો, ' દેશમંરણ્ય ' ના નવા કાયદાનો થતો ખોટો અમલ, સરકારી નોકરીમાં અમુક અધિકારપદ માટે હિન્દીઓની ગણતી નાસાયકી, મંરથાનોમાં હિન્દીઓની મામે થતો પ્રતિરોધ, ' સરદેશી ' હોલોમ ખીલવવામાં મરકારે રાખેલી મન્દતા, પ્રજાને હથિ-આર ધરી પોતાના જ્ઞાન માણતું અને બિટિશ આજ્ઞાના કુસ્મન સામે પોતાના દેશનું રક્ષણ કરવાનો હક અને એ માટે જોઈતી ખરી પ્રજાસેના સ્થાપવાની જરૂર—વગેરે મર્વ મહત્વના વિષયો લીધા છે અને એમાં પ્રજામત અને અમલદારી વચ્ચે કેવો વિરોધ જ્ઞપ્ત થયો છે એ વિગતવાર સ્પષ્ટ કરી બતાવ્યું છે.

હવે આપુ અંબિકાચરણુંના બાપણના આ પૂર્વાર્થની ઉત્તરાર્થ માયે કેવી સુન્દર મંગતિ—અંધએસતો મંજન્ધ—સાધ છે એ જુવો: અમલદારી અને પ્રજામતના વિરોધમાંથી—સ્વરાજ્યની બાવના અનિવાર્ય રીતે હૃદય પામી એ ખંડ: પણ સ્વરાજ્ય માટે હિન્દ લાયક છે? આ પ્રશ્નનો કિતર આપુ અંબિકાચરણું એ બાગમાં આપે છે: પ્રથમ તો, સ્વરાજ્યની યોગ્યતા માટે, મિત્ર જોયો—પ્રતિષ્ઠિત લેખક જે શર્તો બાંધે છે એ અગે પૂરી પડે છે એમ બતાવે છે; અને પછી, સ્વરાજ્ય મામે એના વિરોધીઓ તરફથી જે જે વાંધા બતાવવામાં આવ્યા છે એનું

* કોમ્પોઝિટર ' એકવિત ' શબ્દ યોજ્યો હતો. એ શબ્દ મૂળે યથાર્થતાથી અમા-ગથી વાપરી શકાય એમ હોત તો મેં સાફે હતું.

ખંડન કરે છે. મિત્ર પ્રજાના પ્રતિનિધિઓદ્વારા રાજ્યતન્ત્ર ચાલવા સારૂ ત્રણ શર્તો બતાવે છે: (૧) જે લોક માટે આ રાજ્યતન્ત્ર રચવામાં આવે છે એમને એ સ્વીકાર્ય હોવું જોઈએ; (૨) એ રાજ્યતન્ત્રને ઊભું રાખવાને માટે જે જે કરવું જરૂરનું હોય તે કરવાને એ લોક રાજ અને શક્તિમાન હોવા જોઈએ; (૩) અને એ રાજ્યતન્ત્રનો હેતુ પાર પડે તે માટે જે કરવાની જરૂર હોય તે કરવા તેઓ રાજ અને શક્તિમાન હોવા જોઈએ. આ ત્રણ ઉપરાંત એક ચોથી કસોટી—સામા પક્ષના જવાબ માટે—આપણે અંબિકાચરણ એ ઊમેરે છે કે—

(૪) પ્રજાએ સ્વરાજ્ય માટે પોતાની યોગ્યતાનો સન્તોષકારક પૂરાવો આપ્યો કે કેમ ? હવે, આ શર્તો લઘને વિચાર ચલાવતાં અંબિકાચરણ પ્રથમ આ એક વાત ઉપર આપણું લક્ષ્ય મૂકે છે કે મિત્ર પ્રજાની કેળવણીને આ જાતના સ્વરાજ્ય માટે સ્વતન્ત્ર શર્ત ગણતો નથી. કેળવણી, ખેતક, કૃષિ જણાવેલી બીજી ચોખ્ખા મિત્ર કરવામાં કિપયોગી છે, પણ સ્વરાજ્ય માટે એ એકથી જ કે મુખ્ય શર્ત છે એમ નથી. ધ. મ. ૧૩ માં મૈત્રમાં હિન્દુઓમાં અને ૧૮ માં મૈત્રમાં મુમલમાનોમાં કેળવણી કાંઈ ઘોડી નહોતી—પણ પહેલામાં મુસલમાન અને બીજામાં અંગ્રેજોને હાથે એક પછી એક તેઓ મ્હાત થયા, તેનું કારણ કે તે ને વખતના યોદ્ધામાં પ્રજાનું ઐક્ય નહોતું. મુમલમાન ધનિકામદાર કણ્ણ કરે છે કે મુસલમાનોએ હિન્દુ-સ્થાન છુટ્યુ તે પોતાની અધિક-કેળવણીના કારણથી નહિ, પણ પોતાના ચઢીઆતા ઐક્ય અને બળના કારણથી. યુરોપમાં તે તે દેશમાં જે રાજ્યતન્ત્ર ચાલે છે તેની સારાસારતા એની કેળવણીના પ્રમાણમાં જ નથી. છેવટમાં છેવટના મળી આવતા આંકડા લેતાં, નૉર્વે-સ્વીડનમાં મૈત્ર કરતાં બજેલાનું પ્રમાણ વધારે—મેંકડે ૯૭ છે; ઈંગ્લંડમાં ૮૭ છે; ફ્રાન્સમાં ૭૮ છે; જર્મનીમાં ૯૧ છે; અને પોર્ટુગલમાં ૫૬ છે. જે કેળવણી પ્રમાણે જ રાજ્ય-તન્ત્રની ઊભી નીચી ભૂમિકા નિર્માતી હોત તેા નૉર્વે કે જે કેળવણીના આંકડામાં સૌથી આગળ છે તેમાં લગભગ એકરાજસત્તાક રાજ્ય છે તે હોત નહિ; ફ્રાન્સ અને પોર્ટુગલમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય હોત નહિ; અને જર્મનીમાં વિત્તમ કેળવણી પામેલાં આક કરોડ મનુષ્ય લશ્કરી અમલ નીચે ચગદાતાં રહેત નહિ. પહેલા ચાર્સના મમયમાં ઈંગ્લંડની કેળવણીની નિયતિ શી હતી ? અને કહો કે એક બુદ્ધી રાજ પામેથી બિનકેળવણી—પોતાની સહી પણ બાંધે કરી શક્તા એવા—કમરાવોએ જ એના કાર્ટા પડાવ્યો ન હતો ? ઇ. સ. ૧૮૨૧ માં ગ્રેટ બ્રિટનમાં માત્ર ૧૮૫૦૦ નિશાળો અને ૬૫૦,૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ હતા; ૧૮૫૮ માં એ મંખ્યા ૧૨૨,૦૦૦ અને ૩,૦૦૦,૦૦૦ થઈ. ૧૮૮૨નું આપણું એડ્યુકેશન કમિશન કહે છે કે ૧૮૫૪માં સર ચાર્સ ટૂડના કેળવણીનો ખરીતો લખાવો તે પહેલાં બ્રિટિશ હિન્દુસ્થાનમાં માત્ર ૧૦ લાખ વિદ્યાર્થીઓ દેશી શાળાઓમાં ભણતા; ૧૯૧૪ ના આંકડાથી જણાય છે કે અત્યારે આપણે ત્યાં ૧૨૭,૦૦૦ નિશાળો અને ૫૦ લાખ વિદ્યાર્થીઓ છે. આથી જણાશે કે ચોથા જ્યોર્જના વખતમાં ગ્રેટ બ્રિટનમાં બજેલાઓની મંખ્યા અને મેંકડે ટકા પાંચમા જ્યોર્જના હિન્દુસ્થાનની બજેલાઓની મંખ્યા અને મેંકડે ટકા કરતાં વધારે નહોતાં; અને ૧૮૫૮ માં પણ ગ્રેટ બ્રિટન કરતાં—માત્ર મંખ્યા લેતાં—આપણે દેશ બહુ પછાત નહોતો. છતાં, ચોથા જ્યોર્જના મમયમાં—૧૮૨૧માં—ઈંગ્લંડનું રાજ્યપ્રધારણ શુ હતું અને અત્યારે ૧૯૧૬ માં

હિન્દુ રાજ્યબંધારણ શું છે ? અર્થાત્, કેળવણી એ સ્વરાજ્યને મદદકર્તા છે, પણ તે સ્વરાજ્યને આવશ્યક કે એનું નિયતપૂર્વચલિ નથી.

હવે પૂર્વોક્ત મિશનની શરતો લઈએઃ પ્રથમ શર્ત—સ્વરાજ્ય 'માટેની ઇચ્છા'ની, એમાં તે કાંઈ શંકા જેનું જ નથી. ઉલ્ટું, 'એ ઇચ્છા અવિશ્ય છે' અને વહેલી પડતી છે એમ સામા પક્ષ તરફથી કહેવામાં આવે છે—અને 'અત્યારે આખો દેશ—વેત્તમાંનું પત્રોમાં અને બાપ-ભોમાં—સ્વરાજ્યની માગણીથી ગાજી રહ્યો છે. ત્રીજી અને ત્રીજી શર્ત એકઠી લઈ—બાપુ અંબિકાચરણ અતાવે છે કે પ્રજા અને સરકાર વચ્ચે મતભેદ પડે છે તે વખતે પણ પ્રજા મરકારની સાથે મળી કામ કરવાને હમેશ તત્પર રહી છે, અને અત્યારના વિકટ વખતમાં એ મરકારની મદદે આવી છે. બ્રિટિશ માધ્યમ્ય ખાતર એ કેટલાં મંદેરા ખુશીથી મહેવા તૈયાર છે એ, લશ્કરી લશ્કરી—દાકરી અને લશ્કરને લગતાં વિવિધ ખાતામાં કામ કરવાની ન્યારે ન્યારે મરકારે પ્રજા પાસે માગણી કરી છે ત્યારે ત્યારે એ માગણી બધે જ નથી એટલાથી મિદ્ધ થાય છે. પણ અત્તા વિની જવાબદારી અશક્ય છે; સ્વનન્તતા વિના સ્વતન્ત્રતાની યોગ્યતા આવતી નથી. બાગેલા હાથને પાટીઆં આંધ્યા વગર હાથ મયો થતો નથી એ દલીલના કિત્તમાં અંબિકાચરણ પાણીમાં પડ્યા સિવાય તરાય નદિ ઇલાદિ પ્રતિ-દશાન્ત રચી કરે છે, અને દશાન્તની અપૂર્ણતા બનાવનાં કહે છે કે હાથનાં પાટીઆં પણ લીલાં કરવાં પડે છે, અને પોરિણામે એ પાટીઆ છોડવાનાં છે એ ધ્યાનમાં રાખીને જ કામ કરવાનું છે. દેશીઓની રાજ્ય ચલાવવાની યોગ્યતા—દેશી રાજ્યોના અનેક દિવાનોના દાખલા આપીને સિદ્ધ કરે છે, અને બ્રિટિશ રાજ્યમાં સર સત્યેન્દ્ર પ્રસાદ સિંહ વગેરે દેશીઓએ જાણે અધિકારે બેસીને કેવી 'સાગી રીતે' અધિકારના સંયમ અને મ્હોડું પેટ રાખીને કામ કર્યું છે તથા કાર્યશક્તિ દાખવી છે એ બતાવે છે. હજી સ્વરાજ્યની માગણી આખી પ્રજાની નથી પણ માત્ર યોડા અંગ્રેસોની જ છે એના જવાબમાં બાપુ અંબિકાચરણ ઇંગ્લંડને ઇતિહાસ રચી કરે છે અને 'મૈમા કાટાં' અને 'પિટિશન ઓફ રાઇટ્સ' યોડા અંગ્રેસોનું જ કાર્ય હતું એનું સામા પક્ષને સ્મરણ આપે છે. ક્રિષિપાઠનને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સે આપેલા સ્વરાજ્યનો દાખલો લઈ હિન્દુસ્થાનને સ્વરાજ્ય આપવા એ સરકારને કહે છે—અને છેવટે પોના તરફથી નીચે મુજબની સ્વરાજ્યની યોજના રચી કરે છે.*

(૧) હિન્દુસ્થાન એક તાબાને દેશ મટી એક સ્વરાજ્યવાન દેશ તરીકે, સામાજિકમાં દાખલ થવો જોઈએ અને તે બીજાં અંગોની માથે સરખા હક અને ચરખા જવાબદારીવાળો બનવો જોઈએ.

(૨) યુદ્ધ પછી માધ્યમ્યનાં અંગોનું જે બન્ધુમંડળ રચાય તેમાં હિન્દુસ્થાનને પણ સ્થાન હોવું જોઈએ.

(૩) હિન્દુસ્થાનનું રાજ્ય હિન્દુસ્થાનમાંથી એટલે કે વહાઇટહોલ, કે ડાર્લિંગપટ્ટી.

* મળ અંગ્રેજ માટે જુલો પરિશિષ્ટ.

like a rocket and falls like a stone, not that sentiment which takes a man off his feet and lands him in disasters; not that sentiment which panders to passion and does not appeal to reason, but I mean that supreme virtue which enlightens the head and ennobles the heart, and under the heavenly inspiration of which a man forgets his self and merges his individuality, like a drop in an ocean in the vast all-absorbing interest of his country feeding only on self sacrifice and ever growing on what it feeds. To the Indian Nationalists their country must be their religion

taught by no priests but by the beating hearts and the welfare their common faith ' which makes the many one ' Hushed be the whispers of jealousy and spite and silenced be the discordant notes of rancorous dissensions amongst you Sink all your differences in a supreme common cause Unite and stand solidly shoulder to shoulder resolved either to conquer or to die Or, what is life worth if we cannot live like men? Firm and resolute in your purpose, be always manly and dignified in your attitude and sober and cautious in your steps Be loyal to your king and devoted to your country Difficult as your task is, constitutional must be your method There is no royal road to freedom Reverses there must be but reverses should only stiffen your backs Do not despair, for despair is the keynote of failure The pendulum may be swinging forward and backward, but look up and see the hand of invisible time is perpetually making its progress on the dial of the destiny of your country Above all remember that nations are not born but made They must grow from within but cannot be made to grow from without You must stand on your own legs and be prepared to fight it out with heart within and God over head *Dieu et Mon-Droit* is the motto emblazoned on the British Coat of Arms and as citizens of the British Empire 'God and My Right' ought to be your watch-word and battle cry in the bloodless revolution which is taking place in this country Be ambitious but not proud, be humble but aspire to a nobler manner and a better life What have you to boast of but your vanished glories? You are Unfilial in your own country In the burning words of the Father of the Congress—

'What avail your wealth, your learning,
Empty titles, sordid trade?

True, Self rule were worth them all!

Nations by themselves are made

RANDE MATARAM

વૃત્તાન્ત ઉપરથી સ્વચ્છતા યોદ્ધાક વિચારો.

લખનૌરમાં મળેલી આ કોંગ્રેસે દેશમાં પુષ્કળ ઉત્સાહ અને સન્તોષ—અને વિચાર-શીલ પ્રકૃતિમાં કાંઈક ભયની લાગણી પણ—ઉત્પન્ન કરી છે. ગમે વર્ષે મુંબાઈની કોંગ્રેસમાં જે દરાવ થયો હતો કે કોંગ્રેસ અને મોસ્લેમ લીગ બંનેની કમિટિઓએ મળીને ‘સ્વરાજ્ય’ની યોજના અંગ્રાન્ધી વિચાર કરવો, એ દરાવને અનુસરી, યોદ્ધાક વખત ઉપર કલકત્તામાં બંને કમિટિઓની એકઠી બેઠક થઈ હતી, અને એમાં બંને કોમોએ ‘સ્વરાજ્ય’ સંગ્રામી ભાગ-ગણીમાં સામાન્ય રૂપે એકમત દર્શાવ્યો હતો, પણ ધારાસભામાં બે કોમોના પ્રતિનિધિઓનું પ્રમાણ કેટલું હોયું તેથી એ વિષે મતભેદ હતો. આપારે દેશમાં મને કોમોનું કિત એક જ છે એ વૃત્તિનો અભિ પ્રેરેલો પ્રયત્ન બળે છે કે એના તાપમાં કંઈકમાં કંઈક રાજકીય ધાતુ એમણીને પરિણામે ભરત થઈ ગયા વિના રહેવાની નથી એમ હરકોઈ હૃદયને વિશ્વાસ છે, તથાપિ એ ભરતક્રિયા લાંબી છે એમ પણ દરેક વિચારશીલ મગજને લાગ્યા વિના રહેવું નથી. આથી સ્વરાજ્યની યોજનામાં હિન્દુ મુસલમાનોના હક સંગ્રામી રહેશે જાણીએ આ વર્ષની કોંગ્રેસ વખતે સમશે કે કેમ એ વિષે ભય હતો પણ પુષ્કળ મતભેદના પ્રદર્શન પૂર્વક, બે ત્રણ બેઠક કરીને, આખરે બંને કોમોએ પોતાના મતભેદનું સમાધાન કર્યું છે. અને ખાસ આનન્દની વાત એ છે કે આ સમાધાન સંયુક્ત પ્રાન્ત કે ત્યાં હિન્દુ મુસલમાનોના જાણીએ બહુ જ તીકણ હતો ત્યાં જ કરવામાં આવ્યું છે. એમાં છેવટનો નિર્ણય એ થયો છે કે અંગાળામાં હિન્દુ અને મુસલમાન પ્રતિનિધિઓનું પ્રમાણ સેકડે આળીસ અને સંયુક્ત પ્રાન્તમાં સેકડે ત્રીસ રાખવું, પણ એકે કોમના પ્રતિનિધિઓના કે ભાગને જે કાયદો કરેલો નાપમંદ હોય તે ધારાસભામાં કોઈએ મૂકવો નહિ. લખનૌરમાં થયેલી બે કોમ વચ્ચેની ચર્ચામાં તેઓ વચ્ચેનો મતભેદ સેકડે ત્રીસ કે સેકડે ત્રીસ ?—એટલો સૂક્ષ્મ થઈ ગયો હતો, અને સૂક્ષ્મ પદાર્થ તીકણ બહુ હોય છે એ નિયમાનુસાર કદાચ એથી બંને કોમોનાં હૃદય મામસામાં બહુ વીધાવાનો ભય હતો. પણ મુખ્યત્વે મુસલમાન કોમે પોતાનો છેવટનો આગ્રહ ઊડીદીધો અને સમાધાન થયું. બંને કોમના એકમતનો આખા હિન્દુસ્થાનમાં જયજયકાર વાગ્યો.

બીજી એક આનન્દની વાત એ થઈ કે—હાલપરદાની સ્વચ્છતા બાળક ધરમાંથી રીસાઇ જઈ આમ તેમ ભટકી પાછું રાષ્ટ્રદેવી માતાને બોલે આવ્યું; માતા કુમતા થતી નથી એ સિદ્ધાન્તાનુસાર એણે એને ધરમાં પ્રવેશ આપ્યો, એટલું જ નહિ પણ ‘અધિક પ્રેમથી એને બેટી : વિનીત બાલક કરતાં પણ પસ્તાઈને ટેકણે આવેલા બાલક ઉપર મા-બાપનો અધિક પ્રેમ થાય છે’ એ પ્રસિદ્ધ આખ્યાયિકાના કથન મુજબ રાષ્ટ્રદેવીએ કિશોર પક્ષને અસરકારક આવ્યું છે, અને આખરે કમળીએ છીએ કે એ અસરકારકનો દુષપર્યાય કરીને એ જ્યેષ્ઠ-જન્યને સ્થાનવ્યથ કે ધરજહાર નહિ કરે : કારણ કે માતા’ આ દર્શવિત બાળક-ઉપર ગમે-તેટલો પ્રેમ-દર્શવે, અને એપ્રેમ માટે કનિષ્ઠ બન્ધુની અદેખાઈ ન

કરવી એ જ્યેષ્ઠ બન્ધુની દરજ્જા છે, તથાપિ એ જ્યેષ્ઠબન્ધુથી જ માતાનો અને કુટુંબનો અવનનિર્વાહ થતો છે એ સુનિશ્ચિત છે.

ઉદામ અને વિનીત પક્ષના લક્ષ્યમાં કે સાધનમાં કંઈ ભેદ છે? હસકા ઉપર ભેદ સ્પષ્ટ હતો, અને સૂરતનું બંગાળ એ ભેદનું કારણ નહિ પણ કાર્ય હતું. તે પછીના ગાળામાં ઉદામ પક્ષે પોતાના લક્ષ્યની તેમ જ સાધનની બાબતમાં ભૂલ જોઇ છે અને આશ્ચર્ય છે : ‘સ્વરાજ્ય-શ્રિદિશ સંસ્થાપનોતે મળતું,’ એટલે કે શ્રિદિશ સામ્રાજ્યના અંગમાં રહીને સ્વરાજ્ય, એ વિનીત પક્ષના લક્ષ્યને ઉદામ પક્ષવાળા બાબદાઓનું સ્વર્ગ માને આપણું મુક્તિ ગણીને ખુશી રીતે હસી કાઢતા, પરંતુ આત્મારે તેઓએ એ લક્ષ્ય સ્વીકાર્યું છે; તેમ જ સાધનની બાબતમાં પણ કોન્ગ્રેસ ઉપર ‘બિક્ષાં દેહિ’નો આક્ષેપ, અને તે કારણથી એની નિરર્થકતા, એ વાદ છોડી દીધા છે—બટકે એ જ કહેવાતા ‘બિક્ષાં દેહિ’ના બાબદાઓમાં ક્ષાત્રધર્મનો આડળર કરનાર ઉદામ પક્ષ ફરી દાખલ થયો છે.

આમ કહેવામાં એ પક્ષને દોષપણ રીતનું મ્હેણું મારવાનો અમારો ધરાદો નથી. અમારું માત્ર એટલું જ બતાવવાનું તાત્પર્ય છે કે—જો કાંઈ સાધ્ય અને સાધનની બાબતમાં એ પક્ષ વચ્ચે ભેદ હતો તે વખતે તેઓના પરસ્પર આક્ષેપો સ્વાભાવિક હતા; પણ આત્મારે એ ભેદ, ઉપર જણાવ્યું તેમ, જો મૂડી ગયો છે, તો એ પક્ષ વચ્ચે દોષપણ રીતનો વિખવાદ થાય એ ઘણું જ અણુધટલું છે. જે વિનીત પક્ષે કોન્ગ્રેસને વાલી, પોપી, ઊછેરી, વર્તમાન સમયને યોગ્ય બનાવી, તે પક્ષની માત્ર ભૂતકાળની સેવા માટે એનો જટલો બિપ-કાર માનો તેટલો જોણ જ છે, પણ વસ્તુસ્થિતિ એટલી જ નથી; એ પક્ષના અગ્રસરો આરબચી આત્માર સુધી જે પદ્ધતિએ કામ કરતા આવ્યા છે તે જ પદ્ધતિ આત્માર સુધી મરણ નીવડી છે, અને એ જ ઉદામ પક્ષને આજ પણ સ્વીકારવી પડે છે; ઉદામ પક્ષે એક પણ એવો નવો સિદ્ધાન્ત સ્થાપ્યો નથી કે નવો દગવ રજુ કર્યો નથી કે જે વિનીત પક્ષના જૂના અગ્રસરોના મુખેથી નીકળ્યો ન હોય,† વા આજ પણ નીકળતો ન હોય; તેમ, એ સિદ્ધાન્તને અને કરાવને અમલમાં ચૂકવા માટે વિનીત પક્ષનો શ્રમ ઉદામ પક્ષના કરતાં ભૂતકાળમાં કે વર્તમાનમાં જોણ છે એમ પણ નથી, તેમ ભવિષ્યમાં તેઓ જોણી દેશસેવા કરવા તત્પર છે એમ કહેવાય એમ નથી. ‘સ્વરાજ્ય’નો કરાવ ખસાર કરીને (નિ. દિગ્દક્ષના શબ્દોમાં) આ એકત્રીસમી કોન્ગ્રેસમાં બધી કોન્ગ્રેસનો ‘synthesis’-યાને સરવાળો—થયો છે એમ કહેવું એ ત્રીસ પછી એકત્રીસ આવે છે એમ કહેવા સમાન જ છે. ‘સ્વરાજ્ય’નો કરાવ કરનારી આ કોન્ગ્રેસ સાંકળતી છેલ્લી કડી છે વા પ્રાસાદનો શિખર.

‡ આ અમે પ્રમુખના શબ્દો કરતાં પણ આગળ વધીને કહીએ છીએ. (પ્રમુખના શબ્દો માટે જુવો પરિશિષ્ટ. §)

† જુવો ‘સામ્રાજ્ય અને સ્વરાજ્ય’—વસન્ત ૧૯૭૨ ચૈત્ર, તથા ૧૯૮૬ની કોન્ગ્રેસમાં ‘પંગિત મનમોહન માલવીયે રજુ કરેલા કરાવથી માંડીને કોન્ગ્રેસનો ઇતિહાસ.

કલચ છે એમ સમજવું જ જૂલભરેલું છે—એ તો કોન્ગ્રેસરૂપી સુવર્ણહારના સુવર્ણસ્થાને છે, આખા પ્રાસાદની પ્રત્યેક ભૂમિકામાં મૂર્તિમન્ત થતી પ્રાસાદની ભાવના છે.—અર્થાત્ કોન્ગ્રેસની સ્થાપનાથી માંડી આજ પર્વન્ત એ જ ભાવના એમાં સિદ્ધ થતી ચાલે છે, અને અવિધ્યમાં પણ એ સિદ્ધ થતી ચાલ્યાં કરશે : મિ. દિશક જેને ‘સ્વરાજ્ય’ કહે છે એ ‘સ્વરાજ્ય’ પ્રાપ્ત થયા પછી પણ સ્વરાજ્યની આગણીની જરૂરિયાત, અને તેથી કોન્ગ્રેસની જરૂરિયાત, મટવાની નથી : જ્યાં રાજ્ય ત્યાં એની પ્રતિષ્ઠાગિ પ્રજા, જ્યાં રાજ્યનું દિશ્ચિન્દુ ત્યાં સામું પ્રજાનું દિશ્ચિન્દુ પણ ખરું જ—સર્વેશુભપલ રાજ્યમાં પણ એ દિશ્ચિન્દુનું સ્મરણ સ્થાવવા માટે જ રામાયણકારે રામના દિશ્ચિન્દુ સામે રજકનું દિશ્ચિન્દુ ઘડ્યું છે. અને તેથી આરંભ થી આત્માર સુધી ‘સ્વરાજ્ય’ની જ ભાવના મિદ્ધ કરતી જતી કોન્ગ્રેસ કોઇ પણ કાળે કૃતકૃત્ય થઇ નિરુપયોગી થાય એ કોન્ગ્રેસના તત્ત્વથી જ વિરુદ્ધ છે. અને તેથી કોન્ગ્રેસના ઇતિહાસમાં ૧૯૦૬ માં દૂગલી નદીને કાંઠે જ, કે આ વર્ષની લખતેરની કોન્ગ્રેસમાં જ, ‘સ્વરાજ્ય’ના દુન્દુભિ સાંભળનાર ચંદ્રચંદ્રે કોન્ગ્રેસનું અધ્યાત્મમંગીત સાંભળી રાક્ષા માટે કાન નથી એમ જ કહેવું પડે છે. ઉદામ પક્ષના અંગ્રેસરોનાં ભાષણમાં કદાચ ભાષાની કેડવાશ અધિક હશે, પણ બળતી આત્મમાં વિનીત પક્ષના અંગ્રેસરોની ભાષા એમના કરતાં જરા પણ બેતરતી છે એમ ઉભય પક્ષનું સપૂર્ણ સાહિત્ય જાણનાર કદી પણ કહેશે નહિ. વિનીત પક્ષ મિસિસ એસન્ટ વગેરેની દેશભક્તિ અને દેશસેવા પૂર્ણભાવથી સ્વીકારવા તૈયાર છે માત્ર ઉદામ પક્ષને વિનીતની એટલી જ વિનિતિ છે કે તમારા જેટલા જ શુદ્ધ ભાવથી દેશસેવા કરનાર નરોને ખોટા વિગેષણો લગાડશે નહિ, અને ‘Yesterdays’ અને ‘Tomorrows’ એવી વિરોધપાપક ચિદ્દીઓ યોદીને બેઠળતાસોદીને સુષ્રમ એવી આન્તિમાં દેશના બેઠરતા ધુવકોને દોરશે નહિ; આવો યવ સૈનિકાને અધિક બળ આપવાના હેતુથી એમને મદિરા પાઇ યુદ્ધે ચડાવવા જેટલો જ પરિણામે તુક્ષ્ણાનકાંક છે. વસ્તુતઃ જમને આ વિશેષણો લાગે છે તેઓ—વાણી અને આકાશી બંને—જેનો કાળ ગયો છે અને જે અવિધ્યના ગ્રન્થ આકાશમાં જ બાડયા કરે છે એ બંને—સરખી રીતે જ ખોટા છે કર્તવ્યનું સ્વરૂપ ભૂત અને અવિધ્ય બંનેને વર્તમાન કરવાનું છે—વર્તમાન—‘the Eternal Now’—એ જ, ‘the Confluence of two Eternities’—એ અનન્તતાનું મંગમસ્થાન છે. મમુદ્રનાં મોઝાં બરતીના મહાનિયમને અનુસરી કાંઠા સામે ધસી પોતાની મેળે જ કાંઠાના ખડકને છેદી નાંખવા અર્થે છે, એમાં કદાચ થોડો વાયુનો વેગ મદદે આવે તો એ ઇષ્ટ છે, પરંતુ એ વાયુ એણે તોફાની થાય કે સમુદ્રનાં વહાણોને હિત મિત્ર કરી નાંખે કે હૂખાડે ત્યારે તો એ વાયુને પ્રલયનો વાયુ ગણીને જ એનાથી પ્રભુ બચાવો એમ કહેવું પડે. આ જ અમે આરબમાં કહી હતી તે બયની વૃત્તિ. એ બયને અમે ગણકારત નહિ, અને ઉદામ અને વિનીતના સમાધાનની શ્વેત ધ્વજમાં આટલી કાળા લીટી જોવાનું અણગમતું કામ અમે કરત નહિ. પણ આ ભય અમને વધારે લાગ્યો છે તેનું કારણ કે આ કોન્ગ્રેસને અંગે થએલા કાર્યમાં એક અણુપટતી પદ્ધતિ સ્વીકારએથી જોવામાં આવી છે; સબજેક્ટ્સ ફિમિટિ બાંધતી વખતે સ્વતન્ત્ર અને સ્વાભાવિક રીતિ પ્રજામત

પ્રદર્શિત થવા ન દેતાં. પંદર નામની ટિકેટ કાઢી કૃત્રિમ રીતે પ્રજનમતનો આભાસ ઉત્પન્ન કરવાની રીત જેટલી નિન્દીત તેટલી ઝોછી છે—અને એ પદ્ધતિએ, જા, જો, બવિધ્ધમાં કાર્ય ચાલશે તો કૉન્ગ્રેસ ઉભય પક્ષની પરિપક્વ મટીને માત્ર એક જ પક્ષની રંગભૂમિ થઈ રહેશે.

દેશના સુભવિધ્ધ માટે અમને જે શ્રદ્ધા છે તેની દૃષ્ટિએ પૂર્વોક્ત બંધને અમારા હૃદયમાં અમે ગિરસ્થાન લેવા નહિ દબાએ : પણ બધને ભણવો એ જ બધનો ઉત્તમ પ્રતીકાર છે એમ સમજી અમે આટલા વિચાર અંતે રજુ કર્યા છે.

બધનું અવલોકન કરી એનો પ્રતીકાર કરવા માટે આપણે તૈયાર છીએ તો—દેશહિતના કાર્યમાં હજી કેટલી મુશ્કેલી છે એનો ખ્યાલ લાવતાં આપણે સંકોચાવાનું નથી. ‘ મોરાર્જી દેસાઈ ’ એ હજી આખી મુસલમાન પ્રજા નથી. એ પ્રજાની આ એક મોટી સંસ્થા સાથે કૉન્ગ્રેસનું સમાધાન થયું એ બાદ જ આનન્દની વાત છે, અને એ સમાધાનમાં બંને કોમોના હિતનું વાજખી સંરક્ષણ સંપૂર્ણ રીતે થાય છે એ વિચારોને સરકારે ‘ એને બંને કોમના એકમત તરીકે લેવું જોઈએ. પરંતુ આ જાતનાં કાર્યમાં કદી પણ છેવટના—આવશ્ય-પ્રદિવાકરો અગ્રાધ્ય રીતે સ્વીકારાય એવા—નિર્ણયો ચતા નથી, અને તેથી પાછળના દળના ધસારાથી અંગ્રેસોને આગળ ધમવું પડે છે વા પોતાનું સ્થાન છોડી પાછલા સૈનિકોને માગ આપવો પડે છે; એ નિયમ જે આપણી તેમજ પશ્ચિમની અન્ય જાદેર હિલચાલોમાં આપણે જોઈએ છીએ તે જ પ્રકૃત સમાધાનમાં પણ લાગુ પડશે, અને અત્યારે પણ આપણે જોઈએ કે હાખનોરમાં આ સમાધાન થાય છે તે જ વખતે અલિગઢમાં મળેલા મુસલમાન એકતુ-કેશનલ કૉન્ફરન્સમાં પ્રમુખ કહે છે કે મેનેટ વગેરે કેળવણીની સંસ્થાઓમાં મુસલમાનોની મંખ્યા ઝોછી છે અને તેથી તેઓને માટે એમાં ખાસ બેઠક કરીને એ મંખ્યા વધારવી જોઈએ. કેળવણીના પ્રદેશોમાં આ માગણી વાજખી છે કે કેમ એ જુદો પ્રશ્ન છે; પણ એ અને એ જાતની અનેક માગણીઓ એ કૉમ તરફથી હજી પણ થયાં કરશે, અને એ કોમના ટાલા અંગ્રેમો એ માગણીઓને ડહાપણની અને ન્યાયની મર્યાદામાં રાખી ચક્રશે કે કેમ એ શકા પડતું છે. તે જ પ્રમાણે હિન્દુકૉમ પણ આ જ ક્ષણે કૉન્ગ્રેસની બહાર એકબીજા મંડળમાં દરાવ કરે છે—મિસિસ ખેમંટ એ કરાવ રજુ કરે છે—કે “લલાઈ પછી, મુમલમાનોને હદથી વધારે જે હક આપવામાં આવ્યા છે તે ચાલુ ન રાખતાં સરકારે લાયકાત અને ન્યાયના મિદાન્તનું ધોરણ સ્વીકારવું.” વળી, અત્યારે મદ્રાસ ઇલાકામાં એક ‘ અ-આહાણ મંડળ ’ સ્થપાયું છે, એનો ઉદ્દેશ એમ જણાવવાનો છે કે સર્વ સંસ્થાઓમાં અત્યારે આહાણો જ આગળ પડે છે અને પ્રજનમતના પ્રતિનિધિ તરીકે બેસે છે પણ તે યથાર્થ નથી, અને તેથી ‘ અ-આહાણ ’નું હિત સ્થાયવવા માટે ચત્ર કરવાની જરૂર છે. આ મંડળને એક અનુષ્ઠાન પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો છે કે એ મંડળમાં ભાગ લેનારા જે જનો છે તે પણ હિન્દુકૉમની સર્વ જાતો માટે પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે ? આમ હિન્દુસ્થાનના હિતને વમજખાં નાંખી આગળ જતું અટકાવનાર અનેક વહેણ સામસામાં અથડાય છે—પણ એમ વમજખાં પડીને પણ જાણ આખરે આગળ વહે છે જ, તેમ આ આખન પણ

યશે જ, પરંતુ દેશહિતની નદીનો પ્રવાહ—શુદ્ધ/જન ધાર તેમ—કેવળ સીવો સરળ અને વિષમ શિવા વગરનો છે એમ નથી

લખનોગની કોંગ્રેસને પ્રસંગે એમ બીજી મોટું બંધસ્થાન નગરે પડ્યું છે મિ કર્ડેમ નામના એક અંગ્રેજ મહાશયેનો 'રાઉન્ડ ટેમ્પલ' નામે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના અંગ્રેજોના એમ મુદ્દા ઉપર એના પ્રતિનિધિ તરીકે લખેરો ખાનગી પત્ર જાહેર થયો છે એ વાચના જણાય છે કે—હિન્દુસ્થાનને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં એ સામ્રાજ્યના સંસ્થાનોની સમાન કક્ષામાં મૂકવું જોઈએ, એની આપણે માગણી કરીએ છીએ, ત્યાં એ મંરથાનો ઇંગ્લેન્ડ (બ્રિટન) ના રાજ્યમાં ભાગ માગે છે અને આ પુદ્ગલે અન્તે એ ભાગ એ પ્રાપ્ત કરશે, એવે અત્યારે હિન્દુસ્થાન ઉપર ઇંગ્લેન્ડ રાજ્ય કરે છે તેને જાહેર ઇંગ્લેન્ડ સાથે એના મંરથાનો પણ રાજ્ય કરશે! મિ ધોનાટે મંરથાન વિશે પ્રોત્સાહન મોન્ગ્રેમમાં આ બંધ ખુલ્લો પાડી બતાવ્યો, એના પ્રતિભાવે રો આખા મહાસભાથી 'Never Never'—એવા સંબોધનોની સાથે, અને એ સંબોધના બોધગતા દેશના આત્મનિશ્ચયમાં હજી દેશના કિન્ચ બંધિયની ગાથા રે છે.

આ બંધવતુ પૂરે સ્વરૂપ જતાવાસ માટે ૧૭ એમ વાત-જણાવી જાગી છે 'રાઉન્ડ ટેમ્પલ' નો જે પ્રયત્ન થાય છે તે માત્ર જુનમથી હિન્દુસ્થાન ઉપર મંરથાનોની હુકમી નાખવાનો નથી હિન્દુસ્થાનમાં પ્રજામત અને એના પ્રતિનિધિઓ વચ્ચે ખરેખર કેટલી એકતા છે એ સ્વતંત્ર રીતે તકલી કરવાની એ મંરથા ૮ ઠા જણાવે છે પણ આપણે સમજી શકીએ છીએ કે એ તરફના પ્રયત્નથી હિમાલયને જેવો જવાબ જોઈતા હોય તેવો મેગથી ચકાસ છે, અને અંગ્રેજો ખગ લોખંભત માથે બંધુ જ થોડા મપમમાં આવે છે એ જોતા આ અન્વેષણ હિન્દુસ્થાનના લાભમાં ન બિલકે તો નવાજ નથી પડતું આ જાતનું અન્વેષણ એ અત્યારના વર્તમાનપત્રોના ઝાર્જની પદ્ધતિ છે—અને વર્તમાનપત્રો તે અત્યારે બ્રિટિશ રાજ્યના પ્રધાનમંડળને ઉચ્ચતરી પાઠનાતુ આમજ્ય ધગવે છે તેથી—હિન્દુસ્થાનની પ્રજાએ એ અન્વેષણનો પ્રતીકાર કરવા માટે જે જાતનો જ પ્રયત્ન સ્વાની જરૂર પડશે દિનપરદિન દેશમેવાના વધતા જતા જોગળને કેરી રીતે—કરા વીરશથી—કપાડવો એ નથી કરવા માટે ગભ્યશાસ્ત્રના ગણિતની મમજાણા મગજનો પણ પુખ્ત ઉપયોગ જોઈશે માત્ર, કોંગ્રેસમાં 'સ્વરાજ્ય' ના '૧૪ પસાર' સ્વરૂપમાં જ કે દેશમાં 'સ્વરાજ્ય' ની બાવના વિસ્તારવામાં જ અત્યારે દેશસેવા મમામ થવાની નથી 'સ્વરાજ્ય' નો હુન્ડિમ હિન્દુસ્થાનને ખૂબ ખૂબી રાગો, એ મહામન્ત્ર દેશમાં આત્મજગ્ય થોરે—પણ એ હુન્ડિમનાં માથે પ્રજા માત્ર ધૂણા જ કરે કે મન્ત્રમુગ્ધ બની એવનો માર્ગ ચૂકે એમ થવું ન જોઈએ આ બંધ ખરો પડવાનો મભવ છે એમ—કોંગ્રેસનો અત્યાર સુધીનો ઇતિહાસ જોતા—અમારો માનવ નથી પણ શુદ્ધિના શ્રમના કર્મિન માર્ગ સામે હૃદયના ટપાસનો સહેલો માર્ગ લનમાવે એવો છે તેથી આજની એતવણી આપવાની—અને સેવાની—અમને જરૂર જણાય છે

*1 India must cease to be a dependency and be raised to the status of a self-governing state as an equal partner with equal rights and responsibilities as an independent unit of the Empire

2 In any scheme of readjustment after the war, India should have a fair representation in the Federal Council like the Colonies of the Empire

3 India must be governed from Delhi and Simla, and not from White Hall or Downing Street. The Council of the Secretary of State should be either abolished or its constitution so modified as to admit of substantial Indian representation on it. Of the two Under-Secretaries of State for India one should be an Indian and the salary of the Secretary of State should be placed on the British estimates as in the case of the Secretary for the Colonies. The Secretary of State for India should, however, have no more powers over the Government of India than those exercised by the Secretary for the Colonies in the case of the Dominions. India must have complete autonomy financial legislative as well as administrative

4 The Government of India is the most vital point in the proposed reforms. It is the fountain-head of all the local administrations and unless we can ensure its progressive character any effective reform of the local governments would be impossible. For this the Services must be completely separated from the State, and no member of any service should be a member of the Government. The knowledge and experience of competent members of a service may be utilised in the departments, but they should not be allowed to be members of the Executive Council or the Cabinet of the Government itself.

5 The Executive Government of India should vest in the Governor-General with a number of ministers not less than one-half of whom should be Indians elected by the elected non-official Indian members of the Supreme Legislative Council. These members should hold office for five years. Thus this ministry of the Viceroy will possess the composite character of a parliamentary and non-parliamentary cabinet.

6 The Upper House of Representatives in Canada is composed of 90 members. The Supreme Legislative Council in India should consist of at least 150 members. These members should be all elected. But for the

transitory period, one fifth may be appointed by the Cabinet, not more than one-fourth of whom may be officials

7 The annual budget should be introduced into the Legislative Council like money Bills, and except the military estimates the entire Budget should be subject to the vote of the Council

8 The Provincial Governments should be perfectly antonomous, each Province developing and enjoying its own resources, subject only to a contribution towards the maintenance of the Supreme Government

9 A Provincial administration should be vested, as in the case of the Supreme Government in a Governor with a Cabinet not less than one-half of whom should be Indians elected by the nonofficial elected Indian members of its Legislative Council

10 The Provincial Legislative Council should in the case of a major province consist of 100 members and in the case of a minor province 75 members all of whom should be elected by the people and each district must have at least one representative of its own For the transitory period there should of course be the same conditions and restrictions as in the case of the Supreme Legislative Council

11 As the executive and the legislative functions are to be separated, so there must be complete separation of the judicial from the executive functions of the State The judicial administration whether civil or criminal, should be wholly vested in the High Courts both as regards control as well as the pay, prospects and promotion of its officers The High Courts should be subordinate only to the Supreme Government

12 The Arms Act should be repealed or so modified as to place the Indians exactly on the same footing with the Europeans and Eurasians The Press Act should be removed from the Statute Book and all the repressive measures withdrawn

13 India should have a national militia to which all the races should be eligible under proper safeguards and they should be allowed to volunteer themselves under such conditions as may be found necessary for the maintenance of efficiency and discipline The Commissioned ranks in the Army should be thrown open to his Majesty's Indian subjects.

14 A full measure of local self-government should be immediately

granted throughout the country, and the Corporations of the Presidency towns, the District and the Taluq boards and the District municipal corporations should be made perfectly Self-Governing bodies with elected members and elected chairmen of their own. They should be freed from all official control except such as may be legally exercised by the Government direct.

15 Mass education should be made free and compulsory. Suitable provisions should also be made for the development and encouragement of indigenous industries.

§ "Let us now no longer disparage the old nor despise the young. If youthful zeal and enthusiasm are invaluable assets, the judgment and experience as also the caution and sobriety of the old are no less useful and indispensable. It is no doubt the brave soldier that fights and wins the battle, but even a *Arjuna Sena* of old, the invincibles in the *Mahabharata*, would be scattered to the winds without a veteran general to command them from behind. Remember it is the 'Old Congressmen' who have built this organisation, given a shape and form to it, worked out its details and inspired the people with the very ideal which is swaying their minds and surging in their thoughts from one end of the country to the other. Believing, as I do in the evolution of a national life in perpetual succession, I have no difficulty in admitting that there is a limit also to caution, wisdom and sobriety beyond which they cannot be exercised without their forfeiting the characteristics of those virtues and without their degenerating into pusillanimity and moral turpitude. There is as much danger in rashness as in timidity and the one may serve as a cloak for the inaction as the other may contribute to wreck the most useful institutions. It should be fairly acknowledged that if the 'Old Congressmen' have so far failed to run faster than they have done, they have at least done one thing in that they have walked steadily and never stumbled. Men run before they learn to walk and if walking is a slower process running is not certainly a surer method to avoid a fall. It is surely not wisdom to call our elders fools for there are those coming after us who, following our precedent, may return the compliment with accumulated interest. Let us, therefore, give up all cranks and like practical men firmly and resolutely, yet soberly and discreetly, look the situation in the face, and with heart within and God overhead loyally follow the leaders who if they have not won the battle yet have neither fallen back nor betrayed their trust.

granted throughout the country, and the Corporations of the Presidency towns, the District and the Taluq boards and the District municipal corporations should be made perfectly Self-Governing bodies with elected members and elected chairmen of their own. They should be freed from all official control except such as may be legally exercised by the Government direct.

15 Mass education should be made free and compulsory. Suitable provisions should also be made for the development and encouragement of indigenous industries.

§ "Let us now no longer disparage the old nor despise the young. If youthful zeal and enthusiasm are invaluable assets, the judgment and experience as also the caution and sobriety of the old are no less useful and indispensable. It is no doubt the brave soldier that fights and wins the battle, but even a *Narayana Sena* of old, the invincibles in the *Mahabharata*, would be scattered to the winds without a veteran general to command them from behind. Remember it is the 'Old Congressmen' who have built this organisation, given a shape and form to it, worked out its details and inspired the people with the very ideal which is swaying their minds and surging in their thoughts from one end of the country to the other. Believing, as I do in the evolution of a national life in perpetual succession, I have no difficulty in admitting that there is a limit also to caution, wisdom and sobriety beyond which they cannot be exercised without their forfeiting the characteristics of these virtues and without their degenerating into pusillanimity and moral turpitude. There is as much danger in rashness as in imbecility and the one may serve as a cloak for the inaction as the other may contribute to wreck the most useful institutions. It should be fairly acknowledged that if the "Old Congressmen" have so far failed to run faster than they have done, they have at least done one thing in that they have walked steadily and never stumbled. Men run before they learn to walk and if walking is a slower process running is not certainly a surer method to avoid a fall. It is surely not wisdom to call our elders fools for there are those coming after us who, following our precedent, may return the complacent with accumulated interest. Let us, fore, give up all cant and like practical men firmly and resolutely, yet soberly and discreetly, look the situation in the face, and with heart within and God overhead loyally follow the leaders who, if they have not won the battle yet have neither fallen back nor betrayed their trust."

પ્રાસંગિક નોંધ.

વડોદરારાજ્યના દિવાનપદ ઉપર રા. રા. મનુભાઈ નવરથર મહેતા—એમને કાયમ-
ને માટે નીમીને શ્રીમત મહારાજા સાહેબે ગૂજરાતને અમાધારણ
વડોદરાના નવા દિવાન સન્તોષ આપ્યો છે. અમુક જ્ઞાતિના માણસને ઉચિત દરજ્જે પ્રાપ્ત
થાય તેથી અભિમાન કરવાનો કે આનન્દ પામવાનો વખત હવે
ગયો છે એટલું જ નહિ, પણ રા. રા. મનુભાઈ ગૂજરાતી છે એ દક્ષિમિન્દુથી ગણ થયું
તે પણ કાયના—એક હિન્દુસ્થાનના—સમયમાં ઉચિત નથી. શ્રીમત મહારાજા સાહેબે
રાજ્યના પ્રધાનપદ માટે આજ સુધી જે જે પર્મદગીઓ કરી છે તે એ મહાપુરુષના
મનની વિશાળતા અને યુગધર્મની ઊંડી સમજણ સ્વરૂપ છે અનેક પ્રાન્ત, અનેક કોમ,
અનેક ખાતાના અનુભવ—અપે અનેક માનસિક બંધારણના દિવાનોના મહારાજા સાહેબે
પ્રજ્ઞને લાભ આપ્યો છે, અને વર્તમાન હિન્દુસ્થાનના પ્રશ્નો સાંકડી પ્રાન્તિક કે વહીવટી
દૃષ્ટિથી જોવાના નથી એ પરમ સ્વયં પોતાની ગણ્યનીતિમાં નિર્દતર મુર્તિમત ઠરતા રહ્યા
છે. છતાં, સામાન્ય પ્રજા આજાન છે: ગૂજરાતમાં ગૂજરાતી જ પ્રધાનપદે હોય એ દક્ષિ-
મિન્દુ એ ઊંડી શક્તી નથી,—અને જો કે મહારાજા સાહેબનો આત્મા મરાઠા કે ગૂજરાતી
એવો ભેદ સમજતો નથી, તથાપિ એમનો દેહ મહારાજો છે, અને તેથી સ્પષ્ટ દૃષ્ટિવાળો
પ્રજા એમણે કરેલી આ પર્મદગી માટે મહારાજા સાહેબનો ખાસ ઉપકાર માને છે.

કેળવણી અને વિચારશીલ પ્રજાભાગ આ પર્મદગી જુદી દૃષ્ટિથી જુદે છે:
એમાં એને આટલે વર્ષે થોડા મુશુની કદગ થએલી નજરે પડે છે રા. રા. મનુભાઈને
વડોદરારાજ્યના દરેક ખાતાની પુષ્કળ માહિતી છે, ખાતાનો જાન અનુભવ છે, હજારમાં
રહી હજારનું દક્ષિમિન્દુ જાણે છે, તથા વખતો વખત દિવાનનું કામ પણ બહુ સારી રીતે
કર્ચું છે—એટલે એમની દિનગીરી નિર્વિઘ્ન મગ્ગ અને રાજ-પ્રજા ઉભયને હિતકર નીવડશે
એમાં ગંસણ નથી પરંતુ તે ઉપરાંત એમની પામે કેટલીક વિશેષ અપેક્ષાઓ રખાય છે,
અને એ પૂરી પડશે એમ એ પ્રજાને આશા છે. મહારાજા સાહેબે, પોતાની અત્તરૂની
અને પરદેશના અવલોકનની પ્રેરણાથી, તેમ જ પૂર્વના કેટલાક આહોશ દિવાનોની સલાહથી,
પોતાના રાજ્યમાં અનેક સુધારાનાં બીજ વાવ્યાં છે, એ જમીનમાં ને જમીનમાં નજ ન
થઈ જાય, તથા જે અંકુરિત થયાં છે તે ઝડપથી અને મજબૂતીથી વિશેષ વિકાસ પામે તે
માટે ખાસ પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે. આ પ્રયત્ન વાસ્તવિક રીતે અને સફળ રીતે થવા માટે
પ્રજા પ્રત્યે ખરા અત્તરૂની દિનસોજ, અને જુદી તથા અમૂલ્ય કાર્ય કરવાની ટકિત
જોઈએ તે બંને આપણા આ યુવાન અને ઉમદા દિવાનમાં જોઈએ તેવાં છે. એટલું જ
નહિ, પણ પ્લેટાએ દિલસુદ અને રાજાનો એક જ વ્યક્તિમાં જે સુયોગ છપ્પેલો તે—
સર દી. માધવરાવ અને રમેશચન્દ્ર દત્ત કરતાં પણ એક રીતે વિશેષ અર્થમાં—
ગ. મનુભાઈમાં પ્રાપ્ત થયો છે, અને એમ આજા ગાખાએ છીએ કે એ મહાન શ્રીક

તત્ત્વમનો સિદ્ધાન્ત—જે આપણા દેશના રાજ્યશાસ્ત્રનો સનાતન સિદ્ધાન્ત છે એ આ નવા દિવાનમાં ખરો પડશે.

આ ક્ષણે મને રા. મનુભાઈ, પ્રિન્સિપાલ વર્ડરવર્થ વગાય થયા તે વખતે (વા એમને એવુએયુ. ડી ની પદવી મળ્યા તે વખતે હોય) એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજના વિદ્યાર્થીઓએ એ મહાન ગુરુને આપેલું માનપત્ર—વિદ્યાર્થી મહાશય અગ્રેસર તરીકે—વાંચતા નગરે આવે છે, અને નવા ચિત્રમાં હું જૂનું ચિત્ર બૂલી શકતો નથી: ગૂજરાતના એક સ્વલ્પ પ્રભાવન તરીકે હું દિવાનથી મનુભાઈને દિવાન પદ માટે અભિનન્દન આપું છું. અને છાંછું છું કે જે જૂનું ચિત્ર હું બૂલી શક્યો નથી તે જ એમની દારકોઈના અન્તરમાં રહીને એક દિવ્ય શક્તિ રૂપે કાર્ય કરશે, અને ગૂજરાત એમને હાથે મહારાજાની રાજ્યમાં અનેક શુભ યોજનાઓ પર પાડતી અને નવીન અસ્તિત્વમાં આવતી જોશે.

આનન્દશંકર આપુભાઈ કુવ.

રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના કેટલાક તાત્ત્વિક વિચાર.

He sings

“Of truth, of grandeur, beauty, love and hope
And melaucholy fear subdued by faith,
Of blessed consolations in distress,
Of moral strength and intellectual
Of joy in widest commonalty spread.”

હરખર્ષ્ટ રૂપે-સર અને તેના શાગીર્દોએ એવો ગત છે કે મનુષ્યનો વિકાસ આસપાસના મંજોગોની આસર ઉપર આધાર રાખે છે, ત્યારે કાર્લમાર્ક્સ અને પ્રો. જેમ્સ તેના વ્યક્તિત્વને પ્રધાન કારણ ગણે છે. આ બંને પક્ષમાં ઘણું સત્ય સમાએલું છે, કારણ કે જમાનાના બળના પ્રવાહમાં મનુષ્ય એક તણુબલનો માદક તણાય છે. અમુક યુગની અંદર જે વિચાર પ્રબળ હોય છે તેની સારાસારતાનો વિવેક કરી તેનું તરર શોધવાનું કામ સાધારણ મનુષ્યથી થઈ શકતું નથી. પરંપરાથી જે વિચાર ચાલતા આવેલા હોય છે તે સ્વાભાવિક રીતે સ્વીકારવામાં આવે છે, અને આજુ જમાનામાં જે નવીન વિચારોના આઘાત તેના મન ઉપર થાય છે, તેની સ્થાને પ્રતિક્રિયા કરી તેને નવીન સ્વરૂપ આપવાની શક્તિ જનસમૂહમાં હોતી નથી; તેથી. ‘મનુષ્ય એ મંજોગોને આધીન પ્રાણી છે’ એ સિદ્ધાંત સ્વીકારવામાં કંઈ પાંધાબરેલું જણાતું નથી; પણ મનુષ્યમાં સ્વતઃ ક્રિયા કરવાની શક્તિ છે એમ આપણે કયુલ કરીએ, તો તેની પરિસ્થિતિની ક્રિયાનો પ્રત્યુત્તર આપ્યા સિવાય નિષ્ક્રિય પડી જરહે છે એમ આપણે સ્વીકારી શકતા નથી; તેમ જ જે મહાન પુરોષોએ તેમના જમાનામાં પકિ-

વર્તન કર્યું છે, તે જોતા તેનામા પણ ઉત્પાદક શક્તિ હતી એમ સિદ્ધ થાય છે આવી રીતે આમપાસની રિથિતિ અને માનવ બુદ્ધિની ઉત્પાદક શક્તિ એ એ કારણને લીધે મનુષ્યનો વિકાસ નિયમાય છે જે વખતે જડવાદ અને વિજ્ઞાનનું યજ્ઞ વિશેષ હતું, તે વખતે હરબટ્ટે સ્પેન્સરનો મત સર્વોપરીપણું ભોગવતો હતો, પણ હાલની તાત્ત્વિક દૃષ્ટિમાં ચૈન-ન્યેન સ્ત્રીકાર કરવામા આવ્યો છે, અને તેને લીધે મનુષ્યઆત્મામા સ્વતઃ નિશ્ચય અને પમદગી કરવાની શક્તિ છે એમ માનનામા આવ્યું છે. ધર્મ અને નીતિશાસ્ત્રના રિપયમા આ વિચાર પ્રચલિત છે એટલું જ નહિ પણ ઇતિહાસ જોયા ગુચરાણુ ભરેલા વિષયમા પણ વ્યક્તિત્વનો સ્ત્રીકાર થતો જાય છે એક જર્મન ઇતિહાસવેત્તાએ ‘માનમશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી ઇતિહાસનો ખુનાસો’ એ નામના પુસ્તકમા આસંત્યને દૃષ્ટાત્પૂર્વક સિદ્ધ કર્યું છે આમોહવા અને કુદરતી રચનાના ઉપરથી બક્ટે ઇતિહાસના સિદ્ધાંતનો ખુનામે કરવા જે પ્રયત્ન કર્યો હતો તેના પ્રત્યાઘાત રૂપે ગ્રો. લેમ્બ્રેક્ટનું પુસ્તક છે એમ કહી શકાય કારણ કે અને તેવો પ્રતિભાશીન પુરૂષ હોય તો પણ તેની બાનના, તેના વિચાર, તેની લાગણી અને તેના કૃત્ય તેની પરિસ્થિતિ નિયંત્રિત થાય છે આ કારણને લીધે ડા. સ્વીદ્રનાથના તાત્ત્વિક વિચાર સમજવાને માટે તેમના મન ઉપર કેવા મરકારની અસર થઈ છે તે જાણવું આરશયક છે

તેમના પિતા મદર્ષિ કેવેન્દ્રનાથ એક બાહ્યિક અને શ્રદ્ધાળુ પુરૂષ હતા ન્દાનપણથી જ તેમનું હૃદય પારમાર્થિક મત્તના અનુભવ માટે આકર્ષાયું હતું. ગર્ભસ્થિત તેનાથી તેમને એશઆશમને માટે ધણી જોગરાઈ હતી, તેમ છતાં તેઓ અગત્ય વર્ષની કિમરે વામની સાદડી ઉપર એમતા હતા, અને તેથી તેમને ધણો આનંદ થતો હતો

સત્તા અને જડોજલાનનો તેમને પ્રથમથી જ નિરસકાર હતો. દ્રવ્ય અને મોજશોખનો કંટાળો હોવાથી તેનો તેમણે ત્યાગ કર્યો હતો આત્મ સાદુ જીવન પરમાત્માના દર્શન માટે હતું પારમાર્થિક જીવનના અનુભવ માટે એકાત્મસતો તેમને શોખ હતો, અને તેમા નિદિધ્યાસનમા ધણો વખત ગાળતા હતા ચાર્તિનકેતવમા જે જાડ તીચે તેઓ ધ્યાન કરતા હતા, ત્યાં નીચે આપેલી લીંગીઓ બગાળી ભાષામા તપેલી છે

“ તે મારા જીવનનું આશાસન છે,
મારા હૃદયનો આનંદ છે,
મારા આત્માની શાંતિ છે ”

આત્મનિરીક્ષણ અને ધ્યાનથી જ તેઓ પરમાત્માનું દર્શન કરતા નહિ, પણ સહિની લીન નિહાળવાનો તેમને શોખ હતો હિમાલય પર્વત ઉપરની કુદરતી રચનાનું અવલોકન કરી તેઓ અપૂર્વ આનંદ લેતા હતા તેમનું દેશાભિમાન, તેમની ગરીબ હોમ તરફની દિવ સોજ, તથા માનવ સ્વભાવનું સદૃશ અવલોકન, તેમની રસદ્રવિત, નીતિની ઉચ્ચ બારના અને અનંત સત્તાનો સાક્ષાત્કાર એ સ્વીદ્રનાથનો માનસિક વારસો તેમના પિતા તરફથી તેમને મળેલો છે,

સ્વીદ્રનાથના પુસ્તકોમાં ધર્મની જે ઉત્કટ લાગણી જોવામાં આવે છે, તે ફક્ત તેમના પિતાના સૂક્ષ્મ જીવનની અસરનું જ ફળ નથી, પણ બગાળામાં વૈષ્ણવ ધર્મનું નિશેષ બળ છે અને તેથી તે સંપ્રદાયના સાધુસત્, અને ધાર્મિક પુરુષોના મંસ્કારની અસર પણ તેમના હૃદય ઉપર થઈ છે. વૈષ્ણવ ધર્મની શીવસુરી શુદ્ધાદૈત છે બ્રહ્મ માયાથી વિશિષ્ટ નથી અને તેથી શુદ્ધ બ્રહ્મ અને જીવનું જોડા તેમાં મનાય છે સર્વ બ્રહ્મ છે અને બ્રહ્મ જ લીના અર્થે જડ, જીવ અને આત્માઓનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે જ્યારે સન્નિવર્ધનદ બ્રહ્મમાં સદશનો આવિર્ભાવ થાય છે, અને ચિદશ અને આનંદાશનો તિરોભાવ થાય છે, ત્યારે ઈશ્વર જડ રૂપે ભાસે છે, અને જ્યારે ચિદશ અને આનંદાશનો આવિર્ભાવ થાય છે, ત્યારે તેને જીવ કહેવામાં આવે છે. સાધનથી આનંદનો આવિર્ભાવ કરવો એ મનુષ્યજીવનનો હેતુ છે અને તેને માટે ઈશ્વરનો અનુબ્રહ્મ જરૂરનો છે તેથી પ્રેમનશીલ બક્તિ એ પરમ પુરુષાર્થ છે જગત્ સત્ છે, જીવ સત્ છે ફક્ત અહતા મમતાત્મક મંસાર માયાઉપ છે જીવ અને ઈશ્વરનો મંમથ બાંધાશિભાવનો છે તેથી ઈશ્વરનાશિમાં દર્શન આજે જ્ઞાન એ બક્તિને માટે જરૂરના સાધન છે પણ બક્તિ એ સર્વમાં પરમ સત્ત છે શ્રી ચૈતન્ય, ચડીદાસ, વિદ્યાપતિ આજે જ્યારે વગેરે બક્ત કવિના અજોડતાના લખાણની અસર પણ સ્વીદ્રનાથના નિચારમાં જણાઈ આવે છે તેમના પિતાના ધાર્મિક જીવનમાંથી તેમને અનતતાની લાગણી, ત્યાગચિત્તિ, એકાંતવાસની રચિ, અને નિર્દિધ્યાસનની ટેવ — એ ગુણો મળેલા છે, તેવી રીતે વૈષ્ણવ સંત અને કવિના અભ્યાસથી પરમાત્માનું આનંદ સ્વરૂપ, બક્તિનું મામાજ્ય, ઈશ્વરનો અનુબ્રહ્મ, જગત્નું અસ્તિત્વ અને તે સાથે તેના મધુર અને કોમળ સ્વરૂપના વિચાર તેમના માનસિક જીવનના એક-અંગરૂપ બનેલા છે. બગાળાના બક્તજનો સિનાય હિંદના બીજા મહાત્માઓ અને મવિની હાથ તેમના મન ઉપર થઈ છે. ધર્મસુધારા નાનક અને કળીર, બક્ત કરિ તુમરામ અને જીવસીદામ અને પ્રેમમાં મસ્ત થએલા સુરદાસ અને મિરાબાઈના આધ્યાત્મિક જીવનની અસર તેમના મન્યમાં જણાઈ આવે છે તેમની મૂળ પ્રકૃતિ પરમાત્માના સાક્ષાત્કાર માટે તનસે છે, પણ નાનક અને કળીરના બજનથી તેનું પોપણ થયું છે અને તેથી તેઓ એક અપરોક્ષવાદી mystic છે એમ તેમના જીવન, તેમના અભ્યાસ, અને તેમના લખાણ ઉપરથી, સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. આર્ય અને ઈસ્લામી સુધારાના મંસર્ગથી બનેલા મૂળ સંક્રમમાં ફેર પડ્યા છે, અને તેથી વેદ-તત્ત્વની અસરથી છરનામના કર્શ એકેશ્વરનાદે સૂરી મતનું સ્વરૂપ પકડ્યું છે એમ માનવામાં આવે છે. નાનક અને કળીરના ધાર્મિક વિચારોમાં સૂરી મતની હાથ જણાઈ આવે છે અને તેની અસર સ્વીદ્રનાથના જીવન ઉપર થએલી માન્ય પડે છે. આ બાજતનું વધારે સ્પષ્ટીકરણ તેમની અપરોક્ષ દૃષ્ટિના વિચાર વખતે કરીશું.

આ એ બાજની અસર ઉપરાંત ત્રીજું બળ હાતના જમાનાના પ્રચલિત વિચાર મંર્મ ધીનું છે જનતાની લાગણી, પ્રકૃતિની રચિ, બ્યાવહારિકતા, સદ્દિભાવના, પ્રકૃતિનો અભ્યાસ, અને અદૈતમાનતા — એ વિચારબળના સંસ્કારથી તેમનું સૂક્ષ્મ જીવન પુષ્ટ થએલું છે જેમ જુદા જુદા જ્ઞાનપાનથી આપણા શરીરને અનુકૂળ સરવ આપણે બ્રહ્મ કરીએ છીએ,

અને બિન બિન પ્રકારનાં વિચારમાંથી આપણા મનના વલણને અનુરૂપ સિદ્ધાંત ઉપજાવીએ છીએ, તેવી જ રીતે સ્વીદ્રનાથે શુદ્ધ શુદ્ધ વિચારમાંથી એક વ્યવસ્થિત-ભાવના નક્કી કરેલી હોવી જોઈએ. અને તે ભાવના રૂપાંતરેનું પૃથક્કરણ કરવાથી ચોખ્ખું રીતે સમજી શકાતી નથી. અમુક સિદ્ધાંત જડ પદાર્થની આકૃતિ તેના સરવાળા રૂપ હોતો નથી, તેમ જ તેમાં જોઈએ તેટલી સરલતા તથા અવિરોધ હોઈ શકતો નથી. વિચાર એ એવી સજીવ વસ્તુ છે કે તે અન્ય વિચારના મંડળમાં આવતાં એક પ્રકારનો ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરે છે, અને તેનું સમાધાન થઈ ગયા પછી તે માનસિક જીવન એક-અંગરૂપ બને છે. બેકને કહ્યું છે કે મનુષ્યનું સૈાન્દર્ય, તેમના શુદ્ધ શુદ્ધ અવયવ નિહાળવાથી નષ્ટ થાય છે; કારણ કે સૈાન્દર્યની લાગણી એ સમગ્ર શરીરથી ઉપજતી અસર છે, તેવી જ રીતે કોઈ પણ મનુષ્યની પ્રતિમાનું ખરું સ્વરૂપ તેનું જ પૃથક્કરણ કરી શકાય શુદ્ધ શુદ્ધ વિચાર ચદ્મજી કરવામાં હાથ લાગતું નથી. સ્વીદ્રનાથના તાત્વિક વિચાર સમજવાને માટે ઉપર જણાવેલાં શુદ્ધ શુદ્ધ બાજુનું યોગ્ય એક સર્વવ્યાપી જોખા જોઈએ છે એમ કહેવું કંઈ જોઈએ નથી. જેમ ધર્મના કાણાનું પૃથક્કરણ કરવાથી જો યોગ્ય થાય છે, તે વડે તે કાણા ઉભાડી શકાતો નથી, તેમ કોઈ પણ સંપ્રદાયના શુદ્ધ શુદ્ધ વિચાર સાથે સાથે મૂકવાથી તેનો ખરો અર્થ મળી શકતો નથી. અંધકર્તાના વિચાર સારી રીતે સમજવાને માટે તેનું દૃષ્ટિબિંદુ સુ છે, તેનો પદાર્થ ખ્યાલ આપણા મગજમાં હોવો જોઈએ, અને તેને માટે તેના આંતરજીવનમાં આપણે પ્રવેશ કરવો જોઈએ. વિચારના ખરા સ્વરૂપને માટે આવી ધુરંદ્રની નડે છે તો પણ કેટલીક ત્યાગવૃત્તિથી તેમ જ તેના અનુભવથી તેનો મર્મ સમજી શકાય છે.

સ્વીદ્રનાથ કવિ, ધાર્મિક પુરુષ, શીલસુદ, દ્રશ્ય, અને ગાયક છે; તેથી તેમની પામેથી આપણે કેવા વિચારની અપેક્ષા રાખીશું? એક વિદ્વાને કહ્યું છે કે તત્ત્વજ્ઞાનની પહેલાં કવિતાની ઉત્પત્તિ છે; કારણ કે માનવ જુદાના વિકાસમાં પ્રથમ કલ્પનાનું બળ વિશેષ હોય છે અને તેને લીધે તે સૃષ્ટિનું તત્ત્વ જટિલ કરી શકે છે જ્યારે વિવેકજુદિ ખીણે ત્યારે કાવ્યમાં એનર્જી સ્ફુર્તિ શોધી શકાય છે, અને તે વખતે તત્ત્વજ્ઞાનને ઉદય થાય છે. આવી રીતે જુદાની ક્રિયા માટે હૃદયના મહાજ્ઞાનની જરૂર પડે છે જ્યારે વિવેચન, ટીકા, બાબાંતર અને પ્રવચનથી તે સિદ્ધાંતનું સત્ય ખલાસ થઈ જાય છે, ત્યારે નવીન ચૈતન્યની જરૂર લાગે છે, અને ઉચ્ચતર જ્ઞાનના અભ્યાસે જ્ઞાનસંકળની ક્રિયા અધિક થતી જાય છે. પૂરો પૂરો અંધકારમય અને મધ્યકાલીન યુગની આવી દશા હતી તેમ જ શ્રી ચંકરાચાર્યના સમયથી તે આત્માર-સુધી આપણા દેશની સ્થિતિ લગભગ એવી જ થઈ છે એમ નિઃશંકપણે કહી શકાય. આવી રીતે જુદિ કેવલ આકાશ (space) માં સ્થિર રહી શકતી નથી પણ તેનો આધાર તો હૃદયમાં ઉદ્ભવતા સદા જ્ઞાન ઉપર છે. જ્યારે જુદિ કેવળ તકના અનુમાનનાં જાળમાં ગૂંચે છે ત્યારે તે શાકી જાય છે અને તેથી મંદાયવાદ, અજ્ઞેયવાદ, પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનવાદ (‘Positive Philosophy’) પરિણમે છે.

આ ઉપરથી જુદિની ક્રિયા નિરુપયોગી છે એમ કહી શકાતું નથી; તેમ જ કેવળ

Which with an eye made quiet by the power
 Of harmony, and the deep power of joy,
 We see into the life of things
 "Beauty—a living Presence of the Earth
 Surpassing the most fair ideal forms
 Which craft of delicate spirits hath composed
 From earth's materials—waits upon my steps"
 "And now I see with eye serene
 The very pulse of the machine
 A Being breathing thoughtful breath"

હૃદયના આના અતર્જાનથી રાગિના પરમ તત્ત્વનો અનુભવ થાય છે અને તે તત્ત્વ સચરાચર અતર્વાંશી રહે મર્યાદાસ્તુત્ત્વ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, દરેક પદાર્થ અને જ્ઞાના પર-
 માત્માની લીનાના પ્રતીકરૂપ ગણનામાં આવે છે, અને અખિન બ્રહ્માદેવે પરમાત્માનું શરીર
 હોનાથી તેની જે દોષ ક્રિયા જોવામાં આવે છે તે આનંદ, સૌંદર્ય, અને રસનો આનિર્ભાવ
 કરે છે રસિકનાથની પ્રકૃતિને આવું અપરોક્ષ જ્ઞાન ઘણું રુચિર છે તેમના હૃદયમાં પર
 માત્માની અનંત સૌંદર્ય પ્રેમ અને આનંદની શ્રુતિનું જ્ઞાન રચાવી સ્વરૂપમાં છે તેમનો
 અપરોક્ષ અનુભવ એ કાંઈ આવેશ કે ઊર્મિનું પરિણામ નથી, પણ તેમના જીવનમાં તે
 જ્ઞાતપ્રેમ થએલો છે, તેમની અપરોક્ષ દૃષ્ટિ કેવળ મનોરાજ્ય નથી, તેથી તે નિઃસ્વર્ગને
 અનુકૂલ નથી પણ પરમાત્મા અને જગત્તો, નિત્ય અને અનિત્ય વસ્તુનો, અને સમષ્ટિ અને
 વ્યક્તિનો, સમન્વય તેમના બાવનામાંથી સુયોગ રીતે કરેલો છે પરમાત્મા સંગ્રહીતો તેમનો
 વિચાર કેવળ 'રસ' તરીકેનો નથી પણ તે પુરુષ છે અને તેણે માનવ ઉદ્ધારને માટે
 વિશ્વની વ્યવસ્થા કરી છે એવો પ્રધાન વિચાર તેમના પુસ્તકમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તેથી
 તેમનું તત્ત્વદર્શન વ્યાપક અને મંદહાત્મક છે મનુષ્યના સાધારણ હર્ષ, શોક, આશા અને
 શ્રદ્ધાના, અનુભવને તેમ જ મંદમારના વ્યવહારના માર્ગને જોઈતા ક્રિસાહ, જગ, અને
 તેમ જ દેશાનંતરની પ્રવૃત્તિને, તેમની ધાર્મિક બાવનાએ યોગ્ય સ્થાન આપેલું છે મનુષ્ય
 જાતિ ઉપર પ્રેમ, અને દેશસેવા એ એમના જીવનનો મહામય છે નિષ્કામ કર્મ કરવા
 એ એમનો નીતિવિહાર છે

મૂળજ્ઞાઈ હીરાલાલ ચોકસી.

ઉત્તમ નવલકથા કોને કહેવી ?

"The plain and direct purpose of the novel is to amuse by a succession of scenes painted from nature and by a thread of emotional nature."

Encyclopaedia.

આજકાલ દ્રવ્યપ્રાપ્તિ તથા સુખશપ્તપ્રાપ્તિ કરવાના સાધનો ઘણાં દર્શક થઈ પડ્યાં છે. પરંતુ મનુષ્ય સ્વભાવ તેમને પ્રાપ્ત કરવા માટે કંઈક રીતે પ્રેરાય છે; એ પ્રેરણાને ફળીભૂત કરવા અસંયમનીય ઉત્કણ્ડા થાય છે; એ ઉત્કણ્ડાને પરિણામે કંઈ કંઈ વિચારો સ્ફુરે છે; અને અમુક સ્ફુરણા દદ થતાં કંઈક અનુભવાય છે. એ અનુભવ તથા તેમાં મળતો અતીવ આનંદ, સાથે સાથે દ્રવ્યપ્રાપ્તિ તથા સુખશપ્તપ્રાપ્તિનો ઉત્તમ ઉપાય એ સર્વનું સંગેહન થતાં ભૂતકાળના ભણકાર, વર્તમાનના વિચારો અને ભવિષ્યના તરંગો લક્ષ્યીભૂત થાય છે. તે જોઈ શ્રોત્રો સચેતન થાય છે, હસ્ત સ્ફુરે છે અને હૃદય હલકાય છે અને આખરે પત્ર ઉપર ચોતાના વિચારો નિયોજી મુકવા દ્રવ્ય-મરાતી લાલસાવાળો ક્ષુદ્ર મનુષ્ય તત્પર થાય છે. આ પ્રમાણે અનુભવ, આનંદ અને સદ્વિદ્યા પ્રત્યેક હૃદયથી ઉપાઈત થએલું ચિત્ર તે નવલકથા કહેવાય. અર્થાત્ "પાશ્ચાત્ય કેળવણીની અસર અને તેની સૂક્ષ્મ ઉડી છાયાઓ માયાવી, ચિત્રો ખડાં કરી મોહ પમાડે છે; અને એ માયાવી વ્હોમાં તથાતો મનુષ્ય આ છાયાને ભૂલિ જઈ જાણે ગૌણ વસ્તુનું આવાહન કરતો હોય એમ નજાય છે." નવારે આમ થાય છે ત્યારે એક ઉત્તમ નવલકથા રૂપી ચિત્ર પ્રગટ થાય છે.

ઉત્તમ નવલકથાની ઉત્પત્તિ મનુષ્યના હૃદયમાં તથા હૃદયી ભાવના અને સદ્વિદ્યાથી ભરેલાં મસ્તિકમાં છે. નવલકથા જનતાવવાની સ્ફુરણા કંઈક રીતે હોવાથી એ ઘણી પ્રાચીન છે; પરંતુ જમાનાતો અને તેને અંગે મનુષ્યના રીતરિવાજ રહેણીકરણી વિગેરેમાં ફેર પડતો હોવાથી પ્રાચીન અને અર્વાચીન નવલકથાના લખાણમાં ઘણો ફેર માર્યો પડે છે. શામળભટ્ટની સાદી પરંતુ બોધદાયક કથાઓ, ભવાઈઆ તથા ભાટચારણોની જોડી કાંઠેલી વાર્તાઓ ટૂંકી નવલકથાઓજ છે. પ્રખ્યાત કવિ ચંદ બહારોટ તથા ખીરખત આતુર્વેની વાર્તાઓ નવલકથાની ઉત્પત્તિ પરાપૂર્વથી ચાલી આવે છે એમ સહાનુભૂતિ આપે છે. 'નવલકથા' જાણ્યા બાદ તેમાં રહેલાં તત્ત્વો, તેમાં રહેલી મીઠાસ તથા પ્રધાનપદ્યે રહેલો ઉપદેશ કેટલે દરજ્જે ઉત્તમ પ્રકારનાં છે તે જાણવું જોઈએ. સત્યતા અને સાહિત્ય, માયિકતા અને અસત્યતા, રસીકતા અને માધુર્યતા કેટલે દરજ્જે જળવાઈ રહે છે તે જાણવું આવશ્યક છે. ઉત્તમ નવલકથાકારનું લક્ષ્યખંડ સદ્ગુણ, કથાનું ગાંભીર્ય, મનુષ્યહૃદય ઉપર પડતી ઉડી સૂક્ષ્મ છાયા અને જનસમાજમાં ઉભાં રહેતા હર્ષ શોકની ગાંભીર્યવાળી સ્થિતિ વચ્ચે અચેતો અનુભવ અને તેથી ધડાએલા સિદ્ધિ નિયમો (principles)ની સંકલના કેવા આકારમાં અને કેવી દૃઢતાથી સંધાએલી છે એ તથા બીજાં ઉત્તમ તરફ નવલકથાની ગુંથણીમાં યોગ્ય અંશે સચવાઈ રહેલાં જોવામાં આવવાં જોઈએ. વસ્તુવિચાર તથા કથા-

મંદસ્થના, નાયકનાયિકા વગેરેની ભિન્નતા તથા એકતા કેટલે દરજ્જે સચવાયેલી રહેલી રહે છે તે, અને સુખદુઃખની કથા હેઠળ નેઓનાં વિચારવર્તન તથા આચરણનું દ્રશ્યચિત્ર આકેખાનું જોઈએ.

સુખ પાત્રો તેમજ ન્દાનાં પાત્રો માત્ર ઉપરજીજ્ઞાસી બોલતાં, વર્તતાં, તથા વ્યવહારમાં પરાવાતા ન જણાતાં તે જગ્યાએ અને તે સમય ઉપર દરકોઈ માણસે કુદરતી અણસાર (instinctively) તેમજ કર્ત્ય હોતે એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવતું જોઈએ. માનવી જીવનની સાર્થકતા તથા સાધુના, દુષ્ટતા અને મલીનતા, સ્વભાવ સિદ્ધ તથા અનુભાવ સિદ્ધ વિચારો અમુક પંક્તિમાં જ (aphorism) સમાજેલાં છે એમ તાદશ જણાવાય તોજ નવલકથા ઉંચા પ્રકારની હોઇ શકે. કારણ કે મનહર થવાં કરતાં મનભર થવાયીજ કથાનું પૂર્ણગૌરવ સચવાય રહે છે.

નવલકથા એ વિનોદનું ઉત્તમ સ્વધન હોવાથી તેમજ તેમાં આછો કાવ્યાશ્રુત અને લોકવ્યવહારના સાધારણ જલને ઘણો ભાગ મિશ્રણ થએલો હોવાથી સ્વભાવિક રીતે તેનાં અસ્તિત્વન પ્રતિ લોકસમૂહની વૃત્તિઓ આકર્ષાય છે. સહેલી અને સમજી શકાય એવી ભાષા હોવાથી તેમજ વાર્તા અગ્રાસાથી વાંચકજીવનું નવલકથા વાંચવા તરફ સહેજ વધારે વલણ રહે છે. જનસમાજનો ઘણો ભાગ સાધારણ જ્ઞાન ધરાવતાં મનુષ્યનો હોય છે અને એવા લોકોને વખતોવખત નવરાશ મળે છે. આ નવરાશનો ઉપયોગ નવલકથા વાંચવામાં કરવામાં આવે છે. માદિલ્લના ખીન અંગો-કાવ્ય, નિર્બંધ, વિગેરે વાંચવા તથા સમજવા ઘણાં મુશ્કેલ પડે છે; તેમજ તેને ખારે યોગ્ય લાભકાત તથા મહેનતની જરૂર છે; પરંતુ નવલકથા એમને એમ વાંચી શકાય છે. સુખાઓની વાર્તાઓમાં વશ થએલાં ચિત્તો તથા મદનવૃત્તિને વશ થએલાં ચિત્તો નવલકથા જોઈ ગાંડા ઘેલાં થઈ જાય છે; અને અદિલ્લના વ્યસનની માફક તેને એવવામાં પોતાના અમૂલ્ય વખતનો ભોગ આપે છે. સાધારણ પંક્તિથી રચાતી પકિતના વિદ્વાનો સુંદરતા તથા તત્ત્વશોધની વૃત્તિથી નવલકથાઓ વાંચે છે; અને સત્યશોધક જનો માનસશાસ્ત્રના અર્થે જ વાંચે છે. આ પ્રમાણે જનસમાજના દરેક પકિતના મનુષ્યો નવલકથા પ્રતિ આકર્ષાય છે.

ઉત્તમ નવલકથાઓ વાર્તાસ્ત્ર સાથે ઉંચી ભાવના અને ઉત્તમ પ્રકારના બોધો આપે છે. તત્ત્વનું અન્વેષણ વધારે દૂર દૃષ્ટિવાળું શીખવે છે અને જનસમાજને ઉત્તરિતો ક્રમ દેખાડે છે. હલકી વાસનાને ઉત્તેજિત કરનારી નવલકથાઓ બોધ આપવાને બદલે હીનકારક નીવડે છે. સુંદર થયું એ સ્ત્રી તેમજ નવલકથાનું લક્ષણ છે; પરંતુ સુંદરતાનો યોગ કરી ક્ષુદ્રક વૃત્તિઓને પોષવી એ ધણું અધમ છે. ઉત્તમ નવલકથા વાંચકના ચિત્તમાં વિશિષ્ટ (excellent) મંસ્કારો બરે છે; અને વાંચકનું હૃદય સમય બનાવી ઉત્કર્ષનો માર્ગ સ્વેચ્છામાં બતાવે છે. આ રીતે ઉત્તમ નવલકથા એ ઉત્તરિતરૂક તત્ત્વની ખાણ છે.

ઉત્તમ નવલકથાની પ્રથના, કથાકારના જ્ઞાન અનુભવ તથા વ્યવહારકૌશલતા ઉપર

આધાર રાખે છે. ઉત્તમ નવલકથાકાર કેવો હોવો જોઈએ તથા તેણે કેવા પ્રકારના લક્ષ્ય-
ખિંદુઓ નવલકથામાં સાચવવા જોઈએ તે આપણે જોઈએ:

ઉત્તમ નવલકથાકારની કુશલતા વાંચક આગળ ઉત્કૃષ્ટ જાવનાથી ભરેલાં ચિત્રો ખડાં કરવામાં રહે છે. નવલકથાના નાયક નાયિકા જોડે તમય થઈ તદ્દપ થઈ જવાથી જ નવલ-
કથાકાર ઉત્તમ પ્રકારની થઈ શકે છે. નવલકથાકાર વાંચક આગળ જે વિચારો નવલ-
કથાદ્વારા મુકે છે તે તેણે અનુભવેલાં કે દીર્ઘકાળે અથાક મહેનત લઈ સંગ્રહન કરેલા હોય
તો જ તે વાંચક ઉપર સચ્ચોટ છાપ પાડી તેનાં હૃદયપટ ઉપર નિરંતર લખાઈ રહે. એવા
લક્ષ્યખિંદુઓ કયા તે આપણે જોઈશું.

- (અ) મંમારની હયાહમકીમાં મુંથાએલાં મનુષ્યોને કાળુભર મળતાં નવરાત્રમાં નવ-
લકથાદ્વારા ધાર્મિક અને નીતિના નિયમો દાખવી કથાના ગીટગસ સહિત
મદુપ્રેશનો મોઝરસ પાછ દેવો
- (બ) અધમ શક્તિવાળા મનુષ્યોને સુંદરતા અને માધુતાના દીપકો દેખાડી તેઓના
ચિત હરી લઈ મ-માર્ગને રસ્તે દોગ્યા.
- (ક) માધુજનોને માધુતા અને નીતિઓધના મનોના ગીતોની વાંસળી વગાડી તે-
ઓની સાધુતા એકદેશીય નહિ પન્તુ સર્વદેશીય કરવાં બલચાવવાં.
- (૧) આજમુઓની સુન્નિ કડાડવી અને ફનાચારીઓને મદ્દમના પથે પાડવા
- (૨) લાલિત્ય-રસ અને હૃદયી કેળવણી ધગવતા મનુષ્યોને ઉત્કૃષ્ટ પગથીયાં દેખાડવાં
તથા વ્યવહારિક તથા આધ્યાત્મિક જ્ઞાનને દંડ કરવાં.
- (૩) દુઃકમાં મંગીન અને સત્યજ્ઞાન ચલાય જતા કેવળ કલ્પનાનો અંચાળ ન રહે
એમ કરવું. વ્યવહારમાં મુંથાએલા કેટલાક મનુષ્યો, અન્ય શક્તિને અગોચર
રહેતા, હોડી કવિતા અનુભવે છે, એવા કમિગરામય જીવનોને પોષવાં.

નવલકથાકારે નવલકથાને ઉત્તમ બનાવવા માટે સર્વ અંશે સાવચેત રહેવાની જરૂર
છે. પાત્રના નામ ઉપરથી તેનાં ગુણો દર્શાવવાં એ રસીકતામાં ખામી આણવા જેવું છે.
પાત્રચિત્રનો વિકાસ ધીમે ધીમે થવા દઇ વાંચનારને પોતાની મેળેજ તેનું સ્વરૂપ બાધવા
દેવાને બદલે એકદમ તેનું વર્ણન કરી નાંખવાથી તેનું બાવદર્શન ઉત્તરતિ પંક્તિતુ થઇ જાય
છે; તેમ જ ગુણ પ્રમાણે નામ પાડવાથી પણ વાર્તા કેવલ અનુભવના નાશ થાય છે.
મનુષ્યના બાવ મનુષ્ય પામે જ બનવાવવા જોઈએ. પાત્રમાં મદ્દવી ઉત્તમતા તેને
શોભતી જ જોઈએ

પાશ્ચાત્ય દેશોમાં નવલકથાએ મંખ્યાર્જય બહાર પાડી છે અને અદ્યાપિ પડતી જાય
છે, તેઓની નવલકથા અને આપણી નવલકથામાં કેટલો અંતર છે કે “આપણા વિદ્વાનોને

મમજી અંતે નવલકથાની રગભૂમિ ઉપર દુર્વિજયી નીવડી મનુષ્યને (વાંચકને) સહ્યોષ છે કે “હે મનુષ્યો, અમારાં કાર્યોનાં ફળ ઉપરથી શીખો કે સત્યનો જય અને પાપનો ક્ષય થાય છે.” એમ જ્યારે પૂણું રીતે ખતાવી શકાય ત્યારે જ નવલકથા ઉત્તમ પ્રગટ કરી શકાય. આવી ઉચ્ચાણયવાળી સાંસારિક નવલકથાઓ જેટલી પાશ્ચાત્ય દેશોમાં સંખ્યાબંધ બહાર પડે છે તેટલી શુજરાતી નવલકથાઓ બહાર પડતી નથી. રે ! ખેદજનક છે કે આવી ઉત્તમનવલકથાઓ માત્ર આંગળીના વેદા ઉપર ગણી શકાય તેટલી જ છે. અને લીધે શુર્જર સાહિત્ય પાછળ પડેલું છે. સાધારણ વર્ગને મનુષ્યોને નવલકથા સિવાય આનંદ ઉદાસ મેળવી બોધ લેવાને નવલકથા જેવું ખીલું કોઈ ઉત્તમ સાધન નથી. માટે ધર્મ અને નીતિનાં તત્ત્વો યોગ્ય પ્રમાણમાં મંમિશ્રણ કરી વાંચકના મસ્તિષ્ક ઉપર સચ્ચોટ અસર કરી દેવી એ એક સાંસારિક નવલકથાના લેખકનો ઉચ્ચાશય હોવો જોઈએ.

(બ) ઉપહાસાત્મક નવલકથા:—(Satirical Novels)

આ પ્રકારની નવલકથાઓ અમુક વ્યક્તિને ઉદ્દેશીને લખવામાં આવે છે. બાપામાં વ્યંચ તથા ઉપહાસ હોય છે. આ નવલકથા સીધી (direct) હોતી નથી; પરંતુ સર્પ-ગતિવત્ (crooked) હોય છે. કોઈ કોઈવાર વર્ષાનિતુની નદીની ભીપણતા ધારણ કરે છે અને કોઈકવાર એક કઠૂમરકરીખોરની માફક અડખડ દસે છે, અને ઉપહાસ કરે છે. આ નવલકથાની ભાષા પણ બમ્બકરેલી અથવા છેલ હોઈ નસ્રતાનો ડોળ (garb) કરી ગંભીરરૂપ ધારણ કરે છે. આવી નવલકથામાં હાસ્ય પ્રધાનપણે હોય છે. ફેટલીક વાર નવલકથાનો નાયક જાતે જ હાસ્યોપાર્જક વસ્તુ હોય છે; અને જાણે નાટ્યરંગભૂમિ ઉપર વિદ્યુત્ક્રમે પાક બજવતો હોય એમ લાગે છે. સુંદર થવું એ નવલકથાનું લક્ષણ છે; પરંતુ સુંદરતામાં પણ હાસ્યજનક ભીપણતા ખનાવવી એ ઉપહાસાત્મક નવલકથાનું લક્ષણ છે. માટે જ આ પ્રકારની નવલકથાઓ લખવામાં ટીકા કરવાનો સ્વભાવ, તથા સુંદરતાનો ડોળ સજવામાં કુશામતાની જરૂરીયાત છે.

(ક) સુંગારીક નવલકથાઓ.

આ પ્રકારની નવલકથામાં પ્રેમરસ, સ્ત્રીઆતુર્ય, વિગેરે સુંગારીક વિષયોનો સમાવેશ થાય છે. કથાના નાયકનાયિકા સંસારી મનુષ્યો હોય છે, પરંતુ તેમના જીવનોને માત્ર ઉપરથી જ નીહાળવામાં આવે છે; અને તેથી કામચત્તિઓને સચેત કરનારા વિષયો સહજ જાણે છે. આવી નવલકથાઓ દિન-પ્રતિદિન મંખ્યાબંધ બહાર પડે છે; પરંતુ એનું વાંચન લાભકારક નીવડતું નથી. જાનમાં આગળ વધેલાં, પિદ્ધાનો તેમ જ સત્યશોધક પ્રતિવાળાઓ આમાંથી પણ સત્ય આળી કહાડે છે. ખીજી વ્યક્તિને માટે એ કુદિત છે. જે નવલકથાકાર ઉત્તમ વેખક હોય તે જ સત્ય મારા પ્રમાણમાં મળી શકે.

વર્તમાનસારસ કમેકમે પ્રદિ પામવાથી નવલકથાના ગંભીર સ્વરૂપો ધારણ થવાં માંડ્યા.

બાટચારણોનાં પાતારસથી ભરેલા દોહરા અદૃશ્ય થવા માંડ્યા. અને અંગ્રેજીબાપાગાનની કેળવણી દિનપ્રતિદિન વધતી જવાથી, તેમ જ ગુર્જરભાષાનો વિષય યુનીવર્સિટીમાં (વિશ્વ-વિદ્યાલયની પરીક્ષામાં) પણ મુખ્ય વિષય તરીકે લેવાતો હોવાથી, એનાં વાંચન પ્રતિ વાંચકનો મોહ વધ્યો. પરંતુ હજી સુધી ગુર્જરસાહિત્યચારીમાં કોઇપણ વિહંગે સ્વચ્છંદપણે વિહાર કર્યો નહતો. માત્ર છુટાંછવાયાં પુસ્તકો નવલકથાઓ લખાતી હતી નવા જમાનાની નવી કેળવ-ણીને પરિણામે થીયુત ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી ગુર્જરસાહિત્યમાં મુવપદ પામી ઝળકી નીકળ્યા. એક તરફથી પ્રાક્રાત્ય કેળવણીની અસર માથે સાથે અનુભવસિદ્ધ ગાન, બીજી તરફથી 'મંસારસુધારા' માટે આસેખવા માટે ધારેલ મદ્યોપદનરૂપ ગંભીર ચિત્ર 'સસ્વતીચન્દ્ર' નામની નવલકથામાં નિયોજનયું. સાહિત્યમાં નવો યુગ પ્રવર્ત્યો. આ નવલકથા લખાઇ પહાર પડ્યાને વધુ સમય થયો નહિ તેવામાં એક ઉત્તમ ગુણવણીવાળી અને અપ્રતિમ દરજ્જે ધરાવતી બીજી નવલકથા (? નાટક) 'કાન્તા' રા મણિલાલની પહાર પડી. મંસ્કૃત સાહિત્યમાં રસિકતા મેળવતા બીજા એક વિદ્વાન રા. રા. દોલતરામ કૃષ્ણરામ પંડ્યાએ 'કુસુમાવલી' નામે બાણભટ્ટ નિખિત કાદમ્બરી હોયની ! એી ગુર્જરસાહિત્યમા સારાં ગાન ધરાવતાં વિદ્વાનોને માટે પ્રગટ કરી. આ નવલકથા એમનો મંસ્કૃતભાષાનુ સારે ગાન તથા તે મંપાદન કરવા માટે લીધેલો અધાક અમ સચરે છે. આ નવલકથા એ કે વિદ્વાનવર્ગમાં ધણી જ માનનીય થઇ પડી છે, પરંતુ સાધારણ જનસમાજને માટે ઉક્ત પુસ્તક, બાપા કડિયુ હોવાને લીધે સમજાઈ ધણું મુશ્કેલ થઇ પડ્યું છે. પરંતુ વસ્તુવિચાર અને નવલકથાની ઉત્તમ ગુણવણી માટે નવલકથાકારને ધન્યવાદ જ ઘટે છે'

મોથી નવલકથા 'મુકુલમર્દન' (નિયોજક રા. કૃષ્ણરામ) મી. રમણભાઈ કહે છે તેમ " મુકુલમર્દન સરખા ગ્રન્થ મોટી ખોટ પુરી પાડે છે, એમ કહેવું અવધાર્ય નથી. મોટી ખોટ એટલા માટે કે વાર્તાસ સાથે હંચી બાવના અને ઉત્તમ બોધ આપનાર અન્યો સાહિત્યને શોભાવે છે અને જનમમાજને ઉજલિની દિશા દર્શાવે છે. " આ ઉપરાંત ગુજરાતી પત્રકાર રવ. ઇન્જારામ સર્વરામ દેશાઇએ પણ નવલકથા પ્રગટ કરાની ગુર્જર સાહિત્યની ઉચ્ચ સેવા બજાવી છે. એમના તરફથી પ્રગટ થએલાં પુસ્તકો પૈકી "શિયાળનો વાઘનખ" 'પદ્મિની' વિગેરે કેટલીક ઐતિહાસિક નવલકથાઓ ઉત્તમ પ્રકારની છે. ઐતિહાસિક નવલકથામાં ઉચ્ચો દરજ્જે ધરાવતી બીજી એક નવલકથા " મેવાડની સંધ્યા " છે. આ નવલકથામાં ઐતિહાસિક બાબતો ઉપરાંત સદ્વિચાર તેમ જ ઉત્તમ ચિત્ર પ્રગટ કરવાની કુશલતા ખાસ જણાઇ આવે છે; અને શૌર્ય, અને કરુણાથી ઉભરાઇ આવતું વાંચકનું હૃદય દ્રવે છે. તદુપરાંત રા. નરશંકર વૃજ્જનશંકરની બનાવેલી ' કરણધેલા "ની નવલકથા ધણી જ પ્રશંસનીય તથા માનનીય થઇ પડી છે. તેનું કારણ એ છે કે એની બાપામાં આવતો જુસ્મો, મીઠાસ અને કરુણારસ તથા બાબરાબૂતથી પ્રગટ થતો બપાનક રસ, તથા સરળતા એ સર્વનું યોગ્ય પ્રમાણુણાં યજ્ઞેહું મંમીશ્રણુ સુવક તથા વૃદ્ધનું ચિત્ત દરે છે. આ નવલકથાની મુખ્યત્વે કરીને "અદ્ભુત નવલકથા (Romance)"માં ગણતરી થાય છે. ઉપહામાત્મક (Satirical) નવલકથામાં 'બદમ્બદ' છે. એ નવલકથા જુના વિચારોને ઉપહાસ કરે છે.

આ ઉપરાંત બીજી ભાષામાં લખાએલી નવલકથાઓનાં ભાષાંતરો ગુર્જરભાષામાં થઇ નવલકથાના આકારમાં પહોર પડ્યાં છે. એવાં ભાષાંતરો પૈકી રા. કૃષ્ણરાવનું “વિરાજ-મોહન” ખંભાળામાંથી, તેમ જ રા. મણિલાલ દિવેદીનું “ગુલામસિંહ” ઇન્ડિયન ભાષામાંથી થયેલું છે. આમાં પણ લેખકની તરવરનો કરવાની કુશલતા, તથા બીજી ભાષામાં તથા બીજા જ જનસમાજને લઈને આલેખાએલાં ચિત્રો પોતાની ભાષામાં આ દેશનાં પાત્રોને અનુકૂળ પ્રમંથો લઈને ખડાં કરવાની ઉત્તમ શક્તિ ખાસ આવશ્યક છે.

મુખ્યત્વે કરીને “નવલકથાની મૂલ્યના” (રા. રમણભાઈ નીલકંઠ-કંઠ છે) તેમ “ત્રણ અંશની છે : ભાવના, કલ્પના અને જનસ્વભાવપરીક્ષા. આ ત્રણ-અંશને-લઈ ઉત્તમ નવલ-કથાનું ચિત્ર ખડું થાય છે. સત્ય તત્ત્વ અને અત્યંતકારને માન્ય આચાર ભાવનામાં આવી જાય છે; આવી ભાવના ખડી થતાં રસ મંદછાયમાં નવલકથામાં પ્રસરે છે. કલ્પના વસ્તુ-મંદકલના રમે છે; સૃષ્ટિલીલાનું વર્ણન, વાગ્યુદ્ધો, સ્ત્રીપુરુષોના લાવણ્યવર્ણનો, મંગીત નૃત્યાદિ વિવિધ રંગો ઇત્યાદિ વસ્તુને લઈ અદ્ભુત ચિત્ર કલ્પનાવડે આલેખાય છે. નાયકનાયિકાના ગુણ દોષો, પાત્રોનો ભેદ-સ્વભાવ-કિંમત તથા અધમતા મનુષ્યની સારીરિક તથા માનસિક નબળાઈ વિગેરેનું યથાર્થિત નિરૂપણ કરવાની શક્તિ જનસ્વભાવ પરીક્ષાની આવી શકે છે.” આ પ્રમાણે ઉપર ગણાવેલાં ત્રણ અંશો જ્યારે યોગ્યક પૂર્ણ ધ્યાનમાં લઈ નવલકથા રમે છે ત્યારે જ તે ઉત્તમ નવલકથારૂપી ચિત્ર દોરી શકે છે.

ઉત્તમ નવલકથાના નાયકનાયિકા અને ઇતિહાસમાં વર્ણવેલાં રાજદારી મુખ્ય સ્ત્રી-પુરુષોમાં મોટા તફાવત એ છે કે ઇતિહાસમાં તેમનું નિરૂપણ માત્ર બાહ્ય દૃષ્ટિથી કરવામાં આવે છે; અને તેઓની હૃદયગીતો જોરલો ભાગ ઇતિહાસની રંગભૂમિ ઉપર ગવાએલો હોય તેટલો જ જનસમાજની દૃષ્ટિએ આવે છે. પરંતુ તેમનાં આખાં જીવનો મંપૂર્ણરિતે નિહાળી શકાતાં નથી. ઉત્તમ નવલકથામાં યાત્રના આંતર અને બાહ્ય ગુણો, તેઓની ભાષા તથા આચરણમાં તરી આવે છે પરંતુ સત્યનો જ પડો ઉત્તમ જીવનકથાકાર ઉઘાડી શકે છે તે ઉત્તમ નવલકથાકાર અથવા ઇતિહાસલેખક કરી શકતા નથી. આટલે જ અંશે નવલકથા અને ઇતિહાસ અપૂર્ણ દરજ્જે ધરાવે છે. નવલકથામાં આમ નહિ થઈ શકવાનું કારણ એ છે કે નવલકથાનો લેખક ન્હાની ન્હાની બાબતોના નિરૂપણમાં મુશ્કેલી રહેવાથી મુખ્ય પાત્રોના યથાર્થિત ગુણદોષ બતાવવાનો કુંક સમય એની પાસે રહે છે. એમ છે તોપણ ઉત્તમનવલકથાના લેખકનું ભૂલણ એ હોયું જોઈએ કે તેણે ચિત્રેલા નાયકનાયિકાના ગુણ દોષ મંપૂર્ણ રીતે ખડાં કરવાં. ઇતિહાસ અને નવલકથામાં બીજો ભેદ એ છે કે ઉત્તમ નવલ-કથામાં, નવલકથાનાં લેખકનું જીવનચરિત્ર ઐતિહાસિક થઈ ગયેલું માલુમ પડે છે. પરંતુ ઐતિહાસિક પુરૂષના જીવન આ લેખનમાં યા ઇતર સદૃશકલ્પના જીવનકથામાં એ તેમ કરી શકતો નથી. કારણ કે ઇતિહાસ તથા જીવનકથાના લેખકો ત્રીજાપુરૂષ તરીકે જીવનપોથીનાં પાત્રો લેકે છે. મહાન નેપોલીયનનું જીવનચરિત્ર લખનાર ‘એબ્ડ’ (Abbot) અથવા પ્રાખ્યાત વીર, નેલ્સનનો જીવનકથાકાર ‘સાઉથી’ (Southey) પોતે ‘નેપોલીયન’ અને ‘નેલ્સન’ બની શકતાં નથી. પરંતુ એક ઉત્તમ નવલકથાનો લેખક પોતે નવલકથાનો

નાયક બની શકે છે નાટક જે કાર્ય બજાવી શકે છે તે નવલકથા ધણી સહેલાઈથી બજાવી શકે છે. નાટકની છાપ કેટલીકવાર તલ્લચ હોઈ, જે વેગમાં એ પ્રવેશે છે, તે વેગમાંનીસરી જાય છે. પરંતુ નવલકથાની ઊંડી અને સચ્ચોટ છાપે વાંચકના ઇતરપટ ઉપર લખાએલી રહે છે. માટે જ નાટક અને ઉત્તમ નવલકથા એ સાહિત્યમાંની હૃદયવેલી એ સગી બહેનો છે (twins sisters) એમ ;કહીએ તો ખોટું ન કહેવાય. રા રમણભાઈ એમના 'કવિતા અને સાહિત્યના,' ગ્રંથમાં કહે છે તેમ " સર્વાનુભવ રસિકકવિતાના સ્પટિરચના, પ્રસંગ અને જનસ્વભાવ એ ત્રણ વિષયો નવલકથામાં અન્તર્ભૂત હોય છે, અને કવિના સાથે તેમનું મળતાપણું એમાં જ છે. તેમ જ, એ કવિતાથી તેનું ઉતરતાપણું મધમધ રચનામાં છે. " એ કવિતામાંની દરમ્ય કવિતા નાટકના જે ત્રણ મુખ્ય અંશ રસ, પાત્રભેદ અને વસ્તુ-સંકલના રા. નવલકથાએ ગણાવ્યા છે તે પણ ભાવના, કલ્પના અને જનસ્વભાવ પરીક્ષામાં આવી જાય છે. "

આટલું વિવેચન કર્યા બાદ ઉત્તમ નવલકથા કોને કહેવી એ નિર્ણય કરવાનું રહે છે ઉત્તમ નવલકથા એ સંસાર સુધારાનું પ્રથમ પગથીજ છે, એમ ઉપર બતાવ્યું છે. હવે જે વસ્તુ સુધારાની ઉત્તમ વસ્તુ છે, તેની ઘટના પણ ઉત્તમ પ્રકારની હોવી જોઈએ, એટલુંજ નહિ પરંતુ તેની જનમમ્મા ઉપર થતી અસર પણ ઊંચા પ્રકારની હોવી જોઈએ. જે ઉત્તમ દુષ્ટ મેળવવાની આશા હોય તો તેનું વૃક્ષ પણ ઊંચા પ્રકારનાં બીજવાળું તથા યોગ્ય સંભાળ લઈ ઉછેરવું જોઈએ. નવલકથાની બાબતમાં પણ એમજ સમજવું. જેમ નવલકથાનો લેખક ઊંચી કેગવણીવાળો તેમ તેની નવલકથા સારા અંશવાળી સમજાવી. પરંતુ જ્યાં ધન મેળવવાની છતાસાથી નવલકથાઓ લખાઈ બહાર પડે, ત્યાં તો કેવળ પૈસે શેરનીજ વસ્તુ (Catch penny publications) સમજાવી. જે નવલકથા ઉત્તમ પ્રકારની હોય તો તેના અક્ષરેઅક્ષર કોમની સમજાવા. ઊંચા પ્રકારનું પુસ્તક એ 'અક્ષય કીર્તિનો વારસો છે, તેમજ ધનનો ગંબાર છે.' માટે નવલકથાકારનું તો લક્ષ્ય ઉત્કૃષ્ટ વિચારોનો 'અંચલ કરી સદ્વિદ્યાનાસંભાર સદિત વાંચકને માટે સુધામય ભોજન તેવાર કરવા તરફ હોવું જોઈએ. જે કામ ઉત્તમ નાટ્યકાર બજાવી શકે છે તે કામ ઉત્તમ નવલકથાકાર પણ ધણી સારી રીતે કરી શકે છે એમ ઉપર જણાવ્યું છે તે વચાર્થ છે; કારણ કે નવલકથાના પાત્રો એ સંસાર નાટકના મનુષ્યો છે. નવલકથાની રંગભૂમિ તે દુની-આની રંગભૂમિ છે. આટલા ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે ઉત્તમ નવલકથામાં દુષ્ટ સારા સારા પાત્રો હોય તેને ' સીનેમેટાગ્રાફ 'ની ' ફીલ્મ ' ઉપર કામ કરવાં હોય; પરંતુ બન્ને (સારાં અને નરમાં) પાત્રો કહી તેઓ જાણે નગર આગળ પોતાનાં દૈનિક કાર્યો કરતાં હોય તેમ થવું જોઈએ. દુષ્ટા ઉપરના રંગથી સિદ્ધિ થતી નથી. અંદરથી તથા બહારથી દરેક પાત્રોના યુજ્ય હોવાનું તાંદરા ચિત્ર તેઓની વાણિમાં તથા કાર્યોમાં ખરું કરવું જોઈએ. પ્રખ્યાત નાટ્યકાર તથા મદાન કવિ ' શેક્સપીયર ' ' Shakespearo 'ના પાત્રો વિષે એમ કહેવાય છે કે " Not one of them is twice drawn. " એટલું એક પાત્ર એણે કરી કહ્યું નથી. આનુષ્ઠાન તથા મનુષ્યની દરદાઈ પ્રસંગમાં થતી રિધતિ;

ચિત્તાર વિગેરેનું જેમ ધાતુ અવલોકન તેમ પાત્ર ચિતરવામાં કુશળતા આવી શકે. તદ્દપ-
રાંત નવલકથામાં આવતા પ્રમંગો તથા વસ્તુચિત્તાર ઉપર ધ્યાન અપાવું જોઈએ. સ્થળોનાં
લાંબાલાંબા વર્ણનો લખી પુસ્તકનું કદ મોટું કરવામાં ધણું લેખકો નવલકથા ઉત્તમ બના-
વવાનું સાધન સમજે છે. પરંતુ એ તેમની ભૂલ છે. “માથા કરતાં મનોહર ભારે” બના-
વવાથી કેવળ આકૃતિ બેડોળ લાગે છે. સ્થળનો યોગ્ય ચિતાર આપી શકાય એટલા
વર્ણનથી બચે છે. વળી જે જાતનાં પાત્રો કાર્યો કરવાનાં હોય તેને અનુકૂળ સ્થળ-સ્થિતિ
મુકાબી તે વધારે દોષે છે. ગંભીર પ્રમંગ વખતે પ્રાતઃકાળનું વા સાંધ્યનું આહું અજળવાણું
યોગ્યતામાં કંઈક વધારો કરે છે. ધાતું અરણ્ય કે મોટા વિકાળ પહાડો વચ્ચેની ખીણો
યા તેમાં પડેલી ભેખડોવાળી જગા કંઈક, સ્થળ બાળતમાં લાયક જગ્યા ગણાય. પરંતુ તેને
જરૂરે સમુદ્ર કિનારે આવેલા પુષ્પવતાથી જૂઠી રહેલો બાગ અને સહવારનો રમણીય સમય
એ સ્થળ-સમયમાં અયોગ્ય સ્થાને ગણાય. આવી ભૂલો ઘણી નવલકથામાં જોવામાં આવે છે.

બાપા એ નવલકથાનું ભૂપણ છે. હાલમાં કેટલીક નવલકથામાં બાપા ધણી કિંમત
માલૂમ પડે છે. તેના કારણમાં કેટલાકનો, બાપા જેમ અને તેમ સંસ્કૃતમય લખવાનો
ધરિદો હોય છે. આ ભૂલ ધણી સામાન્ય છે. ‘ક્રીડી’ને બદલે ‘પિપીલિકા’ લખવાથી
ઢાંઢી બાપા બેડોળ લાગે છે; માટે સામાન્યની “સાદી બાપા, સાદી ક્રીડી, માદી વાત
ચિત્રેક” એ ધ્યાનમાં રાખવું આવશ્યકનું છે. છેક સંસ્કૃતમય પણ નહિ તેમ છેક કંઈ પણ
નહિ પરંતુ જેમ બોલવું તેમ મંસ્કૃત (સારી કેળવાયલી) બાપામાં લખવું એજ ઉચિત
ગણાય. અસ્મિત્વ શબ્દોનો કદાપિ પણ ઉપયોગ થયો ન જોઈએ.

મોટા મોટા અલકારો વાપરવાથી બાપા શોભે છે એમ માનવું એ ભૂલ છે. એક
ન્દાનો ન્દાનો બાળકને દશશેર વજનના આબૂપણો પહેરાવ્યાં હોય તો તેથી તે ઉચ્ચ
બેડોળ દેખાશે. અને તેનાથી ટટાર ઉભા પણ રહી શકાશે નહિ. માટે નવલકથામાં સારી
સાદી બાપા લખાવા માટે કાળજી રખાવી જોઈએ.

નવલકથા એ એક સાહિત્યનું અંગ છે. અંગ જે સ્વચ્છ અને સાફ હોય તોજ સા-
હિત્ય શોભે. જનસમાજ ઉપર ધણી અસર નવલકથા કરી શકે છે; કારણ કે નવલકથા
એ સામાન્ય જનસમાજથી સહેલાઈથી સમજવાનું સાધન છે. એટલું જ નહિ પરંતુ
નવરાશના વખતમાં વખતની કીમત શીખવવાની ઉત્તમ પ્રકારની તક છે. માટે જ નવલ-
કથા સાહિત્યને ઉચ્ચ યા નીચ સેવા બજાવી શકે છે. ઉડી તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરેલી રસમતા-
વાળી કવિતાનું જ્ઞાન વિરલ હૃદયના માનવીઓ અનુભવે છે; પરંતુ મંસારની હચકાહચકી-
માંથી ધડીક બે ધડીક નવરાશ કાઢી માનવી હૃદયની નવલકથાની છાપમાં પડેલી ઉડી
કવિતા અનુભવવા માનવી હૃદય તલસે છે. એની તૃષા છીપાવવી, અજ્ઞાન વિષને બદલે
જ્ઞાનસુધા પામ દેવી એ કામ ઉત્તમ નવલકથાના લેખકનું છે.

એડિન્સ્ટન કોલેજ,
‘સરસ્વતી વિહાર મંદિર,’
મોહાશુદ્ધ અષ્ટમી. તા. ૨૩-૧-૧૫.

“ચન્દ્રમૌલિ.”

પહેલી ગુજરાત કેળવણી પરિષદ.

“ Millions upon millions of children are waiting to be brought under the humanising influence of education. The increased efficiency of the individual, the higher general level of intelligence, the stiffening of the moral backbone of large sections of the community,—none of these things can be done without education. In fact the whole of our future as a nation, is inextricably bound up with it. If we want our country to advance, there is only one way, and that is that the mass of the people in this country must be raised to a higher level ”

(G. K. Gokhale)

૧. આપણા દેશમાં સને ૧૮૨૩ માં જાહેર કેળવણી આપવાનું મરકારે નક્કી કર્યું, ત્યાર પછી કેળવણી ધીમે ધીમે વધતી ગય છે; પણ દેશની વસ્તી અને લોકની જરૂરીઆતના પ્રમાણમાં તે ઘણી જ જુજ છે એમ નિશંક કહી શકાય એમ છે. અત્યાર સુધી રાજ્ય-સત્તાનાં અમુક દૃષ્ટિબિંદુથી કેળવણીની પદ્ધતિ અને તેનું પ્રમાણ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. આ વસ્તુસ્થિતિમાં ઘણો ફેરફાર કરવાની જરૂર છે. કારણ કે રાજ્યનું હિત તે ઘણી વખત પ્રભુનું હિત હોતું નથી. તેમ જ પ્રભુની સામણી, તેમની હાજતો, અને ભાવના કેવા પ્રકારની છે તે રાજ્યના અધિકારીને બરાબર જણાતું નથી. દેશના કબાણને માટે તેમ જ રાજ્યની આબાદીને માટે પ્રજાના વલણને અનુરૂપ કેળવણી અપાવી જોઈએ. તે કિપરાંત રાજ્યતંત્ર હમેશાં અમુક ગરૂની જ અંદર કામ કર્યા નામ છે, અને જ્યારે આપું મંરકારમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર લાગે છે ત્યારે તે ઘણો ધીમે ધીમે અમલમાં મુકાય છે. રાજ્યનંતની પ્રવૃત્તિ ઘણી ખરી ધીમી હોય છે, એટલું જ નહિ, પણ તે નવીન પ્રયોગો અજમાવવાને અચક્કા હોય છે. મંરકાક વૃત્તિ એ રાજ્ય મળાનું મુખ્ય લક્ષણ છે, ત્યારે વ્યક્તિત્વ અને નવીન શોધ એ જનમંડળમાં રહેતા મનુષ્યની ખાસીયત હોવી જોઈએ; કારણ કે જ્યારે રાજ્યમાં નવીન ચૈતન્ય આવી શકતું નથી, ત્યારે તેની બધી પ્રવૃત્તિ જડવત થાય છે, અને પ્રગતિના અભાવે ખીળ દેશની હરિશ્ચપ્તમાં તે હલકા પડે છે. જે દેશમાં રાજ અને પ્રજામાં એક જ ધર્મ, જાતિ અને રીત રિવાજ છે, તે દેશમાં આ સત્યની ઉપયોગિતા જેટલી છે, તેના કરતાં આપણા દેશમાં તેની વિશેષ જરૂર છે. આપણા રાજ્યકર્તાની ભાવના, તેમનો ધર્મ, તેમની માંમારિક વ્યવસ્થા, તેમ જ તેમના ધર્મ મંબંધીના વિચારો આપણી ભાવના અને સાંસારિક તેમ જ ધાર્મિક વલણથી ઘણા જુદા પડે છે; તેથી તેમનો દૃષ્ટિકોણ (angle of vision) સુધારવાને માટે આપણે આપણું દૃષ્ટિબિંદુ તેમના મન આગળ ખસું કરી દેવું જોઈએ. આ ઉદ્દેશથી આપણા પ્રાંતમાં કેળવણી મંબંધી વિચાર અને ચર્ચા કરવાને પહેલ પહેલી પરિષદ ગયા અક્ટોબર મહિનામાં ભરવામાં આવી હતી. પરિ-

પદ્મની અંદર જે નિહાનોએ ભાગ લીધો હતો તથા તેમાં જે વિષયોની ચર્ચા કરવામાં આવી હતી, તે જોતાં પરિવ્રજીત હાંમ ધાર્યા કરતાં વધારે સફળ થયું છે, એમ કલા સિવાય આસે એમ નથી.

૨. પ્રમુખ સાહેબ ઓન. મિ. સેતેત્રવાડે, તેમના બાપણની અંદર બ્રિટિશ અમલ નમ્યા પછી જાહેર કેળવણી કેવી રીતે વિદ્યાસ પામી છે, તથા તે મંબંધમાં જુદી જુદી વખતે કેવી રાજ્યનીતિ સ્વીકારવામાં આવી હતી, તેનું સાફ દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. તેમનું સમગ્ર બાપણ ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિથી તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. આપણા દેશમાં કેળવણીની પદ્ધતિમાં કેવી રીતે વખતો વખત ફેરફાર થયા હતા તેનો ખ્યાલ આપ્યા પછી આપણા દેશમાં કેળવણી કેટલા જુદા પ્રમાણમાં છે, તે આંકડાથી સાબીત કરી બતાવ્યું છે. મુખ્ય ઇલાકામાં આસરે ૨ કરોડ અને ૧૦ લાખની વસ્તી છે તેમાં ૨ કરોડ, ૫૦ લાખ વાંચી લખી શકતા નથી; એટલે રૂબરૂ ૧૮ માણસ જ લખી વાંચી શકે છે; આખા દેશમાં સૈકડે ૬૫ ટકા નિરક્ષર છે. સરેરાશ ૫ ગામમાં એક જ નિશાળ છે અને ૪૫ ગામડામાં એક કન્યાશાળા છે. આખા ઇલાકામાં ૧૭,૫૭૪ વિદ્યાર્થીઓ ઇંગ્લેન્ડ કેળવણી લે છે અને આખા દેશમાં ૧૩,૪૪૧ કન્યાઓ ઇંગ્લેન્ડ બજે છે. આખા દેશમાં ૧૭૯ કોલેજો છે; તેમાં મુખ્ય ઇલાકામાં ૧૫ છે. આપણા દેશની વસ્તી અને ઉપરની મંખ્યા જોતાં કેળવણીમાં આપણે કેટલા પડાત છીએ, તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. સને ૧૮૭૨ માં જાપાનના કેળવણીના ધારામંડલમાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે “ હવે પછી સર્વથા વર્ગ કે જાતિના કોઈ પણ ભેદ વગર, કોઈ પણ ગામમાં વિદ્યા વગરનું એકે ઘર નહિ રહે; અને કોઈ પણ ઘરમાં એકે અબણ માણસર હશે નહિ. ” આપણે ત્યાં કેળવણી મંબંધી રાજ્ય તરફથી ઉદાર નીતિ જાહેર કરવામાં આવી છે; પણ તેનો અમલ પૈસાની તંગીને લીધે નહિ જ જવેલ થયો છે, ત્યારે જાપાન પચાસ વર્ષમાં કેળવણીમાં એટલું બધું વધ્યું છે કે તે યુરોપ અને અમેરીકાના કોઈ પણ દેશની સાથે હરિદ્રામ કરી શકે એમ છે. કેળવણીના ફેલાવા મંબંધી કેટલાએક પ્રસિદ્ધ કવિ યોગેનું વાક્ય ટાંકે છે કે “ યોગેન જ્ઞાન એ ભયંકર ચીજ છે ” પણ તેઓ ભૂલી જાય છે કે તદ્દન અજ્ઞાન એથી પણ વધારે ભયંકર ચીજ છે: યોગેન જ્ઞાન એ બીલકુલ અજ્ઞાન કરતાં વધારે સાર છે.

મિ. સેતેત્રવાડે કેળવણી મંબંધીની બ્રિટિશ રાજ્યનીતિ કેવા પ્રકારની અને હાલમાં કેળવણી મંબંધી આપણી સ્થિતિ કેવી છે તે બતાવ્યા પછી આપણી હાલની કેળવણીમાં શું ખામી છે તે તરફ આપણું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. તે મંબંધમાં પહેલી બાબત એ છે કે સર્વ વિદ્યાર્થીને લગભગ એક જ જ્ઞાનનું શિક્ષણ મળે છે. હાઈસ્કૂલ કે કોલેજ છોડ્યા પછી ઉદર-નિર્વાહ કેવી રીતે કરવો તેનું કંઈ જ શિક્ષણ આપવામાં આવતું નથી. જેને ઇંગ્લેન્ડમાં સાહિત્ય કેળવણી (Literary education) કહે છે તે જ અધા વિદ્યાર્થીને લેવી પડે છે, અને તેથી પૈસાનો ખાલી વ્યય થાય છે. જે વિદ્યાર્થીને કેવળ ગાંતસિક વિજ્ઞાનની—મંદકારની જરૂર છે તેણે જ કોલેજનો અભ્યાસ શરૂ કરવો જોઈએ, ખાખીના બીજા અર્ધમાં વહેવાર મંધાતું

કામ શિખવું જોઈએ ઘણા વખતથી 'ઉપયોગી' કેળવણીને માટે આપણા લોક કડવી દરિયાદ કર્યા બન્યા છે. પણ તે સમયી કંઈ પણ ઉપાય હજી સુધી યોજવામાં આવ્યો નથી હાઇસ્કૂલના અભ્યાસક્રમ વિશે જોલતા પ્રમુખ સાહેબે જણાવ્યું છે કે ગણિત, વિદ્યા, ઇતિહાસ, ભૂગોળ જેવા વિષય પાઠ્યમા ધોરણ સુધી તો ફક્ત ગુજરાતી દ્વારા જ શિખવવા જોઈએ, અને હેલા જે ધોરણમાં બધા વિષય ઈંગ્રેજી દ્વારા શિખવવા જોઈએ. આશિસ્ત્રી કેળવણી સમયી તેમના વિચાર પૂર્ણબાદ અને માન રિપેના છે, પણ તે માથે યાદ રાખનાની જરૂર છે કે વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યની બુનના આપણા દેશમાં નવીન છે અને તેને કેટલોક અનિટ પરિણામ ઉપજવાનો ભય છે, પણ તેથી તેના જે ગુભ ફળ છે તે અટકાવાની જરૂર નથી હાનમાં સરખાર તરફથી નીતિની કેળવણી માટે ગોઠવણ કરી છે તેમાં દંઢ નિશ્ચયવાળા અને ઉત્તમ આશિસ્ત્રાળા શિક્ષકની ખાસ જરૂર છે એ તેમના બાપણમાં મનન કરવા યોગ્ય બાબત છે, પણ સાગ શિક્ષકોને નિચા કરતા પૈસાની તગીને સનાન આની ઉમેરો રહે છે શિક્ષકના ધધાની પ્રતિષ્ઠા વધરી જોઈએ એ સરખારે જાહેર રીતે બતાવી આપવું જોઈએ બીજા દેશમાં સારા પગાર ઉપરાંત તેમને હોદ્દા હાઈબ્રિટના જાજ જેવો હોય છે અને તેમને કેના વર્ગમાં સારા પૈસાન માટે સારો પગાર સ્વાર્ગ ગાપનામાં આપે છે નના પ્રયોગ માટે શિક્ષકને નિજા છૂટ મળી જોઈએ, એ પણ અગત્યની બાબત છે જે દેશમાં દરેક બાબતને માટે રાજ્યના નિયમ હોય છે અને વ્યક્તિને સ્વતંત્રપણે પ્રયોગ કરવાને છૂટ હોતી નથી ત્યાં વિચાર અને આચાર અત્રાલ હોય છે અને નીન મત્ય કે પનાને માટે

અનમશ હોતો નથી પ્રજાના સહારની ફરજી જરૂર છે તે પણ પ્રમુખ સાહેબે જણાવ્યું છે અને કેળવણીથી પ્રજામાં અમતોર દેનાય છે તે વાત તદ્દન ગનત છે એમ એમણે સ્પષ્ટ કહ્યું છે આપણા દેશમાં કેળવણી ક્રાપાદાનધ વધરી જોઈએ અને તે આપણી ખામ માગણી છે એ બાબત તેમને ભાગ મૂકીને જણાવી છે

૩ મિ સેતનાડના બાપણ કરતા મિ નાજનાનનું બાપણ સધારે નિગાજ દરિયાઈ અને નિહા મીમથી ભગૂર છે એમ મદજ જણાવ્યું આવે છે તેમણે દરેક પ્રમગની કેળવણી સધી હાનમાં આપણી સ્થિતિ કેવી છે તે નિખાનસ વિવેચનથી બતાવી આપ્યું છે, તેમ જ કેળવણીના વિષય, શિક્ષણપદ્ધતિ કેળવણીની ભાવના વગેરે બાબત ઉપર એક મનન કરના યોગ્ય બાપણ આપ્યું છે બીજા દેશમાં કેળવણીના કેના નયોગ થાય છે તથા ત્યાં લોકનાગણી કયા પ્રમરની માગણી કરે છે એ જાખના દંદીદથી સચોટ રીતે સાનીવ મરી આપ્યું છે મિ જીવણવાનનું બાપણ નજનીય ભાવના કેવી રીતે વૃદ્ધિ પામે તે આરાયથી લખાએલું છે અને તેનો મુખ્ય મુદ્દો નજની ઉત્તતિ છે એ દરેક દમગમથી મળી આવે છે તેઓ જણાવે છે કે "લગમગ ૧૯૦ વર્ષથી બ્રિટિશ નજની સાથે આપણે મધ જોડાયો છે છતાં કેળવણીના સમધમાં આપણો દેશ આટલો બધો પડત રહ્યો છે તે ઘણું ખેદજનક છે .. અસલના સનાયેત્યાગી નરિ સુનિઓના શરડળીમાં હજારો વિધાર્થી આ ઉચા પ્રમરની કેળવણી માગપો ઉપર જોળે મૂખ્યા સિનાય, લેધ રમતા, હતા યુનાટેડ સ્ટેસમાં એવો નિયમ અગીમર મ્શએતો છે કે "પ્રજાના બાગમ એ

તેમની દોલત છે અને તે મુડીનો યોગ્ય ઉપયોગ કર્યાથી, તેને જાહેજલાલી અને (સુખી) જીવન પ્રાપ્ત થાય છે... દરેક અમેરિકન બાળકનો સામાન્ય હક્ક મદત કેળવણી મેળવવાનો છે, અને દરેક વ્યક્તિ પાસેથી, તેને બાળક હો કે ન હો તો પણ તેની માલમતા ઉપર વેરો લે છે. નિશાળમાં વધારે પૈસા રાખ્યાથી તે સુધરે છે, અને તેથી વધારે કાર્યસાધક નાગરિકો પેદા થાય છે, અને તેવા નાગરિકો વધારે પૈસો મેળવે છે.” સરકારના ખર્ચમાં કંઈ કાપકુપ કરવાની હોય છે તો પહેલે જાણે કેળવણીખાતું આવે છે. હાલના સમયમાં આ બાબતનો અનુભવ આપણને થઈ ચુક્યો છે. જ્યાં સુધી સરકાર તેમની ઉદાર રાજ્યનીનિતે અમલમાં મૂકે નહિ ત્યાં સુધી કેળવણીના સંબંધમાં આવી ફરિયાદ રહેશે એ નિઃશંક છે. રાજ્યની ફરજ ફક્ત જનમાલતું રક્ષણ કરવું એ જ નથી પણ પ્રજાની સર્વ પ્રવૃત્તિને ઉત્તત કરવી એ તેનો ખાસ ધર્મ છે. વળી હાલના જમાનામાં સિદ્ધ થઈ ગયું છે કે રાજ્યસત્તાને વધારે અવકાશ મળવો જોઈએ અને કેટલીક વખત વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનો ભોગ ખુશીથી આપવો જોઈએ એ રાજ્યને વધારે સત્તા અપાવવી જોઈએ એમ સ્વીકારવામાં આવે તો તેની સાથે પ્રજાહિતનાં કામ પણ સરકારે પોતાની ફરજ તરીકે બજાવવાં જોઈએ. પ્રજાની કળાવણી એ તેમાંની એક ફરજ છે. દરેક સુધરેલા દેશમાં હાલમાં મદત અને ફરજિયાત કેળવણી આપવી એ તેની પહેલી ફરજ ગણે છે. કોઈપણ દેશમાં જનસમૂહને કૌથી રીતે કેળવણી મળે છે, એ ત્યાંના રાજ્યતંત્રની પરીક્ષાનું ધોરણ છે. પ્રાથમિક શિક્ષણ મંબધે બોલતાં તેમણે જણાવ્યું છે કે, જ્યારે પાશ્ચાત્ય દેશમાં હાલની પ્રાથમિક કેળવણી અસ્વાભાવિક છે અને તે સુધારવાને માટે ઘણા પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે એનું ત્યાંના વિદ્વાનો જાહેર કરે છે, ત્યારે આપણા દેશની કેળવણી કેટલી બધી પછાત અને હલકા પ્રકારની છે તેનો ખ્યાલ કરવો મુશ્કેલ નથી. કોલેજોની મંખ્યામાં વધારો, રાષ્ટ્રીય ભાવનાની કેળવણી; સ્વદેશી સાહિત્ય, અને જ્ઞાનને ઉત્તેજન, માતૃભાષાદ્વારા કેળવણી, અને ફક્ત સાહિત્યના અભ્યાસ સિવાય હુન્નર અને ધંધાને લગતી કેળવણીના સંબંધમાં, તેમણે માર્ક વિચેચન કર્યું છે. બીજા દેશમાં કેળવણીના વર્ગને મુલકી તેમ જ લશ્કરી ખાતામાં ઉગી જગા મળે છે; પણ આપણે ત્યાં તો ફક્ત મગજની જ કેળવણી હોવાથી તેમ જ અન્ય કારણોને લીધે, આપણે હલકી નોકરી કરવી પડે છે. હાલની કેળવણીથી સ્વાધ્યયનો ગુણ આપણામાં આવતો નથી, અને તે ઘણી મોંઘી છે; વિરોધમાં તે વેહવાડ નહિ હોવાથી ઘણી નિરાશા ઉત્પન્ન કરે છે. ઔદ્યોગિક કેળવણીથી જે સ્વાધ્યયનો ગુણ આવે છે તેની તેમણે દિમાયતી કરી છે. શ્રીશિક્ષણના સંબંધમાં પણ કન્યાશાળાની નજીવી મંખ્યા; ઉચ્ચ શિક્ષણનો અભાવ, અને આપણા દેશની સ્થિતિને અનુસરી શિક્ષણ મળતું જોઈએ એ બાબત પણ સ્પષ્ટ કરી છે. કેળવણીનો હેતુ પરીક્ષા માટે તૈયાર થવું એટલું જ નહિ, પણ શરીર, મન, હૃદયની મમપ્રમાણુ ખીલવટ; તેમ જ વહેવાર જ્ઞાન અને ધંધાની માહિતી એ અગત્યની બાબત છે. વિચારશક્તિને ઉશ્કેરે અને ન્યાયપુરઃસર અનુમાન કરવાની ટેવ તેમ જ હલકા અને હિંમતના-ગુણો ઉપજાવવા એ ખરી કેળવણીનું લક્ષણ છે.

જાપાનની “ ખુશીદો ” ની ભાવના કેળવણીમાં અમલમાં મૂકાવી જોઈએ. રમત ગમત,

અને કસરતથી નીતિનો વિકાસ સારો થાય છે તે ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. શારીરિક કસરત સાથે માનસિક નિયમન અને ખીલવટ માટે રસિકકળાની પણ જરૂર છે. કેળવણીમાં ઇંગ્લેન્ડ અમલદારોને અને પ્રાથમિકશાળાના શિક્ષકને જે પગાર મળે છે તે મરખાપી નેતાં દેટલો મ્હોટો બેદ માલમ પડે છે તે ધ્યાન ખેંચનાર છે; કારણ કે દુનિયાના કોઇપણ દેશમાં આટલો મ્હોટો તકાવત જણાતો નથી. આ બેદ સાથે “પ્રેવિનશીઅન્સ” અને “ઇમ્પીરીઅલ” નોટરીનો જે બેદ છે તે આપણને સંપૂર્ણ રીતે હલકા પાડે તેવો છે. આ બાબત ઘણા દાખલાથી તેમજે રજૂ કરી છે. ઇંગ્લેન્ડ અમલદારો પ્રમોગ્રાપ્ત આપણને બોધ કરે છે કે શિક્ષક અને વકીલના ધંધામાં ઘણાં માણસો બેડાયાં છે, માટે ખેતી હુત્તર અને વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ; પણ તેને માટે ક્યાં સગવડ છે? તેમના આપણનો નીચેનો ફકરો વિચાર કરવા જેવો છે:—

“The most valuable assets of a nation are its children. It is the duty of the state to see that every one of them is properly fed, kept in good health, and educated. A Government which does not do this is guilty of neglecting one of its primary duties.”

૪. આ બે આપણની આવી રીતે સમાલોચના કર્યા પછી પરિપક્વ હસાવ તરફ જોઈએ. પરિપક્વમાં પ્રાથમિક, માધ્યમિક, અને પાઠશાળાની કેળવણી અને હુમર ઉદ્યોગના શિક્ષણ ના લગતા ઉપયોગી હસાવ પસાર કરવામાં આવ્યા છે. આ વખતે પરિપક્વ કાર્યક્ષેત્ર વધારે વિશાળ હોવાથી કેટલીક ઉપયોગી બાબત રહી ગઈ છે. જેવી રીતે યુનિવર્સિટીનું શિક્ષણ દેશની ઉન્નતિ માટે ઘણું જરૂરનું છે તેવી જ રીતે પ્રાથમિક કેળવણી પણ અગત્યની છે. જ્યારે આપણા ઇલાકામાં નવીન અભ્યાસક્રમ દાખલ કરવામાં આવ્યો ત્યારે કિન્ડર્ગાર્ટનનું શિક્ષણ શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું. અને તે હેતુ જરૂર લાવવાને માટે બાળકની ઉમર, શાળામાં દાખલ થવાને માટે, ચાર વર્ષની નહીં કરવામાં આવી હતી, એટલે હાલમાં મામાપો પોતાના છોકરાને ચાર વર્ષ પૂરાં થએ નિશાળમાં મૂકે છે; પણ સરકારે કિન્ડર્ગાર્ટનનું શિક્ષણ કમી કર્યું છે, અને તેથી કુમળા બાળકોને અણુષ્ટ શિક્ષકોને હાથે ધણી બોલે ખમવો પડે છે. તેમને બાળસ્વભાવનું જ્ઞાન હોતું નથી, તેમ જ જ્ઞાન પણ થોડું હોય છે, તેથી તેમની શિક્ષણપદ્ધતિથી બાળકની સ્વાભાવિક શક્તિ ઘણી કુદિત થઈ જાય છે. આ કારણને લીધે શાળામાં દાખલ થવાની ઉમર વધારવાને હસાવ પસાર કરવાની જરૂર હતી. તેમ જ કિન્ડર્ગાર્ટન જેવા ઉપયોગી વિષય ઉપર હાલમાં નહિ જેવું લક્ષ આપાય છે તે ખામી સુધારવાને સરકારનું ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર છે. દરેક મોટા ગામમાં એક નમુનાદાર કિન્ડર્ગાર્ટન ચલાવવાને સરકારી ખાતા તરફથી શરૂઆત થવી જોઈએ. શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારે આ વિષય ઉપર હાલમાં વિશેષ લક્ષ આપ્યું છે: તેમ જ ખાનગી મંરથા તરફથી મોરસદ અને વસો જેવા નાના ગામમાં કિન્ડર્ગાર્ટન શાળાઓ સંતોષકારક રીતે હાલમાં કામ કરે છે. આ બંને શાળામાં છોકરા દીક એક રૂપીએ ફી છે તે જતાં, તેમનો પ્રયાસ ફતેહમંદ થયો છે. મરકારી અમલદારોએ પણ તે શાળાનું ઇન્સપેકશન કર્યા પછી સારો અભિપ્રાય

દર્શાવ્યો છે. થોડા વખતથી કેળવણીની પદ્ધતિમાં બે જાતનો સુધારો થયો છે. એક બાબત બાળકના મનોવિકાસની છે અને તેમાં તેની સ્વતઃ ક્રિયા એ એક મુખ્ય મુદ્દો છે. બીજો નવીન વિચાર એ છે કે બાળકોની શારીરિક અને માનસિક શક્તિમાં જુદી જુદી જાતનો તફાવત જોવામાં આવે છે. આ બે વિચારને અનુસરી કેળવણીમાં ઘણો સુધારો કરવામાં આવ્યો છે, પણ આપણે ત્યાં તો આપણે પાછાં પગલાં ભરતા હોઈએ તેવો મામલો જણાય છે. બાળકેળવણી ઉપર જ બીજી બધી કેળવણીનો આધાર છે તે બાબત સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકારવામાં આવતી જોઈએ અને તેનો અમલ પ્રાથમિકશાળા-સુધારવાને માટે થવો જોઈએ. પ્રાથમિક કેળવણીને લગતી ત્રીજી બાબત શિક્ષણના સાધન મંડળીની છે. હાલમાં પદાર્થપાઠ અને વિજ્ઞાનના શિક્ષણને માટે વાચનમાળામાં પાઠ દાખલ કરવામાં આવ્યા છે; પણ તે શિક્ષણ સચોટ અને રસિક રીતે આપવાને માટે સારા સાહિત્યની જરૂર છે. આ મંડળમાં એમ કહેવામાં આવે છે કે હુસિયાર શિક્ષક ઘણાં સાધન જાતે મેળવી શકે એમ છે. આ બાબત ખરી છે તોપણ જેમ હાલમાં સરદારે ઉચ્ચશાળામાં સાધન પૂરાં પાડ્યાં છે, તેમ પ્રાથમિકશાળામાં પણ કરવું જોઈએ. ધણીવાર ગામના લોકો પાસેથી ઉધરાણું કરી આ સાધન ભેગાં કરવામાં આવે છે, પણ તેથી ચોખ્ખા સાધન મળી શકતાં નથી. સારા સાધનના અભાવે પદાર્થપાઠ કે વિજ્ઞાનના શિક્ષણનો મળ હેતુ ફળીભૂત થતો નથી અને તેથી ઇતિહાસ અને ભૂગોળની માફક તે વિષયમાં પણ વિદ્યાર્થીને ગોખવું પડે છે.

ઉચ્ચશાળામાં અભ્યાસક્રમનો બોલો વધારે છે, તે ઓછો કરાવે. માટે તે સરલ બનાવવો જોઈએ, એવો એક ઠરાવ આ પરિષદમાં પસાર કરવામાં આવ્યો છે. વિજ્ઞાનનો વિષય હાલમાં નવો છે અને તે આપણી મનોવૃત્તિની કેળવણી માટે ઘણો ઉપયોગી છે. તેમ જ વહેવાર નજરથી પણ તે ઘણો જરૂરનો છે; તેથી તેના અભ્યાસક્રમમાં કાપકાપ કરવાથી કે શિક્ષણપદ્ધતિ સુધારવાથી તે સરળ થઈ શકશે તે વિચારવાનું પ્રયત્ન છે. તે સિવાય શિક્ષકની મંજૂઆત, તેમનો પગાર શાળાનાં મકાન, કેળવણી ઉપરનો અંકુશ, શારીરિક કેળવણી, હાનરકોંગ્રાનું શિક્ષણ, સ્કીંગવણીનો વધારો, ધોરણમાં સુધારો, શાળા અને કોલેજની સંખ્યામાં વધારો, અને ઇતિહાસના મંડળીના જ્ઞાન સંમંધીના ઉપયોગી ઠરાવ રજૂ થયા હતા. આ સર્વ ઠરાવ પ્રગટીય દૃષ્ટિથી કરવામાં આવ્યા હતા તે જૂની જલું જોઈએ નહિ, કારણકે કેટલાક ઠરાવ કરતી વખતે થોડીક અતિશયોક્તિ થઈ હતી એવી ફરિયાદ સંભળવામાં આવી છે. એકંદરે આ પરિષદનું કામ ફતેહમંદ રીતે કરવામાં આવ્યું છે એમ કોઈથી પણ કલ્પા સિવાય ચાલે એમ નથી.

“કેળવણી.”

ગુજરાતી વાચનમાળાના કેટલાક પાઠ માટેની મારી જવાબદારી

(ચોટાક ખુલાસો)

ગુજરાતી વાચનમાળાની પાંચમી ચોપડીના ' સામાન્ય વિષય'ના અને ' ઇતિહાસ'ના ધણા ખરા પાઠો માટે, તથા છઠ્ઠી-સાતમી ચોપડીના કોઈકે કોઈક પાઠ માટે, મારી જવાબદારી છે તેમા છઠ્ઠી અને માતમીના મારા પાઠ માટે હજી સુધી કાંઈ ફરિયાદ થએલી નથી. પાંચમીના પાઠ માટે જે જે ફરિયાદ થએલી તેમાથી જેના જેના ખુલાસા મળવણીખાતામાથી અને પૂજવામા આવેના તેના તેના મારા તરફથી પૂન પાઠનામા આવ્યા છે. મારા બે મિત્રોએ, પ્રો હરિલાલ માધુવજી ભટ્ટ અને રા રા હિમ્મતરાન ગણેશજી અમ્મરીઆ-એમણે, તેમા તથ્ય મિત્રે ત્રીજી માહિત્યપરિપદ્ધતિ એક નિમન્ધરૂપે, અને બીજા મિત્રે વચનતમા એક લેખરૂપે, એક બે વસ્તુઓ ઉપર આલેખ કર્યા હતા. પરંતુ એમના મિત્રભાવને લીધે મેં એ આલેખ મારા હૃદયને લાગવા દીધા નહતા, અને તેથી એના ઉત્તર આપવાની મેં આજ સુધી જરૂર ધારી નહોતી. પણ એમાનો એક આલેખ આજ સુધીની સ્થિતિથી આગળ જઈ, મધ્યકેળવણીપરિપદ્ધતિ ટેકસ્ટબુક કમિટિના વિજ્ઞાન શૃદ્ધતિઓની મહી નાળા રિપોર્ટમા સ્થાન પામ્યો છે, અને એ રિપોર્ટ સમસ્ત કેળવણીપરિપદ્ધતિ મંજૂર થઈ છે. આ નવીન સ્થિતિમા આ સમન્ધી ખુલાસો આપવાની ગુજરાત પ્રતે મારી ફરજ ઉત્પન્ન થાય છે. તે હવે આ પ્રથમ લઈ, આજ સુધીમા મારા કાંઈ ઉપર જે જે આલેખ, પ્રજ્ઞ આગળ વા કેળવણીખાતાના મુખ્ય અધિભારી આગળ થયા છે તે સર્વની એમને દૂખી નોંધ ખુલાસાના વિશ્લેષન સાથે, * અને કરવા માગુ છું.

૧. અષો જરથુસ્ત્ર (જરથોસ્ત)ના સમય માટે ઘણા જ મોટા મતભેદ છે કેવળ અવસ્તાના વિદ્વાનો કાંઈક કહે છે, કેવળ વેદના વિદ્વાનો અન્ય કંઈક છે. ઉભયની યોડીવણી વિદ્વાતા વાળા વિદ્વાનો છેવટનો નિર્ણય કરી શકે એમ નથી. ખતેની મરખી વિદ્વાતાથી જ આ કાર્ય થઈ શકે એમ છે. કારણ કે, એ મન્ય તાત્પર્ય કે સિનાતેખના ઉત્તેખનો પ્રશ્ન નથી, પણ ભાષાના સામ્ય વિકાસ આદિ કેટલાક જાગ તરવો, જેનો વિચાર મને ભાષાના સરખા અને લાગા પરિચયથી જ થઈ શકે એમ છે, એના પ્રકાશની આખા જરૂર પડે છે. પણ આ વિદ્વાતા હજી ભવિષ્યના યોગામા પડેલી છે. આરી સ્થિતિમા પાઠ લખતી વખતે જરથોસ્તી ભાષાના મ્હોગમા મ્હોગ અને પ્રતિક્રિત તેખાતા વિદ્વાન પ્રો. જૅકમનનો મન મેં સ્વીકાર્યો હતો. * પરંતુ એણે આપેલો સમય ' પારસીમંડળ'ને વધારે અસરચીન લાગ્યો.

* એજ મત તાજ પુસ્તકોમા પણ, હતા. " Encyclopaedia of Religion and Ethics " ના, મુદ્રાએતો જેવામા આવે છે.

અને બીજે કોઈ સમય નિર્વિવાદ રીતે એ મહાગ્રંથી પણ પ્રતિપાદન થઈ શકે એમ નહોતો, તેથી મારા મૂળ વાક્યમાં “અસહના વખતમાં” એવા સામાન્ય અને અબાધ્ય શબ્દો મૂકનામાં આવ્યા કોઈ પણ મહાગ્રંથી, પોતાનો ધર્મ અર્વાચીન ગણાતા, લાગણી દુ ખાતી હોય, અને સત્યને સ્પષ્ટ બાધ આનતો ન હોય, તો તે મહાગ્રંથી એક સાર્વજનિક પુસ્તકમાં આવશે ફેરફાર કરાવવાનો હક છે

૨ આ વાચનમાંના પ્રથમ પ્રકટ થઈ તે સમયમાં મારે તરફથી પોતપોતાના ધર્મના રક્ષણ માટે સહાએ સ્થપાવા માડી હતી—અને એમાં જૈન મંડળ પણ જાગૃતિએ આવ્યું હતું મહાવીર સ્વામીને મેં એક સ્થળે જૈન ધર્મના ‘સ્થાપનાર’ કહ્યા હતા તે ઉપરથી — ‘તે કે ક્ષયભરેલું જૈન ધર્મના આદિ તીર્થંકરે’ એમ મેં પોતે જ એક બીજા પાડ્યા મ્યું છે તે છતાં—એવો વાધો લેવામાં આવ્યો કે મહાવીર સ્વામી પહેલાથી જૈન ધર્મ ચાલે આનતો હતો અને એ ધર્મ ગોતમ બુદ્ધ કરતા જૂનો છે એમ પ્રો. યેંકોબીએ બતાવ્યું છે આ વાતમાં મારો જરા પણ મતભેદ ન હતો પ્રો. યેંકોબીએ પોતે જ એક સ્થળે ‘founder’ શબ્દ વાપર્યો છે, અને મારો ‘સ્થાપનાર’ શબ્દ એ જરૂર જરા પણ જુદા અર્થનો ન હતો પણ એ તરફ ધ્યાન દેતા મારા જૈન મિત્રોએ “Sacred Books of the East” માંના ‘Gautama’ મગધી પુસ્તકોના ડૉ. યેંકોબીના ઉપોદ્ધાતાને આધારે મારા શબ્દ સામે ડિરેક્ટરને લાખી અરજ કરી, ને પરપરંપરા એનો ખુનાસો આપનાનો મારે પ્રમગ આવ્યો એમાં મેં પૂર્વોક્તિ રીતે મારી મમતિ જણાવી—કારણ કે વસ્તુત મતભેદ હતો જ નહિ હતો તે એટલો જ કે પ્રો. યેંકોબી એક બે સારા પ્રમાણો સાથે બીજા કટની અપમાનકારક પ્રમાણોને આધારે જૈન ધર્મને પ્રાચીન સિદ્ધ કરના ચલન કરે છે એ તરફ જૈન બાધઓ લક્ષ દેતા નથી એ ખોટું કરે છે એ પ્રેરિસરની જૈન ધર્મની પ્રાચીનતા માટેની એક દલીલ એવી છે કે જૈનો દ્રવ્ય અને શુણ્ય વચ્ચે ભેદ સમજી શકતા નહોતા અને તેથી વૈશેષિક દર્શન કરતા જૈન દર્શન જૂનું હોય એમ એ (જૂનાપણા માટે બીજા પ્રમાણ છે, પણ તે જુદી વાત છે) બીજી દલીલ એવી છે કે જૈનો ‘animists’ છે અર્થાત્, જમલી લોકો જેમ, પદાર્થ માત્રમાં, જડ પદાર્થ સુધ્ધામાં, છતાં આરોપણ કરે છે તેમ જૈનો પણ કરે છે, તેથી એમનો ધર્મ જૂનો હોવો એમ એ ‘Save us from our friends’ અર્થિસાના મહાસિદ્ધાન્તના જળે જૈન તીર્થંકરોને જે દિવ્ય પ્રતિમા પ્રાપ્ત થઈ હતી—તે થકી તેઓ પદાર્થ માત્રના ખરા અન્તરૂપા પ્રવેશ કરી શક્યા હતા એ યેંકોબીથી સમજી શકાય નથી પણ આ વિષયાન્તર થાય છે પ્રકૃતમાં કહેવાતું તાર્કિક કે—બૌદ્ધ ધર્મ કરતા જૈન ધર્મ જૂનો છે, અને જૈન ધર્મ તે બૌદ્ધ ધર્મનો ફાટો નથી એ વાતનું કોઈ પણ જવાબદાર ભેખકને અત્યારે સમજી આવવાની જરૂર નહોતી પ્રો. વેર્મરનો મત (જૈન ધર્મ બૌદ્ધ ધર્મનો ફાટો છે) અત્યારે કોઈ સ્વીકારતું નથી, અને મારા લેખમાંથી એવા મતનું અનુમાન જરા પણ નીકળતું નહોતું પણ જૈન મિત્રોની હિંમતવાનું પરિણામે મૂળ વાક્યમાં થોડોક ફેરફાર થયો, અને અત્યારે જે રૂપમાં વાક્ય જોવામાં આવે છે એ રૂપમાં એ બૌદ્ધ ધર્મને કાઢક અન્યાય કરે છે

“ મહાવીરનામીએ અસત્તાના જૈન ધર્મમા સુધારો કર્યો, અને ગૌતમ બુદ્ધે નવો ધર્મ ચલાવ્યો ” — એ વાક્ય પણ અરાબર અંત નથી.

જૈન મિત્રોનો ખીળે વાધો એ હતો કે આદિનાથ ઋષભદેવજીના પાંચમા જે ‘ જુગલીઆ ’ લોકોની હકીકત આપી છે તેઓ ‘ જૈન ધર્મમા માનને પાત્ર ગણાય છે અને તેથી એમને જગતી કહેવાથી જૈનોની લાગણી દુભાય છે તથા તેઓ મૂઝા ખાતા એમ કહ્યું છે પરંતુ જૈન ધર્મમા કદમૂળ ખાવાનો નિષેધ છે લેખકનો જૈનધર્મીઓની લાગણી દુભાવવાનો જરૂર, પણ આશય નહોતો, પણ આપણે જે રીતે પ્રાચીન ઇતિહાસ જાણતા-સમજતા થયા છોએ તે રીતે જોના જુગલીઆ લોકમા જે તરેહનો રિવાજ પ્રચલિત હતા એ બેશ- જગતી હતા અને એ લોકને એ જગતી અવસ્થામાથી કાઢી સંસ્કારી અવસ્થામા મૂક્યા એ આદીશ્વર હામરાનનુ ખાસ માહાત્મ્ય હવે લેખકનો આ આશય ખાતાના સમજવામા આવ્યો છે અને તેથી આમા કાંઈ ફેરફાર થયો નથી કદમૂળ મળે છે માત્ર વાંચન હેમચન્દ્રાચાર્યવિરચિત ‘ ત્રિવિદ્યાનાકાપુરુષચરિત ’ ના આદિનાથચરિતના વર્ણનમાથી (‘ સન્દ્રમૂળફલાર્દાનિ તદ્વા કુમુદિર જના ’) મને યૂગ્ય હવે પણ કોઈ પણ ધર્મની લાગણી દુભારી ન જોઈએ એ ઉત્તમ નિયમને અનુસરી જૈન મંડળની ઇચ્છાનુસાર આ શબ્દ પછીની આદિતિમાથી મારી નાખવામા આ થો છે.

૭ વાચનમાળાના મારા ગુજરાતી શબ્દ કે જૈની મન ધી હજી સુધી કોઈ જેમણે વાધો લેનાયો મારા જાણ્યોમાં નથી માત્ર એક શબ્દ બાદ ‘ ખારીવાપણું ’ એ મથાળાના પાંચમા પહેલું વાક્ય આ પ્રમાણે હતું— ‘ ખારીનાપણું એ એમ વળો નમારો અવગુણ છે એની ઉપર પ્રો હુરિલાન બટે ત્રીજી સાહિત્યપરિષદ આગળ વાંચેલા પોતાના નિમન્ધમા નીચે પ્રમાણે નીમ કરી હતી ‘ વાચનારને સંકળ નજ થશે કે જાતમાં આ અવગુણો હશે ખરા ? નહારા અવગુણને બદલે મોટા ધણો નમારો ગુણ છે એમ હોત તો ચાનત, અથવા ધણો મોટો અવગુણ છે એમ લખવાથી પણ ચાલી શકત ’ આ / વાચ્યની ચોપડીના પાના ફેરવતા મારા મૂળ વાચ્યમા ફેરફાર થઈને ‘ ખારીવાપણું એ ધણો મોટો અવગુણ છે ’ એમ વાચ્યમા આવ્યું પ્રો હુરિલાને ઇચ્છેતો આ ફેરફાર થી રીતે થયો એ મારા જાણ્યોમા આવ્યું નથી કારણ કે એ મળ્યું ખાતા તરફથી મને ખ્યામો પૂછાયો નથી પણ પૂછાયો હોત તો એ અવગુણ ત્યે જે હિચ્છિત તિરસ્કારથી મેં ‘ નમારો ’ વિશેષણ લગાડ્યું હતું તે ચતુર્ગુણ તિરસ્કારથી લગાડત અને જોડણીનું સ્વાતંત્ર્ય માગી લઈને ‘ ઠ ’ નો ‘ ટ ’ કરી મોકલત આ અવગુણ (ખારીવાપણું) સામે જેમ ‘ reason ’ ને વાધો જોડાવવાનો હક છે, તેમ ‘ emotion ’ ને પણ ખાજમા જોડવાનો હક છે પણ ‘ emotion ’ જેને પ્રવૃત્તિ પાંચમા થોડા સ્થાન છે તેને દલીલ ખાતર કાણ્યાર બાજુ પર ગંખી વિચાર કરીએ પ્રો હુરિલાલ ભટ્ટ જેવા ‘ લૅન્ગ્વેજિયલ ઍન્ડ મૅન ટ્રિલામોફિ ’ ના વિજ્ઞાનને મારે કહેવાની જરૂર છે ? કે—અવગુણોમા ભાત ભાવ ખરી ઍરિસ્ટોટલનો કયો વાચક નથી જાણતો કે હિમત (courage) સ્પી મદમજીની એમ, બાજુએ સાદમ (rashness) અને બીજી બાજુએ કાતરતા (cowardice) એ સ્પી જે અવગુણ વમે

છે?—જેમાના બીજા અવગુણને 'નહારો' વિશેષણ લગાડવામાં શું અર્થ અને ઐશ્વર્ય રહેના નથી? * હું ફરી કહું છું કે "પશુ પોતાના સ્વાર્થ ખાતર અને તે કૃત્ય કરે છે, અને એ સ્વાર્થ સાધવામાં કોઈ આહુ આવે તો તેને નુકસાન કરે છે પણ ખારીસો માણસ તો કંઈ સ્વાર્થ સાધવાનો ન હોય, ત્યારે પણ ફલાણુએ અને નુકસાન કર્યું છે એટલા વિચાર માન્ય થી એને નુકસાન કરવા તૈયાર થઈ જાય છે, અને એમ કરવામાં આનંદ માને છે વળી કેટલીક વાર તો જાતે નુકસાન કરવા જીભો ધાવે છે આવો માણસ પશુ કળ્પતા પણ ખરાબ નથી?" એ પેરેઆફમાં જે અવગુણનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે તેને માટે 'મ્હોટો' શબ્દ પર્યાય નથી બધા અવગુણમાં માત્ર નહાના-મ્હોટાનો (degrasso ને) જ ભેદ વિવક્ષિત હોતો નથી પ્રકાર- (kind)નો ભેદ પણ બતાવવાનો હોય છે—જેથી પેના મહાનુભાવ કવિને 'તે ફો ન જાનીમહે એમ કહેવું પડ્યું છે

વળી પ્રો હરિલાલ અને રા અંજનરિયા બંને મિત્રોએ સખ્ત રાષ્ટ્રોમાં પાડ પછની મનિતા ('નિર્દાન પખીડા') વિશે વાંધો લીધો છે વાંધાનું તરન એવું છે કે કનાપીના મે જુદા જુદા મંલ્ય લઈ, એમાંથી પડેલાની ઉછી મડી મજી દઈ એની સાથે બીજી કા પ જોડી મીધું છે એ મે મંલ્ય મૂકી દીધેલી કડી સદવર્તમાન નીચે પ્રમાણે છે—

એક ધા

તે પખીની ઉપર પથરો ફેંકતા ફેંકી દીધો ' ,
હટ્યો તેને ચરરર ' પડી ફાળ દેયા મહોં તો ' ,
રે રે ' લાગ્યો દિલપર અને શ્વાસ ફેંધાઈ જતા,
નીચે આવ્યું તરુ ઉપરથી પાંખ દીલી થતામા

મે પાળ્યું તે તરફડી મરે ' હસ્ત મારાજથી આ ' ,
પાણી છાટ્યું દિલ ધડકતે તોય જીવી રહ્યું ના, ' ,
ક્યાંથી જાહે ? જખમ દિન તો દૂર હસ્તે કરેલો ' ,
ક્યાંથી જાહે ? હદય કેમજી છેક તેનું આહોહો ' ૨

આહા ! કિન્તુ કળ ઉતરી ને આખ તો જીવડી એ,
મૃત્યુ થારો ' જીવ ઉગરરો ' કોણ જાણી શકે એ ?
જીવ્યુ આહા ! મધુર ગમતા ગીત ગાવા ફરીને ,
આ વાડીના મધુર ફલને આખવાને ફરીને

૩

*રહેલા છે જ અને તેથી જ અંરિસ્ટોટલની તત્ત્વજ્ઞાનનું નિઃપણ્ય મરતા પ્રો સિજવિક લખે છે

The 'happy mean' or due degree in feeling and outward act in which virtue is realised is not a mere arithmetical mean between the possible alternative extremes it is often markedly nearer to one of the two vicious extremes—courage, e.g. is much nearer to rashness than to cowardice

રે રે ! કિન્તુ ફરી દિદિ હવે પાસ મારી ન આવે,
આવે તોયે, ડરી ડરી અન્ન ઇચ્છું જીવનને;
રે રે ! અહા ગત થઇ પછી કાઈ કાસે ન આવે !
લાગ્યા ધાને પિસરી, શક્યા કાંઈ સામર્થ્ય ના છે !

મને જોઇને ઉડી જતાં પક્ષીઓને.

રે પખીડો ! સુખથી ચણજો, ગીત વા કાંઈ ગાજો,
શાને આવાં મુગ્ધથી ડરીને ખેલ છોડી છોડો છો ?
પામે જેવી ચરતી હતી આ ગાય તેવો જ હું છું,
ના ના કો, દી તમ શરીરને કાઢ દાનિ કંઈ હું.

ના પાડી છે તમ તરફ કે દેવવા માળાને મે,
ખુણું મારું ઉપવન મદા પખિયં સર્વને છે.
રે રે ! તોયે કુદગતી મળા દેવ જ્ઞીના જનોથી,
છો જ્ઞીના તો મુગ્ધથી પાનુ મો લેમ તેમાં જ માતી;

નો ઉડો તો જરૂર ડગ છે દૂર કો દસ્તનો, હા !
પાણો દેકે તમ તરફ રે ! ખેવ એ તો જનોના !
ડખી છુ કે કુદરત તણા મામનુ એમ ત્યાગી,
રે રે ! મત્તા તમ પગ જનો ભોગવે દૂર આવી.

હવે, આ બે કાવ્યને—એક કડી (પહેલા કાવ્યની ચોથી) છોડી દઇને—' નિર્દોષ પખીડો' એવા એક મથાળા નીચે મુકવાની જવાબદારી મારી છે. પણ ' જે વિરોધી ભાવનાં કાવ્યોને એક કાવ્ય તરીકે ચલાવી દેનાર સમયોત્તિને શું વિશેષણ આપવું ? ' એ સહેલા પ્રશ્નનો કિતર દેવાનું કામ વાચકને મોપવાને બદલે, લેખક લેખક વચ્ચે જે સંભાવ હોવો. નોંધએ તથા એક સામાન્ય આરોપીને પણ પ્રથમ દૃષ્ટિએ નિર્દોષ ગણાવાનો જે હક છે તે ઉપર ખ્યાન રાખીને, પ્રકૃત સ્થળે બૂમ કેવી રીતે બીપગ હશે એ મંત્રની વિચાર કરવાનો મારા સાક્ષર બંધુઓએ યોગ્ય પણ શ્રમ લીધો હોત તો મને ખાતરી છે કે આમ કોડી ઉપર કટક ચઢાવવાને બદલે તેઓને સહેલાઈથી સૂચી આવત કે જે કાવ્ય વચ્ચે માત્ર આંતરની લીટી (—) કે x x x આવી ચિહ્નકિત રહી ગઈ છે અને તેને લીધે પાછળના કાવ્યની કડીઓના આકાંક્ષા પણ સમગ્ર અંકાઈ ગયા છે †

† આ બૂમ મારે પોતાને હાથે, મારે માટે પાકની નકલ લિટારનારને હાથે, પૂતામાં એડિટરને હાથે, કે એમના નકલ કરનાર ડારકનને હાથે, કે છેવટે પ્રેમના હાથનાગને હાથે—કોને હાથે થઇ છે એનો નિર્ણય આટલે લાંબે વખતે, અને અત્યંત મુગ્ધથી થતા થયું, કાર્યની બધી વિગત ચથાર્ય અને પરિપૂર્ણ, મંત્રારતા સ્વાભાવિક રીતે મુરફતી પડે છે તે

આ જ રીતે “ પ્રભાત ” (પાઠ ૪૮) મથાળા માંથી પણ મેં જે કવિતા મૂકી છેઃ—
 —જે પ્રભાતવર્ણનના એ એક બીજાથી જુદા પ્રકાર છે અને જેને ‘ એક બીજાની સાથે સરખાવીને વાંચતાં રસપ્રતિ કેળવાય છે. પણ સુભાગ્યે જો જે કાવ્યમાં એકને મથાળે ‘ રાગ ગોડી ’ અને બીજાને મથાળે ‘ પ્રભાતીકા ’ એવા શબ્દ છે, એટલે એક જ પાઠમાં મૂકવા છતાં એ વિષે જૂલ, ચૂલાનું અને, તેથી જાંધો, લેવાનું કારણ ઊપજતું નથી. એ જ પ્રમાણે ‘ મધુર સ્મૃતિ ’ (પાઠ ૩૪) માં પણ કાવ્યો મૂક્યાં છે, અને પાઠ ૩૦ માં પણ સામગ્રી જુદા જુદા છપ્પા છે. * હું નથી ધારતો કે ‘ નિર્દોષ પંખીડાં ’ એવા એક સામાન્ય મથાળા નીચે પણ આવી બે શકે એવાં કલાપીનાં એાં કાવ્યો પરસ્પર ભિન્ન હોય. પ્રથમ કાવ્ય વિષે રા. અંબરિમા પૂછે છે: “ નિર્દોષ પંખીડાંને ક્યો આનંદ તેમાં વર્ણવ્યો છે કે, કય રીતે પંખીડાની નિર્દોષતાનો ઉલ્લેખ તેમાં આવી ગયો ? ” એનો હું ઉત્તર દઉં છું કે નિર્દોષ પંખીડાંને ‘ આનંદ ’, જ વર્ણવાય એવો કોઈ નિયમ છે ? આ કાવ્યને કરુણરસ શું નિર્દોષતા ઉપર જ મેલો નથી ? એક ઘોઠ સાવજ ઉપર આ ક્ષત્રિયને દા બદ્ધ છૂટી ગઈ હોત તો—કાવ્યરસ એવો ને એવો જ રહેત ? દશરથના બાણથી નિર્દોષ અન્ધ વૃદ્ધ અવજનને બંધને વનમાં ફરતો એકાદ લૂટારો પુત્રહીન થયો હોત તો રસરિદ એની એ જ હોત ? બીજા કાવ્યમાં નિર્દોષ પંખીડાંને આનંદ (‘ ખેડ ’, જાન, મુ મણવ), અને એમાં મનુષ્યજાતિથી કરવામાં આવતો વિલેપ, એવું ચિત્ર નર્મ બીજું શું છે ? આ રીતે બે કાવ્ય માટે નિર્દોષ ‘ પંખીડાં ’ એ મથાળું ઉચિત છે. :

એક ખુબસો કરવો રહે છે: પહેલા કાવ્યની ચોથી કડી મેં શા માટે છોડી રા. અંબરિમા કહે છે: “ છેલ્લી કડી એ તો કાવ્યની તર છે, એ કાવ્યનો સાર કાવ્યમાંથી નીકળતો બોધ છે, તે બોધ એવો છે કે—

કારણથી—અત્યારે કરવો અશક્ય છે. આવી સ્થિતિમાં જવાબદારી કોઈએ કે ‘ કવી ’ એ ઇલ કે વાગ્યો નથી, અને તેથી જ જૂલ થઈ છે તેને માટે હું માં જવાબદારી લઈને આ લખુ છું અને મૂલોક્ત સુધારો કરવામાં આવશે તો તે મિત્રો નેટલો જ હું રાજ થઈશ

હું આ પ્રમાણે એક મથાળા નીચે જુદી જુદી કવિતા મૂકાતી અં સંબંધમાં પણ કેટલીકવાર જોવામાં આવે છે.

* આ કવિતાએ મૂકવા માટે મારી જવાબદારી નથી. ‘ પાઠ ૩૦ ’ અને એમાં જ ‘ ગણિત સમસ્યા ’ એ બંધ બેસતું નથી, પણ ‘ સપૂત વિષે, ’ ‘ સામગ્રીના છપ્પા ’ એવું કરીને, તે નીચે મૂકવું જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે. અ જરા ધ્યાન ખેંચવાથી સુધારાની શકાય એવી છે. તેથી જ રીતે પૂર્વોક્ત અ * પણ થઈ શકે: ત્યાં કામ માટે કેળવણીપરિષદનો ઉપયોગ કરવો એ ‘ proportion ’ ગુરુભાવની સમજણની આગળ જતાવે છે.

“રે રે શ્રદ્ધા ગત થઈ મારી કાંઈ કાંઈ ન આવે !

લાગ્યા ધાને વિસરી શકવા કાંઈ સામર્થ્ય ના છે !”

આખા કાવ્યને કહેવાનું જ ઉપરની એ કડી છે. એકવાર ધા લાગ્યો તે વિમરી શકાતો નથી, શ્રદ્ધા ગઈ તે પાછી આવતી નથી.” રા. ચંન્નરીઆની રસરસિત અને બાલશિક્ષણના અનુભવ માટે માન આપીને મારે એટલું કહેવું જોઈએ કે—ઉપરની પંક્તિઓ એ આખા કાવ્યની ‘તર’ છે એ સત્ય છે, પણ ‘એકવાર ધા લાગ્યો તે વિસરી શકાતો નથી, એકવાર શ્રદ્ધા ગઈ તે પાછી આવતી નથી’ એમ એ પંક્તિઓના એ બાવાર્થનો પૌર્વાપર્યક્રમ ઉલ્લેખનામાં, અને એ રીતે ‘anticlimax’ (વિપરીત ‘સાર’) મા પડવાથી, છેવટી પંક્તિનો ધ્વનિ એમના આત્માની ગુદામાં પડ્યો જ નથી એમ મને બય રહે છે. ‘રે રે ! શ્રદ્ધા ગત થઈ પછી કાંઈ કાંઈ ન આવે’ એ પંક્તિમાં જે કંઈ અર્થની ખૂંટી છે તે વાચ્ય છે—આખા કાવ્યની પગકાપા છેવટી પંક્તિમાં—અને તે એ પંક્તિના ધ્વનિમાં છે:

“લાગ્યા ધાને વિસરી શકવા કાંઈ સામર્થ્ય ના છે !”

એ પંક્તિમાં ઉદ્દેશ્યેશો ધા તે પેશો ‘પંખીની ઉપર પથરો ફેંકતાં ફેંકી દીધો’ એ ?—ના, ન; એ ધા તો જુદો જ: એ બાલકને શી રીતે સમજાવીશું ? એક છોકરાં ખીજા છોકરાને પથરો મારી જાય એ જૂલાતો નથી એમ કહીને ?

“લાગ્યા ધાને વિસરી શકવા કાંઈ સામર્થ્ય ના છે.”

આનો ધ્વનિ—જે જ એનું તાત્પર્ય છે એ—કયી કલમ સમજાવી શકશે ? શ્રેષ્ઠ વાચકને સમજાવવાનું પણ મારામાં સામર્થ્ય નથી—નવ વર્ષના બાળકને સમજાવી શકવાની રા. ચંન્નરીઆની હિંમત હોય તો હું આશ્ચર્ય પામીશ.

આ ધ્વનિ પૂર્વોક્ત વયનાં બાલકોને માટે મને અગમ્ય જણાવાથી મેં ચોથી કડી મૂકી દીધી હતી. આ સમજાવવામાં મારી જૂથ થઈ હોય તો એ મારો શુદ્ધિદોષ છે, મારી ‘રસરસિતિ’ વિશેષણ’ લગાડવાનો પ્રયત્ન આવનો હોય એમ મને જણાતું નથી ‘મારે એમ માનવું છે કે આપણી જાંઘી પણ સૂક્ષ્મ રસભોગશક્તિ બાલકમાં પણ હોય એમ માની લેવાથી બાલપુસ્તક રચવાની પહેલી કલમ—બાલમનમાં પેસવું—એનો ભંગ થાય છે, અને બહુ માધવા જતાં અદ્ય લાભ પણ આપણે જોઈ બેસીએ છીએ. બાલકોને એ કાવ્યની છેવટી પંક્તિ કાં તો જોડી સમજાવવી પડે, અથવા તો એ સમજાવવાનો યત્ન સ્વાભાવિક રીતે નિષ્ફળ જઈ છોકરાંઓની શુદ્ધિ ત્યાં આવતાં કુક્ષિત થાય—અને એનો પ્રત્યાઘાત અત્યાર સુધી વાંચેલા કાવ્ય ઉપર પડે—જેથી બાળકના મનમાં જે કાંઈ રસ જાગ્યો હોય તે કથળી જાય: આ સ્થિતિથી અચંવા માટે મેં પૂર્વોક્ત કડી છોડી દીધી હતી. એ છેવટી દેતાં બાકીનું કાવ્ય ‘અર્થ વગરનો સાર વગરનો ભાર જ રહે છે’ એમ હું સ્વીકારતો નથી. રા. ચંન્નરીઆ પોતે જ એ જ વાક્યમાં (ચોતાના આખા વાક્યને આન્તર વિરોધ નંદ્યા વિના) કહે છે તેમ એમાં ‘ધણું સરળ, સુંદર, બાવભર્યું વર્ણન છે’

ગ્રે. ભદ્ર કલાપીના કાવ્યો માટે જ ગ્રેમ અને આદર જાહેર કરી 'આટલા બધા લોકપ્રિય થયેલા કવિને વાંચનમાલામાં સ્થાન આપવામાં આવ્યું' તે સન્તોષની ખિના છે. એમ કહે છે, તે જ ગ્રેમ અને આદરથી, હું એમનાં કાવ્યોમાંથી એકાદ મારા વાચકોને આપી શકું તો હીક એમ ધારી એ પ્રત્યે ગયો હતો. પરિણામ (મારા ઉપર થયેલા આ ક્ષેપનો વિચાર કરે તો) વિષમ આવ્યું. હવે એ જ કાવ્યસંગ્રહમાંથી રા. ભદ્ર ક્યાં ક્યાં કાવ્ય આ પુસ્તકમાં પાડશે, મૂકી શકાય એવાં માને છે એ હું જાણવા ઇચ્છું છું.

દરમિયાન, આટલો ખુલાસો અને બર્ણન કરી આ ક્ષેપ સમાપ્ત કરું છું.

આનન્દશંકર આપુલાર્થે દ્યુવ.

માસિક મધુકરી.

"Sanskrit Research"—આ નામનું, પંડિત લિંગેશ મહાબાગવત, વિદ્યા-બ્રાહ્મ, વેદાન્ત વાચસ્પતિના તન્ત્રીપણા નીચે, બાંગ્લોરમાંથી એક ત્રૈમાસિક બહાર પડે છે—એમાં અંગ્રેજ અને સંસ્કૃત બંને ભાષામાં લેખ આવે છે. આ ત્રૈમાસિક માટે ખાસ લખા-એલા લેખ આ અંકમાં બહુ જોવામાં આવતા નથી, પણ સંસ્કૃત વિદ્યાને લગતાં, અન્ય સ્થળે થયેલાં, પ્રતિષ્ઠિત ભાષણો થોડાક પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે એ ખરેખર જાણવી રાખવા જેવાં છે. આરંભમાં "The Study of Philosophy" એ વિષયના નીચે, મિ. આર્ટો રાધ-શ્રીફ્ટે અમલતેરમાં "The Indian Institute of Philosophy" ઉદ્યાંતી વખતે આપેલું ભાષણ છે. તત્ત્વજ્ઞાનના એ ગ્રેમી વિદ્યાને એ મહાવિષયની, અનુષ્ઠાને કેવી અગત્ય છે એ દ્રષ્ટકમાં, પણ બહુ નિશ્ચયથી અને સખળ દલીલ સાથે, જણાવ્યું છે. આજકાલના વખતમાં ચોતરફ 'સાયન્સ' સિવાય કોઈ પણ ખીજી વિદ્યાની ઉપયોગિતા, સામે જો, પ્રમથવા લાગ્યા છે તેને, અનુલક્ષીને મિ. રૉથરીફ કહે છે:—

"In India, luckily for India, this particular kind of idiot is so far much less common than he is in the West. Among many other cases which have given in India comparative immobility has been the old and venerated tradition of the સંન્યાસાશ્રમ, and the years consecrated to meditation upon the nature of God and the attainment of some approximate union with the thought that is the world. (Yet the fool must be answered according to his folly, even in this continent.)"

મિ. રૉથરીફ આમ માત્ર પરપૂર્ણ ઉપર તિરકાર બતાવીને આટલું નથી, મન્યવત્.

દલીલ રજૂ કરે છે. 'સાયન્સ' તે માત્ર જાસનાન પદાર્થો વિશે જ બોલે છે, અને વસ્તુત્વ પરમાર્થ સ્વરૂપ તપાસવું એ કામ તો તત્ત્વજ્ઞાનનું જ છે—એ અપગ વિદ્યા અને પગ વિદ્યાનો બેઠ સામાન્ય-જનથી સમજાય એવો નથી, અને સમજાય તો પણ એના મન ઉપર એથી બહુ અસર થાય એમ નથી—અને તેથી એ દલીલ પડતી મૂકી, બ્વલહારમાં જે સુખ દુઃખાદિનો અનુભવ થાય છે એ અનુભવના સ્વીકારમાં જ શા રા મર્યો મર્મિત મર્યા છે એનું એ સૂચન કરે છે. અને એ શોધવલું કામ તત્ત્વજ્ઞાનનું હોઈ તત્ત્વજ્ઞાન આપણા અનુભવનો અર્થ મેંપૂર્ણ રીતે સમજવા માટે કેવું જરૂરનું છે એ મિ. રૉથશીડ જતાવે છે. પણ આ મળતી શાસ્ત્રીય વિદ્યાની જરૂર જ શી છે?—એમ કદાચ પૂછનારા આવે: એના ઉત્તરમાં મિ. રૉથશીડનું કહેવું માંભળવા જેવું છે—

"It comes to this, then, as willy-nilly every human being has to use philosophy and philosophize, is it better for him to learn to use it well or to go on doing it badly? Should he be content to use ideas in a way he would be ashamed of using his hands or feet, or should he be prepared to spend as much effort in learning how to treat his mind as he does in learning how to treat his teeth or his stomach? If it were a question of hitting a ball at tennis or cricket there would be only one answer. The man who plays a game without trying to play it better is not only an irredeemable slacker but an unintelligent nuisance. But after all no one is obliged to play tennis or cricket. Every one is free to ignore it to stand aside to seek other recreations or to have none. But no, one can help philosophizing. And all that is to be said is that, as this is the case, that person who refuses to learn how to think clearly and who declines to make the effort to clear his not only on the facts of life is a social nuisance who cannot be too severely repressed. When in addition to being ignorant, he is also proud of it, and exalts brutishness over spirituality he is not only a nuisance but a dangerous one."

તાત્પર્ય કે—જગતનાં કોઈ પણ કામ કરેલી કે અનાદી રીતે કરાનાં અર્થજનક નથી દરેક ધન્યાર્થમાં બદલે સમતગમતમા જેમ હાથપગ થોમ્ય રીતે વાપરતાં શીખવું જરૂરનું મળ્યાવ છે, તેમ જ્યુદ્ધિતે પણ મનુષ્યજ્ઞાનનું ખરું સ્વરૂપ અને ખરો અર્થ સમજવા માટે વિચાર કરતા શીખવવું એ જરૂરનું છે.

આ લેખના અન્ત ભાગમાં જે સિદ્ધાન્તનું દિગ્દર્શન કરનારામાં આવ્યું છે તે બહુ જ મનન કરવા લાયક છે. રૉથશીડ કહે છે—

"Personally, I am inclined to believe, more perhaps as a matter of

faith than of reasoning, that in the analysis of beauty may be found the final synthesis of much that is obscure in the relations of will and knowledge, and that the absolute may better be conceived in the shape of the moving changing will for beauty than in any more or less static ideal of knowledge or intuition."

આ સત્તાત્મક ઉદારમાં આપણી શ્રી કૃષ્ણચન્દ્રની ભક્તિનું રહસ્ય સમાએલું છે: ઉદ્ધવજનું તત્ત્વગાન ગોપિકાઓને કેમ અમાલ થાય છે એનો ભેદ સમજાય છે—આ સિદ્ધાન્તનું વિશેષ નિરૂપણ જોઈતું હોય તેને ચૈતન્યમંત્રણપત્રના અન્યો અવલોકવા વિનંતિ છે જો કે એ સિદ્ધાન્તનું હૃદયભૂત તત્ત્વ તો રસરૂપ હોઈ કેવલ અનુભવગમ્ય જ છે.

તે પછી "The Intonation of Indian Music" એ વિષય ઉપર મી. ક્લેન્ડસો એક ગદ્યન લેખ છે અને તે પછી Self Government in Ancient India એ વિષય ઉપર ડા. સા. પાવર્ની કેટલાંક પ્રાચીન પ્રમાણ રજૂ કરે છે. એ કહે છે કે વેદકાળમાં ૧ વિદ્ય એટલે Sacrificial Assembly, ૨ સમિતિ The Village Community of elders, ૩ સમા. The Popular Assembly or the Congress of the Nation એવી ત્રણ જુદી જુદી સંસ્થાઓ હતી. અથર્વવેદમાં સમા જ માં સમિતિશ્રાવણો પ્રજાપતેર્દુહિતરો સંવિદાને (૭-૬૨-૧) એમ સમા અને સમિતિનો ભેદ પાડ્યો છે. સમાનો અર્થ સામણાઆર્થ એક સ્થળે વિવુષાં સમાજઃ એવો કરે છે અને સમિતિઃ સંત્રાપીણજનસમા એવો કરે છે. સમાનું ખીજું નામ નરિણ હતું અને એ શબ્દનો ખુલાસો કરતાં સામણ લખે છે ઘઘ્વઃ સંમૂય યદ્યૈકં વાક્યં વંદેયુસ્તદ્ધિ ન પરેરતિલંઘ્યં અતોડનતિલંઘ્યસ્વાગ્નરિષ્ટેતિ નામ સમાયા યુજ્યતે.

અર્થાત્ પાડુ જણા એકલા થઈ જે એક વાક્ય વહે તે ખીજાઓએ ઉલ્લંઘનું નહીં. આ રીતે જે ઉલ્લંઘવા જોગ નહીં તે ન-રિણ, સમા. યજુર્વેદ જોતાં જણાય છે કે સમામાં પ્રમુખ નીમવામાં આવતા અને સમામાં કરેલા પાપ માટે દેવની ક્ષમા પણ વાચવામાં આવતી.

પ્રાચીનકાળમાં હિન્દુસ્થાનમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્ય હતું એ અત્યારે જાણીતી વાત છે છતાં જેઓ સ્થાનિક સ્વરાજ્યને પરદેશી છોડ કહે છે તેમણે મી. ઍન્ડ્રીના નીચેના શબ્દો (જે પ્રથમ સર ફ્રીડોન્સાફે ધણા વર્ષો ઉપર ટાંચ્યા હતા) વાંચવા જોવા છે.

"We are apt to forget in this country (England), when we talk of preparing people in the East by education and all that sort of thing, for Municipal Government and Parliamentary Government, that the East is

the parent of Municipalities. Local Self-Government in the widest acceptance of the term is as old as the East itself. No matter what may be the religion of the people who inhabit what we call the East, there is not a portion of the country from West to East, from North to South, which is not swarming with Municipalities; and not only so, but like to our Municipalities of old they are all bound together as in a species of network, so that you have ready-made to your hand, the frame of a great system of representation."

છેવટે વેદકાળના ગ્રંથોની આ લેખબામ મમામ કરતાં મી. પાવગી મી. થોર્નટનના હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસમાંથી શબ્દો ટાંકે છે કે, જે વખતે ગ્રીસ અને દરેકમાં ગંગા-વળી નદી વગેરે હતી અને પિગમિડ દુર અંધારા પશુ ન હતા તે વખતે પ્રાચીન ભારત વર્ષમાં ગાંધીના મંડ્યાઓ અત્યંતથી કુશળી હતી, અને છેવટે મરુ દેશી ગેઝલમાંથી આ-પ વચાવતને લગતા નીચેના ગીતારો આપે છે.

"The Indian Village Community is a living, and not a dead institution.....One singular proof of the variety of interests, and at the same time of the essentially representative character of the Village Council is constantly furnished, "...there is great pressure from all sections of the community to be represented in it. It is always viewed as a Representative bodyI have several times spoken of them as organised and self-acting. They, in fact, include a nearly complete establishment of occupations and trades, for enabling them to continue their collective life, without assistance from any person or body external to them" (Village Communities, Edn. 1890. pp 12, 123-125)

[અમલ-ઓફિસ.]

વસન્ત.

વર્ષ ૧૫ મું.

સંવત ૧૯૭૨-૭૩.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	લેખક.	પૃષ્ઠ.
અમલદારના નાનકડા માર્ગોની વર્ણન.	(ગ. ગ. કુનમણાય કેમવવાય વિરેગી. બી.)	૨૮૧
અમર આગેન.	(ગ. ગ. "લખિત.")	૨૯૧
અમાગ અમલની જેમ પાનીનાં અમરો.	(ગ. ગ. આનન્દચંદ્ર જાણમાર્ધ મુખ. એમ.)	૨૯૩
આમી અમાગી મારિય વર્ણન.	(ગ. ગ. કેળવણી મોદનવાય પ્રવેરી એમ.)	૧૬૩
આવતી કેળવણી-વર્ણન.	(ગ. ગ. એલુ એલુ. બી.)	૨૫, ૨૭૮
"	(ગ. ગ. આનન્દચંદ્ર જાણમાર્ધ મુખ. એમ.)	૪૭૦
આવતી કેળવણી-વર્ણન.	(ગ. ગ. એલુ એલુ. બી.)	૫૦૧
આવતી કેળવણી-વર્ણન.	(ગ. ગ. આનન્દચંદ્ર જાણમાર્ધ મુખ. એમ.)	૧૦૫
એક વર્ણ.	(ગ. ગ. માર્ગદેવ દરિમાર્ધ દેસાઈ. બી. એ.)	૧૫૪
" એક વર્ણ. "	(ગ. ગ. એલુ એલુ. બી.)	૨૮૫
એક વર્ણ. "	(ગ. ગ. આનન્દચંદ્ર જાણમાર્ધ મુખ. એમ.)	૧૨૪
એક વર્ણ. "	(ગ. ગ. માર્ગદેવ દરિમાર્ધ દેસાઈ. બી. એ.)	૧૦૨
એક વર્ણ. "	(ગ. ગ. એલુ એલુ. બી.)	૪૫૫

વિષય.	લેખક.	પૃષ્ઠ
એક કુમારીની ભાવના.	રા. રા. મંજુલાલ જમનારામ દવે. (એમ. એ.)	૬૪૩
એકત્રીસમી ઇન્ડિયન નેશનલ કૉન્ગ્રેસ (વસન્ત-ઓર્ડિસ.)		૭૧૩
ઉર્દૂવિનીતી રાજરંગજીભિ ઉપર શકે.		
નવ નાટકનો પ્રથમ પ્રયોગ. (રા. રા. "પ્રસન્ન.")		૩૧૬
ઉત્તમ નવલકથા કેને કહેવી. (રા. રા. "ચન્દ્રભાસિ.")		૭૩૭
કવિ નર્મદાસંકેતી સ્વાધિત્યસેવા.	રા. રા. નારણભાઈ વાવણભાઈ પટેલ.)	૩૯૫, ૫૩૭, ૬૧૮
કવિ અને ચિત્રકાર.	રા. રા. મોહનલાલ પાર્વતીચંકર દવે. એમ. એ. એલ્. એલ્. બી.)	૨૫૧, ૩૧૪, ૩૪૧
કળા	રા. રા. મોહનલાલ પાર્વતીચંકર દવે. એમ. એ. એલ્. એલ્. બી.)	૪૧, ૧૦૭
કથામારી.	૬. ગ. ગમગય. બી. એ.)	૨૬૭
કાર્તિક સર્ગી પડે, ૧૯૭૩.	(ગ. પ્રેમજી ગમજી ધડક.)	૫૭૭
કેળવણી અને જ્ઞાન	(ગ. મુળજીભાઈ લીંગાવાય મોકશી. એમ. એ.)	૩૮૭
કેળવણીને પગલા પ્રત્યે મંમંધી માને		
અનુભવ.	૧. ગ. શબ્દલાલ બેચરલાલ દવે)	૧૬૫
કેળવણી મંમંધી વિચાર.	૨. સાંકળચંદ જેઠાલાલ શાહ. એમ. એ.)	૧૬૬
અન્યાયલોકન—બે પ્રેમકથા.	૩. રા. આનન્દચંકર બાપુભાઈ મુવ. એમ. એ. એલ્. એલ્. બી.)	૫૩૧, ૬૩૧
અર્ધશાસ્ત્રનાં સિદ્ધાન્તો.	૪. રા. મોહનલાલ પાર્વતીચંકર દવે. એમ. એ. એલ્. એલ્. બી.)	૨૦૧
(અન્યાયલોકન.) બીલોનાં ગીત	૫. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ બી. એ. સી. એમ.)	૪૬૭, ૪૮૬, ૬૦૬
'અમરજીવંદિતા.'	૬. રા. "ખિહારી.")	૨૨૫, ૩૦૬, ૩૬૪
(અન્યાયલોકન.)		
"કાન્દકે પ્રગન્ધ."		
શુજરાતી હોઈએનો આત્મચાત.	(વસન્ત-ઓર્ડિસ.)	૫૪૫
ગામડાંની કેળવણી મંમંધી એક મદ.		
રવેનો લેખ.)		
શુજરાતી સ્ત્રીમંજીના સંબંધસદને બે બોલ.	૧. ગારડા સુમન્ત પટેલ. બી. એ.)	૬૫૭
શુજરાતી વાંચનમાળાના કેટલાક પાઠ—	(૧. આનન્દચંકર બાપુભાઈ મુવ. એમ. એ.)	
માટેની મારી જવાબદારી.	એલ્. એલ્. બી.)	૬૨૦
અર્થાપન.—રા. ગામગનભાઈ પટેલનું ચાલક.	રા. રા. "અનાર્થ.")	૭૦
" ગીતિનું અંધારણ.	(રા. "અનાર્થ.")	૭૦૫
અર્થાપન રંગભૂમિ.	(ગ. રણજીતરામ વાવભાઈ બી. એ.)	૧૧૭

વિષય.	લેખક.	પૃષ્ઠ.
ચર્યાપત્ર, ઔમર ખખ્ખામની રૂબાઈમાત્ર	(રા. રા. હીલાલ હારલાલ મંધરી.)	૨૪૭
ચર્યાપત્ર, "નવા દહિડોણ."	(રા. ગ. મુખલાલ ઝવેરલાલ પંડ્યા.)	૩૨૭
ચર્યાપત્ર, યુગપરિવર્તન.	(ગ. રા. મિહરાવ ભોળાનાથ બી. એ. બી. એસ.)	૩૭૩
" અભિજ્ઞાનસંકલ્પ.	(રાં. ગ. રતનાઈ ચતુરભાઈ પટેલ. બી. એ. એલ્. એલ્. બી બોરીસ્ટર-એટ-લૉ.)	૩૭૬, ૪૪૩, ૪૪૨
ચર્યાપત્ર, ગ. રૂણજીતરામ ને ગુજરાતી રંગભૂમિ.	(ગ. ગ. મહેન્દ્રગવ બીમગવ દીવડીઆ બી. એ.)	૬૪૫
"ગોરી."	(પ્રો. બલરામ કલ્યાણરા દાકર. બી. એ.)	૪
૨૩. ગં. જમના બેન મડે.	(ગ. રા. ભોળીન્દ્રગવ રતનલાલ દીવેડીઆ. બી. એ.)	૧૮૮
ત્રણ ગોકલાલક થતુ.		
૧. ડ. મુખલાલ એટલે.		
૨. ગોવિંદરાવ આપાજી પાલીક.		
૩. જમનાબાઈ મડે.	(તત્ત્વી.)	૨૫૦
ચોંગી.	(વચન-ગોવિંદ.)	૫૫૭
નવા દહિડોણ.	(પ્રો. આનન્દચંદ્ર આપુભાઈ મુવ. એમ. એ. એલ્. એલ્. બી.)	૮૭
નામિક અંબક ચાત્રા.	(રા. રા. "ચાત્રાણુ.")	૪૦૪
નીનિસિસાણ	(ગ. ગ. અતિમુખચંદ્ર કમળાચંદ્ર ત્રિવેદી એમ. એ. એલ્. એલ્. બી.)	૧૭૧
ટેવ.	(ગ. ગ. મુળજીભાઈ હીમલાલ ચોકરી. એમ. એ.)	૫૫૩
પંડેલી મન્દગત કેળવણી પગિયડ.	(રા. ગ. "પ્રેક્ષક.")	૫૬૫
પ્રતિમા	(ગ. રા. મુળજીભાઈ હીમલાલ ચોકરી. એમ. એ.)	૪૨૫
"પ્રભુનુ દયામૃત."	(રા. ગ. "લલિત.")	૩૨૯
પૃથુગન્ધ ગમે.	(દત્તિ હરજોવિન્દ લાલભાઈ જાલમડ.)	૫૫, ૧૫૯, ૨૩૨
પ્રામંગિક નેપઃ દિન્દ યનિર્દોષિતી	(પ્રો. આનન્દચંદ્ર આપુભાઈ મુવ. એમ. એ. એલ્. એલ્. બી.)	૧૧
સ્થાપના.		

વિષય.

લેખક.

૫૪.

ભૌગોલિક નોંધ.

,, હિન્દી સ્ત્રીઓની મુનિષ્ઠસિદ્ધિ.

,, માર્કેટ નંદશંકરનો સ્વર્ગવાસ.

પડોદરા રાજ્યના નવા દીવાન.

(પ્રો. આનંદશંકર બાપુભાઈ મુવ. એમ. એ.
એલ્. એલ. બી.) ૧૩૩,૩૩૦,૫૩૬,૭૨૯

પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના વાંચી.

લખનારા નેમવિજય અને સામક. (સ. રા. મુખમલાલ નવનીતલાલ.)

૪૮૧

પ્રાંતિક સાંમાજિક પરિપદ.

(સ. રા. "D.")

૧૮૬

પુત્રને-પિતાના પત્રો.

(સ. રા. "એક પિતા.")

૪૩૩,૪૭૧,૫૬૦,૭૦૨

પ્રેમાનંદનાં નાટકોના પશુકારો.

(સ. રા. નરમંદરાવ બોળાનાથ. બી. એ.
મી. એસ.)

૪૮

પહેલી ગુજરાત કેળવણી પરિપદ.

(સ. રા. "કેળવણી.")

૭૪૭

બાળવ્યવસ્થાના હેતુ.

(સ. રા. મુળજીભાઈ હીરાભાઈ ચૌકરી.
એમ. એ.)

૧૪

મૌન્ટીસોદરી પદ્ધતિના સિદ્ધાન્ત.

(સ. રા. મુળજીભાઈ હીરાભાઈ ચૌકરી.
એમ. એ.)

૨૧૩

માનસ શાસ્ત્રનો એક નિયમ.

(સ. રા. મુળજીભાઈ હીરાભાઈ ચૌકરી.
એમ. એ.)

૩૫૮

માસિક મંથુકરી.

(વસન્ત-ઓફિસ.) ૫૧૨,૫૧૮,૧૩૮,૧૬૭,૭૧૦

સ્વીન્ડ્રનાથ ટાગોરનું એક પરમ

વિષ્ણુવાસિ પામેલ કાવ્ય. (સ. રા. "સૌરાષ્ટ્રવાસી.")

૧

સ્વીન્ડ્રનાથ ટાગોરના કેટલાક તાત્ત્વિક

વિચાર.

(સ. રા. મુળજીભાઈ હીરાભાઈ ચૌકરી.
એમ. એ.)

૭૩૦

લોર્ડ હાર્ડિંગ.

(તન્ત્રી.)

૮૧

લોર્ડ ક્રિચનર.

(તન્ત્રી.)

૨૭૪

વચનામૃત.

(વસન્ત-ઓફિસ.) ૨૭૮-૩૮૩

વચન અને કર્મ.

(સ. રા. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે એમ.
એ. એ. એલ્. એલ. બી.)

૧૪૪

વ્યાયામ.

(સ. રા. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે એમ. એ.)

૪૪૦

મદ્યવત્સ આવર્તિંગાની લોકકથા.

(૧ સે. સી. ડી. દલાલ. એમ. એ.) ૧૮૦,૨૫૬,૪૪૯